

THE
DVADASHARANAYACHAKRAM

OF
SRI MALLAVADI KSHAMASRAMANA
WITH
THE NYAYAGAMANUSARINI COMMENTARY

BY

SRI SINHASURAGANI VADI KSHAMASRAMANA

PART I

Edited with

Critical Introduction, Index & Vishamapadavivechana

BY

ACHARYA VIJAYA LABDHI SURI



PUBLISHED BY

CHANDULAL JAMNADAS SHAH



SECRETARY SHRI LABDHI SURISHWAR JAIN GRANTHMALA

CHHANI (BARODA STATE)

FIRST EDITION 750 COPIES

श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमाला

प्रकाशितग्रन्थसूची

★

१ जैत्रविविधिसमष्ट	०-८-०	११ मूर्तिमडा (हिन्दी)	भेट
२ हीरप्रभोत्तराणि	८-१२-०	१२ आरम्भसिद्धि (सटीका)	२-८-०
३ श्रीगालचरित्रम्	भेट	१३ तत्त्वन्यायविभासर (सटीक)	५-०-०
४ तत्त्वन्यायविभासर (मूल)	०-८-०	१४ दीमालिनाकल्प	भेट
५ पत्रसूत्रम्	भेट	१५ सम्मतितत्त्वसोपानम्	५-०-०
६ हरिश्चन्द्रकथानम्	भेट	१६ सूत्रार्थमुक्तावलि	५-०-०
७ वैराग्यरसमञ्जरी	भेट	१७ सखलार्हस्तोत्रम् (सटीकम्)	भेट
८ चैलवदनचतुर्विंशति	०-०-०	१८ आत्मावदसननावली	०-४-०
९ कविवुडकिरीट	०-८-०	१९ धन्य नारी	भेट
१० मूर्तिमडन (गुजराती)	०-४-०	२० द्वादशारण्यचक्रम् १ भाग	६-०-०

प्रकाश्यमानग्रन्थसूची

*

१ श्लेषासनाथचरित्रम्, मातुङ्गसुरिचित्रम्	३ प्रगतिनी दिशा
२ श्राद्धविविधप्रकरण	जाहेर व्याख्यानोनु सारभूत अवतरण
मूल अने टीकाना गुजरानुशासहित	४ नूताम्बनावली



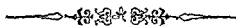
॥ अहम् ॥

श्रीलब्धिसूरीश्वरजनग्रन्थमालया विंशतितमो मणि [२०]

तार्किकशिरोरत्नवादीन्द्रश्रीमच्छास्त्रीक्षमाश्रमणविरचितम्

द्वादशारण्यचक्रम् ।

तर्कागमपारङ्गतसिद्धसूरगणिवादीक्षमाश्रमणसन्धेय्या
न्यायागमानुसारिणी-व्याख्यया विभूषितम् ।



व्याख्याधारेण मूलविशोध्य, विषमपदविवेचनाख्यव्याख्यया
चालङ्कृत्य सम्पादकः सशोधकश्च

आचार्यश्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरः ।

तस्य चाय

प्रथमद्वितीयात्मको

प्रथमो विभागः ।

ॐ

प्रकाशयिता

छाणीस्य-श्रीलब्धिसूरीश्वरजनग्रन्थमाला-सञ्चालक

शाहेत्युपाह्वः जमनादासात्मजश्चन्द्रलालः ।

प्रथमसंस्करणे ७१० प्रथम

धीरसं० २४७४

आमसं० ५२

विक्रमसं० २००४

मूल्यं पद्दुष्पयका

प्रकाशक • प्रातिस्थानञ्च

चन्दुलाल जमनादास शाह
मत्री, लब्धिसूरीश्वर जैन ग्रन्थमाला
छाणी (वडोदरा स्टेट)

सुत्रक :

रामचन्द्र येसू शेडगे,
निर्णयसागर प्रेस,
२६-२८ कोलभाट स्ट्रीट,
मुंबई न २

५० पाश्चालदेशोद्धारक न्यायाम्भोनिधि युगप्रधानरत्न्य जैनाचार्य
श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरजी महाराजके पट्टालकार



निस्पृहचुडामणि मद्धर्मसरक्षर
जैनाचार्यश्रीविजयकमलसूरीश्वरजी महाराज

प्रात्राज्य शिक्षणं दत्त्वा कृत्वा विद्याविशारदम् ।
सिद्धान्तं पाठयित्वा तैर्वात्सल्यात् प्रतिपाल्य माम् ॥ १ ॥
पदे स्वकीये सन्यस्य ख्यातिमन्तं त्रिधाय च ।
ग्रन्थमेतं समीकर्तुं प्रेरितः स्तम्भने पुरे ॥ २ ॥
कालादशुद्धिभूयिष्ठं सुविचार्य विशोधितम् ।
श्रीमत्कमलसूरिभ्यस्तेभ्य एन समर्पये ॥ ३ ॥

विजयलब्धिसूरिः

धन्यवाद अने आभार

श्रीद्वारशारनयचक्र सटीक जेव्हा विशालकाय ग्रन्थरत्नना प्रकाशननी अमारी योजनानी जाण थता, तेना प्रकाशन माटे आवश्यक द्रव्यमाहाय्य करी, अमारी योजनाने तात्कालिक मूर्त स्वरूप आपणानो अमारो जसाह वधारी, श्रुतज्ञाननी जाराधनाना सहभागी धनाग पुण्यवानोनी शुभ नामावली आ नीचे आपीने अमे कृतार्थता अनुभवीये ठीए अमने मळेसी साहाय्य आ प्रकाशयमान एक भाग पूरती ज नथी, पण समग्र ग्रन्थना प्रकाशनने अगे छे हजी पण वननी जती मुद्रणसाधनोनी मोंघपारीमा, जा साहाय्य आ एक गागने माटे पण परिपूर्ण थाय तेम नथी उता आ ग्रन्थरत्ननु मूल्य, पटनरथी पण वशु जोडु राखनामा आव्यु छे साहाय्य अर्थगार सद्गृहस्थोना अने प्रेरणा फरनार पू गुरुभक्त टपा० श्रीजयन्तविजयजी गणिवरना अगे अत्यन्त आभारी छीये साहाय्यकोना शुभनामो आ प्रमाणे छे

- १०३९ श्रेष्ठ भाणजीभाई धरमशी शापरीया मुजई
१००१ वापी जैन पत्र (ज्ञानद्रव्यनी आवकमाथी)
१००१ श्रेष्ठ पुनमचदजी गुलाबचंद गुलेच्छा फलोधी (मुजई)
७०१ दंमण जैनश्री सघ (ज्ञानद्रव्यनी आवकमाथी)
५०१ श्रेष्ठ शान्तिलाल जीवणलाल अजजीभाई चढवाण शहेर
५०१ श्रेष्ठ धीरजलाल अमुलखभाई कपासी चूडा (सौराष्ट्र)
(ची० कीर्तिकुमार तथा ची० रजनीकांतना श्रुताराधननिमित्त)

પ્રકાશકીય વક્તવ્ય



દાદાશાસ્ત્રનયનક-પ્રથમ ભાગના પ્રસ્તુત પ્રકાશનથી, અમારી પ્રકાશન પ્રગતિ એક નવું જ સીમા ચિહ્ન મ્થાપે છે દાદાશાસ્ત્રનયનક, જૈન શાસનનો એક મહાન દર્શનપ્રભાવક ગ્રન્થ છે આના કન પૂ માન્ય ર્થે ત્રીમલ્લવાદી ક્ષમાશ્રમણ છે તેઓ શ્રીમતે 'વિધિનિયમભદ્ગુટ્તિ' એ પદ્ધતી શરૂ થતી એક જ કારિકા ઉપર ગાશરે આઠ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ લાખ્યરૂપે આ ગ્રન્થરત્નની રચના કરી છે આ લાખ્ય ઉપર, પૂ શ્રીમિહુસૂરગણિવાદી ક્ષમાશ્રમણજીએ, સક્ષિપ્ત અને અતિગહન 'ન્યાયાગમાતુમારિણી' નામક ટીકા કરી છે આ ટીકા પણ અમે સાથે જ પ્રાપ્શિત કરીએ છીએ

પૂ શ્રીમત્વાની ક્ષમાશ્રમણજીના લાખ્યનું સ્વતંત્ર અગ્નિત્વ આજે ક્ષયાય નજરે પડતું નથી ટીકામા પ્રતિષ્ઠ રૂપે લેવાયેલા પ્રતિકપલેના આધારે, પૂ આત્યાર્થ મહારાજજી એ, લાખ્યને અતિ પરિશ્રમે તૈયાર કરી અગ તારબુ છે તે ઉપર આપવામા આબુ છે

આ ગ્રન્થનુ સપાદન, પૂ શુરૂંવે શ્રીમદિજ્ય લખિધસૂરીશ્વરજી મહારાજજીએ, અનેકાનેક હસ્ત પ્રતિઓ સન્સુખ રાખીને, તેમજ જે જે દર્શનોનુ નિવરણ ગ્રન્થકારે કર્યું છે તે તે દર્શનોના ઉચ્ચ અને પ્રામાણિક અન્વોદારા અ થના હર્દને શુદ્ધ કરવા પૂર્વક કર્યું છે સેંકડો વર્ષોથી અભ્યાસમા ન આવવાને કારણે આ ગ્રન્થ એટલો તો અશુદ્ધિભાર ણગી ગયો છે કે આનુ સર્વારો શુદ્ધિકરણ કરવુ એ ઘણુ જ પરિશ્રમ સાધ્ય છે ગ્રન્થની ગહનતાને લક્ષમા લઈને પૂ મહારાજશ્રીએ આના ઉપર 'નિષમપદવિવેચન' નામક વ્યાખ્યા લખી છે, તે પણ આ સાથે જ પ્રસિદ્ધ થાય છે

ગ્રન્થના ધાર આરામથી પહેલા અને ધીન આરાનો આ પ્રથમ ભાગ છે બાકીના ભાગો ત્વરીત પ્રાપ્શિત કરવાનો અમારો યથાયોગ્ય પ્રયત્ન આબુ જ છે

આર્થિક સાહાયકોની નામાવની અન્યત્ર આપી છે અન્ય રીતિએ મહાયક ણનનારા પુણ્યવાનોનો અમે અભાર માનીયે છીએ અને ઇ છીએ છીએ કે, આ મહાન અ વરતનો અધિકાધિક સર્વાર્ણીણુ અભ્યાસ કરી વાચકો શુતારાધન કરી ગ્રન્થકાર, મપાદક અને પ્રકાશકો વિગેરેનો પરિશ્રમ સફલ ણનાવે

द्वादशारनयचक्रस्यविस्तरतो विषयक्रमः

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
व्याख्याकृतो मङ्गलाचरणम्-	३	५	दर्शनान्तरसाधुज्ञान व्यामोहकारणमिति		
मूलकृतो मङ्गलश्लोक	३	१०	घर्षणम्	९	११
शासनस्य द्रव्यार्थतो व्यापित्वाभिधानम्	३	१४	दोषशासनेषु विसर्वादेन जिनशासने आस्था		
पर्यायार्थतः पञ्चस्ववर्णनम्	४	५	कथनम्	९	१२
अनतत्वान्तपरवयोर्गणनम्	४	९	पुतदर्थप्रतिपादकनयचक्रस्यावतरणकरणम्	९	२१
ज्ञानपादवहेतुतागणनम्	४	१८	प्रसन्नरागद्वेषयनुपृहीता गायः	९	२३
व्यामोहहेतुत्वानुक्रमम्	५	६	शास्त्रारम्भसम्बन्धप्रयोजनभिधानम्	९	२५
विरोध इत्यस्यानेका तस्यापकृत्यकथनम्	५	८	अवशासनादृत्वत्वप्रतिपादनेन जैनवचस		
शासनस्योन्निवृत्ताभिधानम्	५	१६	सत्यता सम्मत इति कथनम्	१०	४
अपित्वाभिधानम्	५	१८	विधिलियमनाद्वयो पर्यायशाब्दाभिधानम्	१०	७
सम्पत्वागम्पत्ववर्णनम्	५	१९	तद्भाष्यम्	१०	८
प्रकारान्तरेण तयोरेव घणनम्	६	१	विधिलियमाश्रयेण द्वादशमहाख्यानम्	१०	१५
भागसमीक्ष्य किञ्चिदुक्त्वा पश्चात्तरसमीकरणाप			तेषां सलोपेणार्थकथनम्	१०	१७
कल्पना उराधयेण दर्शनान्तरेष्वेवेति घणनम्	६	४	वृत्तिशब्दस्य व्याख्या	११	५
प्रज्ञापनीयभावानन्तभागवर्तित्ववर्णनम्	६	१३	प्रत्येकं महा नयस्या न वृत्तय इत्यभिधानम्	११	७
परवादतिरस्कारेण अपित्वाभिधानम्	६	१९	परस्परपेक्षा भङ्गवृत्तय इत्यभिधानम्	११	११
यदैवविध तद्यत जयति, शासनस्यैवविधत्वमेव			यथाश्लोकग्राह्यं चरित्विति विधिवृत्त्यारम्भणम्	११	१७
प्रतिपादनीयं तच्च तयात्रिचप्रतिपायस्यैवा-			तीर्थिकशास्त्रेषु श्लोकाभिप्रायस न विवेक		
भावाद्दृष्टपदादमित्याशङ्कनम्	७	३	इति कथनम्	११	२२
प्रतिपाद्यप्रदर्शनम्	७	११	वसाधनाय विकल्पविरचनम्	१२	२
द्रव्यार्थकपदमिद्विवाङ्कनम्	७	१४	तत्र प्रथमवर्षे सांग्यादीना दोष इति		
द्वैतव्यापिविधित्वकथनम्	७	१६	लौकिकसोक्तिः	१२	६
अनेकनयानामेकवाक्यप्रसम्पादक्य शासन-			स्वविषयसामान्यपक्षे एकत्र सर्वानुपलम्भ		
स्यैवभिधानम्	७	१९	सम्बन्धनम्	१२	९
परशासनेषु सत्यवाशाङ्गापि ऽ कर्तुंमुचितेति			सामान्यविरोधोद्भावनम्	१२	१४
घणनम्	८	७	तस्यैव समर्थनम्	१२	१७
मुगपद्भाविनस्य विनिश्चयपत्रार्थेषु विसंवादि			तत्रैव सामान्यरूपताया दोषप्रदर्शनम्	१२	१५
घावर्णनम्	८	११	आत्मरूपतायां दोषवर्णनम्	१२	२२
अमुगपद्भाविप्रत्यक्षविनिश्चयेषु विसंवादिवा			आत्मसामान्ययोरेवेन्द्राशाङ्कनम्	१३	२
घणनम्	८	१३	सामान्यमेन्द्रसङ्ग इत्युत्तरप्रदानम्	१३	१३
अनुमानविनिश्चये विसंवादिप्रकथनम्	८	१६	शास्त्रुगीकरणम्	१३	१५
लौकिकव्यवहारोऽप्यनेकान्तवस्तुविषय			तत्र प्रधानकल्पनावैयर्थ्यप्रकटनम्	१३	२१
पृथेति कथनम्	९	३	तत्साधकतां शकित्वा निराकरणम्	१४	४

विषया	पृ०	पं०	विषया	पृ०	पं०
धाचार्यादिदृष्टान्तः	१४	९	तत्सैव परिष्करणम्	२०	१५
कार्यकारणभावाभावव्युत्पन्नम्	१४	१६	परस्परविशिष्टैकरूपाणां घटपटादीनां समुदायस्य	२०	१६
प्रधानवच्छब्दादीनां प्रधानधर्मतापादनम्	१४	१८	परनिपयसामान्यज्ञानम्	२०	१९
दृष्टान्तवर्णनम्	१४	२२	पूर्वोदितदोषस्य चात्रापादनम्	२०	२२
शब्दादिदार्ष्टान्तिकोपनयनम्	१५	१	संघातैः समवस्थितानामभेदो न सम्भवतीत्यभिधानम्	२१	१
प्रवृत्तेर्यादृच्छिद्रूपवर्णनम्	१५	५	ज-यजनकभावविनाश्यविनाशकभावसम्भवाभावाभिधानम्	२१	६
विशेषाद्युपगमप्रसङ्गात्	१५	१०	संघातानां परस्परविलक्षणानां क्षणिकतया समा	२१	१२
परविषयसामान्यवशेषसामान्यत्वापादनम्	१५	१८	नरवानुपपत्तिवर्णनम्	२१	१२
परस्य प्रदर्शनम्	१५	२२	भेदमतेऽभेदमते च सामान्यासम्भवे प्रतिपा	२१	१९
पुनरकारणत्वादित्यत्र तदप्ये विचार	१६	३	दिते उभयवादिना स्वमते तत्सम्भवती	२१	१७
सर्वभावस्यापि च द्रव्यस्थलभिधानम्	१६	१२	द्रव्यवत् इत्यभिधानम्	२१	१७
द्रव्यद्रव्यद्रव्यसुरपतिः	१६	१४	उभयवादिमतेन सामान्यासन्नानुसंगः	२१	१९
द्रव्य कथं भवतीत्याशङ्कनम्	१६	१७	विशिष्टोक्तिप्रत्यययो सामान्यव्यतिरेकेणापि	२२	५
तस्य समाधिः	१६	१८	सम्भव इति सम्भवनिरासः	२२	५
क्षेत्रमपि सर्वभावयापीति वर्णनम्	१७	१	तत्प्रत्ययसमर्पणम्	२२	८
क्षेत्रशब्दसुरपतिः	१७	३	गगनादौ सामान्याभावेऽपि तयो सम्भव इति	२२	१०
लोकनयेन क्षेत्रस्वरूपम्	१७	१०	व्यावर्णनम्	२२	१०
कालोऽपि सर्वभावस्यापीत्यभिधानम्	१७	१५	सौ चन्द्रोपचरितव्यतिरक्त निराकरणम्	२२	१२
क्रियाया वर्तनाया वा कालत्वाभिधानम्	१७	१८	लोकवृद्धव्यवहारोद्देशे सौ भवत इति वर्णनम्	२२	१५
तस्य व्यापित्वोपदर्शनम्	१७	२०	लोकवृद्धव्यवहारोऽपि सामान्यादिनिमित्तेनैव,	२२	१५
सुगणद्वयिकाळाभिधानम्	१७	२१	न यद्वच्छेदयेति वैरोधिकसूत्र प्रमाणीकृत्य	२२	२२
असुगणद्वयिकाळाभिधानम्	१८	२	पूर्वपक्षारचनम्	२२	२२
भावस्य सववस्तुत्वावस्थापित्वावर्णनम्	१८	११	तत्रानवस्थाप्रसङ्गप्रकाशनम्	२३	४
क्षेत्रकालयोरपि भावत्वाभिधानम्	१८	१५	वृद्धव्यवहारस्यानादित्वाकयनम्	२३	६
भवनसामर्थ्यं सर्वस्वेति सम्प्रथनम्	१८	१७	धर्माद्यैः पदभ्रंशनिरोधनित्यताकृष्णोन्नावनम्	२३	७
द्रव्यादीनि स्वविषयसामान्यवादिनापि	१८	२२	सामान्यसम्भवाभ्यां विनापि अभिधानप्रत्यय	२३	१२
स्वीकार्याणीत्यभिधानम्	१८	२२	प्रवृत्तिवर्णनम्	२३	१२
तेनापि स्वीकारात् परविषयसामान्य	१९	४	आह्वयदार्थप्रकाशनम्	२३	१६
प्रतिद्विरिति वर्णनम्	१९	४	कुस्यलिरितवच्छटादौ घटत्वाचारोपेणाभिधानादि	२४	१६
यस्य सामान्यभवनं तदेष मुख्य सामान्यमिति	१९	६	सम्भवेऽपि तत्राभावसद्व्यवस्थ एव, अ-यथा	२४	७
वर्णनम्	१९	६	तत्रमपि तत्र स्वादित्यादिदोषोद्भावनम्	२४	७
न तु सादृश्यादि सामान्यमिति प्रतिपादनम्	१९	११	लोकनये तु विनोपचारेण तत्सम्भव इति	२४	९
स्वेच्छेऽर्थं व्याकरणस्यापि प्रमाणीकरणम्	१९	१५	रूपणम्	२४	९
अनुमानतो द्रव्यादीनां सामान्यत्वानुपादनम्	१९	२०	इत्य सामान्यपक्ष व्युत्पत्त्या विशेषपक्षसुगंधा	२४	१५
तत्र दृष्टान्तवर्णनम्	२०	३	पयति	२४	१५
अनुमानप्रयोगप्रकृतम्	२०	४	स्वविषयविशेषपक्षे विशेषविरोधादिदोषोत्की	२४	१९
अनेकैकत्वसामान्यमापाय तस्मात्सामान्यता	२०	१४	रतम्	२४	१९
कथनम्	२०	१४			

विषयाः	पृ०	प०
विशेषस्य क्षणिकत्वेनाऽऽभावाभाभिधानम्	२४	२२
कात्मनो विशेषामेदमादाह्व निराकरणम्	२५	४
विशेषस्याभावेदमाशङ्क निराकरणम्	२५	८
विशेषस्याभ्यधाभवनान्नात्त्वमिति निरूपणम्	२५	१५
आत्मविशेषयोरभावप्रतिपादनम्	२५	१६
परविषयविशेषपक्षप्रसङ्गनम्	२५	२१
तत्रापि दोषाऽऽख्यायाम्	२६	१
पटाच्छ्रयात्मक एव घट पटाद्यपेक्षत इत्या शङ्कनम्	२६	४
तद्वृत्तानुपकारिणस्तोतानपेक्षणीयत्वमिति घणनम्	२६	७
समानजातित्वात्पेक्षत इत्याशङ्कनम्	२६	१३
वर्ति सर्वत्र जातिसम्भवाद्द्विदोषामाव एवेति निरूपणम्	२६	१७
तस्यैव स्पृष्टीकरणम्	२६	१९
कारणावस्थायी कार्यस्याभावात् कार्यावस्थायी सिद्धत्वेन कारणापेक्षामावात् कार्याकारण भावाभाव इत्यभिधानम्	२७	३
भावाभावयोरविशेषाववर्णनम्	२७	९
पार्थिवत्वाद्यपेक्षामभ्युपेयापि दोषोक्तीत्तनम्	२७	१५
तत्रापेनापेक्षरवात्तद्वात्मत्वमिति ध्याहया विशेषाभावप्रसङ्गनम्	२७	१९
द्रव्यत्वादीनां विशेषत्वमौपचारिकमन्त्र एव विशेषो मुख्य इति शङ्कनम्	२८	२
द्रव्यद्वेषादित एव भेदनिवेदनत्वोऽपि ध्यय इति निराकरणम्	२८	११
विशेषस्य प्रत्यक्षादिनाऽग्रहणमिति घर्णनम्	२८	१६
यत्तस्यैव विशदीकरणम्	२८	१८
वर्तमानवस्थोद्भावनम्	२९	४
परविषयविशेषपक्षेऽविशेषावोक्तिः अविशेषवापत्तिश्च परमामान्यपक्षनिराकरण वैपरीत्येनेति घणनम्	२९	९
एकैकस्य जगद्द्विदोषणमित्याख्यानम्	२९	१३
एतत्समर्थनम्	२९	१९
स्थित्यभावाद्द्विदोष्यवस्था न सम्भवतीत्या ख्यानम्	२९	२१
असम्बद्धदेशाद्यपेक्षयैतद्भवतु सम्बद्धदेशा पेक्षया तु नेति शङ्कनम्	३०	१०
	३०	१६

विषयाः	पृ०	प०
तथा सति सामान्यत्वापत्तिरिति समाधानम्	३०	२०
परस्परविशिष्टरूपादीनामेव विशेषत्वमिति शङ्कनम्	३१	२
रूपादीनां द्रव्यादिभिरसम्बन्धेऽरूपादिवमेवे त्युच्यतेप्रदानम्	३१	६
विशुद्धरूपाद्यभावाख्यानम्	३१	९
वायौ शुद्धस्पर्शसङ्गावशङ्कनम्	३१	१३
तत्रापि अनभिध्यक्तक्षेत्रादिद्रव्यरूपादि- सम्बन्धकथनम्	३१	१८
अनभिध्यक्तौ कारणकथनम्	३१	२०
वायौ रूपादीनां साधनम्	३१	२२
सर्वोऽप्यग्रहणे निदर्शनप्रदर्शनम्	३२	२
एककालस्थितानां विशेषसङ्गावशङ्का तथापि सामान्यत्वावपत्त्या विशेषत्वाभावा पादात्	३२	५
विशेषत्वत्पत्त्य सर्वसामान्याधिकरण्याद्विशेषत्व विकार एकविकारेऽपीति कथनम्	३२	१५
सामान्यविशेषयोस्तद्व्यासत्तया ग्रहणशङ्कनम्	३३	१
यथासत्प्रभावस्तत्र तयोरभावत्वोक्ति द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यविशेषाभावे स्वशा स्नानर्थक्योद्भावनम्	३३	९
३३ १५		
तद्व्यासत्ते काव्यभावात्सामान्यविशेषयोर भाव इति समर्थनम्	३३	१५
विशद् तद्व्याख्यानम्	३३	२
प्रत्यासत्तेर्द्विविध्यनिरूपणम्	३३	८
उभयोर्दृष्टान्त प्रदर्श्य सामान्यविशेषसङ्गा घट्याख्यानम्	३३	१४
अर्थलक्षणप्रत्यासत्तौ दोषोद्भावनम्	३३	२७
सर्वद्रव्यत्वादीनां सामान्यविशेषत्वानुपपत्ति कथनम्	३५	८
तत्रैव स्वविषयसामान्यविशेषत्वापादनम्	३५	११
तथा पूर्वोदितदोषानिमोक्त्वाप्रसङ्गनम्	३५	१७
ससगवादिन प्रत्यपि दोषप्रदानम्	३५	१९
सर्वथाऽन्वतरङ्ग यत्त्वभ्युपेयमिति पक्षान्तरोद्भावनम्	३५	५
घटादिभवनस्यान्वतरङ्गत्वस्त्वैवित्त्वादि समर्थनम्	३५	१०
तस्य ध्ययस्थितत्वकथनम्	३५	१५
	३५	२२

विषयाः	पृ०	पं०	विषयाः	पृ०	पं०
सामान्यविशेषयोस्तत्र व्यवस्थिताभिधानम्	३७	१	क्षेत्रप्राप्तिरिति तत्रैव शब्दाः	४३	५
घटवचनस्य सामान्याचनपेशत्वोक्तिः	३७	४	सेवकस्याप्येवमाक्षिप्तशिरस्य सन्निहिततिसमाधिः	४३	६
तस्य सापेक्षवशाद्भवत्	३७	१५	तत्र दृष्टान्ताभिधानम्	४३	११
तत्रेवैवराश्रयद्वीपापादनम्	३७	२०	पृथक्प्रतिरिचिवातम्	४३	१४
अस्य विशेषानपेक्षत्वोक्तिः	३७	२३	देशादीनां प्रतिषेधकारनिराकरणम्	४३	२०
तेन न पूर्वोदितद्वीपमाक्षिरित्यभिधानम्	३७	२४	देशादीनां कारणत्वे सवपत्तभवन्साधनम्	४४	५
सामान्यविशेषाभ्यां घटवचनस्य पूर्वत्वोपपादनम्	३८	५	देशादीनां संस्कारणत्वेऽपि न सद्यः पठ भवत्य		
संस्थानपेशितपूर्वापरप्रत्येकवचनम्	३८	९	नभिव्यक्तत्वादेशादेरिति सांक्ष्यशब्दा	४४	१०
अस्योभयविधप्रत्ययसम्भवप्रतिपादनम्	३८	१३	तत्र प्रधानसाम्यावस्थया दृष्टान्तत्वेन घणाम्	४४	१४
भवन्तस्य सत्तावधत्वात् सदा सजावधत्वनम्	३८	१८	देशादेरिव प्रकृतेऽप्यस्यावस्थैव भवेदिति		
स्वपक्षनिर्गमनम्	३८	२३	सांख्यवृत्तपगम्	४४	२२
कारणमेवेत्यादिपरकल्पना व्यर्थत्वभिधानम्	३९	१	सत्र लौकिकप्रकृतिवत्त्वं हेतुकरणम्	४५	३
पूर्वाववादानां उच्छेदासम्भवाभिधानम्	३९	९	अथवा देशादेरपि साम्यावस्थैव स्यादित्या		
स्वोच्चार्यं सम्प्रतिगाथोक्तावचनम्	३९	१६	पादनम्	४५	५
अन्योक्तेऽप्युद्भवत्	३९	२०	देशादेरनभिव्यक्ति प्रकृते साम्यावस्था च		
अतवपमासपपक्याभिधानम्	४०	३	न युज्यत इति कथनम्	४५	७
कारणे कार्यं सदेव, असदेव वेत्यनियम इत्यु			सत्र निष्प्रयोजनत्वहेतुदीरणम्	४५	९
द्वीपणम्	४०	८	प्रकृतेरनभिव्यक्ति साम्यावस्थयोरयोगाभिधानम्	४५	१२
कारणे कार्यस्य सवधिनियमे दोषप्रदर्शनम्	४०	१३	अनभिव्यक्तेः प्रयोगात्तामाववर्णनम्	४५	१६
कारणे कार्यत्वात्सवधिनियमेऽपि दोषाविकरणम्	४०	१९	प्रकृत्यनभिव्यक्तिसाम्यावस्थानयोः काङ्क्षि		
सम्बन्धार्थादेव्यभिचारप्रदर्शनम्	४१	१	हेतुत्ववशाद्भवत्	४६	२
धातुकानुपवादावश्वक फलमस्तीति शब्दम्	४१	४	पत्रान्मुपेतविरोधदोषोक्ताववा	४६	६
अप्यकार्यस्याप्यकृत्वावपत्तिरिति दूषणम्	४१	५	प्रकृत्येवसायाननिश्चयया कारणान्तरापेक्षेति		
कारणस्य कार्याकरणेऽकारणत्वमिति पूर्वपक्षी			पूर्वपक्षः	४६	१४
करणम्	४१	१०	ज्ञानार्थायास्तस्या अपेक्षाऽनौचित्यप्रकटनम्	४६	१६
कारणस्य दस्तिदि	४१	१३	परत्वरत्वात्साऽपेक्षत इत्यपि न स्वर्तप्रत्या		
धीमादीनां कर्षित्वायाकरणदकारणात्वाप			दिति वर्णनम्	४६	१९
त्तिदानम्	४१	१४	अप्रतिहतसर्गगतत्वादित्यपि हेत्वन्तरावधानम्	४६	२०
कारणे कार्यस्यदुस्तरानियम इत्याख्यानम्	४१	१९	प्रकारान्तरेण हेतुनां व्याख्यानम्	४६	२१
अनियमेऽपि कारणशब्दावधत्वात्समयनम्	४१	२२	प्रधानस्य नित्यप्रकृतत्वाया एव साधनम्	४७	६
अज्ञातज्ञानात्पैव साद्वप्रयोगो न सदाानीमप			दहनप्रकाशनप्रकृतिसिद्धाते व्याप्तिप्रदर्शनम्	४७	१०
धादुस्तरा इति घणनम्	४२	१	असत्त्वज्ञानौ हेतोर्व्यभिचाराऽऽशब्दम्	४७	१४
सत्र दृष्टान्तोक्तावचनम्	४२	९	किञ्चिदप्यप्रकाशयन्नक्षिरेवासौ न भवतीति		
अस्ति कारणे कायस्य सदस्यत्वानियमः	४२	१५	समाधानम्	४७	१९
अनियमस्यैव पुनःप्रदर्शनम्	४२	२१	मृदुप्रदीपकदृष्टान्तः	४८	१
देशादेरप्येवमाक्षिप्तमाक्षिफले अपि न नियते			प्रधानस्य अस्मत्त्वज्ञानिसमात्मत्वमपि नैव्यभि		
इत्यभिधानम्	४३	३	धानम्	४८	६
			नित्यिच्छुद्धाराणां स्वादयवज्ञापने कृते तस्य		
			पुनः साम्यावस्थैवैवर्ष्योक्ति	४८	१४

विषया	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
भक्तेश्वरि च साय्यावस्था लिप्पयोननेल			तेन सर्वं समर्थित नापोदितमित्यस्य गण्डनम्	५४	१५
भिधानम्	४८	१५	मामान्यविशेषनानावैकान्तत्वादेऽपि सर्वम-		
तस्य कालाद्यनपेक्षारूपवर्णनम्	४८	१७	पोदितमेवेति जल्पनम्	५४	१९
पुनरुक्तिशङ्कानिराकरणम्	४९	३	तस्य विशदीकृत्यै सक्षेपतस्तन्मतज्ञापनम्	५४	२२
कार्यकारणरूपेण जगतो रित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गनम्	४९	६	अण्डहृदिगोत्यादिमूलेन विवक्षितार्थव्यावर्णनम्	५५	५
कारणमपि प्रत्यक्षभूतमेव नापत्यक्षमिति			तेषामभावाभावना	५५	८
प्रसङ्गनम्	४९	१२	सर्वथातत्त्ववृत्तिव्यतीतत्वप्रतिपादनम्	५५	२०
कार्यानिर्गमवर्णनम्	४९	१९	वैधर्म्यदृष्टान्तरव्यवधानम्	५६	१
तत्रानुरूपदृष्टान्तप्रदर्शनम्	४९	२०	प्रसिद्धिविरुद्धप्रतिज्ञाप्रसङ्गाप्रतिक्षेपणम्	५६	५
तस्यैवाभिप्रायस्फोरणम्	४९	२४	लोकप्रामाण्यत्वात् प्रसिद्धिविरोधाद्यसम्भवरू-		
अनियतादित्य सदसद्भूतकारणकार्यत्वञ्च			थनम्	५६	१५
जगत इत्युपसंहार	५०	१०	स्वरूपनिरीतसापेक्षहेतोरतत्त्वव्यवधानम्	५६	२१
अत एव तस्याविधशास्त्रवैधर्म्यजल्पनम्	५०	१५	विरोधादिदोषप्रदर्शनम्	५७	३
तस्यैव समर्थनम्	५०	१७	दृष्टान्तासिद्धिवर्णनाय दृष्टान्तस्वरूपाप्यायाम्	५७	६
अत्रास्ते क्रियाक्रियाफलसम्बन्धे उपदेशः			अत्र हेतौ सर्वे दोषा लोकाप्रमाणकस्य तवै		
सायक इत्यभिधानम्	५१	४	वैद्यभिधानम्	५७	१५
प्रधानादिवाद्दोऽप्यप्रत्यक्षत्वाद्भासत्वात्सायक			एतस्यैव स्फुटीकरणम्	५७	१७
इति शङ्का	५१	१४	अविशेषकान्तत्वादेऽप्यपेक्षाद्यसम्भवसमर्थनम्	५८	२
प्रत्यक्षविषये कार्यकारणभावे विचारानर्थ			अन्यस्याभावादित्यस्य व्याप्याविरोधा	५८	६
क्यमिति समाधानम्	५१	१५	अतपक्षमात्रवृत्तयोरभावकथनम्	५८	९
लोकदर्शनस्याप्रामाण्यशङ्कनम्	५१	२०	अनित्यवृत्तकरवयो सन्नायवाङ्ग्या निरा		
तत्र प्रत्यक्षमात्रप्राप्याभावप्रसङ्गनम्	५२	१	करणम्	५८	१३
प्रत्यक्षनिरीपस्य दुष्टत्वेऽपि न सर्वं व्यभिचारी			तत्र एव तयाभिव्यक्तिरित्यस्य भावायै	५८	१६
सभिधानम्	५२	२	विशेषान्ते तत्पक्षत्वभावप्रतिपादनम्	५९	२
कार्यकारणभावनप्रत्यक्षत्वं वाधितमित्या			तथाऽस्थितेरिति हेतुव्याख्या	५९	११
ख्यानम्	५२	३	उभयानेकत्वैकान्ते साध्यसाधनाद्यभाव		
तत्रापि शास्त्रवचनप्रामाण्ये प्रत्यक्षमप्रमाणमेव			जल्पनम्	५९	१४
स्वादििति कथनम्	५२	१०	तथाऽपूर्वत्वादिनि हेतुभावनम्	५९	१९
एवञ्च प्रत्यक्षदृष्टमात्रस्य तर्कतो विपर्ययापत्ति-			दृष्टान्तस्य प्रामाण्ये प्रतिज्ञातव्याघातरक्षीकि	५९	२३
रित्यभिधानम्	५२	२१	तस्य भावाववर्णनम्	६०	१
वस्यैवोपपादनम्	५२	२२	शास्त्रस्यालोकत्वभावाद्यपि निरसनम्	६०	८
पुनरपि दृष्टान्तान्तराणामभिधानम्	५३	८	शास्त्रस्य लोकाप्रत्यक्षाभिधानम्	६०	१२
शास्त्रनिरूपणविपर्ययस्य प्रत्यक्षादेरप्रामा			अध्यारोपात्तच्छास्त्रमवृत्तिरिति कथनम्	६०	१५
ण्यमिति शङ्का	५३	१४	अध्यारोपादेयं शास्त्रस्यालोकत्वशङ्कनम्	६१	१
शास्त्रेण सर्वमेवापोदितमिति कथनम्	५३	१५	मृगतृणिकावदलौकिकत्वादेवाप्रामाण्य		
एतस्यैव भाववर्णनम्	५३	१८	कथनम्	६१	६
प्रकारादरेण व्याख्या	५४	४	प्रतिज्ञादीनामप्यसम्भवाभिधानम्	६१	१२
शास्त्रेण प्रत्यक्षमिदं सर्वमपोद्यत इत्यभिधानम्	५४	८	अविशेषैकात्वादे प्रतिज्ञानुपपत्त्युद्भावनम्	६१	१८

विषयः	पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०
विशेषैकातवादेऽपि प्रतिज्ञानुपपत्तिवर्णनम्	६१	२१	प्रत्यक्षस्यालौकिकबोधि	६६	२५
उभयैकातवादेऽपि तदुक्ति	६२	१	क्रियावादिनोऽपि ज्ञानस्य प्राधान्यम्,		
अविशेषैकातवादे अंशे प्रत्यक्षविरोधादि			सत्रापि प्रधानं प्रत्यक्षं तत्कथमप्रमाणमित्य		
वर्णनम्	६२	४	शाङ्कनम्	६७	१
विशेषैकातवादे तद्वर्णनम्	६२	७	एवंप्रत्यक्षासलौकिककारणनिश्चितिसमाधानम्	६७	४
उभयानेकत्वैकातवादेऽपि तद्वर्णनम्	६२	१०	कथनगोष्ठस्य प्रत्यक्षत्वं न सामान्यवादिनो		
लोकानुसारेण प्रतिज्ञा भङ्गतादवस्थकथनम्	६२	१६	रिति कथं संप्रमते तात्पर्यनामकमि		
त्रिचिह्नोक्तवत्, त्रिचिह्न साङ्गनिरूपणवदि			त्याशाङ्कनम्	६७	१२
ति शाङ्कनम्	६२	२०	सर्वमते तात्पर्यनामकतामस्यैवम्	६७	१३
तद्व्याख्या	६३	१	विशेषवादिनो लक्षणस्यैव भूकृष्ठा प्रदर्शने		
अविशेषैकातवादेऽभ्युपगमविरोधाभिधानम्	६३	४	कारणाभिधानम्	६७	२०
विशेषैकातवादे तदाख्यानम्	६३	८	विशेषवादिममत्र तदपनापदविचक्षितार्थैरन्यम्	६८	२
उभयानेकत्वैकातवादे तदेव वर्णनम्	६३	१०	तस्य ध्याख्यानम्	६८	५
लोकानामक दृष्टा उभयभ्युपगम्य लोकास्यैव निर			प्रत्यक्षोत्पत्तिप्रकारप्रकाशनम्	६८	१४
रूपेण उभयतएववर्णनम्	६३	१४	असाधारणव्यविपरवोपचयनम्	६८	१९
पदाश्रयेण दोषाभिधानम्	६३	२१	अभिधानगोचरातीत्योक्ति	६९	१
स्वायम्भवादेः पदाश्रयार्था पठश्लिसवाद			प्रत्यासत्तयेदन्तीत्यवकथनम्	६९	२
प्रदर्शनम्	६४	१	अत्रार्थे बौद्धागमोद्घटनम्	६९	४
अपराम्युपगमविरोधोद्भावनम्	६४	८	तद्व्यव्यावर्णनम्	६९	७
वाच्यलक्षणप्रतिज्ञाया पदानुपगमो न तु			प्रकरणपदानामकारणव्याख्यानप्रदर्शनवाद		
पदयोगव्यवस्था तस्मादेव लोकाप्रामाण्य			प्रदर्शनम्	६९	११
निश्चेरिति शाङ्कनम्	६४	११	अर्थेऽप्यसंज्ञी न त्वर्थे धर्मसंज्ञीत्यस्य व्याख्या	६९	१९
एतस्यैव विरादीकरणम्	६४	१३	कथननामकं ज्ञानं न प्रत्यक्षमिति साधनम्	७०	१
पूर्वोक्तहेतुभ्यः पक्षादेरभावात्तदुपपत्त इति			अर्थे धर्मसंज्ञी नैत्यत्राभिचयस्य प्रमाणीकरणम्	७०	९
निरूपणम्	६५	२	तदेव बौद्धलक्षणं प्रदर्श्य तस्य कथितत्वं		
लोकप्रामाण्यापत्तिप्रकाशनम्	६५	६	कथनम्	७०	१४
लोक विना न साध्यव्यवहार इति निरूपणम्	६५	१०	कथितव्याख्यायैतस्याकथनबोधिः	७०	१८
लोकव्यवहारार्थे इति व्यवहारादिनि हेतुवर्णनम्	६५	१४	स्वचनव्यपेक्षाज्ञेयदुस्तरविरोधपरिहारवो		
लोकानुसारेण शाब्दाय प्रमाणमूलेऽङ्गीकृते			ज्ञानम्	७०	२१
पथा लोकेन गृह्यते न तथा वदित्येति अख्यन			तदर्थे दृष्टाभिधानम्	७१	२
निरूपणम्	६५	२२	कथननामकत्वस्याभिद्धतामिराकरणम्	७१	५
विद्वन्मतेत्यातद्वाचने कारणप्रदर्शनम्	६६	४	तत्रोक्तनिरूपणविकल्पनात्मकत्वहेतोरतिशयता		
लोकविरोधोद्भावनम्	६६	९	निरासम्	७१	९
साक्षात् लोकेन विरोधेऽप्रत्यूषितेयैलाभिधानम्	६६	९	नेय विपरीताप्रतिपत्तिरिति शाङ्कनम्	७१	१३
लोकप्रामाण्ये प्रत्यक्षानुमानयोर्विरोधवर्णनम्	६६	१३	अध्यायोपात्मकरवाविति हेतुना तद्व्यव्याया		
पौनरुच्यव्यपारकरणम्	६६	१५	निरास	७१	१४
तस्याव्यवहारोक्ति हेतुभावनम्	६६	१८	तस्यापि सामान्यरूपव्यवहारवादिह्यनेव		
प्रत्यक्षस्य प्रमाणव्यवहाराभिधानम्	६६	२४	साधनम्	७१	१५

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
तस्यापि तद्वद्विषयवृत्तित्वादित्यनेन साधनम्	७१	१६	सद्भवसत्त्वे प्रत्यक्षस्य व्यपदेश्यतैवेत्यभिधानम्	७५	२३
अस्य हेतुर्व्याख्या	७१	१८	व्यपदेश्यपदेव्यवत्तन्न प्रत्यक्षमिति जल्पनम्	७६	१
सर्वथा साधारण्यत्वहेतोरभिधानम्	७२	४	तस्यैव विशद व्याख्यानम्	७६	५
भादिप्रमाणभिमत्तहेतूपदर्शनम्	७२	७	सर्वथा नीलादिज्ञानस्याथतो व्यपदेश्यत्वसम-		
इष्टान्तानामभिधानम्	७२	८	र्थनम्	७६	१७
अभिधानागम प्रदर्श्य कल्पनात्मकत्वादेरिति			अर्थान्तरनिमित्तत्वकथनम्	७६	२१
द्विनिरसनम्	७२	१२	अभिधानतोऽव्यपदेश्यत्वनिराकरणम्	७७	४
आलम्बनपरमाणूनां परमार्थसत्तामविषय			बहुविषयत्वहेतोरभिधानम्	७७	८
त्वोक्ति	७२	१३	तथा च प्रत्यक्ष विकल्प एवेति तत्र लक्षणं द्रष्ट-		
उक्तार्थव्याख्यानम्	७२	१७	मिति कथनम्	७७	१३
सञ्चितपरमाणूनां तदा परमाणुत्वेनावस्थान			एकतत्त्वैकरूपार्थारोपेण तस्य निरूपणादिति		
न कस्यापि सम्मतमिति निरूपणम्	७२	२१	वर्णनम्	७७	२०
प्रतिपक्षेणालम्बननिपरीततासमर्थनम्	७३	६	प्रत्यक्षमनुमानाच्च पारिष्य, प्रत्यक्षेऽन्या नपो		
पुतस्या एव स्फुटीकरणम्	७३	८	हादनुमाने चान्यापोहादिति निरूपणम्	७८	८
अव्यपदेश्यैकार्थकनीलरूपविषयत्वप्रति			सकीर्णतरविषयत्वाद्युपार्थोपदेशकि		
पादनम्	७३	१३	श्रूयत्व्यादिति हेतुद्वयाभिधानम्	७८	१३
सापि व्यपदेश्यैव, अर्थान्तरेणाधिगम्यमान			प्रज्ञप्तिपरमार्थव्यतिरक्तव्यपरमाणुपरिग्रहा		
त्वादित्युक्ति	७३	१७	त्मकत्वात्तद्वद्विषयत्व प्रत्यक्षस्येति निरूपणम्	७८	१८
तस्य व्याख्यानम्	७३	२२	तस्याप्रत्ययप्रत्ययारम्भत्वाद्युपलक्षणत्ववर्णनम्	७९	५
व्यपदेश्यत्वादेव कल्पितत्वभावनम्	७४	५	तद्व्याख्यानम्	७९	६
प्रत्यक्षमतिपक्षेः सद्भव कारकहेतुरिति वर्णनम्	७४	१०	तस्यानुमानारम्भमपि नेत्युक्ति	७९	१३
अर्थान्तरेणाधिगम्यमानत्वहेतोर्विरुद्धत्वोप			सम्बद्धगृहीतस्यान्यथाप्रतिपक्षेति हेतु	७९	१७
पादनम्	७४	१४	प्रत्यक्षविधिधिधानाभ्युपगमेन स्वलक्षणमात्र		
प्रत्यक्षप्रतिपक्षे कारकहेतुत्वात्वे सद्भवाच्च			विषयप्रत्यक्षत्वस्य विरुद्धत्वोक्ति	८०	१
स्यादिति निरूपणम्	७४	१७	चक्षुर्विज्ञानसमर्थावस्थापदितार्थत्वमतिज्ञानम्	८०	९
दृष्टविधातसाध्यधर्मवैकर्यप्रदर्शनायैवो			सद्भवस्य रूपमात्रत्वाच्च सञ्चितालम्बनकल्पनाया		
किर्मैवेत्यभिधानम्	७४	२१	निरर्थकत्वकथनम्	८०	१६
कारकात् प्रत्यक्षस्य भावेऽण्वादेर्न स्यान्नव			तस्य व्याख्या	८०	१७
ति द्रु, ततो न प्रत्यक्षं तत् धूमापेक्षाभि			सद्भवस्वरूपत्वे चक्षुर्माक्ष्वानुपपत्तिरित्यभि		
ज्ञानवदित्याख्यानम्	७४	२३	धानम्	८०	२३
तस्य प्रत्यक्षत्वे च सद्भवस्य न कारकत्व स्यादि			चक्षुषोऽचक्षुष्वोक्तिः	८१	१
त्युक्तिः	७५	२	नीलरूपस्यासञ्चितत्वेऽतीन्द्रियत्वेन तदग्रहा		
स्वलक्षणविषयत्वेनार्थान्तरनिरपेक्षत्वकथनम्	७५	५	कत्वादिप चक्षुषोऽचक्षुष्वोक्तिः	८१	९
अर्थान्तरनिमित्तत्वेऽप्रत्यक्षत्वापादनम्	७५	७	अत एव चक्षुर्विज्ञानसमर्थावस्थान चक्षुःपद व्यप		
सद्भवस्य कारकत्वात्सम्भववर्णनम्	७५	११	मिति कथनम्	८१	११
अज्ञातचक्रदृष्टान्त	७५	१३	विज्ञानस्याविज्ञानत्ववर्णनम्	८१	१३
अकारकत्वे प्रत्ययव्यवस्थानामाप्रत्यहेतु-			अन्यथाऽर्थप्रतिपक्षेति हेतुकथनम्	८१	२१
पदर्शनम्	७५	१८	अज्ञातचक्रदृष्टान्त	८१	२३

विषया	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
षड विज्ञान रूपविद्या समद्विषयद्वयम्	८२	१	नात्याकारादिनाऽतद्रूपत्वोक्तिः	८६	१५
चक्षुर्विज्ञानस्य रूपादयथासम्भवादिति हेतूक्तिः	८२	३	भावपदमात्ररूपधनम्	८६	२१
समद्विषयमात्रस्यमात्रादिराकारणम्	८२	५	परमाणूनामस्वतन्मितरेतरस्यादृशा साधारण रूपत्वोक्तिः	८६	२
चक्षुर्विज्ञानसमद्विषय सद्यस्वस्थापि नेति प्रतिपादनम्	८२	१०	द्रव्यसदृशत्वोपपादनम्	८७	१४
नीलविज्ञानसमद्विषयी न भवति तत्सम्भानस्यनाकारणानोत्पत्ति हेतुभावादिति निरूपणम्	८२	१७	हृत्वेतराभावपरमाधत्वाव्रीहनी आन्तरयोरे भाववचनम्	८७	७
वह्नादृशाविधानम्	८२	१९	चक्षुर्विज्ञानसमद्वी सत्यिवालम्बन इति वाच्यस्याधक्यधनम्	८७	९
नीलपरमाणूनां प्रत्येकसमुदितकारणावगच्छा प्रतिक्षेपः	८३	२	तस्य सचयस्यासत्प्रभुषा प्रहणादिनि हेतु प्रदानम्	८७	१७
सस्य युगपज्ज्ञानामम्भवादिति हेतुना स्पृहीकरणम्	८३	५	अनर्थस्यसञ्ज्ञी न चार्थे धर्मसञ्ज्ञीति तस्य भावना	८७	२२
तत्र तदीयकारिकोद्गापनम्	८३	६	अथ तस्याऽवचनम्	८७	२३
ज्ञानस्य क्रियावैधर्म्यरूपधनम्	८३	७	आक्षेपलम्बस्य न त्वर्थेऽथसञ्ज्ञीस्यस्य व्याख्या	८८	८
रूपसमुदायवैकल्यान्वादेशेऽप्येवै सध नवात्मवादिनापादनम्	८३	१०	अनर्थ एव धर्मसञ्ज्ञीस्यस्य व्याख्या अर्थेऽथसञ्ज्ञी न त्वर्थे धर्मसञ्ज्ञीस्यस्योक्त्याभाव	८८	१३
एकैव च एकग्रहणे सर्वस्य, सर्वग्रहणे चैकस्य प्रज्ञाप्रसक्तिरूपधनम्	८३	१८	कारकधनम्	८८	१८
सर्वैवधर्मकत्वादित्याया स्पृहीकरणम्	८३	२२	अथापरत्यानर्थेऽथसञ्ज्ञी तस्मिन्नेव च धर्मे सञ्ज्ञीति फलिताथवचनम्	८९	१
पूर्वस्या व्यापयानम्	८४	३	एवञ्च प्रत्यभानुदानयो पापीपस्त्रमिति निरूपणम्	८९	४
निर्णयिकात्तवादी अविशेषिकात्तवादिनमिति शोते इति कथनम्	८४	१४	अभिधर्मकोदो निदाशितस्य विचार अनेकप्रकारमिश्रे रूपायतने कदाचिदेकेन चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते, कदाचिदनेकेनेत्यस्य प्रत्यक्षलक्षणानुपह्नागतस्वभिधर्मकोशोक्त्या कथस्य व्याख्या	८९	१२
सद्यस्य सद्राघो मायोपम इति वचनम्	८४	२३	अत्राप्य तदुक्तोदाहरणप्रदर्शनम्	८९	१८
अत्राप्ये तदीयागनोद्गावनम्	८५	२	सद्विज्ञानलम्बना पक्ष विज्ञानकाया ह्यस्याऽऽक्षेप	८९	२३
उदागमोदितविचारोपपत्तयाम्	८५	४	शायतनस्वलक्षण प्रलेते स्वलक्षणविषया न द्रव्य स्वक्षण प्रतीत्यस्यापि विचार करिष्यत इति कथनम्	९०	१
तत्र निर्णोत्रायप्रकारानम्	८५	६	अधुना विधायमाणवचनाभिधानम्	९०	४
तस्यैव समयनम्	८५	७	रूपायतने पश्यत स्वलक्षणविषयत्वासम्भव वचनम्	९०	९
नील विज्ञानातीति धारण न कमप्यर्थे सद्रतीति कथनम्	८५	१४	एकप्रकारावच्छेदो वा कथम्, अविभागासमय स्वसमुदायमत्त्वादिति वृत्तनम्	९०	१५
धीर्के न विज्ञानातीति वाच्य सगतधामिति वचनम्	८५	१९	एकेन परमाणुद्रव्येण कथ चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यत इति वृत्तना	९१	२
नीलपरमाण्वाकारनियतज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् भावादिति भावनम्	८५	२०			
नीले विज्ञानातीत्यस्य सगवाधायवाङ्मा समुदायत्वानीलत्वाभिधानम्	८६	१			
एतन् समुदायस्य प्रत्येकानेदाव्रीह विज्ञानातीति शक्यम्	८६	४			
हृत्वेतरातीत्येनानीलत्ववचनम्	८६	७			

अनुक्रमणिका

विषया	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
भा उक्तद्वयचन किं बुद्धयचनमित्यादीषु	११	६	ननु भिन्नकाले तथा नैकदाऽनेकरूपतेति शङ्कनम्	१६	८
एकद्रव्येण ज्ञानोत्पादे सञ्चिद्रालम्बनकल्पना	११	११	एवकाल एवोभयरूपत्वादिति हेतुना तद्वि- सनम्	१६	९
यैषध्वोक्तिः	११	११	एतस्यैव हेतोर्व्यापणनम्	१६	१७
ताम्रकारणपट्टेऽर्द्रानामसम्भवत्वोक्तिः	११	१६	मद्गुणपदेन विशिष्टार्थत्वादिति हेत्वन्तर-	१७	१
तस्यैव स्फुटीकरणम्	११	१९	व्याख्यानम्	१७	१
नरसिंहदृष्टान्त	१२	१	अत्र विरोधोक्तावनेऽनपेक्षितत्वाभ्युपगमदो	१७	१
नारसिंहानेकप्रकारातिरप्युपु न सम्भवतीति	१२	५	पापादनम्	१७	१
निरूपणम्	१२	८	अविभावितैवमध्यपूर्वाभ्युपगमत्वादिति	१७	१७
एतस्यैव विनादीकरणम्	१२	१९	हेत्वन्तरोक्तावनम्	१७	१७
अनेकद्रव्येण ज्ञानोत्पादेऽसत्कारणनाऽऽपादनम्	१२	२२	सर्वथा नयवादिनामु-सुगन्धमास्तरवाद्याख्यानम्	१७	२०
द्रव्य प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञानमिति बुद्धवचनेन वि	१२	२२	प्रत्यक्षस्य कल्पनात्मकस्य स्वभावि प्रतिष्ठापित	१७	२३
रोधोक्तावनम्	१२	१	मेवेति प्रदर्शनम्	१७	२३
अस्यैव भावप्रकाशनम्	१२	१	अज्ञानत्वप्रसङ्गरूपदोषात्तरोक्तावनम्	१८	३
रूपाणीति बहुवचनानुपपत्तिकथनम्	१२	१	बौद्धानेकाथज-यत्वादिवादिवाक्यद्वयात्	१८	१२
शुक्लादेरैन्द्रियकत्वस्य रूपादेराऽऽचक्षुर्माद्भ्यः	१२	१४	प्रदर्शनम्	१८	२०
स्थापादनम्	१२	१५	तत्र दृष्टान्तकथनम्	१८	२०
पेन्द्रियत्वसाधकातीन्द्रियत्वहेतोर्विरुद्धस्येऽपि	१३	१५	दृष्टा-तवैषम्यमात्रस्य पूर्वपक्षिणा निरसनम्	१९	१
भवद्बुद्धिनिवर्तनाय प्रयुक्तमित्यभिधानम्	१३	२३	अत्र सिद्धाश्रितना जैनेनोत्तरप्रदामम्	१९	७
पुनरपि चक्षुःप्रीत्येत्वादिचनविरोधाऽऽदर्शनम्	१३	५	अद्वीकृतायमिनादित्यहेतुव्याकरणम्	१९	१३
अतीन्द्रियरनाभिमत परमाशुभ्रक्षुर्विषयता	१४	५	परमाणोरविषयता प्रतिज्ञाप्य तद्वद्विषयतया	१९	१५
यातीति स्वीकारे यादपरमेधरसश्रयणत्वा	१४	१२	तद्वद्वत्तत्तामान्यगोचरोपसहारात् वैदेषिक-	१९	१५
पादनम्	१४	१२	साभ्यतेयुक्तिः	१९	१५
यादपरमेधरसंधयेण न विरोध इति व्यवहा	१४	२१	स्वार्थे सामान्यगोचरत्वाच्च प्रत्यक्षमिति दूषणम्	१००	२
रनयोक्तिः	१४	२१	स्वार्थे सामान्यगोचरमिति विशुद्धमित्य	१००	६
ताम्रध्रय कथमिति दंकिः/वाऽनेक एवक	१४	२१	भिधानम्	१००	६
रूपायतनाभ्युपगमादित्युक्तिः	१४	२	विद्वद्वचनस्यैव प्रनाशनम्	१००	१०
स्याद्वादेव देसा एका-तथादा नया ह्यत्र	१५	२	व्याख्याकर्तुरपि तद्वाक्यस्थानम्	१००	१५
सम्मतितयायाप्रमाणम्	१५	१	स्वार्थसामान्यमोर्भिन्नप्रमेयवाक्यधनम्	१०१	३
नयस्य निध्यादृष्टिय तस्य लोकरनाथसमाश्रयणे	१५	५	स्वसामान्यलक्षणाभ्याम-यमेवेयाभावकथनम्	१०१	३
निमद्दस्थानप्राप्ति प्रतिपक्षवादाभ्युपगमा	१५	५	विषयद्वयेऽनेकप्रमाणतृप्तिशङ्कनम्	१०१	८
दिति प्रतिपादनम्	१५	५	तन्निरसनम्	१०१	९
व्याप्यनेकाश्रयवादाऽभ्युपगत एवेति	१५	९	लक्षणसद्वत्त्वावर्थायतासमर्थनम्	१०१	१०
निरूपणम्	१५	९	स्ववचनविरोधोपसहारा	१०१	२३
तथाऽविभक्तत्वेन ज्ञानोत्पत्तेरिति हेत्व	१५	११	स्वार्थसामान्ययोः सम्प्रधानाभाववर्णनम्	१०२	१
भिधानम्	१५	१०	यत्तद्व्युत्पद्योक्तयोः प्रत्यक्षविषय-यै स्वलक्षणा	१०२	९
अस्यैव सम्प्रयुगपादनम्	१५	१	भावाभिधानम्	१०२	९
रूपायतनमेकानेकात्मकं तथाऽवि-कृत्वादेन	१५	१	तथापेक्षैवावतुमानस्य प्रमाणत्वात् प्रमाण	१०२	१२
ज्ञानोत्पत्तेः दूरात्मनिसमूह्यदिति प्रयोत-	१५	१	प्रमेयद्विचकल्पनाऽऽनर्थक्यकथनम्	१०२	१२
समर्थनम्	१५	१			

विषयः	पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०
अनेकार्थेन नित्यतामान्यगोचररथादिप्रकाररति			प्रथमहेतोर्दृष्टान्तेऽनुमानोऽतिरिक्ताकारिता		
प्रज्ञा प्रत्यक्षमभ्यनुमानाभेदेऽभिधानम्	१०२	११	कारणम्	१०८	२
एतत्कारणप्रमादिव्यकरणम्	१०२	१२	कारणकारणविरोधनिराकरणम्	१०८	७
एतत्कारणप्रत्यक्षगोचरस्वक्षण वसाधनम्	१०३	३	असंविद्यनेहापञ्चममनुमानत्वेति वैध		
सामान्येऽस्वक्षणवसाधने स्वार्थेऽस्वभ्युप			म्यसङ्गतम्	१०८	१५
सामादिति कथनम्	१०३	८	पूजोऽपि राक्षसानेकार्थे चरति तद्विगतम्	१०८	१९
अनेकार्थेन यस्याप्यसामान्यगोचरज्ञानस्या			अधिराप्रत्ययं प्रत्यक्षं मानुमानिति वैध		
प्रत्यक्षत्व स्वार्थेऽपि स्वीकृतमिति प्रकाशनम्	१०३	१०	म्यांका	१०८	२२
अनेकार्थेऽप्यसामान्यगोचरत्वात्पुनरपि			अप्यज्ञानं वनधिपतिप्रत्ययमेवेति समाधिः	१०९	१
कथनम्	१०३	२३	एतत्स्वैव व्यापकत्वम्	१०९	३
स्वार्थत्वे सामान्यगोचरत्वात्पुनरपि रूपणम्	१०४	५	उक्तद्वन्द्वत्वात्पुनरपि प्रत्यक्षत्वाऽऽपदानम्	१०९	१२
सत्यनेकद्वन्द्वगोचरत्वात्वाभावादिनिरूपणम्	१०४	९	हेतुद्वयविषयव्यापत्तेः प्रमाणैवशादादनम्	१०९	१८
स्वभावात्सामान्यगोचरत्वात्प्रत्ययमपि मेव			एतत्स्वव्यापदानम्	१०९	२१
भिधानम्	१०४	१४	वस्तुव्युत्पत्तिरिति चोक्तद्वन्द्वम्	१०९	२२
सामान्यत्व स्वभावात्प्रमाणोऽपि न ज्ञाननेत्युक्तिः	१०४	१८	अथ विधापविषयाभिधानम्	११०	१
परमाणुवामप्यविषयप्रमाणम्	१०४	२२	एते चाद्विज्ञान प्रत्यक्षमिति वस्तुव्युत्पत्तिरिति		
प्रत्यक्षत्वैवाभावात्तत्त्वज्ञानात्प्रमाणमिति प्रती			परि वस्तुव्युत्पत्तिरिति चोक्तद्वन्द्वम्	११०	७
पादनम्	१०५	५	तस्यैव विनादीकारणम्	११०	४
भावेऽपि सामान्यत्व विषयत्वात् कथननाम			अप्यज्ञानप्रदानम्	११०	१४
कथनेऽप्युक्तिः	१०५	११	ज्ञानमर्थेन विरोधेत् इत्युक्तिः	११०	१०
एतदनामकत्वात् प्रकृतयति	१०५	१४	अप्यज्ञानात्प्रादात्तस्य अप्यज्ञान निराकरणम्	११०	२२
सामान्यत्वमेव दृष्टान्तप्रमाणकथनम्	१०५	१८	मानुमानभिधानम्	११०	२५
इदं च प्रत्यक्षमवतयात्वात्प्रादात्तप्रादानक			तिरिक्ताकारितादृष्टान्तेन ज्ञानत्वहेतुनेति		
त्वादिति अभिप्रायकोत्तरात्प्रमाणतायना			वस्तुद्विषय इति भावितव्यतिरिक्तप्रमाणभाव		
भिधानम्	१०५	२१	तापनम्	१११	७
संज्ञितिसंज्ञकज्ञानात्कारिकात्प्रमाणत्वोच्चारणम्	१०६	६	अप्रत्यक्षत्वेन वस्तुव्युत्पत्तिरिति वस्तुव्युत्पत्तिः		
परमाणुसंज्ञकज्ञानप्रदानम्	१०६	१५	नविरोध इति कथनम्	१११	१४
मूलकारणत्वमेतत्प्रमाणत्वकथनम्	१०६	१९	प्रत्यक्षविरोधोऽथ मानुमानविरोध इति साङ्गनम्	१११	१९
इत्युत्पत्तिदृष्टान्तप्रमाणम्	१०६	२०	प्रत्यक्षत्वैवाभावात् एतत् निराकरणमित्यनुमान		
अनेकार्थेन यस्याप्यसामान्यगोचरत्वात्पुनरपि			विरोध प्रवेत्युक्तिः	१११	१०
एतदप्युक्तिः	१०७	१	घटसंख्योत्पत्तेरनसत्त्वात्प्रमाणकारणज्ञानात्		
आपत्तनस्वत्वक्षण प्रत्येते स्वत्वक्षणविषया			प्रत्यक्षत्वप्रदानम्	१११	१८
इति वाक्यमनिरूपोऽऽस्तम्भणम्	१०७	७	समानासमानानेकार्थप्रत्येतिद्वयत्वात्पुनरपि		
अनेकार्थविषयैकप्रत्ययत्वात्सामान्यत्वे			ज्ञानस्वाप्रमाणत्व द्विषयप्रदानं वदित्युक्ति	११२	१०
तयाऽस्वत्वक्षणवमित्यादिव्युत्पत्तिप्र			अथ एव नानात्वमिति संपाद ज्ञानस्वाप्रमाण		
त्यभावात् कार्यस्यभिधानम्	१०७	१०	त्वोक्तिः	११२	१४
प्रत्यक्षत्वप्रत्यक्षत्वसाधके अनेकार्थप्रमाणत्वात्			एतत् पुन हेतोः प्रसङ्गितः परमार्थसदाकारणा		
स्वार्थे सामान्यगोचरत्वादिति हेतु इव			भावात्प्रत्यक्ष ज्ञानत्व प्रत्यक्षत्वे घटसं		
वेद्योच्चारणव्युत्पत्ति कथनम्	१०७	२०	ख्यात्कारणमपि प्रत्यक्ष स्वार्थिति रूपणम्	११२	१९

विषयः	पृ०	पं०
मीढ्यायाभासस्यैव ज्ञानस्य प्रत्यक्षस्य न घटात्ताभासस्यैव नियामकमात्र इति निरूपायम्	११२	२२
ब्रह्मघोरविरोधव्यतिरेकस्य	११२	२
नीत्यादिमनुदाये परमायैवदाकारोऽस्ति न घटाकार परमाभांकारः घटाकारपरमाण्यभावादिनि शङ्कनम्	११३	९
तस्य व्याख्या	११३	११
पुनरुक्तमप्राविशोपादानेनोक्तानि शङ्कनम्	११३	१०
अविरोधनाया एव समर्पणम्	११३	२३
यथा ते विद्यन्ते तथा तादृश्यनमित्याश्रयणे पक्षात्काराधिक्यनम्	११४	७
अत्रापि यमुष्णपशुष्णोपादायावापीनि निरूपणम्	११४	९
परमाप्त्याभनान्तर्यामिभयानम्	११४	१३
तथा विद्यमानानामन्याभासज्ञानजनकरूपेऽप्रित्यक्षज्ञानान्तर्यामिभूत्वादिनि दोषो रक्षितम्	११४	१९
एतस्यैव समर्पणम्	११४	२१
धूमनिमित्ताग्निज्ञान या प्रत्यक्षत्वादित्यापादानम्	११५	११
अधुरादीनामात्मन्तर्यामिभयानम्	११५	१३
नीत्यादिगोषाच्छुरादिविज्ञानस्य परमाण्वोपादानमिति साधनम्	११५	१९
आयुषज्ञाने परमाण्व्यात्मन्तर्यामिभयानम्	११५	२४
अन्वयेव ते समुद्रिताः कारणमित्याशङ्कनम्	११६	८
प्रत्यक्षस्य समुद्रायत्न या कैश्च न कारणायमिति समर्पणम्	११६	९
पूर्वापरस्यैव भिन्नत्वं व्यक्तयानम्	११६	१३
तथापि तद्विशिष्टमनस्य च विज्ञानकार्यात्		
इत्यमुपगतस्य निरायः, अमद्विज्ञानत्वात्	११७	५
एतस्य व्याख्यानम्	११७	७
अन्वयेव ते समुद्रिताः तावपि अन्वयेविरत्याशङ्कनम्	११७	१५
अनकारान्तर्यामिभयानि हेतुना निराकरणम्	११७	१६
एतस्य स्पष्ट व्याख्यानम्	११७	१८
ब्रह्मणो ते आदिगणित्वात् तदन्वयेव विज्ञानम्	११८	३
अन्वयेव दोषोऽज्ञानम्	११८	५

विषयः	पृ०	पं०
आदिगणित्वात् तदन्वयेव विज्ञानम्	११८	७
अन्वयेव ते समुद्रिताः तावपि अन्वयेविरत्याशङ्कनम्	११८	१३
दोष इत्युक्तिः	११८	१३
आदिगणित्वात् तदन्वयेव विज्ञानम्	११८	१५
अन्वयेव ते समुद्रिताः तावपि अन्वयेविरत्याशङ्कनम्	११८	२०
तद्व्याख्यानम्	११८	२२
मूलकृत एतस्यैव समर्पणम्	११९	३
साक्षात्तदुपलब्धत्वात् तदन्वयेव विज्ञानम्	११९	८
द्वयपरिग्रहलक्षणहेतुद्वयव्याकरणम्	११९	१५
मनुदायात् तदन्वयेव विज्ञानम्	११९	१५
प्रत्यक्षमन्वयेव हेतोरसिद्धत्वात् निरमणम्	११९	१९
प्रत्यक्षमाज्ञानान्तर्यामिभयानम्	११९	२३
प्रत्यक्षमाज्ञाने विज्ञानम्	१२०	३
तद्व्याख्या	१२०	९
सद्व्याख्यायामि निरसनम्	१२०	१२
सहस्यस्य विकल्पतो निरास	१२०	१४
भूतस्य सहस्यमिति शङ्क्या निराकरणम्	१२०	१९
सहस्यस्य प्राप्त्यप्येतदिति शङ्क्या निरूपणम्	१२१	२
अस्तस्य यौग्ययेतोऽपि न सम्भवतीत्युक्तिः	१२१	९
तद्व्याख्यानम्	१२१	१२
तद्व्याख्यानस्य स्थितत्वात् सद्व्याख्या इत्याशङ्क्या	१२१	१६
तस्यापि श्रोत्रविकल्पेनानुपपत्तिरिति निराकरणम्	१२१	१८
अत एव विज्ञानमात्रमेवेदमिति विज्ञानवादिशङ्क्या	१२१	२२
तस्य भाषायाविधानम्	१२२	४
विज्ञानत्वाभावात्साधनम्	१२२	१४
विज्ञानस्य प्रत्यक्षादिपदव्याख्यायानम्	१२२	१६
उपार्थस्य विनादीकरणम्	१२२	१९
मत्तव्याख्यादिपदव्याख्यायामि न सम्भवतीत्युक्तिः	१२३	१३
भाषापर्यायानम्	१२३	१६
सद्व्याख्यालक्षणानिरूपणम्	१२४	२
अन्वयेव ते समुद्रिताः तावपि अन्वयेविरत्याशङ्कनम्	१२४	६
अविरोधयामिद्वयलक्षणम्	१२४	१४
अनुदी विभागाभावात्तद्व्याख्यायानम्	१२४	१५
एतस्य स्पष्टीकरणम्	१२४	१८
सोऽन्वयेव विज्ञानम्	१२५	१४
मत्तव्याख्यादिपदव्याख्यायामि न सम्भवतीत्युक्तिः	१२५	१९

विषया	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
षष्ठु निर्विकल्पम् प्रत्यक्षं न निर्विकल्पं			ज्ञानमित्येवाद्वात्मनोऽप्यचेतनत्वकथनम्	१३०	१५
शब्दादिविभागविषयीकरणादियुपपादनम्	१२५	२१	द्वादशादीनामामभेदेऽपि तस्य द्वाशितमप्यज्ञा		
सांख्ये ससुदाय परमात्मनः श्रीलादि सवृत्ति			नात्मकमेवात्मा प्रतिपद्यते परात्मात्वात्		
सद्विधि विषयाभावात् भावविषयमप्रत्यक्षमे			इति घणनम्	१३०	१०
येति षोडशप्रत्यक्षोक्तमप्यज्ञातिदेशानम्	१२६	५	अचेतनकरणा प्रकाशितपरमाणुवादेरन्तान		
थस्यैव प्रसङ्गनम्	१२६	९	प्रतिपद्यत्व कथमिति दाह्या	१३१	३
रूपादेः पदार्थैः प्रसम्भाऽनेऽपि साम्यावस्थान			निरूपणोपायाभावात्तत्रमिति समाधानम्	१३१	७
न तस्य घटश्च इत्युक्तिः	१२६	१०	सुरवादीनां स्वसवेदनरूपाणां निरूपणोपायो		
रूपादेः साम्यावस्थानसम्भवेऽपि तस्याव्यय			स्वीत्यादाह्या	१३१	१४
त्वेनातीन्द्रियतया सघातस्याऽभ्यवनेत्ये			स्वसवेदनेनाप्यभ्यवहृतानां न सम्येतेनमिति		
प्रत्येक रूपादेः सवृत्तिसंवेनाभावाद्दि			समाधानम्	१३१	१५
पदात्वापादनम्	१२७	१	पृथक्परिवर्णनम्	१३१	२९
पृथस्य निर्मलीकरणम्	१२७	६	कश्चित्तान्द्विपततथाभूतप्रत्ययानुपपत्तेरज्ञा		
प्रधानवस्तु अतीन्द्रियत्वाद्प्रत्यक्ष रूपादिवच			विद्धिमित्युपसहरणम्	१३२	२
नपरमाथसत्त्व इत्यादियथायोग्य विशेषया			अज्ञानाद्दोषारणादेव शात्मभ्युत्पत्तिरित्यादाह्या	१३२	७
दोषरूपातिदेशः	१२७	१०	राधरूपेणकामानुष्मपदसो न समाधानम्	१३२	९
अतिदेशसघटनम्	१२७	१४	दृष्टांतस्य भावना	१३२	१४
कारकज्ञापकहेतुत्वान्भ्यामपदेसादादकमथ			अवयोपायाभेदात् ज्ञानपाज्ञानत्वयोरिति		
सहृदयम्	१२७	१९	दोषयोक्ति	१३२	१८
अभयमत्रप्रत्यक्षमसौ निरुत्वाद्युक्तमित्या			पृथस्य भिन्नत्वमभेदेऽज्ञात एवशाब्दस्वाध इति		
कथनम्	१२८	१२	कथनम्	१३२	२१
मानावैका उपादेऽपि प्रत्यक्षत्वाभाववचनम्	१२८	१३	पृथक्ज्ञानज्ञापकतया हरिकारिकाया उद्धा		
तस्य प्रत्यक्षत्वमप्यनुदानम्	१२८	१८	कथनम्	१३३	४
द्रव्यादिविनिर्मुक्तत्वात् प्रत्यक्षत्वाभावरूपणम्	१२८	२०	तस्य अथदर्शनम्	१३३	५
द्रव्यादेर्निर्मुक्तत्वमपरिणामित्वादिमिति घणनम्	१२८	२३	पृथक्सिद्धयमङ्गल रत्नाणि पदानि पाठयाध इति		
इतिशाब्दस्य हेत्वथ वऽनुभवमनुदानम्	१२८	२५	कथनम्	१३३	९
द्रव्यादीनां सदसदादिरूपाणामेकारमकककनानात्			पाठय प्रति मतिभेदप्रदर्शनम्	१३३	१४
कस्वनात्मकतेऽयुक्तिः	१२९	३	व्यवहारदेशात्पाशास्य द्रव्याधत्तेति कथनम्		
ततो भ्रात्यादिवदप्रत्यक्षत्वसमधनम्	१२९	१०	सांख्यभाष्योक्तव्यवहारदृक्षणप्रदर्शनम् च	१३३	१९
पृथक् सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहारसमव			द्रव्यात् दाधयुपपत्तिप्रदर्शनम्	१३४	४
भ्यलोकरपरिग्रहदेवसामान्यविरोधाविति			अस्या विधिकृतेरेकदेशादृत्तित्व लोकात् ध्रुवेति		
विधिविधारोपसहरणम्	१२९	१३	घणनम्	१३३	८
पृथस्य व्याख्यानम्	१२९	१५	तस्य दृष्टु घणात्	१३४	१०
पृथविधिनयोऽज्ञानवाद् इत्यभिधानम्	१३०	१	पठनमनिवृत्तं न भूत्वागमप्रदर्शनम्	१३४	२०
क्रियाऽक्रियादियुक्तिघणनमेदेत्वज्ञान			विधिविध्यरे द्वितीये		
वादेऽतर्मात्र इत्युक्तिः	१३०	६	विधिकृत्येका तस्यास्यायुक्तत्वाभिधानम्	१३५	२
अज्ञानमतिवद्वत्तमेव जगत् साधनम्	१३०	८	सामान्यादिविधिकृत्या स विधिकृत्येका तस्य		
तन्मयत्वात् इत्यिद्यादीनामचेतनवोपपादनम्	१३०	१०	सम्बन्धकथनम्	१३५	४
द्वादशाध्यामपि तत्साधनम्	१३०	१३			

विषयः	पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०
विप्रतिषेधादिति हेतुभिधानम्	१३५	७	इतराणां विचारेण प्रसिद्धताभिधानम्	१३०	१७
विप्रतिषेधोद्धानम्	१३५	१०	अग्निहोत्रकृतस्यैव प्रतिपत्तिरपि लौकिकप्रकृत		
एतस्य स्फुटीकरणम्	१३५	१४	व्यवहारीयप्रतिपत्तिरुचैव, प्रतिपत्तिरिति		
प्रतिषेधस्य ज्ञायत इत्युक्त्यापि दोषप्रदर्शनम्	१३५	१५	साधनम्	१४१	४
एतस्यैव व्याख्यान्या विद्वान्करणम्	१३६	१	अग्निहोत्रादिकृतयताया अलौकिकप्रमत्तिदे-		
सप्तस्थाः, नावत्येऽप्रत्ययाश्च प्रतिषेधाभावात्,			रित्युक्ति	१४१	०२
ज्ञात वे चात्रान्य लोकाश्च चातुर्मिलप्रत्यय			लौकिककृतस्यैवेति कृतस्यैव तावैपम्यप्रकाशनम्	१४१	१०
मिति वर्णान्	१३६	५	अग्निहोत्रकृतयताया अपसिद्धे कथनम्	१४१	२१
प्रतिषेधेऽपि विप्रतिषेधस्य वर्णनम्	१३६	७	तुल्याच्छब्दोऽग्निहोत्रकृतस्यैव ता प्रतीयतीति		
त्रियोपदेशान्याशयवास्तुपगतस्याप्ययुक्त			शङ्कनम्	१४२	४
रत्नोक्ति	१३६	१३	तस्य हवनमात्ररुक्तस्यैव तामात्रोपकृत्योक्ति	१४२	९
सप्तैव विपद्यत्तरदानुवातिपरिणामविज्ञानर			त्रिभिर्भाष्यैवाचित्वाभिमतानां शब्दानां पदा-		
हितत्वे हेतुस्यैव वर्णनम्	१३६	१७	स्वरायां वृत्तित्वकथनम्	१४२	११
अथैवोपधोपदेशदृष्टा-तस्य घटनम्	१३६	२३	हवनन-तस्यैवैवाग्निहोत्रकृतस्यैवेति शङ्कनम्	१४२	१५
यादृक्कादिप्रहणदृष्टान्तकथनम्	१३७	२	नामाधधात्प्रथमोर्भिन्नायैवान्, तथा पौन		
उपदेशादेव ज्ञानयोग इति शङ्कनम्	१३७	५	रतयादाग्निहोत्रपदवैधर्म्यमिति समाधानम्	१४२	१७
तस्य व्याख्या	१३७	८	वाच्यमन्यायेन पद पदान्तरार्थं वर्तत इत्या-		
उभययाऽपि पौरुषेयत्वाद्प्रमाणत्वमित्यस्य			शङ्कनम्	१४२	२१
व्याकरणम्	१३७	११	पदेन स्वार्थे परिच्छिन्ने न पदान्तरार्थोऽपेक्ष्यत		
भाष्ये चासौप्याद्युपदेशप्रमाण्यापत्तिरयतम्	१३७	१४	इति कथनम्	१४३	२
वैधकादिष्वप्यपौरुषेयत्वापादनम्	१३७	१६	वाच्यमन्यायप्रदर्शनम्	१४३	७
तत्र पूर्वज्ञानकारणकत्वे चेदस्वपि तथेत्युक्ति	२३७	२०	तत्र दृष्टान्तस्य घटनम्	१४३	०
उपदेशाप्रतिष्ठाभिधानम्	१३८	५	अग्निहोत्रशब्दस्यायैवैवापेक्षाकथनम्	१४३	११
लोकतत्वाभेदपण्यतिरेकेणामावादिनि हेतु-			इतरयाऽग्निहोत्रशब्दस्य प्रमादाधीनत्वकथनम्	१४३	१४
कथनम्	१३८	९	तथा च तद्वाच्यार्थप्रकाशनम्	१४३	१६
अग्निहोत्राद्युपदेशानां लोकतत्वाभेदपण्यपरा			घटदृष्टान्तवैधर्म्योक्ति	१४४	२
णामपि शक्यमासि सत्पदार्थयो स्वीकारेऽप्य			साधर्म्येण वैधर्म्येण चाऽग्निहोत्रहवनयोरनन्व-		
घाति तथेत्युक्ति	१३८	१३	योक्तिः	१४४	३
एतस्य व्याख्यानम्	१३८	१६	तयोरार्थात्माहृतमैत्रय मास्तीत्यभिधानम्	१४४	१२
उपदेशाप्रतिष्ठां परीक्षकत्वहातिरिति कथनम्	१३९	३	अग्निहोत्रहवनयोरविहितत्वाद्भिरोपण		
प्रमाणानवस्थामाशय निराकरणम्	१३९	७	त्रिरोप्यभावो न भवतीत्युक्ति	१४४	१६
प्रमाणानवस्थायां क्रियाविधायिशास्त्रवैधर्म्या			अनुषादविधिष्विपद्ये वाच्यमेदकथनम्	१४५	३
पादनम्	१३९	९	तत्र दृष्टान्तसमन्वयनम्	१४५	५
क्रियाविधायिवाच्यप्रदर्शनम्	१३९	१६	अभिविषया हवननिक्रियैव विधीयत इत्यादाह	१४५	९
तस्यप्रतिष्ठाधविषयविधायितया विधिव्याभि			घटादिकृतस्यैव तावद्वाग्निहोत्रकृतस्यैव ता प्रसिद्धेति		
धानम्	१४०	१	समाधि	१४५	१५
एतस्य विधेयस्यैव हायरात्तद्विज्ञानक्रियापर			तस्य व्याख्या	१४५	१८
सम्बन्धामाधकथनम्	१४०	५	हवन ह्यादिति नोप्यत इति पूर्वेषुः	१४६	१
साक्ष्यादिमुक्तौ वैधर्म्यकथनम्	१४०	१२			

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
अग्निहोत्रं कृपादिगुरुवत्ते जुहुयादित्यस्य कृपा			अस्यैव च निरूपणम्	१५०	१७
द्विष्यन् हवनमग्निहोत्रसम्बन्धेन प्राप्त			केवलं पदभेद एवेत्युक्ति	१५१	१
स्वादिगुक्तिः	१४६	८	प्रकाराद्वेरेणास्य व्याख्यानम्	१५१	३
जुहोत्यथानोऽभेदश्चेति समाधानम्	१४६	१७	अवध्याऽप्राधिगते द्युतिप्रतिपत्त्यभाववर्णनम्	१५१	१०
जुहोत्यथत्यागस्य प्रतिपादनम्	१४६	२२	एतस्य स्पृगीकरणम्	१५१	१३
पामपायोः प्रत्येकं द्वयपशुतिः वादुभयेदप्रति			सद्व्यप्राप्तापयत्यागेन पुरपशुत्याधिकरणाद्भुति		
पादनम्	१४७	३	प्रामाण्यत्याग इति समर्थनम्	१५१	१६
प्रादायतद्वरणनम्	१४७	४	वादानुष्ठाननिग्रहस्यानप्राप्तिरिति कथनम्	१५१	२०
प्रतिद्विपिरोधनिरूपणम्	१४७	५	हवनं कृष्यादिति व्याख्यानोऽप्येव दोष इति		
सवधानं प्रविशेत्प्राणापरित्यक्तयनम्	१४७	७	कथनम्	१५२	१
यत् पृथक् सवधानं प्रत्यागमायन्नापि त्यागापरित			अग्निहोत्रहवनयोर्विहितयोर्महणाच्च साद्व्याध		
कथनम्	१४७	९	त्याग इति शक्यं	१५२	५
द्विष्यामामायास्योक्त्यापि च विनेयाभ्यामः आस			एकस्याद्वाव्याधद्वयविधानासम्भव इति		
समुत्पत्तिहोत्रकर्मस्वपात्रोपादित्यागङ्गनम्	१४७	१३	समाधानम्	१५२	९
अथ विनेयस्माराद्वैतविधानम्	१४७	१६	जुहुयात्सम्बन्धेन विहितं हवामेवानुष्ठयत इति		
सप्रदानं सत्तरं शुभं शुभोत्पत्त्यागवर्णनम्	१४८	२	सम्बन्धम्	१५२	१३
सद्व्यापादानोऽप्यग्निहोत्रादिहोत्रादवस्था			अप्राप्तस्य अनुवादासम्भोक्तिः	१५२	१४
कथनम्	१४८	३	एतदथव्याकरणम्	१५२	१७
पदान्तरायाभिधानं स्वीहत्यापि दोषाविर्भाजनम्	१४८	७	अग्निहोत्रसम्बन्धेन प्राप्तये तु पौनरुक्त्यापत्तिरिति		
सस्य व्याख्यानम्	१४८	९	कथनम्	१५२	२२
अग्निहोत्रपदस्य होत्रमात्रवृत्तयोऽपि सम्बन्धेति			अनुवादलक्षणस्याप्राप्तसम्भव इत्यभिधानम्	१५३	४
पठनम्	१४८	१४	पुनरुक्तदोषाभावे हस्तद्वय इत्यभिधानम्	१५३	५
निष्पन्नस्यार्थेऽपि मूलप्रकृत्यथावाच्यतां धेति			सन्नायवर्णनम्	१५३	९
समाधि	१४८	१७	पौनरुक्त्यव्याख्यानं सत्प्रादात्तम्	१५३	१५
अग्निहोत्रं विवक्ष्यामसि कृष्णकारादिव्यापमा			जुहुयादिति पदमपूर्वोपदेशवादानुवादवैधर्म्याच्च		
सोपपत्तिरिति साङ्गनम्	१४९	२	नानुवाद इति वर्णनम्	१५४	३
साङ्गित्यथा समासाभाव एवेति समाधानम्	१४९	३	विनेयाविधानेऽनुवादो नैवभिधानम्	१५४	१०
अतिहोत्रादिव्यापि न समाम इति कथनम्	१४९	४	विनेयो विधीयत इत्यासाङ्गनम्	१५४	१२
सापे राधेनायादस्यासमासाभावकथनम्	१४९	९	कथनं विशेषोऽत्र नास्तीति समाधिः	१५४	१३
एतद्व्यापि प्रयान्तये समाप्तं, सोऽत्र नेति			विधित्तिरुक्त्यन्वयतिरिक्तं सर्वं जुष्टमेवेत्यभिधानम्	१५४	१७
कथनम्	१४९	१०	विधित्तिरुक्त्यान्वयव्यत्यये शब्दपक्षमङ्गल्यु		
अत्र पदमाग्निहोत्रार्थे इत्युक्ति	१४९	१८	पपादात्तदधानुपपर्याऽऽसत्प्रादा जुहोतिर्विव		
जुहोतिर्विव एतन्ना कथनप्रसङ्गे कृष्यादित्यस्य वैय			इयत इत्यासाङ्गनम्	१५४	२२
र्थकथनम्	१५०	१	एतस्य विसर्गाकरणम्	१५५	४
एतन्मयं स्वयं प्रतिपादनम्	१५०	२	अत्यासत्तद्व्यत्ययेऽपि प्रादात्तवैतिल्यापि	१५५	१०
जुहोतिर्विवयोगस्याप्राप्तशक्यवदम्	१५०	९	हृत् प्रकृत्येविवक्ष्यामसि पूर्वोदितदोषादिति		
अस्यैव निरूपणम्	१५०	१०	मुक्तिरित्युक्ति	१५५	१६
द्विष्यामन्निर्दिष्टयोः कृष्यादित्यागोपादानाभ्यां			एतदर्थनिरूपणम्	१५५	१८
, भद्राभावात्प्रजनम्	१५०	११			

विषया	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
पुद्गलकटकक्षणेन न्यायेन विचार्यमाणमपि			अग्निहोत्रा उवांसिदियथ उक्ताथेयु वा दूषित		
वाक्यमिदं न युक्तमिति कथनम्	१५३	१	त्वोक्तिः	१६०	४
तत्रवादादवत् क्रियोपदेशवादीऽप्यशक्यमाहय			अप्रत्ययेतिवार्थयाथातथ्योत्तेरिति हेतोर्वा		
फलत्वाभ्यां स्वप्ने भवेत् धाट्टिष्ठ			वर्णनम्	१६०	७
कार्वाकित्ति कथनम्	१५६	२	अग्निहोत्र हवन उवांसिदियत्र दोषा उवांसिधानम्	१६०	११
सद्व्यवस्थानम्	१५६	५	अलौकिकरव्ययमस्तिद्वस्वरूपत्वात् करणासिद्धि-		
शालप्रलापवत् सार्थकरवतिरर्थरूपवेदनादा			रिययुक्ति	१६०	१७
वधव्यवधानम्	१५६	११	विध्यन्तरविधानसौह्यया प्रसिद्धिद्वान्तरम्	१६०	२२
व्यवस्थापैतव्यप्रतिपादनम्	१५६	१७	यूप टिनचीति विध्यन्तरप्रदर्शनम्	१६१	३
आण्डवाऽऽपेदनम्	१५६	२१	कालत दौलीवैपम्यात् प्रसिद्धिरिति समाधानम्	१६१	९
ज्ञापनमिदमिति नाम्युपेयं प्रमाणभूतस्व			क्रियाकाल एव तादर्थ्यादासयूप इति वैप		
शस्त्राभावात् तावद् एव च निर्दोषः, अतोऽय			म्याभावशक्त	१६१	१५
विकल प्रयास इत्याशङ्कनम्	१५७	४	छेदनसदकारविधानवैयर्थ्यादावधानम्	१६१	१६
वाक्यस्यास्वाज्ञोक्ततयाऽप्रमाणत्वक्रियोपदेश			पतस्यैव भावोद्घाटनम्	१६१	१८
साहचर्यवादी भ्रम इति समाधानम्	१५७	१०	अवधारणतोऽपि वैपम्यवचनम्	१६२	६
चेतनोत्थरित्तानहोकारे वचनत्वप्रमाणया			यूप टिनचीत्यवधारणप्रदर्शनम्	१६२	१०
भावकथनम्	१५७	१३	अग्निहोत्रवाक्ये तदसम्भवकथनम्	१६२	१५
अस्यैव प्रकटीकरणम्	१५७	१७	प्रसिद्धिवैपम्यस्यापि प्रकाशनम्	१६२	२०
वेदवचनस्य कर्त्ता नास्ति वक्ता तु प्रमाणभू			अग्निहोत्रप्रदमप्रसिद्धार्थं यूपपदन्तुप्रसिद्धार्थ		
मोक्षितयावचनमपीत्याशङ्कनम्	१५८	४	मिति कथनम्	१६२	२२
आदिवचनीवोत्तरवचनैपि अनाघात एवेति			दौलीसाम्भ नास्तीति निगमनम्	१६३	२
समाधानम्	१५८	६	प्रकारावतरेण दौलीप्रामाण्य इति भ्रम		
पूर्वोत्तरपक्षयोरनयोभिप्रायप्रकाशनम्	१५८	८	वधारणानम्	१६३	६
धातुकमत्रादिवृष्टदण्डकथनम्	१५८	१४	सेवादिक्रियासाम्यत्वाशङ्कनम्	१६३	१३
अविद्येतिवार्थकलुहोतिप्रयोगाम्भुपगमोऽपि			ज्ञातत्वाज्ञानत्वाभ्यां वैपम्याऽऽदधानम्	१६३	१४
न न्याय्य इत्यभिधानम्	१५८	१८	पूर्वपक्षरुकुटीकरणम्	१६३	१६
अग्निहोत्रहवनयोः कश्चिन्सावकयोरेव स्वार्था			सेवापदार्थं ज्ञातेऽल्लिकरणादीनां तद्व्यत्येयुक्ति	१६३	२०
विवक्षा सम्भवति नान्यथयोरित्यभिधानम्	१५८	१९	अज्ञाते तस्मिन्नवत्येयुक्ति	१६३	२३
सदृशान्मुक्तार्थाभिप्रायस्फोरणम्	१५८	२२	हवनादीनां दानाद्यधत्तया ज्ञातत्वेन सेवादि		
सध-यावस्थानियतत्वे दोषोत्कीर्तनम्	१५९	४	साम्यत्वशङ्का	१६४	५
विशेषविवक्षया सम्प्रयोगनत्वे किं साधक			लोकप्रसिद्धदानार्थतापतिप्रसङ्गनम्	१६४	६
स्यैवाविवहेति नियमेनेति शङ्कनम्	१५९	९	पूर्वोत्तरपक्षरुकुटीकरणम्	१६४	७
विवक्षाविवक्षयोरत्र-थेऽग्निहोत्रवाच्येऽग्नि			अग्निहोत्रप्रदानत्वविरोधोक्तिः	१६४	१४
पदमेव्यविवक्षितयोर्था स्वार्थः, अस्मिहोत्र			अप्रत्यये इति सम्प्रदानविरोधो लौकिक एवेति		
मित्यपि धदेदिति दूषणम्	१५९	१३	शङ्कनम्	१६४	१७
अध्यादेशविवक्षा युक्तव्रीतिकथनम्	१५९	१८	एव तदि लौकिक एव गृह्यमाणोऽय विचारा		
एवदुपपन्नम्	१५९	१९	नर्थक्यवचनम्	१६४	१८
अस्य चाक्यस्याप्रत्यायकरवमपीति वचनम्	१६०	२	हवनक्रिया न प्रसिद्धदानात्मिका, तदाभत्वा		
			दिति साधनम्	१६५	६

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
कारणात्मकार्यवादेऽकिन् पद्मादे साधुवास			दाहनात्मकमेव दानमित्यभ्युगम्य दूषणम्	१८२	५
म्भवप्ररूपणम्	१७६	१०	प्राप्तेऽभ्युदासप्रतिपादनम्	१८२	८
असाधुत्वस्याप्यसम्भवाभिधानम्	१७६	१२	धृतेन शुहुयादिति अभमत्तप्रमुक्तस्वागतार्थेना-		
साधनान्तराभिधानम्	१७६	२१	विशानमित्युक्तिः	१८२	१२
कारणात्मक कार्यमिति कथनमप्यशुद्धिपूर्वकमे			तत्र हृषेयत्वादिभ्रमोदाहरणोप-यसनम्	१८२	१७
धेति रूपणम्	१७७	९	अक्षरविघाटदण्डकथनम्	१८२	१९
कारणात्मकार्यवादेऽसत्कार्यवादाभ्युपग			सार्हि प्राप्तिमात्रवृत्तशुद्धोत्पन्नादोऽयमिति		
भवेत्ततो न कश्चिदोप इत्यानङ्गनम्	१७७	१३	शङ्कनम्	१८३	८
पुत्रस्यैव धनणम्	१७७	२१	शुहोतीत्यस्य विधिलिङ्गविषयत्वाज्ञानादिति		
अलम्बवृत्तित्वहेतुप्रदर्शनम्	१७८	६	दूषणम्	१८३	१२
स सात्कार्यं कुत्र चासत्कार्यमिति विषेधनम्	१७८	९	पूर्वेषुक्षिणा स्त्रेष्टसिद्धौ ध्याकरणस्य प्रमाणीकरणम्	१८३	१७
पुत्र-मत्तदूषणम्	१७८	२०	अज्ञातत्वादेधानुवादात्वादितीहेतुना दूषणम्	१८३	२०
असत्कार्यवादाज्ञी करेऽपि अभिहोत्रवाक्यप्रसाधा			शुहोत्यर्थे शुहुयाच्छब्दमङ्गीकृत्यापि दोषकथनम्	१८४	४
पपथा, इति कर्तृभ्यता वाक्यसिद्धेरित्युपपा			पुरुषस्य कर्मण्यनियोजितत्वोक्तिः	१८४	५
दनम्	१७८	२५	विधयर्थोऽर्थापघत इति शङ्कनम्	१८४	८
इतिकर्तृभ्यतावाक्यप्रसाधावयवकथनम्	१७९	३	कर्मकर्मिकादीनां विशिष्टतालाभवर्णनम्	१८४	१५
अननुवादात्प्रहेतोः साधनम्	१७९	५	तत एव शब्दात्तस्य क्रियाविशेषस्य गतेरिति-		
अभिहोत्रवाक्यार्थानां निर्मूल्यार्थत्वादिकथनम्	१७९	१०	हेतुक्ति	१८५	१
धृतेन शुहुयादित्यत्र शुहुयादित्यस्यानुवादात्वास			तत्र दण्डान्तवर्णनम्	१८५	३
म्भवोक्तिः	१७९	१५	पुत्रज्ञास्याने प्रधानश्रुत्यागच्छणोऽगुणोऽस्ती-		
हवनस्थानिहोत्रवाक्यतः प्रसिद्धत्वशङ्कनम्	१७९	१६	त्युक्तिः	१८६	९
तस्य निरासः	१७९	१७	एतद्व्याख्यानस्यापि निरसनम्	१८५	२०
तस्यैव विशद इवावर्णनम्	१७९	१८	अनुवादात्वासम्भव इति हेतुक्तिः	१८६	१
हवनापूर्वकरणार्थतायां अभिहोत्रश्रुतित्वागाप			पुनरुक्तनिग्रहस्थाननिरूपणम्	१८६	२
चिदात्तम्	१८०	२	असा ध्यात्वाया जचन्यत्तरत्वेति	१८६	९
तस्य प्रधानत्वात् साभकत्वाभ्युपगमे शुहुया			पुरुषप्रमाणकरवशाद्वाप्राप्तोप्यदोषकथनम्	१८६	१
च्छब्दवैयर्थ्यकथनम्	१८०	६	विधीयमानवाक्यार्थविषयानुषङ्गान्नाक्यभेद-		
अभिहोत्रहवनाभ्युपगमेऽपि दूषणक			पुनरुक्तिदोषो	१८६	१७
थनम्	१८०	१६	वाक्यभेदप्रतिपादात्	१८७	१
तस्य स्पष्टीकरणम्	१८०	१७	पौनरुच्यप्रतिपादनम्	१८७	५
सौख्याप्रसिद्धाअभिहोत्रस्थानमिहोत्रत्वापादनम्	१८१	३	अनुवादात्वाभावनिरूपणम्	१८७	१२
अभिहोत्रवत्स्यैव स्फुट प्रतिपादात्	१८१	६	प्राप्तविषयार्थत्वादिहेतुवर्णनम्	१८७	१३
प्राप्तिवाक्येन प्रसिद्धौ दाहने एव शुहोति प्रयो-			धृतेन शुहुयादित्यस्य विधिविषयविमृष्टीभूय		
गविधानरूपणम्	१८१	१४	त्वात् कर्तृभ्यत्वाविषयत्वं न सम्भवतीत्युक्ति	१८७	१८
तस्य व्याकरणम्	१८१	१७	एतद्व्यापथा	१८७	२०
तत्रासे लोकाप्रतीक्षित्यैपरीक्षेन धृतेन शुहुया			इतिकर्तृभ्यता कर्तृभ्यताया धरितविधित्तरत्वेति	१८८	७
मित्यसाधवर्णनम्	१८१	२१	दूषणपादनम्	१८८	११
अत्रार्थे पूर्वप्रत्ययप्रतिषेधा					
दा० न० अ. ३	१८२	३			

विषयाः	पृ०	पं०	विषयाः	पृ०	पं०
पृथेन जुह्यादिसखातुवाद्येऽभिमतेऽहन्ते			तयोरसखे ह्युषे बैलक्षण्यानुपपत्तिरिख		
बुद्धिसविभाग करोमीति प्रदर्शनम्	१८८	१८	भिधानम्	१०५	७
तत्र च त्वदिष्टावतिरोधो भवतीति निरूपणम्	१८८	२३	असत्स्तुष्टयाय नेत्याङ्कनम्	११५	१३
जुहोतिप्रयोगबाहुव्यवैयर्थ्याभिधानम्	१८९	५	असतो विद्येयाभयस्ये सत्त्वापादनम्	११५	१५
एतस्यैव निगद इयात्रणम्	१८९	११	अण-मतेऽभाषोऽपि चरुष्वेवैलभिधानम्	११५	१७
तद्वचनस्यात्रमाणनियमागमत्वात्तुपदेशकत्वोक्ति	१८९	२२	प्रथमविकल्पोपसंहार	११६	४
अप्रत्ययेऽपिवाद्येत्वादिहेतुव्याख्यानम्	१९०	४	कार्यमेवावदिति द्वितीयविकल्पपरम्भणम्	११६	८
सख्य दोषाविनिमुक्तत्वमुक्त्वा ज्ञानवद्वचनस्या			एतुप्पस्य सत्त्वापादनम्	११६	९
भावोक्ति	१९०	१२	अवधारणविधयो दोषप्रदर्शनम्,	११६	१४
विद्यारयोग्यमभिधायास्वोपयोग्यत्वव्याख्यानम्	१९०	१४	असत्त्वविपरीत घटादानां कार्यासख नाम		
पृथादिषु स्वगादिकल्पस्यासत्त्वस्वीकारोऽप्य			मात्रमिति कथनम्	११७	१
न्याय्य इत्युक्तिः	१९१	३	एतस्यैव विरुद्ध प्रतिपादनम्	११७	३
न्यायेन चाप्यमानत्वाभिधानम्	१९१	११	स्ववचनादिविरोधापत्तिप्रदर्शनम्	११७	७
न्यायप्रदर्शनम्	१९१	१२	एतस्य भागायाभिधानम्	११७	८
कार्यस्यासद्विकल्पासङ्गतत्वाभिधानम्	१९१	१८	असतोऽनवधारणान् पूर्वोदितदोषासङ्गनम्	११७	१५
असद्विकल्पप्रदर्शनम्	१९१	१९	अस्यैव विभावनम्	११७	१६
प्रथमविकल्पासङ्गतत्वव्यख्यानारम्भ	१९१	२३	अवधारणहेतुदोषधारणसङ्गनम्	११७	२०
विकल्पचतुष्टयेष्वसत्कायपक्षे प्रथमद्वितीययो			कारणकारे कायस्युपपत्त्योस्तिदोषोक्तिः	११८	४
रेव सम्भवानिधानम्	१९२	२	पूर्वतुदयत्वापत्तिदोषाभावकथनम्	११८	१०
कार्याविभावत्वं खतुष्पाविर्भावापादनम्	१९२	८	तयोरविशेषोपासमभनम्	११८	१५
अख्यानङ्गीकारे एतुप्पस्य सत्त्वापत्त्यभिधानम्	१९२	११	खतुष्पात् कार्यस्य सामान्यविरोधवशादि		
असद्विकल्पवद्वेद्युत्तममथनम्	१९२	१८	विरोधाङ्गीकारेऽप्यस्यैव दोषाभिधानम्	११९	१
तद्वद्वेदीयविचारितव्यसङ्गनम्	१९२	२१	अस्यैव विशेषीकरणम्	११९	५
सतोवैलक्षण्यादियुक्त्या समाधानम्	१९२	२२	अ-यथा खतुष्पस्याप्यसत्त्वाभावप्रसङ्गोद्भावनम्	११९	११
सतोवैलक्षण्यमादिति हेतुव्याख्या	१९३	३	सामान्यविरोधवदिति इष्टा-तद्वचनम्	११९	१४
प्रकारा-तरेण तस्यैव व्याख्यानम्	१९३	७	खतुष्पस्य कारणवत्तत्वं कारणस्य वा खतु		
सदसद्विकल्पणमादिति हेतु-तरोपादानम्	१९३	९	एवदत्तस्यैवमिति प्रसङ्गनम्	११९	१९
सतो द्वैविध्यप्रदर्शनम्	१९३	१०	कार्यासत्त्ववैलक्षण्यमादिति हेतुव्याख्यानम्	११९	२१
असतोऽपि द्वैविध्यमुक्त्वा हेतुममथनम्	१९३	११	खतुष्पस्योपादानादिमन्धानङ्गीकारेऽसत्ये कार्यस्य		
खतुष्पासत्त्वनिश्चयानिदृशौ प्रादुर्भावत्वं			प्रथमविकल्परस्ये पूर्वोदितदोषव्यक्रमसङ्गनम्	२००	१
कारवात् कायस्यासत्त्वं न स्वादित्वापादनम्	१९३	२०	एतस्यैव व्याख्यानम्	२००	७
एतस्य भावव्यख्यानम्	१९४	३	पूर्वम-धमावना	२००	१०
अस्वार्थापेक्षेनैवात्युत्तरत्वमित्यभिधानम्	१९४	९	द्वितीयविकल्परस्येऽपि पूर्वोदितदोषासङ्गनम्	२००	१७
एवमपि कायस्यासत्त्वे प्रादुर्भावं कदापि			कारणे कायस्य सत्ये प्रत्यक्षवशाङ्गनम्	२०१	२
न भवेदिति निरूपणम्	१९४	११	सत्समाधानन्याय्या	२०१	७
अप्रार्येऽतीतप्रत्ययोत्तमम्	१९७	१३	प्रकारा-तरेण तद्व्याख्या	२०१	९
कलित्वाप्योपसंहारः	१९४	२०	प्रत्यक्षसाधकस्य सत्त्वहेतोः प्रकरणसमदो		
कायखतुष्पयोर्वैलक्षण्यप्रदर्शनम्	१९५	५	यत्त्वकथनम्	२०१	१३

विषयाः	पृ०	प०
प्रादुर्भावाप्रादुर्भावयोरपि सत्यं व्यभिचरि- तमिति शङ्कनम्	२०१	१८
अमरकार्यवादीं सरकार्यवादेऽपि स्वपक्षसम- द्वोपबन्धुजावयति	२०१	२०
एतस्य व्याख्या	२०२	१२
अनुवृत्तिव्यापारयोरपि चतुर्विधविवक्षितो द्वोप- सम्बन्धनम्	२०२	१९
भाविर्भावानाविर्भावयोरपि चक्रकद्वयसघटनम्	२०३	८
स्वपक्षसमद्वोपरवतिराकरणम्	२०३	१८
तत्रोच्चहेतुनामसिद्धत्वाभिधानम्	२०३	२३
तत्र स्ववचनविरोधोद्भावनम्	२०४	१२
अस्यैव विशदीकरणम्	२०४	१५
इतिकर्तृत्वमैव कर्तृत्वमिति व्याख्याविकल- त्वोक्तिः	२०५	२
तस्य प्रकटीकरणम्	२०५	५
अज्ञानप्रतिपक्षमेव सर्वमितिपक्षे स्ववचनवि- रोधोद्भावनम्	२०५	१२
व्याख्यायां विकल्पद्वारेण तदुद्भावनम्	२०५	१५
अभ्युपगमलोपक्रमणादिविरोधोद्भावनम्	२०५	१७
आप्तैव सामान्यमित्यभ्युपगमो युक्त इत्या- द्वयानम्	२०६	४
स चारम्भा पुरुषो विशेषारतु तदवस्था इति वचनम्	२०६	५
अत्र पक्षे पूर्वोक्तद्वोपाभावप्रकाशनम्	२०६	७
आप्तसद्वदस्य पुररपर्यायत्वे कारणवचनम्	२०६	१२
विशेषाणो तस्यैवावस्थावदवधारणम्	२०६	१८
पक्षेऽभिन्नं गुणोऽव्यक्तीति कथनम्	२०६	२२
अत्रैव विचारानयकस्य न्यायतत्त्वविधानम्	२०७	१
एतस्यैव व्याख्यानम्	२०७	३
अस्यैव विधिविधिर्ष्वं सम्भवतीति निरूपणम्	२०७	८
तस्य समर्थम्	२०७	१३
भावशब्दद्वयव्यतिः	२०७	१५
विशेषादिवादेऽपि भावो न घटत इत्यभिधानम्	२०७	१९
भविष्यत्भावात् तत्र भावोऽविविक्त एवेति निरू- पणम्	२०७	२१
तत्र विधिराजानुपपत्तिप्रतिपादनम्	२०८	४
अविधिप्रमानार्थविधानरवधरणम्	२०८	७
स्वमतेन विधिरवधनम्	२०८	१५

विषयाः	पृ०	प०
तस्य व्याख्यायां प्रवाशनम्	२०८	१७
पुररुपादारम्भणम्	२०९	३
पुररुपस्य स्वरूपतन्मयाव जगत इति प्रतिज्ञापनम्	२०९	६
पुररुपस्य भयनकर्तृत्वनिरूपणम्	२०९	१७
अज्ञस्यापि कर्तृत्वमिति शङ्कनम्	२०९	१६
क्षीरदध्यादीनां अमृत्युत्तरोपस्य न त्वज्ञस्य क- र्तृत्वमिति समाधानम्	२०९	१९
चक्रभ्रान्तिवत् सर्वस्य ज्ञशेषत्वसमर्थनम्	२०९	२३
दृष्टान्तसमर्थनेन मूलकारणनिरूपणम्	२१०	४
तस्य स्फुट प्रकाशनम्	२१०	७
अचेतनानामप्रादीनां चेष्टा इत्यत इत्याशका	२१०	१३
अचेतनानां ज्ञस्य सुसावस्थारवोक्तिः	२२०	१४
पूर्वोत्तरपक्षाभिप्रायवर्णनम्	२१०	१६
ज्ञशेषत्वमेव सर्वमिति भावनम्	२१०	२३
रमूलवृत्तिव्यादीनां सूक्ष्मरूपादिपूर्वैकरवकथनम्	२११	३
रूपादिभ्यः परतोऽपि कारणत्वस्य साधनम्	२११	१५
तद्व्याख्यायनम्	२११	१७
तस्य कारणस्य ज्ञानस्वतन्त्रभूतारम्भत्वनिरूपणम्	२११	२२
ज्ञानमेव रूपादिशब्देनोच्यते इति निरूपणम्	२१२	४
तस्यैव विभक्त्याविभक्त्यवकथनम्	२२२	११
सदृष्टान्त तरसाधनम्	२१२	१२
प्रत्यक्षविरुद्धरूपनाम्नाशङ्कन समाधानञ्च	२१२	१८
रूपादिभिन्नद्वयव्यमाशङ्का निराकरणम्	२१२	२१
पूर्वोत्तरशङ्कासमाधानरफुटीकरणम्	२१३	२
पूर्वोत्तरप्रत्ययपौनरुप्यनिराकरणम्	२१३	६
प्रत्यक्षाविरोधिकरूपनामप्रकाशनम्	२१३	९
तदर्थभावनम्	२१३	११
भेदपक्ष एव विरोध इति कथनम्	२१३	१४
ज्ञानस्यैव ब्राह्मत्वं ब्राह्मकरवद्वैत्युक्तिः	२१३	१९
व्यतिरेकस्यानुपपत्तेस्तत्समर्थनम्	२१३	२३
क्रमयोग्यव्यभिचरमाणां तत्रैव व्यवस्थैत्युक्तिः	२१४	३
अप्येतेन सर्वज्ञत्वालाभोक्तिः	२१४	१४
सर्वज्ञत्वान्नाधनम्	२१४	१९
तत्रैव हेतवत्तराभिधानम्	२१५	६
वक्तृवादिधर्मोऽसर्वज्ञतेति वचनम्	२१५	११
ततोऽपि सर्वज्ञतासाधनम्	२१५	१८
आकारासाधनम्	२१५	२२

विषय	पृ०	प०	विषय	पृ०	प०
भवस्यावाद्सर्वात्प्रधाभिधायिता विपर्यय साधनम्	२१६	२	कार्यात्मनो घणनम्	२२३	२
दृष्टान्तवर्णनम्	२१६	६	सुपुसावस्थाया द्रव्येन्द्रियप्रकथनम्	२२३	७
भवस्यावस्थ न विपर्ययसाधकत्वं सदापहेतुत्वात्तिति शब्दा	२१६	१२	सुपुसावस्थाया ज्ञानात्मकरवसाधनम्	२२३	१०
भूमवावादेशि सविपर्ययत्वात्त तस्य सदापहेतुत्वेति समाधिः	२१६	१३	तत्र दृष्टान्तात्तरप्रदानम्	२२३	१३
पुत्रस्य द्यावणना	२१६	१६	परिणामपरिणामिनोरभेदोपवर्णनम्	२२३	१९
घघनत्वात्प्यव्ययशरूपतया पौरुषेयत्वकथनम्	२१७	४	तद्द्रव्यत्वहेतोरक्ति	२२४	५
एकदेशस्य तत्तदभावरूपत्वे प्रत्यक्षादिविरोधमाशङ्क्य समाधानम्	२१७	१२	तत्त्वार्थत्वहेतोर्वर्णनम्	२२४	८
प्रत्यक्षत्वं तत्तदभावरूपतामदणमिति प्रदर्शनम्	२१७	१७	तद्द्रव्यतिरेकेणाभावादिति हेत्यभिधानम्	२२४	१२
मीमांसादेरवाध्यात्मकतासाधनम्	२१७	२०	तद्देशत्वादिति हेतुनिरूपणम्	२२४	१३
मीमांसिकाले तथ्याऽमहणादप्रत्यक्षतेत्याशयकथनम्	२१८	१	आत्मनो वक्ष्यवर्णनम्	२२४	१८
तथासति सर्वोभयक्षयाकथनम्	२१८	४	पुरषभ्रमणाभिधानम्	२२५	५
रूपस्य सर्वस्य महण भवत्येति पूर्वपक्षीकरणम्	२१८	१२	अनाद्यनन्तत्वात् शूलसूत्रमसारीरादिरुपादि प्रतिपत्त्यभिधानम्	२२५	१४
तस्यापि न सर्वतोमहणमिति समाधानम्	२१८	१५	कामात्मत्वहेतुना तत्समथनम्	२२५	१५
श्वेतनस्यावस्थाधनुष्याभिधानम्	२१८	१९	एव सति चैवत्यरूपादिमत्त्वविवेके श्च एव भवतीति कथमित्याशङ्कनम्	२२६	४
तज्ज्ञेयापानम्	२१८	२०	अयमेवाधः सित्वाधयिषिण इत्युत्तराभिधानम्	२२६	६
प्रथमावस्थाप्रत्यक्षकार्यकथनम्	२१९	२	भवनधमश्रयस्यावश्यवक्तव्यत्वात्तथाभिधानमिति निरूपणम्	२२६	१९
धनुष्यावस्थास्वरूपाभिधानम्	२१९	४	भेदभूतपदाधैपरिग्रहे तु भवनाभाव एव देशभेदप्रत्ययादिति निरूपणम्	२२७	४
आत्मन सर्वोभया एकदेशे स्फुरिति शब्दात्मनियतरवमवस्थानामिति समाधानम्	२१९	१०	वाभेदप्रत्ययेनापि भवनाभावनिरूपणम्	२२७	७
विनाद गुरीभावस्यास्वरूपाभिधानम्	२१९	१७	पतस्त्रैवाथस्य स्पष्टीकार	२२७	९४
करणात्मनः प्रदर्शनम्	२२०	४	अनुत्पत्त्यपदानार्थानुपगमो तु नैव दोष इत्यभिधानम्	२२७	२४
सुप्तानां प्रदर्शनम्	२२०	७	विज्ञानमात्रवादिभिरप्येवमेव स्वप्नत्वात् साधयतीत्यभिधानम्	२२८	७
द्विद्वयभाषणनम्	२२०	११	रुपादेः परत्परविकल्पे तु तन्मात्रवापि नैवेति निरूपणम्	२२८	१६
स्वभावस्याकथनम्	२२१	१	ज्ञानस्वरवभाषे प्रत्यक्षादिविरोध इति तस्य भावस्यैकस्यात्मन सिद्धिरित्याख्यानम्	२२८	२०
द्रव्यपुरुषनिरूपणम्	२२१	४	प्रत्यक्षादिविरोधवर्णनम्	२२९	१
पुरुषस्य कारणभावस्यानुपपत्तिशङ्कनम्	२२१	९	सन्निरूप्यारादुरादुपकारिणामुपदानम्	२२९	८
तत्समाधानम्	२२१	१०	ज्ञानस्वरूपाभेदेदे सर्वमिति प्रमाणीकरणम्	२२९	१४
पुनश्च कारणभावस्याया परमात्मना वैरूप्यमित्याशङ्कनम्	२२१	१८	तदधमकारणम्	२२९	१५
अर्थस्य तथातयात्तत्त्वादिति समाधिहेतुवर्णनम्	२२२	१	जीवस्यानन्तभागस्य नित्योद्वाटितद्योक्ति	२३०	४
सुप्तावस्थाया ज्ञानात्मनोक्ति	२२२	६	आत्मन एव सर्वत्वात् सत्त्वादिपदानाभिधेयत्वमिति घणनम्	२३०	१३
सत्तापविपर्ययान्प्यवसायानां विज्ञानत्वसमाधानम्	२२२	११			

विषयः	पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०
वज्र दृष्टांशकथनम्	२३०	२३	नियतेर्भेदाभावात् कथं भेदो वा कथं नैत्या		
भाष्याऽऽरम्भान् सूत्रेति वक्ष्यते इत्यादीनामा			शाङ्कनम्	२३७	४
स्मिन् वृत्तिविरोधादनुपपत्तिरित्याशाङ्कनम्	२३१	६	भेदाभेदरूपत्वप्रतिपादनम्	२३७	४
शक्तिभेदादनुपपत्तय इति समाधि	२३१	११	पूर्वपक्षव्यावर्णनम्	२३७	६
दृष्टांशकथनम्	२३१	१२	समाधानाभिप्रायप्रकाशनम्	२३७	८
पुरुषस्य कालप्रवृत्त्यादिशब्दवाच्य इत्युप			भेदाभेदरूपत्वस्यैव सकारण निरूपणम्	२३७	१६
दर्शनम्	२३२	१	द्रव्यदेशादेवान्नापस्थित्वव्यावर्णनम्	२३७	२२
द्रव्यक्षेत्रादिभेदेन सत्त्वात् प्रवृत्ति पुरुषस्यैव			कालमात्राज्ञैव नियम इत्यभिधानम्	२३८	१३
त्वभिधानम्	२३२	८	अनियतप्रवृत्तिरनुहेतुव्यावर्णनम्	२३८	१८
वज्र दृष्टान्तपूर्वकं समाख्यविधानम्	२३२	१३	स्वभावादपि न नियम इति समर्थनम्	२३८	२१
पुरुष एवाभेदादिपदैरुच्यते इत्युक्ति	२३२	२२	नियत्यनभ्युपगमेऽनभ्युपगमविरोधप्रदर्शनम्	२३९	४
अद्वैतसम्भवनवर्तकधनम्	२३३	२	नियतेरेकारणनैकत्वविरोधपरिहरणम्	२३९	१२
पुरुषादोपसंहारः	२३३	५	यादृशांतरनिदर्शनयोरेव स्थानिकत्वव्यावर्णनम्	२३९	१६
नियतिकादात्मन्यम्	२३३	७	दाष्टान्तिवसमीकरणम्	२३९	१९
भङ्गीकृतानुज्ञायनम्	२३३	८	अनेकापि सत्येका भवतीति सहदृष्टान्त वर्णनम्	२३९	२२
कणुर्गणै विधातु इत्यभिधानम्	२३३	१०	अनियतायैवसादनियतिकारणत्वमिति शाङ्कनम्	२४०	४
अयनस्यावस्थापक्षवातव्यवसाभिधानम्	२३३	१३	तत्रापि सादृशी नियतिरेव कारणमित्युक्ति	२४०	९
सर्वशक्त भवनाभ्युपगमे दोषप्रदर्शनम्	२३३	१८	सदसाध्यव्याधिचतुर्भङ्गप्रदर्शनम्	२४०	११
रामनिष्ठाजननकरत्नाद्यनम्	२३३	१९	सदसाध्यत्वे निदर्शनम्	२४०	१५
दृष्टान्तसम्भवनम्	२३३	२०	असदसाध्यत्वे निदर्शनम्	२४०	१८
पुरुषस्य निद्रावदवस्थावृत्तौ पूर्वदोष इति			उदयप्रकाशनम्	२४०	२१
शाङ्कनम्	२३४	१	साध्याभावे साध्यानां साधनत्वाभाववर्णनम्	२४१	३
पुरुषस्य सहस्रांशं रूपणम्	२३४	२	असाध्याध्यत्वे निदर्शनम्	२४१	८
न तर्हि तस्य शक्त्यमुक्तिमिति समाधानम्	२३४	८	असदसाध्यत्वव्युत्पत्त्यवतिराकरणम्	२४१	१२
येतन्नः सन्नयेततोऽपि सुवत्ता कारणान्तर			सत्साध्यत्वे निदर्शनम्	२४१	१७
त्यागिपमभ्युपगवमित्यापादनम्	२३४	१४	यदिदृष्टान्त	२४१	२१
तथाभावान्यथाभावाभावाच्चित्तकारणत्व			सदृष्टदृष्टान्त	२४१	२२
सत्यत्वेति उक्ति	२३४	२१	दृष्टांशकथनप्रदर्शने विशेषरूपधनम्	२४२	१
तस्या एकैक्यवदनायां दोषाभावप्रकाशनम्	२३५	८	प्रकारान्तरेण पुरुषदृष्टान्त	२४२	२
तत्रापि शाङ्कनप्रदर्शनम्	२३५	१४	पूर्वात् सर्वेषां नियतिवृत्तवर्णनम्	२४२	७
अयत्नप्रतिपाद्यवगुणत्वाप्यत्र प्रक्षेप सम्भव			सुविस्तरमस्यैव व्याख्यानम्	२४२	१४
इत्युक्ति	२३५	१९	अन्यथा तस्मिन्कारणत्वधनम्	२४३	४
तद्वत्त्वात् शुकुटीकरणम्	२३६	१	सिद्धिस्वरूपप्रकाशनम्	२४३	८
विद्याविद्यापक्षयोरेनियमतिराम	२३६	८	मया कृत्वादिमिति पुरुषस्य मिथ्याभिमान		
नियतेभिन्नाभिन्नावनाशान्	२३६	१४	इत्युक्ति	२४३	१५
तस्याः परमाद्येतेऽभेदरूपधनम्	२३६	१७	तत्र कारणप्रदर्शनम्	२४३	१६
भेददुर्बलवत्त्वनिमित्तमित्यादिभ्योनिः	२३६	२०	विनाशो नियतेरेहेतुत्वे दोषाभिधानम्	२४४	३
			नियतिसत्त्वतस्तत्त्वानुशाधोनिः	२४४	१०

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
मायाकारपताविकानिदशनम्	२४४	१६	नियतिमात्रकारणये पूर्वपक्षाज्ञाप्यवहारा		
दृग्धे धीजेऽहुराभावात्कथमनाधनत्वमिति	२४४	२२	नुपपत्तिप्रदानम्	२५२	१८
नकारितस	२४५	१	तस्य भावाधीभिधानम्	२५२	२०
स्तुत्रस्य ध्यात्पदानम्	२४५	११	कारणात्तराभिधाम्	२५३	२
नियते सप्तमधरायां ध्यभिचारोद्भावनम्	२४५	१६	नियतरेव यौगपद्याद्यनुपगमे नियत्यानध		
भक्त एव नियत्यभाव इति ध्यात्पदानम्	२४६	१३	व्यवधानम्	२५३	६
योनिप्राभृतीययोऽभिद्वैविध्यवर्णनम्	२४६	०८	अयत्तरथैवर्ष्योद्भावनम्	२५३	९
उत्तराकायास्तथाधिधनियतिव्याप्तसमाधानम्	२४६	१३	प्रकृते तु नियतिवैयर्थ्यवित्यभिधानम्	२५३	१२
तथाधिधनियतिव्यस्यैव समधनम्	२४७	२	कालस्यैवावश्यकत्वाभिधानम्	२५३	१८
उदकादे सभावकरत्वाभावात्कवप्रदर्शनम्	२४७	१०	एवद्विमततयाकारणभावस्य कालत्राणश्रमा		
भूमिपार्यादे सभावकरत्वाभावकरवकथनम्	२४७	१०	दिश्यवहास्य तत्र एव सिद्धेर्नियत्यभाव		
गुरुप्रेरितानुवृत्तिरित्यस्य निराकरणम्	२४७	११	इत्यभिधानम्	२५३	२०
एतस्य ध्यात्पदानम्	२४७	१४	नियतिवादे आचारोपदेशवैयर्थ्यवर्णनम्	२५४	६
करणादीनां सामर्थ्यमपि नियतरेवेत्यभिधानम्	२४८	२	लोकलोकोत्तराचारोपदेशयोः प्रदर्शनम्	२५४	८
सर्वज्ञत्वापि नियत्यैवेत्यभिधानम्	२४८	३०	तत्र दृष्टावर्णनम्	२५४	१३
सर्वज्ञस्य तथा तथानियतिदर्शनमित्यभिधानम्	२४८	३०	यत्स्यापि नियतिरुक्तस्य लोकागमविरोधकथनम्	२५४	१८
बन्धमोक्षप्रक्रियावर्णनम्	२४९	१	विरोधस्तुटीकरणम्	२५४	२०
नियतिव्याप्तसमाधानम्	२४९	९	मायस्यान्यथाभावाभावहेतोर्यवर्णनम्	२५५	१
कालवादार्भोक्ति	२४९	११	प्रत्यक्षविरोधवर्णनम्	२५५	६
काल एव भवनधमा न नियतिरित्यभिधानम्	२४९	१२	एव नियतेः क्रियानियतिरित्याशय समाधानम्	२५५	१३
एवदीयभावनयैव कालस्यैव भावत्वमित्यभिधानम्	२४९	१४	एवमपि क्रियासिद्धौ कालानिधिरित्याशय		
गुणपदव्यापिसुद्धमघट्टपरसादीनां भवने			समाधानम्	२५५	१८
विकल्पोद्भावनम्	२५०	२	अनुपपगमविरोधोद्भावनम्	२५६	२
तेषां स्वतः प्रविभक्तितो माये दोषाभिधानम्	२५०	९	गुरुवादीनां नावश्यमभाविवश्याप्यत्वचर्चा	२५६	४
कालसामान्यादेव तेषां भवनमिति समर्थनम्	२५०	१४	स्ववचनवशधर्मावादीनां निराकरणवर्णनम्	२५६	८
स्थूतानां घटादीनां तथाभवनप्रदर्शनम्	२५०	१६	कालकारणये आचाराधानपक्षभावावकथनम्	२५६	१६
अनुपपत्ताविनामपि कालसामर्थ्याद्भववर्णनम्	२५१	४	तस्य भावावर्णनम्	२५६	१८
तस्य ध्यात्पदानम्	२५१	६	उक्तभावनावदित्यस्य ध्यात्पदानम्	२५७	१
नियतिवादे स्वभाववाद्बहोव इत्यभिधानम्	२५१	१२	धर्माध्यविहितक्रियाप्रदर्शनम्	२५७	५
तस्य समानत्वस्य व्यावर्णनम्	२५१	१५	तस्या व्यवस्थापनम्	२५७	७
कालाभावे दोषप्रदर्शनम्	२५१	१८	सर्वस्य कालात्मत्वप्रकृतम्	२५७	१५
आविभाववित्तोभावावपि कालसामर्थ्यादेवे			चेतनाचेतनयोः स्वरूपेऽनियतावकथनम्	२५७	१९
स्तनिधानम्	२५२	३	विपरिवृत्तपक्षादुक्तिकथनम्	२५८	५
कालानुपपगममाप्यनुगद्यत्वंमयेपामिति			कलनस्य द्वैविध्यप्रदर्शनम्	२५८	१२
वर्णनम्	२५२	१४	कालस्यासदादेरनुमानगम्यवर्णनम्	२५८	१५
माहात इप्रयोगान्कनुश्चिन्तैर्मेदयप्रकारानम्	२५२	१५	सर्वज्ञस्य तु तस्य प्रत्यक्षवकथनम्	२५८	१७
			वर्तनामा काल एव भूतव्यप्यद्वयो भवतीत्य		
			भिधानम्	२५८	२१

विषयाः	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
पुत्रस्य व्याख्या	२५९	३	कालनादोपसहार	२६७	१८
कालस्य सकलकारणरूपताप्रदर्शनम्	२५९	१०	स्वभाववादादरम्भकथनम्	२६८	२
कालस्य ज्ञानेन क्रियया चैक्यवर्णनम्	२५९	१६	पुरुषादिवादे स्वभाव एव भाव्यत इत्युक्ति	२६८	३
ज्ञानैक्यतास्वभावणम्	२५९	१८	तस्यैव प्रतिपादनम्	२६८	८
क्रियैक्यतास्वरूपणम्	२६०	९	स्वभावस्यैव कर्तृत्वे पुरपादीनामभवनत्पव		
सदृशत तद्व्याख्यानम्	२६०	१२	णम्	२६८	१७
कलनस्य कार्यकारणभावेन विपरिवृत्तिक्षम-			तदर्थेव्याख्यानम्	२६८	१९
त्वोक्तिः	२६०	२१	पुरपादीनां धर्मरूपेणापेक्षेति दाङ्कनम्	२६८	२३
पुरपादेरतथाव्यवणनम्	२६१	३	धर्मवलादेव धर्मिण सत्त्वास्वभाव एव		
पुरपादिनापि कालस्य समर्थितत्वादिद्युक्ति	२६१	११	सुरप इत्युक्ति	२६९	४
कालवादे ससाराख्यानादितोपपद्यत इत्युक्तिः	२६१	१८	स्वभावकारणत्वस्य व्यापित्वप्रदर्शनम्	२६९	११
पुरपावादे तु नेतिव्ययनम्	२६१	१९	तद्वावाधैरस्फोरणम्	२६९	१३
तस्य ससारासम्भवणनम्	२६२	३	काल एव भवताम्ना न पुरपाद्य इत्यत्रापि		
नियते ससाराणादित्वाद्युपपत्तिप्रदर्शनम्	२६२	८	स्वभावात् पुरेद्युक्ति	२६९	१९
स्वभावात् तदनुपपत्तिरूपणम्	२६२	१५	कालवादे पुरपादीनां स्वत्वव्याख्यानम्	२७०	१
कालवादे यौगपधेन तदनुपपत्तौ रूपवणनम्	२६२	१९	पुरपावादे नियत्यादीना स्वत्ववर्णनम्	२७०	४
तदर्थेव्याख्यानम्	२६३	६	नियतिवादे कालादीनां स्वत्ववर्णनम्	२७०	५
भ्रात्रोर् भ्रूवोरविरोधपरिहारः	२६३	१०	एव द्वयार्थस्य सर्वत्र सत्त्वात् स्वभाव एव		
दृष्टान्तव्याख्यानम्	२६३	११	निरुद्धतीत्युक्ति	२७०	७
दाष्टीन्तिकव्याख्या	२६३	१८	पुरपादेर्न कालानुस्यतेति कालवादिन भाशङ्का	२७०	१३
क्रमेणापि ससाराणादित्वाद्युपपादनम्	२६४	६	तत्रापि स्वभाव एव निम्नधामिति समाधिः	२७०	२०
तस्यैव व्याख्यानम्	२६४	११	तस्य व्याख्या	२७०	२१
उपपत्तिस्थितिभङ्गात् घर्ननारम्भोदीरणम्	२६४	१५	कालस्य नित्यत्वेन विभागाभावाद्भवहार		
तत्र प्रसिद्धिप्रदर्शनम्	२६४	२०	भावशङ्कनम्	२७१	७
कालादेकस्मान्नात्त्वमेवप्रदर्शनम्	२६५	४	तथापि स्वभावस्य दुरपद्रवनेति समाधानम्	२७१	८
पुरुषतन्मायामपि भावभेदोक्तिः	२६५	६	कालसाधकानुमानमत्याप्यात्वात्तदपकथनम्	२७१	१५
प्रत्यक्षेप्रभावैर्भेदसमधनम्	२६५	९	कालानुमानां स्वभावानुमानमेवेत्यभिधानम्	२७१	१८
सुपमसुपमादौ भावभेदकथनम्	२६५	१४	स्वभावस्य प्रत्यक्षगम्यत्वमपीत्युपवणनम्	२७१	२२
सुपमसुपमादौ भावभेदप्रदर्शनम्	२६५	१८	एतस्यैव समधनम्	२७२	१
पुरुषादिपि समये भावभेदप्रदर्शनम्	२६६	६	तत्रैव निदर्शानान्तरप्रदर्शनम्	२७२	८
पुरुषानुसृष्टजाग्रामपि फलभेदोपपत्तिरित्या			तत्रैव कारिकाद्वयोपन्यास	२७२	११
ख्यानम्	२६६	१०	स्वभावकारणतायां भ्रूमापपेक्षणी		
एवंविधकारुणानमर्हत् एवेत्युक्ति	२६६	११	दाङ्कनम्	२७२	१४
एतदर्थेव्याख्यानम्	२६६	१५	एतस्यैव स्वाख्यानानेन स्फुटीकरणम्	२७२	१९
विस्मयादर्शनमग्नानिराकरणम्	२६७	१	स्वभावकारणत्वे अनुपपत्तिप्रदर्शनम्	२७३	२
निश्चिन्तानिश्चिन्तयिष्यां निःशंकाकारुण्यमभिधानम्	२६७	५	स्वभावस्यात्यभिचारिवारणत्ववणनम्	२७३	८
एतदर्थेस्फुटीकरणम्	२६७	९	द्वयमापपेक्षयैव भवतीति सुवता स्वभाव एव		
काल एव हि भूतानीति कारि कारुण्यव्याख्यानम्	२६७	१३	समर्थित इत्युपपादात्	२७३	१६

विषयः	पृ०	पं०	विषयः	पृ०	पं०
पुनरुद्धारणम्	२७३	१९	कर्मणः सात्त्विकानां उदायो न्यभान् मयः कर		
पुनरुद्धारणम्	२७३	२	असिद्धिः	२८१	६
निमित्तानां निमित्ततापि स्वामाविधीनि निर-			भावादेः सात्त्विके भावकारणमपि सात्त्विकं स्यादिति		
पणम्	२७४	५	कथनम्	२८१	११
पय इतिरुद्धारणम्	२७४	१३	स्वभावकारणत्वात् अपारकप्रसमर्धनम्	२८१	१६
वैपरीत्ये दोषापादनम्	२७४	१६	स्वभावानुपपत्तौ भावोपपत्तौ सात्त्विकमित्यपि सात्त्विकं स्यात्	२८२	६
अस्यैवाथस्य भावना	२७४	१९	पञ्चदशराश्यादीनां स्वभावतोऽप्यस्यैव		
क्रिययोरेषादिव्यवहारात् निराकरणम्	२७४	२१	भिधानम्	२८२	१०
कर्मभिरप्यपि स्वभावादेवेति वर्णनम्	२७५	२	स्वभावकारणत्वात् अपारकप्रसमर्धनम्	२८२	१५
अप्रमद्वन्निमित्तभिधानम्	२७५	६	सात्त्विकत्वात् सात्त्विकं स्यात्	२८२	१६
अतिसिद्धिवाच्यप्रमद्वन्निमित्तभिधानम्			सर्वेऽप्येति विधिभिन्नमस्वरूपपरपत्तौ उद्धारणम्	२८२	१०
येऽपि स्वभावः स्य कारणमिति वर्णनम्	२७५	९	अप्रमद्वन्निमित्तकारिका	२८२	२१
अस्यैवानुपपत्तिरपि स्वभावादेवेति वर्णनम्	२७५	१६	सामान्येन पुनरादिवाङ्निमित्तनम्	२८३	१
पुरुषेऽप्यपि नोत्पत्तिरिति वर्णनम्	२७५	१०	पुरुषस्य कार्यत्वात् कारणादि प्रसमर्धनम्	२८३	११
अप्रमद्वन्निमित्तभिधानम् स्वभावात्सात्त्विकत्वात्			तदर्थं भाषा	२८३	१५
दीनो विवाह इत्यादिभिधानम्	२७६	१	नियन्तादेरप्यपि नोत्पत्तिः	२८४	२
पुरुषादेभ्योऽपि चित्तप्रदशनम्	२७६	४	भावनाद्वारात्	२८४	६
स्वभाविकत्वे चित्तप्रमद्वन्निमित्तनम्	२७६	१३	स्वभावत्वात् कारणत्वात्सात्त्विकत्वात् अप्रमद्वन्निमित्तनम्		
तस्य व्याख्या	२७६	१६	जनम्	२८४	७
पुरुषप्रमद्वन्निमित्तनम् कार्यत्वात्	२७६	२३	तस्याभिप्रायप्रसमर्धनम्	२८४	९
स्वभावादेव पुरुषप्रमद्वन्निमित्तनम्	२७७	१	सम्भवेऽप्यभिचारे च विशेषणत्वोक्तिः	२८४	१२
प्रयोजनात्प्रमद्वन्निमित्तनम्	२७७	६	मीलितत्वात्	२८४	१३
पुरुषप्रमद्वन्निमित्तनम् स्वभावात्सात्त्विकत्वात्	२७७	१२	स्वभावेऽप्यप्यपि	२८४	१५
प्रवृत्तिनिमित्तनम् स्वभावात्सात्त्विकत्वात्			स्वभावात्सात्त्विकत्वात्		
इति प्रतिज्ञा इत्याहतेत्याशयः समाधानम्	२७७	१८	कथनम्	२८५	५
सात्त्विकत्वात्	२७८	१	भावनाद्वारात्सात्त्विकत्वात्	२८५	९
अनादिप्रवृत्तत्वात्कारणं जगदिति वर्णनम्	२७८	७	स्वभावात्सात्त्विकत्वात्	२८५	१२
पुरुषप्रमद्वन्निमित्तनम्	२७८	१३	तस्य भद्रमानविषयत्वोक्तिः	२८५	१
इति कारणविषये दोषाभिधानम्	२७८	१८	स्वभावात्सात्त्विकत्वात्	२८५	१८
पुरुषप्रमद्वन्निमित्तनम्	२७८	२०	अस्यैवावगतमपि न स्वभावात्सात्त्विकत्वात् इति वर्णनम्	२८५	१९
अनुरूपं कारणं स्वभावात् इति वर्णनम्	२७९	५	भवने स्वभावात्सात्त्विकत्वात्कारणत्वम्	२८६	१
तस्य द्वैतत्वप्रकाशनम्	२७९	६	अर्थोऽपि स्वभावात् स्वभावात्		
अतस्यैव विनाश इत्यादिप्रमद्वन्निमित्तनम्	२७९	८	वर्णनम्	२८६	३
तस्यैव स्वभावात्सात्त्विकत्वात्	२८०	२	व्याख्याभावकथनम्	२८६	८
कर्मकारणत्वात्	२८०	४	अभावात्	२८६	११
अतस्यैव विनाश इत्यादिप्रमद्वन्निमित्तनम्	२८०	८	व्याख्यात्वात्	२८६	१३
कर्मकारणत्वोक्त्यात्	२८०	१५	अस्य प्रसमर्धनत्वात्सात्त्विकत्वात्		
अवसिद्धिः स्वभावात्सात्त्विकत्वात्	२८०	१९	समर्धनम्	२८७	१६

विषयः	पृ०	प०	विषयः	पृ०	प०
स्वायत्तं सत् किञ्चिदस्ति त्रुमानान्तराभि- धानम्	२८७	४	अभावस्यापि भावत्वे तपोभेद एव न स्यादिति	२९२	२१
स्वभावस्य व्यापित्वात्वापित्वात्त्वज्ञानम्	२८७	८	वृत्त्यापवस्थानामुपचितापचितभावनभावे		
व्यापित्वे दोषोपज्ञानम्	२८७	१०	आदिनिघनप्रिभागाभावस्य हेतुत्वमदर्शनम्	२९३	३
अव्यापित्वे दोषाभिधानम्	२८७	१२	हेतोरस्यासिद्धि निराकरणम्	२९३	१०
अव्यापित्वे स्वभावनस्याप्यापादनम्	२८७	१७	त्रिपर्ययेऽनिष्टापादनम्	२९३	२०
भावस्वरूपद्रव्यो पयापत्वे स्वराद्द्रव्यैवर्ष्यप्ररु- पणम्	२८८	५	भेदस्य प्रत्यक्षतो महणाभावसमथनम्	२९३	२०
प्रत्यक्ष स्फुट प्रतिपादनम्	२८८	७	भेदस्य कल्पनात्मकत्वाद्भावनकथनम्	२९४	६
घटादिभेदस्य भावत्वाभावत्वयोर्दोषादानम्	२८८	१२	परूपनाया अस्या असद्रूपत्वोक्ति	२९४	८
भावत्वे दोषकथनम्	२८८	१४	अभेदे भेदकल्पना भवति घटिह नास्तीति	२९४	९
अभावत्वे दोषसमथनम्	२८८	१६	यणनम्	२९४	९
भवत्स्य कर्ता घटादिस्ततो भिन्न ह्यस्यास्य			अभेदस्यैव प्रत्यक्षतो गृह्यमाणत्वसमर्थनम्	२९४	१५
निराकरणम्	२८८	१९	घटि समकल्पदण इतो नेत्यासङ्गनम्	२९४	१९
प्रत्यक्ष भावनम्	२८९	९	भेदपक्षे पर्यनुयोगकरणम्	२९५	२
तत्र दृष्टान्तरूपणम्	२८९	९	उभयोर्दोषस्य समत्वे नैव पर्यनुयोग्य		
प्रत्यक्षमित्तिरवशेषादिशेषण भयन कारणमि- त्युक्तिः	२८९	१२	ह्यस्मिधानम्	२९५	४
तस्य भावप्रकाशनम्	२८९	१४	सर्वत्रैवेति पदस्य व्याख्या	२९५	७
भवनस्यैव कायत्वकारणत्वोक्तिः	२८९	२०	अभेदपक्षे दर्शाप्रतिपादनम्	२९५	११
अस्यैव समर्थनम्	२९०	३	एकदेशप्रहणोऽपि समस्तस्यैव महणमिति		
हस्तादिदृष्टान्तरूपणम्	२९०	८	निरूपणम्	२९५	१८
भावाभिन्नस्यापि अन्ते दोषः	२९०	१३	ततोऽभिन्नावतत्तावत्त्वहेतुयणनम्	२९५	२०
दोषसङ्गमनम्	२९०	१४	प्रत्यक्षोरेव भावनम्	२९६	३
भावनानाऽभावाभिहितिवेदकरणम्	२९०	१८	एकदेशस्यैव समस्तत्वे विरोध ह्यस्य समाधिः	२९६	८
भावाभेदाभावाज्ञाप एव सर्वमिति वर्णनम्	२९०	२३	एकस्याभिमत्वभेदस्य निर्विभागवत्तावच्छेदो		
भेदमगम्यपरिणामैर्भेदकत्वं इति कथनम्	२९१	२	भावयत्युक्तिः	२९६	१३
भावनस्य भेदाद्भवे नेतिकथनम्	२९१	७	दृष्टान्तस्य वर्णनम्	२९६	१७
भावनस्य विद्वद्वत्समाप्तयेति प्रदर्शनम्	२९१	१३	ध्रुवादिनित्यविपरिणामि	२९७	१
व्याप्यवोक्तापेक्षानाम्	२९१	१५	इहैव प्रत्यक्षप्रमाणमिदियणनम्	२९७	१०
प्रत्यक्षतो भेद एव गृह्यते नाभेद इति वर्णनम्	२९१	२१	तत्र च दित्यनुकृतदृष्टान्तवर्णनम्	२९७	१३
दिगादिभेदेवार्थभेदस्य दृष्टान्ता	२९१	२३	अभवत्ते-नुमानत्वेत्युक्तिः	२९७	१६
भावत्वतिरिक्तस्य दिगादेरभावात् भेद इत्या- द्यानम्	२९२	३	अनुमानकल्पनप्रकटनम्	२९७	१८
वृद्धव्याप्यवर्णनम्	२९२	६	वस्तुतोऽनुमानावापि न सम्भवतीति निरूपणम्	२९८	५
भेदपर्यनुपपादनम्	२९२	१३	प्रत्यक्षेव भावाविष्कारः	२९८	७
अन्यथा वर्तमानस्यान्यथावर्तमानोव भेद इति वर्णनम्	२९२	१७	भेदवादिप्रत्यक्ष नापानमपीति प्रकाशनम्	२९८	१२
			अज्ञानभेदसंगत्यलक्षणमुपस्था तत्रानन्तर्मा- योक्ति	२९८	१७
			संगत्यलक्षणकथनम्	२९८	१८
			तथाविधामाभावाच्छासंतापादिरिति वर्णनम्	२९९	१

विषया	पृ०	प०	विषया	पृ०	प०
विधिविधिनयद्वयने भेदाभावादीनामभ्युपगच्छ			धन्दिशब्दानामर्थस्वरूपवाचकव्यनियेधनम्	३०१	११
परस्य सम्प्रतिप्रदानम्	२९९	६	व्यवहारविरोधमाशय्य समाधानम्	३०१	१
निमित्तोपपन्नदृष्टार्थगने भेददर्शनदृष्टात्	२९०	९	व्याख्यानमेतदर्थस्यूर्य	३०२	१
दाष्टीभिः कप्रदानम्	२९९	१२	मयूरविरतबच्चदानां विशानजनकत्वमिति		
नपुसकनिदशसमधनम्	२९९	१२	वणनम्	३०२	६
एकस्यानेकपा प्रतिभागे दृष्टात्प्रदानम्	२९९	१८	शब्दानां प्रज्ञालक्षकयोक्ति	३०२	१०
भाव स्वत मानं सृजत्युपसहरति चेत्यभि			राष्ट्र प्रज्ञालक्षकरवत्समधनम्	३०२	१३
धानम्	३००	१	पारयार्थनिरूपणम्	३०३	६
षतस्य भावार्थवणनम्	३००	४	पतञ्जलस्य जैननियन्धनप्रकाशनम्	३०३	८
ऋतुधामदृष्टात्	३००	७	एकोऽनवयव शब्दो वाक्यार्थ इति कथनम्	३०३	११
विधिविधिनयविकल्पनिरूपणोपसहारः	३००	१६	धन्नार्थं हरिकारिवोटङ्कनम्	३०३	१२
पपु नयेपु पदस्याधमकाशनम्	३००	१६	विधिविधिनयस्य सम्प्रहृदशस्वाद्ब्रह्मव्यवहारेणुक्ति	३०४	१
सहेतुकं विकल्पास्य शब्दाधनं निरूपणम्	३००	१९	एकैकनयस्य द्वातमेदत्वोक्ति	३०४	३
साल्पादिनयेष्वपि भेद आविष्टक इति			द्वयशब्दाथ	३०४	६
प्रदानम्	३०१	१	भार्पनियन्धनप्रदानम्	३०४	११
विधास्वरूपोपदानम्	३०१	३	विधिविधिरसमापनम्	३०४	१६
भागमाभ्यासस्योपयोगकथनम्	३०१	५			



शुद्धाशुद्धपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
सिंहनग्दि	सिंहसूर	३	३	सदशा	सादश्या	१५	२०
शश	चक्र	३	८	कीयसा	कीयमसा	१५	२१
शु	(न)	३	११	कवैना	कवरट	१७	९
जगत्	काळादि जगत्	५	९	श्वेव	श्वेव	१७	१०
शेषन्यभवायेन	शेषशासनन्यभायेन च	६	१९	ईशा'या	(भाष्या)	१८	३
विशेषा	विशेष	८	१५	वालि	वालि द्रव्यादीनि	१८	१६
घट इत्यादि	घटो घट एव रूपादयो	८	१६	वादेन	वादिना	१८	२४
इत्यर्थः	१ रूपादयो न घट इति वा	९	१	"	"	१९	५
सौस्थिलाम	सौस्थिल्या	९	१४	सामान्यस्य	समानस्य	१९	८
प्रत्यक्षमहे	प्रत्यक्षमाहे च	९	१९	"	"	१९	१४
ग्रहः	ग्राह	९	१९	भावात्	भावादिति	२१	११
ग्रभूत	ग्राभूत	९	२१	षक्त	यक्तु	२१	१६
समुचितनयग्रभूत	समुत्पतितनयग्राभूत	१०	१	तपव	तपवन्न	२३	१४
शु	शु भवति	१०	५	(तौ चेति)	(तौ चेति) तौ चोक्तिप्रत्ययौ	२४	१२
ग्याहृत कर्त्रर्थावा	ग्याहृत कर्त्रर्था	१०	८	गुणत	गुणत काळतो वा	२४	१७
भासयादया	भादान मयादया	१०	१०	निनष्टपूरपादियु	विनष्टपु रूपादियु	२४	१७
मुभय	उभय	१०	१५	"	"	२४	२४
प्रत्य	प्रत्य	१०	१८	पक्षापत्तिः	पक्षापत्तिर्वा	२५	२१
ग्यावृत्तः	ग्यावृत्त	१०	१८	द्रव्यत्वाद्यपेक्षा	द्रव्यापेक्षा	२६	१४
ग्नकौ विधेर्विधि	ग्नक विधेर्विधि	११	१	का	का सा	२६	१६
नियमौ	नियम	११	१	द्रव्यत्वाद्यपेक्षा	द्रव्यापेक्षा	२६	१९
वृत्तानुवृत्ति	वृत्ता तु वृत्ति	११	५	वाऽभाव	वा भाव	२७	३
भाषिता	(भाषा ?)	११	७	विळेपा	विशेषा	२७	९
पूर्ववस्थितस्थित	पूर्वावस्थित	११	१०	वाऽभाव	वा भाव	२७	११
वृत्तानुवृत्ति	वृत्ता तु वृत्ति	११	११	सटपे	स्वरूपे	२७	१६
तद्वसाद्येवान	तत्तद्वसाद्येवान	११	११	किमन्य	किमन्य	२८	२१
सम्बन्ध	सम्बन्धे	११	१२	किञ्चित्	कञ्चित्	२८	२१
वृत्तिर्था	वृत्तिरूपा ग्या	११	१५	"	"	२८	२४
वस्तुनो घटादेरा	घटादेर्यस्तुन आ	१२	५	किञ्चित्सु	कञ्चित्सु	२८	२४
तत्रेति	(तत्रेति)	१२	७	पादान	पादन	२९	१२
सर्प	समान	१२	१०	इति	इति स्याच्छब्दात् पुनः	३०	८
स्थावराम्य	स्थावराम्य	१२	१२	अन्यथा	अन्यथा	३०	३०
वृत्तिरथा	विषय	१२	१९	भावा	भाव	३०	३१
मेकारम्पादे	मेकारम्पादप्रमे	१३	१४	गन्धादिति	गन्धादियदिति	३१	३२
"	"	१३	१६	अथ तु तद्गुण्यासन्न	अथ तु तद्गुण्यासन्नापेक्ष		
समुदय	समुदाय	१३	१८	मेव प्रतीच्यते सामा	प्रतीच्येते सामान्य		
समुदायश्च	समुदयश्च	१३	१९	न्यविशेषवोरित्येव	विशेषाबिन्धेव	३३	१
तथापि	तथापि तु	१४	४	सामान्यभावो	सामान्याभावो	३३	४
सामान्या	एकतरा	१५	१०	नर्थकता	नर्थक आ	३३	२२

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
इषवादे	रषयो	३४	६	खपुण्यवत्,	रपुण्यवत् न सति गुणकर्म		
"	"	३४	९		सामान्यविशेषाः, अत्र		
न	ननु	३४	१८	घञेत्	व्यग्यात्	५१	१७
सम्बन्धात्	सम्बन्धाच्च	३४	२४	प्रमाणत्व	घञेत्	५६	२४
"	"	३४	२७	कृतकत्वा	प्रमाणत्वात्	५६	२७
गतागतौ	तां गतिं	३६	१३	होतकत्वा	कृतकत्वादाकाराद्य	५८	९
पल्लवा	पला	३६	२०	होतव्या	होतव्या भावि	५८	१७
लौकिकानुवृत्ति				विहृदया	हृदया	६१	४
व्यावृत्ति	होतानुवर्ति	३७	६	अद्भ्यस्त्वा	अद्भ्यस्त्वाद्भ्यामुपय	६२	१०
पूर्वा	तथाया पूर्वा	३७	१२	भयो	मल्यत्तमेदेऽयो	६४	५
समया	समयो	३९	१०	कत्वे	करवात्	६४	६
घ	घा	३९	११	नोपोबृहत्	नापोबृहत्	६४	१४
समया	समयो	३९	१८	परोक्षा	पक्षा	६५	५
व	वा	३९	१८	लोक	लोक	६५	२९
मेवे	मेव वे	३९	२०	लौका	लोक	६५	३१
(वाचस्पतिमिभ्राः)	वा० प्र० स्तो० ३४	४०	१	वोपाद्	वा इयुत्पाद्	६६	१०
येति	येति वा	४०	१६	लौका	लोक	६६	२९
नय	न्योय	४३	२	भिन्नाम्	भिन्ना	६८	८
तमम	तम	४३	१३	समेत्	तदेत्	६९	७
जयत्वा	जयत्वा	४३	२६	पदे चर्त्वा	पदेतर्त्वा	६९	१२
सवात्मकत्वा	सर्वात्मकत्व	४५	२	मनीषिको	मनीषिकयो	७०	८
प्रकृतिवदिति ।	प्रकृतिवदिति । किञ्चायत्	४५	७	स्वस्तु	स्वस्तु	७१	२
किर्मर्थ	किर्मर्थ वा	४५	१७	माणवक	माणवके	७१	१४
करण	कारण	४५	१९	सज्ञान	सज्ञान	७२	८
मण्डूक	मयूराण्डक	४५	२१	द्रव्यस्य सर्वा	द्रव्यसर्वा	७३	१
मित्यापन्न	दित्यापन्न	४६	८	परमाण	परमाणव	७३	४
च" इति	च	४६	१७	स्यात्	स्यात् भवति तु तस्माच्च		
घरवात्	घरवादिति	४७	९		प्रत्यक्षं ज्ञापकभूमाद्यपेक्षाभि		
यस्य	धर्मो यस्य	४७	९		ज्ञानवत्	७५	२
साप्यवैकल्प	साप्यवैकल्प	४७	१३	मेदे यद्दि	यस्मिन् भिन्ने	७५	१३
अचेदन	स्थितेरिन्धनदहनविना			धियाऽपि च	धिया च तत्	७५	१४
	भावात्, अचेतन	४७	२०	सत्तदन्वयपरमाण	सत् परमाणसद्वयथा	७५	१४
पेक्षत्यादि	पेक्षस्त्वत्यादि	४८	१७	सत्	इति कारकत्वमभ्युपेक्षाप्येप		
प्रागुक्ता	ननु प्रागुक्तम्	४९	३	इति	दोषोऽभिहित	७७	१
कृत्वा न	कृत्वा	४९	३०		स्वरूपागामनेकरूपाणा	७८	२
चात्मत्या	चात्वा	५०	२९	स्वरूपागा	यत् क च	७९	१५
साधनाया	साधनाया	५१	१०	यत् क	प्रतिपूरयति	७९	१७
निरत्यक्त्यादि	अनिह्या ?	५१	१६	पूरयति	यत्तमने	७९	३१
पद्	पदपद्	५२	२३	गामने	गाम्	८०	१
ककेरा	ककत्वा	५३	२	गमेन	स्थित	८०	३
शास्त्र अप	शास्त्रेऽप	५४	२९	स्थितम्,	स्थित	८०	३
विशेषानात्म	विशेषात्म	५५	९	त्वमेव	स्वस्त्य स्वलक्षणमेव	८०	७
				कावन	कावन	८०	१४

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
रवेऽष्टौ	रवेष्टौ	८२	२३	ज्ञानस्य	ज्ञानस्यास्वाभापज्ञानस्य	११५	७
भाषोपम	भाषेयीय	८४	१४	प्वैको	एकैको	११६	१
"	"	८४	२३	तद्व्यक्तीना	तच्छक्तीना	११६	१९
"	"	८५	१३	नहीन्द्रिय	नद्येक इन्द्रिय	११६	२०
न्याकार	न्यस्वकर	८६	१९	न विरुद्धते	निरुद्धते	११८	१०
सज्ञापि	सज्ञयपि	८७	२६	प्रत्येक	प्रत्येक ते	११८	१८
मेदे यदि	यस्मिन् भिन्ने	८८	६	रन्तरयो	रन्वयो	११८	२०
सज्ञापि	सज्ञयपि	८८	१४	"	"	११८	२२
मुत्पद्यते	मुत्पाद्यते	८९	२६	द्रव्यान्तरपर्यायान्तर	द्रव्यान्तपर्यायान्त	११८	२४
सञ्चयेषु	सञ्चये तु	९२	६	वृत्ता तस्मा	इत्यथ, कृत्स्नस्मा	११९	१३
ययोः	ययोर्नीलादिपरमाण्वदिद्र			वस्थान्तर	वस्थान्तरा	१२०	५
	व्याणा	९२	९	मात्रविध्यस	मात्रवादविध्यस	१२२	२१
सञ्चयेषु	सञ्चये तु	९२	१०	परिपाठ्या	भाषाया	१२४	९
धर्मा	धर्मा	९२	२६	सन्तः	न सन्ति	१२५	२६
(अत्रेति)	अत्रैकरूपायतनाधारतये			यमपेक्षयेति,	अन्यमपेक्षयेति	१२५	२९
	त्यादि	९५	१५	सतोऽपि वि	सतोऽप्यपि	१२६	१३
किं	किमपराद्ध	९७	२१	कारणाद्रूप	कारणाद्रूपादि	१२७	८
(अनेकार्थेति)	अनेकार्थजन्यस्वात्म्यार्थं			गुरूपात्त	गुरूपात्त	१२८	१
गताथ	सामान्यगोचरमित्यादि			द्रावृत्ति	व्यावृत्ति	१२८	२
	यावत्तेषु पृथक् पृथक्ग्रहणा			नील	नीलरूप	१२८	५
	भावादिति, गतार्थम्	९८	१४	रमफेनैव	रमतैव	१२८	७
	स्वात्	९८	१७	सद्युष्य	सद्युष्य	१२८	८
वस्मात्	पत्रे	९९	१	विलक्षण	विलक्षण प्रत्यक्ष	१२८	१३
पत्रे	रेव, कुत ?	९९	१०	गन्धवस्वाद्य	गन्धादिमस्वाद्य	१३०	१४
रेव-	विद्योऽपरो	१०१	१९	गन्धे	रसनाद्यक्षुस्वच	१३०	१५
विद्योऽपरो	स्वार्थेऽस्य			रसरूपस्पर्शाद्यु	गन्धे इति	१३०	२१
स्वार्थेऽस्य				गन्धे इति	न्ययाभ्यन्तरात्	१३४	७
सामान्यस्य	स्वार्थेस्य सामान्य	१०२	२	आयासिय	"	१३४	२०
पारि भाषिवा	परिभाषिवा	१०२	१२	"	"	१३४	२३
सस्मात्	ततो न	१०४	१०	तु	तु विधिद्वयेकान्तो	१३५	२
साथमपि सञ्चालि	साथोऽपि न तत्रास्ति	१०४	१४	कान्तोऽपि	कातो	१३५	३
पुत्रत्वा	पुत्रपुत्रत्वा	१०४	१४	वृत्तौ	वृत्ता	१३५	५
साथमपि सञ्चालि	साथोऽपि न तत्रास्ति	१०४	१६	रूपा	रूप,	१३५	२७
पुत्रत्वा	पुत्रपुत्रत्वा	१०४	१६	विपाक	विपाक	१३६	२१
दूर पृथक्	दूरन पृथ	१०४	२१	पदेश	पदेश	१३७	३
सञ्चतिसञ्चान	सञ्चतिसञ्चान	१०५	२२	परिणामेभ्यो	परिणामेभ्य	१३७	२५
विवेकः	विवेकं	१०५	३३	ज्ञानोत्पत्ते	ज्ञानोत्पत्ते	१३७	२७
दस्यदादिभिर्वि	द्विसबादिवि	१०६	२०	ओषध	ओषध	१३८	२४
धियाऽपि च	धिया च सत्	१०६	२५	प्राश	प्राश	१४०	१४
मानमिति	मानमपीति	१०८	१०	ताच्छेद	तावच्छेद	१४०	२३
स्वप्राह	स्वप्राह	१०९	१४	देवता	देवतार्थि	१४१	१५
प्रमाणस्ये	प्रमाणद्वयस्ये	१०९	२१	वर्तयेदिति	वर्तयेदिति	१४१	२०
अनेकार्थाः	अनेकार्था	११०	८				
सञ्चुति	सञ्चुतिसत्त्वादिति, सञ्चुति	११०	३२				
प्रत्यक्षपत्रक	प्रत्यक्षज्ञानजनक	११२	१९				

अनुक्रम	पुत्रम्	पृ०	प०	अनुक्रम	पुत्रम्	पृ०	प०
द्व्याक्ति	द्व्यक्ति	१४३	२७	शब्द इति	शब्देनेति	१६५	३२
द्वयनयो,	द्वयनयो,	१४४	३२	शब्द इत्यथ	शब्देनेत्यथ	१६५	३३
स्वभावा	स्वभावा	१४५	३३	कायकारणो	कार्ये कारणो	१६६	३
निर्वर्तकेऽ	निर्वर्तकेऽ	१४६	३३	कर्म	कृ	१६७	३
मात्रभाव	मात्राभाव	१४७	२५	मीमांसकां	मीमांसका	१६७	३१
सद्यतर	सद्यतरभुत	१४८	३	परादेश	परादेश	१६९	३३
पञ्चेति	पञ्चेति चोक्तम्	१४८	३	हायक्षा	हायक्षणा	१७१	७
उक्तमभ्युपेय	अभ्युपेयापि	१४८	६	घटा	घट	१७२	२९
चेद्य	चेत्तदपि नोपपद्यते,	१४९	२	पनय	पचय	१७२	३२
प्रत्ययाया	प्रत्ययायसा	१४९	३	स्वाम	स्वामा	१७२	२९
सर्वभिभाषि	सर्वभिभाषी	१४९	१९	कृत्तव्यतां	कृत्तव्यत	१७४	३३
सद्य	सद्य	१५१	१५	"	"	१७४	३४
लिङ्गादीनां	लिङ्गादीनां	१५१	३३	तावत्प्रामोति	तावत्	१७४	३६
शब्दो	शब्दो	१५२	७	कृत्तव्यतां	कृत्तव्यत	१७४	३६
यद्यपि	यद्यपि	१५२	२८	उद्योत्यादी	उद्योत्यादी	१७४	३९
यद्यन	यद्यन	१५३	४	तावत् प्रामोति	तावत्	१७४	२२
यद्यन	यद्यन	१५३	९	प्रामिति	प्रामिताज्ञातविरोधाश्चैव		
यादात्	यादत्	१५३	१७		घटनानवत् प्रामिति	१७६	३
विधीय	विधीय	१५४	३३	सास्त्रादिमर्थे	सास्त्रादिमर्थे	१७७	२४
पद्यस्थितौ	पद्यस्थितौ	१५५	१९	होत्र हवन	होत्र हवन	१८०	१७
व्यवस्थापितशाब्द	शब्द	१५६	१७	हेत्वर्थे	हेत्वर्थे, इत्येवसात्का-		
प्रापाण्य	प्रापाण्य	१५६	२३	रणात्	रणात्	१८२	१
त्रिययमळा	त्रिययमळा	१५८	१४	तथा	तथा	१८२	२७
मन्नादिवचन	मन्नादिवचन	१५८	१६	पुर्या	पुर्येण	१८२	३०
भ्याय्या	भ्याय्यम्	१५८	१८	यथा	यथा	१८३	३
सर्वत्र	न सर्वत्र	१५८	२३	होत्र विधान	होत्रविधानं	१८७	२
मन्त्रे वाक	मन्त्रेक्षणो	१५८	२४	भ्यहरति	भ्यवहरति	१८७	२८
द्व्या नक्षत्र	नक्षत्र द्व्या	१५९	१	यदीद	यद्यथ	१८८	२३
युक्तरी	युक्तरी	१५९	१८	प्रतथा	प्रतथा	१८८	३३
युक्तरी	युक्तरी	१५९	१९	त्रिकला	त्रिकला	१८९	१
"	"	१५९	३२	गमोऽनुपदेशकश्च	गमननुपदेशकश्च	१८९	२२
यात्ररा	घान्तरा	१६०	१४	पर्ययोगा	पर्यायोगा	१८९	२३
पलाश	पालाश	१६०	२३	प्रलपित	प्रलपितं	१९०	८
"	"	१६१	६	धीजाहुर	धीजाहुर	१९२	३०
पलाश	पालाश	१६१	८	इतरे	इतर	१९२	३९
पलाश	पालाश	१६२	४	कारणा	कारण	१९२	२८
त्रिनेत्रम्	त्रिनेत्र	१६२	२२	कल्पति	कल्पते	१९४	२६
एकैक	एकैक	१६३	२७	सम्भव	सम्भाव	१९५	२३
होत्रस्या	होत्रस्या	१६४	९	सर्वेऽनियम	सर्वेऽनियम	१९६	३६
सपेद्	भवति	१६५	४	त्रिकल्प	त्रिकल्पम	१९६	२९
कल्पते	कल्पते	१६५	१४	कार्यमिति	कार्यमिति । क्रियायत्	१९७	६
"	"	१६५	१७	निवृत्तपक्षधारण	निवृत्तपक्षधारण	१९७	७
"	"	१६५	१८	अधोच्यते	अधोच्यते	१९७	२०
शब्दः	शब्देन	१६५	३९	धारणहृद्योद्यः	धारणदोष	१९७	२३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
दोष	दोष भवधारणदोषः	१९८	९	चाशुप	चाशुपादि	२१७	३
यथाही	यथैव ही	१९८	१५	प्रहि	प्रतर्हि	२१८	५
विदिष्टव्य	विदिष्ट	१९८	१६	चाशुप	चाशुपादि	२१८	१०
नि सामान्य	तन्निःसामान्य	१९८	१७	सदापादिज्ञानमि	सदापादी	२२२	५
(जयेति)	अथ कार्यापादानादिभ			विज्ञानमेव	ज्ञानमेव	२२२	७
	एवविद्यादि	२६०	७	"	"	२२२	१४
ग्रहादेरित्य	ग्रहादे खरविपाणादे			कार्यारमा	तरकार्याभा	२२३	१०
	श्रासत इत्य	२०१	१७	कार्यावस्था	कार्यारमावस्था	२२३	१४
विशेषाच्च । एवंहि	विशेषाच्च स्वल्पक्षेण समा			परिणमित	परिणामित	२२३	१९
	गोदोष इति । यदेवत्	२०१	१९	"	"	२२४	४
पक्षेन	पक्षेण	२०१	३४	द्रव्य	द्रव्य चद्रव्य	२२४	५
पक्षे	पक्षे	२०३	७	पुरपरत्	पुरपरत्तथ	२२४	१६
ग्रहणादावि	ग्रहणादसदनुशातामि	२०३	८	परिणामात्	परिणामरावात्	२२५	२
भावकञ्च	भावामकञ्च	२०३	१२	एते	एते द्वोवि एते	२२५	१०
क्षणादिव	क्षणोरिव	२०३	२८	मातत्ताए	मातत्ताए पितत्ताए		
सयस्यैव	सयस्य	२०४	३३		भातिताए	२२५	११
सयै	सयै	२०६	२३	हीत्यादि	हीत्यादिना च	२२६	२०
नानाभाये	नानाभाये च	२०७	२०	शुद्धवती	शुद्धवति	२२७	१०
विधिर्न	विधिर्विधिर्न	२०८	४	कदर	कदपाना	२२७	२०
निधिर्भवति	निधि	२०८	१८	प्रकार	प्रकारक	२२८	३
ननु	ननु	२०९	१०	किं	किंवा	२२८	६
सिद्धमिति	सिद्ध इति	२०९	२४	हमने	प्यहमने	२२९	१५
प्रवृत्तिरपि	प्रवृत्तेरपि	२०९	३४	स्साक्षदेव	स्साक्षदेव	२२९	२७
कुलालाप्रपेक्ष्य	कुलालाप्रपेक्ष्य	२१०	१०	मव्यम्	माव्यम्	२२९	३०
चक्रनित्यन्द	चक्रनितिरप्यन्द	२१०	१८	दारीरस्य	दारीरतया	२३०	१९
सुधमावा	स्युला वा	२११	२	मप्या	वाप्य	२३०	३६
मूर्तप्रश्ना	मूर्तप्रश्ना	२११	७	ससार	सहार	२३१	८
मघ	मघ दब्द	२१२	६	स्फुलिङ्गा	स्फुलिङ्गा सहस्रना	२३१	९
यद्वा	यद्वा परस्य	२१२	१९	एव	एव	२३१	९
पर	परि	२१३	२०	यदाहु	यदाहुरेवे	२३२	४
पुत्र	पुत्र धर्मा	२१३	२०	स्वभाव	स्वभाव यथाहुरेके	२३२	७
नायस्य	नान्त स्थ	२१३	३३	(सत्यमिति)	सत्य भवनवर्तुरित्यादि	२३३	१३
सुधमा स्थूल	सुधमस्थूल	२१४	४	ज्ञास	ज्ञासू	२३३	२८
परदृष्टा	परिदृष्टा	२१४	६	पद्यन्त	पद्यन्त	२३४	२०
शुद्ध कठिना	शुद्धकठिन	२१४	७	सद्यरूपा	सद्यरूपा	२३७	३२
परदृष्ट	परिदृष्ट	२१४	७	भाविभाज	भाविनाश	२३८	१०
"	"	२१४	१८	सखादिना	सखादीना	२३८	१४
यः	येन	२१४	३४	तद्धि नियमो	तद्धि	२३८	१६
सद्योत्तमप्य	सद्योत्तमप्य	२१५	८	समुद्र	समुद्रमदी	२३९	१६
तदेव	तदिनि	२१५	२३	साध्यमपि	साध्योऽपि	२४०	३०
गोऽपि	गोऽपि	२१६	३४	साध्य	साध्यो	२४१	२६
यथा	यान्द	२१७	८	रववादिहो	मथ्यादिहो	२४२	२४
सर्वात्मकरवम्	सर्वात्मकरवम् सर्वात्मक			अन्यादप्यव	अन्यादप्यवमन्यादप्यव	२४५	२
	स्वरात् स यत्न हीदेर			पाथित	पाथित	२४५	२८
	प्यवादिनासर्वात्मकरवम्	२१७	२०				

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	प०
स्वरूप	स्वरूपा	२४६	२५	तेऽपि	वाच्यपि	२७९	३२
भावनयाऽ	भावनयाऽ	२४९	१५	प्रदर्शिता एवेति	प्रदर्शितायेवेति	२७९	३३
णप्रत्ययः	घञ्प्रत्यय	२५०	२९	रूपत्वात्	रूप	२८०	४
बन्धन	कलन	२५०	२९	परिवर्तेन	परिवर्तेन क्मात्रभावस्वाभावेन	२८०	११
युगपद्भूति प्रख्या	युगपद्भूतिप्रख्या	२५०	३१	तदुपाय	तदुपाय	२८१	१३
वादिना	वादिन	२५१	१५	सर्व	सय	२८१	१५
भ्युपगमत	भ्युपगत	२५२	११	यथा	तद्यथा	२८२	६
भयोगे	भयोगे	२५५	२४	सञ्जाभेदात्	सञ्जाभेदात्	२८२	१७
वनया	वनया स्वदीयया	२५६	६	प्रवर्त्तमान	प्रवर्त्तमान	२८५	११
सनामात्रा	सनामात्र	२५६	१२	भवनस्यैव	भावस्यैव	२८८	२०
नोपयोग	नोपयोगादि	२५७	२०	भवति	भवति न	२८९	७
दौर्लभ्यीकरण	केवलिसमुदात्तकरण	२५७	२७	वस्तुना	वस्तुना नूक दलिक	२८९	१६
तयोद्देशतो	तयोद्देशमाप्रतो	२५८	१७	स्थापश	स्थापश	२८९	१८
निमित्तया	निमित्तया	२५८	१८	ग्रीहापङ्कुरादिवा	ग्रीहादि	२८९	२०
वक्षसा	वक्षसा	२५९	२७	भवनमेव ग्रीहिबीज	तथा	२८९	२०
दाविभूत	दाविभूतो यथाङ्कुरकाष्ठ	२६५	२	साधनचैक	साधनमेकम्,	२९०	३
यवादि	एवादि	२६५	७	ग्रीहिबीज	ग्रीहिबीज	२९०	३
द्व्युष्णा	द्व्युष्णा	२६५	१९	नादेवैटादे	नादादे	२९०	११
यवादि	एवादि	२६६	५	एव विकल्पोऽत्र न	एवाविकल्पोऽत्र	२९०	१८
घतभेऽपि	घतनप्यपि	२६७	१	घटवत्	घटवत्	२९०	२२
घ ण	घ ण	२६७	५	एव विकल्पोऽत्रन	एवाविकल्पोऽत्र	२९०	२३
घ ण	घ ण	२६७	९	पक्षतो	पक्षयो	२९१	७
साराङ्क	साराङ्क	२६७	१०	मेनेष्याद्	मेनेष्यत् आह	२९१	१२
सुप्तपूरया	सुप्तपूरयाना	२६७	१७	मेदश्चामव	मेदश्चाभावोऽभय	२९१	१६
निश्चत	निश्चित	२६७	२६	नास्ति	अस्ति	२९२	३
भाष्यतेरेव	भवतेरेव	२६८	१०	सुत्तर वा	सुत्तरं वा ?	२९२	३
अत्रैव	अत्रैव	२६९	११	नास्ति	अस्ति	२९२	७
साराणुवयता	साराणुवयता	२७१	१	काशिय	काशिरव	२९२	१३
गम्यमेव	गम्य	२७१	२२	,	,	२९२	१७
प्रत्यक्षतोऽपि	प्रत्यक्षत एव	२७१	२२	श्रिधर्मा	श्रिवधर्मा	२९२	१८
गम्यमेव	गम्य	२७२	१	नास्ति	अस्ति	२९२	२६
प्रत्यक्षतोऽपि	प्रत्यक्षत एव	२७२	२	एव साधयति	साधयति	२९३	९
सीङ्गोऽपि	सीङ्गोऽपि वैधस्वभावोऽपि	२७३	५	नादि	नाद्यादि	२९३	१२
एष्माप्राप्ति	एष्माप्राप्ति एा	२७४	११	,	,	२९३	१६
काप्सुपपति	काप्सुपपति	२७४	३०	कल्पना	कल्पनाद्वा	२९३	२१
निमित्ताभाव	निमित्ताभावे निमित्तचेरु	२७५	३	कल्पना	कल्पनात्	२९४	१
उद्देश्य	उद्देश्य	२७५	८	,	,	२९४	९
अधुना	अधुना	२७५	१३	एव	एवद्	२९४	२२
त्रिवर्त्त	त्रिवर्त्तन्ते	२७५	१७	,	,	२९५	६
		२७६	३	श्रिष्ठाएवयशो	श्रिष्ठाएवयशो	२९५	१८
विप्रक इति	(विप्रक इति)	२७६	१६	भावस्य	भावस्य य	२९५	१९
पुरपर्याख्य	पुरपर्याख्येव	२७७	४	विद्यते	विद्यत इति,	२९६	२०
स्वभावादेव	स्वभावमात्रादेव	२७७	७	यथावा	यदि	२९६	२०
भावादिवः	भावादित	२७८	२५	यथा	यदि	२९६	२०

उ पो द्वा तः



इह जगति सर्गे हि लोको दु लोकेपी सुगाभिलापी च स्वभागतो दरीदृश्यते । तच्च सुख्य पौद्गलिक पारमार्थिकश्चेति द्विप्रमेत्सु, पौद्गलिक सर्गं दु खानुपेक्षिं क्लेशानुदसाध्यमल्पकालञ्च, अत एव लोकिनोपाय-निर्णयं त-पुनरुपलभ्यापि दु खदानानलज्वालाकलापनमन्त्रितयेन लोकिनोपायप्रवृत्तिपरावृत्ता निवृत्तिवृत्तयो जना आत्मन पारमार्थिकमन्यानाधमन-तन्नाल सुख्यमेव परम पुरुषार्थं मन्यानास्तादधिगमाय तद्विरोधिदु, ख-प्रहाणाय च तदुपायमपायरहित कामयमाना वदुशो यतमाना समुपलभ्यते ।

तैयामभिलषितपरिपूर्णाय समर्थतर साधनमुपदिश्यमान लोकरूपायकपदाभ्युजस्य भगवतोऽर्हतो वचनामृतमेव परम शरणमिति नास्ति विशयलेशो निवेचकरोमुपीणा मनीषिणाम् । तेषु साधनेषु मन्मददर्शनज्ञानचारित्र्याख्येषु तत्कार्यश्रद्धानलक्षणमाद्यगितरद्वयप्राप्तिहेतुत्वात् प्रधान माधनम्, तच्च भगवदुदीरितजीवादितत्त्राधिगमसम्पाद्यम्, तदधिगमोऽपि प्रमाणनयाम्याम्, उक्तं हि 'प्रमाणनयैरधिगम' (तत्कार्यं० अ० १ सूत्र ६) तत्र वस्तुनोऽनन्तधर्माऽ-त्मकतया ग्राहकाणि मतिश्रुतारधिमन पर्ययकेनलानि पञ्च प्रमाणानि, अनन्तधर्मा मरुवस्त्वेन देशप्राहिणश्च नया अनन्ता, वचनपयतुल्यसरयत्नानयानाम्, उक्तञ्च 'जातइया वयणपहा तातइया चेय इति णयनाया । जातइया णयवाया तातइया चेय परसमया ॥' (सम्पत्ति० का० ३ गा० ४७) इति, तेषाञ्च वस्तुनो धर्मधर्मिरूपतया तदाश्रयेण द्रव्याद्यपर्यायार्थमेदद्वयेन निश्चयव्यपारविपयत्वेन निश्चयव्यपारभेदद्वयेन वाच्यपाचकरूपतयाऽर्थ-शन्दमेदद्वयेन वा समासतो निभागो भगवता प्रदर्शित । तथा तदुपलभ्यमानामाद्यविशेषापेक्षयं शुद्धचक्षुद्वि-लक्षणविशेषाश्रयेण सद्ब्रह्मव्यवहारनैगमसुंस्वशब्दसमभिरुद्धेवम्भूतमेदेन सतथा वा विधिनियमतदुभयाश्रयप्रकार-भेदेन द्वादशमङ्गतया द्वादशना ना सद्ब्रह्मो निहित । एव रूपेणेषा द्वादशथा सद्ब्रह्मकर्तार कलिनालसर्वज्ञे श्रीमद्वि सूरेश्वरैर्हमच द्वाचार्यैरनुमल्लभदिन तार्किना इति सुगीयमाननामयेयास्तार्किनगोष्ठीपरिष्ठा श्रीमदा-चार्यमल्लनादिसूरीश्वरा पूज्यपादा येषा विशिष्टप्रतिभाप्रागल्भ्य तदुपनिबद्धामिनप्रकाश्यमानद्वादशारनय-चकारपप्रथमिलोक्तत एव कुशाप्रधिपणे सुस्पष्टमगमिथ्यत एवेति नात्र विशेषतो वक्तव्यमस्ति किञ्चित् ।

मोऽय प्रयोऽनेकदा र्शनिनामिमततत्त्रयाधार्यविवेचनधाराधाराधरोऽतिगहनतर्कनिरपरिवृत्तितोऽनेकान्ततत्त्रप्रतिष्ठापनपटिष्टोऽतिक्लिष्टतर समुचितव्याख्यातात्मन्तरेणानधिगम्यमानाशेषयथार्थमिप्रायस्तार्किनप्रनयस-न्दोहेषु मूर्धाभिधिकननामविमर्शि ।

अस्य चैका व्याख्या 'यायानर्हदागमञ्चानुसृत्य विहितत्वात् न्यायागमानुसारिणीतियथार्थनामधेया सिंहसूरिगणिकक्षमाश्रमणैरिचिनाऽनिमक्षिप्ता समुपलभ्यते तत्र तत्र भाण्डागारेषु, यासु प्रतिषु 'इति नियम-भङ्गो ननमोऽर श्रीमल्लवादिप्रणीतनयचक्रस्य टीकाया न्यायागमानुसारिण्या सिंहसूरिगणिकक्षमाश्रमणदृव्याया समाप्त' इति दृश्यते । यासु च ज्ञानविधुल्लेखमन्त्रिखिनप्रतिष्ठतिषु सर्वासु मूलप्रयोऽस्यत दुरवगाहत्वेन साधुममुदायोऽययनाध्यापनपरम्परानुपानित्वाभावेन चासमदीयदौर्भाग्यतो नाममातराशिष्ट केवल व्याख्यान्य-
 डा० १० पृथो १

तोऽतिष्ठते । याश्च सशोधनाभास्तोऽनीमाशुद्धिमन्यो भाण्डागारेषु पुस्तकसंख्यामात्रपूरकतया वर्त्तते । अस्मा
देव हेतोरिदं प्रथमतः पूर्वमथयान्न केनापि प्रकाशतामुपनीतम् ।

अत एव पञ्चालदेशात् प्रतिनिवृत्तेन नया संसेव्यमानचरणनलिनैरस्मदीयैर्युग्मैः स्वम्भपुर्यां (सम्भात)
वैत्रमे १९७२ तमे वर्षे चातुर्मासमत्रस्थिते श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरैः येनेदं प्रथमतः महदशुद्धकलेनरतयो
पलम्बमान धर्म्यन् संशोध्य प्रकाशतामुपनीयते तेनात्रय जगति महती पुण्यश्लोकाऽधिगम्यत इत्यभिधायान्
तत्कर्मणि प्रयतितुं प्रेरितोऽपि विपयात्तरयासङ्गतस्तदानां कार्येऽस्मिन् गुरुतरेऽत्यानन्दयकेऽपि चेत स्थिरीकर्तुं
न पारयामि स्म । यदा च मुम्बापुर्यां (मुम्बई) वैत्रमयो २००१-२००२ तमयोर्वर्षयोश्चतुर्मासार्था
स्थितिरासीत्तदा मदन्तेनासिना मुनिश्रीविक्रमविजयेन भगवच्छातिनाथदेवालयभाण्डागारादागृह्य द्वादशार-
नयचक्रस्य हस्तलिखितां प्रतिमेनामतिविनयतोऽस्य समीकरणायाम्यर्थतोऽनुस्मृतगुरुदेवप्रेरणो द्वयुत्तरद्विसहस्रतमे
वर्षे वैत्रमे क्रातिरसितदशम्यां यथामति तत्समीकरणकर्मोपारभम् ।

तस्य सशोधनकर्मणि साक्षिभूततयाऽऽगृहीता प्रतय —

- (१) मुम्बापुर्यां भगवच्छातिनाथदेवालयभाण्डागारादानीता सम्पूर्णा प्रति ।
- (२) पत्तनस्थश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरैः (द्वानभाण्डागारात् समुपगताऽसम्पूर्णा स्फटाक्षरा प्रति ।
- (३) राजनगराधिष्ठितश्रीमद्विजयमेधमूरिभाण्डागारास्था वृष्यपादश्रीमद्विजयसिद्धिसूरीश्वराणां
वृषया समधिगता स्फटाक्षरा सम्पूर्णा प्रति ।
- (४) मरदेशमयागतवेदाभिधामस्थश्रीमत्क्षमाभद्रसूरिभाण्डागारागता श्रेष्ठिपूनमचन्द्रद्वारेण समु-
पलम्बा संपूर्णा प्रति ।

प्राय एताश्चनयोऽपि प्रतय एकैवै प्रत्याऽन्तारिता इव समानाऽशुद्धिभाज काश्चित् क्वचित्
परिस्फुरितकृतिपयपङ्क्तय समुपलम्बन्ते । समवलोक्त्येता प्रतय पदे पदे अशुद्धिभूषिष्ठा मूलन्यायविवेक
विपुरा अतरेण मूलस्य पृथकरण यथोपलम्भ सशोध्य प्रकाशितोऽयं प्रथो नात्तीवोपकारक इति मन्वानस्ते
पृथक्कर्तुं नाट्टिनिसालेनाक्षराणां वेपरीत्यसम्भव प्रचलितप्रकरणादिकञ्च मीमांसमान सशोधनायोदयुञ्जि ।

यथा—‘अत्र क्रम, संशयहेतुनेत्येतच्च नाष्टकर्तृक, तेन किल भूतय इति, घटादिरभवनस्तस्याभवनस्य
भेदस्यासत्त्वमेव, तदभावो भावाभावाधायट’ इत्यादिस्थलेषु ‘अत्र क्रम, संशयहेतुनेत्येतच्च न अष्टकर्तृक,
तेन किल भूतय इति, घटादिरभवनस्तस्य भवनाद्भेदेऽसत्त्वमेव, तदभावोऽप्यटस्तस्य भाव,’ इत्येव तथा
‘विच्छिद्यत्तव नामेति, वाच्यपि च दोष, अथ तु तद्ब्रह्मसासनमेव महीष्यते सामान्यविशेषयोरिति, अनिवृत्ति-
कतरत्तयान्नादित्यादि, अनन्वान्नान्वानिति,’ इत्यादिस्थलेषु ‘विच्छिद्यत्तव नामेति, चाव्यापित्वदोष, अथ तु
तद्ब्रह्मसासनमेव महीष्यते सामान्यविशेषयोरिति, अनववृत्तैकतरकार्यत्वादित्यादि, अनन्वान्नान्वानिति’ इत्येव
संशोधितम् । एव पुन पुनर्विचारत प्रथमपदप्रतीनाय तपदप्रतीकसमासपर्यायाशुद्धिचिन्तेशुष्णादिदर्शनेन
यथासम्भव सहेतुक मूत्र पृथक् कृतम् । यथा, अपि च लौकिकन्यायहारीऽपीत्यादि यात्रयामोहोपनिषदनिति,

अत्र 'अपि च' तथा 'इति' इतिपदद्वय मूलकृत एवेति मदीयाभिप्रायः, दोषान्तराभिधानायापिचेति पद-
स्यानश्यकत्वात्, 'शेषशासनविसरदनजनितास्य'मित्यगिमग्रन्थसम्बन्धकतया इतिशब्दस्यानश्यकत्वाच्च, यद्यपि
अत्रापि चेतिपदमितिपदञ्च मिहाय विचार्यमाणे प्रथमान्तिभभागौ अनुद्युम पादद्वयान्त प्रतीयेते, यत एष
श्लोक प्रवचनसरोद्धारटीकाया यथा 'लौकिकयवहारोऽपि न यस्मिन्नतिष्ठते । तत्र साधुत्वविज्ञान व्यामो-
होपनिवधनम् ।' इति दृश्यते परन्तु पूर्वमूलेनास्य सङ्गतिकरणायापि चेतिपद टीकाकर्तुरेवेत्यमुपगमेऽपि
यस्मिन्निति यच्छब्दस्य पूर्वोपस्थितपरामर्शत्वेन पूर्व 'तथ्यतिरिक्तशासिनचनानां'ति पदेनान्यशासिनचनानामेयो-
पस्थिततया तेयामेरुचनान्तेन यस्मिन्निति पदेन परामर्श उपक्रमभङ्ग मूलकृता काप्यग्रे वक्तव्यविषये श्लोक-
रूपतयाऽनुकलेन तद्वचनशैली एकरुचनगर्भमूलस्य टीकाकृता बहुवचनगर्भपदनिर्करैरभिप्रायव्यावर्णनेऽन्यतर-
शैथिल्यप्रसङ्गञ्च निभाव्य मूलग्रन्थ गथात्मकमेवेति सम्भाव्य तथैव प्रकाशितम् । उपलभ्यमानश्लोकेन च मूल-
स्यास्य केनापि कारिकारूपेण सङ्ग्रह इत स्यादित्यनुमीयते ।

यद्यपि मया सशोधितान्यक्षराणि पदानि वा कौशम्ये प्रक्षिप्य ग्रन्थस्य प्रकाशनमभिनवमशोधक-
दृष्ट्या समुचित तथापि प्रतिपङ्क्तिप्रभूतकुण्डलना वाचकाना चक्षुस्तोदकारिणीति न तथा विहितमिति सज्जनैरव-
क्षतव्यम् । सर्वत्र व्याख्याप्रारम्भे कुण्डलीकृतानि प्रतीकानि वाचकमौक्त्याय मथैव स्थापितानीति विज्ञेयम् ।

सदेव सगोधनेन मूलस्य च विवेकेन विध्यरं विधिविध्यरञ्च समीकृत्य सहृदयाना विदुषामत्र कर्म-
प्रभिप्रायविशेषपरिज्ञानाय परिकल्प्य च तावन्मात्रस्यैरुभागतत्र प्रकाशतामुपनीतोऽयं ग्रन्थः । मूलव्याख्ययोश्च
य तात्पर्यविशेषमवबुद्धय सगोधन विभजनञ्च मयाऽऽहृत स एव मच्छिष्यशिष्यस्य मुनिश्रीभास्करविजयस्य
प्रार्थनया विषमपदविवेचनाभिधानेन व्याख्यानं प्रकृतीकृतम् । एवमपि मयाऽऽरचित सशोधन पृथगुपन्यस्तञ्च
मूल याथातथ्येनैवमेवेति न प्रतिज्ञायतेऽपि तु सम्भाव्यते, यतो हि दुरूहनिदं ग्रन्थरत्नम्, न ह्यत्र तत्तद्दर्शन-
विषयान् काश्चन ग्रन्थविशेषानादर्शतया तत्तत्सिद्धान्तविषयव्यावर्णने परिगृह्य विवेचनाऽऽरचना मूलकृता,
अपि तु तेषा प्रधान सिद्धांत प्रमाणभूत वचनञ्च केवलमुपन्यस्य तदुपर्यनुपमनिजप्रतिभाविषासेन नानाविध-
विकरूपसमुद्धानत सुविशालमपूर्वं प्रतिविधानमुपनिन्दम् । अस्य प्रज्ञाविशेषविलसित कोऽपीतोऽपि यदि
समुचिततर सप्रमाण सशोधन विवेचनञ्च निधातुमुपक्रमेत तर्ह्येदमपि मदीय सस्वरूप तस्यावलम्बीभूय भगवच्छा-
सनसमुच्चयै प्रमु भविष्यतीत्येन मे दृढा मतिः ।

समग्रमपि मूल प्रसन्नश्रुतदेवतानुशासनानुसारेण 'विधिनियमभङ्गवृत्ती'त्यादि प्राचीनवृत्तस्य भाष्य-
रूपम् । 'व्याप्यैकस्यमन्तकन्तदपदी'त्यादि प्रथम वृत्त शासनस्वरूपं मङ्गलरूपं भाष्यकृत एव, तत्र व्याख-
रितं शासनस्यान्यमनासाधारणगुणत्व विरोधार्थसम्भ्रान्तया दुष्प्रतिपादमित्यासङ्गनस्य तयानिधप्रतिपाद्यसङ्गाध-
सूचनया परिहरणयाजेन भाष्यमुपक्रान्तम् । तदेनायमतसाधारणगुणतत्र शासनस्य जैनशासनव्यतिरिक्तशा-
सनानां ग्रन्थार्थपर्यायार्थान्त्वद्वादशमङ्गलसमाहारैकरूपव्यतिरिक्तानर्थकनचसामिनावृत्तव जैनशासनस्य च तद्वे-
धार्थोद्वादशमङ्गलसमाहारैकरूपत्वात् सार्थकनचस इव सत्यमिति प्रतिपादनेन सेत्स्यतीति 'विधिनियमभङ्ग-
वृत्ती'त्यादिगाथासूत्रेण स्वकीयभाष्यमूलभूतेनाद्यवृत्त सङ्गमयता भाष्यकृता गाथासूत्रव्याख्यानमारममाणेन
पृथक् पृथक् विध्यादिद्वादशवृत्तयो विवेचिताः ,

तद्यथा— विधिभङ्गा	उभयभङ्गा	नियमभङ्गा
(विधिमात्रार्थिका भङ्गा)	(प्रधानेन विधितीयमर्थिका)	(नियममात्रार्थिका)
(१) विधि	(५) उभयम् (विधिश्च नियमश्च)	(९) नियम
विधिविधि	उभयविधि	नियमविधि
(२) (विधेरधिधानम्)	(६) (विधितीयमस्य विधि)	(१०) (नियमस्य विधि)
विधुभयम्	उभयोभयम्	नियमोभयम्
(३) (विधेरधिधान नियमनञ्च)	(७) (विधिनियमस्य विधिनियमम्)	(११) (नियमस्य विधितीयमम्)
विधिनियम	उभयनियम	नियमनियम
(४) (विधेरनियम)	(८) (विधितीयमस्य नियम)	(१२) (नियमस्य नियम)

तत्र पूर्वपूर्वभङ्गेषु परितोषाभावप्रदर्शनद्वारेणोत्तरोत्तरभङ्गारम्भगात् अतिमभङ्गस्याप्येते परितोषाभाववर्गनाश
द्वादशपरितोषामानप्रदर्शनानि द्वादशारान्तराणीत्युच्यते । तन्धाराणां तुम्बप्रतिबद्धतयैव वृत्तिपरद्विध्यादिभङ्गा-
नामशेषभङ्गेऽनाक्यनयेन वृत्तित्वसत्यन्वयनायथेति प्रतिपादितम्, एतेनान्यमतासाधारणगुणता व्याप्यता भङ्गीनि
द्वादशारान्तवचनशब्दार्थं स्मर्यते सम्पद्यते । तत्राद्या षडरा द्रव्यार्थानाम्भिन शेषाश्च पर्यायार्थानलम्बिता ।

तत्र प्रथमे विध्यरे—यथालोकप्राहमेव वस्तु, परीक्षणाभिमानिनां शास्त्रकाराणां मतेन स्वपरविषयतायां
सामान्यविशेषयोरनुपपत्तेस्तयोर्मात्राङ्गोऽभिप्रायस्यापन्नविवेकत्वादिति प्रतिपादनाय सामान्यतादिति सांख्यमते
विशेषतादिति बौद्धमते तदुभयतादिति वैशेषिकमते च सामान्यविशेषयोः स्वपरविषयतायाऽसम्भन्ध प्रतिपादित,
ततो लोकात्वाद् वस्तु सन्धाऽतरङ्गभूतं न सामान्यविशेषयोरनुपपत्तेः, तच्च कारणत्वक वा कार्यत्वक वा सामान्य-
तायां वा विशेषतायां वा तदुभयरूपं वाऽन्यतरोपसर्जनप्रधानरूपं वाऽनुभवस्वरूपं वेति निचारो ध्येय एव,
अन एव सिद्धे वस्तुनि तज्ज्ञापकशास्त्राणां निष्प्रयोजनत्वं कारणेऽपि कार्यसदसत्त्वानियम कार्थानियमश्च ।
लोकाप्रसिद्धयुपेक्षया शास्त्रकारवचनप्रामाण्ये प्रत्यक्षादीनां मतत्रयेऽप्यप्रामाण्यस्योद्भावितम् । तत प्रत्येकमताभिमत
प्रत्यक्षउक्षणां सुपयस्य सुविस्तरेण निराहृतातिरूपनात्मन्यादिभिर्हेतुभिः । ततो लोकाप्रमाणकोऽयमनानवाद
एवेत्यज्ञानवादस्य क्रियाभ्युपगमसहितस्य प्रतिपादनं कृतम्, ततश्चात्र भङ्गे पदार्थं वाक्यार्थश्चाभिधाय च्यत्र
ह्यैकदेशत्वादस्य द्रव्यार्थत्वमाविष्कृत्यास्य नयस्य जिनवचन निबन्धन प्रदर्श्य प्रथमभङ्गं समापित ।

द्वितीये विधिबिध्यरे—अज्ञानसहितस्य क्रियाभ्युपगमवादस्य पूर्वोदितस्य सुष्ठुनिराकरणाय 'अग्निहोत्र
जुहुयात् स्वर्गं काम' इत्येव रूपस्य वैदिकक्रियान्वयनस्य प्रत्येकपदपदाथविचारणाऽनेकरूपाऽऽरचिता, तत्रसङ्घ-
तोऽसत्कार्यत्वादस्य चासत्त्वमधिकिक्रियासङ्गतप्रदर्शनद्वारेण प्रतिक्षेपो विहित । ततो ज्ञानसहितक्रियाभ्यु-
पगमवादमपि निराहृत्य अत्रात्र विधाय विधेरोत्सर्गिकविहितप्रदर्शनाय पुरुषवाद उपयस्य, तत्र कार्थत्वान
कारणमानञ्च जगद्व्युप पुरुषमुपजर्षं तस्य कारणत्वक प्रतिक्षिपता विधिविधिनयदर्शनाश्रयोऽपरो नियतनाद
उपस्थापित । अत्रापि परापरादिव्यवहारासम्भवात् कालस्यैव भवनयोग्यत्वात् काल एव मुख्य कारणमिति
कालवाद सर्वेषां स्वैरेव भावेन भवनात् स्वाम एव प्रधान कारणमिति स्वामनादक्षोपयस्यात्र वादे स्वेतिविशे
षणात् पुरुषादिवादानाश्च सर्वेषामयदवस्तित्वेति स्वतोमिज्ञान्यार्थभ्युपगमेन सर्वैकत्वादिस्वताप्रतिपादनार्थ

मुच्यताम् । स्वाभिमतपुरुषादिनिराकरणायैव तन्वीयतिरूपणस्य भासाच्च न द्रव्यार्थ-रूपमेतेषामिति भाव एव कारणमिति भावनात् प्रस्थिति । एषु वादेषु पदार्थं वाक्याद्यत्रोपपन्नं विधिविविनयस्यास्य सङ्घट्टैकदेशत्वाद्द्रव्यार्थत्वमि-
त्याख्यायास्य चैनं निरन्वनमुदीर्य द्वितीयमङ्ग समापित ।

तत्र तावद्वादशारनयचक्रभाष्यकर्त्ताऽन तत्रभवान् श्रीमच्छास्त्रिसूरि कस्मिन् देशे कस्मिन् काले
भुवनममु मण्डयामसेति निर्णये नास्मदीयमभिमतमधुना किञ्चिदपि प्रकाशयते । प्रभाकरचरितानुसारेण तु गृह-
स्थानस्थाया मञ्जनामा दुर्लभदेवीनयय सम्भवतो बह्वमीपुगवास्तस्य इत्यगम्यते, तस्य सङ्गानसमयस्तु 'श्रीवीर्य
'सरादथ शताष्टके चतुरशीतिसयुक्ते । जिये स मञ्जुगरी बोद्धास्तबन्तराधापि ॥' इति विनयसिंहसूरिप्रवचनेन
गाथावृत्तेन श्रीवीर्यसरात् (८८४) नवमशतक विक्रमाच (४१४) पञ्चमशतकोऽगम्यते । हरिभद्रसूरि-
भिर्विष्णुसप्तमशतककालीने स्वकीये ग्रन्थे मञ्जुगरी स्मर्यते । तथा मद्बुद्धतभाष्यानुसारेण मञ्जुगदिसूरिभिर्व्याकृ-
रणानयपदीयकारिता भर्तृहरिविचिता तत्सम्मतशब्दप्रसवाद्योपयस्यते, भर्तृहरेश्च सम्यक् सिद्धीयसार्थत्रि-
शतात् सार्थचतु शतपर्यमव्यगत (३७०-४४० A D) इति बहूना समयपरिशो नाना मतम् । तथा भाष्य-
कारो बभुवुषुपत्यश्लक्ष्ण यस्य वेर्नाम टीकाकृदभिप्रायेण तच्छिष्यस्य दिवस्य (द्विद्वागस्य) तच्छक्षणखण्ड-
नप्रकारोपदर्शयति, दिद्वागसमयस्तु सिद्धीयो द्वितीयस्तृतीयो वा शतरु इति विश्वकोपकार आह, सतीश-
च त्रिविधाभूषणमहाशयस्तु पञ्चमशतकान्तभाग इति वदति ।

—टीकाकारपरिचय—

इति नियमद्वो नमोऽर श्रीमच्छास्त्रिप्रणीतनयचक्रस्य टीकाया न्यायागमानुसारिण्या सिंहसूरिगणि-
वादिश्लमश्रमणद्वन्द्व्याया समात् । इति प्रती वृत्तीयाया उल्लेखदर्शनाभ्यायपमानुसारिणीत्यभिधाना टीका नयच-
क्रस्य, तत्कर्त्ता च सिंहसूरिगणिरित्यगम्यते, परंतु इदमेव तस्य यथार्थं नामेति विश्वसितु प्रमाणातरं नोपल-
भ्यते, तत्कार्यसूत्रटीकाप्रान्तभागे टीकाकर्त्तृभि श्रीभिद्रमेनगणित्पनिबद्धाया प्रशस्त्यास्तृतीये वृत्ते 'तस्याभूत्
पर्यादिनिर्जयपटु सैहीं दधच्छरतां नाम्ना व्ययत सिंहसूर इति च ज्ञाताखिलाध्यागम । ज्ञाप्य ज्ञिष्ठजन-
प्रिय मिमहितव्याहारचेष्टाशयाद्भव्यानां शरण भवौषपतनकेशार्दिताना मुवि' इत्यत्र पर्यादितिर्जयपटु सैहीं
दधच्छरता नाम्ना व्ययत सिंहसूर इति च ज्ञाताखिलाध्यागम इत्यशोनावगम्यमान न्यायागमवेत्तुत्व वादिर
सिंहसूर इत्यभिधानञ्च न्यायागमानुसारिणीटीकाविधातुरस्य सजापटीनीति व्याख्याकर्त्तृस्य सिंहसूर इत्ये-
गभिधान स्यादिति चिन्त्यते, तेनास्य समयो वैक्रमसप्तमशतकमध्ये स्यादिति सम्भाव्यते, तत्कार्यटीकावृत्त
श्रीसिद्धसेनगणे श्रीसिंहसूरप्रशिष्यस्य वैजनाथप्रकाशप्रारम्भे स्थितेस्तत्पर्यमाणत्वात् ।

मया पृथक्कृते मू३५योजितया गृहीतानि वचनानि—प्रथमारके

यथोक्त—आध्यात्मिका कार्यात्मका भेदा शब्दस्पर्शरूपगन्धा पञ्च त्रयाणा सुषुप्तु खमोहानां
सनिवेशामानम्, नस्मात् २ पञ्चाना पञ्चानामेकरूप्यभावात्, सुखाना शब्दस्पर्शरूपगन्धाना प्रसादलघवा-
भिष्वङ्गोद्भवप्रतीत्य कार्याम्, दुःखाना शोचनानामेदस्तामोद्रेगापद्वेगा, गृहानां आरणसदानापचसनप्रैभत्य-
देन्यगौरवगणिति, तथा कारणतमका श्रीत्रयम्बकस्तुर्जिह्वाघाणघस्तपाव्यायूपस्थमनास्येकादश तैर्धर्म्योनमानु-
पदेवानी बाष्पाश्च भेदा सत्त्वरजस्तमसां कार्यसमन्वयदर्शनादिति ।

द्रव्यज्ञ भवे (पाणिनि ५-३-१०४) इत्युक्तत्वात् ।

यथोक्त 'सदिदि यतो द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थांतर सा सत्ता' इति,

(सदिदि यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता, द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थांतर सत्ता (वैशेषिकम् अ १ आ २ सूत्र ७-८ इति द्रव्यतेऽद्यतनग्रथेषु)

यथोक्त 'अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु' (वैशे अ ८ आ २ सू ३) इति ।

आह च 'णियग्रयणिञ्ज सत्त्वा स-वणथा परविपालणे मोहा । ते उण णदिद्वममओ विभजइ सच्चैर अण्ण वा ॥' (सम्मनि० का० १ गा० २८)

चतुर्विज्ञानसङ्ग्री नील विज्ञानाति नो तु नीलमित्यभिप्रर्माणोऽपि, प्रकरणपदेऽप्येनमेवार्थं भावनयाऽनया विशेष्यत्वर्थेऽयमङ्गी न त्वर्थे धर्मसङ्गीति ।

(अत्रेद ज्ञेयम्, अभिधर्मपिटकस्य बौद्धागमस्य तद्व्याख्यानभूतस्य प्रकरणपदाभिव्यग्रयान्तरस्याभि-

धमकोशास्य वसुन धुकृतस्य चानुपलम्भेनैतत्प्रकरणे भूल्याख्याविवेकोऽस्माभिर्न सम्प्राप्त इति)

एवमभिधर्मोऽप्युक्त 'वर्मो नामोच्यते नामकाय पदकायो व्यञ्जनकाय' इति ।

उक्त हि बोऽभिधर्म एव 'सञ्चितालम्बना पञ्च विज्ञाननाया' इति ।

भवनामभिधर्मपिटके यथोच्यते 'नील विज्ञानाति नो तु नीलमिति' ।

अगम एवोक्त हि व 'सद्घाता एव सद्घातान् स्पृशति सात्रयत्वात्' इति ।

यच्चाप्यभिहितमभिधर्मकोशे 'यत्प्रतानेकप्रकारभिन्न इत्यादि भावदनेऽन्यसंस्थान पर्यत' इति ।

सद्यत्सिद्धक्षणे ज्ञापकमाह- 'यस्मिन् भिन्न' इति श्लोक । (काशीविद्यापीठेन प्रकाशितेऽभिधर्मकोशे)

'भेदे यदि त द्बुद्धिरित्यादिप्रयमादिपादभेदेन पूर्णा कारिका (कोश ६ कारिका ४) उपलभ्यते)

अमेदविषयज्ञानाम्युपगमे च 'विज्ञानाति न विज्ञान मित्यादि विरुध्येत ।

यदुक्त व सिद्धाते 'बुद्धिवोधय त्रयादन्यत् सस्कृत क्षणिकञ्च तत' इति ।

त्वमेतद्विकल्पद्वय 'तदवस्था प्रत्येकसमुदिता करण परमाणव' इति श्रुगणक्षितय ।

सवसर्गमरुताया 'श्रोत्रारिष्टि प्रत्यक्ष'मिति नुन (सारयस्य प्रत्यक्षउक्षण भवेत्)

यदुक्त लोकराशे 'त्रहिनस्तुत्तरसाक्षात्प्रतिपति प्रत्यक्षमिति ।

गानाचेरान्तरादेऽपि सामान्यविशेषयो 'आमेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाच्चन्निष्पद्यते तदयत्' वशे० अ० ३ आ० १ सू० १८) आत्मा मनसा मन इन्द्रियेणैन्द्रियमथनति चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षाद्बुद्धयमान प्रत्यक्ष-
मिति (प्रदानपादभाष्ये प्रत्यक्षप्रकरणे चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षं प्रत्यक्षोदाहरणानि दृश्यन्ते)

यथाचाऽऽहु 'अस्त्वर्थ सरशदानां' (वाक्यपदीये का० २ श्लो १२१) इति ।

'हीनिस्सम उपचारप्रायो निस्तूतार्था व्यहारा' इति मचनात् (तत्रार्थभा० अ १ सू ३५)

निर्जाशस्य 'जाया भते नाणे अज्ञाणे गोयमा । जाया सिय नाणे सिय अज्ञाणे नाणे पुण नियम
आया' (भग० १२ श ३-१०) इति ।

द्वितीयारके

अग्निहोत्रं जुहुयात् सर्गकाम (मैत्रा० ६ ३६) । वसन्ते ब्राह्मणो यजेत, ग्रीष्मे राजय शरदि वा यजेत वैश्य । होलाको प्राच्ये उद्धृपभयज्ञ उदीच्यै, धायव्य श्वेतमालभेत भूतिकाम, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एनेन भूतिं गमयति । (तैत्ति० स० का० २ प्र १ अ १)

समर्षं पदविधि (पाणि० २।१।१।)

दश दाडिमादिश्लोकानिदन्त (दश दाडिमानी पडपूपा वुण्डमजाजिन पडलपिण्ड इत्यादिरूपेण वाक्यानि व्याकरणमहाभाष्ये दृश्यते श्लोक्तु न दृष्ट)

'घञ्-द आह तन्न' प्रमाण' मिनीष्ट भवताम् । (पा म भा १-१-१)

यृष छिनत्ति, पालाश अष्टास्रमित्वादीनि (वेदवाक्यानि)

धृतेन जुहुयात् । शूर्पेण जुहोति तेन राज कियते (इमानि यदस्ये च प्रजापतये च साय जुहोति (मै स १-८-७) सर्वाणि वेदवाक्यानि)

आह च 'पुरुष एवेद'मित्यादि । (पुरुषसूक्ते २)

यथाच 'सुदीहात् पात्रक्राद्दिस्फुलिङ्गा' सहस्रश प्रभवन्ते सरूपा । (मुण्डकोपनिषत् २।१।१)

आह च 'तदेजति तन्नेजति तदूरे तद्वदन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तद्दु सर्वस्यास्य वाह्यत ॥' (ईशावास्योप० १-५)

आह च 'प्राप्तव्यो नियतिकले' त्यादि (सूत्रक० श्रु० १ अ० १ उ० २ टीकाया दृश्यते परन्तु कारिकेय न टीकादृत एव, प्राचीनस्य नियतिवादिन कस्यचिद् भवेत्)

तस्मात् 'नाभाविमानो न च भादिनाश' इति ।

तथा ह्याह 'उदक पतित समानक निर्माणश्च' ।

केसि णिमित्ता नियया भवति केसि च ण विष्पडिइति णाण'

यथा 'काठ पचति' इत्यादि (आरश्यक० ४ अ० दृश्यते प्राचीनेय कस्यापि कारिका)

'काठ एव हि भूतानि काल सहासमवो । स्वपन्नपि स जागर्ति काखे हि दुःसतिक्रम' इति ।

अत्राह च 'क कण्टकाना' इत्यादि, 'किनाञ्जितानि' इत्यादि (काखवादिस्वभावादिमते)

तथा चाहु 'चित्रक कटुक पाके वीर्योष्ण कटुके रसे । तद्वदती प्रभावात्तु विरेचयति मा नरम्' इति ।

(चरकसहिताया सूत्रस्थाने अध्याये २६ श्लो० ६८ कटुक वटुक पाके वीर्योष्णाश्चित्रको मत इति पूर्वार्थे विशेषो दृश्यते)

अत्राह च 'यथा विशुद्धमाकाश तिमिरोपलुतदृष्टे केशोण्डुकमशकमक्षिकामयूरचन्द्रिकाऽलिमात्राभिरयथोर्वितत तथेदमप्येकममृत ब्रह्म निर्णिकारमकल्पमपि सदविषया कल्पपत्वमिनापन्नममेदरूपमपि सद्भेदरूपमाभानि । यथैकमप्युदकमुत्पातेऽङ्गाराशिवत् प्रज्वलद्गुपलदयते तथाऽस्थानेकरूपता मिथ्या एव प्रकृन्तिप्रमनापन्नमेव विकारास्तास्तानेव स्वतः सृजत्युपसहसति च, ऋतुनामेव निर्मले नभसि तन्नैर्मल्याविनाशनेनैव शक्रः सृजति शतहृदमहाघनस्त्वानितर्पितकरकाधारावर्षादीनि ।

[एतदर्थप्रतिपादका श्लोका सूर्यनारायणवृत्तभानुप्रदीपारयटीकाया उद्धरणरूपेणोद्धृक्ता दृश्यन्ते, तथाहि—
प्रकृतित्वमपि प्राप्तान् विकारानाकरोति स' । ऋतुधामेन ग्रीष्मान्ते महतो मेघसङ्घान् ।
तस्यैकनपि चैतन्य बहुधा प्रविभज्यते । अङ्गाराङ्कितमुत्पाते वारिराशेरिवोदकम् ॥
यथा विशुद्धमाकाश तिमिरोपप्लुतो जन । सकीर्णमित्र मात्राभिश्चित्राभिरभिमन्यते ।
तथेदममृत ब्रह्म निप्रिकारमविद्यया । कल्पत्वमिनापन्न भेदरूप विवर्तते ॥

(राक्यत्रयका पृ ९६)

एवञ्च वृत्ताऽऽह सशोधनो भवोऽर्थमभिदधती' ति । (महाभाष्ये)

निवर्धनस्य सोमित्प्रालग्नप्रश्ने 'किं भव ? एके भव' इत्यादिके व्याकरणे 'सोमिडा ! एगे वि अह, दुवे
नि अह, अक्सए वि अह, अव्वए वि अह, अनट्टिते वि अह, अणेगभूयभावाविए वि अट' (भग० श० १८
उ० १० सू ६४७) इत्यादि ॥

अत्र ब्रह्मद्वये उपयस्ताणि सर्वाणि प्रमाणवचनानि चतुर्मासार्धस्थितमग्निनासप्रदेशेषु प्रधानां
भाण्डागागभावात् सशोधनमात्रदृष्टेः प्रयत्नामस्थाननिर्देशशुद्धक नोपदर्शिताणि । अत्रशिवा ब्रह्मा यथा यथा
शुद्धिमुपगच्छेयुस्तथा तथा प्रकाशतामुपनेप्यन्ते । नयचक्रो ह्ययमतीवगम्भीराथो दुरूहश्चात प्रतिभाशास्त्रिनामपि
कचित् कचित् दुरन्गाहता सम्भाव्यते, तस्मात्तदीयसशोधनादिकर्मण्यप्यस्मिन् नून विषयस्य दुरूहतादालम्बना-
न्तराभावात् स्वमतिमान्वाच्च स्वलितानि भवेयुस्तथापि तानि नयत्रजपरिकर्मितमतिप्रवरा ख्य सशोध्य श्रीमह
वादिस्मृतिनामभिप्राय विदित्वा यदि सत्तुष्टा भविष्यति तदा स्वपरिश्रम सफल मस्ये । येषाञ्च प्रेरणयाऽत्र दुष्करे
कार्ये प्रवृत्तिरुपानता येषा चासीमानुग्रहजलादेन ययानुयञ्चिदेतात्र मात्र कार्य पूर्णतामुपयात तेषा गुरुवराणां
श्रीमद्विजयनमलसूरीभराणां महा तमुपकार स्मार स्मार पर शतै प्रणामाञ्जलिभिर्मिमादये तान् ।

तथा मुद्रमाणस्यास्य प्रयत्नस्याङ्कितप्रतिवृत्तिप्रम्य (मुफ इति व्यवहियमाणस्य) सशोधनकर्मविदधता
मदन्ते रासिना मुनिश्रीविक्रमविजयेन सेना श्रीशासनस्य गुण्णयाश्च महती अनुष्ठिता इति स प्रभूनेनाशिपा
सार्धयामि ।

एव आर्हतदर्शनायथनार्थ मा चिराद तेवासिन्वचुर्योपासमानेन मद्दिनेयान् दर्शनातराण्यध्यापयता
कार्श्यां समधिगतन्यायाचार्यपदवीकेन नारायणाचार्येणार्वाण्विषयनास्त येन आदर्शभूता प्रती वीक्ष्य पृथगुल्लेख-
नेन मुद्रणयोग्यादर्शविधानेन च (प्रेस कॉपीविधानेन) महती गुरुपर्युपासनाऽऽचितेति तमपि सप्रेम स्वस्तिवच-
नैरनुशास्ति ।

इयं सगीकृत्य मुद्रणया प्रकाशितस्यास्य प्रयत्नस्याध्येतृसीकर्याय दुरूहाणा दार्शनिकविषयाणां च
मुलभतया परिचयाथ विषयसूचिप्रमपि सद्बलव्यात्र निवेशितम् । समासादितानामादर्शप्रतीनामशुद्धिप्राचुर्यात्
बहुप्रपसतायेऽत्र यथेष्टसमयालाभात् भ्रमप्रमादादिदोषात् सीसनाशसंयोनरुदोषात् सयोगिताक्षरविलो-
नेऽशिशोषाच्च जातानि स्वलितानि सुगुणैरनासनावासितात् कारणैर्मनीषिमताऽऽकैर्विधूयास्य प्रयत्ना
प्यापने प्रयान्तेऽय सफलवितय इत्यम्यर्थयते—

विजयलक्ष्मिसूरि

॥ ॐ अर्हम् ॥

श्रीमल्लवादिसूरिविरचितम्

द्वादशारण्यचक्रम् ।

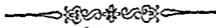
न्यायागमानुसारिणीव्याख्यासमलङ्कितम् ।



कर्कशताकिंरुचक्रचक्रान्तिश्रीमन्मह्यनादिसुरिविरचितम्

द्वादशारनयचक्रम् ।

सिंहनन्दिगणेशमाश्रमणविरचितन्यायागमानुसारिणीव्याख्यासमलङ्कृतम्



ऐनमः

जयति नयचक्रनिर्जितनि. शेषविपक्षचक्रविक्रान्तः ।

श्रीमह्यनादिसुरिर्जिनवचननभस्तलविवस्वान् ॥ १ ॥

5

उत्प्रणीतमह्यार्थयथार्थनयचक्राख्यशास्त्रविवरणमिदमनुव्याख्यास्यामः । स भगवानैद्वयुगीनोपप-
त्तिरुचिभन्यजनानुमह्यार्थमर्हत्प्रवचनासुसारि नयशक्रशास्त्रमारिरिप्सुर्मह्यार्थं शासनस्तनतद्वक्ष्यमाणव-
स्तूपसद्वारायमाद्य वृत्तमाह—

व्याप्येकस्थमनन्तमन्तत्रदपि न्यस्तं धियां पाटवे

व्यामोहे तु जगत्प्रतानविद्युतिव्यत्यासधीरास्पदम् ।

वाचा भागमतीत्य वाग्विनियत गम्यं न गम्यं क्वचित्

शेषन्यग्भवनेन शासनमल जैनं जयत्यूर्जितम् ॥ १ ॥

10

व्याप्येकस्थमित्यादि, व्याप्नोति व्याप्नु शीलमस्येति वा व्यापि, औणादिकस्ताच्छीलिको वा ।
किं व्याप्य ? अविशेषितत्वात् सर्वं परमाण्वादिवस्तु, तत्तु फथ जेनेन शासनेन व्याप्यत इति चेद्-
व्याप्यार्थेऽपि, तद्यथा—एक परमाणुर्वर्णगन्धरसस्पर्शपरिणामैः सप्रभेदैः स्वाभाविकैः पुरस्कृतैः पञ्चा-
स्कृतैश्च द्व्यणुकादिभिः सायोगिकैर्महास्कन्धपर्यन्तैर्वैश्वसिकैः प्रायोगिकैश्च कार्मणशरीरादिभिरभिसम्प-
द्भ्यते । यथोक्तम् 'एगद्विविधमि जे अत्यपज्जवा वयणपज्जवा वा वि । तीयाणांगयभूया तावइयत्त

समुद्धतवृत्तविषमपदविवेचनम्—

सूरिः क्व मह्यवादी दिशा विजेता गुरुत्तमो घन्धः ।

क्वार्हं बालमज्ञः क्रीडामात्रं तत्कृतेः कुर्वे ॥

20

अप निबद्धसंगतमपि विनिश्चिता तरेण प्रथम प्रथमया सरस्वत्या एतन्नात्रासारायसूचक प्रदान केवलमेक एत-
धीमद्भवतिपरिष्कारणयति सा तदप्यतिगम्भीरं विभाव्य विषमस्थलविषमतां परिदृष्टुंरामटीकघटार अनु व्याख्यानमन्त्रे-
रिति एषमस्यनुव्याख्यास्याम इति पदम् । साम्प्रतवालीना आगमप्रतिदमपि पुत्र्या विशातुमगिलपतीति तदर्थमस्य काप्रस्य
प्राग्भागीति एषयति वेदसुगीनेत्यादिना । परिणामो द्विविधः पुरस्कृतपवात्कृतेदात्, पुरस्कृतपरिणाम- स्तामादिके 25
वस्तुगहमात्री, पवात्कृतस्य कर्मभावी द्विविधो वैद्विधिकायोगिकनेदात्, अणुकादिमहास्कन्धपर्यन्तं सर्वे स्कन्धाः परमाणु-
संयोगेण वैद्विधिका उच्यन्ते, कार्मणशरीरादयो जीवप्रयोगजा प्रायोगिका उच्यन्ते सर्वेष्वपि परिणामेषु स्वपर्यायेषु परमाणु-
एतन्मह्यमनुवर्तत इति व्याप्यार्थेऽपि तरेणदाह—एक इत्यादिना । परोक्षेति, एकस्मिन् इत्येवंपात्रं प्राहय्यः अद्भु-
दभ्यवहारसुप्रशङ्कयाः एद्भुत्ता काऽप्ये, तथा वयनप्रयोगा एतद्वचनमिदमेवमुक्त्वा घन्धनयाः एद्भुत्ता वा अर्था अतीताना-
सुद्वर्तयान्ताप्या घर्षदा विषयान्ते विद्मता विचरितपन्त इति पर्यायागमानन्वारा कथयित्तदभिध वस्तुपि तावत्प्रमाण 30
अपति, अतः सर्वं सार्थमेक कथयित्ति तापार्थं ।

- द्वय दृष' (सम्मति का० १ गा ३१) तथा गतिस्त्रिव्यवगाहवर्त्तनालक्षणैर्धर्माधर्माकाशफलेरापेक्षिकै-
र्जीवानामपि स्वाभाविकपारभाविकैरुपयोगद्वारीरादिभिः, अतस्तस्य तस्य यस्तुनो द्रव्यार्थादिष्टस्य तेषु
तेषु परिणामेऽन्यथावृत्तस्वरूपत्वात्तेषाञ्च तथा तदभेदात् सर्वेषां द्रव्यपर्यायाणां परस्परतश्च सदवि-
शेषात्तादात्म्यमवस्तत्तद्वाप्राप्नोतीति व्यापीत्युच्यते, एवञ्च सति सम्मुखत्वाद्द्रव्युत्पन्नद्विपययोरभिधान-
प्रत्ययबोध्यवहारनिश्चयफलयोरभावादिदोषा सु', मा भूवन्निति पर्यायादेश आभीयते एकस्यमिति,
प्रत्येकपरिसमाप्तेरसाधारणधर्माणां भावानामसङ्कीर्णरूपत्वेन स्वगृत्तिप्रतिलम्भात्, न हि कश्चित्कञ्चि-
दपेक्ष्य भवितुमर्हति भाष इत्येकमेवमेव यस्तु, तदर्पणादेकस्यमिति चोच्यते शासनम्, तस्य तस्य
पृथक् पृथगर्पणात्, स्वरूपरूपत समप्रादेशशब्दादप्यपीति, व्यापि चैकस्यञ्चैरमेव तत्, एवमुत्तरेष्वपि ।
अनन्तरानन्तरयदपि, द्रव्यक्षेत्रफालभावादेशैरविशेषितत्वाद्दिशेषितत्वाच्च । यथोक्तम्—'एष दुष्कालसग
10 गणिपिडग दृष्टतो एग पुरिस पडुच सादिय सपञ्जवसिय, अणेगे पुरिसे पडुच अणादिय अपञ्जवसिअं
वेत्ततो भत्तेरवते पडुच सादिअं सपञ्जवसिअं महाविदेहे पडुच अणादिय अपञ्जवसिअं, कालओ
वसत्पिणिअवसत्पिणीओ पडुच सादिय सपञ्जवसिय णोउसत्पिणिअवसत्पिणीओ पडुच अणादिअं
अपञ्जवसिअं, भाषओ ण जे जहा जिणपण्णत्ता भावा' (नन्दीसूत्रे सू० ४२) इत्याद्यपर्यवसित
सादिक सपर्यवसित च, अथवा नास्मिन्नन्तोऽस्तीत्यनन्तमन्तोऽस्तीत्यन्तवत्, कस्य ? अविशेषित-
15 त्वात्सर्षस्य, तद्यथोक्तम्—'इमाण भते ! रयणप्पमा पुढवी किं सासया असासया ! गोयमा !
सिया सासया सिया असासया, से फेण्ट्ठेण भते ! एव पुचइ सिया सासया सिया असासयत्ति ?
गोयमा ! दृढयाए सासया, वण्णपञ्जवेहिं गधपञ्जवेहिं रसपञ्जवेहिं फासपञ्जवेहिं सठाणपञ्जवेहिं
असासया' (जीवाभिगमे ३।१।७८) इत्यादि । 'यस्त धिया पाटवे, न्यस्त णिक्षित धियामाभिनि-
धोधिकज्ञानभेदाना पटुताया फक्तव्याया कारणत्वेनेत्यर्थः, यथोक्तम् 'जत्याभिनिधोहिअनाण उरय
20 सुअनाण, जत्य सुअनाण तत्याभिनिधोहिअनाण' (नन्दी० सू० २४) इति, धृतज्ञानसंस्कृतधियां

अपेक्षाधारणभूतैर्धर्मादिभिरपि गत्याद्वारेण परमाणोरभिसम्बन्धं प्रदर्शयति तथा गतीत्यादिना, जीवे सहापि
उपयोगद्वारीरादिद्वारेणाभिसम्बन्धमाह जीवानामपीति, उपयोगो जीवस्वभावभूत घटीरादय परभावभूता परमाणो परिणा
नैर्थादाभेदस्वापरैर्यामीत्याह अतस्तस्येति, तथा द्रव्यपर्यायभूतानामनेकेयामपि वस्तूनां सदविशेषादभेदानाह—सर्वेषां
मिति । तन्मात्राभ्युपगमे दोषमादर्शयति एवञ्च सतीति, सदविशेषात् सर्वेषां तादात्म्ये सतीत्यर्थः, अयमिधाने व्यव-
25 हार प्रवृत्तौ सति प्रत्येकं च निधयो भवतीति व्यवहारनिधयो अभिधानप्रत्यययो फले, वस्तुन एकस्यत्वे तयोरभाव
स्यादित्यर्थः, आदिना च कार्यकारणप्रमाणप्रमेयादीनां प्रदणम् । प्रत्येकेति, भावरूपा विशेषा हि स्वत एव सजातीयविजाती
यद्विद्वहणा अत एव नेतरसाधारणा स्वस्मिन्नेव परिसमाप्ता स्वामनैवात्मलाभा न परं क्रिष्टिद्वस्त्वेषुत इति भावः । तस्य
तस्येति, यदा शासन द्रव्यार्पण करोति तदा फेचल द्रव्य एवाभिप्रायादेकस्मिन्नेव वर्तते तथा पर्यायार्पण यदा करोति तदा
तत्रैवाभिप्रायात् एकस्मिन्नेव विद्यतीत्येकस्य शासन स्वरूपेण समप्रत्ययार्पणात् व्याप्नोति सर्वाणि वस्तूनीति व्याप्यपि भवतीति
30 भावः । चाज्ञादेव शासनस्थानन्तत्वमन्तवद्वयाह द्रव्यक्षेत्रेत्यादि । वस्तूनां तथात्वप्रतिपादनद्वारेण शासनस्य तथात्वना
हाप्येति । जत्य इति, यत्र पुरुषे आभिनिधोधिकं ज्ञान तत्रैव धृतज्ञानमपि, तथा यत्र धृतज्ञान तत्रैवाभिनिधोधिक
ज्ञानम्, यद्यपि यत्राभिनिधोधिकज्ञान तत्र धृतज्ञानमित्येवोक्ते यत्र धृतज्ञान तत्राभिनिधोधिकज्ञानमित्यभिचारान्तरम्यत एव,
तथापि नियमाव्योपापद्वयपर्यायैर्मुमवधिधानम् । घटादीनां सर्वेषां नित्यैकतत्त्वमाकर्तये तदर्थं बुम्भकारादिचैष्टावैर्यर्थं,
अत्राप्युक्तमात्रात्, तदेकरूपत्वादेव चादानादिनिध्या न स्यात्, अन्यादेकस्वरूपत्वादन्यथा पूर्वस्वरूपपरित्यागादनिस एव

नित्य एवानित्य एवावक्तव्य एवेत्येवमाद्येकान्तवादप्राहेषु घटादिः कुम्भकारादिचेष्टाऽऽदानाद्यभाव-
 प्रसङ्गात् नित्य एव चिकीर्षास्वरणप्रत्यभिज्ञानसरम्भणाद्यभावप्रसङ्गान्नानित्य एव, स्वरूपानवधारणे
 वागव्यवहारोच्छित्तिप्रसङ्गादवक्तव्य इति चक्तव्यत्वात्कृत्यत्वयो स्वयचनविरोधान्नावक्तव्य एवेत्येव-
 मादिदोषप्रदर्शनेन स्यादिति। स्यादनित्य स्यात्कृत्य इत्येकान्ताभ्युपगमाद्यथाप्रमाण धर्मधर्मिव्यव-
 स्थानात्तद्दोषपरिहारेण यस्तुस्वरूपोपपादनेन परमतनिषेधानुष्ठानाभ्या प्रवादिना परस्परविरोधनिरोधैरु-
 वाक्योपानयनामध्यस्थसाक्षिवत् प्रमाणीभूतम्, तेषामपि तत्त्वावयवोपपाट्याधानसमर्थत्वात् । स्या-
 न्मव नन्वत एव स्थाणुपुरुपादिविषयसशयविपर्ययवन्नित्याद्यनेकान्तविकल्पात्मकत्वाद्द्वयामोहदेहेतु-
 रपि, फालनियतिसंभावपुरुषदेवेश्वरवदृच्छाद्येकात्कारणविकल्पाजगत्प्रतानविसृतिदर्शनादिति, अत्रो-
 च्यते, व्यत्यासधीरास्पदत्वात्, एकपुरुषपितृपुत्रत्वादिवत्, जैन हि शासन जगत्प्रभेदैकान्तगतीर्न्य-
 त्यस्य—व्यावर्त्य परस्परविरोधनिवारणेनानेकात्तात्मकत्वप्रतिष्ठानसमाधानकारणमेकान्तानेकवादममाहा-
 रात्मकैवप्रतिपत्तिफ फरमतनिषेधानुमोदनाभ्यामेव न फाल एव न नियतिरेव, एककारणवादिना हि
 कारणसत्त्ववत् कार्यसत्त्वेऽनैकान्तिकत्वात्, कारणस्यापि कारणत्वत्वेऽनवस्थादोषादनेककारणत्वप्रसङ्गा-
 दनेककारणत्वस्य सिद्धेः, अनेककारणत्वेऽपि सदाद्यविशेषादनवस्थाभावादित्यादिदोषात्, फालोऽपि
 नियतिरेपीत्याद्यनेकात्ते त्वदोषदर्शनालौकिकनादसयादि । यथोक्तम् 'क्वचिन्नियतिपक्षपातगुरु गम्यते ते
 यच' स्वभावनियता प्रजा समयतत्रश्रुताः क्वचित् । स्वयकृतभुज क्वचित् परकृतोपभोगा पुनर्न
 वा विशदवाद्दोषमलिनोऽस्यहो ! विस्मयः ॥' (सिद्धसेनद्वित्रिंशिका ३ श्लो० ८) इति । तदेवविध
 शासनमूर्जित, स्वातन्त्र्यात् परमतोपजीविवैक्यरहितत्वान् परैराग्रातस्य सुसिद्धान्तताऽस्यागात् कल्प-
 नात्तराश्रयणाभावाद्नाशुल्लत्वाच्च, जेतृत्वाद्दोर्जितमनन्तरोचैर्हेतुभिर्जयति, परस्परानुवर्तिनयोत्साहवल्-
 सम्पुपेतत्वाद्वा जयत्येष, उदितपुण्यनयोपेतधनत्रर्त्तिशासनवत् । तत्तु सर्वथा योगिना गम्य सर्व-
 नयप्रपन्नसकृत्तुधियामनन्तविषयप्रहात्वात्तेषाम्, अस्मादादिभिरेकदेशमाहात्म्यदर्शनाच्छेपमाहात्म्यमनु-
 मानेन गम्यते, न गम्य क्वचिदिति, यथैकदेशगम्यत्वेनाभिभवनीयत्वेऽप्यन्यत्र गम्यताविषयः रणञ्चते

स्यादित्याद्येनेक कुम्भकारादिति । अतिलैक्यदपत्ते च क्षणिकतया चिकीर्षादिकालेऽभावेन तदभावप्रसङ्ग इत्युक्त
 चिकीर्षेति, घटादीनामवक्तव्यत्वात्ते तत्स्वरूपनिर्धारणासम्भवाद्घटपटादिकल्पेण वाच्यं व्यवहारो न स्यात्, तथाऽवक्तव्य
 इत्यवक्तव्यशब्देनाभिप्रायादवक्तव्य इत्युक्ते यथैकान्तप्रसङ्गे ररचनविरोध इति मत्वाह—स्वरूपेति । स्यान्नित्य
 इत्येतोषोपार्जननित्यत्वप्रतिपादको भङ्ग, स्यादनित्य इति िट्त्वोपार्जननित्यत्वप्रतिपादकोऽपर द्वयोर्धर्मो प्राधायेन
 शासनेन च प्रतिपादने न किञ्चिद्वच समर्थमित्याद्यत्वात्प्रतिपादवस्तुतीय इति । यथैरन्मिधेव पुरपे पितृत्व पुत्रत्वं चारि
 रोधेन स्वयस्त्विन सपैकत्र शिस्तत्वात्सिस्तवादीनां िधित्करूपतया प्रमाणोऽवगाहनात् व्यामोह इत्याद्येनेकमेवपुरुषेति ।
 परमतेति, एवात्त्व निषिद्ध सदुक्तव्यनियथायतुतोदन्त इति भार । परमतेति, अथमतेषु परस्परविवादयोग्य-
 निषयदर्शनात् इत्यथ सिद्धत्वा तदत्र शासने नास्तीत्यथः । परैरिति, परैरभ्युपेतमपि यत्र सुविद्यान्तर्चं जटाति तदिति,
 परैरने य एष्यन एमीषी सिद्धातो इत्यथे स न तज्जद्वे, योग्य यत्तु योग्यतयैवाभ्युपैति शासनमिदमिति ।
 काशिमिप्राय । कल्पनेति, प्राशुचापसमीकरणार्थं कल्पनात्तराश्रयणममे यद्यममाणमत्र शासने नास्तीति मात्र । यथै-
 कदेशेति, यथैकदेशदर्शनादपदेशोऽनुमीयते तथैकदेशदर्शनेना तस्य प्रतिशेष्यतया तद्विदर्शनेनान्येऽपि देशा गम्या
 अपि परदर्शनेषु निराश्रयमाण इत्यथे यथा मरमरीचिकादी प्रभ्रात्तेरभिभवनीयतावत्प्रसङ्गमपि यथैकदेशे विज्ञान-

तथा मा भूदिति न गम्यं क्वचित्, अथवा गमनीय गम्य-प्रतिपादनीय, न गम्यमप्रतिपादनीय लोक-
 प्रसिद्धव्यवहारानुपातिस्माद्वावपरिग्रहस्पुटपदार्थत्वात्, एकदेशगते शेषमुगमत्वात् । अयोग्यगुरुपा-
 पेक्षया वा न गमयितव्यं यथा 'स्थूलमत्तये न घाच्याः सूक्ष्मा अर्था स तानगृहानः व्याकुलित-
 मना मिथ्यात्वं वा गच्छेदपरिणामात्' इति अथवा प्रागसमीक्ष्योक्तार्थसमीकरणार्थं कल्पनात्तरेण
 गमनीयं क्वचित्, यथा घौद्धे सर्वं क्षणिकमिति प्रतिज्ञाय स्पृष्टाभिज्ञानबन्धमोक्षाभावक्षोपपरिहारार्थं
 सदानकल्पना, प्रधाननित्यता प्रतिज्ञाय परिणामकल्पना व्यक्तात्मना पाषिण्डे, 'क्रियागुणवत्समवा-
 यिकारण'मिति (वैशेषिकदर्शने अ. १ आ० १ सू० १५) सामान्यतो द्रव्यलक्षणं प्रतिज्ञायैकान्त
 नित्यानिवत्वाद्यद्वयान्तिपरिहारार्थमद्रव्यमनेकद्रव्यञ्च द्विविधं द्रव्यमिति, द्रव्यत्वञ्च सामान्यविशे-
 पाय तत्तत्त्वमिति द्रव्यपर्यायनयद्वयाश्रयणेन पदार्थप्रणयनं काणमुजे, तथा द्रव्यगुणकर्माणि नानेति
 प्रतिज्ञाय तदस्य तभेदे नीलोत्पलादिसद्रव्यादिसामानाधिकरण्याविशेषणविशेष्यत्वादिद्वयव्यवहाराभावक्षोप
 भयात्तत्सिद्धार्थं 'सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता, द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थात्तर सत्ता (वैशे०
 अ० १ आ० २ सू० ७।८) इत्याश्रितपदार्थव्याजेन द्रव्यार्थपर्यायार्थाश्रयणं सङ्करक्षोपपरिहारात्तद्व्यं सामा-
 न्यस्याद्यविशेषस्य च परिकल्पनेति । याचा भागमतीत्य चाग्विनियतमिति, प्रज्ञापनीयेष्वेव भावेऽन-
 म्तासरयेयसरयेयभागगुणहानिवृद्धिभ्यां क्षयोपशमविशेषोपापेक्षया मतिविशेषोपाभ्युपगमाच्चतुर्दशपूर्वधरा-
 णामपि परस्परतः पदस्थानपतितत्वमचतनपुरुषेन्द्रियशक्त्युत्कर्षापकपयत् । एतच्च 'ज चतुर्दशपुष्-
 धरा छद्वाणगया परस्परं ह्येति । तेण उ अणतभागो पणवणिज्जाण ज सुत्त ॥ पणवणिज्जा भावा
 अणतभागो उ अणभिलप्पाण । पणवणिज्जाण पुण अणतभागो सुअणिवद्धो ॥ अस्पररलभेण समा
 अणदिशा ह्येति मइवित्सेसेहि । से वि य मइवित्सेसे सुअणाणव्भतरे जाण ॥' (विशेषा० गा०
 १४१-१४२ १४३) इति । शेषव्यभयनेनेत्यादि, परयादतिरस्कारेण जेप्यत्वेव, तद्वदय सुतिद्वारेण

- २० वादिभिस्तथाऽत्र नेति भाव । परिसफुटपदार्थानामप्रतिपादनीयत्वे हेतुमाद एकदेशगतेरिति । व्याकुलितमना इति,
 सम्प्रपरिणतजिनवचना अपि विस्तरेण नयेच्छोरथायमानैर्ये स्यात् सूक्ष्मतराश्च भेदास्तान् गृहीतुमशक्ता परिणतत्वादेव
 निष्पत्त्यागमनेऽपि व्याकुलितमनसो भवेयुरिति भावः, मिथ्यात्वं येति, येषुतिपरिणता अतिव्याप्त्याऽपवाददृष्टयस्य
 भाऽपरिणता अपरिणतजिनवचनरहस्यान्वे एतन्नयप्रतिपादितं यस्तुमात्रमेव प्रमाणतया गृह्यतोऽपरनयप्रतिपादितमर्थं विरुद्धं
 एतानां नयानां वा परस्परविद्वेदार्थता मन्वाना मिथ्यात्व गच्छेयुरिति भावः ॥ एकात्मित्येति, एकात्मित्येऽभ्युपग
 २१ म्पाने पर्यायाभावेऽत्रानित्ये च क्षमिन्तरं क्रियाऽसंगवाऽव्यलक्षणमयात् स्मदिति भावः । सङ्करेति, परस्परत्वे
 तापदस्य कस्यापि विशेषस्यमात्रमिति भावः । ज इति, चतुर्दशपूर्वधरा परस्परं हीनाधिक्येन यदस्थानपतिता भवति,
 हीनता चान तभागासह्येयभागसह्येयभागान् तगुणासह्येयगुणसह्येयगुणैराधिक्यमव्येवम्, तस्याचचतुर्दशपूर्वधरास्य
 तदस्थानपतीदानीं भावानामनन्तभाग एव, एतन्निवृत्तानां प्रज्ञापनीयभावात्तुल्यत्वे तद्वेदिना यदस्थानपतितत्वं न स्मात् ।
 पणवणिज्जा इति, क्वचनपर्यायत्वेन श्रुतज्ञानगोचरा भूभवनविमानादिभावाः सर्वेऽपि अर्थपर्यायत्वेनावचनगोचरापस्य
 २२ शानन्ततम एव भागं गच्छे, प्रज्ञापनीयपदार्थानां तत्र तभाग एव चतुर्दशपूर्वधरेण श्रुते गणधरे साक्षात्प्रथित ॥
 अस्पररलभेण इति चतुर्दशपूर्वधरास्यलक्षणाश्रयणत्वेन तुल्या सर्वेऽपि चतुर्दशपूर्वधरेण श्रुते गणधरे साक्षात्प्रथित
 भावापरिभेदं तैस्त्वैगम्यापिपयुर्द्विदिनेष्वेहानाधिका भवन्ति, यैश्च ते हीनाधिभस्ते मतिविशेषा श्रुतज्ञाना तर्माविन एव,

शासनप्रतिपाद्यम्]

भवता तत्सामर्थ्याङ्गीकरणात्, नूनमेतत् प्रतिपाद्यव्यति भवान्, तदनुरोधेनैव कस्यचिदिति, किं तत् कस्यचित् प्रसादेन जयति ? विवदमानस्य गले पादं कृत्वा जयतीत्यभिप्रायः ।

यदेवंविधं तत्र किमाश्रयं जयत्यूर्जितञ्चेति, किं तर्हि ? एवंविधतैव तु प्रतिपादनीया, किमेवं प्रतिपाद्यमस्ति ? प्रतिपादितमेव तत्,

यदेवंविधमिति, यद्योगिनामेव सर्वथा गम्य न गम्यं क्वचिदप्यन्येषां याचां भागमतीतं धारिव- 5
नियत व्याप्येऽक्षमनन्तमन्ववदपि न्यस्त धिया पादवे व्यामोहे तु जगत्प्रतानविसृतिव्यत्यासधीरास्पद,
जगत्प्रतानविसृतिव्यत्यासेन धीरमास्पदं-अचल प्रतिष्ठानञ्च यस्य, तां किमाश्रयं जयत्यूर्जितञ्चेति,
किं तर्हि ? एवविधतैव तु प्रतिपादनीया, अन्ययतासाधारणगुणता, सैव विरोधधर्मसम्भवनभावाभावा-
दुपप्रतिपादैवभिप्रायः । अत्रार्थ आह-किमेव प्रतिपाद्यमस्ति ? प्रतिपादितमेव तत् ।

परमात्-

द्रव्यार्थपर्यायार्थद्वित्वम्,

द्रव्यार्थपर्यायार्थत्वादि, द्रव्येणाशौ द्रव्यार्थं, द्रव्यमर्थोऽस्त्विति या, अथवा द्रव्यार्थिकः
द्रव्यमेवार्थो यस्य सोऽयं स्वार्थिकोऽयं ठन् प्रत्यय, द्रव्यार्थिकः । एव पर्यायार्थः पर्यायार्थिको वा,
'अर्थार्थासमिहिते' (पाणिनिमुत्रे ५।२।१३५ वार्षिकम्) इति वचनादर्थप्रत्ययदिनिरेष स्यादिति
चेत्, अस्तनिधानाभावात्तदर्थस्य । अथवा अस्तीत्यस्य मतिरित्यास्तिक, द्रव्य आस्तिको द्रव्यास्तिकः, 15
एवं पर्यायस्तिकः, तयोर्द्वयोर्भावे द्वित्वं, न तदादेयमनन्ता हि नयविकल्पाः, वचनपथतुल्यसख्य-
परसमयतुल्यत्वात्प्रयानाम्, 'जावद्वा वयणपहा तावद्वा चैव ह्युति णयवाया । जावद्वा णयवाया
तावद्वा चैव परसमया ॥' (सम्म० पं ३ गा० ४७)

तदुपपद्यन्मभिविधिमैदपदार्थानामेकत्राक्यविधिविधानादवबोधसमुद्रानयवीभूतं शासनं
दुरवगाहमेवंविधमेव ।

१ स्वभिनियोगिनान्वर्तित इति गद्यार्थं ॥ तदिति, परवादतिरस्तरणेशर्थे । प्रतिपाद्यव्यतितीति, विधिनियमभङ्ग-
वृत्तीत्यादिनाभिकामात्र । परवादतिरस्तरणेश्चानन्वययोरन्योन्याविनाभावान् कस्यचिदनुग्रहेण जयोऽपि तु स्वमपत्यमिद्वत्वा-
दिति भावः । प्रव्येति, शुणपर्याययोर्भाजनं सद्यः स्पष्टलैकस्वरूपं यद्भवति १ तु पर्यायवत्प्राप्तिं भजते तद्व्यवसृच्यते,
यथा ज्ञानादिगुणपर्यायभाजनं जीवद्रव्यं रूपदिगुणपर्यायभाजनं पुद्गलद्रव्यं श्वेतरेकवारिपटलादिगुणपर्यायभाजनं सूक्ष्मं यथा
या तत्तत्र पटोपेक्षया द्रव्यं, किन्त्वयववापेक्षया पर्याया, यत् पटविचाले पटावस्थाविचाले च तन्पूर्णा मेदो नास्ति, तत्त्व- 25
धमवान्स्यायामपयन्त्यो मेदोऽस्ति, तस्मात् पुद्गलरूपमध्ये द्रव्यपर्यायं समावेशिकं बोध्यम् । अत्र द्रव्यपदेनोच्यतासामान्य
प्राक्ष विर्येकतामान्यं तु प्रविष्टमपि सहापणितिलक्षणं व्यञ्जनपर्याय एव, स्थूल कालान्तरस्थायिनं सच्चदानं सदैवविषया
व्यञ्जनपर्याया इति प्राक्चरितप्रसिद्धे । पर्यायो द्विविधो व्यञ्जनपर्यायोऽस्यैवपर्यायेति, यस्य विकल्पेन पर्यायं य व्यञ्ज-
नपर्यायं यथा घटादीनां मृदादिपर्यायो व्यञ्जनपर्यायं मृत्तरयं, शुण्णादिषाणुमयो वा, पट फालजयेऽपि मृदादिपर्यायस्य
व्यप्ययति, मृदमन्तमानागतवती अथपर्यायं यथा घटादेस्तत्प्राणवती पर्यायः । जावद्वा इति, अनेवान्तात्मकवस्त्वै- 30
वेसस्या-यतिरपेक्षसाधारणपरिच्छिद्यो नय, तामानार्थस्य वाचनानां सच्चदानो यावन्तो मार्गो हेतवो नयोऽप्यन्त एव सवति
नयवावा सत्यदिपादश्च शब्दा, सवत्तो नयवादासावन्त एव परसमया भवति, सैच्छापरिच्छिद्यनिम-धनावात् परसम-
यानां परिमितिनं विषय इत्यर्थः ।

(तदिति) एवविधविकल्पोपक्रान्तनयजालोपष्टम्भविधिभेदपदार्थानामेव चाख्यविधिः, तस्य विधा-
 नादशोपज्ञाना यययया अस्य सधनयजनिताणि, अवधोघसमुद्र एयाभेदेनावयवीभूतो यस्मिंस्तदययोघ-
 समुद्रावयवीभूतं शासनं दुरवगाहं गम्भीराक्षोभ्यपदार्थरत्नाकरत्वसामायात्, एषविधमेवेति, उक्तनय
 वरद्वभङ्गसङ्ग्रहप्रकारात्मकमविकल्पपदार्थयद्योतनादनेकादित्यसमूहयत् छतप्रकाशं तमसोऽयकाशाभा-
 १० वात्सथिवृत्सहस्रवद्भास्वरत्वादनभिभवनीयम् ॥

तद्व्यतिरिक्तशासनिप्रचनानि प्रत्यक्षानुमानविनिश्चेषपदार्थानां विपर्ययप्रणयनेन विस-
 वादीनि, विपर्ययप्रणयनश्च रूपादय एव घटो घट एव रूपादयो रूपादयश्च घटश्च, न रूपा-
 दयो न घट इति वा, अश्रावणशब्दवाटिचचनवदाशङ्कामपि सत्यत्वेन जनयितुमलम् ।

(तदिति) तद्व्यतिरिक्ता शासनिन वपिलब्धासवणादशौद्धोद्गमिस्वरिप्रभृतयः, तेपा घच-
 10 नानि विसवादीनि, प्रत्यक्षानुमानविनिश्चेषपदार्थां रूपादयो घटादयोऽप्यादयश्च, तेपा विपर्ययेण
 प्रणयत तैः कृतं तेन विपर्ययप्रणयनेन निरुक्तीकृतं विसवादित्वम् । तत्कथं ? प्रत्यक्षविनिश्चये तावशु-
 गपद्भावेषु प्रतिनियतेन्द्रियविषयेषु घटाद्युपादानप्रहणाभावात् । रूपादय एव, रूपाद्ययतमप्रहण-
 द्वारमन्तरेण घटाद्यप्रहणात्, तदभावे तदभावाच्च न द्रव्यमात्रमेव । अयुगपद्भाविष्यपि पिण्डशिव
 फादिषु मृदमहणे पिण्डशिवनाद्यप्रहणा मृदभावे पिण्डशिवकायभावाच्च पर्याया एव, मृदोऽपि शिव
 15 काद्ययतमायस्याविशेषाप्रहणमन्तरेणाप्रहणात्तदभावे तदभावाच्च न द्रव्यमेव । एतेनाप्यादिधूमादि-
 लिङ्गलिङ्गिच्यवहारो व्याख्यात अनुमानविनिश्चयेऽपि न विशेषा एव निर्मूलत्वात्, रसुष्णवत् । न
 सामान्यमेवाविशेषितत्वात् रसुष्णवत् । तस्मादेव प्रत्यक्षानुमानविनिश्चेषपदार्थेषु सर्वलोकरप्रसिद्धेषु
 विपर्ययप्रणयनमयशासनिना रूपादय एव घट इत्यादि, रूपादयश्च घटश्चेति, रूपादिर्गुणो घटोऽययवी-

एवत्रिधनिकल्पोपक्रान्तनयजालेति, तत्सदार्थवर्णनं निज-कारणताभिप्रायानुरोधात् । विधि सामान्यं द्रव्यं वा
 20 भेदो विशेषे पर्यायो वा एवत्रिधनिकल्पविधिनिधानेका-तता-यवच्छेदेन परस्परसापेक्षतासमर्पणम्, अत एवेदं शासनं निखिलनय
 जगिताशोपज्ञानलक्षणव्यवसमुदायात्मकमपि सापेक्षत्व-लक्षणविशेषादवयवि च, वाच्यवाच्ययो कथञ्चिदभेदादिति भावः ।
 रूपादय एव घट इति वपिलभिप्रायेण, सत्परजन्मसर्ग सामान्यवस्था मृद्वितिनि वर्णनेन गुणसमुदायस्यैव द्रव्यत्वात्,
 घट एव रूपादय इति यानाभिप्रायेण सामान्याभ्युपगमात्, रूपादयश्च घटश्चेति कणादाभिप्रायेण, सामान्यविशेषयोरभ्युपग-
 मात् न रूपादयो न घट इति शून्यवादिदोषविधायिभिप्रायेण, रूपादयो घटादय इति प्रत्यक्षविनिश्चयेन द्रव्यत्वलक्षण
 25 पदार्थापेक्षया अस्यादयनेत्युभयपदार्थापेक्षया निरुक्तीकृतमिति निर्बन्धनं कृतं व्यवस्थापितमित्यर्थः । घटाद्युपादानेति,
 धर्मप्रहणाभावे कस्य रूपादयो धर्मो इति श्रेयते, साक्षाद्रूपादिना रजिर्न्यासम्भवादिति भावः । घटाद्यप्रहणादिति द्रव्यं
 प्रलक्षे रूपस्य कारणवाभ्युपगमाद्रूपमहणे कथं घटाद्यप्रहणमिति भावः । तदभावे-रूपाद्यभावे तदभावात्-घटाद्यभावात् ।
 द्रव्यसहभावपर्याययोरभावसमुत्त्वा द्रव्यमभाविपथाययो तन्माहात्म्यमपदिति मूले अल-मिति वारणार्थकम् अल भूषणपर्या
 यिवाचिवारणवाचकमिति कोशात् अममर्थमित्यर्थः । तदेव व्याख्यानमाद-न निशेषा एवेति, केवल विशेषो मानुमेयः,
 ३० निरूप्यत्वात्, तथापिपेक्षा तद्विशेषाभावात् अननुयायिनेन प्रतिबन्धप्रदासम्भवात्, प्रतिबन्धप्रहणं हि पक्षतपसादिशुद्धी
 सारं विशेषध प्रतिबन्धविप्राप्त इति कथं तन्निरूपितं प्रतिबन्ध साधने श्रेयते यदि च पक्षतपस्युत्तित्वमभ्युपगम्यते
 तर्हि स विशेष सामान्यरूप एव स्यादनुश्रुतिरुपस्थादिति भावः । अविशेषितत्वादिति, विशेषविधुरस्य तस्यायं क्रिया
 धारित्वविद्वत्त्वेनावस्तुत्वात्, सामान्यस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वासम्भवाच्चेति भावः । रूपादय इति, द्रव्यपर्याययो सामान्य

वर्थः । अश्रावणशब्दवादिबचनवदिति, सर्वलोकप्रसिद्धेन्द्रियप्रत्यक्षविरोधिवचनोदाहरणादनुमानविरोधाद्यप्युदाहृतमेव । आशङ्कामपि सत्यत्वेन जनयितुमलमिति, नि सन्दिग्धमेवासत्यत्व तेषामित्यर्थः ॥

अपि च लौकिकव्यवहारोऽपि नित्यानित्यावक्तव्याद्यनेकान्तप्रस्तुतिपथ एव, तदपहव-प्रवृत्तशेषशासनेषु साध्वदमिति विचारो व्यामोहोपनिबन्धनमिति शेषशासनविसंबदनजनितास्य प्रमाणद्वयससिद्धिसम्पादितप्रत्यय तत एव च प्रतिष्ठापितात्यन्तपरोक्षार्थश्रद्धानं शास- 5 नमूर्जितं जयतीति प्रत्यान्नायते ॥

अपि च लौकिकव्यवहारोऽपीत्यादि यादृश्यामोहोपनिबन्धनमिति, सातिशयबुद्धिभिरपि परीक्षकैर्निरतिशयलोकप्रसिद्धयुबर्त्तिभिः परात्ममतविशेषप्रतिपत्तिनिराकरणतत्त्वप्रतिपादने कार्यं, इतरथा साक्षिविरहितव्यवहारवदोश्रितार्थेव परीक्षा स्यात् । लौकिकास्तु नित्यानित्यावक्तव्याद्यनेकान्तरूपमेव घटादिकमर्थमन्युत्तरमपि प्रतिपद्य व्यवहरन्तो दृश्यते, तदपहवप्रवृत्तयश्चैकान्तवादा नित्य एवानित्य 10 एवावक्तव्य एव घट इत्यादयः । तत्र शेषशासनेषु साध्वदमिति विचारो व्यामोहस्यैव निबन्धन हेतुरित्यर्थं, विचारानवकाशाद्विसवादाद्य लोकप्रत्यक्षादिविनिश्चितेऽपि, कि पुनरतीन्द्रियार्थे । शेषशासनविसंबदनजनितास्यमिति, शेषशासनाना विसवदनेन जनिता आस्थाऽस्मिन् जिनशासनेऽस्माकमिद वरिष्ठमिति परपक्षदौ. स्थित्यादेव स्वपक्षसिद्धिराविष्कृता, अथवा स्वपक्षसौखित्यामनुमानमप्यस्तीत्याह- 15 प्रमाणद्वयससिद्धीत्यादि, लौकिकपरीक्षकाणा प्रत्यक्षानुमानप्रामाण्य प्रत्यविसवादात् पूर्वन्यायेन स्थिता- 15 स्थितमृत्त्वशुभ्रुद्भादिसत्त्वानोपात्तनकारणाभ्या द्वयेन द्वयस्य वा प्रत्यक्षेणानुमानेन च तद्विनिश्चयेपदा- 15 ध्वयस्य ससिद्धिस्तया सम्पादित प्रत्यय प्रमाण जैचा प्रक्रियाया तत एव च प्रतिष्ठापितमत्यन्तप- 15 रोक्षेऽप्यर्थे मेरूत्तरकुम्भीपसमुद्रविमानभवननरकरप्रसारप्रमाणादौ श्रद्धान यस्मिन्निदिदमूर्जितं जयतीति प्रत्यान्नायतेऽन्यथा प्रामाण्याभावात् । यथोक्तम् 'प्रत्यक्षग्रहे सिद्धयति परोक्षग्रह सिद्ध्येत्तदसिद्धौ सम्भावनाभाव एव प्रत्यक्षविसवादित्वाद्बुन्मत्तवान्ययदि'ति ॥ 20

अस्य चार्थस्य पूर्वमहोदधिसमुत्थितनयप्रभूतरङ्गागमप्रभ्रष्टश्लिष्टार्थकणिकामात्रस्य प्रतिपादकस्य नयचक्रस्य शास्त्रस्य सक्षिसार्थं गाथासूत्रम्-

विधिनियमभङ्गवृत्तिव्यतिरिक्तत्यादनर्थकवचोऽनृत ।

जैनादन्यच्छासनमनृत भवतीति वैधर्म्यम् ॥

अस्य चार्थस्येत्यादि यावद्गाथामूरमित्यन्तेन शास्त्रारम्भसम्बन्धप्रयोजनाभिधानम्, पूर्वमहोद- 25

विशेषयोर्दोऽन्यतरमयातुभयपक्षमेदोदाहरणचतुष्टय प्रदर्शितम् । तेषामिति, द्वयपर्यायार्थेयोरन्यतरैका तशास्त्रप्रबन्ध प्रस्तुतपक्षमिच्छेदपरमार्थत्वाद्धिचिदातीर्षं दशदाटिमाणि पद्यपुपा इत्यादिवाक्यवदत्तोऽसत्यत्वमेवेति भावः । एवञ्च वदयमाणविध्या- 5 दिवचनज्ञानकैरुच्यते सम्यग्दर्शेन प्रत्येकञ्च मिथ्यादर्शेनमिति यावत् । परात्मेति, परीक्षकै परमतप्रतिक्षेपनिजमतप्रतिपत्ति प्रवृत्तयोरसंरं तत्त्वप्रतिपादने कार्यम्, कैवल स्वमतप्रतिपादनेन परमतविभजनं वा न तत्त्वव्यवस्था सम्भविनीलभिप्रायः । नयचक्रस्येति, नयन्ति यमयन्ति पदार्थानिति ॥ १५ -वस्तुनोऽज्ञेनात्मकस्यान्यतमेकाल्पपरिग्रहात्मवात्तेषा चक्र समूहो नय- 10 चक्र नयचक्रस्य स्वरूप, यतोऽस्यादेव सर्वनयानामुत्थानमतस्वेऽसम्बन्धीया, स्वात्तादधकम्, असाशेषनयाराणाद्याहृद्वचन निवचनयतोऽस्मिन्निबन्धनमहासमुद्रस्य तस्मात् नया, तुष्यकाणञ्च सदिति न्यद्वादशानयचक्रैरुवाक्यानयनसाधनम्, एतद्वादशाप्यनया 15 ऐकरवेदान्तोऽसाधिव्यवहार सत्यार्थं, घटो हि निष्पादिद्वादशविधभवनसमूहात्मक तेषामनयतमाभावे न भवति परस्परपेपायामोर भवति, एकदाशोपभ्रैवकायकयतायानेव प्रतिभ्रत्यपि श्रुति, अन्यथावर्तुर्ति यथाऽराणां तुष्यप्रतिपद्य श्रुति । 20

धिसमुत्थितनयप्रभूततरङ्गागमप्रधृष्टिष्टार्थकणिकामात्रमिति सम्यग्, न स्वमनीषिकयोच्यते प्रमाणा
गमपरम्पराऽऽगतमेवेदमित्यर्थं, अन्यतीर्थकरप्रज्ञापनाभ्यतीतगोचरपदार्थसाधन प्रयोजन शिष्यानुमह-
स्यान्यधाकर्तुमशक्यत्वात्, 'यच्चरारयमारभ्य शास्त्रं, तदन्तरेण तदसिद्धे । शिष्यस्य प्रसङ्गविप्रसृत-
धियो मा भूद्ग्रामोह इति सक्षिप्तार्थं गाथासूत्रमिदं विधिनियमेत्यादि । अन्यशासनामृतत्वप्रतिपादन-
साधनमिदमर्थापत्त्या तु शुद्धपदोच्चारणवृत्तिविनियमभङ्गवृत्तियुक्तत्वाज्ज्ञेन वच सत्यमिति गम्यते ।

तद्वाचक्ष्णाण सूरिविधिनियमश दावलोकित्वाविति परो मा मस्तेति तत्पर्यायशदानुधारयति—
विधिराचार स्थिति क्रमो न्याय इत्यादि, नियमो विशेषो व्याप्य इत्यादि,

विधिराचार इत्यादि, विधीयत इति विधिभावसाधनो व्याहृत. फर्त्यों वा यो विदधानि स
कर्त्ता द्रव्यार्थं, को विदधाति? पिण्डशिखादिभावान्मृद्धिदधाति, तथा हि मृदा शिष्यादयो विधी
यन्ते, लक्षणतत्त्वनपेक्षितव्यावृत्तिभेदाथो द्रव्यार्थो विधि, लोके दृष्टत्वात् । आ मर्त्यादया चार
आचार, आत्मरूपापरित्याग पररूपानपेक्ष, एव खित्वादिषु योज्यम्, पर्यायार्थस्तु नियमो निरा
धिक्ये, आधिपत्येन यमन नियम परस्परप्रतिनिवृत्तभजनादिधर्मलक्षण प्रतिक्षणनियतोऽयस्याविशेषः,
युगपद्भाव्ययुगपद्भावी रूपादि शिक्षकादिश्च यो यो भवति स स एवेति, पर्यायशब्दानां शेषाणामप्य-
यमर्थो यथान्न योज्य ।

तयोर्भङ्गा विधिर्विधिविधिनिधुभय विधिनियममुभयमुभयविधिरभयोभयमुभयनि-
यमो नियमो नियमविधिनियमोभय नियमनियम इति,

तयोर्भङ्गा विधिर्विधीत्यादि, तत्र विधिरनपेक्षितभेदानुगतिव्यावृत्तिव्यापारो यथा गौरिति,
विधिविधिस्तु शुद्धादिभेदनियमवादिन प्रत्यत्र भेदप्रतिपादनव्यावृत्त कोऽय शुद्धादिभेदो नाम गोत्व-
व्यतिरिक्त इति, विधिनियमोऽतिप्रसक्तस्य विशेषेऽनस्थापनम्, विधिप्रधानस्यैव तदश्लेषस्थापन यथा

अयशासनेत्यादि, अयशासनेष्वनृतत्वे जैनशासने एवमयश्च कृत्तपदापादानात् सिद्ध्यति, तद्ब्रह्म हि अशेषभौक
वाक्यतायामेव प्रतिभङ्गमपि कृत्तिरिति रत्यापनार्थम् तथाहि स्याद्वादे स्वप्रतिषेद्धसवनयमनात्मिका एवैव कृत्त सत्त्वा, रत्नावती
वर, यथा प्रतिविशिष्टातिवणछायादिगुणगणोपेतमण्णिसमूहात्मिकैरेव रत्नावतीस्तुच्यते यथास्थानि वासरत्ना न
प्रलेक तथा विध्यादिनया, स्याद्वादपदकृत्या तु सत्त्वा, एवमय सर्वपामेकात्मनयानामकृत्तिरेवासत्त्वात्, स्याद्वादप्रतिवद
त्वात् तथा च प्रयोग त्रिनशासनमेकात्मसत्यमेव, सम्यक्साप्रतिष्ठापनिक-पनप्रतिष्ठितार्थत्वात्, समीचीना सम्प्रतिष्ठि
सम्यक्साप्रतिष्ठि सामा्यविशेषविनल्गा-यो-पानद्वैत्त्या वस्तुतत्त्वनिष्पत्ति प्रत्यक्षातुमानागमलोचप्रसिद्धाचरितोपेन तस्या
उपनिबन्धनेन प्रतिष्ठितोऽर्थो यस्य तद्वादादित्यर्थं । अयमेव भावार्थो-र्थापत्या विधिनियममङ्गयुक्तत्वाज्ज्ञेन वच सत्यमिति
वाच्यम् । विधिरित्यादि, 'अष्टपुत्री पञ्चिकी बगो य नाभो टिड्ज मजा वा । होइ विद्वाण च तदा विहीए एण
द्विया हुति' ॥ इति विधिपयावशब्दाः । तत्रेति, तत्रसद्ब्रह्मामनो विधिनयोऽतो भेदात्मकानुगतिव्यावृत्ति-यागारे गापेक्षत
इति भाव, तत्रायावत्कारो विधिभङ्गा, विधि, विधेर्विधि विधेर्विधिनियम, विधेर्विनियम इति, मध्यमाश्वत्वार उभयभङ्गा
विधिनियम विधिनियमस्य विधि, विधिनियमस्य विधिनियम, विधिनियमस्य नियम इति, पाषाण्वाधत्वारो नियमभङ्गा
नियम नियमस्य विधि, नियमस्य विधिनियम नियमस्य नियम इति । एते द्वादशविधा भजनया एकात्मरूपा प्रस्तुतवत्सु
विधेदपरमार्थत्वादिप्रतिपात्या, विध्यादिवृत्त्यवकायकत्वात् जैन शास्त्रेण सत्यमिति बोध्यम् तत्र प्रस्तुतवत्सुविधेदपरमार्थत्वं
समस्तनवचशब्दाज्ज्ञेन भाव्यते तथा च प्रलेख तेषां नयानां तत्रप्रतिपादनशास्त्राणां वाऽनृतत्वे सिद्धेऽर्थापत्या परस्परसापेक्षत
यैव्याक्यतापदासौ त्रिनवचनभूतारसत्त्वा भवति, अत्र पक्षे त्रिनवचनरालत्वेऽयशासनानृतत्वे विधिनियममङ्गकृत्त-वतिरि-

गा शुक्लमानयेति, तदुभयात्मको विधेर्विधिनियमौ, विधिनियमन्तु विधिश्च नियमश्च विधिनियम इन्द्रै-
फभावा, तुल्यकर्मो विधिनियमावेव सहितौ द्र्यात्मक सर्वमिति । शेषा यथायोगमेतद्व्याख्यानुसारेण
व्याख्या भक्ताः । सामान्येन तु कारण विधि कार्य नियमः उभयं विधिनियम शेषास्तद्विकल्पा एव ॥

एव मङ्गान् व्यवस्थाप्येदानीं वृत्ति व्याख्यानुसाम आह—

तेषां विधिनियमभङ्गाना वृत्तिर्जनसत्यत्वसाधनवृत्तानुवृत्तिर्द्वादशविकल्पविशेषणा, 6
अन्यथा प्रत्येक स्वरूपानवधारणादवृत्तित्वमेव वक्ष्यमाणवत् ।

तेषां विधिनियमभङ्गानां वृत्तिरिति, तस्यास्तु लक्षण स्वविषयसम्पातनेन भावितार्थानामा-
त्मीय आत्मीये विषयेऽवतार्य यथा तदर्थं भाव्यन्ते तथा हि तथा भवन्ति नान्यथेति, नित्य एवाकृतकत्वा-
दाकाशवत्, अनित्य एव कृतकत्वाद्वदद्वेति, यथोक्तम्—'द्रव्यस्थानेकार्त्तमनोऽन्यतमैकात्मावधारणमेकदेश
नयनान्नय' इति । प्रत्यक्षानुमानाभ्या पूर्वरत्वितास्थितमृचवृत्तुभ्रादिसस्थानोपादानकारणाभ्या वस्तुनो 10
वृत्ति तत्त्वमित्यत आह—जैनसत्यत्वसाधनवृत्तानुवृत्तिर्विद्विद्वद्वादशविकल्पविशेषणेति, तत्समाहारै-
करूपतया तद्व्याख्यानमित्यर्थः, अनेकसम्बन्धदेवदत्तपितृपुत्रत्वादिबर्मसमाहारैकरूपवस्तुनस्वव्याख्या-
नवत् । अन्यथेत्येकान्तावधारणे, प्रत्येक स्वरूपानवधारणादवृत्तित्वमेव वक्ष्यमाणवदिति तदित्यमिद-
मेव शास्त्र वत्सर्ततीति परस्परव्याहृतवत्त्वास्त्ववृत्तय एव ता इत्यर्थः, वृत्तितत्त्वविनिश्चिचीपाया सा च
विध्वादिप्रत्येकवृत्तिवर्षोख्यानसमधिगम्येति तद्व्याख्या कार्या किं कारण ? तत्समुदायकार्यत्वात्तस्याः । 15

इममर्थं विस्तरेण व्याख्यानुसाम उद्दिशति—

तत्र विधिचृत्तिस्तान्तु यथालोकप्राहमेव वस्तु, परीक्षकाभिमानिनां तु तीर्थानां
स्वपरविषयताया सामान्यविशेषयोऽनुपपत्तेर्लोकभिप्रायोऽविवेकयत्नं शास्त्रेऽप्यिति ।

तत्र विधिचृत्तिरित्यादि, तत्रैवास्मिन्तरोद्दिष्टासु विध्यादिचृत्तिषु विधिचृत्तिस्तान्तुयथालोक-
प्राहमेव वस्तु, लोकस्य माह, माहवद्वाह, यथा जलचरो ग्राह प्राण्यन्तराण्यभ्यात्म आकर्षति तथा 20
लोकोऽपि स्वाभिप्रायसकाल सर्वमान्यपति, यो यो लोवग्राहो यथालोकप्राह, एवेत्यवधारणाद्धोकाभि-
प्राय नातिवर्तते वस्त्वित्यर्थः । परीक्षकाभिमानिनास्तु तीर्थानां स्वपरविषयताया सामान्यविशेषयोऽनु-
पपत्तेरसञ्ज्ञतो लोकाभिप्रायोऽविवेकयत्नः शास्त्रेऽप्यिति, इति शब्दो हेतुर्थे, यस्मादेतमर्थं प्रतिपादयिष्याम-
सस्माद्यथालोकप्राहमेव वस्तु ततो लोकाभिप्रायाद्विवेकयत्नानर्थक्यम् ।

कन्यार्थपनिभ्या साधनद्वय भवति, साधर्म्यवैधर्म्याभ्या विधिनियमभङ्गवत्त्वत्तत्त्वमेव न ग २१ निरित्तैसात्तवादिक् 25
पणेऽनेकात्वापि एवापि च प्रमत्ति, एतस्य तावतासाधर्म्यवैधर्म्यदृष्टाताभ्यामवयव्यतिरेकरदर्शनात्तत्राभ्या जैनपा-
दानसचनान्यशासकाऽतत्त्वव्यपणाद्वयप्रतिपादनात्, विध्यादियमा इत्येवभावे सर्वभासात् परस्परविध्यादिभावावे सवां
भावादत् परस्परविधैरभङ्गवृत्तिरपि हेतुर्भवितुमर्त्तीति द्वादशविकल्पविशेषणेत्युक्तम्, सधमिद भ्रवाते प्रदर्शयिष्यते ॥
तदित्यमिदमेवेति, घटादिवस्तु नित्यमेव, अनित्यमेव, एतन्तनित्यताया एतन्तानित्यताया आदेकमेव शास्त्र
नान्यदिति परस्परविद्वत्त्ववादा अशुक्तिरुपा एवेत्यर्थः । वृत्तितत्त्वविनिश्चिचीपायामिति, वृत्तिसमावन्निधयेच्छाश्व 30

तत्कथमिति चेदुच्यते—

सामान्यविशेषौ हि स्वविषयौ परविषयो वा स्याताम्? स्वस्यात्मनि वर्त्तत? परस्य वाऽऽत्मनि? तत्राद्य तावदेकस्य सर्वत्वात्सस्य चेकत्वात् स्वविषय घटस्याऽऽत्मनि वर्त्तते यद्यत्र सामान्यविरोधः ।

6 (सामान्येति) सामान्यविशेषौ हि स्वविषयौ परविषयौ वा स्याताम्? सामान्य वस्तुनो घटादेरात्मनि वर्त्तत? परस्य वा घटादेरात्मनि घटाद्व्यतिरिच्यमाने? चतुर्ष्वप्येषु विवरूपेषु साट्यादीना दोष इति मन्यमानो लौकिक पक्ष ग्राहयति दुदूपयिषु सोपपत्तिक तत्रेति, तत्राद्य सामान्य तावदेकस्य सर्वत्वादि स्वविषय सर्वमेक, एतच्च सर्वम्, कस्मात्? कारणस्य वैश्वरूपात्, यथाह—‘सर्वं सर्वोत्पन्नम्’, यद्येव कस्मात् सयमेवत्र नोपलभ्यते सर्वत्र चैकमिति? उच्यते, देशकालाऽऽकारनिमित्ता-
10 वद्यथात् न सर्वकालमात्राभिन्वयस्तिस्तेषामिति मन्यमानहे । जलभूम्योरप्येतत् पारिणामिक रसादिवैश्वरूप्यं स्थावरस्य जङ्गमता गतस्य जङ्गमाभ्यवहृतवनस्पत्यादेर्जङ्गमशरीरपरिणामापन्नस्य, जङ्गमस्यापि स्थावरता गतस्य स्थावराभ्यवहृतस्य तत्परिणतस्य, एव स्थावरस्य स्थावरता गतस्य जङ्गमस्य जङ्गमता गतस्य । तस्मात् सर्वं सर्वोत्पन्नम्, तत एकस्य सर्वत्वात् सर्वस्य चैकत्वात् स्वविषय सामान्य घटस्यात्मनि वर्त्तत इति परमत प्रदर्शयित्तरमाह—यद्येष सामान्यविरोध इति, सामान्यस्य विरोधः, सामान्येन च विरोधः ।

तत्कथं? उच्यते—

यदि सामान्य तत आत्मा न भ्रति, अनेकार्थविषयत्वात्सामान्यस्य । यद्यात्मा ततोऽपि न सामान्यम्, एकत्वादात्मन, सेनाहस्तिनोरिव ।

(यदीति) यदि सामान्य तत आत्मा न भवत्यनेकार्थवृत्तिवात्सामान्यस्य, कश्चिदर्थं केनचिदर्थेन
20 कैश्चिद्धर्मैः समानो भवतीति ह्यत्राऽनेकार्थविषय सामान्य तस्मादनेकार्थविषयत्वात् सामान्यस्य वस्तुन स्वमात्मा घटादेरेकरूपस्य न भवत्येकत्वादात्मन, सामान्यस्य च नियुक्तेरात्मनश्चात्माभावात् कस्य सामान्यम्? अथ मा भूदेष दोष इत्यात्मेप्येते ततोऽपि न सामान्यम्, एकत्वादात्मन केन सामान्यं सत्येत्वारमन सामान्येन विरोध, समानभावो हि सामान्यम्, सेनाहस्तिनोरिवेति, हरत्यश्वरथपदाति-समूह सेनेत्यनेकार्थपेक्षा दर्शयति, हस्तीति चैकार्थता दर्शयति ।

25 ज्ञातायामित्यर्थं, स्वविषयौ सामान्यविषयौ परविषयौ-द्रव्यक्षेत्रका-भावविषयौ, तादृश्यमाने परमाणुस्य स्वसर्वोत्पत्त्यात् घटादिवस्तुने सामान्यमिति । यत्र सामान्यं किं तादृश्यमाने सामान्यं किं तादृश्यमाने एव विशेषोऽपि । एकस्य सर्वत्वादिदिति, प्रतिरेववा घटघटादिना नगद्वयेण परिणमते परिणामपरिणामिनोरभेदान् तादृशिवेत्त्यर्थः । सर्वस्य चैकत्वादिति, परंपराया सर्वेषां प्रकृतं तदादिनामभ्रवमिति भावः । आत्मनि वर्त्तत इति, अनेकेन वर्त्तत इत्यर्थः । वैश्वरूप्यादिति, विरूप्यं नानाह । तद्वै वैश्वरूप्यं चतुर्ष्वपरित्वात् स्वात्मन्यप्यन्, कारणस्य स्वात्मन्येव
30 इत्यर्थः । स्थावरजङ्गमाभ्यवहृतस्यायोऽन्वयमक्षरिणादिह पादिपरिणामावितिलक्षणवैश्वरूप्यदर्शनात् सर्वं सर्वोत्पन्नमिति भावः, यदि सामान्यमिति, अथ भावः यत् परंपरायामनि सामान्यमनेकेन वर्त्तत तर्हि किं सामान्यमात्मन्यरूपतापन्न-
35 सत्त्वे आत्मा वा सामान्यरूपतापन्नं सत् इति, तत्रात्मा यदि सामान्यरूपतापन्नं स्यात्तर्हि आत्मस्वरूपमेव न सामान्यरूपतापन्नेकार्थविषयत्वेनेकरूपत्वस्येव । यदि च सामान्यमेवात्मस्वरूपतापन्नं भवति तर्हि सामान्यरूपमेव

तं परिहर्तुकामस्य परस्याभिप्रायगाह—

अथोच्येत स्यादेव विरोधो यद्यात्मनः सामान्यमिति भेदेन स्वत्वमभ्युपगम्येत, इह-
त्वामैव सामान्यम्, किं तत् ? घटादेः सत्त्वादिरात्मा, स हि तत्समुदायकार्यत्वात्सामान्यम्,
यथोक्तम्—“आध्यात्मिका कार्यात्मिका भेदा. शब्दस्पर्शरसरूपगन्धा. पञ्च त्रयाणां सुखदुःख-
मोहानां सन्निवेशमात्रम्, कस्मात् ? पञ्चानां पञ्चानामेककार्यभावात् । सुखानां शब्दस्पर्शर-
सरूपगन्धानां प्रसादलाघवाभिष्वङ्गोद्धर्पप्रीतयः कार्यम्, दुःखानां शोषतापभेदस्तम्भोद्धेगाप-
द्धेगाः, मूढानामावरणसादनापध्वंसनवैभक्त्यदैन्यगौरवाणीति । तथा कारणात्मकाः श्रोत्र-
त्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्धस्तपादपायूपस्थमनास्येकादशानारकतैर्यग्योनमानुष्यदैवानि चाह्याश्च
भेदाः सत्त्वरजस्तमसा कार्यसमन्वयदर्शनादि”ति । एवं पृथिव्यादि गवादि घटादि ।

अथोच्येतेति, यद्यपि व्यतिरेकार्थप्रतीपापितः स्वस्वाम्यादिभेदः तथाप्यदोषो व्यपदेशिवद्भा-
वात्, राहोः शिर इत्याद्यव्यतिरेकपट्टीदर्शनादिति, किं तर्हि ? ब्रूम’ (इहेति) (घटादीति) तस्मात्
सत्त्वादिर्यटदेरात्मा स हि तत्समुदायकार्यत्वात् सामान्यम्, तस्मादात्मैव सामान्यमिति ।

अत्र ब्रूम, एवं सत्यात्मभेदः तत्कथमिति चेदुच्यते सुखं सुखञ्च सुखादिसमुदयश्च
सत्त्वं सुखं, रजोदुःख, तमो-मोहस्तन्नयमैकात्म्यादेकमेवेति । एवं शेषावपि ।

(अत्र ब्रूम इति) सुप्ताद्येकसामान्यमितीष्टस्य सामान्यस्य भेदः, तत्कथमिति चेदुच्यते सुख
सुखञ्च सुप्तादिसमुदयश्च सत्त्वं-सुप्तम्, रजो-दुःखम्, तमो-मोहस्तन्नयमैकात्म्यादेकमेवेति, सुप्तस्य
सुप्तत्वं तत्समुदायत्वञ्च प्राप्तम्, किं कारणम् ? तदात्मत्वात्, यस्मात्सुप्ताद्यात्मकः समुदायः समुदाया-
त्मकश्च सुखम्, एव शेषावपीति दुःखमोहावतिदिशति, एव दुःखं दुःखञ्च दुःखादिसमुदयश्च,
मोहो मोहश्च मोहादिसमुदायश्च ।

ततः को दोष इति चेत्—

ततश्च त्रिगुणविपरिणामकारणकल्पनावैयर्थ्यम् ।

(ततश्चेति) समुदायैककार्याणां त्रयाणामेकत्वाभ्युपगमादेकः तत्साम्भावस्याविशेषः, तस्मात्सा-

भामरूपतयैक्येनानेकविपर्ययत्ववैरिति । यदि आत्मा सामान्यमिति पस्तुद्वयमेव रास्ति, अथवाऽऽत्मा सामान्यमात्मनि चा
सामान्यमित्येन पथमीपट्टीसामान्यतादितो भेदेन निर्देशः स्यात् किन्तु यदेव सामान्यं स एवात्मा, न एवाऽऽत्मा तदेव सामान्य-
मित्युच्यते इति साक्षादाह अथोच्येतेति, राहोः शिर इत्यादिवत् व्यपदेशिवद्भावोत्पत्त्यादे पञ्चाऽऽत्मन सामान्यमिति निर्देशः,
यस्य क्षेत्र एव पुनस्तस्य यथा स एव ज्येष्ठ इति कृषि इति च व्यपदेशित्ये तेषांऽत्रापि स्वत्व सामित्वद्यत्वेवात्मा इत्यभेद
सङ्गणः साम्याभिभावसम्बन्धे पक्षे योग्या । सन्निवेशमात्रमिति, अथ साध्याभिप्राय, यज्जातिरामान्वितं यदुपल-
भ्यते तात्पर्यकारणसम्भूतम् यथा पञ्चापवादो भेदा भ्रूवात्कल्पिता ये भूदात्मनश्चरणसम्भूताः सुखदुःखादिजातिसाम-
न्विण चेदं व्यक्तुपलभ्यते प्रसादादिचर्योपलब्धे, सुखमिति सारामेगोचर्यते रजश्च तु स तमश्च मोहः, एषाश्च महदासीना
प्रसादादिचर्यैरुपलभ्यते तस्मात् सुखदुःखमोहानां प्रयाणमेते सन्निवेशविशेषा इत्यनुमीयन्ते तथा चैषा प्रसादादिकार्यत
सुप्तादिचर्यत्वात् तत्रैव तन्मयप्रकृतिव्यभिक्तत्वं सिद्धमेव च सत्त्वादिस्वोपामात्मन्या सामान्यमिति ॥ समुदायैककार्या
णामिति, एते चर्यभेदा यदि प्रयाणसंभवा एव फलमेतत् तत्र चर्यतया प्रकृति नहि तस्माद्व्यतिरिक्तस्य तत्कारणत्व
चर्यतया सुख तपोभिक्तत्वत्वादन्यथाऽऽर्क्योपलभ्यतयाभावात् प्रकृति चरणमेव प्रकृति- कार्यत्व कारणत्वस्य पोदशानो

वस्थाविशेषादप्रच्युतत्वात् तुतो गुणाना वैपम्यम्, वैपम्याभावे कुत गच्छतेर्महदहङ्कारतन्मात्रभूतेत्रि-
यादिपूर्वात्तरहेतुकार्यभावात् ।

अत्राशङ्का—

नित्यमेव श्चात्मकमिति चेत् ? तथापि सुतरा तथा एकत्वनित्यत्वात् प्रकाशप्रवृत्तिनि-
यमकार्यभेदाभावादनारम्भ, वैपम्यनिर्मूलता च, उभयस्य चाभावः ।

(नित्यमेवेति) प्रधानावस्थायामपि त्रिगुणत्वानित्य सर्वकाल श्चात्मक सत्त्वरजस्तमआत्मक-
मगुणवैपम्यविपरिणामकारणत्वाद्गुणपचयते सुखादिसमुदायात्मकत्वेऽपि, आत्मभेददोषश्च नास्तीति । एत-
दपि बाह्यात्रत्वादनुत्तर (इत्याह तथापीति) एकत्वस्य नित्यत्वादिकत्येन वा नित्यत्वात् सदैकत्वादि-
त्यर्थः । प्रकाशप्रवृत्तिनियमकार्यभेद सत्त्वरजस्तमसा योऽभ्युपगम्यते भवद्विराचार्यपचनपापाणवत्
10 तद्यथा—नाटकाचार्य स्वहस्तोत्क्षेपणादिना प्रकाशात्मनाऽऽत्मनो र्त्तिकायाश्च व्यवतिष्ठते, पचन पर्ण
चालनादिना स्वपरप्रवचनेन व्यवतिष्ठते, नौस्तम्भनपापाणक स्वपरनियमने व्यवतिष्ठते तथा सत्त्वर-
जस्तमासीत्येतन्नोपपद्यते सर्वकालमेकत्वनित्यत्वात्, भेदाभावादनारम्भ प्रधानावस्थायामिव गुणाना
सर्वकाल कार्यान्ारम्भो निर्व्यापारत्वात् । वैपम्यनिर्मूलता च, आरम्भाभावात्, उभयस्य चाभावः
कारणस्य कार्यस्य च, अथवा आत्मन सामान्यस्य च, सुखादेः समुदायिनः तत्समुदायस्य च प्रधानस्य ।

15 किं कारणम् ?—

अन्यतराव्ययस्थानेऽन्यतरस्याव्यवस्थानात्, यथा च प्रधानावस्थाया सदा त्रिगुणैक-
त्वाद्विरुद्धधर्माविष्येते त्रिवैकत्वाद्यात्मस्वतत्त्वातिक्रमेणाव्यतिरिक्तत्रिगुणैकरूपता चेप्यते
एयमेव शब्दादौ, तन्मयत्वात्ततश्च सर्वस्याप्रस्थानाद्यदृच्छामात्रत्वान्न प्रधानमहदहङ्कारादि-
कारणकार्यनैयम्यम्, ततश्चाङ्गीकृतपुरपार्ययत्तार्थहानि प्रधानपुरुषसयोगात्त्रित्वपरिज्ञानार्थ-
20 शास्त्रयत्नहानिरपि ॥

(अन्यतरेति) तत्कथ भाव्यत इति चेदुच्यते यथा च प्रधानावस्थायानित्यादि यावन्नित्वैक-
त्वाद्यात्मन्वतत्त्वातिक्रमेणेति, त्रिवैकत्वादीत्यनुत्तरारम्भ, यथा नित्वमेकत्व च विरुद्धौ धर्माविष्येते,
एवमवयवा अवयवौ च, अन्यदनन्यथ, आत्मानात्मा च, सर्वमसर्वज्ञेत्यादि, आदिप्रहणात् स्थूल सूक्ष्म-
ज्ञेत्यादि सामर्थ्यादापादनीयम्, एष दृष्टान्त, साधर्म्यं सदा त्रिगुणैकत्वादिति, त्रिवैकत्वाद्यात्मस्वतत्त्वा-
25 तिनमेणेति विरोधधर्मसम्बन्ध, अव्यतिरिक्तत्रिगुणैकरूपता चेप्यत इति प्रधानस्यैव दृष्टान्तस्य वर्णनम्,

यन कार्यमेवेति व्यवस्था न स्यात् । एव सत्त्वरजस्तमारां भेदो न स्यादेवात्म्यात् सर्वमेव च विधं सदैकरूपमेव स्यादिति ॥
प्रधानावस्थायामपीति, स्वभावान् त्रैगुण्यरूपेण प्रधान नित्य सत्त्वरजस्तमसां तद्व्यापुत्त्वविशेषात् कार्यवैचित्र्य न
द्वयस्वभावोत्पत्त्या धर्मकारणभाव इष्टो येन स्वरूपाभेदे सति स न स्यात् त्रित्वं सर्वत्रादिवत् परिणामपरिणामिभाव परि-
णामधर्मस्वरूपपरिणामत्वादेऽपि न विरुध्यत इति पूर्वपक्षाय सदैकत्वादिति, प्रधानं हि नित्य नित्यस्य च प्रमात्रमा
-0 भ्यामभिरियाविशेषात् कार्यभेद तिष्ठति परिणामोऽपि पूर्वस्वरूपपरिणामेऽवस्थासाधार्यात् परिणामे च स्वभावशान्तिप्रसङ्गात्
सम्बन्धि इत्यवस्थितस्य च धर्मिण धर्मांतरनिष्ठस्या धर्मान्तरप्रादुर्भावप्रसङ्गात् परिणामोऽपि न सम्भवति धर्मभेदे धर्मिणस्तद्व
स्थानेनापरिणतत्वप्रसङ्गात्, शभेदे च धर्मयोर्विनाशोत्पादवतोर्धर्मस्वरूपवदेकत्व धर्मस्वरूपवद्वा धर्मिणोऽपि विनाशोपादयो

एवमेव शब्दादाविति दार्ष्टान्तिकोपनयः, त्रिगुणाव्यतिरेकैकरूपत्वं विरोधधर्मसम्बन्धश्च शब्दतन्मात्रा-
दिषु तत्कार्येणाकाशादिषु भूतेष्वेकरुणादिवृद्धेषु तद्विकारेषु च गवादिघटादिषु च श्रोत्रादिष्वेकादशस्वि-
न्द्रियेषु च प्रधानधर्मो आपाधा' । किं कारणं ? तन्मयत्वात्, सत्त्वादिगुणमय हि तत्, ततश्च सर्व-
स्वावस्थानात् प्रधानावस्थायामिव न किञ्चित् सूत्रादि पटादि वा कस्यचित्कारण कार्यं वा प्रमाण प्रमेय
वेति नियमाभावात् सर्वत्र यादृच्छिरी प्रवृत्तिः प्रसक्ता, यदृच्छामात्रत्वात् प्रधानमहदहङ्कारादिकारण- 5
कार्येनैयम्यम्, ततश्च यदृच्छामात्रत्वाद्द्वीकृतपुरुषार्थयन्त्रार्थहानिः, पुरुषार्थैतन्यस्वरूपः, तस्यार्थो
द्विविधः, शब्दाद्युपलब्धिरादि, गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरन्त, यत्कृता तद्विनियतत इति, तस्मै पुरुषा-
र्थाय यन्न प्रधानस्य, तस्य यन्नस्वार्थः प्रयोजन तस्य हानिः, यादृच्छिकत्वात्, तस्य च हानौ प्रधान-
पुरुषसयोगाप्रित्वपरिहानार्थगास्त्रयन्नहानिरपि ॥

सामान्यविशेषयोश्च सम्बन्धित्वादाद्यन्तवत्पितापुत्रबद्धा सामान्याभ्युपगमे विशेषपक्षा-10
पत्तिरपि ॥

सामान्यविशेषयोश्च सम्बन्धित्वादित्यादि यावद्विशेषपक्षापत्तिरपीति, सामान्य
विशेष इत्येतौ परस्परसम्बन्धिनौ, आद्यन्तवत् पितापुत्रबद्धा, तत्र यदि सामान्यमभ्युपगम्यते विशेषापे-
क्षित्वात् सामान्यस्य विशेषोऽप्यभ्युपेयः पितृत्वाभ्युपगमे पुत्रत्वाभ्युपगमवत्, विशेषाभ्युपगमे च
सामान्याभ्युपगमस्तद्वेदेत्यतस्ते यदादेव विशेषपक्षापत्तिरपि नियमपक्षापत्तिरित्यर्थः अपिशब्दात् 15
प्रागुक्तदोषापत्तिः, एव तावत् स्वविषयत्वे सामान्यस्य दोषा उक्ताः ॥

परविषयतायामपि—

परविषयतायामप्यसमानावस्थानादसामान्यम्, लौकिकैर्द्रव्यादीनामनवधूतैकतरकार-
णत्वात् ।

(परविषयतायामिति) अमुद्यसामान्याता सदृशानुमृत्तित्वावृत्तिलक्षणाना परेष्टाना पर- 20
विषयाणामसम्भवात् खेष्टसमानभवनलक्षणसामान्यसम्भवात् परकीयसामान्यमेवेत्युपसहरिष्यते लौकि-
कस्तत् सिद्धं कृत्वा तावदाह—असमानावस्थानादसामान्यमिति । तत्पुनर्द्रव्यक्षेत्रकालभावविषयम्, ते हि

प्रसङ्गात् कश्चित् परिणामीनि परिणामवशादपि न कार्यकारणभाव इति भावः । आपाधा इति, उदादय त्रिगुणाव्यतिरेकै-
करूपा सदा त्रिगुणैकत्वात् तामयत्वाद्वा प्रधानवदिति प्रयोगः, शब्दाद्युपलब्धिरिति, पुरुषस्य शब्दरूपादिप्रदर्शनार्थं प्रकृ-
तिपुरुषान्यतात्कारोपनस्यैवार्थप्रयोजनार्थं प्रधानस्य प्रवृत्तिरिति । प्रधानावस्थायामिवेति प्रधानगत्वस्यावा सत्त्वादिगुणमयस्य 25
स्यस्य सद्भावेऽपि यथा कार्यकारणभावादिर्नानि तथैव सृष्टिगलेऽपि स्वर्पां सद्भावात्कार्यकारणभावादिनियमाभावेन लोके
परिदृश्यमानप्रवृत्तिनिवृत्त्येदृच्छामात्रता स्यात् साध्यसाधनभावाभावादेव पुरुषार्थयजनार्थस्यवेति । सम्बन्धित्वादिति पर-
स्परसायस्यत्वादिर्लक्ष्यं, यदि सामान्यमिति, सामान्यस्यैवाभ्युपगमे विशेषाभावे सर्वैकत्वात् समानत्वमेवापुपपन्न स्यादिति
सामान्य विशेषमपेक्षते विशेषोऽपि तदिति द्वयमपि परस्परविनाभावि तेनैकपथाभ्युपगमेऽपरपक्षापत्तिर्द्वारयेति भावः ।
ऋगुप्येति, सादृश्यमसृष्टित्व्यांशैर्नानां न सूर्यस्य सामान्य समानेन भूयत इति सामान्यत्वात्साधनात् किन्तु द्रव्या- 30
दीनां यत्समानभवनं तदेव सूर्यस्य सामान्यम् । सादृश्यते सादृश्यस्य न्यायमतेऽसृष्टतेर्नैदमते व्याप्यते सामान्यतयेति भावः,
परविषयतायामपीत्यत्र परत्वं प्रकाशयति तत्पुनरिति, एकतरत्वस्य तत्पुनर्निर्धारणे विहितप्रत्ययनिमित्तप्रवृत्त्याभावादि

द्रव्यादय परे परैरिष्यमाणा घटादेर्वस्तुनस्तदपि परसदपेक्ष्य समानमित्युच्यते नात्मानमेवेति परवि-
 पयम्, किं पुन कारण तदसामान्यमित्यत आह-अनवधृतैकतरकारणत्वादिति, नावप्रियते द्रव्यमेत-
 क्षेत्रमेव काल एव भाव एव या कारणमिति । एव तदोन्मत्तकारणत्वादिति वाच्यम्, न चात्र इतर-
 इतमौ प्राप्त, यस्मान् ? 'अन्यकियत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य इतरच्, या यद्गुणा जातिपरिभ्रं
 5 इतमजित्यत्र (पाणि० ५।३।९१-९२) एकशब्दस्यापठितत्वात् । एव तर्ह्यतिशायिकस्वरणस्य ,
 समानगुणेषु हि स्पर्धा भवति । गुणरचनाभावान्नेति चेत् कारणत्वगुणतोऽतिशयो भविष्यति, एव
 तर्हि तमवस्त्विति चेद्द्वयोर्द्वयो प्रसर्पविवक्षाया तरवित्यन्ते, अथवा 'एकाश्च प्राचा'मिति (पा० ५।३।
 ९४) जातिपरिभ्रंसेभ्येव इतरजित्यदोष । येनानवधृतैकतरकारणत्व द्रव्यादीनामिति चेदुच्यते लौकिकि
 केव्यवधारनयप्रधाने स चार्हन्तन्यैकदेश एव, न पुनर्यथा शास्त्रमारा सामान्यमेव विशेष एव द्रव्या-
 10 अन्यतम एव कारण कार्य वेत्यवधारयन्ति ।

कथ पुनर्द्रव्यादिकारणताऽवधार्यते नयेनेति ? उच्यते—

द्रव्य तावत् सप्ततत्रसिद्धान्ते 'द्रव्यञ्च भव्ये' (पा० ५।३।१०४) इत्युक्तत्वात् युग-
 पदयुगपद्भेदाभाविमृद्भवनपरमार्थरूपादिशिवकादिवृत्ति द्रव्यमपि भजनलक्षण व्यापि ।

(द्रव्य तावदिति) तच्च द्रव्यमपि भवनलक्षण व्यापीत्यभिसम्भस्यते, अपिशब्दात् क्षेत्रमपि,
 15 सर्वतत्रसिद्धाते व्याकरणे द्रव्य च भव्य इत्युक्तत्वाद्भवतीति भव्य भवनयोग्य वा द्रव्य द्रवति द्रोष्यति
 दुद्रावेति द्वु, द्रोषिकारोऽवयवो वा द्रव्य दु द्वु गतौ सदैव गत्यात्मकत्वाद्विपरिणामात्मक हि तत् ।
 17 उ यथा गुणसद्धानो द्रव्य 'त्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणमि'ति वा कथ भवतीति
 चेत्, भिद्यत इति भेद भेदेन भवितु शीला, तस्या धर्मो वा स तु भवतीति भेदभाविनी मृत्
 तस्या भवन भेदभाविमृद्भवन तदेव परमोऽर्थ, कोऽसौ ? रूपादय शिवकादयश्च, ते पुनर्यथास्वरय
 20 युगपदयुगपच्च, भेदभाविमृद्भवनपरमार्थरूपादिशिवकादय, समानाधिकरणसमास पुनरपि तेषा
 वृत्तिरस्य तेषु वा वृत्तिरस्य तद्विद युगपदयुगपद्भेदाभाविमृद्भवनपरमार्थरूपादिशिवकादिवृत्ति, किं तत् ?
 द्रव्य व्याप्नोतीति व्यापि न क्वचिदपि न प्रवर्त्तते, यथा रूपादिशिवकादयो मृदो भवनमात्र तथा
 युगपद्भूतं पृथिव्यादि परमार्थः । पृथिव्यन्तेजोवाक्वाकाशादि द्रव्यभवनमात्रम्, पृथिव्याश्चात्मलोष्टादि,
 तथाऽपि हिमकरकादि तेजसोऽप्यर्चिरादि स्वभेदा इत्यादि । अयुगपद्भूतं ब्रीहिवीजाङ्कुरपरतालकाण्डपु-
 25 ष्पफलशूकराणुपादिपरमार्थ इति सर्वं द्रव्यभवनमात्रमेकपुरुषपितृपुनत्वादिवत्तान् तान् भावान् द्रवति
 भजतीति द्रव्यम् ।

स्वाशक्ते एवमिति, आतिशायिक प्रवर्षे विहित इत्यर्थ, प्रकपथ गुणेन समानेन, तत्रैव स्पर्धाया सम्भवेन प्रवर्षे प्रलयो
 भवति न च शुद्धिं कृष्णे प्रलय, तथा च द्रव्यक्षेत्रकालभावाना समानगुणत्वाभावान् कथ प्रलय इत्याशक्ते गुणवच
 नामायादिति, किमिलेनत्परिभ्रंशोऽनिराते स जातिपरिभ्रंश युगपदयुगपदिति, युगपदयुगपद्भविष्येषु परमाथस
 30 एतद्युगपदया वर्तमानमपि इत्यादि भवनलक्षण न व्यभिचरतीत्यथ । भवतीति भव्यमिति, 'दवए इयए दोरवययो
 सिगोरे शुगाणसदावो । इव्य भव्य भावस्त भूअभाव च ज जोग' इत्युक्तत्वाद्गुण रूपरसादयन्तेषां सद्रवण संद्राव समुदायो
 ष्टदिरसो इत्यम् । कथ भवतीति, गुणपर्यायभाजनसैकरूपत्वद्वय द्रव्य भवतीति शक्यं । द्रव्यं हि मृत् स कथ

क्षेत्रमपि 'क्षि निवासगत्यो'रिति सर्गगतिनिवासवृत्तिस्वतत्त्वमेकैकभावायसङ्घातसमवस्थानात् व्यापि विपरिणामस्य भावविस्पन्दितस्य ।

(क्षेत्रमपीति) क्षेत्रमपि व्याकरणसिद्धान्तगतैव 'क्षि निवासगत्यो'रिति सर्वस्य सिद्धं सर्वगति-
निवासवृत्तिस्वतत्त्वम्, गतिर्व्याप्ति, निवामन्त्यावस्थानम्, सर्वभावानां प्राप्त्यवस्थानोपकारेण वर्त्तत
इति तद्बृत्तिस्वतत्त्वम्, प्रवेशरचनाविशेषो हि क्षेत्रम्, एकैकभावायसङ्घातसमवस्थानात्, एकैकस्य घट-
पटादेर्भावव्याप्तौ प्रक्षुब्धभारिरूपेण सहस्र समवस्थितस्यात्मा स्वरूपतत्त्व प्रचानमित्यर्थः, किं कारणं ?
क्षेत्रभावे तदभावात्, क्षेत्रानुग्रहादेव तद्भावात्, यथासक्य रूपादिप्रोवाद्येकगमनसमवस्थानव्यवस्था-
पितवृत्तिव्यादिघटादि । यथास्य प्रक्रिया वैशेषिकादीनां 'रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी' (वै० अ० २
आ १ सू १) शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मा पृथिवी, कर्कशलक्षणा वेति, एतत् घटोऽप्यवयवी शुणसमुदाय-
मात्र प्रक्षिप्तसन्निति विकल्पनामात्र वा, लोचनयेन त्वेष हि रूपप्रोवाद्यवयवा रूपादयो प्रोवाद्यैश्चैक-
गतयस्तथा तथा समवस्थिता. पृथिव्यादीन् घटादींश्च व्यरस्थापयन्ति यत्र तत्क्षेत्रम्, किं हि तत् ?
पृथिव्या' पृथिवीत्व रूपाद्येकगतिसमवस्थानादन्यत्, घटस्य वा प्रोवाद्येकगतिसमवस्थानादन्यद्वदत्वम्;
तस्मात् सर्वगतिनिवासवृत्तिस्वतत्त्व तद् व्यापि विपरिणामस्य भावविस्पन्दितस्येति, सद् द्रव्य व्याप्तोति
युगपदयुगपद्भाविरूपादिशिवकादिभावविस्पन्दित पृथिव्यादिघटपटादिविपरिणामजात चेत्यर्थः ।

कालोऽपि परिणामवती क्रियैव वर्त्तनालक्षणो वा द्रव्यात्मा, स च युगपदयुगपत्का-
लस्वतत्त्वभूतपदार्थनिरूपितवृत्तिः, अनेकप्रभेदोपगम्योस्तिकाया यत्र यत्र युगपद्वर्त्तन्ते स
तत्र युगपद्वृत्ति काल, यत्र चादानधारणापाचननिर्जर्जननिर्वृत्तिवृत्तिष्वयुगपद्वृत्ति. स कालः ।

कालोऽपीत्यादि, कालोऽपि परविषय सामान्य परिणामवती क्रियैव काल कलन कालः
कालसमूहो वा, यथा मासमासो गोदोहमास इति । वर्तन भ्रनमिति तत्पर्यायो वर्तनालक्षणो वा
द्रव्यात्मा, स च युगपदयुगपत्कालस्वतत्त्वभूतपदार्थनिरूपितवृत्ति पूर्वोक्तरूपादिशिवकादिपरिणामवत्, 20
वक्ष्यमाणोक्तिकायसलिलनिर्वच्यपृथिवीनीहिनरौदनादिवद्वा, तद्यथा युगपद्वृत्तिस्वावदनेकप्रभेदोपगम्ये-
त्यादि चावयुगपद्वृत्तिः, साक्यादिप्रक्रियोपगम्योस्त एव हि धर्मो धर्मोऽशाशुद्भलजीवास्तिकायाः

भेदेन भवितुं शील इत्यस्यसादाह-तस्या धर्मो वेति, भेदो विशेषः स तु भवति तद्वारेण सापि भवतीति भावः । इत्यस्य
सहस्रमभावविशेषेषु अनुगमितया यद्गतत्वे तद्रव्यमिति भावार्थः । क्षेत्रमपीति, क्षि निवासगत्यो क्षियति अवगाहन्ते निव
सन्ति जीवाद्योऽस्मिन्निति क्षेत्र सर्वेषामपि जीवादिद्रव्याणां वाऽवगाहमाऽवस्थानरूपा सैव त्रिगुणयोगो यस्य तत्क्षेत्रम्, तथा 25
परपर्यायेषु द्रव्याणां गमनादव्ययेव, केवल निरसमात्रमात्रेण क्षेत्रमुच्यते, गतिर्गमन प्राप्तिरित्यर्थः, प्राप्तिश्च उपांतरविषया
पर्यायांतरविषया च उभयत्रापि गतिशब्दप्रयोगदर्शनात्, स्वतत्त्वमिति, सबभावव्यापनावस्थानलक्षणेनकारकारितया
वर्तनमेव क्षेत्रव्याप्तये तत्त्वमिति भावः । प्रवेदोति, परमागोर्वैकलिन प्रवेदोऽत्रमाऽन्तदैक प्रवेद क्षेत्रमुच्यते ।
यथासक्यमिति, एतदेव पृथिव्यादिना प्रोवादे घटादिना सम्भव, रूपादिप्रोवाद्येकगमनसमवस्थानाभ्यां व्यवस्थापित-
वत् पृथिव्यादि घटादि तदेव क्षेत्रमिति भावः । तत्र च दृष्टात क्रमेण वैशेषिकानां एवैकमतानुसारेण दर्शयति यथास्य 30
मिति, तत्रादौ गुणाधेयोदाहरणानि ततोऽन्यथाधेयं दर्शयति । कलासमूह इति, कलानां समयादिरूपाणां समूह
इत्यर्थः, मासस्य गोदोहनमासस्य च सादृशत्वात् । ननु कपोत भायूरमित्यादावपि सामूहिके प्रचये ऋषिता स्यादिति चेन्न तथैव
विष्टप्रयोगात्, छिन्नमणियं चोकाश्रयत्वात्तद्व्यत्येवमिथुषोके, वर्तनमिति, सर्वेषां द्रव्याणां वर्तनालक्षणो नवीनजीकरणो
दा० न० ३

सप्रभेदा, अथवा पृथिव्यादय प्रनास्तिद्याया विद्यमानायायागे यत्र यत्र युगपद्भेदेन स यत्र युगप-
 द्भृत्तिः फल । यत्र चादानधारणेत्यादि चावनिर्भृत्तिवृत्तिव्युगपद्भृत्तिरिति, यमोक्तम् 'आदा'या-
 खयो मासाखयो मासास्तु धारणाः । पाचनीयाखयो मासाखयो मासा निसर्जता ॥' इति, ईशान्याः
 पूर्वं उत्तर, पूर्वोत्तरं च वायव्यः, शोषा शोषका, अत्रापि प्रतिप्रथिमामवित्यसन्तापाऽऽपीतसलिलधार-
 णपाचननिसर्जनयत्, भूमज्योतिरसलिलमरुत्सघातमेधादानधारणपाचननिसर्जायत्, विरस्रापरिणत-
 मुद्गलविहाराभ्रत्वादिवद्वा पुद्गलविगाभावादेवैप्रियादेरपि, आदागाधारण धारणात् मापन प्राच-
 नाशिसर्जा निष्पद्य सलिलस फार्वाणि भूमिद्रवीभावपात्पत्तौपधिमरोहपुष्पफलप्राणिशरीराऽऽध्याय-
 नादीनि, ततोऽपि कार्यांतराण्याहारधल्वपुःस्थामादीनि, घटपटादीनि च, निर्भृत्तीत्यादि, निर्भृत्तय'
 फार्वाणि तासा निवृत्तीना वृत्तिव्युगपद्भृत्ति फल एव, तदुपपट्टमजयत्रासेपा भावनामिति ।

10 इदानीं भाग उच्यते स तु पूर्वोक्तेषु द्रव्यादिषु भवत भाव इत्युक्तत्वादुक्त एव तदर्थमत्राह—
 द्रव्याद्यपि तु युगपदयुगपद्भृत्तिभावा एवेत्युक्तनदेव, तथाभननात्तेषाम्, अन्यथा
 घन्ध्यादिपुत्रयदभनत्वापत्ते, नेप्यते च तेषामभावत्व भावत्वमेतेषाम्, भावश्च भननसम्बन्धी
 घटादिवत् । भावोऽपि सर्वस्तुतत्त्वव्यापी ।

द्रव्याद्यपि त्वित्यादि, 'गुणपर्यायवद्भव' (तत्त्वा० अ ५ सू० ३७) इत्युक्तम्, गुणा
 15 रूपादय निषकादय पर्यायासे युगपदयुगपद्भृत्तिनिस्त एव भावा, क्षेत्रवाली द्रव्यमेव भवनसामा-
 न्याद्भाव एव या, तस्मात् ताणि युगपदयुगपद्भृत्तिनिभावन्युदासे भवितुमर्हति यथास्मिद्रूपीत्युक्तनदे-
 धेत्यदिदिसति-तथाभननात्तेषामिति, तदेव भवत हेतुत्वेन व्यापारयति अन्यथेति, भवनसामान्य-
 भावे द्रव्यादीना घन्ध्यादिपुत्रयदभावत्वापत्तेः, न सति द्रव्यादीनि, भवनस्तु यत्वाद्घन्ध्यापुत्रयत्,
 पञ्चमीनिर्देशात्तद्वैषम्येण भवनहेतुभाविनेनाह—नेप्यते च द्रव्यादीनामभावत्व भावत्वमेतेषाम्, भावश्च
 20 भवनसम्बन्धी घटयत्, अतो द्रव्यादीनि भवनसम्बन्धीनि भवन द्रव्यादीन् व्यापरोतीत्यत्र आह—
 भावोऽपि सर्वयत्तुतत्त्वव्यापीति ।

अत एतानि घटादिवस्त्वात्मसामान्यपक्षग्राहिणाऽपि त्वयाऽवयवापेक्ष्याणि प्रत्यक्षादेव
 तथात्मत्वात्, इत्यते एव हि द्रव्याद्येकरूपभवनसामान्यता, उच्यधिघना, किमु यदधिप्रय-
 मुस्यसामान्यनादेन ।

25 इत्युक्तं चाल पर्यायव्यभिचये, तत्त्वात्पर्यायेष्वव्यभिचालीनद्रव्योपचारमनुसृत्य फलद्रव्यमुच्यते, अत एव पर्यायेषु द्रव्य-
 भेदात् फलद्रव्यस्यान ह्यम् । स च दत्तनादिरूप कालो धर्तृत्वेत्यादानर्थांतरभूत एव भवते, क्षेत्र तु द्रव्यस्याधारमात्रमेव न
 एवयान्तरमेव द्रव्यसांतरत्र फल क्षेत्रम् बहिरक्षम् । गुणा इति, इत्ये तादृश्यामाद्भाव पर्यायोऽस्ति यदहितस्य द्रव्यस्य
 कापि क्वापिदप्यभावात्, द्रव्यमात्रे क्षेत्रकालाभ्या विना न सम्भवत, इ- इ विद्यमान् इति क्षेत्रेऽवयवम- अतस्थिति
 तदेव भवतीति क्षेत्रकालाभ्या विना द्रव्यमात्रे कापि न भवत, क्षेत्रे तु श्रयाणां भजन, अलोरेऽभावात्, इत्यक्षेत्रमात्रेऽपि
 30 इत्ये भवनता भवति सम्यक्क्षेत्राद्भेदनात्तत्राह । इत्य पर्यायाणामाचारेऽपि क्षेत्रे आधेय भवति, आचरेऽप्याधेय आचारक
 कालस्य क्षेत्रमात्रकामाचार एव फलत्वाधेय एव । व्यापकितरवेण तु क्षेत्रवाली द्रव्यत्वादावधे आचाराधेयमात्रेऽपि ।
 हेतुत्वेनेति, व्यतिरेकमुच्येनेत्यर्थ । यश्चमीनिर्देशादिति, स्यामपचादिति प्रकृषीनिर्देशादिति भाव, भवनसामान्य

अत एतानीत्यादि यावदपेक्षयाणीति, एतस्मात् प्रतिपादितोपपत्तिबलाद्द्रव्यादीनि भावपर्य-
न्तानि भवनप्राधान्यप्रत्याख्येयानि तस्माद्वाटदिवरत्वात्मसामान्यपक्षमाहिणाऽपि स्वविषयसामान्यवादि-
नेत्यर्थं, अपि शब्दाश्चाऽऽग्रहरक्षमनसाऽपि सता त्रयाऽनर्थापेक्षयाणि सारमारसितभ्यानीत्यर्थं, कि
कारणं ? प्रत्यक्षादेव तयात्मत्वात्, दृश्यत एव हि द्रव्याद्येकरूपभवनमामायता इकविधिना किमु
परविषयमुख्यसामान्यवादेनेति ।

5

द्रव्यादीना परस्परभिन्नाना समानभवनान्मुख्य सामान्य लौकिकम्, न तु सादृश्या-
नुप्रवृत्तिव्यावृत्त्यादि मुख्यम्, सामान्यलक्षणस्यादृष्टत्वात् प्रत्यक्षत एव तथा तथा परविष-
यस्य सामान्यस्य भवनात् सर्वतंत्रसिद्धान्तेन निरुक्तत्वाच्च परेण समानेन भूयते समानभावः
सामान्यं यद्भवन्ति सर्वभावाः स तेषां भाव इति ।

(द्रव्यादीनामिति) द्रव्यादीना परस्परभिन्नाना समानभवनान्मुख्य सामान्य लौकिकम् 10
विधिषसामान्यवादिव्यवहारत्यानुयायित्वात्, न तु यथा साख्यादिषु सादृश्यान्यापोहत्त्वादि प्रमा-
णविरुद्धं तदुपपत्तितं भवितुमर्हति मुख्यम्, सादृश्यानुवृत्तीना लोके समानेन भूयत इति सामान्य-
लक्षणस्यादृष्टत्वात्, दृष्ट्वाश्चास्मदितस्य लौकिकस्य सामान्यस्येत्यत आह प्रत्यक्षत एव तथा तथा पर-
विषयस्य सामान्यस्य भवनादिति, तेन तेन प्रकारेण द्रव्यक्षेत्रकालभावापेक्षयुगपद्रयुगपद्भाविभावस्य
रूपादिशिबहादिरूपस्य समानस्य भवनात् सर्वतंत्रसिद्धातेन व्याकरणेन लोकानुवृत्तिना निरुक्तित- 15
त्वादिवादिनाप्याह परेण समानेन भूयत इति, समानो भवतीत्यर्थं, समानभाव, सामान्यं यद्भवन्ति
सर्वभावाः स तेषां भाव इति स्वार्थिको भावप्रत्यय, स्वभावसम्बन्धार्था चात्र कर्तृलक्षणा पठौ
तेषां भाव इति, यथा शिशुपुत्रकस्य शरीरमिति ।

एव सामान्य व्याख्यायेदानीं तदर्थानुसारेणानुमानमाह—

तथा च ते सर्वस्यास्य जगतो द्रव्यदेशकालभावापेक्षया तेन तेन प्रकारेण विशेषणै- 20
कता, द्रव्यं क्षेत्रेण कालेन भावेन विशेष्यते द्रव्येण क्षेत्रमितरौ च, एवं तैस्तद्भूत् परस्पर-
रतश्च तै ।

तथा चेत्यादि यावद्विशेषणकता, तथा चेत्येवं च कृत्वा प्रतिपादितपरस्परभेदस्य तै परस्पर-

प्रत्याख्येयानीति, भवन प्राधानीकस्य व्याख्येयानीत्यर्थं, समानभवनानादिति, अनेकधमात्मकाना वरतानां गृह्यदिव्य-
मिज्जुद्विशब्दद्वयप्रवर्तकं समानपरिमाणं सामान्यम्, तुल्यज्ञानपरिच्छेद्यवस्तुरूपत्वात्सर्वं सामान्यभावोपपत्ते समानान् 25
भावं सामान्यमिति ननु तत्समानैकतया भूयते इत्यन्वययोगात्, समानत्र च भेदादिनाभावेन, तदभावे सर्वैकत्वात् समान-
त्वापुपपत्तेरिति मुख्यत्वमेतस्य । अत एवासौ समानपरिणामोऽत एव न वृत्तिविकल्पप्रयुक्तदोषसम्भावना, तथाविधपरिणा-
मभेदेऽपि प्रतिविशेषं समानपरिणामगमनार्थ्यादेव समानबुद्धिशब्दप्रवृत्ति । सादृश्येति, सादृश्यमेव सामान्यं
कौटुम्बवेऽप्यारोहो वैशेषिकमते तत्र तस्यागाधारणो धर्म सामान्य बोध्यम्, सामान्येभ्येषु समानेन भूयत इति समानभवन-
लक्षणं सामान्यं न सम्भवति, एकान्तनिवृत्त्यादिति भावः, परेणेति, द्रव्यादिनेत्यर्थं- समाना द्रव्यादयस्तेषां भवन सामान्यं 30
द्रव्यादीनां हि भवन्ति, जतो द्रव्यादीना भाव एव सामान्यं भवनमपि द्रव्यादिसरूप एवेति कृत्वा स्वल्पलक्षणार्थेदो द्रव्यादिभवन-
नस्यै सम्बन्धरतपेक्षया च पठौति भावः । द्रव्यं क्षेत्रेणेति, द्रव्यस्य क्षेत्रकालभावा विशेषणानि न्यायनैकत्वात् तत्रैव क्षेत्र-

सम्बन्धेन्यापत्तौ च सर्वस्यास्य जगतो द्रव्यदेशकालभावापेक्षया तेन तेन प्रकारेण विशेषणैकता द्रव्य क्षेत्रेण कालेन भावेन विशेष्यते द्रव्येण क्षेत्रमितरौ च । एव तैस्तदभूत् परस्परतश्च ते ।

यथाङ्गुलिर्निकप्रगुणताद्युगपद्भाविभावेरूपादियुगपद्भाविभावैर्देशेन द्रव्यान्तरैश्च विशेष्यते तथैकमपि वस्तु न केनचिन्नाभिसम्बद्धयते तथा तथा विशेष्यते च तद्भेदत्वसम्बन्ध-
 १० त्वान्ध्याम् ।

(यथेति) यथाङ्गुलिवक्त्रप्रगुणताद्युगपद्भाविभावे रूपादियुगपद्भाविभावैर्देशेन तद्द्रव्यान्तरैश्च विशेष्यते अङ्गुलिर्वक्त्रा ऋषी प्रदेशेऽस्मिन्नानाशस्य वर्तते प्रदेशिनी अधुनेत्यादि, तथैकमपि वस्तु घट-
 पटादि न केनचिन्नाभिसम्बद्धयते तथा तथा विशेष्यते च तद्भेदत्वसम्बन्धतत्त्वान्ध्याम् । प्रयोगश्चात्र
 द्रव्यादिविशेषणेन सम्बन्धी घट, वस्तुभेदत्वे मति तत्सम्बद्धत्वात्, विरुचसुरभिशरप्रीलोत्पलवत्,
 १० विकचमुकुलित्वादि क्षेत्रविशेषणम्, सुरभिनीलादि सहकर्मभाविभावविशेषणम्, शरदिति कालविशेष-
 णम्, उत्पलमिति द्रव्यम्, तद्यपि तेषां विशेषणमेव, व्यवच्छेदकत्वात् ।

एवमनेकत्वसामान्यमापाद्य प्राक् प्रतिज्ञात परविषयतायामप्यसामानाधिकरान्य परेया-
 मिति तद्दर्शयति—

तत्रान्यस्य कस्यचिदपोह्यस्य सदृशस्य तत्तत्त्वस्य वा समानस्याभावात् सामान्यानुपपत्ति ।

(तत्रेति) एवमापादितपरस्परविशिष्टैकत्वस्य जगतो घटैकत्वमात्रेऽर्थांतराभावात् कुतोऽर्थान्त-
 १५ रापोहलक्षण विद्वन्मन्याद्यतनबौद्धपरिक्षिप्त सामान्यम्, कुतो वा समान इत्यत इति सदृश सदृशभाव
 सादृश्यमिति सादृश्यलक्षण सामान्य सदृशस्य तस्याभावात् । कुतो वा तत्तत्त्वम् ? तस्य भावस्त्वैव
 तत्तत्त्वमस्य तत्तत्त्व वस्तु भिन्ने भवति समानानेकार्थानुवृत्तिलक्षण सत्त्वद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादि ।

स्यान्मत परस्परविशिष्टैकत्वादेव तत्समुदाय परविषयसामान्यमिति तदयुक्तम्, उदित-
 २० दोषानुवन्दैकसर्त्वात् स्वविषयसामान्यापत्तेर्वा ।

(स्यान्मतमिति) स्यान्मत परस्परविशिष्टैकत्वादेव तत्समुदाय परविषयसामान्यमिति एव
 षायुक्तमित्यत आह—उच्येतेति, यदुक्तं प्राक् 'स हि तत्समुदायकार्यत्वात् सामान्यमि'त्यत्र, 'एव सत्यात्म-
 भेदः सुख सुखञ्च सुखादिसमुद्दयश्च तदात्मत्वादेव शेषोपावपी'त्यादि चाव'त्सामान्यविशेषयोश्च तत्स-
 म्बन्धित्वादेकतराभ्युपगमे विशेषपक्षापचरपी'ति, स्वविषयसामान्यापत्तेर्वेति, वाशब्दो विकल्पार्थः,

२५ कालभावानां इत्यमपि विशेषणं क्षेत्रकालभावां अमी इत्यस्य सम्बन्धिनो नायस्येति यावत्तत्त्वात्, एवमिति क्षेत्रकालभावे
 र्थया इत्यस्य भवन तथा क्षेत्रकालभावा अपि परस्परं भवतीति भाव यथाङ्गुलिरिति, अङ्गुलिर्द्रव्यवक्तव्यशुक्लत्वभाव,
 प्रदेशेऽस्मिन्निति क्षेत्र प्रदेशेऽस्मिन्नुनेति काल इति विशेषणत्व इत्यस्य । अर्थान्तरापोहलक्षणमिति, भौद्धमते सामान्या
 न्यापोहस्वरूपयाऽयस्यभावात् इदंसादृश्योहलक्षण सामान्य भवेत्, सांख्यमते सदृशवस्तुतराभावे कुतस्तद्वर्त्मलक्षण सादृश्य
 भवेत्तैःपिदमते च उपास्यमानावेन सस्य भावरूप सामान्य वृत्तो भवेत् जगत परस्परविशिष्टत्वेऽत्रमात्रत्वात्, समानानेकार्थो

३० युक्तिलक्षण सत्त्वद्रव्यत्वादि भिन्ने समानानेकार्थलक्षण वस्तुनि सति भवतीत्यन्वय, अनेकसमवेतलक्षणत्वात्सामान्यस्य । उदि-
 तैति, प्राप्सितो यो दोषस्तेनानुवन्दमिदमेवसर्ववैकल्यं एतदेवाह—यदुक्तं प्रागिति, स्वविषयेति स्वविषय यत्सामान्य
 तनोरन्यस्यानामापत्तीनामपि प्रसक्त इति भाव । परस्परविशिष्टैकत्वापगमनेनेर्षां समुदायस्य तथाविधैर्नेकपेक्षया सामान्यत्वे

यक्तिभिन्नार्थसिद्धिः]

स्वसामान्यपक्षाभिहितसर्वपूर्वोत्तरपक्षविकल्पप्रदर्शनार्थः, द्रव्य द्रव्यञ्च द्रव्यादिसमुदयश्चेत्यादिविकल्पजात सर्वमिहापि भवता योज्यम् ।

तथा सङ्घातसमवस्थानभेदाद्वा घटपटवदत्यन्तभेद एव सर्वार्थानाम्, तथाहि किं परमाण्वादीनां घटो भवति ? घटस्य वा कपालानि ? इति क. सम्बन्ध ।

(तथेति) यदि सङ्घहनयदर्शनेनोक्तमेकमिति सत्यमुक्तं तच्च सघातेनावस्थितानां नोपपद्यते । दृष्टविरुद्धत्वादित्यभिप्राय, तत किमिति चेत्तथाहि एवञ्च कृत्वा किं परमाण्वादीनां घटो भवति घटस्य वा कपालानीति, कः सम्बन्धो न कश्चिदित्यर्थ, घटस्य वा कपालानीति तद्विनाशनव्यस्यार्थसम्बन्धदर्शयति, आदिग्रहणान् द्व्यणुकत्र्यणुकादीनां ग्रहणम् ।

अन्यत्र सघातसमवस्थानभेदान् समवस्थानकृतएव तेषां सम्बन्धस्तथा च समान भवन्ति ते, स्थान्तमेव व्याख्यातुस्तैव मतेन परस्परविलक्षणानामर्थानां भेदादेवानवस्थान प्राप्तम्, द्रव्यादि- 10 भेदभिन्नानामन्योऽन्यनिरपेक्षाणां सघातसमवस्थानाभावात्, अत्रोच्यते—

अनवस्थाने वा नित्यप्रवृत्तत्वात् सर्वार्थानां समयमपि तथा समवस्थानं नास्ति यथा समानता निरूप्येत ।

(अनवस्थाने चेति) परस्परनिरपेक्षोत्पादविनाशत्वादित्यर्थः, एव सर्वैकभिन्नयोः सामान्याभाव उक्त । 15

पक्षान्तरेऽपि वक्तव्यमिहापि—

अधान्तरेण रूपप्राप्तिं नोक्तिप्रत्ययौ दण्डिवदिति व्यक्तिभिन्नाऽर्थसिद्धिरिष्यते,

अधान्तरेण रूपप्राप्तिमित्यादि यावत्सिद्धिरिष्यत इति, अन्तरेणैकरूपप्राप्तिं भेदरूपप्राप्तिं वा नोक्तिप्रत्ययौ दण्डिवदिति, नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुपपद्यते, विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वाच्च दण्डनिमित्तदण्डिप्रत्ययाभिधानवत्, दण्डोऽस्यास्तीति दण्डीत्यत्र हि दण्डसंयोगनिमित्तौ 20 द्वैबद्धे दण्ड्युक्तिप्रत्ययौ यथा दृष्टावेष द्रव्यत्वघटत्वादिसामान्यविशेषसमवायानिमित्तौ द्रव्यघटा-

परस्परविशिष्टैकस्य द्रव्यत्वेन तस्य द्रव्यत्व द्रव्यसमुदायत्वमत्र प्राप्तं तदात्मत्वादित्येव योज्यमित्याशयेनाह—द्रव्यं द्रव्यञ्चेति, नोपपद्यत इति, भिन्नभिन्नसघातानां घटपटादीनां सङ्घाहकरूपाभावेन न तत्रयेनाप्येक्य, अत्र तमेवात्तेषां, सति हि सामान्ये सघातात्तमेव एव स्यात्, न तु भिन्नसघातता, तथा च परमाण्वा घटस्य विभिन्नसघातत्वात् परस्पर सम्बन्धो न स्यादिति भावः । अन्यत्रेति, यत्र सघातेन समवस्थितानां भेदस्तत्र मा मूत्सम्बन्ध, यथा घटपटयो, भिन्नसघातत्वात्, यत्र तु संघा 25 तमेदो नास्ति यथा परमाण्वादिघटयो, घटकपालयोर्वा तत्र समवस्थानकृत सम्बन्धोऽस्तीति तत्र सामान्य सम्भवतीति पूर्वपक्षाद्य, सघातमेदस्यैऽनवस्थानं त्वयाम्बुपगम भवतीत्याशयेन समाधत्ते स्थान्तमित्यादिना । नित्यप्रवृत्तत्वादिति, पदार्थानां निरंतरमुत्पादविनाशव्यापारनिरतत्वात् स्थित्यभाव स्थितिस्वीकारे क्षणिकताभावात्, स्थितेरभावे चेदमनेन समानमिति निरूपणासम्भव, इदमिति निर्देशसमय एव तस्य विनाशात्, आधारस्त्वेवाभावेन समानता कस्याप्येवेति भावः । सर्वैकभिन्नयोरिति, एकस्य सर्वात्मकत्वेऽपरभावात् सर्वैकरूपाणां नानात्वे परस्परसम्बन्धामावादानवस्थानाच्च न समानभाव इति भावः । 30 एकरूपप्राप्तिं—सामान्यरूपता, भेदरूपप्राप्तिं विशेषरूपतां, नागृहीतेति, विशेषग्रहणं तरेणेत्यर्थं विशिष्टसुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वाच्चुपगमादित्यर्थः । यथा दण्डिप्रत्ययो दण्डपुरुषसंयोगैर्विना नोपपद्यते नहि स दण्डपुरुषमात्रभावी भवितुमर्हति, सर्वेषां तात्पर्यप्रसङ्गात्, अतो दण्डपुरुषव्यतिरिक्त कश्चन संयोगोऽर्थं सिद्धाति तथा व्यक्तिभिन्ना सामान्यलक्षणां सिद्धिरभ्युपगम्यत इति पूर्वपक्षात् । प्रयोग द्रव्यघटादिषु द्रव्यघटादिभिधानप्रशान्ति-

सम्बन्धस्यापत्तौ च सर्वस्यास्य जगतो द्रव्यदेशकालभावापेक्षया तेन तेन प्रकारेण विशेषणैकता द्रव्य क्षेत्रेण कालेन भावेन विशेष्यते द्रव्येण क्षेत्रमितरौ च । एव तैस्तद्भूत् परस्परतश्च ते ।

यथाङ्गुलिर्वन्नप्रगुणताद्युगपद्भानिभावरूपादियुगपद्भानिभावैर्देशेन द्रव्यान्तरैश्च विशेष्यते तथैकमपि वस्तु न केनचित्ताभिसम्बद्धते तथा तथा विशेष्यते च तद्भेदत्वसम्बन्धत्वान्याम् ।

(यद्येति) यथाङ्गुलिर्वन्नप्रगुणताद्युगपद्भानिभावै रूपादियुगपद्भानिभावैर्देशेन तद्द्रव्यान्तरैश्च विशेष्यते अङ्गुलिचक्रा ऋज्वी प्रदेशेऽस्मिन्नाशाशम्य वर्तते प्रदेशिनी अधुनेत्यादि, तथैकमपि वस्तु घटपटादि न केनचिन्नाभिसम्बद्धते तथा तथा विशेष्यते च तद्भेदत्वसम्बन्धत्वाभ्याम् । प्रयोगश्चात्र द्रव्यादिविशेषणेन सम्बन्धी घट, वस्तुभेदत्वे सति तत्सम्बद्धत्वात्, विकचसुरभिहारभीलोत्पलवत्, विकचमुकुलितादि क्षेत्रविशेषणम्, सुरभिनीलादि सहस्रमभाविभावविशेषणम्, शारदिति षालविशेषणम्, उत्पलमिति द्रव्यम्, तदपि तेषां विशेषणमेव, व्यवच्छेदकत्वात् ।

एवमनेकत्वसामान्यमापाद्य प्राक् प्रतिज्ञात परविषयतायामप्यसमानावस्थानादसामान्य परेणामिति तद्दर्शयति—

तत्रान्यस्य कस्यचिदपोहस्य सदृशस्य तत्तत्त्वस्य वा समानस्याभावात् सामान्यानुपपत्तिः । (तत्रेति) एवमापादितपरस्परविशिष्टैकत्वस्य जगतो घटैकत्वमात्रेऽर्थांतराभावात् कुतोऽर्थान्तरापोहलक्षण विद्वन्मन्याद्यतनयोद्धपरिक्षित सामान्यम्, कुतो वा समान दृश्यत इति सदृश सदृशभाव सादृश्यमिति सादृश्यलक्षण सामान्य सदृशस्य तत्त्वाभावात् । कुतो वा तत्तत्त्वम् ? तस्य भावस्वरूप तत्तत्त्वमस्य तत्तत्त्व तत्तु भिन्ने भवति समानानेकार्थानुवृत्तिलक्षण सत्त्वद्रव्यत्वगुणत्यक्त्वत्वादि ।

स्यान्मत्तं परस्परविशिष्टैकत्वादेव तत्समुदाय परविषयसामान्यमिति तदयुक्तम्, उदितदोषानुचक्रैकसर्वत्वात् स्वविषयसामान्यापत्तेर्वा ।

(स्यान्मत्तमिति) स्यान्मत परस्परविशिष्टैकत्वादेव तत्समुदायः परविषयसामान्यमिति एतच्चायुक्तमित्यत्र आह—उदितेति, यदुक्तं प्राक् 'स हि तत्समुदायकार्यत्वात् सामान्यमि'त्यत्र, 'एव सत्तात्मभेदः सुख सुखञ्च सुखादिसमुदयश्च तदात्मत्वादेव शेषावपी'त्यादि यावत्सामान्यविशेषयोश्च तत्सम्बन्धित्यादेकतराभ्युपगमे विशेषपक्षापत्तिरपी'ति, स्वविषयसामान्यापत्तेर्वेति, चाशक्तौ विकल्पार्थः,

२५ कालभावानो इत्यमपि विशेषण क्षेत्रकालभावा अमी इत्यस्य सम्बन्धिनो नान्यस्येति व्यावर्तनत्वात्, एवमिति क्षेत्रकालभावे यथा इत्यस्य भवन तथा क्षेत्रकालभावा अपि परस्परं भवतीति भाव यथाङ्गुलिरिति, अङ्गुलिर्वन्न वक्रत्वमुत्पलव्य भाव, प्रदेशेऽस्मिन्निति क्षेत्र प्रदेशियधुनेति काल इति विशेषणत्व द्रव्यस्य । अर्थान्तरापोहलक्षणमिति, बौद्धमत सामान्यस्याप्यपोहलक्षणतयाऽयस्यभावे कुतस्तदपोहलक्षण सामान्य भवेत्, सादृश्यमते सदृशवस्त्वतराभावे कुतस्तद्वैलक्षण्य सादृश्य भवेत्तथैकत्वमते च समानस्याभावेन तस्य भावस्य सामान्य कुतो भवेत् जगत् परस्परविशिष्टघटैकत्वमात्रत्वात्, समानानेकार्थानुवृत्तिलक्षण सत्त्वद्रव्यत्वगुणत्यक्त्वत्वात् । एतदेवाह—यदुक्तं प्रागिति, स्वविषयेति स्वविषय यत्सामान्य ततोपन्यस्तानामापत्तौनामत्रापि प्रसङ्ग इति भाव । परस्परविशिष्टैकरूपाणामनेने च समुदायस्य तथाविधैरेवापेक्षया

सद्विशिष्टाना लिङ्गम्, प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् सज्ञाकर्मणः (वै० अ० २ आ० १ सू० १८-१९) इत्युक्तं
 प्राप्ते, तस्मान्मन्वान्त्योऽन्तरालप्रलयमहाप्रलयेषु व्युत्थितव्यवहारणामपि शब्दार्थानां सम्बन्धं
 पर्यन्ति तस्माद्दृष्टवत्त्वसमवायसम्बन्धोऽपि सामयिकोऽस्याय वाचक इति यथाऽयं पनस इति समग्र
 प्राप्तेने शब्द इत्येतन्नानुक्तम्, अनवस्थाप्रमङ्गात्, येन शब्देन समयः क्रियते तस्यान्येन कार्ये इत्यनु-
 बन्धः, अन्तरस्यार्थप्रतीतौ स्वसमयो न प्रकल्प्यते, तत्समयानपेक्षा स्वाभाविकी, यस्मार्थे वृत्तिः स चित्त ३
 इति च, शब्दार्थसम्बन्धपरिज्ञानप्रयोगव्यवहारपरम्पराया अव्यवच्छेदात् । यथाऽऽह अतस्त्वितिः
 'अथवा नेदमेव नित्यलक्षणं ध्रुव श्रुतस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्धव्यययोगि यत्तन्नि-
 लमिति, इदमि नित्य यस्मिन्स्त्व न विहन्यते, किं पुनस्तत्त्व ? तस्य भावस्तत्त्वम्, आकृतावपि तत्त्व
 न विहन्यते' (भावसल्लसमहाभाष्ये अ० १ पा १ आह्निक १ रा २) समयप्रत्याख्यानवत् प्रविष्टानु-
 श्रयाख्यानविद्वेषो वृद्धव्यवहारादाकाशदिमात्रे प्रतिपत्तेरित्यदोषाय, न शब्दादेवेति व्यत्यमापत्वात् । १०

तत्रसम्बन्धादृष्टेऽप्यभिधानप्रलययोः प्रवृत्तिं दर्शयन्नाह—

तथा ह्यन्तरेण तत्त्वं द्रव्यं समवायञ्चोद्भव्ये आकाशादावनेकद्रव्ये आ अन्त्यावयवि-
 द्रव्यात् कुञ्चलिखिते क्रीडनके चोक्तिप्रत्ययौ दृष्टौ, न भवेदेतत्त्वमात्रेऽपि त्वाकारमात्रे ।

तथा ह्यन्तरेणेत्यादि, तत्त्व द्रव्यं समवायञ्चेति, द्रव्यञ्च द्विधा अद्रव्यमनेकद्रव्यञ्च,
 अद्रव्ये त्वाकाशादौ सत्त्वामावेऽप्युक्तिप्रलयानुक्तिः । अनेकद्रव्यमारब्धद्रव्यं तच्च समवायसमवायि- १५
 ऋणैरपरम्यते, सप्तमायिकारण भदस्य कृपालानि, असमवायिकारण तत्त्वयोगा, आकृति च विधु-
 पायमर्यादासङ्गहायै, ओ विधिः ? स्वतः स्वात्मनि च, क उपाय ? सयोगादिनिमित्तान्तरसाहितानि,
 का मर्यादा ? आ अन्त्यावयविद्रव्याप्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते विनाशोऽपि ऋणविभ्रमात्
 ऋणविनाशाद्वा, तत्र छिद्रपूर्णं घटे कारणविभागानुत्पन्ने सयोगाभावादारब्धद्रव्याभावेऽपि घटाभि-

संज्ञा-नाम, इयं-कार्यं इत्यादि, तदुभयमस्मद्विशिष्टानामीधरमहर्षीणां सत्ये छिद्रम्, कथमेतदित्यत आह-प्रत्यक्षप्रवृत्त- २०
 त्वादिति, संज्ञाकर्मण इति सनाहारद्वन्द्वोक्तकर्मणः, यस्य हि स्वर्गोपूर्वादयः प्रलयात् स एव तत्र स्वर्गोपूर्वादिसंज्ञा
 कर्मणोऽपि, प्रलये चैत्रमैत्रादिपिण्डे पित्रादेः त्रैत्रमैत्रादिशक्तिवैश्वानरविति भावार्थः । अनवस्थेति, ये न शब्देन
 अतःप्रलयादर्थोऽसंकेत आहमिति तन्तुद्रव्यापि संकेतो आहमित्यन्तं तत्प्रकृतस्यान्येन तस्याप्येवतन्त्येनसङ्गत्वात्,
 तत्परिहारार्थं प्रत्यक्षस्य समयानपेक्षा स्वाभाविकी नित्या वृत्तिरिष्यते तर्हि सर्वेषां द्र दानां तथैवास्तु किं चमयेन,
 प्रलयस्य च निष्प्रमाणत्वेन शब्दार्थसम्बन्धपरिज्ञानप्रयोगव्यवहाराणां परम्पराया न व्यवच्छेद इति भावः । अथावयवसंज्ञान- २५
 रूपायाऽप्यित्यादिकाया आहृतेर्वैश्वानरानाल मध्ये मध्ये उत्पत्तौ तादोऽपि प्राराः तरेण पतञ्जलिकृतमित्यस्यमाह, अथवेति,
 नित्यलक्षणं ध्रुवपदस्यैव व्यापमानं कूटस्थमिति, रूपान्तरपतिर्बिंबाल यथा पयसो दृष्यादिरूपता, अनेन परिणामाति-
 स्यता प्रपञ्चः ३ इत्येते सत्तापर्यन्तवाद्दुर्गपत्तिलयेन जगत्सत्तास्यैवाभाविसंज्ञा निरस्तौ, अश्वत्थिलयेन तृतीयो वृद्धिलक्षणः,
 उपपन्नवेति अत्रुत्तः परिणाम, अनवस्थेति प्रथमोऽपचय एतद्रूपविकाररहितमिति तदर्थं, अथयेति पयो विनाश, इदं
 अथवेति अथवा यथाशब्दारेकप्रत्यक्षपदार्थविययश्च, अथमेव न नित्यशब्दार्थं प्रवाहाविच्छेदेऽतादृश्यपि नित्यत्ववृद्धौ ३०
 पदित्यत आह तदपीति, यस्मिन्स्त्वमिति, मस्मिन् विहतेऽपि तद्वृत्तिधर्मो न विहन्यत इत्यर्थं, प्रवाहमित्यता चाने-
 चोच्छा, तन्मात्रेऽपि तद्वृत्तौ न अन्वयति, आधयप्रवाहाविच्छेदादिति भाष्यटीका । आद्यतेऽस्ति बर्षेते निपरिणमति अपशीवते
 वेदस्तीति इह भावविकार । अन्तरेणेति, इयं द्रव्यं वसन्तसमन्तरेणैव स्वतः स्वात्मनि चैति अत्यावयविद्रव्यादस्य,
 अन्त्यावयविद्रव्ये चेत्यर्थः । छिद्रपूर्णं इति, अत्यन्ते घटे छिद्रानन्तरं पुनः समीकृते कारणविभागात् पूर्वघटविनाशव्यतिरेकेण

पुक्तिप्रलययो स्वाताम्, नायथा, व्यक्तिभिन्नाऽर्थसिद्धिरिष्यत इति, उक्तिप्रलयाभ्यां द्रव्यघटादि-
व्यक्तितो भिन्नस्य द्रव्यत्वघटत्वादेरर्थस्य सिद्धिरिष्यते, एव गुणकर्मगवाद्यसत्योत्क्षेपणादिद्वयक्तिभिन्न-
तत्त्वत्त्वार्यसिद्धिरेपितव्या, भिन्नेऽर्थेऽप्यभिन्नोक्तिप्रलयदर्शनादिति ।

अत्रोच्यते—

० तन्न, अन्यतोऽपि तयोः सिद्धेः, तौ हि कस्मिंश्चिदेवाऽऽकारादिमात्रे, अन्यथाऽऽका-
शादिषु विनाऽनुवृत्त्या कुतोऽभिधानप्रत्ययौ? इत्येते चात्रापि तौ, तस्मान्नास्ति सामान्यम् ।
तद्वेति, अपिशः शत्रियमाभावेऽत्रोक्तसिद्ध नामादिकमप्युक्तिप्रलयकारणमाह—ययो सिद्धिः?

उक्तिप्रलययो, तन्नियमाभाव दर्शयति—तौ हि कस्मिंश्चिदेवाऽकारादिमात्रे, आदिमहगात्राभ्यामात्रे, आक-
रणनाकारः, बुद्ध्या यो यथा परिशुद्धेत्यर्थं तान्ना वा निर्दिश्यते स एव तस्याकार, स च ताप-

१० आत्रो न ततोऽधिको यथाऽऽकाश इत्ये इति वा, अन्यथाऽऽकाशादिषु विनाऽनुवृत्त्याऽऽकाशाकाल
दिशा स्वमतेऽप्येकत्वात्, कुतो भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययौ? कुतो वाऽऽकाशादीनि तत्त्वत्वानीति,
इत्येते चात्राप्युक्तिप्रलयौ तस्मान्नास्ति सामान्यम्, घटत्वादिसामान्योपचारात्तत्रैवभिवात्प्रत्ययाविति
चेन्न मूल्यसामान्यासिद्धेः, साधन्यांभावाद्योपचाराभावात्, तत्त्वपरीक्षायामुपचारस्मात्काशात्तस्मान्नाः,
मिथ्याभिधानप्रलयत्वप्रसङ्गादाकाशादिविति ।

११ किञ्चान्यत् सामयिकत्वाच्छुद्धार्थप्रत्ययस्य तौ लोकवृद्धव्यवहारात्मकौ लोकवृद्धव्य-
वहार इष्ट्वा बालानामभिधानप्रत्ययौ भवत, न तत्त्वानुवृत्तिव्यावृत्तिकृतौ, लोकस्य तत्त्वत्त्वा-
द्यज्ञानात् ।

(किञ्चान्यदिति) समयाय प्रभरति समय प्रयोजनस्य समयभर्यो वा सामयिकः,
यथोक्तम् 'सामयिक शब्दादर्थप्रत्ययः' (वे० अ ७ था० २ सू० २०) इति, न सामान्यनिमित्त-
१२ इति, तौ चाभिधानप्रत्ययौ लोकवृद्धव्यवहारात्मकौ, लोकवृद्धव्यवहार इष्ट्वा बालानामभिधानप्रत्ययौ
भवतः, सिद्धितर्विचित्रशास्त्रव्यवहाराणामप्यन्यव्यव्यतिरेकात्मकाद्बुद्धव्यवहारादेव, न तत्त्वानुवृत्ति-
व्यावृत्तिकृतौ, लोकस्य तत्त्वत्त्वाद्यज्ञानात्, न तत्त्वत्वात् तत्त्वज्ञान वेपाम् । स्वान्ततम्—'सहाकर्म त्व-

१३ यथा समयवृत्तिविण्डरूपादिव्यतिरिक्तनिमित्तनिवधना तथाविधाभिधानप्रलयत्वात्, दृष्टनिमित्तदाष्टप्रत्ययाभिधानवर्द्धि-
यद्विध चनावभिधानप्रत्ययौ तदेवसामान्य व्यधिभिरिति, न च निर्निमित्तौ तौ अरस्मिन्त्वापत्ते, सदा भावस्याभावस्य
१४ क प्रसङ्गात् । तावेनौ प्रत्ययाभिधानौ संकेतारविण्डरूपादिव्य एव भवतोऽन्यथा सामान्याभावेनाऽऽकाशात्त्वविचालप्रत्ययौ
न भवेताम्, न चाकाशादौ घटत्वादिसामान्यस्य परम्परात्मकत्वेन तत्त्वत्वाभिधानप्रत्ययौ भवतः, कर्तृत्वज्ञानात्, न लोकवि-
कर्णानां बहूनामपि प्रत्ययानां वैलक्षण्यमस्ति, अयथा ह्यपरसादिप्रत्ययानामपि नानाविधत्व न स्वादिसाद्येनाह—अन्यतोऽपि
तयोरित्यादि । बुद्धवेति, बुद्धौ केवल नीगदाकारस्यैव प्रतिभात्वात् तान्ना च नीलदिवस्तुन एव प्रतीर्ते ततो स्वति-
रिक्तैः सामान्यमस्ति अन्यथाऽऽकाशमिति जित्य इति न प्रत्ययोक्तौ स्वाताम्, तत्र सामान्यस्य भक्ताऽनभ्युपगमादिति भाष ।

१५ सामयिक इति, समय संकेत अन्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्यकार, य शब्दो यस्मिन्सर्वे संकेतितः स तमर्थे
प्रतिभदयति तथा च शब्दादयो संकेत एव सम्बन्ध स एव समयरूपधीनो न तामान्याद्यर्थान् इत्यर्थः । लोकवृद्धेति,
स्येः यो इव तद्व्यवहारात्मकत्वित्यर्थः, यथा प्रयोजकेन घटमानयैत्युक्ते प्रयोज्यस्य कम्पुर्भावन्तमर्षमानयतो ज्ञानं तावदु-
मिनेति तदर्थो वाच इयमस्य प्रवृत्तिर्ज्ञानजन्मा प्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तिवृत्ति, तत्र ज्ञानमेतद्वाक्यज-यमेतदन्तरामित्वात्,
एतज्ज्ञानविषयोऽयं कम्पुर्भावन्तमर्षमानयतो कल्पत्वाच्च इत्याद्यावाप्योग्येयथा बालस्य घटघटादयर्थे प्रवृत्ति । सर्वकारमेति,

सद्विशिष्टाना लिङ्गम्, प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् सज्ञाकर्मणः, (वै० अ० २ आ० १ सू० १८-१९) इत्युक्तं
 शास्त्रे, त्रयानामन्वाद्योऽन्तरालप्रलयमहाप्रलयेषु च्युन्निष्ठन्नव्यवहारानामपि शब्दाथानां सम्बन्धं
 पश्यन्ति तस्माद्दृढत्वसमवायसम्बन्धोऽपि सामयिकोऽस्मात् वाचक इति यथाऽयं पन्स इति समञ्च
 प्राकृते शब्द इत्येवमायुक्तम्, अनवस्थाप्रसङ्गात्, येन शब्देन समयः क्रियते तस्यान्येन कार्ये इत्यनु-
 यक्तं, अन्तरस्थार्थाप्रतीतौ ससमयो न प्रकल्प्यते, तत्समयानपेक्षा स्वाभाविकी, यस्मात्ते वृत्तिः स इति ३
 इति च, शब्दायसम्बन्धपरिज्ञानप्रयोगव्यवहारपरम्पराया अव्यवच्छेदात् । यथाऽऽह षट्छलिः
 'अथवा नेदुमेव नित्यलक्षणं शुब कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्धव्यययोगि यच्चस्त्रि-
 ल्यमिति, वदुपि निय यस्मित्वत्वं न विहन्यते, किं पुनस्तत्र ? तस्य भावस्तत्त्वम्, आकृतायपि तत्र
 न विहन्यते' (भावज्ञानमहाभाष्ये अ० १ पा १ आह्निक १ स २) समयप्रत्याख्यानवत् त्रिविधादृढ-
 त्वसम्बन्धानादिद्वेषो वृद्धव्यवहारदाकारादिमात्रे प्रतिप्रचेरित्यदोषाय, न शब्दादेवेति चक्ष्यमाणत्वात् । 10

तत्रसम्बन्धादृतेऽप्यभिधानप्रत्ययोः प्रवृत्तिं दर्शयन्नाह—

तथा ह्यन्तरेण तत्त्वं द्रव्यं समवायश्चाद्रव्ये आकाशादावनेकद्रव्ये आ अन्त्यावयवि-
 द्रव्यात् कुञ्चलिसिक्ते क्रीडनके चोक्तिप्रत्ययौ दृष्टौ, न भवेदेतत्तत्त्वमात्रेऽपि स्वाकारमात्रे ।

तथा ह्यन्तरेणेत्यादि, तत्त्वं द्रव्यं सगरायञ्चेति, द्रव्यञ्च द्विधा अद्रव्यमनेकद्रव्यञ्च,
 अद्रव्ये त्वाङ्गाप्राज्ञौ तत्रत्राभावेऽप्युक्तिप्रत्ययबुद्धिः । अनेकद्रव्यमारब्धद्रव्यं तच्च त्रयवाच्यसमवायि- 15
 क्षरणैरुत्पद्यते, त्रयवायिकारण घटस्य कृपालानि, असमवायिकारण तत्सयोगा, आदिति च विध्यु-
 प्राबमर्थाशसङ्गहायैः, को विधि ? स्वतः स्वात्मनि च, क उपायः ? सयोगादिनिमित्तान्तरमहिम्नानि,
 का मर्यादा ? आ अन्त्यावयविद्रव्याद्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते त्रिनागोऽपि कारणविभ्रमात्
 कारणविनाशाद्वा, तत्र उद्वृत्तौ घटे कारणविभागात्पुनरे सयोगाभावाद्वाच्यद्रव्याभावेऽपि घटाभि-

सज्ञा-नाम, इत्थं-कार्यं इत्यादि, तदुभयमसाद्विशिष्टानामीधरमहर्षीणां सत्त्वे लिङ्गम्, कथमेतदिलत आह-प्रत्यक्षप्रवृत्त- 20
 स्त्वादिति, सज्ञाकर्मण इति समाहारद्वाद्भेदप्रज्ञाव, यस्य हि स्वर्गोपूर्वादय प्रत्यक्षा स एव तत्र स्वर्गोपूर्वादिसज्ञा
 कर्ममिधे, प्रत्यक्षे धैत्रमैनादिपिण्डे पित्रादिधैत्रमैत्रादिसज्ञानिवेशनवदिति भावार्थः । अनवस्थेति, ये मन्वादी यैत्र शब्देन
 अहताष्टाश्रौतसंज्ञेन आह्वयितं तच्छब्दस्यापि सकेतो प्राहयितव्यस्यै सत्संकेतस्याप्येन तस्याप्येवमन्येनखनप्रज्ञा,
 तदुद्वृत्तौ घटस्य कृपालानि घटस्य कृपालानि घटस्य कृपालानि घटस्य कृपालानि घटस्य कृपालानि घटस्य कृपालानि 25
 रूपमाय आदिव्यञ्जिकाया आहृतेर्थावृत्तत्वात्प्रलय मन्वे मन्वे उरगत्तौ नागोऽपि प्रवरात् तरेण षट्छलिदृढतिलयत्वमाह, अथवेति,
 नित्यलक्षणे शुबपदस्यैव व्याख्यानं कूटस्थमिति, स्वतःतरापीतिर्बिचाल यथा प्रयतो दध्यादिरूपता, अनेन परिणामदि-
 स्वता प्रयत्नाः । अतएव सत्पार्यन्तवादानुपवीत्येव । जसत्ताप्यी भावविकारौ निरस्तौ, अहृदीत्यनेन तृतीयो वृद्धिप्रकारः 30
 रूपप्रवेति चतुर्थं परिणाम, अनपायेति पचमोऽपचय एतद्रूपविकाररहितमिति तदर्थं, अव्ययेति षष्ठो विनाश, इह
 अविषयं नित्यत्वं यावत्प्रकारेणैकप्रस्थितपदार्थविययय, अयमेव न नित्यशब्दार्थं प्रवाहाविच्छेदेऽसाहृदयपि नित्यत्ववृद्धा- 30
 रदिलत आह-सद्वृत्तौ, यस्मित्वत्त्वमिति, यस्मित्वं विहृतेऽपि तद्वृत्तिभर्ता न विहन्यत इत्यर्थं, प्रवाहनित्यता अने-
 न्बोधा, अज्ञानोऽपि तद्वृत्तौ न चक्षति, आद्यप्रवाहाविच्छेदादिति भाव्यटीका । जागतेऽस्ति अर्पते विपरीणमति-अपरीयते
 अद्वितीयं पदं भावविकारः । अन्तरेणेति, द्रव्यद्रव्यात्वसमवायमन्तरेणैव स्वतः स्वात्मनि चेति अखानयविद्रव्यादृष्टः,
 अन्त्यावयविद्रव्ये श्लेषः । उद्वृत्तौ इति, तत्त्वे घटे विज्ञान-तर्त पुनः समीकृते कारणविभागात् पूर्वघटविनाश एतरेणे

प्रगमे विशेषपक्षत्यागः सामान्यपरिग्रहश्चापद्यते, तत्र चोक्ता दोषाः सुखं सुखञ्च सुखादिसमुदयश्चेत्यादयस्त एवात्र रूप रूपञ्च रूपादिसमुदयश्चेत्यादयः । मा भूदात्माभावदोषस्तस्मिन्नात्माभावे विशेषाभावादोष इति पक्षान्तरं यदि गृहीयात्—

• अथाऽऽत्मा स विशेषस्ततो विशेषो न भवत्येकत्वादात्मनः ।

(अथेति) अथाऽऽत्मा स विशेषः, आत्मा एक एव स एवान्य इति ततो विशेषो न भवत्येकत्वादात्मनः—घटादेर्द्वैतुं, एकरूपादात्मनस्तत्रादित्यर्थः, अन्यो हि विशेषः ।

एतदोषपरिहारार्थमथोच्यते परेण—

नैकत्वान्यत्वविरोधदोषौ, आत्मैव विशेष इत्यनपादानादिप्रतिज्ञानादित्यत्रोच्यते प्रथमविकल्प आयातो विशेषस्य विरोध इत्यात्मनोऽन्यथाभचनादनात्मत्वमिति घटरूपादिपूर्वोत्तराणामभावस्तथा चोभयाभावः ।

(नेति) नैकत्वान्यत्वविरोधदोषौ, आत्मनो विशेष इति सम्यग्भावादानयो पट्टोपश्चमीनिर्देशो भेदेनात्मनि विशेष इत्यधिकरणसप्तम्या निर्देशे वा स्यातामेतौ दोषौ, किं तर्हि ? आत्मैव विशेष इत्यनपादानादिप्रतिज्ञानान्नैकत्वान्यत्वविरोधदोषौ ममेति । अत्रोच्यते यद्यात्मापेक्ष एव विशेष इति तत् प्रति उच्चारण 'प्रथमविकल्प आयातो विशेषस्य विरोध' इति, अत्राप्यय दोषः, एक एवान्य इत्यात्मनोऽन्यथाभचनादनात्मत्व रूपादिरूपेण, किं वाङ्मात्रेण ? नेत्युपपत्तिमाह—अन्यथाभवनादिति, तन्निर्देशोयति घटरूपादिपूर्वोत्तराणामभाव इति, स कथं ? अन्यान्यरूपादय एव भवन्तीति घटाभावस्तदभावे कस्य विशेषः, घट एव वाऽन्यथा भवतीति रूपाद्यभावः, ततश्चोत्तरेया शिवकादीना पिण्डावस्थातः पूर्वेणा च मृत्वादीनामभावः । अथवा घटतोऽन्यत् पटत्व रूपतोऽन्यच्छब्दादित्वेन प्रकारेणान्यथाभवनाद्वटाभावो रूपाद्यभावश्च, तथाचोभयाभावात्—आत्माभावो विशेषाभावश्च, अथवा रूपाद्यभावप्राप्तितो घटात्माभावो घटात्माभावप्राप्तितो रूपाद्यभाव इति ।

एतदनिष्टतायान्तु परापेक्षपक्षापत्तिः, तथापि द्रव्यभेद प्रसक्तः परापेक्षत्वाद्द्विशेषस्य ।

एतदनिष्टतायान्तु परापेक्षपक्षापत्तिरिति, घटादेरात्मनोऽन्यथाभवनादनात्मत्व तेन च विशेषस्यात्मनश्चाभाव इत्युक्तविरोधदोषानभ्युपगमे परापेक्षपक्षः, परविषयो विशेषो न स्वविषय इत्यापन्नः, स किं नामको दोष इति चेत् स्वपक्षपरित्यागनामक उपचर्यते । एवमभ्युपगम्यमानेऽप्य-

एव च विशेष इति स्वविषयो विशेषे उच्यते इत्यत्र पक्षे दोषमाह—अथात्मेति । स एवान्य इति, यदि विशेषो घट एव प्रथममन्व विषय इति सम्मन्वित्वेन धीने स्यात्, अन्यत्रान्, धीद्वयमभ्युपगम्येदमभिहितम् । इदमस्माद्भिन्नमिति वाऽस्यामुष्मादेव इति वाऽस्मिन् भेद इति वा न निर्दिश्यते येन पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गो भवेत् किन्तु भेदस्य स्वरूपत्वात् स्वरूपवर्तीतिरेव नदशति तत्र धीद्वयाभावात्कोषदोष इत्याद्यद्यते नैकत्वेति, अत्र पक्षे विशेषस्य विरोध इत्युक्तदोषो दुर्बल इत्याह—अत्रोच्यते इति, दोषात्तत्पक्षे—अत्राप्यय दोष इति, नीलघटयोर्भेद आत्मनो घटस्यापि विशेषस्य नीलादेरेव प्रतिज्ञानान्वायवापत्तेरात्माभावपत्त्या घटरूपाद्यो पूर्वोत्तरयो सम्बन्धाभावेन धर्मधर्मिभावानुपरत्या निर्धर्मकस्य चाप्रसिद्धे परात्पक्षान्नेनोभयाभाव एव स्वादिति भावः । सजातीयक्षणपरम्पराप्रयेणाह—अन्यान्यरूपादय पश्येति, विजातीयक्षणपरत्वादेवऽऽह—घटतोऽन्यदिति । स्वपक्षपरित्यागनामकः इति, स्वस्य य परापेक्षो विशेष इति तपरित्यागस्वरूप-

धानप्रत्ययौ दृष्टौ, तथा कुड्यलिखिते समनाप्यसमवायिकारणभावेन, शिशुनाम् श्रीहृदयेऽहोमूपा-
पाणादौ सद्भावात्सद्भावस्थापनाहते, न भवेदेतत्तत्रमात्रेऽपि त्याकारमात्रे,—सत्त्वानमात्रे—सादृश्य-
मात्र इत्यर्थः ।

तौ च तत्र तत्त्वस्योपनिलयनात् कृताविति चेत्तत्र तत्राभाव उक्तः, सत्यपि च तत्त्वेऽ-
स्मद्विष्टाकारमात्रत उक्तिप्रत्ययौ चोक्तौ, अधाप्याभासमात्रे तत्त्वोपनिलयनमिष्यते त्वया तत्
स्थाणुमृगतृष्णिकयोर्नरसलिलत्वप्रसङ्गः, तत्र तदभिधानप्रत्ययसद्भावात्, तत्त्वोपनिलय-
नाच्च, घटत्वोपनिलयनाद्धटवत्, अनुपनिपाते नरसलिलोक्तिप्रत्ययौ मा भूताम्, तौ च
दृष्टौ कथमगृहीतविशेषणत्वाद्भरत्वसलिलत्वानुपनिपातेन युक्तौ, तत्रोपचारलभ्यौ हि तौ, इह
तु लोकनये विनोपचारेण लभ्यौ, कथमिति चेत्? अनुपचरितकिञ्चिद्भूताकारात्तु किञ्चिदु-
क्तिप्रत्ययौ स्याताम्, आकारस्यासम्पूर्णस्य दृष्टत्वादेव, भवत्पक्षे पुनर्नहि तत्त्व किञ्चिन्निरी-
किञ्चिच्चानिरीनमित्यस्तीति ।

(तौ चेति) अनुपनिपाते नरत्वस्य स्थाणौ सलिलत्वस्य मृगदृष्णिकायाम्, तरवस्य घटत्वस्य,
स्याताम् भवितुमर्हत् (स्पष्टम्)

एव तावत् सामान्य विकल्पद्वये विचारितम्, विशेषोऽधुना विचार्यस्तत आह—

तथा विशेषोऽपि, तत्र यदि स्वविषयो विशेषविरोधः, यदि विशेषस्तत आत्मा न भवत्य-
न्यत्वाद्विशेषस्य, यदि घटादावात्मनि विशेषो वर्त्तते स्वविषय तत आत्मनोऽन्यत्वाद्विशेषस्य
रूपादेर्देशतो विशिष्यमाणस्य गुणतः प्रतिक्षणान्यान्योत्पत्ति विनष्टपुरुपादियु कस्तदात्मा,
अन्यथा घटादौ सामान्यापत्ते तत्र चोक्ता दोषा ।

तथाविशेषोऽपीति, सोऽपि कल्पनाद्वयी नातिवृत्तते स्वविषय परविषयो धेति, तत्र यदि
स्वविषयो विशेषविरोधः, विशेषस्य विरोधो विशेषाभावापत्तेः, विशेषेण विरोध आत्माभावापत्तेः ।
किं चाख्यात्रेण? नेत्युच्यते, यदि विशेषस्तत आत्मा न भवति, अन्यत्वाद्विशेषस्य, विशेषेण विरोध-
स्यावत्, यदि घटादावात्मनि विशेषो वर्त्तते स्वविषय तत आत्मनोऽन्यत्वाद्विशेषस्य—रूपादेर्देशतः
परस्परतो विशिष्यमाणस्येति, तदर्थेयति गुणत इति, गुणत कालतो वा प्रतिक्षणान्यान्योत्पत्तिविनष्ट-
पुरुपादियु कस्तदात्मेत्यात्माभावस्तदभावे कस्य विशेषः, अन्यथेति, रूपादीना समुदायैक्यापस्यभ्यु-

जाते घटे कारणविभागात्तर संयोगादिक्रमेणानुसक्त इत्यर्थः । अनारब्धद्रव्यं हि न घटोऽपि तु आरब्धद्रव्यमेव पूर्णं दृष्टं,
ततो नाली घट परतु तत्र घटाभिधानप्रत्ययौ दृष्टौ तौ न भवैतामिति भावः । कुड्यलिखित इति । कुड्यलिखिते घट-
दावाकारस्य सद्भावात् सद्भावस्थापना अलावृपापाणादावाकारात्सद्भावसद्भावस्थापना घटस्य, तत्र भुक्तिप्रत्ययो घटत्वादिसां-
मायव्यतिरेकैव दृष्टाविति न तयोर्निमित्त सामान्यमिति भावः । अनुपचरितेति, स्थाणुमृगतृष्णिकयोर्नरसलिलत्वस्य
विषयमगृह्णित्वा, विषयस्य च तस्यलक्षणं सद्भावत्वात्कारो समुपात्तरसलिलत्वात्कारो स्थाणुमृगतृष्णिकयोश्च अतोऽनुपचरितकि-
चित्तदाकारत्वात् नरसलिलोक्तिप्रत्ययौ भवतः, न चैव तावद्विषयीतौ भवत इति वाच्यम्, असंपूर्णसाधारणस्य दृशनात्,
न चैव भवमते सम्भवति नरत्वमलिलत्वादे संवृत्तत्वात्सद्भावानुपात्ति, आभासे तत्त्वोपनिलयनलीकारे स्थाणुमृगतृ-
ष्णिकयोर्नरसलिलत्वप्रसङ्गो दुर्वार इति भावः । अथत्वाद्विशेषस्येति आत्मन एकत्वात्, विशिष्यस्य च नानात्वात् कथं विशेष-
आत्मेति विरोध इति । भवेन घटादे स्थाणुमृगतौ घटाभावादेव विशेषाभाव दोषमभिधाय योऽसौ घटात्मा तदेव स्व च

परमे विशेषपक्षत्याग' सामान्यपरिमहद्भापद्यते, तत्र चोक्ता दोषाः सुख सुखञ्च सुखादिसमुदयञ्चेत्यादयस्त एवात्र रूप रूपञ्च रूपादिसमुदयञ्चेत्यादय' । मा भूदात्माभावदोषस्तस्मिन्नात्माभावे विशेषामावदोष इति पक्षान्तर यदि गृहीयात्—

अथाऽऽत्मा स विशेषस्ततो विशेषो न भवत्येकत्वादात्मनः ।

(अथेति) अथाऽऽत्मा स विशेष, आत्मा एक एव स एवानन्य इति ततो विशेषो न ऽ भवत्येकत्वादात्मन -घटादेर्दस्तुनः, एकत्वादात्मनस्तत्त्वादित्यर्थ, अन्यो हि विशेष' ।

एतदोषपरिहारार्थमथोच्येत परेण—

नैकत्वान्यत्वविरोधदोषौ, आत्मैव विशेष इत्यनपादानादिप्रतिज्ञानादित्यत्रोच्यते प्रथमविकल्प आयातो विशेषस्य विरोध इत्यात्मनोऽन्यथाभवनादनात्मत्वमिति घटरूपादिपूर्वोत्तराणामभावस्तथा चोभयाभावः ।

10

(नेति) नैकत्वान्यत्वविरोधदोषौ, आत्मनो विशेष इति सम्बन्धापादानयो पद्योपश्चमीनिर्देशो भेदेनात्मनि विशेष इत्यधिकरणसप्तम्या निर्देशे वा स्वातामेतौ दोषौ, किं तर्हि ? आत्मैव विशेष इत्यनपादानादिप्रतिज्ञानान्नैकत्वान्यत्वविरोधदोषौ ममेति । अत्रोच्यते यद्यात्मापेक्ष एव विशेष इति वत् प्रति उच्चारण 'प्रथमविकल्प आयातो विशेषस्य विरोध' इति, अत्राप्यय दोष', एक एवान्य इत्यात्मनोऽन्यथाभवनादनात्मत्व रूपादिरूपेण, किं वाङ्मारेण ? नेत्युपपत्तिमाह—अन्यथाभवनादिति, तस्मिन् 15 दर्शयति घटरूपादिपूर्वोत्तराणामभाव इति, स कथं ? 'अन्यान्यरूपादय एव भवन्तीति घटाभावस्तदभावे कस्य विशेष', घट एव वाऽन्यथा भवतीति रूपाद्यभाव, ततश्चोत्तरेषा शिवकादीना पिण्डावस्थात पूर्वेषा च सृत्वादीनामभाव । अथवा घटतोऽन्यत् पटत्व रूपतोऽन्यच्छब्दादित्व तेन प्रकारेणान्यथाभवनाद्घटाभावो रूपाद्यभावश्च, तथाचोभयाभाव -आत्माभावो विशेषाभावश्च, अथवा रूपाद्यभावप्रापितो घटात्माभावो घटात्माभावप्रापितो रूपाद्यभाव इति ।

20

एतदनिष्टतायान्तु परापेक्षपक्षापत्ति', तथापि द्रव्यभेद' प्रसक्तः परापेक्षत्वाद्विशेषस्य ।

एतदनिष्टतायान्तु परापेक्षपक्षापत्तिरिति, घटादेरात्मनोऽन्यथाभवनादनात्मत्वन तेन च विशेषस्यात्मनश्चाभाव इत्युक्तविरोधदोषानभ्युपगमे परापेक्षपक्ष', परविषयो विशेषो न स्वविषय इत्यापन्नः, स किं नामको दोष इति चेत् स्वपक्षपरित्यागनामक उपचर्चते । एवमभ्युपगम्यमानेऽप्य-

एव च विशेष इति स्वविषयो विशेष उच्यत इत्यत्र पक्षे दोषमाह-अथात्मेति । स एवानन्य इति, यदि विशेषो घट एव 25 विशेषस्य विशेष इति गम्यन्धि-चेन धीर्न स्यात्, अन-घटान्, धीद्वयमभ्युपगम्येदमभिहितम् । इदमस्माद्विधमिति वाऽस्यासु-प्पादेर इति वाऽसिन् भेद इति वा ? निर्दिश्यते येन पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गो भवेत् तत्तु भेदस्य स्वरूपत्वात् स्वरूपप्रतीतिरेव नयप्रतीति तेन धीद्वयभावाच्चोक्तदोष इत्याह-एते नैकत्वेति, अत्र पक्षे विशेषस्य विरोध इत्युक्तदोषो दुर्द्धर इत्याह-अत्रोच्यत इति, दोषा-तरमप्याह-अत्राप्यय दोष इति, नीलघटयोरभेद आत्मनो घटस्यापि विशेषस्य नीलदेरिव प्रतिष्ठामन्यान्यत्वापत्तरात्माभावापत्तय घटरूपाद्यो पूर्वोत्तरयो सम्बन्धाभावेन धर्मधर्मिमायातुपरतया निर्धर्मकस्य चाप्रसिद्धे 30 परित्यागभावोभयाभाव एव स्यादिति भाव । सजातीयक्षणपरम्पराश्रयेणाह-अन्यान्यरूपादय पचेति, विजातीयक्षणपर-म्यापेक्षयाऽह-घटतोऽन्यदिति । स्वपक्षपरित्यागनामक इति, तस्य य पक्षे स्वापेक्षी विशेष इति तत्परित्यागस्वरूप-
श्री० न० ४

यमपरो होपक्षवापि द्रव्यभेद , द्रव्यस्य घटादेरात्मन स्वररूपाभ्या द्विधाऽऽत्मावस्थान प्रसक्तम् , परापेक्षत्वाद्विशेषस्य ।

स्यामतम्—

पटाद्यवृत्त्यात्मक एव घट पटाद्यपेक्षत इति चेत् का हि घृत्तिसहायकादृते सिद्धवृत्ते
५ पटाद्यपेक्षा, प्रयोजनाभावात्, तथाऽऽत्मैवास्य भिद्येत, सहायापेक्षवृत्तित्वात्, शिबिकीद्वा
हाऽऽत्मवृत्तित्वात् ।

(पटादीति) पटाद्यवृत्त्यात्मक एव घट पटाद्यपेक्षते, तन्नेत्युच्यते वा हि घृत्तिसहायकादृते
सिद्धवृत्ते पटाद्यपेक्षा, घृत्ते सहायक वृत्तिसहायक, घटवृत्ते सहायभाष पटस्य गुक्त्वा स्वत एव
सिद्धवृत्तेः पूर्वमेव घटस्य काऽन्योत्तरकाल पटाद्यपेक्षा? नास्त्येवेत्यर्थः, किं कारणं? प्रयोजनाभावात्
१० तथाऽऽत्मैवास्य भिद्येत, तेन प्रकारेण तथा, घटस्वरूपमेव भिद्येत सहायापेक्षवृत्तित्वात्, शिबिकी-
द्वाहात्मवृत्तित्वात् ।

अथ पार्थिवत्वादस्ति घटस्य पटाद्यपेक्षेत्याह—

समानजातित्वादपेक्ष्यते घटेन पट , सा पार्थिवत्वम्, घटात्मत्वाच्च विशेष पटादेरिति
चेद्विजातीयोक्तं विशेषाभाव उदकादे , द्रव्यत्वाद्यपेक्षा तत्रापि चेद्विजातीयाभ्यां गुणक-
१५ मभ्यामविशेष , तत्रापि सत्तापेक्षेति चेद्विजातीयात्तर्ह्यन्तासत सत , जातेरिवाजाते ।

समानजातित्वादपेक्ष्यते घटेन पट का समाजाति ? 'पार्थिवत्वम्, विशेष पथ-
मितिचेद्व्यात्मत्वाद्विशेष पटादेरिति, अत्रोच्यते विजातीयोक्तं विशेषाभाव उदकादे—यदि समा-
नजात्यपेक्षया विशेष इष्यते, एव तर्ह्यसमानजातीयादुदकादेर्घटस्य विशेषाभाव प्राप्नोति, अनिष्ट-
ञ्ज्ञेयत्, द्रव्यत्वाद्यपेक्षा तत्रापि चेत्—द्रव्यत्वसामान्यापेक्षया घटस्योदकादेर्विशेषो भविष्यतीति चेत् ?
२० विजातीयाभ्यां गुणकमभ्यामविशेषः, न हि विजातीयोर्गुणकर्मणोर्द्रव्यत्वापेक्षाऽस्ति ताभ्यामपि घ
घटस्य विशेष इष्यते, तत्रापि सत्तापेक्षेति चेद्विजातीयात्तर्ह्यन्तासत सत , अविशेष इति वचंते, एवं-
मपि परविषाणद्विरन्तासतो विशेषाभाव स्यादपेक्ष्याभावात्, किमिदं ? जातेरिवाजातेः पार्थिव

पटाद्यपेक्षप्राप्तेरित्यर्थः । कथं त परिमाणानुसन्धानादुपचर्यत इत्युक्तम् । अत एव द्विधाऽवस्थानप्रसक्त उच्यतेऽप्रे । स्वपर-
रूपाभ्यामिति, विशेषस्य स्वविषयत्वात् परविषयत्वाच्च स्वरूपत पररूपतथावस्थान प्रसक्तमित्यर्थ , सभापेक्षत्वादेव
२५ घटादेः सात्मानि परात्मानि च दृष्टित्वप्रसक्त इति भाव परात्मानि पटाद्यवृत्तमानोऽपि घट पटादिकमपेक्षत इति शब्द
पटाद्यवृत्त्यात्मक इति, अयरात्तक्षत्रभावोदितस्य घटस्य विशेषत्वेऽयसात्तक्षत्रात्सौ स्वभावत्वात्प्राप्तेरिति भाव ।
पटादाववृत्तमानोऽपि घट समानान्तरत्वादेव पटमपेक्षत इत्याद्यक्ते समानजातित्वादिति, एव तर्हि पार्थिवत्व इत्या
यमेव स्यात् विशेष इत्याद्याह घटात्मत्वाचेति, ननु यथो समानजातिरस्ति तयोर्विशेषो भवतु यथोऽनु नास्ति समानजातियथा
यथोद्वेगो हयो कथं विशेष इत्याद्यक्ते विजातीयोक्तं इति, अत्यन्तासतः सत इति, केनापि रूपेणासतो गणन
३० मुमादेर्द्रव्यादेः सतोऽविशेषप्रसक्तोऽनुगानुसन्धानादित्यर्थः । विजातीयोक्तं इति, विजातीयानुदकादेर्घटस्य विशिष्टत्वा-
कर्मणोऽप्यविशेषो भवेदित्यर्थः । अत्यन्तासत सत इति, परविषाणद्विरन्तासतो इत्यनुसन्धानमपि विशेषे स्यात् सदसतोऽनु
प्राप्त्यापेक्षत्वात्पेक्षसमानजात्यत्वात् यथा घृत्तिसहायकाद्विजात्यत्वादिजालन्तराद्वादिभ्यश्च तथाच विशेषाभावस्याऽऽ-

त्वजातेश्च भवत्सिद्धान्तेनापगतजातेर्जासन्तरापेक्षा नास्ति तस्या कथं जालतरादुदकादेर्वा व्यक्त्यतराद्विशेषो भवत्यपेक्षाऽभावात् ।

कार्याद्वा कथमिति भावाभावयोरविशेष, एवं सत्त्वमेवाभावस्य भाववदसत्त्वमेव वाऽभावस्याभाववत् तथापि चोभयाभावः ।

(कार्याद्वेति) कार्याद्वा कथं विशेष इति वक्तव्ये, कार्यं हि भवत्सिद्धान्ते प्राग्विद्यमानं समवाय्यसमवायिकारणसामिन्धे पश्चादुत्पद्यते “क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत्” (वै अ ९ आ, १ सू १) इति सिद्धान्ताभ्युपगमात् कारणावस्थाया कारणाणा कार्यस्यासत्त्वादेवापेक्षा नास्तीति विशेषाभावः प्राप्तः, निष्पन्ने चोपस्तव्यापारावस्थाया सिद्धत्वात् कार्यस्य कारणाना कारणत्वाभावात् कार्यकारणविच्छेपाभावः, इति शब्दो हेतूपसहारार्थः, इत्युक्तेतुपारम्पर्याद् ‘भावाभावयोरविशेष’ यथा पूर्वोक्तविधिना सत सदसदाद्यपेक्ष्याभावाद्विशेषाभाव एवमसतोऽपि तदपेक्ष्याभावादविशेषः, 10 असतो वा काऽपेक्षा, एव—अनयोरविशिष्टत्वात् सत्त्वमेवाभावस्य भाववत्, असत्त्वमेव वाऽभावस्याभाववत् तथापि चोभयाभाव—भावाभावयोरभावः सामान्यविशेषयोरौत्स्यविशेषयोर्वा घटादेरिति । एष तावद्घटादे, पार्थिवत्वाद्यपेक्षा न युक्ता ।

अभ्युपेत्यापि तदपेक्षाम्—

पार्थिवत्वादितुल्यत्वाच्च तद्वत्तदात्मत्वम्, पार्थिवत्वात्मघटत्ववद्वा, तत्त्वत्वेनापेक्ष्य-15 त्वादिति विवेक्यस्मार्थहानिस्तत्तत्तद्विशेष ।

(पार्थिवत्वेति) पार्थिवत्वादितुल्यत्वाच्च तद्वत्तदात्मत्व’ कार्यस्य घटस्य कारणेन मृदा सह पार्थिवत्वधर्मेण तुल्यत्वात्, तद्वदिति, घटस्य घटभावेनासत्त्ववत्तदात्मत्व मृत्त्वम्, पार्थिवत्वात्मघटत्वमद्वा किं कारणं ? तत्त्वत्वेनापेक्ष्यत्वात् तस्य भावस्तत्त्व भवन भाव तस्य तत्त्व तत्त्व तत्त्वत्वेनापेक्ष्यत्वात्, घटभवनवदनपेक्ष्यत्वे हि पार्थिवत्व तस्मात् प्राप्त तदात्मत्व घटत्व पार्थिवत्वस्य, घटा-20 त्मवद्घटत्वेनापेक्ष्यत्वात् इतिशब्दो हेत्वर्थः, अतस्तदात्मतामपेक्षमाणस्य विवेक्यस्मार्थहानिः, विशेषार्थापेक्षाप्रतिपादनयद्गहानिः । अविशेष इति, एवञ्च कृत्वा स एवाविशेषः, आदिप्रहणाद्भूयत्वादितुल्यत्वात् सत्त्वतुल्यत्वादित्वेवमेवाविशेष आपाद्यः ।

प्राग्व्यविशेष इति भावः । भवत्सिद्धान्तेनेति, अनवस्थाप्रवृत्तेन जातेर्नास्तिमत्वास्तीकारादिति भावः । क्रियागुणेति, कार्यत्वेने प्रागप्यगतिव्यवहारात्, यदि तदानीमपि सदेव तदा क्रियावत्त्वेन गुणवत्त्वेन च व्यपदिश्येत यद्येतेषु घटे 25 घटसिद्धिर्न चरति रूपवानम इदमत्र इत्यादिप्रकारेण व्यपदिश्यते तयोस्तस्मै प्रागपि न व्यपदेश कस्याप्यस्ति तेन गम्यते तदानीमस्य घट इति तदर्थः । तन्मर्थ कार्य कारणावस्थाया कारणाणि नापेक्षते स्वयमेवावस्थात् कार्या च यदा सत् तदा स्वरूपस्य सिद्धत्वादेव न कारणान्यपेक्षते इत्याशयेनाह कारणावस्थायामिति । कारणाना कारणत्वाभावादिति, कथेतीति हि कारणं यत्र च कार्यं नापेक्षत कारणं तदा कारणं न किञ्चित्करोतीति कारणत्वमप्यमेव नास्तीति भावः । एवमपेक्षाऽसम्भवेन भावाभावयोरविशेष प्रगमेत, तथा च सति निरपेक्षत्वाद्गुणोर्नित्य सत्त्वमसत्त्व वा स्यादिति भावः । 30 तच्चरथेनेति, यदातानाऽपेक्ष्यते तदातानेति व्याख्या घटस्य तत्त्वमूलेन घटत्वेनापेक्षमाण पार्थिवत्वव्यत्यक्तत्वादि सर्वं घटत्वात् न अपेक्षति विशेष एव न कोऽप्यस्तीति विशेषापेक्ष्य न भवेदतस्तत्प्रतिपादनप्रवाहो व्यर्थः, विशेषाभावाद्विशेषश्च

स्थानमत—

अय विशेष एव न भन्त्यापेक्षिकत्वात् सामान्यविशेषाणां द्रव्यत्वादीनामौपचारिकत्वाच्च मुख्योऽन्त्य एव विशेष इत्यत्रोच्यते, अन्त्येऽपि तत्तद्द्रव्यादिप्रभेदगतिग्राह्यत्वात् ।

(अय विशेष इति) अय विशेष एव न भवत्यापेक्षिकत्वात्सामान्यविशेषाणां द्रव्यत्वादीना-

मौपचारिकत्वाच्च “द्रव्यत्व गुणत्व धर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च” (वै० अ० १ आ० २ सू ५) इत्युक्तानि किं पुनर्गोत्वघटत्वादीनीति, फलार्हि विशेषो मुख्यः ? अन्त एव सामान्यमपि मुख्य भाव एवेत्यभिप्रायः, यस्मादणुष्वेकाकाशदेशतीतमात्रेष्वयत्त्वज्ञानाभिधानप्रभावविभावितोऽलो विशेष, न ह्यकस्मिकावन्योक्तिप्रत्ययो, तस्मादस्त्यसौ स एव च विशेषो मुख्य यद्योक्त “अन्यत्रात्येभ्यो विशेषेभ्यः” (वै० अ० १ आ सू ६) इति । तथा भावञ्च मुख्यसामान्य “सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु

10 सा सत्ता, द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थांतर संत्ते”ति यचनात्, द्रव्यत्वादीनामौपचारिकत्वात्तद्द्रव्यात्मकतयोपपादितमित्यत्रोच्यते, अन्त्येऽपि तत्तद्द्रव्यादिप्रभेदगतिग्राह्यत्वात् अते भवोऽत्य, अन्त्येऽपि सत्सिन् विशेषे विशेषाभाव इत्यपिशब्दान् सम्बन्ध, को हेतुः ? तत्तद्द्रव्यादिप्रभेदगतिग्राह्यत्वात्, द्रव्यमादिर्येषां ते द्रव्यादयः—द्रव्यक्षेत्रकालभावा, तेषां प्रभेदस्तत्प्रभेद, तत्प्रभेदेन गतिः परिणामो वृत्तिर्विकल्पो यथा कायस्येय गतिरिति दृष्टत्वात्, तथा गत्या ग्राह्यत्व कस्य ? अत्यविशेषस्य, तस्मात्तत्तद्द्रव्यादिप्रभेदगति-

15 ग्राह्यत्वान्नात्यविशेष कल्प्य ।

द्रव्यादिव्यतिरेकेण प्रत्यक्षानुमानाभ्यामग्राह्यत्वात् तत्स्वरूपेणैव ग्राह्यत्वाच्च, अन्यथा विषयनिरपेक्षत्वाद्योगिनामज्ञानप्रसङ्गो मिथ्याज्ञानप्रसङ्गो वेति स्थित न स्वविषयो विशेषः ।

(द्रव्येति) द्रव्यादिव्यतिरेकेण प्रत्यक्षानुमानाभ्यामग्राह्यत्वात्तत्स्वरूपेणैव ग्राह्यत्वाच्च, तथा—

योगी प्रत्यक्षेणैक परमाणु पश्यन् द्रव्यगुणकत्वात् प्रच्युत पश्यत्यय द्रव्यगुणकत्वात् प्रच्युतमपर द्रव्यगुणक-

20 मवेतमन्य द्रव्यगुणकसमवेतञ्च, द्रव्यत स्वत एव च भिन्नानि तानि परमाण्वादिद्रव्याणि पश्यति, तत्र किमन्यविशेषेण ? एष क्षेत्रत पूर्वभागस्थितमेकमपरमर्वागभागस्थितम्, कालतोऽपि किञ्चित् प्रथमे समये स्थितमन्य द्वितीये स्थितमागत वा, युगपदागतयोरपि द्रव्यक्षेत्रकालभावकृत नानात्वमस्येष, भावत किञ्चित् कृष्ण गुच्छ किञ्चित्सुरभिमुसुरभिं तिक कटुकञ्चैत्यादि, अथवा कृष्णमन्य कृष्णतरं

स्यादिति भाव । आपेक्षिकत्वादिति, एकस्य द्रव्यत्वादे सामान्यविशेषत्वे न निरपेक्षे स्वातां निरपेक्षयोस्तयोर्विद्वत्त्वा

25 देहप्राप्तौ, किन्तु वृत्तिवीत्वाद्यपेक्षया सामान्यत्व सतापेक्षया तस्मै विशेषत्वमित्यापेक्षिक तथा च न मुख्यता तत्र तयो किन्तुपचारेण सामान्यविशेषत्वे, विशेषिकपक्षेऽप्येवमेवोक्तम्, मुख्यत्वं विशेषोऽन्त्य एव, नित्यं च तयो येऽभिहितान् सर्व मित्वा सामान्यविशेषाभिधानमिति यदोपेक्षिकत्वात् तथा सामान्यमपि भाव एव सत्तायामेव, तस्या अनुवृत्तरेव हेतुत्वात् सोऽपि च विशेषस्त्वगुणधर्मेषु परमाणुषु विलक्षणोऽय विलक्षणोऽयमित्युक्तिप्रत्ययात्तुमेव यथावृत्तिप्रत्ययाभिधाननिमित्त

या द्रव्यगुणकर्मवर्तनी सत्तेति विशेषाभावा नापादयितुं शक्य इति न विवेकयज्ञार्थहानिरिति पूर्वपक्षाभिप्राय । विशेष इति,

30 अन्त्यादिव्यतिरेके यथा वृत्तिव्यादावापेक्षित्वात्तौपचारिकत्वाच्च मुख्यो विशेषो नास्ति तथाऽन्त्येऽप्यन्वादे द्रव्यगुणकिय इत्यर्थं विलक्षणताऽप्येव कस्य प्राप्ता तत्राह तत्तद्द्रव्यादीति, तथा द्रव्यक्षेत्रकालभावापरिणामविशेषादेव विलक्षणमहो नान्यविशेषा इति भाव । तथा च तदवस्था विवेकयज्ञार्थहानिरिति । एतदेव संबन्धयति द्रव्यादिव्यतिरेकेणोत्थादिना, योगी तत्तद्द्रव्यक्षेत्रकालभावाभिहितस्वरूपानेव परमाणु पश्यति न तु परमाण्वादिद्रव्यव्यतिरिक्तन विशेषेण भिदान् परमाणुन्, अतस्ते स्वत एव भिन्ना इत्याद्यनेन द्रव्यक्षेत्राद्यपेक्षया परमाण्वादेर्भेददर्शनं योगिनः प्रकाशयति सद्यथेति, व्युत्पत्त्यात् प्रच्युत

कृष्णतम द्विगुणत्रिगुणसरयेवासख्येयानन्तगुणकृष्णादि वा, एव शेषवर्गेगन्धरसस्पशैश्च सप्रभेदैर्द-
 शंन वाच्यम्, अन्यथेति, परस्परविशिष्टद्रव्यादिविशेषाभावे विषयनिरपेक्षत्वाद्योगितामहानप्रसगा-
 द्बधय द्रव्यादयो विषयाः स्वत एव विशिष्टा एषितव्याः, न चेद्योगिनो मिथ्याज्ञानप्रसङ्गोऽन्यथा-
 स्थितस्याप्यैवान्यथादर्शनात् । अन्यविशेषाणाञ्च परस्परविशेषोक्तिप्रत्ययप्रवृत्तौ निमित्तान्तर कल्प्यम्,
 स्वत एव विशिष्टत्वेऽन्यविशेषस्य कल्पना वा त्याज्या, परमाणूनामपि तद्वद्विशेषो निमित्तनिरपेक्षः १
 किं नेष्यते ? विशेषेष्वपि निमित्तान्तराणि चेदनवस्थाप्रसङ्गः, ततश्च विशेषोक्तिप्रत्ययानुपपत्तिरेवेत्यल
 प्रसङ्गेन । स्थित न स्वविषयो विशेष इति ।

परविषयविशेषपरीक्षानसरस्तत आह—

परविषयतायान्तु विशेषस्थानवस्थानादविशेषः । यथा च प्रागसमानावस्थानादसामान्य-
 मिति प्रक्रम्य सामान्याभावः प्रतिपादितस्तथेहापि तद्विपर्ययेण तदेव प्रकरणं योज्यम्, 10
 (परेति) परविषयतायान्तु विशेषस्थानवस्थानादविशेषः, ननु प्रागप्युक्त परापेक्षपक्षपत्तिर्चेति,
 सत्यम्, तत्रोपात्तपरित्यागादद्वयत्वापादानद्वारेण प्रसङ्गतोऽन्येऽपि दोषा उक्ता इह तु प्राधान्येनैवान्येन
 च प्रकारेण दोषाभिधान क्रियते । अनवस्थानादविशेष इति साधयिष्यमाणमनवस्थानं सिद्ध कृत्वाऽऽह
 यथा च प्रागसमानावस्थानादसामान्यमिति प्रक्रम्य सामान्याभाव, प्रतिपादितः तथेहापि तद्विपर्य-
 येण तदेव प्रकरणं योज्यम् किं कारणं ? अनवधृतेकतर्कार्यत्वादित्यादि सर्वं तादृगेव, यावदत एतानि 15
 घटावियस्त्वात्मविशेषपक्षमाहिणाऽप्यवश्यापेक्ष्याणि प्रत्यक्षत एव तथा परेण विशिष्टत्वादात्मनः किमु
 परविषयमुख्यविशेषवादिना प्रत्यक्षत एव तथा तथा परविषयस्य विशेषस्य भवनात् परेण विशिष्टेन
 भूयत इति, इहेति परविषयविशेषपक्षे ।

द्रव्यादिप्रत्यपेक्षया सर्वस्यास्य सम्बद्धत्वादेकैकस्य निरवशेषमिदं जगद्विशेषणमिति
 पूर्वभेदेव स्यादेकघटसहजनानावस्थगुणवत् । 20

(ऋषपादीति) द्रव्यादिप्रत्यपेक्षया सर्वस्यास्य सम्बद्धत्वादेकैकस्य निरवशेषमिदं जगद्विशेषणमिति
 पूर्वभेदेव, द्रव्य द्रव्यान्तराणि क्षेत्र काल भावश्च प्रत्यपेक्षते स्वप्रभेदान् परप्रभेदांश्च, एव क्षेत्र कालो

ऋषुकाद् पृथग्भूतमित्यर्थं, स्वरूपाद् प्रच्युतस्यापि परमाणुत्वादिति भावः, परस्परैति, द्रव्यादयो हि स्वत एव परस्परं
 विशिष्टाः, यथैव योनिज्ञान यथार्थम्, अत्रविशेषकृतविशिष्टत्वानुपगमे तु द्रव्यादेरतादृशत्वादविशिष्टद्रव्यज्ञानमज्ञानमेव भवेत्
 स्वतो विशिष्टत्वादेः परेणान्यविशेषेण विशिष्टताग्रहणे च मिथ्याज्ञानप्रसङ्गः, अज्ञानप्रसङ्गादिति, उन्मत्तस्वेवाज्ञानत्वप्र-
 सङ्गे न तु संघवादिस्वरूपाज्ञानत्वप्रसङ्गः संघवादेर्निरपेक्षत्वाभावात्, ननु विषयमात्रनिरपेक्षस्य कस्याप्यज्ञानस्याप्रसिद्धे
 कथमप्यप्रसङ्ग इत्याद्यत्रयामाह मिथ्याज्ञानप्रसङ्ग इति । स्वतो भिधानां परमाण्वादीनां विशेषकृतमेदवत्तया दर्शनादि-
 त्त्वं ननु विशेषधीनविशिष्टत्वमेव द्रव्यादे स्वरूप तथा च तस्य तथैव ज्ञानाज्ञानताप्रसङ्गो मिथ्याज्ञानप्रसङ्गो वेत्याद्याह्यामा-
 माह, अन्यविशेषाणाञ्चेति, ननु विशेषेषु विलक्षणप्रत्यय कथम्, यदि स्वतस्त्वाद् परमाण्वादेरपि तथाऽस्तु किं विशेषेण,
 यदि विशेषा तरागर्हणस्येति विशेषाभावात् स्वत एव विशिष्टमेषितव्यमिति भावः । उपात्तेति, यहाँतस्य स्थापकविशेष-
 30 सापेक्षस्य परित्यागाच्च सङ्घटयता वादिन इति प्रदक्षयत् तत्रापि द्रव्यभेदाद्विशेष उद्भवति इत्यर्थं, तद्विपर्ययेणेति, यथा-
 पूर्वमहमानावस्थानादसामान्यमित्युक्तम्, अत्र तु अतमानावस्थानादविशेष इति वाच्यमिति सर्वं तादृगेव अत एतानीति
 प्रत्यपर्ययं तथा पूर्वमुक्त तथेवात्रापि योज्यं न तु विपर्ययेनेति । निरवशेषमिति, एकैकस्य वस्तुनोऽविकल जगद्विशेषण-
 मित्यर्थं, एकघटेति, एव एव घटस्यापि तथा सम्यक्स्थानाद्रूपविशेषभाव भजते यथैक एव पुरुषस्यापि तथा सम्यक्स्थानात्

भावश्चेति सर्वं सर्वेण सम्यद्ध संसृतात् सर्वस्य सम्यद्धत्वात् पूर्ववत् सहस्रमवृत्तिरूपादिशियफादिर-
थिव्यादिद्रीहाद्यङ्कुरादिसमवस्थानाद्ब्रव्याणां क्षेत्रतोऽपि तेषामेकगतिसमवस्थानात् कालतोऽप्यनेकप्रभे-
दोपपत्त्यर्थमस्ति कायादिषु ब्रव्यादिपानीयादानधारणादिसमवस्थानात्, भावतोऽपि पूर्ववद्ब्रव्यादिरूपा-
दिशियफादिभवनसमवस्थानात् स्यादेकघटसहस्रतनानावस्यगुणवदिति यथोक्तं "द्रव्यमेव हि तथायस्या-
नाद्रूपादिभाय लभते, परुपुरुषपितृपुत्रादिवत्, द्रव्यमेव हि घटादय रूप रतो गन्ध स्पृशं सरया
सस्यान् शुक्ल नील तिक्त षट्पु मुरभि मृदु फकश शुक्लतर शुक्लतम चेत्यादिविशेषणता नातिपत्तते त एव
ह्येते गुणा पर्यायाश्च नानावस्था परस्परविशिष्टा परस्परस्य द्रव्यस्य च विशेषण द्रव्यमेव गुणा,
पर्यायाश्च तथाऽन्येऽपि द्रव्यक्षेत्रकालभावा समभेदा इति ।

स्वादेतदेव यद्येतद्द्रव्यमाणदोषेण न व्याहन्येतेत्यत आह—

10 तत्र सर्वार्थानां नित्यप्रवृत्तत्वात् समयमपि नास्ति तेषां समवस्थानं यदाश्रयो विशेषोऽ-
वस्थाप्येत आत्तवदिति समवस्थानाभावान्निराश्रय खपुप्पवन्नास्ति विशेष ।

(तत्रेति) तत्र सर्वार्थानां नित्यप्रवृत्तत्वात्समयमपीत्यादि यावत्पदाश्रयो विशेषोऽवस्थाप्येतेति,
एव परस्परविशेषणत्वेन सर्वेऽर्था नित्य प्रवृत्ता एवेति समयमात्रमपि नास्ति तेषां समवस्थानं, समय-
स्थानाश्रयो हि विशेषोऽवस्थाप्येत तदभावात् कृतो विशेषः, आत्तवदिति, उत्कालावगृहीतक्षणोत्पन्ननि-
15 नष्टभाववदित्यर्थः, तत किमिति चेत् ? समवस्थानाभावात्निराश्रय खपुप्पवन्नास्ति विशेषः ।

स्थानमत सम्यन्धदेशो न द्रूप्यते, उपेक्ष्यत इत्यत्रोच्यते सम्यन्धदेशोपेक्षायामुपान्त्य-
त्यागोऽकस्मात् सामान्याभ्युपगमात् तुल्यत्वात् सामान्यस्य ।

(स्थानमतमिति) स्थानमत सम्यन्धदेशो न द्रूप्यते, उपेक्ष्यत इति त्रिमुक्त भवति ? सम्यन्ध-
देशान् द्रव्यादीन् मुक्त्वा निराश्रयत्वाद्द्विशेषो मा भूत् सम्यन्धदेशस्थानान्तु घटपदादीना किमिति वा
20 विशेषो न स्यात्तदाश्रयत्वाद्द्विशेषस्येत्यत्रोच्यते सम्यन्धदेशोपेक्षायामुपान्त्यत्यागोऽकस्मात्, एव सत्यकस्मा-
देवोपान्त्यस्य विशेषस्य त्याग सामान्याभ्युपगमात् कथं सामान्यमभ्युपगतमिति चेत् ? तुल्यत्वात्
सम्यन्धदेशस्थानां द्रव्यक्षेत्रकालभावप्रत्यासत्तितुल्यक्षणत्वात् सामान्यस्य समानभावस्य ।

पितृत्वपुत्रत्वादिभावमुपगच्छति, एवम् द्रव्यक्षेत्रकालभावोपेक्षया सर्वं सर्वेण सम्यद्धमिति श्रुदानां रूपादीनां क्वचिदप्यभावात्
विशेषतासम्भव इति भावः । सर्वार्थानामिति, बस्तुमात्रस्य कृत एव भेदाद्येदामकतया वृत्तेर्यद् यतो व्यावर्तते तदापि
25 यस्य पदार्थस्यैवाभावात् पराप्रतिष्ठा परापेक्षविशेषोऽपि खपुप्पवन्नास्ति निरूपकाभारत्क्षणश्रयाभावादिति भावः । तत्का-
लेति, तत्कालेऽवग्रहविषयीभूतक्षणमात्रस्थामिति पदार्थे न कस्यचिद्भावस्था धवयते वस्तुम्, इववस्थानिरूपकस्थाधारस्य च
विनष्टत्वादिति । अतो विद्याप्रत्याश्रयाभावात्निराश्रयस्य गगनतु सुमबद्धतुल्यत्वात्समभेदेन विशेषाभावात् सन्न इति भावः । सम्यन्ध-
देशा भाश्रयभूतो देशो विशेषस्य न द्रूप्यत न निराश्रयते येन निराश्रयत्वाद्द्विशेषाभावात् प्रसज्येत उपेक्ष्यते गणविनीतिका
विषय क्रियते गौणीक्रियत इति भावः । तथा च सति विद्यापाण द्रव्यादिना समानत्वात् सामान्यतापत्तिरित्युत्तरवति सम्य-
30 न्धदेशोपेक्षायामिति । सम्यन्धदेशानिति, घटपटादयदय सर्वं द्रव्यक्षेत्रादिनाऽवश्य विशिष्यतां नाम आश्रय
निराश्रयत्वापत्ति स्वात् वे च घटपटादय परस्परं विशिष्टा एवेति तथा विशेषो भवत्येव घटपटादेराश्रयस्य सत्त्वादिति भावा
उपान्त्यत्याग इति, यदि समानकाशनेषु घटपटादिषु विशेषो व्यवस्थाप्यते तर्हि भगवन्निष्पन्नैरेषु समानस्य द्रव्यक्षेत्र
कालदि सम्यन्धस्य स्वीकारात् सामान्यमभ्युपगत भवेत् । तथा चैकमेव वस्तु सर्वस्वास्तस्यद्धमिति सम्यन्धस्थानाभावादिशीयो

इहापि च साधन्यं दृष्टांत उच्यते—

घातायनरेणुस्पर्शरसगन्धादियन्न गृह्यन्ते ।

(घातायनेति) घातायनरेणुस्पर्शरसगन्धादिषु गृह्यन् इति, तेषां हि स्विकारोऽप्येव-
घातां रूपमेव प्राहम् ।

अथोच्येत यद्येककालसहायस्यानादर्धानां विशेषो भविष्यति, अयतिष्ठते हि विशिख-
शित्कालम्, यथा पूर्वापरस्थितपटपटाविति, एवमपि तथाभूतसामान्याभ्युपगमात्प्रतिशेष-यमेव ।

(अथेति) अथोच्येत परेण यदि सम्बन्धदेशतमवस्थानादर्धानां विशेषो भवति, एककाल-
सहायस्यानादर्धानो विशेषो भविष्यति, यस्मादयतिष्ठते हि किञ्चिद् किञ्चिद् कालम्, यथा पूर्वापर-
स्थितपटपटाविति, तु विशेषकारणमत्र यद् भातमिदं तु सामान्यकारणनेषादङ्गिमिति, अथोच्यते
सामान्यद्वारेण विशेषः सिद्धयतीति तदसिद्धिद्वारेण विशेषासिद्धिरिति सर्वत्र प्राहम् । अत्राप्यापायं
उत्तरमाह—एवमपि तथाभूतसामान्याभ्युपगमादविशेषत्वमेव, पराभ्युपगम एवोत्तरत्वमापद्यते, एक-
कालावस्थानेनैककालसामान्याभ्युपगमात्, वैशेष्यमप्यसामान्याभ्युपगमवदुपात्तत्वात्तद्विपर्ययत्वात्
द्वित्वविशेषत्वमेव ।

विज्ञायत—

प्रागुक्तविधिना सर्वसामानाधिकरण्याच्च विशेषस्वतत्त्वस्यैकविकारेऽपि सर्वस्याशेषस्यापि,
अन्यथा त्वविकारो जायेत तन्मात्रेऽन्यत्वाद्गन्धोनाधिकभावयत्, तस्मान्नास्त्येवानवस्था-
नान्पिराश्रय खपुष्पवद्विशेष ।

(प्रागिति) प्रागुक्तविधिना सर्वसामानाधिकरण्याच्च विशेषस्वतत्त्वस्य परस्परत्वेऽप्यद्वि-

शिष्यमाणत्वाद्भावानां परस्परतः सर्वं जगदेकाधिकरणम्, तत्रैकविकारेऽपि सर्वस्याशेषस्याप्यशेष-
तदपेक्षत्वात्, अथवा त्वविकारो जायेत कुतः ? तन्मात्रेऽयत्त्वान्, को दृष्टांतः ? गन्धोनाधिकभाव-
यदिति, यथा भ्रमसोरत्यथासज्जनेन, गन्धोनास्त्येवानवस्था गन्धाधिकरण्याच्च भुष, न ह्यनाधिकभावेन
विकारो दृष्टः, गन्धहीना आपस्तदधिका भूरिति, तस्मान्नास्त्येवानवस्थानान्पिराश्रयः खपुष्पवद्विशेष इति ।

इहापर, उत्तरार्थं सामानान्तरं घातायनेति जालगततपनमरीचिप्रघटितरेणौ रूपमात्रगुरभ्यन्ते । इह रश्मिरण-भा-
दयो विद्यमाना अपि न ह्यनुपलभ्यमानेणाम्बु विज्यति किन्तु योभ्यवेऽभिभ्यत्त्वे च सत्यनुपलभ्येनेव च कात्र नास्तीति ।
तथा चैकरीत्रादिरूपद्रव्यसम्बन्धानां रूपापर्यानां न विशेषतासम्भव दृष्टानां इतिद्वेष्यदर्शनादिति निर्गच्छितार्थः । एवमे-
कालसम्बन्धानामप्योनामप्यविशिष्टत्वमादर्शयति अथोच्येतेति, परस्परविशेषकत्वेन सर्वापर्यानां निरूपणत्वात् एवमेव
मपि कस्यापि स्थितभावेन कथमेकस्मिन् काले सहायस्थानमर्णानाम्, यदाप्रथो विशेषोऽवस्थान्येतरासाहायमाह—यस्मा
दिति, यथेति, एकस्मिन् काले पूर्वापरदेशवच्छेदेन विद्यमानो घटपटवियत् । एककालस्थानं प्रत्यागतोऽनुपलभ्येन सामा-
न्याभ्युपगमादकस्मादेव विशेषत्वात् आपन्न इत्याशयेनाचार्य आह्वेयभिप्राय एवमपि अत्रापीति । प्रागुक्तेति, विशेषो
हि सर्वसाद्विशिष्ट एव न त्वविशिष्ट सामान्यरूपतापत्, येभ्यो विशिष्टं च ते विशिष्टवर्गताः विशेषत्वञ्च सामानाधिकरण्य-
मिना न सम्भवति, न हि षटेऽवतमानो नीलो विशेषण भवितुमर्हति, तथा च स्वातिरिक्तसर्वसामानाधिकरण्यं तस्य प्राप्तम्,
तथा चैकविकार एवैककारागतिरिति भाव । सर्वस्याशेषस्यापीति, विकार स्वादिति शेषः तत्र हेतुमाह—अशेषस्य
तदपेक्षत्वादिति, तदतिरेकस्य गर्वस्य तदपेक्षत्वात्स विकारे तेषामपि विकारः स्यात् तन्मात्रेऽन्यत्वादिति यथा

अथ तु तद्बुद्ध्यासन्नमेव ग्रहीष्यते सामान्यविशेषयोरित्येव तर्हि द्रव्यगुणकर्मणां न सामान्यं नापि विशेषः, तेषां परस्पराऽऽसत्त्यभावात्, तथा द्रव्यस्य गुणस्य कर्मणो वाऽऽसत्तिर्गृह्येत, तत्रैव च सामान्यविशेषौ स्याताम् न गुणकर्मणो, तद्बुद्ध्यासन्नता हि द्रव्यस्य द्रव्यस्य, न द्रव्यस्य गुणस्य च, न द्रव्यस्य कर्मणाञ्च, न गुणस्य कर्मणश्चेति सामान्यभावो विशेषाभावश्च ।

(अथेति) अथेत्यधिकारात्तरे, तुर्विशेषणे, प्राक्तनादेशकालाऽऽसत्त्यधिकाराद्बुद्ध्यासत्त्यधिकारं⁶ विदिनष्टि, तद्बुद्ध्यासन्नः स इति बुद्धिः, योऽसौ प्रथमो घट स एव द्वितीय इति बुद्धिः, का सा ? तत्त्वानुवृत्तिबुद्धिः व्यावृत्तिबुद्धिरपि, तद्बुद्ध्यासत्त्या द्रव्यत्वबुद्धौ प्रसक्त्या नापो न सिक्ता न शिवकादिः किन्तु घट एवेति, यद्योक्तम् “अनुवृत्तिप्रत्ययकारण सामान्यम्, व्यावृत्तिबुद्धिहेतुर्विशेष” इति, अत्र श्रुतः, एव तर्हि द्रव्यगुणकर्मणां न सामान्यं नापि विशेष, किं कारण ? तेषां परस्पराऽऽसत्त्वभावात् तथा तद्बुद्ध्या द्रव्यस्य गुणस्य कर्मणो वाऽऽसत्तिर्गृह्येत, किं द्रव्यबुद्ध्या गुणो गृह्यते कर्म चा ? द्रव्यबुद्ध्या हि¹⁰ तद्द्रव्यमेव सदासन्नत्वाद्द्रव्यमिति गृह्येत, तत्रैव च सामान्यविशेषौ स्यातां न गुणकर्मणोः, कस्मात् ? यस्मात्तद्बुद्ध्यासन्नता द्रव्यस्य द्रव्यस्य च, न द्रव्यस्य गुणस्य च, तथा न द्रव्यस्य कर्मणाञ्च, न गुणस्य कर्मणश्चेति सामान्याभावो विशेषाभावश्च, तद्बुद्ध्यासत्त्यभावात्, एवञ्च कृत्वा तयो सत्त्वं सामान्यं मा भूत् तस्मात् सदिति त्रयाणामविशेष इत्युक्तम्, तथाऽनित्य द्रव्यत्वकार्यं कारण सामान्यविशेषवदिति च सामान्य द्रव्यगुणकर्मणां मा भूत्, उक्तञ्च च शास्त्रे “सद्वन्तित्वं द्रव्यत्वकार्यं कारण सामान्यविशेषवदिति¹⁵ द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः” (वैशे० अ० १, आ० १, सू० ८) इति, एव तर्ह्यनानात्वं द्रव्यगुणकर्मणां प्राप्तमिति चोदिते विशेष उच्यते नाविशेष एव, आरम्भानारम्भभेदात् “द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारम्भन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्, कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते” (वै० अ० १, आ० १, सू० १०-११) इति, किञ्चान्यलक्षणभेदात् क्रियागुणवत्समायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम्, द्रव्याश्रय्यगुणवान् गुण इति गुणलक्षण संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्, तथा विरोधाविरोधभेदात् कार्याविरोधि²⁰ द्रव्यं कारणाविरोधि च, उभयथा विरोधी गुण, कार्यविरोधि कर्मत्वेवमाविद्रव्यगुणकर्मनानात्वहेतु-फलाप्य विशेषाभावादनर्थकमापद्यते । एव चाप्यद्रव्यस्य सामान्यविशेषौ स्यातां न गुणकर्मणोः ।

पृथिवीजलयोर्द्रव्यत्वाविशेषेऽपि ग-भाधिकत्वग-घहीनत्वाभ्यामेव विशेषो न तु परस्परं विकार्यविकारिभावस्तथा विकाराय भ्युपगमे तत्त्वान्तरत्वप्रसङ्ग इति भावः । द्रव्यत्वबुद्धौ प्रसक्त्यामिति, घटसलिलादौ बुद्ध्यानुवृत्तिप्रत्ययेन सामान्यत्व-सामान्यं प्राप्तायां व्यावृत्तिबुद्ध्या नापो न सिक्ता न शिवकादि, किन्तु घट एवेति विनिश्च्यते, एष्वानुवृत्तिप्रत्ययेन सामान्यताप्राप्तौ²⁵ व्यावृत्तिबुद्धयेयं भवेत्तत्रैव विशेष इत्यभिप्राय इति प्रतिभाति । द्रव्यगुणकर्मणां सामान्यविशेषाभाव समर्थयति तद्बुद्ध्येति, द्रव्यगुणसत्त्वताया द्रव्य एव सम्भवेन तत्रैव सामान्यविशेषौ भवत इत्याह द्रव्यगुणस्य हीति, सद्वन्तित्वमिति, द्रव्यगुण-कर्मणा सदाकारप्रत्ययव्यपदेशविषयत्व ध्वसप्रतियोगित्व श्रोगभावप्रतियोगित्व समवायिधारणत्व सामान्यविशेषवत्त्व चाविविधो परे साधर्म्यमित्यर्थ इति सूत्रार्थ, एवं तर्हि द्रव्यगुणकर्मणामभेद प्राप्त इत्याशङ्क्यामारम्भानारम्भलक्षणविशेषमाहेत्याभिप्राये-णाह एव तर्ह्येति, द्रव्याणीति इत्यं स्वतन्त्रातीतद्रव्यारम्भकमित्यर्थः, गुणाश्चेति गुणा स्वतन्त्रातीतगुणारम्भका इत्यर्थः,³⁰ कर्मैति, कर्मसाध्ये कर्मणि प्रमाणं नास्त्येति । संयोगविभागेऽपि स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिस्मावभूतानपेक्ष कर्मैत्यर्थः, इत्येव लक्षणभेदेनापि तेषां भेद, तथा विरोधाविरोधभेदेत् यथा इत्यं न स्वकारण कार्यं वा इति, गुणाश्च कार्यं मन्थाः यथाऽऽद्यच्छादय कारणत्वम्याश्च यथाऽऽन्त्यच्छादय, उपान्त्येन शब्देनात्यन्तं नाशब्द, कर्म तु स्वार्थेनोत्पत्-संयोगेन इत्यं इत्येवमादयो नाशब्दसाधकौ सामान्याभावे विशेषाभावादनर्थक इत्याह द्रव्यगुणकर्मनानात्वैति,
 अ० न० ५

इतर आह—

यथा द्रव्ययोः प्रत्यासत्तिर्द्रव्यत्वाभिसम्बन्धात्तथा सत्त्वाभिसम्बन्धाद्द्रव्यगुणकर्मणा भविष्यति यथोक्त 'सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तर सा सत्तेति, अत्र क्रमेण, द्रव्ययोरपि नोपपद्यते, तथाऽऽसत्तिः सिकताना घञस्य च न भूम्यम्भसो, तेनैव हेतु-
क्रमेण तथाऽऽसत्तिः पिण्डघटयोर्न मृत्सिकतानामेव परतः परतो यावत्तुल्यजातिगुणक्रिय-
योरपणादेरेव स्याताम्, न तु तयोरप्यन्यत्वप्रत्ययप्रभावोद्भिद्धितान्त्यविशेषयोस्तत्समवायेना-
पक्षितप्रत्यासत्त्योस्तस्मात् सामान्याभावाद्विशेषाभावात् सर्वत्रैवोभयाभावः ।

(यथेति) यथा द्रव्ययोः प्रत्यासत्तिर्द्रव्यत्वाभिसम्बन्धात्तथा सत्त्वाभिसम्बन्धाद्द्रव्यगुणकर्मणा

भविष्यति यथोक्तम् "सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सा सत्ते"ति, अत्र क्रमः

10 द्रव्ययोरपि त्वदनुकम्पाद्रवीकृतचेतसा मया त्वयि चित्तानुवृत्त्योक्त, तत्राप्याशा मा कृत्वास्तदपि नोपपद्यते
शुद्धासन्निकृतसामान्यविशेषादिभेदो भवतः, सामान्याभावे विशेषाभावात्, तथाऽऽसत्तिः सिकताना
घञस्य च—पार्थिवत्वसामान्यानुविद्धत्वाद्दमसिकताजोषवभादीना तेषा सामान्यविशेषौ स्याता न
भूम्यम्भसोरन्यतरस्य पार्थिवत्वाभावात्, तेनैव हेतुक्रमेण तथाऽऽसत्तिः पिण्डघटयोर्न मृत्सिकता-
नाम्, एव परतः परतो यावत्तुल्यजातिगुणक्रिययोरपणादेरेव स्याताम्, सामान्यविशेषाविति वचंते, त-
थाऽऽसत्तिर्घटकपालयोर्न पिण्डकपालयोरेव कपालशकलयोः न घटशकलयोः शकलशर्करयोर्न घटशर्करयोः
पाशुशर्करयोर्न शकलशर्करयोः पाशुपूत्योर्न धूलिशर्करयोः धूलिशुटयोर्न पाशुपूत्योः, शुटिपरमाण्वोर्न
धूलिपरमाण्वोः, अथवा घटस्य च घटस्य च, न घटस्य कपालस्य चेत्यादि, द्वयोरप्यण्यो पार्थिवशुद्ध-
गतिसमवायिनोरण्वो, नाऽऽप्यपार्थिवादिनीलशुद्धगतिस्थितिजातिगुणक्रिययोः । न तयोरपीत्यादि याव-
दपक्षितप्रत्यासत्त्योरिति, तुल्यजातिगुणक्रियासमवायिनोरप्यत्वप्रत्ययप्रभावोद्भिद्धित्वात्त्वविशेषयोः तत्स-
मवायेनापक्षिताऽपहृता प्रत्यासत्तिस्तयोरपीति कृत्वा श्रुतस्त्वद्द्रव्यासत्तिप्रहरणम्, तस्यात्सामान्याभा-
वाद्विशेषाभावात्, सर्वत्रैवोभयाभाव इति द्रव्यगुणकर्मणा न सामान्य नापि विशेष इत्यतः प्रभृति
यावदण्वोरिलेतद्वधि मध्याभिहितोपपत्तिबलाद्यथोपपादित सामान्यविशेषाभाव स्मारयति ।

अत्राऽऽह—

सा द्विधा प्रत्यासत्तिः, अर्थसम्बन्धादनर्थसम्बन्धात्, तत्रानर्थलक्षणा सद्व्यपृथिवीमृ-

25 द्द्रदादितत्त्वानुवृत्तिबुद्धिग्रहणा यथोक्ता, अर्थलक्षणा तु द्रव्यगुणकर्मसम्बन्धात्मिका यथोक्त
'अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु' (वै० अ० ८ आ० २ सू० ३) इति ।

(सेति) सा द्विधा प्रत्यासत्तिरर्थसम्बन्धादनर्थसम्बन्धात्, तत्रानर्थलक्षणा सद्व्यपृथिवी-
द्द्रदादितत्त्वानुवृत्तिबुद्धिग्रहणा यथोक्ता, सामान्यविशेषसमवायानामर्थत्वाभावात्, अर्थलक्षणा तु

द्रव्ययोरपीति, यत्पूर्वं मया द्रव्यस्य द्रव्यत्वगमायसम्भव उक्त स त्वप्यनुकम्पयैव न वस्तुतुरोधेन यथा हि द्रव्यगुण
30 कर्मसु न तद्द्रव्यासत्तिस्तथा पृथिवीजलादी द्रव्यत्वमपि न सिद्ध्यति तद्द्रव्या हि पृथिव्यां जले तेजभावा वाऽऽसत्तिर्ग्रेते
न तु पृथिवीजलादिमिति तत्रैव सामान्यविशेषौ स्याताम् अनयैव रीत्या पृथिवीत्वमपि न सिद्ध्यति तद्द्रव्या पिण्डघटयोरे
वाऽऽसत्तिर्ग्रेते च तु मृत्सिकतादीनाम्, एवमेव घटत्वादिजातेरप्यसिद्धिबाधक, एव तुल्यजातिगुणक्रिययोरपि परमाण्वो
सामान्य च स्यादन्त्यविशेषवदेन तयोरप्यसिद्ध्या तद्द्रव्यासत्तत्वासम्भवादिति प्रघटनार्थं । अर्थसम्बन्धादिति,

द्रव्यगुणकर्मसम्बन्धात्मिका, तेषामर्थसङ्घितत्वात्, यथोक्त 'अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु' । तत्र क्रिया-
वदित्यादि द्रव्यलक्षणम्, तद्देवलक्षणञ्च रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी, रूपरसस्पर्शबल आपो द्रवाः
स्निग्धाश्च, तेजो रूपस्पर्शवत्, वायुः स्पर्शान्, यत्र रूपादिचातुर्गुण्य सा पृथिवी गन्धहीना द्रव-
कोहाधिकाश्चापः, द्रवकोहरसगन्धहीन तेजः । रूपहीनो वायुः, द्रव्याश्रय्यादिलक्षणो गुणः, श्रोत्र-
ग्रहणोऽर्थः शब्दः, चक्षुर्ग्रहणो योऽर्थः स रूपमित्याद्यर्थलक्षणनियतया प्रत्यासत्त्या सामान्यविशेषौ
स्यातामिति ।

अत्रोच्यते—

तत्र, अर्थाऽऽश्लेषलक्षणायान्त्वासत्तौ पृथिवीघटरूपादीनामेव स्यात्सामान्यविशेषता,
नेतरसामान्यविशेषयो, इष्यते च तयोरपि सादृश्यानुवृत्तिलक्षणसामान्यविशेषता ।

(तत्रेति) अर्थाश्लेषलक्षणायान्त्वासत्तौ पृथिवीघटरूपादीनामेव स्यात् सामान्यविशेषता 10
लक्षणोद्देशनिर्देशकत्वैवेत्यर्थः, नेतरसामान्यविशेषयो. सामान्यविशेषतेति वर्तते, सत्त्वद्रव्यत्वपृथिवी-
त्वगुणत्वरूपत्वाद्यनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिलक्षणयोर्न स्यादित्यते च तयोरपि वैशेषिकैर्गुणसमुदायद्रव्य-
वादिभिश्च सादृश्यानुवृत्तिलक्षणसामान्यविशेषता, कोऽभिप्रायः, अर्थाश्लेषलक्षणासत्तिकृतसामान्य-
विशेषान्भुपगमे तत्त्वानुवृत्तिबुद्धिग्रहणौ न स्याताम्, तत्त्वानुवृत्तिनिवृत्तिकृतयोर्वाऽभ्युपगमेऽर्थाश्लेष-
कृतप्रत्यासत्तयोरभाव इति विरोधान्न प्रकल्पत इत्ययमभिप्रायः । 15

किञ्चान्यन्त—

तथापि स्वविषयसामान्यविशेषोपापत्तिः, सा चोक्तदोषा ।

(तथापीति) अर्थाश्लेषलक्षणासत्तौ सत्तामपि स्वविषयमेव सामान्यं स्वविषय एव विशेष
इत्युच्यते प्रागुच्यते विकल्पावापन्नौ, सा चोक्तदोषा—सापि च स्वविषयसामान्यविशेषोपापत्तिरुक्तदोषैव,
यदि स्वविषय सामान्यविरोधः, यदि सामान्य तत्र आत्मा न भवत्यनेकार्थत्वात्सामान्यस्य, अथात्मा 20
ततो न सामान्यमेकत्वादात्मनः, अध्यात्मैव सामान्यं रूपादिर्घटादेरात्मा तत्समुदायकार्यत्वात्, एवं

द्रव्यगुणकर्मसम्बन्धात्मिका, सामान्यविशेषसमवाया अर्थसम्बन्धाभिधेया इति वैशेषिके घटे उक्त्वा, तत्र घटरत्नपृथिवी
स्वद्रव्यत्वाद्योऽनर्थसामान्यानि द्रव्यस्य क्रियागुणवत्त्व पृथिव्या रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वमिदमेवमानीति सत्सत्स-
म्बन्धेन ते ते सामान्यविशेषाख्यां लभत इति । अर्थसम्बन्धप्रयुक्तसामान्यविशेषाङ्गीकारे द्रव्यगुणकर्मत्वे त्रिष्वर्थश-
ब्देनोद्दिष्टेषु च सामान्यविशेषौ भवेतां नेतरसामान्यविशेषयो सामान्यविशेषौ स्यातामित्याशयेनाहार्थाश्लेषलक्षणाया- 25
न्विति । इष्यते चेति, सामान्यविशेषयोरपि सामान्यविशेषता स्वीक्रियत इत्यर्थः, द्रव्यत्वादे सत्तापेक्षया विशेषत्वात्,
पृथिवीत्वापेक्षया सामान्यत्वाच्च । लक्षणोद्देशनिर्देशकत्वेति, एतितानां द्रव्यादीनां विभागेन प्राप्ता सामान्यविशेषत्वेत्यर्थं
यथा द्रव्य क्रियावत्त्वादिना लक्षणेन निर्दिश्य तद्देहा पृथिव्यादय उपवर्त्यन्ते, यत्र विभागस्तत्सामान्यं नै विभागास्तै विशेषा
इति, एवञ्च सामान्यविशेषयो विभाजयविभाजकभावभावेन तयो सामान्यविशेषता न स्यादिति भावः । अर्थानर्थयोर्विरोधा-
दर्थोश्लेषलक्षणासत्तिकृतसामान्यविशेषो यत्र न तत्र तत्त्वानुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिः प्राप्ता भवेताम् यत्र चैतौ न तत्रार्थाश्लेषलक्षणा- 30
सत्तिरुक्तसामान्यविशेषोपापत्तिरभिप्रायमाह कोऽभिप्रायः इति । अर्थसम्बन्धप्रयुक्तसामान्यविशेषोपाङ्गीकारे च द्रव्यगुणकर्मत्वेव
सामान्यविशेषो द्रव्यगुणकर्मत्वापेक्षेति सामान्य विरोधश्च स्वविषय एवेत्यापन्नम् तत्र चोक्ता दोषा इत्याशयेनाहार्थाश्लेष-
लक्षणेति । अर्थाश्लेषलक्षणासत्तिरुक्तसामान्यविशेषो न भव्याऽभ्युपगम्येते येन स्वविषयपक्षपातिदोषाव्युपगतो भवेत् किन्तु

सत्त्वात्मभेद, रूप रूपञ्च रूपादिसमुदयश्चेत्यादि, तथा विशेषोऽपि यदि स्वविषयो विशेषविरोध, यदि विशेषस्तव आत्मा न भवत्यन्यत्वाद्द्विशेषस्य गुणतः कालतो घा, अन्यथा घटादौ सामान्यापत्तेः, अथात्मा ततो विशेषो न भवति, एकत्वादात्मनः । अथोच्यते नैस्त्वान्यत्वविरोधदोषो, आत्मैव विशेष इत्यनपादानादिप्रतिज्ञानात्, यथात्मापेक्ष एव विशेषस्तर्ह्येक एवान्य इत्यात्मनोऽयथाभवनादनात्मत्वमित्यादिपूर्वोक्तदोषसम्बन्धिनी स्वविषयसामान्यविशेषापत्ति । अप्राह संसर्गवादी यथात्मैव सामान्यमात्मैव विशेष इति ब्रूया सारथ्यबौद्धवत्परे ते दोषा भवामि, न पुनर्ममैव पक्षः, मम तु सामान्यविशेषौ द्रव्यगुणकर्मभ्योऽप्यतमिती नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरस्तीति सत्त्वाभिसम्बन्धात्सत्, द्रव्यत्वाभिसम्बन्धाद्द्रव्यमित्यादिसामान्यविशेषवादिनः कथं स्वविषयसामान्यविशेषपक्षदोषा इति, अप्रापि परविषयसामान्यविशेषवादिप्रत्याख्यानानात् का गतिरित्यल प्रसङ्गेन ।

10 तस्मादेतद्दोषापेत सर्वधान्तरङ्ग वस्तु प्रतिपत्तव्यम्, न बहिरङ्ग सत्त्वद्रव्यत्वादि, स्वमूर्त्तिस्यत्वात् प्रधानत्वाद्भवस्थितत्वाच्च घटादिभवनस्य ।

(तस्मादिति) तस्मादित्युक्तदोषोपसहारार्थ, एतद्दोषापेत सर्वधान्तरङ्ग वस्तुवति प्रतिपत्तव्यं घटादीत्याभिसम्बन्ध, सर्वेण प्रकारेण सर्वथा, या गतागतिं गत्वा सामान्यमेव विशेष एवेत्येवमादिना विचार्य विचारान्तरङ्ग वस्तु घटस्य केनचित् प्रतिविशिष्टेनाकारेणोदकाद्याहरणधारणादिसमर्थेन भवनसमानेन चार्थान्तरेणैवैवाश्रयणीयम्, न बहिरङ्ग सत्त्वद्रव्यत्वादि स्वपरविषयसामान्यविशेषवादिपरि-
 15 कल्पितम्, यथोक्तम् “अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्बैलवान्”, य एष प्रेक्षापूर्वकारि पुरुषः स प्रातद्विधाय प्रत्यङ्गवर्त्तीति स्वानि धार्याणि कुर्वते ततः सम्बन्धिनां तव सुहृद्वा तव शोषाणमिति, तदन्तरङ्गवत् कुत ? स्वमूर्त्तिस्यत्वात् स्या मूर्त्तिर्प्राद्यात्मिका तत्रस्वत्वाज्जलाद्याहरणसमर्थस्य भवनस्य, प्रधानत्वाच्च तदेव ब्राह्मम्, कुत प्रधान ? तदर्थत्वात्सामान्यविशेषयोः, कन्यार्थवत्त्वाल्लङ्घयन् । घटार्थो

20 हि सामान्यविशेषकल्पनाख्यापारः, ग्रीहिकणाथंपललासिद्धप्रधानत्वात् सामान्यविशेषयोस्त्याज्यता । व्यवस्थितत्वाच्च तदेव घटभवन ब्राह्मम्, व्यवस्थितत्वञ्चात्मन्यवस्थितत्वात् ।

न तु यथा तौ सद्रव्यादिषु सञ्चारिणौ, घटभवनस्योदकाद्याहरणसत्कात्मन पुन क सञ्चरणम्, अनपेक्षत्वाच्च, न हि तस्यानुवृत्त्यपेक्षा घटान्तरेषु, यदि स्यात्ततोऽनुवर्त्तत स तेव्यपि, न पुनरपेक्षाऽस्ति तस्य स्वसामर्थ्येनैव सिद्धत्वात्, ततश्च सर्वसामान्याश् एव स
 25 स्यात्, तद्यथा पूर्वाह्णपराह्नयोरैक एव घट इति ।

तस्मानुद्दिष्टाभ्यामुद्दिष्टाभ्यावेति नैयामिके ब्रूयात्तपि दोषमादर्शयति अप्राह संसर्गवादीति, नागृहीतेति, विशेषण प्रथमगृहीत्वा विशेष्ये बुद्धिर्नैवेति ततश्चादौ सत्त्वद्रव्यत्वादीना बुद्धित्वतश्च सदादौ विशेष्येऽत आह सत्त्वाभिसम्बन्धत्वात् सति । तस्मात्विशेषयो परविषयतापक्षे ये दोषाल्लेख दुर्गतो इत्याहप्रापीति । सयेथाऽन्तरङ्गमिति, घटादीयविजातीयव्यापक स्वानुभवेन वस्तुवति वादमतम् । प्रत्यङ्गवर्त्तीनीति, प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्गवत् अप्रत्यक्षेन
 20 प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते, अज्ञानं प्रत्यासन्नत्वात्, अज्ञानं प्रति प्रत्यासन्नमित्यपीभाव । या यस्य प्रत्यासन्नधरीवर्त्तीति स्वानि तानि तत्पत्तौति तत् घटवत्, औदात्तस्यसत्तिहेतुत्वात्, तत सम्बन्धिनाम्, अवश्यकत्वव्यत्वात् तत शोषाणम्, सामान्यत्वमेव सति प्रयोगेन इति भाव । घटार्थो हीति, अथ घट एव नात्र इति निर्णेतुं हि सामान्यविशेषकल्पना, घटादिषु अ परान् कल्पित इति च प्रधानम्, यत्र प्रधानं तदेव वस्तु नात्रविति भाव, अतस्त्ववस्थिततयादिति, परानपेक्ष

(नेति) न तु यथा सौ सञ्चारिणौ—सामान्यत्रिशेषावव्यवस्थितौ परापेक्षत्वादव्यवस्थितत्वा-
 बावस्तु चन्ध्यापुत्रवत्, क पुनः सञ्चारिणौ ? सद्भव्यादिषु, सद्भव्यपृथिवीमृद्धदत्त्वाभिसम्बन्धादस्ति
 द्रव्य पार्थिवो मार्त्तिको घट इति घटे सम्प्रत्यय इति, उक्त ह्याचार्येण 'घटमवनस्योदकाद्याहरणसत्ता-
 त्मनः पुनः क सञ्चरणम् ? अनपेक्षत्वाच्च' तदेव वस्तित्वमभिसम्बन्ध्यते प्रत्येक सर्वत्र, तद्धि घटमवनं
 न घट इति वा पट इति वा घटपटादिद्रव्यान्तरमपेक्षते, यथाऽनुवृत्तिव्यावृत्तिसामान्यवादिभते च ५
 तदर्थं घटपटाद्यर्थान्तरापेक्षा, व्यावृत्तिविशेषवादिभते च तदर्थं घटपटादिद्रव्यान्तरापेक्षा, लौकिकाऽ-
 नुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवहारनयवादिभते तु सन्निहितस्वाधीनवृत्तित्वाद्घटात्ममभवनस्य न तदपेक्षाऽस्तीति
 तदर्थादि—न हि तस्यानुवृत्त्यपेक्षा घटान्तरेषु, अर्थापत्त्या न व्यावृत्त्यपेक्षा पटादिद्रव्यान्तरेषु, यदि
 स्यादपेक्षा ततोऽनुवृत्तौ स-घटस्त्वपि-घटातरेष्वपि न पुनरपेक्षाऽस्ति तस्य स्वसामर्थ्येनैव सिद्ध-
 त्वात्, तस्य-घटात्मन, यद्यपेक्षेत घटो घटान्तराणि घटातरेष्वप्यनुवृत्तौ, ततश्च सर्वसामान्यांश 10
 एव स स्याद्घटान्तरमपि घटात्मैव स्यात्तत्त्वानुवृत्तौर्घटात्मरदिति दोष स्यात्, देशभिन्नेष्वपि घटेषु
 कालाभिन्नघटवत्, तत्रिदृशयति—पूर्वाहापराह्नयोरेक एव घट इति ।

नापि घटस्यवानुवृत्तिमपेक्षते घटात्मन्यसिद्धे तत्रानुवृत्त्यसिद्धेस्तत एव च न पटादिव्यावृ-
 त्तिमपेक्षते तदायत्तत्वादिद्यत आह—

तत्सन्निवेशस्वरूपापेक्षत्वाच्च तस्यास्तस्य तु तदपेक्षा व्यर्था, घटोऽपि घटत्वापेक्षात्मला-15
 मस्तत्त्वानुवृत्तिरपि घटात्मलाभापेक्षेति चेन्न, इतरेतराश्रयदोषापादनात् ।

(तदिति) तत्सन्निवेशस्वरूपापेक्षत्वाच्च तस्यास्तस्य तु तदपेक्षा व्यर्था घटावयवसन्निवेशस्व-
 रूपमपेक्षते घटान्तरानुवृत्तिः पटादिव्यावृत्तिरपीति युक्ताऽनुवृत्तौर्घटापेक्षा व्यावृत्तेरपि पटादेः, घटस्य
 पुनरनुवृत्तिव्यावृत्त्यपेक्षा व्यर्था, स्वत एव सिद्धत्वात्, स्यान्मत घटोऽपि घटत्वापेक्षात्मलाभः, तत्त्वा-
 नुवृत्तिरपि घटात्मलाभापेक्षेति, एवञ्चायुक्तमितरेतराश्रयदोषापादनात्, घटघटत्वानुवृत्तनयोरितरेतरा-20
 भयत्वदोषमापादयत्येवा कल्पना, इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते तद्यथा नौर्नावि यद्वा
 नेतरतारणायैति, उक्त सामान्य नापेक्षत इति ।

तथा विशेषेऽप्यस्य नापेक्षा, अन्यथा स एव न स्यादुक्तवत् ।

तथा विशेषेऽप्यस्य नापेक्षेति, यथा सामान्यापेक्षा नास्ति घटात्मलाभस्य तथा विशेषेऽपीति
 प्रोक्तहेतुविधिनाऽतिदिशन्ति, तथा च योजितमस्माभिरर्थत, ग्रन्थतो योजनापि तथाहि स एव न स्या-25

स्वरूपापेक्षानिर्वचं । सामान्यविशेषो च सत्तावीचि-तातीयापेक्षानोऽनेनपेक्षत्वात्मन्यारिणापि याद्येनेह न विवृति ।
 अस्य घटत्वमितानोकेयदा तरमप्यद्वयत्वात्वे तस्य घटातरेषु यद्यनुवृत्ति स्यात्तदाऽती तेषामेकदेन स्यात्तेषामैकस्य
 सात्त्विकमरूपताऽस्मात्स्यितत्वात्, अथपेक्षेदेशत 1 भवेत् स्वमिर् घटानुवृत्तेरिव घटातरेष्वपि घटानुवृत्तौ तेष्व्येव-
 द्यत्त्वान्न एव भवेदुरित्याद्येनेह यद्यपेक्षेतेति । जातेः घटानुवृत्तत्वात् । संस्थानस्य चावयवतन्निवेशविशेषरूपत्वात्तद-
 पेक्षयाऽनुवृत्ति घटी, व्यावृत्तिरपि भेदस्वरूपा प्रतिबोधितमपेक्षत एवेति तस्या अपि तदपेक्षा युक्ता घटवत् न किमप्यपेक्षते 30
 म्यस्यित्वात्तदव्यवहारेणोच्यते घटावयवेति । घटोऽपि घटत्वापेक्षात्मलाभ इति, घटत्वयोगादेर भस्वरूपरवात्तस्य
 तदपेक्षेत्वं, परममममपेक्षत इति एवमप्यपेक्षेत् सारित्पुन्येति भाव । स एव न स्यादिति यस्य तद्यथादिदित्य

दुष्कृत्यदिति, 'त हि तस्य व्यावृत्त्यपेक्षा पटादिषु, यदि स्यात्, स तेभ्यो व्यावर्त्तत, तत्र सर्ववि-
शिष्टत्वात् स एव न स्याद्दोषोऽपि, घटपटयोरिव, तत्तन्निवेशस्वरूपापेक्षत्वाच्च तस्यास्तस्य तु तदपेक्षा
व्यर्था, इतरेतराश्रयदोषापादनादिति सर्वमतिदेश्यम् ।

निष्ठायात्—

५ यथालोकप्रसिद्ध पूर्वत्वाच्च घटात्मभवनस्य, अनपेक्षितपूर्वापरप्रभेदत्वात्, प्रकृतिरिति
घाऽन्यदिति वा पूर्वापरप्रभेदा, वर्त्तमानत्वाच्च तन्न प्रलयभाङ्गः ।

(यथेति) पूर्वत्वाच्च घटात्मभवनस्य सामान्यविशेषाभ्यां हि घटभवनं पूर्वं घटकथमिति
चेत् ? यथालोकप्रसिद्ध, लोके प्रसिद्ध, लोकप्रसिद्ध, यथैव लोकप्रसिद्ध तथा घटभवनम्, आकारादि-
मात्रमेव च घट इति लोके प्रसिद्ध एतेषु पूर्वम्, अनपेक्षितपूर्वापरप्रभेदत्वात्, के पुनः पूर्वापरप्र-
१० भेदाः ? घटादारभ्य यावत्प्रकृति ते पूर्वप्रभेदाः साख्यानाम्, सदिति वा वैशेषिकाणामपरप्रभेदाः
यावत् स्यविशेषकृतमन्यदिति साध्यवैशेषिकाभ्यां कल्पितम्, अत आह—प्रकृतिरिति वा अन्यदिति
वा, बौद्धेन वा क्षणिकत्वादत्यन्तमन्यदिति । वर्त्तमानत्वाच्च, वर्त्ततेरस्त्वर्थत्वात्, 'अभिभवतिविचिचिपद्य-
तिवर्त्तय सन्निपातपट्टा सत्तार्थाः' इति यचनात्, अत एव नित्य जलाहरणादिव्यवहारसन्निपाति
सततमतीतानागतकालयोरपि घटपटयोरवस्थानान्न प्रलयभागिति, नाम्बन्धनवत् स्यात्प्रभेदा न
१५ प्रदीपव्यालानलवदत्यन्तविनाश द्विविधमपि प्रलय लभते, द्रव्यस्य पर्यायात्तरेण पर्यायस्यापि द्रव्या-
विनाभायादेव सत्त्वात्, एकान्तासदुत्पत्तिविनाशवादयोरहेतुदृष्टान्तत्वात्, एकान्तनित्यवादेन धर्मा-
विर्भावतिरोभावाभावात् ।

तद्धि तेन रूपेण सर्वकालं सद्गर्तते सत्कार्यत्वात्, वर्त्तत इति भाव इति योऽसौ भावः,
तदन्तरङ्ग प्रधानमनपेक्ष पूर्वं वर्त्तमानञ्च-वस्त्विति येऽन्येऽन्यत्कल्पयन्ति कारणेन कार्यमेव
२० सामान्यमेव विशेष एव तदुभयमेवान्यतरोपसर्जनप्रधानमेव नैव चास्त्युभयमिति किमेतेन ।

(तद्वीति) तद्धि तेन रूपेण सर्वकालं सद्गर्तते सत्कार्यत्वादिति, एतेषु व्यापष्टे वर्त्तत इति
भाव इति, वृत्तिभवनयो प्रागुक्त पर्यायशब्दत्व दर्शयति योऽसाविति, प्रत्यात्मनि य एव व्याख्यातो
भाव सोऽसौ, एतेषु वस्तु नायदिति प्रतिपत्तव्यमिति निगमयति—तद-तरङ्ग प्रधानमनपेक्ष पूर्वं वर्त्त-
मानञ्च तद्वत्, इतिशब्द परिसमाप्त्यर्थोऽवधारणार्थो वा, इयानेव पर्यायार्थो नातोऽधिको न्यूनो

२५ वक्ष्ये तस्यापि सर्वत्र पतितया ततोऽपि विशिष्टत्वप्राप्तिं स्वश्र-वतैव स्यादिति भावः । अथ घटो व्यावृत्त्यपेक्षात्मना
व्यावृत्तिरपि घटात्मनाभावेति शङ्कापानाहेतरेतराश्रयेति । प्रकृतित एव सर्वव्यापारम्भात् प्रकृतेर्घटात्मनाप्येतत्त
परिणामा सर्वे ते घटस्य पूर्वप्रभेदा साक्यमेतेन सद्गतान् परमाणोर्येव्यसारम्भात् तद्वारभ्य घटोत्पादपर्यन्तं कार्यमेदा
घटस्य पूर्वप्रभेदा वैशेषिकमतेनेत्याह साख्यानामिति । सन्निपातपट्टा इति, सन्निपातोऽपि सत्तावाचीति भावः । सत्ता
च कान्तनित्यवर्त्तनीति सद्गुणेन घटपटादयः सर्वे सर्वदा सतीति तन्मूलकालप्रतिष्ठाऽन्मभित्तराज्ञापीच प्रकृतौ महदादिविकार
३० जातानि सर्वाणि कणाक्षिप्तय सातीत्येव रूपं सार्याभिमतं प्रदीपव्यालानलक्षणानल इव अणुकारिकार्यजातानि निरवयविनाश
समन्त इत्येव रूपो नयाविक्रमिषेते वा प्रत्यो निर्मूल एवेति भावः । तत्र हेतुमाह द्रव्यस्येति । अहेतुदृष्टान्तत्वादिति
निरवयवविनाशाद्यवधारणस्य कल्पिदपि हेतोर्दृष्टान्तस्य बाऽभावादित्यर्थः । इतिशब्दस्य परिसमाप्त्यर्थे इयानेव पर्यायार्थो

वा, येऽन्येऽन्यत् कल्पयन्ति कारणमेव कार्यमेव सामान्यमेव विशेष एव तदुभयमेवान्यतरोपसर्जनप्रधानमेव नैव वाऽस्त्युभयमिति किमेतेन । यदि कारण यदि कार्यं ततः को दोषः, दृश्यते हि कारणमपि कार्यमपि, यथा परमाणु. कारण द्व्यणुकादेर्भूत्विण्डशिक्कादीना कार्यमपि, तद्देदजत्वात्, एव द्व्यणुकत्र्यणुकादीनामपि कारणकार्यभावः सपातभेदाभ्याम् । सामान्य द्रव्यक्षेत्रकालभावाना स्वपरभवतसामान्यानतितृप्तेः, स्वपरविशिष्टभवनात्मकत्वाद्दिशेषः, एवमुभयमन्यतरोपसर्जनप्रधानश्च, ४ सहस्रमस्वास्त्यपारतत्र्यविवक्षावशात्, न चास्त्युभयम्, एकान्तरूपस्य परपरप्रतिबद्धस्यासिद्धेरसिद्धादिशून्यतानुभवनात् ।

स एव व्यवहारतयाश्रयालौकिको भूते—

को हि वादानामन्तं कर्तुं शक्नुयात्, अभियुक्तबुद्ध्युत्कर्पपरम्पराया अदृष्टद्रष्टृत्वात्, आह च 'णिययवयणिज्जसच्चा सवणया परवियालणे मोहा । ते पुण अदिद्वसमया विभज्जइ 10 सच्चेव अलिण्व' इति (सम्म० का० १, गा० २८)

को हि वादानामिति, एकान्तवादानामन्तं कर्तुं शक्नुयात्—उच्छेद शक्नुयात् कर्तुमिति, किं कारण ? न हि साख्याभिहिताः सत्कारणे कार्यं 'असदकरणादुपादानप्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । साक्ष्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्' (साध्यका० ९) इत्येवमादयो हेतवः, न वा वैशेषिकोक्ता. क्रियागुणव्यपदेशाभावादसदित्यादय, क्षणिका घटादयः प्रत्यायावत्तज्जन्मत्वादित्यादयो 16 वा भौद्धोक्ता परस्परणोच्छेत्तु शक्यन्ते, अभियुक्तबुद्ध्युत्कर्पपरम्पराया अदृष्टद्रष्टृत्वात् । एतस्मिन्नर्थे ज्ञापकमाह—आह चेति, नाहमेव स्वमनीषिकया प्रवीमि, किं तर्हि ? अन्येऽप्येव ब्रुवते "णिययवयणिज्जसच्चा सवणया परवियालणे मोहा । ते पुण अदिद्वसमया विभज्जइ सच्चेव अलिण्व ॥" (सम्म०) स्वविषयमत्यत्वादेवाविचारत्या इति तद्बालने मोहा, तेषामनेकान्तस्थिनस्वतस्त्वानवबोध्यात् सत्यमेवासत्यमेवेत्यदृष्टसमयस्तान् विभजत इत्याचार्यसिद्धसेनाः । तथाऽन्येऽपि "यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुश-20

इति नातोऽधिको न्यूनो वेत्यर्थस्त्ववधारणार्थत्वं इत्याशयेनोक्तमित्यानेवेति । तद्देदजत्वादिदिति, अतिण्डशिक्कादीनां भेदेन आतत्वादित्यर्थः, मटकपालकपातिकाशकैरित्यर्थोऽर्थव्यादिभेदेन परमाणोर्गोतत्वात् यदा अतिण्डादिलक्षणस्कन्धात् पृथग्भावे एति परमाणोस्त्वेदजत्वादिति भावः । स्वपदेति, क्षेत्ररूपेण भवनलक्षण सामान्य पररूपेण भवनलक्षण वा सामान्य द्रव्यादयो नातिवर्तन्ते द्रव्यादीनां सजातीयरूपेण विजातीयरूपेण वा भवनादिति भावः, तथाच भवनसामान्यापेक्षया कारणभूत कार्यभूतमपि परमाणुविशेषण सामान्य द्व्यणुकत्र्यणुकादिलक्षणविशिष्टभवनपेक्षया च विशेषोऽपि, कार्यकारणयोः सामान्य- 25 न्यविशेषयोश्च सहस्रात् नविवक्षायां समस्यस्य क्रमेण पारतत्र्यविवक्षाया कार्योंपसर्जनकरणात् कारणोपसर्जनकार्यरूप वा, कार्यकलरूपस्य कारणरूपस्य कल्पितमावाप्त किंचिद्वस्तु किं न्युत्पन्नेवेति भावः । असदकरणादित्यादि, यदसत्तत्र क्रियते, पटाद्यर्थं प्रतिनियतमेव तत्रवादिरुपासीयते, सर्वसात्त्व्यादे स्वर्णरजतादि कार्यं नोत्पद्यते, अथापि हेतव साक्ष्यक्रियमेव कार्यं इवेति, कारणमस्तीति च कार्योत्पत्ते पूर्वमपि कारणे कार्यं सदित्यय । प्रत्यथायत्तज्जन्मत्वादिति, वर्तमानक्षणवृत्तिपदार्थस्य प्रतीतिविषयता नातीतानागतकालवृत्तिन, अतीतादे प्रत्यायाविषयत्वादिनि प्रत्ययत क्षणिकमेव मत्तु विव्यतीति भावः । अथवा रूपपञ्चकस्य सपुत्रयो हेतूपनिबन्धात् प्रत्ययोपनिबन्धात्, भीजादङ्कुर अङ्कुरात् पत्रपत्रात्काण्ड कण्डात्नालनालद्रों गर्भोच्छूक शूकात् पुष्प पुष्पात् फलमिति हेतूपनिबन्धात् । न एतन् भीजादी कस्याप्यहमिदं निवर्तैतामीत्यभिर्धेयि । प्रत्ययोपनिबन्धस्त्वयं य श्रुतिव्यादिपात्रुसमवाय तत्र श्रुतिवी कीन्त्य सधारणमन्धात् केद तेभोपात्त परिपाचन वायुपात्तरमिनिर्हरण करोति इत्येव प्रत्यायायत्तज्जन्मादङ्कुरादिति बोध्यम् । यत्नेनेति, वैवलागमगम्येऽर्थं 30

हेतुमाहुरिति । अभियुक्ततरैरग्यैरन्यथैवोपपाद्यते" (वाचस्पतिमिथाः) अतुमानान्तरषाध्यत्वेऽन्य-
स्वितानुमानत्वालोकप्रसिद्धिरेव प्रमाणमित्यर्थः ।

को हेतद्वेद कि वाऽनेन ज्ञातेन ।

(क इति) को हेतद्वेदेल्यशक्यप्राप्तिं दर्शयति कि वाऽनेन ज्ञातेनेति प्रयोजनाभावश्च, यस्मात्
प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनानां जिज्ञासासंशयशक्यप्राप्तिप्रयोजनपूर्वाणां संशयव्युदास फलमन्ते
भविष्यतीति दृशाप्ययवादिना मत तथा च व्ययहारप्रसिद्धिः । तस्यास्यज्यसामघतनाव्याप्यतिप्रस-
ङ्गामकाक्षरदरिद्रदुसृतिकाररचितन्यायलक्षणानीति ।

तथा च कारणे कार्यसदसत्त्वानियम, कारणे सत्येन भावाभावाभ्याम्, असति च
कारणे कार्यस्य, सेवाद्युद्योगफलानियमात् ।

10 (तथा चेति) तथा च कारणे कार्यसदसत्त्वानियमः, एवञ्च कृत्वाऽनेन न्यायेन यथा का-
रणमेव न कार्यं कार्यमेव न कारणं सामान्यमेव न विशेषो विशेष एव न सामान्यमुभयमन्यतरोप-
सर्जनमुभयाभाभो वैल्य नियमो नास्त्युक्तविधिना, तथा कारणे कार्यस्य सत्त्वमेवासत्त्वमेवेत्ययमपि
नियमो नास्ति, कथं ? यदि कार्यं सत्तत् कारणमेवेति नास्ति, कार्यस्यापि सत्त्वात्, कथं ? क्रिया-
निमित्तकत्वात् कारणत्वकार्यत्वयोः, कार्याभावे कारणाभाव कारणाभावे कार्याभाव इति । तथा
15 यदि कारणं सत्तत् कार्यमेवेति न भवति कारणस्यापि सत्त्वात्, एव सामान्यविशेषोभयान्यतरोपस-
र्जनोभयाभावेवपि भावनीयम् । तत्र तावत्कारणे कार्यं सदेधासदैव सदसदेवेति चे ह्युच्यते तेषां यो
नियमाभाव उत्तसोऽन्यतरोपसर्जनोभयाभावयोरप्युक्त एव भवतीत्यभिप्राय । तत्र कारणे कार्यं
सदेधासदेवेत्यनियम, को हेतुः ? कारणे सत्येव भावाभावाभ्यामिति यथासंख्य हेतु । सत्येवभावाद्-
सत् कारणे कार्यमित्यनियमः, सत्येवभावात् सदेवेत्यनियमः, असति च कारणे कार्यस्य, सदसत्त्वा-
20 नियम इति वचंते, कुतः ? सेवाद्युद्योगफलानियमात्, दृष्टो हि लोके कृपीबलवणिमाज्जुरुपशिल्पा-
दीनां कृपिवाणि यसेवाशिल्पादिपूयुक्तानां फलानियम सत्त्वसत्त्व च ।

स्तत्रतर्कमित्येव न सांख्यदिवत् साधर्म्यवैधर्म्यगोत्रेण तर्कः प्रवर्तनीयो येन प्रधानादिसिद्धिर्भवेत् ह्युक्ततर्कं हि न संभव
स्यप्रतिष्ठानात्, न च महापुरुषपरिगृहीतत्वेन कल्पचित्तार्कस्य प्रतिष्ठा, महापुरुषाणामेव तार्किकानां मियो विप्रतिपत्तेरिति
कारिषोपयासं विधातुवाचस्पतिमिप्रसाद्यः । जिज्ञासेति, अग्रतीयमावेऽर्थं प्रत्यकार्यस्य हातोपादानोपेक्षात्क्षणस्य प्रव
25 तिंश्च जिज्ञासा तज्जनक संशय, श्रव्यप्राप्तिः प्रमाणानां ज्ञानजननतासधर्मम्, प्रयोजन तत्त्वाकारणम् संशयव्युदास-
प्रतिपक्षोपवर्णनम्, तर्कं चेति घौतमभाष्ये । अत्र तु संशयव्युदास संशयप्रणमो विवक्षित इति ज्ञाप्ये स च विचारान-तरं
भवति ततश्च निश्चितार्थत्वाद्द्वन्द्वारः प्रवर्तत इति भाव । एवञ्च यतः संशयव्युदासलक्षण फलमन्ते भवति ततो नेदानीं
वर्तमानाणीतानां लक्षणप्रशयन समुचितमित्यशक्यप्राप्ति प्रयोजनाभावथेति बोधम् । यदि कार्यं सदिति, अत्र प्रथ
कारणमेव न कार्यमित्यस्य निराकरणम् । हेतुमाह क्रियानिमित्तत्वात् कारणत्वकार्यत्वयोरिति, किवापेक्षात्वादित्यर्थः किवा
30 प्रयोजकत्वं कारणत्वं क्रियाविपकत्वं च धर्मत्वं तत्र चैकस्य सत्त्वेऽपरस्य सत्त्वमवयवभावि, अथवा तत्त्वसत्त्वमेव न स्यादेव
मेकस्याभावेऽपरमपि न स्यात् क्रियाया आश्रय स्यात्किञ्चो मा भूत् निरपक स्यादाश्रयो मा भूदित्येव ननुमयुक्तवापिति
कारणमेव कार्यमेवेति यथा न नियमस्य कारणे कार्यस्य सदसत्त्वयोरप्यनियमः कारणे सत्येव भावाभावाभ्यामिति भाव ।
कृपीबलेति, कृपीबलः कृपि बलिग्वानिज्यं राजपुरुष सेवां शिल्पी च शिल्प करोति तत्र यदि कृपादी कार्यं सदेव
एवं तथा सर्वेषां कृपादि कर्मव्यभिचारि भवेत् वैधर्म्यनियम, यत्सदेव फलं तर्हि कस्यापि कृपायि फलं न भवेदेव

यथा वा यातककौंटकपुष्प फलकारणं सत्कार्यं पुष्पत्वादाद्यपुष्पवदित्यनुमानप्रस-
ङ्गेऽपि च दृष्टमसत्कार्यम्, अव्यक्तमिति चेन्न व्यक्तिकार्यस्याव्यक्तकार्यत्वादसत्त्वतुल्यत्वात् ।

(यथा वेति) असत्कार्यं पुष्पफलमस्मिन्नित्यसत्कार्यं तस्मात्फलत्वदर्शनाद्दृष्टविरुद्धमनुमानमतोऽ-
सत्कार्यं तदिति । अव्यक्तमिति चेत्—स्यान्मतमन्यत्तानि यातककौंटकयजुलजपाहुसुमादीना फलानि
कार्याणीत्यादायुक्त व्यक्तिकार्यस्याव्यक्तकार्यत्वात्—व्यक्ति कार्यमस्येति व्यक्तिकार्यं, 8
किं यत् ? कार्यं, तस्य कार्यस्य अव्यक्तकार्यत्वात्सत्त्वेन तुल्य तद्भावोऽसत्त्वतुल्यत्व तस्मादसत्त्वतुल्य-
त्वात्तदव्यक्त कार्यमस्तीति । अथवा व्यक्तित्व तत्कार्यञ्च, तद्व्यक्तिरेव कार्यं वा तत्, अव्यक्त कार्यमव्यक्त-
कार्यं, तस्मादव्यक्तकार्यत्वात्सत्त्वतुल्यत्व तस्मादमत्तत्, यातककौंटकादिपुष्पफल नाव्यक्त कार्यमिति ।

स्यान्मतम्—

करोतीति कारणं तस्मात्स्वकार्यस्याकरणादकारणत्वमेवेति चेन्न, बीजादीनामपि ह्यका- 10
रणतैव कचिदकरणादिति कारणमप्यकारणमेवास्तु, अनिष्टञ्चैतत्, लोके पुनरुत्पद्यते कार्यम्,
सदसत्त्वानियमात् कारणे बीजादौ कारणतायामेव सत्या करणाकरणे ।

करोतीति कारणं यथोक्त "प्रिवसि चोत्थुं दूपरयोर्दौर्घत्वं वष्टि भागुरिः । करोते' कर्तृभावे च
सौनागा सम्प्रचक्षते ॥" तस्मात् स्वकार्यस्याकरणादकारणत्वमेवेति, एतदपि नोपपद्यते यस्माद्वीजादी-
नामप्यकारणतैव कचिदकारणादिति प्राप्तम्, इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मात्तेषामपि बीजाना त्रिवर्षपरिपो- 15
विशामहुरागुत्यादाशक्यभावात्, आदिमहणान्मुदादि घटानुत्पादने, तत को दोषः ? कारणमप्य-
कारणमेवास्तु, कार्यकारणाध्यभिचारभावात्, एवञ्च सति कृषीन्लादीना सकृदुष्टबीजाङ्कुराधिकार्य-
कारणभावव्यभिचारानां तद्वर्षाप्रश्ने पुनरनारम्भात् करणभावे कारणभावा एव स्यात्, अनिष्ट-
शेदत्त दोषे पुनरुत्पद्यते कार्यम्, सदसत्त्वानियमात्करणे बीजादौ कारणतायामेव सत्या करणाकरणे
समिहिते तत्प्रादौ कारणे कार्यस्य पटादेश्च पादाचित्कयो परणाकरणयोर्दर्शनात् । 20

सांग्रामम्—

कारणं कार्यस्य सदसत्त्वचोरनियमात् करणाकरणयोरनियमे किमर्थं पुनः करोतीति

सदसत्त्वचोरनियम इति भावः । कारणे कार्ये चोत्पत्ति नियमे व्यभिचारमाह यथा वेति, यातक कौंटकय जलहि-
दुपयत्तु इति भावः । नचयत्रि चकान्तेव परन्तु अभिव्यक्तमित्यागद्वेतेऽव्यक्तमिति चेदिति, फल हि व्यक्तमूत कार्यं
तदव्यक्तत्वं च, अत्रोत्पत्तिसम्बन्ध कार्यं समित्तुमर्हतीत्याद-व्यक्तकार्यत्वादिति, ननु तर्हि यानकादिपुष्पाणि 25
कारणतैव न अस्ति नचकारणत्वात्, किं कार्यं न करोति तादृश कारण मने, विद्यामिति तस्मात् कार्यकारणभावस्येत्वा-
त्तदु करोतीति, तस्मिन्कारणत्वात्तदु करोतीति बीजादीनामिति, अविद्यमानो न कोऽपि दोष इत्याह सदसत्त्वचेति ।
करोतीति कारणमिति, कार्ये तदुत्पत्त्ये तुले कारणमनेन कर्तृत्व बोध्यम् । कारणतायामेव सत्यामिति,
कारणत्वपरि बीजादौ कर्तृत्व कारणे न करोतीति भावः । सदसत्त्वचोरनियमात्सत्त्विति, बीजाप्रस कारणेऽपि
कारणतैव न अस्ति नचकारणत्वात्, किं कार्यं न करोति तादृश कारण मने, विद्यामिति तस्मात् कार्यकारणभावस्येत्वा- 30
त्तदु करोतीति, तस्मिन्कारणत्वात्तदु करोतीति बीजादीनामिति, अविद्यमानो न कोऽपि दोष इत्याह सदसत्त्वचेति ।
कारणतायामेव सत्यामिति, कारणतायामेव सत्यामिति, बीजादीनामिति, अविद्यमानो न कोऽपि दोष इत्याह सदसत्त्वचेति ।
कारणतायामेव सत्यामिति, कारणतायामेव सत्यामिति, बीजादीनामिति, अविद्यमानो न कोऽपि दोष इत्याह सदसत्त्वचेति ।

६ • ० • १

कारणमिति शब्दव्युत्पत्तिराश्रीयते, उच्यते, अविदितवेदनार्थविधिपरतया धाव्यप्रवृत्तेस्त-
स्यामवस्थायामनुपजनितविषयत्वादपवादस्पर्शस्य, तदा हि करोतीति कारणमिति कारणत्व-
विधानमात्रं क्रियते, देशकालादिविशेषाविशेषणत्वात् सति स्वविषये कमर्घमपवाद स्पृशेत् ?
किं करोत्येव, न, करोत्यपि क्वचित् कदाचित् इति । तदा स मन्यते चक्षा, इदं तावत्
प्रतिष्ठा यातु करोतीति कारणमिति, प्रतिष्ठिते चास्मिन्सत उत्तरकाले सिद्धे सति कारणत्वे
कार्यसत्त्वासत्त्वयोक्तेन विशेषणप्रकारेण करोत्येव न करोत्येवेति विकलादेशवशाद्भियमोप-
सत्तेविशेषणमाश्रीयते यथा नीलोत्पल भवतीति ।

(कारण इति) अज्ञातज्ञापनमविदितवेदनमर्थोऽस्य विधेरित्यविदितवेदनार्थो विधिस्तत्पर-
तया धाव्यप्रवृत्ते । को दृष्टान्तः ? नीलोत्पलम्, यथा हि नीलोत्पलं भवतीति तद्भवनमात्रं विधीयते
नीलमेवोत्पलमेवेति धा नियमविशेषानाश्रयणात् तथा करोतीति कारणमिति क्रियाभवनमात्रं विधीयते
करोत्येव न वेत्यनाश्रित्य विशेषनियमम्, यथा वा नीलं तिलकम्बलादिविशेषानपेक्षं उत्पलमपि रक्तदादि-
विशेषानपेक्षं परस्परविशिष्टमुभयमुच्यते तथा करोतीति कारणमिति कारणमात्रं देशकालादिकार्यप्रति-
बन्धाप्रतिबन्धनरूपेणमुच्यते, अथवा शबलोत्पलत्वे सत्यपि तस्य धर्मभेदानपेक्षं नीलोत्पलमित्युच्यते
यथा कारणभावाभावेदधर्मनिरपेक्षं श्रियामात्रं करोतीति कारणमित्युच्यते ।

तथा न्यग्रोधफलं यथा प्रागुक्तसदसत्त्वानियमात्तु कारणे कार्यस्य कारणतायामेव
करणाकरणे तथा कार्यकरणाकरणानियमात्तु कारणस्य कार्यस्य कार्यत्वानियमः ।

(तथेति) तथा—तेन प्रकारेण तथा, घटन्यग्रोधोदुम्बरादिफलाणां फलत्वात् पुष्पकार्यत्वा-
नुमानप्रसङ्गे फलमसत्कारणं दृष्टमिति पूर्ववद्वाभिचारः, आम्रपुष्पफले सत्कार्यकारणे दृष्टे इत्यत्रापि
कादाचित्कयोरेव कार्यकारणयोर्दर्शनात् ।

कार्यकारणसदसत्कारणाकरणानियममेव दर्शयति—

इतश्च कार्यकारणसदसत्त्वानियमं सर्वसर्वात्मकत्वसर्वकारणत्वात्, अतः सेनादिक्रिया-
फलापो यथाऽर्घ्यप्राप्ते कारणं तथा क्लेशप्राप्तेरपि । नन्वत एव क्लेशोऽपि भवतीति चेदेव
सतीप्सितेन तावद्भवितव्यं, ईप्सितश्च फलमर्थप्राप्तिर्न क्लेशः सेवकस्य, सन्नहिततच्छक्त्य-
भीहितत्वात् ।

नान् कदापि पुत्राण्यकरणलक्षणपवादस्य विधानकालेऽनुपस्थितेन तदाऽपवादस्पर्श इत्याशयेनाहावितेत्यादिना ।
आस्मिन् देशे काले वा करोतीति कारणमिति देशकालादिविशेषणत्वात्, अपवादस्य च देशकालादिनियतत्वात्सावज्ञापन-
कालेऽपवादविषयदेशादिविशिष्टताया अभावेन नापवादस्पर्शस्तद्विहाय देशकालादीति । यस्मिन् बीजादौ कायमल्लि
तन्करोत्येव यत्र च बीजादौ तत्रास्ति तत्र करोत्येवेति ततो नियम्यत इत्याह प्रतिष्ठित इति, यथा घेल्यादि, यथा
नीलोत्पलं भवतीत्यत्र किं नीलं न तिलं न वा कम्बलं किं तुत्पलमिति व्यावर्तकतया तिलादीननपेक्षमाणं नीलं तथा न रक्त-
मेवोत्पलं किं तु नीलमिति व्यावर्तकतया रक्तदादिविशेषानपेक्षमुत्पलमुच्यते इति भावः । इदं च वस्तुतो नीलोत्पलानि
प्रायेण । चिन्तात्वे यत्र नीलोत्पलमित्युच्यते रक्तदादिधर्मनिरपेक्षया तदापि घटयति—अथचेति तदेव कारणे सत्येव कार्यस्य
भावोऽभावश्च समर्थितः, इदानीमस्ति च कारणे कार्यस्य सदसत्त्वानियमं प्रदर्शयितुं इहा तमाह तथा न्यग्रोधफलमिति,

(इतश्चेति) इतश्च कार्यकारणसदसत्त्वानियमः सर्वसर्वात्मकत्वसर्वकारणत्वात्, स्थावर-
 लक्ष्मणान्यवद्वानन्यरसरुधिरादिरूपादिपरिणामापत्तिवैश्वरूप्यदर्शनात् सर्वं सर्वात्मकं तत् एव सर्वं
 सर्वस्य कारणं कार्यश्चेति कृत्वा सेवादिक्रियाकलापो यथाऽर्थप्राप्ते कारणं तथा हेराप्रतिरेपि प्रकृत्यैव
 कारणं तदपि च फलमर्थहेराप्रत्यादि अनियतमुभयत्र व्यभिचारात् । इतर आह—नन्यत एव हेरोऽपि
 कार्यसत्त्वादेव भवतीति नियतं कारणे कार्यमित्यापत्र वेदितव्यम् । चेन्नान्यसे एव सतीप्सितेन ताव- 5
 द्भूवितव्यम्, किं तदीप्सितं फलं ? अर्थप्राप्तिर्न हेरा सेवकस्य, किं कारणं ? सन्निहिततच्छयभीहितत्वात्
 सन्निहिता सा शक्तिरस्य सोऽयं सेवकः सन्निहिततच्छिरीप्सितार्थप्राप्तिशक्तिः, सन्निहिता सा
 शक्तिरस्या सा सन्निहिततच्छिस्त्वयाऽभीहितत्वाद्येष्टितत्वादिति वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वात् सेवासेव-
 कयोर्व्येष्ट विग्रहसन्वन्धौ, युक्तं हि ताभ्यामीप्सितार्थप्राप्तियुक्ताभ्या भवितुं गानीप्सितहेराभाग्याम् ।
 को दृष्टान्तः ?—

10

सर्वशास्त्रज्ञान्यतरव्याख्यानवत् तन्न, देशकालाकारनिमित्तावबद्धत्वात्त्रेष्टमेव फलम-
 वाप्यते सेवकेनेव प्रसन्ननृपादपि, ज्ञाव्याख्यानवत् ।

(सर्वेति) सर्वशास्त्रज्ञान्यतरव्याख्यानवत्—यथा सर्वशास्त्रज्ञः पुरुषो व्याकरणाद्यन्यतम-
 मच्छास्त्रमीप्सितमेव व्याचष्टे तथैतदिति । अत्र ब्रूम—तन्न देशकालाकारनिमित्तावबद्धत्वात्त्रेष्टमेव फल-
 मवाप्यते सेवकेनेव प्रसन्ननृपादपि, स्वनगरभाण्डागारादिक्षेत्रप्रतिबन्धात्, प्रभावादिकालप्रतिबन्धात् 15
 प्रसाददानाभिसुख्याकाराद्यवन्धात् द्वितीयकर्मण्यताप्रदर्शनादिनिमित्तावबन्धात्, शास्त्रदृष्टान्तस्यापि
 तादृग्विधावबन्धसद्भावे सत्यव्याख्यानादनियम एव फलस्येत्यत आह—ज्ञाव्याख्यानवत्, सर्वशास्त्रोऽ-
 व्येभिरेवाद्यवन्धेरीप्सितं न व्याचष्टे इति ।

लौकिको प्रवीति—

अथ देशादय किमवबन्धका ? तत्तस्तेषामकारणत्वादसर्वत्वम्, ततोऽतंत्रत्वादप्रति- 20
 बन्धकत्वम्, अथाऽऽवशीया देशादयः कारणमिति तत्. सर्वकारणत्वात्सर्वात्मकत्वात्
 किमिति सर्वं न भवति, समुदितकारणत्वात् ।

कारणे पुष्पलगेऽपि कार्यस्य फलस्यात्र दृष्टान्ते भावो बोध्यः, यथा धरणतयाऽभिमतं बीजादि कारणमधरणमपि, वादा
 चित्तको कार्यमावाभावयोर्दर्शनात् तथा कारणस्य कार्यवरणाकारणानियमात्कार्यत्वेनाभिमतमपि कार्यमवार्थमपि भवतीति
 कार्यव्यतिरिक्तमो विज्ञेय इत्यादौ यथेत्यादि मूलेन यथा कारणस्य कार्यनिरूपितकर्तृत्वाकर्तृत्वानियमस्यापि कार्यस्यापि कारणनिरूपि- 25
 तत्परत्वात्प्रत्ययापि इति भावः । स्थावरादिभिरभ्यवद्वानामेव रसरुधिरादिनात्मकनादर्शनादित्याह—स्थायरेति ।
 प्रवृत्त्यैव-समावेनेव । अनियतमिति, कस्यापि चेवादितं केवलं हेराप्रतिरेव भवति न स्वयंप्राप्तिः, यस्यचित्तु केव-
 लमर्थप्राप्तिर्न हेराप्रतिरेवमुभयत्र व्यभिचार इति भावः । तु यदि कारणे चेवाही हेराप्रतिरेव नियतं तर्हि सापीप्सिता
 भवेत्, न तथा इत्यत इत्यादौ-एव सतीति, सन्निहितेति, सन्निहितया ईप्सितार्थप्राप्तिशक्त्यैव प्रयुक्तस्य पुरुषस्य चेवादौ
 प्रवृत्तेति प्रथमस्युपर्यर्थं, सेवकस्य सन्निहितेऽप्यितार्थप्राप्तिशक्त्या सेवकैव प्रवृत्ते, सेवा सन्निहितमरीप्सितार्थप्रापणशक्ति- 30
 मतीति विज्ञेयैव एव इत्यत प्रवृत्तेरिति द्वितीयस्युपर्यर्थं । प्रसन्ननृपसेवापि देशकालादिप्रतिबन्धकत्वात्सेवितार्थस्यापि
 प्रसन्नमर्थसादनेनाह देशकालेत्यादि । तथापानिष्टमपि फलं चेवादिक्रियायाः स्फूर्तिरनियतं परमुभयत्र व्यभिचारादिति
 भावः, अप देशादयः किमेकान्तेनावबन्धका, त्रैकान्तेन कारणभूता इति विकल्पं मनसि निधायाऽऽप्यदपति-भवेति ।

अथ देशादयः किमिति, विफलपद्धत्या त'पते। निरोत्पाम्पेतदित्तिभिन्नायः । ये देशा-
 द्योऽवयवकामिमतान्ने यथोपान्ततयेष्टासतस्त्रेपामकारणत्वादसर्वत्वम्, कारणभावाद्धि सर्वं सर्वा-
 ल्मक स्वात्तदभावाद्सर्वत्व देशादीना प्राप्तमसर्वत्वात् तेषामतन्त्रत्वे तु पन्थचित्तदधीनशुचित्वाभा-
 वात्, ततोऽतन्त्रत्वादप्रतिषेधकत्वमपि । अथाऽऽक्षीयासो देशादयः कारणमिति, तत्र कारणत्रो-
 5 त्तसर्वकारणत्वात्सर्वात्मकत्वात् किमिति सर्वं न भवति, भवत्येवेत्यर्थं, एस्मात् ? समुदितकारणत्वात्,
 समुदितकारणत्व सधकारणत्वात् सर्वात्मकत्वाच्च, अत्र प्रयोगः, सर्वं सर्वत्र स्यात् समुदितकारणत्वात्,
 हायुक्तत्तुपटवत्, यथा तत्तूना परस्परसयोगे सति नियमात् पटो भवति, स्वकारणसभिधानात्,
 एव सर्वकारणत्वसर्वात्मकत्वसद्भावे को देशादिप्रतिषेधो नामान्य इति किमिति सर्वं न भवतीति ।

अथवा सर्वं न भवतीत्यादि स एव लौकिक आदाङ्कते—

10 अथ मतं भवतः सर्वं न भवति, अनभिष्यत्त्वाद्देशादेः कारणस्य, प्रधानसाम्या-
 धस्यानवत् ।

(अथेति,) अथ मतं भवतः सात्त्विकस्य सर्वं न भवति शरीरश्रेयासुराचार्यनर्यप्राप्त्यादि श्रुतः ।

अनभिष्यत्त्वात्, 'अञ्जु व्यक्तिसंरक्षणमन्विगतिपु' अक्षितमभिष्यक्त स्फुटीष्टतम्, अनभिष्यक्तम-
 स्फुटम्, अनभिष्यत्त्वाद्देशादेः कारणस्य सर्वं न भवति, को दृष्टान्तः ? प्रधानसाम्यायस्थानवत्,

15 यथा प्रधानं सत्त्वरजस्तमस्त्रिगुणसाम्यावस्थानेनानभिष्यत्त्वात् सर्वकारणमपि सत् सर्वज्ञावात्र प्रफ-
 रोति घटपटादीन्, अथ च प्रकरणात् प्रकृति' प्रधीयन्ते भावास्तत इति प्रधानमित्यादिभिर्नामभिष्य-
 च्यते, तस्य चानभिष्यत्त्व तत्साम्यावस्थानात्तमयेया, तथा देशादिकारण साम्यावस्थानादनभिष्यक्तं
 प्रधानवत् सर्वं कार्यं न कुरुते, लोकप्रसिद्धमप्यत्रोद्वाहरण मयूराण्डकरसगतप्रीयादिपत्, यथा मयू-
 राण्डकरसावस्थायामेव मेचकवर्णप्रीयाद्यवयवानभिष्यत्ति तत्साम्यावस्थानादत्त सर्वं न भवति मयू-
 20 राण्डकरसामयूराण्डावस्थायामेव तद्वीयादि तद्वदिति ।

अत्रोच्यते—

मैवं मस्था, ननु च त्वयाप्येतदादिष्ट सर्वं देशादेरिति, तस्मात्सर्वात्मकत्व सर्वात्मक-
 त्वाच्च वैषम्यावस्थेरेति लौकिकप्रकृतित्वमेव प्रकृते, सर्वात्मकत्वाद्देशादिवत् साम्यावस्थैव
 वा देशादेरपि प्रकृतित्वत् ।

25 यद्यपि सात्त्विकमेव प्रकृत्येवहादिष्टौ देशादयो न कारणं तथापि न सर्वं फलं भवति अयोग्यदेशकालाकारनिमित्तादिना
 ईप्सितफलप्रतिषेधो जायतेऽतो देशादीनामवयवकत्वं निश्चयम् । एतदिति, अवयवकत्व कारणत्व वेत्यर्थं । एकत्रन्त
 तयेति, अवयवकत्वेनेति शेष । कारणभूतानामेव सर्वात्मकत्वमित्याह कारणभावाद्धि । सर्वात्मकत्वे हि तेषां सर्वं तद-
 धीनशुचित्ये भवतीति सर्वात्मकत्वप्रता तथा स्यात्तत्र नास्तीत्याह—असर्वत्वाच्चेति । एकत्रन्ततया कारणत्वे दोषमाह-
 च्यतेति । देशादीनां सर्वकारणत्वेऽपि साम्यावस्थायाम् प्रसात्तदभिष्यत्त्वात् सर्वं न भवतीत्याशङ्कते—अथ मतमिति ।
 30 यथा प्रधानमिति, एक सत्त्व प्रकाशालोकवात् रजो लोहितं रजनात्मकत्वात्, तत्र कृष्णमावर्णनात्मकत्वात्तयोः त्रयाणां
 गुणानामविषयतावस्थानेन प्रधानमनभिष्यत्त्वमस्फुटमनो न सत्त्वभावान् प्रकरोति गुणवैषम्य एव प्रकरणात्तिति भावः । मयूराण्ड
 केति, तथा हेमन्तशिशिपुत्रिषु निदापदिशुषु च सदा सर्वत्र सतीरेव हिमातपयो क्वचित्कदापिद् कदापिदुरेको यथा

सैचं मंस्याः ननु चेत्यादि, नन्वित्यनुज्ञापने, तत्राऽप्येतदादिष्ट सन् देशादेरिति, तस्माद्देशादेः सर्वत्वात्सर्वात्मकत्वासर्वात्मकत्वाच्च वैषम्यावस्थैव, इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्माद्धौकिकप्रकृतिरिति तत्रैव प्रकृतेरिष्टत्वाभिमतया, कथं ? यथाहि लौकिकी प्रकृतिर्देशादिविषमावस्थैव सती सर्वकारणात्मिका कार्यात्मिका विषमा समा च व्यक्ता चाव्यक्ता च तथा साम्यपरिकल्पितप्रकृतिरपि स्यात्, किं कारणं ? सर्वात्मकत्वाद्देशादिघनमयूराण्डकरसत्रा वैषम्यावस्थैवैत्यर्थः । साम्यावस्थैव वा देशादेरपि सर्वात्मकत्वात् प्रकृतिरिति ।

एते अपि च कल्पने नोपपन्ने, अप्रयोजनत्वात्, निर्वृत्तानिर्वृत्तार्थक्रियौदासीन्यवत् ।

(एते इति) एते अपि च कल्पने नोपपन्ने देशादीनामनभिव्यक्ति प्रकृतेः साम्यावस्थानमिति, कस्मात् ? अप्रयोजनत्वात्, न हि देशादीनामनभिव्यक्तौ प्रयोजनमस्ति पुरुषविमोक्षणहेतोर्व्यक्तरूपतया प्रवर्त्तमानाना तथा पुरुषार्थसिद्धेरनिर्वृत्तौ, अनिर्वृत्तौदनस्य पचिक्रियायामौदासीन्यवत्, 10 नापि निर्वाचिताथार्थाः प्रकृतेः पुनरात्मानमुपसहस्य साम्यावस्थाने किञ्चित् प्रयोजनमस्ति सिद्धौदनस्यौदनार्थपचनानादिप्रवृत्तिवत् । अथवा प्रकृतेरेवानभिव्यक्तिसाम्यावस्थाने न युक्ते अप्रयोजनत्वात्, अप्रयोजनत्व निर्वृत्तानिर्वृत्तार्थत्वात्, यदि निर्वृत्तार्था सिद्धौदनरन्धनपदयुक्त साम्यावस्थानम्, अनिर्वृत्तार्था चेत् प्रधानस्यासिद्धौदनस्यौदासीन्यवदयुक्त साम्यावस्थानम् । तथाऽनभिव्यक्ति, किं कारणं ? प्रकाशनाथं प्रवृत्तयो व्यक्तिवैषम्याभ्या तदर्थसिद्धेसाध्यामृतेवासिद्धेः, अनभिव्यक्तिसाम्यावस्थान- 15 योरपि प्रवृत्तिविशेषत्वात्, द्विधाऽप्यप्रयोजनत्रादयुक्तमिति । अथवा प्रयोजनानभिव्यक्ति, निर्वृत्तार्थत्वात्, देशादिरूपेण प्रकाशितात्मवृत्तिः किमर्थं नाभिव्यज्यते ? किमर्थं सर्वं पुरुषार्थमकृत्वा साम्येनावतिष्ठते ? सारथैश्च द्विविधपुरुषार्थसिद्धौ प्रकृतिप्रवृत्तिरिष्टा नाकस्मिकी यच्चञ्चावादिमतवत्, न वैश्वरस्वभावादिकरणवादिमतवद्वा कारणान्तरम्, यथासारथ्यञ्चात्र दृष्टान्तद्वयं दर्शयति—निर्वृत्तानिर्वृत्तार्थक्रियौदासीन्यवदिति, पचनापचनवदोदनस्येत्यर्थः । 20

या मयूराण्डकरस्रे सतामेवापचनाना तपोदेशोऽज्ञाहित्वेनैव वस्तुप्रकृतेरतो मण्डूकरवावस्थाया तेषामनभिव्यक्तिरेवमेव देशादिकरणमप्यज्ञातिभावेन प्रवृत्ते सर्वं कार्यं न कुरुत इति भावः । अज्ञातिभावेऽपि सहस्रवैषम्यमनुत्पादोऽपेक्षणीयमिदप्रयुक्त एव कल्पय स न न सम्भवति देशादे सर्वात्मकत्वाभ्युपगमादतो वैषम्यावस्था दुर्बोरेत्यत आह—सर्वं देशादेरिति, प्रकृत्यवस्था हि सत्त्वरजस्तमोः गुणप्रधानभावमुत्पद्य साम्येन स्वरूपमात्रेणत्वम्यानम्, तदाऽनपेक्षस्वरूपणां तेषामज्ञातिभावानुपपत्तेरुपया च सर्वकाल साम्यावस्थैवस्यादन्यथा स्वरूपप्रच्युतिप्रवृत्तये देशादेरपि न्यादिल्लाशयेनाह—साम्यावस्थैव चेति । 25 ननु प्रवृत्त्यवस्थाया न वृत्त्यवस्थया, किन्तु परिणामिनिसंवे, यस्मिन् विनियमणोऽपि यत्तत्त्वं 7 विहन्यते तदपि निलमिति स्वीकार्यत, तथा च साम्यावस्थायामपि वैषम्योपपन्नयोग्यगुणानामवस्थानाच्च सत्रा साम्यावस्थेत्यादाद्यामाह—एते अपि च कल्पने इति । पुरुषार्थसिद्धिमहत्त्वा विनिवृत्तौ प्रयोजनाभावगाह न हीति, पुरुषविमोक्षणहेतोरेरिति, प्रधानप्रवृत्तौ प्रयोजन नितिलपुरुषार्थवर्गे, प्रत्योपस्थितिदेशाया सर्वेषामनपवर्गात् कथमनिर्वृत्तार्थं प्रधान साम्येनावस्थात् यदेत, अन्वयप्रयोजनत्वादिमिति भावः । यदि तु तदा सर्वपुरुषार्थवर्गे निर्वृत्तत्वाद् प्रयोजनातराभावात् पुन साम्यारस्थाने प्रवृत्ति- 30 रत्तस्य न स्यादित्याह—नार्पति । द्विविधेति, पुष्टस्य भोग्यमपवर्गायं प्रकृतं प्रकृते, न हि तस्या स्वाभाविकीप्रवृत्ति तया सत्त्वनेपेक्षया कदाचिन्महदायावारेण पारणमेते कदाचित्तेति न स्यादिति भावः । यथा सत्त्वेन क्षेत्रमधिष्ठाय सत्त्ववर्षवताऽज्ञानमण्डूरादिभेगे मद्भूतं ह्यनाग्भते तथेक्षरादिभमिष्टाय सवस्थापि प्रकृतिस्वरूपवर्षवता मद्भूतादिकमेव

स्यामतम्—

तस्याः प्रकृतेरनभिव्यक्तिसाम्याप्रस्थाने कालनियतियदृच्छास्वभावेश्वराद्यन्यतमकारणवशादित्येतच्चायुक्तम्, प्रकृतिकारणत्यागेन हि अभ्युपेतविरोध, कारणान्तरस्य चा तथा प्रणेतुरापत्ति । आत्मान्तरत्वप्रकाशनमय हि प्रधानस्य धर्म ।

5 (तस्या इति) तस्याः प्रकृतेरव्यक्तिसाम्यावस्थाने कालनियतियदृच्छास्वभावेश्वराद्यन्यतमकारणवशादित्येतच्चायुक्तम्, प्रकृतिकारणत्यागेनाभ्युपेतविरोधदोषसम्बन्धिनी यस्मात्, कारणान्तरस्य चा प्रयाप्रणेतुरापत्तिः, कारणादयत् कारणान्तर प्रकृतेरन्यत् कारण, यत् प्रकृतिं तथा प्रणयति, तदस्ति स्वभावनियतिशालयदृच्छेश्वरादीनामन्यतममित्वापन्नमनिष्टशैतत् । कारणान्तरनिरपेक्षस्य कारणस्य स्वनाथीकरणञ्च युक्तिविद्वद्धमित्यत आह—आत्मान्तरत्वप्रकाशनमय हीलादि यावत्प्रधानस्य धर्म इति, 10 आत्मनोऽन्य आत्मा आत्मान्तर तस्य भाव आत्मान्तरत्व परस्परविभिन्नमहद्दृकाराद्यवस्थान्तरत्व तस्य प्रकाशन, हि शब्दो यस्माद्धर्म, यस्मादनभिव्यक्ते साम्यावस्थानस्य च प्रतिपक्षोऽवस्थान्तरप्रकारत्वेनात्मप्रकाशनमय प्रकृतेर्धर्म ।

स्यामतम्—

उपायानभिज्ञत्वात् कारणान्तर साचिव्यगुणोपेतमपेक्षत इति, तत्र ज्ञानार्थत्वात् 15 स्वतन्त्रत्वादप्रतिहतगतत्वाच्च तस्य ।

(उपायेति) उपायानभिज्ञत्वात्कारणान्तर साचिव्यगुणोपेतमपेक्षत इत्येतच्चायुक्तं ज्ञानार्थत्वात्, उक्तञ्च “धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि बुद्धिधर्म, अधर्माज्ञानावैराग्यानेश्वर्याणि च” इति, तेषामष्टानां समुच्चिर्भ्रालेखेन मोचयतीति, तस्य प्रधानस्य ज्ञानार्थस्य परिणत्यवस्थात्मकस्यायुक्ता सचिवापेक्षा । स्यान्मत परतन्त्रत्वात् सहायान्तरमपेक्षते, तच्च न, स्वतन्त्रत्वात्, स्यान्मत क्वचित् प्रधान कारण 20 क्वचिदयत्, अव्यातत्वाद्धौमिककालादिकारणवदित्येतच्चायुक्तम्, अप्रतिहतसर्वगतत्वात्तस्य । अथवाऽऽत्मान्तरत्वप्रकाशनमिति, आत्मा पुरुष, आत्मनोऽन्य आत्माऽऽत्मान्तर तस्य भाव आत्मान्तरत्व पुरुषाद्भिन्न त्रिगुणस्वभाव स्वमात्मान प्रधान पुरुषाय प्रकाशयति । पुरुषाद्वाऽन्य पुरुष आत्मान्तरं तस्य भाव आत्मान्तरत्वं पुरुषान्तरत्व तस्यै पुरुषाय प्रकाशयत्यात्मस्वरूप पुरुषान्तराणां प्रकाशयति ।

परिणमती विशेषान्त प्रपञ्चमारभते निवृत्तते चेत्साशङ्कते तस्या प्रकृतेरिति । प्रकृतेरेव सर्वकार्याणां कर्त्रीति स्वविद्वान्त 25 त्याग कलादिकारणत्वे भवेत्तथा च तस्मिन्प्रणेतु साक्यस्याधान्तरत्वे दोष स्यादिवशितकारणादन्यकारणविदेति स्याद् कारणान्तरेति । आत्मनोऽन्य आत्मा आत्मान्तरमिति । आत्मपदेन प्रधानस्वरूप प्राप्त तद्विषयस्वरूप महद्दृकारणवशात्तराणि तत्प्रकाशन प्रकृतेर्धर्म, अनभिव्यक्तस्वरूप साम्यावस्थानस्य परित्यज्य महद्दृकारणवशात्तरतया स्वान्नप्रधान प्रकृतेर्धर्म इत्यर्थं तेन रूपेण तथा सदाऽवस्थान्तरत्वम् स्वस्य तथा प्रणेन्तरानपेक्षत्वादिति भाव । प्रकृतिर्न कार्यजनानादुक्त साचिव्यगुणयुक्त सहायान्तरमपेक्षते स्वस्य तथाविधोपायज्ञानवैशुर्वादित्याद्येनाहोपायानभिज्ञत्वादिति । 30 ज्ञानार्थमेव प्रपञ्चमानायास्वस्या नोपायशापेक्षेति भावेनाह ज्ञानार्थत्वादिति । पुरुषस्य प्रकृत्यन्यतापरिज्ञान प्रकृतेर्धर्म इत्यभिप्रायेणाह आत्मा पुरुष इति आत्मना दोऽत्र स्वरूपपर । आत्मना दस्य पुरुषत्वात्तत्त्वमभ्युपेत्य म्याचष्टे पुरुषादिति । एतस्य पुरुषस्यैतत्स्वरूपमाभ्युपेत्यादिधर्मं परात् पुरुषाद्भिन्नतां प्रतिपाद्य पुनः पुरुषात्तराणामप्यपुरुषात्तरत्वमिति

पुरुषान्तरस्य वा चैतन्यस्वरूपमाध्यस्थ्यशुद्धकेवलत्वे परस्परभिन्नै पुरुषान्तरस्यैः पुरुषान्तरेषु प्रकाशितेऽवप्यन्येषां पुरुषाणां यत्पुरुषान्तरस्य तैरेव चैतन्यादिभिर्युक्तं प्रकाशयति प्रकृतेर्वा स्वयमचेतनायाः, अचेतन्यस्वरूपस्य प्रकाशनमयं हि धर्मस्तस्य ज्ञानार्थस्य स्वतन्त्रस्याप्रतिहतसर्वगतस्य प्रधानस्य ।

एष तस्य स्वभावधर्मं समर्थेदानीमनभिव्यक्तिसाम्यावस्थानप्रतिपक्षभूतं नित्यप्रवृत्तत्वं प्रधानस्यानुमिमीते—

अतस्तेन नित्यप्रवृत्तेनैव भवितव्यम्, सामान्यतस्तत्स्वभावत्वात्, यथाऽग्निर्दहन-प्रकाशनप्रवृत्तः ।

(अत इति) अतस्तेन नित्यप्रवृत्तेनैव भवितव्यमिति प्रतिज्ञा, अत इत्यनन्तरोक्तधर्मत्वात् प्रधा-नस्य, तद्धर्मत्वमिदानीं हेतुत्वेन व्यापारयितुमाह-सामान्यतस्तत्स्वभावत्वात्, स स्वभावो यस्य तत्तत्स्व-भाव प्रधानं पूर्वाक्हेतुभिर्विशेषितमतस्तन्नित्यप्रवृत्तं भवितुमर्हति, इह यद्यत्स्वभाव तत्तेनैव स्वभावेन 10 नित्यप्रवृत्तं दृष्टम्, यथाऽग्निर्दहनप्रकाशनप्रवृत्तं, यत् पुनर्नित्यप्रवृत्तं न भवति न तत्तत्स्वभावम् यथा न किञ्चित्तादृशमिति ।

दहनादिवत्स्वभावस्याग्नेस्तथा प्रवृत्त्यदर्शनात् साध्यवैकल्यं दृष्टान्तदोष इति तन्निर्देशयन्नाह—

ननु भस्मच्छन्नोऽग्निरपि न दहति, अत्रोच्यते, अथ कथं जीवति, स्थितेर्जीवित्पर्या-यत्वात्, स्थितिप्रकाशदहनात्मकस्याग्नेः प्रत्यक्षानुमानविषयस्य सतस्तथाऽग्रहणेऽस्तित्वे प्रमा- 15 णान्तराभावात् कथं ज्ञायतेऽग्निरिति, अप्रकाशयन् वा द्रव्यान्तरं तावत्कोशकादि स्वाश्रय-मात्रं तत्परिमाणं तावत्, यथा गृहप्रदीपकं पुलिकामात्रमपि ।

(नन्यति) ननु भस्मच्छन्नोऽग्निरपि न दहति, न प्रकाशयतीति, दहनप्रकाशयोरभेदात्, अत्रोच्यते अथ कथं जीवतीति जीवतमग्नेर्वतनत्वात्, चैतन्यमाहारलाभाल्लभयो पुष्टिगलान्यादिदर्श-नान्मनुष्यवत्, सचेतनत्वं दहने जीवति, स्थितेर्जीवित्पर्यायत्वात्, अचेतनत्वमभ्युपगम्यापि स्थिति- 20 प्रकाशनदहनात्मकस्याग्नेः प्रत्यक्षानुमानविषयस्य सतस्तथा प्रत्यक्षानुमानाभ्यामग्रहणेऽस्तित्वे प्रमाणान्त-रासिद्धेः कथं ज्ञायतेऽग्निरित्यदहनप्रकाशमानः, अप्रकाशयन् वा द्रव्यान्तरं तावत्कोशकादिस्वाश्रयमात्रं, तत्परिमाणं तावत्—स्वपरिमाणमात्रमपि, स्वाश्रयद्रव्यं कोशकाद्यप्रकाशयन् कथमग्निरित्युच्यते कोशक

पादनमप्येतत्परेण सत्सामिद्विभक्त्यप्रतिपादनं वा प्रकाशात्मनस्सर्वव्यापिनस्त्वतन्त्रस्य प्रधानस्य धर्म इति भावः । अत इति, आत्मान्तस्त्वप्रकाशनस्य प्रकृतिधर्मत्वादित्यस्य, तेन प्रधानेन, प्रधानं नित्यप्रवृत्तिमात्रं, सामान्यत आत्मान्तरत्वप्रकाशनस्वभाव- 25 त्वात्, दहनप्रकाशयनप्रवृत्तामिदमित्यनुमानस्वरूपं बोध्यम् । दृष्टान्तेऽग्नौ भस्मनाऽऽच्छादिते साध्याभाव नित्यप्रवृत्त्यभावमा-घाद्वे नन्यति, अथ यदि सोऽग्निर्न दहति तर्हि कथमसौ जीवति इत्युच्यते इति पर्यनुयुज्यते अयेति, ओम्मानुपलब्धेरभाष-साधकत्वादाह प्रत्यक्षेति । तथा—स्थितिप्रकाशदहनात्मकतया । प्रकाशात्मकताविचारे प्रस्तुते न दहतीत्याद्यद्वनमयुक्तमित्याले-च्छोकं न प्रकाशयतीति, एष दहनस्य प्रकाशनार्थतेत्यत्राह—दहनप्रकाशनयोरिति, अत्रागदौ प्रकाशपरिणाम आस्य सम्भ-पसूतं शरीरस्य चात्—राद्योतदेहपरिणामवत्, सचेतनं तेज यथायोग्याहारोपादानानुपादानाभ्यां बुद्धिहानिविशेषवत्त्वात् 30 पुरुषात्रयदिति आग्नेर्जीवित्परिद्वे कथं भस्मच्छन्नो यथाग्निर्न तर्हि जीवति न प्रकाशयतीत्यभिमानेनाहाय कथं जीवतीति, तस्याग्नीवत्त्वाभ्युपगमेऽपि प्रकाशात्मकताविरहेऽनमित्वमेव सादित्याहाचेतनत्वमिति, ततोऽपि सभिहितं प्रकाशयमाह स्वाश्रयमात्रमिति, ततोऽपि सभिहितं स्वगतं प्रकाशय धर्ममाह तत्परिमाणमिति, अस्यास्यभ्यामिप्रायेण बोध्यम् । एषध

इत्युच्यते, अत्र पुलिकादृष्टातो गृहप्रदीपन, गृहे प्रज्वालित प्रदीपको गृहप्रदीपकः, यथा गृहप्रदी-
पक पुलिकामात्रमपि यदि न प्रकाशयति प्रकाशात्मक सत्र प्रदीप इति ज्ञायतेऽस्मिरिति या, वैधर्म्य-
दृष्टान्तो वा गृहप्रदीपो गृह प्रकाशयन्नस्ति, यदि न तथाऽपि स्वमात्रय प्रकाशयति प्रकाशात्मक संसृतो
नास्तीति गम्यते ।

क्रिद्धान्यत्, भस्मच्छन्नाग्निमाधर्म्याभावोऽपि च प्रधानस्य, छादनाभावादित्यत आह—

छादनाभावोऽपि च प्रधान इति निरावरणामिदहनप्रकाशनवत्तत्त्वभावत्वान्नित्यप्रवृ-
त्तेनैव भवितव्यमिति तदवस्था नित्यप्रवृत्ता, तत्तद्धानभिव्यक्तिसाम्यावस्थानानुपपत्तिः ।

छादनाभावोऽपि च प्रधान इति, अग्नेर्भस्मत् प्रवृत्तेरावरणभावाद्भस्मच्छन्नाग्निवृत्त्य न
मपति प्रधानमतो विशिष्य भ्रमो निरावरणामिदहनप्रकाशनवत्तत्त्वभावत्वान्नित्यप्रवृत्तेनैव भवितव्यमिति
० तदवस्था नित्यप्रवृत्ता तत्तद्धानभिव्यक्तिसाम्यावस्थानानुपपत्तिः ।

स्यान्मत यद्यपि प्रधान महदादिभावेतात्मातरत्वप्रकाशनार्थं पुरुषस्य प्रवर्तते तथापि केपा-
ञ्चित्पुरुषाणां कृते प्रयोजनेऽन्येषामकृते कालक्रमेण व्यक्त्यव्यक्तिसाम्यवैषम्यावस्था प्रतिपद्यते सा
धास्य प्रवृत्ति स्वभावान्नियते पालाद्यदृच्छादेया, तदपि नोपपद्यते—

कालादिकारणान्तरनिरपेक्षस्य तस्य निरवशेषपुरवपिये स्वान्यत्वज्ञापने कृते कृतकृत्य-
१० त्वात् किं साम्यावस्थानेन ? अकृतेऽप्यकृतकृत्यत्वात् किं प्रतिनिवृत्त्या प्रयोजनमसिद्धौदन-
सूपकारनिवृत्तिरिति तदवस्थमप्रयोजनत्तम् ।

कालादिकारणान्तरनिरपेक्षस्यादि, प्रधान हि नियतकालस्वभावेत्तदवच्छेदकान्यतमा-
पेक्ष कारण जगदोऽभ्युपगत भवता, न तु यथा लोकनये फचित्वाडोऽपि नियतिरपीत्यादि, स्वतन्-
त्वाच्च तस्य प्रकृतिपुरवयो स्वरूपभेदपरिज्ञापनस्य स्वार्थस्वानुरूपशोभायेकादशेन्द्रियग्रामस्य शब्दबु-
२० द्धानादिविन्ध्यप्रामागस्य वचनात्तानविहरणानन्दोत्सर्गकर्मश-दाद्यर्थग्रामस्य च निर्धर्तने स्वतन्त्रत्वाच्च फार-
णात्तरापेक्षाऽस्ति, सर्वैरुपायैः प्रवृत्तत्वाच्च कृतावस्थाकृतार्थस्य च यथासंख्य साम्यावस्थानस्य निवृत्तेश्च

भस्मच्छन्नोऽग्निः अत्रमाशक्तत्वात् गृहप्रदीपवदिति प्रयोगे साधर्म्यच्छातत्रमभ्युपेत्य तत्रमपति यथागृहप्रदीपक इति,
वैधर्म्यच्छातत्रमप्रयोगेह वैधर्म्यमिति । प्रवृत्तेरावरणमपि न सम्भवति, अनुपपत्तेरित्याह छादनाभावोऽपि चेति ।
मस्य यथायोग्ये वेद्युपलभ्यते न तथा प्रवृत्ते निविशवरणमुपलभ्यत इति नित्यप्रवृत्तवतादवच्छेदमिति भावः । आवरण
२५ रहितोऽस्मिर्दथा दहति प्रकाशयति च तत्स्वभावत्वात्तथा तिलप्रवृत्त्या प्रकृत्या भवितव्यं तत्स्वभावादित्याह—निरावरणेति ।
पुरवपिभोधनिमित्ता हि प्रवृत्ते प्रवृत्ति, तद्विमोक्षणय पुरुषो यश्च पृथग्भूतामिनो मयते तदियमावाहहेतुरेव भवेति
विज्ञानं तद्वृत्तमनुभूतान् स्वरूपमिदं एवावतिष्ठते प्रवृत्तिरपि दृष्टाऽहमेनेन पृथग्भावेण मयते इति न तदभिमुखीभवितुं
सुगहृषे न चापन्नतरवज्ञानं स्वरूपमिदं एवावतिष्ठते प्रवृत्तिरपि दृष्टाऽहमेनेन पृथग्भावेण मयते इति न तदभिमुखीभवितुं
वाच्यम्, तत्त्वविदमेव पुमांस प्रति तस्या औदासीन्यार, अ-यथाधारणत्वेन तत्काशानवायादिति व्यवय-यक्तिताम्यवैषम्या
३० पस्यास्यस्य सम्भवन्ति, तस्या इय प्रवृत्ति स्वभावाच्चतरसादित्याद्येनाह—स्या मत्तमिति । तिलवतत्स्वरूपसापेक्ष
पीयान्तराभावेन कालविशेषपुढपमिश्रोपायनपेक्षतयंकपुरवस्थापि स्वा-न्यत्वज्ञापने हृते तस्य सर्वैवाधारणतया पुन सर्गायै
आप्रवृत्तवत्तन्मन्त निरपेक्ष यदि वैकल्याण-वत्त्वज्ञापन कृतमि प्रवृत्तं ताहं तथापि साम्यावस्थान न युक्तमकृतकृत्यत्वादि
त्याद्येनाह—कालादीरिति, प्रवृत्तिपुरवयो स्वरूपभेदपरिज्ञापन प्रवृत्तिर्न साक्षात्तत्तुमीडे किं तु महदहकारादिक्रमेण परिणमन

प्रयोजनामान इत्यत आह—निरवशेषपुरुषविषये स्थान्यत्वज्ञापने कृतकृत्तरात् किं साम्यावस्थानेन ? अकृतेऽप्यकृतकृत्वत्वान् किं प्रतिनिवृत्त्या प्रयोजनमसिद्धौदनसूपकारनिवृत्तिवदिति तदवस्थमप्रयोजनत्वम् । अत्र चोद्य प्राणुत्तान्भिव्यक्तिसाम्यावस्थाने चायुक्ते, अप्रयोजनत्वाजिर्घृत्तानिर्घृत्तार्थक्रियौ-दासीन्यवदित्यत, पुनरुक्तमिति, अत्र ब्रूमः, कारणान्तरापेक्षप्रतिषेधपरत्वादस्य, प्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रधानस्याप्रयोजनत्वमात्रप्रतिपादनपरत्वात्तस्यैत्यदोष ।

अव्यक्तिसाम्यावस्थानानुपपत्तेश्च किमिति सततसमवस्थितसमनुप्रवृत्ति प्रत्यक्षकारणानामेदाभिव्यक्तित्वभावमेवेदं जगदिति नाभ्युपगम्यते, किमित्यदृष्टं कारणान्तर परिकल्प्यते ?

अव्यक्तिसाम्यावस्थानानुपपत्तेश्चेति, अप्रयोजनत्वादिभिरनभिव्यक्तिसाम्यावस्थाने अनुपपत्ते, ततश्चाव्यक्तिसाम्यावस्थानानुपपत्ते किमिति—किं कारण जगदेव स्वभावमिति नाभ्युपगम्यत इत्यमिसम्बन्ध, सततसमवस्थितसमनुप्रवृत्तीति, सतत सर्वकाल समवस्थिता नित्यानुपपत्ता 10 समनुप्रवृत्ति कारणकार्यप्रवृत्त्यात्मिका, प्रकर्षेण वृत्तिर्वैल्य तदिदं जगत् सततसमवस्थितसमनुप्रवृत्ति, प्रत्यक्षकारणतानामेदाभिव्यक्तित्वभावमिति, प्रत्यक्षाणि च तानि कारणानि च प्रत्यक्षकारणानि मृत्पिण्ड-दण्डवक्रोदकसूत्रकुलाढादीनि घटादीना कार्याणा तानि नानाजातीयानि तन्तुतुरीवेमकुविन्दादीनि पटा-दीनामित्येव प्रकाराणि तेषा भेदा प्रत्यक्षकारणतानामेदास्तेषा वाऽभिव्यक्तिर्घटपटादिकार्यरूपेण सैव स्वभावो यस्य तदिदं प्रत्यक्षकारणतानामेदाभिव्यक्तित्वभावात्, किं तत् ? जगत्, एवेत्यवधारणे, 15 किमवधार्यते ? प्रत्यक्षदृष्टशुक्रगोणिताहारादिकारणमेवेत्यवधार्यते, किमतो निरस्त ? अव्यक्ताद्यदृष्ट-कारणान्तरम्, तस्माद्दृष्टकारणतानामेदाभिव्यक्तित्वभावमेवेदं जगत् किमिति नाभ्युपगम्यते ? किमित्य-दृष्ट कारणान्तरं परिकल्प्यत इति ।

एवं तावत्कारणे कार्यसदसत्त्वानियम उक्तं कार्यानियमोऽपि च, तथानुगम्यमानदृष्टान्ताभावात्, किन्तु मृत्पिण्डाद्यवस्थासकौसकुशूलप्रटकपालशर्करिकापाश्रुवात्तायनरेणूनामेव 20 लोके दृष्टत्वात्, पुनरुपचयप्राप्तानन्त्यस्कन्धस्य वातायनरेणुपाश्रुमृत्पिण्डादेवक्रकक्रमेण कारणकार्यानियमदर्शनादित्यनियतादि सदसद्भूतकारणाध्यासादिमुक्त्यनिर्भूलत्वं कार्यभूतस्य जगतः ।

(एवमिति) एव तावत्कारणे कार्यसत्त्वानियम उक्तं कार्यानियमोऽपि च कार्यमेव सद्भू-तकालादिभिरेषा कारणमेवेत्यनियमं प्रधानादिशास्त्रकारपरिकल्पितकारणपूर्वकमेवेति वा, किं कारण ? 25

हारेत्याद्ये ताह—प्रवृत्तिपुरुषयोरिति । अतिद्वौदनेति, यथौदनसाम ओदनाय पात्रे प्रवृत्त ओदनसिद्धिनिवृत्तिरेकेण कदि निवर्तते सा निवृत्तिर्निप्रयोजना तयाऽकृतकृत्वत्वात् प्रवृत्तेर्निवृत्तिरपीति भावः । 'एते अपि च कल्पने नोपपत्ते' इति ग्रन्थेनास्य पीनरुचय वारयति—अत्र चोद्यमित्यादिना । एव स्वभावात्तमिति, अनुरते कारणकार्यरूपेण जगत्प्रवर्तते, कारणमपि प्रत्यक्षविद्यमेव घटादेर्मृत्पिण्डदण्डवक्रादि नाप्रपन्न किमिदिति किं नाभ्युपगम्यत इति भावः । एवञ्च सत्तन्मात्रमिदं स्वभाव-धारणकारणं सत्स्य कारण कार्यमिति कृत्वा न कार्यकारणत्वसम्बन्धनियम इति तापर्यम् । कार्यानियमोऽपि चेति, कार्य-स्यापि न नियमः, इदं कार्यमेव, तस्य तदेव कारणममेवेति वा, आदिवाण कार्यादिरेवेति वा प्रधानमेवेति वा न नियमस्त-कालिपत्वोद्यवक्रदण्डानामाकारं किन्त्विति कारणं निश्चिन्नं तु निर्भूलं कारणमात्रे कार्याभावादित्येव नियम इत्यभिप्रायः ।

तथानुगम्यमानदृष्टान्ताभावात्, किं तर्हि ? एतावाप्रियता। कारणध्यासाविमुक्तयिर्मूलत्वं कार्यस्येति, तथा अनुगम्यमानदृष्टार्थत्वात्, मृत्पिण्डशिवकेनादि पांशुमृत्पिण्डादेरित्यतस्य दृष्टकस्योपर्यनियतादि सदसद्भूतकारणाध्यासाविमुक्तयिर्मूलत्वमिति घट्यमाणमन्वयात् कार्यमेव तदेवासादेव वा कारण कालादि वाऽऽदिकारणमित्यस्य वाऽनियमप्रदर्शनार्थमुदाहरणमाह—मृत्पिण्डशिवकेनादि वास्तान्शु-
 १० मृत्पिण्डादेरिति, एषा मृत्पिण्डाद्यवस्त्वानिशेषाणां वातायारेणुपर्यन्तानामेव लोके दृष्टत्वात्, पुनरुपचयात् प्राप्तमानस्य येषां स्वरूपा ते पुरारूपचयप्राप्तगन्त्यस्वरूपा, वातायनरेणुस्य प्रभृति पुनरुपचयप्रमेण पाशुमृत्पिण्डशिवकेनासकोसकृद्भूतपटकपालशर्कराभासुवातायनरेणय इति चक्र-
 चक्रमेण कारणकार्यानियमो दृष्टः, एतन्मेणापि च भेदस्यताभ्यां कार्यकारणसदसत्त्वानियमौ दृष्टः पिण्डमुपमृद्य शिवकेकरणात्, शिवकस्योपमृद्य पिण्डकरणात् स्वासवादीनामन्यतममयस्याविशेषमु-
 १० पमृद्यापि पिण्डादिकरणात् क्रियाक्रियाफलक्रमेण च कदाचित्कारणकार्यानियमदर्शनादित्यनियतादि, इत्यमनियत आदिरस्येत्यनियतादि जगरिति सम्प्रच्यते तदेवानियतादि सदसद्भूतकारणकार्यं सदसद्भूतं कारणं तस्याध्यासं तेन वा कारणेनाध्यासोऽधिष्ठानं तेन कारणेनाध्यासेनाविमुक्तिरत्यागः कारणसामान्याविनाभाव, न त्वत्यन्तनिर्मूलोत्पत्तिविनाशलक्षणनयैव उपपन्नत्, तथैव लोके दृष्टत्वात्, तयाऽविमुक्त्याऽनिर्मूलत्वं कार्यभूतस्य जगत ।

१५ अतोऽनुगम्यता न किञ्चिदन्यत्र फल तच्छास्त्रेण क्रियते, तस्मादिदं जगद्भोक्तृप्रसिद्धमेवानियतानुपरतव्यापारदृष्टकारणकार्यप्रबन्धमिति वृथैवमादौ शास्त्रारम्भ ।

(अत इति) अतः प्रोक्तहेतोः दृष्टकार्यकारणसदसत्त्वानियमात् परपरिकल्पितप्रधानात् दृष्टकारणानुपपत्ते कालादिविशेषकारणैक्यानुमानाभावात् कारणसामान्यमात्राणुमीनाकारणत्वत्वा न किञ्चिदन्यत्र फल तच्छास्त्रेण क्रियते, निरर्थकानि शास्त्राणीत्यर्थः । किं तत् ? यद्वोक्तव्यवहारफलादति-
 २० रिच्य वर्तते यदपेक्ष्य शास्त्राणि सार्यकानि स्यु, तस्माद्वगम्यवामिदं जगद्भोक्तृप्रसिद्धमेवानियतानुपरतव्यापारदृष्टकारणकार्यप्रबन्धमिति, न तु यथायै कल्पितमुपरतव्यापारं सत् प्रधानमतीन्द्रियं मूलरिन्द्रियमाद्यत्वादिभावेन जगत् सृजति पुनरात्मानं सद्भूतोपरतव्यापार विद्यति, न चान्यन्त्यास्तकार्यं

तथानुगम्यमानदृष्टार्थत्वादिति, कारणसद्भावे कार्यसद्भावस्येति तदभाव इत्येवामनेवाप्रगमो दृश्यते मनु सद्भूतद्वारेण साधे कार्यसत्त्वमित्येव दृश्यते इति भावः । रेणुपर्यन्तानामेव लोके दृष्टत्वादिति, न तु तस्यापि कारणे परमाणुप्रवृत्तिवाले-
 २५ द्वादि क शास्त्रकारपरिकल्पितं बुद्धिमिति भावः । वातायनरेणुपर्यन्तं विभागे जाते एते जगत पर्यवसानमेवेत्याद्यंशुदासाय कार्यकारणप्रसादानादितामाह—पुनरुपचयादिति । यथा चक्रस्य न क्वापदिर्न वाऽतो दृश्यते एव जगतोऽपीति भावः । कारणकार्यानियम इति, पांशुदेव कार्यमपि वातायनरेणुवादि पांशुदेव कारणमपीत्यनियमो दृष्ट इत्यर्थः । वातायनरेणुवादेः पांशुदेवे भवतीत्यपि न नियम इत्याह—उत्क्रमेणापि चेति । सादेव, जगदेव, अनियतादि—इत्येवासादिभूतं कारणमिति निषमरहितं सद्भूतस्यासद्भूतस्य वा कारणस्य कार्यम् । एवम प्रवृत्त्यादितो जगदुत्पादप्रवृत्तिपादधनं साक्ष्यादिशास्त्राणां न
 ३० किमपि प्रयोजनमिति तदारम्भा वृथेत्याशयेनाह—अतोऽनुगम्यतामिति । अनियतेत्यादि, कारणत्वेनास्तकारणत्वेन वाऽनियतमित्यर्थं अनुपरत वातायनरेणुनादिता जगत उच्यते, दृष्टेस्तदकारणानुपपत्तिश्च तथाविधानुगम्यमानदृष्टात्मानात्, कल एव कर्तृत्व-
 मोक्ष एव वेत्यादिकार्यैकतासाधकप्रमाणभावात् कारणमात्रसाधकानुमानसद्भावोच्येत्यर्थः । शास्त्रारम्भो वृथा, शास्त्रस्यैव स्वयं

शब्दोत्पन्नविनाष्टमसम्बन्धमूल वैतदिति । इतिशब्दो हेत्वर्थः को हेतुः ? शास्त्रनैरर्थक्यम्, कस्मिन्
साध्ये ? शास्त्रारम्भद्वयाभावे, अत आह-वृथैवभावौ शास्त्रारम्भः ।

क तर्हि शास्त्रमर्थवत्स्यादिति चेत् ? अतीन्द्रिये पुरुषार्थसाध्यसाधनसम्बन्धे, कोऽसाहित्यत आह-

अत्र तु शास्त्रमर्थवत्स्यात्, इदं काम इदं कुर्यादित्याद्यप्राप्ते क्रियाक्रियाफलसम्बन्धे,
अर्थो हि साधनाया फलादिसम्बन्धायाः क्रियाया एवोपदेशश्चित्रादिवत्, न तु लौकिके 5
पत्र गृह्यमाणेऽर्थे विचार इदमेव न चैवं वेति सार्थकः ।

(अत्रेति) इदंशब्देन सर्वनाम्ना सामान्यवादिना सर्वाः क्रियाः फलेच्छाप्रेरितास्तसाधनाः
सूचयति, अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकामः पशुकामो यजेत पुत्रकामो यजेताज्ञायकामो यजेतेत्याद्याः, क्रिया-
क्रियाफलसम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वाद्प्राप्ते शास्त्रमर्थवत्, प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनधिगम्य इत्यर्थः । अर्थो हीत्यादि,
सर्वादनपेतोऽर्थः, द्विशब्दो यस्मादर्थे, यस्मात् क्रियाया एवोपदेशोऽर्थः साधनायाः फलादिसम्ब- 10
न्धायाः, चित्रादिवत्, आदिप्रहणाच्चित्रपुस्तकाद्यकामादिवत्, यथावयवस्यान्विन्यासवर्णसयोगप्रविभा-
गविषयविनियोगानुपदेश एवोपयोगात् सार्थको न छद्मवर्णचित्रकारादिसंस्वरूपोपदेशस्तत्र तदनुपयोगात्,
यन्मा नित्यक्षणिकत्वादितत्त्ववर्णनं घटपटादिसिद्ध्युत्पन्नकारणपूर्वकत्वादिवर्णनं जगत, सततप्रवृत्तिक्षणि-
कानुपालम्बत्वादिवर्णनं वा । स्यान्मत प्रधानक्षणमह्वादिवादारम्भोऽप्रत्यक्षविषयत्वासार्थकः, क्रियाक्रि-
याफलसम्बन्धोपदेशवदित्येतदपि नोपपद्यते, यस्मात् तु लौकिक एव गृह्यमाणेऽर्थे इदमेवमेवेति नैव 15
वेति सार्थकः, विचार इत्यभिसम्बन्धः, प्रतिद्वार्थविषयस्य विचारस्य निरर्थकत्वादित्येदोपद्रुप्तत्वात् ।
नेति प्रतिषेधे, तृतीयेऽप्ये, लोके भवो लौकिकः, देशकालपुरुषक्रियाविशेषाद्यपेक्षरूपादिमदर्थं कार्यकार-
प्रवृत्तिष्वदिघटाद्याकारादिके प्रत्यक्षत्वं एव गृह्यमाण इदं सर्वं सत्त्वरजस्तमःसह्यत्रिगुणात्मकमेव, न
चेत्तदेव क्षणमहजन्मात्मकमित्यादिविचारः किं सम्बन्धः ? निष्फलः ? को वाऽत्र पुरुषार्थसाध-
नपरिष्ठानोपयोगः ? इति विमुञ्चयता भवद्विरेव । स्यान्मत लोकदर्शनमप्रमाणमव्युत्पन्नलोकप्रत्य- 20

त्वादिसंज्ञानमाह-को हेतुरिति । मनु भवतु लोकेऽप्रतिषेधेऽर्थे शास्त्रारम्भद्वयाभावे, उपदेशस्तत्रेण लोकत एव तत्सिद्धे,
श्रमो ह्येव शास्त्रारम्भवत्त्वात्, किं त्वद्वेऽर्थं न शास्त्रारम्भद्वयाभावे इति तत्र सोऽयं वत्स्यादित्याद्ये क तर्हीति, अतीन्द्रि-
यभूतस्य पुरुषार्थस्य क्रियायाश्च साध्यसाधनभावस्य सम्बन्धस्त्वस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनधिगम्यत्वानुपदेशप्राप्त्ये एव शास्त्रम-
र्थवत्त्वमित्यभिप्रायेणाह-अतीन्द्रिय इति । साम्यसाधनभावप्रतिपादकोपदेशनाक्यमाह-अग्निहोत्रमिति । यद्यपि जगद्वि-
स्थान्यभाऽनुपनिषत्क्षणयोपपत्त्याऽपि किमिदं सिद्धयति तथाप्येतस्मात् कर्मण इदं फलं भवतीति विशेषं निर्धारयितुं न स्या 25
शक्यं, शक्यं तु विशेषं साध्यतया साध्यते इति न्यायविरुद्धवति न्यायविरुद्धवति कारणं प्रवृत्त्यनङ्गत्वात्, नहि विशेष-
स्य विना प्रवृत्तित्वात्तदेव क्रियाया साधनाया फलादिसम्बन्धाया इति विशेषणमुपात्तम् । नित्येति, यामा-
यदिमदेव, क्षणिकेति विशेषवादिमतेन, त्रिगुणेति जगतं सृष्टिप्रलयवादिमतेन, सततप्रवृत्तीति तदनादिताद्यदिमतेन
निरूपयत्येति शयवादिमतेन । प्रमाणद्विषयकमह्वादारम्भोऽपि क्रियाक्रियाफलसम्बन्धोपदेशवदप्राग्विषय एवेत्याद्ये
स्यान्मतमिति । प्रतिज्ञाया लोकेऽविरुद्धत्वात् न तिर्यति । लोकतो हि देशकालाद्यपेक्षरूपादिमदर्थतात् सिद्धं तद्विपरीतेन 30
प्रधानविषयस्य रूपस्य अनुपयोगिनीत्याह-देशकालेति । सुगुणिकप्रत्यक्षत्वं यथा विषयव्यभिचरति तथा लोकेऽविरुद्धतादय-
स्य व्यभिचरतीति शास्त्रोपदेशं सफलं इत्याद्येव स्यान्मतमिति । अव्युत्पन्नं शास्त्रवत्प्राग्विषयस्य लोकेऽविरुद्धतादय-
स्य प्रत्यक्षत्वात् स्थूलं सूक्ष्मं इत्यादिव्यभिचारादरमर्थं स्थूलव्ययर्थभावेऽपि भावादित्यर्थः । प्रत्यक्षस्य भान्याऽनुमानदिना

शुक्लमिषारात् भृगुत्व्यिषारिविवेति, शत्रोप्यते तथागति प्रत्यक्षगमनापीदृशं प्रमाणवैश्वस्य,

माड्यमस्या भृगुत्व्यिषादिप्रत्यक्षज्ञातव्यमिषारात् नयं प्रत्यक्ष व्यभिचरतीति, किं तर्हि ? अनुपहतेन्द्रियमन प्रत्यक्ष यत्तत् व्यभिचरतीति शृण्वताम्, तथा च प्रत्यक्षेण लोके पटादिवर्था व्यवस्थितस्तथा शृण्वत एव म्यन्धेन्द्रियमानसंग्राहं पुनर्यथाभिदग्नेयं नैव यंति प्रत्यक्षप्रतिज्ञेर्वाधकनापद्यते यदि तद्वचन प्रमाण स्यात्, न पुनराप्रमाण तथा प्रसिद्धा रजभैव धाध्यमानत्वात् । अनुवादादिभाषाभाषे य सिद्धे सत्यात्मनो नियमायं स इति परिभाषाया लोके दृष्टत्वात् । नैव यथेद लोकेन शृण्वत इति, किन्तु तथा तथा भवतीति वचनम् ।

(माड्यमस्या इति) यथा येन प्रकारेण येन मन्त्रेण, प्रतिद्वयं यथा विष्णुदनुषा 10 दादाड्यव्यत्र प्रमाण ग्यारित्यतो शापवभाद-अनुवादादिभाषाभाषे या सिद्धे सत्यात्मनो नियमायं: स इति परिभाषाया लोके दृष्टत्वात् । लोकव्यवहाराणुवादिष्वकारणारिणात्मनि लोके एवेति कृत्वा, धीष्ट्व पुत्राद्वचनमित्वा लाद-नैव यथेद लोकेन शृण्व इति, इतिशब्दः प्रदर्शने, इदं तद्वचनं प्रतिद्वेयांपथाभिगममिति प्रदर्शयते, यथ नैति प्रतिषेधाः ? येन प्रकारेण यथा, यथा मूल्येण्डरुण्ड-पत्ररुद्रोदपकुलालपरिपक्षीदृष्टो पटः शृणुभारिस्वरु पदवापाहरणमभयं इति लोकेन यमुपदि- 15 भिरृहते तायमेव स्वभावः । किं तर्हि ? यथाऽऽ हुये-सयं, सर्वात्मकरवान्, पटवटरमारिरूपोऽपि गुणवर्मधामान्यविशेषसमवायाश्रयः परमाणवापलदत्त-तपरोक्षवार्थिषड्भूयात्सपक्षद्वन्द्वारिषोऽवयवी रयाङ्गारिषड्भूया विभज्यमानो विभज्यमानो न परमाणुषु न रूपादिषु न सुखित्तरे या विद्यति निरु-पात्यत्वारिषि या तथा तथा भवतीति शास्त्रविद्वेषा मा गूदापकृतिरिति प्रतिद्वेषोपकमापद्य इति न्याय्यमुच्यते, यथोक्तम्-“प्रमाणाति प्रयसंते विषये सर्ववारिनाम् । सहाभिप्रायभेदाहु विषयत्वे 20 तपस्विन” इति । समादप्रमाण प्रत्यक्षविरुद्धवाच्छास्त्रकारवचनम् ।

शास्त्रकारवचनप्रामाण्ये या प्रत्यक्षप्रामाण्यम्, तत्र मन्त्रविपर्ययापत्तिरुच्यते, तथाया जलोमा हरिणश्चतुष्पास्त्रे सत्यरुद्रुत्य गमनात्, मण्डूकवत्, मण्डूकोऽपि लोमशासस्मादेव हेतोर्हरिणवत् । यूका पक्षिणी पदवत्त्वात्, भ्रमरवत्, भ्रमरोऽप्यस्य पदवत्त्वात् यूकापत्, तथा पृथिव्यनुसुधा, पदार्थत्वादावाशयदित्यसाधारणधर्मसम्बन्धेनापि, रूपरसगन्धस्पर्शधर्म-

25 पन्थारिमाहकविषया-पेक्षणीय-वेनाश्रितरितेतिवत्वा धीप्रप्रतिपत्तिजनकत्वेन च प्रमाणात् एवेदस्तासाम्-प्रतीकारं च व्याप्तिमित्यायेनोत्तरयति तथा सतीति । प्रमाणवि-संगतयेतिनिधित्वात् प्रमाणम् नूतनतया विषय-प्रतिबन्धेति तद्वि-लगातया निधित प्रल । न विषय व्यभिचरति, तथापिनेन अत्रेण दृष्टकारणहादीयेन चणो मन्त्राप्रमा-दृष्टकारणोपदे-शपरं शास्त्र प्रत्यक्षप्रति-वाधितमेवेत्यायेनाह-अनुपहतेति । अनुवादादीति, प्रमाणादि-इत्यर्थे शब्दद्वयत्वात्स्य-सातुवा-गित्वावगमेन नियमापारं व्याकरणे परिभाषि । तथैव प्रत्यक्षेणै-पि दृष्टकारणहादीयेन पुनरिषमिति शास्त्रात्मनो 30 नियमरूपेण वाचको भवतीति तथा दायगत्समाऽपि न सम्भूत्, प्रमाणव्येन प्रत्यक्षेण वा-यम-वाचा-सिधियश्च इति प्रति-कृति । तत्रेति, प्रत्यक्षेऽप्रामाण्ये सतीत्यर्थे सर्वयो परार्थोत्तं प्रत्याग परिद-यमानवहगानं विनशितव्यत्वात्सुमानत-आपारमिदु-शक्यत इति भाव । तत्रैव विषयवग-हकारणमनुमिनोति-अत्रोमेत्यादिना, अनुवादेयं सत्युक्तं गमना-हृदयो-हेत्य-साधारणधर्मत्वात् । आभाषणरूपं हेतुव्य-वपरीलमाह-तदेवेति, तत्र एव-पदार्थत्वात् एव-आत्मतपस्विनि

सम्बन्धिनी न भवति तत एव तद्वत्, तथा बौद्धमतेऽपि पृथिवी न भू, महाभूतत्वाद्व्युप-
यत्वाच्च जलत्, न कर्कशधारणधर्मा तत एव तद्वत्, एवं शेषपदार्थभेदेऽपि ।

(शास्त्रेति) शास्त्रकारवचनप्रामाण्ये वा प्रत्यक्षाप्रामाण्यम्, एव सति को दोष ? तत्र
प्रत्यक्षाप्रामाणीकरणे सर्वविपर्ययापत्तिरुक्तः सर्वभावानां प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धानां विपर्यय आपादयितुं
शक्यते । एवं शेषपदार्थभेदेऽप्यपीति, जठानलानिलेषु ज्योमनीन्द्रियादिष्वात्मादिषु यथाप्रक्रिय यथा- 5
सम्भवश्च स्वरूपनिराकरणम्, असाधारणधर्मनिराकरणे च पदार्थत्वमहाभूतत्वस्वरूपवत्त्वादिहेतुकानि
साधनानि योज्यानि ।

महदहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियवृत्तादिष्वात्मनि च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायेषु सप्र-
भेदेषु नामरूपयोः सज्ञाविज्ञानवेदानासंस्कारेषु क्षित्युदकज्वलनपननेषु चक्षुरादिषु रूपादिषु च
दृष्टान्तभेदात् ते ते धर्मा निराकार्या । 10

दृष्टान्तभेदादिति, भूमेराकाशदृष्टात्वदाकाशस्य भूमादिदृष्टान्तेन तथा जलादेरपि पर-
स्परतस्ते ते धर्मा निराकार्या इतरमितरस्य दृष्टान्त कृत्वेति ।

वार्तिक आह—

शास्त्रनिरूपणविपरीतप्रमाणं न हरिणस्वरूपादि, निरपवादत्वात्, न, सर्वस्यैना-
पोदितत्वात्, देशकालकृतविशेषकान्तिन. प्रतिप्रदेशं प्रतिप्रसमयश्च सर्वं विशिष्टमेव न 15
समान किञ्चिदतो यावदणुशो रूपादिशो विज्ञानमात्रशो निरुपाख्यत्वशश्च भेदात्कृतो हरिण-
कुतस्तस्य लोमाद्यवतिष्ठते ?

शास्त्रनिरूपणविपरीतप्रमाणमित्यादि, शास्त्रेण निरूपण शास्त्रे निरूपण वा शास्त्र-
निरूपण सन्दिग्धविपर्ययाद्युत्पन्नवृद्धानुग्रहार्थं, किं निरूपयन्ति शास्त्रेण वस्तु अनुप्राप्तेभ्यः ? शिष्येभ्यः ?
प्रकृतिपुरुषावेष धणभङ्गो विज्ञानमात्रमेव द्रव्यगुणादि वेति, शास्त्रस्यापवादत्वाच्छास्त्रेणापोदिताद्वि 20
परीते वस्तुन्यनुमान प्रमाण शास्त्रस्य सदेहाद्यपवादत्वात्, न हरिणादिव्यभावाद्यप्रमाण तत्र शास्त्रस्य
मोह एव व्यापार इति तन्निरपवाद हरिणस्वरूपादि, तस्य निरपवादत्वात्, तच्च लोकेन यथा गृहीत

नैवापिचिदमित्येतेषु, महदहङ्कारेति, मात्वाभिप्रायेण, द्रव्यगुणेति वैशेषिकभिप्रायेण, नामरूपयोरिति चैतन्यभि-
प्रायेण, नामस्मै व्याकरवाणीति धुतेरविद्यया नामरूपवाहरणमपीष्ट तेषां न तु शास्त्रमिति । सशास्त्रिणानेति बौद्धाभिप्रायेण,
क्षित्युदकेति लोकावतमलाभवेणोक्तमिति । यस्य निरूपण शास्त्रेण कृतं तद्विपरीतविदकमेव प्रत्यक्षानि न प्रमाणम्, हरिणस्वरूपादि 25
तु शास्त्रेण न निरूपितमिति तत्र प्रत्यक्ष एव प्रमाण निरपवादत्वादित्याद्येते-शास्त्रनिरूपणेति । शास्त्रेण सर्वमेवापोदितमिति
प्रतिपादयति-सर्वस्यैयति । प्रथम विरोधैका तवादिबौद्धेतेदाभयेणाह-देशकालेति । सन्दिग्धेति, चतुष्प्रकार पुरष, 30
अस सन्दिग्धो विपर्ययो निमित्तमिति, तस्य विनिमित्ततय शास्त्रेणा तत्प्रच्छास्त्रेणात्म्य एतन्मुपजनयति, सद्यमानस्य सद्य-
मुपजनयति, विपर्ययो विपर्ययो व्युत्पद्यतीति । तत्र शब्देना प्रकृतिपुरुषावेष तदिति, बौद्धा धणभङ्ग इति, विज्ञानवादिनो
विज्ञानमात्रमेवति येषोपिपादयो द्रव्यगुणादि यति निरूपयति, ज्ञानस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वे तत्प्रतिपादितप्रकारव्यतिरेकेणैव प्रत्य- 30
क्षागतमेव प्रतिपादयति-शास्त्रमेति, दर्शनादिस्वरूपे तु न शास्त्रस्य प्रकृति किं तु प्रत्यागदेरेव, यत्र प्रत्यक्षादिप्रमाण
प्रतिपक्षेऽपि वस्तुनि गोहादिना सद्यसादि समुपपत्ते तत्रापि शास्त्र मोहदुस्वरूपव्युत्पत्तित्वात् न हरिणादीति, शास्त्र

तथैव । आदिमहणान्मण्डूकस्वरूपादि तत्प्रमाणमेव निरपवादत्वादपेरीवौपयमित्यत्रोच्यते, न सर्व-
 स्वेवापोदितत्वात्, यथा हि शास्त्र प्रगादिवस्तुपुरपरिकल्पनापवादप्रवृत्त तथा हरिणादिवस्वरूप प्रत्यक्षतो
 लोकप्रसिद्धमप्यनुदति, निरङ्कुशत्वात्, तत्कथमिति चेत् ? देशकालकृतविशेषैकान्तित इत्यादि ।
 अथना शास्त्रनिरूपणविपरीतप्रमाण निरपवादत्वादिति शास्त्रनिरूपण द्वितीयत्वात्वादि प्रकृति-
 पुरुषादि वा तस्य वा विपरीत तर्कत, प्रतिपाद्यमातमप्रमाण प्रत्यक्षतर्कयोरविपर्ययत्वाच्छाब्दस्य
 केनापोदते शास्त्रम्, न केनापि, हरिणस्वरूपादि विपरीतप्रमाणमिति वर्तते, कस्य ? प्रत्यक्षप्रसिद्धे, ।
 कस्मात् ? सापवादत्वात्, उद्धि हरिणालोमत्त्वादि प्रत्यक्षप्रसिद्धेन लोमशत्वादिना निराक्रियमाप-
 त्वादप्रमाणमेवेति, लौकिक आह-सर्वस्वेवापोदितत्वादिति, शास्त्रेऽपि हि हरिणस्वरूपादि प्रत्यक्ष-
 सिद्धमपोद्यत एव, कथं ? निरपवादत्वाच्छास्त्राणाम्, यत्र हरिणादिवस्वरूपविपरीतप्रतिपादन तर्कतद्वा-
 ० न्मात्रापवादत्वात्, तार्किकैस्तु शास्त्रेण सर्वमपोद्यते प्रत्यक्षतो लोकप्रसिद्ध कारण कार्यश्च, तत्कथमिति
 चेत् ? देशकालकृतविशेषैकान्तित -देशकृत कालकृतश्च विशेषो देशकालकृतविशेष, स एवैकान्तः,
 सोऽस्यास्वसौ देशकालकृतविशेषैकान्ती तस्य वादिन प्रतिप्रदेश प्रतिसुमयश्च सर्वं विशिष्टमेव न
 समान विद्धिततो यावदणुशो रूपादिशो विज्ञानात्मानशो निरुपाख्यत्वशश्च भेदात् कुतो हरिण कुच-
 स्तस्य लोमाद्यवतिष्ठते, अत सर्वमपोदितम्, किं वा नापोदित किं यात्र प्रत्यक्षप्रनुमानश्चेति ।

15 तथा सर्वसर्वात्मकैकान्ते मण्डूकोऽपि द्योमश एव, स्थावरस्य जङ्गसताङ्गतस्य, स्थाव-
 रस्य स्थावरतां, जङ्गमस्य स्थावरता जङ्गमस्य जङ्गमता गतस्येति वचनात् ।

(तथेति) ननु तेन वादिना सर्वं समर्थित नापोदितमिति चेत् सर्वस्य सर्वात्मकत्वे सर्वैक्यात्
 किं तत्सवमित्यपोदितमेव, भिन्नार्थसमूहवाचित्वात् सर्वशब्दस्य ।

अर्थानर्थविषयसामान्यविशेषनानात्वैकान्तेऽतदात्मकत्वात् कुतोऽण्डहरिणमण्डूककार-
 20 णकार्यधरणिस्वयोगुणोत्पन्नकर्मभवनव्यावृत्तितथासमवाया , सर्वथा तत्त्ववृत्तिव्यतीतत्वात्
 स्वपुष्पन्त्, अन्यथा बालकुमारवत् ।

(अर्थेति) अर्थानर्थविषयसामान्यविशेषनानात्वैकान्ते-अर्थविषय सामान्यमर्थविषयश्च विशेषः,
 वद्यथा-द्रव्यस्य पृथिव्यादेरर्थविषय सामान्य रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी यत्रैतच्छातुर्गुण्य सा
 पृथिवी, रूपरसस्पर्शद्रव्यस्नेहवत्य आपः, एव यत्र रूपरसश्च तत्तेजः, यत्र स्पर्श एव स वायुमिति
 25 सामान्य, विशेषः पुनरितरेतरधर्मव्यावृत्तिभिरितरत्र चतु मन्त्रलोकगुणत्व यथासत्यम्, तेषामेवानर्थ-

सर्वमेव प्रमाणसिद्धमप्यनुदति प्रत्यक्षकालानुवेनोत्तरयति न सपक्ष्येति । अत्र कपे शास्त्रस्यापवादरूपतया बलवत्-
 यत्रोक्तस्य विचार कृत अथवेति कपे शास्त्र निरपवाद तत्र सापवाद इति मन्त्रा प्रत्यभादिभिरुद्ध निरूप्यमाण तर्केणाप्रमाणमत्वे
 हरिणालोमत्वादि तद्वच प्रतिपाद्यते चेत्तदापि तत्प्रमाणान्तिरुद्धमेवेत्युच्यते अत्रोत्तरश्च तथैव चात्रेण सवमेवापोदितमिति
 प्रत्यक्षप्रसिद्धमप्यनुदति विभाजनीयम् । अर्थविषय सामान्यमिति, द्रव्यगुणधर्माणि वैशेषिकशास्त्र अर्थव-देनो-
 30 प्यते तेनैव तस्मात् विशेषविषयसमवाया पृथिवीद्रव्यमादि रूपादिचतुर्गुणसङ्गत्वात् पृथिवीमानस्य रूपादिचतुर्गुणधर्मरूप सामान्य-
 न्यमुच्यते तदेव चतुर्गुण्य जलादिव्यावृत्तनादर्थल-जणे विशेष, एव जलादावपि भाव्यम्, अत्र ईयात्मान्यन्तु पृथिवीत्वं निश्चि-
 त्तपिपिपतात्वान्य जलादिव्यावृत्तनादिशेष इति भाव । एतेषां द्रव्यादीनां कण्ठ परस्परमत्वा तन्नेदे सम्य-भाष्यन्नेवैतद्व्यावृ-

सामान्य पृथिवीत्वं तत्सम्बन्धलभ्यत्वात् पृथिवीयुद्धवभिधानयोः, एवमभेजौवायुत्वानि सामान्यानि, विशेषा इतरेतरेभ्यस्त एव स्वसामांयभेदा विशेषाः, एतानि द्रव्याणि गुणाः कर्म सामान्यानि विशेषास्तत्समवायलक्षणञ्च सम्बन्ध इत्येते पदार्थाः, तेषां पानात्व स्वतत्त्वं प्रयोजनलक्षणाभिधानभेदादिति ये वदन्ति तेषां तन्नानात्वैकान्तेऽतदात्मकत्वात् कुतोऽण्डहरिणमण्डूककारणकार्यघरणिसंयोगगुणोद्भवनकर्मभवनव्यावृत्तितथासमवायाः, अण्डग्रहणेन हरिणमण्डूकसमवायिकारणद्रव्यग्रहण परमतेन 5 हरिणमण्डूकग्रहणेन च सम्यद्वाणुद्रव्यणुकाचारम्भनिर्वृत्तावयविव्रव्य कार्यं गृह्यते, तस्य हरिणमण्डूकादिद्रव्यस्य घरण्या संयोगो गुणः, उद्भवन कर्म भवन भावः सत्ता व्यावृत्तिरपि भवनविलक्षणो विशेषः तेषां तथा समवायः सम्बन्ध इति पठ्येते पदार्था वक्ष्यमाणरूपपट्टान्तां न सन्ति, का तर्हि भावना ? नास्ति परपरिकल्पितं द्रव्यं गुणकर्मसामान्यविशेषानात्मकत्वात् रपुष्पवत्, असामान्यविशेषानात्मकत्वात् रपुष्पवत् । न पृथिवी पृथिवीतिव्यपदेश्या पृथिवीत्वादस्य तमन्यत्वाज्जलवत्, पृथिवीत्व 10 न पृथिवीत्वव्यपदेश्यं पृथिव्या अत्यन्तमन्यत्वात्, जलत्ववत्, न सन्ति गुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया, अद्रव्यात्मकत्वात् रपुष्पवत्, एवमैकैकमपीतरानात्मकत्वात् रपुष्पवत्तास्ति, इतरस्वरूपवद्वा न स्वात्मस्वरूपमिति शेषपदार्थदृष्टान्तभेदादायोज्यमिति । द्रव्यञ्च भव्य इति वचनात् भवतीति भव्य द्रव्य भवन च भावः भवनादन्यत्वाद्व्यादयो न सन्त्येव वध्यापुत्रवत्, भवनमपि द्रव्यादन्यत्वाच्चात्सेव वध्यापुत्रवत्, न भवति वा द्रव्य भवनस्वरूपानापत्ते वध्यापुत्रवत्, एव भवनमपि द्रव्य- 15 स्वैरुपानापत्तैस्तद्वत्, पर्यं गुणादयोऽपि व्यावृत्तिः समवायश्चेति, अधर्वा त्रियागुणव्यपदेशाभावात्सदेव कार्यमिति ज्ञायत इति वज्रोपपद्यते निर्मूलत्वात् रपुष्पवत्, एवमगुणत्वाद्गुणादन्यदसामान्यत्वात् सामान्यादन्यदविशेषत्वाद्दिशेषादन्यदकारणत्वात् कारणादन्यदकार्यत्वात् कार्यादन्यत्वास्ति, एतेभ्यो हेतुभ्यः कुतोऽण्डहरिणमण्डूककारणकार्यघरणिसंयोगगुणोद्भवनकर्मभवनव्यावृत्तितथासमवायाः, न सन्तीत्यर्थः । तदुपसङ्गतोच्यते सर्वथा तत्त्ववृत्तिव्यतीतत्वात्, तस्य भावस्तत्त्व, तत्त्वस्य 20 वृत्तिसत्त्वत्वेन तत्स्वरूपान्यस्वरूपेण च वृत्तिर्यथा द्रव्यमेव वर्तते तथा तथा रूपरसादिगुणाः स्थितिगत्वादिक्रियाः भवनव्यावृत्तिसम्बन्धिन्य, एकपुरुषपितृपुत्रत्वादिधर्मसम्बन्धिवदिति ता वृत्तिं सर्वथा व्यतीतत्वात्, द्रव्यगुणादिपदपदार्थानां सविकल्पानामसत्त्व रपुष्पवदित्यन्ते दृष्टान्त उपदिष्ट

त्मकत्वाद्गुणवत्त्वादिद्रव्यलक्षणासम्भवेन गगनकुसुमसमतेवैलाशयेनाद्वातदात्मकत्वादिति, सो हि स्वस्मिन् तत्त्वस्य वृत्तिमाभ्युपैति च यद्य वस्तुस्वरूपतासुपागच्छेत्, वृत्तिश्च कथमिदमेवात्मा न तु घर्षया भेदलक्षणा, अतोऽतदात्मकत्वादेते द्रव्यादयो 25 न सन्त्येव, सत्तद्वावपि तद्रूपानां गतिरिति । अण्डग्रहणेनेति, हरिणमण्डूकादीनां समवायिकारणीभूत यद्रव्यं तद्गृह्यते न्यायमतेन, अयवग्रहणमिति भावः, हरिणमण्डूकग्रहणेन चेति, परमाणुद्रव्यकावयवद्रव्यारब्धत्वावयवविनो ग्रहणमित्यर्थः । त्रियागुणेति, कायात्पते प्राक् कार्यं घटपटाद्यसत्, तत्कारिणस्वजननाभावप्रतियोगीत्यर्थः, प्रागभावाप्रतियोगी तदानीं घट इत्यर्थः, तत्र हेतुः त्रियागुणव्यपदेशाभावादिति, तदानीं त्रियागरत्वेन गुणवत्त्वेन घटादेरुपपन्नघटादेरिव व्यपदेशाभावादित्यर्थः, अत्यन्तासत् रपुष्पवदिति कारणव्यापारात्जनमित्युपपन्नत्वमेव नैव धर्मेण सम्बन्धीत्याह-निर्मूलत्वादि, 30 अत्यन्तसत्त्वादित्यर्थः । तथा च द्रव्यादिपदार्थवद्भूत गगनकुसुमायमातया कुतोऽण्डहरिणमण्डूकादय इति भावः । इत्यगुणादिपदपदार्थानां वस्तुतत्त्वरहितत्वेन गगनकुसुमवदसत्त्वमाह-सर्वथेति, वस्तुनस्त्व हि भवनव्यावृत्तिसम्बन्धित्वं तद्रूपेण तद्व्यपदेश्येण च वृत्तित्वमेतच्च द्रव्यगुणादीनामविशिष्टं तद्व्यतीततायास्तेषामाज्ञाकापदसत्त्वमेवेति भावः । यदसत् भवति

सर्वत्र द्रष्टव्यमत्रा च योजित । अन्यथेति, वैधर्म्येण बालकुमारवत्, यदस्ति तत्तद्वत्स्वरूपतत्त्ववृ-
त्तिव्यतीतं । भवति यथा बाल एव कुमार कुमार एव च बालोऽथौ च सायवसाभोदात्, बालत्वमूल
कुमारत्व कुमारत्वाय च बालत्वमिति तद्वत्स्वरूपा तत्त्ववृत्ति, ता व्यतीत्य न स बालः कुमारो वेति
स च सत्त्ववृत्तिव्यतीतो । भवतीति ।

५ हरिणादिस्वरूपवितथोर्चौ प्रसिद्धिविरुद्धप्रतिज्ञत्वादेवातथात्वमिति चेन्न, उक्तमनु-
स्यत्वात् ।

(हरिणादीति) वेदित्वाशङ्काम्, स्यादाशङ्का हरिणस्वरूप लोभशक्त्य तस्य वितथोक्तिरलोभा

हरिण इति, तस्या वितथोर्चौ प्रसिद्धिविरुद्धा प्रतिज्ञा यस्य सः प्रसिद्धिविरुद्धप्रतिज्ञा, तद्भावः प्रसि-
द्धिविरुद्धप्रतिज्ञत्व तस्मादेवातथात्वमिति, अत्रोच्यते नोक्तवस्तुल्यत्वादिति, नेति प्रतिषेधे, नैतदुपप-

१० श्यते, क्विन्त् ? उक्तवत्, उक्तेन तुल्यमुक्तवत्, यथोक्तं शास्त्रनिरूपणविपरीतमप्रमाण निरपवादत्वा-
दिति तेनैतदपि तुल्य हरिणादिस्वरूपवितथोर्चौ प्रसिद्धिविरुद्धप्रतिज्ञत्वादेवातथात्वमिति, अत्रापि
उत्तरस्यापि तुल्यत्वात्, कथमिति चेत् ? न सर्वस्यैवापवादितत्वादित्यादि सर्वं तदेव यावत्प्रपुण्य-
यदन्यथा बालकुमारवदिति ।

निश्च—

१५ लोकस्य चाप्रामाणीकृतत्वात्तथा कुत प्रसिद्धिविरोध कथं वा तत्प्रसिद्धिः । एवं वच-
नेऽभ्युपगमविरोधात् ।

(लोकस्येति) ननु भवतामेकातवादिना लोकमप्रामाणीकृत्य लोकप्रसिद्धिविरुद्धप्रतिज्ञत्व-
वोपापादनमभ्युपगमविरोधाय कल्पते, तस्माद्युक्तमेव वक्तुमिति ।

स्यामत प्रतिज्ञादोषद्वारेण स्वरूपादिविपरीतप्रतिपात्नाप्रामाण्यं न शक्यते घक्तु मदभ्युपेतवि-
२० रोधात्, हेतुदोषद्वारेण तु अत्रोमीत्यत आह—

लोमशालोभैक्ये सपक्षासपक्षावृत्तिवृत्त्योरतर्क इति चेन्न दृष्टान्तस्य प्रत्यक्षप्रसिद्धिविप-
यत्वादसिद्धेर्लोकस्याप्रामाणीकृतत्वात् कुतस्तर्कात्तर्कत्वविचार ।

न तत्सर्वथा तत्त्ववृत्तिव्यतीतं बालकुमारवदिति यतिरेकदृष्टात् सघटयति वैधर्म्येणेति बोधो वाऽ स एव कुमार
इत्यभ्यासतोऽभेद बालकुमारवत्त्वमिदं तद्वत्त्वे ते चाविरोधेन तत्र वक्त इति तत्त्ववृत्तिव्यतीतो न भवति बालकुमार
२५ सत्त्ववृत्ति भाव । अलोभा हरिण इत्यनुमानस्य प्रसिद्धिविरुद्धप्रतिज्ञत्व दृष्टे स्यादाशङ्केति, अतथात्वमिति, हरिणस्य
नालोभत्वमित्यर्थ । भवतामियमाशङ्का शास्त्रनिरूपणविपरीतत्वादिपूर्वाशङ्का सदशीति तत्रोक्तोत्तरमेवात्रापि मयदामित्याह
उक्तवदिति अनुमाननिरूपितायैविपरीतप्रतिपादकप्रलम्भस्याप्रमाणत्वं शास्त्रेण च सर्वस्यैव निराकृतत्वात्, सर्वथा तत्त्ववृत्ति
व्यतीतत्वात् कुतो हरिणादि तलोभादि वा नैव प्रत्यक्षप्रसिद्धिबाधित्वा भवेदिति भाव । अभ्युपगमविरोधायेति, लोकोऽ
प्रमाणमित्याभ्युपगम हरिणादेर्लोकस्य च लोके प्रसिद्धमतो नित्यात्मा हरिण इति प्रतिज्ञा येन विरुद्धेति प्रतिपादन निजाभ्युपगमे-
३० नैव विरुद्धमिति भाव । प्रतिज्ञाया हरिणस्वरूपविपरीतमाभिप्राया निलोभा हरिण इत्येवत्वाया प्रतिज्ञाविरोधिदोषापादनद्वारेण
निराकरणसम्भवोऽपि तत्पापघ्नहेतोर्विरोधादिदोषप्रतिपादनेन निराकरणं कर्तुं शक्यत इत्यभिप्रायेण वाची प्राह स्यान्मत-
मिति । सपक्षासपक्षावृत्तिवृत्त्योरिति, सपक्षेऽन्तरेणसपक्षे वृत्तेष्वेति, सपक्षासपक्षयोर्वृत्तेरिति, सपक्षासपक्षयोरवृत्तेरिति

(लोमशेति) लोमशालोमैक्ये सपक्षासपक्षवृत्तिवृत्त्योरतर्क इति चेत्, चतुष्पात्त्वे सत्युत्पन्न्य गमनाद्धरिणो निर्लोमा लोमशो मण्डूक इत्युभयोरुभयधर्मापत्तौ लोमशालोमोरेक्ये सत्यय हेतुधर्मपरिफलपनकृताद्भेदाद्धरिणोऽलोमत्वे साध्ये सपक्षे निर्लोमन्यवृत्तेरसपक्षे च लोमशे वृत्तेर्विद्वद्वो हेतुश्चतु पात्त्वे सत्युत्पन्न्य गमनादित्यापयते, सपक्षासपक्षवृत्तित्वात्साधारणानैकान्तिको वा, लोमशालोमैक्ये पक्षाभेदाद्धर्माभेदे च सपक्षासपक्षामानादसाधारणानैकान्तिको वा तस्मादेयोऽतर्क, अतर्कतावात्स्य ६ हरिणादिस्वरूपविपरीतप्रतिपादनमप्रमाणम्, चेदित्याशङ्कया, एवञ्चेन्मन्यसे तत्र, दृष्टान्तस्य प्रत्यक्षप्रसिद्धिविषयत्वात्, दृष्टान्तो हि लोके प्रत्यक्षप्रमाणप्रसिद्धो घटपटादिरर्थः, तद्विषयश्च साध्यसाधनसमन्वयव्यतिरेकविभाजनम्, सर्धानुमानस्य सर्धावयवानाञ्च तद्वलेन साध्यसिद्धौ सामर्थ्यसिद्धेः । यथोक्तम् “दृष्टान्तनलाङ्गवयवसिद्धिसदाश्रयत्वात् सर्धावयवाना तेन दृष्टातस्वतत्त्वमनघ्नियते प्रत्यक्षत्वाच्च तस्य तद्वस्तुप्रतिपत्तेरशेषे तत्सिद्धान्तदर्शनमवभोत्स्यते प्रत्यक्षमाहे च सिद्धवति परोक्षमाहः 10 सिद्धेत्तदसिद्धौ सभावनाभाव एवे”ति । तदस्तस्य दृष्टान्तस्यासिद्धिलोकस्याप्रमाणीकृतत्वात्, प्रत्यक्षस्य च दृष्टान्तस्याभावे कृतो दार्ष्टान्तिकसाध्यसाधनसमन्वयव्यतिरेका इति प्रत्यक्षनिराकरणे तर्कासिद्धिरेव । कृतस्तर्कातर्कत्वविचार इति, तदवस्थो हरिणादिस्वरूपविपरीतापत्तिदोषः ।

किञ्चान्यम्—

इहैव भवान् यं दोषमापादयति स तव, अप्रमाणीकृतत्वाद्लोकस्य, सपक्षासपक्षवृत्त्य- 15 वृत्त्योरसत्त्वापत्ते ।

इहैवेत्यादि यावदसत्त्वापत्तेरिति, तथा च हरिणादिस्वरूपनिराकरणे भवान् य य दोषमापादयति स स तवैव, अत्र च धीप्सार्थो द्रष्टव्यः, तव—तवैवैकान्तवादिन, एवकारोऽवधारणे, यथाऽस्मिन् साधने मम दोषो नास्ति तवैवेति, एवदभ्युपगमानुरूप्येणोपपादितम् । तथा नात्रैव, किं तर्हि । सर्वत्रान्यत्रापि पक्षहेतुदृष्टान्तेषु दोषस्तवैव न ममेत्यर्थः, अप्रमाणीकृतत्वाद्लोकस्य प्रत्यक्षस्य चेति 20 वृत्तते, कारणान्तरोपन्यासोऽप्येपोऽभिधीयते सपक्षासपक्षवृत्त्यवृत्त्योरसत्त्वापत्ते. यदिए भवतामन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्धानुमानौ च सपक्षासपक्षयोर्वृत्त्यवृत्ती तद्वलेन साध्यसिद्धिस्योरेव वाऽसत्त्वमापघते, ततस्तथो सपक्षासपक्षवृत्त्यवृत्त्योर्ध्यासख्यमसत्त्वापत्तेस्तवैवाविशेषैकान्तवादिनस्तदुभयानैकत्वैकान्तवादिनो वेति हेतुरेशमानमेतत् ।

विश्रितत्वाद् विरोधसाधारणासाधारणानैकान्तिकोपनयनात् । सपक्षे निर्लोमनि घटाणी हेतोर्वृत्तेरसपक्षे सलोमनि 25 मण्डूकदौ वृत्तेर्विद्वद्वो हेतु, कच विपक्षो मण्डूकदि निर्लोमत्वादिलोमोक्तमुभयोरुभयधर्मापत्ताविति, धर्मपरिफलपनकृतभेदस्वीकारे सपक्षे मण्डूकदौ विपक्षे सलोमनि शृगालादौ वृत्तेर्भूमिचारे हेतोर्विद्वद्वो—सपक्षासपक्षेति, लोमशालोमोरेक्येन धर्मोभेदानुमानौ चरपक्षविपक्षयोर्भावेन पक्षमानवृत्तित्वाद्हेतोर्साधारणानैकान्तिकत्वमित्याह—पक्षाभेदादिति, दृष्टान्तस्य प्रत्यक्षत्वाद्द्वलेन हेत्वावयववानां साध्यसाधनसामर्थ्यात्, प्रत्यक्षाप्रमाण्ये दृष्टान्तसिद्ध्या तर्कस्य सदसिद्धिचारे न भवितुमर्हतीत्याशयेन निराकरोति दृष्टान्तस्येति । य दोषमापादयति स तवेत्यत्र धीप्सार्थो विश्रित इत्याह— 30 अत्र चेति । इहैवेलप्रत्येकमस्य भिन्नप्रत्यावादाह तत्र तथैवेति । हरिणादिस्वरूपनिराकरणयोपपद्ये अन्यत्र वा हेतौ येये दोषा भवतोद्गाह्यते ते ते दोषा तवैव स्युर्न मम । भवता लोकस्य प्रत्यक्षस्य नाप्रमाणीकरणत्वाद्, ध्याप्यसिद्धेः, ध्याप्यसिद्धिः शब्दव्यतिरेकाभ्याम्, अन्यवध उपहृष्टात्तत् व्यतिरेकध्यामपक्षारुतिता, एतयो सामान्यवादिनो विशेषवादिनो वा भवतोऽसत्त्वस्यादित्याद्येनाह—यथास्मिन्नित्यादि । सामान्यैकान्तवादे सपक्षासपक्षवृत्त्यवृत्त्योरसत्त्वमाह—तत्र तावदिति । सत्रा- ३० ८

तदिदानीं प्रत्येक विधीयते—

तत्र तावदविशेषैकान्ते द्रुतोऽन्यपक्षोऽसपक्षो व्यावृत्तिर्वा, अन्यस्याभावादविशेषात्, तद्वत्समानस्याभावात् ।

(तत्रेति) अविशेष सामान्यमविशेष एवेत्येकान्तः सर्वं सर्वात्मकमिति, तस्मिन्निशेषैकान्ते तत्र माद्रे कुतोऽन्यपक्ष, अयस्य पक्षोऽन्यपक्ष, प्रतिवादिनोऽन्यस्याऽभावात्, उद्यपि चायेनाविशेषात् सर्वसर्वात्मकत्वाविशेषात् । अथवाऽयस्य वचनस्याभावात्, त्वद्वत्प्राग्वक्तत्वादेव सर्ववचनानाम्, त्वदन्यवचनत्वविशेषाभावादेव वा, अथवा किं न परवादिवचनयोरभावाद्युपगमनिष्ठवचनान्ध्याम्, अयश्चासौ पक्षश्चेत्यपक्षोऽर्थोऽस्तु, न, कुतः ? त्वपक्षस्तस्यैकात्मत्वादर्थादविशेषैकान्तात् । एव नित्य शब्दोऽद्वैतत्वव्यतिरिक्तं वादिनोऽनित्यशब्दपक्षवचनचयाच्यानानामभाव तद्वत्तदनि-त्यधर्मसामान्येन समानस्य घटादेरभावात्तिलैका तथादिनोऽसपक्षभावात्तदभावाद्वाद्युक्त्यभावः । चा-शब्दात् कुनस्तपक्षः सपक्षः तद्वृत्तिर्वा, सर्वसर्वात्मकत्वाभेदादेव ।

स्यामतम्—

आविर्भावतिरोभावयोरभूत्वा भावाद्भूत्वा चाभावादनित्यत्वकृतकत्वे स्त एवेति चेन्न तत्त्व एव तथाभिच्यके ।

(आविर्भावेति) आविर्भावतिरोभावयोरभूत्वा भावाद्भूत्वा चाभावादनित्यत्वकृतकत्वे स्त एवाविशेषवादिनोऽपीत्येवचायुक्तम्, कुत ? तत्त्व एव तथाऽभिच्यकेः, तत्त्वमेकत्वं तस्मिन्स्तत्त्व एव तथा—तेन प्रकारेण तथाऽभिच्यके, विमुक्तं भवति ? मृद एवाभिघ्नाया अन्तर्लानाविर्भावतिरोभाव-मात्रत्वाद्द्वुल्लिखनप्रगुणावस्थयोरिवावस्थाविशेषाभिच्यके किमन्या मृत्कला मृत्पिण्डशिवघटाद्यवस्थासु, तस्मात्तत्त्व एव तथाऽभिच्यके द्रुतोऽन्यपक्षोऽसपक्षो व्यावृत्तिस्तपक्ष सपक्षस्तत्त्वचक्षेत्रेति साधु-
च्यते तथैवाविशेषैका तथादिनः सपक्षसपक्षवृत्त्यवृत्त्योर्हरिणादिस्वरूपविपरीतापादनसाधनेष्वेवासा-
द्व्यापत्तिरिति ।

सपक्षावृत्तित्व न सम्भवतीति प्रययति कुतोऽन्यपक्ष इति, अयस्य प्रतिवादिन य पक्षस्तोऽन्यपक्ष, सर्वसर्वात्मकत्वे नान्यस्य कस्याप्यभावात्कुतोऽन्यपक्षलक्षणोऽन्यपक्ष, द्रुतो वा त्वद्वचनायस्य प्रतिवादिपक्षयोस्तत्रवचनस्य सम्भव । तदभावादेव च इत तद्व्यावृत्तिलक्षणसपक्षसत्त्वमिति इदं वादिनोऽयस्य य पक्ष—तद्वचनवच्य सोऽसपक्ष इति मत्वा । तत्र प्रतिवादिनस्तद्वचनस्य चाभावात्कुतस्तद्व्यावृत्तिलक्षणसपक्षसम्भव इति भावः । त्वपक्षादयस्य पक्षस्याप्यभाव त्वपक्षात् सर्वसर्वात्मकत्वादर्थात् परस्य विशेषस्यैकात्मनाभावादित्याह—अयश्चासाविति । इद्यत्तेन पूर्वोक्तमेव प्रदर्शयति—एवमिति, अयस्येतिपत्नीवार्थद्वये निदर्शनमिदम्, समानस्येति, अनित्यत्वधर्मण समानस्य घटादेरित्यर्थ इदमयथासावितिपक्षे निदर्शनम् । मूले वा शब्देनाभिधेय सपक्षवृत्तित्वासम्भव प्रकटयति—वाशब्दादिति । ननु धर्मिणो नित्यत्वेऽपि धर्माभावाविभावतिरोभावाभ्युपगमेनानित्यत्ववृत्तकत्वयो सत्त्वादसपक्षावृत्तित्व सम्भवतीत्याशङ्कते—आविर्भावेति, अभूत्वा भाव-
लक्षणाविर्भाव वृत्तकत्व भूत्वा चाभावलक्षणतिरोभावोऽनित्यत्वमिति योजयम् । मृदेवाभेदेन मृत्पिण्डशिवनादिलक्षणाविर्भा-
वतिरोभावभाव भवते ननु मृदादिधर्मव्यतिरेकेण मृत्पिण्डशिवकादयो धर्मा अवस्थारूपा इति द्रुतो मेदेन वृत्तकत्वानित्यत्वसम्भव इत्याह—तत्त्व एवेति । तथा च तत्र न वृत्तिरपि साधने सपक्षसपक्षवृत्त्यवृत्त्यो सिद्धिरिति भावः । अथ विशेषे

तथा—

विशेषैकान्ते कुतस्तत्पक्षः सपक्षस्तत्तत्र वा, देशतः परमाणुशो रूपादिशो विज्ञान-
मात्रशोऽनुपाख्यत्वशश्च भेदात्, कालतोऽत्यन्तपरमनिरुद्धक्षणादूर्द्ध्वमनवस्थानाच्च कुतस्त-
त्पक्षः, धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशेष्ययोश्चासम्भवात् कुतः सपक्षः, ? सत्त्वं वा तत्र तदभावात्,
तथाऽस्थिते ।

(विशेषैकान्त इति) अत्रापि तस्य पक्षो वक्तुर्ध्वचनस्य वा स एव वा पक्ष इत्यर्थः, एवञ्चानि-
नित्य शब्द इति धर्मधर्मिणोर्विशेषणविशेष्ययोश्चासम्भवात् कुतः सपक्षोऽर्थान्तरसम्बद्धसामान्या-
भावात्, साध्याभावसामान्याभ्युपगमे सपक्षासपक्षाविशेषप्रसङ्गात् कुतः सत्त्वम् ? तत्र तदभावात्—
कृतकत्वादिसविकल्पधर्मान्तराभावात् परस्परविलक्षणनिर्व्यापारधर्ममात्रत्वात् सर्वधर्माणा निरुपाख्य-
त्वशून्यत्वपरमार्थत्वाच्च प्रतिवादिपक्षव्यावृत्त्यभावः, चाशब्दात् पूर्वपक्ष, उपसहृत्य तदर्थव्यवोधनो 10
हेतुरुच्यते 'तथाऽस्थिते' तेन प्रकारेण तथा, क्षणिकनिर्व्यापारशून्यत्वप्रकारेणास्थिते कस्यचिदर्थ-
स्येति विशेषैकान्तेऽपि सर्वत्र सपक्षवृत्त्याद्यसत्त्वापत्तिरिति मिति ।

तथा—

तदुभयानेकत्वैकान्ते नोभयमिति साध्यसाधनधर्मधर्मिण एव कुतः ? तथाऽपूर्वत्वात् ।

(तदुभयैति) सामान्यविशेषो तदुभयमनेक-भिन्न परस्परत इत्येतस्मिन्नप्येकान्ते साध्यसाधन- 15
धर्मधर्मिण एव कुत ? साध्यस्य तावदनित्यत्वस्याभावो धर्ममात्रस्य निर्मूलत्वात्, सपुष्पचत्, तथा
साधनस्यापि कृतकत्वस्य, कृतमित्यनुकम्पित कृत्स्ितमज्ञात वा कृतक, निर्मूलत्व पुनर्द्रव्यादत्यन्तमि-
च्छत्वादिति धर्मयोरभान, धर्मिणोरपि शब्दघटयोरगुणाकर्मत्वादिभ्यो हेतुभ्यः पूर्वोक्तवदभाव एव,
तत्सङ्ग्रहहेतुरप्युच्यते—तथाऽपूर्वत्वात्, अपूर्वत्वममूलत्वं द्रव्यगुणादीना परस्परतोऽत्यन्तमन्यत्वात्,
एव तावत्सपक्षासपक्षवृत्त्यवृत्तिनिपरीततत्रात्तैवातर्कत्वदोषो दृष्टा तत्रलातर्कसिद्धेरित्यविशेषोभ- 20
यानेकत्वैकान्तवादेपूजा दोषा ।

किञ्चान्यत्—

दृष्टान्तस्य प्रत्यक्षत्वाद् दृष्टान्ताभ्युपगमात् प्रत्यक्षप्रमाणीकरणमापन्नं तस्माच्च लोकर्त्वं
दृष्टान्तसवादित्यप्रतिपादनार्थत्वाच्छाब्दार्थस्य, तत्रश्च प्रतिज्ञातव्याघातः ।

पैकान्तवादे तयोर्विदिमाद् विशेषैकान्त इति । तत्पक्ष इति, तस्य पक्षस्तत्पक्ष इति तत्पक्षस्यैव तत्पदेन वक्ता वचन 25
वा गृह्यते, स चासौ पक्षेति कर्मधारयो वा । एतद्वेति, नानावयवरूपदेशवृत्त्येभ्यः देशिनोऽव्ययविनो विदधर्माप्यासे-
नाभावात् परमाणुरेव, सोऽपि न नानाकालवृत्ति, तद्वाहकप्रमाणभावात्, वर्तमानस्यैव प्रत्यक्षादिना ग्रहणात् किन्तु क्षणिक
एव, तत्रापि स रूपमेव तद्व्यतिरिक्तस्वरूपिनोऽनुपलम्भात्, तथापि तज्ज्ञानकारमेव श्राद्धमाहवभावाद्युपपत्ते, विज्ञानमपि नास्ति
विषयभावे तदसम्भवाद् तद्ग्रहणेवैलेख विशेषैकान्तविसिद्धाद्ये चेत्यर्थः क्षणमानस्थायिनो न धर्मधर्मिभावो विशेषणविशे-
ष्यभावो वा सम्भवति, अनेकक्षणसाध्यवत्तस्य, स्वमते नानेकक्षणवृत्ति न विविद्वाहविक्रमस्ति, अत इतत्सादृशधर्मसाध्य- 30
संज्ञादय इति भावः । विशेष्यविशेषणभावानुपपत्ति कथमित्यत्राह—तथाऽस्थितेति, अर्थानां क्षणिकत्वादिभ्येण
विशेष्यविशेषणभावादिसम्भवकाल यावत् स्थित्यभावादिति भावः । क्षणिकनिर्व्यापारस्य इत्येति धौंसतत्रयामिप्रयेण । न्याय
मतेनानुपपत्तिमाह—तदुभयैति । धर्ममात्रस्येति, धर्म्यनात्मधर्मस्येत्यर्थः । निगमयति—एव तावदिति । वादत्रयेऽप्यु-
क्तदोषादित्यर्थः । दृष्टान्तस्येति, दृष्टान्त प्रत्यक्षविषयोऽयं, स्यतिविषयस्य प्रत्यक्षत पुनरुपदर्शनात्, पूर्वोक्तभूत अर्थं सरति

(दृष्टान्तस्येति) दृष्टा तस्य प्रत्यक्षत्वाद्गुणान्त्वाद्धेतोरुपनयस्योपमानत्वादागमत्वात् प्रति-
 क्षाया दृष्टान्ताभ्युपगमात् प्रत्यक्षप्रमाणीकरणमापन्न तस्माच्च लोक्त्य दृष्टा तस्यपादित्वप्रतिपाद तापंत्वा-
 च्छास्वार्थस्य, तार्किकाणा तर्करूपतिष्ठतां व्याख्यायार्थ, यद्योक्तम् "लौकिकरूपरीक्षकाणा यस्मिन्नर्थे बुद्धि-
 साम्यं स दृष्टातः" इति (गौतमसू० अ० १ आ १ सू २५) यथालोको दृष्टा तस्तद्विरुद्ध
 ६ यदभिधीयते तद्दृष्टा तविरुद्धमिति । तत को दोष इति चेत् प्रतिज्ञातव्याघात, किं प्रतिज्ञात ?
 शास्त्रनिरूपणविपरीतमप्रमाण न हरिणस्वरूपादि, निरपवादत्वादिनि, वद्वाहन्वते शास्त्रप्रमाणीकरणे,
 प्रत्यक्षबलाद्धोकस्य प्रयुक्तत्वात् ।

शास्त्रत्वादेवालोकत्वमिति चेन्न, लोकाश्रयत्वात्तेषां शास्त्राणाम् ।

(शास्त्रत्वादेवेति) स्यामत ननुक्त "शास्त्रकारा स्वदृष्टार्थप्रतिपादनशुशला" बुद्धिसवाद्-

10 नाथं दृष्टा तप्रतिज्ञैस्त्वं शास्त्रार्थान् प्रतिपादयति, न पुन शास्त्रार्थो लोके; प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यास्त एव
 तदर्थवाचीनि शास्त्राण्यलोक " इति, तच्च न, लोकाश्रयत्वात्तेषां शास्त्राणाम् ।

तानि हि शास्त्राणि सामान्यविशेषकारणकार्यमात्राणां सामान्यमात्रस्याग्ने कारणमा-
 त्रस्य स्पर्शशौक्ल्यादेर्दृष्टस्य विशेषमात्रस्याधिष्णु नवनवोत्पादविनाशरूपस्य दृष्टस्य सर्वत्राध्या-
 रोपेण प्रणीतानि ।

15 (तानीति) तानि हि शास्त्राणि यस्मादर्थे दिशन्तः, यस्मात्तानि सामान्यविशेषकारणकार्य-
 मात्राणां सामान्यमात्रस्य यदग्ने कारणमात्रस्य स्पर्शशौक्ल्यादेर्दृष्टस्य विशेषमात्रस्य आधिष्णु नवनवो-
 त्पादविनाशरूपस्य दृष्टस्य सर्वत्राध्यारोपेण प्रणीतानि । क्षीरस्यैव रोहादिसामान्यस्य कारणत्वात्स्य
 सत्त्वानमात्र दृष्ट्वा दध्याद्यवस्थानन्तरेण तस्य सामान्यस्य स्थित्यभावमपत्रयद्वियेधेद सत्त्वानमात्र १ कार्यं
 न विशेषस्तथाऽन्येऽपि घटपटादयोऽर्थास्ते गुणप्रधानसत्त्वानमाश्रमिति सर्वत्राध्यारोप्य तदर्थानि
 20 शास्त्राणि प्रणीतानि कारणमेव सामान्यमेव सर्वत्रेवेत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनप्रसङ्गेन । तथाऽर्थापा प्रति-
 क्षणोत्पत्तिविनाशार्थक्यानि दृष्ट्वा रूपरसरस्पर्शगन्धमूर्त्यादिसामान्यावस्थानन्तरेण तदसम्भवमपश्य-
 द्वियेधेद विशेषमात्र न सामान्य न कारण तथाऽन्येऽपि महीमहीप्रसरित्समुद्रद्वीपगगनतारानक्षत्र-
 प्रहृगणादयो भावा इति सर्वत्राध्यारोप्य तदर्थानि शास्त्राणि तत्प्रतिपादनप्रसङ्गवचनरचनाविभङ्गतरङ्गा-
 पारतोयममुद्रीभूतानि प्रणीतानि ।

25 स्मृतय विषयमुदाहरणत्वेनादत्ते, तेन पूर्वोत्पन्नप्रतिष्ठमनुविधीयमान प्रत्यक्षसदृशत्वात् प्रत्यक्षमिति । हेतु साप्यनुमिति-
 सापकृतमत्वाद्गुणानम् उपनय उपमान तदेतदुपसंहारात्, आगममधिक्यतायर्थस्य प्रतिपाद्यत्वात् प्रतिशाऽऽगम इति बोध्यम् ।
 लौकिकरूपरीक्षकाणामिति, लोकसाम्यमनन्तीता गैरिना नैसर्गिक वैनयिक वा बुद्धयतिशयनप्राप्ता, तद्विपरीता परीक्षका,
 तर्केण प्रमागैरथ परीक्षितुमर्हन्ति, अत्रात्तात्परपरिशीलनादिज-च्युद्धिप्रचयं लौकिक, परीणक आक्षरपरिशीलनप्राप्तबुद्धि
 प्रथं यथा यमर्थं लौकिका बुध्यते तथा परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टात । एतादृश दृष्टा तमभ्युपेत्य तद्विद्व्याभिधान
 30 दृष्टा तविरुद्धमुच्यते तथा च प्रतिज्ञाहानि स्मात्, शास्त्रनिरूपणविपरीतमप्रमाणमिति हि प्रतिज्ञा निरपवादत्वादिनि हेद्वा,
 तथा च शास्त्र प्रमाणीकृत तच्च लोकेविरुद्धमभिधावीति दृष्टा तविरोध इति भाव । बुद्धिसवादानार्थमिति, प्रयोज्य
 प्रयोजकमातव्यवस्थितनसाप्यसाधनधर्माविकरणत्वे साप्यम्मादृष्टिपूवकसाधनधर्मव्यापारत्वे वा तुल्यरूपा बुद्धिर्बुद्धिरिवादनम् ।
 एव दृष्टा तम् तर्कशुद्धीर्तत्तोऽलौकिकरूपमप्रतिपत्तेस्तथा चादृष्टार्थप्रतिपादनत्वाच्छास्त्रस्य न लोकेत्वमिति भाव । स्पर्श
 शौक्ल्यादेर्दृष्टस्येति, सामान्यपादित्वात्तानि हि स्पर्शशौक्यादिविशेषाणां कारणभूतमेक सामान्य दृष्ट्वा तदेव मुख्यं स्थिर-

अन्यत्र दृष्ट्याध्यारोपाद्वदत्ववदलौकिकत्वमिति चेन्न तथा व्यामोहस्य मृगतृष्णिका-
वदलौकिकत्वात्, मृगतृष्णिकावदेव तस्याप्रामाण्यप्रसगात् ।

(अन्यत्रेति) स्यान्मत लौकिकमितिन्द्रियप्राज्ञमुच्यते घटरूपादिवत् यदत्र घटे घटतत्त्व
विशुद्ध्याद्याकारविशेषस्तद्वन्त्यत्र घटान्तरेऽध्यारोप्यते, तत्र नास्त्यध्यारोपादेव, लोकसवादाद्यु प्रतिपाद-
नाथोऽध्यारोपः, एव शास्त्रानामप्यध्यारोपादेवालौकिकत्वमिति नास्ति प्रतिज्ञातव्याघातदोषो य भवान् ५
मन्यते लोकत्वापत्तेरिति, अत्र ब्रूमः न, तथा व्यामोहस्य मृगतृष्णिकावदलौकिकत्वात्, तेन प्रकारेण
तथा, तथा—सत्य भवति तदलौकिकमविशुद्धत्वा मृगतृष्णिकादिज्ञानवत्, विशुद्धलोकस्य न पुनः सम्प-
द्यते, मृगतृष्णिकावदेव तस्य च व्यामोहस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्, ऊपरप्रदेशे मीप्सोप्सन्तत्तक्षुपो रवि-
किरणाः पविताः प्रत्युत्पन्नतो दूराद्यामोहहेतवस्योयवदाभासन्ते तस्माच्छास्त्रविज्ञानस्य मृगतृष्णिका-
विज्ञानवदप्रामाण्यप्रसङ्गादसमञ्जसोद्वाहम् ।

10

किञ्चान्यत्—

तथा च तत्र प्रतिज्ञादीनामप्यनुपपत्तिः यदि यथा लोकेन गृह्यते न तथा वस्तु ।

(तथाचेति) न केवल शास्त्रविज्ञानाप्रामाण्यमेव, किं तर्हि ? तेन प्रकारेण तथा, तथा च
एव कृत्वा तत्र सति तस्मिन्नलौकिके मृगतृष्णिकावत् प्रतिज्ञादीनामप्यवयवानामनुपपत्तिः, कथं ? यदि
यथा लोकेन गृह्यते न तथा वस्तु, यदीति पराभ्युपगम दर्शयति यथा प्रतिपादनकौशलेन प्रतिपादनबु- 15
द्धिसयादमारत्वेन दृष्टान्तमुपादाय यथाह युक्तोपपादयामि शास्त्रेण च तथा तद्वस्तु, न तु यथा लोकेन
गृह्यते तथैति भवतोऽभिप्रायः ।

तत्र प्रतिज्ञा तावद्यथोक्ता गृह्यमाणाऽविशेषादेर्न तथा स्यात् । ततश्चाशे प्रत्यक्षवि-
रोधः स्वयंचनविरोधोऽभ्युपगमविरोधः, स्वोक्तनिरर्थयरूपाभ्युपगमात् ।

(तत्रेति) अविशेषकान्तवादे तावत् सर्वस्य सर्वात्मकत्वान्नित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा यथा 20
श्रोत्रेण गृह्यते न तथा भवितुमर्हति, किं कारणं ? नेत्रादिप्राज्ञरूपाद्यात्मिकापि सैति कृत्वा, एव विशेष-
पेका तवादेऽप्यनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा अकारणिकारादिवर्णविज्ञानाना देशकालकृतात्यन्तनानात्वशु-

त्वादिति मत्वा सर्वत्रापि सामान्यरूपतामध्यारोप्य सर्व सामान्या मकमिति भवस्थापयितुं प्रणीतानि, विशेषवादिशास्त्राप्यपि
प्रतीयमानाया क्षणिकत्वमुद्गीहया यत्रापि तदारोप्य सर्व क्षणिकमिति प्रतिपादयितुमारचितानि, एव सत्यानादिमात्रप्रतिपा-
दयत्यपि ह्योद्गाथयत्य वेपामिति भावः । अ यत्र दृष्ट्या यत्रारोपात् शास्त्रप्रद्वैतारोपस्य च लौकिकमन्यत्वेनालौकिकत्वात् 25
लोकाप्रत्यय शास्त्रप्रत्येसासङ्घटे—अन्यत्रेति । अन्यत्र तद्वद्वैत्याभावे किमर्थमारोप्यते इत्यत्राह—लोकसवादादिति ।
सांप्रत्य ज्ञान मृगतृष्णिकाज्ञानवदारोपविषयत्वेन व्यामोहजनकत्वादलौकिकत्वमिति न तद्विशुद्धबुद्धे सम्भवति, तथा
च मृगतृष्णिकाविज्ञानवदेव व्यामोहभूत शास्त्रविज्ञानमपि न प्रमाण भवेदित्याद्येनोत्तरयति अत्र ब्रूम इति । प्रतिज्ञा-
दीनामिति, परमनिर्देशादीनामपि मृगतृष्णिकावदप्रतिपाद्यत्वादिति भावः । लौकिकपरीक्षाबुद्धिसामान्याभय दृष्टान्तमुपादायामपि
मयेद लोकेन गृह्यते न तथा अस्तिरिति लौकिकप्रतारणासौशल्या यादिन वाविष्करोति यथा प्रतिपादनकौशलेनेति । 30
प्रतिज्ञादीनामनुपपत्तिं सामान्यविशेषोभयवादादप्रयेण दर्शयति तत्रेति । नेत्रादीति, शब्दस्य रूपाद्यात्मत्वेन कथं श्रोत्र-
प्राज्ञाना प्राज्ञत्वे वा केवल शब्दायनेव प्रह्लादद्विरोपानुपपत्तिरिति भावः । अनित्य शब्द इति प्रतिज्ञा द्वि अक्ष-
रोत्तरनकारोत्तरेवारोत्तरकादिस्म्येण गृह्यते तत्र सम्भवति विशेषेण तवादे परस्परपेक्षाभावेन समुदायभावानुपपत्तेरित्याह-
अनित्यः शब्द इतीति । उभयानेकत्वेकान्तवादे त्वच्छारीनत्वेवानुपपत्तिः, अत्वाच्छारीनां जातिव्यक्तीनां भेदात्जाति-

णित्वशून्यत्वनिरुपाद्यत्वात् परस्परपेक्षाभावे सर्वभावाभावे च यथा गृह्यते न तथा स्यात्, एवमु
 भयानेपत्त्वैकाते पूर्वबदन्यतरप्राहस्येतरपक्षनिरपेक्षम्याभावात् । ततश्चात्रे प्रत्यक्षविरोधः, ततश्चेति
 तस्यादेव हेतुलोकं गृह्यमाणस्य विपरीतत्वादविशेषैकाते तावत् प्रत्यक्षविरोधः, अत्रे भागे तस्यैव
 यस्तुन, अविशेषैकातवादिपरिकल्पितस्य प्रत्यक्षोपलभ्यस्य विशेषेत्तात् प्रत्यक्षविरोध, अत्रे स्वचचन-
 5 विरोधस्तत्काले प्रतिपादकशब्दविशेषत्वेष्टे, अत्रेऽभ्युपगमविरोध, स्वशास्त्रे सर्वत्र प्रसिद्धे पूर्वकाला
 भ्युपगमेन सर्वात्मकत्वेनाधुनातनधर्मधर्मविशेषस्य विरोधात्, श्लोक्तविपर्ययरूपाभ्युपगमादित्यन्ते कार-
 णमुक्तम्, प्रत्यक्षस्वचचनाभ्युपगमानामनभ्युपगमाविशेषात् । एव विशेषैकान्ते श्लोत्रेन्द्रियप्राहास्ये शब्दस्य
 तावत् मानकालावस्थानपूर्वोत्तरवर्णसम्बन्धतद्ब्रह्मस्थानसोपायत्प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षविरोधः, तथैव
 च तस्योपपत्तेः स्वचचनेनानित्यशब्दप्रतिज्ञा विरुद्धते, अत एव चाभ्युपगमेन विरोधः, पूर्ववत्स एव
 10 हेतुरत्रापि । तथोभयानेनत्त्वैकान्ते प्रागभिहितसाधनान्येवात्र व्यापार्याणि, अत्रव्यप्राप्ताणित्यत्वं न चा
 शब्दोऽस्तीत्यादिस्वरूपाभाव । 'अचाक्षुपप्रत्यक्षगुणस्य सतोऽपवर्गं कर्मभि साधर्म्यं सतो लिङ्गाभा
 वात् कार्यत्वात् कारणतो विकारात्' (वैशे० अ २, आ २) इत्यादिशास्त्रविहितहेतुव्यापार्याणामर्थ
 तत्प्रतिपादनकाले तत्प्रयोगात् प्रत्यक्षीकरणान्नित्यत्वशब्दत्वाद्यभावात् प्रत्यक्षविरोध, स्वचचनस्य
 तत्कालस्य तथावस्थानाभ्युपगमात् स्वचचनविरोध, पूर्वाभ्युपगमेन चेदानींतनस्य विरोधादभ्युपगम-
 15 विरोध, पूर्ववत् श्लोक्तविपर्ययरूपाभ्युपगमादिति सर्वत्र हेतुरिति ।

अथ तथाऽभ्युपगम्यते न तर्हि लोकगृहीतमन्यथेत्यापन्नम्, लोकत्वाच्च प्रतिज्ञात-
 व्याघातस्तदयस्य ।

(अधेति) अथ तथा, अधेते दोषा मा भूवन् वितथत्वाश्रया इति तथैवेत्यभ्युपगम्यते परैस्ततो
 न तर्हि लोकगृहीतमन्यथेत्यापन्नम्, लोकत्वाच्च प्रतिज्ञातव्याघातस्तदयस्य इति ।

20 किञ्चित्ताथा किञ्चिदन्यथा, उन्मत्तप्रतिपत्तिवदिति चेदेव तर्हि साक्षाल्लोकपक्षापत्त्याऽ
 भ्युपगमविरोध, किञ्चिद्गृहणात्तथाग्रहणादन्यथाग्रहणाच्च ।

व्यवलोच निरूपणेनाभावादित्याह-एवमुभयेति । अत्रे-भागे इति, वस्तुदेवशब्दादाविलयं, तस्य विशेषेत्तात्प्र
 लक्षणेन सर्वैकतात्मकत्वविरोध इति भावः । स्वचचन एव सत्तात्मकमिति तेन सह नित्य शब्द इति प्रयोगकाले नित्यत्वधर्म-
 वत्तयाऽभिमतस्य विशेषत्वेन प्रतिपादनविरोध, एवमेवाभ्युपगमविरोधोऽपीत्याह-तत्काल इति । प्रत्यक्षेति, प्रत्यक्षस्व
 25 चनाभ्युपगमाना प्रयोगकालेऽनभ्युपगमस्य दोषत्रयस्यविशिष्टत्वादिति भावः । श्लोत्रेन्द्रियप्राहास्येति, अनित्य शब्द इति
 श्लोत्रेन्द्रियप्राहास्येतिप्रतिज्ञायामकारादिवचनज्ञानानां तात्कालावस्थानस्य पूर्वोत्तरवर्णसम्बन्धस्य तद्ब्रह्मस्थानस्य सोपायत्प्रत्यक्षस्य च
 प्रत्यक्षत्वात् क्षमिकत्वात्सम्बन्धस्य यत्वनिरुपायत्वस्वचचनस्य प्रत्यक्षविदित्वादिति भावः अत्रापिती, विशेषैकान्तवादे दोषत्रयेऽपि
 श्लोचविपर्ययरूपाभ्युपगमे एव हेतुरित्यर्थः । अचाक्षुपेति, अक्षुर्मिन्नवदिरिन्द्रियजप्रत्यक्षविपर्ययात् एव गुणस्य शब्द
 स्याऽऽज्ञानात् कर्मभि साधर्म्यमात्र न तावता कर्मत्व तस्य, अकारणात्कर्मत्वस्य तत्त्वे लिङ्गाभावात्तत्त्वैकधर्मात् कारणत उत्प
 30 तेऽस्तीमम-दादिमात्रेन विकाररक्षणाच्चाशुविनाशितेति प्रतिपादनार्थं तदाऽनित्य शब्द इति प्रयोगात् तावन्न काल तत्प्रत्यक्षी
 करणाच्च धर्मधर्मिणोरभावन तत्प्रत्यक्षविरोध इति भावः । अथ तथेति, यदि यथा लोकेन गृह्यते वस्तु ततथैवेत्यभ्यु
 पगमे शास्त्रनिरूपणविपरीतमप्रमाणमिति प्रतिज्ञातव्याघात एवेति भावः । तथा-लोकवत् अयम्या-शास्त्रनिरूपणवत् ।
 साक्षादिति, एव इति लोकाभ्युपगमात् सर्वैकतात्मकत्वाभ्युपगमो व्याहन्यत इत्यर्थः, तत्कथमित्यत्राह-किञ्चिदिति ।

(किञ्चिदिति) स्वान्त किञ्चिद्लोकेन गृहीत तथैव भवति प्रतिज्ञादि, किञ्चिदन्यथा घटादि, लोपस्वापरीक्षकत्वात्, परीक्षकाश्च पदवाच्यप्रमाणविदः, दृष्टान्त उन्मत्तप्रतिपत्तिः, यद्योन्मत्तोऽपरीक्षक पदवाच्यप्रमाणानभिज्ञः किञ्चित्तथा प्रतिपद्यते किञ्चिदन्यथा, तत्प्रतिपत्तिश्चाप्रमाणम्, सदस-
 तोरनिशेषाद्यदृच्छोपलब्धेश्च तद्वल्लोकप्रतिपत्तिरपीति, अत्रोच्यते, एव तर्हि साक्षाल्लोकपक्षापत्त्याऽभ्युप-
 गमविरोधः, साक्षादिति प्रत्यक्षत एव लोकपक्षापत्ति, किञ्चिद्गृहणात्तथाग्रहणादन्यथाग्रहणाच्च, किञ्चि-
 न्त्वादेव न सर्वं सर्वात्मक सर्वासर्वत्वसिद्धिश्च विभागनिर्देशात् किञ्चिदिति । एव तेन प्रकारेण तथेति
 स चान्यत्र तयोश्च कश्चिद्धर्म प्रकारव्यपदेशभागेपितव्यः, तेषु त्रिष्वपि सिद्धेषु यस्मात्तथेति घटते ।
 एवमन्यथेत्यपि, अयमन्यस्मादन्य, अन्यश्चास्मादन्य इति सर्वासर्वत्वसिद्धेलोकपक्षापत्तिः । एव विशेषे-
 मकान्ते देशकालकृतात्वात् तभेदनिरुपायत्वशून्यत्वेषु किं तत् स्यात् किञ्चिदिति विभज्यान्यस्मादवस्थिताद-
 नवस्थितमसद्वाऽन्यदिति चोद्यते विलक्षणमिति, एव तथाऽन्यथेति च न घटते । एवमुभयानेकत्वैकान्ते
 पूर्ववद्गत्यादीनामितरेतरानात्मकत्वात् सामान्यविशेषयोः कार्यकारणयोर्वा निर्मूलत्वादिभ्यो वा हेतु-
 भ्योऽसत्त्वाद्भस्त्वन् किञ्चित्तथाऽन्यथेत्यनुपपत्तेर्लोकपक्षापत्ति, तथा च सह सर्वसर्वात्मकत्वादिशास्त्रा-
 भ्युपगमो विरुद्धते । एव तानत् प्रतिज्ञा दृष्टा, प्रतिज्ञावद्भेददृष्टान्तावपि दृष्टावेव, तदसाध्यत्वात् ।

5

10

15

उन्मत्त इति च दृष्टान्तो लौकिकस्तमभ्युपगम्य लोक. प्रमाणीकृत एव, तन्निराचिकी-
 र्णव एवोन्मत्ततराः ।

(उन्मत्तेति) उन्मत्त इति दृष्टान्तो लोकपक्षपातादृते न सिद्धति, उक्तद्यो माद उन्माद इति
 भदान्तरापेक्षो विमदत्वापेक्षो वा निर्देश, स च लौकिक एव तमभ्युपगम्य-तस्माल्लोकभ्युपगमाल्लोकः
 प्रमाणीकृत एव किञ्चिदकिञ्चित्तथाऽन्यथेत्यादिपरस्परविलक्षण, तन्निराचिकीर्णव एवोन्मत्ततरा इति,
 एव तावद्वाक्यविषयो दोषः ।

इदानीमेकपदविषय उच्यते—

भेदवदभेदपदार्थोपादानाच्च न तथेति पुनर्नवोऽभ्युपगमविरोधः ।

(भेदवदिति) भेदवदभेदपदार्थोपादानाच्च न तथेति, भेदोऽन्यास्तीति भेदवान्, नास्य भेद
 इत्यभेद, भेदवाश्चाभेदश्च स एवेति भेदवदभेदः, कोऽसौ ? पदार्थ, वृक्ष इत्यादिः, स्वार्थद्रव्यलिङ्ग

20

विभागनिर्देशादिति, किञ्चित्तथा किञ्चिदन्यथेति विभागेन निर्देशादित्यर्थ । एवमिति, किञ्चित्तथा किञ्चिदन्यथेत्यत्र कि-
 ञ्चिच्छब्दस्यासन्देहोऽन्यथासन्देह गृहीत, तत्र किञ्चिद्गृहणात्सर्वत्वसिद्धि अथ तथा-यथा लोकेन गृह्यते, अत्राय पदार्थ 25
 लोपप्राप्तविषयीभूतपदार्थ, तथाशब्दगम्य, उभयो प्रकार कश्चिद्धर्म इत्येव वस्तुनयसिद्धौ तथेति वक्तुं शक्यते, सर्व-
 सर्वात्मकैकत्वे तत्र स्यात् तथेत्यभ्युपगम्यत्वे भवता, एवञ्च सर्वासर्वत्वसिद्धिरिति भाव । अयमाग्रहणमपि तथेत्याहैवमन्य-
 थेत्यपीति । विशेषतस्तत्रादि वस्तुनां क्षणिकत्वादित दृष्टान्तव्यपदेशेन विमज्जेद तथा, इदमन्यथेत्यत्रस्थितादन्यस्य
 क्षणिकत्वादिविधानात्तत्रभव, एवमिद तथा यथा लोकेन गृह्यते किञ्चित्तथा किञ्चिदन्यथेत्यपि न घटते इत्याशयेनाह-विशेषै-
 कान्त इति । तथेत्यस्माभ्युपगमे तु लोकपक्षापत्ति तथाच नह शास्त्राभ्युपगमनितोष इत्याह लोकपक्षापत्तिरिति । 30
 मादस्योद्धृता चान्यमदापेक्षया मद्दश-यतापेक्षया वेत्याह-उत्कृष्ट इति । सत्रज्ञापेक्षया परीक्ष-यपेक्षया चोत्कृष्टमदवत्त्वाभौतिक
 उन्मत्त एवेत्याह-स वेति । एव प्रतिज्ञादिवाक्यापेक्षया ये दोषालो विचारिता इत्याह-एव तावदिति । स्वार्थद्रव्यलिङ्ग
 संख्याकारकागनेकामत्रस्य वृक्षादेर्वस्तुनो रथादिपदवाच्यतामभ्युपेक्ष पुनर्न तथेत्यभ्युपगमोऽपि पदविषये दोष इति पदवि-
 षयोपाधिभागाय प्रतिज्ञानीते इत्याशय मूलकृत आविष्करोति, इदानीमिति । पदार्थ इति, पदवाच्यो भेदवदनेदोऽर्थ

25

30

संख्यादर्मादिकारकरूप । यदुक्त क्रमयौगपद्यचिन्तायाम् “स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह
समवेतम् । समवेतस्य च वचने लिङ्ग सरया विभक्तिश्च ॥ अभिधाय तान् विशेषानपेक्षमाणस्तु छत्र-
मात्मानम् । प्रियङ्कुत्सनादिपु पुन प्रवर्त्ततेऽसौ विभक्तयन्तः ॥” (महाभाष्ये अ० ५ पा० ३ सू
७४) इति व्याकरणे सर्वतत्रसिद्धान्ते । तत्र स्वार्थं इति जातिराकार उच्यते स्व एवार्थः स्वार्थं इति,
5 सोऽन्यापेक्षत्वादन्येन विना न स्यादतो द्रव्यादिसिद्धेर्भेदवान् पदार्थं, तेषामेव च स्वार्थादीनामन्योऽ-
न्यानात्मकत्वे रतुष्णवदभाव स्यात्, देशफालाद्यभेदोपलब्धेऽन्वयाभेदसिद्धेरभिन्नः पदार्थः, तस्माद्दे-
वदभेदपदार्थं षपात्त पद प्रयुज्जानेन शास्त्रविदा स्वार्थमात्रवादिनाऽपि, तथा द्रव्ये लिङ्गे सरयायां
कारके हुत्सादौ पदार्थे च योज्यम्, क्रमेण युगपद्वा वाच्यं तमभ्युपगम्याविशेषवादिनो विशेषवादिन
उभयानेकत्ववादिनो वा न तथेति तमेव पुनर्ब्रुवते, नवोऽभ्युपगमविरोध, नव इति न शास्त्राभ्युप-
10 गमेन, किं तर्हि ? तत्कालाभ्युपगमेनेत्यर्थं । स च सर्वत्राभ्युपगमविरोध इति ।

अथ प्रतिज्ञैवाभ्युपगमस्ततो लोकाप्रामाण्यात्, न, अविशेषादिष्वसत पक्षादेरपा-
दानाल्लोकाभ्युपगमाल्लोकाप्रामाण्यं न सिद्ध्यतीति ।

(अथेति) अथ प्रतिज्ञैवाभ्युपगम —स्वान्तत न हि पदप्रयोगविषयोऽभ्युपगमोऽस्ति, पदार्था-
भावात्, पदार्थस्योत्प्रेक्षाविषयत्वाद्वाक्यार्थाधिगमोपायत्वेनोपोद्धृत्य वाक्यार्थस्य व्यापयेयत्वात् ।
15 वाक्यमेव शब्द, तदर्थ एव च शब्दार्थ, तस्मात् प्रतिज्ञैवाभ्युपगम, तत्साधनार्थत्वाच्छेषावयव-
व्यापारस्य । कस्मात् ? ततो लोकाप्रामाण्यात्, तत —तस्या प्रतिज्ञाया हेतुभूताया, तद्बलादित्यर्थः

इत्यर्थं । स्वार्थमभिधायेत्यादि, सशब्दोऽनात्मीयवचन, अर्थशब्दोऽभिधेयवचन, स्वोऽर्थं स्वार्थं स चानेकप्रकारे
जातिगुणविसम्बन्धस्वरूपलक्षण यथा गौ शुक्र पाचक राजपुरय इति इति । त स्वार्थमभिधाय तेन स्वार्थेन समवेतं
सम्बद्ध द्रव्यमाह शब्दो निरपेक्ष इति, यथा इत्येऽभिधातव्ये स्वार्थोऽप्येच्यते न तथा स्वार्थेऽभिधात-येऽर्थगत निमित्तान्तरम
20 पेक्षयते, इत्यमिति शब्देन चेद तदिति परामर्शयोग्य वस्त्वभिधीयते, तत्र जातिशब्दो यदा जातौ वर्त्तते तदारोपितस्वरूपं
स्वरूपेणैकीकृतं जातिमाहेति तदा तेषा स्वरूप स्वार्थं, जातिस्तु इत्यम् । यदा तु जातिविशिष्ट द्रव्यमाह तदा जाति स्वार्थं ।
छाद्रादयो यदा शुण्णगतौ वर्त्तन्ते तदा तेषां स्वरूप स्वार्थं जातिर्ब्रह्मम् । यदा तु शुणे वर्त्तते तदा शुण्णसामान्य स्वार्थं शुणो
इत्यम्, यदा इत्ये वर्त्तते तदा शुण्ण स्वार्थं । समवेतस्य द्रव्यस्याभिधाने सति लिङ्ग वचन विभक्तिं चाहेति सम्बन्ध । तान्
विशेषानिति लिङ्गादीनामेव परामर्शं, लिङ्ग स्त्रीत्वादि, वचन सख्या विभक्ति वारक कर्मादि । अचिद्विद्वद्व्यापारकाप्येव
25 स्वार्थः, यथा स्त्री पुमान् नपुंसकम्, एको द्वौ बहव, कर्म करण सम्प्रदानमिति, प्रवृत्तिनिमित्तलिङ्गसंख्या-यतिरिचलिङ्गसं-
ख्याभिधान यत्र यथा स नपुंसकोऽमकत्, गावो विशतिरिति तत्रायमेव क्रम । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्त-यतिरिचलिङ्गसंख्याऽ-
ध्मव स्त्री पुमानेवौ द्वौ बहव इति तत्र पुनर्लिङ्गसंख्ययोरभिधानाभाव, यद्यपि श्लोके पदाद्धारिताद्युपगमत् पञ्चार्थां प्रतीकते
अन्वयस्य निरन्तर भ्वाऽऽभावात्, तथाप्यवयवव्यतिरेकाभ्यां शब्दे सम्बन्धद्वाराय वरिपताभ्यां प्रातिपदिकस्यप्रयोगार्थस्य
अन्वयतामर्थवत्तां कलितन्यायवशात्, प्रभवतीमारिखेदमुच्यते, तथाहि नाश्वेतिविशेषण विनोप्ये हुदिरिति न्यायान् पूर्व
30 स्वार्थोभिधानेन भाग्यम् पथात्प्रविशितस्य लिङ्गायाप्रवयस्य इत्यस्याभिधानेन ततो मेदापेक्षवद्विरुद्धसंख्यापेक्षया लिङ्गमन्त-
रमिति तदभिधीयते तत सख्या सा हि विनादीयक्रियापेक्षसामान्यपेक्षया तुल्यजातीयक्रियापेक्षाऽ-तरज्ञा, सख्याभिधा-
नान्तरम् अरकाभिधानम् । एतान् विशेषानभिधाय स्वार्थोपिपद्यकृता इत्येतामानमेवेषमाण शब्द प्रियङ्कुत्सनादिपु
निमित्तयन्त पुन प्रवर्त्तते पुन शब्दस्तुऽशब्दस्यार्थं वर्त्तते विभक्तय-तस्तु इत्यर्थं, तत्र कृतितत्सन्दर्भप्रवृत्तिनिमित्त-यतिरिचार्थां
उचितत्वस्य इत्यर्थं अत्रत्य-रूपपक्षो भवति यथा प्रवृत्तम् इति प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तं तमप्रवृत्तस्यैवा प्रवृत्तत्व यदा इत्यस्य
पक्षस्य सम्बन्ध इतिवद्वैतमिति तदा प्रवृत्त इति भाग्यस्यावधानम् । ततो लोकाप्रामाण्यादिति । ननु पदविषयव्यु-

लोकप्रयोगात्]

लोकाप्रयोगात्-लोकस्याप्रमाणत्वसिद्धेः, नित्यं शब्दोऽकृतत्वादाकाशवदिति नित्यत्वे सिद्धे तद्वत्त्व-
निग्यानिग्याधनेन रूपैरवस्तुप्रतिपत्तिर्लोकेऽप्रमाण भवतीत्यत्रोच्यते न, अविशेषादिष्वसतः पक्षादेरुपा-
दानाद्येकाम्युपगमादिति सर्वं सर्वात्मकमित्येतस्मिन्नविशेषैकान्तेऽभ्युपगते पुनर्नित्यं शब्द इत्यस्य
पक्षस्य तद्भेदोत्पत्त्यास्य आभावः पूर्वोक्तयो हेतुभ्यो निर्विशेषत्वादिभ्यः । तथा विशेषैकान्ते पूर्वोक्त-
हेतुभ्य एव परोक्षार्थानामभावः, निर्मुक्त्वादिभ्य उभयानेकत्वैकान्तेऽपि परस्परविभिन्नस्वभावानां 5
धामान्यरिशेषकार्यकारणानामभावा इत्युक्तम्, तस्मादविशेषादिष्वसतः पक्षाद्देशोक्तप्रसिद्धसोपादाना-
द्येक एव पुनरभ्युपगते भवत्यगतिमि. शास्त्रविद्भिः, तस्माद्येकाभ्युपगमाद्येक प्रमाणीकृत एव,
किञ्चिद्विद्विद्वत्तयाऽन्यथेत्यादिपरस्परविलक्षणव्यवहाराम्युपगमाद्य लोकाप्रामाण्य न सिद्धतीति, ते
स्य सुदूरपरि गत्वा लोकमेव शरणं गतुमर्हाः शास्त्रविदः ।

एत शब्दव्यवहारो लोकदर्शनमन्तरेण न सिद्धसति, लोकवदेव चार्थ इति व्यद-10

स्याप्य शब्दप्रयोगात् ।

(एवमिति) एव शब्दव्यवहारो लोकदर्शनमन्तरेण न सिद्धतीति, वाक्यविषयः पदविषयो
वा, यत्. साक्षात् लोकप्रयोगस्याऽभ्युपगमविरोध इत्युक्तः, तथा तद्विषयः स्ववचनविरोधोऽपि प्रति-
पद्यते । कस्मान् । लोकवदेव चार्थ इति व्यवस्थाप्य शब्दप्रयोगात्, लोकेन तुल्य वचते, लोकस्येव,
द्येक इव वा लोकवत्, एवेत्यवधारणे, किमवधारयति । लोकेऽर्थमवधारयति, ताथै लोक शास्त्रविदा-15
भिरि लोकत्वान्, प्रथमोऽप्यर्थलोकयोर्भवयत्र वाऽयमेवशरो द्रष्टव्यो लोकवदेवार्थोऽर्थवदेव लोक इति
द्रष्टव्ये परस्परान्यभिपारान्, शास्त्रविदा लोकप्रथक्त्वे लौकिकार्थप्रथक्त्वे च तत्कल्पितार्थाना-
मिति । इतिशब्द. प्रकारे, धनेन प्रकारेण व्यवस्थाप्य-बुद्ध्याऽभ्युपगम्य स्वनिश्चितार्थप्रतिपादनार्थं
परेषां शब्दप्रयोगान्, पदाधिक्यो वाक्यावधिक्यो वा शब्दप्रयोगव्यवहारो लोकानुपातीत्यनिष्टकैरपि
शास्त्रैः ।

तत्र च-

तथा सत्यत्वसिद्धे शब्दार्थे तत्. पुनर्न यथालोकग्रहं वस्तित्यति विरुद्ध्येत ।

(तथेति) तेन प्रकारेण तथा, तेन प्रकारेण मूढप्रादिपृथुकृत्यादिष्वर्थे परशब्दो लोकेन
प्रयुक्तोऽपि प्रकारेण सन्त्येन सिद्धे-सत्यत्वसिद्धे लोके शब्द प्रयुक्तानि. शास्त्रविद्भिर्लोकोऽभ्युपगतोऽ-

पत्तन एत लोके, परद्रष्टव्येभाषणमात्रार्थेऽप्यत्र, किन्तु वाक्येऽप्योद्देश-कल्पनापुञ्जा पद शब्द विष्कम्भेन 15
प्रतिषेध प्रत्यय भवत्यत्र एवकार्यं द्रष्टव्यत्वा कियते, केवल पदार्था एव वाक्यार्थमर्थमेवैवभाषार पदानि च स्व
स्वार्थेनैवभाष्य श्रित्तान तावति न वाक्यार्थवत्त्वादे तान परविषयमाभ्युपगतप्रयुक्त दोषा नास्ति, अतस्त वाक्यमेव शब्द
द्रष्टव्ये एत लोकाप्रयोगान् प्रतिषेध शब्दार्थे तदर्थे प्रतिपादनयेन वाक्यवत्त्वात्, तन्मन्तरेण प्रतिपादार्थस्य लोकाप्रामा
ण्यत्वसिद्धेः एत लोकेऽप्युपगमात्पि तत्कल्पनामिति सिद्धिर्निति परस्परविषयः । सापान्नादिवादे पक्षादेवस्तुनोऽपाना-
द्येक एव पुनरभ्युपगते भवत्यगतिमि. शास्त्रविद्भिः, तस्माद्येकाभ्युपगमाद्येक प्रमाणीकृत एव, 20
किञ्चिद्विद्विद्वत्तयाऽन्यथेत्यादिपरस्परविलक्षणव्यवहाराम्युपगमाद्य लोकाप्रामाण्य न सिद्धतीति, ते
स्य सुदूरपरि गत्वा लोकमेव शरणं गतुमर्हाः शास्त्रविदः ।

स्वामिरित्युक्तमेव भवत्यर्थान्, ततः पुनर्न यथालोकप्राह परिचयति विरुद्धोक्त, लोकस्य प्राहो लोकप्राहः, प्राह इव प्राह, यो यो लोकप्राहो यथालोकप्राहम्, किं तत् ? परन्तु, यथैयाऽऽगोपाल-प्रसिद्ध वस्तु ह्युवाणो यादी यो यो मया शब्द प्रयुज्यते स स न तथार्थः स्यादित्यादि स्वयचनेनैव विरुद्धप्राह, स्वयचनेन तद्वचन विरुद्धयेत, विरुद्धयेत्यादाह्वानचने लिङ्, कथं मुत्तगिपुर विरुद्धयत एवेत्य घघार्थोच्येत ? कथञ्चिद्विरुद्धयेतेति दाक्षिण्यमाचार्यः स्वक दर्शयति, एष तावत्स्वयचनविरोधः ।

लोकविरोध प्रस्तुत एव, तदविरोधेऽप्रवृत्ते ।

(लोकेति) रुदिविरोधो लोकविरोधः, स तु प्रस्तुत एव, तदविरोधेऽप्रवृत्तेः, तेन लोकेन-विरोधे शास्त्राणामप्रवृत्ते, तस्या रुदे शब्दप्रयोगादेवाभ्युपगताया विरोधमनुपपत्त्या शास्त्राणामविरोध-विशेषोभयानेकत्वेका तत्रतिपादनार्थानामप्रवृत्तेः, कथमप्रवृत्तिः ? तानि रुदमेवार्थमनुश्रूयुः, अरुद-घोत्यादयेषु, यदि रुदमनुवदन्ति व्यर्थानि । अथारुद व्युत्पादयन्ति रुदिविरोधिनमर्थं विरुध्यत एव लोकेन नि सशयमिति साधुच्यते तदविरोधेऽप्रवृत्तेर्लोकविरोध प्रस्तुत एवेति ।

किञ्चान्यत्—

लोकाप्रामाण्ये वा शास्त्रकाराणां सर्वत्र पदे वाक्ये प्रत्यक्षानुमानविरोधानुपस्थितावेव, तत्स्यत्वात्तयो ।

15 (लोकेति) तत्र तावदशे प्रत्यक्षविरोध इत्याद्यभिहित पूर्वमिदानीं सर्वत्र प्रत्यक्षविरोधो वाक्य इति विशेष, अनुमानविरोधो वा 'लोक सोऽभिधेयः, तदनुपपत्तेः पुनः प्रत्यक्षविरोधवचन च तत्पूर्व-कत्वाद्नुमानस्येति शास्त्रकारप्रवृत्तेर्लोकविरुद्धत्वादेव प्रत्यक्षानुमानविरोधावप्युपस्थितावेव, एतेत्यवधारणे, न न भवतो भवत एवेत्यथ । किं कारणं ? तत्स्यत्वात्तयो, लोकताद्वि लोकः, अनुपपद्दते द्वयमनरकः प्राणिगणो लोक इत्युच्यते, तयोस्तस्मिंल्लोके स्थितत्वात् प्रत्यक्षानुमानयो, लोकश्चेदप्रमाण लोकस्य प्रत्य-
20 क्षानुमाने प्रागेवाप्रमाणे, अथवा स एव स्थितः तत्स्यः 'सुपि स्यः' (पा० अ० ३ पा० २ सू० ४) इति वचनात्, लोक एव प्रामाण्येन व्यवस्थितः, क ? तयोः प्रत्यक्षानुमानयोः, स एव लोक प्रत्यक्षानुमानाज्ञानाधारत्वात्तदुपपत्तेश्च प्रत्यक्षमनुमानश्च तत्तदप्रामाण्ये तयोरप्रामाण्यमिति ।

स्वान्तत भवताम्—

कथं प्रमाणज्येष्ठ प्रत्यक्षमप्रमाणीक्रियेतेति, तत्र च सम्प्रचारमिमं प्रयच्छामि, शास्त्र-
25 वदेव प्रत्यक्षमपि लौकिकप्रत्यक्षविलक्षणं तथानुमानश्चास्तु तयोरप्यलौकिकत्वकल्पनार्थं सामान्यविशेषकान्तसंज्ञादि घटादिकल्पनापोढ प्रत्यक्ष कल्प्यम् ।

विरुद्धत इति निधयेन किं लोक सम्भावनायां विरुद्धोक्तेति कुत उक्तमि-याशास्त्राणामाह विरुद्धोक्तेतीति, यदि लोकोऽभ्युप-
गम्यते तर्हि तत्र एव नस्तुविद्वे शास्त्रारम्भो वृथा मदि नाभ्युपगम्यते तर्हि लोकविरोध इत्याशयेनाह-तदविरोध इति, लोकविरोधेन एतन्न प्रवर्तनीयमन्यथा तस्याप्रवृत्ति स्यादिति भावः । अरुदमित्यस्यैव व्याख्या रुदिविरोधिनमर्थमिति । धीनर-
30 ष्यमवाकरोति तत्र तावदिति । एवमारोऽप्याहार्येण भवत इति परेन योग्यत्वाया चाभवनप्रतिषेधः फलतीत्याशयेनाह-
नेति । तयोरिति, प्रत्यक्षानुमानमौलिक एव स्थितत्वादित्यर्थः । लोकसम्बन्धिने प्रत्यक्षानुमानयोरप्रमाणत्वे शास्त्रविद्वत्स्यो-
न्निभायातमतस्यपो प्रमाणता स्यादेवेति शास्त्राणां तस्याऽपि इतीकरणाय व्युत्पत्त्यन्तरमारचयत्यथ चेति, प्रत्यक्षानुमानयोर्विद्वे-
लोक एव प्रामाण्येन व्यवस्थितो मान्य इतिदिति तदप्रामाण्ये तयोरप्रामाण्येवेतिभावः । प्रत्यक्षस्य ज्ञानात्मनो ज्येष्ठतामाह-

(कथमिति) तदपि प्रत्यक्षमेव कल्प्य शास्त्रप्रदेत्यादि, शास्त्रे ज्ञातेऽपि तद्विहितक्रियासाध्यत्वादिप्रफलस्य क्रियायाश्च व्यभिचारात्, ज्ञाने यथोक्तम् “जानाना सर्वशास्त्राणि चिच्छन्दन्तः सर्वसशयान् । न च ते तत्तरिष्यन्ति गच्छन् स्वर्गं न ते भयम्” इति, तस्माज्ज्ञान फलस्याव्यभिचारिकारण क्रियासाधनवादिनोऽपि, किमद्ग पुनर्ज्ञानमात्रसाधकत्वादिन इति । तदेव विचार्यते शास्त्रप्रदेचेत्यारभ्य यावद्द्वयज्ञानकाय इति, शास्त्र इव शास्त्रवत्, यथा शास्त्रेऽभिहिता पदार्था अत्यन्त- 5
विलक्षणास्तथा प्रत्यक्षमपि लौकिकप्रत्यक्षविलक्षण तथाऽनुमानश्चास्तु, तयोरप्यलौकिकत्वकल्पनार्थ-
प्रत्यक्षानुमानयोरप्यलौकिकत्वस्य कल्पनार्थं लक्षणान्तरं कल्प्यम्, किं तत् ? सामान्यविशेषैकान्तस-
धादि-सामान्य च विशेषश्च सामान्यविशेषौ, सामान्यविशेषौ च सामान्यविशेषौ च सामान्यविशेषौ
इत्येकशेषः, सरूपत्वात् । सामान्यमेव न विशेषः, विशेष एव न सामान्य तौ परस्परविलक्षणौ
चेति त एवैकान्त लौकिकपदार्थविलक्षणा शास्त्रेषु कल्पितास्तैः सवदितु शीलमस्य तदिदं सामान्य- 10
विशेषैकान्तसवादि, घटादियैस्या कल्पनाया सा घटादिकल्पना, घटसख्योत्क्षेपणसत्ताघटत्वा-
द्यध्यारोपात्तस्याः, ततः कल्पनाया अपोढ प्रत्यक्ष कल्पनीयम् । स्यादाशङ्का कल्पनापोढ प्रत्यक्षं विशेष-
पैकान्तवादिन एव मत नेतरयोस्तयो कथमलौकिकत्वमिति चेदत्रोच्यते यत्तावद्विशेषमात्रस्य लक्षण-
निषयमनिर्देश्य प्रत्यक्षं तत्कल्पनापोढत्वादलौकिकं तत्सामान्यानात्मकत्वात् एतुप्यवदसदिति सिद्धम्,
तथा विशेषानात्मकत्वात् एतुप्यवत् सामान्यमात्र सर्वं सर्वात्मक कल्पनापोढ यस्तु तद्वत्, अस- 15
त्वात् तद्विज्ञानमपि तद्वत् । तथोभयानेकत्वैकान्ते तयोरितरेतरानात्मकत्वात् खपुष्पवदभाव इत्यलौ-
किकत्वम् । यद्यपि सामान्यविशेषोपपत्त्यर्थं लक्षणमभिहित-श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षम्, “आत्मेन्द्रिय-
मनोऽर्थसन्निकर्षाद्यभिप्यद्यते तदन्यत्” (वै० अ० ३ आ० १ सू० १८) इत्यादि । तथापि सामा-
न्यविशेषैकान्तवादिना बलात्तदेव कल्पनापोढमलौकिकश्चेत्यापन्नम्, तस्य चोभयात्मकत्वाभ्युपगमे
प्रतिज्ञाहानि, अथवा तेनैव दूषितत्वात् कस्तौ हतौ हनिष्यतीति तस्यैवोपरि बध्यते परिकर इत्यनेनाभि- 20
प्रायेण पूर्वमेव तत्परिकल्पितप्रत्यक्षलक्षणमुपन्यस्यति दूषयितुं कामं सूरिरित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

ज्ञातेऽपीति । प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्व पूर्ववर्तित्वात्, निमित्तप्रमाणोपजीव्यत्वात् सर्ववादिनामप्रतिपक्षे ।
एकशेष इति, तेनोभयैकत्वात्तदपि लामो बोध्य । घटसख्येति, क्रमेण इत्यनुणकर्मसामान्यविशेषाभिप्रायेण ।
सामान्यवादिनामववादिना वा प्रत्यक्षलक्षण निषयघटितं न कृतमित्याशङ्कते यद्यपीति । श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमिति,
इदं मर्यादां प्रत्यक्षलक्षणम्, शृतिरिति व्यापार, कारणे फले जनयित्वे चरमभाविधर्मो फलोत्पादात्कृते व्यापार उच्यते 25
यथा पटे जनयित्वे तद्गुणभिरममापिन सयोगविशेषा, तथा च प्रतिविम्बस्मिन् लब्धविषयाणामिन्द्रियाणां सन्निकर्षं सति
शुद्धैस्त्वमो लक्षणानुपादानादरपूर्वकसत्त्वप्रकाशमाह्वयरूपो धर्मविशेषो सोऽप्यवसाय इति शृतिरिति ज्ञानमिति वामिधीयते,
कन्धविषयाणामिन्द्रियविषयगभिकर्याभिधानम्, स च तमोऽभिभव हेतु सत्त्वोदिक एव शृतिपदार्थं, तत्र च तमोऽभिभवो
हेतुरत सामान्यरूपविषयनिवेगोऽस्ति लक्षणेऽस्मिन्निलौकिकत्वमस्त्वैवेति भावः । एवमुभयानेकत्वैकान्तवादिप्रत्यक्षलक्षणेऽपि
बोध्यम् । बौद्धेनैव सामान्योभयैकान्तवादिलक्षणमोर्द्वेषितत्वात् प्रकृते कल्पनापोढ प्रत्यक्षमित्यनेन बौद्धमत एव निराकृत इति 30

प्रकृतमुच्यते अथ वा कल्पना यथाऽपोढ ज्ञान प्रत्यक्षमिति ? अत्रोच्यते—

नामजातिगुणक्रियाद्रव्यस्वरूपापत्रयस्त्यन्तरनिरूपणानुस्मरणं चिकल्पना ततोऽपोढ-
मक्षाधिपत्येनोत्पन्नमसाधारणार्थविषयमभिधानगोचरातीतं प्रत्यात्मसवेद्यत्वात् प्रत्यक्षमक्ष-
मक्ष प्रति घृत्ते' पञ्चेन्द्रियजम् ।

- 5 (नामेति) नामजातिगुणक्रियाद्रव्यस्वरूपापत्रयस्त्यन्तरनिरूपणानुस्मरणं चिकल्पना ततोऽपोढ-
दमपेत, नाम सहा शब्द इत्यनर्थान्तरम्, तद्धारिका कल्पना, सा द्विपिषा समासतो यादृच्छिकी
नेमित्तिकी च, नाममहणायादृच्छिकी, जातिमहणाद्य नेमित्तिकी गृहीता, निमित्तारिपेक्ष नाम यादृ-
च्छिकं द्विषो द्विविध इत्यादि शब्दद्वारा च सत्यामपि जात्यादिनिमित्तापेक्षायां भिन्नाम्, एत गौरिति जाला,
शुद्ध इति गुणत, मनुष्यलोपादभेदोपचाराद्वा विशेषणस्वरूपायत ततो विशेषणादन्यद्दस्तु तयोर्विशेष-
10 णविशेष्ययोरभेदसम्बन्धनात्मिकया कल्पनया पूर्वं मनसा निरूप्यते पश्चादनुस्मर्यते । तथा द्विधादिष्व-
प्यस्येद सोऽयमिति वा भिन्नयोरर्थाभिधानयोरभेदसम्बन्धनाया निरूपणानुस्मरणे, शब्दार्थयोर्निमित्तै-
मित्तिकयोर्भिन्नयोरभेदाध्यारोपात् । त्रियाशब्देषु धारक इत्यादिषु नाभेदोपचारोऽभिन्नरूपत्वात् त्रिया-
त्रियावसोरतो न निरूपण विन्तनुस्मरणमेव, मयत्र शब्दार्थभेदोपचारान्निरूपणानुस्मरणे स एव ।
तथा द्रव्यशब्देषु सयोगसमवायानिमित्तादृष्टी विषाणीत्यादिषु । तस्या कल्पनाया अपोढ, अक्षा-
15 धिपत्येनोत्पन्नमिति, “रूपालोकमनन्दकारचक्षुर्भ्य सम्प्रवर्त्तते । विज्ञान मणिसूर्यांशुगोशकृद्भ्य इवा
नल ॥” चक्षु प्रतीत्य रूप चालोक बाह्यमानन्दं निरुद्धमन सक्षित चित्त चित्तातरानवकाशदाना-
त्मक प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते, चक्षुर्भिन्नचित्तैसा इति सिद्धान्तात् । तथापि चाधिपतिना चक्षुषा
व्यपदिश्यते चक्षुर्विज्ञानमित्यसाधारणकारणत्वात्, यथा यथाङ्कुर इति धीर्जर्तुवारिमारुताकाशसयोगे
सत्यापीति, असाधारणार्थविषयमिति चक्षुरादिविज्ञानाना परस्परविचित्ररूपादिनिर्विकल्पस्वल्क्षणविषय-
- 20 कल्पातरमाहाधयेति । सत्यामपि जात्यादिनिमित्तापक्षायामिति, यहच्छाशब्दत्वेन द्विषान्यो ये शब्दा-
प्रतीतास्तेऽपि कत्रप्रथमयोदावच्छिन्नवस्तुसमवेतां जातिमभिधेयत्वेनोपाददत्तं प्रतिक्षणं वस्तुमेतत् तथापि लोकपदिद्विमतु
द्वय धृषक् नामग्रहणम्, गवाद्यो हि शब्दा लोके जातिशब्दतया प्रतीता द्विषादयस्तु सहाशब्दत्वेनेति । एवम धम कल्पना
भवन्ति जातिगुणक्रियाद्रव्यनाममेदात्, ताव कल्पना क्विदभेदेऽपि भेदकल्पनात्, क्वचि भेदेऽप्यभेदकल्पनादित्याशये
नाह तत्रेति । मनुष्यमिति, गुणवचनेभ्यो मनुष्यो ह्यविष्ट इति वचनात् । मनुष्यमप्येऽपि गुणगुणिनोरभेदकल्पनाया श्लोको घट
25 इति व्यपदिश्यते, एत प्रथम विशेषणस्य जातिगुणदेज्ञान ततो विशेष्यविशेषणमात्रकल्पनेति चक्षुःक्रियापेक्ष कल्पनाज्ञानम्,
यथाह-विशेषण विशेष्यस्य सम्बन्ध लौकिकी स्थितिम् । गृहीत्वा सकृत् चैतत्तथा प्रत्येति नायथा ॥ इति ॥ अपोढमिति,
एतेव कल्पनास्मावर्हितमित्यर्थ । अधिपतिना चक्षुषेति, स्वस्वविषयाणामुपक्रम्यो पश्चान्निन्द्रियाणामाधिपत्य बोध्यम्,
चक्षुर्भिन्नचित्तैसा चित्तमयमात्रमिदं चैसा विशेषणस्थामादिषु सुखादय, चित्तचैसा हि चक्षुर्भिर्हेतुप्रत्यक्षमनन्तरप्रत्यायाऽऽ
कल्पनप्रत्ययाधिपतिप्रत्यक्षरूपरत्ययान इति सिद्धान्तं ‘सम्प्रयुक्तहेतुषु चित्तचैसा समाहितं’ इत्याश्रयाणि चित्तचैसाणि
30 परस्परं सम्प्रयुक्तहेतव, अयोऽयफलार्थेन सहयुहेतव यथा परस्परकल्पेन मागपरायणा सहसार्थका वे हि चित्तचैसा सा
श्रया इन्द्रियाश्रयत्वात्, सालम्बना निययारम्बनत्वात्, साकरा नियथाकारत्वात्, सम्प्रयुक्ता अन्योऽयमिदुनस्वभावात्,
शुक्ति ताभान्नादयो पर्या सम्प्रयुक्तहेतव प्रायोगिकहेतव इति बोध्यते । यथेति, यथा बीजकालधरभिसकिलसंयोगादित-
मपश्चान् जायमानोऽप्यङ्कुरो न कालाङ्कुर सलिलाङ्कुरो धरन्वाङ्कुर इति व्यपदिश्यते तस्य कालादिधर्मत्वाभावादपि तु बीजेनैव
व्यपदिश्यते यथाङ्कुर कल्पङ्कुर इति तस्याधिपतिना जातत्वादेव ज्ञानमव्यसाधारणकारणेनेन्द्रियेण जातत्वात्तैव व्यपदिश्यते
35 इति भाव । असाधारणार्थविषयमिति, योऽसाधारणभूतोऽर्थ स एव प्रत्यक्षप्रयो न तु सामान्यभूतोऽर्थ । असाधार

दनात्, अभिधानगोचरातीत मनोरूपितायैरिपयत्वादभिधानस्य तद्गोचरातीतम्, किं कारणम् ? प्रत्यात्मसन्नेहत्वात्, आत्मानमात्मान प्रति प्रत्यात्म, प्रत्यात्मना सन्नेहते नान्यसैः शक्यमाख्यातु शक्य-
द्विषदनास्वरूपवत्, ज्ञानमित्यन्यत्रासम्भवात् सम्बन्धः प्रत्यक्षमक्षमक्ष प्रति वृत्ते. पञ्चेन्द्रियजम् ।

चक्षुर्विज्ञानसमझी नील विजानाति नो तु नीलमित्यभिधर्मागमोऽपि, प्रकरणपदेऽप्ये-
नमेवार्थं भावनयाऽनया विशेषयत्यर्थेऽर्थसज्ञी न स्वर्थे धर्मसज्ञीति, 8

(चक्षुरिति) चक्षुर्विज्ञानसमझी नील विजानाति नो तु नीलमित्यभिधर्मागमोऽपीति विधेः
तमेतद्वैकिकप्रत्यक्षविलक्षण फल्पमानमचीकूपः, तवागमोऽप्येवमेवेति दर्शयति, चक्षुर्विज्ञानसमझी
चक्षुर्विज्ञानसमन्वयी स-दानः, अगि रगि लगि गत्यर्था चक्षुर्विज्ञान समझितु शीलमस्येति चक्षु-
र्विज्ञानसमझी, एव श्रोत्रादिविज्ञानसमझितः, नील विजानाति-रसादिविविक्त रूप स्वलक्षण विजा-
नाति, नो तु नीलमिति विजानाति, इतिशब्दस्य शब्दपर्यायत्वादिद तन्नीलमिति शब्दनिर्देश्य न विजा- 10
नाति, अपट्टनादिन्द्रियविज्ञानस्य कृत. शक्तिरेव कल्पयितुम् । प्रकरणपदेऽप्युक्तमिति, भवत्सङ्गताग-
मव्याख्यानग्रन्थान्तरेण तदर्थातुगादिनाऽभिहितमिति दर्शयति । नील स नामनील निस्तोकः पदे तन्नी-
लमेतदिति नाम्ना निर्देशो नीलमस्य नामैतन्निरूपणविवरूपकृत न नीलार्थं, नीलस्य रूपस्य वस्तुनश्चक्षु-
रिन्द्रियविषयस्य परमार्थः । स्वरूपतोऽनक्षर, अक्षरैर्व्यञ्जनपदनामकार्यैरनभिलपनीय, स च पुरुषो
निरूपणकाले स्वय निश्चिन्नन्नतुस्मरणकाले चानुस्मरन् पर प्रतिपिपादयिषया नीलमिति वाच भाव- 15
माणो नीलस्वार्थमनभिलाप्यस्वरूप स्वज्ञानाशब्दविकल्प न पश्यति तदा तत्स्वरूपविषयस्याविकल्पस्य
नीलार्थविज्ञानस्य च विरुद्धत्वात्, तदन्यस्य नीलशब्दाभिलाप्यस्याभ्यारोपितस्य सामा यस्सेन्द्रियगोच-
रानागतेरेतस्यैवार्थस्य भावनात्, तुशब्दो विशेषणार्थं, एनमेवार्थं भावनयाऽनया विशेषयति, भव-
त्सेवार्थः, त भवत् भव भवेति बुद्धौ भावयति यथा व्याख्यया सा भावना का पुनः सा ? अर्थेऽर्थ-
सज्ञी न स्वर्थे धर्मसज्ञीति, एतस्य भावनावाक्यस्य पुनर्व्याख्या-अर्थे रूपादिके प्रत्यक्षविज्ञानविषये 20
रूपरसगन्धशब्दरसप्रत्यक्षणे स्वरूपसज्ञी, रूपादिमात्रसज्ञी, सजानातीति सज्ञी, स्वरूपसज्ञाऽस्यास्तीति
या स्वरूपसज्ञी । किमालम्बना सा सज्ञा किंस्वरूपा वा यथा सम्प्रयुक्त तत्प्रत्यक्ष रूपादिचित्त निर्धि-
कल्प चैतसिक्त्या सम्प्रयुक्तधर्माख्यया योगात् सज्ञया सज्ञीत्युच्यते तत्सन्तानः ? इत्यत आह-अर्थस्वरू-
पविशेषमात्रालम्बनया निर्धिकल्पया सज्ञया सम्प्रयुक्तमिति, गतार्थं व्याख्यातत्वाद्भाष्येण । तदेव स्वल-
क्षणविषय स्मेव विशेष एव लक्षण लदयत इति लक्षण "कृत्यत्युदो बहुल"मिति (पा० ३।३।११३) 25
कर्मणि ल्युट् प्रत्ययः, स्वलक्षणमनन्यविषयमित्यर्थं । अस्य सन्तानस्येति, चक्षुर्विज्ञानसमझितः, चक्षु-

पवर्षास्य सपातीयविजातीयव्यावृत्तादिनि । चक्षुरिति, अभिधर्मागमादीनां ग्रन्थानामनुपलम्भाद्यथायथकिं बौद्धग्रन्थोऽयं
प्रकाश्यत इति सुवीभिर्भोष्यम् । परमार्थे इति, चक्षुरिन्द्रियविषयस्य परमार्थस्य नीलरूपादेर्वस्तुनो न निरूपणविकल्पकृतो
निर्देशः सम्भवति, परमार्थता च नीलवैकिकप्रतिमचानागतेपितरत्वादिनि भाव । नीलस्वार्थमिति, परमार्थसतीलस-
सम्भन्धमित्यर्थः, तद्वि नाभिलाप्यमिति धाम्ब्यवदाकाले १ इत्यम्, यथाभिलापयोम्य गौरिति समारोपित सामान्य न 30
तद्यथासौन्द्रियविषय एतत्स्मरणदिवाम्भ्येकत्वेनेन्द्रियादिना न्यबद्धितत्वात्साम्ना नीलादिसलक्षण विकल्पविषय इति
भाव । तुशब्द इति, नो तु नीलमित्यत्र तुशब्द इति भावः, विविधतन्मेवाह-एनमिति । पुनर्व्याख्येति,

विज्ञानघत् चक्षुरादिप्रश्नविज्ञानकाया व्याख्याता इय कल्पनापोडाः, इतिः प्रदर्शने, यत्पुनरुक्त
 कल्पनात्मक ज्ञान न तत्रप्रत्यक्षमर्थस्वल्क्षणाविषयत्वात्, गन्धश्चज्ञानवदिति साधनम्, इतश्च सविक-
 ल्पञ्च नीलमिदमित्यादिमान न प्रत्यक्षम्, विशेषणाभ्यारोपादुत्पलाधारसुरभ्यादिज्ञानवदिति, इति
 परिसमाप्त्यर्थं, अर्थेऽर्थसङ्गीतेष्वस्य व्याख्यानमिति परिसमाप्तम् । न त्वर्थधर्म सङ्गी तस्य व्याख्या,
 न त्वर्थे, नेति प्रतिषेधे तुर्विशेषणे तत्रार्थमभ्यारोपविशिष्ट प्रतिषेधति, तस्मिन्नेव रूपादिकेऽर्थे यदच्छा-
 दिना न सङ्गी-यदच्छाजातिगुणक्रियाद्रव्यशब्दसङ्गी, धर्मशब्दस्य शब्दपर्यायत्वाद्धर्मसङ्गी न भवति
 शब्दसङ्गी न भवतीत्यर्थः ।

नैषा स्वमनीषिकोच्यते किं तर्हि ?—

एयमभिधर्मेऽप्युक्त धर्मो नामोच्यते नामकाय पदकायो व्यञ्जनकाय इति, एवं
 तावत् कल्पितमेव भवत्सिद्धान्ते, किं सम्प्रधारणया ? ।

(एवमिति) एयमभिधर्मेऽप्युक्त अभिधर्मपिटकेऽभिहित, किमुक्त ? धर्मो नामोच्यते नाम-
 काय इत्यादि नामैव कायो नामकाय, कायवत्प्रतिक्षण शराहत्याद्यनुभूतसचातत्वाद्य, नाम्ना वा विहा-
 नानादीनां सधातत्वात् । सहाशदानां क्षणिकानामपि सहतानामेवोपचितिविनाशाभ्युपगमात्, यथोक्तम्
 "वर्णो गधो रस स्पर्शश्चत्वारोऽपि च धातय । अष्टावेते विनिर्माणा सहोत्पादाः सहक्षया " इति
 सिद्धान्तात् । पदानि नामाख्यातोपसर्गनिपातास्तत्काय पदकाय, व्यञ्जनायक्षराणि, अर्थस्य व्यञ्ज-
 कत्वात्, तत्कायो व्यञ्जनकाय इति, एव तावत् कल्पितमेव भवत्सिद्धान्ते किं सम्प्रधारणया ।

अत्रैदानीं परमार्थो विचार्यते—

कल्पितमपि त्विदमफलमलौकिकत्वात् स्ववचनव्यपेक्षाक्षेपदुस्तरविरोधपरिहारं हि
 त्वदुक्तिवदेवमप्रत्यक्षं कल्पनात्मकत्वात् ।

कल्पितमपि त्विदमफलमित्यादि, नास्य फलमित्यफलम्, किं कारणम् ? अलौकिक-
 त्वात्, सरविषाणकृततीक्ष्णादिकल्पनत्, कस्मादलौकिकत्वमिति चेत् ? स्ववचनव्यपेक्षाक्षेपदुस्तर-
 विरोधपरिहारं यस्मात्, स वचन स्ववचन प्रत्यक्षलक्षणवादिनो दिन्नभिक्षोः, स्ववचनस्य स्ववचनेन
 वा व्यपेक्षा प्रत्यक्षमर्थः स्ववचनव्यपेक्षा सैवाक्षेपे तेनाक्षेपेण दुस्तगे विरोधस्य परिहारोऽस्तीति स्ववच-

अभिधर्मो गमस्य भाषादिव्याख्यायां यास्या क्रियत इति प्रतिभाति । अर्थस्वल्क्षणाविषयत्वादिति, अर्थत
 25 इत्यर्थे हेव उपदेयस्य, अर्थक्रियासमर्थं परमार्थसद्वदं भवति स एवाविकल्पविषय, विकल्पविषयानु नार्थं ततोऽर्थक्रियाऽ
 भाषात्, गन्धश्चज्ञान हि नार्थक्रियासमर्थविषयमती नायस्वरक्षणविषयमिति न तत्रप्रत्यक्षमेव विकल्पोऽपीति भाव । विशेष
 पापपारोपादिति, विशेषण नीलवात्साम्यायमिदमिति विशेष्य तत्रसम्पद्य विश्वास विशेषणविशेष्योरभेदाभ्यारोपात्नील
 विदमिति विद्वन्मो भवति अथ चक्षुरादिभ्यामव्यवहारेन्द्रियव्यवधानेन च तत्र प्रत्यक्षमिति भाव । धर्मशब्दस्येति, सास-
 चनचनेनेन धर्मो द्विविध, हेतुप्रत्ययजनितो सृष्टता धर्मो साक्षात् रूपादिकल्पपक्षक संकृतो धर्म, पवेन्द्रियाभ्यर्था
 30 यत्र विश्वासे रूपरूपश्च इति शब्दस्यपि रूपरूपेऽन्तर्गतत्वात्सास्य च धर्मत्वाच्छब्दपर्यायोऽपि धर्मशब्द इति भाव, अत्रैव
 धर्माण्युच्यते-यद्यमिति । कल्पितमिति इदं प्रत्यक्षलक्षणमफलमलौकिकत्वात्, सरविषाणकृतत्वात् हेतुविद्विनाशश्च
 निरुक्तं कस्मादिति । स्ववचनेति, पूर्वोत्तरवचनपरमार्थो घति निवचनविकल्पत्वादलौकिकत्वमिति भावः । तत्र दृष्टान्त-

कल्पनासमर्पणम्]

न्यायागमासुसारिणीव्याख्यासमेतम्

नव्यपेक्षाक्षेपदुत्तरनिरोधपरिहारं स्वैर्नैवैतद्वचनेन पौर्वापर्येण प्रत्ययगृह्यमानेन विरुध्यते सदाऽहं
मीतप्रतिकोऽस्मि, पिता मे कुमारः प्रजाचारीत्यादिबचनवत्, न त्वस्माद्गुणपत्तिदूष्यमिदम् । तदर्थे दृष्टान्त
माह—त्वदुत्तिर्देवेदम्, यथैय त्वदुत्तिः कल्पनात्मिका सती न प्रत्यक्ष तथैवेदमप्रत्यक्षमिति प्रतिज्ञा,
कल्पनापोढलक्षणलक्षित ज्ञानमत्र धर्मि, तवप्रत्यक्षत्वविशिष्टं साध्यते, फो हेतुः ? कल्पनात्मकत्वान् ।

न त्विदमसिद्धं निरूपणविकल्पात्मकत्वात्, षट्त्वादिज्ञानवत्, आलम्बनविपरीतप्रति- ७
पत्त्यात्मकत्वात्, यथाऽप्रतिपत्तिः ।

(नत्विति) न त्विमसिद्धं कल्पनात्मकत्व तस्य ज्ञानस्य कल्पनापोढत्वात्, अत्रेदं तत्सा-
धनार्थमभिधीयते धर्मान्तर तत्कल्पनात्मक निरूपणविकल्पात्मकत्वात्, इदमित्यमिति ज्ञान निरूपण
स एव विकल्पस्तदात्मक तदप्रत्यक्षं षट्त्वादिज्ञानवदिति । आह—निरूपणविकल्पात्मकत्वमप्यसिद्धमि-
न्द्रियज्ञानस्येति, आचार्यैस्तु तत्साधनार्थमाह—आलम्बनविपरीतप्रतिपत्त्यात्मकत्वात्, यथाऽप्रतिपत्ति- 10
रिति, द्रव्यसत्तामेवाणूना नीलपीताद्याकारत्वात् सवृत्तिसत्त्वात्तस्यापि नीलपीताद्याकारस्य प्रत्येक तारत-
म्यवत्त्वात् यथाऽप्रतिपत्तिरिति ।

स्यान्मत द्रव्यसत्तामेवाणूनां नीलपीताद्याकारत्वात् विपरीता प्रतिपत्तिरित्येतच्चायु-
क्तम्, आकारस्याध्यारोपात्मकत्वात् भाणवकसिंहत्वाध्यारोपवत् । सदाऽध्यारोपित इति
कुतो गम्यते ? सामान्यरूपविषयत्वात्, तत्सामान्यस्य कारीपतौषतार्णपर्णादिविशेषानांश्चि- 15
तामित्रत्ववत् । तदप्यसिद्धमिति चेत्, सिद्धमेव तदतद्विषयवृत्तित्वात्, तैमिरिककेशोण्डु-
कादिज्ञानवत् ।

(स्यान्मतमिति) स चासन्न विषयो तदतद्विषयौ, तत्र वृत्तिरस्येति तदतद्विषयवृत्ति वृत्त-
नमनेन परमाणुसमूहजत्वात्, तस्य समूहे तेषु च वृत्तित्वात्, समूहस्यासत्त्वात् समूहिनामेव द्रव्यस-
त्तामणूना सत्त्वात्तयोश्चाभेदेन नीलाद्याकारपरिमहेण ज्ञानोत्पत्तेः, समूहात्सत्त्वञ्च तत्रमहे तद्गुणभा- 20
वात्, बलाकापङ्क्तिमुष्टिप्रन्त्यादिवत् । उक्तञ्च "शुणाना परम रूप न दृष्टिपथमुच्छति । एषु

माह स्वदेति । तथा च प्रत्यक्षवचनमौक्तिकं पूर्वोक्तवचनपरामर्शे सति निजवचनविद्वत्त्वात्, सदाऽहं मीतप्रतिकोऽस्मी
त्यादिबचनवत्, एवञ्च त्वदीयं प्रत्यक्षनृणं स्वद्वचनेतिरोधेनैव वृष्टं न त्वस्वीयस्वगुणहेतुमिदंमिदमिदं, तथा च कल्पनापो-
ढनृणलक्षित ज्ञानं न प्रत्यक्ष कल्पनात्मकत्वात्, सदेत्यादिषु फिक्विल्लयुमानं कलितमिति भावः । द्रव्यसत्तामेवेति,
योग्यत्वात्तर्णं हि त्रिभिष सन्, परमार्थसन्, संश्रुतिसत्, द्रव्यसत्, द्रव्यत खलक्षणत सत् द्रव्यसत्, संश्रुति सम्बन्ध 25
सद्वैतः सर्वं संश्रुतिसत्, षटोऽयमिति व्यवहारस्तु तर्णं परस्परसम्बन्धेन, विभिन्नाकारस्यानवद्येन हि सन्निवेशितास्तन्तवः
षट्पदाभिधेयं, तस्मान्नाभाप्रद्वेन न पदव्यवहार, एव षटोऽयमिति कथन संश्रुतिसत्, षटोऽस्ति वनमति ह्यादावपि
तथैव स्वरसादीनां विशेषेणैव क षट् क जलम् ! अयोऽयमसम्बन्धेनैव व्यवहार अत एव संश्रुतिसत् । द्रव्यविभाके
(अत्रेहे)ऽपि यस्य विचारो निरन्तरे प्रवर्तते तत्परमार्थसत्, यथा ह्ये परमाणुत्वं प्राप्तेऽपि रूपविचार अवर्तते एव,
परमस ज्ञानरूपं परमार्थः परमार्थस्य तस्य परमार्थसदिति व्युत्पत्तेः । तदमह इति, समूहो हि परस्परसम्बन्धकारण यामहे 30
न तद्गुदि पर्यरिनीलादिमुष्टिर्भवतीत्यर्थः । अल्लकापङ्क्तिर्बलाकासुदायारिभक्ता, शुष्टिरहल्लिकरसत्सम्बन्धविशेषः, अन्धियस्य-
न्वरीर्न सम्बन्धविशेष, एतां सम्बन्धालाभमहे न तद्गुदिर्भवतीति भावः शुणानामिति, रूपारोमां परमार्थसत्त्वानां परमा
शुदेवैर्निद्राविषयत्वम्, नीलाकारादिवैन्द्रियविषय समूहात्मकतया भाग्यकल्पितत्वात्सोवेति भावार्थः । अन्वयेति (अन्वयः

दृष्टिपथप्राम तन्मायेष सतुच्छकम्" इत्यतः सदसदभेदपरिमहात्मकत्वात्तैमिरिकेजोण्डुकादि
ज्ञानवत्तदतद्विषयत्वमस्य ।

किञ्चायम्—

सर्वथा साधारणार्थत्वादेहेतुपारम्पर्येण कल्पनात्मकत्वसिद्धेः । एकैकस्माद्वा हेतोरप्रत्य-

क्षमिदं कल्पनापोढलक्षणलक्षित ज्ञानमनुमानादिज्ञानवत् ।

(सर्वथेति) साधारणोऽर्थोऽस्य ज्ञानस्येति साधारणार्थम्, तत्साधारणार्थत्वमभेदपरिमहा-

त्मकत्वात्, आदिप्रहणादन्वयव्यतिरेकार्थविषयत्वात् सामान्यविशेषात्मकार्थविषयत्वादित्यादिभ्यो
हेतुभ्य, दृष्टान्तान्यनुमानादिज्ञानानि, तथैवोदाहृतानि "भ्रान्तिसृष्टिसंज्ञानमनुमानानुमानिकम् ।

स्मार्त्ताभिलाषिकञ्चेति प्रत्यक्षाम च तैमिरम्" इति, तस्मादेतुपारम्पर्येण कल्पनात्मकत्वसिद्धेः । एकै-

कस्माद्देहेतोरप्रत्यक्षमिदं कल्पनापोढलक्षणलक्षित ज्ञानमनुमानादिज्ञानवदिति, यथाऽनुमानादिज्ञाना-

कल्पनात्मकत्वात्प्रत्यक्ष तथा भवदिएमिन्द्रियज्ञानम् ।

मा मस्या प्रोक्तकल्पनात्मकत्वादिहेतुसिद्धिरिति, उच्यते हि वोऽभिधर्म एव सञ्चिता-

लम्बना पञ्च विज्ञानकाया इति, रूपादिपरमाणोर्हेतुकस्यासञ्चितस्यालम्बनस्य घटादिषु नीला-

दिषु प्रत्यक्षाभिमतेषु सृष्टिसत्त्वभावात् सञ्चिताणुघटनीलाद्याकार एव गृह्यते चक्षुरादिभि,

चक्षुरादिविज्ञानानां रूपादिपरमाणुसङ्घात एवालम्बनम्, ततः प्रत्येकमालम्बनपरमाणूना-

परमार्थसता भवत्सिद्धान्तेनैवाविषयता ।

(मा मस्या इति) अभिधर्म एव—अभिधर्मपिटक एष बुद्धवचनेऽभिहित—सञ्चिताल-

म्बना पञ्चविज्ञानकाया इति, नित्यसम्प्रयुक्तकर्मैर्युक्तत्वाद्वागादिभिः काया इत्युच्यन्ते पञ्च चक्षुरा-

दिविज्ञानानि । रूपादिपरमाणोर्हेतुकस्यासञ्चितस्यार्थैः समानजातीयैरसङ्गतस्यालम्बनस्य—विषयस्येन्द्रि-

यबुद्धिमाहस्य घटादिषु—घटपट्टरादिषु नीलादिषु—रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु तद्गुणेषु प्रत्यक्षाभिमतेषु

सृष्टिसत्त्वभावात् सञ्चिताणुघटनीलाद्याकार एव गृह्यते चक्षुरादिभि । तस्याञ्चावस्थाया परमाणु-

त्वेनावस्थानमाह्वानं प्रत्यक्षम्, परिणामान्तरापत्त्यभ्युपगमात्, वैशेषिकाणां परमाण्वारब्धावय-

विद्रव्यम्, साख्यानां समवस्थानविशेषापन्ना सत्त्वादयो गुणाः, लौकिकानान्तु स्थूलकार्यानुमितत-

जातीयसूक्ष्मकारणमात्रसम्भावनम्, सति चेचित्सूक्ष्मा बहव स्थूलस्य कारणभूता पटस्येव त तथ इति,

सम्भाविताना तथासम्भावनेऽपि तेषा सघातपरिणामाभ्यामृते चाक्षुपत्वाद्यभावो लोकव्याप्ताणुवत्,

साजाल इतिदेहो वैजाल तद्विषयत्वादित्यर्थं, आलम्बनभूतानां तु परमाणूनां सजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वात् प्रत्यक्षस्य चाव-

यव्यतिरेकार्थविषयत्वात् आलम्बनाविपरीतप्रतिपत्तिरुच्येति भावः । भ्रान्तीति, एतानि ज्ञानानि कल्पनामकत्वात्प्रत्यक्षमिदं विशेषे-

यानि । आनुमानिकपदेनोपमानाद्या दार्थापत्त्यादीनां प्रहणम् स्मृतं ज्ञानं सृष्टि, आभिलाषिकमिच्छाविरचितं दृढदृष्टोऽर्थमित्यादि

ज्ञानं प्रत्यक्षाम च तैमिरं—तैमिरादिदार्शनं ज्ञानम् । पूर्वं केचन हेतुसङ्घट्टिदिवारकतयोपयत्वा, सम्प्रति शब्द एव हेतव

साशब्दप्रत्यक्षत्वसाधका इत्याह—एकैकस्मादिति । पूर्वोदितसिद्धिरसनाद्यमाह—मा मस्या इति । चक्षुरादिप्रहणावस्थाया-

आलम्बनभूता परमाणव स्वलक्षणं च निषेधा चे तदानीं सृष्टिसंभवा एव मत्वा तरेष्वपि तदानीं तेषां तथावस्थानानभ्यु-

पयमात् अतीन्द्रियत्वेन तेषां चक्षुरादिविज्ञानालम्बनत्वानुपपत्तौ च तस्मात्तेषां सङ्घात एवालम्बनमिति परमाणूनां वस्तुसतामपि

प्रत्यक्षमापन्नम्, यद्य विषय सङ्घात स च परमार्थवत्, किन्तु सृष्टिघटनेति भावार्थमाह तस्याञ्चावस्थायामित्यादिना ।

अतोऽतीन्द्रियत्वाद्यालम्बनत्वानुपपत्तिः, अतश्चालम्बनत्वानुपपत्तेर्द्रव्यस्य सत्ता परमाणूनामेतत्प्रतिपत्तव्यं
 चतुरादिविज्ञानानां रूपादिपरमाणुसघात एवालम्बनमिति, आदिग्रहणाद्रसादिपरिमाणुत्वादिपरमाणु-
 सघात एवालम्बनम् । ततः किमिति चेत् तत प्रत्येकमालम्बनपरमाणूनाम्—आलम्बनार्थो परमाणवः
 आलम्बनपरमाणुः तेषां परमार्थसत्तामेवा त एव हि परमार्थसन्तो न समूहो नीलादिर्घटादिश्च सद्युति-
 स्त्वादिति भवत्सिद्धान्तेनैवाविषयता परमाणूनाम् ।

तत्र प्रतिविविक्तरूपान्तराविविक्तस्वतत्त्वे रूपसङ्घाते इन्द्रियसन्निकृष्टे आलम्बनविप-
 रीता प्रतिपत्तिरव्यपदेश्यैकात्मकनीलरूपविषयाऽभिमतता ।

(तत्रेति) तत्र प्रतिविविक्तरूपान्तराविविक्तस्वतत्त्वे—प्रत्येक विविक्तानि रूपान्तराणि प्रतिपरमाणु-
 भेदेन रसादिभेदेन वा तेषामेव रूपान्तराणामविविक्त स्वतत्त्वं यस्य सोऽयं प्रतिविविक्तरूपान्तराविवि-
 क्तस्वतत्त्वं, कोऽसौ ? रूपसङ्घात रूपघातुभेदपरमाणुसघात, अधिकृतचक्षुर्विषयाभिमतरूपसघातो 10
 या, तस्मिन् रूपसघाते इन्द्रियसन्निकृष्टे स्वविषयाभिमुख्येनोपस्थिते आलम्बनविपरीता—परमार्थत आल-
 म्बनभूतेभ्य परमाणुभ्यो नीलमिति वा घट इति वा येय प्रतिपत्ति सा विपरीता, तदग्रहे तद्बुद्धयभावात्,
 घटाकाशु पङ्क्तिज्ञानवत् अव्यपदेश्यैकात्मकनीलरूपविषया व्यपदेश्यानेकपरमाणुवालम्बनेभ्योऽन्योऽन्य-
 पदेश्य एक आत्माऽस्येत्यव्यपदेश्यैकात्मकम्, किं तत् ? नीलरूप तद्विषयोऽस्या इत्यव्यपदेश्यैकात्म-
 कनीलरूपविषयाऽभिमतता प्रतिपत्तिरिति वचते, सैव वा प्रतिपत्तिरव्यपदेश्या एकात्मका, अनेकपरमा- 15
 णुनीलरूपविपरीतैकनीलरूपविषया ।

तद्व्याख्यानार्थं भरतामभिधर्मपिटके यथोच्यते नीलं विजानाति नो तु नीलमिति । ननु
 हेत्वपदेश्यव्यपदेश्यैव सा, नच शब्दाभिधेयमेव व्यपदेश्यम्, किं तर्हि ? यदर्थान्तरेणाधि-
 गम्यते तद्व्यपदेश्यम्, तथा चोक्तं सञ्चितालम्बना पञ्चविज्ञानकाया इति न सचवालम्बना
 इति, धूमनाग्निरिवैतदपि चक्षुरादिविज्ञान व्यपदेश्य ततोऽन्यत् परमाणुभ्यः परमार्थसद्व्य- 20
 कल्पितमेकं सामान्यं न साक्षादिन्द्रियैर्गृह्यते, व्यवहितमेवार्थान्तरैस्तद्द्वारेण गृह्यते ।

(तद्व्याख्यानार्थमिति) नाव्यपदेश्या सा प्रतिपत्तिरित्यभिप्राय, वा दर्शयति—ननु हेत्व-
 पदेश्यव्यपदेश्यैव सा यस्मादुक्तं “हेतुरपदेशो िमित्तं लिङ्गं प्रमाणं कारणमित्यनर्थान्तरम्” इति (वैशे०
 अ० ९ आ० २ सू० ४) न चावश्यं शब्दाभिधेयमेव व्यपदेश्यम्, किन्तर्हि ? यदर्थान्तरेणाधि-

रूपघातुभेदपरमाणुसघात इति, धात्वाद्वा, य चाद्यदकमपि पदं चतुरादीनि स्यापि, पदं चतुर्विंशानादीनि, 25
 पदं रूपदमे विषया, तत्र गद्यरसप्राणजिह्वाभिज्ञानव्यतिरिचामुर्दस धातो रूपघातव उच्यन्ते अप्येक एव धात्
 रूपसङ्घातप्रतिज्ञानविषयभूतो प्राप्र इत्याहाधित्येति । अनेके हि रूपपरमाणवधर्मज्ञानस्यालम्बनानि, न त्वेक
 अतीन्द्रियता प्रतिपत्तितु नीलमिति वा घट इति वा एकमदरस्तुविषया भरतीत्यालम्बनविपरीतता प्रतिपत्तिरिति भावः ।
 अव्यपदेश्येति, व्यपदेश्यत इति व्यपदेश्य शब्दाध्रपतागपन नीलादिकमुच्यते, इतिवार्थं सन्निकृष्टरूपेण विज्ञानेन
 सन्निकृष्टनामपेक्षेन व्यपदेश्यते इति रतोऽपि मिति, तद्व्यपदेश्यतयाभूतधाम्यपरस्यम् तथैकस्वरूप नीलयेव त प्रतिप 30
 चतुर्विषयैकाभिमतमिति । यत्र प्रतिपत्तिरिति विज्ञानमेवाव्यपदेश्यैकात्मकानन्तरेण विरोधयति सैव वेति । नाव्यपदेश्येति,
 किन्तु व्यपदेश्यैवेत्यर्थः । सा प्रतिपत्ति घटव्यपदेश्यापि प्रकारात्तरेण तस्या व्यपदेश्यत्वमप्युच्येति, नन्येति ।
 हेतुरित्यादि, अपदिस्त्वे कल्पतेऽनेनार्थ इत्यपदेश्य शब्दं न च हेतुर्ज्ञानद्वयस्य इति सूच्यते । तथा च वा
 शब्दोऽप्यव्यपदेश्यते येव व्यपदेश्येति न तिस्रं किन्तु हेतुर्ज्ञानद्वयस्येति वापि गम्यते धापि, अपि गम्यते हि नीलादिचतुरा-
 शा० न० १०

गम्यते तद्गुणपदेश्यम्, अर्थांतरस्य हेतुपदेशनिमित्तादिपर्यायत्वात्, तथापि च यतः सञ्चयग्रहणा-
पदेशेन निमित्तांतरजनितमिन्द्रियज्ञानमिष्टं तस्मात्तद्गुणपदेश्यं तत्, तथा चोक्तं "सञ्चितात्म्यना पत्र
विज्ञानकाया" इति, न सञ्चयात्त्वना इति, एतस्मार्थनिदर्शनार्थमुदाहरणमाह-धूमेनाग्निरिव, यथा
धूमेनार्यान्तरभूतेनाग्निरिति ज्ञानमुत्पद्यमानं व्यपदेश्यं दृष्टं तथैतदपि नीलरूपादिविषयं चसुरादिवि-
ज्ञानं परमाणुभिरर्यान्तरैर्जनितत्वाद्गुणपदेश्यम् ततोऽन्यदित्यादि-यत एव व्यपदेश्यं धूमदग्निरिव
तन्नीलरूपं ततः परमाणुभ्यः परमाथसद्भ्योऽन्यत् कल्पितमकल्पितेभ्य एकं धुम्भ्यः सामान्यं विशेषे-
षेभ्यः, न साक्षादिन्द्रियैरव्यवहितं गृह्यते, किं तर्हि ? व्यवहितमेवार्थांतरैः परमाणुभिसाहारेण पर-
माणुद्वारेण गृह्यते न स्वत एवेति ।

अथाह—

ननु च सञ्चयस्य कारकहेतुत्वेनापदेशं प्रत्यक्षप्रतिपत्ते, न धूमवज्ज्ञापकहेतुव्यपदेशत-
याऽग्नेरिवार्यान्तरस्यैकरूपत्वस्य ।

ननु च सञ्चयस्येत्यादि यावदार्थांतरस्यैकरूपत्वस्येति, नन्वित्यनुज्ञापने, चशब्दं प्रसिद्धभेद-
समुच्चये, नचिदं प्रसिद्धमयं कारको हेतुरन्यो ज्ञापक इति, तस्मादगुणा तत्सञ्चयस्य नीलस्य च कार-
कसम्बन्धात् धूमस्वामेव ज्ञापकसम्बन्धात् प्रत्यक्षानुमानप्रतिपत्त्योरर्थं एव गम्यं, अतः साध्यधर्म-
वैकल्यं दृष्टातस्य, इष्टविषयादाद्विरुद्धता हेतोरिति वाक्यार्थं, अक्षराण्युक्तानार्थायेवेति न विवृणुमहे ।

आचार्यो दोषद्वयं परिहरन्नाह—

नन्विदमस्यैवार्थस्य प्रदर्शनार्थं प्रस्तुतमस्माभिर्यदीदं प्रत्यक्षं स्यात् कारकादेव, सञ्च-
याख्यात् सवृत्तिसतो न स्यात्, भवति तु तस्मात् प्रत्यक्षं ज्ञापकधूममाद्यपेशाग्निज्ञानवत्,
बंधम्येण दाहानुभवनवत्, प्रत्यक्षत्वाद्ब्यवहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् प्रत्यक्षस्य, तथा तस्य
स्वलक्षणविषयत्वादनभ्यारोपात्मकत्वादिति यावत् ।

(नन्विति) नचिदमस्यैवार्थस्य प्रदर्शनार्थं प्रस्तुतमस्माभिः, नैतदनिष्टमस्माकं न वा साध्य-
धर्मवैकल्यम्, यत्सञ्चयस्य ज्ञापकत्वप्रसङ्गात्प्रत्यक्षप्रतिपत्तेस्तदोपद्वयमस्मान्प्रत्यापाद्येत न पुनरेवमेतत्,
अस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वात्, तदुच्यते, यदि भवामतमिदं प्रत्यक्षं स्यात्कारकादेव-निष्पादकादेव

प्रतिपत्तिं कल्पितेनैकेन सामान्येनार्थांतरभूतेन सञ्चयेन, तस्मादर्थान्तरस्य हेतुपर्यायत्वेन हेतुपदेश्यव्यपदेश्यं सा प्रति-
पत्तिर्न स्वव्यपदेश्येति भावः । न सञ्चयात्त्वना इति, परमाणुना क्वचित् सञ्चयो न विज्ञानविषयं किंतु सञ्चयद्वारेण
परमाणव एवात्म्यना इत्यर्थं तथा च प्रयोगं चसुरादिविज्ञानं व्यपदेश्यं अर्थांतरेण सञ्चयेन अपिगम्यत्वात् धूमेनाग्निग्रहणं
वदति, प्रत्यक्षस्य हि सञ्चयो नीलादिर्वा कारकहेतुदृश्यतं वदित्तानस्य तु धूमं ज्ञापकहेतुदृश्यतं द्वयोरपि प्रतिपत्त्योरर्थं एव
गम्यो भवति तत्राभातरेणपिगम्यमानत्वादिति हेतुवर्थांतरपदेन ज्ञापकहेतुर्न हि गम्यं तर्हि तज्जन्यप्रतिपत्तिर्न तेन व्यपदि-
श्यते यथादिज्ञानवति प्रत्यक्षज्ञानस्य नीलादिव्यपदेश्यत्वेनेदस्यासिद्धता विरुद्धता, पक्षे च तथाविधसमाधनाभावोऽपि यदि
कारकहेतुवर्थांतरपदेन दृष्टं तर्हि तज्जन्यविज्ञानस्य तन्वयं व्यपदेश्यतया दृष्टात् तद्व्यपदेश्यत्वाभावेन साध्यधर्मविरुद्धता
तस्य अत्रपि दृष्टान्ते हेत्वभावात् बोध्य इति भावात् गराऽऽह-ननु चेति । पूर्वाकं दोषद्वयं सर्वैव न गमेशाह-नन्विति ।
अस्यैवार्थस्य-इष्टविषयादात्मधर्मवैकल्यं सगम्यस्य । कारकादेवेति, एवशाब्देन ज्ञापकत्वाव्यवच्छेदः, तर्हि इति शेषः ।
हेतुवत्-सञ्चयात्, एवञ्च कारकत्वं परमाथसत् एव भवति, सञ्चयत्वं न परमाणुसञ्चितं कथं तस्य कारकत्वमिति ज्ञापकत्वमेव

चक्षुरादिविज्ञानस्य नीलपीतादेः स्वार्थभिन्नतादालम्बनभूताद्वैतोर्जायेत, सचयाख्यात् सद्युतिसतो न परमार्थसतोऽण्वादेरपि स्यात् । वैधर्म्येण दाहानुभवनत स्वार्थमात्रालम्बन वा स्यात् प्रत्यक्षत्वाहाहानुभवनवत्, यद्योक्त "अन्यथा दाहसम्बन्धादाह दग्धोऽभिमन्यते । अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थसम्प्रतीयते ॥" इति (वाक्यपदीये का० २ श्लो० ४२५) अव्यग्रहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् प्रत्यक्षस्येति तस्यैवोपचयहेतुः, अर्थान्तरेणाव्यवहितस्वार्थस्य ग्राहक प्रत्यक्ष दृष्ट यथा दाहानुभवः । तथा ६ तस्य स्वलक्षणविषयत्वात्-प्रत्यक्षस्वार्थान्तरनिरपेक्षता स्यात् पुनरस्तीति, स्वलक्षणविषयत्वादनध्यारोपत्नादिति यावत्, सर्वत्रार्थान्तराध्यारोपवृत्त्यर्थान्तरादुपचयोत्पन्न न ज्ञानमिति, यावदुक्त भवति स्वलक्षणविषयत्वाद्ब्यवहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् प्रत्यक्षत्वादित्यादि । अर्थान्तरनिमित्तमाह्यञ्चाप्रत्यक्ष दृष्टम्, यथा दाहशब्दजनितज्ञानमिति, एव तात्कारकता सचयस्याभ्युपगम्य दोष आपादितः ।

इदानीं कारकतामपि दूषयितुकाम आह—

कारकतापि सञ्चयस्य नैवास्ति परमार्थतोऽसत्त्वात्, अलातचक्रवत् ।

(कारकतापीति) कारकतापि सञ्चयस्य नैवास्तीति प्रतिज्ञा, परमार्थतोऽसत्त्वादिति हेतुः, अलातचक्रवदिति दृष्टान्त परमार्थतोऽसत्त्वं सद्युतिसत्त्वाद्भवन्मतेन घटवत्, यद्योक्तम् "भेदे यदि न वदुद्धिरन्यापोहधियाऽपि च । घटान्मुवत्सद्युतिसत्तदन्यत् परमार्थसत्त्वं" (अभिधर्मकोशे अ० ६ का० ४) इति यथोक्त्युक्त भ्रमद्भ्रान्तदृष्टेश्चक्रवदाभाति न तच्चक्रमस्ति, अन्निकणाना नैरन्तर्योभावात्, 15 चक्रस्य परमार्थतोऽसत्त्वाच्चक्रविज्ञानस्याकारकता, एव सञ्चयस्य सद्युतिसत्त्वानीलविज्ञानस्याकारकता, तथाऽतीन्द्रियत्वाद्गुणीलानाम् ।

इतश्च सञ्चयस्याकारकता प्रत्ययव्यवस्थानमात्रत्वात् ।

(इतश्चेति) अवयवमवयव प्रति प्रत्ययवयव, अवयवा नीलादिपरमाणव, तेषामेव सहस्रैकत्र परस्परसत्त्या व्यवस्थानमात्र सञ्चयो न तेभ्योऽर्थान्तरमिष्ट भवताम्, अतः परमार्थतो नास्त्येवासौ 20 सञ्चय, तदेव सञ्चयस्यासत् एतदविषयस्यैव न कारकता ।

अभ्युपेत्यापि सञ्चयस्य सत्त्वं दोष द्रूम —

लोकवस्तु सञ्चयसत्त्वे व्यपदेशोऽस्त्येवेति गृह्यताम्, ततश्चाव्यपदेशयो विषयः प्रत्यः

स्वादेव धूमाद्विज्ञानवदप्रत्यक्षत्वं दुरुद्धरमिति भावः । यदि तु नीलादिविज्ञानस्य चाभ्युपस्य प्रत्यक्षत्वमभ्युपगम्यते तर्हि दाहानुभवादाहानुभववत् केवलं साध एव परमार्थसत्त्वं परमाणुरालम्बनं स्यादित्याह—वैधर्म्येणेति । तथा च नीलादीन्द्रि- 25 यविज्ञान स्वार्थमात्रालम्बनम्, प्रत्यक्षत्वात् अन्यवहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् स्वलक्षणविषयत्वाद् दाहानुभववदिति प्रयोगः । स्वाध्यायेत्यत्र मानपदेन व्यावधानस्य सम्यक्स्य व्युदासः । उपचयहेतुः योपचयहेतुरित्यर्थः सद्यलक्षणार्थोत्तरमाह्वये तस्याभ्युपगम्यमाने त्वाह—अर्थान्तरेणेति । अलातेति, उभयवयवसुसारेण दृष्टान्तोऽयम्, अस्ति निरसति परमार्थत इति । घटभ्रमतेन दृष्टान्तमाह—भ्रमन्मतेनेति । घटभेदे घटवृद्धिर्निरूप्यते, बुद्ध्या जले ह्यादिक यद्यपनोद्यते तदा जलमुद्धिरपि निरुप्यते, एव घटादिनात्रोऽपि सञ्चयतो यो व्यवहारः स सद्युतिसत्त्वं, अतोऽन्य परमाधसत्तिसमिप्राप्तिका क्रि- 30 कामाह—सेद इति । दृष्टान्त व्यावर्णयति यथेति चक्रविज्ञान प्रति परमार्थतोऽसत्त्वकस्य यथा न कारकत्व तथा सचय स्यापि, परमार्थसन्तो नालक्षणोऽतीन्द्रियत्वाच्च कारकभूता इति भावः । परमाणुनामन्योऽन्वयसम्बन्धेन स्थितिरेव सचयः, स च न परमाणुभ्यो व्यतिरिक्त कश्चिदतोऽसन्नित्यकारक सचय इत्याह—इतश्चेति । सचयस्य सत्त्वे कारकत्वे च तेन व्यपदिश्यत एव तज्ज्ञानमिति तस्याव्यपदेश्यत्वाभिधानमनर्थकमित्याह—लोकवदिति । बुद्धन्तोऽसत्त्वविपरीतपक्ष

क्षस्य, प्रत्यक्ष चाऽव्यपदेश्यमित्युभयमनृतम्, विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशः, विशिष्टोऽन्य इत्यर्थः, ग्राह्यादन्य सञ्चयस्तद्व्यपदेशेन व्यपदेश्य प्रमेय तदनुमेयं प्राप्नोति, व्यपदेशव्यपदेश्यत्वान्न प्रत्यक्ष धूमानुमितान्निवत् यथा धूमेन व्यपदेशेन साधितोऽग्निरनुमेयोऽप्रत्यक्षश्च तथा नीलं रूपम् ।

(लोकवदिति) लोकवच्च सञ्चयसत्त्वे यथा लोन्स्याव्युत्पन्नस्यापि समुदायिव्यतिरेकेण सन्नेवावयवी परिणामात्तरवत्तत्समुदायो वा योऽस्तु सोऽस्तु परैर्व्युत्पादित सन्नेवासौ, वस्तुपदादिषु बुद्धिशक्तिनार्याभिधानसरयादिभेददर्शनात्, इष्टमूत्राक्षरार्थानुसारेण व्यपदेशोऽस्त्येवेति गृह्यताम्, ततश्चाव्यपदेश्यो विषय प्रत्यक्षस्य, प्रत्यक्ष चाऽव्यपदेश्यमित्युभयमनृतम्, तत्कथमिति चेत् ? विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेश इति विशदस्य विशिष्टार्थत्वामपदेशशब्दस्य हेत्वर्थता दर्शयति । विशिष्टोऽन्य इत्यर्थः, कुतोऽन्य इति चेदुच्यते ग्राह्यादन्य, ग्राहो नीलादित्स्मादेवः सञ्चय, तद्व्यपदेश, तेन सञ्चयेन व्यपदेशेन हेतुना व्यपदेश्यम्, किं तत् ? प्रमेय नीलादि त्वदभिमत्प्रत्यक्षप्रमाणगम्यम्, किं भवति ? तन्नीलादिरूपमनुमेयं प्राप्नोति व्यपदेशव्यपदेश्यत्वान्न प्रत्यक्षम्, तस्य ज्ञेयस्यास्मादेव हेतो प्रत्यक्षत्वाभावोऽनुमेयभावश्च साध्यते, तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षतानुमानता च साध्यते को दृष्टात् ? धूमानुमितान्निवत्, यथा धूमेन व्यपदेशेन साधितोऽग्निरनुमेयोऽप्रत्यक्षश्च तथा नील रूपम्—यथा च धूमालम्ब-
नोत्पादिताग्निज्ञानमनुमानमप्रत्यक्षश्च तथा नीलज्ञान सञ्चयोत्पादितमिति ।

विज्ञान्यत्—

सर्वथा तत्तेन व्यपदेश्य तदविनाभावात्तस्य, कारकतायामकारकताया वा न कश्चिद्विशेषोऽर्थान्तरनिमित्तादेव पितृधूमादिवत्, ततस्तुल्ये व्यपदेश्यत्वहेतौ व्यपदेश्यनिरोधकोऽयमनर्थको विचार कारको ज्ञापक इति, एव तावदर्पतो व्यपदेश्यमेव ।

20 (सर्वथेति) सर्वथा तन्नीलादिज्ञान तेन—सञ्चयेन व्यपदेश्य तदविनाभावात्तस्य, कारकतायामकारकताया वा न कश्चिद्विशेषो व्यपदेश्यत्वसिद्धौ वस्तुन, कुत ? अर्थान्तरनिमित्तादेव पितृधूमादिवत्, यथा पिता पुत्रस्य जनरुक्तेन व्यपदिश्यते कारकेण पुत्र, धूमेन ज्ञापकेनाग्निरविशिष्टत्वाद्वास्तुनः, ततस्तुल्ये व्यपदेश्यत्वहेतावप्रत्यक्षत्वानुमानत्वसाधनसमर्थे सति व्यपदेश्यत्वनिरोधकोऽय-

सोतः । लोकापेक्षया अवयवव्यतिरेकेणावयवी वतत एव, बुद्धिशक्तिनार्याभिधानसङ्ख्यादिभेददर्शनात्, तद्गुण हि तद्गुरिति बुद्धि पदे च पद इति बुद्धिभेद, पदसावरणशक्तिर्न ततो रिति शक्तिभेद, ततो काय पदादि न पदादेरिति चार्थभेद तन्तोखन्नु रिति नाम न पद इति, पदस्य च पद इति । तद्गुरिति नामभेद, पद एकस्मादवयवास्तन्तव अनेक इति सङ्ख्याभेद एवम सोऽय मित्रोऽवयवी तद्गुरिति नामात्तरभूतस्य त्तुसमुदायव्युत्पन्नो वा पदस्त्वत्तद्वायमिप्रत्येण भवतु किन्तु स सन्नेवेलाङ्गीकारे तेन तज्ज्ञान व्यपदिश्यते एवेत्याशयेनाह—यथेति । नीलादिविज्ञानस्य व्यपदेश्यत्वाङ्गीकारे तद्विषयस्य नीलादे प्रत्यक्षत्व व्यादृतमनुमेयत्वमेव च प्राप्त स्यादित्याह—किं भवतीति । तदिति, तस्य तस्यस्य 30 व्यपदेश्यत्वविनाभावदिल्लर्ष, यदर्थांतरणाधिगम्यते तद्व्यपदेश्यमिति व्याप्ते, न ह्यत्र कारकत्वज्ञापकत्ववृत्त कश्चन विशेष, अमान्तरभूतस्य निमित्तत्वे व्यपदेश्यत्वमौप्यात्, एवम व्यपदेश्य व्यपदेश्यत्वहेतौ दृष्टा तपक्षसाधारण्येन स्थिते सति व्यपदेश्य-

मनर्थको विचारं कारको ज्ञापक इति । एव तावदर्थकृतोऽस्य नीलस्य ध्वपदेशः सिद्धो यत्सिद्धेर-
प्रत्यक्षानुमेयत्वे सिद्धे साताम्, तत्सिद्धेश्च तद्विज्ञानस्यानुमानत्वं सिद्धेत, अन्यपदेश्यत्वादिलक्ष-
णविरोधश्च ।

यदपीष्टमभिधानतो न व्यपदेश्यं तन्नीलादिपरमाणुरूपं परमाणुसमूहभेदादेकं वेत्येते
द्वे अपि नैव स्त, अनुमिताशिवद्बहुविषयत्वात्, तथा ज्ञानमपि ।

(यदपीति) अभिधानाव्यपदेश्यैकात्मकत्वे अपि नैव स्तो नीलादिरूपस्येति प्रतिज्ञा,
दृष्टान्तोऽनुमिताशिवदिति, प्रतिपत्तिसोकर्यात् प्रागेव हेतोर्दृष्टान्त उक्तः, तद्ब्रह्मादवयवसिद्धेर्हेतुसमर्थनार्थ-
त्वात् दृष्टान्तस्य । हेतुलर्हि क इत्यत्रोच्यते बहुविषयत्वात्, यथा धूमज्ञानानुमितोऽग्निरवादिबिनि-
धृत्युपलक्षितो देशकालादिभेदभिन्नोऽप्यभिधानव्यपदेशयोऽनेकात्मकत्वापन्न एव गृह्यते तथा नीला-
भोंऽपि स्याद्बहुपरमाणुविषयत्वात्, तथा ज्ञानमपीति ।

इदानीं प्रागभिहितकल्पनात्मकत्वादिभिर्हेतुभिरनुमानात् पापीयस्त्व तस्य प्रत्यक्षस्य प्रतिपाद-
यितुकाम आह—

तद्धि नीलरूपनिरूपणमर्थव्यपदेशेन शब्दव्यपदेशेन वा दृष्ट स च विकल्प एवातः
कल्पनापोढमिति दुष्टं लक्षणं ज्ञानार्थयोरध्यारोपाच्च निरूपणात्तस्य, प्रतिपरमाणु प्रतिभिन्नानि
स्वानि तत्त्वानि, तथा तेषां नीलरूपाण्यप्यनेकरूपाण्येव, तेपाश्च यथासख्यमेकतत्त्वैकरूपा-
ध्यारोपादर्थान्तरनिरूपणम्, स चाध्यारोपो रूपान्तरसामान्यरूपविषयत्वात्, तदपि सामान्यं
तदतद्विषयवृत्तत्वात् ।

तद्धि नीलरूपनिरूपणमित्यादि, तदिति प्रागपदिष्टमविकल्पात्मक हिशब्दो यस्मादर्थे,
यस्मात्नीलरूपस्य निरूपणमुक्त्यायेनार्थव्यपदेशेन शब्दव्यपदेशेन वा दृष्टं स च विकल्प एवेत्यविक-
ल्पकत्व नास्त्यतः कल्पनापोढमिति दुष्ट लक्षणम्, ज्ञानार्थयोरध्यारोपाच्च निरूपणात्तस्य, तत्कथमिति 20
चेदुच्यते प्रतिपरमाणु—परमाणु परमाणु प्रति प्रतिपरमाणु परस्परतः प्रतिभिन्नानि स्वानि तत्त्वानि—
यो यस्य भावः स तस्य तत्त्वं न सोऽन्यत्र भवति, भवनमेव हि तत्त्वमतो विभिन्नानि प्रतिपरमाणु
तत्त्वानि, एकैकस्य परमाणोः परमाण्वन्तरेभ्योऽत्यन्तभिन्नं स्व तत्त्वं, भावान्तरमनपेक्ष्य स्वरसत एव

त्वनिराकरणात् भवता योऽयं विचार नियते सोऽनर्थक इति भावः । एव तावदिति, एतावता ग्रन्थेन साधितमुच्यते,
नीलादेश्यपदेश्यत्वसिद्धौ तस्याप्रत्यक्षत्वमनुमेयत्वञ्च सिद्ध्यति, तत्सिद्धौ च नीलादिज्ञानस्यानुमानत्व सिद्ध्यति, ततश्च नीलादि 25
ज्ञानस्याव्यपदेश्यत्वादिलक्षणमप्यत्र विरुद्ध्यति इति । ननु पूर्वं नीलादिज्ञानस्याव्यपदेश्यैकात्मकनीलरूपविषयत्वमुक्तमर्थतो व्यप-
देश्यत्वमनन्युपगच्छता वादिना तन्निराकृतार्थतावता प्रतिवादिना, सम्प्रति व्यपदेश्यतेऽनेनेति शब्दपरव्युत्पत्त्यभ्युपगमेन
नीलादे शब्दतोऽव्यपदेश्यत्व यदि न्यासात्तमपि पक्ष निराकर्तुंमाहाभिधानेति । तथा च नीलरूप नामिधानाव्यपदेश्यैकात्मक
बहुविषयत्वात्, अनुमिताशिवदिति प्रयोगः । प्रतिपत्तिसौकर्यमेव दर्शयति—तद्ब्रह्मादिति, आदी हेतु प्रदर्शयित्वापि यावता
दृष्टान्तो न प्रदर्शयते तावता न हेतावतिनाभूतत्वमिणय, तद्बोधनवाक्यस्य वाऽवयवत्वसिद्धिः, अतो दृष्टान्तस्य प्रतिपत्तौ जनयि 30
तव्याया प्रधानतेति भावः । तदेव नीलादेश्यपयस्य शब्दव्यपदेशो । व्यपदेश्यत्व समर्थं नीलादिज्ञानस्यापि तत्समर्थनमतिदिशति—
तथा ज्ञानमपीति । कल्पनापोढप्रत्यक्षस्य कल्पनात्मकत्वं समर्थयति—स च विकल्प एवेति । अध्यारोप दर्शयति
प्रतिपरमाण्विति, प्रत्येकं हि परमाणवोऽन्योऽन्यानपेक्षस्वरसमबनस्रभावा नात्यानमन्येन मिथयन्ति तथा तेषां नील-

भवनात्, भावानामेकत्वञ्च साधारणभवनत्वात् परमाणूनां स्थानि तत्त्वानि भिन्नानि, तथा तेषां परमाणूनां नीलादिरूपाण्यप्यनेक रूपाण्येव, तेषाञ्च स्वतत्त्वानां तेषाञ्च नीलादिस्वरूपाणामेकद्वित्रिगुणाद्विभिन्नानां यथासत्यमेकतत्त्वैकरूपाध्यारोपात्—सर्वपरमाणुतत्त्वानामेकस्वतत्त्वाध्यारोपात् सर्वपरमाणुरूपाणामेकनीलरूपाध्यारोपादर्थान्तरनिरूपणम्, स चाप्ययारोपो रूपान्तरसामान्यरूपविषयत्वात्—रूपादयश्च रूपान्तर परमाणुरूपात् परमाण्वन्तररूप रूपांतरम्, एव सर्वाणि परमाण्वन्तररूपाणि, तेषां रूप नीलमित्यभेदेन यत्सामान्यबुद्ध्या गृह्यते सोऽध्यारोपस्तद्विषयः, तदपि सामान्य तद्विषयवृत्तत्वात्, सामान्यमित्युच्यते स चान्यद्धार्यो विषयोऽस्येति कृत्वा ।

ततश्चात्र प्रत्यक्षेऽन्यस्यानपोहादनुमाने त्वपोहात्प्रत्यक्षमविविक्तविषयमतोऽनुमानात्तत्पापीय, सङ्कीर्णतरविषयत्वाद्भाष्यनुमानवदेतत्, अपोह्यार्थापोहशक्तिश्चान्यत्वात् ।

10 (ततश्चेति) ततश्चात्र प्रत्यक्षेऽन्यस्यानपोहः, अनुमाने त्वनभेदन्यस्यापोह—तस्मादतदनपोहात् प्रत्यक्षमविविक्तविषयम्—स्वविषयाभिमतोऽन्यत्र चापरित्यागेनाभेदेन च वृत्तेः, नानुमानस्वविषये सामान्यमात्र एव वृत्तेरतोऽनुमानात् तत्—परपरिकल्पित प्रत्यक्ष पापीय, सङ्कीर्णतरविषयत्वादिति तस्मान्नाभ्यनुमानवदेतत्—अभ्यनुमानतुल्यमपि तन्न भवति, अपोह्यार्थापोहशक्तिश्चान्यत्वात्, तस्मात्सामान्यात्मकत्वैवाभ्यनुमानस्य न प्रत्यक्षस्येति तस्य नीलादेरर्थस्य प्रत्यक्षविषयस्य ज्ञानस्य च 15 तदवतदोः सङ्कीर्णरूपता ।

निश्चायत् तद्विषयवृत्ततापि न नीलरूपादेस्तज्ज्ञानस्य धोपपद्यते, किं कारणम्? सदसतो सम्बन्धाभावात्, घटप्रपुष्पवत्, तत् उपचरितमत्र तद्विषयवृत्तत्वमपीति तत्प्रदर्शनाद्यमाह—

प्रज्ञप्तिपरमार्थस्थितसञ्चयपरमाणुपरिग्रहात्मकत्वात्तद्विषयवृत्तता, सा च सर्वथा साधारणार्थत्वादिसर्वेष्वेतेषु हेतुषु, ततो मूलहेतुरेते साधितस्तस्मान्न तत्प्रत्यक्षं नानुमानवदसङ्कीर्णस्वविषयम् ।

(प्रज्ञप्तीति) प्रज्ञप्तिरसन् सञ्चयः, परमार्थसन्तस्तु तथास्थिताः परमाणवः, तेषां परिग्रहः

रूपाण्यपि प्रतिपरमाणु भिन्नानि परानपेक्षस्वतत्त्वानि तथा च स्थिते घटतुल्यभावे परमाणुतत्त्वानामेकत्वं तन्नीलरूपाण्यधिक-
रूपत्वमध्यारोप्ये निरूपण ज्ञानायो क्रियत इत्यर्थान्तरनिरूपण बोध्यम् । प्रत्येक परमाणुस्वतत्त्वानां भवनानां कथमेकत्वमि-
त्यत्राह—भावानामिति । रूपाधयेणाह—तथेति । यथासत्यमिति, एकतत्त्वाध्यारोप परमाणुतत्त्वानां तन्नीलरूपाणां
25 त्वैकरूपाध्यारोपो यथासद्व्यर्थः । रूपांतरेति, रूपांतराणां—निखिलपरमाणुरूपाणां तत्समुदायस्य च रूपमिति सामान्य बुद्ध्याऽभेदेन विषयीकरणारोपरूपत्वेत्यर्थः । अतदनुपोहादिति, इतर यादृश्यकरणत्वात्, अतद्विषयेऽपि प्रत्यक्षज्ञानस्य वत् नास्त्यर्थः । अपोहोति, अपोहो व्यारोपीयो योऽर्थस्तस्यापोहे व्यारोपेन शक्तिश्चान्यत्वात् सामर्थ्यैर्बुध्यात् प्रत्यक्षस्येत्यर्थः । सामान्यारम्भतैवेति, सामान्यं हि अतद्व्याप्यत्वम्, अनुमानज्ञानेनाभेदेन व्याप्यतनात्स सामान्यात्मकता, अत एवावर्त-
नविषयत्वं प्रत्यक्षन्वयवद्विषयऽपि वृत्तेर्व्याप्यकरणत्वात्सामान्यात्मकत एव च सङ्कीर्णविषयमिति भावः । सङ्कीर्णा तेषां
30 परमाणूनामसङ्गप्रसात्—स्वतन्त्रव्यय वैज्ञानिकस्य घटप्रपुष्पपरस्परं सम्बन्धात्मकत्वात्प्रत्यक्षस्य तद्विषययोरपि वर्तन न कदाचनपि स्वैपचारिकमिति प्रदर्शयति किञ्चायदिति । प्रज्ञप्तीति, प्रज्ञप्तिश्च परमार्थश्च प्रज्ञप्तिपरमार्थो, ताभ्यां स्थितौ प्रज्ञप्तिपरमार्थस्थितौ, सञ्चयश्च परमाणुश्च सञ्चयपरमाणु, तज्ज कर्मधारय तयो परिग्रहः, स एवात्मा यस्यासौ तादृश

सदसदभेदात्मक, तस्मात्सदसदभेदपरिग्रहात्मकत्वात्तद्विषयवृत्तता, सा च सर्वथा साधारणार्थत्या-
दिसर्वेष्वेतेष्वनन्तरोक्तेषु हेतुषु, ततो मूलहेतुः कल्पनात्मकत्वादित्येवैतैः साधितः, तस्मान्न तदप्रत्यक्षं
न चानुमानवदसङ्कीर्णस्वविषयमित्येतदर्थभावनायाः। पुनस्त एव हेतवो व्यापारिताः प्रत्येकमपि पूर्ववदे-
तस्मिन्नर्थे योज्याः ।

इतश्च तज्ज्ञानमप्रत्यक्षमप्रत्ययप्रत्ययात्मकत्वाच्छब्दाश्रावणत्वप्रत्ययवत् ।

5

(इतश्चेति) प्रत्ययः कारण हेतुरित्यर्थं, न प्रत्ययो हेतुरित्येवप्रत्ययः, कोऽसौ ? प्रत्ययः,
प्रत्ययो विज्ञानम्, द्वितीयप्रत्ययशब्दस्य विज्ञानार्थत्वात्, अकारणज्ञानत्वादित्युक्तं भवति, कथं पुनर-
कारणं तज्ज्ञानं ? सद्यत्वीन्द्रियत्वान्भ्याम्, यस्मान्नाणुषु न सञ्चये प्रत्ययता तथा प्रतिपत्तिं प्रति द्रव्य-
सतामविषयत्वात्, द्रव्यसन्तो हि परमाणवोऽतीन्द्रियत्वादेव न प्रत्यक्षज्ञानहेतवः, तथा नीलत्वादयः,
सद्यत्सिन्धुस्त्वसञ्चयोऽसत्त्वादेवाकारणम्, तस्मादुभयथाऽप्यप्रत्ययः स प्रत्ययो नीलरूपमिति, को 10
दृष्टान्तः ? यथाऽश्रावणः शब्द इति प्रत्ययोऽप्रत्यक्षं तथेदमपीति ।

न्यान्मत् कल्पनात्मकत्वादिभ्यो हेतुभ्योऽनुमानज्ञानं तर्हि चक्षुरादिविज्ञानं भविष्यतीत्यत्रोच्यते—
अनुमानज्ञानमपि तत्र प्रतिपूर्यते सम्बद्धगृहीतस्यान्यथा प्रतिपत्ते, यथा विरुद्धादि-
ज्ञानम् ।

(अनुमानज्ञानमपीति) कर्मकर्त्तव्यात्मनेपदम्, यत् क तत्प्रतिषेधान् प्रतिपूर्यते इति 15
रूपम् । यथाऽयमोदनो विपन्नत्वात् पूतिमासवदात्मानं न भोजयति न भुज्यते स्वयमेव तथेदमपि
ज्ञानमात्मानमपि न पूरयति न प्रतिपूर्यते, कस्माद्धेतो ? सम्यद्गृहीतस्यान्यथाप्रतिपत्तेः, सम्बद्ध
एव गृहीतत्वस्य सम्बद्धगृहीतस्यान्यथाप्रतिपत्तेः तस्य ज्ञानस्यान्यथाप्रतिपद्यमानमसम्बद्धगृहीतार्थत्वादि-
त्यर्थं, यद् ज्ञानं सम्बद्धमेवार्थं गृह्यन्तेवार्थमन्यथा प्रतिपद्यते तज्ज्ञानं नानुमानमपि सम्पूर्णं भवति,
तद्यथा विरुद्धादिज्ञानम्, यथा कृतकत्वानित्यं शब्द इति पक्षधर्मज्ञानं शब्दसम्बन्धे घटादिष्वनि- 20
त्यानुगमसम्बद्धं गृहीत्वा नित्यं शब्दं प्रतिपद्यमानं विरुद्धहेत्वाभासज्ञानं भवति, आदिग्रहणात् प्रमेय-
श्रावणत्वद्वारं नित्यज्ञानं वा शब्दविषयमनैकान्तिकाभासं यथा तथेदमपि न सम्पूर्णमनुमानमपीति ।

परिग्रहात्मकत्वस्य भावत्वसाधितेति विग्रहः । सदसदिति, सन्तं परमाणवोऽसत्सद्व्यवस्थेयाममेदरूपेण परिग्रह इत्यर्थं ।
अनन्तरोक्तेषु हेतुष्विति, यद्यथा साधारणार्थत्वात् वयम्यतिरेकार्यविषयत्वात् सामान्यविशेषात्मकार्यविषयत्वादिस्वादिहे-
तुषु तद्विषयवृत्तता कर्तव्ये, अत एवैते हेतवः प्रत्यक्षज्ञानस्य कल्पनात्मकत्वं साधयन्ति, ततश्च कल्पनात्मकत्वे सिद्धे तज्ज्ञानं 25
न स्यात्प्रत्ययत्वं तेन सिध्यतीति भावः । अथ कल्पनापोदज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वे कारणान्तरमाह—इतश्चेति । नीलादिप्रत्यक्षं
न प्रत्यक्षं कारणं विना ज्ञातज्ञानत्वात्, अश्रावणं शब्द इति प्रत्ययवदिति मानम् । तस्य हि प्रत्यक्षस्य परमाणुत्वं सद्ययो वा
भवत्त्वं कारणत्वेनाभिमतं, अश्रावणं प्रत्ययवदिति, परमार्थसत् परमाणोरीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षकारणवायोगात्, सद्यत्सत्
सद्यस्य चासत्त्वादेवाकारणत्वात्, अतोऽप्रत्ययप्रत्ययात्मकं तदिति भावः कर्मकर्तरीति, यदा सौत्र्यादिभिन्नं योतयित्वा
कर्तृव्यापारे न विद्यते तदा कर्मादिकारकान्तराप्यपि कर्तृसंज्ञा लभते स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात्, तदा कर्मकेभ्यः 30
कृत्वरि ज्ञानमेतददाद्यो भवति पूरी आप्यायने चुरादि, प्रत्यक्षज्ञानमात्मानं न पूरति, तदनुमानज्ञानं प्रेरयतीति अनुमान-
ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानमात्मानं न पूरयति, तत्र कर्मणः प्रत्यक्षज्ञानस्य कर्तृत्वविषयत्वात् कर्मत्वविषयत्वात् तदनुमानज्ञानं प्रेरयतीति अनुमान-
ज्ञानं न प्रतिपूर्यते इत्यामनेपदादयः अत एवाप्ये तज्ज्ञानं नानुमानमपि सम्पूर्णं भवतीति भावार्थो वर्णित इति । यथा कृत-
कत्वादिति, कृतकत्वं हि अनित्यत्वेन सम्बद्धं तथैव गृहीतं तद्गृहीतज्ञानं यदि शब्दं नित्यत्वेन प्रतिपादयति तदा तज्ज्ञानं

अथवा तिष्ठतु तात्रत् स्वलक्षणमात्रविषयप्रत्यक्षत्वस्य प्रत्यक्षविधिविधानाभ्युपगमेन विरोध इति, इह तु चक्षुर्विज्ञानसमझीत्येतदेव तु न घटते ।

(अथवेति) अथवा तिष्ठतु तात्रद्यावत् प्रत्यक्षविषयत्वाभ्युपगमविरोध इति स्थितम्, तावद्द्वस्तु विदूरस्थेनागमेनाभ्युपगमेन प्रत्यक्षविषयत्वस्य विरोध इत्येतत्-इदमेवास्मिन् प्रकरणे यदुदाहृतं १० तच्चक्षुर्विज्ञानसमझीत्यादि तदेव न घटत इति वाक्यार्थः । प्रत्यक्षस्य विधिः-प्रत्यक्षस्य जन्म, तस्य विधान-च्यारयान सञ्चितालम्बना पञ्चविज्ञानकाया इति, स एवाभ्युपगमः, प्रत्यक्षविधिविधानाभ्युपगमः, स्वलक्षणमात्रविषयप्रत्यक्षत्वमेव-स्वलक्षणमात्र विषयो यस्य तत्स्वलक्षणमात्रविषयः, किं तत् ? प्रत्यक्ष तस्य भावः स्वलक्षणमात्रविषयप्रत्यक्षत्व तस्य प्रत्यक्षविधिविधानाभ्युपगमेन विरोध समनन्तरं मन्योपपादितः स स्थित एव । चक्षुर्विज्ञानमित्येतदेव तु न घटते, तुशब्दो विशेषणे, किं विशि- 10 नष्टि ? पूर्वस्माद्द्वयवाक्यादागमस्यासाशुद्धतरता विशिनष्टि, चक्षुषः चक्षुषि चक्षुषा वा विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानमसाधारणविषयं तत्समझति समवेतीति चक्षुर्विज्ञानसमझी क ? सन्तानं, विज्ञानस्य तदर्थ-कगमनात् तद्दारेण तत्सन्तानोऽपि समगीत्युच्यते तत्समझिनो नीलविज्ञानं तदेव प्रत्यक्ष कल्पनापोढमनिर्देश्य स्वलक्षणविषयमित्यादिवचनं तेन लक्षितस्योदाहरणमिदं तदिति प्रत्यक्षीकरणं प्रदर्शनम् यथा 'वृद्धिरादैजि' (पाणि० अ० १ पा० १ सू० १) स्तुपलक्षितस्यैव लायन इत्युदाहरणम् ।

15 कथं पुनस्तत्र घटते ? तत आह-

एव ते सञ्चयस्य तद्गृहणे तत्प्रत्यक्षत्वाद्गुणमात्रत्वात् सञ्चितालम्बनकल्पनावैयर्थ्यम् ।

एव ते सञ्चयस्येत्यादि यावत्सञ्चितालम्बनकल्पनावैयर्थ्यमिति, एव ते उदाहरणत्वेनेष्टौ सत्या सञ्चयस्य रूपमात्रत्वात्, किं भवति ? सञ्चितालम्बनकल्पनावैयर्थ्यं स्यादित्यभिसम्भत्सते, रूपमात्रस्य सञ्चयस्य पुत्रः ? तद्गृहणे तत्प्रत्यक्षत्वात्, यद्गृहे यस्य प्रत्यक्षत्वं तत्तावत्मात्रमेव दृष्टं यथा 20 दाहमहे दाहप्रत्यक्षत्वे दाहमात्रमेव तातोऽन्योऽर्थ इष्टः, एव सञ्चयमहे नीलरूपमात्रमेव अतः किं ? सञ्चितालम्बनकल्पनावैयर्थ्यम्, सञ्चयाभावात् सञ्चयाभावो रूपमात्रत्वात् सञ्चितालम्बनकल्पनावैयर्थ्याद्योदाहरणमेव तु न घटते चक्षुर्विज्ञानसमझीत्यादि ।

अतन्मात्रत्वे सञ्चितसत्त्वात्सञ्चयस्यारूपत्वत्वरविषाणवदित्यचक्षुर्विषयो रूपम्, ततो

नस्य भिद्वहेत्वाभासज्ञानरूपतया नातुमानं पूरयतीति, एव प्रमेयत्वभावणत्वलक्षणनैकान्तिकहेत्वाभासज्ञानमपि शब्दमित्य 25 स्तानुमानं व पूरयतीति प्रमेयत्व साधारणानन्तकान्तिक भावणत्वमसाधारणानन्तकान्तिकमिति विज्ञेयम् । अथवा तिष्ठत्विति, अविधर्मागमातुपक्रमेण यथाशक्ति प्रथमिदं पृथक् क्रियते स्वलक्षणविषयत्वे प्रत्यक्षत्वाभ्युपगम्यमाने सञ्चितालम्बना पञ्चविज्ञानकाया इत्यागमेन विरोधो व उद्भावितः स तिष्ठतु कल्पनापोढस्वलक्षणविषयस्य प्रत्यक्षत्वे चक्षुर्विज्ञानसमझी नील विज्ञानादी स्यात्पुनःदाहणवाक्यं तु न घटत एवेति भावः । पूर्वस्मादिति, प्रत्यक्ष कल्पनापोढमनिर्देश्य स्वलक्षणविषयमिति पूर्वोक्तलक्षण- 30 माक्यादित्यर्थः । अस्यागमस्य-चक्षुर्विज्ञानसमझीत्यादागमस्य । विज्ञानस्येति, विज्ञानात्साधारण स्वलक्षणमेव समवेतीति 30 स्वलक्षणद्वारेण स्वसन्तानमपि समवेतीति सन्तानचक्षुर्विज्ञानसमझी भवति । इह तदिति, इह नीलविज्ञानं तत् चक्षुर्विज्ञानसम- 30 त्ति प्रदर्शनमुदाहरणमिति भावः । अतः मात्रत्वे सञ्चयस्य रूपमात्रत्वात्सञ्चयस्यैव प्रवृत्तात्स्य च संवृत्तितत्त्वेन परमा- 30 न्यैसङ्गुपस्थासम्भवात्पुनःसाहचर्येणैव चक्षुःसाङ्गामाहकत्वात् सञ्चयस्यापि रूपानात्मकतया चक्षुषा ग्रहणं न स्यादिति भावः ।

रूपस्याग्राहकत्वाच्चक्षुरचक्षुः श्रोत्रवत्, अथासञ्चितमेव परमाणुनीलरूपमिष्ट तथाप्यतीन्द्रियत्वादचक्षुर्विषयो रूपमित्युभयथापि रूपाग्राहित्वादटादिवच्चक्षुर्नैव चक्षुः स्यात् ।

अतन्मात्रत्वे संवृतिसत्त्वादित्यादि यावदुभयथापि रूपाग्राहित्वादटादिवत्, अथ मा मूदेप दोष इति न रूपमात्र सञ्चय स एव च गृह्यत इतीष्यते तत् सञ्चयस्य संवृतिसत्त्वादरूपत्व एवविषयत्ववत्, संवृतिसत्त्वञ्च प्रागुपपादितम्, अरूपत्वाच्च न चक्षुर्माहः स्यात् सञ्चयो रूपादन्यत्वात् १ शब्दवत् एवपुष्पवद्वा, ततः को दोष इति चेदुच्यते चक्षुर्नैव चक्षुः स्यात्, रूपस्याग्राहकत्वात् घटवत् जिह्वास्त्वग्दिल्लादि, कथं रूपस्याग्राहकं चक्षुरिति दृष्टप्रसिद्धिविरुद्धमुच्यते इति चेत् तथैव दृष्टप्रसिद्धिविरोधावापायेते मया, किं कारणं ? उभयथा रूपाग्राहित्वात्तस्य, यदि सञ्चयस्तथाप्यसन्नरूप एवेत्युक्तत्वादचक्षुर्विषयो रूपं ततो रूपस्याग्राहकत्वाच्चक्षुरचक्षुः श्रोत्रवत्, अथासञ्चितमेव परमाणुनीलरूपमिष्ट तथाप्यतीन्द्रियत्वादचक्षुर्विषयो रूपमतो रूपस्याग्राहकत्वाच्च चक्षुर्न चक्षुः स्यादुक्तवदिति सूक्त- 10 सुमयथापि रूपस्याग्राहकं चक्षुरिति । एव तावच्चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीयत्र चक्षुषोऽचक्षुषाश्चसुप्रहणमनर्थकम् ।

विज्ञानग्रहणमप्यत एवानर्थकमित्यत आह—

विज्ञानमपि न विज्ञानं स्यात्, अन्यथाऽर्थप्रतिपत्तेरलातचक्रादिविज्ञानवत्, न च चक्षुर्विज्ञानं समङ्गति चक्षुर्विज्ञानस्य रूपादन्यत्रासम्भवात्, न वा तत्सन्तानोऽन्यत्र सम्भवति, सञ्चयापेक्षो व्यभिचारोऽस्त्यतो विशेष्यत इति चेन्न, न हि सञ्चयो रूपमरूपत्वाच्चक्षुर्विज्ञान- 15 सङ्गत्यभावः । यदपि च तद्रूप रूप्यत इति तद्विषय तदेकगमनं चक्षुर्विज्ञानस्येति, तदपि नास्ति, अविषयत्वादन्येन्द्रियविषयवत्, सञ्चयविषयमपि चक्षुर्विज्ञानस्य समङ्गन न, संवृत्तिसत्त्वात् खपुष्पवत् ।

विज्ञानमपि न विज्ञानं स्यादित्यादि यावत् एवमुच्यते, विशेषेण ज्ञानं विज्ञानं तावद्भव-
द्वभिमतं प्रत्यक्षं मुख्यं विज्ञानं न स्यात्, इतरथा कथमाचार्यश्रीमद्व्यासो विज्ञानं न स्यादिति स्ववचनविरोधः 20
मायेयदिनाविव श्रूयात् । किं कारणं पुनर्विज्ञानं सन्नं स्यात् ? अन्यथाऽर्थप्रतिपत्तेः, अरूपस्य सञ्चयस्य रूपत्वेन प्रतिपत्तेः, सञ्चयत्वेन वा रूपमात्रस्य प्रतिपत्तेः, को दृष्टान्तः ? अलातचक्रादिविज्ञानवत्, ययो-
ल्लुकाभिकणमात्रमर्थं चक्रमिति प्रतिपद्यमानं न विज्ञानमेव तदपि, आदिग्रहणात् स्थाणुरूपज्ञानवदि-

अथ रूपस्य सघयानात्मकत्वे चातीन्द्रियत्वेनापि चक्षुर्माहताऽनुपपत्तिरित्याह—अथासञ्चितमेवेति । तथा च चक्षुर्नैव चक्षुः, रूपाग्राहकत्वात्, घटादिवत्, अत्रातिद्विवारणाय रूपं न चक्षुर्माहमतीन्द्रियत्वात्, अतीन्द्रियत्व सघयानात्मकत्वात्, सञ्चयो न 25 रूपं संवृत्तिरत्वात् एवविषयत्वदिल्लाद्यनुमानानि । दृष्टप्रसिद्धीति, चक्षुषा हि रूपं दृश्यते तदपवादो दृष्टविरोधः, रूपग्राहकं चक्षुरिति प्रसिद्धं लोके तदनुपपत्तौ तद्विरोध इति रूपस्याग्राहकं चक्षुरिति न सूक्तं वचनमिति शङ्का । भवद्वभिमत-
मिति, अनेन विशेषणरूपेण विज्ञानं मिश्रणं न स्यादिति स्ववचनविरोधप्रसङ्गो दूरीकृतोऽन्यथा यदि तद्विज्ञानं कथं तर्हि विज्ञानं न स्यात्, विज्ञानाग्राहकत्वात्, यदि तस्य विज्ञानं कथं तर्हि विज्ञानं न विज्ञानमित्युच्यते, अनभिमतोपात्मत्वादिनि विरोधः स्यादिति भावः । मायेय—अद्वैती मायाएतन्वीयो वा, द्विभित्तु क्विद्वैदो । मुख्यमिति, प्रमाणभूतमित्यर्थः । तेन तस्य अमात्मकं 30 एव विज्ञानं न विशिष्टं ज्ञानमित्यर्थेन न विरोधः । तस्य विज्ञानत्वाभावे हेतुमाह—अन्यथाऽर्थप्रतिपत्तेरिति, अर्थस्य घटत्वोऽरूपस्य सञ्चयस्य, अथयथाएवत्वेन प्रतिपत्तेर्ज्ञानं, यदा घटत्वतोऽसञ्चयत्वेन रूपस्य सञ्चयत्वेन प्रतिपत्तेरिति भावः । यथैति, यथा उल्लुकाभिकणमेवार्थं भ्रमत् आतददृष्टां पुरेण चक्रमिति प्रतिपद्यमानं न विशिष्टं ज्ञानमुच्यते इत्यर्थः ।

त्यादि । एव तावच्चक्षुरिति विज्ञानमिति च द्वय दूषित, चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीत्यत्र समङ्गित्वमपि दूषयितुकाम आह—न च चक्षुर्विज्ञान समङ्गतीति, तद्वारेण पुरुषाख्यसन्तानैकगमन समङ्गन ततस्तन्निषेध, कस्मात् समङ्गति ? चक्षुर्विज्ञानस्य रूपादन्यत्रासम्भवात्, न वा तत्सन्तानोऽयत्र सम्भवति, उक्तं हि “सति सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावः” इति, सञ्चयापेक्षो व्यभिचारोऽस्त्यतो विशेष्यत इति चेत्तन्न, यस्मान् सञ्चयो रूपम्, अरूपत्वाच्चक्षुर्विज्ञानसङ्गत्वभाव । स्यान्मत नीलरूपाव्यभिचारादेव तदेकगमनात् समङ्गीत्युच्यते चक्षुर्विज्ञानमित्येतद्यायुक्तम्, तस्याप्यतीन्द्रियत्वाच्चक्षुर्विज्ञानाविषयत्वादरूपत्वम् । अभ्युपेत्यापि त्वन्मतेन यदपि च तद् रूप रूप्यत इति रूप चक्षुर्विज्ञानेन किञ्च रूप्यत इति, तद्विषय स विषयो यस्य तत्तद्विषय, किं ? तदेकगमन कस्य ? चक्षुर्विज्ञानस्य, तदपि नास्ति, कस्मात् ? अविषयत्वात्, अविषयत्वमतीन्द्रियत्वात् प्रस्तुतप्रत्यक्षस्य, अयेन्द्रियविषयवत्, यथा

10 शब्दोऽयेन्द्रियविषयश्चक्षुर्विज्ञानेन न समङ्गते तथा तदपि रूपमिति । स्यान्मत सञ्चयश्चक्षुर्विज्ञानसङ्गित्योग्यः स्यादित्यत्र ब्रूमः, सञ्चयविषयमपि चक्षुर्विज्ञानस्य समङ्गन न, अस्तीति वचंते, कस्मादसत्त्वं ? सङ्गतिसत्त्वात्, सपुष्पवदिति, सङ्गमनाभावसाधर्म्येण दृष्टातः, एव तावद्रूप चक्षुर्विज्ञान समङ्गतीत्येतानि दूषितानि ।

इदानीं नील विज्ञानातीति च दूष्यम्, तत्र नील पदार्थतो दूषितमेव विज्ञानातीति च दूषित-
15 मेव पदार्थतः रूपचक्षुर्विज्ञानानां सगतेश्च दूषितत्वात्, मा भूदक्षरस्थान दूषणशून्यमिति कृत्वा वाक्यार्थतोऽपि दूष्यते—

नीलविज्ञानसम्बन्धी न भवति तत्सन्तान, तदाकारज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावात्, अद-
गधस्य दाहाज्ञानवत् ।

(नीलेति) स आकारोऽस्येति तदाकार ज्ञान नीलाकार तस्योत्पत्तिसत्त्वाकारज्ञानोत्पत्ति

20 तस्या हेतु सञ्चयो नीलरूप वा स्यात्, उभयमपि तन्न भवत्युक्तविधिनैव, तस्मात्तदाकारज्ञानोत्पत्ति-
हेत्वभावात्, को दृष्टात ? अदग्धस्य दाहाज्ञानवत्, यथाऽदग्धस्य दाहानुभवज्ञान तदाकारज्ञानो
त्पत्तिहेत्वभावात्तान्ति तथा नीलज्ञानसम्बन्धी न भवति तत्सन्तान इति । एव नीलरूपतत्सञ्चययो-
रन्वतरविषयत्वेऽपि दोषा उक्ता ।

न च चक्षुर्विज्ञानमिति, चक्षुर्विज्ञान स्वक्षण समवेति, विज्ञानस्य स्वक्षणमात्रे गमनात् तद्वारेण च सन्तानमपि
25 समवेतीति यदुक्तं तदयुक्तं कुत इति चेत् गमनित्वस्य व्यर्थत्वात्, न हि चक्षुर्विज्ञान रूप सन्तान भुक्त्वाऽन्यत्र याति येनाति
प्रसविवारणाय चक्षुर्विज्ञानसमङ्गित्वयोर्विशेषणविशेष्यभावोऽस्तीत्येव, न च सञ्चयेऽपि चक्षुर्विज्ञानमस्तीति तद्वारणाय समङ्गित्व
मिति वाच्यम्, तस्यारूपत्वादिति भावः । न च व्यभिचारेण नीलरूपेण सह चक्षुर्विज्ञानस्यैकगमनाच्चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीत्युच्यते न
व्यभिचारोत्पत्तिवारक समङ्गित्वशिल्यासङ्घट्टे—स्यान्मतमिति, नीलरूपमपि न रूपमतीन्द्रियत्वेन चक्षुर्प्राप्तत्वाभावादिति सभा
षते—तस्यापीति । तस्य रूपत्वमभ्युपेत्याह—अभ्युपेत्यापीति । यथा खपुष्पे चक्षुर्विज्ञानस्य ममङ्गन नास्ति तथा सञ्च
30 येऽपि नास्तीति समङ्गनाभावसाधर्म्येण खपुष्पदृष्टान्त उद्धावितो न तु सङ्गतिस्त्वंसाधर्म्यात् खपुष्पादे सङ्गतिस्त्वंसाध्यान्-
श्रीकारादित्याशयेनाह—सङ्गमनाभावेति । पदार्थो वाक्यार्थव्याक्षरस्थानम् उभयरूपेणाक्षरेभ्योऽर्थप्रतिपत्ते, नीलविज्ञानादि
पदार्थानां निराकरणेऽपि वाक्यार्थानिराकरणे सत्त्वात् दूषणशून्यमिति कथिदमिमयेतेति तदपि दूषयितुमाह मा भूदिति ।
नीलसन्तानो न नीलविज्ञानसम्बन्धी, नीलमारज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावात् अदग्धस्य दाहाज्ञानवदिति प्रयोग, नीलसन्तानस्य
नीलरूपेण सञ्चयवशेन वा तदाकारज्ञानोत्पत्ति निमित्तत्वाभावस्य पूर्वमेवोत्पत्त्यादित्याशयेनाह—तदाकारज्ञानेति । गुड

इदानीं प्रत्येक त एव समुदिता इत्युभयैकविषयत्वे दोष वक्तुकामः पक्षान्तरं प्राहयति—

नीलञ्च सञ्चयञ्च प्रत्येकसमुदितकारणत्वाद्विज्ञास्यतीति चेन्न युगपज्ज्ञानासम्भवात् ।
(नीलञ्चेति) स्थान्तत त एव हि नीलपरमाणवः प्रत्येकं शिबिकोद्गाहन्यायेन समुदिताञ्च कारणं न चैकैकं , न च समुदायसञ्चयतिरिक्तोऽस्तीत्युभयकारणत्वं ज्ञानस्य, तस्माज्ज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावात्तिद्धिरित्येतन्न, युगपज्ज्ञानासम्भवात्, द्वयोरर्थयोर्युगपदेव ज्ञानाभावादेकैकस्मिन्नाथे युगपज्ज्ञान-^५ चोरभावात्, भवत्यथ यथोक्तम् “विजानाति न विज्ञानमेकमर्थद्वयं यथा । एकमर्थं विजानाति न विज्ञानद्वयं तथा ॥” इति । स्थान्तत हस्तेनानेकबद्धरामलकाद्यर्थग्रहणवत् स्यादित्येतद्यायुक्तम्, ज्ञानस्य क्रियावैधर्म्यात्, ज्ञानं च प्रत्यक्षसमुच्यते कल्पनाया ज्ञानव्यभिचारात्, प्रत्यक्ष कल्पनापोढं यद् ज्ञानमर्थं रूपादाविति यचनादेव रूपरूपसमुदाययोर्नानात्वे दोषः ।

यद्यपि स्यात्तयोरेकज्ञानत्वादेकज्ञेयत्वं दाहानुभववत्, तस्मिन्नितरेतरत्वे सर्वसर्वात्म-^{१०} वादिता, समुदायानर्थान्तरत्वाद्द्रूपं समुदाय एव, समुदायस्वरूपवत्, समुदायो वा रूपमेव, रूपानर्थान्तरत्वात् रूपस्वरूपवत्, तस्मादैक्ये सति समवायग्रहणे हि प्रत्येकैकनीलग्रहणं स्यात्, एकनीलवालग्रहणेऽपि च सर्वनीलकेशपाशग्रहणम्, एकनीलात्मकत्वात् समुदायस्य ।

(यद्यपीति) यद्यपि स्यात्तयोरेकज्ञानत्वादेकज्ञेयत्व—एकं ज्ञानमनयोरेकज्ञाने, तयोरेकज्ञानत्वादेक एव ज्ञेयसङ्घाव एकज्ञेयत्व, दाहानुभववत्, तस्मिन्नेकज्ञेयत्वे इतरेतरत्वे अन्योऽन्यात्मापन्नत्वे^{१५} सति सर्वसर्वात्मवादिता, कथं ? समुदायानर्थान्तरत्वात्—रूपं समुदाय एव समुदायस्वरूपवत्, समुदायो वा रूपमेव रूपानर्थान्तरत्वात्, रूपस्वरूपवत्, एव रसादिपदादिरूपादिसमुदायान्तराभिमतार्थानामनर्थान्तरत्वात् सर्वसर्वात्मकत्ववादिता, तस्मात्—सर्वपरमाणुनीलानां सञ्चयानर्थान्तरत्वादैक्ये सति ममवायग्रहणे—युवतिकेशपाशसमुदाये गुह्यमाणे, दिशन्दो यस्मादर्धे, यस्मात्सर्वनीलैक्यं तस्मादैक्ये नील रूपमेककेशगतं गृह्येत, एकमेकं प्रति प्रत्येकं प्रत्येकैकनीलग्रहणं स्यात्, एकनीलवालग्रह-^{२०} णेऽपि च सर्वनीलकेशपाशग्रहणमेकनीलात्मकत्वात् समुदायस्य ।

ततश्च यथात्र सन्द्रावात्सर्वनीलैकता तथा रूपादिपञ्चकस्यापि सन्द्रावादेकता गुण-

प्रत्येकं नीलाणव एव समुदिता कारणं भवतीति तदाह (ज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावात्) क्षणो हेतुरतिद्वि इत्याशङ्कते—स्थान्ततमिति । द्वयोरर्थयोरैकैकेन ज्ञानेन ग्रहणासम्भवात्, एकैकस्मिन्नाथे एकदा प्रत्येकसमुदायविषयविज्ञानद्वयासम्भवाधीनसमययोस्तं न सम्भवति, नीलस्यातीन्द्रित्वात् सञ्चयस्य संघटितत्वादित्याशयेनोत्तरयति—युगपदिति । एनदर्थविषयकतरीयगणामाह—^{२५} विजानातीति, स्फुटाणां चेषम् । ज्ञानस्येति, ज्ञानस्य ग्रहणक्रियात्वात् विरक्षणत्वादित्यथ, अथ नीलाणुसमुदाययोर्नानात्वे दोषमभिप्रायं तयोरेकज्ञानविषयत्वादेकज्ञेयत्वमित्येतेऽपि दोषं बभूवमाह—यद्यपीति । तयो—नीलतत्त्वयययो । इतरेतरत्वे नीलस्य नीलत्वस्ययस्वरूपत्वेन सञ्चयस्य वा नीलतत्त्वस्ययस्वरूपत्वेनैकज्ञेयत्वे योऽख्यमतप्रवेद्यापत्तिरिति भावः । तथात्वेऽपि दोषमाह—तस्मादैक्ये सतीति । कर्मधारयसमासे तत्पदप्राप्तानीलसञ्चययोर्ज्ञानात्मकत्वात् तत्रैव ज्ञानत्वमसिद्धमिति बहुव्रीहिमाह—एकं ज्ञानमिति, तयोर्भावः एव ज्ञानत्वमिति पूरणीयम् । उपासद्वागिरासायापमाह—तस्मिन्निति । अनेककेशपाश-^{३०} ताना नीलानामेककेशगतनीलैकानेदादयै एकैकस्यतमेव नीलरूपं गृह्येत, एवमेवा—यदेकस्यगतानि नीलरूपाणि पृथक् पृथक् गृह्येरन्, एकनीलग्रहणेऽपि च सर्वकेशपाशग्रहणं प्रसज्येतेत्याह—यस्मादिति । सर्वसर्वात्मकत्ववादितामेव स्फुटयति—ततश्चेति । सन्द्रावण सन्द्राव—समुदाय, यदा प्रवृत्ते नीलसमुदायो नीलमेव, नीलानर्थान्तरत्वात् तथा ह्यपरराशेनां समुदा

त्वात् नीलैकत्ववत्, ततश्च गुणसन्द्रावद्रव्यत्वात् सर्वाथा पृथिव्यादीनाम्, तेषामपि रूपादि-
परमार्थत्वादिति सर्वसर्वात्मकत्व विशेषैकान्तवादिनोऽप्यविशेषैकान्तवादिन इव ।

(ततश्चेति) ततश्च यथाऽन स द्रावात्सर्वनीलैकता—गुणस द्रावो द्रव्य नार्थात्तरं, सह्य
सर्वनीलगुणा एकतामापन्नास्तथा रूपादिपञ्चकस्यापि—रूपरसगन्धस्पर्शशब्दपञ्चकस्यापि स द्रावादि-
कता, स्यादिति वर्त्तते, कस्माद्धेतोः ? गुणत्वात् धर्मत्वादित्यर्थः, न हि वैशेषिकवद्रव्यगुणभेदोऽस्तीति
कृत्वा दृष्टान्तो नीलैकत्ववत् यथा सर्वनीलानां गुणत्वाद्धर्मत्वादेकत्व तथा रूपरसाद्येकत्वम्, तदश्च
सन्द्रावत्सिद्धौ गुणानां रूपाद्यैक्ये सति को दोषः ? उच्यते गुणसन्द्रावद्रव्यत्वात्—गुणानां सह्यतिमात्र-
मेव यस्माद्रव्य तस्मात् सर्वथा पृथिव्यादीनां पृथिव्यभेदोवायुपटपटसरित्समुद्रज्योतिरादेः सर्वस्य लोकस्य
वदात्मकत्वादिक्य प्राप्तमिति, तदुपसहस्यैवाह—सर्वसर्वात्मकत्वमित्यतः साधूच्यते सर्वसर्वात्मवादिवैव
विशेषैकान्तवादिनोऽप्यविशेषैकान्तवादिन इवेति ।

अविशेषैकान्तवादिनमतिशेते च विशेषैकान्तवादीति तद्व्याचिर्यासुराह—

गुणसन्द्रावात्मकद्रव्यत्वापादनाय तु सञ्चयस्य सन्द्रावातिशयो मायोपम, सञ्चिताना-
15 नामसञ्चितानाश्च प्रागनभ्युपगमात्, अवश्यञ्चैतदेवमभ्युपगतम्, आगम एवोक्तं हि घः
‘सङ्घाता एव सङ्घातान् स्पृशन्ति सावयवत्वादि’ति, तत्र परस्पर्शनरूपेण सर्वात्मस्पर्शना-
स्पर्शनयोर्दोषापादनेन निर्धारितं सङ्घाता सङ्घातान् देशेन स्पृशन्ति देशमेवेति, सोऽपि
स्पर्शो न सञ्चयादृते सम्भवति ।

गुणसन्द्रावात्मकद्रव्यत्वापादनाय त्वित्यादि यावन्न सञ्चयादृते सम्भवतीति, तु-
20 शब्दो विशेषणार्थः, किं विशिनष्टि ? रूपादीनामैक्यापत्ते प्राक् प्रथमस्वरूपैस्ते शब्दादिभिराहङ्कारि-
कैराकाशाद्यारन्माभ्युपगमवादिनामविशेषैकान्तवादिना कदाचिदसञ्चिताना सन्त्यपि रूपादय इति
प्रतिर्या, विशेषैकान्तवादिनास्तु सञ्चिततयैक्यापत्तिरेव, पृथगसञ्चितरूपाद्यनभ्युपगमात् सर्वसर्वात्म-
कवादिशय इति विशिनष्टि । व्याख्यायार्थसन्द्रावातिशयो मायोपम, सञ्चितालम्बनाभ्युपगमात्
रूपादिपरमाणूनामिति मथात्तत्सञ्चयत्वम्, कारणत्वप्रदर्शनार्थमाह—सञ्चितानामसञ्चितानां प्रागनभ्यु-

25 यस्याप्येकता स्यादित्याह—यथाऽत्रेति । गुणसमुदायात्मकमेव द्रव्यं न ततो व्यतिरिक्तं धर्मिभूतं द्रव्यमस्ति येन गुणगुणिभावो
भवेदत आह—न हीति । एयमेव पृथिव्यादीनामप्येकत्व वस्तुतस्तथा रूपादिसमुदायादिभिरत्वादेव सर्वसर्वात्मकत्ववादिरेव
विशेषवादिनोऽपीत्याह—गुणस द्रावेति । अविशेषवाच्येऽप्यविशेषवादिनोऽपि शयमाह—गुणस द्रावेति । अविशेषवादा-
दिमिदं यथा—रूपादीनामिति । तमते हि प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्मादेवादेशेन्द्रियामि पञ्चरूपादितन्मात्रमिति तन्मा
त्रेभ्य पृथिव्यादिपञ्चभूतानि भवन्ति, ज्ञानि च भूतानि गुणसमुदायात्मका येव, तथा च कारणभूततन्मात्राणामसञ्चितानां
30 भूतसृष्टिर्ष्वैव सारवसि, विशेषेण तत्वादे चासञ्चितरूपादे कदाप्यनभ्युपगमाद्विच्छिद्येति भावः । उच्यते च तद्वातिशयो
वस्तुतो मायासरस एव असञ्चितानां परमाणुरूपणां क्वचिदप्यभावात्, सत्यश्च त्वदीयप्र-येभ्यभ्युपगत इत्याह—यथाप्या-
तायेति । मायोपमत्वे हेतुनाह—सञ्चितानामिति । परस्परं परमाणूनां स्पर्शो न सम्भवति, न हि स देशेन, परमाणो
स्पर्शत्वात्, नापि धर्मात्मता, एकपरमाणुरप्रसत्तात् तस्मात् प्रागसञ्चिताः परमाणवस्ताः सञ्चितालम्बनीभूता इति वक्तुं न

पगमात्-प्रागसञ्चिता परमाणुरूपादयः पश्चात् सञ्चितालम्बनीभूता इति नाभ्युपगम्यते यस्मान्माया-
सूतवीचैः, अवश्यञ्चैतदेव मचद्भिर्भ्युपगतमेतदिति तदर्थोपदर्शनार्थमाह-आगम एवोक्तं हि च, हि
शब्दो यस्मादर्थे, यस्मादुक्तं च. सिद्धान्ते, किमुक्तं? सघाता एव सघातान् स्पृशति सावयवत्वादित्युक्तम्,
किं परमाणु परस्पर स्पृशति? स्पृशन्तोऽपि किं देशेन देश स्पृशन्ति सर्वं वा सघाता वा सघा-
तान् स्पृशन्तो देशेन वा देश सर्वं वा स्पृशन्तीति परप्रश्नोपक्रमः, तत्र परस्पर्शनरूपेण इत्यादि, सर्वा- 5
त्मस्पर्शनास्पर्शनयोर्दोषापादानेन निर्धारित सघाता सघातान् देशेन स्पृशन्ति देशमेवेति । यदि पर-
माणु स्पृशेद्देशभावात् सर्वात्मना स्पृशेत् ततश्च तत्प्रवेशेन पिण्डोऽणुमात्रक स्यात् प्रतिघातत्वहान-
ञ्चास्य स्यात्, तथा सघातोऽपीति सर्वात्मना स्पर्शाभाव, अस्पर्शनेऽपि च सप्रतिघाताद्यभाव पर-
माणुषु वाऽविद्यमानः प्रतिघातः सिकताखिवासचैल तत्सघातेऽपि न स्यात्, स च दृष्टः सघाते,
तस्मान्नास्त्वस्पर्शनं परमाणूना तत्सघातानाञ्च, तस्मात्सघाता एव सघातान् देशेन स्पृशन्ति, आदिग्रह- 10
णाद्भूतिप्रतिघ्न्याभावदोषरक्षेया स्यात्, तत एव सघाताभावादालम्बनाभाव स्यादित्यादिदोषापापत्तेर्देश-
स्पर्श एवोपात्तः । सोऽपि च स्पर्शां न सञ्चयादते सम्भवति कथञ्चिदिति साधूच्यते सन्नावातिशयो
मायोपम इति ।

एव च नीलं विजानातीति वाक्यं सबदल्यर्थतः केनार्थेन कतमत्? यत्तूक्तं नो तु
नीलमित्येतदेवैकं स्रजति नान्यत् किञ्चित्, कदाचिदपि नीलपरमाण्वाकारनियतज्ञानो- 15
त्पत्तिहेतुत्वाभावात्, समुदायस्य चानीलत्वात् ।

(एवञ्चेति) एव च नीलं विजानातीति वाक्यार्थोऽपि न घटत इत्युक्तम्, एतत्तु तस्मिन्नभि-
धर्मं प्रत्यक्षलक्षणोदाहरणवाक्यं सबदल्यर्थतः केनार्थेन कतमत्? यत्तूक्तं नो तु नीलं विजानातीति तु
वर्षते, अमानोना प्रतिषेधे, नीलं न विजानातीति, एतदेवैकं सबदति नान्यत् किञ्चित्, किं कारणं?
कदाचिदपि नीलपरमाण्वाकारनियतज्ञानोत्पत्तिहेत्वभावात्, ये तावत् परमाणवो नीला उच्यन्ते 20
तेषां कदाचिदपि नीलाकारनियतस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ हेतुत्व न भूतं न भवति न भविष्यति चातीन्द्रिय-
त्वादतोऽसौ त्वदभिमतवक्षुर्विज्ञानसमग्री न कदाचिर्नीलं विजानातीति सुनिश्चितोपपत्तिकं च. ।

घटयते, अत एव च सचयसासम्भवात् परमाणुसन्नावाभ्युपगमलक्षणोऽतिशयो बौद्धानां मायोपम इत्याशयेनाह-प्रागसञ्चिता
इति । नन्वस्माभिः सद्यो नाभ्युपगम्यते येन मायोपमता भवेदित्याशङ्कयामाह-आगम एवोक्तमिति । सद्गता एवे-
त्येवकारेण परमाणूनां निरसः । यदि परमाणुमिति, पिण्डादिलक्षणसघातो यदि परमाणु सर्वात्मना स्पृशेत्तर्हि तत्र 25
सद्गतास्य तत्प्रविष्टतत्त्वाऽणुमात्रक एव पिण्डः स्यात् तथा पिण्डस्य प्रतिघातत्वात् न स्यात् परमाणोरप्रतिघातविति भावः ।
अथ परमाणु सद्गतो न स्पृशतीति नापि वक्तुं शक्यम्, प्रतिघाताभावप्रसङ्गादेव, नहि प्रत्येकं परमाणुष्वप्यत प्रतिघातस्य
सद्गते सम्भवं शिकतासु तैरभिवेद्याह-अस्पर्शनेऽपि चेति । तथा सद्गता सद्गतं न सर्वात्मना स्पृशति, सद्गताद्वयस्य
दृष्टप्रतिघातानुपपत्तेः, गते प्रतिर-धाभावात्पेत्य, तथा च द्व्यणुकादिसघातानामप्रतिघातगतीनां स्थूलसद्गतरूपतानापरत्या
प्रत्यक्षविज्ञानालम्बनत्वात्तुपपत्तिः स्यादतः सद्गता एव सद्गतात् देशेन स्पृशतीति भावः । सचयस्य मायोपमत्वादेन नीलं 30
विजानातीत्युदाहरणार्थं केनापि रूपेण कल्प्यर्थं न सबदतीत्याह-एवञ्चेति, सचयस्य मायोपमत्वे चेत्तत् । चक्षुर्विज्ञान-
समग्री नीलं न विजानाति इत्येतदेवैकं वाक्यं सद्गतार्थकमित्याह-यत्तूक्तमिति । अविज्ञाने हेतुमाह-कदाचिदपीति,
नीलपरमाण्वाकारनियतस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ नीलपरमाणूनां कावचयोऽपि हेतुत्वं च सद्गच्छत इति भावः । सचयस्य हेतुतां निर-

स्यामत सञ्चयस्येन्द्रियविषयत्वात्नीलात्मत्वाच्च तस्य नील विजानाति इत्येतथायुक्त समुदायस्य चानी-
लत्वात्, यदि समुदाये सृष्टिसति नीलत्व स्यात् स्यात्तदेवम्, न पुनरभावस्य नीलताऽनीति न
विजानाति नीलमित्येतदेवान् सुभाषितमिति ।

स्यामत न विजानीयात्नील यद्येक परमाणुमतीन्द्रिय पश्यतीति श्रूयात्, तत्समुदाय वा
५ एषुष्पस्थानीयमिति, किं तर्हि ? तानेव परमाणून् प्रत्येक भिन्नाम् सहवान् सर्पपप्रचयवदकस्यान्
पश्यतीत्येतथायुक्तम्—

भेदतत्त्वाभिमतप्रत्येकसमुदायपरिग्रहेऽपि न नील विजानाति, तेषामितरेतरनीलत्वे
नानीलत्वात्, जात्याकारादिना अतद्रूपत्वात् परमार्थसन्नीलपरमाणुरेव ।

भेदतत्त्वाभिमतत्वाद्भि, भेदा एव तत्र भेदतत्र, तद्भावस्तत्र, भेदतत्रमित्यभिमतता,
१० प्रत्येक त एव समुदाय, न समुदायप्राधान्यम्, किं तर्हि ? भेदप्रधान एव समुदाय.—प्रत्येकसमु-
दाय सन्, तत्परिग्रहेऽपि—भेदस्वरूपपरस्परविशिष्टसमुदायपरिग्रहेऽपि शिषिकोद्वाहकन्यायेन प्रत्येक-
मसामर्थ्येऽपि तत्प्रधानसमुदाये नीलज्ञानोपचिहेतुसामर्थ्यमस्तिवत्येतस्मिन्नपि च पक्षे परिगृह्यमाणे
नीलामावाप्त नील विजानाति, कस्मात् ? तेषामितरेतरनीलत्वेनानीलत्वात्, तानि नीलत्वानि हि प्रतिपर-
माणु भिन्नानि स्वाशयपरमाणुतोऽयत्र न वर्त्तन्ते, श्वरसोत्पत्तिभङ्गवत्त्वादर्थान्तरासम्बन्धाच्च भावानाम्,
१५ तस्मादितरेतस्य नीलत्वमितरेत्र नास्ति, किं कारण ? अतद्रूपत्वात्, तदेव रूप तद्रूप न तद्रूपमतद्रूप
तद्भावोऽतद्रूपत्व तस्मादतद्रूपत्वात्, न हि तनीलमितरेतस्य नीलरूप भवति, यदि भवेत्तदेव तत्त्वात् तद्रूप-
त्वात् तद्वत्, न तु भवति । अथवा तत् रूपमस्य तद्रूप, न तद्रूपम् तत्स्वरूपमित्यतद्रूपम् । केन रूपेण ?
जात्याकारादिना, न हि तनीलमितरेतनीलरूप जात्या नीलत्वलक्षणया सामान्यभूतया, आकारेण वा
सम्बन्धविशेषेण पृथपरिमण्डलादिना । जातिरूपेणाकाररूपेण वा यत्स्यादनन्याकारयोर्नीलयो पर-
२० भाष्यो तस्य तन्मतेन कस्यचिदनुपपत्तेरतद्रूपरन्मन्येन नील नीलातररूपेण नास्ति तद्वनीलातरमपि
तद्रूपेण नास्ति, आदिग्रहणात् प्रथमक्षणदृश्य द्वितीयक्षणदृश्यरूप न भवति तदपीतररूप न भवतीति,
देशतोऽपि देशातरदृश्य देशातरदृश्यरूप न भवत्यतोऽनन्यत्वकरस्यानुपपत्तेरतद्रूपत्वम्, अनन्यकरत्व-
स्यानुपपत्तिरस्य तव्यावृत्तत्वादर्थस्येति परमार्थसन्नीलपरमाणुरेव ।

ते च परमाणवोऽत्यन्तमितरेतरव्यावृत्तासाधारणरूपाः कस्मात् ? द्रव्यसद्रूपत्वात्,

२५ कपोति—सञ्चयस्येति । ननु भेदोपसर्गनाभेदप्रधानस्य परमाणूनां समुदाय इत्येवंरूपस्य सधमस्य एषुष्पस्थानीयत्वेऽपि
भेदोपसर्गनाभेदप्रधानस्य शिषिकोद्वाहन्यायेन समुदितपरमाणूनां नीलाकारज्ञानोपचिहेतुत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्यामाह—भेद-
तत्त्वाभिमततेति । समुदाया ये नीलपरमाणवस्तु प्रत्येक नीलत्वसत्त्वेऽपि तावत्परमाणुषु नीलत्व नास्ति
प्रत्येकस्यैतत्त्वात् । एषुष्पस्थानीयत्वं हि नीलत्व नापरमाणुषु वक्तव्ये क्षणित्वेन द्वितीयादिक्षणगतान् समानक्षणश्रुतीन् वा न
३० नीलत्वानीलकारज्ञानोपचिहेतुत्वं नास्तीत्याह—नीलामावादिति । एते नीलपरमाणुरेव नीलपरमाणुना जातिरूपेण
पृथपरिमण्डलादिसम्बन्धविशेषेण वा न भवति, तथाविधस्य तन्मतेन यन्मन्विदनुपपत्तिरित्याह—अथ घेति । जातिपदेन द्रव्य
माशरपदेन भावो विवक्षित, अदिना च कालक्षेत्री प्राग्गी यत्स्यादिति, अनन्याकारयोर्नीलो परमाणुसत्त्वपत्तत्त्वात्
स्यै । तस्य— तथाविधस्य । तद्रूपि—द्वितीयक्षणदृश्यमपि इतररूप न भवति—प्रथमक्षणदृश्यरूप न भवति । अथ त
व्यावृत्तत्वादिति, अलक्षणस्य सजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वादित्यर्थः । शब्देनाह—से ध्येति । द्रव्यसद्रूपत्वादिति,

द्रव्यसतो ह्येतद्रूपं यदन्यनिरपेक्षविविक्तस्वरूपत्वम्, तत्र यथा तद्रसरूपेण गन्धरूपेण वा नास्ति द्रव्यसद्रूपत्वात्तथा नीलस्वरूपेणापि नास्ति तदपि च द्रव्यसद्रूपमाण्याद्यभावे रथाभाववन्नीलान्तररूपाभावयद्वा तदभावेऽपि न भवत्येव । नीलत्वशून्यत्वाद्वा नीलान्तरनील-
यत्तदपि परनीलं तद्ददनीलमतः कतरत्तनीलं स्याद्यद्विज्ञायेत चक्षुषा चक्षुर्विज्ञानसमङ्गि-
नेति न नीलं विजानाति चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी ।

6

(ते चेति) अनन्यत्वकरस्य जालादेरभावादेव वा रूपमिति वा रस इति वाऽत्यन्तभिन्नानां परमाणुनामभेदेन द्रव्यसत्ता ग्रहणाभावात् नीलं विजानाति । इतरेतराभावपरमार्थत्वाद्बोक्तव्यायेनैव न नीलं नीलान्तरञ्चास्ति, रूपरसादिवदन्यरूपमिति न नीलं विजानातीत्येतदेव सवदतीति सूक्तमिति ।

अत एव चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी सञ्चितालम्बन इत्यादिप्रत्यक्षविधेर्वाक्यस्वार्थोऽयमापद्यते नो तु नीलमिति, तस्य सञ्चयस्यासत्तद्वक्षुषा ग्रहणात् नो तु नीलमेतं भवति परमार्थसत्प-
रमाणुनीलत्वात्,

अत एवेत्यादि, अत इत्यनन्तरनिर्दिष्टनीलार्थचक्षुर्विज्ञानसमङ्गनाभावात्, एवेत्यवधारणे प्रत्यक्षमाणावाक्यार्थापत्तिः, प्रत्यक्षविधेः-प्रत्यक्षजन्यमनो विधायकस्य वाक्यस्वार्थोऽयमापद्यते नो तु नीलमिति, अत्रैतिशब्दस्य प्रकारार्थपाचित्वादेव प्रकारो वाक्यार्थं आपद्यत इति, क्तमस्य वाक्य-
स्येति स्फुटीकरणार्थं प्रस्तुतमेव प्रत्यक्षलक्षणोदाहरणवाक्यं प्रत्युच्चार्यं प्रदर्शयति चक्षुर्विज्ञानेत्यादि, 16
तदेव चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी सञ्चितालम्बन पूर्वोक्तं सन्तानं, चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी सञ्चितालम्बनम-
स्येति सञ्चितालम्बनं, सञ्चयं सञ्चितसन्त नीलं रूपं विज्ञानमसदद्यत्तु नीलाभिमतं जानाति न सत्
किञ्चिदित्यमर्थो जायते, किं कारणं ? तस्य नीलस्य सञ्चयस्यासत्तद्वक्षुषा चक्षुरिन्द्रियेण ग्रहणात्,
नो तु नीलमेव भवति-एवप्रकारमतद्रूपं नीलं न भवति, सदेव हि तन्नीलं न जानाति परमार्थ-
सत् । किं कारणं तन्नीलं न भवतीति चेत् ? परमार्थसत्परमाणुनीलत्वात्-परमार्थसन्तो हि परमाणव 20
एव नीलाः, न सञ्चयस्तस्मान्न नीलं विजानाति चक्षुर्विज्ञानसमङ्गीति ।

भाषना त्वस्यानर्थोऽर्थसङ्गी न च कदाचित्क्वचिदप्यर्थे धर्मसङ्गीति, अनर्थे-सञ्चिते
सति समुदाये द्रव्यसङ्गीलसङ्गी, न त्वर्थेऽर्थसङ्गी, न त्वर्थ एव-द्रव्यसति परमाणुनील
एवार्थसङ्गी भवति तस्यातीन्द्रियत्वात् । यद्येवमर्थे धर्मसङ्गी भवतु, नेत्युच्यते न च कदाचित्
क्वचिदप्यर्थे धर्मसङ्गी, अतीन्द्रियत्वात्त्यन्तं सर्वकालं परमाणुनीलादेरग्राह्यत्वात्, ततोऽर्था- 25
देतदप्यापन्नमनर्थ एव धर्मसङ्गीति, अनर्थ एव-असति नामादिधर्मसङ्गापि, सञ्चयस्य नामा-

इत्येव-परमार्थेनाहृतिमेतानारोपितेनास्तीति द्रव्यसत्, य एवार्थं सञ्चिधानासञ्चिधानाम्भ्यां स्फुटमस्फुट्य प्रतिभास करोति ए
एव प्रत्यक्षविधयोऽन्यनिरपेक्षविविक्तस्य निरूपपरिज्ञानेनावर्तीयमानोऽथ सञ्चिधानासञ्चिधानाम्भ्यां स्फुटत्वेनास्फुटत्वेन
ज्ञानप्रतिभासे न भिनत्ति, आद्यप्यन्यथात्वात् तद्वि सङ्कलनीलत्वाधारणमतस्तन्नामायलक्षणं स्वल्पणत्वधारणमिति
बोद्धव्यम् । समुदितपरमाणुनां रूपमिति वा रस इति वा नीलमिति वा ग्रहणं न सम्भवति, अनन्यत्वरूपेणैवाऽन्यत् 30
व्याख्यायाधारणपरमार्थत्वाद्वा नीलं न विजानातीत्येव सम्भवित्याह-अनन्यत्वकरस्येत्यादिना । उक्तव्यायेनैवेति,
तत्र मया तद् रसरूपेणेत्यादिभूतेषु वायैनेवेत्यर्थः । अनन्तरेति, पूर्वव्यवर्थात्तावदारेण नीलार्थस्य चक्षुः विज्ञानस्य

दीनाश्च कल्पनात्मकत्वादनर्थे—यावत्कल्पनात्मके सञ्चयेऽनर्थकल्पनात्मकशब्दादिधर्मसञ्ज्ञी, कल्पनापोहासम्भवात्, तस्मादस्मदुक्तैषा भावना घटते ।

भावना त्वस्येत्यादि, उक्तोपपत्तिबलादेव त्वद्बुद्धा भावना न ह्यर्थेऽर्थसङ्गी न त्वर्थे धर्मसङ्गीति, यद्य तर्हि घटत इत्यत्राह—भावना त्वस्यानर्थेऽर्थसङ्गी न च कदाचित् क्वचिदप्यर्थे धर्मसङ्गीति, तद्व्याचष्टे—अनर्थे—सञ्ज्ञितिसति समुदाये, अनर्थो हि सञ्ज्ञितिसत्त्वात्समुदाय, तदमहे तु तद्वृद्धभावात् । यथोक्तम्—‘भेदे यदि न तद्बुद्धि’रिति श्लोक । पङ्कपादिवदिति त्वन्मतेनेष तस्मिन्नसलक्षणे समुदाये द्रव्यसनीलसङ्गी—परमार्थसत्परमाणुनीलसङ्गी, तेषामेवार्थत्वात् । अनर्थेऽर्थसङ्गीत्वेतस्माद्भावनावाक्यादर्थाक्षिप्तमेतद्व्यभ्यते न त्वर्थेऽर्थसङ्गीति, तद्व्याचष्टे—न त्वर्थ एव द्रव्यसति परमाणुनील एवार्थ सङ्गी भवति, कस्मात् ? तस्यार्थस्यातीन्द्रियत्वादित्येतत्कारण पुष्कलमस्तस्मिन्नसत्कल्पितभावनावाक्य इति दर्शयति । यथोक्तमर्थे धर्मसङ्गी भवतु, नेत्युच्यते, न च कदाचित् क्वचिदप्यर्थे धर्मसङ्गी, कदाचिदिति समुदायस्यैवेन्द्रियविषयत्वात्तद्ग्रहणकाले वा इत्वरकाले वा न धर्मसङ्ज्ञाप्यर्थे भवितुमर्हति, अथवा प्रत्यक्षकालेऽनुमानकाले वा, किं कारणम् ? अतीन्द्रियत्वात्, अत्यन्त सर्वकाल कदाचिदित्यस्य व्याख्यानम् । अप्राप्तत्वात् कस्य ? परमाणुनीलादेः, ततोऽर्थैर्देवदत्त्यापन्नमनर्थ एव धर्मसङ्गीति । तद्व्याचष्टे—अनर्थ एवासति नामादिधर्मसङ्ज्ञापि, किं कारणं ? सञ्चयस्य नामादीनाश्च कल्पनात्मकत्वादनर्थे यावत्कल्पनात्मके सञ्चयेऽनर्थकल्पनात्मकशब्दादिधर्मसङ्गी, कस्मात् ? कल्पनापोहासम्भवात्, समुदाये समुदायाश्रयनामादिषु वा नामजालादियोजना च कल्पना तदपोहस्य ज्ञानस्य कल्पितसमुदायतन्नामादिविषयस्य न सम्भवत्येव, तस्मादस्मदुक्तैषा भावना घटते ।

अथवा त्वदीयैरेवाक्षरैरेपोऽर्थो भाव्यते अर्थेऽर्थसङ्ज्ञी न, अर्थे—नीलादौ परमार्थसत्यर्थसङ्ज्ञी न भवत्यतीन्द्रियत्वात्तस्य, तुशब्दो विशेषणो, अर्थे धर्मसङ्ज्ञी नेति वर्तते यस्तावदर्थे एवार्थसङ्ज्ञी न भवतीति स कुतोऽर्थे धर्मसङ्ज्ञी भवतीति विशेषस्तुशब्दात्, अर्थापत्त्या पूर्वव-

समज्ञानस्य चासम्भवादेवेत्यर्थं । सञ्चय सञ्ज्ञितिस तमिति । निश्चान हि सञ्ज्ञितिस तमसद्वत्त्तुभूत नीलमिमत् नील रूपसमय जानाति । न तु बालविक कश्चिदर्थमित्यर्थं । पूर्वोक्ता त्वरीया वा भावनाऽर्थसङ्ज्ञी न त्वर्थे धर्मसङ्ज्ञीति सोक्तोपपत्तिबलादेव न हि—न हि घटत इत्यहं इत्याह—उक्तोपपत्तिबलादेवेति । अनर्थे सञ्ज्ञितिसतीति, परमाणुनीलानामतीन्द्रियत्वात् सञ्ज्ञितिसत्यनर्थे एव परमार्थसनीलसङ्ज्ञा भवति न तु कदाचिदप्यर्थे परमाणविति भाव । पङ्कपादिवदिति, बलाकादीनां पक्षिः 25 प्रतिविशिष्टसमुदायः कृष्णा तस्या अप्रहे न हि पक्षिरियमिति विज्ञान भवति तथैव परमाणुनां समुदाय सञ्ज्ञितिसत्, सञ्ज्ञाधीनत्वात्, यथा तन्नां परस्परसम्भयेन पटोऽयमिति व्यवहार, तत्सम्भवाग्रहणे च न पट इति व्यवहार, तस्मात् समुदायोऽनर्थ इति भाव । न च कदाचिदिति । यथाऽर्थेऽर्थसङ्ज्ञा न भवति तथाऽर्थे धर्मसङ्ज्ञापि न भवति, धर्मसङ्ज्ञा शब्दसङ्ज्ञा, अर्थस्यातीन्द्रियत्वादेव कदाचिदपि शब्दसङ्ज्ञापि न भवतीत्यर्थं तथाचानर्थे एव शब्दसङ्ज्ञापि भवति, अनर्थस्य समयस्य कल्पनात्मकत्वात् तत्रैव कल्पनात्मकनामादिषु सङ्ज्ञा तद्विषयस्य ज्ञानं कल्पनात्मकमेव न तु कल्पनापोदमिति । पूर्वमर्थेऽर्थसङ्ज्ञी न त्वर्थे 30 धर्मसङ्ज्ञीत्यप्यपत्तितावत्त्वादनर्थेऽर्थसङ्ज्ञी न च कदाचिदर्थे धर्मसङ्ज्ञीति भावना कृता, सम्प्रति अर्थेऽर्थसङ्ज्ञी न त्वर्थे धर्मसङ्ज्ञीति तद्व्याचष्टोदेव भावना भिद्यत इत्याह—अथ वेति । क्वचिदर्थसङ्ज्ञापि धर्मसङ्ज्ञे अन्तरेण तन्निषेधो न समनवीत्यर्थापत्त्याऽनर्थेऽर्थसङ्ज्ञा धर्मसङ्ज्ञा च लभ्यत इत्याह—अथापरयेति । शब्द शब्दयेन गुणित शब्दमेव भवतीति कल्पनं यथा गणकानां शिष्यमतिर्लंका राय भवदप्यगद्विषय तथा कल्पनापोद प्रत्यक्षमिति कल्पनाया अप्यसद्विषयत्वं निरूलूतवन्न, अत एव सृष्टाणुणादिकल्पनाभ्योऽपि

बुद्धवचनोपप्राप्त्यम्]

दन्वैऽर्थसंज्ञी तस्मिन्नेव च धर्मसंज्ञीति, ततः किं जात ? शून्यशून्यप्रत्युपादनवदसद्विषयत्वं दोषजाताया अपि तस्याः कल्पनाया, ततश्च निर्मूलकल्पनाभात्रसत्यत्वाद्भौतिकरूपसलिला-
दिवीजमृगतृष्णिकादिकल्पनाभ्योऽपि पापीयस्यौ प्रत्यक्षानुमानकल्पने युष्मदीये ।

(अथवेति) यथा शून्य शून्येन गुणित जात शून्यमेवेति, यथा गणकानां क्वचित्कल्पनमस-
द्विषय शिष्यमतिपरिकर्मार्थं तथेदमसद्विषयम्, ततश्चासद्विषयत्वात्निर्मूलकल्पनाभात्रसत्यता-निर्वाजा 5
समुदायकल्पना तद्वर्मकल्पना च, निर्मूले द्वे अपि कल्पने, ते प्रमाणमस्य तन्मात्र, तन्मात्रमेव सर्वं
नान्यत्किञ्चित् सत्य भवत्कल्पिते प्रत्यक्षे, तस्मान्निर्मूलकल्पनाभात्रसत्यत्वाद्भौतिकरूपसलिलादिवीजमृग-
रूपिकादिकल्पनाभ्योऽपि पापीयस्यौ प्रत्यक्षानुमानकल्पने युष्मदीये ।

यच्चाप्यभिहितमभिधर्मकोशे यत्तत्रानेकप्रकारमिन्न इत्यादि यावदनेकवर्णसंस्थानं
पश्यत इति बुद्धवचन प्रत्यक्षलक्षणानुपद्गागतं चक्षुर्विज्ञानसमङ्गिनीलविज्ञानोदाहरणसभाव-10
नवाक्यवचनोपपद्यत एवेत्युपपादयिष्यन् न पश्यतीद पुनर्बुद्धवचन न प्रमाणमिति ।

(यच्चेति) अभिधर्मकोशे निर्दिशित तद्विचार्यम्, तत्रानेक प्रकार प्रकृत कार, कोऽसौ ?
अन्योऽन्यातुल्यत्वम्, केन प्रकारेण मिन्न रूपायतन ? नीलपीतादिप्रकारमिन्न तत्र तस्मिन् रूपायतने
नैकप्रकारमिन्ने कदाचिदेकेन द्रव्येण चक्षुर्विज्ञानमुत्पाद्यते, कदा पुनरेकेन द्रव्येणोत्पाद्यते ? यदा नीला-
दितत्प्रकारव्यवच्छेदो भवति, नीलमेवेद न पीतादि, पीतमेवेद न नीलादीत्येकप्रकारव्यवच्छेदो यदा 15
भवति तदा चक्षुर्विज्ञानमेकेन द्रव्येणोत्पाद्यते । कदाचिदनेकेन, कदा पुनरनेकेन ? यदा तत्प्रकारव्यव-
च्छेदो न भवति, नीलादिप्रकारव्यवच्छेदो यदा न भवति तदा चक्षुर्विज्ञानमनेकेन द्रव्येणोत्पाद्यते ।
अस्मिन्नर्थे उदाहरणमप्याह-दूरान्मणिसमूहमित्यादि, विप्रकृतदेशस्थित मणीनां समूहमनेकवर्णसंस्थानं
अनेकेन वर्णेन संस्थान-व्यवस्थानमस्य तमनेकवर्णसंस्थानं पश्यत अनेकवर्णमनेकसंस्थानञ्च पश्यत
इति वा यो नीलपीताद्यनेकवर्णो वृत्तत्रयस्त्राद्यनेकसंस्थानो वक्षेत्रनीलमरकतसस्यकपुष्परागपद्मराग-20
रफटिकादिमणिसमूहोऽनेकप्रकारमिन्न त पश्यत पुरुषस्य दूरान्न व्यवच्छेदो भवति, आरातु व्यव-
च्छेदो भवति चक्षुर्मिन्नीलो यच्चादीनामन्यतमो वेति ।

तत्र कल्पनापोढस्वलक्षणविषयप्रत्यक्षलक्षणचौद्योपक्रमप्रसङ्गेन यत्तर्हीदं सञ्चिताल-

पापीय इत्याह-तत किं जातमिति । मृगतृष्णिकादिकल्पनासु किञ्चिन्मूलसलिल साधारणधर्मदर्शनादय, अत्र तु न
किञ्चिदिति तेष्योऽपि पापीयत्वमिति भाव । अनेकप्रकारमिन्न इति, अनेकप्रकारमिन्ने रूपायतने तत्र कदाचिदेकेन 25
द्रव्येण चक्षुर्विज्ञानमुत्पाद्यते कदाचिदनेकेन यथा दूरान्मणिसमूहमनेकवर्णसंस्थानं पश्यतो न व्यवच्छेदो भवत्यारातु भवति,
अथमिन्नील इत्यादीत्यभिधर्मकोशे निर्दिशितमिति ज्ञायते वचनमिदं प्रत्यक्षलक्षणस्यानुपद्गागात एतदपि न प्रमाणम्,
अनेकप्रकारमिन्नरूपायतन पश्यतो यच्चक्षुर्विज्ञानं भवति तस्मात्तन्म समुदाय एवेति कथं स्वलक्षणविषयत्वं तस्य कथं वैकृत्येण
चक्षुर्विज्ञानं तस्मादीन्द्रियत्वादिति चक्षुर्विज्ञानमप्यहो नील मिनागतीत्यादिवदतत्त्व कथं तद्बुद्धवचन प्रमाणं स्यादिति भाव ।
अन्योऽन्यातुल्यत्वमिति । नीलादिप्रमाणानां परस्परमद्वैतत्वात्, तमते कस्यापि प्रमाणो केनापि तुल्यत्व नास्ति, 30
तस्मादीन्द्रियत्वात्तद्व्याप्यत्वमावगात्रीकारादिति । नीलादितत्प्रकारव्यवच्छेदो नीलादिरूपेण वास्तविकवस्तुप्रकारेण
पश्यतो निर्वाय इत्यय । अनेकेन वर्णेन संस्थानं व्यवस्थानमस्ति ध्युत्पन्नो नीलादिव्यतिरिक्तवस्तुस्वीकार आपद्यत इति
ध्युत्पन्नतरमाह-अनेकवर्णमिति । कल्पनापोढ स्वत्रयविषय प्रत्यक्षमिति, प्रत्यक्षलक्षणमाक्षेपु पृच्छति यत्तर्हीदं,

म्बना पञ्च विज्ञानकाया इति तत्कथम्? यदि तदेकतो न विकल्पयति, यच्चोक्तमनेकप्रकार-
 भिन्नैकानेकद्रव्योत्पाद्यज्ञानेत्यत्र कल्पनात्मकत्वप्रसङ्गोऽस्वलक्षणविषयत्वप्रसङ्गश्चेति चोदिते
 तत्परिहारार्थमायतनस्वलक्षण प्रत्येते स्वलक्षणविषया न द्रव्यस्वलक्षणमिति कथं तत्कल्पना-
 पेतमित्यन्यत्र विचार करिष्यते । इदमेव तावद्विचारयामो बुद्धवचन कदाचिदेकेन द्रव्येण
 ज्ञानमुत्पाद्यते कदाचिदनेकेनेति । अत्रापि कथमनेकप्रकारभिन्नसामान्यवृत्तिरूपायतनताया
 तद्रूपायतन पश्यतस्तदालम्बनत्वात्तस्य स्वलक्षणविषय तद्युज्यते? तथा रूपविज्ञानकाय
 इति कथं? कथञ्च इति पश्यत तस्यामेकप्रकारावच्छेद? अविभागसमवस्यसमूहात्मकत्वात्,
 मणिसमूहप्रभानुविद्धवर्णसंस्थानयत् ।

(तत्रेति) अत्रापि कथमनेकप्रकारभिन्नसामान्यवृत्तिरूपायतनताया यावत्पठ्यत इति यत्क-
 ० वयम्, कथं वक्तव्यमिति सम्बन्ध, अनेकप्रकारे भिन्ने सामान्ये वृत्तिरस्य रूपायतनस्य तदनेकप्रकार-
 भिन्नसामान्यवृत्तिरूपायतन तद्रूपवशात्तद्रूपायतनता तस्या सत्यामनेकप्रकारभिन्नसामान्यवृत्तिरूपा-
 यतनताया तद्रूपायतन पश्यत, समूहात्मक तदालम्बनत्वात्तस्य, चक्षुर्विज्ञानस्य तद्विषयत्वात्, सामा-
 न्याख्यसमूहरूपायतनविषयत्वात्, कथं स्वलक्षणविषय तद्युज्यते? तथा सर्वरूपादिपञ्चविज्ञानकायाः,
 रूपायतनतद्विज्ञानयोर्दाहरणमात्रत्वात्, कथं स्वलक्षणविषयाः पञ्चविज्ञानकाया पठ्यत इति वक्त-
 15 व्योऽत्र समाधिः । आयतनस्य सामान्यरूपत्वान्न स्वलक्षणतेत्यर्थं, कथञ्चेतीत्यादि, यावदेकप्रकाराव-
 श्छेद इति, कथमिति हेतुपरिग्रहे, चक्षुर्विज्ञानस्य दोषसमुच्चये । केन हेतुना नत्यामनेकप्रकारसामान्यवृत्ति-
 रूपायतनतायाम्, इति शब्द प्रकारवाची, इत्थं नानारूपिरूपायतन पश्यत सञ्चितालम्बनतायामवि-
 भागसमवस्यसमूहात्मकत्वात्-अविभागेन-ऐक्यापत्त्या समवस्था यस्य समूहस्य सोऽयमविभागसम-
 20 वस्यसमूहस्यदात्मकत्वात्तद्रूपायतनस्य कथमेकप्रकारावच्छेद, न भवितुमर्हतीत्यर्थः । किमिव? मणि-
 समूहप्रभानुविद्धवर्णसंस्थानयत्, यथा नानावर्णाना मणीना समूहे तत्रभयानुविद्धे वर्णसंस्थाने ना-
 स्त्येकप्रकारावच्छेदः तथैव द्रव्यावच्छेदाभाव इति ।

एकानेकेति एकस्मिन् द्रव्ये न चक्षुर्विज्ञानमुदेस्यतीतिवत्त्वात्, अनेकद्रव्यालम्बनत्वे च समूहात्मकस्य तस्य कालगिकत्वेन
 कल्पनात्मकता विज्ञानस्य अस्त्यलक्षणविषयता च स्यादिति प्रथमं कृते सतीति भावः । रूपायतनात्मक स्वलक्षणालम्बनं न
 स्वलक्षणमित्युक्ते कल्पनायेत कथं तद्विषय विज्ञानं स्यादिति दोष इत्याह-तत्परिहारार्थमिति । स्वलक्षणस्य रूपाय-
 25 तनस्य कालगिकत्वादिति भावः । अनेकप्रकारेति यतो रूपायतनता नीरपीताद्यनेकप्रकारभिन्ने सामान्ये समूहस्यै
 परिहारस्य समूहात्मक रूपायतन पश्यतस्तदालम्बनं च उर्विज्ञान कथं स्वलक्षणविषय स्यादिति भावः । पश्चानां विज्ञानका-
 यानामपि न स्वलक्षणविषयमित्याह-सर्वरूपादीति । रूपायतनस्यालम्बनत्वे तस्याभिभक्तसमूहारमकत्वादेकेन द्रव्येण
 शनस्तावत्पश्या नीरमेवेदं न पीतादीश्वेवं कथमेकप्रकारावच्छेद इत्याह-कथञ्चेति, तस्या-रूपायतनतायाम् । मूले
 30 रूपायतनताये कथितेऽपि तस्य उदाहरणतया पञ्चरूपायतनानां पञ्चविज्ञानकायानामपि ग्रहण विज्ञेयमित्याह-रूपायत-
 नमिति । अत एव रूपविज्ञानकाय इत्यस्य सर्वरूपादिपञ्चविज्ञानकाया इति व्यावर्णितम् । आयतनस्येति, आयतनं हि
 रूपायतनस्य न स्वलक्षणमात्मकत एवात्र समाधिर्विषय इति भावः । नानारूपिसमूहात्मक रूपायतनं पश्यतो नानारूपा-
 वच्छेद एव स्यात् त्वेकप्रकारावच्छेद एव द्रव्यावच्छेदो वेत्याह-इत्थं नानारूपीति । सञ्चितसालम्बनत्वे एकद्रव्यग्रहणाद्यम्भ

किञ्चान्यत्—

एकस्य च द्रव्यस्य कदाचिद्ग्रहणादेकेन द्रव्येण कथं चक्षुर्विज्ञानमुत्पाद्यते ? तस्मात् किमेतद्बुद्धवचनं बुद्धवचनमिति चिन्त्यताम् । रसनानास्वादितरसाज्ञानवच्चक्षुपाऽगृहीतेषु चक्षुर्विज्ञानं नास्ति ।

(एकस्येति) एकस्य च द्रव्यस्य परमाणोः सर्वदाऽप्यतीन्द्रियस्य ग्रहणाभावादेकेन द्रव्येण कथं चक्षुर्विज्ञानमुत्पाद्यते ? न कदाचित् कथञ्चिदुत्पाद्यत इत्यर्थः । तस्मात् कदाचिदेकेन द्रव्येण ज्ञानमुत्पाद्यते यदा नीलादिप्रकारव्यवच्छेदो भवतीति किमेतद्बुद्धवचनं बुद्धवचनमिति चिन्त्यताम् । किमिव पुनरेकस्य द्रव्यस्य कदाचिद्ग्रहणाच्चक्षुर्विज्ञानं नोत्पाद्यत इति चेत्, उच्यते रसनानास्वादितरसाज्ञानवत्—रसनेन्द्रियेणानास्वादिते यथा रसज्ञानं नोत्पद्यते एव चक्षुपाऽगृहीतेषु चक्षुर्विज्ञानं नास्ति ।

यदि चास्य बुद्धवचनस्य बुद्धवचनत्वसिद्धयर्थमेकेन द्रव्येण ज्ञानमुत्पाद्यत इत्यभ्युपगम्यते ततः— 10

एकद्रव्यज्ञानोत्पादे तु सञ्चितालम्बनकल्पना निरर्थिकैवेति तदभ्युपगमविरोधः ।

(एकेति) यदा चैव प्रत्येकं चक्षुर्विषयता अणूनामिष्यते तदेवमपरं बुद्धवचनमबुद्धवचनं निरर्थकञ्च जायते, कतमत् ? सञ्चितालम्बनाः पञ्चविज्ञानक्रिया इति, एतस्य च सत्यत्वे तदसत्यता स्थितेवेति परस्परतो वचनद्वयविषयोऽभ्युपगमविरोध इत्यत आह—तदभ्युपगमविरोधः ।

किञ्चान्यत्—

तत्प्रकारावच्छेदानवच्छेदानेकप्रकारभिन्नत्वमित्येतान्यपि ज्ञानानि न भवितुमर्हन्ति, रूपायतनस्य सञ्चितगतरेव, नरसिंहवत् । 15

तत्प्रकारावच्छेदेत्यादि यावत्सञ्चितगतरेव, तत्प्रकारः, अवच्छेदः, अनवच्छेदः, अनेकप्रकारभिन्नत्वमित्येतान्यपि ज्ञानानि न भवितुमर्हन्ति, कस्मात् ? रूपायतनस्य सञ्चितगतरेव, सञ्चितमेव हि रूपायतनं, गम्यते वा सञ्चितमवो न प्रकार इति ज्ञानं घटते, प्रकृष्टं फार प्रकारः, नीलः 20 पीत इत्ययमस्माद्विशिष्ट इति परस्परतोऽन्यन्तभेदाभावे प्रकाराभावादभेदगतिः, सामान्येन तु प्रकारज्ञानं घटते । तथाऽवच्छेदोऽन्यस्मादन्यस्य भेदाभेदविकल्पनात्, तथाऽनवच्छेदः । अनेकेत्यनेकेन च प्रकारेण भिन्न इति भिन्नानामभेदगतिः, सञ्चितगतरेवभेदगतेश्च न प्रकारादिज्ञानान्यकल्पनात्मकानि

वेन नैकेन द्रव्येण चक्षुर्विज्ञानमुत्पाद्यत इत्याह—एकस्य चेति । किमेतदिति, एतद्बुद्धवचनं किं बुद्धस्य तत्त्ववैतुर्वचनं भवितुमर्हति नैवेति भावः । एकद्रव्येति, एकस्मादुत्पन्नद्रव्यादि चक्षुर्विज्ञानमुत्पाद्यत इत्यभ्युपगम्यते एकद्रव्यावच्छेदाय तर्हि सञ्चितालम्बनकल्पना किमर्थो, यदि च चक्षुर्विज्ञानस्य सञ्चितमेवालम्बनं यथार्थं तर्हि कदाचिदेकेन द्रव्येण चक्षुर्विज्ञानमुत्पाद्यत इत्ययमर्थम्, अन्यथा यथार्थत्वे सञ्चितालम्बना पक्षे विज्ञानक्रिया इत्ययमर्थमिति वचनद्वयस्याभ्युपगमो विरुद्ध इति भावः । तत्प्रकारेति, सञ्चितं नामरूपरूपायतनमभिन्न प्रकारादिज्ञानानि च भिन्नेष्वभेदकल्पनाद्भवन्ति, नीलपीतादिप्रत्येकप्रमाणवद्भेदे कथं तत्प्रकारादिज्ञानानि स्युः सञ्चितस्यैव भेदेन ज्ञानात्, अनेकप्रकारभिन्नसामान्यरूपरूपायतनवैतुर्वचनं सञ्चिते तेष्वभेदकल्पनात् ज्ञानात्, एवमवच्छेदं नीलमेवेदं न पीतादीन्वेवं रूप एव व्यवच्छेदाभावश्च न घटति 30 इति । सञ्चितस्यैवभेदस्यैव च ज्ञानात् नीलादिप्रकारादिज्ञानानि कल्पनात्मकानि न वा स्वलक्षणविषयापीत्याह—सञ्चितगतरेविति । तयोर्होति, नराकारसिंहाकारसर्वयोरनपि सति नरासिंह इति च प्रकारपरतिर्युक्ता, अन्यथा

स्वल्क्षणविषयाणि च भवितुमर्हन्ति, किमिव ? नरसिंहघ्न, यथा नरस्याफारोऽघस्त्य, सिंहस्या-
वार शिरोभाग, तद्गुभयाभेदगतैर्नरसिंह इत्युच्यते, एव प्रकारविज्ञानान्यपि भिन्नेष्वभेदकल्पनादेव
स्युर्नान्यथेति । नरे सिंहे च नरसिंहाविति भिन्नयोरभेदगयभावाददृष्टान्तवैति चेन्न, सञ्चययोरेवा-
भेदरूपत्वात् ।

नरसिंहानेकप्रकारगतिरपि हि नरत्वसिंहत्वसञ्चययो पूर्वं भेदेन दर्शनादभेदकल्पना-
त्मिकाऽभेदगतिरिति युक्ता, न तथा असञ्चयेषु तद्द्रव्येष्वणुषु, असञ्चितस्यादर्शनात् कुत
एव तद्भववच्छेदादि सम्भाव्येत, एव तावदेकेन द्रव्येणेत्युक्तम् ।

नरसिंहानेकप्रकारगतिरपि ह्रीत्यादि, तयोर्हि प्रत्येक नरसिंह इति च भिन्नयोरेपि
प्रकारगति, यन्मात् नरत्वसिंहत्वसञ्चययो पूव भेदेन दर्शनात्भेदकल्पनात्मिकाऽभेदगतिरिति युक्ता,
10 तथा अभ्युपेत्यापि नरसिंहप्रकारगतिमेव च, असञ्चयेषु तद्द्रव्येष्वणुष्वित्यादि, सञ्चितालम्बनाः
पञ्चविज्ञानकाया इति यदुक्तं त्वया तद्विस्मृत्येदमुक्तं यदेतदनेकप्रकारभिन्न रूपायतन तत्र कदाचिदेकेन
द्रव्येण ज्ञानमुत्पाद्यत इति । चक्षुर्विज्ञानसमञ्जी नील विजानाति नो तु नीलमित्येतदपि विस्मृत्येदमुक्तं
कदाचिदनेकेन यदा तद्द्रव्यवच्छेदो न भवति तद्यथा-मणिसमूहमनेकवर्णसंस्थान पर्यत इति नीलपी-
तापनेकरूपस्य युगपद्द्रव्याभ्युपगमे नीलैकरूपविज्ञानविरोधादित्याल प्रसङ्गेन । प्रकृतमुच्यते-द्रव्यस-
15 त्वेषु नीलपीतादिप्रकारग्रहणमेव नास्ति तदसचये, कि कारण ? असञ्चितस्यादर्शनात्, असञ्चि-
ज्ञानमदर्शनमतीन्द्रियत्वादित्युक्तम्, कुत एव तद्द्रव्यवच्छेदादि ? सति हि दर्शने तद्द्रव्यवच्छेदान-
वच्छेदप्रकारभिन्नत्वज्ञानानि सम्भाव्येरन्, असति दर्शने दूरादेव तानि न स्युः । एव तावदेकेन
द्रव्येणेत्युक्तम् ।

यदपि चोक्तमनेकेन द्रव्येण कदाचिज्ज्ञानमुत्पाद्यत इत्यस्मादनेकेनेति चचनात् तस्या-
20 नेकद्रव्यसवृत्तिसत्त्वात् सामान्यता, सामान्यत्वादसत्कल्पन तत्, तद्विषया पञ्चविज्ञानकाया
असत्कल्पनविषयत्वाद् अनुमानतदाभासज्ञानवदप्रत्यक्षमप्रमाण वा, दूरान्मणिसमूहदर्शनवद्वा
न स्वल्क्षणविषया प्रसक्ता ।

(यदपीति) न च षेचलमन्वल्क्षणविषयवैव दोषः, कि तर्हि ? एकविज्ञानमनेकविषयताऽपि
दूरदर्शनवद्वेति, सुद्वयचनासमञ्जसत्वप्रतिपादनप्रसङ्गेनेदमप्युपन्यस्तम् ।

25 यदपि च युद्धेनोक्तं द्वय प्रतीत्य चक्षु प्रतीत्य रूपाणि च प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञान मन-
प्रतीत्य धर्माश्चोत्पद्यते मनोविज्ञानमिति तद्विरध्यते,

नराकारसिंहानारसञ्चययोर्भेदेन दर्शनात् अणुनात्मगतितात् भेदेन कदाप्यदर्शनात् कथ तप्रकारादिव्यवच्छेद इति भाव ।
कदाचिदेकेनेति, अनेन गतितात्पर्येण परिलक्षम् कदाचिदेकेनेति, अनेन नीलादिनिगनाद्यभिचारिवैकिक
रूपेण नीलज्ञानानुदयात् अनेकया नीलपीतादीनां युगपच्चतुषा मणे सञ्चितेऽपि तिलैक्यमन विरोधात् सम्भवतीति
30 भावः । पञ्चविज्ञानकाया इति, असत्कल्पनात्मकामा विषयत्वाद् अनुमान यथा न प्रत्यक्ष तथैतेऽपि, अनुमानाभावात्
पञ्चविज्ञानविषयत्वाद्प्रमाणानि एव सगृह्यात्मनमणिसमूहदर्शनवच्च स्वल्क्षणविषया न भवेयु । एकविज्ञानमिति, एकविज्ञान

यद्यपि च बुद्धेनोक्त द्वय प्रतीत्येत्यादि यावद्धर्माश्चोत्पद्यते मनोविज्ञानमिति, यद्यनेकेन द्रव्येण ज्ञानमुत्पाद्यते साक्षाद्बुद्धेनोक्त यद्यपि च द्वय प्रतीत्येत्यादि विरुद्धत इत्यभिसम्बन्ध, आध्यात्मिक-मायतन बाह्यद्वय द्वय प्रतीत्य विज्ञानस्योत्पत्तिर्भवति इत्युक्त्या स्वयमेव पुनः प्रतिवृच्छय व्याकरोति, कतमद्वय प्रतीत्य ? चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि च प्रतीत्येत्यादि विभज्य वाच्य गतार्थमेव तत् । द्वयपदान् विज्ञानपदमुत्पद्यत इति पूर्वपक्षः, तथा चाह 'विज्ञानाति न विज्ञानमेकमर्थद्वय यथा । एकमर्थं 5 विज्ञानाति न विज्ञानद्वय तथा' इति, अत्रोत्तरमाह—अत्रापि चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि च प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञानस्योत्पत्तिर्भवतीति द्वयी गतिः । बहुवचननिर्देश सञ्चयापेक्षयाऽतीन्द्रियाणामपि रूपाणा व्यक्तियुक्तपदार्थाश्रयः स्यात्, 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' (पा अ० १ पा २ सू० ९) इति ज्ञातिपदार्थाश्रयो वा । तत्र यदि व्यक्त्यपेक्षो निर्देशः सञ्चयाधारतया ततोऽयमेव सवृत्तिसत्ता-मान्यासत्कल्पनविषया पञ्चविज्ञानकाया न स्वलक्षणविषया इति दोषः, अथ द्रव्योक्तमेतज्जातीयाः 10 परमाणव एकरूपनिर्देशेन सर्वे निर्देष्टव्या इत्येकस्मिन् बहुवचन तत इहाभ्युपगमविरोधः, अभ्युपगमत्वयाऽतीन्द्रियाः परमाणव इति तेन विरोधः ।

अस्मिन्नाभ्युपगमेऽन्यदप्यनिष्ठापादनमुच्यते—

बुद्ध्यादेरपि चैन्द्रियकत्वमतीन्द्रियत्वाद्व्युत्पद्यत्, रूप वा न चक्षुर्ग्राह्य स्यादतीन्द्रियत्वाद्बुद्ध्यादिवत्, नन्वतीन्द्रियत्व चक्षुर्ग्राह्यत्वञ्च परस्परतो विरुध्येतेति तन्मा मस्या, भव- 15 तोऽनिष्ठापादनपरत्वात्, भवद्बुद्धिनिवर्तनफलत्वाच्चास्य प्रयोगस्येति । अथापि यश्चात्र विरोधः सम्भाव्येत स तुल्य परमाप्यैन्द्रियकत्वेन ।

बुद्ध्यादेरपि चैन्द्रियकत्वमतीन्द्रियत्वाद्व्युत्पद्यति, बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषवेदनादयो धर्माश्चाक्षुषाः स्युर्भवत्परिकल्पिताः, अतीन्द्रियत्वाद्व्युत्पद्यत्, परमोऽणुः परमाणुः अणुशब्द सूक्ष्मपर्यायः, परमशब्दस्तद्विशेषवाची, स चातीन्द्रियत्वे घटते तस्यातीन्द्रियस्यैन्द्रियकत्व-चाक्षुषत्व यथाविर- 20 द्धमेवमिदमपि बुद्ध्याद्यैन्द्रियकत्व तुल्यमिति समानदोषतया विरोधोद्भावनमस्तु को दोषः ।

किञ्चान्यत्—

चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि च प्रतीत्य चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यत इति चातीन्द्रियत्वादानुमान-विरोधः, उक्तभावनवत्स्वप्नचनविरोधोऽपि ।

नसानेकविषयत्व दोषः, विज्ञानाति न विज्ञानमेकमर्थद्वय यथेष्टुक्तेरिति भावः । द्वयपदानादिति, चक्षुरूपधोत्रस्य चन्द्राण- 25 च्चरत्नारसत्स्वरूपशोभोपमैरुद्गणाद्बुद्ध्यात्प्राप्तविज्ञानपदमुत्पद्यत इत्यर्थः । द्वयी गतिरिति, रूपाणीति बहुवचननिर्देशो द्विषेव सम्भवति यद्यथाचाररूपपदप्रत्ययेत्या जात्यपेक्षया वेति भावः । तत्र व्यक्त्यपेक्षनिर्देशाङ्गीकारे विज्ञानानां सञ्चितात्मन्वनत्वात् सद्यस्य च संवृत्तिसत्त्वारसामा-यस्यतयाऽसद्रूपत्वात् वरपरानमकत्व स्यात् । जात्यपेक्षनिर्देशाङ्गीकारे वैकल्पिकत्वस्य नानाविधया परमाणोरतीन्द्रियत्वाभ्युपगमविरोध इत्याह—तत्र यदीति । अतीन्द्रियस्याप्यैन्द्रियकत्वे दोषमाह—बुद्ध्यादेरपीति अत्रैन्द्रियकत्व यशुर्ग्राह्यत्वं विवक्षितम् । अतीन्द्रियत्वचक्षुर्ग्राह्यत्वयोर्विरुद्धत्वादेव भवतोऽतीन्द्रमा 30 पाद्यते मया यदेकत्र-मालम्बनत्व चक्षुर्विज्ञानस्याभ्युपगम्यत इत्याह—भवत इति । अद्यावतुमानप्रयोगोऽतीन्द्रिये परमाणौ भवतीति चाण्डालम्बनतादुर्द्ध निरस्यति, एतावदेवास्य प्रयोगस्य फलमेत्याह—भवद्बुद्धीति । अद्यापीति बुद्ध्याद्यैन्द्रियकत्वे यो विरोध उद्भाव्येत भवता स एव विरोध परमाप्यैन्द्रियकत्वेन तुल्यो न त्वेकदोषः कर्तुं पार्यत इति भावः ।

(चक्षुरिति) स्थूलाना सूक्ष्मपूर्वकत्वात् कार्यानुमानसिद्धा परमाणवः, तस्मान्नित्यानुमेयाना
तेषा चक्षुर्विषयत्वाभ्युपगमेन च तयोरेनुमानविरोधिता । विज्ञान्यन्त-उक्तभाव तावत्स्ववचनविरो-
धोऽपि, उक्ता भावना तद्वदुक्तभावनान्वत्, एवमेव च परमाणुरतीन्द्रियत्वाचाक्षुषक्षेत्रानुमानविरोध-
भावनयोक्त्या तुल्यत्वादतीन्द्रियत्वाभिमत परमाणुश्चक्षुर्विषयतामायातीति ह्यवतः स्ववचनविरोधोऽपि ।

वादपरमेश्वरसश्रयश्चैवम्,

(वादेति) एवञ्च भयत एकातवादिनस्तस्यागेनानेकान्तवादाश्रय । वादाः सर्व एव लोक
स्वसात्कर्तुं समर्थत्वाद्येकमेवैतत् एकाता अपि, तेषा तु सर्वेषामनेकान्तवादः परमेश्वरस्तद्वदशवर्तिना-
मीष्टे, तेषा स्वार्थोन्नयान्मर्थानामपि परस्परविरोधदोषवतामुदासीनमध्यनृपतिपत्सध्यादिपद्गुणा-
न्यतमगुणाभविणा विजिगीषूणा परार्पणलक्षणसश्रयगुणाधार परमेश्वरः स्याद्वादः, तत्संप्रदेयैव
10 स्वतृत्तिलाभात्तदसश्रये परस्परकायविलोपान् स्वय विनाशाच्च तेषाम् ।

लौकिको व्यवहारनय आह—

न च नस्तेन विरोध, तस्य लोकनाथत्वात्, स हीन विलुप्यमानस्य लोकतत्त्वस्य
त्राता, सर्ववादभेदयथार्थाना लोकसवादेनोपग्राहयित्वा पालनात् ।

(न चेति) लोको हि व्यवहारनयस्तद्वदशवर्तित्वेन तन्मवविलोकनाल्लोकस्य नाथत इति लोक-
15 नाथः स्याद्वादः कस्मात् ? स हि इन, यतो विलुप्यमानस्यैकान्तवादिभिर्लोकतत्त्वस्य—लोकसारस्य
सम्यग्दर्शनरत्नस्य धाता—त्राणशीलस्त्राणधर्मा साधुत्राणकारी वेति, कथं प्रातेति चेत् ? सर्ववादभेदे-
त्वादि, लोकरूपाणां सववादानां भेदा सर्ववादभेदाः नित्यावित्याद्येकाताः, तेषा यथार्थाः—यथार्थ-
भावाः—स्वविषयसमर्थनभाविता, तेषा लोकसवादेनोपग्राहयित्वा परस्परसाम्यावस्थापनेन पालनात्
प्रातेत्युच्यते ।

20 इतर आह—

कथं सश्रय इति चेत् ? अनेकात्मकरूपायतनाभ्युपगमात् ।

(कथमिति) अस्तु तावद्वादपरमेश्वरत्व लोकत्राणात् स्याद्वादस्य, लोकत्राणञ्च परस्पराविरो-
धोपपादनेनेकीकरणाय तेषाम् । वादपरमेश्वरसमाश्रयः कथमेकान्तवादानामित्यत्रोच्यते, अनेकात्मक-
रूपायतनाभ्युपगमात्, अनेक आत्मा यस्य तदिदमनेकात्मक रूपायतन ससदेकेन रूपेण कदाचि-

25 चक्षुः प्रतीत्येति, परमाणुस्य ह्यनेनाभ्युपगमेन चक्षुर्विषयतोका सा च न युष्ठा परमाणूना कार्यलिङ्गेन नित्यानुमेयत्वाद्
तस्वसाधनानुमानविरोधस्तद्वचनाभ्युपगन्तु प्रसज्यत इति भावः । उक्तभावनान्वादेति, एवञ्चोक्तरीत्या परमाणुरतीन्द्रिय
त्वेन चाक्षुषत्वाभ्युपगमे यथाऽनुमानविरोधस्तथैवातीन्द्रियत्वाभिमत परमाणुश्चक्षुर्विषयतामायातीत्युक्तौ स्ववचनविरोधोऽपि
स्वापि भावः । तयो, —परमाणुश्चक्षुषत्वयो । वादपरमेश्वरेति, प्रत्यक्षेकातवादा इत्यत्र, अनेकातवाद पर-
मेश्वर तद्वदशासनमीश्वरात् ते हि वादा यदपि स्वस्वार्थोन्नयने समर्थोक्त्यापि परस्परं विरुद्धा स्तिसिद्धिप्रदयानासनद्वेषसमा
30 न्यतमगुणा मध्यस्थ रूपतिमास्त्राविरोधेन यथा वचन तथा स्याद्वाद एवमयऽपरनयार्पणलक्षणमाश्रय दत्त्वा विरोध परि
हरति, मनानामितरनयानवेषस्तद्वद्वयभावात् तस्मात्पक्षतयव इतिरिति भावः । तन-स्याद्वादेन सह । अनेकात्मकेति,—अने
कात्मकरूपायतनाभ्युपगमाद्वादेन स्याद्वाद समाहित तन्नेकेन कदाचिज्जातमुत्पादये यथा नीलदिव्यवच्छेदः कदाचिदनेकेन

ज्ञानमुत्पादयति कदाचिदनेकेनेति तद्व्यवच्छेदान्वयवच्छेदाभ्यामिति तदभ्युपगमान् स्वाह्वादसमाश्रय ,
स्वाह्वादकदेशाश्च नया एकान्तवादाः, यथोक्त—'भद गिच्छादसणसमूहमइयस्त अमयसारस्त ।
जिणवयणरस भगवओ सविगगुहाहिगम्भस्त' (समते गा ५९) इति, नैताः स्वमनीषिकाः, लक्ष-
णमपि तथैव नयाना, उक्त हि 'द्रव्यस्यानेकात्मकत्वेऽन्यतमात्मकैकान्तपरिग्रहो नय', स्वप्राधान्ये-
नार्थनयनान्नयः, स च मिथ्यादृष्टिनेकाकारार्थस्य विपरीतप्रतिपत्तित्वात्, अनेकात्मकवस्तुप्रतिपत्ति- 5
त्वात् स्वाह्वादस्य याथार्थ्यम् । कथ पुनर्लोकभूतेन व्यवहारनयेनैकान्तवादिनो निगृह्यन्त इति चैल्लोक-
नाथसमाश्रितत्वात्तेषाम्, लोकनाथपक्षसमाश्रय एव प्रतिवादिपक्षाभ्युपगमः, स निग्रहस्थानमेकान्त-
वादिनामभ्युपगमसमकालमेवावसितो वाद इति ।

अत्र चैकरूपायतनाधारतया त्वयाप्यनेकान्तवादोऽभ्युपगत एव, तदाधारतया हि
तत्रेत्यधिकरणवाचिप्रत्ययान्तेन तत्रशब्देनाव्यतिरेकं रूपायतनमेवोक्त तस्यैवारूपरूपता पुन- 10
र्दर्शिता, कदाचिदेकेन द्रव्येण कदाचिदनेकेन ज्ञानमुत्पाद्यते इति ब्रुवता । एवञ्च तस्यैकस्यैवै-
कताऽनेकता च त्वयैवोक्ता तथाऽविभक्ततत्त्वेन ज्ञानोत्पत्तेः । दृश्यते हि तदेव रूपायतन
पश्यत एकमनेकञ्च परमाणवस्तत्समूहश्चेति स्वलक्षणसामान्यविषयज्ञानोत्पत्तिः, उक्तहेतुवदेत-
दपि भेदाभेदात्मकम् ।

(अत्रेति) त्वयापि स्वाह्वादाभ्युपगतानेकात्मवस्त्वैकानेकत्वानेकान्तवादोऽभ्युपगत एव, 15
यस्मादनेकप्रकारभिन्न इत्यादि यावदनेकवर्णसंस्थान पश्यत इति, अत्र च चाक्ये एकमेव
रूपायतन ज्ञानाधारममिष्ट यस्मात्तदाधारतया पुनस्तत्रेत्यधिकरणवाचिप्रत्ययान्तेन तत्रशब्देनानन्त-
रनिर्दिष्टमेव रूपायतनमव्यतिरेकमभेद तस्य वस्तुन आगृह्योक्तम्, तस्यैवारूपरूपता पुनर्दर्शिता
कदाचिदेकेन द्रव्येण कदाचिदनेकेन ज्ञानमुत्पद्यत इति ब्रुवता, रूपायतनस्यैवैकानेकसरयानिर्दे-
श्यत्वमनभ्युपगच्छता कथ तत्रशब्दसामानाधिकरण्यमापादयितुं शक्यते यदि तदेकमनेकञ्च न 20
स्यात्, इतरथा तत्र च रूपायतनेऽन्यत्र चेति स्यान्न तु भवति, तस्मादेवञ्चेत्यादि, एवञ्चोक्त-
विधिना तस्य—त्वयैवोक्तस्य रूपायतनस्यैकस्यैव एकताऽनेकता चातस्त्वयैवोक्ता, कस्मात् ? तथाऽ-

यदा तदव्यवच्छेद इत्यभ्युपगमाच्च । एकान्तवादरूपा प्रत्येकं सर्वे नया स्वाह्वादस्यैकदेशरूपा एवेत्याह—स्वाह्वादेति,—अत्रार्थं
पूर्वाचार्यगाथाप्रमाणमाह—भद इति, मित्यादर्शनसमूहमयस्य तथात्वेऽन्यतसारस्य ससारभयोद्विषमैर्मांशाभिलाषुर्निर्मितर-
जिनवचनप्रदास्तुभि सुषेनावगणुमइस्य भगवतोऽर्हतो वचनस्य कस्याण भवतिविति गाथार्थं । तथा नयस्वरूपमप्यत्रार्थे प्रमाणः 25
त्वेनाह—द्रव्यस्येति । नवेकान्तवादा स्वाह्वादकदेशास्तर्हि कथ तद्वादिनो निगृह्यत इति चेत्स्वाह्वादसमाश्रयणादित्याह—कथ
पुनरिति । स्वाह्वादाश्रयणमेव तेषा प्रतिवादिपक्षाश्रयण तदाश्रयणस्य निग्रहस्थानत्वात्तदभ्युपगमे स निगृहीत एवेति भाव ।
एकमेव रूपायतनमिति, नीलपीतादिनानास्परूपायतनमेकमिष्ट, ज्ञानाधारतया तद्वचनेऽधिकरणवाचिप्रत्ययादेन तत्र
शब्देन रूपायतनस्यैवाभिन्नस्य प्रहणात्, तत्रैवावच्छेदानवच्छेदाभ्यां रूपरूपायतनयो प्रदर्शनाच्च, एवञ्च तत्रशब्दप्रमाह्यस्यैकाने
करूपतया वर्णितस्य रूपायतनत्वे तदपि रूपायतनमेकानेकसंख्याननिर्देशमेव स्यात्, अथवा तत्रशब्देन सामानाधिकरण्य न 30
स्यात्, किन्तु तत्रैकस्मिन् रूपायतने नीलादिप्रकारवच्छेदोऽन्यत्रावच्छेद इति स्यान्न तु तथा भवतीति भाव । त्वयैव रूपा
यतनस्यैकानेकतेरिति साधयति—एवञ्चेति, तथा च चक्षुर्विज्ञानाधारं रूपायतनमेकानेकस्वरूपम्, तथाऽविभक्तत्वेन ज्ञानो
रपते, दूरदृष्टव्यपथानेकवर्णसंस्थानमपिसमूहवदिति प्रयोग, समूहरूपेणैकत्वं परमात्माननाऽनेकत्वं रूपायतनस्य विद्वेयम्,

विभक्त्यादि, तेन प्रकारेण तथा, अविभक्त तत्त्व यस्य तद्विदमविभक्ततत्त्व तद्भावस्वरूपम्, एकोनक-
 त्वाद्यविभक्तवस्तुतत्त्व, तेन तथाऽविभक्ततत्त्वेन ज्ञानोत्पत्तेरिति हेतु, कस्मिन् साध्ये ? तस्यैवका-
 नेनतायाम् । दृश्यते हि तदेव रूपायतन पश्यत एकमनेकञ्च परमाणवस्तत्समूहश्चेति ज्ञानोत्पत्ति,
 दूरान्मणिसमूहमनेकवर्णसंस्थान पश्यत इत्युदाहरणमप्येवमेवैकानेकरूपद्रव्यरूपायतनत्वे साध्ये चक्षु-
 र्विज्ञानाधारस्य वस्तुन साधर्म्यदृष्टावत्त्व भजते नैकान्तैकानेकरूपत्वे, ततश्चावश्यमेवोऽर्थ आपद्यते
 स्यादेक रूपायतन स्यादनेक रूपायतनमिति, कस्मात् ? त्रिगुणरूक्षत्वाभ्या चैक्यपरिणामापत्तेस्तत्स-
 मूहप्राहृतत्वादेकम्, द्वयार्थावस्थानात् परमाणूना स्वरूपभिन्नानां भेदादनेकम् । अत एव द्रव्यम्,
 रूपादिगुणपर्यायपरिणामापत्तेरद्रव्यम्, प्रतिस्वमसाधारणरूपादिपरिणामापेक्षया स्वलक्षणविषयम्,
 साधारणीभूतभेदसमूहापेक्ष चाक्षुपत्वादिपरिणामापत्ते सामान्यविषयम्, यद्योक्त 'भेदसपाताभ्यां
 ० चाक्षुषा' (तत्कार्यं ० अ० ५ सू० २८) इति । उक्तहेतुवदिति, तथाऽविभक्ततत्त्वज्ञानोत्पत्तेर्भे-
 दाभेदात्मकज्ञानोत्पत्तिवदेतदपि वस्तु भेदाभेदात्मकमिति ।

इतर आह—

ननु कदाचिच्छब्द कालान्तरवचन, तस्मिन्नेव हि वस्तुनि कदाचित्कालान्तरे ज्ञान-
 मेकाकारमुत्पद्यते कदाचिदनेकाकार ज्ञानस्यैवाकारवत्त्वात्तन्न, एककाल एवोभयरूपत्वात्,
 15 स्यात्तत् तत्, परमाणुद्रव्यसमूहाभेदात्, स्यान्न तत् तत्, रूपादिपरिणामभेदात्, ग्रहणाप-
 देशविशिष्टार्थत्वादेकानेकात्मक तद्वस्तु, अनेकवर्णमणिरूपतत्, एकपुरुषपितृपुत्रादिवद्वा ।

(नन्वित्यादि) निराकारवाह्यवस्तुपक्षे । अत्रोच्यते तत्रैककाल एवोभयरूपत्वात्, एकस्मि-
 न्नेव हि काले नीलपरमाणुसमूहाकारज्ञानस्य भेदाभेदात्मकत्व दृष्टमतो न सम्यगुक्त कदाचिच्छब्दः
 कालान्तरवचनस्तस्यादेकाकार कदाचित् कदाचिदनेकाकार ज्ञानमुत्पद्यते तस्मिन्नेव वस्तुनीति, तस्माच्चै-
 20 एककाल एवोभयरूपत्वात्, स्यात्तत्तत्,—तदेव तद्वस्तु, परमाणुद्रव्यसमूहाभेदात्, स्यान्न तत्तत्, रूपादि-

अयम्भाव रूपायतनमधिकृत्योत्पद्यमान नीलादिचाक्षुष ज्ञान यथा परमाणुं समुदाय वा पार्थक्येन दृक्श्रोत्रपद्यते किं त्ववि-
 भक्तवस्तुतत्त्वेन, अत एव तज्ज्ञान स्वलक्षणविषय सामा यविषयमपि, अत एव च भेदाभेदात्मकमपेक्षविशेषादेवमेव तद्वा
 ह्यमपि वस्तु भेदाभेदात्मक द्रव्यपर्यायत्वमनेकानेकरूपत्वं तथाऽविभक्ततत्त्वेन ज्ञानोत्पत्तेरिति । तदेव रूपायतनमिति
 25 अविभक्तवत्त्वात्नेन प्रकाशिता । रूपायतनस्यैकत्व कथमित्यत्राह—त्रिगुणेति, परमाणूना परस्परं त्रिगुणत्वक्षत्वगुणत एक्य
 परिणामो ज्ञात इति तदपेक्षया समूहस्यैव प्राद्यतया तदपेक्षया चैकत्व रूपायतनत्वपरमाणूनामिति भाव । अनेकत्वे वार-
 णमाह—द्रव्यार्थेति, एक्यपरिणामलक्षणपर्याय प्रति सर्वेषां परमाणूनां द्रव्यार्थतयाऽवस्थानेऽपि प्रतिपरमाणु स्वरूपभेदात्त-
 पेक्षयाऽनेकत्वमिति भाव । अत एवेति, रूपादिगुणपर्याय प्रति परमाणूनां द्रव्यार्थतयाऽवस्थानादेवेत्यर्थ । तेषामेव परमा-
 30 णूनां रूपादिगुणात्मकतया पर्ययनादद्रव्यमित्याह—रूपादीति, परमाणूनां चाक्षुषविज्ञानस्य च स्वलक्षणविषयत्वे वारणमाह-
 प्रतिस्वमिति, प्रतिपरमाणु रूपादिगुणपर्यायस्या वासाधारणत्वात्तदपेक्षया द्वयोरपि स्वलक्षणविषयत्वमिति भाव । द्वयो सामा-
 यविषयत्वे हेतुमाह—साधारणीभूतेति नीलधीतादिमानारूपरूपिसाधारणत्वात्पत्त्वपरिणामो परमाणूना भेदसंघाताभ्यां
 35 मवति तदपेक्षया द्वयो सामा यविषयत्वमिति भाव । न वविभक्ततत्त्वेन ज्ञानोत्पत्तेरिति हेतुरसिद्धो येन ज्ञानस्यैकानेकाकारतया
 वस्तुपि तथा स्यात्, किं तु ज्ञानभेददेकाकारमयदा चानेकानारमुत्पद्यते न त्वेकदोभवाकारमित्याह—नन्विति । एक-
 कारे ज्ञानमुत्पद्यतेऽनेकाकारे ज्ञानमुत्पद्यत इत्युक्तया ज्ञानस्यैव नीलाद्याकारो धर्म न त्वर्थस्य चक्रिजतादौ रजतज्ञानमर्थो
 मयेऽपि साधारणत्ववदेव ननु विज्ञानाभावे साकारोऽर्थ इति साकारज्ञानवादिनात्प्रतिप्रायेणाक-ज्ञानस्यैवाऽऽकारवत्त्वा-
 40 दिति, एवमर्थेणैव साकारत्व प्रतिक्षितम् । अपिचैव परमाणुनीलसमुदायाकारज्ञानस्य दर्शनद्वेदाभेदात्मक सिद्धमेव
 स्थलरूपति—तत्रेति, स्यात्तदिति, समूहस्य समुत्पन्नत्वं प्रतिपादयति स्यान्न तत्तदिति, समूहस्य समुत्पन्नत्वं प्रतिपाद-

परिणामभेदात् । हेत्व-तरमप्यरोच्यते-ग्रहणापदेशविशिष्टार्थत्वात्, ग्रहण-ज्ञान ज्ञानमेवापदेशो हेतुः, तेन हेतुना विशिष्टो ग्रहणापदेशविशिष्टः स चामावर्धश्च तद्भाषो ग्रहणापदेशविशिष्टार्थत्वम्, यस्माच्चक्षुर्विज्ञानाद्धेतोर्विशिष्टोऽर्थो रूप समुदायात्मक गृह्यते तस्मादेकानेकात्मक तद्वस्तु, को दृष्टान्तः ? अनेकवर्णनगिरूपवत्, एक एव वा गणिर्गैचक इकटिकाद्यन्तमस्तद्रूपवत्, नानावर्णाना वा मणीना समूहस्य रूपवत्, यथा तद्ग्रहणापदेशविशिष्टज्ञान परिच्छिन्नविभिनरूप तथा चक्षुर्विषयाभिमत वस्तु । 5 एवंपुरुषपितृपुत्रवद्वेति ग्रहणापदेशविशिष्टस्य साधर्म्यदृष्टान्तात्तरम्, यदैकं पुरुषोऽनेकसम्बन्धिजनापेक्षया पिता पुत्रो भानिनेयो मातुल इत्येवनादिव्यपदेश्यत्व भजते न चाम्य विरोधसङ्कराननस्थाप्रसङ्गदोषा ग्रहणापदेशविशिष्टार्थत्वादेव चक्षुर्विज्ञानविज्ञेय वस्तु प्रतिपत्तव्यम् ।

अतोऽनपेक्षितस्वाभ्युपगममनेकान्तद्रूपणमापद्यते, अविभावितैवमर्थ्यपूर्वाभ्युपगमत्वाद्दोषमुग्धभ्रान्तोन्मत्तादिवत्, अनपेक्षितस्वाभ्युपगमानेकान्तद्रूपणत्वात् कस्य वयं विशेषे- 10 प्यायमेवोन्मुग्धो भ्रान्त उन्मत्तो वेति दोष द्रूम ? न विशेषदोषः कस्यचिदपि ।

अतोऽनपेक्षितेत्यादि, अत एव कारणाद्येऽत्र बोध्यन्ति परस्परविरुद्धाना कथमेकत्र सम्भव इति तेषा तदनपेक्षितस्वाभ्युपगममनेकात्तद्रूपणमापद्यते, स्वाभ्युपगमं स नापेक्षते यस्मिन् दूषणे तदनपेक्षितस्वाभ्युपगममनेकात्तद्रूपणम्, तद्यथा-सर्वं सर्वात्मकमविशिष्ट प्रतिज्ञाय परिणामभेदव्याख्यानश्चानपेक्ष्यानेकान्तद्रूपणम् । देशकालकृतात्यन्तविशिष्टत्व प्रतिज्ञाय सत्तानविशेषव्याख्या- 15 नमनपेक्ष्यानेकान्तद्रूपणम् । असत्कार्योत्पत्तिं प्रतिज्ञाय तुल्यजातीयद्रव्यगुणान्तरारम्भनियमन्याप्यानश्चानपेक्ष्यानेकात्तद्रूपणम् । वस्माद्धेतो ? अविभावितैवमर्थ्यपूर्वाभ्युपगमत्वाद्वा, एकान्तवादिनामुक्तानेकान्तस्वरूपोऽर्थ एवमर्थ, तद्भाष ऐवमर्थ्यमविभावितैवमर्थ्यं पूर्वाभ्युपगमश्च यैस्त इमेऽविभावितैवमर्थ्यपूर्वाभ्युपगमा एकान्तवादिनस्तद्भाषादविभावितैवमर्थ्यपूर्वाभ्युपगमत्वाद्दुग्धभ्रान्तोन्मत्तादिवदनपेक्षितस्वाभ्युपगमानेकान्तद्रूपणत्वात् कस्य वयं विशेषेऽप्यायमेवोन्मुग्धो भ्रान्त उन्मत्तो वेति 20 दोष द्रूम ? सर्वं एव यूयमेव दोषद्रष्टार किं तपस्विना विशेषेकान्तवादिनैव वादिपरमेश्वरपरिरक्ष्यलोकतत्त्वविलोपनोद्यमिनेति, अत आह--न विशेषदोषः कस्यचिदपीति ।

प्रागभिहितसम्बन्धागतकल्पनात्मकत्वापादनबोधद्रूपणमनुक्त्वा तदभ्युपगमेन परिहारोक्तिरायत्तनस्वलक्षण प्रत्येते स्वलक्षणविषया न द्रव्यस्वलक्षण प्रतीति दोष च लपित्वा प्रतिष्ठापितवानसि । 25

यति । अत एव कारणादिति, तत्राऽपिभक्तत्वेन जातोत्तरेककाल एवोभयत्पत्वाद्ग्रहणापदेशविशिष्टार्थत्वाद्भेदाभेदात्मक वस्तुविरुद्ध यतोऽत एव बादिप्रयुक्ता अत्रोक्तं ते दोषान्ते स्वाभ्युपगमोपेक्षात्त्वा एवेति भाव । सांख्यबौद्धनैयायिकाना क्रमेणानपेक्षितस्वाभ्युपगममनेकात्तद्रूपण दर्शयति-तद्यथेति सामान्यमादावभिधाय तासैव परिणामवर्णनात्सामान्य विशेषात्मकत्वं स्वयं स्वीकृत्याप्यनेकात्तथादे दोष वचीति च तथा । क्षणिकत्व वस्तुन उक्तवा सामान्यतात्मकसत्तानस्वीकारात्सामान्यविशेषात्मकत्वमिति तद्दोषोऽप्यनेकात्ते तादृश एव । सद्वत्तार्थवादमहीहत्यापि स्याद्वादे दूषण नैयायिकस्य तादृश 30 मेव, अत्र हेतुमाह-अविभावितेति, मर्यादोऽर्थोऽनेकात्तत्त्व मया तथैव एवमभ्युपगमोऽत्र दोषो नास्त्येवेति त्रिविचारमविधायैवोच्यत इति ते उन्मुग्धादिसदृश धनेकात्तत्त्वविलोपने समानमापारा इति खव एते समानतया दूष्या न त्वैक एव विशेषेकान्तवादी अयो वा य कोऽपीति भाव । कल्पनात्मकत्वापादनेति । नीलपीतायनेकप्रकारभिज्ञे

(प्राग्भिहितेति) एतन्तु व्याख्यानं प्रागुच्यते चोदितमेव, दोषश्च लपित्वा प्रतिष्ठापित्वा नसि-स्थिरीकृतवानसीत्यर्थं, यन्तुसमस्तालम्बनमित्यादि यावदित्येतत्प्रतिष्ठापितमेव स्थिरीकृतमिति ।

एष तु विशेषोऽज्ञानत्वप्रसङ्गस्तद्यथा-स्फुटतरक इत्यादि यावत्कुत प्रत्यक्षत्वमित्येतद्बुद्धिर्ज्ञितम् ।

५ (एष इति) एष तु विशेष कल्पनात्मकत्वदोषादयो दोष, कतमः? अज्ञानत्वप्रसङ्गः । गतार्थम् ।

योऽपि चैकाकारेत्यादिचोद्यप्रत्युच्चारणमेतद्यावत्सञ्चितालम्बनतायाम् ।

(योऽपि चेति) एतदुक्तं भवति-यदि तदेकतो न विकल्पयति कथं सञ्चितालम्बनता, कल्पनान्तरीयका हि सा, कल्पनामन्तरेण न सम्भवतीति चोदिते तत्रोत्तरो बद्धमाणो य समाधिरभि-
10 धीयते स एव किलासलक्षणत्वदोषपरिहारोऽभिमतोऽर्थद्वयवाचित्वाविरोधादस्य वाक्यस्येति सत्यत्युच्चारयति सव्याख्यानम्—

अनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थं सामान्यगोचरमित्यनेकद्रव्योत्पाद्यत्वात्तत् स्वयतने सामान्यगोचरमुच्यते न तु तन्निष्पन्नभेदकल्पनात्, तेषु पृथक्पृथक्ग्रहणाभावादिति ।

(अनेकार्थेति) गतार्थं, पिण्डार्थस्तु यद्यपि परमाणुसमूहजन्यत्वात् ज्ञानमर्थत सामान्य-
15 गोचर तथापि रूप रसो वा स्वार्थोऽन्यापृथक्त्वादर्थांतररूपने तस्य ज्ञानस्यापदुत्वात्, तच्च विज्ञानमुत्पादयितुं शिविकोद्वाहकवत्सदृश समर्था परमाणवो नास्येति सामान्यगोचरताऽस्तु को दोष ? यदि तन्निष्पन्नभेदकल्पयद्बुत्पद्येत तस्मात् कल्पनात्मकम्, न तु निष्पन्नभेदिकाकारपरिकल्पनात्तदुत्पद्यत इति ।

अस्वार्थस्य दृष्टान्तः—

20 यथाहि शमीशाखापत्रेषु ज्ञानमन्तादिमध्याविवेकेनोत्पद्यते, एष प्रत्यक्षमपि ।

यथाहि शमीशाखापत्रेष्वित्यादि, यथा सर्वपत्रावलम्बनं ज्ञानमन्तादिमध्याविवेकेनोत्पद्यते एष प्रत्यक्षमपि ।

रूपयतने कदाचिदेकेन द्रव्येण ज्ञानमुत्पाद्यते कदाचिदेकेनेत्युक्त्वा तर्हि तज्ज्ञानं कल्पनमकमसलक्षणविषयस्य स्यादिति
पशुयोगे कृते कल्पनात्मकत्वप्रसङ्गे रूपमनुकत्वाऽऽभावतनसलक्षणं प्रलेते खलक्षणविषया न द्रव्यसत्त्वात् प्रतीति
25 तदोप स्थिरीकृतवानसीत्यर्थं । एष तु विशेष इत्यादि, अत्र मूलं न सन्त्युपलब्धम् । व्याख्याकृद्भिर्गतार्थमि-
त्युक्तं मूलग्रन्थानभिधानात् । अनेकार्थजन्यत्वादिति, कदाचिदेकेन द्रव्येण ज्ञानमुत्पाद्यत इति पक्षेऽनेकार्थ-
जन्यत्वात्तज्ज्ञानं नाथतो दयत सामान्यगोचरम्, किन्तु स्वार्थं सामान्यगोचरम्, स्वार्थस्य रूप रसो वा, प्रमाणस्य हि
विषयो शैदन्त्ये द्विविधः, प्राग्गोऽप्यवसेयश्च, प्राग्गो यदाकारे ज्ञानमुत्पद्यते स प्रत्यक्षस्य हि क्षण एकको प्राप्य स
एवार्थं उच्यते अन्यवसेयस्तु प्रत्यक्षवसेयत्वेन निश्चयेन सत्तान एव, स एव च प्रत्यक्षस्य प्रापणीयो ननु क्षण
30 अलम्बनत्वमन्तरेण प्रापयितुमशक्यं वात् स एवार्थं उच्यते, एवञ्च रूप रसो वाऽत्र समान सत्तानरूपरूपयतने वा
प्राग्ग्रन्थसाधारणत्वात् यथा धर्मापत्रेषु ज्ञानमन्तादिमध्याविवेकेनोत्पद्यते तथाऽनेकार्थजन्यं ज्ञानमपि परमाणुषु पृथक्
पृथक् विवेकेन साक्षाद्ग्राह्यमिति सामान्येनान्यापृथक्त्वेन गृहणात्स्वार्थं सामान्यगोचरमित्युच्यते इति भावः । को
दोष इति, न चोऽपीत्यर्थं इत्ये स्वार्थं सामान्यगोचरत्वेऽपि न कल्पनात्मकत्वदोषः, यदि हि तज्ज्ञानं निष्पन्नमेदं

स्यान्मतं तद्वातिरेकेण पत्रे समुदाये च यथा ज्ञान तथा प्रत्यक्षमपि स्यादित्येतच्चायु-
क्तम्, न च सघात. कश्चिदेकोऽस्ति, तेषामनारब्धलक्षणकायत्वात्, न हि समुदायो वैशे-
पिककल्पितकायद्रव्यवत् पृथगस्ति, नापि परिणामान्तरमापन्नम्, तेषां क्षणिकत्वादारम्भ-
निष्ठाकालभेदावस्थानाभावादेवमणुष्वपि ।

(स्यान्मतमिति) तेषा—कारणभूतानाम् । एवमणुषुपीति दार्ष्टान्तिक निवर्तयति ।

अत्रोत्तरसूचये—

अयमसमाधिरेव, अस्वार्थस्य जरत्कुटीरवदारोहणाक्षमत्वाद्दङ्गीकृतार्थविनाशित्वात्,
शब्दकृतकत्वाभिन्वयक्तिस्थापनार्थप्रवृत्तवैशेषिकवत्, कुतस्तत्साधर्म्यमिति चेदुच्यते, अविप-
यता प्रतिज्ञाय तदतद्विषयतया तदतद्भूतसामान्यगोचरोपसंहारात् ।

(अयमिति) अयमसमाधिरेव—त्वद्वाक्यजनितस्य प्राक् चोदितापायस्याय समाधिरप्यस-
माधिरेव, अङ्गीकृतार्थविनाशित्वात्, शब्दकृतकत्वाभिन्वयक्तिस्थापनार्थप्रवृत्तवैशेषिकवत्, वैशेषिकस्यैव
वैशेषिकवत्, अचाक्षुषप्रत्यक्षस्य 'गुणस्य सतोऽप्यर्गो कर्मभिः साधर्म्यम्, सतो लिङ्गाभावात्' (वैशे०
अ २ आ० २ सू० २५, २६) कार्यत्वादिभिरनित्यत्वं वैशेषिकत्वात् सिद्धं कृतकत्वञ्च, तस्याभिन्व-
यक्तिस्थापनार्थं प्रवृत्तस्य वैशेषिकस्येवाङ्गीकृतार्थनाशित्वमेवमनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थं सामान्यगोचरमि-
त्यर्थवचनयोर्दोषः, तद्वाच्ये—कृतस्तत्साधर्म्यमिति चेदुच्यते—अविषयता प्रतिज्ञाय तदतद्विषयतया
तदतद्भूतसामान्यगोचरोपसंहारात्, स चासञ्च विषयोऽस्य स तदतद्विषयः, तद्वाच्यत्वादतद्विषयता,
तदतद्भूत सामान्य, तद्गोचरोऽस्य विषय उपसंहारस्य तस्मादुपसंहारात् । स चान्यञ्च विषयः सामा-
न्यस्येति तदन्यतरत्रैव न प्रवर्तते, एकतरत्रादृष्टत्वात्, त्वन्मतैर्नैव प्रतिष्ठा नियतत्वाद्वावाना नैकरूप-
मपि, तत्र च तत्र वृत्त न चातोऽन्यत्र, तत्रावृत्तत्वात्तत्र भवति, अतत्रावृत्तत्वात्तत्र भवति तदस्तद्-
तद्भूत सामान्य गोचरोऽप्युपसंहारस्य च स तदतद्विषयतया त्वयाङ्गीक्रियते ।

कल्पयदुपपद्येते घटोऽय घटोऽयमिति तदा स्यात्कल्पनामकम्, १ तु गिन्नेष्वमेदैराकारपरिकल्पनातद्गुणयत इति न
कल्पनामकत्वप्रसङ्ग इति भाव । इष्टा तवैषम्यं शङ्कते स्यान्मतमिति, यथाऽऽदिगम्याताविवेकेन सर्वपत्रालम्बन
ज्ञानमिव प्रत्येकमपि पत्रे ज्ञानमुपमान इत्यते तथैव परमाणुसमुद्गालम्बन ज्ञानमिव प्रत्येक परमाणुष्वपि प्रत्यक्षमुत्प
येति शङ्कते । सघातस्य कल्पनिद्रस्तुनोऽभावाद्यदुपपद्यते प्रत्यक्ष तदणुष्वेवेति समाधते पूर्वपक्षी—न च सद्वात
इति । आरम्भेति, आरम्भणक्रियाकालमवधीकृत्य भावसमाप्तिरिच्छाकालमेकस्यापि परमाणो स्थित्यभावादित्यर्थः ।
जरत्कुटीरवदिति, यथा जीणकुटीरमारोद्भुतयोग्यं वृत्ते चारोहणे तस्य विनाश एव प्रसज्यते तथाऽय समाधिरङ्गीकृतार्थ-
विनाशित्वात्समाधिरेवैषम्यं । प्राक् चोदितापायस्य—भागमिहितदोषस्य । शब्दकृतकत्वमिति, वैशेषिकमते शब्दो
द्वानित्य इतकत्वम्, तत्र चणुमिस्रबहिरिन्द्रियज-यप्रत्यक्षविषयस्य गुणस्य सत कर्मवदावृत्तिनाश उच्चारणादङ्क सद्भावे प्रमा-
णाभावाद्देहीदण्डसंयोगादिकार्यत्वात् इतकत्व सिद्धम्, स एव वैशेषिके यदि शब्दस्याभिन्वयक्तिस्थापनार्थं यतते तर्हि स्वात्री-
कृतानित्यत्वप्रसङ्गार्थहारीरेव तस्य स्मात्तर्धानापि दोष इति भाव । कथं तथाविधवैशेषिकगुणवत्त्वेलाशङ्कता समाधते—कुत 30
स्तदिति, अविषयतामिति, परमाणूनामविषयत्व प्रतिज्ञायेत्यर्थः, परमाणूनामध्यवसेदलक्षण विषयत्व नास्तीति तेषाम
विषयता बोध्या, तदतद्भूतसामान्यविषयत्वोचो च परमाणूनामपि विषयत्व प्रतिष्ठापितमेवेति वैशेषिकतत्त्वात्साऽऽयाता । ननु
तदतद्विषयत्व सामान्यस्य भवतु तदतद्भूतत्व कथमित्याह—स चान्यञ्चेति, उभयविषयत्वाद्भयत्रैव तस्य वृत्ति, न-
न्यतरत्रैव, एकतरत्रैव वृत्तेदृष्टत्वात्, तस्मात् सामान्यं तत्र वृत्त न चातोऽन्यत्रेति नच, तथाच सामान्यं तत्रावृत्तत्वात्
तदात्रन्मतनापि वृत्ते, अत्रावृत्तत्वादत्रदानक १ भवति तत्रापि वृत्ते, तस्मात्तदतद्भूतं तत् । य स इति, गोचरी- 35

तस्मात्तद्विषयतया तद्वत्तद्गतसामान्यगोचरोपसहासदङ्गीकृतप्रत्यक्षविनाश इत्यत आह—

नन्यत एव न तत्प्रत्यक्ष स्वार्थे सामान्यगोचरत्वादनुमाननत्, अनुमानमपि चान, स्वार्थे सामान्यगोचरमिति कुमारब्रह्मचारिपितृवचनवद्भेदतत् ।

(नन्विति) स्वार्थे इति—स्वविषये—त्वप्राये वस्तुनि सामान्यगोचरत्वाज्ञानमप्रत्यक्ष दृष्ट

यथाऽनुमानमिति, अनुमानमपि वा नेति, नानुमानमपि तस्मात् स्वार्थे सामान्यगोचरत्वात् प्रत्यक्षवत् । स्वार्थे सामान्यगोचरमिति, एतत्स्वयंचाविरोधे, किमियं ? कुमारब्रह्मचारिपितृवचनवद्भेदतत्, यथा कश्चिद्भूयात् पिता मे कुमारब्रह्मचारीति, तस्य तद्वचना स्वत एव विरुद्धवते, यदि पिता कथं कुमारब्रह्मचारी ? अथ कुमारब्रह्मचारी पथ पितेति । तथेऽपि यदि तज्ज्ञाता स्वार्थे कथं सामान्यगोचरम्, अथ सामान्यगोचरं कथं तत्स्वार्थे ?

10 स्वार्थे इति च त्वया प्रमेयमुच्यते, सामान्यतो वस्तुस्वलक्षण स्वार्थे इति, तथा सामान्य लक्षणमिति लिङ्गगम्य सर्वम्, अस्वार्थविशिष्टे—स्वविषये—एकस्मिन्नेत्र रूपादिप्रकारे सामान्यगोचरमिति, सामान्यविषयञ्च स्वार्थे ज्ञानमिति च विस्पष्टितमेतम्, अर्थविषयशब्दा हि लक्षणा- र्थावेव, तद्विस्मृत्य भ्रान्तेन नेन्द्रियग्राह्यस्वार्थसामान्यभेदकल्पनापरिहारो युज्यते वस्तुम्, प्रत्यक्षव्याख्याविषयत्वात् स्वार्थस्वलक्षणस्वविषयशब्दानाम् ।

15 (स्वार्थे इति) स्वार्थे इति च त्वया न चक्षुषोऽयस्य चेन्द्रियस्य विषय इति विशेषमाश्रित्य लक्षणमभिधीयते किं तर्हि ? प्रमेयमुच्यते, सामान्यतो वस्तुस्वलक्षण स्वार्थे इति, तथा सामान्यलक्षणमिति न धूमानुमेयामिमात्रम्, किं तर्हि ? लिङ्गगम्य सर्वम्, एतत्स्वार्थस्य प्रतिपादार्थमाह स्वार्थ- लक्षणमेव निरूपयन्—अस्वार्थविशिष्टे, स्वोऽर्थं नार्था न स्वार्थाऽस्वार्थं—स्वार्थाऽन्यस्ततो विशिष्ट- स्वार्थस्तस्मिन् स्वार्थे, तमेवार्थं पर्यायेणाह—स्वविषये, किमुक्तं भवति, एकस्मिन् रूपादिप्रकारे प्रकृष्टे 20 प्रकारे रूपे रसेऽस्मिन्नेव सामान्यगोचरमिति, सामान्यविषयञ्च स्वार्थे ज्ञानमिति च विस्पष्टितमेतत् परस्परतो द्वयम्, यस्मादर्थविषयशब्दौ लक्षणाधावेव—लक्षणशब्दपर्यायवाचितौ, तस्मात् स्वार्थः स्वविषय स्वलक्षणमित्येतद्विप्रभितं भवत, तद्विस्पष्ट्य भ्रान्तेन नेन्द्रियग्राह्यस्वार्थसामान्यभेदकल्पना- परिहारो युज्यते वस्तुम्, तस्मात् ? प्रत्यक्षव्याख्याविषयत्वात् स्वार्थस्वलक्षणस्वविषयशब्दानाम् ।

भूतविषयपदसमर्थांश्च शब्दावेतौ । स्वविषय इति, प्रमाणस्य विषयो द्विविधः प्राप्नोऽप्यवश्यमेव, यदाकार ज्ञानमुत्पद्यते च

25 प्राप्य, तत्र वस्तुनोऽसाधारण तत्त्वम्, यमव्यवसति सोऽप्यवश्ये प्रापणीयश्च, कायो हि प्रायोऽयोऽप्यवश्ये सात्तान्धा- च्छब्देय, अवशेव विद्वत्पदानुमानस्य च विषय, सामान्यगोचरत्वात्पुमानप्रत्यक्ष, धनुमतौनाजतीयमास्वार्थस्य छानि- धानामविधानाभ्या ज्ञानप्रतिभासमेदाभावादेव प्रत्यक्षस्य सामान्यगोचरत्वेऽनुमानदप्रत्यक्षमेव तत्सात्तान्धा भाव । स्वार्थे सामान्यगोचरमित्यस्य विरुद्धवचनत्वात् एतद्व्यतिरिक्त इति चेति चक्षुस्त्रिभेदत्रयविषयत्वात् स्वार्थत्व किन्तु स्वार्थे प्रमेयम् सामान्यतो वस्तुस्वलक्षणमेव, लिङ्गगम्य सर्वम् सामान्यलक्षणमित्युच्यते, तथाच स्वार्थे ज्ञान सामान्यविषयवेति 30 विस्पष्टितम् एकस्य ज्ञानस्य स्वलक्षणविषयत्वात् सामान्यविषयत्वोर्विरुद्धत्वात्, अर्थविषयत्वलक्षणशब्दानां पर्यायत्वात्तिति भाव । अस्वार्थे विशिष्टे—स्वार्थविज्ञातसामान्यलक्षणाद्विलक्षणमे, एवम्भूत स्वविषय स्वलक्षण एव नायं कथिदिति भाव । नेन्द्रिय- ग्राह्यमिति, स्वार्थसामान्यगोचरिन्द्रियग्राह्यत्व परिकल्प्य विरोधपरिहारो न दाक्यते कर्तुमित्यर्थ । असाधारणत्वात्तानां निर-

मा मस्या नैतदेव भवतीति, उक्तं हि प्रमाणसख्यानिरूपणे त्वयैव 'प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणे' इत्यादि प्रमाणद्वित्वं नियम्यते प्रमेयद्वित्वात् परिमेयद्वित्वनियतप्रस्थतुलादिपरिमाण-द्वित्ववत्, लक्षणद्वयाद्यद्यन्यत् प्रमेय स्यात्तदपेक्षया प्रमाणान्तर स्यात्, नहि स्वसामान्य-लक्षणाभ्यामन्यत् प्रमेयमस्ति, प्रत्यक्षानुमानाभ्यामग्रहणात् खरविषाणवत् ।

(मा मस्या इति) तद्दर्शयति—यस्माल्लक्षणद्वय प्रमेय स्यात् ततोऽन्यत्—प्रमेयान्तर स्वसा-⁵मान्यद्वित्वरूपलक्षण तदपेक्षया प्रमाणांतर स्यादिति, तत्रिवारणार्थमाह—नहि स्वसामान्यलक्षणाभ्या-
गवत् प्रमेयमस्ति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामग्रहणात्, खरविषाणवत् ।

स्यान्मत तत्रैव विषयद्वये विकल्पसमुच्चयाद्वाङ्मिभावे प्रत्यक्षानुमानागमादीनां प्रमा-
णाना वृत्तिर्भवित्यतीति तत्र भवति यस्मात् स्वलक्षणविषयनियत प्रत्यक्ष सामान्यलक्षणविषय-
नियतमनुमानमित्युक्तम्, कथं पुनर्लक्षणशब्दोऽर्थपर्यायः? अयं गम्यत इत्यर्थः, तथा लक्ष्यत¹⁰
इति लक्षण तच्च वस्तुस्वभाव, स्वरूपमर्थ प्रमेयमिति पर्यायाः, तत्पुनर्द्विरूप द्वाभ्या प्रमा-
णाभ्या परिच्छेद्यत्वात्, प्रमेयाधिगमनिमित्तं हि प्रमाणमिति, न च प्रमाणयोर्विषयसङ्कर ।

(स्यान्मतमिति), (लक्ष्यत इति लक्षणमिति) कर्मसाधनत्वाल्लक्षणशब्दस्य, तच्च लक्षण
वस्तुस्वभावः, स्वरूपमर्थः प्रमेयमिति पर्यायाः, तत्पुनर्द्विरूप परिच्छेद्य द्वाभ्या प्रमाणाभ्या परिच्छेद्य-
त्वात्, प्रमाण परिच्छेदक प्रमेय परिच्छेद्यमित्यर्थः, यस्मात्प्रोक्ते दृष्ट प्रमेयाधिगमनिमित्त प्रमाणम्, हि¹⁵
शब्दस्य हेत्वर्थत्वात् । प्रमेयाधिगमनिमित्तं हि प्रमाणमिति, नोचेत् 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम,
दानं दद्याद्धर्मकाम' इत्येवमाद्यागमवददृष्टार्थं प्रत्यक्ष स्यान्न त्वेवमतो दृष्टार्थमेव, एतदुपलम्भकत्वात्,
उपलभ्यस्य द्विविधस्य दृष्टत्वात्, न च प्रमाणयोर्विषयसङ्कर इति प्रागुक्तयुक्तिका विविक्तविषयता
दर्शयति, इतिशब्द-प्रदर्शने, एतावनन्तर सक्षेपेणार्थस्तद्विस्तरपरो ग्रन्थ इति सूचयति ।

इदानीं ध्यवस्थितार्थोपसंहारार्थमिव वाच्यमाह—

अधिगम्यस्य द्वित्वाल्लक्षणशब्दोऽर्थपर्यायचाची नेन्द्रियग्राह्य इति स्थिते प्रत्यक्षानुमा-
नयो स्वरूपाभाव स्वप्नचनविरोधश्च दोषा स्वार्थे सामान्यगोचरमिति द्रुवत इति स्थितम् ।

एतत् मा मस्या इति । प्रमेयद्वित्वादिदिति, नहि प्रमेयद्वैविध्यमन्तरेण प्रमाणद्वैविध्य सम्भवति, प्रमेयमेवादन्वयस्य प्रमा-
णनेदहेतोरभावात् प्रमाण द्विविधमेव, नहि स्वलक्षणसामान्यलक्षणभ्यामन्यत् प्रमेय प्रसिद्धमिति भावः । प्रमाणसंज्ञकमात्रं
निराचष्टे स्यात्तमिति । अधिगमनमर्थमधिगमयता प्रमाणेन विष्ट विष्ट स्यादित्यन्वयतया तु तद्दर्शनमुत्तरप्रमाणेन दृष्ट²⁰
कथमादिप्रमाणविच्छेद्यत्वात्, तस्मान्न प्रमाणसङ्कोचो युक्तः, एवम स्वलक्षणस्य प्रत्यक्षेण सुदृष्ट वाचनोऽन्यस्य सामान्यत्वान्नैव
सुदृष्टत्वात्, हेतुप्रमाणानुसंधानमेव इति भावः । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणशब्दस्य साधनपर्यायत्वात्, कथमधपपर्यायवमित्याद्युक्त
पथं पुनरिति, अयं इत्यर्थः, लक्ष्यते यत्प्रमाणमिति यमसाधयता यतो शब्दो, लक्ष्यते हि वस्तुस्वभावः प्रमाणं
मानेन चेत्यर्थो लक्षणपरपर्यायो द्विविधः, तथाच लक्षणार्थं प्रमेयमिति शब्दा अभिज्ञाया सामान्यविषयत्वान्नैव
प्राप्तमधिगमनिमित्तं प्रमाणमिति द्विविधमर्थद्वयस्य हेतुप्रमाणमधिगम्यते प्रमाणान्तरपर्यायं स्यात् इत्यन्वयः³⁰
गोचरं प्रचक्षतमनुमानं वा स्यादिति भावः । नोचेदिति, नोचेद्वाचनान्तरादेरिव प्रचक्षतमर्थदृष्टयः साहचर्येण, न
प्रचक्षत दृष्टार्थमेवेति भावः । य एवेन्द्रियग्राह्यं त एवार्थो नाय इति न युक्तं किन्तु वस्तुस्वभावात् नान्यत्प्रमाणं
त द्विविधं प्रमाणद्वैविध्यव्याप्यमाह—अधिगम्यस्येति । तत् तद्विषयमाह—प्रत्यक्षानुमानयोर्विषयसङ्करः ।

एवमवस्थिते सामान्यगोचरव्यावृत्तार्थेन भवितव्यम्, ततः स्वार्थे सामान्यगोचरमित्येतद्वि-
रुद्धते । न हि तादृशस्वार्थेऽस्य सामान्यस्य सम्बन्धोऽस्ति, नापि सामान्यस्य स्वार्थस्य
सम्बन्ध इति ।

(अधिगम्यस्य द्वित्वादिति), अधिगमनिमित्त द्विरूपमित्येष व्यवस्थापिते लक्षणत्वेऽ
र्थपूर्वाववाची नेत्रियग्राह्य इति, विशेषार्थं प्राक् कृत, इत्येतस्मिन्निर्वाहस्थिते प्रत्यभ्यानुमानयो स्वरू-
पाभाव स्वचनविरोधश्च दोषा स्वार्थे सामान्यगोचरमिति नुवत् प्रोचविधिनेति स्थितम्, पुनश्चान-
दोष एवमवस्थिते (इत्यादि) ।

मा भूदेष दोष इति—

तस्मिन्नेव सामान्ये स्वविषये स्वार्थे प्रत्यक्ष ज्ञानमुत्पद्यत इति चेत्त एव सामान्यमेव
0 स्वविषय, स्वलक्षण नास्त्यतो लक्षणद्वय नास्ति, एकमेवानुमान प्रमाण स्यात्, ततश्च प्रमे-
यप्रमाणद्वित्वाधारणकल्पना व्यर्था, प्रमाणयोर्वा विषयसङ्कर प्राप्त ।

(तस्मिन्नेवेति) अत—परिभाषितासाधारणस्वलक्षणविषयाभावादेव फल्यमाने लक्षणद्वय
नास्ति, एकमेव—सामान्यलक्षणद्वयाभावात्तद्विषयमेकमेवानुमाना प्रमाण स्यात्, ततश्च प्रमेयप्रमाणद्वि-
त्वाधारणकल्पना व्यर्था । मा भूद्वधारणवैयर्थ्यमिति स्वार्थे सामान्ये च प्रत्यक्ष प्रवृत्त तथानुमान-
15 श्चेति प्रमाणयोर्वा विषयसङ्कर प्राप्त, वास्तवादेव ज्ञानस्य व्यर्थता वा ।

प्रत्यक्षमपि वा परपरिकल्पितमनुमानभेद एव स्यात्, अनेकार्थजनितसामान्यगोचररू-
पादिप्रकारपरिग्रहात्, त्वयैवोक्त हि तत्रानेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरमिति । धूम-
बलाकालिङ्गजनितज्ञानवत्, एतस्मादेव हेतोरस्वलक्षणविषयत्वञ्चोभयत्र ।

(प्रत्यक्षमपीति) प्रत्यक्षमपि वा परपरिकल्पितमनुमानभेद एव स्यात्, कस्माद्धेतो ? अने-
20 कार्थजनितसामान्यगोचररूपादिप्रकारपरिग्रहात्, मा हासीरसिद्धोऽय हेतुरिति, त्वयैवोक्त हि तत्रा-
नेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचरमिति, अनेकेन भिन्नेनार्थेनाभिन्नमेव सामान्य रूपं रस इत्यादि
प्रकार परिगृह्योत्पद्यमान ज्ञान तेन जनित तत्तस्मादेवैकार्थजनितसामान्यगोचररूपादिप्रकारपरिग्रहा-
त्तस्य ज्ञानस्य, को दृष्टात् ? धूमबलाकालिङ्गजनितज्ञानवत्, धूमाद्द्राग्निसंभवाच्चोऽन जलमिति
लिङ्गजनितयोरभिज्ञलज्ञानयोरपि स्वरूपतोऽनुमानत्वाभेद, एव रूपादिपूतद्यमानाना प्रत्यक्षाभिमतानि-
25 नामानुमानत्वाभेद एतस्मादेव हेतोरस्वलक्षणविषयत्वञ्च, अस्वलक्षणविषय प्रत्यर्थमनेकार्थजनितसामा-

न्ययो प्रत्यक्षविषयत्वेऽनुमानाभाव, अनुमानविषयत्वे प्रत्यक्षाभाव प्राप्त इति तथा स्वलक्षणविषयज्ञानस्य सामान्यविषयत्वा-
त्तद्विषयसामान्यगोचरस्य च स्वलक्षणविषयत्वान्मन्वात्स्वार्थे सामान्यगोचरमिति विरुद्ध स्वचनमिति भाव । एवमवस्थित
इति, एव प्रमाणभेदे विषयमेव व्यवस्थिते सति, स्वार्थे सामान्यगोचरकारणतोऽभ्युपेय इत्यर्थ । परस्परसम्बन्धयो
यामान्यस्वार्थयो प्रत्यक्षात्मानान्त्रये दोषमाद-तस्मिन्नेवेति । परेति—बौद्धेयार्थं, परपरिकल्पित प्रत्यक्षमनुमानभेद
30 एवैकार्थजनितसामान्यगोचररूपादिप्रकारपरिग्रहाद्भूतमनुमानात्तद्विज्ञानजनितज्ञानवत् । अत्रासिद्धिचारणत्वाद्-स्वयैवोक्त मिति ।
अनुमानत्वाभेद इति, प्रत्यक्षानुमानयो रूपादिपरिचिद्विज्ञानादिसामान्यप्रकारपरिग्रहेणोत्पद्यमानत्वाविशेषादिति भाव
एवमनुमानपरिग्रहपरिग्रहपरिग्रहेणोत्पद्यमानत्वादिवास्तव्यान्वयविषयत्वस्य प्रत्यक्षस्वादेव-एतस्मादेव हेतोरिति ।

न्यगोचररूपादिप्रकारपरिग्रहादनुमानवत्, उभयत्रेत्यनेनानुमानेऽप्यस्वलक्षणविषयत्वं तत एव हेतोर-
नतरभावितप्रत्यक्षवत् ।

अथवोभयत्रेति स्वलक्षणे सामान्यलक्षणे चास्वलक्षणविषयत्वम्, अनेकैकीभावात्,
समुदायवत्, सामान्यमपि न स्वलक्षणमत एवानन्तरोक्तसमुदायवत् । सामान्यास्वलक्षणत्वं
सिद्ध साध्यत इति चेन्न, स्वार्थ एव सामान्यगोचरमिति वचनात् स्वार्थत्वेनाभ्युपगतत्वात् ।⁵

अथवोभयत्रेति स्वलक्षणे सामान्यलक्षणे चास्वलक्षणविषयत्वम्, कथं ? स्वलक्षणाभि-
मतमस्वलक्षणमनेकैकीभावात् समुदायवत्तस्मात्सामान्यमपि न स्वलक्षणमत एवान्तरोक्तसमुदायवत् ।
सामान्यास्वलक्षणत्व सिद्ध साध्यत इति चेन्न, स्वार्थ एव सामान्यगोचरमिति वचनात् स्वार्थत्वेना-
भ्युपगतत्वादिति ।

अवश्यञ्चैतदेवमभ्युपगन्तव्य यतश्शमीशाखापत्रसघाताविशेषदर्शनोदाहरणेन च¹⁰
स्फुटमेव दर्शितमप्रत्यक्षत्वमनुमानत्वमप्रमाणत्वमस्वलक्षणविषयत्व विषयसङ्कर इत्येवमादिदो-
षजातम्, अनेकैकत्वापत्तिसामान्यगोचरस्वलक्षण एवार्थ. प्रत्यक्षस्येत्येपा भवत आशंसा चेन्न,
आरात्परान्तमध्यवर्णप्रमाणसस्थानविविक्तवृत्त्यवस्थपत्रविशेषस्वलक्षणसामान्यात्मकत्वात् ।

(अवश्यमिति) अनेकैकत्वापत्तिसामान्य गोचर, स एव स्वलक्षण-सामान्यगोचर एव
स्वलक्षण., असावेवार्थ. प्रत्यक्षस्यैपा भवत आशंसा चेन्न, आरात्परान्तमध्येत्यादि यावत्स्वलक्षण¹⁵
विषयसामान्यात्मकत्वात्,—नैतदुपपद्यते पूर्वापरान्तपरस्परविविक्तावस्थापत्रविषयसामान्यात्मकत्वात्,
आरादतः, परान्त, मध्य, नीलप्रकर्षादिर्वर्ण, ह्रस्वदीर्घान्तमहत्त्वादिप्रमाण वृत्तादिसंस्थानञ्च
वैविक्त्या वृत्तयोऽवस्थाश्च येपा पत्रविशेषाणा ते विविक्तवृत्त्यवस्थपत्रविशेषास्त एव स्वलक्षणाः
विषयोऽस्य सामान्यस्य तत् स्वलक्षणविषयसामान्यमात्मा स्वरूपमस्य तद्भाव सामान्यात्मकत्वस्य तस्यात्
सामान्यात्मकत्वात् । एतदुक्त भवति, देशाकृतिवयोवर्णप्रमाणसस्थानादिभिरत्यन्तप्रशिक्षणां म्ल-²⁰
क्षणानामेव सामान्यात्मकत्व नान्यत्सामान्यमस्त्यतोऽनुपपन्नमनेकैकत्वापत्तिसामान्यगोचरस्वलक्षण
पवार्थ इति ।

ननूकमनेकैकत्वापत्तिसामान्यगोचरमिति तन्न, यस्मान्न च सद्भातः कश्चिदग्नि,
न च परिणामान्तरम्, तेषामनारब्धस्वलक्षणकायत्वात्, एवमणुष्यपि तथा, तस्मान्न मयार्थं
सामान्यगोचर ज्ञानमिति ।

२६

प्रत्यक्षमात्रत्वेनाभिमत स्वलक्षणमपि वस्तुतो न स्वत्रक्षणमित्याह-अथ चेति । प्रयोगमात्र-अत्रत्यन्यमित्यस्य मिति,
अनेकैकीभावात्-अनेकेभ्य परमाणुभ्यस्वस्यामेवेन मयनादित्य, सामान्यमपि न स्वलक्षणमित्यस्य मिति,
ननु मामा यस्यास्वलक्षणत्व सिद्धमेव साध्यत इत्याशङ्कते सामान्येति । स्वार्थत्वेनेति, अनेकैकीभावात्, अनेकैकीभावात्,
मभ्युपगतत्वात् तस्यास्वलक्षणत्व सिद्धमिति भाव । अनेकार्येण यत्सामान्यगोचरमित्यस्य मिति,
पेयमित्याह-अथयत्रैतदिति, यथाऽनेकार्येण यत्वास्तासार्थ सामान्यगोचरमित्यस्य मिति,
ज्ञानस्य प्रदर्शनात् स्फुटमेवप्रत्यक्षगोचरजात विषयसङ्करश्च प्रत्यक्षातुमानयोर्बोध्य । आरात्परान्त, अनेकैकीभावात्,
हृत्पादिदृष्टादिप्रत्यक्षमात्र पत्रविशेषा एव स्वलक्षणा सामान्यात्मका नाप्यकिञ्चिदन्वयम्, अनेकैकीभावात्,
तथासाक्षमभ्युपगम इति अत्रत्यमतिरिति भाव ।

(ननुक्तमिति) चशब्दात्तावयवी, न च परिणामांतर तद्व्यतिरिक्त त्यम्भते, कस्मा-
द्धेतोः ? तेषां-परमाणामनारब्धस्वल्क्षणकायत्वात्, न हि पत्रनिशेषैरारब्ध त्रिञ्चित्कार्योत्तरमस्ति,
त एव ह्यनारब्धलक्षणा पत्रनिशेषा सञ्चित्त कार्याभूताः, तस्मात् तेष्वन्यत्सामान्यमस्ति, एवमणु-
प्रपि-परमाणुप्रपि, तथा-न किञ्चित्सामान्यमस्ति, तस्मान्न स्वार्थे सामान्यगोचर ज्ञानमिति ।

यदपि चोक्तमनेकद्रव्योत्पाद्यत्वात्तत्स्वायतने सामान्यगोचरमित्युच्यते, न तु भिन्नेष्व-
भेदकल्पनादिति, साऽपि तद्विष्टा नोपपद्यते, न हि तदनेकद्रव्योत्पाद्यम्, किन्तु सञ्चयात्,
न च सञ्चय सामान्यम्, ततो न स रूपादिभ्यो भेदेन कश्चिदस्ति, अत एव न प्रत्यय-
स्वालम्बन युज्यते, अभूतत्वाद्बन्ध्यापुत्रवत् ।

(यदपीति) तापि-सामान्यगोचरतापि च न घटते, यस्मात् तदनेकद्रव्योत्पाद्यम्, उतस्व-
लुत्पद्यते ? सञ्चयात्, न च सञ्चयः सामान्यम्, तस्मात् च स रूपादिभ्यो भेदेन कश्चिदस्ति रूपादि-
सञ्चय, अत एव न प्रत्ययस्वाऽम्बन युज्यते, प्रत्ययो ज्ञानम् । किं कारण ? अभूतत्वाद्बन्ध्यापुत्रवत् ।

स्यादाशङ्का स्वाभासज्ञानोत्पत्तेरालम्बन भविष्यति समुदायोऽकारणे सत्यपि, एतत् कुत ?
अकारणत्वादेवालम्बनत्वाभाये का प्रत्याज्ञाऽऽभासार्थस्येत आह—

अनालम्बनत्वाच्चाभासार्थमपि तज्जास्ति, यन्ध्यापुत्रत्वानाभासवत्, स्वाभास हि यस्य
ज्ञानेन स्वाभावभास, अस्वत्वाद्नात्मकत्वात् कुत आभासविज्ञापनम् ?

(अनालम्बनत्वाच्चेति) अनालम्बनत्वाच्चाभासाथमपि तज्जास्ति, किमपि ? यन्ध्यापुत्र-
त्वानाभासवत्, यथा ह्यस्वत्वाद्नालम्बन यन्ध्यापुत्र, अनालम्बनत्वाद्यानाभास, तथा सञ्चय इति,
स्वाभास हीत्यादि, विषयो हि नाम यस्य ज्ञानेन स्वभावाभास इति त्वदुक्तोपपत्तिरेषात्र व्यापार्यते,
तत्पुन कुत ? अस्वत्वाद्नात्मकत्वात्, यस्त्वात्मना स्वभावेनासिद्ध स न विषयः स्याज्ज्ञानस्येति,
का युक्ति ? अस्वत्वात्त्वस्याद्रव्यत्वात् परमार्थसत्त्वाभावात् कुत आभासविज्ञापनम्,—परवाचोयुक्त्या
विज्ञापनम्, विज्ञापितुं द्विरिति पर्यायात्, दूर एवत नास्तीत्यर्थः ।

एव तर्हि स्वे तु परमाणव आत्मानस्ते विषयता यान्तु नेत्युच्यते, ते नाभासमुत्पादयि-

त्यादिपूर्वमप्रसङ्गे एव कृता तत एव ब्रह्मवा । येभ्य कार्यान्तरमाभ्यते तत्रमपि तेषां विशेषता कार्यान्तरस्य सामान्यता
भवेत् न तथा पत्रनिशेष कार्यान्तरमाभ्यते किन्तु त एव सखिल कार्याभूता अतो नायत् सामान्यमस्तीत्येव परमाणुप्रपि
भासमिति भाव । नोपपद्यत इति, यज्ज्ञानमनेकद्रव्योत्पाद्यता रूपावतने सामान्यगोचरतयाऽभिमत तज्ज्ञानं सञ्चया
दुत्पन्न न त्वनेकद्रव्यात्, सद्योऽपि न रूपादिभ्यो भेदेन कश्चिदस्ति न वा सञ्चय सामान्यम् अत एवाभूतत्वात् सामान्यं
न तस्मात्बन्धन भवितुमर्हति, अथवा सारविषयोऽयं यन्ध्यापुत्रत्वात् स्वादिति भाव । यदेव कारण ज्ञानस्य तदेवालम्बनमिति
नास्ति नियम, अकारणत्वेऽपि मृगनुष्णिकादेरालम्बनत्वानाभासज्ञानस्य अतोऽकारणत्वेऽपि सामान्यत्वाऽऽलम्बनता युज्यत
इत्यशङ्को-स्यादाशङ्केति, स्वाभासज्ञान स्वभासासञ्चयज्ञान स्वविषय ज्ञानमित्यर्थ । एतत् कुत इति, अकारणस्या-
लम्बनत्व कुत इत्यर्थ । समुदायस्वाऽलम्बनत्वमेव नास्ति असंवाद-प्राप्तवदिति न ज्ञानविषयत्वाद्-अनालम्बन-
त्वाच्चेति, यस्य स्वभासभावभासवति ज्ञानं स एव विषय इति तज्ज्ञानमतम्, सद्यस्य स्वत्व स्वभावो नास्ति परमार्थसद्रूपत्व-
भावात् अत एव स्वभावावभास सद्यस्य ज्ञानेन कर्तुं पार्यत इति न सद्यो विषय इत्याह-स्वाभास हीत्यादीति ।
परमाणुऽऽपत्तीन्द्रियबद्धिज्ञानस्य अनालम्बन, तस्मात् प्रत्यक्षज्ञान निरालम्बनमापन्नमित्याह-एव दर्शयति, परमाणु-
त्वात्

तुमलमतीन्द्रियत्वादतीन्द्रियत्वं निराभासत्वाद्द्विषयवदिति प्रत्यक्षज्ञानं नोत्पद्यते निरालम्बन-
त्वात्, खपुष्पवत् ।

(एव तर्हीति) इतिशब्द उपसहारे, इतीत्यमनालम्बनत्व सञ्चयस्याणूनाञ्च सिद्ध प्रत्यक्षज्ञान-
नस्य, तस्मात् प्रत्यक्षज्ञान नोत्पद्यते निरालम्बनत्वात्, खपुष्पवत् ।

अत प्रत्यक्षस्याभावे स्वप्नचनव्यपेक्षाक्षेपदुस्तरविरोधप्रस्तुतेश्च कल्पनापोढ प्रत्यक्षमि-
त्येतद्व्यवधानमनर्थकं स्यात्, तस्मिन्नभ्युपेतेऽपि तु सञ्चितालम्बनप्रत्ययत्वेनैवास्य प्रत्यक्षता
सिद्धयति, त्वन्मतेनैव तदाभास, कल्पनात्मकत्वात् ।

(अत इति) अत प्रत्यक्षस्य निरालम्बनस्य खपुष्पवदनुपपत्तेरुकोपपत्तिविधिना कल्पना-
पोढस्य सविषयस्य प्रत्यक्षस्य ज्ञानस्य चाऽभावे प्रतिपादिते स्वप्नचनव्यपेक्षाक्षेपदुस्तरविरोधप्रस्तुतेश्च
कल्पनापोढ प्रत्यक्षमित्येतद्व्यवधानमनर्थकं स्याद्व्यवस्थाभावात् सरविषाणस्य कुण्ठीक्ष्णादिनिर्णयवत्, 10
अभ्युपेतेऽपि तु विषये दोष, स चाभ्युपगम्यमानोऽपि विषय सञ्चय एव सम्भाव्येत, न परमा-
णवोऽतीन्द्रियत्वात् स चालम्बनप्रत्ययो ज्ञानस्य सञ्चयस्तस्मिन्नभ्युपेतेऽपि तु सञ्चितालम्बनप्रत्ययत्वेनै-
वास्य प्रत्यक्षता सिद्धयति, त्वन्मतेनैव तदाभासत्वात्, तदाभासत्व कल्पनात्मकत्वात् ।

उक्ता च कल्पनात्मकता 'तदुभयमपि भ्रान्तिज्ञानात्मकत्वात्, भ्रान्तिः सज्ञासख्या-
सस्थानवर्णान्यथाकल्पनात्, मृगतृष्णिकाप्रत्ययवद्विचन्द्रप्रत्ययवदलातचक्रप्रत्ययवत् काम- 15
लोपहृतचक्षुषो नीलरूपपीतप्रत्ययवदिति ।

(उक्ता चेति) सज्ञा च सख्या च सस्थानञ्च वर्णञ्च तेषां तेषांऽन्यथाकल्पनादन्यथाप्रति-
पत्तिरेव ते कल्पनाऽभिमतता, सज्ञासख्यासस्थानवर्णानामन्यथाप्रतिपत्तेर्मृगतृष्णिकाप्रत्ययवद्विचन्द्रप्रत्यय-
वदलातचक्रप्रत्ययवत् कामलोपहृतचक्षुषो नीलरूपपीतप्रत्ययवदिति यथासरथ दृष्टान्ताः, यथाक्रमञ्च
हेतोर्वा भ्रान्तिज्ञानात्मकत्वे साध्ये, ततश्च प्रत्यक्षत्वाभावे साध्ये तत्समर्थनार्थं उत्तरो ग्रन्थ । 20

तदर्थमुपसहत्यान्ते साधनम् 'अत इद नैव प्रत्यक्षम्, अतथाभूतार्थाध्यारोपात्मक-
त्वात्, भ्रान्तिवत्, अथवा तत एव हेतोः सञ्चितसज्ञानवदप्रत्यक्षम्', तद्वाख्या यथा-

परमार्थतद्द्रष्टव्या स्वभावस्य सम्भवेन ज्ञानं तमवभासयतीति परमाणूनां विषयत्वमालम्बनत्वं स्यादिति भावः । नालम्बनता
तेषामतीन्द्रियत्वादित्याह-तेनाभासमिति । एवञ्च कल्पनापोढ प्रत्यक्षमित्यलक्षणम् कल्पनात्मकत्वात् प्रत्यक्षस्य निरालम्बन-
त्वाच्च स्वप्नचनव्यपेक्षाक्षेपदुस्तरविरोधप्रस्तुतेश्च सरविषाणस्य कुण्ठीक्ष्णादिनिर्णयवदित्येवैकवत् साधयति-अत इत्यादिना 25
स्तेनैव कचनेन पूर्वोपरिण प्रत्यक्षप्रत्ययमानेन दुस्तरस्य विषेधस्य प्राप्तेरित्यर्थः । आलम्बनभूत विषयमभ्युपेत्तापि दोषमभिदधातुमाह
तस्मिन्नभ्युपेतेऽपि त्विति, स च विषय सञ्चय एव वाच्यो न तु परमाणुरतीन्द्रियत्वात्, एवञ्च तत् प्रत्यक्ष सञ्चितालम्बनरूपं
जातम्, स च प्रत्यक्षभाषण एव त्वन्मतेन कल्पनात्मकत्वात्, सलक्षणविषयस्य प्रत्यक्षमविवेकमिति भावः । कथं तस्य कल्पनात्म-
कत्वेलात्राह-उक्ता चेति, सञ्चयमप्येति, मृगतृष्णिकाप्रत्यय सञ्चयऽन्यथाप्रतिपत्तिरूप, अजलायां मृगतृष्णिरायां जल-
कुण्डी । द्विचन्द्रप्रत्यय सङ्ख्याऽन्यथाप्रतिपत्तिरूप च त्रस्यैकत्वात्, अलातचक्रप्रत्यय सञ्चयान्यान्यथाप्रतिपत्तिरूपः, क्षणिक- 30
पानां चक्ररूपव्याभावात्, नीलस्यै पीतप्रत्ययो वर्णान्यान्यथाप्रतिपत्तिरूप, चतुर्गतपीतताया अथय विज्ञानात्, तदर्थमुप-
सहस्येति । अथे-पूर्वपक्षिणो बौद्धसाभिप्रायेणेते प्रत्यक्षाणि ज्ञाननिष्पन्नप्रकरणे ते इत्यर्थः । यत्रापि तद्गम्यानुपपत्त्ये-
सात् मूलस्याप्याविशे- कर्तृवद्गमनमर्थं संशय इति श्रुतीभिर्भाव्यम् । अतथाभूतेति, सलक्षण द्वि अनारोपितं यत्स तत्र
गणारण रूपमारोप्यते समारोचनाव हि सन्त्यपरमाणुसाधारणम्, तथा कान्यथाभूताप्यारोपात्मकत्वात्, भ्रान्तिज्ञानमित्येव

गोपालेत्यादिना दृष्टान्त समर्थ्य तथा सृष्टिसतीत्यादिना दार्ष्टान्तिकसमर्थनम् । सवृत्तिसल्लक्षणो ज्ञापकमाह 'यस्मिन् भिन्न' इति श्लोकः ।

(तदिति), भ्रातृवत्-नावारूढस्य तीरवृक्षधावनदर्शनात्मिकाभेदा क्रियाभ्रातृत्वं मुक्त्वा श्लोकचतुर्विधभ्रान्तिवत्, उपनयस्तु व्यवहारप्रसिद्धस्य परमाणुनीलत्वमहणस्य सर्वत्रातथामूत्तार्यप्रति-
 5 पत्तिसाधर्म्यात् ।

यस्मिन् घटे भिन्ने कपालशकलशर्करादिभावेन घटाभिमतत्वाद्दस्तुनोऽन्येष्वप्यपोहेषु कपालादिषु न घटवृद्धिरस्ति, तदग्रहे तद्बुद्ध्याभावात्, अङ्गुल्यभावे मुष्टिवृद्धिवत्, अतोऽङ्गुलिब्यतिरेकेण मुष्ट्यभावात् कपालादिब्यतिरेकेण घटाभाव इति सवृत्तिसन् घट, एव क्रियासम्भवे क्रिययाऽपोहे । यत्रापि क्रिययाऽपोहो न सम्भ्रजति तत्रापि धियाऽपोहेऽन्येषा रूपादीना
 10 घटस्य समुदायान्न तद्बुद्धिरस्ति, रूपादिममुदायस्य च परमाणुरूपाद्यपोहे न तद्बुद्धिरस्तीति वर्त्तते दृष्टान्तोऽम्बुवत्, एकस्मिन्नपि जलविन्दौ जलबुद्धिदर्शनात्, रूपादिषु पुनर्बुद्ध्याऽपो-
 15 देषु न तोयबुद्धिरस्तीत्येतत्सवृत्तिसतो लक्षणम् । अथवा यस्मिन् घटे भिन्नेऽप्यवशो न तद्बुद्धिर्भवति तद्वदत्सवृत्तिसत्, यत्र चाम्बुबुद्ध्याऽर्थान्तरापोहे न तद्बुद्धिरर्थान्तरनिवृत्तिरूपस्य घस्तुन स्वरूपाभ्रादादिनाऽप्यदिनिवृत्तिमात्र व्यवहारप्रसिद्धाम्बुवत्तदपि सवृत्तिसत्,
 20 परमार्थसदन्यया, एतद्विपरीतलक्षणम्, स्वत एव विविक्तरूप यद्विद्यते रूप रस इत्यादि तत्परमार्थसत् प्रत्यक्षगोचरमिति' । एतदपि परमार्थसदित्यामित सवृत्तिसल्लक्षणानतिवृत्तेरसदेव यथोक्तविधिना । यथा रज्ज्वा सर्प इति ज्ञान, तददृष्टौ तत्रापि सर्पद्रज्जुविभ्रम इत्यप्रत्यक्ष नीलादिविषय चक्षुरादिभिर्ज्ञान शाक्यपुत्रीय भ्रान्तिवदिति ।

(यस्मिन्निति) (असदेवेति) यथोक्तविधिना सवृत्तिसदेव सर्वमपीत्यत्रापि ज्ञापकोदाहरण
 25 तत्सयाद्यभिहित रज्ज्वा सर्प इति ज्ञानम्, तावदेव रज्ज्वा सर्प इति विपर्ययज्ञान भवति यावदस्म-
 दादिभिर्विशेषलिङ्गादर्शनम् । विशेषतस्तु तदवधारणदृष्टौ सत्या प्राचन सर्पदर्शन जायतेऽनर्थकम् । सापि रज्जुबुद्धिसदययवे दृष्टौ सत्या यथा सर्प इति ज्ञानमनर्थकं तथानर्थका, तव आह-तददृष्टौ तत्रापि सर्पद्रज्जुविभ्रम इति । एधमनया कल्पनया सर्पपिण्डज्ञानाना सवृत्तिसद्विषयतैवेति साधूत्तम-

रज्जुस्य प्रत्यक्षमपि नैव प्रत्यक्ष सधिताम्बुवत्प्रत्ययवैवात्म्य प्रत्यक्षत्कारिति भावः । यस्मिन् भिन्न इति, 'यस्मिन् भिन्ने न
 25 तद्बुद्धिरनागोहधियाऽपि च । चाम्बुवत्सृष्टिमात्र परमाद्यसदयया इति कारिका । तामेतां कारिकां व्याख्याति-यस्मिन् घटे भिन्न इति । एव क्रियाराम्यय इति, चत्स क्रियया पुर्यादिप्रयत्ननिवृत्तया कपालादिभावेन भेदे सति न तद्बुद्धिरिति प्रयत्नसदयान्यात्वा इत्यम्, यत्र क्रियया भेद वदु न क्षयवते तत्राप्याह-यत्रापीति, द्वितीयावधारणसदययम्, बुद्ध्या वदि घटे कपालादिमपनोपत्तं सदा चाम्बुबुद्धिरदृश्यते, रूपे च परमाणुत्व प्राप्तऽपि रूपबुद्धि प्रवृत्ता एव अतस्तत्परमार्थपरिति ज्ञानमुदायसाग्राहेऽपि अत्रि-दो चाम्बुबुद्धिरस्तीति स्वत एवेति, यस्य भेदरूपता क्रियया बुद्ध्या वा न कतु क्षययते
 30 किन्तु न वे विविक्त तावत् रूपं रगादि परमार्थसत्त्वर्थम् । बद्धवत् परमार्थसत्त्वैवाभिमत तदपि श्लोकविधिना संवृत्तिसदेवेति तददृष्ट-एवतद्वृत्तिति । तद्विभ्रम प्रत्यक्षादिविषयनया बुद्ध्या भेदे परमाणोरैक्यमाप्राप्ततया न परमाणुरिति बुद्धिरस्तीति परमाद्यपि संवृत्तिसदययवेति भावः । तदवधारणदृष्टौ सत्यामिति, रज्जुदेव तावत् सर्प इत्येवमवधारणे दृष्टं सतीत्यर्थम् । तदेव रज्जुबुद्धिरनर्थकम् । अत्रापि वा विविक्तयो रज्जवत्प्रवृत्तौ भवतीत्याह-सापीति, तददृष्टायिति, विशेषज्ञानेन

प्रत्यक्ष नीलादिविषय चक्षुरादिविज्ञान ज्ञान्यपुत्रीय भ्रान्तिवदिति । एव तावत्कल्पनापोढप्रत्यक्षलक्षण-
सञ्चितालम्बनपद्मविज्ञानरायप्रचरिवेरोद्भावनचोद्योपक्रमायावपरिहारार्थस्वानेकार्थजन्यस्वार्थसामान्य-
गोचरवान्यस्य सप्रसङ्गो दोषोऽभिहितः ।

अधुना यदेवदनेकरूपेत्यादिग्रन्थचोद्यद्वाराऽऽयातकल्पनात्मकत्वपरिहारार्थं यद्योक्तमायतनम्वल-
क्षण प्रतीति तत्त्वधर्मित्येतत्परिहारार्थस्य तस्य वाक्यस्य दोष वक्तुकामः परपक्षमेव तावत् प्रत्युच्चारयन् ४
व्यापष्टे सूरीष्ठीकाकारलिखित लिखन्—

यात्रदेकाकारपरिकल्पनादिति, उत्तरन्त्वत्राप्यनेकार्थविषयैकप्रत्ययत्वात्—तेषु परमाणुषु
प्रत्येकमतीन्द्रियेषु समुदितेष्वसमुदितेषु वा प्रत्ययाभावात्तत्समूहोऽनेकार्थविषय स एवैक
प्रत्यय, समूहालम्बनतदाभासज्ञानोत्पत्त्यभ्युपगमात्, अर्धमेदविषयज्ञानाभ्युपगमे च
'विज्ञानाति न विज्ञान'मित्यादि विरुद्ध्येत, तस्मादेकप्रत्ययोऽनेकार्थविषय एकार्थरूपस्तत् 10
एव सामान्यरूपस्तदतद्विषयतया तदतद्भूतसामान्यगोचरः ततश्चास्वलक्षणो विषयः, अतएव
सकृतिमश्रयस्तस्मात् कल्पनात्मको निर्देयश्चेत्येवमाद्यस्माभि प्राक् प्रकान्त तत्सुतराम्, शेषं
त्ययैव भावितमनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थं सामान्यगोचरमिति परिहारं भवता ।

(यावदिति), गतार्थम्, उत्तरं त्वत्रापि, अपिशब्दान् पूर्वस्मिन्नर्थविकल्पे व्याख्याता दोषा-
सोऽत्रापि सम्भवन्ति, कथमिति चेत् ? अनेकार्थविषयैकप्रत्ययत्वात्, अनेकोऽर्थ परमाणवः, तद्विषय 15
एक इति प्रत्ययः, सोऽनेकार्थविषयैकप्रत्ययः, तद्भावादानेकार्थविषयैकप्रत्ययत्वात् । (अस्वलक्षणो
विषयः) त एव हि परमाणवः स्वलक्षणम्, न तत्समूहः सामान्यत्वात्, अत एव सकृत्सिद्धयः स,
तस्मात्—अस्वलक्षणविषयत्वात् ।

विज्ञानान्त—

भवदभिमतप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वसाधने च द्वे अनेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थं सामान्यगोचर- 20
त्वादिति छेदोन्नोच्यते त्ययैव ।

(भ्रमदिति) मा भूत् स्वाभ्युपगमदोषव्यक्तिरित्युक्ते कुशलानगतवर्गमध्ये न स्पुटे, कतमे द्वे ?
अनेकार्थजन्यत्वात्, स्वार्थं सामान्यगोचरत्वादिति चेते द्वे ।

इत्यर्थः । तत्रापि— इत्ये । एव तावदिति, कथनात्तदं गतं प्रमाणम्, अथिनाम्भवा पय विगानराया इति प्रचोपरि
रिरोपे उद्भासिते तद्वत्त्वार्थं अनेकार्थजन्यत्वात् सामान्यगोचरमिति वाक्यवृत्तयन्तम् तस्य इतिमिति भावः 125
नचोक्तमनेकप्रकारमिभेदानवद्वयोपादसातोचन कल्पनामद्वयप्रसङ्गोऽस्वार्थविषयत्वप्रसङ्गधेति चोदिते तत्परिहारार्थमाद-
ष्टमलक्षणं प्रोच्ये इत्येवमिति स न इत्येवमिति कथं तत्त्वमभावेऽमित्येव विचारं करिष्यत इति तदिदानीं
विचारार्थे यापदेशाकारेति, समूहालम्बनेति, अनेकविषयैकविज्ञानं इत्येवमिदं दर्शनवद्वत्त्वमभ्युपगमनुमान-
तदाभावात्तदवद्वत्त्वमभ्युपगमनात् तदाभावात्तदवद्वत्त्वमभ्युपगमनात् तदाभावात्तदवद्वत्त्वमभ्युपगमनात् तदाभावात्तदवद्वत्त्वमभ्युपगमनात्
भ्युपगम इत्यर्थः । अनेकार्थविषय एकार्थरूप इति, सामान्यत्वात् एकप्रत्ययत्वात् द्विषयतया सामान्यगोचरो- 30
ऽभ्युपगम इत्यर्थः अत एव स्पुटे, एते द्वे इति, अनेकार्थजन्यत्वात् तदनुपदिगम्यं न च स्पुटं तदवरोचते इत्यर्थः ।

तत्र तावत्प्रथम साधनम्—

तदभिमतप्रत्यक्षमप्रत्यक्षम्, अनेकार्थजन्यत्वात्, अनुमानवत्, अनुमानमपि हि पक्षधर्माद्यनेकार्थजन्यम्, ज्ञापक स हेतुरिति चेन्न, अत्रापि तुल्यत्वात्, कारकादप्यनेकस्मादर्थात् साध्यसाधनधर्मान्वयैकान्तप्रती जायते ।

6 (तदभिमतैति) दृष्टान्तेऽनुमानेऽनेकार्थजन्यत्वमसिद्धमिति मा मस्याः, यस्मादनुमानमपि पक्षधर्माद्यनेकार्थजन्यम्, पक्षधर्मः सपक्षानुगमो निपक्षव्यावृत्तिरित्यनेकार्थेन जन्यतेऽप्यनित्याद्यनुमानज्ञान तथेदमपि प्रत्यक्षमनेकपरमाण्वर्थजन्यमिति, ज्ञापक स हेतुरिति चेत्, स्यान्मत-अनुमाने पक्षधर्मादिरनेकोऽप्यर्थो धूमकृतकत्वादिरप्यनित्यादिज्ञानस्य न कारक, किन्तर्हि ? पूर्वसिद्धमेवाविनाभाविन सम्बन्ध स्मारयतीति ज्ञापक स हेतु, इतरस्तु प्रत्यक्षज्ञानस्य कारकोऽर्थसत्साद्वैधर्म्याद्दृष्टान्त इत्येतद्यायुक्तम्, अत्रापि तुल्यत्वात्, कारकादपीत्यादि, अनुमानमिति वर्त्तते, अनुमानमपि स्वार्थ कारकादनेकस्मादर्थाज्जायते, यस्मात् ? साध्यसाधनधर्मान्वयैकान्तवत्, पक्षधर्मसपक्षानुगम-निपक्षव्यावृत्तिमत ऐकात्मिकात्, अभिमान् प्रदेशो धूमवत्त्वाधुष्ठीमूलवत्, अनित्य शब्द कृतकत्वाद्दृष्टवत्, न नदीयन्नाकाशचदिति कारकहेतुवैधानुमानेऽपि तदर्थस्य ।

इतर आह—

15 असञ्चितानेकार्थजन्यत्वादनुमाने नैतत्साधर्म्यमुपपद्यते, अत्रोच्यते, ननु धूमादिरपि सञ्चय एव गृहीतोऽप्यादिकमणय इव गमयतीति कारकत्वाव्यभिचार उभयत्र ।

(असञ्चितैति), असञ्चितानेकार्थजन्यत्वादनुमाने नैतत्साधर्म्यमुपपद्यते, यस्मात् ? असञ्चितानेकार्थजन्यत्वादनुमानस्य, सञ्चितानेकार्थजन्यत्वाच्च प्रत्यक्षस्य, देशकालभिन्नसन्निहितासन्निहिता र्थविषय ह्यनुमान तद्विपरीतविषय प्रत्यक्षमिति । अत्रोच्यते नन्विति प्रसिद्धानुज्ञापने, ननु धूमोऽपि मत्तविशिष्टप्रदेशधर्मा चतुर्भुवत्सङ्घातोऽन्वयव्यतिरेकसहितोऽभिमतत्वविज्ञान प्रदेशे जनयति, अणुस-सुदायो यथा रूपविज्ञान गमयति, अभिर्न ज्ञान जनयतीतिज्ञानोत्पत्तौ कारकत्वाव्यभिचारादुभयत्रेति ।

हेतुप्रत्ययोऽसौ धूमोऽनुमाने, कल्पनाया हेतो, निर्विकल्प हि ज्ञानमधिपतिप्रत्यय प्रत्यक्षमतो वैधर्म्यो दृष्टान्त इति चेदथ कथ साधनानधिपतिर्धूम ? हेतुप्रत्ययस्यार्थस्येन्द्रियाविप-

पक्षधर्म इति, यथा बह्वणुमिति दान्देऽनित्यात्तुमितिर्वा पक्षवृत्तिसपक्षवृत्तिविपक्षव्यावृत्ति-क्षणानेकार्थेन जन्यते तथा 25 प्रत्यक्षमपि अनेकपरमाणुभिर्जयत इति भाव । एकसम्बन्धानमपरसम्बन्धस्मारकमिति न्यायेनाविनाभावलक्षणसम्बन्धेनैकसम्बन्धिनो धूमवैशानमपरसम्बन्धिनमप्यादि स्मारयतीति धूमादिज्ञापको न तु कारक परमाणवश्च विषयतया प्रत्यक्षज्ञानस्य कारका एवैतलनुमानदृष्टान्तो न युक्त इत्याह ज्ञापक स हेतुरिति चेदिति । अनुमानस्यापि धूमादिकं कारकद्वैतवैसाह-अत्रापि तुल्यत्वादिति । न नदीवदिति पक्षेर्विपक्ष नावाशवदिति अनित्यत्वस्य विषय । अनुमानमसञ्चितानेकार्थजन्य प्रत्यक्षानु सञ्चितानेकार्थजन्यमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक्यावयम्यमागद्वये-असञ्चितैति । एतत्साधर्म्य-प्रत्यक्षसाधनम् । 30 धूमोऽपि सञ्चितानेकार्थ एवैसाह-नन्विति । अणय इत्येति, अणुसुदायो रूपविज्ञानमित्येत्वं । कारक-याव्यभिचार उभयत्रेति यथा गृहीतोऽणुसुदायो रूपविज्ञानं जनयति धूमादिरपि सञ्चय एव गृहीतोऽप्यादिक गमयतीत्युभयत्र कारकत्वमव्यभिपत्तमिति भाव । उभयत्रेति, प्रत्यक्षेऽनुमानो चत्यर्थ । कल्पनाया हेतोरिति, धूमोऽनुमानेऽपि कल्पनाया

प्रत्यक्षलक्षण-दृश्यता, तस्य पुनरर्थो योऽस्तु सोऽस्तु किं नोऽनेन, इदमेव तावदस्तु रूपादिप्रा-
लम्बनार्थो वच्य इति विकल्प्य विकल्पद्वये दोषजात तद्वक्षणे प्रकृत तत्तथापि समानमिति प्रतिपा-
दयिष्यन्नयचक्रकार सविशेष तन्मतविरोधहेतु स्वयचनजनितमाह—

अनेकार्थजन्यत्वाच्च स्वार्थसामान्यगोचरताया यथाभास तेषु ज्ञानमुत्पद्यते, तथा त
० आलम्बन रूपादय, प्रत्येक परमाणुरूपस्य बुद्धावसन्निवेशात् समुदयकृत तन्निर्भासत-
याऽऽलम्बनम् ।

(अनेकार्थेति) अनेकार्थजन्यत्वाच्च स्वार्थसामान्यगोचरतायामिलादि शिष्याचार्ययो तुल्यो-
त्तरत्वात्, स्वार्थ इति नीलादि स एव किल सामान्यमनेकार्थजन्यत्वात्, अनेकार्था परमाणवस्तज्जन्य
नीलविषय प्रत्यक्षमत इन्द्रियस्य स्वार्थ इति, एतस्यामनेकार्थजन्यत्वाच्च स्वार्थसामान्यगोचरताया यथाभास
10 तेषु ज्ञानमुत्पद्यते तथा त आलम्बन रूपादय इति नीलपीतादित्वेन यथैवाभासते तथैवालम्बनमि-
त्येतद्विष्टम्, किं कारणं त एव नीलादिपरमाणवो नालम्बनमिति चेदुच्यते प्रत्येक परमाणुरूपस्य बुद्धा-
वसन्निवेशात्, एवमेक प्रत्येक परमाणूना यन्नीलादिरूप तस्यातीन्द्रियत्वाद्बुद्धावसन्निवेशः, तस्मात्
किं प्राप्तं ? समुदयकृत तन्निर्भासतयाऽऽलम्बनमित्येतत् प्राप्तं, नीलादिरूपस्य तसमुदायात्मकत्वात् ।

एवञ्च सति प्रत्यक्षार्थ एव ज्ञायते, तद्यथा अर्थसन्निकर्षादक्ष प्रति यदुत्पद्यते तज्ज्ञान
15 प्रत्यक्षमिति ज्ञानमर्थेन विशेष्यते ।

(एवञ्चेति) एवञ्च सति—परमाणुसञ्चयनीलादिनिर्भासतयाऽऽलम्बनत्वे सति प्रत्यक्षार्थ एव
ज्ञायते, तद्यथा—अर्थसन्निकर्षादक्ष प्रति यदुत्पद्यते तज्ज्ञान प्रत्यक्षमिति ज्ञानमर्थेन विशेष्यते,—अर्थ-
नेन्द्रियस्य सन्निकर्षादुत्पद्यमान ज्ञानमक्ष प्रति घृत्ते प्रत्यक्षमिति ज्ञानेऽर्थस्य विशेषणता, सन्निकर्षा-
द्वाऽक्ष प्रति यो घृत्तेऽर्थ स प्रत्यक्ष, अर्थेन्द्रियसन्निकर्षादक्ष प्रतिघृत्ते प्रत्यक्षमित्याहुःपचरित-
20 घृत्तरथोऽक्षेण विशेष्यते इति ।

अत्रोत्तरमुच्यते—

न तदुत्पद्यते प्रत्यक्षम्, तस्यार्थस्याभावात्, न च सञ्चयोऽर्थ, सवृत्तिसत्त्वात् सवृ-
त्तिसत्त्वमद्रव्यत्वात्, धान्ध्येयवत्, अतो न साधुत्पत्तिप्रत्यय इष्यते इति सोऽर्थो न विशेषे
पणेन विशेष्य । तस्माज्ज्ञानत्वप्रत्यक्षत्वाम्युपगमहानि ।

25 (नेति) एवञ्च सतीत्युच्यते सञ्चय प्रसक्त इत्यभ्युपगम्य दृश्यति—यस्मान्न च सञ्चयोऽर्थः,

माणु तद्वक्ष्यस्य च गोचरत्वादिति भावः । अथ ततोऽर्थाद्विज्ञान प्रत्यक्षमिति वस्तु-
ध्वालम्बनार्थो वच्य इति विकल्प्य विषय दृश्यता, सूरिश्च तदेव दृश्य तवापि प्रमज्ज्यत इत्याह—अनेकार्थजन्यत्वा-
च्चेति । प्रथम नीलादिविषय नीलादिरिन्द्रियस्य स्वार्थ समुदयकृत स निर्भासतयाऽऽलम्बनमनेकार्थजन्यत्वात् परमाणुरूप-
त्वातीन्द्रियत्वेन बुद्धावसन्निवेशान्नालम्बनमिति भावः । परमाणुसञ्चयेति, परमाणूनां सञ्चयरूप यन्नीलादि तस्यैव निर्भास
30 तथा प्रत्यक्षस्यालम्बनत्वे सति प्रत्यक्ष-
तदस्यार्थ एव ज्ञायते इत्यर्थः । ज्ञानमर्थेन विशेष्यते इति, नीलादिनाऽर्थेन ज्ञान
विशेष्यते नीलज्ञान पीतज्ञानमिति विषयानां प्रत्यक्षपदोऽप्यवमुपचारादित्याह—सन्निकर्षाद्वेति । घट प्रत्यक्ष नील प्रत्य-
क्षमित्येवमर्थोऽक्षेण विशेष्यते । घटवतिघटवैनाशस्य सञ्चयस्याभावात्नालम्बनत्व सम्भवति, अतः प्रत्यक्ष निरालम्बनमिति किं

किं कारण नार्थः सञ्चय इति चेत् सृष्टिसत्त्वात्, सृष्टिसत्त्वमद्रव्यत्वात्, चान्ध्येयवत्, अतः—
एतस्मात् कारणात् साधूपत्तिप्रत्यय इष्यते, उत्पत्तौ प्रत्यय आलम्बनप्रत्यय इत्यर्थ, सोऽसत्त्वाने-
ष्यते, इतिशब्दो हेत्वर्थे, एतस्मात् कारणात् सोऽर्थो न विशेषणेन विशेष्यः, तस्मात् विशेषण-
विशेष्यत्वाभावात्, ज्ञानत्वप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमहानि, ज्ञान प्रत्यक्षमित्येतद्भ्युपगतम्, विशेषणस्य
विशेष्यस्य चार्थत्वाभावात् किं विषय ज्ञान प्रत्यक्षश्च स्यादिति हीष्यते ।

किञ्चान्यत्—

चक्षुरादिषु ज्ञानेष्वतः स्वनिर्भासव्यतिरिक्तप्रमेयाभाव, ततश्च तैमिरिकस्य केशोन्दु-
कमशकमक्षिकाद्विचन्द्रादिदर्शनवत् सा स्वसत्सत्प्रतिपत्तिरेव, तस्मात्तस्य ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वमला-
तचक्रादिज्ञानवत् तेन त्वया प्रतिज्ञात तत्प्रत्यक्षत्वं निराक्रियते, तन्निराकरणादनुमानविरोध ।

चक्षुरादिषु ज्ञानेष्वत इत्यादि यावदनुमानविरोध, चक्षुरादीन्द्रियबुद्धयः स्वविषयनिर्भास-
स्वरूपमात्रा एव, ज्ञानत्वात्, वस्तुत्वात्, सत्त्वात्, तैमिरिकादिज्ञानवत्, अतश्चक्षुरादिविज्ञानेषु
स्वनिर्भासव्यतिरिक्तप्रमेयाभाव, ततश्च तैमिरिकस्य केशोन्दुकमशकमक्षिकाद्विचन्द्रादिदर्शनवत् सा स्व-
सत्सत्प्रतिपत्तिरेव, असद्वस्तु सद्वस्त्विति प्रतिपत्तिः, तस्माद्धेतोरसत्सत्प्रतिपत्तेः—विषयप्रतिपत्तेस्तस्य
ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्व प्रसिद्धमलातचक्रादिज्ञानवत्, तेन—अप्रत्यक्षत्वेन प्रसिद्धेन त्वया प्रतिज्ञात तत्प्रत्यक्षत्व
निराक्रियते, तन्निराकरणादनुमानविरोध ।

ननु प्रत्यक्षनिराकरणात् प्रत्यक्षविरोधोऽय कथमनुमानविरोध इति, अत्रोच्यते त्वन्म-
तेन सपक्षधर्मस्य विपक्षस्योक्तानुमानेन निराकरणान्निर्गन्तव्यकल्पकप्रत्यक्षत्वाभावात् कतमत्तत्प्रत्यक्षं
येन निराक्रियेत, यद्वा निराकुर्यात् ? अतोऽनुमानविरोध एवायम् । किञ्चान्यत्, घटसख्यो-
त्क्षेपणसत्ताघटत्वाद्याकारज्ञानानामपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग, कथमिति चेदुच्यते यथा चात्र भवन्म-
तेन समानासमानानेकार्थजन्येन्द्रियस्वार्थाद्यदुत्पद्यते तदपि च तैमिरिकप्रमाणम्, यथा
द्विचन्द्रदर्शन तथा समानानेकार्थमणिसमूहजन्येन्द्रियस्वार्थाद्युत्पद्यमानमपि तैमिरिकप्रमाण
स्यात्, समानानेकार्थादतथाभूतार्थान्मण्यादिसद्भाताजन्यं हि तत्, यदि समानासमानाने-

विषय गात्र प्रत्यक्षस्य स्यादिति भाव । चान्ध्येयवदिति, चान्ध्येयवदिति । स्वविषयेति, चक्षुरादीन्द्रियबुद्धिषु विषय-
तया यो निर्भासते तत्स्वरूपमात्रा बुद्धय, न तद्विदित् कथं पदायाऽग्नि यथा तैमिरिकबुद्धौ निर्भासमाना केशोन्दुसदयो
द्विचन्द्रादयश्च, अत एवागो प्रतिपत्तिरुपाधिपक्षत्वभावेऽपि सत्येन निर्भासनादसत्प्रतिपत्तिरेवैवमिदमपि ज्ञानमप्रत्यक्षं स्यादिति 25
यद्युत्पन्नमप्य भवता निराक्रियत इत्यनुमानविरोध स्यादिति भाव । अनुमानविरोध कारणमाह—त्वन्मतेनेति । सपक्ष-
भूतप्रत्यक्षस्य विपक्षभूतस्य प्रत्यक्षस्यापि ज्ञानत्वादिहेतुना निराकरणप्रत्यक्षभावानुमानस्यैव विरोध आयात इति भाव ।
सपक्षो निर्विकल्पप्रत्यक्षमात्र विपक्ष सविकल्पप्रत्यक्षम् । निराशा वाचित ज्ञानमप्रत्यक्षम्, अतस्तत्प्रतिपत्तेरलातचक्रादिज्ञान-
विषयानुमानेन वा निराकरणमिति बोध्यम्, असत्प्रतिपत्तिरस्य ज्ञानवादिना सिद्धमिति नास्तिदित्तोरिति । घटसत्स्येति,
प्रत्यक्षमुत्पन्नमप्यविशेषाकारज्ञानानामपीत्यतः । अयं भाव कदाचिदेकं द्रव्येण ज्ञानमुत्पाद्यते यदा तिलादिप्रकारवच्छेद 30
स्यादिति न वक्तुं शक्यते एषस्य परमाणोरिन्द्रियाधिपदवाद्दोऽनेनार्थजन्यतमभ्युपेयम्, तत्रानवार्थजन्यत्वात् ३५पि नीलादि-
गामान्यमेव, अनेनार्थपरमाणुत्वात्, अत एव स म्यां १ वस्तुत्पन्नमपि किन्तु सृष्टिमन्, तादासायाद्युत्पद्यते ज्ञान

कार्थात्तथाभूतार्थात् प्रज्ञसित्त परमार्थसदाकारो लभ्यते त एव हि परमार्थसन्त परमाणुो
नीलादित्वेनाभासन्त इति तद्विषय ज्ञान प्रत्यक्षमिष्टम्, तदा निराकृतेभ्य सत्प्रक्षत्वेन घटसख्या
द्याकारेभ्यः समानासमानानेकार्थजन्येन्द्रियस्वार्थेभ्य प्रत्यक्षज्ञानजनकार्यसधर्मभ्य परमार्थ-
सदाकारो लप्स्यते नीलादिमद्वातवदिति घट सयुक्तो वियुक्त परोऽपर स्पन्दत इत्यादिज्ञान
प्रत्यक्ष, स च तद्विषय प्रत्यक्ष स्यात्, सवृत्तिसदालम्बनत्वानीलादिज्ञानवत्, नीलादिज्ञान
तदर्थश्च न प्रत्यक्षे वा स्याताम्, सवृत्तिसत्त्वाद्घटादिज्ञानार्थवत्, त एव हि परमाणुो य एव
घटादित्वेनाभासन्ते य एव नीलादित्वेनाभासन्त इत्येवमुभयोस्तुल्ये जनकत्वे तत्कुत एतन्नी-
लाद्याभासज्ञान प्रत्यक्षं न घटाद्याभासमिति ? ।

नन्विति, यथा चात्रेलादिदार्ष्टान्तिरनुक्त्वा दृष्टान्ततत्साधर्म्यश्च वणयति—यथा घात्र भव-
१० न्मतेन समानासमानानेकार्थजन्येन्द्रियस्वार्थात्—समानेन नीलादिवर्णनानेकेन परमाणुसद्वातलक्षणे-
नार्थेन जय इन्द्रियस्वार्थो नासाधारणो वस्त्वभिमतस्वलक्षणस्वार्थ, कस्मात् ? तत्त्वकत्वा तत्रानेकार्थ
जन्यत्वात् स्वार्थसामान्यगोचर हानमिति वचनादन्यादृशस्वार्थस्येष्टत्वात्, तादृशस्वार्थाद्यदुत्पद्यते
ज्ञानमित्यभिमतस्त्वते, तदपि च तैमिरिकवदप्रमाणम्, तिमिरे भय तैमिरिकम्, यथा द्विचन्द्रदर्शनम्
तथा समानेनाप्यनेकवर्णमणिसमूहेन जन्य इन्द्रियस्वार्थो मेचकस्तस्मादुत्पद्यमान तदपि च तैमिरिक-
१५ धदप्रमाणम्, कुतः ? यस्मात् समानानेकार्थात् तस्मादतथाभूतार्थान्मण्यादिसङ्घाताजन्य—उत्पद्यते,
अतथाभूतार्थत्वमस्य सवृत्तिसत्त्वात्, अत आह—समानासमानानेकार्थात्तथाभूतार्थात्—नीलादिसद्वातात्
प्रज्ञसित्त—आलम्बनात्सवृत्तिसत्तः परमार्थसदाकारो—नीलादिको लभ्यते, यतस्त एव हि परमार्थसन्त
परमाणुो नीलादित्वेनाभासत इति तद्विषय ज्ञान नीलादिप्रत्यक्षमिष्टम् । तथा निराकृतेभ्यः सत्प-
क्षत्वेन घटसद्वाद्याकारेभ्यः—घटसद्गोलेक्षणसत्ताघटत्वाद्याकारेभ्य प्रत्यक्षजनकार्यसधर्मभ्य, फतमेन
२० साधर्म्येण सधर्मभ्य इति चेदुच्यते समानासमानानेकार्थजन्येन्द्रियस्वार्थेभ्य इत्येतत्सधर्मभ्य, किमुक्त
भवति समानासमानानेकार्थात्तथाभूतार्थेभ्य परमार्थसदाकारो लप्स्यते नीलादिसद्वातवदिति, अत-
स्तदुत्पद्यते साधनमाह घट सयुक्तो वियुक्त परोऽपर स्पन्दत इत्यादिज्ञान प्रत्यक्षम्, स च
तद्विषय प्रत्यक्ष स्यात्, सवृत्तिसद्वातलम्बनत्वानीलादिज्ञानवत्, नीलादिज्ञान तदर्थश्च न प्रत्यक्षे वा
स्याताम्, सवृत्तिसत्त्वात्, घटादिज्ञानार्थवत् । वाशब्दस्य विवक्ष्यार्थत्वाद्बुभयत्र हानोत्पादकार्था-
२५ विशेष । तत्समर्थयति—त एव हि, ते हि परमाणुो य एव घटादित्वेनाभासन्ते य एव च नीलादित्वेना-
भासत इति । एवमुभयोर्नीलादिघटादिज्ञानयोस्तुल्ये जनकत्वे तत्कुत एतन्नीलाद्याभासज्ञान प्रत्यक्ष न
घटाद्याभासमिति, स्वरुचिमात्रादन्यत् कारण नास्तीत्यर्थः ।

तदपि तैमिरिकज्ञानवदप्रमाणम् तथानेकवर्णमणिसमूहजन्यमेचकस्वार्थाद्युत्पद्यमानमपि, समानानेकार्थाद्यतथाभूतार्थात् सवृत्तिसत्त
स्वार्थाद्युत्पद्यमानम् । यत् तु समानानेकार्थाद्यतथाभूतार्थात् सवृत्तिसत्तो नीलादिसद्वातात्स्वार्थाद्युत्पद्यमानस्य नीलादिज्ञानस्य परमा
३० र्थसत्परमाणुत्वमेव नीलादिसदाकारत्वेनावभासनात् प्रत्यक्षज्ञानमिष्यते तर्हि समानासमानानेकार्थेन्द्रियस्वार्थेभ्योऽतथाभूतार्थेभ्य
सवृत्तिसत्त उत्पद्यमानमपि घटस्वार्थाद्याकारे ज्ञानमपि परमार्थसत्परमाणुत्वमेव घटस्वार्थादिसदाकारत्वेनावभासनात् प्रत्य-
क्षम्, अन्यथाऽपि सवृत्तिसत् एवा लम्बनत्वेनाप्रत्यक्षत्वे नीलादेर्नीलादिज्ञानस्यापि तद्वत् प्रत्यक्षता न स्यात् उभयत्राभिधेया
मिति भावः । प्रत्यक्षजनकार्यसधर्मभ्य इति, नीलादिप्रत्यक्षस्य जनकीभूतो योऽपि नीलादिसत्पातरूप स्वार्थ एव

बुद्धावाभासनमामर्थाविशेषाच्च जनकहेत्वविशेषमेव दर्शयति—

यथैव हि परमाणवो ज्ञानस्याकारसन्निवेशविशिष्टा सामान्यत आभासन्ते तथा घटादिज्ञानेष्वप्याकारविशेषेण समुदितास्त एवाभासन्ते, नान्यो घटो नामास्ति यस्तथा भासेत, तथास्थेषु रूपादिष्वेव घट इति बुद्धि प्रवर्तते प्रज्ञप्तिश्च, एव तथास्थेष्वेव परमाणुषु नीलादिरूपबुद्धिः प्रवर्तते प्रज्ञप्तिश्चेति ।

यथैव हीत्यादि यावत्समुदितास्त एवाभासन्त इति, अत्र च यथापरमाण्ववयवसमुदायता च नीलप्रत्यक्षावभासत्वात्, तथास्थेषु—तेन प्रकारेण स्थितेषु । सर्वमुभयत्र तुल्यम् ।

अत्र परेणोभयोर्वैषम्यप्रदर्शनार्थम्—

अथोच्येत नीलादिसमुदाये नीलादिद्रव्यसदाकारो विद्यते, तदण्वात्मकत्वात्तेषाम्, अणूनां द्रव्यसत्त्वात्तत्प्रत्यक्षत्वं न्याय्यम्, न तु घटाद्याकारोऽतत्परमाणुत्वात्, तथाऽसत्त्वात् । 10

अथोच्येत नीलादिसमुदाय इत्यादि यावत्तथाऽसत्त्वादिति, नीलादिसमुदाये नीलादिद्रव्यसदाकार—परमार्थसदाकारः स विद्यते, किं कारणं ? तदण्वात्मकत्वात्तेषाम्, नीलादीनामण्वात्मकत्वात्, अणूनां द्रव्यसत्त्वात्तत्प्रत्यक्षत्वं न्याय्यम्, न्यायादनपेत न्याय्यं युक्तमित्यर्थे, तद्विषयस्य च ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं तत्प्रत्यक्षत्वम् । न तु घटाद्याकार—न त्वस्ति घटसङ्ख्योत्क्षेपणाद्याकारोऽतत्परमाणुत्वात्, तस्याकारस्य परमाणुत्वं तत्परमाणुत्वं न तत्परमाणुत्वमतत्परमाणुत्वमतोऽतत्परमाणुत्वात् । तत किं ? तथाऽसत्त्वात्—तेन प्रकारेणासत्त्वात्—परमाणुत्वेन तेषां घटाद्याकाराणामसत्त्वात् ।

अत्राचार्ये उत्तरमाह—

एतच्च तुल्यमुभयत्राविशेषात्, यथैव तस्मिन् रूपादिसमुदाये घटाद्यनाकारता, तदणुत्वात् तथाऽसत्त्वात्, एव रूपाद्याकारस्थानाकारता, अनन्तरोक्तहेतो सञ्चितस्यैन्द्रियकत्वात्तस्यैवालम्बनत्वात् तदणुत्वात्, तथाऽसत्त्वात्, अन्यथाऽविषयत्वादानालम्बन- 20 त्वादत एवाप्रत्यक्षत्वात् ।

(एतच्चेति) एतच्च तुल्यमुभयत्राविशेषात्, परमाणुजन्यत्वादेव नीलादिघटाद्याकारप्रत्यक्षयो । यथैव तस्मिन् रूपादिसमुदाये घटाद्यनाकारता तदणुत्वात्, तस्य घटाद्याकारस्थानाकारता तस्या-

सह समानासमानोकार्थजन्येन्द्रियस्वाधत्वधर्मण सदृश घटादिसङ्ख्यादिसंघातास्तेभ्यो घटसङ्ख्यादिज्ञानस्य तत्संघातानाम् परमाण्वपरमाणुसंघातारो लक्ष्यते नीलादिसंघातजन्यज्ञानवदिति भावः । स च—घटादिसंघात, तद्विषय घटसङ्ख्यादिवि- 25 यद्य प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः । यथैव हीति, नीलादिज्ञाने परमाणव एव सामायेनाकारसन्निवेशविशिष्टा यथाऽवभासते तथैव घटादिज्ञानेऽपि परमाणव एवाकारसन्निवेशविशेषेणावभासते समुदितपरमाणुभ्योऽप्यतिरिक्तत्वाद्भेदे । यथा तेन प्रकारेण स्थितेष्वेव रूपादिषु घट इति बुद्धिः, तद्विषया प्रज्ञप्तिश्च प्रवर्तते एवमेव तेन प्रकारेण स्थितेषु परमाणुष्वेव नीलरूपबुद्धिः तद्विषया प्रज्ञप्तिश्च प्रवर्तते इत्याभासनसामर्थ्याविशेषात्तदोक्तोर्विशेषाभावेन नीलाद्याभासमेव प्रत्यक्षं न घटाद्याभासमित्येवकोपी न मुञ्चते कर्तुमिति भावः । ननु नीलात्मक हि परमाणवोऽतो नीलादिसमुदाये नीलादिपरमार्थसदाकारो विद्यते, न तु घट- 30 संख्यायात्मका परमाणवः, तस्माद्घटादिज्ञानेषु न घटादिपरमार्थसदाकारतया परमाणूनां प्रतिभासः, एवञ्च नीलादिज्ञानस्य तद्विषयस्य च प्रत्यक्षत्वं युक्तं न तु घटादिज्ञानस्य तद्विषयस्य चेत्याशयेनाह—नीलादिसमुदाय इति । अतत्परमाणुत्वादिति, घटसंख्यायाकाराणां परमाण्वात्मकत्वाभावादित्यर्थः, अविशेषमाह—परमाणुजन्यत्वादेवेति । उभयत्रेति पदप्राप्तमाह—नीलादिघटाद्याकारप्रत्यक्षयोरिति । रूपाद्याकारस्थानाकारतेति, न रूपाद्याकार परमाण्वात्मक 35 न ५५

कारस्वानुत्वात्, तथाऽसत्त्वात् अणुत्वेन घटाद्याकारेणासत्त्वात्, अणुत्वादेव सत्त्वात्, एव रूपा-
द्यानारस्वानाकारता, अन्तरोक्तहेतो सञ्चितस्यैन्द्रियकत्वात्-परमाणुसमुदायस्यैन्द्रियकत्वात्, तस्यै-
वालम्बनत्वात्, असञ्चितस्यातीन्द्रियत्वात्, अत एवानालम्बनत्वात्, वदनणुत्वात्, -तस्य सञ्चित-
स्यैन्द्रियकस्यालम्बनस्वानुत्वात् तथाऽसत्त्वात्-अणुत्वादेवासत्त्वात्, अन्यथाऽविषयत्वात्-परमा-
5 णुत्वेनाविषयत्वात्, अविषयत्वादेवानालम्बनत्वात्, अत एवाप्रत्यक्षत्वात् ।

किञ्चान्यत्--

पक्षान्तरापत्तिश्चैव यदाभास तेषु ज्ञानमुत्पद्यते तथा नालम्बनमित्येवं पक्षं परित्यज्य
यथा ते विद्यन्ते तथा नालम्बनमित्येव पक्ष आश्रितो भवति, अस्मिन्नापि च पक्षे त्वयैव
वसुप्रभु प्रत्युक्ता ये दोषास्ते तत्रापि स्युः, यस्मात्त्वयाऽपि चायं पक्षोऽङ्गीकृत एव, यथाच
10 प्रत्यक्षोत्पत्तिरीजसञ्जननार्थमुक्तं प्रत्येकश्च ते समुदिता कारणमिति, तत्रानेकार्थजन्यत्वात्
स्वार्थे सामान्यगोचरमित्यस्य व्याख्याया पुनरसुप्रभु दूषयितुकामेन विकल्पितं स एवार्थः ।
किम्? यथा विद्यमाना अन्याभासस्यापि विज्ञानस्य कारणं भवन्ति तथा प्रत्यक्षस्यालम्बन
रूपादय इति पूर्णपक्षत्वेनैतयोश्च वचनयोरेकाकारार्थत्वादसापि पक्षोऽभ्युपगतस्त्वया, एवमपि
न त आलम्बनमतीन्द्रियत्वाद्गणवत् ।

15 (पक्षान्तरेति) पक्षान्तरगमनश्च वादानसानयेति । किञ्चान्यत्-(अस्मिन्नपीति) कथमिति
चेत्तदृश्यति-(यथा चेति), तत को दोष इति चेत्? (एवमपीति) अतीन्द्रियत्वात्-इन्द्रियगोच-
रातीतत्वात् । इन्द्रियज्ञानालम्बनं न भवन्ति परमाणवः ।

किञ्चायं उत्तरदोष उच्यते--

अभ्युपगम्याप्येवविधालम्बनताश्चान्यथाविद्यमाना परमाणवः समूहाभासस्यापि ज्ञानस्य
20 कारणं भवन्तीति धूमोऽग्निप्रत्यक्षज्ञानालम्बनं स्यात्, तथाविद्यमानत्वेऽन्याभासस्यापि ज्ञानस्य
कारणीभवनात्, त्वदुक्तप्रत्यक्षालम्बनत्, यथा त्वदुक्तस्य प्रत्यक्षस्यालम्बनं परमाणवो-
ऽन्यथाविद्यमाना समूहाभासज्ञानस्य कारणं भवन्ति तथा धूमोऽपि तत्साधर्म्यात्तज्ज-
नितज्ञानालम्बनस्याग्रे प्रत्यक्षालम्बनतामात्मन साधयति, धूमनिमित्ताग्निज्ञानं वा प्रत्यक्षं

इत्यर्थं, नीलाग्निज्ञाने चो नीलाभारं स उचितोऽन एवैन्द्रियज्ञोऽत एव आत्मनम्, परमाणुस्त्वमसितोऽत एवातीन्द्रियोऽत
25 एवानालम्बनमिति कथं नीलावाहारं परमाण्वामक इति भावः । अन्तरोक्तहेतोरिति प्रत्येकं परमाणुरूपस्य बुद्ध्या
सञ्चितेऽसित्यर्थः । पक्षान्तरापत्तिश्चेति, यदाभासं तेषु ज्ञानं तथा ते आत्मनमिति वसुप्रभु दूषयितुं तथानालम्बन
मित्येव पक्षं आश्रयणीयं परन्तु त्वयाऽप्योच्यतेति श्रूयान् यथा ते विद्यन्ते तथा नालम्बनमित्येव पक्षं श्रित इति पक्ष-
ान्तरापत्त्या निरप्रस्थानं प्राप्तं इति भावः । कथं मयाऽयं पक्षोऽङ्गीकृत इत्यत्राह-प्रत्येकश्च त इति, अनयोक्त्या यदाभासं
ज्ञानमुत्पद्यते तथानालम्बनमिति पक्षं उक्तं परमाणुनामेव समुदितानां निविकोद्वाहकन्यायेन कारणत्वात्, अनेकार्थजन्य
30 त्वावित्युक्त्या च यथा ते नियते परमाणवस्तथैव प्रत्यक्षस्य कारणमिति पक्षं आश्रितं त एव परमाणवोऽयामासज्ञानस्य कार-
णीभवनापि प्रतिभाति । सरित्तरमाह-एधमपि न त आलम्बनमिति । उत्तरदोष इति, वसुप्रभोर्यदुक्तं तत्
तत्र दोष उच्यते इत्यर्थः । तथाविद्यमानानाम-यामासविज्ञानजनकत्वेऽङ्गीकृतेऽनेकात् दोषानभिधातुमाह-अभ्युपगम्या
पीति । अन्यथाऽविद्यमाना-समूहात्मनाऽविद्यमाना स्वस्वत्वेन विद्यमाना इत्यर्थः । ननु धूमोऽग्निप्रत्यक्षस्यालम्बनं स्यात्,

स्यात्, अन्यथाविद्यमानत्वेऽन्याभासविज्ञानजनकार्यालम्बनत्वात्, त्वदुक्तप्रत्यक्षवत्, तस्मादेव हेतोश्चक्षुराद्यप्यालम्बनं स्यादेवमयमतिप्रसङ्गदोष एववादिनो यदि कारणमालम्बन विज्ञानस्यान्याभासस्यापीष्टम् ।

अभ्युपगम्याप्येवंविधालम्बनताञ्चेत्यादि यावत्त्वदुक्तप्रत्यक्षालम्बनवदिति, अन्यथा विद्यमाना, परमाणवः—अतीन्द्रियत्वेन विद्यमाना समूहाभासस्यापि ज्ञानस्य कारण भवन्तीत्येव-⁵ विधालम्बनताया सत्या धूमोऽग्निप्रत्यक्षज्ञानालम्बन स्यात्, तथाविद्यमानत्वेऽन्याभासस्यापि ज्ञानस्य कारणीभवनात्—धूमत्वेन विद्यमानो धूमोऽग्न्याभासस्य अन्याभासज्ञानस्य कारणीभवन्नपलभ्यत इति पक्षधर्मत्वमस्यस्य, त्वदुक्तप्रत्यक्षालम्बनवदिति दृष्टान्ते तस्य सपक्षानुगमन दर्शयति—यथा त्वदुक्तस्य प्रत्यक्षस्यालम्बन परमाणवोऽन्यथा विद्यमानाः—परमाणुत्वेन विद्यमाना समूहाभासज्ञानस्य कारण भवन्ति तथा धूमोऽपि तत्साधर्म्यात्तज्जनितज्ञानालम्बनस्याग्रे प्रत्यक्षालम्बनतया व्याप्तत्वात् प्रत्यक्षाल-¹⁰म्बनतागतात्मनः साधयति । धूमनिमित्ताग्निज्ञान वा प्रत्यक्ष स्यात्, तथाविद्यमानत्वेऽन्याभासविज्ञानजनकार्यालम्बनत्वात्, त्वदुक्तप्रत्यक्षवत्, तत्साधर्म्यादेव त्वदुक्तप्रत्यक्ष समूहार्थेनाप्रत्यक्ष स्याद्भूमजनिताप्यर्थज्ञानवत् । किञ्चान्यत्—तस्मादेव हेतोश्चक्षुराद्यप्यालम्बन स्यात्, एवमयमतिप्रसङ्गदोष एव वादिनः—यदि कारणमालम्बन विज्ञानस्यान्याभासस्यापीष्ट ततश्चक्षुरादीन्द्रियाणि चक्षुरादिविज्ञानानामालम्बनानि स्युः, अथथा विद्यमानत्वेऽन्याभासस्यापि विज्ञानस्य कारणीभवनाच्चक्षुरि-¹⁵न्द्रिय चक्षुर्विज्ञानस्यालम्बन स्यात् रूपादिपरमाणुवत् तज्ज्ञान वा चक्षुरिन्द्रियालम्बन स्यात्तज्जन्यत्वे सत्यन्याभासतत्रात् परमाणुजन्यरूपनिज्ञानवत्, एव शोनादिज्ञानानि । परमाण्वालम्बनमभ्युपगम्याय दोष उक्त ।

न च ग्राह्यस्य नीलादेर्विषयस्य चक्षुरादिविज्ञानस्य नीलादिपरमाणव आलम्बनम्, अन्यथा विद्यमानत्वाच्चक्षुरादिवत् । तदसाधारणविषयत्वाद्वा रसज्ञानवत् ।²⁰

न च ग्राह्यस्य नीलादेर्विषयस्येत्यादि, चक्षुरादिभिर्ग्राह्यस्य नीलादे समूहात्मकस्य विषयो गोचर सम्बन्धि चक्षुरादिविज्ञान तस्य नीलादिपरमाणवो नालम्बनम्, अन्यथा—परमार्थतो विद्यमानत्वात्, चक्षुरादिवत्, नीलादिग्राह्यविषयज्ञानालम्बनना न भवन्ति परमाणवः, यथा चक्षुरादीन्द्रियाण्यन्यथा परमार्थतोऽनीलादिपरमाण्वात्मकानि सन्ति अन्यथा नीलादिज्ञानोत्पत्तौ हेतुभाष निभ्रति नालम्बनानि तथा परमाणव इति । इतश्च परमाण्वालम्बन न भवति चक्षुर्विज्ञानम्, तदसाधारणविषयत्वाद्वा, तस्या-²⁵

अथयविद्यमानत्वे सत्यन्याभासज्ञानस्य हेतुत्वात्, त्वदुक्तप्रत्यक्षालम्बननदित्यनुमानम्, धन हेतो पक्षधर्मत्वं दर्शयन्नाह—धूमत्वेन विद्यमान इत्यादिना । दृष्टान्ते साध्यहेतोरनुगमन दर्शयति—यथा त्वदुक्तस्येति । उपनयनियमने दर्शयत्येत—तथा धूमोऽपीति । एषवत् परमाणुचरितसमूहाभासज्ञानस्य प्रत्यक्षवदभजनिताग्निज्ञानस्यापि प्रत्यक्षत्व स्यादित्याह—धूमनिमित्ताग्निज्ञान वेति । समूहाभासज्ञानस्यानुमानवदप्रत्यक्ष वा स्यादित्याह—तत्साधर्म्यादेवेति । परमाणुवच्चक्षुरादीणामप्यालम्बनत्वात्पिमाह—किञ्चान्यदिति । चक्षुषि चाभ्युपगमने वा चक्षुर्विज्ञानालम्बनत्वे चक्षुरिन्द्रियालम्बनत्वे वाऽऽप्य-³⁰ इत्ये—चक्षुरादीन्द्रियापीति । ननु चक्षुषिदिग्राह्यसमूहात्मन नीलादिगोचरचक्षुरादिविज्ञानस्य न नीलादिपरमाणव आलम्बनम्, अथथा विद्यमानत्वे सत्यन्याभासविज्ञानकारणत्वात्, चक्षुरादिवदिति प्रयोगमाह—न च ग्राह्यस्येति । परमाण्वालम्बनानि निरस्यति । चाभ्युपगमन एव नेन धिष्ट्याह—तदसाधारणेति । तदसाधारणविषयत्वमेवेति,

साधारणविषयत्वाच्चक्षुर्विज्ञानस्य, असाधारण एवैको नीलपरमाणुर्विषयोऽस्येति तदसाधारणविषय
 त्वम्, तत्र सिद्ध प्रत्येक च ते समुदिता धारणमिति वचनात्, तस्माद्साधारणविषयत्वाद्वा रसज्ञान-
 नयम्, यथा रसज्ञानमसाधारणविषयत्वात्नीलपरमाणुवाल्मन न भवत्येव चक्षुर्विज्ञानमपि, याशदा-
 चनीलपरमाणवश्चक्षुर्विषया न भवन्त्यसाधारणविषयत्वात्, असाधारणाश्च ते विषयाश्च, रसज्ञान-
 वत्, रसज्ञान इव रसज्ञानवत्, यथा रसज्ञाने रसलक्षणोऽर्थाऽसाधारणविषयत्वात्त्वन्तैरेव चक्षु-
 र्विज्ञानविषयो न भवत्येव नीलपरमाणव इति ।

इतर आह—

ननु च प्रत्येकमेव ते समुदिता कारणमित्युक्तमेव, तथासन्त एव समुदिता परमाणव
 आलम्बनम्, तदवस्थेषु ज्ञानोत्पादनशक्त्यभिव्यक्ते, सा हि प्रत्येकं विद्यमाना नाभिव्यज्यते,
 10 चक्षुरादिपरमाणूनामिव, न ह्येक इन्द्रियपरमाणुविषयपरमाणुर्वा विज्ञानमुत्पादयितुमलम्, न
 तत्समुदाय, प्रज्ञप्तिसत्त्वात्, तस्मात् प्रत्येककारणतायामणूना समुदाये दर्शनशक्तिव्यक्ति,
 शिविकावाहकसमुदाये वहनशक्तिवत्, वैधर्म्येणान्धपङ्क्तौ प्रत्येकादर्शनवैलक्षण्य न ।

ननु च प्रत्येकमेव ते समुदिताः कारणमित्यादि यावदन्धपङ्क्तौ प्रत्येकादर्शनवैलक्षण्य
 नेति, ननु मया विशिष्योक्त प्रत्येकमेव ते समुदिता कारणमिति, किमुक्तं भवति ? तथासत्-एव
 15 परमाणुवेन परमार्थसत् एव समुदिता परमाणवश्चक्षुरादिज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वादात्मनम् । किं कारणं
 तदवस्थेषु ज्ञानोत्पादनशक्त्यभिव्यक्ते, स समुदाय जवस्था येषांते तदवस्था, तदवस्था एव
 हि ज्ञानमुत्पादयितुं शक्ता, सा हि ज्ञानोत्पादाशक्ति प्रत्येकं विद्यमाना नाभिव्यज्यते समुदायेऽभि-
 व्यज्यते, को दृष्टान्तः ? चक्षुरादिपरमाणूनामिव प्रत्येकं रूपदर्शनशक्तानामपि न सा शक्तिरभिव्य-
 20 ज्यते समुदाये त्वभिव्यज्यते, तद्वदालम्बनपरमाणूनामपि, विषयविषयिपरमाणूना प्रत्येकं तद्वत्तत्त्वानाम-
 प्यसमुदिताना शक्त्यभाव तुल्य दर्शयति—न हीन्द्रियपरमाणुर्विषयपरमाणुर्वा विज्ञानमुत्पादयितुमलमिति,
 न तत्समुदाय, प्रज्ञप्तिसत्त्वात्—नापि तेषामिन्द्रियविषयपरमाणूना समुदायो विज्ञानमुत्पादयितुमल
 प्रज्ञप्तिसत्त्वात्—परमार्थतोऽसत्त्वादित्यर्थः । तस्मादेकमेकं प्रति कारणभाव—प्रत्येकारणता, तस्या
 सत्यामेव प्रत्येकारणतायामणूना समुदाये दर्शनशक्तिव्यक्ति किमिव ? शिविकावाहकसमुदाये वह-
 नशक्तिवत्, यथा शिविकावाहकाना प्रत्येकं विद्यमानैव सा वहनशक्ति समुदायेऽभिव्यज्यते तथैन्द्रिय-

25 तत्रिशासाधारणविषयत्वादित्यर्थं तत्पदेन चक्षुर्विज्ञानं प्राज्ञमतो न व्यधिकरणता हेतो, एतदेव बहुमाहिणा दर्शयति असाधा-
 रण एवेति, चक्षुर्विषयस्य धामं ये न बहुमीहि किं तु वर्मधारय एवेत्याद्येनाहासाधारणाश्चेति, न-वेवं रसज्ञानवदिति
 दृष्टान्ते न हेतुमद्भावस्य विषयवृत्तित्वादित्यत्राद रसज्ञान इव रसज्ञानवदिति अभिप्राय स्फोरयति यथेति । ननु च
 प्रत्येकमेवेति, परस्परं मिथ्या प्रत्येकमिथा ये परमाणवस्त एव प्रलक्षणाकारणभूता सत् आलम्बनम्, न क्वचि
 परमाणु तच्छक्त्यभिव्यक्ते, नापि केवल समुदाय, तस्य परमार्थतोऽसत्त्वादत्त समुदितास्ते कारणालम्बनमिति भावः ।
 30 विषयविषयिपरमाणूनामिति । विषयपरमाणव नीलपरमाणव विषयिपरमाणव चक्षुरादिपरमाणव, तद्वत्तत्त्वानां
 विषयविषयिपरमाणुव्यतीनाम्, न तत्समुदाय इति, परमाणूना समुदायो विशिष्ट इत्यर्थं, अत्र पक्षे परमाणुविश्लेष्य

विषयपरमाणूना दर्शनदृश्यशक्तिः, वैधर्म्येणान्धपक्षौ प्रत्येकदर्शनवैलक्षण्ये नेति, यथाऽन्धाना प्रत्येकम-
सती दर्शनशक्तिव्यक्तित्वावपि न भविष्यति तथेन्द्रियविषयद्रष्टृदृश्यशक्तयो नाभविष्यन्, भवन्ति
तु, तस्मात् प्रत्येक विद्यमानशक्तय एवेन्द्रियविषयपरमाणवः समुदायेऽभिव्यक्तशक्तयो भवन्तीति—

अत्रोच्यते—

नन्वेवमभ्युपगतनिराकरणफलैवेय प्रत्यक्षव्यवस्था, असञ्चितपरमाण्वालम्बनाश्रयणात्, 5
तच्चाभ्युपगत निरुणद्धि प्रत्येक दर्शनशक्तित्वापनात् ।

(नन्वेवमिति) नन्वेवमभ्युपगतनिराकरणफलैवेय प्रत्यक्षव्यवस्था, अभ्युपगत सञ्चिताल-
म्बना पञ्चविज्ञानकाया इति, तस्याभ्युपगतस्य निराकरण फलमस्याः प्रत्यक्षव्यवस्थायाः, कृत. ? अस-
ञ्चितपरमाण्वालम्बनाऽऽश्रयणात्, प्रत्येक दर्शनशक्तिमतामिन्द्रियविषयपरमाणूना दर्शनशक्तिव्यक्ति-
रित्यस्या कल्पनाया नन्वसञ्चिता, परमाणवश्चक्षुर्विज्ञानोत्पादनशक्ता इत्येतदाश्रित भवति पञ्चाना 10
विज्ञानकायानामसञ्चितालम्बनत्वम्, तच्चाभ्युपगत निरुणद्धि सञ्चितालम्बनत्वमिदं कल्पनान्तराश्रय-
णम्, किं कारण ? प्रत्येक दर्शनशक्तित्वापनात्, शिविकावाहकसाधर्म्यात् एव दर्शनशक्तियुक्ताः प्रत्ये-
कमिति भवन्ति ।

स्यान्मतम्—

ननु प्रत्येकशक्तानामेव सञ्चये तच्छक्त्यमिव्यकिरित्युक्तम्, सत्यमुक्तम्, एतदयुक्तम् 15
जनकानन्यथात्वात्, न हि ज्ञानस्य जनकेभ्यः परमाणुभ्योऽन्यः सञ्चयोऽस्तीति प्रागेतद्विस्तरेण
प्रतिपादितम् ।

(नन्विति) आचार्य आह सत्यमुक्त एतदयुक्तम्, किं कारण ? जनकानन्यत्वात्, न हि
ज्ञानस्य जनकेभ्यः परमाणुभ्योऽन्य सञ्चयोऽस्तीति प्रागेतद्विस्तरेण प्रतिपादितम्, तस्मान्जनकान-
न्यत्वात् सञ्चयाभावात् प्रत्येक दर्शनशक्त्यभिव्यक्ति, प्रत्यक्षव्यवस्थाऽभ्युपगतनिराकरणफलैवेयम् । 20
अथवा जनकानामन्यः प्रकारोऽन्यथा तद्भावोऽन्यथात्व तत्रप्रतिषेधो जनकानन्यथात्व तस्मात्, जन-
काना—परमाणूनामतीन्द्रियाणामनन्यथात्वादैन्द्रियकत्वव्यवस्थानाभावात् सञ्चयस्यार्थांतरभूतस्याभा-
यादस्ति परमाण्वालम्बनाश्रयण तदयस्यम् ।

समुदायो विज्ञेय तस्यैव शक्तिसत्त्वात्सत्त्वमुक्तम्, अणूना समुदाय इति, विशिष्टसम्बन्धवत्सु परमार्थसत्सु परमाणु
वित्त्वार्थं सञ्चितपरमाणुव्यति यावत्, सेा पूर्वं समुदायो विज्ञेयत्वविशेषात् अतोऽत्र कथं तत्समुदाये दर्शनशक्त्यभि-
व्यक्तिरित्याशङ्क्य परत्या वैधर्म्येणान्धपक्षव्यति, प्रत्येकमप्येव वाऽदर्शनशक्ति संवाधपक्षौ वर्तते ननु काचिद्विलक्षणा
दर्शनशक्त्यामिदं विद्यत इति भाव । प्रत्येक दर्शनशक्तित्वापनादिति, प्रत्येक परमाणुषु दर्शनशक्तिस्वीकारे विज्ञा-
नस्य तदात्म्यत्वप्राप्त्या सञ्चितानामेवालम्बनत्वविषयोऽभ्युपगत सञ्चितालम्बना पद्य विज्ञानकाया इत्येवहोप निराहृत
एव भवेदिति भाव । कल्पनांतराश्रयण—असञ्चितपरमाण्वालम्बनाश्रयणम्, निरुणद्धि शेष । ननु प्रत्येक शक्तयमावे
समुदाये शक्तिनाशयोति प्रत्येक समुदाये च शक्तिर्मोक्षा न केवल प्रत्येकमेव, समुदाये वा, तदाश्रयणे शक्त्यभ्युपगमात् 30
कथमभ्युपगतनिराकरणत्वा कल्पनेत्यादावुत नन्विति । सञ्चितार्थांतराकारे, प्रत्येकमावे समुदायेऽप्यगार इत्यग्राहीनार
रचित, धनद्वारापर्यगाह—जनकानन्यथात्वादिति, मयप्येति शेष । आनाथमाह—तस्मादिति । तथापि परमा

अथवा युक्तैषा कल्पना त्वयाऽऽश्रयि, स्वलक्षणविषय प्रत्यक्षमित्येतत्प्रतिज्ञातसंज्ञादि-
 त्वात्तद्विषयोऽङ्कामेन । प्रत्येक ते समुदिता कारणमित्येतत्प्रत्यक्षविषयसमर्थयचनमादिप्रति-
 ज्ञातवत्, यस्मात्स्वलक्षणविषयत्वप्रतिसमाधानेन निर्वाहणमेतत्, प्रत्यवेक्षितव्याधौपायसाध्य-
 साधनसम्बन्धो हि वक्तव्य, अहो साधु ! किन्तु पुनरत्र देवाना म्रिय ! भवति दोषजातम्,
 किं तत् ? अनेकार्थजन्यस्वार्थसामान्यगोचरनिरसनम् । पूर्वापरानुमतनिगमनपरिमहेण वाऽऽ-
 दिप्रतिज्ञातार्थनिरसनम् ।

(अथवेति) अथवा युक्तैषा कल्पना त्वयाऽऽश्रयि स्वलक्षणविषय प्रत्यक्षमित्येतत्प्रतिज्ञात
 सवादित्वात्तद्विषयोऽङ्कामेन । यस्मान् प्रत्येक ते समुदिताः कारणमित्येतत् प्रत्यक्षविषयसमर्थयचनम्,
 आदिप्रतिज्ञातेन तुल्य वक्तव्य इत्यादिप्रतिज्ञातवत्—आदिप्रतिज्ञातानुरूपम् । या हि प्रतिज्ञा स्वलक्षणं
 प्रत्यक्षमिति सैतेन वचनेन । विरुद्धते, यस्मात्स्वलक्षणविषयत्वप्रतिसमाधानेन निर्वाहणमेतत् स्वलक्षण-
 विषय प्रत्यक्षमित्यादौ प्रतिज्ञाय प्रत्येक ते समुदिता कारणमिति हुयवाऽणूना स्वलक्षणत्वात् । प्रत्यवे-
 क्षितव्याधौपायसाध्यसाधनसम्बन्धो हि वक्तव्य । अहो साधु ! किन्तु पुनरत्र देवानाम्प्रिय ! भवति
 दोषजातम्, किं तत् ? अनेकार्थजन्यस्वार्थसामान्यगोचरनिरसनम्, तत्रानेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थ सामा-
 न्यगोचरमिति चोद्योत्तरपक्षपरिमहेण प्रत्यवेक्षितव्याधौपायसौखित्यार्थनिगमावचनमनेन तु निरस्सते,
 अथ मा भूदेप दोष इति पूर्वापरानुमतनिगमनपरिमहेण वा आदिप्रतिज्ञातार्थनिरसनम्, वाशब्दस्य
 विलक्षणत्वात् स्वलक्षणविषयप्रत्यक्षत्व वा निरस्सते, अनेकार्थजन्यस्वार्थसामान्यगोचरजा योभय वा
 निरस्सत इति ।

किञ्चान्यत् प्रत्येक समुदिता कारणमिति वचनादव्यस्ता इत्येतदर्थोपपन्नमिति तदेव पुनः स्मार-
 यति दोषान्तरे,—

अनेकान्तवद्द्वयोरन्तरयोरवस्थातव्यं तै परमाणुभिरेकत प्रत्येकसमुदितै प्रत्येक-
 तायाश्च ।

(अनेकान्तवदिति) द्वयोरन्तरयोरवस्थातव्यम्, द्वयत्वात्—द्वौ देशौ, द्वयोर्वेशयोरवस्थेय तैः
 परमाणुभिरेकतः प्रत्येकसमुदितै, किमियं ? अनेकान्तवत्, अनेकान्तेन तुल्य वक्तव्य इत्यनेकान्तवत्,
 यथा द्वयत्वात्तरपर्यायात्तरयोरवतिष्ठमाना परमाणवस्त एव तत्समुदायश्चेति व्यपदिश्यन्ते, तथा प्रत्ये-

25 अत्रान्यथाश्रयण तदवस्थमेवेति सूचनाय व्याख्या तस्माद्—अथवा जनकानामिति । परमाण्वात्म्यनताया स्त्रीकारेऽपि
 दोषान्तरमाह—अथवेति, प्रथमोपस्य स्वलक्षणविषय प्रत्यक्षमिति वाक्यस्य प्रत्येक ते समुदिता कारणमिति वाच्येन त्वया
 निर्वाहं कृत, उभयत्र परमाणुलक्षणस्वलक्षणस्यैव विषयत्वप्रतिपादनात् किन्तु पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां विचार्य यन्निगमनं कृतमने
 कार्यज यत्वात् स्वार्थ सामान्यगोचरं प्रत्यक्षमिति तच्च त्वयाऽनेन वचनेन निराहृतमेव अस्य वा वचनस्य परिपदे प्रथम
 प्रतिज्ञात प्रत्येक ते समुदिता कारणमिति वाक्यार्था निराहृत एव भवतीत्यथवा युक्तैषा वरपोलादि वाच्यदिप्रतिज्ञाता
 30 योनिरसनमिति प्रथमदर्भस्याभिप्राय । प्रत्यवेक्षितव्येति, प्रत्यवेक्षितव्यस्य निष्पत्त्यस्यार्थस्योपायभूतं राष्यसाधनसम्ब-
 ंधोऽत्रावचनं च बोध इति सूचयामास्य । तत्रापि दोषमाह—अहो साधुप्रति, अहो साधु वक्तव्य किन्तु दोषजात
 मत्र भवति अनेकार्थजन्यत्वादिति वाक्यविरोधं तस्याभ्युपगमे च प्रायमिदं वाच्यविरोध इति भावः । ननु प्रत्येक ते
 समुदिता कारणं त्वत्वात् इत्यभ्युपगमेऽनेकात्वात्पक्षेऽप्यवधारणवतिष्ठमानानां परमाणूनां वाग्यतावधारणात्
 साह—अनेकान्तवदिति, त एव तत्समुदायश्चेति, प्रत्येकवत्स्वार्था समुदायावस्थायां च वर्तमानत्वात् परमाणूनां

कतायाश्चावशेषमित्यनेकान्तसाधर्म्यं दर्शयति, चशब्दः समुच्चये, किं समुच्चिनोति ? समुदायमुपरिवृतम्, प्रत्येकतायाश्च समुदाये चावस्थातव्यमिति ।

प्रत्येकाशक्यशक्तो हि समुदाय इत्युभयथा स्वाद्धादिनो यद्वदन्ति तदेव तवाप्याप-
न्नम्, साक्षात्तदुक्ततत्त्वत्वात्, अनेकैकत्वभृशगत्यर्थसमुदायपरिग्रहाच्च ।

(प्रत्येकेति) अयमभसोश्च तदशक्यशक्ते समुदाये—अग्नेः शक्यं दहनादि हादनस्नेहनाद्यश-
क्यम्, अभसस्तु स्नेहनहादनादि शक्यमशक्यं दहनादि, तदशक्ये शक्तस्तदशक्यशक्तः प्रत्येकाशक्ये
शक्त समुदायः । धान्यार्थस्तु लोकव्यापिनोऽपि परमाणवः सघातमेदपरिणामापेक्षा एव चाक्षुपत्वा-
दिभाजो भवन्ति नाचयेत्युभयथा स्वाद्धादिनो जैना यद्वदन्ति तदेव तवाप्यापन्नम्, कुतः ? साक्षा-
त्तदुक्ततत्त्वत्वात् तथैव साक्षादुक्तं तत्त्वमेतत् परमाणूना प्रत्येकं चक्षुर्विज्ञानोत्पादने न शक्ता संसु-
दिताः शक्ता इत्येव तावत् साक्षादनेकान्ताभ्युपगमः । अर्थापत्त्या वाऽभ्युपगत एव,—अनेकैकत्वभृ-
शगत्यर्थसमुदायपरिग्रहाच्च, समित्येकीभावे, स चैकीभावोऽनेकस्य, इण् गतौ, अयन गमन गतिराय
इति पर्याया, उत्कृष्ट आय उदायः, सगतो भृशमाय, समुदायशब्दस्य तत्परिग्रहात्, प्रत्येकं ते
संसुदिता अनेकैकीभूतभृशगतयः कृता, तस्माच्चातेकान्तवादाभ्युपगमः ।

किञ्चान्यत्—

इतरथापि चैषा समुदाय एव न स्यात्, प्रत्येकमभूतत्वाद्बन्ध्यापुत्रवत् । 15

(इतरथापीति) न्यायतोऽपीत्यर्थः, एतत्प्रतिज्ञात समुदाय एव न स्यात्, प्रत्येकमभूतत्वात्,
बन्ध्यापुत्रवदित्येव न्यायः, यथा प्रत्येकमभूतानां बन्ध्यापुत्राणां समुदायो नास्ति तथा परमाणूनामिति ।

नव्ययमन्यायः प्रत्येकमभूतत्वासिद्धे परमाणूनामिति चेश्चेत्युच्यते—

घौद्वैरेवोक्ता त्रयातिरिक्तसंस्कृतक्षणिकानित्यत्वाभ्युपगमेन सहासङ्गतिरस्य, यत्तुक्तं
व सिद्धान्ते 'बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकञ्च तत्' इति प्रत्येकत्वप्राप्तानन्तरमेव
विनष्टत्वात् क प्रत्येक समुदायः, को वा देशतोऽत्यन्त रूपादिभेदेन यावदनभिलाष्यतयाऽ-
वस्थानं भिद्यमानानां प्रत्येक भावः ? ।

(घौद्वैरेवेति) आकाशप्रतिसरख्याऽप्रतिसरयानिरोधारयत्रयादन्यत् प्रलयजवितत्वात् संस्कृतं
संस्कृतत्वाच्च क्षणिकानित्यम्, क्षणोऽस्यास्तीति क्षणिक क्षणमात्रमेवास्व कालो न परत इति क्षणिकानित्यमेव

मनेकात्साम्यता विज्ञेया । एतदेव समथयति—प्रत्येकेति प्रत्येकेनाशक्यं समुदायेन शक्यते कर्तुं यथाऽमिनाऽवाप्य यत् 25
स्नेहनादि, जलेनामाष्यं यद्वहनादि तदग्निजलसमुदायेन कर्तुं शक्यते तथा प्रत्येकरमाणूनामसामर्थ्येऽपि सघातमेदपरिणामा
पेशाणां चाक्षुपत्वं सम्भवतीति जैनसिद्धांत एव त्वयाप्याश्रयणीय आश्रितव्यं त्वयोमयथा साक्षादार्थापत्त्या च । तदेवाह-
उभयथेति । यथा साक्षादाश्रित इत्यत्राह—साक्षात्तुक्तेति । कथमर्थापत्त्याऽश्रित इत्यत्राह—अनेकैकत्वेति । ननु
वस्तुतः परमाणूनां समुदाय एव न सम्भवतीति 'यायप्रयोगमाह—इतरथापीति, अतुमानप्रयोगमाह—एतदिति बौद्धैत्यर्थः ।
परमाणूनामसत्त्वादिभ्यां बुधेऽयं 'याय इत्यासद्भवे—नन्वयमिति । शक्तिनिमित्तत्वेनाभ्युपगतेन एव प्रत्येकं ते संसुदिता 30
कारणमित्यभ्युपगमस्य परमाणूनामुपरयनं तदविनाशित्वेन प्रत्येकसमुदायमात्रसम्भवाद्भूतं चसिद्धेरुक्तप्रयोगस्य नायायत्व-
मित्याह—घौद्वैरेवेति । आकाशेति, बौद्धमते ह्यवबोधोपयोगिपदार्थस्वरूपी धर्मः सत्त्वगान्धर्वभेदे द्विविधः, एत
साक्षरा इतिदि पथ इक पा हादर चक्षुरायायतानि चक्षुरायायदास भातव, एते एव संस्तनपदमाहा, तत्र संस्कृता

न फालातरावस्थानित्यत्व लौकिकाभिमत्तघटादिवदित्येतेनाभ्युपगमेन सह प्रत्येक ते समुदिता कारणमित्यस्याभ्युपगमस्य सङ्गतिर्नास्ति, किं कारणं ? प्रत्येकवप्राप्तातरमेव विनष्टत्वात्, एकैकस्य परमाणो स्वरूपलाभसमनतरमेव विनष्टत्वात् न प्रत्येक समुदाय ? को वा देशतोऽत्यन्त रूपादिभेदेन थावदनभिलाष्यतयाऽवस्थान भिद्यमानाना प्रत्येक भाव इति सिद्ध प्रत्येकमभूतत्व देशत फालातश्चावस्थान्तरप्राप्तेरिति ।

प्रत्येकत्वप्राप्तिरपि चैवं नैव निर्मूलत एव परमाणूनामसत्त्वाद्बन्ध्यापुत्रवत् । सहोत्पादाददोष इति चेन्न, तुल्यत्वात्, किं भूतस्य सहता, अभूतस्य वेति विकल्पद्वयेऽपि यौगपद्यासिद्धे । अभूतस्य सहतेत्युक्तो विकल्प खपुष्पस्येतातो भूतस्य सहतेति द्रूम ।

(प्रत्येकत्वेति) प्रत्येकत्वप्राप्तिरपि चैवं नैव, निर्मूलत एव परमाणूनाम्,—यापि प्रत्येकत्व-
10 प्राप्तिः सापि चैवमुक्तविधिना नैवास्ति, स्वरूपप्राप्तिमात्रदेशनालाप्रतीक्षित्वविनाशित्वादसत्त्वात्, वध्यापुत्रवत्, यथा वध्यापुत्राणा प्रत्येकत्वस्य प्राप्तिर्नास्ति तथा परमाणवभिमत्ताना तथानवस्थाना नामभावात् प्रत्येकत्वप्राप्तिरिति । सहोत्पादाददोष इति चेन्न—तेषा परमाणूनामसत्त्वमसिद्ध तथानवस्थानानामपि देशैक्येन कालैक्येन सहोत्पादाभ्युपगमात्, तस्मादस्ति प्रत्येकत्वप्राप्तिरित्येवञ्च न, तुल्यत्वात् परमाणवसत्त्वस्य, देशकालभेदोत्पादासत्त्वस्य सहोत्पादासत्त्वस्य तुल्यत्वात् । (किमिति)
15 विपल्पद्वयेऽपि यौगपद्यासिद्धेरिदमसिद्ध द्रष्टव्य किं भूतस्य सहता, अभूतस्य वेति । विकल्पद्वयानति-
वृत्तेरेव प्रश्न, उभयथापि न घटत इत्युत्तर वक्तुमनस । (अभूतस्येति) एव न ज्ञ्यामभूतस्य खपुष्प-
स्येव सहतेति, यत स विकल्प पूर्वपक्षस्ते, तस्माद्भूतस्य सहतेति द्रूम ।

अत्राचार्य आह—

त्वमेवैतद्विकल्पद्वयं 'तदयस्या प्रत्येकसमुदिता कारणं परमाणव' इति द्रुवाणश्चि-

20 नाम हेतुप्रत्ययजिता रागाद्याभ्रभूता अनासना मार्गसत्त्वपदवाच्या हेतुप्रत्यय विनैरात्मलाभवत् आकाशप्रतिसंख्यानिरोध-
प्रतिघट्टानिरोधगन्पा, तत्राकाशमनावरणस्वरूप तस्माद्यैर्भैरात्रियते न चायानाहणेति, स प्रतिघट्टानिरोधो यो निलिङ्गनां
साहचर्यपूर्णं पृथक् पृथक् विभाग । प्रतिघट्टाना—प्रशा तथा निरोध । धमणामुपपत्तेर्योऽत्यन्त विरोधी सोऽप्रतिघट्टानि-
रोध, एतस्मिन् हि रूपे यदा चक्षुर्मानसी यावत्क तदाऽन्ये शब्दादयोऽशुद्धीता एव प्रत्युत्पन्ना निरोधगतिं यन्ति तस्मिन् श्रोत्रा-
दिषु, तदेवमप्रतिघट्टान्य—अपरिज्ञावैव तेषा निरोधोऽप्रतिघट्टानिरोध । एकैकस्येति, इह कालत प्रत्येकमभूतत्वप्रकाश-
25 नाय । को वा देशत इति, इह दशत प्रत्येकमभूतत्वप्रकाशनाय । एवञ्च प्रत्येकमभूतत्व परमाणूनां सिद्धरावस्थायातोऽपि
समुदायाभाव ऐतत्स्येवेति भाव । अथ परमाणूना प्रत्येकत्वप्राप्तिरपि नास्ति, समुदायापेक्ष हि प्रत्येकत्व समुदायासम्भवे न
सम्भवेत्येव स्वरूपप्राप्तन तरमेव देशकालाद्यनपेक्षयैव विनाशित्वात् थावदनभिलाष्यतयाऽवस्थान भिद्यमानत्वाचेत्याह—प्रत्येक-
त्वप्राप्तिरपीति । अनेकं परमाणव सहोत्पद्यमाना समुदायव्यपदेश्या तदपेक्षया चैकैकस्य तद्वद्वकस्य परमाणो प्रत्येकत्वप-
देश्यवमिति गोचदोष इत्याशङ्कते—सहोत्पादादिति । यथा परमाणूना देशकालापेक्षयोत्पत्तिर्नास्ति, अथानपेक्षस्वरूप-
30 रत्वात्, तथैव सहत्वपिज्ञोत्पत्तिरपि नास्तीत्युत्तरयति—तुल्यत्वादिति । दोषान्तरमप्याह—किं भूतस्येति, किं भूतस्य सहता
अभूतस्य वेति विकल्पनभिदमभिद द्रष्टव्यम्, विकल्पद्वयेऽपि यौगपद्यासिद्धेरुपपत्त्याऽपि न घटत इत्युत्तरं वक्तुमनसो विकल्प-
द्वयानतिवृत्तेरेव प्रश्न इति चोक्तम् । ननु नाहमभूतस्य सहता खपुष्पस्येवेति ज्ञ्याम किन्तु तुल्यत्वात् परमाणवसरवस्येति
द्रुवनस्त्येवैव पृथपक्षो न मम, वयन्तु भूतस्य सहतेति द्रूम इति चोद आशङ्कते—अभूतस्येति । नाय मम पृथपक्षः किन्तु
पृथपक्षेणाप्येनाऽऽचाव अत्रारथति—त्वमेवैतदिति । भूतस्य सहता तावन्न सम्भवेतीत्याह—यदि तन्नदिति । प्रतिघट्टव्य

न्तय क एवमाहेति, किं न एतेन, यो ब्रवीति स ब्रवीतु, यदि भूतस्य, कुतः सहता ? उच्यते, तथा तेषामसत्त्वापत्तेः, प्रतिलब्धसहत्वस्य चोत्पाद उच्यते त्वया तच्च सहत्वम-प्रतिलब्धमसत्त्वापत्तेरेव ।

(नवमेवैतदिति) यदि तावद्भूतस्य सहोत्पादो भवनानन्तरविनष्टत्वात् क्षणिकवादे कुतः सहता ? नास्तत्र कारण सहत्वे कस्यचित् केनचिदित्यर्थः । उच्यते त्वया तद्विशेषादेशकालाभ्यामत्यन्त-5 भेदे निरभिलाष्यसमाधाना प्रत्येकत्वप्राप्तिरेव नालीत्युक्तम्, तथा तेषामसत्त्वापत्तेः, अणूना कुतः सहत्वेत्यभिसम्बन्धः । प्रतिलब्धसहत्वस्य चोत्पाद उच्यते त्वया, तच्च सहत्व-यौगपद्यमप्रतिलब्धमसत्त्वापत्तेरेव, तस्मात्सहोत्पादाददोष इत्यपरिहारः ।

अथाभूतस्योत्पादो यौगपद्येनेष्यते साऽपि सहता यो नोपपद्यते, वन्ध्यापुत्रसमुदा-योऽपि स्यादित्यनिष्टप्रसङ्गात्, अभूतत्वादस्थितत्वादणुसमुदायवत् । अणुसमुदायोऽपि 10 न स्यादभूतत्वादस्थितत्वाद्बन्ध्यापुत्रसमुदायवत् ।

(अथेति) अथाभूतस्योत्पादो यौगपद्येनेष्यते सापि सहता यो नोपपद्यतेऽनिष्टप्रसङ्गात्, किमनिष्ट ? बन्ध्यापुत्रसमुदायोऽपि स्यादित्यनिष्टम् । कुतः ? अभूतत्वादस्थितत्वादणुसमुदायवदिति साक्षादनिष्टापादनम् । अणुसमुदायोऽपि न स्यादभूतत्वादस्थितत्वाद्बन्ध्यापुत्रसमुदायवत्, अभूतत्व-मस्थितत्वञ्च हेतुद्वय शून्यक्षणिकानिदो- सिद्धत्वादुक्तम् । 15

सन्तानादिति चेदेतच्चायुक्तम्, सोऽपि ह्येवमेव ।

(सन्तानादिति) स्यामतमभूतत्वमस्थितत्वञ्चेष्यते तेषा तथापि जन्मविनाशसन्तानस्या-च्ययच्छेदात् स्थितत्वमस्त्यतः सहोत्पादाददोष इति, एतच्चायुक्तम्, यस्मात्सोऽप्येवमेव, सोऽपि सन्तानो भूतो वा स्यादभूतो वा ? यदि भूतः कुतः सहता ? उच्यते, भवनानन्तरविनष्टेभ्योऽन्यस्य सन्तानस्याभावात्, अस्ति चेत्तद्विलक्षणो नित्यान्य इति सर्वक्षणिकप्रतिज्ञाहानिः, अथाभूतो बन्ध्यापुत्रव-20 वित्यापिहितदोषाकान्तमेव ।

अथोच्येत घाह्यजस्तुप्रतिपत्तिजनित-सर्प एवैष विरोधसङ्केशः, एवन्तु सर्वदोषविनिर्मु-कमिदं कल्पनान्तरमाश्रयामहे विज्ञानमात्रकमिदं त्रिभुवनम्, न पुनरेतस्या कल्पनायामेवं-

साहस्यस्येति, भूतस्य सहत्वेति सहत्वावस्यं प्रात एवोत्पाद्य इति वा स्वीकारादिति भावः । अभूतस्य यौगपद्येनेष्यतेऽप्युप-गमो वन्ध्यापुत्रसमुदायस्यापि प्रसङ्गेन वन्ध्यापुत्रसमुदायासम्भववद्वा परमाणुसमुदायासम्भवेन न युज्यते युष्माकमित्याह-अथा-25 भूतस्येति । न चाभूतत्वमस्थितत्वव्याप्तिरिति स्याद-अभूतत्वमिति । सन्तानादिति, परमाणो क्षणविनाशित्वेऽपि क्षणिकप्रमाणसन्तानस्य सर्वत्र स्थितत्वमस्तीति सहोत्पादो युज्यते इति भावः, तमपि किं भूतस्याभूतस्य वा सहत्वेति विरूप्य रूपयति सोऽपीति, परमाणुव्यतिरेकेण सन्तानस्याभावात् भूतस्य सहत्वसम्भवो व्यतिरेके च नित्यत्वे क्षणिक-वस्तुमात्रमिति प्रतिज्ञा हानिः, अभूतस्य सहत्वञ्च वन्ध्यापुत्रसमुदायस्यापि यौगपद्येनेष्यतेऽपि तत्रादयुक्तमिति भावः । ननु 30 यथा तत्र वैकल्पिकविरोधादिदोषात्, यदा च गवदोषविनिर्मुक्तं विज्ञानमेवैकं कल्पितं तदा प्रतिपद्यामहे तदा न सोऽपि हेतु इति विज्ञानकारी समुत्तिष्ठते-अथोच्येतेति विज्ञानवादेऽनुभवान्योऽनुभावोऽनुभवात्साऽनुभववत् तथापि बुद्ध्या रुदेन मुदिपरिकल्पितेना तस्य एवैष प्रमाणप्रमेयकल्पव्यवहारः प्रमातृव्यवहारश्च न पारमार्थिक इति कारिकाया आचोक्या 35

विषयसङ्केशोऽस्ति यदिदं सद्युतिसदिदं परमार्थसदिदमैन्द्रियमिदमतीन्द्रियमित्यादि विकल्प्यमानविज्ञानाद्व्यतिरिक्तमर्थजातमिच्छता स्यात्, न तु तत्ततो भिन्नमस्ति, तस्मादनर्थको विचार इति ।

अधोच्येत यादवस्तुतत्त्वेत्यादि याद्यत्ततो भिन्नमस्तीति, अथेत्थधिकारान्तरे, अथ सञ्चिताल-
 5 म्यनविषयज्ञानपक्षे कल्पिताकल्पिता उपपत्तयो विफला भवति सदोपाश्चेति त परित्यज्येदमुच्येत सर्वं एवैष विरोधसङ्केशो यादवस्तुप्रतिपत्तिजनित - विज्ञानाद्वाद्य वस्तुतत्त्वमस्तीति प्रतिपत्तौ सत्या जायतेऽय सङ्केश, यदि परमाणव आलम्बन ततोऽतीन्द्रियत्वसञ्चितालम्बनत्वाद्यभ्युपगमविरोधः, अथ समु-
 दाय, असत्त्वात् स्वपुष्पवदनालम्बनमेव । प्रत्येकं ते समुदिता इति स्ववचनविरोधादिदोष प्रोक्त-
 न्यायेनेतेष्वमादिविरोधोद्भावजनितेन चित्तसङ्केशेन कर्म वाच्यामहे ? एवन्तु सर्वदोषविनिर्मुक्तमिद-
 10 कल्पनान्तरमाश्रयामहे विज्ञानमात्रमिदं त्रिभुवनम् । यदुच्यते 'धौ क्षमा वायुराकाश सागर सरितो दिशः । अन्तःकरणतत्त्वस्य भागा बहिरिव स्थिता ' इति, न द्रव्यसदृश्या, न पुनरेतस्या कल्पनायामेव विषयसङ्केशोऽस्ति यदिदं सद्युतिसदिदं परमार्थसदिदमैन्द्रियमिदमतीन्द्रियमित्यादि विकल्प्यमान-
 विज्ञानाद्व्यतिरिक्तमर्थजातमिच्छता स्यात्, न तु तत्ततो भिन्नमस्ति तस्मादनर्थको विचार इति ।

अत्रोच्यते ननु देवानां प्रिय ! तन्मतवदेव विज्ञानवादविध्वंसनार्थोऽयमारम्भ, तिष्ठतु
 15 तावद्वाह्यार्थाभावे विज्ञेयत्वाभावात्तस्य विज्ञानत्वाभाव, ततश्च प्रमेयत्वाभावात् प्रमाण-
 त्वाभाव प्रत्यक्षस्येति, इदं तानद्विज्ञानं हि लोके प्रत्यक्षादि, तत्र निर्धार्यं कतमत्तव विज्ञान-
 मात्रम् । श्रूयास्त्वप्रत्यक्षविज्ञानमात्रमिति, तत्र तस्यैवमवस्थत्वात्, नानुमानविज्ञानमात्रं,
 तस्यापि तत्पूर्वकत्वात् तदसिद्धावसिद्धिरतन्त्वपटवत् ।

अत्रोच्यते ननु देवानां प्रिय ! तन्मतवदेव विज्ञानवादविध्वंसनार्थोऽयमारम्भः, -यथेद-
 20 कल्पनापोढ प्रत्यक्षमित्येतस्य तन्मतस्य तत्सवादिनो बुद्धरचनस्य च विध्वंसनार्थोऽयमारम्भस्तथा
 विज्ञानमात्रविध्वंसनार्थोऽप्ययमेवारम्भः, त्वत्तीर्थकराभिहितत्वात्तस्यापि । अथवाऽपरमार्थत्वप्रतिपाद-
 नार्थत्वाद्य सर्वदेशनानां बौद्धानां यद्विध्वंसनार्थं एवायमारम्भ, एतदपि प्रमाणाभावादयुक्तमिति
 माह्यम् । प्रमाणाभावाच्च प्रमेयाभावादिति स दोष स्थित एवेति दर्शयति तिष्ठतु तावदित्यादि, तत्रो-
 पायेन दर्शयिष्यन्नाह-वाह्यार्थाभावे विज्ञेयत्वाभाव, तस्य विज्ञानमात्रत्वाद्बिज्ञेयत्वाभावे च तस्य विज्ञा-
 25 नत्वमपि नास्ति, विज्ञानातीति विज्ञानम्, किं विज्ञानाति विज्ञेयत्वाभावे, तत्र प्रमेयत्वाभावात् प्रमाण-
 त्वाभावाच्च प्रत्यक्षस्येति ज्ञेयज्ञान प्रमाणत्वप्रमेयत्वविलक्षणं स्वपुष्पवत् किं तत् प्रत्यक्ष नामेतेषो दोषो

दर्शयति यदुक्तमिति कथं पुनरवगम्यतेऽतस्य एवार्थं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो वाग्रोऽयौऽस्तीत्याशङ्क्या विषये
 वाचकं दर्शयति - न पुनरेतस्यामिति, तिष्ठतु तावदिति, वाग्रार्थस्याभावेऽपि सर्वस्य ज्ञानामकत्वेन विज्ञेयत्वाभावात्
 तदभावे च विज्ञानातीति व्युत्पत्तिरिद्धं विज्ञानमपि न सम्भवति, तथा च प्रमाप्रमेययोरभावे प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोरप्यभाव इति
 30 भिन्नविज्ञानज्ञानहेतोरतिदेरित्येष विचारस्तावत्तिष्ठतु तदभ्युपगम्यं तु विज्ञानमेतेषो विचार्यत इति भावः । तमेव विचारं विधये-
 इदं तावदिति । तन्मतवदेवेति, वाग्रार्थं शकिकवादिमतवदेवेत्यर्थः । त्वत्तीर्थकरेति, विनेयाभिविधेशमालक्ष्य तद-
 बुधेनेनेनेनेनेनेनामुगतेनाभिहितत्वाद्भिन्नानैक्यादस्येति भावः । न केवलं तन्मतविज्ञानमतयोरैवापरमार्थताप्रतिपादनार्थोऽय-
 मारम्भः किन्तु तथागतस्य सर्वेषां देशनानामिच्छाद-अथ वेति । एतदपि-कल्पनान्तराश्रयणमपीत्यर्थः । तस्मिन्, दोष

दुर्निवार, स तावत्प्रष्टु, इदं तावदस्तित्वाभ्युपगमेनाऽन्यथा विचार्यते—विज्ञान हीर्त्यादि, हिशब्दो
 दृष्टार्थे, दृष्ट हि लोके विज्ञान प्रत्यक्षादि—प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणे विज्ञाने, आदिप्रहणात् सशयविपर्य-
 यानध्यवसायलक्षणानि च विज्ञानानि प्रमाणाभासाभिमतानि । इदमसि त्व प्रष्टव्यं, तत्र निर्धार्य
 कतमत्तय विज्ञानमात्रम् ? इदं सर्वत्रैकधातुकमिति नैकमपि विज्ञानमात्रं भवतीत्यभिप्रायः । ग्रहोत्त्व
 प्रत्यक्षविज्ञानमात्रमिति, तत्र तावत् प्रत्यक्षविज्ञानमात्रम् तस्यैवमवस्थात्वात्,—तस्य—प्रत्यक्षविज्ञानस्य, ६
 एवमवस्था यथाऽस्माभिर्व्याख्याता 'न रूपादिविषया न समुदायविषया न चक्षुरादिनिमित्ता सृष्ट्या
 परमार्थेन वा युज्यते' इति, तस्मान्न प्रत्यक्षविज्ञानमात्रम् । स्थान्तमनुमानमात्रमिति तदपि नानुमान-
 विज्ञानमात्रम्, किं कारणं ? तस्यापि तत्पूर्वकत्वात्, तस्याप्यनुमानस्य तत्पूर्वकत्वात्—प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्,
 प्रत्यक्षपूर्वकं हि स्थानुभवोत्तरभावि विकल्पात्मकम्, अविकल्पज्ञानसमनन्तरज्जमानुमान मानसमनि-
 न्द्रियमयोगिमानसप्रत्यक्षपूर्वकमेवेष्यते तस्यैव प्रत्यक्षसासिद्धौ कुतोऽनुमानसिद्धिः, अतो नानुमानमा- 10
 त्रमत आह—तदसिद्धावसिद्धिरतन्वपटवत्, यथा तन्तुपूर्वकस्य पटस्य तन्त्वसिद्धावसिद्धिस्तत्पूर्वक-
 त्वात्, यथा प्रत्यक्षासिद्धावसिद्धिरनुमानस्य, एव तावत्प्रमाणविज्ञानमात्रत्वासिद्धिः ।

एवं तर्हि सशयध्रान्त्यादिकल्पना विज्ञानमात्रमस्तु तदपि न, अत एव, नानध्यव-
 सायमात्रम्, अग्रहात्मकत्वात्तस्य, न हि तदत्यन्तासञ्चेतितं नाम ज्ञानमस्ति, तस्मात् प्रमाण-
 प्रमाणाभासज्ञानेष्वनन्तर्भावात् कतमद्विज्ञानमात्रमिदं सर्वमित्यलमतिविकाशिन्या सकथया । 15

(एवमिति) तदपि—सशयध्रान्त्यादिकल्पनामात्रमपि न सशयमात्रं न ध्रान्त्यादिमात्रम्,
 आदिप्रहणान्न श्वप्राप्तुभवानुभूतानुकारमात्रं न तैमिरिककेशोण्डुकाद्याकारमात्रम्, —सर्वस्यास्य कल्पना
 त्मकस्य प्रमाणाभासत्वात् एव—प्रत्यक्षपूर्वकत्वादेव तदसिद्धावसिद्धे । स्थान्तमनध्यवसायमात्रम-
 स्त्विति तदपि नानध्यवसायमात्रं नासञ्चेतितं नाऽव्यक्तसुप्रदु खादिस्वरूपमित्यर्थः । किं कारणं ? अग्र-
 हात्मकत्वात्तस्य, न हि तदत्यन्तासञ्चेतितं नाम—ज्ञानमस्ति, यथाप्यव्यक्तज्ञानमस्ति, अपटुत्वात्तद- 20
 र्थावग्रहात्मकं न भवत्यतो विज्ञानमेव न भवति, यस्माद्विज्ञानातीति विज्ञानमिष्टं तच्च न किञ्चिद्वि-
 जानातीति नानध्यवसायविज्ञानमात्रम्, तस्मात् प्रमाणप्रमाणाभासज्ञानेष्वनन्तर्भावात् कतमद्विज्ञान-
 मात्रमिदं सर्वम्—एतेभ्यश्च विज्ञानेभ्यो व्यतिरिक्तस्यान्यविज्ञानस्याभावाच्च किञ्चिदेतद्विज्ञानमात्रं सर्वम-
 लमतिविकाशिन्या सकथयेति ।

मित्यर्थः । प्रत्यक्षपदस्य प्रमाणत्वेन प्रमाणमात्रोपपन्नकत्वादाह—प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणे विज्ञाने इति । एव विज्ञानमेवे 25-
 कोने दृष्टे तेषु तत्र विज्ञान कतमद्विज्ञानमित्याद्यद्वे—तत्र निर्धार्यमिति । सर्वत्रैकधातुकमिति, सर्वत्रैकस्वरूपमित्यर्थः ।
 संशयादीनामसत्स्वरूपत्वाद्विज्ञानत्वाभाववत् प्रत्यक्षादीनामव्यक्तत्वादिज्ञानत्वाभाव इत्यभिप्राय दर्शयति—नैकमपीति ।
 अनुमानस्य विकल्परूपतया विकल्पस्य च स्वज्ञानविषयनिर्विकल्पकप्रत्यक्षमन्तरेणासिद्धे प्रत्यक्षपूर्वकत्वमित्याह—स्थानुभवेति ।
 संशयमात्रमिति, एकत्र विद्वद्भावाभावेऽपि ज्ञानमात्रमित्यर्थः । ध्रान्त्यादिमात्रमिति, तदभाववति तत्रकारकत्वा-
 नमित्यर्थः । स्थानुभवेति, आपददुभूतवस्तुनुरणमात्रं ज्ञानमित्यर्थः तैमिरिकेति, तिमिररोगिणश्चिरकालाप्यनखिल- 30
 स्तोषितवत् स नीलरोहितदिगुणविशिष्टं कश्चिन्नयनस्यापि सुं परिरुक्ते, अथवा करसंसृष्टितलोचनरिमेषु येय केशपिण्डा-
 यस्या स केशोण्डुकं उच्यते तद्विषयं ज्ञानमित्यर्थः, स्थान्दिप्रोन्त्यात्मकत्वेऽपि प्रतिमासविशेषाधयेण घृयगुक्ति । अग्रहात्मक-
 त्वादिति, स्थानान्त्यकत्वादित्यर्थः, न हि विषयमात्रानवभासकं ज्ञानं सम्भवत्यन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्ते, तस्मात्-

सक्षिप्योपसहरति—

इति प्रत्यक्षलक्षणस्य सर्वथा दूषितत्वात् तत्कल्पित प्रत्यक्ष न घटते, स्वयचनव्यपेक्षा-
क्षेपदुस्तरविरोधत्वात्, अनयैव च दिशाऽविशेषैकान्तवादिनोऽपि ।

(इतीति) प्रत्यक्षलक्षणस्य सर्वथा दूषितत्वात्, इतरथापि दूषणवचनप्रपञ्चस्थानेकस्यावका-
शोऽस्तीति । एव तावद्विशेषैकान्तवादिना कल्पित लौकिकप्रत्यक्षविलक्षण प्रत्यक्षं न घटते स्वयचन-
व्यपेक्षाक्षेपदुस्तरविरोधत्वात्, अनयैव च दिशा, स्वयचनव्यपेक्षावाऽऽक्षेपो द्रष्टव्य इति वाक्यशेषः,
एषोऽतिदेश कस्यचिद्विशेषैकान्तवादिनोऽपि, अपिशब्दादनन्तरोक्तस्य विशेषवादिनोऽसम्भवाद्बुभय-
वादिनोऽपि, तत्र यद्विशेषवादिन प्रागुक्त दोषजात कल्पनापोढ प्रत्यक्षमिच्छतः कल्पनात्मकत्वमेव
हेतुपरम्परया परिपाट्याऽप्रत्यक्षत्वमनुमानत्वमुभयैक्य सञ्जयाभावो निर्देश्यत्वमस्त्वलक्षणता च कारक-
ज्ञापकाविशेषापादनादभिधानार्थव्यपदेश्यता च पश्चाच्च कल्पनापोढतामभ्युपेलापि स्वसामान्य-
योर्लक्षणयोरभावाच्चक्षुपो रूपस्य तद्विज्ञानस्यैवाभाव इत्यादिलक्षणवाक्यमुद्दिश्य तदिदानीमुत्त्वमेण
वाच्यमिति ।

तद्विश दर्शयति—

सर्वसर्वात्मकताया श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमिति ह्यवतो वस्तुनो निर्विकल्पत्वाद्भिभागा-
भावात् किं श्रोत्र यत्त्वगादिभ्यो विभक्तम् ? किमश्रोत्र यच्छ्रोत्राद्भिभक्तम् ? क आदि
कोऽनादि ? का वृत्तिः ? किं प्रति कतमोऽन्यो भावोऽन्यमपेक्ष्य त प्रत्यक्षमित्युच्यते किम-
क्षमिन्द्रिय यद्विषयव्यतिरिक्त परस्परव्यतिरिक्त वा ? किमनलमिति ।

सर्वसर्वात्मकतायामित्यादि यावदनक्षमिति, एव हि लक्षणदूषणातिदेशः, सर्वं सर्वात्मक-
मित्यविशेषमिच्छत सारत्यस्यापि, सर्वात्मकैकस्य वस्तुनो रूपसादिभेदेन श्रोत्रादिभेदेन च विकल्पयितु-

20 संवेदितसम्भवात्प्रत्यक्षस्य कथं ज्ञानत्वमिति भाव । अथ बौद्धदूषणमुपसहरति—इतीति । इतरथापीति, प्रत्यक्षलक्षण
संक्षिप्यैव दूषित न तु विस्तरेण तेनाऽन्यथापि दूषणवचनप्रपञ्चस्थानेकस्य सत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भाव । अनयैव दिशेति,
यथा विशेषैकान्तवादिबचनस्य प्रत्यक्षसर्वात्मकज्ञेयो विहितस्वयैवाविशेषैकान्तवादिन उभयैकान्तवादिनश्च वचनस्य प्रत्यक्षसर्वा-
त्मक ज्ञेयो विधेय इति भाषार्थो बोद्धव्य । अपिशब्दात् कस्य महणमित्यनाह—अपिशब्दादिति, असम्भवादिति,
कस्यच एव तत्र दोषस्योक्तत्वादिदेशासम्भवेनापिशब्दप्राशस्त्यारम्भवादिति भाव । प्रागुक्त दोषजातमिति, अन्वयेतने-
25 नोतिरेवेति शब्दे सम्भव । विशेषैकान्तत्वादे प्रोक्षार दोषानाह—कल्पनात्मकत्वमेवेत्यादिना । निरूपणविकल्पात्मकत्वा-
दिना कल्पनात्मकत्वमन एवाप्रत्यक्षत्वं व्यपदेश्य व्यपदेश्यत्वाच्चातुमानमत एवोभयैक्य संश्रुतिसत्त्वात्सयथाभावोऽर्था-तरेणधिग-
म्यमानत्वात्सपदेरत्नमदीन्द्रियत्वात् सारलक्षणस्यानुत्पन्नत्व हेत्वपदेश्यत्वपदेश्यत्व सययस्य कारकत्वज्ञापकत्वयोरविशेषादिव
व्यपदेश्यत्वमत एव आप्रत्यक्षत्वमनुमानत्व तथा चक्षुर्विज्ञानस्यमिद्विज्ञानभावो विशेषैकान्तत्वादे दोषा दर्शितास्ते यथासम्भवम-
नापि वादयो सम्भवतीति भाव । तद्व्यपदेश्यत्वात्कथामविशेषैकान्तत्वादाश्रयेणाह—सर्वसर्वात्मकतायामिति । तत्र
30 सञ्जयदूषणप्रकारमाह—एव हीति । सात्त्विकस्य हि श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणम्, तदर्थं च श्रोत्रादीनां शब्दादिषु
स्वसाऽपिष्ठिता वृत्ति यथाक्रम तद्वरूपे वर्तता प्रत्यक्ष प्रमाणमिति, समवे वस्तुन सर्वसर्वात्मकत्वाविविक्तत्वकल्पकत्वेन विभागा
सम्भवात्, स्वगादिविलक्षणान्नाययभावात् किं श्रोत्र सर्वत्र, सच्छ-दमेव शृणोत, को वा शब्दो यच्छ्रोत्रेणैव परिच्छेद्यः स्यात्,
अथ वा वृत्तिरित्यप्यारणा तयोरेव सम्भविनी किं वा मन यदपिशब्दे भवेदित्येव तमवेनैव तल्लक्षणमनुपपन्नमिति भाव ।

मक्षम्यत्वाद्दिशेषैकान्तवादिन इव निर्विकल्पपरमार्थपरमाणुमात्रसाधर्म्यादविकल्पकत्वम्, अविकल्पक-
त्वाद्यथापूर्वं प्रत्यक्षलक्षणोदाहरणवाक्ये दोषाश्चक्षुर्नैव चक्षुः, रूप नैव रूपम्, विज्ञान नैव विज्ञानमित्याद-
यस्तथा श्रोत्रादिवृत्ति-प्रत्यक्ष श्रोत्रत्वञ्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाणां मनसाऽधिष्ठिता वृत्तिः—अन्वत्सर्गैरुपरसगन्वेषु
यथाक्रमं ग्रहणे वर्तमाना प्रमाणं प्रत्यक्षमिति सुबतः सर्वसर्वात्मकत्वे निर्विकल्पत्वाद्भिन्नागामाभावात्
किं श्रोत्र, यत्त्वगादिभ्यो विभक्तम् ? किमश्रोत्र त्वगादि, यच्छ्रोत्रादिभक्तम् ? यद्योक्तं श्रोत्रादीनि 5
तत्र क आदि ? सर्वात्मकैकवस्तुत्वे प्रथमद्वितीयाद्येकविभागाभावात्, कोऽनादिर्मध्योऽन्तो वा ?
का वृत्तिः,—तेषां श्रोत्रादीनां पूर्वमवृत्तानां पश्चाद्वृत्तिः ? कालभेदेनावस्थान्तरत्वेन च विशिष्टा काऽवृत्ति-
वृत्त्युपरमलक्षणा, विभागाभावादेव, किं प्रति—कतमोऽन्त्यो भावोऽन्यमपेक्ष्य तत्प्रत्यक्षमित्युच्यते,
नपुंसकलिङ्गस्याव्ययगुणसद्विषयत्वात् किं प्रतीति प्रश्नः, किं प्रति सर्वसर्वात्मकत्वेकैकं नापेक्ष्यते ।
किमक्षमिन्द्रियं यद्विषयव्यतिरिक्तं श्रोत्रादिपरस्परव्यतिरिक्तं वा ? किमनक्षमिन्द्रियव्यतिरिक्तं विषयो 10
रूपादि, परस्परतो वा ? इति. प्रदर्शने, एव विभागाभावाद्भिन्नागमेन लक्षणप्रणयनं स्ववचनव्यपेशा-
क्षेपदुस्तरविरोधम्, आदिग्रहणात् किं शब्दादि ? किं मन ? किमपिष्टेय ? केनेति ? ।

किञ्चान्यत्—

त्वन्मतेनैव च प्रत्यक्षलक्षणायोगः, युदुकुं लोकशास्त्रे 'ब्रह्मिर्वस्तुस्वतत्त्वसाक्षात्प्रति-
पत्तिः प्रत्यक्ष' इति, तच्च प्रत्यक्षं त्वन्मततन्न घटते, निर्विकल्पत्वासिद्धेः, शब्दादिविभागवि- 15
कल्पविषयत्वात्, अविभागरूपश्च सर्वसर्वात्मक वस्तुस्वतत्त्वम्, तद्विषयश्च तन्न भवति ततश्च
कल्पनात्मकम्, कल्पनात्मकत्वादिभ्यो भ्रान्त्यादिजत् ।

(त्वन्मतेनैव चेति) वस्तुन स्व तत्त्वमसाधारण, आत्मीय रूप वा, तस्य साक्षात् प्रतिपत्तिः.
न व्यवहृता सा प्रत्यक्षं तत्त्वैवलक्षणं प्रत्यक्षं त्वन्मतवत् त्वन्मत इव त्वन्मतवत्, यथा सर्वसर्वात्मकत्वे
त्वन्मते श्रोत्रादिवृत्तेः सर्वसर्वात्मकनस्त्वेकदेशशान्दादिविषयत्वात् समुदायरूपत्वाद्द्वस्तुस्वतत्त्वस्य विभा- 20
गाभावाच्छ्रोत्रादिवृत्तिर्न सम्भवतीत्युक्तं तथा तस्य निर्विकल्पस्य वस्तुनो वस्तुस्वतत्त्वसाक्षात्प्रतिपत्त्य-
भिमतं लौकिकं सामयिकञ्च प्रत्यक्षलक्षणं न घटते निर्विकल्पत्वासिद्धेः, नैव तन्निर्विकल्प प्रत्यक्षं शब्दा-
दिविभागविकल्पविषयत्वात्, अविभागरूपश्च सर्वसर्वात्मक वस्तुस्वतत्त्व तद्विषयश्च तन्न भवति,

विशेषैका तत्वादिना सहाविशेषैकान्तवादिनोऽत्रार्थं साधर्म्यमाह—निर्विकल्पपरमार्थपरमाणुमात्रसाधर्म्यादिति, विवि-
धकल्पनारहितं परमार्थभूतं वस्तुमयमेव, बौद्धमते तथापि वस्तु परमाणु सांख्यमते सर्वसर्वात्मिका प्रवृत्तिरिति साधर्म्यम् 25
तत्र परमाण्वतिरेका घन्त, अत्र परस्परविलक्षणं श्रोत्राद्यो न सत्त्वेवेति । सर्वात्मकैकवस्तुत्वे इति, विभागे
शेकस्य द्वित्वमित्यादिना निरूपणम्, यदा च सर्वसर्वात्मकैक वस्तु तदाऽप्य प्रथमोऽप्य तद्विभो द्वितीयोऽप्य ततोऽपि
विभक्तस्तुतीय इति व्यावृत्तरत्वेन विभागासम्भवात् क आदिर्मध्योऽन्तो वेति भावः । एव वृत्त्यवृत्तोरसम्भवाऽपि बोध्यः ।
यमपेक्ष्येति, कीदृश भावमपेक्ष्य श्रोत्रादिवृत्तेः प्रत्यक्षत्वमुच्यते इति भावः । नपुंसकलिङ्गस्येति यस्याद्वावृत्ति
प्रत्यक्षस्य कर्तव्या तादृशस्या यक्युणस्याप्रस्तुतविशेषणस्य संशयविषयत्वात् किं प्रतीति नपुंसकलिङ्गस्यमपी प्रश्न इत्यर्थं 30
प्रतिमति । किं प्रतीति, एवैकस्य सर्वसर्वात्मकत्वात् किं वस्तु प्रति सर्वसर्वात्मकत्वे क नापेक्ष्यते, मात्स्येव तादृश वस्तु
यत्सर्वसर्वात्मकं न भवेत् सदपेक्षया प्रकृतस्य विभागः कर्तुं शक्यमेवेति भावः । नैव तन्निर्विकल्प प्रत्यक्षमिति, तत्प्रत्यक्ष
निर्विकल्प विकल्परहितं न सम्भवति, शब्दादिविभागवत्प्रतिपत्त्युत्पत्त्या—विषयीकरणार्थं, वस्तुत्वतात्पर्यात् सर्वसर्वात्मकत्वेन

ततश्च कल्पनात्मकम्, कल्पनात्मकत्वादिभ्यो भ्रान्त्याविपरीत, न प्रत्यक्षमिति वर्तते, कल्पनात्मकत्वात्, निरूपणविकल्पात्मकत्वात्, आलम्बनविपरीतप्रतिपत्त्यात्मकत्वात्, अघ्यारोपात्मकत्वात्, सामान्यरूप-विपयत्वात्, तद्वद्विषयवृत्तित्वात्, सदसदभेदपरिहृतात्मकत्वात्, सर्वथा साधारणार्थत्वात्, भ्रान्ति-सशयानुमानादिज्ञानवदिति ।

सञ्चितालम्बनस्थाने उक्तप्रदिह तद्विपरीत समुदायपरमार्थत्वम्, नीलादिसवृत्तिसत्त्व, सवृत्तिसन्तो नीलादय ऐन्द्रिया न परमार्थसत्समुदाय, तस्यालपाद्यात्मकत्वात्, तदेकदेश-भूतस्य रूपादेरपरमार्थसतोऽप्यविभागावस्थस्यैकस्यासर्वस्यालम्बनस्यासञ्चितवदस्मिन् चादे लोकलोकोत्तरव्यवहारप्रत्यक्षाभिमतेषु घटादिषु नीलादिषु चाभावात्त प्रत्यक्षम् ।

मञ्चितालम्बनस्थान उच्यदित्यादि यावन्नीलादिषु चाभावादित्यनेनातिदिष्टमन्यार्थभावनो-
 10 पायदिव्प्रदर्शन करोति मा भृङ्गामोह इति यादृक्सञ्चितालम्बनस्थानेऽस्माभिरुक्त परमाणुनीलादीना सञ्चय -सामान्य सवृत्तिसत्त्वादसदिति, इह तु तद्विपरीत समुदायस्य परमार्थसत्त्वम्, नीलादे सवृत्ति-सत्त्वम्, सवृत्तिसतो हि नीलादय ऐन्द्रिया न परमार्थसत्समुदाय, किं कारण ? तस्यारूपाद्यात्मक-त्वात्, तदेकदेशभूतस्य रूपादेरपरमार्थसतोऽपि विभागावस्थस्यैकस्यासर्वस्यालम्बनस्यासञ्चितवत्-न हेकोऽसर्व कदाचिदालम्बन रूप रसः शब्दो यथाऽसञ्चिता परमाणव पूर्वस्मिन् चादे नैन्द्रियका
 15 एवमसञ्चितवदस्मिन् चादे लोकलोकोत्तरव्यवहारप्रत्यक्षाभिमतेषु घटादिषु नीलादिषु चाभावात्त प्रत्य-क्षम्, तद्विषय ज्ञानमित्यभिभवन्ध । त्रिमुक्त भवति ? रूपादय सर्वैवात्मरूपा एव सन्ति न पृथक्-स्वरूपा, ततस्तद्विषय ज्ञानमभावविपयत्वात्प्रत्यक्ष चन्ध्यासुतादिविषयज्ञानप्रत्यक्षवदिति । अनया दिशा यदाभास प्रत्यक्ष न सोऽस्ति त्रिषय, योऽस्ति न यदाभास प्रत्यक्षमित्यादि विशेषैकान्तवादिन प्रति योऽभिहित प्रपञ्च स सर्वो योग्य ।

20 तथासम्भावनेऽपि च रूपादेर्नैव तत्साम्यावस्थान सम्भाव्यते ।

तथासम्भावनेऽपि चेत्यादि, रूपादेरेकस्य सत्त्वरजस्रमोक्षगुणसाम्यावस्थानलक्षणप्रधाना-
 25 रयपदार्थत्वसम्भावनेऽपि, नैव तत्साम्यावस्थान-शब्दादिभेदैकसर्वात्मकत्वस्वभावरूप सम्भाव्यते ।

विभक्त्युपवाद, अतस्तत्प्रलय कल्पनात्मकेवेति भाव । कल्पनात्मकत्वस्य साधकमाह-निरूपणेति, अस्यासिद्धत्वात्प्रा-
 30 षाह-आलम्बनविपरीतेति आलम्बन-शब्दसंश्लेषक वस्तु तत्र शब्दादिरूपेण प्रतिपत्तिर्विपरीतेति भाव, कथं विपरीत-

रूपेणप्राह-अघ्यारोपात्मकत्वादिति । कुतो गम्यतेऽघ्यारोपित इत्यप्राह-सामान्यरूपविषयत्वादिति । तदप्यदिष्टमिति चेदाह-तद्वदिति । सर्वैर्वात्मकत्वादेव शब्दतदितरतमविषयवृत्तित्वात् प्रत्यक्षस्येति भाव । तत्तथाक-
 35 माह-सद्वदिति । विभक्त्युपदेरसत्त्वात्तस्य सता सर्वैर्वात्मकेनानेद परिग्रह्य ज्ञानोत्पत्तेरिति भाव । अत एवाह-सर्वै-
 धेति । अतिदिष्टम-यायैति, अतिदिष्टो य पूर्वम-यो बौद्धप्रतिकोपरत्सदस्य भावनाऽत्र कथं वर्तन्त्येति ध्यानेहो
 मा भूतिरिति चक्षेपेण तन्नाशनेनाय प्रदर्शयतीति भाव । इह तु तद्विपरीतमिति, बौद्धमते हि परमाणु परमार्थसन्

30 स्वयत्कथं सामान्यं सवृत्तितत्, हीन्यमते तु समुदायलक्षण सामान्य परमाणवत् नीलादिघटादि च सवृत्तित्वेति विपरीत विज्ञेयम् । लोकलोकोत्तरेति, प्रत्यक्षाभिमतेषु घटादिषु तद्विषयेषु नीलादिषु च सर्वैर्वात्मकत्वस्त्वेकदेशभूतस्य रूपादेरपरमार्थसतोऽपि विभागावस्थस्यैकस्यालम्बनस्याभावो यथा बौद्धमतेऽसञ्चितस्यैकस्य प्रत्यक्षाभिमतेषु घटादिषु सवृत्तिगतसमावादाभाव अत एव तद्विषय ज्ञान न प्रलय न हि यथा सचितेष्वसञ्चितपरमाणुरस्ति तथा विभागावस्थस्य सर्वस्य रूपादे सर्वैर्वात्मकेऽस्ति, एतदेवाह-रूपादय इति । रूपादे पदार्थत्वसम्भावनेऽपि सर्वैर्वात्मकत्वज्ञानसाम्या-
 35 चन्ध्यासुता न सम्भाव्यते, अथयत्त्वानेतित्याह-तथासम्भावनेऽपिति । सम्भाव्यमानेऽपिचेति, रूपादीनामैकस्य

सम्भाव्यमानेऽपि च तस्मिन्नव्यक्तेऽतीन्द्रियत्वादात्मनत्वानुपपत्तेश्चक्षुरादिविज्ञानाना
रूपादिसघात आलम्बनमिति तेषां प्रत्येकं परमार्थसत्त्वाभावात्तत्र विषयता, तस्माद्योनिवीज-
प्रकृतिबहुधानक प्रधानाव्यक्तादिपर्यायाख्यं यद्वस्तु तदतीन्द्रियत्वादप्रत्यक्षम्, यदिन्द्रिय-
विषय रूपादि न तत्परमार्थसदित्याद्यशेष विशेषैकान्तत्रादिमते यथाभागं तद्विपर्ययेणात्र
यद्यत्र घटते तत्तथाऽनुसृत्य योज्यं भेदाभेदसंघृतिपरमार्थस्थानव्यवस्थापनया ।

(सम्भाव्यमानेऽपीति) सम्भाव्यमानेऽपि च तस्मिन्नव्यक्ते तस्याव्यक्तत्वातीन्द्रियत्वा-
दात्मनत्वानुपपत्तेश्चक्षुरादिविज्ञानाना रूपादिसघात आलम्बनमिति प्राप्तम्, ते च रूपादयः प्रत्येकं
परमार्थतोऽसन्तः । इतिशब्दो हेत्वर्थे, इत्यतःकारणाद्रूपसङ्घातालम्बनत्वात्तेषां प्रत्येकं परमार्थसत्त्वा-
भावात्तत्र विषयता, रूपादयो न चक्षुरादिविषया परमार्थतोऽसत्त्वाद्दन्ध्यासुततन्, रूपादिविषय प्रा-
न प्रत्यक्ष परमार्थतोऽसद्विषयत्वाद्दन्ध्यासुतज्ञानवत् । तस्माद्योनिवीजप्रकृतिबहुधानकप्रधानाव्यक्तादि-
पर्यायाख्यं यद्वस्तु तदतीन्द्रियत्वादप्रत्यक्षम्, यदिन्द्रियविषय तत्परिणामभेदे सङ्घाते रूपादि न तत्
परमार्थसदित्याद्यशेष विशेषैकान्तत्रादिमते यथाभागं-यो यो भागो यथाभागं तद्विपर्ययेणाविशेषैका-
न्तवादेऽत्र यद्यत्र घटते तत्तथाऽनुसृत्य योज्यमित्यतीत प्रन्ध्याः स्मारयति । तद्योजनोपायविद्वान्नाप्रद-
र्शनार्थमप्याह-भेदाभेदसंघृतिपरमार्थस्थानव्यवस्थापनयेति, ये तत्र भेदरूपा परमाणव परमार्थसन्त-
स्तेऽत्र संघृतिस्तत् सर्वसर्वात्मकपरमार्थवादे, यस्तत्राभेदः परमाणुसमुदाय सघृणिसन् सोऽत्र परमार्थ-
समिजनया व्यवस्थापनया योज्यम् । पुनरुत्तरोऽपि प्रथो योज्यसद्यथा-सर्वसर्वात्मकैवरूपान्तरा-
विविक्तस्वतत्त्वे रूपादिसत्त्वादिसघात इन्द्रियसन्निकृष्ट आलम्बनविपरितीतरूपेय प्रतिपत्ति, व्यपदे-
इयानेका मपनीलरूपविषया न च हेत्वपदेशव्यपदेशवैषा यत् सर्वात्मकग्रहणापदेशेन धूमेनैवाग्नि-
सामान्यवद्गृह्यते नानिर्देश्यरूपम्, किं कारणं ? ततोऽन्यत् कल्पितमेक रूपम् । ननु सर्वस्य कारकहेतु-
त्वेनापदेशः प्रत्यक्षप्रतिपत्तेर्न धूमवत्, ज्ञापकहेत्वपदेशतयाऽग्नेरिवार्यान्तरस्थानैकरूपत्वस्य । नन्विद-
मस्यैवाप्यस्य प्रदर्शनार्थं प्रस्तुतमस्मान्निर्दिष्टं प्रत्यक्षं स्यात् कारकादेव, स्वार्थादात्मनान्द्वेतोर्जायेत,
दाहानुभववत् प्रत्यक्षत्वादव्यवहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणविषयत्वादान्ध्यारोपात्मक-

साम्बावस्थानत्वेन सम्भाव्यमानत्वेऽपि रूपादेरव्यक्तत्वादीन्द्रियत्वादात्मनत्वमिति रूपादिसघातसंघातऽलम्बनता वाच्या
तत्र च प्रत्येकं रूपदे संघृतिवत्त्वेनाभावादविषयत्वमिति भाव । कथं योज्यमित्याह-भेदाभेदेति, तत्र-विशेषैकान्तवादे,
अत्र-अविशेषैकान्तवादे । उत्तरोऽपि प्रन्ध्याः-अभिप्राय इत्यर्थं, तत्र प्रतिविविक्तरूपान्तराविधिचखतत्त्वे इत्युक्तमन्तरे-
करूपाविविक्तस्वतत्त्वे इति बोध्यम्, तत्र प्रतिविविक्तरूपान्तराविधिचखनत्वचरूपसघातः संघृतिस्तत् तत्र या प्रतिपत्तिः साऽऽल-
म्बनविपरीता भवति, परमाणुनालम्बनत्वात्, तस्य सघातेऽभावात् सा च प्रतिपत्तिरव्यपदेशैकामकनीलरूपविषया भवति,
अत्र तु वैपरीत्यमिति दर्शयति तदप्येति । इन्द्रियसन्निकृष्ट इति, स्वविषयाभिमुख्येनोपस्थित इत्यर्थं । व्यपदेशयेति,
पूर्वमव्यपदेशैकामकनीलरूपविषयप्रतिपत्तिवत्त्वात्, व्यपदेशयानेव परमाणुनालम्बनत्वेऽप्यस्याव्यपदेशैकामकनीलरूपस्य विषयी-
करणत्वात्, तथा योदमते ननु हेत्वपदेशव्यपदेशवैषा, यत् सद्यग्रहणापदेशेन धूमेनैवाग्निव्यपदेशस्य तत् ततोऽन्यत्
कल्पितमेक साम्बा व व्यवहितमेवार्थात्तरैर्यत्रवे । ननु च सद्यस्य कारकहेतुत्वेनापदेश । प्रत्यक्षप्रतिपत्ते न धूमवत्ज्ञापक-
हेत्वपदेशताऽग्नेरिवार्यात्तरस्यैकरूपत्वस्य । नन्विदमस्यैवाप्यस्य प्रदर्शनार्थं प्रस्तुतमस्मान्निर्दिष्टं प्रत्यक्षं स्यात् कारकादेव,
स्वार्थादात्मनान्द्वेतोर्जायेत तत् भवति, वैषम्येण दाहानुभववत् प्रत्यक्षत्वात् । अव्यवहितप्रतिपत्त्यात्मकत्वात् प्रत्यक्षस्य,
तथा तस्य स्वलक्षणविषयत्वादान्ध्यारोपात्तारिति भावदित्याहुः, अत्र तु सद्यस्थाने सर्वपदमेवस्थाने एवपद निवेश्य

त्वादिति यावत्, अपि च कारकतापि सर्वस्य नैव, तत्र द्वितीयचन्द्रवत्परमार्थतोऽसत्त्वादनुत्पात्त-
 द्वारावृत्तिव्यवस्थानमानत्वात्लोकवत्तु सर्वसत्त्वे विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशो ग्राह्यादयस्तेन व्यपदेशेन
 प्रमेय व्यपदेश्यमनुमेय न प्रत्यक्षम्, धूमानुमेयाम्निवदकारकताया कारकताया वा वस्तुनः, पितृधूमा-
 दिवत् । अभिधानाव्यपदेश्यानेकात्मकत्वे अपि च नैवानुमितामिष्यदेवैकानेकविषयत्वानीलस्य, तद्धि
 5 नीलीरूपेण विकल्प प्रतिपरमाणु परस्परप्रतिभिन्नस्वतत्त्वानेकरूपैकतत्त्वैकगमाध्यारोपात् सर्वसर्वा-
 त्मकैकरूपवस्तुरूपाद्यनेकरूपाध्यारोपाद्वा रूपान्तरसामान्यरूपविषयत्वात्तद्विषयवृत्तत्वादनपोहादपो-
 हाद्वाऽन्यनुमानवत्तत्सामान्यात्मकैनेष परमार्थस्थितसञ्चयप्रज्ञमिनीलाणुभेदपरिग्रहात्मकत्वात् साधार-
 णार्थविविक्तरूपतात्मकत्वात् प्रत्यक्षमप्रत्ययप्रत्ययात्मकत्वाच्छब्दाश्रावणत्वप्रत्ययवत्, सवृत्त्यतीन्द्रिय
 त्वाभ्या हि न नीलादिषु न च सञ्चये कारणता तथा प्रतिपत्तिं प्रति, अनुमानज्ञानमपि तत्र प्रति
 10 पूर्यते, सम्यग्दृष्टीतस्यान्यथाप्रतिपत्तौर्षिकद्वयदिति समानमेतत् कल्पनात्मकत्वात् । अन्यदपि यथा-
 सम्भव तत्प्रक्रियापतित मुक्तवा यदुभयो सामान्य तत्सर्वं योज्यम् ।

एव तावद्विशेषाविशेषैकान्तवादयो स्वचनव्यपेक्षाक्षेपदुस्तरविरोधत्वाद्भौक्तिकप्रत्यक्ष-
 विलक्षणं कल्पितमपि न युक्तमित्युक्तम्, नानात्वैकान्तवादेऽपि सामान्यविशेषयो 'आत्मै-
 न्द्रियमनोऽर्धसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्', (वै अ० ३ आ० १ सू १८) आत्मा मनसा
 15 मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षादुत्पद्यमान प्रत्यक्षमित्येतदपि द्रव्यादि-
 विनिर्मुलत्वात् किमात्मादि ? इति न प्रत्यक्षम् ।

(एव तावदिति) (सामान्यविशेषयोरिति) अयुक्त प्रत्यक्षमिति वर्त्तते, कीदृश वा तत्प्र-
 त्यक्ष मथमयुक्त वेति ? आत्मैन्द्रियमनोऽर्धसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्, आत्मा मनसा मन इन्द्रि-
 येणेन्द्रियमर्थेनेति चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षादुत्पद्यमान प्रत्यक्षमित्येतदपि नानात्वैकान्तवादिना मत द्रव्या
 20 द्विविनिर्मुलत्वात् किमात्मादीनीति न प्रत्यक्षम् । द्रव्यमादिवैपान्त इमे द्रव्यादयो द्रव्यगुणकर्मसामान्य-
 विशेषसमवाया अद्रव्यत्वात् द्रव्येभ्योऽये स्वपुष्पवन्न स्युः, एव गुणेभ्योऽन्ये न स्युरणुत्वात्, अक-
 र्मेत्वात्, कर्मणोऽयेऽसामान्यत्वात्सामान्यतोऽन्येऽविशेषत्वाद्द्विशेषेभ्योऽन्येऽसमवायत्वात्समवायाद्व्य-
 निर्मुलत्वाच्च स्वपुष्पवत्त्वं । तस्य निर्मुलत्व चापरिणामित्वाद्द्व्यापुत्रवदतोऽसत्त्वाद्वात्मादीनामात्मा-
 क्षार्याभावे किमात्मादि यत्सन्निकर्षाद्ज्ञानमुत्पद्येत् ? कस्य तत् ? आत्मद्रव्याभावात्, किं सत् ?
 25 गुणाभावात् । इतिशब्दो हेत्वर्थे राजपुरुषोऽसीति न विभेमीति यथा तथा इति न प्रत्यक्षम्,
 आत्मादिद्रव्याणा ज्ञानादिगुणानाश्चाभावाद्वास्ति प्रत्यक्षमित्यर्थः ।

योजित बोध्यम् एवमप्रेऽपि । नैव-असीति शेष । तेन व्यपदेशेनेति, तेन व्यपदेशेन व्यपदेश्य प्रमेय त्वदभिमत
 प्रत्यक्षप्रमाणम्यमनुमेय प्राप्नोति । प्रत्यक्ष धूमानुमेयाम्निवदिति वस्तुनो व्यपदेश्यत्वविद्यौ कारकतायामकारकताया वा न
 च्छब्दविशेषोपात्तनिमित्तात्वात् । आत्मैन्द्रियेति, आत्मैन्द्रियासन्निकर्षात्सावज्ञानमुपपद्ये तत्तत्तमिति लिङ्गम् अस्मिन्
 30 निरुदानैकान्तिरेभ्योऽयत्, अनाभागमिति एतार्थः । चतुष्टयेति, युजानयोगिना सहसम्यग्दृष्टविप्रकृष्टेषु आत्मनः
 इन्द्रियसन्निकर्षाद्योगजप्रमाणानुप्रवृत्तत्वात्तदनुत्पद्येति कृपात् प्रत्यक्षमुत्पद्यते, अस्मान्मपि द्रव्ये रूपादी आत्मनोऽस्मिन्
 इन्द्रियमाश्रयंचतुष्टयसन्निकर्षत् प्रत्यक्षम्, आत्मनः प्राप्तिप्रयत्नात्तद्विषयसन्निकर्षत् प्रत्यक्षम्, बुद्ध्यादीनामात्ममनसोर्दोषो
 संनिकर्षात् प्रत्यक्षं बोध्यम् । मतेऽस्मिन् सामान्यविशेषयोरखन्तभिन्नत्वेन द्रव्यादीनां निर्मुलत्वादात्मदेरभाव एवेति प्रत्य-
 क्षप्रत्ययेवेत्याद्यनार-द्रव्यादिविनिर्मुलत्वादिति । स्वपुष्पवत्सर्वं इति न स्युरिति शेष, राजपुरुषोऽसीतीति

तेषाञ्चात्मादीनामन्यथा-परमार्थतो विद्यमानानामनेकातात्मकानामेकान्तात्मकतया कल्पनात्
अथयाध्यारोपात्कल्पनात्मकत्वादिभ्यो हेतुभ्यो भ्रान्त्यादिवन्न प्रत्यक्षमिति पूर्वोक्त तदेव व्याचष्टे—

द्रव्यगुणभजनविशेषकरणकार्याणां सदसदनेकान्तस्वतत्त्वानामन्यतमैकान्तकल्पनात्
कल्पनात्मकत्वम्, ततः कल्पनात्मकत्वादिभ्यो भ्रान्त्यादिवदप्रत्यक्षम् ।

द्रव्यगुणेत्यादि यावत्कल्पनादिति, द्रव्यग्रहणेन पृथिव्यादीना तत्कल्पिताना सर्वगुणाना 5
गुणग्रहणेन भजनग्रहणेन सत्ताया विशेषग्रहणेन गोत्वादीना यावदन्त्यविशेषस्य कारणग्रहणेनाद्यथा-
दिद्रव्याणां सयोगादिगुणाना कर्मणाञ्च कार्यग्रहणेन द्व्यणुकाद्यवयविविव्ययाणा चित्रादिगुणानाञ्च ग्रह-
णम् । तत्र परमार्थत सञ्चासञ्च पदार्थोऽनन्तरोक्तो द्रव्यादिस्तस्यानेकान्त स्वतत्त्व-द्रव्यमपि रूपाद्यपि
भवनमपि विशेषोऽपि कारणमपि कार्यमपीति, तस्य तस्यान्यतमैका तत्कल्पनादतत्त्वं-द्रव्यमेव गुण एव
कर्मैव भवनमेव विशेष एवेति न तत्स्वतत्त्वमपीति, तस्यादकल्पनात्मकत्व सिद्धम्, ततः कल्पना- 10
त्मकत्वादिभ्यो भ्रान्त्यादिवदप्रत्यक्षम्, कल्पनात्मकत्वाद्य प्रागुक्ताध्यारोपात्मकालम्बनविपरीत-
प्रत्ययत्वाद्य ।

अतः सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहारसमवस्थलोकपरिग्रहवदेव सामान्यविशेषौ घटादि-
विषयौ नान्यथेति विधिः ।

अतः सर्वप्रमाणाविरोधीत्यादि यावद्विधिरिति, अत इत्यनन्तरोक्तसर्वोपपत्तिप्रपञ्चतो 15
यत्प्राक् प्रतिज्ञात यथालोकप्राहमेव यत्स्विति तन्निरुपयति सोपपत्तिकम्, सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहा-
रसमवस्थलोकपरिग्रहवदेवेति, प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणैरन्वयधारितकारणकार्योभयातुभयात्मक तस्य तस्य
यत्तुनो भावस्वरूपविरोधि तस्मिन्तत्त्वे तत्त्वस्य तत्त्वेन वा व्यवहारस्तस्मिन् समवस्था यस्य लोकास्य,
तस्य लोकस्य परिग्रहः स सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहारसमवस्थलोकपरिग्रहस्तद्वत् तेन तुर्यं वर्तत
इति, एतेल्वर्धधारणे, तादृग्लोकपरिग्रहवदेव सामान्यविशेषौ, न तु सामान्यमेव विशेष एव परस्परं 20
भिन्नावेर्वाभिन्नावेवेति वा यथा शास्त्रेषु कल्पिताविति । अथवा सर्वप्रमाणाविरोधिनि नद्यत्रय्यहारे
समवस्था यस्य स लोक सर्वप्रमाणाविरोधितत्त्वव्यवहारसमवस्थलोक* तस्य परिग्रहवदेव सामान्य-
विशेषौ नान्यथेति यथा प्रतिपादित लोकप्रदेव घटादिविषयाविति, यथा लोके घटादिभजनमेव सामान्यं
विशेषश्च द्रव्यक्षेत्रकालभावरूपभजनविशेषाविशेषाभ्यामुक्तविधिना कार्यकारणादिभेदेन वा यियौ
सर्वत्र न मर्यादयैलनबधृतस्वभावौ, इति विधिः, इतिः प्रदर्शने, एव त्रिद्विध विद्याग्निो यः 25
प्रागुच्यते ।

स्व राजपुरुषोऽपीति हेतोरह न विभेयानि भाव । अन्मोनि पाठे च अह राजपुरुषोऽपि, अत्र एव न कर्मादिभूमौ । भावः ।
भजनग्रहणेन सत्ताया इति, अन्विभवयोः सत्तायावत्यादिति भावः । विज्ञानग्रहणं च सत्तायाः सत्तायाः सत्तायाः सत्तायाः
च ग्रहणम्, कारणग्रहणेनाद्यथादिद्रव्याणामवयवविद्रव्य प्रति समवायिकारणत्वात्, संयोगादिगुणानामवयवसिन्धुं प्रत्ययगुणानादि
कारणत्वात् प्रमेणाद्य ध्योगादिमागमरणत्वाद्ग्रहणम् । एतेषां पदार्थानां परमार्थतः सदसद्व्यवहारानुभवात्मकत्वमपि 30
एतत्कारणात्तात्मकत्वं धर्मनिवृत्तिमिति तदुक्तप्रत्ययान्तरात् यथासामान्यतमत्वमपि अन्विद्यते । अतोऽपि एतन्निवृत्तत्वात्
इत्यादिनां, अनवधारितकारणकार्येति यदुक्तं कारणत्वमेव, कार्योपक्रमेण, अद्यतमवयवेण, अद्यतमवयवमेव विद्यमानं
भारितमन्वयत्वं कल्पनात्मकत्वं तच्च सत्प्रमाणाविरोधि, तथापि व्यग्रहणेन लोकास्य समवस्थाः सत्तायावित्यादीं सत्तायावित्यादीं

एष च वेदनादिभिरपि लोकप्रमाणकोऽज्ञानिकवाद उपजीव्यत इति, किञ्चिन्न ज्ञायते को वैतहेद किं वाऽनेन ज्ञातेनेत्यशक्यप्राप्त्यफलत्वाभ्या वस्तुतत्त्वविचारो न युज्यते, क्रियाया एवोपदेशोऽत श्रेयानिति श्लेशोनाभ्युपगतत्वात्तस्यैवायमन्यभेद । सर्वमिदमज्ञानप्रतिबद्धमेव जगत् पृथिव्यादि, रूपादिमत्त्वाद्दटादिवत् ।

5 (एष इति) एष च वेदनादिभिरपि लोकप्रमाणकोऽज्ञानिकवाद उपजीव्यत इति, नयानामे-
कैकस्य शतधा भेदात् सप्तनयशतान्यर्था व्याख्यायन्ते, तेषां पुनश्चतुर्थी सक्षेप, क्रियाऽक्रियाऽज्ञान-
विनयवादसमप्रसरणवचनान्, तत्रोक्तं तेऽज्ञानिकवाद—(किञ्चिनेति) तस्यैवायमन्यभेद इति,
तस्यैवाज्ञानवादस्यान्योऽयं भेद, फतमोऽसौ भेद ? सर्वमिदमज्ञानप्रतिबद्धमेव जगत् पृथिव्यादीति,
फथं ? रूपादिमत्त्वाद्दटादिवत्, आदिप्रहणादप्तेजोवायव ।

10 नचेते पदार्था अज्ञान एव, निमर्यमज्ञानप्रतिबद्ध जगत् पृथिव्यादीत्युच्यते ? उच्यते, आका-
शाहालदिगात्मेन्द्रियमन प्रभृतीनामपि तद्गणनिरिकेणानुपलब्धेर्न सन्ति, तमयत्वादेव च तद्बद्धचेतनानि,
अत आह—

इन्द्रियाण्यपि च तन्मयान्येवाचेतनानि ।

इन्द्रियाण्यपि च तन्मयान्येवाचेतनानीति, तमयत्वानुमानश्च भूतत्वाद्गन्धवत्पाक, पृथिवी
15 गन्धे तथा जल तेजोवायुश्च, रसरूपस्पर्शेषु गन्धविशेषात् रसरूपस्पर्शविशेषादिति, स्वान्मल प्रत्यभि-
ज्ञानाद्द्वारेष्यदिविशेषोल्लिङ्गदर्शनादात्मा बहुणसद्भवतिरिक्तोऽस्तीत्येववायुक्त्वात्, गुणगुणितोर्भेदमिच्छता
ज्ञानान्पत्यत्वात्मात्वात् पृथिव्यादिगुणत्वेऽपि तुल्यानुमानत्वात् ।

अभ्युपेत्याप्यात्मादिव्यतिरेक—

तत्करणत्वाच्चै प्रकाशित स्थूलमज्ञ प्रकाश्यत्वात् प्रतिपद्येत ज्ञ, मदीपप्रकाशितघटवत् ।

20 (तत्करणत्वादिति) तत्करणत्वात्तेयामिन्द्रियाणां करणत्वात्तानि वाऽस्य करणानीति तत्क-
रणोऽज्ञ, तै करणेः प्रकाशित घटादिस्थूलमज्ञ प्रकाश्यत्वात्, एवञ्चान्यमप्यर्थं प्रकाश्य प्रतिपद्य-

च तन्मयेति भाव । अत्र कथं वस्तुतत्त्वे सर्वप्रमाणविरोधित्व विशेषणम्, अथ चेति कथं च वस्तुतत्त्वव्यवहारे तद्विशेषण
मिति भेद । एष चेति, अथ विधिवादी लोकप्रमाणसिद्धोऽप्यज्ञानवाद एव ज्ञानातीतरेऽपि, नानानयसङ्गाहकचतुर्गैरेक-
लमाज्ञानवादेऽस्या तगतत्वादिति भाव । किञ्चिनेति, किञ्चिन्न ज्ञायते को वैतहेदलेनेनाशक्यप्राप्तिकथा, किं ज्ञानेन ज्ञाते-
25 नेलनेनेतजज्ञानसाकल्यमादात्तम्, ताभ्यां वस्तुतत्त्वविचारो ध्यर्थ इति भाव । श्लेशोनाभ्युपगतत्वादिति सद्यपि
ज्ञान निष्कलमिच्छत्यसौ बहुदोषसम्भावना । असाज्ञानवादस्य प्रकारात्तरं दर्शयति—तस्यैवायमिति । ननु पृथिव्यतेजो
वायुनामज्ञानत्वरूपमस्तु न वैतावत् तजज्ञानप्रतिबद्ध विशिष्टवि अन्वयमपि रूपरहितानां पदार्थानां घटवादित्याशक्ये-
भवेते पदार्था इति । तद्गणनिरिकेणेति । पृथिव्यतेजोवायुव्यतिरेकेणैतत् तत्र हेतुमाह—तन्मयत्वादेव चेति,
पृथिव्यादिमत्त्वान्निरूप्यं । तमयत्वानुमानश्चेति, घ्राणपीन्द्रियाणि पृथिव्यादिमयानि भूतत्वादिसर्वं, विकाराण्यं मयद
30 प्रत्यय इन्द्रियाण्यं धूपप्रदृष्टिकथं सत्त्वेव स्वत्वविषयप्रदृष्टतामर्थ्यादिति भाव । तत्र घ्राणपीन्द्रिय पृथिवी गन्धादिषु गन्धविशेषव
त्पाद एष त्रिकण्युत्पत्त्यादायां जलादिस्था रण्यस्पर्शेषु रसरूपस्पर्शविशेषवत्त्वान्निरूप्यं पृथिवीगन्धे इति, तद्गण इति,
प्रत्यभिज्ञानार्थं यो वसन्तौ तद्गण । गुणगुणितोरिति, तयोरेव तमेदे ज्ञानादेरायन इवान्यवाविशेषेण पृथिव्यादि
पृथिव्येऽपि स्वामिति भाव । तत्करणत्वादिति, तन्मपि वस्तु प्रतिपद्यमानोऽपि श्लेशचेतनप्रदीपादिप्रकाशितघटादेरज्ञानात्

मानोऽपि प्रतिपद्येत इ -सम्भाव्यमानप्रतिपत्तिरपि पुरुष स्थूलमेवार्थं प्रतिपद्येताज्ञानात्मकम्, फर-
णानि चाज्ञानानि, अचेतनकरणप्रकाशितमप्यचेतनम्, प्रदीपप्रकाशितघटादिवदेव स्यात् स्थूलम् ।

न च परमाण्वादि सूक्ष्म शुद्धचेतनस्वरूपपुरुषादि वा स्यादज्ञानादिप्रतिबद्धम्, तस्यापि
चेन्द्रियसन्निकृष्टद्रव्यव्यतिरिक्तानाधारणस्वरूपादर्शनादिदमिदमिति न निरूपणोपायोऽस्ति,
प्रत्येकं समुदाये वा तद्दृष्टानुपपत्तेः, अपूर्वत्वात् ।

न च परमाण्वादि सूक्ष्मं शुद्धचेतनस्वरूपपुरपादि वा स्यादज्ञानप्रतिबद्धं तस्यापि चेन्द्रिय-
सन्निकृष्टेयादि, सत्यापि च तस्य स्थूलस्य ग्राह्यत्वे तत्स्वरूपाज्ञानादज्ञानसम्बद्धमेव तस्येन्द्रियसन्निकृष्ट-
द्रव्यान्तरव्यतिरिक्तमसाधारणं यत्स्वरूपमात्मादेवाऽतीन्द्रियस्य तस्य क्वचित् कदाचिददृष्टत्वादिदमि-
दमिति न निरूपणोपायोऽस्ति, निरूपण निर्णयज्ञानमिष्टम्, किं कारणं न निरूपणोपायोऽस्ति इदमिद-
मितीति चेदुच्यते-प्रत्येकं समुदाये वा तद्दृष्टानुपपत्तेः, तस्यासाधारणरूपस्यापूर्वत्वात्, अपूर्वत्वादेव 10
दृष्टानुपपत्तिर्निर्णयानुपपत्तिश्च, प्रत्येकं तावन्न हि घट एवैकं कृष्णादिरूपोऽपूर्वत्वाद्दृश्यते स्वरूपतः, तत
एव प्रत्येकमनिरूपितस्वरूपाणां कृतो निरूपण समुदाये ? सिकतासु प्रत्येकमनिरूपितस्य समुदाये तैलस्य
निरूपणाभाववत्, निश्चयेन रूपणं निरूपणं तदुपायाभावादज्ञानप्रतिबद्धमेव सर्वमिति साधूक्तम् ।

स्यान्मतमनुभविष्यदुर्थाह्यविषयमिदमिदमिति निरूपणं मा भूद्यदि न भवति स्वसवेदने
किन्त्वान्तरं सुखदुःखादिषु किं निरूपणं न भवतीति ? उच्यते स्वसवेदनेनाज्ञानाद्यभ्यवहृतं 15
परिणमयन्न सञ्चेतयतीति व्यभिचारान्न भवति । तथा सुप्तादीनां चलनकण्डूयनस्फुरणादि-
क्रिया कुर्वतामसञ्चेतयमानानामेव ता क्रिया दृश्यन्ते, इत्थं कल्पिताकल्पिततथाभूतप्र-
त्ययानुपपत्तेरज्ञानानुविद्धमेव सर्वं ज्ञानमिति परिच्छेदार्थश्च प्रमाणव्यापार ।

(स्यान्मतमिति) स्वसवेदनेनाज्ञानाद्यभ्यवहृत परिणमयदित्यादि, प्राणापानार्थं सञ्चेतयन्नेव
दि कुरुतेऽज्ञानादि सर्वो लोकः, अभ्यवहृतमपि एतत्सभावेन रसकधिरादिभावेन च परिणमयन्न 20
सञ्चेतयति स्वमेव तथा सुप्तादीनामिति, सुप्तमदभूर्च्छितगर्भो सुप्तादय, तथाऽन्यमनसामव्यक्तचलन-

व्यवहृतचेतनभूतेन्द्रियप्रकाशित स्थूल घटादिवस्तु प्रकाश्यमानात्मकमेव प्रतिपद्यते प्रकाश्यत्वस्याज्ञानत्वव्याप्यत्वात्, इन्द्रियै
प्रकाशितमिति प्रथमव्युत्पत्तेर्द्वितीयव्युत्पत्तेर्नेन्द्रियकरणज्ञानप्रकाशितमित्यर्थः । ननु स्थूल घटादि भवत्वचेतनमचेतनकरणप्रकाशि-
तत्वात्, यस्तु सूक्ष्म परमाण्वादि शुद्धचेतनस्वरूपपुरपादि वा कथमज्ञानप्रतिबद्धम्, परमाणोरतीन्द्रियत्वेन पुरुषादेव चेतनस्व-
रूपत्वादेवाचेतनकरणप्रकाशितत्वाभावादित्याह इत्येव-न च परमाण्वादीति । न चेति स्यादित्यनेन सम्भवत्येव । समापत्तेः 25
तस्यापीति स्यात्चेन्द्रियमात्रत्वेऽपि निश्चिष्टस्य तत्स्वरूपस्य न च निर्णयं कर्तुं शक्यतेऽत एवाज्ञानप्रतिबद्धमुच्यते तथा पर-
माण्वादे पुरुषादेर्वा इत्यभ्यतिरिक्तसाधारणस्वरूपस्य क्वचित्कदाचिदप्यदृष्टत्वात् तन्निगयोपायं कथिदस्तीति भावः । एव सूक्ष्मस्य
परमाण्वादेरदृष्टत्वादेरेवानिरूपितस्वरूपत्वात् तत्कार्यभूतस्य समुदायात्मकस्य घटादेरप्यनिरूपितत्वत्पत्तं प्रत्येकमनिरूपितस्वरू-
पाणां समुदायस्यापि वादत्वादित्याह-प्रत्येकं तावदिति । ननु बाह्यविषय स्वसवेदने यद्यनुभविष्यते तर्हि मा भूद्यस्य तदि-
ष्यमिदमिति निरूपणम्, सुखदुःखादीनां स्वसवेदनरूपाणामात्राणां कृतो न निरूपणमित्याह इत्येव-स्या मत्वमिति । 30
स्वसवेदनेनाऽनुष्ठितस्यापि निगयज्ञानाभावात्प्रत्येकमिदमिति-स्वसवेदनेनेति । व्यभिचारमेवाऽऽदर्शयति-प्राणापानार्थ-
मिति । स्वसवेदनेक्षणप्रमाणत्वादेऽपि परिच्छेदाभावात्क्षणोऽन्वयव्यभिचारो दृशितोऽनेन स्वसवेदनेक्षणप्रमाणत्वादेऽपि
परिच्छेदेक्षणरूप व्यतिरेकव्यभिचारं दर्शयति-तथा सुप्तादीनामिति । सुप्तादीनामितिपदमाश्रयण-सुप्तेति ।

कल्पयनमशकृत् शस्त्रसंवेदन गधादिज्ञान सुप्तादीनाश्चाम्लद्रव्यास्वादनमसञ्चेतित रसास्वादनमित्यर्थः ।
 आदिग्रहणात् क्षुत्तृन्मितकाशितादयः, यथैता क्रिया असञ्चेतितान्वा स्वसवेदनमपि, इत्थ कल्पि-
 ताकल्पिततथाभूतप्रत्ययानुपपत्तेरिति, कल्पितस्तावत् कल्पितत्वादेव तथाभूतो न भवति प्रत्ययः ।
 अकल्पितोऽपीत्यमुक्तविधिना नोपपद्यते तथाभूत प्रत्यय शुद्ध इत्यर्थः, तस्मात् कल्पिताकल्पिततथा
 5 भूतप्रत्ययानुपपत्तेरज्ञानानुविद्धमेव सर्वं ज्ञानमिति । परिच्छेदार्थश्च प्रमाणव्यापार इति, प्रमाण हि
 व्याप्रियमाण चयार्थपरिच्छेदार्थमिष्यते, न चेत्य तत्परिच्छेदोऽस्तीति वैधर्म्यं दर्शयति ।

स्यान्मतमज्ञानप्रतिबद्धमित्यज्ञानशब्दोच्चारणादेव ज्ञानाभ्युपगम कृतो भवति, प्रति-
 पेधस्यान्नाह्वयनदन्यत्र प्रसिद्धविषयत्वात्, अन्यथा प्रतिपेधानुपपत्तेः, स्ववचनविरोधाच्च,
 तथापि न चाज्ञानमित्युक्तिविरोधः, राधकपूर्णकमातृव्यपदेशवत्, विशेष्यप्राधान्यादनय-
 10 धारणात्, तथा ज्ञानाज्ञानाभ्या तदेव विशिष्यते वस्त्यिति नोक्तिविरोधो ज्ञानाज्ञानयोर-
 विशेषात्, सशयविपर्ययानध्यवसायनिर्णयानामवगमावबोधार्थत्वात् अवगमस्य बोधाबोध-
 पर्यायत्वात्तस्मादेतस्मिन्नयमङ्गेऽज्ञातमेव शब्दस्यार्थः ।

(स्यान्मतमिति) (नचाज्ञानमित्युक्तिविरोध इति) किमिव ? राधकपूर्णकमातृव्यपदेशवत्,
 कुत ? विशेष्यप्राधान्यादनवधारणात् । का भावना ? यथा राधकस्य पूर्णकस्य चैकैव माता विवक्षिता
 15 भवति तदा राधकमातेति राधकेन विशिष्यमाणा पूर्णकमातेति पूर्णकेन वा, अथ राधकपूर्णकमातेत्यु-
 भाभ्या वा सर्वथा राधकस्यैव पूर्णकस्यैव वा मातेत्यवधारण नास्ति विशेष्यप्राधान्यात्, तथा ज्ञानाज्ञा-
 नाभ्या तदेव विशिष्यते वस्त्यिति विशेष्यप्राधान्यात् नोक्तिविरोधो ज्ञानाज्ञानयोरविशेषात् । न तु यथा
 विशेष्यप्राधान्यादावधारण नीलमुत्पलमिति, अतस्तेषामवबोधार्थोभेदाद्ज्ञानत्यमज्ञानत्वञ्चाविशिष्टमिति
 तत्प्रदर्शयन्नाह—सशयविपर्ययानध्यवसायनिर्णयानामवगमावबोधार्थत्वात् । 'गमू सुपू गतौ' अवपूर्वं गमन-
 20 मवगमोऽवगमश्चावबोधः, 'बुध अवगमने' इति वचनात्, सर्वेषा सशयविपर्ययानध्यवसायनिर्णयानाम-
 वगमार्थत्वादावगमस्य च बोधाबोधपर्यायत्वात्, तस्मादेतस्मिन्नयमङ्गेऽज्ञात एव शब्दस्यार्थः, भङ्गग्रहण

आस्ववस्यागु संघेतनात्मक स्वसवेदन नास्तीति भावः । आस्ववस्थास्ववियमानानधिष्ठत्यापि व्यभिचारमाह—तथाऽन्यमन
 सामिति । चान्नरूढयनस्फुरणादिक्रिया इत्यत्रादिपत्रप्राशकक्रिया आह—आदिग्रहणादिति । ननु प्राज्ञणत्वस्य कथितप्रसिद्धौ
 25 तद्व्यवयवमप्राज्ञण इति प्रतिषेधप्रतिपत्तिर्भेदियुमर्हति, प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणविषयत्वात् प्रतिषेधस्य, एवमाज्ञानमित्यु-
 क्त्यैव ज्ञानस्य क्वचिदपीकार इत एवेति ताज्ञानप्रतिबद्ध सर्वम् । तथा भावानां सवमज्ञानप्रतिबद्धमिति नोदियात् यदीदं ज्ञान
 कथं सवमज्ञानप्रतिबद्ध यदि त ज्ञान कथं सवमज्ञानप्रतिबद्धमिति निर्णयो विरोधादित्यादकृते—स्यान्मतमिति । अस्मा
 प्रतिषेधानमाह—तथापि न चेति । अनवधारणादिति, विशेषणस्य प्रधानत्वेन तद्वैश्वधारणामावादिष्यते । नील
 30 मुत्पलमिति, नीलान्यप्यवच्छेद उत्तरल बोध्यत विशेषणसङ्गतावधारणस्येतरव्यवच्छेदस्वरूपप्रतिबद्धे न तु विशेष्यसङ्गता
 धारणस्य तस्यायोगस्यैव क्वावतत्त्वादिति भावः । तेषामिति, ज्ञानत्वेनाज्ञानत्वेन चाभिमतानां सङ्गविषयानव्यवसा
 35 यनिर्णयानमित्यर्थः । अवबोधार्थत्वादिति, ज्ञान हि द्विविधमप्यते यथार्थमवबोधार्थमेति, अवबोधार्थमेव चाज्ञानमुच्यते
 ज्ञानावबोधे ज्ञानावबोधेन इत्युक्ते, तथा च यथार्थव्यवबोधार्थवत्यव ज्ञानस्य अथवा तस्य द्विविध्यानुपपत्तेः, अतो ज्ञानत्वम
 ज्ञानत्वमभिष्टमविरोधार्थमिति बोधाबोधपर्यायत्व विज्ञेयमिति भावः । एतन्मित्रमत्र इत्युक्त्याऽऽपि भङ्गोऽस्तीति ज्ञानत्वे
 क्वचिदप्यवच्छेदो विशेषणस्य तथा चास्मिन्नेव भङ्गे वाच्यार्थाऽज्ञात एव तावेषु भङ्गेषु तन्नामार्थानामपि सम्मतिरि
 त्तत्त्वादेव—भङ्गग्रहणमिति । यदि भङ्गग्रहणे न सत्येतेषां द्विविध्यात्वाद्बोधविवेकस्य, परस्परनिरपेक्षत्वात्, विधिनि

विधेर्द्रव्यायता]

भङ्गावरसूचनार्थम्, परस्परनिरपेक्षाणा भङ्गाना वृत्तेर्मृपात्वात्तद्विपर्यये सत्यत्वात् तेषाञ्च विधिनियम-
योरेव भङ्गत्वान्नयानाम्, तस्मादस्मिन्नेव नयमङ्गे शब्दस्याङ्गातोऽर्थो नाच्चेपु, तेष्वप्यन्येऽन्येऽर्थो इति ।

एतस्य दर्शनस्य द्वापरकामाह—

यथा चाहु 'अस्त्यर्थ. सर्वशब्दानामिति, सत्तामात्रमर्थ' सर्वशब्दानाम्, कौऽप्य-
स्वार्थोऽस्ति, न निरर्थक शब्द, स पुनरर्थो न निरूपयितुं शक्योऽयमयमिति, एत ४
त्प्रत्याख्यलक्षणम्, तत्र दृष्टान्तोऽपूर्वदेवतास्वर्गशब्दानामर्था यथा तेषामत्यन्तापरदृष्टत्वा-
दीदृशोऽपूर्व' स्वर्गो देवता वेदशीति न प्रतिपद्यामहे निरूपणेन तथा गवादिशब्दानामप्यर्थः
तत्समैरेव भवितव्यम्, न हि गमनागमनगर्जनादिप्रथमव्यवस्था विशेषरूपेति कश्चिदस्त्यर्थ
इत्येतावत्प्रतिपत्तव्यम् । एतस्मिन्नेव नयमङ्गे सर्वाणि पदानि वाक्यार्थः, तद्यथा देवदत्त !
गामभ्याज शुक्ला दण्डेनेत्यत्र परस्परऽधिवेकेन सङ्कीर्णरूपाणि पदान्येकार्थान्यन्वयव्यतिरे- 10
काभ्यामनुगम्यमान सम्पिण्डितमिदार्थं ब्रूयुर्न पृथग्भूतम्, तस्मात् सर्वाणि पदानि वाक्यार्थ ।

(यथा चाहुरिति) अस्त्यर्थ सर्वशब्दानामिति श्लोकः । (सर्वाणीति) पदान्येव वा वाक्यार्थ, नैवेकं न तद्व्यतिरिक्त यथोक्तम् 'अर्थकत्वादेक वाक्य साकाशत्रयेद्विभागे स्यात्' (पू. मीमांसाया अ० २
पा० १ अर्थि० १५) इति, न तु यथाऽन्यै कल्प्यतेऽयथा, 'आख्यातशब्दः सङ्घातो जातिः सङ्घात-
वर्तिनी । एकोऽनवयव शब्द' नमो बुद्धजसुसहति ॥ पदमाद्य प्रथमं सर्वं पद सापेक्षमित्यपि । वाक्य 15
प्रति मतिभिन्ना बहुधा 'यावद्दर्शनाम् ॥' (वाचस्पत्य० का० २ श्लो० १-२) इति ॥ अलौकिकत्वा-
दशक्यप्राप्त्यफलत्वाभ्यामेव ।

क पुनरय नयेऽतर्भाव्यते ? किं द्रव्यनयभेदे ? पर्वार्यभेदे वा, उच्यते—

व्यवहारदेशत्वाच्चास्य द्रव्यार्थता 'लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहार
इति (तत्त्रा० अ० १ सू० ३५ भाष्ये) वचनात्, द्रव्यशब्दो द्रौरेवयवो द्रव्यमिति व्युत्पादितः, 20
द्वु गतिर्यात्रा तस्या अनयव एकदेश, एकदेशोऽसमस्तवृत्तिरन्यथावृत्तित्वात् ।

(व्यवहारेति) व्यवहारदेशत्वाच्चास्य द्रव्यार्थता लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यव-

यमभाङ्गित्यतिरिक्तत्वादनयवकचोवददृष्टमित्युच्येति भावः । अस्त्यर्थ सर्वशब्दानामिति, अस्त्यर्थ सर्वशब्दानामिति
प्रत्याख्यलक्षणम् । अपूर्वदेवतास्वर्ग समानुर्गवादिषु ॥ (वाचस्पतीयै का० २ श्लो० १२१) इति पूर्णं श्लोक । त व्यख्याति-
सत्तामात्रमर्थ इत्यादिना । ननु प्रत्येक पदानि वाच्यार्थमवगमयेयुः, तत्सत्तातो वाक्य वा पदार्थो वेत्ताशब्दायामाह— 25
एतस्मिन्नेव नयमङ्गे इति । सर्वाणि पदानि वाक्यपदाभिधेयानि, न हि प्रत्येक पदेभ्यो वाच्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते किन्तु पर-
स्परपृथग्भूतेन सङ्कीर्णरूपाणि पदान्येवैकव्यप्रतिपादकत्वाद्वादानयमिति भावः । न तद्व्यतिरिक्तमिति, पदसमुदायव्यतिरिक्त
पदार्थस्फोटारिहूप न वाच्यार्थवगमनमित्यभिप्रायः । एत प्रत्येकमाह—यथोक्तमिति, पूर्वमीमांसाया यावन्वर्धकत्व विभ-
ज्यमानसाक्षात्कारस्य समस्तु पदेपु वाक्यत्व पर्वारं न तु वाच्यसमूहे, तस्मैनायमप्रमादकत्वाभावात्, अर्थकत्वय भिन्नप्रतीति-
विपर्ययेनायमनुपपन्नमिश्रोप्यारहितम्, विमज्जमानसाकाशत्वात् वाचीयमानयो पदार्थगौरवन्त्येऽनिवृत्ताकाशत्वम्, कोमलमासन 30
करोमि तस्मिन् ईदृशेऽनान्यत्वे सान्निध्यत्वेऽपि भिन्नवाक्यवादाश्च विशेष'मिति भावाय । अत्र वैचारिकरूपकान् वाच्यव्यक्ति-
त्वान् द्वायति—आख्यातशब्द स्यात् इत्यादि । आख्यातशब्द, सत्ता, सत्तावर्तिनी जाति एतेऽनवयव शब्द
करो बुद्धजसुसहति, भाग पद, प्रत्येक सर्वं पद मिथोऽनुप्रदेश्या सत्ता नति वाच्य प्रति न्यायिकात्वा मतिर्बहुधा भिन्ने-
त्य, मतिभेदे कारणमाह—अलौकिकरुद्रादिति । लौकिक व्यवहारेति, लोक व्यवहारकर्मोऽथा हि घट इति विमलकत्प-
तया भवतीत्यविमलकत्पतया प्रतीयमान पदार्थान्तरप्रवर्तनपरो नयो व्यवहार सोऽपि द्रव्यापनयोऽप्युद्ध, सङ्गहनयवियमो 35
दि सत्तामात्र द्रव्यार्थतायस्य मित्रा मति, भयन्तु व्यवहारे पदादिविशेषसङ्गीतसत्तापरूपक इत्युद्धद्वयव्यापिक, तथा

हार इति वचनात्तस्य द्रव्यार्थभेदत्वम्, लोकव्यवहारविषयो हि व्यवहार, तदेकदेशविषयो विधिनय, तस्माद्द्रव्यार्थभेदः । यथा 'दृष्टदृष्टियानयपयडी मुद्धा सगहपरूपणाविसजो । पडिक्व पुण वयण-
त्थीचिउओ तस्स ववहारो' (समति पा० १ गा० ४) इति । तस्य शब्दार्थव्युत्पत्तिदर्शनार्थमाह-
द्रव्यशब्द इति द्रोत्रव्ययो द्रव्यमिति व्युत्पादितत्वात् । अथ तु क ? 'तु ह्य गतो' तदुत्पत्त्यर्थमव्युत्पन्न
प्राप्तिपदिक 'शुद्धुभ्या म' (५।२।१०८) इति निपातितत्वात् । तस्यार्था दुर्गन्ति, यात्रा व्यवहारो
लोकल्लेति, तस्मा यात्राया अवयव एकदेश इत्यथकथ्यात्, स एकदेश, क इति चेदुच्यते-एक-
देशोऽसमस्तवृत्तिरन्यथाव्यवहारात् समस्तलोकव्यवहारविपरीतवृत्तिरिति चामिष्यादृष्टिरित्यर्थः ।

सा पुनरस्या विधिवृत्तेरेकदेशवृत्तिता लोकेत एव, मृददादिसामान्यविशेषाणामर्थकलापाना
परित्याज्यत्वात्, तस्मादन्यदवस्तु, अलौकिकत्वात् खडुसुमवत्, व्यतिरेके घटवदिति दिक् ।

10 (सा पुनरस्या इति) सा पुनरस्या विधिवृत्तेरेकदेशवृत्तिता, धृतः परिच्छिद्यत इति चेन्नोक्त
पय परिच्छिद्यत इत्यर्थ, यस्माल्लोके तदेकदेशवृत्तिता मृददादिसामान्यविशेषाणा मृत् सामान्य घटो
विशेष मृद सामान्य द्रव्यत्व घटविशेष पृथुवुध्नाग्रण्ठीष्ठसम्पूर्णरक्तकृष्णतादि सर्व एवैप परि-
त्याज्योऽर्थकलाप, समस्तवृत्तौ नयाना यथास्य प्रमाणयशास्त्रयवस्थाप्य, तस्माद्धानानुपिद्धत्वैकान्ताद्व्य-
माणदोषसम्बन्धाच्च लौकिकस्याप्यन्या युक्ति । इति परिसमाप्तौ, विधिनयशतभेदो दिगिति । तस्माद-
15 न्यदवस्तु अलौकिकत्वात् खडुसुमवदिति गतायम् । अभिप्रायाय -स तु मन्यते अलोकैकान्तसाख्या-
दिपरिकल्पितमवस्त्विति, व्यतिरेके घटवदिति, यद्वस्तु तल्लौकिकमेव यथा घट कार्य कारण वा
सामान्य वा विशेषो वा यो वा स वाऽस्तु यथा लोकप्रसिद्धि पृथुवुध्नादिप्रागुक्तसामान्यविशेषमभव-
नात् स च लौकिक इति, व्यतिरेके-वैधर्म्ये ।

सर्वनयाना जिनप्रवचनस्यैव निबन्धनत्वात् विमन्य निबन्धनमिति चेदुच्यते—

20 निबन्धनञ्चास्य 'आया भते नाणे अज्ञाणे, गोयमा आया सिय नाणे सिय अज्ञाणे'
नाणे पुण नियम आया इति (भग० १२-श-३-१०)

निबन्धनञ्चास्येति, आया भते नाणे अज्ञाणे इति स्वामी गौतमस्वामिना पृष्टो व्याकरोति
गोयमा' नाणे नियमा आया, अतो ज्ञान नियमादात्मा ज्ञानस्यात्मव्यतिरेके वृत्त्यदर्शनात्, आया सिय नाणे
सिय अज्ञाणे आत्मा पुन स्वाज्ञान सादृशानम्, अज्ञानमप्यसौ ज्ञानावरणीयकर्मवशीकृतत्वात् सदा-
25 यविपर्ययानध्यवसाय बाहुत्यादिरित्यस्मात् सूत्रादेवन्मिध्यादर्शन निर्गतमज्ञानोच्छेदितोद्यमसाधिमवददिति ।

विधिभङ्गारो नाम प्रथमो द्रव्यार्थभेदः समाप्तः ।

व्यवहारैकदेशवृत्तिविधिनयस्यापि द्वायार्थव पाप्यम् । द्रव्यशब्देनपि व्यवहारैकदेशत्वात् लाभ इत्याह-द्रव्यशब्द इति,
ह्य-व्यवहार तस्मात्पच एकदेशो द्रव्यम्, एतदेशत चास्यात्मस्यार्थपरिच्छेदकत्वात्, अर्थो हि द्रव्यपर्यायात्मकत्वात्
द्रव्यस्यैकदेशस्यापि नय परिच्छेदक इति भाव । सचनयानामिति, जिनप्रवचनोदय सचनयानामुक्त्यानात् प्रत्यक्षनयस्य
30 किं मूलभूत वचनमित्याशङ्क्यामाह-आया भते इत्यादि, आत्मा स्वाज्ञान सम्बन्धे तति मत्यादिज्ञानस्वभावत्वात्तस्य,
स्वादृशान नियत्यापे र्थान तस्य मल्यपानादित्यभावात्तान् 'तान पुनरनियमादासा, भारतमधर्मत्वात् ज्ञानस्य, न च सर्वथा धर्मो
यदिनी भिद्यते इति एवयामा ज्ञान व्यभिचरति ना' एतान्मान न व्यभिचरतीति घृत्तभावायै वचनज्ञानमात्रेणैव हेतुमाह-
ज्ञानावरणीयैति, यत एवासात्माना ज्ञानावरणीयकर्मवशीभूतोऽत एव सजायमानप्राप्यदात्तानमुच्यते इति भाव ॥
इत्याचार्येणयच्छि'धमूरिदृष्टे द्वाद्वातरनयचक्रस्य विषयपदविषयेने प्रथमो विधिभङ्गात् ॥

द्वितीयो विधिविधयरः ।

अयमपि तु विप्रतिषेधादयुक्तः ।

(अयमपीति) अयमपि तु विधिवृत्त्येकान्तोऽपि विप्रतिषेधादयुक्त इति क. पुनः सम्बन्धः ?

स्वविषयसम्पादनेनार्थानां भावनात्मनिर्विधिनिबन्धमवृत्तिभिरनेकान्तविहितप्रत्येकतत्ताभिः समधिगम्या जैनसत्यत्वसाधनवृत्तौ विवक्षितद्वादशविकल्पविशेषणा एकैव वृत्तिरधिकृतेत्यनन्तरोक्ताया विधिवृत्तेरपि प्रत्येकवृत्ताया मिथ्यादृष्टित्वादयमपि तु विधिवृत्त्येकान्तस्त्वाज्यः, कस्मात् ? अयुक्तत्वात्, अयुक्तत्वं विप्रतिषेधात्, विरुद्ध प्रतिषेधो विप्रतिषेध सर्वमुक्त श्रूयते प्रतिषेधवत् । अपिशब्दान् सामान्य-विशेषोभयवादैकान्तः प्रथमनयदूपितोऽनुमत इत्ययमभिसम्बन्धः ।

कथं विप्रतिषेध इति चेदुच्यते—

यदुक्तं त्वया सर्वमज्ञानानुविद्धमेव ज्ञानम्, न च ज्ञानाज्ञानयोः कश्चिद्विशेषोऽस्ति 10
सशब्दविपर्ययानध्यवसायनिर्णयानामवबोधैकार्थत्वात् लोकतत्त्वं ज्ञातुं शक्यम्, विफलश्च विवेकयत्नः शास्त्रेष्विति, तद्यदि लोकतत्त्वमज्ञेयमेव सर्वशास्त्रविहितलोकतत्त्वव्यावर्तनं तर्ह्य-
पत्ययमेव, अशक्यप्राप्त्यफलत्वाभ्याम्, प्रतिषेध्यस्वरूपज्ञानविषयत्वाच्च ।

(यदुक्तमिति) किन्त्वयैवेदं विदित्वाऽविदित्वा वा सामान्यविशेषौ स्वविषयौ परविषयौ वा स्यातामित्यादिलोकोक्तत्वं शास्त्रान्तरेषु कल्पितं दूषितम् ? विदित्वा चेत् तर्हि तमत न विदितम्, अथा-
विदित्वा, ततः कथं दूषितमित्युभययाऽपि न युज्यते प्रतिषेधो विरुद्धत्वात्, प्रतिषिध्यते प्रतिषेध्यश्च न ज्ञायत इति हास्यमेतत् ।

स्यामतम्—

प्रतिषेध्यं ज्ञायते तैस्तस्य बहुधा कल्पितस्यानुपपत्तेरित्येतदपि विप्रतिषिद्धम्, तेषामपि
मत्तानां लोकतत्त्वान्त पातिना मिथ्याविधिकत्व ज्ञातमज्ञात वा स्यादिति तुल्यविकल्पत्वात् 20
ज्ञाताज्ञातयोश्च तद्दोषाविमोक्षात् । यदप्युक्तमनर्थको विवेकयत्नः शास्त्रेष्विति, तत्रापि विप्र-
तिषेधात्तज्ज्ञानमफलमेव किमिति शास्त्रविहितार्थप्रतिषेधप्रथासः ? ।

विधिविधियः क्रियाविधायिकायपरिज्ञानस्याप्यशक्यप्राप्त्यप्रयोऽनन्तरादिदोषाविमुक्तत्वात् स्ववचनविरोधादिदोषाद्वास्तुत्वचरि-
शानाविनाभावादयुक्तं सर्वकारणमात्रत्वम्, तत्र पुण्यकालनियतिसमावभावाद्यन्यतमात्मकमात्मप्रभेदमात्रावस्थामेदमानस्य
ध्वष्टादेरिति प्रद्वैतार्थं, तदेकाहायमपि त्विति, वृत्तान्तो भ्रान्तारम्भसूचकं विधिवृत्त्येकान्तोऽपीति किं 25
चरन्तवदोऽपीति भावः । पूर्वोदितसामान्यादिविधिवृत्त्या सहाम्या क्रियैकान्तवृत्ते सम्बन्धं वृत्तयः कः पुनः सम्बन्धः
इति । इतिवृत्तयोर्हि स्वविषयसम्पादनेनार्थानां भावनात्वात् सा इति परस्परभङ्गापेक्षा सती जैनसत्यत्वसाधनसमर्था भवति
अन्यथा तु मिथ्यादृष्टित्वादसत्या भवति विप्रतिषेधात् सर्वमुक्त श्रूयते प्रतिषेधवदिति, अथ हि प्रतिषेधो यदि एव स्यात्तर्हि
कथं सर्वमुक्त श्रूया, अस्या लोफेरश्रूयात्वात्, यद्यस्य स्यात् तर्हि कथं सर्वमुक्त श्रूया सिद्धत्वं श्रूयाभूतेन कस्यचित् प्रतिषेधा
सम्भवादिनि तथैवैकमेकान्तवृत्ति स्वयमसलभता कथं वस्तु साप्येदिति भावः । नन्मज्ञानानुविद्धमेव सर्वमित्यज्ञानोऽन्तःकार- 30
णत्वेन प्रतिषेध्यत्वाऽन्यत्र प्रतिज्ञानानुभूयमानं कृतो भवति प्रतिषेधस्य प्रतिषिद्धविषयवादित्याशङ्क्या ज्ञानाज्ञानयोरेवबोधार्थ-
साम्याद्विशेष इत्याहवैनोत्तरायति न चेति । अशक्यप्राप्त्यफलत्वाभ्यामिति, ज्ञातुमशक्यत्वात् धनयत्वेऽपि निष्क-
कत्वादित्यर्थः । प्रतिषेध्यं ज्ञायत इति, प्रतिषेध्यं लोकतत्त्वं वादिकल्पितं ज्ञायत एव किन्तु तैल्यैकतत्त्वं बहुधा कल्पितं

(प्रतिषेध्यमिति) प्रतिषेध्य ज्ञायते तैस्तस्य वस्तुनस्त्वादिगुणत्रयात्मकक्षणरूपद्रव्यादि-
 पदप्रदार्थात्मकादिनया बहुधा कल्पितस्यानुपपत्तेरिति, एतदपि विप्रतिषिद्धं तेषामपि मतानां लोक-
 तत्त्वात् पातिना मिथ्याविधिर्न ज्ञातमज्ञात या स्वादिति तुल्यविकल्पत्वात्, ज्ञाताज्ञातत्वयोश्च तदो-
 पाविमोक्षात्, सामान्य स्वविषय परविषय वेत्यमित्यञ्च न युज्यते तथा विशेष इति प्रपञ्चितत्वात् ।
 अज्ञानञ्चेत्तर्हि सबन्धप्रत्यायत्नात् प्रतिषेध इत्युक्तम्, ज्ञातञ्चेत् कथं ज्ञातुमशक्यं लोकतत्त्वमित्यप्रत्यायमेव,
 स्वयमसमीक्षितयाच्यवाचकसम्बन्धत्वात्, तेन च तदुभक्तवदेव तावदशक्यं ज्ञातुं लोकतत्त्वमित्युक्तम्,
 विप्रतिषेधेऽप्युक्तमनर्थको निषेक्यज्ञं शाल्लेष्विति तत्रापि विप्रतिषेधात्, यदप्युक्तमनर्थको विषेक्यत्र-
 शाल्लेष्विति तत्रापि विप्रतिषेधात्तज्ज्ञानमफलमेव किमिति शास्त्रविहितार्थप्रतिषेधप्रयासः ? शास्त्रविहि-
 तार्थज्ञानं तत्प्रतिषेधोपायज्ञानञ्चावधार्य किं सफलमफलम् ? इति, यद्यफलं विज्ञानं शास्त्रविहितार्थ-
 10 प्रतिषेधेऽपि प्रयासोऽप्यफल एव ज्ञातवत्त्वं पूर्ववत् । अथ सफलम्, अफलमेव लोकतत्त्वज्ञान-
 मिति व्याहन्यते, अतः को वैतद्वेद किं वाऽनेन ज्ञातेनेत्येतदयुक्तमुक्तम्, विप्रतिषेधात् ।

यदप्युक्तं वस्तुतत्त्वाशक्यप्राप्ते क्रियाया एवोपदेशो न्याय्यस्तत्पूर्वकत्वात् सुखावाप्तेरित्युच्यते-
 क्रियोपदेशन्याय्यत्वाम्युपगमोऽपि चैव विघटते, ससेव्यविषयस्वतत्त्वानुपातिपरिणाम-
 रिज्ञानविरहितत्वात्, अज्ञातवैविध्यवस्तुतत्त्वपरिणामवदवैद्यौपधोपदेशवदग्निहोत्रं जुहुयात्
 15 स्वर्गकाम इत्याद्युपदेशो बालकादिग्रहणवत् ।

(क्रियेति) विघटते एवेति कथं निरूप्यते । विघटतेति सम्भावनयोच्चेत् दाक्षिण्यलोक-
 ज्ञानान्याम् । को हेतुर्घिघटते ? ससेव्यविषयस्वतत्त्वानुपातिपरिणामविज्ञानविरहितत्वात्, समिलोकी-
 भावे, आत्मसाक्षात्त्वेन सेव्यमानस्य विषयस्य स्वतत्त्व आहारादे शब्दस्पर्शरसरूपगन्धात्मकस्य स्वरूप
 'वावादिमकोपशमोऽपचयप्रलयावह । नागरातिविषामुलाकाथ स्यादामपाचन ॥' इति, तत्तत्त्वा-
 20 नुपातिपरिणामविज्ञानं तदनुपतिषु शीलमस्येति । किमुक्तं भवति ? आसेव्यमानस्य वस्तुनस्तत्क्रियात्
 प्य स्वरूपानुपातेन विपाकपरिणामसाक्षात्ज्ञानविरहितत्वम्, स इत्थं विपाकः सुखाय दुःखाय चेत्येन-
 द्विज्ञानं हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं तत्तु भवता नास्त्येव, अतस्तद्विरहितत्वात् क्रियोपदेशोऽपि 'अग्निहोत्रं
 जुहुयात्स्वर्गकाम, तदुलारं पचेद्गोशु कामः' इत्यादिदृष्टादृष्टार्थो न घटते, अज्ञातवैविध्यवस्तुतत्त्वपरि-
 णामवदवैद्यौपधोपदेशवत्, यथा कस्याचिद्विज्ञातरसवीर्यविपाकप्रभावद्रव्यगुणविशेषभागाभागास्यो

25 तदनुपपत्तिमिति प्रतिषिध्यत इति भावः । सत्त्वादिगुणत्रयात्मकेति । सांख्यमतेन, क्षणरूपेति बौद्धमतेन, द्रव्यादिपद-
 पत्तेरिति धर्मोपनिर्दिष्टत्वात्, परपरार्थान्वितत्वात् उपपत्तौ हेतुमाह सामान्य स्वविषयमित्यादिना । स्वयमसमीक्षित
 याच्यवाचकसम्बन्धत्वादिदिति, याच्यवाचकभावसम्बन्धं शान्तिार्थयो स्वयमविचार्यैवमुक्तत्वेनोभक्तवचनवदेव तत्र
 क्वचन निरुक्तमस्य शांती शोभनरूपेणारिरूपमिति भावः । निधितार्थचोषक निघटते इति पदप्रयोग परिहृत्य सम्भावनाभेद
 क्यदभवेनेतिज्ञानमिति विघटते एवेतीति । ससेव्यमानेति, आसेव्यमानादारादिविषयविषयपरिणामज्ञानवैषुपाय
 30 कथं क्रियाया उपदेशः भवति, न एतन्निमित्तनेपचगुणस्य देशकारणैरितिबलरोगलक्षणानभिज्ञस्य संघस्य मेघजोपदेशं सापीयात्
 य इति कल्पनाज्ञानमिति श्रीशारदिलग एव भवेति भावः । ससेव्येति सम्यक् ऐव्यो विषय संघेव्यविषय, सम्यक्य
 वैधीभव, तथा ससेव्यमानविषयानां सम्पानुपातिविपाकक्षणपरिणामविशेषविज्ञानाभावादिखर्ष । तथामिधोविपाकपरिणाम
 ससेव्यमानः कथं क्रियायाद्विज्ञानपरिहारं सारित्वात् स इत्यमिति । अग्निहोत्रमिति, अदृष्टार्थोऽप्यनुपदेश, तदनुपपत्ति

गस्य देशकालातुरप्रकृतिसाम्यबलाच्चलवद्भोगसमुत्पत्तिदानादिलक्षणानभिह्वस्यौपधोपदेशो न घटते तथाऽ-
ग्निहोत्र जुहुयात्सर्गकाम इत्याद्युपदेश । अथवा हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थत्वात्सर्वोपदेशाना तदभावात्
क्रीडितमेवास्ति इदं बालकादिग्रहणयत् तज्ज्ञानविरहितस्योपदेश श्रवणग्रहणधारणतर्कानुमानाद्यनर्था-
नुवच्येव स्यादिति दर्शयति । द्वितीयमुदाहरणम् ।

उपदेशादेव न ज्ञानयोग इति चेदयुक्तम्, उभयथाऽपि पौरुषेयत्वाद्भारतरामायणादि-⁸
वदप्रामाण्यम्, अग्निहोत्राद्युपदेशस्यातीन्द्रियार्थस्य प्रामाण्यवत् साख्याद्यतीन्द्रियार्थोपदेश-
प्रामाण्यं वा ।

(उपदेशादेवेति) स्यान्मतम् पुरुषस्यातीन्द्रियार्थदर्शनशून्यत्वात् स्वर्गपूर्वकर्मसम्बन्धज्ञाने
पूर्वविज्ञानकारणाभावाद्बन्ध्याया दौहित्यस्मरणवद्ब्रह्मगुणरसवैयविषाकादिज्ञानस्यानुमान पूर्वविज्ञानका-
रण न सम्भाव्येत तस्मादुपदेशादेवाग्निहोत्रकर्म स्वर्गफलाभिसम्बन्धादिज्ञानमिति, एतच्चायुक्तम्,¹⁰
उभयथाऽपि पौरुषेयत्वात्, दृष्टादृष्टार्थत्वेनोपदेशज्ञानस्यापि पौरुषेयत्वात्, ज्ञानतो वचनतश्च पुरुषा-
धीनत्वादिति वा, यथा त्वमतीन्द्रियेऽर्थेण पूर्वविज्ञानकारणाभावात् मन्यसे पुरुषस्य पुरुषज्ञानवचनाना
तद्विषयाणाञ्चाप्रामाण्यं रागादियोगात्, तथाऽसर्वज्ञोपदेशस्योपदिष्टज्ञानस्य श्रोत्रज्ञानवचनयोश्च ज्ञान-
त्ववचनत्वाभ्यां पौरुषेयत्वानतिवृत्तेर्भारतरामायणादिवदप्रामाण्यम् । अग्निहोत्राद्युपदेशस्यातीन्द्रियार्थस्य
प्रामाण्यवत् साख्याद्यतीन्द्रियार्थोपदेशप्रामाण्यं वा ।

- वानरमूलिकादिपरिज्ञानवत्तद्विषयं तज्ज्ञानं स्यात् सर्वोपधादिविषयैकपुरुषविज्ञानवदती-
न्द्रियग्राह्यसर्वपदार्थविषयैकपुरुषविज्ञानाभ्युपगमो वाऽवश्यम्भावी, वेदवचनयोरन्यथाऽनु-
पपत्तेः ।

(वानरेति) वानरमूलिकादिपरिज्ञानवत्तद्विषयं तज्ज्ञानं स्यात् सर्वोपधादिविषयैकपुरुष-
ज्ञानम्, अतो वैद्यकादिष्वपि पूर्वज्ञानकारणाभावः । तद्विषयैकपुरुषविज्ञानवदतीन्द्रियग्राह्यसर्वपदार्थ-²⁰
विषयैकपुरुषविज्ञानाभ्युपगमो वाऽवश्यम्भावी, किं कारणम् ? वेदवचनयोरन्यथाऽनुपपत्तेः, पुरुषमन्त-
रेण, वेदनं वेदो ज्ञानमित्यर्थः, तेन च ज्ञानस्य वचन-परप्रत्यायनञ्च, तदुभय-प्रत्यायनं प्रत्यायनञ्च

दृष्टार्थोपदेश, स्वर्गपूर्वकत्वादेर्दृष्टादृष्टयत्वात् । तादृशोपदेशस्य न केवलमपठितार्थत्वमपि त्वनिष्ठावैतानीत्याह अथवेति ।
विज्ञानं विज्ञानपूर्वकमिति नियमाभावनाह स्वर्गेति, स्वर्गं अपूर्वमदृष्टं यागव्यापारो यागादिकर्म चैतेषां परस्परं कार्यकारण
भावलक्षणसम्बन्धज्ञान इत्यर्थः । एतेभ्यो ब्रह्मादिविषाकापरिणामेभ्यो स्वर्गादिकलं भवतीत्यनुमानसम्बन्धादुपदेशादेव तज्ज्ञानं²⁵
मिति भावः, उभयथापीति । दृष्टार्थमिदमदृष्टार्थमिदमिति विशयं केनचिदुपदिष्टत्वात् पौरुषेयत्व श्रोत्रार्थं इदमग्रयमतयोप-
देशाद्यवगतप्राप्तानोत्पत्ते पौरुषेयत्व वक्तुं तथाज्ञानाद्वचनाच्च, पूर्वपुत्रविज्ञानानां कारणत्वे ह्यपौरुषेयत्व स्यादिति भावः ।
असुवज्ञोपदेश उपदिष्टं ज्ञानं श्रोत्रं ज्ञानं वचनञ्चाप्रामाण्यम्, ज्ञानत्वाच्चनत्वाद्वा, अतीन्द्रियाथापदेष्टुमज्ञोपदेशादिवत् । तादृशो-
पदेशादीनां भारतरामायणादिवत् पौरुषेयत्वमिच्छास्येनाह यथेति । भारतादीनामप्यतीन्द्रियार्थेषु तत्कर्तुं रागादिसम्भवे
नाप्रामाण्यं विहेयम् । अथाप्यग्निहोत्राद्युपदेशस्य प्रामाण्ये साख्यादिशास्त्रोपदेशपूजाभतीन्द्रियार्थोपदेशोऽपि प्रमाणं स्यादित्याह³⁰
अग्निहोत्रादीति । तस्माद्भारतस्य मया मूलिकादिपरिज्ञानं तथा गत्तिकादिषोपधिविषयमेव वैद्योपदेशज्ञानं स्यात् न तु सर्वोप-
धादिविषयैकपुरुषज्ञानं स्यादिति तत्रापि पूर्वविज्ञानव्यवहारात् प्रसक्तं तथा च तस्याप्यपौरुषेयत्व स्यादिति तत्र सर्वोप-
धादिविषयैकपुरुषज्ञानस्याज्ञोकारेऽतीन्द्रियमात्रसम्बन्धविषयैकपुरुषविज्ञानाभ्युपगमो वैद्येऽपि स्वीकार्य इति पौरुषेयत्वमेव तस्येत्याह-
वानरमूलिकादीति । हेतुमाह-वेदेति, पुरुषमन्तरेण वेद- 10 पुरुषमन्तरेण च ज्ञानस्य वचनं परं प्रतिपादनमेत-
द्वा० न० १८

नोपपद्यते तयोः पुरुषसमवायित्वात् । उच्यते 'रूपविबन्ध सम्बन्धः प्रामाण्य प्रत्ययः त्रिया । शब्दस्य पुरुषाधीना ज्ञान या गान्यथाऽऽत्मनः ॥' इति, औपधोपदेशज्ञानवदग्निहोत्राद्युपदेशज्ञानं तज्ज्ञानवत्तदपि वा प्रमाणान्तरगम्यमिति । एव तावत्त्रियोपदेशमभ्युपगम्य दोष उच्यते ।

अनभ्युपगम्यापि—

उपदेशाप्रसिद्धिरपि चैव भवत, सर्वस्योपदेशस्य साख्याद्युपदेशवद्व्योक्तत्त्वान्वेषणादृते सम्भवाभावात् ।

(उपदेशोति) त्वन्मतेनैवेति वाक्यशेष । उपदेशो व्याख्या, असौ च व्याख्या पदविषया वाक्यविषया प्रमाणविषया तद्वस्तुविषया या वेदव्याख्यानसारव्यादिशास्त्रविकल्पिता यथास्य प्रत्रियाभिः, तत्र यथा सांख्यादिप्रत्रियाभिर्वस्तुतत्त्व घटादेर्लोकतत्त्वान्वेषणपरया व्याख्याया विना नाधिगम्यतेऽत-
 ० स्या व्याख्यायते, एवमग्निहोत्रादिसहासश्लिष्यसम्बन्धव्युत्पादने व्याख्यायते प्रवृत्तिप्रत्ययादिविभागैः, पदविषय वाक्यविषय प्रमाणविषयश्च प्रत्यक्षानुमानागमाद्यभ्युपगम्यविकल्पाङ्गाङ्गिभावविकल्पादिलोकतत्त्वान्वेषणमन्तरेण नाधिगन्तु शक्यमित्युपदेशस्तत्त्वान्वेषणपर सर्वं प्रवर्त्तते, तत्र यथा साख्याद्युप-
 दिष्टार्थैश्चशक्यमाप्तिरुपदेशानर्थाक्यश्च तथा वेदव्याख्यानमीमांसाद्युपदेशात्तन्मपीत्युपदेशाप्रसिद्धिः ।

अथ लोकतत्त्वान्वेषणपराणां तेषामुपदेशानां शक्यप्राप्त्यर्थोपदेशसाफल्ये शक्येते
 १५ क पराभ्युपगमे द्वेदप ? लोकतत्त्वान्वेषणपरत्वानतिवृत्तौ तर्कशास्त्रविचारविज्ञानसाफल्यं वा ।

(अथेति) इहापि च यथा लोकत एव प्रत्यक्षानुमानगम्यघटपटादितत्त्वपरिच्छेदः शक्यते कर्तुम्, एव पदवाक्यप्रमाणपरिच्छेदोऽपि शक्यो घटादिपदाच्छब्दार्थप्रत्ययविषयस्य लोकत एव वर्णा-
 नुपूर्व्यादिनियतवाच्यवाचकप्रत्ययाव्यभिचारस्य प्रसिद्धेः, एव वाक्ये प्रमाणे च योज्यम् । उच्यते 'प्रमाणानि प्रवर्त्तते विषये सर्वैवादिनाम् । सहाभिप्रायभेदात् विवदन्ते तपस्विन ॥' इति, तस्माद्-
 ० उपदेशानां त्वन्मतेनैव सर्वेषामप्रामाण्यसिद्धिः, लोकतत्त्वान्वेषणपरत्वे सत्यशक्यप्राप्त्यफलत्वेनाभ्युपगत-

द्वयम् स्वज्ञानपरज्ञानलक्षण पुरुषेण विना न सम्भवतीति भाव । तत्रानित्युक्तोक्तिं दर्शयति—रूपविषयश्च इति, शब्दस्य रूपनिष्पत्तिं वाक्यवाचकभावसम्बन्धं तत्रप्रामाण्य शब्दशेष परप्रत्यायनार्थं वा दोषाण्यक्रिया च पुरुषाधीनैव ना यथा तथाऽऽत्मन—स्वस्य तज्ज्ञानमपीत्यर्थं । दोषान्तरमाह—औपधोपदेशोति, यथोपधोपदेशोऽज्ञानं न प्रमाणान्तरगम्य तथाऽग्निहोत्राद्युपदेशोऽपि स्यात्, औपधोपदेशस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वे वाऽग्निहोत्राद्युपदेशोऽपि तथा स्याद्विशेषादिति भावः,
 २५ दोष—उपदेशसम्बन्धोपदेशेयत्वाप्रामाण्यादिदोष । उपदेशा अत्रमाणा लोकतत्त्वान्वेषणपरत्वे सत्यशक्यप्राप्त्यफलत्वाद् सांख्यादिशास्त्रकारोपदेशवदिति साधयितुमाह—उपदेशोति, व्याख्याङ्गण उपदेश तत्र च त्रेधा पुरुषानुप्रवेशो भवति यत पौरुषेयत्व स्यात् पदपदार्थसम्बन्धद्वारेण वाक्यवाक्यार्थसम्बन्धद्वारेण प्रत्ययतथ, तथा प्रमाणतथ, एव त्रियमाणं व्याख्यानं लोकतत्त्वविरोधेनैव भवेत् त्वमयेत्याशयेनाह—असौ चेति । तद्वस्तुविषया प्रत्ययविषया । प्रमाणविषयश्चेति, व्याख्यानमिति शेषः । प्रत्यक्षेति, प्रमाणानां क्वचिद्व्याख्यानं समुच्चयेन क्वचिद्विकल्पत क्वचिदशाङ्गिभावेन प्रवृत्ति तथैव
 ३० लोकतत्त्वान्वेषणत्वात्, अन्यथा वस्तुतत्त्वधिगमने न सम्भवतीति भावः । तत्र तत्त्वावेपणं तु शक्यं निष्फलम्, यो वैतद्वेद-
 किं ज्ञानेन शतैरेत्युक्ते तथा चोपदेश एवाप्रसिद्ध इत्याह—तत्रेति । यथाग्निहोत्राद्युपदेशानां लोकतत्त्वान्वेषणपराणां मुशक्यं सफलत्वमेव्येते तर्हि सांख्याद्युपदेशादीनामपि तथाव दुर्बालमित्याह—अथ लोकतः इति । पदपदार्थप्रत्ययस्य वाच्यवाचकभावसम्बन्धप्रमाणान्व्यभिचारात् पदपदार्थपरिच्छेदो लोकत एव मुशक्य इत्याह—एवमिति । उपदेशानां मुशक्यत्वे सफलत्वे चेत्यर्थः । सर्वैवादिप्रमाणानां विषयेष्वभिच्छेषेण प्रवृत्तौ प्राचा सम्मतिमाह—प्रमाणानीति । उपसंहृति—तस्मादिति, लोक-

त्वात् साख्यादिशास्त्रकारोपदेशवदतो दृष्टादृष्टार्थक्रियोपदेशे पदवाक्यप्रमाणविषयव्याख्यानैवैर्ध्वप्रस-
ङ्गात् वेदशास्त्रोपदेशसिद्धिः । लोकतत्त्वावेपणपरत्वानतिवृत्तौ तर्कशास्त्रविचारविज्ञानसाफल्य वा ।

उपदेशाप्रसिद्धौ परीक्षकत्वहानिः, पदवाक्यप्रमाणविषयाव्यभिचारज्ञानार्थत्वात् परी-
क्षायाः । स च त्वन्मतेनैवैवं नावतिष्ठते, लोकतत्त्वान्वेषणानात्मकत्वात् ।

(उपदेशेति) परीक्षैव चोपदेशः परीक्षाव्याख्ययोरनर्थान्तरत्वात् । स चोपदेशस्त्वन्मते- 5
नैवैव नावतिष्ठते लोकतत्त्वान्वेषणानात्मकत्वात् ।

स्यान्मत पदवाक्यप्रमाणानामपि सामान्यविशेषादिघटादिजगत्तत्त्वविचारवदव्यवस्थैव,
प्रमाणानामपि प्रमाणान्तराधिगम्यत्वेऽनवस्थादोषप्रसङ्गादित्यत्रोच्यते प्रमाणानवस्था ताव-
न्नास्ति चन्द्रार्कमणिप्रदीपादिवत् स्वपरावभासित्वात् प्रमाणानाम्, तस्यापि त्वनवस्थाने
क्रियाविधाय्यपि शास्त्रं नावतिष्ठते तस्यापि लोकतत्त्वान्वेषणात्मकत्वानतिवृत्तेरप्रमाणादिति 10
तत्राप्युपपत्त्यभावः ।

स्यान्मतमिति, पदादीनामभ्युपगम्यापि त्वन्मतेनानवस्थामाह तस्यापीति, जगत्तत्त्वस्य
प्रमाणविचारस्य वा, इतिशब्दो हेत्वर्थे, अथ हेतुः क्रियाविधायिशालानवस्थानादिति, अतस्तत्राप्य-
उपपत्त्यभावः, क्रियाविधायिशालोपदिष्टक्रियाभिन्वयज्ञापूर्वाभाव इत्यर्थः ।

कतमत् पुनस्तत्क्रियाविधायिशाल ? उच्यते—

15

यथाऽग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम इति, इदं तु पुनः किं विधिरनुवादोऽर्थवादः ?
उच्यते, विधिः, अप्रसिद्धार्थविषयविधायित्वात्, अत्राप्रसिद्धमग्निसम्प्रदानं हवनं विधीयत
इत्युपायस्यापूर्वत्वात्तदभिन्वयज्ञापूर्वाभावः, त्वन्मतादेवोक्तवत् ।

तत्रावेपणवदते सम्भवाभावादित्यर्थः । दृष्टादृष्टार्थेति, दृष्टार्थेऽदृष्टार्थं च क्रियोपदेशे तद्द्वयं पञ्चेन्द्रोक्तकामं, अग्निहोत्र
जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिरूपे पदतो वाक्यतः प्रमाणतो वा क्रियमाणो विचारोऽनर्थक एव स्यात्, लोकतत्त्वावेपणपरत्वाभा 20
वादिति, यदि च तेषामुपदेशानां लोकतत्त्वान्वेषणपरत्वाव्यभिचारित्वमिष्यते तर्हि तर्कशास्त्रादीनामपि तथात्वं स्यादित्याह-
लोकतत्त्वेति । ननु पदवाक्यप्रमाणानामपि नास्ति व्यवस्था तस्या प्रमाणात्तरेण कर्त्तव्यतया तस्यापि भाव्यवस्थितस्य
व्यवस्थापन्नत्वात्तन्मतेनान्यप्रमाणात्तरापेक्षयाऽनवस्था स्यात्, प्रमाणानां परतो व्यवस्थितत्वादित्याह त्वेति स्यान्मतमिति ।
प्रमाणानि स्वपरावभासीनि नातोऽनवस्था, व्यवस्थितत्वात्, अन्यथा क्रियाविधायिशालस्याप्यनवस्थितत्वात्तत्क्रियाभिन्वय-
धर्मलक्षणमपूर्वमपि न भवेदित्युत्तरयति प्रमाणानवस्थेति । यागादिकर्मनिवर्त्यमपूर्वं नाम धर्ममात्रक्षते वृद्धनीमांसका, 25
यागादिकर्मैव शास्त्रं ध्रुवते, वाक्यार्थ एव नियोगात्माऽपूर्वशब्दवाच्यो धर्मशब्देनोच्यते इति प्राभाकरः । अग्निहोत्र-
मिति, अत्र गीर्मांसना विधिवाक्यानि पश्चिधानि, यथाऽग्निहोत्रं जुहोति, अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामं, दग्ना जुहोति,
दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्, सोमेन यजेत, सौर्यं चरुं निर्वपेत् । दग्नावर्चसनाम इति, प्रमाणान्तरानधिगतार्थविषयत्वं विधेर्लक्ष-
णम् । तत्र प्रथमविधावग्निहोत्राग्निहोमकरणिकाभावेनेति बोधः सर्वत्र विधौ भावनायामाख्याताार्थेऽनति नाधर्कं धात्वर्थस्यैव
करणत्वे तावय, द्वितीयाभिमुख्यं करणत्वमेव लक्षणायां बोधयति, अत्र द्रव्यदेवतयोः प्रमाणात्तरेण प्राप्तिः । द्वितीयविधौ 30
रवमिहोत्राग्निहोमकरणिका स्वर्गभाव्यका भावेनेति बोधः, अत्रापि धात्वर्थस्य करणत्वेनावय परतु भावनायां फलविशेष-
सम्भ-धोऽधिको विद्यते । अत्राग्निहोत्रपदं भाष्यशृता यस्मिन्नप्ये होत्रं होमस्यदमिहोत्रमिति व्यधिकरणचतुर्थ्याहृमीहिमात्रस्य
वर्णितम्, न्यायसुधाकृता अग्नेर्होत्रं यस्मिन्निति पृथीबहुमीहि । अत्रोभयत्रापि लक्षणा, सण्डेवद्वयं होत्रपदस्य भावव्युत्पत्त्या

(यद्येति) इति-एवच्छास्त्रम्, कथमुपलक्ष्यते विधिरिति ? अप्रसिद्धार्थविषयविधायित्वा लक्ष्यते, अत्राप्रसिद्धमभिज्ञसम्प्रदान दृष्यते विधीयते, स्वर्गस्य सुखसहस्रस्य तत्राप्त्याश्रयस्य विशिष्टदेशाद्यात्मकस्य वा दृग्भिलापस्य च कर्त्तैरिति सिद्धत्वात् स्वर्गावाप्तायुषायोऽप्रिह्वनमित्युपायस्यापूर्वत्वात् । कथं पुनस्तत्रियाभिव्यङ्ग्यापूर्वाभाव ? त्वन्मतादेवोक्तवत् ।

अतश्च तस्य विधेरसव्यवहार्यत्वात्तद्विहितक्रियाफलसम्बन्धाभाव, आरोग्यार्थिद्वित्यभक्षणोक्तिवत्, एव त्वदुक्तिक्रिये अशक्यप्राप्त्यनर्थं चेति साख्यादिविवेकयत्नतुल्यत्वं तवापि ।

(अतश्चेति) अतश्च तर्कोत्थापितलोकतत्त्वज्ञानानपेक्षत्वात्तस्य विधेरसव्यवहार्यत्वात्तद्विहितक्रियाफलसम्बन्धाभाव, दृष्टान्त आरोग्यार्थिद्वित्यभक्षणोक्तियत्, यथाऽऽरोग्यार्थिनि पुंसि द्वित्यभक्षयेत्युक्तिस्तक्रिया च विफले अप्रसिद्धत्वादेव त्वदुक्तिक्रिये अशक्यप्राप्त्यनर्थं चेत्तदशक्यप्राप्त्यादिमत्साख्यादिविवेकयत्नतुल्यत्वम्, तवापि ।

अथोच्येत मा मस्या साख्यादितुल्यत्वमेतस्य, वैधर्म्यात् कर्त्तव्यता विधायैतिकर्त्तव्यताविधानात्, तद्यथा अग्निष्टोमादिसस्यानविशेषैर्द्रव्यगुणदेयताकर्त्तृकर्मकालदेशादिविशेषैश्च 'यसन्ते ब्राह्मणो यजेत ग्रीष्मे राजन्य शरदि वा यजेत वैश्य, होलाको प्राज्ञ उद्धृपमयज्ञ उदीच्यैर्वायव्य श्वेतमालमेत भूतिकामो वायुर्न क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपघावति स एवैन भूति गमयती'त्यादि त्वया प्रतिपत्तव्यमिति शिष्यमनुशास्ति तत उत्तरकालमेव प्रकारमेवाग्निहोत्र नामकर्म भवति, विशेषविधानार्थप्रतिपत्तिबलेन च सुसिद्धा भविष्यति तस्य शिष्यता इतरार्थाविचारेणेति ।

अथोच्येतेत्यादि, अत्राह-मा मस्या. साख्यादियत्नतुल्यत्वमेतस्य, किं कारणम् ? वैधर्म्यात्, तद्यथा-कर्त्तव्यता विधायैतिकर्त्तव्यताविधानात्, तत्राग्निहोत्र जुहुयादिति कर्त्तव्यतयाऽग्निहोत्र विधीयते सत पुनरुत्तरन विशेषैतिकर्त्तव्यता विधीयते तदग्निहोत्रमेवमेवश्च कर्त्तव्यमिति, तद्यथा-

अग्निहोत्रं होम इत्यग्निहोत्रमित्याह । सर्वनाग्निहोत्रपद सत्प्रत्ययानामाज्ञानधेयपरम्, स्वर्गदिव्यमतेनो फवात्रयादग्निदेवताकर्मोत्पन्न-
 कर्त्तव्यहोमविशेषप्रतीतिजनकत्वेन नामधेयार्थस्याग्निदेवताकर्मोत्पन्नस्य धात्वर्थताच्छेदकत्वम् तत्र च जुहोतिपदेनैव विशेष्या
 मिधानद्विशेषपरमप्राग्निहोत्रपद विशेष्याऽनुवादकम्, नीलोत्पलयोरिव प्रवृत्तिनिमित्तमेदाद्विषयप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सत्येवार्थवृत्ति-
 २५ त्वलक्षण सामानाधिकरण्य बोधम्, तत्रप्रत्ययान्यायश्च य शब्दो यत्र कर्मणि यद्गुणसम्बन्ध बोधयति स चेत्सम्बन्ध शालातरप्रति-
 पत्तिसदृश तस्य सन्देह्य तत्रानपेक्षमिति, तत्राग्निहोत्रशब्देऽग्निसम्बन्धबोधक शालातरं यद्भवमेव अत्रापतये श्वेत्प्रायस्तीति
 तत्रप्रत्ययमिति । किमत्र विधीयत इत्यत्राह-अत्राप्रसिद्धमिति, अत्रापये होत्रमिति चतुर्थीतत्पुरुषमाभिलषामिसम्प्रदानकर्त्त-
 वनविधिकम् । अप्रसिद्धोऽर्थं प्रमाणान्तरैरविद्य, स्वर्गाद्वस्तु सिद्ध एव न विधेय इत्याह-स्वर्गस्येति । किं विधिरिति,
 मन्त्रमाह्वानात्मकधेयस्य योऽय आह्वानमगलस्य निवृत्तवादापैवादात्मकतया तदाश्रयेण प्रभ्रमणम् । कर्त्तव्यता विधायैति,
 ३० आह्वानार्थमापनाया किं भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेदित्यत्रापेक्षित्वेन समानपदोपात्तहोमादे कर्त्तव्येन स्वर्ग-
 देमनिव्यतया सन्निधिपठिताश्रूयमाणस्य क्रियापातस्थेतिवर्तयतयाऽन्वय इति कर्त्तव्यताविधानोत्तरकालमिति कर्त्तव्यताविधान-
 म्, सा चेति कर्त्तव्यता क्रियाया एव न द्रव्यगुणयो सिद्धत्वात्, कर्त्तव्यस्य इति-प्रकार इतिकर्त्तव्यता, प्रकारस्य सामान्य-
 भेदको विशेष एव कर्त्तव्यस्य च विशेष कर्त्तव्य एव भवति न हि इदारेण छिन्नादित्यत्र कथमित्याहोकार्या इत्य इति
 केवन्मन्त्रयोगोऽपि ह्योऽयव प्राप्नोति, किं तर्हि ? ह्येनोऽयम् निपात्येयुर्द्वयार्थमात्रे लक्ष्यमनतिपतये एव इत्याह

(अग्निष्टोमादीति) (तस्य शिष्येति) सात्यादिविवेकप्रयत्नवैलक्षण्येनेतरार्थाविचारेण-घटपरमाण्वा-
दिवार्यकारणसामान्यविशेषादिस्वरूपाविचारेणेति ।

अत्रोच्यते—

ननु चैवमप्यग्निहोत्रादिविषयकर्त्तव्यताप्रतिपत्ति प्रतिपत्तित्वालौकिककर्त्तव्यताद्यर्थत-
त्त्वानुसृतेरेव भवितुमर्हति, अन्यथा नारिकेलद्वीपजातवृद्धस्य घेनुप्रतिपत्त्यभाववत्ता स्यात् 5
कर्त्तव्यताविधानानन्तरञ्चेतिकर्त्तव्यतावसरः तदुभयमलौकिकत्वादग्निहोत्रसामान्यस्याग्निष्टो-
मादिविशेषस्य द्रव्यमन्त्रदेवताऽग्निप्रमाद्यात्मनश्चाप्रसिद्धेरयुक्तम् ।

ननु चैवमपीत्यादि, नन्वित्यनुज्ञापने, कर्त्तव्येति, या कर्त्तव्यताप्रतिपत्तिरग्निहोत्रादिविषया
सा प्रतिपत्तित्वालौकिककर्त्तव्यताद्यर्थतत्त्वानुसृतेरेव, प्रत्येक पतन प्रतिपत्ति, सा द्विविधा आध्या-
त्मिकी याहा च, तत्राध्यात्मिकीद वत्तव्यमिदं न कर्त्तव्यमित्यादिका बुद्धिरेव, याहा तु द्विपदचतुः-10
पदघनघान्याद्यर्थमयी क्रिया, सा द्विविधापि लोकप्रसिद्धमेवार्थमनुसृत्य भवितुमर्हति नाप्रसिद्धम्,
तस्मादग्निहोत्रादिप्रतिपत्तिरपि लोकतत्त्वानुसृतेरेव नान्यथा, किंविषया सा स्यात् ? नालिकेरद्वीप-
जातवृद्धस्य घेनुप्रतिपत्त्यभाववदिति । तद्दर्शयति कर्त्तव्यताविधानानन्तरं चेति कर्त्तव्यतावसरः लौकिक-
कर्त्तव्यताद्यर्थतत्त्वानुसृतेरेवेति वक्तव्ये, प्रसिद्धकर्त्तव्यताप्रतिपत्त्यनन्तरं प्रसिद्धेतिकर्त्तव्यताप्रतिपत्त्यनन्तर
इति न्यायाः, तदुभयमलौकिकत्वादग्निहोत्रसामान्यस्याग्निष्टोमादिविशेषस्य द्रव्यमन्त्रदेवताप्रियमाद्यात्म-15
नश्चाप्रसिद्धेरयुक्तम् ।

विज्ञोपन्यस्तन्यायासम्भय, तद्व्यावर्त्तनाथं लोकप्रसिद्धकर्त्तव्येति कर्त्तव्यतावैधर्म्यं दर्शयन्नाह—

यथा घटादिकर्त्तव्यताया विहिताया घट कुर्विति तत पुनरितिकर्त्तव्यताक्रम एवम्
मृत्पिण्डं चक्रमूर्धनि सस्थाप्य दण्डेन भ्रमयित्वा द्वाभ्या पाणिभ्या शिवकाद्याकारविशेषान्
क्रमेण निर्गच्छेदिति प्रसिद्धकर्त्तव्यताविधानोत्तरकाल प्रसिद्धेतिकर्त्तव्यताविधानं घटादिवि-20
षयानुपपन्नम्, प्रसिद्धार्थत्वात् त्वग्निहोत्रकर्त्तव्यतायाः पशुवधादीतिकर्त्तव्यतायाश्च प्रसिद्धिः,
अप्रसिद्धार्थत्वादग्निहोत्रशब्दस्य, न तु घटवदग्निहोत्रशब्दः काञ्चिदपि कर्त्तव्यता ब्रवीति ।

हस्तोऽप्यन्वय प्राप्नोति, तथा च इत्यगुणदेवतादीनां क्रियाद्वारा इतिकर्त्तव्यतात्वेनावय । एवमसत्रयविशिष्टो विधि परिपूर्णो
भवति, अगो न तस्य अष्टपरमाण्वादिकार्यकारणसामान्यविशेषादिस्वरूपविचारापेक्षा मर्त्तत इति भावः । साख्यादीति
शब्दप्राचीनां विवेकाय-प्रवृत्तिपुरयविशेषार्थं शोऽय प्रयत्नं घटपटवस्तुतत्त्वज्ञानाय प्रयत्नं तद्वत्तद्व्यनेत्तव । ननु यथा 25
शोके कर्त्तव्यताप्रतिपत्तिर्लौकिकपटपटादिकर्त्तव्यविषयतत्त्वानुसारेणैव भवति तान्यथा तथैवाग्निहोत्रादिकर्त्तव्यताप्रतिपत्तिरपि
भवेत् तथा तदन तरेति कर्त्तव्यताप्रतिपत्तिरपि, सा भव मतेन न सम्भवति, शोकेतत्त्वावैधर्म्यं तु शब्दानर्थक्ययोर-
भ्युपगमात्, तथा चाग्निहोत्रसामान्यं द्रव्यमन्त्रादिविशेषाधाप्रसिद्धा इति कर्त्तव्येति कर्त्तव्यताप्रतिपत्त्यारयुक्तेत्याह-ननु
चैवमपीति । तदुभय-कर्त्तव्येति कर्त्तव्यताप्रतिपत्तिरूपम्, अप्रसिद्धवद्य मानान्तरमाप्तस्यैव विधेयताऽतीतारादन्यथा
विधिबन्धेन न स्यादिति । प्रसिद्धकर्त्तव्येति शोके हि प्रमाणप्रतिद्वयस्य घटादे कर्त्तव्यत्वं विधाय तान्मद्वह्मताया 30
प्रसिद्धाया एव क्रियाया विधानं हृदयेत्, अग्निहोत्रकर्त्तव्यतादिविधानं तु तद्विधम, अग्निहोत्रशब्देन प्रतिद्वयं कर्त्तव्यं इत्यस्य कर्त्त-
व्यत्वेति कर्त्तव्यताया वाऽवोधनदित्वात् । तमेवाह-यद्येत्यादिना । अग्निहोत्रकर्त्तव्यत्वा अट्ट्यात् दो ब्रवीति हुधार्यम्

(यथेति) एवमिति प्रकारनिर्देशा दर्शयति (मृत्पिण्डमिति) काश्चिदपीति, कर्त्तव्यता वा वस्तुमशक्यतादत्त आह—(नत्विति) अपिशब्दादितिकर्त्तव्यतामपीति ।

स्यान्मतम्—

जुहुयादित्यय तर्हि ब्रवीति हवनकर्त्तव्यतामिति, एवमपि तदवस्थम्, विविकार्थं वाचित्वाभिमतानां शब्दानां पदार्थान्तरावृत्ते, जुहोतेर्हि धातोरय प्रत्यय उत्पन्न. स तत्र कर्त्तव्यतां हित्वा पदान्तरकर्त्तव्यताया कथं प्रवर्त्तते ?

(जुहुयादिति) जुहुयादित्यय तर्हि ब्रवीति, जुहानादनयोरित्यस्याः प्रकृतेः क्रियावाचित्वात् प्रियर्थलिङ्प्रत्ययात्तत्रात्, तत्र हवनमभिधेयमतस्तत्कर्त्तव्यता जुहुयादित्येव शब्दो ब्रवीति, अत्रोच्यते एवमपि तदवस्थ—सत्यमय ब्रवीति तत्कर्त्तव्यता, किन्तु हवनमात्रस्य, तस्याप्यप्रसिद्धत्वात्, न च मीहोत्रप्रकर्त्तव्यताम्, जुहुयादित्याख्यातस्य पूर्वापरीभूतानिष्पन्नावयवत्रियार्थवाचित्वात्, राज्ञा त्रिणतीन्द्रप्राधवाचित्वात् । किं कारणम् ? विविक्वाधवाचित्वाभिमतानां शब्दानां पदांतरार्थावृत्ते, अह आह—जुहोतेर्हि धातोरय प्रत्यय उत्पन्न न तत्कर्त्तव्यता हित्वा पदांतरकर्त्तव्यताया कथं प्रवर्त्तते ? 'प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं स ए श्रूत' इति परिभाषितत्वादासैः । (महाभाष्ये ३।१।६७ सूत्रे)

स्यान्मतम्—

अथ तदेव तदिति, एतत्तावदनयोरैकार्थ्यं प्रसिद्धिविरुद्धम्, पौनरुक्त्यपरिहारार्थं जुहुयादित्येवास्तु किमग्निहोत्रमित्यनेन ?

(अथेति) अथ तदेव तत्, यदेवाग्निहोत्रं तदेव हवनम्, यदेव हवनं तदेवाग्निहोत्रमिति, एतत्तावदनयोरैकार्थ्यं प्रसिद्धिविरुद्धं नामात्-यायोर्मिन्वार्त्तप्रसिद्धे । अभ्युपेत्याप्येकार्थवाचित्वमनयोः पौनरुक्त्यपरिहारार्थं तावद्यार्थं जुहुयादित्येवास्तु, किमग्निहोत्रमित्यनेन ?

इतरोऽप्रसिद्धिपौनरुक्त्यपरिहारार्थमाह—

पदान्तरकर्त्तव्यताया तावद्धवनं पदान्तरकर्त्तव्यतामपेक्षते याक्यन्वायेन, भेदसंज्ञाभ्यां परस्पराकाक्षया पदान्तरार्थं वर्त्तते पदम्, यथा सन्नज्ञाचारिणा सहाधीत इत्युक्ते

हप्रास्याभिपयलात् तथा च तत्कर्त्तव्यता विधिरभिपत्त इत्याह—जुहुयादित्ययमिति । आख्यातार्थस्य विधेः स्वप्रकृत्यर्थमूहवनेनेव साम्प्रदायिकार्त्तव्यताया एव भाषणे न त्वग्निहोत्राह्वहनवर्त्तयताया इत्याख्येनेतरयति—एवमपीति । 25 तदवस्थम्, अग्निहोत्रादनयोरैकार्थ्यत्वबोधकरत्वाभावस्तदवस्थ इत्यर्थं । पूर्वापरीभूतेति, जुहुयादित्याख्यातपदवाच्या क्रिया पूर्वापरीभूतावयवा प्रत्ययेनावयवस्य समूहत्वेन बाह्येण तावत्प्रमाणवत्या यथा परमाणव कार्यात्मना स्थिता उपलभ्यते । अत्र एव पिण्डाभावाभावात् क्रिया प्रत्यक्षा । नामपदवाच्यत्वं कार्यात्मना स्थितं तिरुत्तरं सत्त्वं, भावप्रधानमाह्वानं तत्रैव प्रधानमिति नामातीत्युच्यते । जुहोतेर्हिाति, जुहोतेर्हि विधिप्रत्यय उत्पन्न इति पदेकवाच्यतया तस्यैव विधिन्यस्य हवाच्यं नाचस्य, पदेकवाच्यतया च तत्रैव यत्र पदजन्यपदार्थापस्थितिमात्रेण पदार्थयोः परस्पर-अवेन वाक्यार्थो निष्पद्यते 30 यथा जुहुयात् होमेन भाववेदित्वात्, अग्निहोत्रादीनां नामभेदेनैवेतिवत्तम्यतया धात्वर्थहृत्करणपरिच्छेदद्वारा करणत्वेन भाववेदनादिहमयाऽवयवः यत्र पदनिहितपदार्थोदारादांशोऽस्ति सम्बन्धो ज्ञातेत तत शेषशेषिभावादात्तार्थात् वाक्यार्थोदारात्कोऽन्वति तत्र भाववेदनाच्यतया । मूहृता ह पदेकवाच्यत्वात् तस्यापि परिच्छेदत्वत्त्वं तस्यैवाभावात्तार्थात् वाक्यार्थोदारात्, विधिसम्बन्धवाचित्वाभिमतानां शब्दानामिति, प्रत्ययानां प्रकृत्यप्यन्वितत्वात्तार्थोपकृत्यस्य नियतत्वात् समानपदेन जुहुयात्ता एव-भावात् पदान्तराभिहोत्रपदेन साम्प्रदायिक इति भावः । 'पदांतरकर्त्तव्यतायां कथं प्रवर्त्तते' इत्यस्य परिहारोऽयं तदेव

येन समानो ब्रह्मचारी तेन सन्नह्यचारिणा य एवाधीते तेनैव समान इत्याकांक्षा भवति । ननु यथा पदार्थे परिच्छिन्ने न पदार्थान्तरमपेक्ष्यते पदेन तथा घटवदग्निहोत्रशब्दोऽप्यर्थवत्त्वमपेक्षते न चेदेव ततोऽग्निहोत्रशब्दः प्रमादाधीन आपद्येत, तत एवं वचनव्यक्तिर्भवति अग्निहोत्राख्यं ह्यन कुर्यात् घटवदिति ।

पदान्तरकर्तव्यतायां तावदित्यादि, तावच्छब्दः क्रमार्थे, यत्तावदुक्त 'पदांतरकर्त-⁵ व्यताया कथ प्रवर्त्तते' इत्यत्र परिहारोऽस्मिन् परिहारे चाभिहितौ पौनरुक्त्याप्रसिद्धिदोषावपि तदेव तदित्येतत्पक्षगतौ परिहृतावेत्यभिप्रायः । तत्र ह्यन पदान्तरकर्तव्यतामपेक्षते, केन न्यायेन ? वाक्यन्यायेन, को वाक्यन्यायः ? भेदससर्गाभ्या परस्पररक्षा सम्बन्ध, तथाऽऽज्ञाह्या पदान्तरार्थे वर्त्तते पदम्, यथा सन्नह्यचारिणा सहाधीत इत्युक्ते येन समानो ब्रह्मचारी तेन सन्नह्यचारिणा य एवाधीते तेनैव समान इत्याकांक्षा भवति सामर्थ्यात्, नान्येन केनचित्सामान्यमपेक्षत इत्यथ । ननु¹⁰ यथा पदार्थे परिच्छिन्ने घट इति न पदार्थांतरमपेक्ष्यते पदेन, सा पुनरपेक्षा घटत्र-घटशब्दवत्, अभेदनिर्देशादुदात्तत्वेन घट शब्द उक्तः, घटशब्दस्यार्थवत्त्वघदग्निहोत्रशब्दः सर्वथाप्यर्थवत्त्वमपेक्षते, अन्यथाऽग्निहोत्रशब्दोऽनर्थकः स्यात् तन्मा भूतदानार्थक्यमित्याकांक्षते, न चेदेव ततो दोष इति, यदि तु निरपेक्षोऽग्निहोत्रशब्दो ह्यनप्रकृत्यर्थमात्र एव वर्त्तते तत. को दोषः ? ततोऽग्निहोत्रशब्दः प्रमादाधीन आपद्यते, अग्निहोत्रशब्दस्य च न पृथक् कश्चिदर्थो ह्यनप्रकृत्यर्थमात्रत्यात्ततश्च दश दाडिमदिश्लोका-¹⁵ वयववत् प्रमादाधीन आपद्यते निराकाङ्क्षत्वात्, न पुनरेवमिष्यते, तत एव वचनव्यक्तिर्भवति 'अग्निहोत्राख्यं ह्यन कुर्यात्' अग्निहोत्रसङ्गक्रियाकांक्षा ह्यन कुर्यादिति, किमिव ? घटवत्, यथा घट कुर्यादित्युक्ते सामान्यचोदनाया. श्रवणाद्विधोषाभिमन्धमन्वरेण निरर्थक्य स्यात्तन्मा भूदिति घट कुर्यात् घटक्रिया कुर्यादिति वचनव्यक्तिसत्त्वाऽग्निहोत्र जुहुयादिति ।

तदिहानेन हृत, तस्मिन् परिहारे पौनरुक्त्यप्रसिद्धिनिरोधदोषो समायातौ तौ च 'पदान्तरकर्तव्यतायां तावदिति' प्रथमेन²⁰ परिहृताविति क्रमाथो विज्ञेय इत्याह-यत्तावदुक्तमिति । वाच्यैकवाक्यतामवलम्ब्य परिहारो द्रष्टव्य । भेदससर्गाभ्या मिति, वृत्तौ हि सामर्थ्ये भेद संसर्गो वा, यदि वृत्तौ तौ न स्याता तदा सामर्थ्यमेव न स्यात्, तत्र भेद ससर्गाविना भावित्वादनुमीयमानसंसर्ग सामर्थ्यम्, संसर्गो वा भेदाविनाभावित्वादनुमेयमेव । भेदससर्गवनिर्वायो वृत्त्योपस्थाप्यते भेदससर्गवदर्थप्रातिपदिकत्वमेवैकार्याभावसामर्थ्यम्, यथा राज इत्युक्ते सर्वे स्व प्रसक्त पञ्चा सम्बन्धिमानस्याज्ञेपात्, यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्य प्रमाणा तरेण प्रतिपन्न तदा पुरुष इत्युक्ते सब स्वामी प्रसक्त, इहेदानीं राष्ट्रपुरुषमानयत्युक्ते राजा पुरुष²⁵ निर्वर्तयत्येभ्य स्वामिभ्य, पुरुषोऽपि राजानमयेभ्य, स्वत्वममानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिक्रमेदो राजससर्गव्याप्य, एवं वृत्त्युपस्थान्यराजसम्बन्धवद्याकिगतराजसम्बन्धो राजभिन्नस्वामिक्रमेदव्याप्य इति बोध, समाने साधारणे ब्रह्मणि वेदे यो व्रत चरति सन्नह्यचारी, ब्रह्मन्पुनपदे समानपूर्वं व्रते कर्मणि चरेण व्रतलोपश्च बोध्य । तदेव परस्परव्यवर्त्तनं प्रदर्शयति यथेति । स्वार्थे परिच्छिन्ने घटि सर्वेषा पदानामपेक्षा शाम्यति, यदि तु पदाधान्तरपरिच्छेदमन्तरेण पदस्यार्थवत्त्व न भवेत्तर्ह्यपेक्षेत पदार्थान्तरे न चैवमस्तीत्याह-ननु यथेति । शब्दापयोर्भेदाद्वदवदिति घटार्थद्वारेण पटशब्द उक्त इत्याह-³⁰ अमेदनिर्देशादिति, अर्थवतो श-दानामेव प्रयोगस्यावश्यकतयाऽग्निहोत्रशब्दस्य ह्यनमात्राथत्वे तस्य हुधादुनैव लामा-दग्निहोत्रशब्दस्य पृथगर्थमावेन प्रमादाधीनत्वप्रयोगो निरर्थको भवेदित्याह-अग्निहोत्रशब्द इति । दश दाडिमादीति, दश दाडिमिति पक्षपूजा कुण्डमन्त्राजिनं पल्लपिण्ड अधरोरुक्तेतत्सुमार्यां स्केयकृतस्य पिता प्रतिशील इत्यनर्थकानि वाक्यानि, श्लोकस्तु न दृष्ट । अग्निहोत्राख्यं ह्यन कुर्यादिति, मण्डवेवत् अग्निहोत्राख्यहोमो न घाल्यार्थवच्छेदक, तस्मिन् भ्रंसावच्छेदकानुपपत्ते, नहि सम्भवति अग्निसम्यग्निहोमेन होमेनेष्ट कुर्यादिति, किन्तु अभिधेयताच्छोभितवत्त्वरूपा तरप्रका-³⁵

आचार्ये आह—

एतदयुक्तं दृष्टान्तैरप्युक्तमर्थभेदासिद्धे, न हि किञ्चिदग्निहोत्र नाम घटवत् प्रसिद्धं यदनूलोच्येत, न हि साधर्म्येण यदग्निहोत्रसज्ञकं हवनं तत्कुर्यादित्यग्निहोत्रहवनयोरैक्येन तद्विषयं करणमनुविधीयेत, नापि वैधर्म्येण हवनं यत्कुर्यादिति हवनक्रियामनूद्य तदग्निहोत्रस्यमित्येक्येन विधानं युज्येत, परेणाग्निहोत्रस्य हवनस्य वाऽविहितत्वादत् एव तूभयमप्युक्तक्यम्, विशेषण विशेष्य च, प्रधानमुपसर्जनञ्च, विधिरनुवादश्च, शेष शेषी च, उत्सर्गोऽप्यादश्चान्यतरस्याप्यर्थप्रतीते, यदि विशेष्येणैव विशेषणीयं हवनं कुर्यात्तच्चाग्निहोत्रसज्ञकमिति, अग्निहोत्रं वा हवनमिति तच्च नैव शक्यमप्रसिद्धार्थत्वात् ।

(एतदिति) एतदयुक्तं दृष्टान्तैरप्युक्तमर्थभेदासिद्धे, अमुपेत्याप्याकाक्षितमर्थभेदमग्निहोत्रहवनयोरप्रसिद्धेदृष्टान्तेन प्रसिद्धेन घटेन वैषम्यमिति, तद्दर्शयति—न हि किञ्चिदग्निहोत्र नाम हवनं घटवत् प्रसिद्धं यदनूलोच्येत, यथा घट लोके प्रसिद्धमनूद्य तद्विषयं कर्म कुर्यादित्युच्यते, न तादृगनुबदनमत्रोपपन्नमप्रसिद्धत्वादग्निहोत्रहवनयो, नाप्यानाक्षाकृतमैक्यमस्तीति तद्दर्शयति—न हि साधर्म्येण यदग्निहोत्रसज्ञकं हवनं तत्कुर्यादित्यग्निहोत्रहवनयोरैक्येन प्रसिद्धौ सत्या तद्विषयं करणमनुविधीयेत, नापि वैधर्म्येण हवनं यत्कुर्यादिति हवनक्रियामनूद्य तदग्निहोत्रस्यमित्येक्येन विधानं युज्यते परेणाग्निहोत्रस्य हवनस्य वाऽविहितत्वात्—लोके शास्त्रान्तरेण वा प्रमाणान्तरेण वाऽप्रसिद्धत्वादग्निहोत्रहवनत्रिययोऽर्थमनूद्य विधानं घटते । अत एव तूभयमप्युक्तक्यम्, अत—इत्येतस्मादनतरोक्तोद्वेतोर्वाक्यान्तरेण प्रमाणान्तरेण वाऽप्रतीनत्वादुभयमप्युक्तक्यम्—विशेषण विशेष्यञ्च, प्रधानमुपसर्जनञ्च, विधिरनुवादश्च, शेष शेषी च, उत्सर्गोऽप्यनुवादश्च, अन्तरस्याप्यर्थप्रतीते, किं हवनक्रियाविशेषणमग्निहोत्रं विशेष्यमग्निहोत्रं विशेषणं हवनं विशेष्यमिति, एव प्रधानोपसर्जनविषयनुवाद्देत्सर्गापवादशेषोपिभावादिषु रमुष्पस्वरविधानयोरिष्यायुक्तमिति, तुशब्द एवकारार्थविशेषणे प्रोक्तवदेव विशेषणत्वादि न घटत इति विशिनष्टि । कथमशक्यमिति चेद्दर्शयति—यदि विशेष्येणैव विशेषणीयं हवनं कुर्यात् तच्चाग्निहोत्रसङ्गिकमिति—हवनक्रिययाऽग्निहोत्रं विशेष्येत, अग्निहोत्रं वा हवनमिति—यदग्निहोत्रं तद्धवनं कर्मत्यग्निहोत्रेण हवनं विशेष्येत, इति प्रदर्शने, इत्य विशेष्येत यदि विशेषेण विशेष्यतया प्रयोजनमवश्यम्, तच्च नैव शक्यमप्रसिद्धार्थत्वात् ।

25 इहोमविशेष्यप्रतीतिरनन्वयेन धार्यतावच्छेदकत्वं तत्र जुहोतिपदस्य विशेष्याभिधानाद्विशेष्यपरमप्यग्निहोत्रपदं विशेष्यां शेषोऽनुवादप्रतीति, यद्विधानार्थं यदुपपदमिति विवक्ष्यते तदर्थस्य इत्यस्य देवताया वा प्रमाणान्तरेण प्राप्तो तत्पदं नामधेयमित्यह । नामधेयस्य चान्वयप्रतीतिरप्यत्र कुर्यादित्यत्र क्वचित्प्रसिद्धिरावत्यकीति, अत्र हवनशब्देन घटादिशब्देनेव सिद्धरूपं कथनार्थं प्रत्ययपूर्ववत् इति प्रतिमाति अत एव क्रियाकांक्षा हवनं कुर्यादित्युच्यते, क्रियापेक्षं हवनं कुर्यादिति तदर्थं । प्रसिद्धस्यैव धार्यतावच्छेदकत्वादग्निहोत्रस्यैव तावत्कर्मत्वस्याप्यग्निहोत्रप्रकार्यस्याप्रसिद्धेन तथान्वयो विधातुः शक्यत इत्युत्तरयति—एतदयुक्तं 80 मिति सामानाधिकरण्यात् वैशेषिकेण वा नामिहोत्रहवनयोरन्वय इत्याह—न हीति, मीमांसकास्तु 'अभिप्रायान्ति णांतिरिति मन्त्रेणाग्निदेवता प्रकाशयते होत्राग्निं प्रसिद्धत्वात्तत्पदं नामधेयं धार्यतावत्सामानाधिकरणत्वादिति वदन्ति । परेष्वेति, धार्यान्तरेण प्रमाणान्तरेण वैशेषिकं धार्यान्तरे मीमांसकान्वयतिरिक्तं प्रमाणान्तरे वेदातिरिक्तं प्राह्वमन्त्रयाऽग्निहोत्रस्यैव धार्यतावच्छेदकत्वं हवनस्य प्रसिद्धत्वादप्रसिद्धत्वाविधानमसङ्गतं भवेत्, अत एव चाग्निहोत्रशब्दस्य तत्परस्यशाब्देण नाम

चदप्युक्तमनूयामिहोत्र ह्यनक्रिया विधीयते ह्यन वाऽनूयामिहोत्रे विधीयत इत्येतदयुक्तम्
वाक्यभेदापत्तेरित्यत आह—

अनुवादविधिविषयत्वे वाक्यभेदापत्तेः ।

अनुवादविधिविषयत्वे वाक्यभेदापत्तेरिति, तत्रैकं ह्यनुवादकमेकं विधायकम्, तयो-
रन्तरस्येष्टं तेऽस्तु, ततो भिन्नार्थत्वाद्वाक्यभेदोऽनयोरपद्यते, यथा कुशलतरोऽनयोर्देवदत्तो ह्येव इति
प्रसिद्धार्यमनूयाऽऽनयैनमित्यानयन विधीयते । देवदत्तमानयेति देवदत्तानयन वा विधाय विदुषोरय
कुशलतरोऽनयोरिति प्रसिद्धार्थानुवादविधिविषये द्वे वाक्ये, एवमेकस्यानुवादत्वेऽन्यस्य च विधित्वे
वाक्यभेदापत्तिरतो नैतदपि व्याख्यानं शोभत इति ।

स्यान्मतं वाक्यभेदापत्त्यादिदोषा न सम्भवन्ति क्रियाया एव विधेयत्वाद्यथोक्तं 'नैतद्विधा-
यते अनङ्गान्नानङ्गानिति किन्तर्ह्याल्लघ्वयो नाल्लघ्वस्य इति', (महाभा० १-१-४३ सूत्रे) तथा 10
'स्वभावासिद्धं द्रव्यं क्रिया चैव हि भाव्यते (पा० महा० १-३-१)' इति, तस्मादमिविषया ह्य-
नक्रियैव विधीयतेऽतो घटान्तवैषम्यं नास्ति द्रव्यस्याविधेयप्रतिषेधत्वात् घटं कुर्यान्मा फार्पणविति, किं
तर्हि ? घटक्रिया कुर्यादिति तथा हवनं कुर्यादमिहोत्रं कुर्यादिति हवनामिहोत्रक्रियोरितिदेशो न्याय्य
इत्यत्रोच्यते—

नापि घटादिकर्तव्यतेव काचिदमिहोत्रकर्तव्यता नाम प्रोक्षणबहिरास्तरणाज्यप्रक्षेपा-
द्युपक्रमात्मिका मन्त्रपूर्वक्रिया क्रमवती प्रसिद्धा ययाऽमिहोत्राख्यता हवनस्यातिदिश्येत,
हवनाख्यता वाऽमिहोत्रस्य ।

नापि घटादिकर्तव्यतेवेत्यादि, यथा घटादिविषया कर्तव्यता शृदानयनमर्दानाद्युपक्रमा-
त्मिका लोके प्रसिद्धा न यथा काचिदमिहोत्रकर्तव्यता नाम प्रोक्षणबहिरास्तरणाज्यप्रक्षेपाद्युपक्रमात्मिका
मन्त्रपूर्वक्रिया क्रमवती प्रसिद्धा, या कर्तव्यतयाऽतिदिश्येत हवनाख्ययाऽमिहोत्राख्यता अमिहोत्रा-
ख्यता वा हवनाख्यताऽतिदिश्येतेति ।

धेयत्वमहीक्रियते, उच्यते 'विधित्ततगुणप्राप्तिसाम्प्रदायिकत्ववत् इति । तस्मात्तत्रापि व्ययमिति नामत्वमिष्यते' इति । अग्रसि-
द्धार्थत्वादिति, न तावदत्राप्रसिद्धार्थत्वं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वं ह्यप्यम्, अमिहोत्रयो अमिहोत्रोत्तरिण्यनेनामिहोत्रं जुहोतीत्यनेन
च तैः प्राप्तत्वात्प्रोक्षणात् किन्तु लोकतत्त्वान्येपणस्याशयप्राप्त्यफलत्वाभ्युपगमादिति बोध्यम् । वाक्यभेदापत्तेरिति, अमि-
होत्रं जुहुयात् स्वर्गं काम इत्येकमेव वाक्यस्योक्तोभयार्थत्वे वाक्यभेदो बोध्यः । अत्र वाक्यभेदं तद्वाक्यस्यावृत्त्या, अययार्थद्वया-
नधिगते न तु भिन्नप्रतीतिविषयानेकसुर्यविशेष्यराहित्ये सति विभज्यमानसार्वाक्षरत्वमेकवाक्यत्वम्, तत्रैकस्य कस्यापि दलस्या-
भावे च वाक्यभेद इति गीर्वाणकमिमतो वाक्यभेदं सम्भवति । एकोद्देशेन प्रधानद्रव्यविधान एव हि वाक्यभेदत्वेपामभिमत ।
नैतद्विचर्यते इति, मेव्यं पण्डित्वापिदो मेव्योऽनङ्गान् विभाषित इत्यत्र पक्षनङ्गदो विवक्ष्यविषयविति न विचार्यते कि-
न्त्वाल्लघ्वनादिक्रियैव विवक्ष्यते योग्यत्वात्, द्रव्यन्तु न विधेय न या प्रतिषेधस्य, अत एव न घटो विधेयो निषेधो वा, किन्तु
तत्क्रियैव, एवममिहोत्रहवनयोर्द्रव्यस्वरूपयोर्न विधानं किन्तु तत्क्रिययोर्देवेति भावः । तथा स्वभावसिद्धमिति, भाव्यते 30
य एव भावः कर्मसाधन, भाववचनश्च धातुसङ्गो भवति, क्रिया हि भाव्यते तेन साध्यमानार्थवाचिनां धातुसंज्ञा, घटम-
कार्षीत्, घटं करोति घटं करिष्यतीत्यादौ कृतताक्रियमाणताकृतव्यतागुणान्यपि घटादिद्रव्याणि सिद्धरूपाण्येव प्रातिपदिकेना
भिधीयते स्वभावसिद्धम् द्रव्यम्-स्वभावेन-शब्दवाक्यस्वभावेन सिद्धं सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्थमेव द्रव्यशब्दवाच्यम्, अत एव
तस्य क्रियावादांशः, यद्यपि क्रियापि सूक्ष्मरूपेण सिद्धावस्था तत्रापि सा शब्दवाक्यस्वभावात् स्थूलरूपेण साध्यतयैव प्रतीयत
इति बोध्यमिति भूवादिसूत्रे (१-३-१) भाष्ये विवृतम् । प्रसिद्धेति, लोके प्रसिद्धेत्वात्, शान्त्रसिद्धेर्बचनान्तरेण सत्त्वात् । 35

अथ पुनरुच्येत नैव हवन कुर्यादित्युच्यते किं तर्हि ? अग्निहोत्रं कुर्यादित्याश्रीयते जुहुयादित्यर्थं कुर्यादर्थं एव, अग्निहोत्रशब्देन तु तद्विशेषभूतो जुहोतेरर्थोऽभिहित एव तस्मादग्निहोत्रं कुर्यादित्ययमर्थ इति ।

अथ पुनरित्यादि, अथेत्यधिकारान्तरे, पश्चात्तरमधिकारान्तरम्, अनन्तररोकविधिना न निर्वहति हवन कुर्यात्-जुहुयादिति, हवनविधावग्निहोत्रानुवाद इत्यस्मिन्तर्धेऽप्रसिद्धत्वाद्दिशेपणविशेष्यताद्यभावाद्वाक्यभेदापत्तेश्च द्रव्यस्य त्रियाया वा विधाने निर्बोद्धुमशक्ये परेणोच्येत-नैव हवनं कुर्यादिति त्वादिहवनकर्तृव्यतार्थात्वात्वागेन परिहार मन्यते पश्चान्तरसश्रये चोपपत्तिं निर्दोषम् । कृतमत्त पुन पश्चात्तरमित्यत आह-किं तर्हि ? अग्निहोत्रं कुर्यादित्येतत्पश्चान्तरमाश्रीयते, उपपत्तिश्चात्राग्निहोत्रशब्दे जुहोतेर्घातोर्देशितार्थत्वात् कर्तृप्रत्ययार्थेन कृत्वा दर्शितार्थत्वात्, अथ जुहुयादिति हुधातुलिङ्प्र-
 10 ल्यान्त, स च लिङ् कर्त्तरि विहित, 'कर्त्तरि कृत्' (पा० ३।४।६७) 'ल कर्मणि च' (पा० ३।४।६९) इति । कर्त्तृशब्दश्च कृन् प्रकृतिरजन्तः, कर्त्तरि-क्रियाया निर्बर्त्तकेऽभिधेये कृतो लवाराश्च भवन्तीति । तथा कर्मणि विहितोऽपि कृत्कारः कर्म नातिवर्त्तते भावे विहितस्तु क्रियामात्रार्थत्वात् कृत्वर्थ एव, किं करोतीति सर्वक्रियाविशेषेषु पचत्यादिषु विशेषप्रभदर्शनात्, जुहुयादित्यय कुर्यादित्यर्थ एव । यथा भूयते देवदत्तेन सुप्यते देवदत्तेनेत्येवमाद्यकर्मकेऽपि स्वपिति भवतीति ।
 15 अग्निहोत्रशब्देन पुस्तद्विशेषभूतो जुहोतेरर्थोऽभिहित एव, तस्मादग्निहोत्रं कुर्यादित्ययमर्थ इति ।

अत्रोच्यते—

एवमपि कर्त्तृप्रत्ययान्तकृज्दर्शनेन जुहोत्यर्थत्यागोऽर्थभेदश्च, कर्त्तृविशिष्टक्रियासामान्यमात्रवाचित्वाभ्युपगमात्, जुहोतेश्च क्रियाविशेषत्वात्, जुहुयाच्छब्दोऽपि होत्रशब्दार्थं होत्रशब्दोऽपि जुहुयाच्छब्दार्थं ब्रवीतीति नामाख्यातयो प्रत्येक द्वयार्थवृत्तित्वाद्भेदश्चेत्येव
 20 शब्दार्थसङ्कर प्रतिद्विविरोधश्च जुहोत्यर्थत्यागन्तर्मधात्वर्थनिशेपत्यागस्ततश्च तत्त्यागापत्तिरपि विशेषाभावे निराश्रयस्य सामान्यस्याभावात् ।

एवमपीति, कर्त्तृप्रत्ययान्तकृज्दर्शनेनेति परोक्ष प्रत्युच्चारयति एव-इदानीं कुर्यादग्निहोत्रमिदमेतत्पश्चात्तरे, होत्रशब्दस्य हवनार्थत्वात् कर्त्तृप्रत्यया तद्व्यवर्थात् च जुहोतेरित्येतत् स्वयं क मया युक्त्या सहावधारितम्, तथापि जुहोत्यर्थस्य त्यागोऽर्थभेदश्च, जुहोत्यर्थत्यागस्तावत् कर्त्तृविशिष्टक्रियासामान्य-

25 अधिकारान्तरघान पश्चात्तरमेवेत्याह-पश्चात्तरमिति । जुहुयादित्यस्य हवन कुर्यादित्यर्थो न सम्भवति पूर्वोदिताप्रसिद्धार्थ-
 स्मादिदोषात्, अतो हवनलक्षणद्रव्यस्य त्रियाया वा विधाने न क्रियते, अपि तु हवनकर्त्तृ यथाविधानार्थत्वरिवागेन जुहु-
 यादित्यस्य कुर्यादित्येवार्थं लौकिक्यते हुधात्वर्थस्य चाग्निहोत्रशब्दपदकृतप्रत्यया तद्विनाशेन दर्शितत्वादिशाशयेनाह-अन-
 न्तररोकविधिनेत्यादि । किं करोतीति, व्यापारसामान्यवाची करोति, किं करोतीत्यस्य यत्करोति तत्किमिति व्यापार-
 विशेषविषयप्रसङ्गोऽर्थ, पचतीति प्रतिबचनं तु तत्प्रशक्तिरवधारणाय । जुहुयादिति, अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वाद्धवनस्या
 30 मिहोत्रशब्देन साभानुहुयाच्छब्दो कुर्यादर्थं वर्त्तत इति भावः । जुहुयादित्यत्र हुधातुलिङ्प्रत्ययस्य वर्त्तते लिङ् कर्त्तरि
 विहित कर्त्ता च कृन् प्रकृतिरजन्तत्वात्वात् च किं कुर्यादित्यर्थं हुधात्वर्थस्य प्राप्तत्वात्तुहुयाच्छब्द केवल कुर्यादिति
 क्रियासामान्यवाचक एवेति तात्पर्यम् । कर्त्तृप्रत्यया तद्विदर्शनेनेति, किञ्च कुर्यादित्यस्य बोधनात्तुहोत्यर्थत्याग, जुहु-
 यादित्यस्य कुर्यादिति कर्त्तृविशिष्टक्रियासामान्यवाचित्वाभ्युपगमेनार्थभेदश्च, विशेषक्रियाया हवनरूपायास्त्वागात्, अत एव च

मात्रवाचित्वाभ्युपगमाजुहोतिश्च क्रियाविशेषत्वात् । सामान्यविशेषयोश्चान्योऽन्यतो भिन्नत्वात्, कुर्याच्छब्दार्थं जुहुयाच्छब्दो ब्रवीतीति वचनात्, होत्रशब्देन दर्शितार्थत्वाजुहोतिरनर्थक इति त्वयैव त्यक्तत्वात् ततश्च जुहुयाच्छब्दोऽपि होत्रशब्दार्थं होत्रशब्दोऽपि जुहुयाच्छब्दार्थं ब्रवीतीति नामाख्यातयोः प्रत्येक द्वयर्थवृत्तित्वाद्भेदश्च, होत्रशब्दः क्रियावाची नामवाची च तथा जुहुयाच्छब्दोऽपीत्येव शब्दार्थसङ्करः प्रसिद्धिविरोधश्च जायते, यथा पूर्वापरीभूतभावमाख्यातमाचष्टे प्रेजते पचतीत्युपक्रमप्रभृत्य-⁵ पवर्गपर्यवसानभूतम्, सत्त्व नामेति तद्विरोधापत्तिरिति जुहोत्यर्थत्यागभेदाभ्या हेतुभ्या जुहोत्यर्थ-त्यागवत् सर्वधात्वर्थविशेषत्यागः, यथा जुहोतिः कर्तृप्रत्ययात्तत्सर्वप्रकृत्यर्थवानेव पचतिपठत्यादयः सर्वे धातवो धातुत्वात्तद्वाचिन, तस्मान् सर्वधात्वर्थविशेषा लक्षा, विशेषशब्दस्य भेदार्यत्वान्नामाख्यातद्वयवृत्तित्वात् पूर्वोक्तकरोत्यर्थवद्भिन्नार्थता च, ततश्च सर्वधात्वर्थविशेषत्यागात्तत्यागापत्तिरपि, तस्य कृत्वर्थस्य सर्वधात्वर्थसामान्यभूतस्यापि त्याग आपद्यते । किं कारणम् ? विशेषाभावे निराश्रयस्य¹⁰ सामान्यस्याभावान् करोतीत्युक्ते किं करोति ? जुहोति पचति पठतीत्यादिविशेषश्रयेण विना करोतेर-र्थाभावात् । अपिशब्दान् सङ्करप्रसिद्धिविरोधपौनरुक्त्यदोषाश्च ।

आसन्नश्रुताग्निहोत्रकर्तृव्यत्वान्नेति चेन्न, आसन्नतरश्रुतजुहोत्यर्थत्यागात् पदान्तरार्थं कथं वर्त्तते ?

(आसन्नेति) स्यान्मत ससर्गभेदभिन्नात्सामर्थ्याच्छब्दवृत्त्यार्थव्यवच्छेदो विशेषलिङ्गाद्-¹⁵ वति यथाऽऽह—‘ससर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरण लिङ्ग शब्दस्यान्यस्य सन्निधि ॥ सामर्थ्यमौचित्यी देश कालो व्यक्तिस्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृति-हेतवः ॥’ (वाक्यपदीये का० २ का० ३१७) इति, तत्र यच्छब्दसन्निधिसङ्गक सामर्थ्यं तद्व्यवच्छेदकारणमिहाप्यस्ति, तद्यथा—आसन्नश्रुताग्निहोत्रशब्दान् तद्योदितकर्तृव्यतैवान् सम्बन्धते, तस्मान्

सामान्यविशेषक्रिययो परस्परं भेद इति भावः । ततश्चेति, होत्रशब्दः प्रकृतेन जुहुयात्तुना निष्पन्न, तत्प्रत्ययवध कर्तरि²⁰ विहित इति होत्रशब्देन हवनकर्तृत्वस्य बोध जुहुयाच्छब्देनापि हवनकर्तृत्वस्य बोध इति जुहुयाच्छब्दः स्वार्थं होत्रशब्दार्थं ब्रवीतीति, होत्रशब्दोऽपि स्वार्थं जुहुयाच्छब्दार्थं, होत्रेति नाम्नो जुहुयादित्याख्यातस्य च प्रत्येक नामार्थक्रियायर्थोऽवृत्तित्वाद्भेदेन शब्दार्थसङ्करः पूर्वापरीभूता क्रिया हि आख्यातार्थं, सत्त्व नामार्थं क्रियाप्रधानमाख्यात सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्ते, तथा चास्या प्रतिदेर्विरोध आपद्यत इति भावः । ननु यथा जुहुयादिति पद स्वार्थपरिस्वागेन कुर्यादित्यर्थं वर्त्तते तथैव धातुत्वात् पचतिपठतीत्यादयः सर्वे धातवः स्वस्वार्थपरिस्वागेन करोत्यर्थवाचका भवेयुरेदंश्च क्रियाविशेषमानभावप्रसङ्गेन क्रियासामान्य-²⁵ स्थाप्यभाव स्यादित्याशयेनाह—जुहोत्यर्थेति । विशेषाभाव इति, पचादयो हि क्रियाविशेषवचना सामान्यक्रियावाचिना करोतिना सामानाधिकरण्यात्, किं करोतीति क्रिया प्रथमजनकज्ञानासायां तद्विषयेण पचतिपठतीत्याद्युत्तरेण निरासाद्विशेषक्रिया श्रावकत्वं पचादीनाम् । तथा च विशेषाण्य धात्वर्थानां त्यागे निर्विशेषे न सामान्यमिति न्यायेन सामान्यक्रियाया अच्यभाव इति भावः । स्यान्मतमिति, शब्दोऽयं कसिसर्गं विद्यत इति वृत्त्यायां, तद्विर्णयकृताया विशेषलिङ्गभूता संसर्गादयो भवन्ति च विशेषोऽप्राप्त्यस्तीति भावः । ससर्ग इति, एते सयोगादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे सन्नेहे तदपकरणद्वारेण विशेषस्य³⁰ तिहेतवो निर्णयहेतव इत्यर्थं, उपस्थितानां बहुनामयतरमानार्थतात्पर्यनिर्णयेद्वारा तन्मात्रार्थविषयका न्यवबोधजनका इति भावः । सवसा धेतु अवत्सा धेतुरिति ससर्गविप्रयोगयोर्ददाहरणे, रामरक्षमाणवित्यादौ साहचर्येण, रामार्जुनगतिस्वयोरित्यत्र विरोधो भागवे, अञ्जलिना जुहोतीत्यादौ जुहोत्यादिपदार्थवशात् अञ्जलिपदस्य तत्पदानाराजलिपरत्वम्, सैचमानयेत्यादौ प्रकरणे, अत्ता शर्करा उपपदातीत्यादौ तेजो वै घृतमति स्तुतिभिन्नाका इत्ययं घृतसाधनाशनपरत्वम्, रामो जामदग्न्य

जुहोत्यर्थस्यक्तः कर्तृप्रत्ययान्तकृद्दर्शने सत्यप्यग्निहोत्र कुर्यादिति हवनविशेषस्यैव करणस्योपादानात्, चेदित्याशङ्क्यायाम् एवञ्चेन्नम्यसे तदपि न, आसन्नतरधृतजुहोत्यर्थत्यागात्, यथाऽऽसन्नधृताग्निहोत्र-साग्निध्यात्तदर्थोपादानं न्याय्यं मन्यसे ततोऽप्यासन्नतरजुहोतिश्च-दार्थोपादानं न्याय्यतर किं न मन्यसे ? स चार्थस्यक्तत्वया, तदुपादानेऽपि चाग्निद्वितादिदोषासदवस्था, स्वपदार्थं त्यक्त्वा पदान्तरार्थं कथं भवेत्तेति ।

उत्तमभ्युपेत्य पदान्तरार्थाभिधाने दोष उच्यते—

परपदार्थविधानेऽपि च पदान्तरपरिश्रुतहोत्रमात्रवृत्तत्वाज्जुहुयादर्थमात्रमेवेति कुर्याद-
र्थोपादानमभेदकम् ।

(परेति) पदान्तरे-अग्निहोत्रपदे परिश्रुत-परिगत ज्ञात, किं तत् ? होत्रमात्र न तद्व्यतिरि-
० क्तमर्थो तरं गम्यते, अतो जुहुयादित्येतस्य शब्दस्य योऽर्थस्तन्मात्र एव वृत्तः कुर्याच्छब्दः । इतिशब्दो
हेत्वर्थे, अस्माद्धेतोर्जुहुयाच्छब्दार्थमात्रत्वाद्य कुर्यादित्यस्यार्थस्योपादानमभेदकम्, नास्ति भेदोऽस्येत्य
भेदकमभिन्नार्थम् । कुतो भिन्नार्थं न भवतीति चेत् ? हवनं कुर्यादित्यस्माद्वाक्यार्थात्, तस्मात्त एव
दोषाः । स्वान्तमत्—

मात्रग्रहणासिद्धिः, अग्निपदविशिष्टसमासत्वादित्येतच्चायुक्तम्, तिङ्प्रत्ययार्थैकीभूत-
१० प्रकृत्यर्थत्वात्, यथा प्रलम्बतेऽध्यागच्छतीति ।

(मात्रेति) मात्रग्रहणासिद्धिरग्निपदविशिष्टसमासत्वात् न हि होममात्रमेव श्रूयते, किं तर्हि ?
अग्नेरमावप्तये वा होत्रमग्निहोत्रं वक्तुर्यादिति भिन्नोऽर्थ इति, एतच्चायुक्तम्, तिङ्प्रत्ययार्थैकीभूतप्रकृत्य-
र्थत्वात्, होत्रमात्रवृत्तत्वं सिद्धमेवेत्यर्थं । यत्र तिङ्प्रत्ययार्थैकीभूतः प्रकृत्यर्थस्तत्र प्रकृत्यर्थमात्रवृत्तत्वा
दष्टा, यथा प्रलम्बतेऽध्यागच्छतीति ।

२० इत्यारौ सन्धिधानेन परपुरामपरत्वम्, अग्निरूपाय कन्या प्रदेयेत्यादौ सामर्थ्यादभिरूपतरायेत्यर्थः, यद्य निम्नं परपुरेत्यश्वौ
परश्रुतेत्यसौनिल्याच्छेदनार्थकम् माल्यत्र परमेधर इत्यादौ राजधानीरूपादेशात् परमेधरपदं राजबोधकम्, त्रिभ्रातृ-
मौलीत्यादौ रात्रौ बहिषोपकृत्य रिवा च सूर्यस्य बोधकत्वं त्रिभ्रातृपदस्य मित्रो भाति मित्रं भाति इत्याद्ये क्लृप्त्यव्युत्पत्त्या
भिरन्ते सुहृदर्थं । यच्छब्दसन्धिधिसमासमिति, अग्निहोत्रशब्दसन्धिधिविशेषक्रियाया व्यवच्छेदनी-निर्णायकोऽत्राप्य-
स्तीति जुहुयादिति पदं समायनियामोपवमपि हवनमन्याविशेषकरणवर्तय्यतामेव ब्रवीतीति न जुहोत्यर्थस्यैव इति पूर्व-
२५ पक्षात्तय । आसन्नतरेति, अग्निहोत्रपदपेक्षयाऽप्येत्य तसन्नहुया वर्त्यलागोऽस्त्येव आसन्नभूतेनार्थेनार्थवत्त्वे जुहावर्थ-
नैवासन्नतरेण पुनो नार्थवत्त्वम् ? अर्थवत्त्वेऽपि च पूर्वोपाप्रसिद्धत्वादित्योपा दुर्वात् स्वार्यपरित्यागेन पदार्थोत्तरे वृत्तसम्भव-
येति भावः । परपदार्थेति, परपदार्थोऽग्निहोत्रपदार्थं तद्विधानेऽभ्युपगम्यमानेऽपि कुर्याच्छब्दो जुहुयादित्येतस्यार्थमात्रे
वर्तते पदान्तरपरिश्रुतहोत्रमात्रवृत्तत्वात् तथा च पूर्वोक्तहवनं कुर्यादिति वाच्यार्थादभिप्रायं कुर्यात् पदम्, जुहुयादित्यर्थमात्र
वृत्तत्वात्ति भावः । नचमिहोत्रसम्पदपदान्तरेण न होत्रमात्रस्य परिज्ञानम्, अग्निपदवैयर्थ्यापत्ते, अतस्तत्पदस्याग्निहोत्र
३० पदत्वप्रतिपत्तेनाग्निहोत्रं कुर्यादिति हवनं कुर्यादिति वाक्याभापेक्षया निष्ठाभिमेवेत्याशङ्कते-मात्रग्रहणासिद्धिरिति ।
होत्रमित्यत्र प्रकृत्यव्येन कुर्यादित्यर्थस्योत्पत्तेन प्रकृतिभूतहुधावर्थस्य तत्र सम्भवादिहोत्रपद होत्रमात्रवृत्ति, यथा सम्बन्धे,
अन्तर्गतनीत्याद्यर्थे एव प्रलम्बतेऽध्यागच्छतीतिपदं वर्तते तथा चाग्निहोत्रस्य न कथनार्थं इत्याशयेनाह-तिङ्प्रत्ययार्थ-
ार्थैकीभूतेति, ननु पुम्भ करोतीति पुम्भकार इत्यादावुपपदसमासत्वेव चाऽऽप्यवत्तस्य निपदाभाववद्वाऽग्निहोत्रग्रन्थे

समासानुपपत्तिः]

वैचर्म्येण—

कुम्भकारवत् काण्डलाग्रत् समासत्वात् कुम्भकारवदेव विशिष्टार्थत्वमिति चेन्न, अग्निसमासत्वात्, न ह्यस्यग्निदाब्दस्य होत्रशब्देन तिङ्प्रत्ययार्थाकांक्षेण समासः, तिङन्तेन अस्तिहारी अक्षीतपिचठादियु समासदर्शनाददोष इति चेन्न परिगणितेभ्योऽन्यत्राभावात् तिङन्तप्रतिरूपकनिपातेषूपचत्वाच्च तेषाम् ।

(कुम्भकारवदिति) (समास इति) 'सुसुपा' (पा. २।१।४) समर्थेन सह समसत् इति वचनात् । (तेषामिति) 'अस्ति नास्ति द्विष्ट मति' (पा० ४।१।६०) इति प्रातिपदिकवत् । अथवा वैषदचः पचतीत्यत्रापि समास स्यात्, न तु भवति ।

सामर्थ्याभावाच्च समासानुपपत्तिः, 'समर्थ. पदविधि. (पा० २।१।१) इत्यधिकारात् । असामर्थ्यञ्च सापेक्षत्वात् । ननु प्रधानत्वाद्भवति समासः, न, न चात्रामिदाब्दस्य होत्रशब्दस्य वा प्राधान्यमस्ति, कुर्यात् शुभ्रयादिति तिङन्तस्य क्रियावाचिनः प्राधान्यात् । अपशब्दश्चायमस्मिन्नर्थे ।

(सामर्थ्येति) सामर्थ्याभावाच्च समासानुपपत्तिः, समर्थः पदविधिरित्यधिकारात्, असामर्थ्यञ्च सापेक्षत्वात्, यथा शङ्कुलाग्रत्वात्पिपदिकस्य शङ्कुलया खण्ड इति समासानुपपत्तिः, समर्थः पदविधिरित्यधिकारात्, देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यनेन तुल्यं चत् । ननु प्रधानत्वाद्भवति समासः, एतद् द्वि 'भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः' (महामाष्ये २।१।१ समर्थसूत्रे) इति, न चात्रामिदाब्दस्य होत्रशब्दस्य वा प्राधान्यमस्ति, कुर्यात्शुभ्रयादिति तिङन्तस्य क्रियावाचिनः प्राधान्यात् साधनानां साध्यसिद्धयर्थप्रवृत्तित्वात्, अपशब्दो हि नामार्थविशेषविवक्षाया तदभिधायित्वरूपातिक्रमान् यथा गोपीशब्दो हि साक्षादिमलर्थे, सस्वामिधायि गोशब्द एव, तथा गावीशब्दोऽपि गन्धर्वसेयः सत्किर्वावीत्यस्मिन्नर्थे, शब्द एव । तथाचोक्तम् 'यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषेण शब्दान् यथावद्वयवहार-२० काले । सोऽनन्तमात्रोति जय परत्र वाग्योगविहुष्यति चापशत्रैः ॥' (महामाष्ये १।१।१) तस्मादपशब्दश्चायमस्मिन्नर्थे, कुर्याच्छब्दार्थोपादानञ्चाभेदकमिति सायूचम् ।

मन्त्रित्वाच्च इति-कुम्भकारवदिति । अग्निसन्ध्यं हुष्याग्नौ सुसुपेति न समासन्विष्टप्रत्ययार्थं साधनं त्वेनायमर्थः या अस्ति धीरा गौरित्वादावन्विष्टप्रत्ययत्वात् तत्रतिष्ठपञ्चोऽप्यय, अस्ति धीरे गम्या स, 'अनेकमन्यपदार्थ' इति वदुर्हि । अक्षीत पिचठेलेव सतत यत्रामिरीकते साक्षीतपिचठा, 'आख्यातमाख्यातेन क्रियागतस' इति मयूष्यव्यञ्जन्तर्गतं वा-२५ सायुषवधमास । एकमिरीकप्रदस्य न समास, वपमर्गमिमाचिन्त्यप्रतिस्वपञ्चमाभावात्, परिगणितेभ्योऽन्यत्राभावाच्च । समर्थः पदविधिरिति, पदसम्बन्धी यो विधि स समर्थः शिरो बोध्य इत्यर्थे, तस्मात्तो विभक्तिविधानस्य पदविधिः । शङ्कुलाग्रत्वात् इत्यत्र तु सामर्थ्यसङ्गात् तृतीया वत्त्वार्थेन शुण्वचनेनेति ध्वेणे तस्मात्तो भवति शङ्कुलाग्रत्वात् इत्यर्थे देवदत्त इत्यर्थे । किन्तु द्विष्ट एवं शङ्कुला, सद्यो भवति सुष्ठेनेत्यत्र न समास सामर्थ्याभावात् तिङ् इत् 'उत्थत्या न प्रयोजनम्, सुवलेन कृत सद्यो पाकवीति तदर्थंवादिति बोध्यम् । असामर्थ्यञ्च सापेक्षत्वादिति, इतरविशेषान्तेनोपपत्त्यर्थे २० स्वविशेषेण आद्यंसाभावदित्यत्र, न च रात्रुपशो दर्शनीय इत्यत्र शक्तिर्न प्राप्तोति सापेक्षत्वादिति वाच्यम् सापेक्षत्वादि प्रधानस्य समासात् । अत्र दर्शनीयत्वावयव केरले उपरि बोध्य । प्रायान्ते हेतुमाह साधनानामिति, क्रियाविशेषं हि कथनस्य प्रशंसित इति प्रधानमिति भावः । अपशब्दो हीति, अर्थविशेषविवक्षेणैव परं यदा तदर्थाभिधायित्व-

त्यक्तजुहोतिकर्त्रर्थग्रहे तु निःक्रियाकर्तृत्वात् कुर्यादर्थभावात् ।

(त्यक्तेति) अथऽऽचक्षीथा एतदोपभयात्त्यक्त्वा जुहोत्यर्थं निःक्रिय कर्त्रर्थमात्रमेव गृह्यते, कुर्यादिति कर्त्तव्यमात्रचोदनार्थं । एवञ्च सति त्यक्त्वा जुहोति कर्त्रर्थग्रहे तु, तुशब्दो विशेषणे, अत्यन्तार्थाभावेनैव विशेषयति, करोति कुर्यादित्येवमादिशब्दानां कर्त्रर्थप्रकृतीनां घटादिकर्मापेक्षामन्तरेण किं करोति किं कुर्यादित्यनिर्णयार्थत्वात्, कोऽर्थं स्यात् कृत्र्यार्थाभावे कर्त्रर्थस्य ? नि साध्यकर्तृकत्वत्वात् कुर्याच्छब्दो निरर्थकः, त्यक्तस्वप्रत्ययत्वात्तादृग्विधमस्य कृत्वादिप्रकृतिरहितस्य यादादिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगस्यादर्शनात् ।

अभ्युपेत्यापि प्रयोगम्—

जुहोतिप्रयोगासत्त्वञ्च, त्याज्यत्वात्, व्याधिषत् ।

(जुहोतीति) जुहोतिप्रयोगासत्त्वं भ्रूम, असत्त्वमप्रशस्तत्वम् । कुतः ? त्याज्यत्वात्, त्याज्यत्वं त्वया त्यक्तत्वात्, अस्मात्तेनार्थाभावादर्थभावश्चोक्तविधिना सिद्ध एव । तस्मात् त्याज्यत्वादमत्त्वं जुहुयादित्यस्य प्रयोगस्य । दृष्टान्तो व्याधिषत्, यथा व्याधिस्त्याज्यत्वादप्रशस्तस्यथा जुहोतिशब्दोऽप्यप्रशस्त इति ।

त्रिश्चायत्—

क्रियानामस्ववृत्तित्यागोपादानाभ्यां धातुप्रातिपदिकभेदोऽपि न, पदभेद एव स पदान्तरविषयत्वात् ।

क्रियानामस्ववृत्तीत्यादि, आख्यातस्य क्रियार्थं च रूढस्य स्वायं विप्रकीर्णव्यवकलाप त्यक्त्वा पिण्डतद्गोत्रस्य स्वार्थोपादानम्, न च तमप्युपादाय तत्रैवावतिष्ठते किं तर्हि ? पुनरपि सत्त्वार्थं त्यक्त्वा त्रियार्थोपादानम्, एव नामशब्दस्यापि सत्त्ववृत्तिं स्वा त्यक्त्वा क्रियार्थोपादानं क्रियार्थं

त्यक्त्वा सत्त्वोपादानमिति । ताभ्यामेव च त्यागोपादानाभ्यां कुर्याज्जुहुयादित्येतयोरपि शब्दयोः सामान्यविशेषोपायोरितरेतरार्थवृत्त्या भेदः स्वप्रकृतिबलेन पिण्डनविप्रकरणात् तन्नेद्वयत्वेनास्मापि, तथा तद्वाचिभ्यो प्रकृत्योरपि भेदः, ताभ्यां त्यागोपादानाभ्याम्, क्रयो प्रकृत्योरिति चैद्वातुप्रातिपदिकयोः,

मतिनामति तदाऽपशब्दं स, यथा सामादिमदर्थविवक्षयोपात्ता गावी गोणी गोपोतलिकादिशब्दानास्तदर्थभिधायित्वाभावादपशदा, तदथाभिधायको हि गोशब्द एव गवि च सामर्थ्यात् प्रयुक्तो गव्यादिशब्दं साधुर्भवति, जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुर्भवति ।

शब्दं पदेति, साधुरेवेति भावः । स एव च द क्विदर्थे केनचित्किमिणेन प्रयुक्तं साधुरन्यथाऽसाधुरित्यत्र व्याकरणमहाभाष्यीय प्रामाण्यदर्शयति—यस्त्विति, यं कुशलोऽधीतव्याकरणो व्यवहारकाले लक्षणस्मरणपूर्वकं शब्दान् शक्यत्वव्यवहारात् स्वतमेऽर्थविशेषे प्रयुक्तं सोऽन्त जयमवाप्नोति परत्र अदृष्टद्वाराऽभ्युदयं भवति इति भावः । अपशब्दप्रयोगेण च वाग्योगवित्पाचो योग प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविशेषपरत्वं दद्वेतीति वाग्योगवित्, दुष्यति—अनर्थसाधनाधर्मभागमवतीत्यर्थः । अथ जुहुयादित्यत्र जुहुयात् परित्यज्य वृत्रेण प्रत्ययमात्रविवक्षणं न सम्भवतीत्याह—त्यक्तजुहोतीति, प्रकृत्यर्थत्यागे क्रियारहितं कर्तव्यं

तामात्रमर्थं स्वादित्याह—अथेति । वमरहितं प्रत्ययार्थं स्यात् प्रकृतिमन्तरेण यादिति प्रत्ययमानस्य प्रयोगानुपपत्तिश्चेत्याह—करोति जुयादित्येवमादीति । कथमसत्त्वं ध्रुवमाणत्यादित्यत्राह—असत्त्वमिति । उभयमतेन त्याज्यत्वमाह—त्याज्यत्वमिति । सायात्तत्याह—क्रियानामेति, क्रियापदेनाऽऽख्यातस्य मामपदेन च प्रातिपदिकस्य प्रहणम्, तयो स्वस्वार्थपरित्यागेन परस्परार्थापानाच्च भेदो न स्यादित्यर्थः । तमेव भेदाभावं सूचयति—आख्यातस्येति । आख्यातपद जुहोतिपद विप्रकीर्णव्य-

तत आह—धातुप्रातिपदिकभेदोऽपि न, पदभेद एव सं; कुतः पदभेद इति चेत् ? पदान्तरविषय-
त्वात्, पदान्तरस्य विषयोऽस्येति पदान्तरविषय तत्पदमाख्यात नाम वा, तद्भावात्—पदान्तरविषय-
त्वात् कुर्यात्तुहुयादिति । अथवा वाक्यार्थविचारः प्रधानमीमांसकस्य, यदुक्तं प्राक् 'अनुवादविधि-
विषयत्वे वाक्यभेदापत्तेरिति, स तु न केवलो वाक्यभेदः पदभेद एव वा, किन्तर्हि ? धातुप्रातिप-
दिकभेदोऽपीत्यभिप्रेतव्यते, न त्वनुवदनात्, तत्र को हेतुरिति चेत् ? अज्ञातस्मिन्नहोत्रस्य क्रिया-
विशेषणत्वेनानुवादात्, अज्ञातार्थो विधि, ज्ञातार्थोऽनुवाद । अग्निहोत्रमज्ञातत्वाद्धिधीयते तत्कुर्यात्-
तुहुयाद्वचन कुर्यादिति जुहोतिप्रक्रियया विशेष्य प्रसिद्धस्य विहितस्यैवानुवदनाविति प्रागुदितमर्थमुप-
पत्तित्वेन दर्शयति ।

ततश्च किम् ?

एवञ्च श्रुतेर्याऽसौ प्रतिपत्तिस्तस्या अभावोऽन्यथाऽर्थाधिगतेः, स्वप्रत्युपेक्षानुमानेन च 10
तत्त्यागात् कर्त्राद्यर्थप्रतिपत्तिचरोन शब्दार्थाऽन्यथापदानु पुरुषस्य ज्ञानमेव प्रमाणीकृतमतस्ते
वादावसानं निग्रहस्थानम्, एष चैतरत्राप्यर्थव्याख्याने भवति ।

एवञ्चेत्यादि, यावत्तस्या अभाव, एवञ्चेत्यनन्तरनिर्दिष्टक्रियानामस्ववृत्तित्यागोपादानाभ्या-
मेव श्रुतेर्याऽसौ प्रतिपत्ति—जुहुयादित्यस्या. पदश्रुतेर्हवनक्रियाविधानमर्थो जुहुयाद्वचन कुर्यादिति, तस्या
अभावः,—सा न भवति, अन्यथाऽर्थाधिगतेर्यच्छब्द आह तन्न प्रमाणमिति च हीयते नामाख्यातयो- 15
रर्थभेदत्यागोपादानदोषेभ्यश्च शब्दाव्यवस्थानात्, तदव्यवस्थानात् पुरुषबुद्धिवशेन शब्दार्थावस्थानम्,
कुतः ? स्वप्रत्युपेक्षानुमानेन च तत्त्यागात्—स्वयं प्रत्युपेक्षितोऽर्थस्त्वया, अयमस्य शब्दः, अस्वार्थ
एव भवति न वेति, दोषवत्त्वाद्य त्वान्योऽयं गुणवत्त्वादाश्रयणीयः इति विचार्य स्वमतिप्रमाणीकर-
णेन श्रुतिप्रामाण्यत्यागः कृतः, ततस्तत्त्यागात् कर्त्राद्यर्थप्रतिपत्तिचरोन शब्दार्थाऽन्यथापदानु पुरुषस्य
ज्ञानमेव प्रमाणीकृतम्, तस्यैव विध्यर्थवदवस्थितस्यानुवदनात्, अतश्च ते वादावसानं निग्रहस्थानम्, 20
पुरुषज्ञानप्रामाण्याश्रयेण क्रियोपदेशवाक्यप्रमाणीकरणत् प्रतिज्ञात्याग प्रतिज्ञान्तरगमनलक्षणः, एष

बहुलाप क्रियास्वरूपं स्थापयत्यस्य होपशब्दार्थं नामार्थं सत्त्वरूपे वर्तते, न केवलं तत्रैवास्ते तमपि नामार्थं विहाय पुन क्रियार्थं
वर्तते, एव होत्ररूपनामपदनपि । यदि धातुप्रातिपदिकभेदो न स्यात्तर्हि किं स्यादित्यत्र—पदभेद एव सं इति । तत्र हेतु
माह—पदान्तरविषयत्वादिति, नामादिपदान्तरस्य यो विषयो वाक्यः सत्त्वादिरूपोऽयं स एव क्रियादिपदस्यापि विषय इति
कृतेत्यर्थः । एवञ्चेति, आख्यातप्रातिपदिकयो स्थापयित्वागेन परस्परपदग्रहणेन च जुहुयाच्छब्दे यमयमाह हवन कुर्यादिति 25
तत्रार्थं स शब्दो न प्रमाणमिति तेन तदर्थप्रतिपत्त्यभाव प्राप्ते भिन्नार्थलीकारात्, तत्रार्थोऽपि च न तच्छब्दस्य नैयत्य, नामाश्रया
त्वर्थोर्विभिन्नत्वात्, त्रियाप्रधानमाख्यात सत्त्वप्रधानानि नामानीति वचनात्, तदर्थत्यागेन पुनरपि स्वार्थग्रहणाच्च न शब्द
शान्ध्यर्थं व्यवस्थित, तदव्यवस्थानात् पुरुषबुद्धानुसारेण तस्य व्यनस्या कर्तव्या ततश्च पौहपेयन्वापत्तिरिति भावः । तदेवाह—
स्वप्रत्युपेक्षेति, विचारपूर्वमनुमानेन श्रुतार्थप्रामाण्यत्यागरित्यर्थः । अयमस्येति, एतदर्थस्य वाचकोऽयं शब्दः,
एतच्छब्दस्वामयमर्थं स एव भवति न वेति सन्दिग्धोत्तरग्रहणेऽयं दोषः, अत एव लाज्योऽयमय, अयमर्थस्तु गुणवत्त्वा 30
दाश्रयणीय इति निजमतिप्रमाणीकरणेन श्रुते प्रामाण्यं त्यज्यते । लिङ्गादीनां कर्त्राद्यर्थवर्णनेन शब्दार्थव्यवस्थानात्
पुरुषज्ञानमेव प्रमाणीकृतमित्यपौरुषेयत्वपक्षपरित्यागात् प्रतिज्ञात्यागलक्षणनिग्रहस्थानस्यापत्त्या वादावसानं जातमिति भावः ।
पुरुषज्ञानेति, स्तज्ञानप्रामाण्येनाग्निहोत्रं जुहुयात् सर्गकाम इत्यादिवाक्यानां प्रामाण्याङ्गीकारादपौरुषेयत्वप्रतिज्ञात्याग पौरुषे-

च-प्रतिज्ञात्यागप्रतिज्ञा तराश्रयणदोष, इतरत्राप्यर्थव्याख्याने-हवनं कुर्यादित्येतस्मिन् भवति, कस्मात् ? स्वप्रत्युपेक्षानुमानेन च तत्त्यागात् कर्त्रार्थनिवयतप्रतिपत्तिवशेन शब्दार्थस्थापनात्, एवमेव स प्रकृतिप्रत्यय एवमभिहोत्रशब्दो वा बोध्यत इति शब्दप्रामाण्यत्यागेन स्वमतिप्रामाण्यावलम्बनात् ।

आह-न शब्दार्थं त्यजाम्युक्तदोषभयात्, किं तर्हि ?—

एव तर्हि यथाश्रुत्यभिहोत्रवद्भवनमपि ग्रहीष्यते, अत्रोच्यते नन्वर्थद्वयविधानमशक्यमेकेन वाक्येनाभिसम्प्रदानकस्य कर्मभूतस्य हवनस्य तद्विशिष्टस्य च कर्तृकत्वस्य ।

(एव तर्हीति) यथा वा श्रुतिर्वथाश्रुति, यथाऽभिहोत्रशब्दश्रवणात्तदर्थो गृह्यते तथा हवनमपि जुहुयाच्छब्दश्रवणाद्ग्रहीष्यते ततो न दोषोऽस्तीति, तदेकत्र हवनमभिसम्प्रदानविशिष्टकर्मकारकत्वोच्यतेऽत्र स्वविशिष्टकर्तृकत्वयेति । अत्रोच्यते नन्वर्थद्वयविधानमशक्यमेकेन वाक्येनाभिसम्प्रदानकस्य कर्मभूतस्य हवनस्य तद्विशिष्टस्य च कर्तृकत्वस्य, यथा ब्राह्मणसम्प्रदानकहविदौनवाक्येन शुद्धगयानयनमपि ।

इतर आह—

नैव हवनं विधीयते किन्त्वभिहोत्रशब्देन विहितं हवनमनूयते विध्यनुवादयोर्भिन्नलक्षणत्वात् प्राप्तमनूयते वाक्यान्तरेण, अप्राप्तञ्च विधीयत इत्यत्रोच्यते, नानुवादो हवनस्य युज्यते न हि प्राप्तिरस्ति हवनस्याविहितत्वात् । अस्ति प्राप्तिर्हवनस्य, अभिहोत्रस्य हवनत्वात्, यदाभिहोत्र हवनमेतदिति, पुनरुक्तं तर्ह्येवम्, एतच्च नानुवाद उन्मत्तवाक्यवत् ।

नैव हवनं विधीयत इत्यादि, जुहुयाच्छब्देन नैव हवनं विधीयते, किं तर्हि ? अभिहोत्रशब्देन विहितं हवनमनूयते, विध्यनुवादयोर्भिन्नलक्षणत्वात्, किं तयोर्लक्षणमिति चेदुच्यते प्राप्तमनूयते वाक्यान्तरेण, यथा पण्डितस्त्रिष्वतीति शास्त्रं पण्डित इति वाक्यान्तरविहितपाण्डित्यस्य स्थानानुवादात्, अप्राप्तञ्च विधीयते,—यद्वाक्यान्तराभिसम्प्रदानकविज्ञात प्रमाणान्तरेण तद्विधीयते, यथा स्वर्गनामो जुहुयादिति, अत्रोच्यते यद्येतद्विध्यनुवादयोर्लक्षणं नानुवादो हवनस्य युज्यते, यस्मान्न च प्राप्तिरस्ति हवनस्याविहितत्वात् । इतर आह-अस्ति प्राप्तिर्हवनस्य, अभिहोत्रस्य हवनत्वात्, तस्य तु विहितत्वा-

यत्प्रतिज्ञातरगमनात् । अन्यत्राप्येवमेव दोषो बोध्य इत्याह-एव चेति । यथा चेति, श्रुतिमनतिक्रम्येत्यर्थं । तदेकमेति, अप्रये होत्रमभिहोत्रं तदभिहोत्रमभिसम्प्रदानकं कर्मभूतं हवनमित्यर्थं । अन्यत्र-जुहुयादित्यत्र हवनविशिष्टकर्तृकत्वमर्थं, होत्रमित्यत्र त्रुत्प्रत्ययकर्तृत्वत्वात्कृत्याऽर्थद्वयविधानमिति बोध्यम्, तच्च न तस्य संभवति वाक्यसंक्तत्वात् । प्राहाणेति ब्राह्मणस्य हविर्वायदिति वाक्येन । जुहुयादित्यत्र हवनं न विधीयते किं त्वनूयते, अभिहोत्रशब्देन हवनस्य विहितत्वादिति स्वस्मात् शब्दे-नैव हवनमिति, वाक्यान्तरेण हवनस्याप्राप्तेर्नानुवादं सन्नच्छत इत्याह-नानुवाद इति । ननु एवमेव अभिहोत्रशब्देन हवनं प्राप्तमिति यद्यभिहोत्रं तदेव हवनमितीत्याशङ्कते-अस्तीति । समाधत्ते-पुनरुक्तमिति, अभिहोत्रहवनयो रभिधायतयाऽर्थपौनरुक्त्यस्य स्फुरित्यर्थं । अर्थादायज्ञस्य योऽभिधायक इत्यन्तरेण स्वशब्देन वा तत्पुनरुक्तम्, अनुवादे त्वपुनरुक्तं चान्द्राभ्यासादर्थमिदोषोपपत्ते, यथा हेत्वपत्रेणान्तरं प्रतिज्ञाया पुनरुक्तं निगमनमित्यादी । अनुवादलक्षणसामान्यं दृष्टात्ते कुरेति-यथेति पण्डितस्त्रिष्वतीत्यनुवादवाक्यम् । पाण्डित्यस्य साक्षरं पण्डित इति वाक्यान्तरेणावगतेरिति । यत्तु वाक्यान्तरेण न प्राप्त प्रमाणान्तरेण न विज्ञातं तदत्र विधीयत इत्याह-यद्वाक्यान्तरेति । पौनरुक्त्यमिदं न शब्दतः किन्त्वर्थत एव

दित्त आह यदग्निहोत्र हवनमेतत् पुनरुक्त तर्ह्येवमनयोरग्निहोत्रहवनयोरविशेषात्, एतच्च-अर्थपुनरुक्तञ्च नानुवाद उन्मत्तवाक्ययत् ।

अनुवादलक्षणाभायञ्चास्य दर्शयति—

विधिविहितस्य ह्यनुचनमनुवाद इति तदत्र न घटते अग्निहोत्रहवनविधेयत्वादनुवादायोग्यता, अथ विधानादनुवादो वा यथाकथञ्चित् स्यात् तत पुनरुक्तदोषाभावात् एव^६ स्यात्, इष्यते च पौनरुक्त्य शब्दतोऽर्थतश्च, उक्तार्थशब्दार्थकथनमविशेषेण पुनरुक्तमन्यत्रानुवादादरादिभ्य इति पौनरुक्त्यभावादिद जुहुयादिति पदमनुवादाक्षमं विधीयमानत्वादाख्यायमानपण्डितत्ववत् ।

विधिविहितस्य ह्यनुचनमनुवाद इति, हिशब्दो यस्माद्धर्षे, यस्माद्धिधिवक्यविहितस्यार्थस्य पश्चादर्थविशेषप्रापणार्थानुवादोऽनुवादः, तदा लक्षण न घटते, अग्निहोत्रहवनविधेयत्वात्,^{१०} अग्निहोत्रस्य हवनस्य चैफीभूतयोर्विधेयत्वान्, तन्निगमयति—अनुवादायोग्यतेति । अथ विधानानुवादादो वा यथाकथञ्चित्स्यात्, स्यान्मत वक्तुर्विबधितपूर्विका शब्दप्रतिपत्तिरित्यस्य हवनस्य विधानाविवक्ष्यतेऽनुवादो वा विवदयत इति, एतदपि यथाकथञ्चित् स्याद्विहितार्थाभावात्, त्रिरक्षेत्रयोरनर्थान्तरत्वादिच्छामात्रतश्च निरुपपत्तिवस्वार्थस्यासिद्धेर्न स्यादित्यभिप्राय, यद्यपि यथाकथञ्चित् स्यात्ततः पुनरुक्तदोषाभावात् एव स्यादित्यते च पौनरुक्त्य शब्दतोऽर्थतश्च, उक्तार्थशब्दार्थकथनमविशेषेण पुनरुक्तमन्यत्रानुवादादरादिभ्य इति पौनरुक्त्यभावात्, उक्त हीति पुनरुक्तापवादमर्थविशेषोपापेक्ष दर्शयति, अनुवादात्—पण्डितमानयेत्युक्ते पण्डितो देववत् इत्यनुवादानो न पुनरुक्तम् । एवमादरे स्वामिन् स्वामिभिति । धीप्साया—भ्रामो भ्रामो रमणीय । भृशार्थे—शूत द्यूतम्, मृदु मृदु, शनै शनैरिति । विनियोगो घट दुरु घट दुर्विति । हेतौ—श्रुतकत्यादित्यो घटस्तस्मात् कृतकत्वादिति । असूत्रायाम्—विपर्यसाऽऽस्य हसति हसतीति, ईपदीपदिति, स्लोक स्तोत्रमिति । सध्रमे—म्यागत स्वागतमिति । विस्मये—विद्याधरो^{२०} विद्याधर इति । गणने—एकमेक द्वे द्वे इति । स्मरणे—आ^१ निदितो निदित पाटलिपुत्रे दृष्टोऽसीति । एतमाद्यर्थविशेषाभावे पुनरुक्तदोषावश्यभावात् चेदनुवादत्वमस्य पौनरुक्त्यमेव स्यात्, पौनरुक्त्यभावे नानुवादत्व तस्मादिदं त्वनुवादाक्षमम्—अयोग्यमित्यर्थ । कतमत् ? जुहुयादित्येतत्पदम्,

अतो नानुवाद यथोन्मत्तवार्थं नानुवादरूपमित्याह—एतच्छेति । अनुवादत्वावभवमेवाह—विधिविहितस्येति विध्यनुचनविहितानुचनमनुवाद, तत्र प्रथम शब्दानुवादो द्वितीयोऽर्थानुवाद, पुराक्रमपि शब्दार्थमेरेन द्विविधम्, विहित किमर्थं^{२५} मन्वृत इति चदधिनारायणम्, विहितमधिकृत्य स्तुतिवा बोध्यते निदा वा विधिशेषो वाऽभिधीयते । एतादृशानुवादोऽत्र न पठ्ये इत्याह—तद्वृत्तेति, अग्निहोत्रस्य हवनस्य चाभिधापत्तयेऽस्त्वेन विधेयत्वानुवादात्ता सम्भवतीति भाव । सत्यं विवक्षया विधेयत्वानुवादत्वयो कल्पने पुनरुक्तस्येऽपि विवक्षाविशेषेण विधेयत्वस्यानुवादात्वस्य वा कल्पयितुं शक्यन्तेन पुनरुक्तत्वाभाव एव स्यादित्याह—स्यान्मतमिति । यथाकथञ्चित् स्यादिति, कारणम तरेण यादृच्छिक मनेत्, तथाचा तरेणोपपत्तिं कस्यापि स्वीकारो नोचित इति भाव । शब्दतोऽर्थतश्चेति, पठो पठ इति शब्दतः पानरुक्त्यम्, पठ कल्प्य इत्यर्थं पौनरुक्त्यम् ।^{३०} उक्तानुवादादरादिभ्योपपत्तये पुनरुक्त्ये पौनरुक्त्ययोऽप्य दुर्बलत्वात् अग्निहोत्र जुहुयादित्यस्य यदि नानुवादत्व तर्हि पौनरुक्त्यमेव स्यादन्यविशेषाभावात् पुनरुक्तत्वादेव च नानुवादत्वमपि तस्मान्नानुवादयोग्यताऽस्त्वानुवादात्—एवमाद्यर्थेति । जुहु-

कृतः ? विधीयमानत्वात्, योऽर्थो विधीयते न सोऽनूयते, आरयायमानपण्डितत्ववत्, यथाऽय पण्डितो देवदत्त इति विधीयमानपण्डितो देवदत्तो नानूयते ।

तथा जुहुयादित्येतदपि नानुवादोऽपूर्वोपदेशत्वादनुवादवैधर्म्याच्च तद्वक्षणाभावात् विहितमेव त्वनूयते विशेषविधानार्थं यथा पटुर्देवदत्त पयसैन भोजयेति । यत्र न विशेषो विधीयते मौलविधिरेव स, एव तर्हि विशेषविधानादनुवादोऽस्तु तद्वदिति चेत्तन्न, न चात्र कश्चित् जुहोते पुनर्वचनेन विशेषो जन्यते ततश्च प्राक्तनमेव सञ्जातम् । एव या ता गति गत्वा सर्वथाऽग्निहोत्र जुहुयादित्यस्मिन् वाक्येऽग्निहोत्रकर्मण्येनान्तर्भावितहवने जुहुयाच्छब्दप्रकृत्यर्थे किमतिरिच्यते ? पौनरुक्त्यदोषव्यपेतो विधिलिङ् कर्त्तर्यास्ते, अग्निहोत्र कुर्यात्, अग्निहोत्र जुहुयादित्येतयोर्वाक्यार्थविकल्पयोरुक्तदोषत्वात् ।

- 10 (तथेति) किं तद्वक्षणाभिमिति चेत् ? विहितमेव त्वनूयते विशेषविधानार्थं यथा पटुर्देवदत्तः पयसैन भोजयेति । 'तद्वक्षणाभावात्' किं तद्वक्षणाभावात् ? नानुवाद । यत्र न विशेषो विधीयते मौलविधिरेव स । एव तर्हि विशेषविधानादनुवादोऽस्तु तद्वदिति चेत्तन्न भवति, यस्मात् न चात्र कश्चिज्जुहोते पुनर्वचनेन विशेषो जन्यते—जुहुयादित्यनेन शब्देनाग्निहोत्रशब्दाभिहितार्थान्न कश्चिदन्यो विशिष्टोऽर्थोऽभिधीयते यतोऽनुवाद स्यात्, ततश्च प्राक्तनमेव सञ्जातम्, यावदेवाग्निहोत्र कुर्यादिति 15 वाक्यविकल्पेऽभिहित तावदेवाग्निहोत्र जुहुयादित्यत्रापि वाक्ये ततोऽधिकं न किञ्चिदस्ति, एव या ता गति गत्वा—कल्पयित्वाऽपि सर्वथा—सर्वप्रकारेणाग्निहोत्र जुहुयादित्यस्मिन् वाक्येऽग्निहोत्रकर्मण्येवात्तर्भावितहवने जुहुयाच्छब्दप्रकृत्यर्थे किमतिरिच्यते ? पौनरुक्त्यदोषव्यपेतो विधिलिङ् कर्त्तर्यास्ते—विधौ विहितस्य लिङ्प्रत्ययस्य कर्त्तृकारकस्य तन्मात्रोऽर्थ आस्ते, न दूषित, अयत्सर्वं पुनरुक्तयाविदोषदुष्टमेवेत्यर्थं । अग्निहोत्र कुर्यादग्निहोत्र जुहुयादित्येतयोर्वाक्यार्थविकल्पयोरुक्तदोषत्वादतो नानुवाद, 20 उक्तदोषसम्बन्धादित्यर्थं, । कथमिति चेत् ? उत्तरविशेषासम्बन्धनाद्विधीयमानपण्डितत्ववदित्येतदनन्तरोक्तार्थसमाहारार्थं साधनं गतार्थम्, तस्मात् कर्त्तृधर्मात्सर्वशिष्यते, शेष पुनरुक्तम् ।

अथोच्येत विधिलिङ्प्रत्ययार्थेऽत्रयवाच्ये प्रकृतिपरव्यवस्थाया आत्रयके प्रकृत्युपा-

- यादिति वाक्यस्य हवनविधायकत्वेनापूर्वविधित्वादनुवादवैधर्म्यं तद्वक्षणाभावादित्याह—तथेति । ननु यथा पटुर्देवदत्त पयसैन भोजयेति, पयोभोजनविधानार्थं देवदत्तोऽनूयते तथैव विशेषविधानाय जुहुयादित्यनुवादोऽस्त्वित्याशङ्कते—एव तर्हीति । 25 जुहुयादित्येव हि पुनरुच्यते न चात्र हवनकर्त्तव्यत्वापेक्षया किञ्चिदधिकं विधीयते सा च हवनकर्त्तव्यता अग्निहोत्रशब्देनैव विहितेत्वनुवादासम्भवात् पौनरुक्त्यमेवेत्याह—न चात्रेति । जुहुयादित्यत्र प्रकृतेर्जुहोते पौनरुक्त्यमेवोपसृहरति—एव या सामिति । प्रत्ययान्तभाग एव तु केवलं न दूषित इत्याह—पौनरुक्त्यदोषव्यपेत इति । किंतु तद्वक्षणाभावादिति, तद्वक्षणाभावात् किं स्यात्त्यर्थं । अनुवादो न स्यादित्युत्तरपति—नानुवाद इति । यावदेवेति, अग्निहोत्र कुर्यादिति वाक्येन यावत्मानं वस्त्वभिहितं तावत्मात्रमेवाग्निहोत्र जुहुयादिति वाक्येनाप्यभिहितमित्यर्थं । कथमिति चेदिति, अनु 30 वागभावं कथमिति चेदित्यर्थं । विशेषविधानार्थेनानुवादस्य कर्त्तृयतया हवनमतिरिच्यविशेषविधानाभावात्तदनुवादसम्भवंति यथाऽय पण्डितो देवदत्त इति विधीयमानपण्डितो देवदत्तोऽपरविशेषेणासम्बन्धनात्तदनुवाद इत्याह—उत्तरविशेषा सम्बन्धनादिति । अथ विधिलिङ्प्रत्ययार्थाऽवशिष्यमाणोऽवश्यं वाच्यं तद्वचनप्रत्ययश्च न प्रकृतिप्रयोगमन्तरेण सम्भवति न केवला प्रकृति प्रयोगक्या नापि प्रत्यय इति नियमान् ततश्च प्रकृतिप्रयोगस्यावश्यं कृत्वावाच्यता जुहोतिप्रकृतिरेवोपादात्तं योग्येत्त्वविधित्वात्पि जुहोतिप्रकृतिरुपादीयत इत्याशङ्कते—अथोच्येतेति । प्रकृतिपरव्यवस्थाया इति, प्रकृतिपर

एव तावद्वायेन परीक्ष्यमाणमेतद्वाक्यं न युज्यते पुरपतर्कलक्षणैः, यद्यपि पुरपतर्क-
लक्षणं न्यायमतिरिक्त्यापौरुषेयो नित्यो वेदाख्य क्रियोपदेशः पुरपगतरागादिदोषाऽऽशङ्कहेतु-
विनिर्मुक्तः प्रमाणं तथापि तद्वचनादेवासिस्तु न्यायेऽतिरिक्त्यमाने क्रियोपदेशादोऽपि तत्त्व-
चादवदेव त्यक्तं स्यात्, तत्रापि यदृच्छाम्युपगमात् ।

(एव तावदिति,) (प्रमाणमिति) पुरुषकृतानि हि वाक्यान्यविद्यारागाद्यवियुक्तपुरुष-
वद्प्रमाणानि अफलाशक्यप्राप्तिनित्यानिदादिवस्तुतत्त्वविचारविषयाणि, सफलशक्यप्राप्तिपुरुषहितोपाय-
नियोपदेशात् वेदवाचं श्रेयानितीष्टं तथापि तद्वचनादेवासिस्तु न्यायेऽतिरिक्त्यमाने क्रियोपदेशवा-
दोऽपि तत्त्वचादवदेव त्यक्तं स्यात्, किं कारणं ? तत्रापि यदृच्छाम्युपगमात्, अविद्यारागाद्यवियोगा-
देव सर्वपुरुषाणाम्, वक्तृश्रोतृपुरुषाधीनताभोपदेशपरम्पराया न यद्विद्वद्विपूर्वं उपदेशः, अतः सुप्त
10 मत्तादिविप्रलापवद्यदृच्छयाऽभ्युपगतो वेदो वेदिवै ।

अत इदमापन्नं को वा तद्वेदाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्येतद्वाक्यं सार्थकं निर-
र्थकं वेति ? बालप्रलापवत्, यथाहि बालैरनियतक्रियाकारकैरसम्बद्धमुक्तं बुद्धिपूर्वत्वाज्ज्ञातु-
मशक्यं केनार्थेनार्थप्रत्यायनार्थमिदमिति, व्यवस्थापेतत्वात्, किं वाऽनेन ज्ञातेन ? यदेतज्ज्ञा-
एवमुक्तयन्तोऽग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यमव्यक्तम्, अव्यक्तज्ञाना एव हि ते पुरपत्वादविद्या-
15 योगाच्च दश दाडिमादिश्लोकजादिवत् ।

(अत इति) किमिव ज्ञायते ? बालप्रलापवत्, यथा हि बालैरनियतक्रियाकारकैरसम्बद्धमु-
क्तमबुद्धिपूर्वत्वाज्ज्ञातुमशक्यं केनार्थेनार्थप्रत्यायनार्थमिदमिति, किं कारणं ? व्यवस्थापेतत्वात् । व्यव-
स्थोपेतशब्दप्रयोगो ह्यर्थप्रत्यायनाय स्थनिश्चिताथप्रतिपादनसमर्थनियतवर्णानुपूर्विकं प्रत्युपेक्षितवा-
च्यवाचकसम्बन्ध इत्यायं लोकाग्रव्यवस्था, ततोऽपेतम्, ब्रह्मादिसवदेवादिवचनम्, अविद्यारागा-
20 द्यवियोगात्तेषामित्यशक्यप्राप्तिरभिहवनविधानादिवक्तव्यार्थस्य, तस्मात् को ह वैतद्वेदं बालप्रलापवद्भव-
स्थापेतमुदितम् । किञ्चान्यत्, अफलञ्चैतदित्यत आह—किं वाऽनेन ज्ञातेन ? यदेतज्ज्ञा—वेदज्ञा अग्नि-
होत्रपर्मज्ञा एवमुक्तवन्तोऽग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यमव्यक्तमन्यतार्थं—अस्फुटार्थं यस्मादव्यक्तज्ञाना

कारणदोषाभावेन वेदनिष्ठं स्वतः प्रापण्यं नापनोदयितुं शक्यमित्याशङ्कते—यद्यपीति । सदेतादिविद्यारागाद्यवियुक्तपुरुषकृतानि
अविद्यारागाद्यवियुक्तपुरुषप्रमाणतावद्प्रमाणानि वर्णपदवाचनानाम् नित्यत्वानित्यत्वादिबिचारो दुःशक्तो निष्फलः जातः क्रियोप-
25 देश एव श्रेयान् सफलत्वाच्छक्यप्राप्तेः ततः क्रियोपदेशकर्मो वेदः प्रमाणमित्याह—पुरपकृतानि हीति । पुरपतर्कलक्षणं
न्यायपरित्यागे वेदान्तैरर्थप्रत्यायनासम्भवात् तत्त्वचादवदेव नियोपदेशादोऽपि दुःशक्त्यादपत्त्वाच्च त्यक्तयोर्भवेत्, यद-
दृच्छाम्युपगमे पश्यमानादित्युत्तरयति—तथापीति । यान्तिऽकृतमेव समर्थयति—अविद्यारागेति निष्किर्णानां पुरुषाणां
अविद्यारागाद्यविनिर्मुक्तयोनोपदेशपरम्पराया वक्तृश्रोतृधीनतयोपदेशमात्रस्य दोषवत्पुरुषपूर्वकं चाद्विपुत्रकं वेदोऽनुपदेशो न
स्यादिति वेदोपदेशो यदृच्छमेव सुप्तमहादिप्रमाणवद्भवेदिति भावः । बालप्रलापवदभिहोत्राद्युपदेशोऽनुद्विष्यत्वाज्ज्ञातुमशक्योऽ-
30 नियतपि वाग्वारकसम्भवात्तिलाह—अत इदमापन्नमिति । केनार्थेनेति किं प्रयोननमुद्दिश्येदं वाक्यमर्थबोधजनकतया
वाच्यमिति भावमव्यक्तमित्यर्थः । तत्र कारणमाह—व्यवस्थापेतत्वादिति, यवस्थापेतत्वात् तयाऽपेतत्वात्
रहितत्वात् सर्ववेदवादिबचनानां दोषवत्पुरुषसम्बन्धित्वादिति भावः । क्व लोकाग्रव्यवस्थापेतत्वात्—व्यवस्थोपेतेति ।

एव ते पुरुषत्वादविद्यायोगाच्च, दश दाडिमादिश्लोकवादिनात् । अविद्यायोग दर्शयति यच्चज्ञानादिति । रागादियोगञ्च दर्शयति—यदि द्वेषादे ।

इतर आह—

विफलोऽय प्रयासस्ते, अनभ्युपगमात्, अथवा को वाऽऽह ज्ञवचनमेतदिति, ज्ञस्य प्रमाणभूतस्याभावाच्छब्दस्यैव च निर्दोषत्वादिति तन्न, यदि सशयादियोगात् ज्ञं प्रमाणं तर्हीदमज्ञोक्तत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति क्रियोपदेशसाफल्यवादः क्व गच्छतीति चिन्त्यताम् ।

(विफल इति) विफलोऽय प्रयासः अनिष्टापादनं तेऽनभ्युपगमात्, को वाऽऽह ज्ञवचनमेतदिति, ननु प्रागुक्तं सशयनिर्णयानध्यवसायसम्पृक्तत्वाग्निर्णयस्याप्यज्ञानत्वमेवेति । अथवा को वाऽऽह ज्ञवचनमेतदिति, हस्य पुरुषस्य सर्वत्र प्रमाणभूतस्याभावात्, किं तर्हि ? शब्दस्यैव च निर्दोषत्वादिति । अत्राचार्य आह—यदि सशयादियोगात् ज्ञं प्रमाणं तर्हीदमज्ञोक्तत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति क्रियोपदेशसाफल्यवादः क्व गच्छतीति चिन्त्यताम् । एव—तावदनुद्विपूर्वकमकारादिवर्णानुपूर्व्यां शब्दोच्चारणं चेतनोद्दीरितं काकभाषितं पुरुषभाषितं वा तुल्यम् ।

अथाऽऽचक्षीथा काष्ठशब्दवत्सर्वमचेतनं तथाप्यचेतनत्वात् कुतोऽस्य प्रामाण्यमाकाशवत् कुतोऽस्य वचनम् ? यच्छब्द आह तन्न प्रमाणमितीष्टं भवताम्, अज्ञोदीरितत्वादेव च वचनत्वमस्य नास्ति, वाच्यार्थप्रतिपादनाभिसन्धिपूर्वकं हि तत् । काष्ठशब्दवदित्य न घटते 15 वेदवाक्यप्रामाण्यम् ।

(अचेति) (काष्ठशब्दवदिति) काष्ठपापाणादिसधृजनिताचेतनशब्दवत्, (आकाशवदिति) एवञ्च कृत्वाऽचेतनत्वात् कुतोऽस्य वचनम् । (भवतामिति) भाषणं वचनमुक्तिः । शब्दोच्चारणं भावसाधनत्वाद् वचनशब्दस्य, अचेतनत्वाद् वचनत्वमस्य नास्तीत्यर्थः । क्व ? अज्ञोदीरितत्वादेव च वचनत्वमस्य

यद्यज्ञानादिति, अत्र मूलं न सम्प्रतिबद्धितं गमनाभावादतो नोद्भूतम् । अग्निहोनादिवचने दोषापादनार्थं तत्र प्रयासो व्यर्थः 20 एव बुद्धिपूर्वकं वचनमिदमित्यनभ्युपगमात् प्रमाणभूतपुरुषाभावादित्याशङ्कते—विफलोऽयमिति । सर्वमिदमज्ञानप्रतिबन्धकगतं नास्ति बुद्धिज्ञानज्ञानयोर्विशेषः सर्वथा सदायविपर्ययानभ्यवसायनिर्णयानामवबोधार्थत्वेनाविशिष्टत्वादित्याह—ननु प्रागुक्तमिति, विष्येरे प्रातमागे उक्तमित्यर्थः । प्रकारांतरेण व्याचष्टे प्ररणाणुतोषाद्—अथचेति, अग्निहोनादिवचनं न ज्ञातुं सद्यत्र प्रमाणभूतपुरुषाभावात्, सर्वथा दोषवत्त्वात् किन्तु तिलत्वे निर्दोषत्वाच्छब्द एव स्वतः प्रमाणमिति पूर्वपत्ताभिप्रायः । ननु यथाग्निहोनादिकावचनं न तस्य वचनं तर्हीणोक्तं स्यात् तथा चोमतत्वात्तत्रयद्यच्छिन्तत्वात् प्रियाया एवोप 25 देशं प्रयातुं, शक्यमस्ति सफलत्वात्तत्रभ्युपगमो भज्येतेत्याह—यदि सशयादीति । वर्णानुपूर्व्याऽनुद्विपूर्वकं चेतनेनोच्चारितं शब्दोच्चारणमविशेषेण वाक्पादिभाषितवत्त्वात् न ह्यस्ति कानोक्तपुरुषोक्तयोः शब्दोच्चारणयोर्विशेषः कश्चिदित्याह—एव तावदिति । 1 नु काष्ठादिकं यथाशब्दवत्, सर्वमपि शब्दत्रयमेतन्नं न तु चेतनोच्चारितगततो नोच्योप इत्याशङ्कते—अथाचक्षीथा इति । एतं तर्हि वेदवचनस्याज्ञादिवदचेतनत्वादेव प्रामाण्यं शब्दस्य च वचनत्वं न स्यात्, इत्यत्र भवता प्रामाण्यं शब्दस्य कर्तृत्वञ्च, यच्छब्द आह तन्नः प्रमाणमित्युक्तञ्च शब्दस्य प्रमाणत्वमनुद्विपूर्वकत्वात्तत्रादिसुत्तरादिति—तथापीति 30 उच्यते इति वचनमिति कर्मणि रघुटि सति वचनं शब्दपर्यायं स्यात् तथा चास्य वचनमित्यसहस्रताथरम्, इदं शब्देनापि शब्दस्य विषयित्वात्, अतो भावसाधनत्वमाह—भाषणमित्यादिना । शब्दोऽयममुमुधं बोधयतिवत्यभिगमिष्येति हि भाषणं भवति तदभावे तु भाषणमेव न स्यात् वैकृतं नाष्ठादिचित्तशब्दवदेव स्यात्तत्र वेदवचनं न प्रमाणं भवेदित्याह—

नास्ति वाच्यार्थप्रतिपादनाभिसन्धिपूर्वकं तत । तदभावे तूक्तमित्यत आह—काष्ठशब्दवत्, इत्यमचे
तन्त्वेऽपि न घटते वेदवाक्यप्रामाण्यम् ॥

अत्राह—

यदुक्तं प्राक् को वा ह श्वचनमेतदिति न ब्रूम सर्ववक्तृवचनाप्रामाण्यमिति, किन्तहि ?
सर्वज्ञीतरागाद्यभावाद्ब्रह्मन्थस्य सर्वभावस्वभावविषयस्य कर्तुरप्रामाण्यं न तु वक्तुरनादि-
निधनस्य वक्तृपरम्परागतस्य वचनस्य च, क्वचित्प्रामाण्यादित्यत्रोच्यते, आदिवक्तृवचोत्तरवक्त-
र्यपि धातुकमन्त्रादिब्रह्मचनानांश्चासतुल्यतेत्यलमितिप्रसङ्गिन्या कथया ।

(यदुक्तमिति) यदुक्तं प्राक् को वाऽऽह श्वचनमेतदिति द्वितीये विकल्पे न ब्रूम सर्ववक्तृ-
वचनाप्रामाण्यमिति, स्ववचनविरोधदोषात्, किं तर्हि ? सर्वज्ञवीतरागाद्यभावाद्ब्रह्मन्थस्य सर्वभावस्वभाव-
विषयस्य कर्तुरप्रामाण्यम्, न तु वक्तुरनादिनिधनस्य वक्तृपरम्परागतस्य, वचनस्य च, वक्तृवचनयोः क्वचि-
त्प्रामाण्यात्, अत्रोच्यते आदिवक्तृवचोत्तरवक्तृर्यपीति, यथाऽऽदिवक्तारोऽप्रमाणमसर्वज्ञत्वादवीतराग-
त्वाच्च, शास्त्राणां सर्वभावस्वभावविषयाणां ते यथाथज्ञानवचनहीना, तथा अनादिप्रसिद्धानां शास्त्राणां
मध्येतारो यथार्थज्ञानवचनहीनाः, तस्मादुभयेषां ज्ञातृत्ववक्तृत्वयोर्थधार्योरनाश्वासतुल्य । किमिव ?
धातुकमन्त्रादिवक्तृवत्, यथा धातुविषयबलादिवदिवाङ्मनानि मन्त्रवचनानि च विप्रलम्भभूयिष्ठ
त्वाद्नाश्वासानि, आदिमहणाद्दृशीकरणमन्त्रयोगादिवत्, तत आह—आदिवक्तृवचोत्तरवक्तृर्यपि धातुक-
मन्त्रादिवचनानांश्चासतुल्यतेत्यलमितिप्रसङ्गिन्या कथया ।

किञ्च—

अविद्यक्षितार्थाया नान्तरीयकत्वात् प्रकृते प्रयोगो जुहुयाच्छब्दस्येत्येतदपि न न्याय्या
क्वचिच्च सार्थकयोरेव स्वार्थाधिपक्षा न्याय्या नानर्थकस्यैव, यथा नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचो विस्मृजन्ति,
कतरदेवदत्तस्य गृहम् ? अदो यत्रासौ काक इति तथा तयोर्नार्थवत्त्वेन दृष्टयोस्तदविवक्षया
साधकत्वं दृष्टम्, प्रयुक्तस्यानर्थकत्वाभावप्रसङ्गात् ।

(अविद्यक्षितार्थाया इति) यदुक्तमविद्यक्षितार्थाऽनर्थक्यापि वक्तृप्रत्ययसहायनारिणी जुहोति-
प्रकृतिरुपाचेत्येतदपि न्यायविरोधादयुक्तम् । कथं ? क्वचिच्छेलादि, क्वचिच्छेति सर्वत्र, यथा नक्षत्रं
दृष्ट्वा वाचो विस्मृजन्तीति, कतरदेवदत्तस्य गृहं ? अदो यत्रासौ काक इति, नक्षत्रे वाक्पक्षिणि चोप-

वाच्यार्थेति । अथवा को वाऽऽह श्वचनमेतदिति पूर्वोक्तद्वितीयस्याभ्येन पूर्वोक्त्याह—यदुक्तं प्रागिति । को वाऽऽहे
त्यनेन क्व वक्तृवचनमात्रप्रामाण्यं न ब्रूम किन्तु निरस्तनिरिच्छदोषस्य निश्चिन्तार्थसार्थवेत्तु कस्याप्यभावात् निरिच्छाभाव
स्वभावाद्येवैकमन्त्रविशेषस्य वेदादयस्य न कोऽपि कर्ता विद्यते यदि कश्चित्प्रत्यये न स प्रमाणमित्युच्यते न तु तद्वक्तुर्न
वाऽनादिपरम्पराऽऽगतवक्तृवचनस्याप्रामाण्यमुच्यते इति पूर्ववक्ष्यमिष्यते । वेदसाहित्यकारि भ्रमादिसम्भवेन यथाऽऽशास्त्र
स्वोत्तरवक्तृर्यपीति वक्तृवचनसामान्याप्रामाण्यं दुर्गममित्याद्यनोत्तरयति—आदिवक्तृवदिति । आदिवक्तृवचोत्तरवक्तृर्यपि
वादिशब्दात् दर्शयति—यथेति । क्वचित् स्वार्थं प्रतिद्वयवत् वा दस्यायत्राधिपक्षितार्थत्वं न तु क्वाप्यप्रतिज्ञार्थस्य वा दस्याविव
शितार्थत्वेत्याद्यनोत्तरयति—क्वचित्प्रकृति, नक्षत्रे नक्षत्रशब्दं वाक्पक्षिणि च वाक्पक्षयो र्दृष्ट, अत एव नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचो
विस्मृजन्तीति स्वार्थाधिपक्षया वाक्पक्षिणोपापलपकस्य सम्भवति एव अदो देवदत्तस्य गृहं यत्रासौ वाक् इत्यपि वाक्पक्षस्यो
पक्षवत्त्वम्, तथा नास्तिदोषदहनयो र्भर्तृत्व वापि दृष्टमिति न वक्तृप्रत्ययार्थगदकारित्वेन जुहोतिप्रकृते स्वार्थवित्यागे

युक्तार्थयोरेव दृष्टा नक्षत्रकाकशद्वयोः सार्धकयो कालगृहोपलक्षणेऽर्थे सत्येव नक्षत्रदर्शनकाकार्थाऽ-
 विवक्षा न्यायादनपेता—न्याय्या दृष्टा, नानर्थक्यैवोन्मत्तप्रलपितादेस्तथा, तयोरभिहोत्रहवनयोर्नार्थव-
 च्चेन दृष्टयोस्तदविवक्षया च सार्धकत्वं दृष्टमतो न्यायापेतमेतदुक्तमविवक्षितार्थाया नान्तरीयकत्वात्
 प्रकृतेः प्रयोगो जुहुयाच्चठब्दस्येति, किं कारणं ? प्रयुक्तस्यानर्थकत्वाभावप्रसङ्गात् । यद्येव न्याय-
 शब्दानां प्रयोगे नियतो न स्यात्, नान्तरीयकत्वादि प्रयोगे साधुत्वमेव स्यात्, ततश्च प्रमादाद्- 5
 प्रमादाद्वा प्रयुक्तस्य शब्दस्यानर्थकत्वाभाव एव स्यात्, प्रमत्ताप्रमत्ताविशेषश्च स्यात् त्वेवं भवति, दृष्ट-
 शिष्टेष्टविरुद्धत्वात् ।

स्थानमतम्—

उपलक्षणादिप्रयोजनाया विशेषविवक्षया किमनयाऽविवक्षाविप्रक्षयेत्येतदयुक्तम्, चिन्-
 क्षाविवक्षयोरनियमेन शब्दप्रवृत्तौ सत्यामप्रयोजनायाश्चाविप्रक्षायामन्यायविवक्षाभावे विशेष- 10
 हेतुर्वाच्यः ।

उपलक्षणादीति, उपलक्षणादिप्रयोजनाया विशेषविवक्षया किमनया स्वार्थविवक्षया
 सर्वस्य शब्दप्रयोगवक्तुर्विचक्षितपूर्वकत्वात् प्रवृत्तेरविवक्षाविवक्षयेत्येतदयुक्तम्, विवक्षाविवक्षयोरनिय-
 मेन शब्दप्रवृत्तौ सत्यामप्रयोजनायाश्चाविवक्षायामन्यायविवक्षाभावे विशेषहेतुर्वाच्यः । अभिशब्दस्यापि
 जुहोतिप्रकृत्युपादानवजान्तरीयकत्वात् प्रयोगोऽर्थोऽस्याविवक्षित इति प्राप्तम्, ततश्च भस्महोत्र जुहु- 15
 यादित्येतद्वक्तव्यं न साधीय, अभिहोत्र जुहुयादित्येतत्साधीय इति केन हेतुना परिच्छेद्यम् ?

किञ्चायत्—

युक्ततरी तु तदविवक्षा, वक्ष्यमाणन्यायदर्शनात्, अर्थतत्त्वतः प्रत्वात्तस्या ।

(युक्ततरीति,) तदविवक्षा—अध्यायविवक्षा, किं कारणं ? वक्ष्यमाणन्यायदर्शनात्, वक्ष्य-
 माणो हि विधिविधिनयेऽयं न्यायो द्रक्ष्यते भवता 'पुरुष एवेदं सर्वं'मित्यादि, तद्दर्शनाच्चेदमन्यायविव- 20
 कत्वात्सत्त्वात्त्राभिहोत्र न होतैत्यर्थाभावादेवाविवक्षा न्याय्या, किं कारणं ? अर्थतत्त्वतः प्रत्वात्तस्याः,
 अर्थचक्षाद्वा विवक्षा भवितुमर्हति नान्यथेति ।

नोपादनं सार्धकं सम्भवतीति भावः । नानर्थक्यस्यैवेति, सवया क्वचिदप्यर्थऽपसिद्धस्य शब्दस्य विवक्षितार्थत्व न युज्यते
 वाच्यस्यैवामाकात् कस्याविवक्षेति भावः । प्रयुक्तस्येति, यदि शब्दस्य प्रयोगमात्रेणैव साधुता स्यात्तर्हि कोऽपि शब्दोऽनर्थको
 न स्यात् प्रयुक्तत्वादेव, तथा चायं शब्दः प्रमत्तप्रयुक्तोऽसह्यार्थत्वात् अवयव शब्दोऽप्रमत्तप्रयुक्तः सह्यार्थत्वादिति विशेषो 25
 न स्यात्, अतश्च दृष्टविशेषः शब्दानां साधकत्वनिरर्थक्ययोर्दर्शनात्, तथैव सिद्धानामभिमतन्वात्तद्विरोधश्चेति भावः । ननु
 सप्रयोजनं विशेषविवक्षयैव शब्दप्रयोगः । त्वयैवत इति प्रयोजने स्वार्थविवक्षा, विवक्षयैव शब्दप्रयोगे प्रवृत्तेरित्याशङ्कते-
 उपलक्षणादीति, केनापि प्रयोजनेनैव स्वायत्ताविवक्षा शब्दप्रयोगश्च विवक्ष्यते, अथवाऽपिशब्दस्याप्यविवक्षा इतो न
 कृता इतो वा भस्मादिशब्दस्य विवक्षा न कृता, तस्मात् स्वार्थविवक्षापि सप्रयोजनैवेत्याशयेन समाधत्ते—विवक्षाविवक्षयो
 रिति । नांतरीयकत्वस्यैव शब्दप्रयोगविवक्षणे दोषमाह—अभिशाब्दस्यापीति । ननु विवक्षया अप्यर्थाधीनतयाऽर्था 30
 भावादेवान्यादेरविवक्षा न्याय्या, अध्यादेरभावश्च पुरय एवेदं स्वयमेति वक्ष्यमाणत्वात् पुरुषव्यतिरिक्तार्थाभावादित्यभिप्रा-
 येगाह—युक्ततरीति । न केवलमविवक्षितस्वार्थस्य जुहोतेऽपादानं न्याय्यमपि तु सर्वयामेवान्यादिपदानामिति भावः । जुहो-

तदुपसहस्राह—

एव तावद्दोषान्तराभिधानमपि, अप्रत्यायकत्वमस्य वाक्यस्य, अप्रत्यवेक्षितार्थयाथातथ्योक्तेर्वाचप्रलापनदनुपदेशत्वम् ।

एव तावदित्यादि, एव—अनन्तरोक्तोपपत्तिविधिना, अग्निहोत्रा कुर्यादित्येतस्मिन्नर्थे प्रदर्शित दोषत्वान्, अथवा अग्निहोत्र कुर्यादग्निहोत्र जुहुयाद्धवा कुर्यादग्निहोत्र हवन कुर्याज्जुहुयादित्येवमाद्यर्थे प्रदर्शितदोषत्वान्, ताद्यच्छब्द प्रसार्थे । दोषांतराभिधानमपि—भविष्यत्येव तावद्दोष इत्यप्रत्यायकत्वमस्य वाक्यस्य । कुत ? अप्रत्यवेक्षितार्थयाथातथ्योक्ते, वाचप्रलापवत्, यथातथामावो याथातथ्य, अप्रत्यवेक्षितस्मार्तिचारितस्य अर्थस्य याथातथ्यमप्रत्यवेक्षितार्थयाथातथ्यम्, तस्मादप्रत्यवेक्षितार्थयाथातथ्यादुक्त्वात्सा अप्रत्यवेक्षितार्थयाथातथ्योक्ते । किं स्वरूपोऽयमर्थः, केन वा रूपेण प्रमाण प्रमेयो वेत्यप्रत्यवेक्षितस्यार्थस्योक्ते, शब्दस्वार्थस्य वा प्रत्यायकस्वरूपमप्रत्यवेक्ष्योक्तत्वात्तस्याप्रत्यायकत्वम्, अर्थत्वाच्च शब्दस्वदभिषेयो वाऽप्रत्यवेक्षितार्थयाथातथ्योक्तेरेवाप्रत्यायक प्रधानादिवत् वैधर्म्येण । तस्मादप्रत्यवेक्षितार्थयाथातथ्योक्ते । यदि शब्दद्वारेण यथार्थद्वारेणोभयथाऽप्यप्रत्यायकत्व सिद्धमतश्चाप्रत्यायकत्वादनुपदेशत्वं वाचप्रलापवदेव ।

विज्ञायत्, अग्निहोत्र हवन कुर्यादित्येतस्मिन्नेवान्तरोक्तेऽर्थे दोषान्तरं भ्रूम —

तदभिप्रायवदग्निहोत्र हवन कुर्यादित्येतस्मिन्नर्थे हवनानुवादेन विशिष्टेऽग्निहोत्रे तस्य कर्मणः परपरिकल्पिताऽऽत्मादिवदलौकिकत्वात्प्रसिद्धस्वरूपत्वात् करणासिद्धिः ।

त्वदभिप्रायवदित्यादि, त्वदभिप्रायेण तुल्य त्वदभिप्राय इव त्वभिप्रायवत्, यथात्वदभिप्रायेऽग्निहोत्र हवन कुर्यादित्येतस्मिन्नर्थे हवनानुवादेन विशिष्टेऽग्निहोत्रेऽभ्युपगम्यमानेऽग्निहोत्रस्य कर्मणस्त्वदिष्टस्य सात्त्यादिपरपरिकल्पिताऽऽत्मादिवस्तुत्त्वंत्यालौकिकत्वात्प्रसिद्धस्य दुर्ज्ञानत्ववदलौकिकत्वात् । अप्रसिद्धस्वरूपत्वादुर्ज्ञानत्वमविज्ञातस्य च करणासिद्धिः—सा हवनत्रिया न सिद्धतीत्यर्थः ।

अत्र परेणाधोच्येत परिहार —

अधोच्येत विध्यन्तरविधानशैत्या तस्मिद्धि, यथा यूप छिनत्तीत्यादि पूर्वं विधाय पश्चात् पलाशमष्टाघ्नमित्यादीनीति, एतदपि न, धैपम्यात्, न हि सष्टेदनक्रियाकाल एव

तिशब्दवत्त्वेना शब्दानामभिधानार्थत्वे दोषमाह—एव तावदिति । एतस्मिन्नर्थे इति, अग्निहोत्र कुर्यादिति वाक्यस्य विशेष । अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम इति वाक्यस्य तावत्पर्यन्तं यावत्तोऽर्थोविहितस्त्वावदर्थे प्रदर्शितदोषत्वान्त्वभिप्रायेणाह—अथवेति । दोषांतरेति अप्रत्यायकत्वमस्य वाक्यस्येव तावद्दोषो भविष्यतीति दोषांतराभिधानमपीति सम्भवः । अप्रत्यवेक्षितेति, अर्थस्वरूपमविचार्य वाक्यस्योक्तेरप्रत्यायकत्वात्, शब्दस्यापि यथा तथा भावेनोक्तं विवक्षितार्थवाक्यत्वं तत् । शब्दाद्यथापि प्रत्याय्यप्रत्यायकभावमविगणयामिधानादप्रत्यायकत्वं तदिति भावः । वाचप्रलापो यथा शब्दाद्योभयद्वारेणाप्रत्यायकत्वादनुपदेशरूपत्वमेवमपि वाक्यमित्याह—वाचप्रलापवदिति । ननु हवनानुवादेनाग्निहोत्रविधानेऽग्निहोत्रस्वरूपस्यैव पूर्वमप्रतिज्ञे फल तस्य विधानं सम्भवति नहि सर्वथाऽग्निहोत्रविधानं युज्यत इत्याशयेनाह—त्वदभिप्रायवदिति । अयं क्रियाकालोऽग्निहोत्रशब्देनोच्यत इति विधानान् पूर्व विज्ञानमावात् परपरिकल्पिताऽऽत्मादिवस्तुत्त्वंत्यालौकिकत्वात्प्रसिद्धत्वात्तदभिप्रायेण इति भावः । ननु प्रथममनिगमरूपेण सामान्यतो विधाय तत् इति स्तब्धता प्रदर्शयित्वा पूर्वोदितं कर्म निर्णयते यथा सामान्येन प्रथमं यूपं छिनत्तीति यूपं विधाय तत् पलाशसम्बन्धि विस्वसम्बन्धि वाऽष्टाशोणात्सन्निभेवमित्येति कालव्याप्तं प्रदर्श्य यूपस्वरूपं यवस्थाप्यते तथा प्रष्टेऽपीत्याह—अधोच्येतेति । वाक्यं क्वाक्यतया कर्मणो हि विशेषस्य

यूपः, किं तर्हि ? सस्कृतः सन् भविष्यति यूप इत्थंस्वरूपस्य तस्य काष्ठस्य तदा यूपत्वं नामतो युक्तम्, न पुनरग्निहोत्रस्य तदैव सतः सस्कारनिरपेक्षस्य ।

अथोच्येत विध्यन्तरविधानशैल्या तत्सिद्धिरिति, अग्निहोत्र जुहुयादित्येतस्माद्विधे-
रन्यो विधिर्विध्यन्तर यूप छिनत्तीत्यादि, तस्य विधान विप्रकृतनिरूपण पूर्व, पश्चादितिकर्तव्यताभि-
निरूपण शैली-स्वभाव तथा शैल्या दृष्टया विहितत्वादस्यापि विधेः सा शैलीत्यनुमानात् सिद्धिर्भवति, 5
कस्य पुनर्विधेः विध्यन्तरविधानशैल्या सिद्धिर्दृष्टा ? यथा यूप छिनत्तीत्यादि यावत् पलाशमष्टास्रमि-
त्यादीनि शैल्यनुमाने दृष्टान्तमाह । यथाऽत्र पूर्वमविवक्षितनिश्चयाधारणात्मिका कर्तव्यता चोदिता
पश्चाद्पलाश पलाश यैस्त्वञ्चेत्यादीतिकर्तव्यताचोदनया स्वरूप व्यवस्थाप्यते तथेहापि । आचार्य आह—
एतदपि न वैपम्यात्, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः शैलीवैपम्यात्, तद्वैपम्य कालत प्रसिद्धितोऽवधारणतश्च ।
सक कालतस्तावन्न हि स छेदनक्रियाकाल एव यूप, भवतीति वाच्यशेषः, छेदनाद्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । 10
किं तर्हि ? छेदनादिक्रियाभिः सस्कृतः सन् भविष्यति यूप, इत्थं स्वरूपस्य तस्य काष्ठस्य तदा यूपत्वं
नामतो युक्तम्, यूपस्वरूप कालान्तरभाव्यर्थापेक्षितं न पुनरग्निहोत्रस्य तदैव सतः सस्कारनिरपेक्षस्य
कालान्तरभाव्यर्थापेक्षणमिति वैपम्यम् ।

इतर आह—

ननु वत्सो दत्तक इत्यादि यानत् स्थूणेन्द्र उच्यते तादर्ध्यात्, एतं यूपार्थं दारु यूप- 15
स्तकालत्वादत्रोच्यते, छेदनस्य संस्कारता न विहिता स्यात्, यूपस्य निर्वृत्तत्वात् तस्यामस-
त्याञ्छिदिरविप्रक्षितार्थः स्यात् तस्माद्यावदेव यूप स्वीकरोति तावदेव छिनत्तीत्युक्तं भवति,
छिनत्ते सस्कारार्थरहितत्वात्, अदृष्टार्थो वा ।

ननु वत्सो दत्तक इत्यादि, यावत् स्थूणेन्द्र इति, यथाऽत्र तादर्ध्यात्ताच्छ- 20
दारु यूप इति कालत्वात्, अत्रोच्यते छेदनस्य संस्कारता न विहिता स्यात्, यूपस्य निर्वृत्तत्वात् तन्नि-
र्वृत्तनार्थो हि छेदनसस्कार । तस्यामसत्याञ्च संस्कारताया छिदिरविप्रक्षितार्थ-
सस्कारार्थ-

रूपनिर्णय यत्र पदाभिहितपदार्थयोराकाङ्क्षादिभिः सम्भ- 30
तो ज्ञातं पुनश्च शेषशेषिभावादाकाङ्क्षायां वाक्यार्थयोरन्यो भवति
तत्र वाच्येकसाध्यतेति । तथा च वाक्येकवाच्यतया पदेनवाच्यतया वाऽऽज्ञातिभावमापन्नियाकल्पस्याग्निहोत्रसङ्गम्य स्वर्गसा-
धनव्ययमिहोत्र जुहुयात् स्वर्गमाह इति वाक्येन विधीयते इति भीमासना । यथा यूपमिति । यथा यूपे पञ्च भग्नादीति
परव्याप विनियुक्तं यूपे तस्यालौकिकत्वात् कोऽसौ यूप इत्यपेक्षिते सादिरो यूपो भवति, यूप तपति, यूपमष्टाधीकरोति, इत्या- 25
दिभिर्भगवैकाक्षणादि विधिपरैरपि चरुदाराऽऽपिष्ट विधिदृष्टम्यान दार यूपो मम्यत इति भावः । ननु वत्स इति, पुनरेच्छया
स्वीकृतो वृणको वागो वत उच्यते, इन्द्रोद्येन हता स्थूणा इन्द्र उच्यते तदधत्वात्तथा यूपान् दारु यूप उच्यते इति मत्व-
प्रतिभाति, तादर्ध्यात्ताच्छब्दमित्युक्तं अत्र मत्व गमनामताभोद्धत वेदितव्यम् । यूपं छिनत्तीत्यादीर्भीमासना- छेदनादिघसृ-
ष्टान् दार्वादीनां पूर्वमवगम्य संस्कारविधिव्यवर्थादनवगमे दृष्टेदत्वावधोगात् तद्विधानानुपपत्तिरिति यूपवादिनातिवाच्यत्वेन
यूपमिदृशज्ञानाम्, संस्काररहितेऽपि प्रयोगदर्शनात्, यत्र तु तथा प्रयोगान् न दृश्यते तत्र स्वीकृत एव संस्कारवाच्यमि- 30
त्युक्तम् । तत्कालत्वादिति, छेदनक्रियाकालत्वमेव यूपस्य न तु छेदनेतरकालभाव्यर्थापेक्षित्वं यूपस्यस्यस्यतो न वैपम्य-
प्रतिशेषयूपस्य द्यापिदि भावः । समापते-छेदनस्येति यदि छेदनत्वात् एव यूप छिदन्मर्दि चरुदरमिधावैयर्थ्यं यूपस्य
निष्पद्यत्वात्, तस्य छिदिधात्वर्थोऽविप्रक्षित सार, यूपस्वीकरणकात् एव छेदनस्यापि स्वीकृतत्वात् । आनर्थक्ययोपस्थाप्यते

त्वेऽनर्थक एव छिदि स्यादित्यर्थं , तस्माद्यथादेव यूप स्वीकरोति स्वत्वेन परिगृह्णातीत्युक्तं भवति तावदेव छिनत्तीत्युक्तं भवति, छिनत्ते सस्कारार्थरहितत्वात् । मा भूदय दोषो दृष्टविरुद्धत्वाद् अह-अष्टप्राथ्यं वा, स्यादिति वर्त्तते नैवाष्टप्राथ्यं तत्फलत्वात् । एव तावत् कालतः शैलीनैपम्यादयुक्तमुक्तं विध्यन्तर-विधानशैल्या तस्मिद्धि यूप छिनत्ति पलाशमष्टास्रमित्यादिवदिति ।

अवधारणवैपम्येऽपि—

अत इयं या तत्र भावना यूप छिनत्ति छेदनेन यूप स्वीकरोतीति तत्र न छेदनमेवा-
वधार्यते अष्टास्रकरणादीनामसस्कारत्वप्रसङ्गात्, किन्तु स्वीकरोत्येवेत्यवधार्यते सेह हवन-
विधिवाक्येन न शक्याऽऽश्रयितुम्, अवधारणासम्भवाद्धवनेनाग्निहोत्रं करोतीति हवनाद्य-
न्यस्याग्निहोत्रस्याभावात् ।

10 अत इयमित्यादि, अनन्तरोक्ता येयं भावना तथैव भावनायाऽवधारणवैपम्यमपि भावयि-
ष्यामि अत आह—या तत्र भावना यूप छिनत्ति छेदनेन यूप स्वीकरोतीति, छिदि सस्काराभावे यूप-
स्वीकरणाथताया उच्यते, तत्र च कथमवधारणं ? उच्यते, न च छेदनमेवावधार्यते, यतः स्वीकरो-
तीति वर्त्तते, फलत्र दोष इति चेत् ? यत एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमष्टास्रकरणादीनामसस्कारत्वप्र-
सङ्गं, तदत्र प्रसक्तम् । तत्र नेष्यते किन्तु स्वीकरोत्येवेत्यवधार्यते स्वत्वेनापरिग्रहप्रतिषेधार्थमेपाऽव-

15 धारणभावना यूपे, सेह हवनविधिवाक्येन न शक्याऽऽश्रयितुम् । किं कारणमशक्येति चेदवधारणा-
सम्भवाद्धवनेनाग्निहोत्रं करोतीति, कथं पुनरसम्भय ? यस्याद्धवनेनाग्निहोत्रं करोति न प्रग्रज्यादिना,
न च करोत्येवेत्यवधार्यते स्वर्गादिकामाभावे करणाभावादित्यवधारणवैपम्यम्, हवनेनाग्निहोत्रं करो-
तीति हवनाद्यन्यस्याग्निहोत्रस्याभावात् ।

अत एव प्रसिद्धिवैपम्यमपि—

20 तस्याग्निहोत्रस्याप्रसिद्धस्य क्रियाकलापाभिमतार्थानामधेयमात्रत्वात् प्रसिद्धयूपद्रव्यछे-
दनादिवैपम्यम् ।

(तस्येति,) मात्रग्रहणेन नामधेयत्वसामान्यमेवानुमीयेत नार्थविशेषम्, इदं तदग्निहोत्र-
नामास्त्विति, तस्मात् प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यामपि वैपम्यमिति ।

छेदनमष्टप्राथ्यं वा भवेदिति भावः । छिदरेष्टप्राथ्यं च नेष्टा यूपफलकत्वाभ्युपगमादित्याह-नैवाष्टप्राथ्यं इति । ननु छेदनस्य
25 संस्कारत्वाभावे यूप छेदनेन स्वीकरोतीति भावना कार्यं तस्या भावनाया न छेदनमेवावधार्यते, स्वीकरोतीति वर्त्तनात्, अष्टा-
स्रकरणादीनामसस्कारत्वप्रसङ्गात् ततोऽन्यत्रावधारणं कार्यम्, स्वीकरोत्येवेति स्वत्वेनापरिग्रहप्रतिषेधार्थम्, हवनविधिवाक्ये
त्ववधारणमाश्रयितुं न सम्भवति करोतीत्येवेति न शक्यतेऽवधारयितुम्, कामनाभावेऽकरणत्वात्, नापि हवनम्, हवनादन्य
स्याग्निहोत्रस्याभावादित्यवधारणवैपम्यमित्याह-अत इयमित्यादिना, सीमांसकमते तु यूप छिनत्तीत्यादीनां विधायकत्वेन
नियामकत्वाभावादवधारणवकाश एव नास्ति । हवनेनाग्निहोत्रं करोतीत्यपि नाग्निहोत्रं श्रुत्यादिति वाक्यस्यार्थ इति । अतः
30 एवेति हवनवपम्यस्याग्निहोत्रस्याभावादिवैपम्यं । अग्निहोत्रमप्रसिद्धं त्रियाविशेषममुदायस्यैव नामत्वात् त्रियाणांवाप्रसिद्धे,
यूपेन्द्रव्यविशेषनामत्वात् प्रसिद्धमिति प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां शैलीवैपम्यमाह-तस्येति । छेदनादिसंज्ञितपलाशानामर्त्वं हि यूपं
चन्द्रस्य ननु च्छेदनात्त्रियाकलापमात्रमात्मन् अग्निहोत्रनाम तु केवलं त्रियाकलापस्येति भावः । नन्वग्निहोत्रशैल्या प्रमाणत्वे
प्रसिद्धवैपम्यवधारणवैपम्यादेव यूपक्रियासाक्षात्भावात् यथ यूपच्छेदनादिविध्यन्तरविधानशैल्याऽसमानयाऽग्निहोत्रशैलीसिद्धि

अतस्तदर्थत्रयमुपसहस्य हेतुत्रयनिगमनार्थमाह—

शैलीप्रामाण्ये चास्य शैल्या यूपक्रियाऽयाथाध्यात् तत्सिद्धिरयुक्तैव ।

(शैलीप्रामाण्य इति) शैलीप्रामाण्यश्चावलम्ब्यमानस्याग्निहोत्रस्य यूपक्रियाया उक्तविधि-
नैवायाथाध्यात्, यथार्थस्य भावो याथाध्यात् न याथाध्यायमयाथाध्यात् तस्मादयाथाध्यात् यूपक्रियाया अग्नि-
होत्रक्रियाया शैलीसाम्य नास्ति, अतो न युक्त विध्यन्तरविधानशै-या तत्सिद्धिर्यूपच्छित्त्वादिबदिति । 5
अथवा शैलीप्रामाण्य—शैल्यनुमान तस्मिंश्च शैलीप्रामाण्येऽभ्युपगम्यमाने चाग्निहोत्रस्य शैल्या यूपक्रि-
याया अयार्थाध्यात् कथङ्कार विधिविध्यन्तरशैल्योस्तुत्यार्थताऽप्रसिद्धेरलौकिकत्वात्तुमानानुपपत्तेः,
लोके हि दृष्टमनुमीयते न तु यूपकरणमष्टास्त्रादिरूपमग्निहोत्रकर्मधर्मस्वरूप पृथग्भूत प्रसिद्धमस्ति यत्-
स्तच्छैल्याऽग्निहोत्रशैल्यनुमीयेत तस्माच्छैलीप्रामाण्ये चास्य शैल्या यूपक्रियाया अयाथाध्यात् तत्सि-
द्धिरयुक्तैव । हवनानुवादादिप्रमाणे हवनानुवादादिप्रमाणे हवनानुवादादिप्रमाणे हवनानुवादादिप्रमाणे चोक्तन्यायेन दृष्टान्तवैपम्यान्- 10
शैल्यनुमानमिति ।

आह—

ननु सेवादिवत् क्रियामात्रत्वादितिकर्तव्यताभ्यः प्रतिपत्तिस्तन्न, भजनार्थसेवाया,
ज्ञातत्वे तासां सेवार्थत्वात् अज्ञातत्वे तदर्थाप्रतिपादनात्, न त्वेवमग्निहोत्रावयवक्रिया ज्ञाता
अवश्यञ्चैतदेवमितरथा प्रतिक्रियं पृथक्त्वापत्ते । 15

(नन्विति) यद्यप्यग्निहोत्रक्रियामात्रत्वे यूपच्छेदादिशैलीवैपम्य तथापि सेवादिक्रियावदेव
तद्भविव्यति यथाहि सेवेत्युपस्थानाञ्जलिकरणादिस्वाम्याज्ञानुवृत्तिभजनार्थाविशेषेण मनोवाक्कायपरिस्-
न्दभेदादिमर्थैश्च स्वामिचित्तानुरोधलक्षणा, एवमग्निहोत्रात् एका क्रिया न सा स्वावयवकलापव्य-
तिरिक्ता वाचिदस्ति, तस्मात्ता एव पश्चालम्भनप्रोक्षणादिक्रिया अग्निहोत्रमित्यभेदेनोच्यते, आदिप्रह-
णात् कृषिवाणिज्यादिक्रियामात्रत्वम्, ताभ्य एवेतिकर्तव्यताभ्यः प्रतिपत्तिस्तथेहापि । अत्रोच्यते तन्न 20
भजनार्थसेवाया ज्ञातत्वे तासां सेवार्थत्वात्, अत्रापि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैपम्यादिसम्बन्धः ।
सदृशयति—मचन मक्ति सेवार्थं सेवाया इति भजनार्थसेवा तस्मां सेवाया ज्ञातत्वे तासां तदवयवा-
भिमतानामुपस्थानाञ्जलिकरणादीनां सेवार्थत्वात्, अज्ञातत्वे तदर्थाप्रतिपादनात् । ज्ञाता एव हि ताः

रुकेत्याह—शैलीप्रामाण्ये धेति, अग्निहोत्रशैलीप्रामाण्ये चेत्यर्थं, यूपक्रियाऽयाथाध्यात्—यूपक्रियाया अग्निहोत्रशैल्या
सांस्याभावादित्यर्थं । अथाग्निहोत्रयूपक्रियाशैल्योरप्रमाणतामुक्त्वा सम्प्रति शैलीत्वहेतुनाऽग्निहोत्रशैल्या यूपक्रियाशैलीरथा 25
न्तेनाऽनुमान न सम्भवतीत्याह—अथ धेति । साप्याप्रतिष्ठाऽनुमान न सम्भवतीत्याह—तस्मिंश्चेति । हवनानुवादादिप्रयो
भेदेऽपि शैल्यनुमानानुसम्भवाह—हवनानुवादादिप्रयोरिति । ननु यथोपस्थानाञ्जलिकरणादिक्रियाकरणाप एते कृतेषु यथेदेने-
च्यते तया पश्चालम्ब्यावयवक्रियाकलाप एवामभेदेनाग्निहोत्रमुच्यते ताधानवयवक्रिया इति कर्तव्यताभिः प्रतिपद्यत इति सेवा-
दिक्रियावदेवाग्निहोत्रमित्येत्याह—यथादीति । ज्ञानैव सेवा भजनार्था भवितुमर्हति नाज्ञाता, तथा तदवयवक्रिया अपि,
अग्निहोत्रं तदवयवक्रिया या अज्ञाता एवेति सेवतो वैपम्यमित्याह—अत्रोच्यत इति । इदमत्राप्येवम्, मीमांसकैर्गर्भितं 30
विषय निर्णयपुरुरेवम्, निर्णयश्च धार्यतो लोकानां वा, पश्चालम्बनावयवक्रियाणां तादात्म्यान्तरैः श्रेयमूर्तेः प्रतिपत्तिः,
अग्निहोत्रानु अवयवार्थनिर्णयश्च इत्येवमिति यादिवन्नाम न तद्भिरदारिवत्, अवयवार्थस्याभिद्वयताया अर्थार्थं कान्दन्तरेण कान्त-
त्वारियुच्यत इति । तासां सेवार्थत्वादिदिति, इय सेवेति सेवापदार्थज्ञानं चानुवृत्तिरुक्त्यानां तदर्थं

सेवेति प्रतिपत्तिं जनयन्ति नान्यथा, न त्वेवमभिहोत्रावयवक्रियाः शाताः तस्माद्द्वैपम्यम्, अवश्य चैतदेव, इतरथा प्रतिक्रिय पृथक्त्वापत्ते, यथा वृषिसेवयो परस्पर तदङ्गक्रियाणाञ्च पृथक्त्वम्, तदङ्गत्वेनाज्ञातत्वात्, एवमभिहोत्रस्य तदङ्गक्रियाणां स्यात्—न तु भवति तदङ्गत्वेनाज्ञातत्वादभिहोत्रमादीनामिति ।

आह—

नात्रापि ह्यनादीना दानाद्यर्थत्वाद्वैपम्यम्, उत्तरक्रियामात्रत्वाच्चैतदपि न, लोकविदितदानाद्यर्थानुबद्धेतिकर्तव्यतामात्रार्थतापत्ते, न चैतदपि दृष्टं वा, अग्निसम्प्रदानत्वविरोधात् ।

(नात्रापि) नात्रापि दानाद्यर्थत्वाद्वैपम्यम् किं कारणं ? अत्रापि हुदानादनयोरिति दाना-

द्यर्थत्वाद्व्यवनादीना नाज्ञातत्वमतोऽभिहोत्रस्यापि ज्ञातदानाद्यङ्गक्रियात्वात् साम्यमेव सेवादिभिः ।

विद्वान्व्यत्—उत्तरक्रियामात्रत्वाच्च, यथा सेवाया उत्तरक्रियामात्रत्वमुपस्थानादीनामेवमभिहोत्रस्याभिहो-

त्रमादीतिकर्तव्यतानामित्येतदपि न, लोकविदितदानाद्यर्थानुबद्धेतिकर्तव्यतामात्रार्थतापत्ते, एवमपि लोक-

विदितैर्दानाद्यर्थानुबद्धाया इतिकर्तव्यताया योऽर्थस्तन्मात्रार्थत्वमापन्नमभिहोत्रस्य, लोके ह्यनुग्रहार्थं स्वस्य निसर्गो दानम्, सङ्गत्वं प्रीत्या दानमस्मिन्तत्सम्प्रदानम्, तस्मै दानं यत्र स्वपरानुग्रहो विद्यते तादृशे स्वागो दानं, न तु यत्र क्वचन मूत्रपुरीपादिविसर्गवद्भव्यविसर्गो भस्मनि वा सर्पिं प्रक्षेपयत्, तस्मात् स्वपरोपकारमेवापौ मर्पिरादिविसर्जनं सर्वं स्यात्तच्चैतदपि दृष्टं वा, किं कारणम् ? अग्निसम्प्र-

दानत्वविरोधात्, तस्याभेदेहनात्मकस्य सर्वद्रव्याणां विनाशकस्य सम्प्रदानत्वविरोधात्, छिन्नपाणेर्न-
त्स्यामयदानवत्, मुपितस्य वा चौराभयप्रदानवत् ।

यदि चाग्नय इति सम्प्रदानविशेषो लौकिक एव, ननु लौकिक एव गृह्यमाण इत्याद्युक्त-
दर्शनवदनर्थकं । नैव सा तदाभत्वात्, अदानात्मकत्वात्, यथा वालरमणकादिक्रियाया-

युज्यत इति भावः । अवश्यञ्चैतदेवमिति, ज्ञातानामेव तासामवयवक्रियाणां तदर्थत्वमित्यवश्यं स्वीकार्यमिति भावः ।

इतरथेति, अवयवावयवविविक्तानवैपुर्वं यथा वृषिसेवयो योऽयमज्ञात्रिभावाभावाङ्गित्वं यथा वा तत्तदङ्गक्रियाणाञ्चाङ्गिनो
भेदत्वयैवमभिहोत्रस्य तदङ्गक्रियाणाञ्च भेद स्यात्तच्चैतत् सेवातो वैपम्यम् तदङ्गत्वेन क्रियाणामङ्गतादिति भावः ।

मीमांसका अभिहोत्रं ह्युच्यते स्वर्गकाम इत्यादीनां विनियोगविधित्वं स्वीकृतवन्ति । विनियोगो नामाज्ञात्रिभावः, अत्र प्रधानबोधो
विधिर्विनियोगविधिरिति लक्षणम् एतस्य विधेः सहकारिभूतानि पदं प्रमाणानि, द्युतिरिति वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभेदात्,
एतत्सङ्घट्टेन विधिनाऽङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतेऽभ्याप्यत्वरूपं पाराध्यापरपर्यायं ज्ञाप्यत इत्याहुः । ननु हवनस्यार्थां दानं दाना

शयैव हुधातुना निपन्नत्वात् दानस्य नैके ज्ञातमेव न स्वज्ञातम्, तदङ्गक्रियायाश्चाभिहोत्रस्य सेवादिभिस्तु यतैवेत्याहुः
नात्रापि । साम्यं हेत्वत्तरमप्याह—उत्तरक्रियेति, उपस्थानादीनां यथा सेवा उत्तरक्रियामात्रं तथाऽभिहोत्रमपि
अभिहोत्रमादीनामुत्तरक्रियामात्रमिति मुख्यमित्यर्थः । अथ सेवादिस्तुत्यत्वेऽभिहोत्रस्य लोत्रप्रतिददानाद्यर्थक्रियावदेव तन्मात्रार्थत्व

स्यादित्युत्तरयति—लोकप्रदितेति । कथं लोके दानं प्रसिद्धमित्यनाह—लोकं हीति, स्वपरानुग्रहाय इत्यादेस्त्वागो दानं
मित्यर्थः । योऽपि स्वागो न यत्र हुनापि क्वचित् स्थानं इत्याह—सङ्गत्वेति, दानपात्रतामात्रमेव दर्शितम्, नैव

युपार्थानिभिः संप्रदानता सम्बद्धं प्रदीयतेऽस्मिन् तत्सम्प्रदानमिति व्युत्पत्तिरिति सत्यं सम्प्रदानत्वात्, दानक्रियाकर्मणा कर्तुं
यमभिप्रैति सम्बन्धेन सम्बद्धमीषते वा तदाधिधकारकस्य सम्प्रदानत्वात्, तथाचोपम् 'अनिराकरणात् कर्तुं त्वत्वात्
धर्मोपेक्षितम् । श्रेणानुमतिभ्याश्च लभते सम्प्रदानताम् इति । महाभाष्येऽहंताऽवर्थाया अविवर्जितत्वाच्च अत एव सति
चोपेक्षाय विध्याय चोपेक्षां ददातीत्यादि प्रयोगः । ननु हवनदानक्रियाकर्मणा हविराग्निना होत्रा सम्बद्धमित्येवमाणात्वाद्भौतिकं
सम्प्रदानत्वमस्यैवेत्याहुः—यदि चेति । एतं र्हेति पूर्ववर्गीकृतं एव गृह्यमाणेऽथ विचारानर्थक्यं नोत्रमात्रमात्रम् ।

मन्योऽन्यदानभोजनादिक्रिया । प्रधानादिवादसाधुता वा, प्रसिद्धिविपरीततत्त्वस्थितार्थ-
त्वात्, वेदवादासाधुता वा तेषा स्यात् ।

(यदि चेति) अत्रय इति सम्प्रदानविशेषो लोकयज्ञतुल्यत्राणौकिक एव, ननु लौकिक एव
गृह्यमाणोऽर्थे इदमेव नैव वेति विचारोऽर्थवान् न भवेत्, यदि भवेद्यतुष्पात्त्वे सत्युत्सुख गमनाल्लोमवान्
हरिणवन्मण्डूक, तत एव वा निर्लोमा हरिणो मण्डूकवत्स्यादिति प्रसिद्धिविपरीत सिद्धयेल्लोकप्रामा- 5
ण्यकरणत इति तत्प्रसक्तमिहापीत्याह—ननु लौकिक एव गृह्यमाण इत्याद्युक्तदर्शनवदिति । नैव सेत्यादि,
अत्राप्यनिष्ठापादनसाधनम्, नैव सा तथाभूतार्था ह्यनक्रिया, तदाभत्वात्, तदाभत्वमस्या परमार्थ-
नादानात्मकाऽऽपादानात्, तच्च सिद्धम्, यथा बालरमणकादिक्रियाया स्वाह्नत्रादिसज्ञादिक्रियायामन्योऽ-
न्यदानभोजनादिक्रियास्तदाभाः एवमिदमपि दानमग्नौ प्रक्षेप इति, इदन्त्वनिष्ठापादन प्रधानादिवादसा-
धुता च प्रसिद्धिविपरीतेत्यादि, प्रसिद्धेर्विपरीत तत्त्व तद्भावस्तत्त्व प्रसिद्धिविपरीते तत्त्वे स्थितोऽर्थोऽस्य 10
वादस्य तद्भावात् प्रसिद्धिविपरीततत्त्वस्थितार्थत्वात्, वेदवादवत् साधुता स्यात् प्रधानससर्गभ्रण-
मज्ञायात्मकादिवादाना प्रधानादिवादाना वाऽसाधुताऽभ्युपगमयदुक्तहेतोर्वेदवादासाधुता वा स्वादि-
त्युभयथाऽप्यनिष्ठापादनम् ।

अथाऽग्निहोत्रमित्यस्यापूर्वविशेषाभिधानार्थतैव कल्प्यते तथा सत्यपूर्वाभिधाने कोऽर्थ
कृतः स्यात् ?

15

अथाग्निहोत्रमित्यादि, अथेत्यधिकारान्तरे, अथ तेषु विकल्पेष्वग्निहोत्रशब्दस्य क्रियावा-
चित्वे सार्थया दोषोत्पादभीतेन परेणाग्निहोत्रमित्यस्यापूर्वविशेषाभिधानार्थतैव कल्प्यते न पूर्वोऽपूर्वोऽ-
ट्टो धर्मविशेष, तदभिधानमर्थं प्रयोजन व्यापारस्तद्भावोऽपूर्वविशेषाभिधानार्थतैव कल्प्यते । विशेष-
पदाब्द परस्परविशिष्टाभिर्भ्यहसस्थानादिभिरप्रिष्टोमादिभिरिष्टिभिरभिव्यज्योऽपूर्वोऽपि विशेष्यते, द्रव्य-
मश्रदेवतादिविशिष्टाभिर्मा भूद्यहसज्ञाया त्रियाया एव धर्मत्वमिति । यथा कैश्चिन्मीमांसकैरेव 20

लोकाप्रामाण्ये वा प्रसिद्धिविपरीतसिद्धित्युत्तरयति—ननु लौकिक एवेति । अत्रापीति, लौकिकत्वज्ञेऽप्यनिष्ठापादनत
इति कृत्वाधनमाहेति भाव । तानेव साधयति—नैवमिति, सा ह्यनक्रिया न लोकप्रसिद्धदानादिभवा, तदाभत्वात्, यथा
बालरमणभियायामन्योऽन्यदानभोजनादिक्रिया इति प्रयोग, यथा बालेन कीर्त्तय कृतक्रियामध्ये कीर्त्तारूपा एव परस्पर-
मसादिसदानभोजनादिक्रिया वास्तविकदानभोजनादिक्रियासाहादयेन भावमाना अपि न प्रतिज्ञदानभोजनादित्वरपात्त्यैव
ह्यनक्रियापीति भाव । तस्याहदाभत्वमपि परमाधतोऽदानात्मत्वत्त्वापादितत्वात् सिद्धमित्याह—तदाभत्वमस्या इति । 25
लौकिकरवेऽपरमप्यनिष्ठापादनमाह—इदन्विति । प्रधानादिवाद साधु प्रसिद्धिविपरीततत्त्वस्थितार्थत्वात्, वेदवादवत् ।
अथ वा वेदवादोऽसाधु, प्रसिद्धिविपरीततत्त्वस्थितार्थत्वात् प्रधानादिवादवदित्युभयथाप्यनिष्ठापादन एव लोकप्रसिद्धिविस्तार्य
प्रकाशय वादिति भाव । साध्यमतापेक्षया प्रधानेति, विशेषिकापेक्षया ससर्गति, यौद्धापेक्षया धरणमङ्कति । अथा
निहोत्रादिनिर्दिष्टयागादित्रियायापूर्वविशेषाभिधायकत्वे दोषदर्शनावाभिचारात्तरमारचयति—अथेति ।
नेवाभिधादिनिर्दिष्टयागादित्रियायापूर्वविशेषाभिधायकत्वे धर्मन्तरीकरात्तस्य चादान्तरस्यापारभाषत्वाच्छेष साधनत्वाभावेन याग 30
होमार्थैरेव धर्मो न तदपूर्वमिति गीर्गोयक, यागादिकर्तव्ये धार्मिकपदप्रयोगदर्शनात्तथा चाग्निहोत्रशब्दव्यापृत्तिनेपस्य धर्म-
व्यस्त्याभिधानमेव प्रयोजन तदभिधाने वा तच्छब्दस्य व्यापार कल्प्यते इति पूर्ववशाभिप्राय । विशेषपदाब्द इति, एतन्
विशेषोत्पन्न विशेषशब्द इत्यर्थ । अत्रत्रियाभिर् द्रव्यमश्रदेवतादिविशिष्टाभिरिष्टोमादिभिरिष्टिभिरभिव्यज्योऽपूर्व एव धर्मशब्द
वाच्यो भवेत्, त्रि-नु प्रधानभूतपदादिक्रियैव धर्मो मा भूदित्येवमं स्वमितुं विज्ञानन्द इति भाव । यथा कैश्चिन्मिति,

व्याख्यायते 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' (ऋ १०, ९०, १५) इति, किं कारणम्? तस्मिन्नर्थे प्रत्यक्षत एवानित्या क्रियाया अनन्तर फलसम्पन्नादर्शनात् क्रियावैफल्य-
दोषप्रसङ्गादग्निहोत्रमिति धर्म क्रियाभिव्यङ्ग्य इत्युच्यते, कार्यकारणोपचारादग्निहोत्राभिव्यङ्ग्योऽग्नि-
होत्रमिति ततोऽग्निहोत्र धर्मं जुहुयाद्भावयेत् स्वर्गकाम इत्येव वाक्यार्थो निर्दोष इत्येवमर्थे स्पष्टीकार-
यितुं विधिविधिनय पृच्छति—तथा सत्यपूर्वाभिधाने कोऽर्थं कृतं स्यात्? अर्थशब्दस्य प्रयोजनभि-
धेययोर्दृष्टत्वात् कोऽर्थं साधित? किं प्रयोजनम्? कथं स्यात्? कोऽभिधेय समर्थित. स्यात्।

विधिनयो प्रवीति—

यः स्वर्गकाम स हवनेनेतिकर्त्तव्यताविशेषेण स्वर्गं भावयेदिति कृतं स्यात्, न, विद्या-
पर्यायतत्त्वज्ञानोत्पादनार्थत्वादविद्यानिराकरणार्थत्वाच्च शब्दप्रयोग, तेन किमूनीकृत? याव-
० देवोक्तं भवति य स्वर्गं कामयते स जुहुयादिति तावदुक्तं भवत्यपूर्वं जुहुयात्स्वर्गकाम इति,
ततो भावनस्य गतार्थत्वान्नार्थं कश्चिदग्निहोत्रमित्यनेन। प्रसिद्धिविरुद्धा चैव कल्पना तस्य
तदर्थाभावात्।

(य इति) य स्वर्गकामः स हवनेनेतिकर्त्तव्यताविशेषेण स्वर्गं भावयेदित्ययमर्थं कृतः—
साधितं स्यादित्यर्थं। विधिविधिनय आह—विद्यापर्यायतत्त्वज्ञानोत्पादनार्थत्वाद्वाविद्यानिराकरणार्थ-
१५ त्वाच्च शब्दप्रयोग, तेन किमूनीकृतमर्थ्यादविद्याया इति न किञ्चिदूनीकृतमित्यभिप्रायः, तत्समर्थयति
यावदेवेत्यादि, यावदुक्तं भवति य स्वर्गं कामयते स जुहुयादिति तावदुक्तं भवत्यपूर्वं जुहुयात्स्वर्गकाम
इति नापूर्वोऽर्थोऽधिकोऽग्निहोत्रशब्देन लभ्यते हवनेनैव तस्याभिव्यङ्गात्वात्, जुहुयात् स्वर्गकाम इत्ये-
वावतैव गतार्थत्वात्, जुहुयात्—धर्मं भावयेत् स्वर्गकाम इत्येतस्या वाक्यार्थव्यक्तौ कोऽग्निशब्देन

केचिन्मीमांसका आहु य एव श्रेयस्तर स एव धर्मशब्देनोच्यते, यो हि यागमनुतिष्ठति स धर्मिकमिति समाचक्षते, यश्च
२० यस्य कर्त्ता स तेन व्यपदिश्यते यथा पाचको लाक इति तेन य पुण्येन नियमेन संयुक्तं स धर्मशब्देनोच्यते न केवल
लोके धेदेऽपि 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समाप्तनतीति भावः।
किमर्थं यथाक्रिया धर्मा न भवतीत्यत्राह—तस्मिन्नर्थ इति, ननु न तावद्यागशीर्षो स्वरूपमेव धर्मं, क्रियाया क्षणिक-
त्वेन वाशतरभाविस्रगसाधनत्वात्सम्भवात् क्रियावैधर्म्यात्। किन्तु यागादिक्रियाभि यज्ञो यथापारविशेषो धर्मः, कार्यं
धर्मोऽग्निहोत्रादिकारणस्योपचारादग्निहोत्रादिक्रियाभि यज्ञो धर्मविशेषोऽपि अग्निहोत्रादिशब्देनोच्यते इति न यथाक्रियाधर्म
२५ इति भावः। मीमांसकास्तु यागादिक्रियाया एव धर्मत्वमाहु, न त्वशातरव्यापारस्वरूपाप्यस्य, तद्रूपस्य
साध्यसाधनभावान्यथापुपपत्त्या हि तत्त्वत्पनम् फलकालेऽपि धर्मैवातयमिति व्यवहारान् तदानीमपि शक्ति-
सत्त्वात्पूर्वरूपना सति न पत्रमाधनत्वेन यागसाध्यत्वेन वा कल्पयितुं शक्यते श्रुतहायश्रुत-
फलत्वादिना शक्ति आत्मनो वा फलभोगयोस्तथाशातरव्यापारो न धर्मवदवाच्य-
ति वदन्ति, अत एव चोदनात्रक्षणोऽर्थो धर्म इत्युच्यते। ननु शब्दप्रयोगस्तत्त्वज्ञाना-
३० चानेन शब्दप्रयोगेण तथाविधेन भावितव्यम् न चैवमस्ति तेन शब्दप्रयोगेणाविद्याया ईदं,
पर्यायेति। जुहुयात् स्वर्गकाम इत्येतावच्छब्दप्रयोगेणानिलपितार्थत्वात् किमग्निहोत्रशब्द-
नयमिहोत्रशब्देन धर्मो विवक्षित स च हवनेनैव लभ्यते हवनाग्निहोत्रयोरेवार्थत्वात् तथा
हवनपदेनैवाभिव्यङ्ग्यते इति नामिपदेन न च होत्रपदेन प्रयोजनमस्तीत्याह—हवनेनैव तस्या-
मीमांसका हुपातुना हवनसामान्यधेयनात्तत्र च निर्विशेषं न सामान्यमिति यायेन हवनविशेषः

निरूपणासंभवः]

होत्रशब्देन चार्थः ? इति । अत आह—ततो भावनस्य गतार्थत्वात्, भवन्त धर्म भावयतो हेतुकर्म-
साधनसाध्यस्य घात्वर्थस्य भावनस्य जुहुयाच्छब्दप्रयोगादेश गतार्थत्वान्नार्थः कश्चिदप्रिहोत्रमित्यनेन, एव
सावदप्रिहोत्रशब्दस्य प्रयोगो निरर्थकः । प्रसिद्धिविरुद्धा चेत्य कल्पना लोके वेदे वा, तस्य तदर्थभावात् ।

अभ्युपेत्याप्यपूर्वविशेषाभिधानमप्रत्यक्षत्राग्निरूपण हवनेन नोपपद्यत इति श्रूम—

निरूपणत्रैधर्म्यात्, न च स प्रत्यक्षोऽपूर्वो यतस्तेन निरूपणमारभ्येत ।

5

(निरूपणत्रैधर्म्यादिति) इह हि यद्वृत्तादिवस्तु मृदानयनमर्देनादिक्रियया निरूपणार्थं
प्रत्यक्षत उपलब्धेर्वरं व्यपदिश्यते अनया क्रियया घटो निर्वर्त्तयते, अस्यास्तत्कार्यमिदं कारणमिति, दृष्ट-
कारणकार्यसम्बन्धत्वात्, न जातदृष्टपूर्वस्य, साधर्म्यदृष्टान्ताभावेऽनुमानाभावात् आह—न च स
प्रत्यक्षोऽपूर्वो यतस्तेन निरूपणमारभ्येत—हवनस्य कार्यं स इदञ्चास्य कारणमिति निरूपण व्याख्ये-
त्यर्थः, सा कथं व्याच्येति चेदुच्यते येन हवनेन दृष्टापूर्वनिर्वर्त्तनशक्तिना निर्वर्त्तोऽप्रिहोत्रारयोऽपूर्वो-
निर्वर्त्तयते तत्तथानुष्ठातव्यं हवनम्, यथा मृदानयनक्रियाघटनिर्वर्त्तनार्थमिति, तच्च न युज्यते, अत्यन्त-
मदृष्टकारणकार्यसम्बन्धत्वादनयोः सम्भावनयैवमपि कृत्वा कल्पनात्मिकयोक्तमपि न सम्भवतीति ।

येऽमिहित्वा दोषास्तत्परिहारमनादृत्य परेण प्रसिद्धिमात्रप्रतिपादनार्थम्—

अथोच्येत अस्यास्तावत्प्राप्ते वाक्यान्तरप्रापिता प्रसिद्धिर्भविष्यत्यत्रये होत्रमग्निहोत्र-
मिति, वाक्यान्तरानुबन्धाच्चेतिकर्त्तव्यताप्रसिद्धे ।

15

(अथेति) अथोच्येत—अस्यास्तावत् प्राप्ते प्रसिद्धिर्भविष्यतीति, ततो दोषपरिहारो भविष्य-
तीति, प्राप्तिरिति 'स्त्रिया चिन्' (पा ३।३।९४) इत्यत्राऽऽवादीनाञ्चेति वक्तव्यम्, 'शुरोश्च हल'
(पा ३।३।१०३) इत्यप्रत्ययेनापवादेन भा भूद्वाधेति । प्रापणात् प्राप्तेः वाक्यान्तरप्रापिता प्रसिद्धिर्भ-
विष्यति अत्रये होत्रमिति चतुर्थीसमासः योगविभागादश्वघासाद्युपसख्यानाद्वा रूपसिद्धिः । तदर्थ-
प्रसिद्धिश्च तत् करण तत्फलसम्बन्धश्च कर्तुरिति सर्वमुपपन्नम्, ऋतमस्माद्वाक्यात् प्रापिता प्रसिद्धि-
रिति चेत् ? षड्यमाणे वाक्यान्तरे 'यदप्रये च प्राजापतये च साय जुहोति घृतेन पयसा दध्ना जुहु-
यादिति' तदनुबन्धाच्चेतिकर्त्तव्यतैव कर्त्तव्यता तस्यां प्राप्ते, वाक्यान्तरप्रापिताया अनुबन्धात्—
सम्बन्धादनुरपत्ताकाक्षाद्गुचरा' सर्वा इति कर्त्तव्यता एव कर्त्तव्यतास्तासा चेतिकर्त्तव्यताना प्रसिद्धि-
रप्रिहोत्रस्य प्रसिद्धिस्तदात्मकस्येति ।

नामधेयेन सम्भवति तदर्थमेव न नामधेयमर्पणोऽप्रिहोत्रशब्दः, एव हवनस्य क्रियाङ्गात्प्रत्यय संकल्पादाजुषारणे गौरवात्-
यनेन साहचर्यक्रियाङ्गात्प्रतीकनामधेयस्यैव तद्वोधकत्वमिहोत्रपदमिहाह । अपूर्वविशेषाभिधानात्कत्वमिहोत्रशब्दानां न
नापि प्रसिद्धिमिति तदर्थं कल्पनामिच्छेत्साह—प्रसिद्धिर्निरुद्धेति । गुण्यतु दुर्जन इति न्यायेन तदभ्युपगमेऽपि दोषं बक्तुमाह—
अभ्युपेत्यापीति । इह हीति, हवनेन धर्मस्य निरूपणं न सम्भवति, निरूपणसम्बन्धत्वात्, प्रत्यक्षयोरेव हि निरूपणं
भवति, घटादीनां प्रमाण उपलब्धपेपटादिवस्तु मृदानयनादिक्रियया निर्वर्त्तयते, तद्विधायार्थं घटादि सा च तत्कारणमिति व्यपदेष्टु
सायते, न जातदृष्टपूर्वमिति नादृष्टहवनस्यैव साध्यभावनभावात्क्रियणं सम्भवति । साधर्म्यदृष्टान्ताभावादात्रानेनापि व्यपदेष्टु
न साहचर्येऽपूर्वो येन तत् कल्पविगम्यं यदहं सम्भवतीति भावः । अत्र गौमांसस्य आगमाददृष्टदृष्टयोः कार्यकारणसम्बन्ध-
वाचनम् इति वदन्ति । सम्भावनयैवमिति, कार्यकारणसम्बन्धत्वात्साध्यस्योक्तिरूपणं न सम्भवति, कल्पनात्कत्वप्रत्यय-
वाचनम्

25

30

अत्रोच्यते—

न तर्हि पुनर्जुहुयादिति वाच्यं स्यात्, अग्निहोत्रशब्देनैवाग्निप्राजापत्यादिसम्प्रदानजुहोतीत्यादीतिकर्त्तव्यताद्युक्तार्थत्वात् पुनरपि स एव दोषप्रपञ्च उपस्थितः ।

(नेति) पुनरपि प्रागभिहितो यो 'न हि कश्चिज्जुहोतिपुनर्वचनेने'त्यादि प्रन्थार्थे स एव दोषप्रपञ्चोऽस्मिन्नपि व्याख्यायान्युपस्थितः ।

अपि चैवमत्रापि पुरुषप्रमाणकत्रादापत्ति, उत्तरोत्तरविरोधपरिहारविचारप्राप्त्यार्थपरिग्रहात्तर्क आश्रितो भवति सामान्याद्यथैकान्तवदेव, स च दोषत्रयादप्रतिपूर्णं पौनरुक्त्यादेरसत्कार्याभ्युपगमात् पुनस्तत्यागाच्च ।

अपि चैवमित्यादि, निश्चान्यदत्रापि पुरुषप्रमाणकत्रादापत्ति किं कारणं ? उत्तरोत्तरविरोधपरिहारविचारप्राप्त्यार्थपरिग्रहात्, अग्निहोत्रहवनयोः पौनरुक्त्यादिदोषाद्विरोध इत्युक्तेऽनुवादविधिनां प्रति परिहारः पुनरप्रसिद्धत्वाद्विरोध इत्युक्ते कुर्यादर्थं जुहुयाच्छब्द इत्येवमादिविचारं प्राप्योऽर्थस्त्वया परिगृहीतोऽत स्वबुद्धिप्रामाण्यावलम्बनात् पुरुषप्रमाणकसत्के आश्रितो भवति, तर्कलक्षणञ्च अविज्ञातवत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वहान्यर्थमूहसत्के' (गौ० अ-१आ-१-सू ४०) इति । किमिदं ? सामान्याद्यथैकान्तवदेव, यथा सामान्यमेव विशेष एव सामान्यविशेषश्लेषेऽन्तार्थपरिग्रहं प्रागुक्तविधिना पूर्वोत्तरविरोधपरिहारप्राप्त्योऽर्थोऽशक्यप्राप्तिरफलं पुरुषप्रमाणकान्तवापत्त्यपि

प्राप्तिरिति, शोपसर्गादापु व्याप्त्यादिति भातो त्रियं किञ्चित्प्रत्ययपवादभूतेन गुरोश्च ह्य इति सूत्रेणाप्रत्ययो मा भूदिति त्रियं किञ्चित् सूत्रे आयादीनाश्चेति चक यमिति भाष्ये उक्तत्वात् किञ्चित्प्रत्यये प्राप्तिरुपपत्ति भावः । अग्नये होत्रमिति, 'चतुर्थी तदर्थार्थबलिदित्तुखरक्षितै इति सूत्रस्य चतुर्थी, तदर्थार्थबलिदित्तुखरक्षितैरिति योगविभाग कृत्वा प्रथमयोगेन चतुर्थ्यन्त समर्थेन समस्यत इत्यर्थेकेनाग्नये होत्रमित्यत्र समासो बोध्यः । यद्वा योगविभागो न कर्त्तव्यं तर्हि प्रकृते कथं समास इति चेदक्षयास्युप-
१० सूर्यायानमित्युक्तत्वात् समासः भाष्ये 'मतेऽक्षयास्यपीनां न चतुर्थी समास किन्तु षष्ठीतत्पुरुष एव। अत एव भीमांस्तक सञ्च-
देवो होत्रशब्द भावे द्युत्पायामेहोत्रमिति षष्ठीसमाससुफुवात्, अत्रैव स्वरलक्षण सक्तच्छेदे, चतुर्थीतत्पुरुषे तु कर्त्तृकरणे कृता बहु-
गतिस्त्वत्वादीन् स्वरलक्षणाननुगतैरेति त समासं त्यक्त्वात् शबरभाष्ये तु यस्मिन्नग्नये होत्र होमस्तदग्निहोत्रमिति ध्यधिकरण
चतुर्थीं गृह्णीहि रात्रित्, समासात्तरासम्भवात्, षष्ठीतत्पुरुषे जुहोतिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति । तदर्थमप्रसिद्धिश्चेति ।
२५ अग्निहोत्रशब्दार्थप्रसिद्धिश्चेत्यर्थं सा च वाक्यान्तरात् । वाक्यान्तरादेव च करणस्य प्रसिद्धिः, तथा च वाक्यान्तरैरितिकर्त्तव्यता
वाक्यान्तरैणाग्निप्रदानकद्वयनस्य पृथेन पयसा दग्नेत्यनेन च करणस्य कर्त्तृ फलसम्बन्धश्च, यदग्नये वेत्तवेत्
प्राप्नुवति तार्थं पररपरार्थश्रावता सम्बन्ध एव वर्त्तयताऽग्निहोत्राभिधेकेति तदर्थमप्रसिद्धिरिति भावः । अमुपमर्थमेव स्फुटयति-
वाक्यान्तरप्रापिताया इति । एव तर्हि वाक्यान्तरप्रापितेति कर्त्तव्यताभिरैवाग्निप्रदानकद्वयान्तरप्राप्ते पूर्ववत् पुनरपि
प्रमत्त इत्याह-न तर्हि पुनरिति । अपि चैवमित्यादि, पुरुष एव प्रमाण यस्य वादस्येति पुरुषप्रमाणको वास्तव्यपत्ति
३० पुरुषकुलविचारप्राप्त्यर्थपरिग्रहात्तदनुसारेण वाक्यार्थनिर्णयान् पारुषेयस्य वेदस्यापञ्चम्, सोऽपि तर्कलक्षणे विचारोऽपरिपूर्णं
एव एकात्वेन सामान्याद्यथैकान्तवत्त्वात्तद्वदिति भावः । विचारप्रकारं दर्शयति-उत्तरोत्तरेति । तर्कलक्षणञ्चेति,
सामान्यतां ज्ञाते विशेषतोऽज्ञाते वस्तुनि जिज्ञासा भवति जानीयदमिति तदेवमिज्ञातवत्त्वेऽर्थे व्याहृतचर्माविमर्शनेन किं
सिद्धेवमादोषिष्वचमिति सद्यो जायते तयामृते वस्तुनि तत्त्वज्ञानात् । कारणोपपत्तिपूर्वकं योऽयम्हो ज्ञानविशेष स तर्क
इति सूत्रार्थः । तर्कसाध्यवर्णे को दास इत्यनाह-प्रागुक्तविधिनेति । अत्र तर्कात्पुनरेव पुनरुक्त्यादिवोपसम्बन्धेनापि

वर्कः, स चानिष्ट इति, अपि च तर्कोऽप्रतिपूर्णो यदि न भवेदाश्रयेत किन्त्वप्रतिपूर्णः, कस्मात् ? दोष-
प्रदान, फलमस्मादोषप्रदानात् ? पौनरुक्त्यादेरसत्कार्यवादाभ्युपगमात् पुनस्तस्यागाथ । जुहुयादुक्ते-
पौनरुक्त्यादिदोषा प्रागुक्तवत् ।

असत्कार्याभ्युपगमप्रदर्शनार्थमाह—

एकावस्थामात्रविच्छिन्नपूर्वापरत्वाभ्यादिभिन्नवस्तुत्वाभिनिवेशविधानाच्च हवनक्रिया-
नुष्ठानं तत्फलभिमत स्वर्गस्तथैव सम्बन्ध इति परस्पर विघटितत्वान्नोपपद्येत, कारणे
कार्यस्यासत्त्वैकान्ताभ्युपगमात् ।

एकावस्थामात्रविच्छिन्नेत्यादि, यावत्कुर्यादिति कारणे कार्यस्यासत्त्वैकान्ताभ्युपगमात् ।
एकावस्थामात्रविच्छिन्नपूर्वापरत्वाभ्यादिभिन्नवस्तुत्वाभिनिवेशविधानाच्चेति तच्छब्दाजुहुयादुक्तेष्वैकस्यै-
वाऽवस्था एका च साऽवस्था चैकावस्था तत्परिमाणमेकावस्थामात्र स्तिमितसरःसलिलवद्विच्छिन्न तस्यैव 10
पुनस्तत्त्व विच्छिन्न पूर्वस्यापरत्वेनानादेरभ्यादेर्भेदादेर्घटपरादेश्च परविषयसामान्यवादिमतवत् सर्वै-
क्यापन्नस्य सतोऽभ्यादेर्भिन्नवस्तुत्वेनाभिनिवेशः, तदभ्युपगमेऽप्रतिरिति परमाणुद्रव्यगुणादिभूम्यवाविस-
योगसम्भूतपनरपतीभूताभिमतस्त्रुटितपरमाण्वादिविच्छिन्नभावस्यामात्रत्वे सत्यप्रतिरिति भवति क्रमेण परि-
णामभेदाभ्युपगमात् तस्य विधानादप्रिहोत्र जुहुयादिति च हवनक्रियानुष्ठानं तत्फलभिमतः स्वर्गः
तथैव सम्बन्ध इति परस्पर विघटितत्वान्नोपपद्येत पूर्वापराभ्युपगमयो, किं कारणं विघटितमिति 15
शेदुच्यते, कारणे कार्यस्यासत्त्वैकान्ताभ्युपगमादिति विघटनं प्रदर्शनम् । एष हि कारणे घृतादी-
कार्यस्याप्रिह्वनकर्मेणसत्कार्यस्य च स्वर्गादेरसत्त्वे सति कारणमुपपद्यते, तद्य सति उपपद्यते, सिद्धो-
दनपचनवत् ।

विशिष्टेकावस्थावस्थाभ्युपगमश्च पुरुषादिकारणात्मकसर्वैक्याभ्युपगमविरोधिनि सत्युपपद्यते
नायथेत्याह— 20

सर्वागतमत्कार्यकारणवृत्तित्वेन भेदविधिनिर्णयत्वाद्दत्त मर्त्यस्तुसन्निधिसङ्गताऽपि
सा भेदसाधनसम्बन्धाभिनिर्वर्त्येति विधीयते तदन्वनुष्ठानापि तदुपदिष्टभेदसाधननिष्पाद्य-
त्वेनाभ्युपगम्य यथाभागकारकविन्यासात्तमेकैतिकर्तव्यतयाऽनुष्ठीयतेऽतोऽसौ प्राङ्नासीद्वि-

पूर्वापरा धनमिताह—अपि चेति । प्रागुक्तवदिति, विज्ञेया इति दोष । अथैवानन्वन्त्वात् मनोऽभ्यादेर्मिषवस्तु प्रागि
एभिधानाप्रिहोत्र जुहुयादित्यादिभिन्याविधानादस्य अपवाद आधित इच्छाये—एकावस्थेति । तच्छब्दादिति, कुर्वन्तच्छब्दा- 25
दित्यर्थः, कुर्वन्तुहुयादित्येकैक्यवस्थोपपन्न इति भावः । एषा च सेति, पूर्वापरताव्यापारिहोत्रैकारभ्यागायतत्वाभ्युपगमे-
नान्नादिपिपानात् परविषयसामान्यवादिबदधत्तार्थवादावस्थाभ्युपगत इति भावः । परमाप्येति, परमाणुद्रव्यचरित्रिक्रमेण
प्रतिरिक्तं पुन परमाणुद्रव्यं विद्योते भवति, तत्र साकदति पूर्वावस्था ततो दावत् परमाणुद्रव्यस्या तेषामत्यन्तमेदाभ्युप-
गमादिर्णयार्थं, अणुद्रव्याभ्युपगमात्, कथंवाभ्युपगमे तु सिद्धेदनस्य रपनवविरर्षकं करणमिति भावः । ननु विधिश्च
व्यवस्थितिद्वे एवोऽतिरभ्युपगम्यते न तु परिहृतपूर्वापरत्वेऽपि ननु तत्रैवैवस्योऽप्रतिरिति यदि त्वं मृगानामपि मोऽभ्युपगमः एतत्तम 30
केचनत्पुनरुपपद्यन्त्येवमेव तद्य सत्त्वैक्यमिति न त्वमिदं कश्चिदाह—विशिष्टेति । स्वर्गमेति, एष कार्यं यस्मि
मिति सत्त्वैक्यं, अर्थवन्त्य एष सत्त्वैक्यं सर्वगतत्वाकार्यं तद्य सत्त्वैक्यं सर्वगतत्वाकार्यं तदुपपद्येत्तदभ्युपगम्यमानेऽभ्यादि-
प्रिहोत्रवदप्रिहोत्र पुनःप्रति भेदविधिनिर्णयना
कार्यं नदीयत् पश्चादुपपद्येति दृश्यते—अत इति ।

त्याश्रिता, कार्यत्वेन परिगृहीतत्वात् कुर्याच्चुहुयादित्यादिवचनाद्विशेषैकान्तवस्तुवत्, एवमनेन तर्केणासत्कार्यमादोऽभ्युपगतस्त्वया, स चाप्रतिपूर्णा, असिद्धहेतुकत्वात् प्रतितर्केण वाध्यत्वाच्च ।

(सर्वगततेति) सुप्तसुषुप्तजागरितत्वाद्यवस्थ त्रयेणैकमेव युगपद्वा सर्वगत पुरुषाख्य कारणस्य सत्कार्यं, सर्वगत च तत् सत्कार्यकारणञ्च तदिति विग्रहान् । यद्यप्यमणविधिविभिन्नदर्शनेन तद्वृत्तित्वेनाभिदोत्र कुर्यादिति भेदविधेर्निर्विपरत्वमदभ्युपगमात्, यद्युक्तम् 'य कर्मण्य न भवत्यधनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । परेण नाक निहित गुहाया विभ्रान्ते मयतयो विसन्धि ॥' (कैवल्योपनिषत् २-१ का-३) तथा 'पुरुष एषेद् सर्वं यद्भूत यद्य भाव्यम्, उतामृतत्वस्येशानो यदभेनातिरोहति' (श्रु० म० १० सू० १०) इत्यादि । एतद्दर्शनं प्रतिपादयिष्यते । अतः सर्ववस्तुसञ्चि-

धीत्यादि, सर्ववस्तुना सञ्चिधौ सद्भूतेव सा हवनक्रिया, तथापि भेदा साधनान्यस्याः, घृतेव पयसा जुहुयादित्यादिभेदक्रिया एवाग्निहवनभिद्याया साधनानि, तान्यन्तरेण तदभावात्, तत्साधनसम्बन्धा-मिनिर्बन्धेति विधीयते, तदन्वत्तुष्टात्रापि तदुपदिष्टभेदसाधननिष्पाद्यत्वेनाभ्युपगम्य यो यो भागो यथा भाग कारकाणां पियास आत्मा यस्या इतिरुक्तव्यतायाः सा यथाभागकारकवियासारिका तथेति-वर्षेण्यतया गवात्मन्मनप्रक्षोपादिभकाररूपयाऽनुष्ठीयते सामर्थ्यादतोऽसौ प्राङ् नासीदित्याश्रिता, कस्यात् ?

कार्यत्वेन परिगृहीतत्वात्, कुर्याच्चुहुयादित्यादिवचनात् कार्यत्वेन-निर्वर्त्यत्वेन परिगृहीतैव सा, दृष्टान्तो विशेषैकान्तवस्तुवदिति, यथा विशेषैकान्तवादिना कार्यमेव न कारणमिति, प्रतिश्रुणोत्वचित्तिनाशासकत्वात् प्रतियुक्तं चतु प्राङ् नास्ति तद्य त्वयाऽभ्युपगत क्रियाभ्युपगमादिति त्वा प्रति साध्यसाधनधर्मा-न्वितो दृष्टान्तः, मयापि च त्वदभ्युपगमेनोक्तत्वादिति साध्यसाधनम् । एवमनेन तर्केणासत्कार्यवादा-स्तवयाऽभ्युपगतो भवति, स चाप्रतिपूर्णसर्कोऽसिद्धहेतुकत्वात् प्रतितर्केण वाध्यत्वाच्च ।

ननु तत्त्वमेव यस्तुनोऽसत्कार्यत्व व्यङ्ग्यत्वात्, व्यङ्ग्या हि सा क्रिया, न कार्या, अवि-वक्षितप्रत्येकसमुदितघृतादिद्रव्यधर्मत्वेनाभिव्यक्ते पिण्डकालघटदत्, शुक्रशोणितारस्थायामिदं वा देवदत्तसदवस्थाविशेषान्तरत्वे सत्युत्तरकालमुपलभ्यत्वात्, कार्यत्वादेव वा प्रकाश्य-घटवदभिव्यङ्गनस्यैव कार्यत्वाख्यत्वात्, एव तर्हि सत्त्वरजस्तमसा साम्यैवपम्यवद्भ्यक्ताव्य-क्तता एककारणत्वस्य वाधिका स्यादिति चेन्न, तच्च एवान्यथाभूतेर्नाव्यक्तता नाम काचि-

दस्ति घटस्वात्मनत् ।

सत्कार्यवादाप्रकारे भेदविधिविधिवयत्कार्यवादात्कार्यवादात् आश्रित, कममित्यत्र-सर्वचरित्वति, सञ्चिधिवेषु सर्वेषु वस्तुषु अभिहोत्रक्रियाणां सद्भावेऽपि सत्साधनभिधानत् एतेन पयसा जुहुयादित्यादि, अनुष्ठात्पि सत्युपदिष्टसाधनसम्बन्धव्ये-नाभ्युपगम्य यथाकर्ममिति कर्तव्यतामिलासात्परति, ततो विज्ञायते सा पूर्वं नासीत् कार्यत्वेन च परिगृहीतत्वात्तोऽस-त्त्वमेव आश्रित एवेति भाव । तथा च प्रयोगः, अग्निहवनक्रिया प्राङ् नासीत् कायत्वेन परिगृहीतत्वात्, विशेषैकान्त-वस्तुवदिति अत्र हेतोरपिदि वारयति-कुर्यादिति । तत्र सापत्त्येदृशान्त प्रकाशयति-दृष्टान्त इति । मीमांसकस्य-कारणे कार्यं सत्तयात्मना विद्यमानं कारयेरभिव्यक्तते न हि मीमांसो सर्वात्मनाऽप्यभावात्तसि, सूक्तिकामातवीचरितोऽनुष्ठा-प्युपगतो सत्साधनसाधनानां कार्यसाधनो मीमांसोदेव कार्यदिव इति न सा धन्यापत्तानर्थक्यमित्याहुः । अथासत्कार्यवादा-भ्युपगम्यपत्तर्केण कार्यत्वेन परिगृहीतत्वस्यसाश्रितत्वं प्रतितर्कवाचित्तवाच्ये-न नु तदपमेवेति अत्यवर्णनं वस्तुमे

(न त्विति) न तु तत्त्वमेव वस्तुनोऽस्तकार्यत्व किं कारण ? व्यङ्ग्यत्वान्, व्यङ्ग्या हि सा क्रिया न कार्या, अविषक्षिप्रत्येकसमुदितघृतादिद्रव्यधर्मत्वेनाभिव्यक्तेः, को दृष्टान्तः ? पिण्डकालघटवत्, यथा मृत्पिण्डकाल एव घटो विद्यमानोऽपि साधनान्तरापेक्षाभिव्यक्तत्वात्पिण्डवदे, शुक्रद्रोणिताद्भ्र-
 म्यायामिव वा दैवदत्तत्वाद्भव्याविशेषान्तरत्वे सत्युत्तरकालमुपलभ्यत्यात् । कार्यत्वाद्देव वा भ्रूकर्य-
 यत्त्वमभिव्यञ्जनस्यैव कार्यत्वात्पत्वात्, इतरथा चन्व्यापुत्रोऽपि क्रियतामसत्कार्यत्वात्, यदवत् ।
 एष तर्हि सत्त्वरजस्तमसा साम्यवैषम्यवद्वैकत्वव्यक्तता एककारणत्वस्य धाधिका स्यादिति चेन्नैतुच्यते ।
 कुतः ? तत्त्वैकान्यथाभवेतः, न ह्यव्यक्तं नाम काचिदस्ति, किन्तर्हि ? तत्त्वैकान्यथाभावोऽस्ति
 तस्य भावस्तत्र तस्मिंस्तत्रैव यत्तद्भाववस्थायामेवान्यथाभवनान्त, तदेव हि यस्तु स्वरूपावस्थासामे-
 वान्यथा भवति, यद्यन्यदन्यथा भवेन्मृत्पिण्डोऽपि पटो भवेत्, त तु भवति, साधर्म्यदृष्टान्तश्च घट-
 स्वात्मवत्, यथा घटो घटस्वात्मन्येव स्थितो नवः पुराणतयोत्पद्यते तथा स एव मृत्पिण्डोऽन्यो नटः
 भवति, च तु साक्षात्प्रामाण्यव्यक्तता नाम काचिदस्ति, यदि स एव घटो तत्रः पुराणतयाऽन्यो न
 भवेत् पुराणः स्यात् नव एव स्यात्, ततोऽन्यो वा घटादि पुराणघटः स्यात्, वैव वा काचिदस्ति
 भवेत्, तस्मात्तत्र एव तत्राभूतेर्वाव्यक्तता नास काचिदस्ति ।

आह—

घटस्वात्मवदित्यर्थं दृष्टान्त उपपद्यते, मृत्पिण्डकालघटवदिति तु न युज्यते तत्त्व एवा- 18
 न्यथाभावात्, पिण्डानन्तर हि शिवको भवति न घटो न स्तूपकलत्रकस्थालककोशकुशूलका
 इति, अव्यच्यते तुल्यप्रत्यासत्तित्वात्, मृत्पिण्डघटवत् पिण्डावस्थायामेव घटस्य भावात् ।

(घटस्वात्मवदिति) घटस्वात्मवदित्यत्र दृष्टा त लप्रपद्यते नवत्वावस्थानन्तर पुराणतयावस्था-
 नुभवात्, मृत्पिण्डकालघटवदिति तु न युज्यते तत्त्व एवान्यथाभावात्, पिण्डानन्तर हि शिवको भवति
 न घटो न स्तूपकलत्रकस्थालककोशकुशूलका इत्युच्यते, तुल्यप्रत्यासत्तित्वात्, यथा घटो भवति कु- 20

न स्वभाव इति भाव । अविषक्षितेति ह्यनिक्रियाया श्रीमिच्छा किं प्रत्येकद्रव्यधर्मत्वेन किं वा समुदितद्रव्यधर्मत्वेनेति
 विकल्पमुपेक्ष्य घृतादिद्रव्यधर्मत्वात्तन्मिच्छाकिं तस्यै न एवम व्यङ्ग्यत्वादिदेव सा घृतादिद्रव्येषु चर्तत एव, साधनान्तरापेक्षाया
 मङ्गलात् साधना तपानुपलब्धकाले जोपलभ्यते तत्र दृष्टान्तमाह—पिण्डकालघटवदिति । एवम पिण्डकालेनान्यथावस्था
 वा धारणमभिव्यक्तवत् नटः तस्मिन्मिति अत्रात्मव्यक्तत्वात्तदोदेताभ्युपगमाह—कार्यत्वादिदेव वेति, पूर्वं विद्यमान एव यदो
 यथा प्रतिपादित प्रकाशयतामपद्यत इत्यर्थः । ननु यथा सत्त्वरजस्तमसा साम्यवैषम्यलक्षणी विरहो धर्मवैकस्य धारणताया 25
 वापद्यो तदवैकस्य घटादेर्व्यक्तत्वकते नाधिके नवत इत्याशङ्कते—एतत्तर्ह्येति । तद्वाचावस्थायामेवेति, मृत्पत्तया
 वर्तमानस्य मृत्पिण्डस्यैव घटरूपतया परिणतेर्नाम्नाया नाम काचिदवस्था भिद्यते, उभयत्र मृत्पत्तया अविशेषेण अतीवप्रामाण्यत्वात्,
 प्रियलक्षणावपि यदि स्यात्तर्हि मृत्पिण्डादित घटादिरपि स्यादिति भावः । अत्रार्थं दृष्टान्तमाह—घटस्वात्मवदिति न
 ननु नूतनतया विद्यमान एव यथा पुराणतयाऽन्यो भवति, यदि पुराणतयाऽन्यो न स्यात्तर्हि नव एव स्यात् पुराणो न
 स्यात् ततो वा मित्र एव घट पुराण स्यात् अन्येनापि घटानां नवत्वे पुराण कोऽपि न स्यादिलेकस्यैवैकारिणामात् परिण- 30
 मान्तरसमनात्प्रामाण्यकता गम काचिदवस्था भिद्यते इत्याशङ्कते—अदि स चयेति । ननु नवपुराणावस्थाया घटस्यैवकारेण
 सत्त्वात् स एव दृष्टान्तो युज्यते सत्कार्यवादस्य, मृत्पिण्डकालघटवत् न युज्यते घटकाले मृत्पिण्डसाभावात्, नूतनाव-
 स्थायमवदितोत्तरं पुराणवस्थेव मृत्पिण्डानन्तरं घटावस्थाया अभावात्पेक्षाशङ्कते—घटस्यात्मवदिति । नूदेव तस्मिन्सर्व-
 म्प्राप्तुं स्वस्यैवैवावस्थितान्प्राप्त्या नवधीति न वैषम्यमिच्छाह—तुल्यप्रत्यासत्तित्वादिनि । तदपेण भिद्यतेव मृत्पि-

लकात् तथा कुशलक' कोशकात्, कोशक' स्थालकात्, स्थालक छत्रकात्, छत्रक स्तूपकात्, स्तूपक.
शिवकात् शिवक पिण्डात् पिण्डो मृद इति मृद एव तथा तथा भूते, अथवा किमनया सात्त्व्यसृष्टि-
कमिक्रवचनानुमत्या ? तस्यामेव पिण्डावस्थाया घटो भवतीति प्रतिपद्यस्व स्तिमितसर सलिलउत्तर-
ङ्गवत्तत्त्व एवान्यथा भवनात्रास्यत्रापि भ्रम इत्यतस्तदुपदर्शनार्थमाह—मृत्पिण्डघटवदिति । अथवा
५ तत्त्व एव तथाभूतेरिति पाठ, तत्त्व एव—तद्भाव एव सति तेन तेन प्रकारेण भवनात्, पिण्ड एव
मूर्त्तिस्वभावरूपाद्यात्मके शिवकात्गात्मना नीलरक्ताद्यात्मना च भवनाविति ।

अत एव कारणमात्रमसौ, तदात्मत्वात्तन्निर्वृत्तत्वाच्च, घटमृत्त्वयदेवञ्चाप्रतिपूर्णस्त्वं,
स्वयमेव त्वया परित्यक्तत्वाच्च, एकान्तवाद्स्वाभाव्यात्, पूर्वोक्तमृपात्ववादवत् ।

(अत एवेति) अत एव तत्त्व एवान्यथाभूतेस्तथाभूतेर्वा कारण प्रमाणमसौ हवनक्रिया
० घृतादिकारणेभ्यो न व्यतिरिक्ता, उच्छेदोत्तरसत्कार्याभावात्कारणमात्रमसौ क्रियेति प्रतिपत्तव्यमवश्यम्,
न केवल क्रियैव कारणमात्र, सह फलेनापि सा कारणमात्रम् फलमप्यस्या—स्वर्गारय सुखादि, घृतादि-
कारणान्यथाभवन्मात्रम् । अत्रोपनयहेतू प्रतिपादितार्थावेव तदात्मत्वात्तन्निर्वृत्तत्वाच्चेति, तस्य आत्मा
स आत्माऽस्येति वा तदात्मा तेन तस्मिन्स्य स एव वा निर्वृत्तस्तद्भावस्तन्निर्वृत्तत्व तदात्मत्वञ्च, तस्मा-
त्तदात्मत्वात्तन्निर्वृत्तत्वात् घटमृत्त्ववत्, घटस्य मृत्त्व घटमृत्त्व, मृदेव घट घट एव मृद्यथा प्रति-
५ पादित तत्त्व एवान्यथाभूतेस्तथाभूतेर्वेति तद्वत् तस्मात् कारणमेव क्रिया क्रियाफलञ्च । एव तावद्-
प्रतिपूर्णस्त्वं प्राङ्नासीत्क्रिया, कार्यत्वेन परिगृहीतत्वादित्यसिद्धहेतुत्वात् प्रतितर्केण बाध्यत्वाच्चेति
सुमूर्च्छते । किञ्चान्यत् स्वयमेव त्वया परित्यक्तत्वाच्चाप्रतिपूर्ण एव, कस्मान् ? एकात्वाद्स्वामा-
व्यात्, एवस्वभावा होकात्वादाः पूर्वोक्तमृपात्ववादवत् ।

यथोक्त त्वया तदनुबन्धाच्चेतिकर्तव्यतेति ध्रुवता कारणे कार्यस्य सत्त्वमभ्युपगम्य त्यक्त भव-
२० सतो भ्रम —

इतिकर्तव्यताकर्तव्यताभ्युपगमात्तु पूर्वोत्तरायस्थानुबन्धात् कारणमेव कार्यम्, सर्प-
स्फटाटोपमुकुलप्रसारणकुण्डलीकरणवत् यज्ञोपवीतसूत्रतन्तुपटत्वयद्वा सस्थानमात्रभिन्नस्य
कारणस्यैव कार्यत्वमित्यभ्युपगम आपद्यत इति कार्यस्य त्याग कुर्यादिति, स्वशब्दार्थापत्ति-
विषयविपरीतार्थत्वाद्विवक्षाभेदव्याघात' स च त्वया तत्त्वानपेक्षणदोषान्नेक्ष्यते ।

२५ ष्टात् कुशुत्रादिभ्रमोपेक्षादेव घटो भवतीत्याह—अथ वेति । अत एवेति, तद्भाववत्स्वयमेवान्यथा भवन्स्य तदभावे
सति वा तेन तेन प्रकारेण भवन्सामभ्युपगम एव कारण प्रमाणञ्च भविष्यदिति नायथा तथा चाघत्वायाभावात् घृतादिका
रणस्यैव सा हवनक्रियेति भावः । अत्रोपनयहेतू इति, अत्रार्थे उपनयरूपेण प्रतिपादितौ तदात्मत्वात्तन्निर्वृत्तत्वाच्चेति हेतू
तत्त्व एवायथाभूते तत्त्व एव तथाभूतेरित्यनेन प्रतिपादितार्थावेव न निश्चार्थापत्ति भावः । तदात्मत्वात्तन्निर्वृत्तत्वात् तत्त्व एवायथा
भूतेरित्यनेन तन्निर्वृत्तत्वादिति तत्त्व एव तथाभूतेरित्यनेन च प्रतिपादितार्थः । तस्यामेति, घटस्यात्म मृत्त्व, मृदेवात्मा घट-
३० सेति वा तदात्मा तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थं मृदा मृदि मृदो निर्दिष्टो मृदेव न घट इति तन्निर्वृत्तत्वात्तदात्मत्वात्तन्निर्वृत्तत्वादि
विप्रहाय । अथ कथमेवनिर्दिष्टनक्रियाया परिगृहीतत्वात् प्राक् सा नासीदिति सिद्ध इतिकर्तव्यतेव कर्तव्यतेत्युक्तेश्चाद्य-
स्वयंवाद्स्वयमेव कार्यत्वेन परिगृहीतत्वादि हेतुसिद्ध इत्याह—एव तावदिति प्रतितर्कस्य सत्त्वयवादसमर्थनलक्षण
स्वय एवान्यथाभूतेस्वय एव तथाभूतेरित्येव रूपो बोध्यः । सत्कार्यवादाग्नीकारमेव पुनरुपदर्शयति—इतिकर्तव्यतेति ।

इतिकर्तव्यताकर्तव्यताभ्युपगमात्त्वित्यादि, इतिशब्दस्य प्रकारार्थवाचित्वादित्यभि-
 त्यञ्च कर्तव्य धृतेन जुहुयात् पयसा जुहुयादित्यादि कर्तव्यताप्रकारा इतिकर्तव्यता कारणभूता, सैव
 कर्तव्यता, ता एव प्रोक्षणादिक्रिया अग्निहोत्रमित्यभ्युपगमात् । पूर्वोत्तरावस्थानुबन्धात् विच्छिन्नपूर्वो-
 त्तरावस्थस्य फल्यचिदभावात् कारणमेव कार्यम्, सर्वस्फटादोपमुकुलप्रसारणकुण्डलीकरणवत्, यज्ञोप-
 वीतसूत्रतन्तुपटत्ववद्वा, सूत्रमेव यथायज्ञोपवीताख्या लभते तथा समबन्धानात्तथा तन्त्व एव पटसद्वत् ८
 सस्थानमात्रमित्यस्य कारणस्यैव कार्यत्वमित्ययमभ्युपगम आपद्यते इतिशब्दो हेत्वर्थे, एतस्मात् सस्थान-
 मात्रमित्यकारणकार्यत्वाभ्युपगमात्तर्हेतो कार्यस्य त्याग, कुर्यादिति, अय हि शब्द कार्यार्थे सत्यर्थवान्
 भवति नान्यथा, पुनरितिशब्दो हेत्वर्थे, ततश्च कुर्यादर्थत्यागात् स्वशब्दार्थोपत्तिविषयविपरीतार्थत्वाद्विव-
 क्षाभेदव्याघात, अग्निहोत्र जुहुयादित्यनेन स्वशब्देनैवासत्कार्यवादोऽभ्युपगतस्तदनुव धायेतिकर्तव्यतैव
 फल्येतेत्यर्थोपस्था कारणात्मककार्यवादोऽभ्युपगत, तयोरन्योऽन्यविपरीतार्थत्वात्-विरुद्धत्वाद्विव-
 क्षाभेदो व्याघातश्च । विवक्षाभेदस्तावदसत्कार्यवाचिनः शब्दस्य कारणात्मककार्योभिधानाभ्युपगमात्,
 कारणात्मककार्यवाचिनश्चासत्कार्योभिधानाभ्युपगमात्, अत एव च परस्परतो विरोधाद्वाघातोऽनयोर-
 र्थयोः, अर्थद्वयस्य स्वशब्दार्थोपत्तिविषयस्याभ्युपगमाद्विवक्षाभेदोऽय पुरुषबुद्धिवशाद्ब्रामाण्यम पौरुषेयत्व
 व्याहन्तीति विवक्षाभेदव्याघात, स च त्वया तत्त्वानपेक्षणदोषान्नेद्व्यते । वस्तुतत्त्वविचारप्रद्वेषिणो
 वा कार्यकारणस्वरूपानपेक्षिणोऽपि बलादय कारणकार्यतत्त्ववाद आपद्यतेऽनेकान्तरूपो वस्तुनस्तादा- 15
 न्यादनपेक्षमाणोऽपि स्वमतव्याघातीति ।

एव कारणात्मकेत्वेऽभ्युपगतेऽपि यदीतिकर्तव्यता जनयतीतीत्यते ततो न सा कर्त-
 व्यता काचिदस्तीति सा तज्जन्या न भवति, जनकत्वात् कारणात्वात् पूर्वत्वाद्विधायकत्वान्सा-
 त्वद्वचनवत् ।

पूर्वोत्तरभावेन नियतक्रमवतामिति कर्तव्यतानमेवाग्निहोत्रसंन्यतात्वाभिरन्वयविनाशिपूर्वोत्तरावस्थस्य वस्यचिद्वस्तुनोऽभावात् 20
 कारणभूत वस्तुवैव सर्वस्फटादोषादिवत् प्रवसत इति भाव । ता एवेति, कारणभूता पूर्वोत्तरभावमापन्ना पृष्ठहवनपथो
 हवनप्रोक्षणादयोऽग्निहोत्रमित्युच्यते इति भाव । सस्थानमात्रेति विप्रोक्षणावयवविधासमिच्छिन्नकारणस्यैव कार्यत्वाभ्युपग-
 मेन कार्ये लक्षणेवेति भाव । अयमभ्युपगमो विचारात् सम्प्राप्तो न भोमोसंरुद्धिदात्, तैरितिकर्तव्यतानां कर्तव्यतानां
 काराव, प्रधानमित्यमिहितभावनया कथमावाकांक्षाणां नियतार्था यत्सभिधौ पठितमभ्युपगमफलक्य कियामात् तदेकोप
 कार्योकांक्षयेतिकर्तव्यतात्वेनायमनुभवतीति खीकाराति न्येयम् । अय हि शब्द इति, उपार्थिति शब्द कार्येपे द्वये 25
 सत्येव सम्भवति कारणस्यैव च तथा तथा भावात् कार्योभावेन दुर्वात् पदार्थस्त्वक एवेति भाव । असत्कार्यवाद इति,
 दुर्वाजुहुयादिसादिवचनारिति कर्तव्यतामिहैव नियाया कार्यत्वेन परिच्छेदीत्वादसत्कार्यवादोऽभ्युपगत इति भाव । कारणा
 इत्यकार्यवाद इति, परस्परार्थोपपृष्ठहवनपथोहवनादीतिकर्तव्यता एव कर्तव्यतेऽभ्युपगमेन कारणात्मककार्यवादोऽ-
 भ्युपगत इति भाव । एवमभ्युपगमयोर्दोषमादर्शयति-तयोरिति । स्वशब्देति, जुहुयात् कुर्यात् छन्देनास जायनादस्य 30
 इतिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेऽनुपगमादोषवत् कारणात्मककार्यवादस्य तत्र खीयुद्धिदसम्पन्नोऽय विवक्षाभेदो वेदस्य प्रमा
 शब्दादमपौरुषेयत्ववादस्य व्याहृतीनि न पर्ययि, यस्तुतत्त्वविचारणस्योपेक्षणात्, तत्र वा द्वेषान्, तथापि त्वां बलादय
 वाद् प्राप्नोत्येति भाव । अप कार्यस्य कारणात्मके दोषमाह-एवमिति । यत्कारणं न तज्जायते कारणत्वात्
 पूर्वत्वात् विधायकत्वात् मात्त्वयनवद्वा, त इति यदेव कारण तदेव कार्यम्, एकस्यैव कार्यत्वकारणत्वयोरम्भवात्,
 न वा यदेव पूर्वमेवास्ति अथकस्यापारात् तदेव पश्चाद्व्यति, नापि यदेव विधायक तदेव विषयमाम्भवादेवेति भाव ।

(एवमिति) एव पारणात्मकत्वेऽभ्युपगतेऽपि यदीतिकर्त्तव्यता जनयतीतीत्येव ततो न सा कर्त्तव्यता घृतादिकारणे इति कर्त्तव्यताध्यतिरिक्ता चाचिञ्चि सत् सा सन्नन्वा न भवति, क्रिया बाध-
नैवात्मान जनयतीत्यर्थः । यस्मात् ? जनकत्वात् कारणत्वात्, पूर्वत्वात् विधावरत्वात् बहवत्
यथा मातानात्मान जनयति किन्त्वर्हि ? ततोऽन्या दुद्धिर्व जनयति एवमितिकर्त्तव्यता जन्निष्ठा सती
स तथा कारणत्वात् पूर्वत्वाद्धिषायकत्वादिति व्याख्येयानि । यचनघदिति, अत्र यथा यचनमपि ज्ञात्मान
जनयति पुद्धिं तु ततोऽन्या घाच्यविषया जनयति तथेति कर्त्तव्यतेति ।

अथ मा भूदेप दोष इति जनकत्वमसिद्ध सत्या जन्यत्वान्, जन्या हि सेत्यत्रोच्यते—
अथ जन्या सा, एव तर्हि न जनिता न कारणं जन्यत्वादित्यजनकत्वात् कार्यत्वात्
अपूर्वत्वाद्धिषेयत्वात् पुत्रादिवत् ।

(अथेति) पुत्रादिवत्-आदिग्रहणाद्वाक्यार्थज्ञानवत्, तस्मात् स्वविहितदोषत्वान्न्यत्वे जन-
कत्वे वा दोषानतिघृतेरयुक्तमितिकर्त्तव्यतैव कर्त्तव्यता तदनुबन्धादिति ।

निश्चान्यत्-
कारणमात्रत्वे सति कर्त्तव्यता प्रतीतिकर्त्तव्यतां परिसमाप्ता वा स्यादपरिसमाप्ता वा ? तत्र
यदि प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतासु कर्त्तव्यता परिसमाप्ता तत प्रतीतिकर्त्तव्यतासमाप्तेरितिकर्त्तव्य-
तान्तरानारम्भ, अनारम्भ एव वा तस्या अपि, कारणमात्रत्वात् । कर्त्तव्यतायाः प्रत्येकम
समाप्तौ च कारणाभावादतथा तावत्प्रामोति, समुदायस्यापि च तन्मात्रत्वादुक्तवत् ।

(कारणमात्रत्वे सतीति) यत्र घाद्यदि प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतासु कर्त्तव्यता परिसमाप्ता
ततः प्रतीतिकर्त्तव्यतासमाप्तेरितिकर्त्तव्यतान्तरानारम्भः-एकया घृतेन जुहुयादित्यन्यैवेतिकर्त्तव्यत्वस्य
तत्रात्रपरिसमाप्ताया कर्त्तव्यताया कृतत्वात् पयसा जुहोत्यादीनामितिकर्त्तव्यतान्तराण्यन्तर्गते सिद्ध-
र्थक प्राप्ताः । अनारम्भ एव वा तस्या अपि, किं कारणं ? कारणमात्रत्वात् कर्त्तव्यताया इति त्वयैवाभ्यु-
पगतत्वात्, न्यायतत्र घृतादिकारणद्रव्यमात्रत्वस्य क्रियाया प्रतिपादितत्वात् सिद्धौदनपचनवदनारम्भ
एव प्राप्त, एव तावत्प्रत्येकपरिसमाप्तौ दोषः । अत्येकमसमाप्तौ च कारणभावादतथा तावत् प्रामो-
ति-यदि शिषिकायाह्वकारणत्ववत् प्रत्येकमसमाप्ता च कर्त्तव्यतेतिकर्त्तव्यतासु तथाप्यकारणता प्रत्येकम-
कारणत्वात्, सिक्तातैलवत्, इतिशब्दस्यैवमर्थत्वादेवं शब्दस्य च प्रवारायत्वादेवं कर्त्तव्यं-इतिकर्त्त-
व्यम्-घृतादिप्रक्षेपस्वरूपकर्त्तव्यता । अतथा तावत्, न तथा अतथा, तच्चयात्रे न प्राप्नोति प्रत्येकम-
कारणत्वादिति, ननुक्त शिषिकायाह्वकवहनशक्तिवत् समुदाये सति कर्त्तव्यता शक्तिरिति अत्रोच्यते-
समुदायस्यापि च तन्मात्रत्वादवयवमात्रत्वात् उक्तवदिति, उक्तं हि तच्च यथान्यथाभूतेस्तथाभूतेर्ज्ञेयं,
अथयथा एव समुदायी भवन्तः, नो चेत् सिक्तातैलवदेव न स्यात्तिलसमुदाये तैलमपि ।

अथेति कर्त्तव्यताया जनकवसुपेक्ष जयत्वाभ्युपगमे दोषमुद्भावयति-अथेति । कारणेषु बाधस्य सत्त्वे दोषात्तरमाह-कारण-
मात्रत्वे सतीति, अनारम्भ एवेति, तदिति कर्त्तव्यताया सिद्धत्वादेव तत्सत्त्वकर्त्तव्यताऽपि सिद्धेति तदारम्भोऽपि
हृष्येति आह । ननु इतिकर्त्तव्यतासमुदाय एव कर्त्तव्यता न तु प्रत्येकपरिसमाप्ता ततो न दोष इत्याशङ्क्यामाह-समुदाय-
स्यापीति । अत्र सीमासक, सर्वात्मना कारणमेव न कार्यं न व्यापिशरणोपपाद्येजनसङ्गुलावयवैघोषकर्मक्रिया सिद्धि-
रिति-

विज्ञान्यत्—

अभिमतविध्यनुवादवैपरीत्यदोषप्रसङ्गश्च, अनुवादकता च घृतादेः कारणमात्रवृत्ति-
त्वाद्भवन्नवत्, घृतादिवद्भवन्नस्य वा विधायकता, एवञ्च न विधिर्नानुवादो वाऽस्ति, अतोऽ-
वाक्यत्वम्, अनुवादविधायकत्वाद्धिच्छिन्नार्थपदवत्, काकरुतबद्धा ।

(अभिमतोति) अभिमतविष्णुनुवादवैपरीत्यदोषप्रसङ्गश्च, तत्र तावद् घृतेन जुहुयात् पय-
स्य जुहुयादित्यादिवाक्येषु घृतादेर्विधेयत्वाभिमतस्य कारणमानस्य हवनकार्यानन्त्यस्य तन्मात्रेति कर्तव्य-
तामात्रहवनार्थत्वादिमिहोत्र जुहुयादित्यत्र घृतहवनानुवादाभावेऽपि, हवनस्य घृतादिव्यतिरिक्तस्या-
भावात्, तत्र च घृतादिविधानवत् ज्ञातार्थाभिमतस्य हवनस्य विधायकत्वे च साजानुवादकता, अत्राद-
कता च घृतादेरज्ञातार्थविधायकताभिमतस्यापि कारणमात्रवृत्तित्वाद्भवन्नवदिति, कारणमात्रे वृत्तिरस्य तत्र
कारणमात्रवृत्ति घृतादिहवनम्, प्रोक्तविधिना कार्याभावस्य प्रतिपादितवान्, तस्मात् कारणमात्रवृत्ति- 10
त्वाद्भवन्नवदृतादेरनुवादकता, घृतादिवद्भवन्नस्य वा विधायकत्वेति, एवञ्चेति, विध्यनुवादयोरेवोऽन्यस्य-
भावसङ्क्रान्त्यवस्थित्वात्स्वभावत्वान्न विधिर्नानुवादो वाऽस्ति, अत-प्रथमुक्तप्रकारेणात्राक्यत्वम्, अनु-
वादविधायकत्वाद्धिच्छिन्नार्थपदवत्, यथा विच्छिन्नार्थमेक पदमधिकृतपदार्थान्तरसम्बन्ध गामित्ये तत्र
वाक्यम्, अत एव विष्णुनुवादत्वाकाक्ष्यार्थाभावात्, तथाऽमिहोत्र जुहुयात् स्वर्गकामो घृतेन पयसा
जुहुमादित्यादिनि । यस्यापि पदार्थो नास्त्येव त प्रति काकरुतबद्धिति दृष्टान्तः, यथा काकरुतमर्थान्तरा- 15
काक्षारहितमवाक्यमविष्णुनुवादत्वात्तथैवमपि ।

ज्ञाताज्ञातविशेषाच्चैवं पदवाक्यशब्दानां घटज्ञानवत् साधुतासाधुते न घटेते, अर्था-

रित्युच्यन्ते किन्तु ताभिर्निष्पाया, सापि ताद्यु शक्तिरूपास्ते शक्योऽपि यावत् इतिकर्तव्यतास्यावस्यो भवन्ति, प्रकृतेऽपि
तत्रैव, तस्मादेकैवैकौच्यतया प्रभाष्येतिर्निष्पायात्परति कर्तव्यतायां शक्ति- सत्यप्यनुत्पन्नत्वाङ्गुत्पत्तये तदनुष्ठापितेति च
वैमर्श्वेति कर्तव्यत्वात् लोके तथैव दृष्टव्येति शक्तिरूपो ब्राह्म । अभिमतोति, अत्रावज्ञान्य इति प्रतिभाति तथाहि 20
इतिकर्तव्यताया एव कर्तव्यतात्वादिमिहोत्रकर्तव्यताघृतादेर्विधेयताया अत्रेदेन घृतेन जुहुयादित्यत्र यदि घृतादेर्विधेयत्व
तदाऽमिहोत्रे जुहुयादित्यत्रापि घृताद्यभिन्नहवनार्थेविधेयत्वमेव स्यात्, न त्वनुवादत्वमित्यमिहोत्र जुहुयादिति वाक्य न
घृतहवनाऽनुवादक स्यात्, अथापि हवनस्यात्र वाच्येऽनुवादत्वे घृतेन जुहुयादित्यत्रापि घृतादेरनुवादता स्यात्, अतोऽज्ञा-
तार्थविधायकत्वेनाभिमतमप्यनुवादकं घृतेन जुहुयादित्यादिवाक्यम्, ज्ञातार्थाविधायकत्वेनाभिमतमप्यमिहोत्र जुहुयादिति
वाक्य विधायकमिति प्राप्तत्वेन विधेरस्यतत्रपरत्नलक्षणस्यानुवादस्य च ज्ञातानुवचनलक्षणस्य स्वभावस्य साहचर्येण च्यवस्थानि- 25
हात् कोऽपि विधिर्न वाऽनुवादोऽस्तीत्यमिहोत्र जुहुयादित्यादिवाक्यानामवाक्यत्वमेव स्यात्, विधायकत्वाभावादनुवादकत्वा-
भावाच्च, य हि विधिवाक्यमन्तरेण विधायकत्वानुवादकत्वाभ्यां वाक्य भवितुमर्हतीति । कारणमात्रवृत्तिरवाद्भवन्न-
वदिति, यथा हि प्रतीकलक्षणे धारणे एवात्रेदेन वार्थानामपि हवनमनुवादक तथैव कारणमपि घृतादिहवनानिस्त्वानु-
वादकत्वेव सादिति भाव । अनुवादविधायकत्वादिति, यथा गामान्येति वाक्यात्प्रानुवादनेानयविधायकत्वं प्रथक्-
कृतोक्तस्य गामित्यपदस्य पदार्थो तस्मात्साक्षात्पर्येणैव प्रस्थापि विधित्वेनानुवादत्वेनासाक्षात्पर्यार्थाभावाच्च वाक्यत्व तथैकमिहोत्रे 30
जुहुयादित्यस्य वा घृतेन जुहुयादित्यादेर्वा न वाक्यत्वम्, विधित्वेनानुवादत्वेन वाऽऽक्षात्पर्यार्थाभावादेवेति भाव । येषां मते
पदेभ्यो भिन्न वाक्यमेव पदार्थव्यतिरिक्त वाक्यार्थं सापदेव वाचकतया बोधयति तन्मते पदार्थज्ञानस्यानुपयोगत्वं वाक्यार्थं
बुधोपनिषत्पत्रं पदार्थं स्तुपतिवर्षेयैव, न हि पदार्थाज्ञानयोर्व्यपत्तिरसम्भ-धात्, यथा च पदपदार्थयो सम्ब-धोऽस्ति न तथा
पदार्थवाक्यार्थयोरेति तन्मताभ्येन दद्यात् तस्माद्-यस्यापीति । ननु कारणमात्रकार्यत्वाभ्युपगमे पदानां वक्ष्यानाद्य
ज्ञाताज्ञातस्वभावान्मतेन साधुत्वसाधुत्वं वा न सम्भवतीत्याह-ज्ञाताज्ञातविशेषोपाधेति । साधुतासाधुतेयोर्धे साधुत्वं

न्तराभावात् ज्ञाताज्ञातात्मन्विध्यनुवादाद्युगपद्विवक्षावृत्तिनाक्यभेददोषपरिकल्पनापरिश्र-
धता, व्यर्थं साधुत्वासाधुत्वाभ्याम्, एकार्थत्वाद्दृष्टकुटवत् ।

(ज्ञाताज्ञातविशेषत्वादिति) एवमिति, कारणमात्रकार्यत्वाभ्युपगमे, साधुतासाधुतयोः
साधुता तावद्गौरव्यादे पदस्य, अग्निहोत्र जुहुयादित्यादेर्वाक्यस्य, विधेयत्वमनुवादत्वञ्च नोपपद्यते,
अग्नेो हि ज्ञातार्थाज्ञातार्थो या प्रयुज्यते ज्ञातार्थोऽनुज्ञात्प्राप्त्यभिधानार्थं प्रयुज्यते स पुनर्ज्ञातार्थं
स्यत एव प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन ज्ञातेऽर्थे प्रयुज्यते वाक्यान्तरेण वा परेण प्रापितार्थं, यथाऽयं देवदत्त-
इति अयं शब्दस्य प्रत्यक्षदृष्टार्थवाचित्वादनूनं देवदत्तस्य विधीयते, वाक्यान्तरवेदितार्थानि पदान्यनूया-
भ्याजनं विधीयते देवदत्तं । गामभ्याजं शृणुमिति । ज्ञाताज्ञातार्थता पदानां वाक्यानाञ्च साधुत्वाभि-
मत्वानां प्रत्येक सर्वथा द्वयार्थता दृष्टा, को दृष्टावः ? पदज्ञानवत्, यथा पदज्ञानस्मारातीया भागा-
० श्वधुराशुपलभ्या ज्ञाताः, परातर्षुभ्रादिभागा न ज्ञाता ज्ञेया लोकप्रसिद्धा । साधुता पदवाक्य-
ज्ञातात् कारणमात्रकार्यत्वादेऽस्मिन् न पठते, सर्वस्यैकात्मकत्वे ज्ञाताज्ञातभेदानुपपत्ते, एकस्यैव वा
तदुभयाभावादिद्विध्यनुवादात्त्वाभावस्योक्ते वाक्यत्वादिवदिति । नाप्यसाधुता वाक्यभेदानर्थक्याद्विदोष-
सम्बद्धा घटते, यस्मात् कारणमात्रकार्यत्वादेऽर्धान्तराभावान्, ज्ञाताज्ञातात्मन्विध्यनुवादाद्युगपद्वि-
वक्षावृत्तिचान्दभेददोषपरिकल्पनापरिश्रयता, अथवासरयेन ज्ञातात्मन्विध्यनुवादाः, अज्ञातात्मन्वि-
१० विधिः, तयोरेकयोर्गुणपदद्वयमिच्छा युगपद्विवक्षा, एकस्मिन्नर्थे तस्यावृत्तिरसौ द्वयार्थता वाक्यभेद । देव-
दत्ताद्यानवाक्यस्यैव गगनयनचोदनाया देवदत्तान्वाच्यानवदनुवादः, गगनयनविधानवाक्यस्य वा
देवदत्ताच्यानवाक्यस्य देवदत्तविधानमिति । येयमेवस्य शब्दस्य युगपदर्थद्वयाभिधानशक्त्यभावात्
वाक्यभेददोषपरिकल्पना तस्याः परिरूप्यता, अर्थभेदाभावात्, अतोऽसाधुतापि शब्दानां नास्ति सर्वे
साधवोऽसाधवो वा शब्दाः प्रसक्त इति । किञ्चान्यत् न केवलं वाक्यभेददोषो भेदाभावदोषश्चापदा-
२० र्थात्मकत्वमितिभेदोऽपि, व्यर्थं च साधुत्वासाधुत्वाभ्याम्, एवमिति—कारणमात्रकार्यत्वादाभ्युपगमप्रकारे-
णोचनतिरिश्य सक्षिप्य साधनमाह सोदाहरण—एकार्थत्वाद्दृष्टकुटवदिति, यथा प्रतीतार्थयोर्दृष्टकुटव-

१ सम्भवतीत्याह—साधुतासाधुतयोरिति । गौरिति लौकिकमुदाहरणम्, अग्निहोत्र जुहुयादिति वैदिकवाक्योदाहरणम् ।
ज्ञातार्थशब्दप्रयोगकारणमाह—ज्ञातार्थ इति, ज्ञातार्थमनूयाज्ञातार्थस्य विधानार्थं ज्ञातार्थशब्दं प्रयुज्यत इत्यर्थं । ज्ञाता-
र्थता कथमित्याह—स पुनरिति । प्रत्यग्गदिनाऽवगतापस्य दृष्टात्माह—यथायमिति । यान्त्रा तरेणावगतापस्य दृष्टा-
२५ त्माह—चाप्या तरेति । तदेव साधुत्वाभिमतानां पदानां वाक्यानाञ्च ज्ञाताज्ञातात्मन्विध्यनुवादाद्युगपद्विवक्षारूप-
स्य कारणमात्रकार्यत्वादेः सर्वस्य वस्तुन एकस्यैवकारणतात्वात् वाऽज्ञातता वा साधुत्वं नूनमवगतापस्य—ज्ञाताज्ञातार्थतेति ।
अन्यरूपतायां निदर्शनमादर्शयति—घटज्ञानवदिति, घटादेर्ज्ञाताज्ञातारूपत्वात्प्रकाशकं ज्ञानमपि ज्ञाताज्ञातारूपमिति
भावः । वस्तुनो द्वैविध्यात्सम्भवं पदानां वाक्यानाञ्चानुवादाद्युगपद्विवक्षारूपत्वाभावात्सुखत्वात् सप्रति साक्षादेव तेषां तदभावमाह—
एवस्यैव चेति, पदस्य वाच्यस्य वैकल्येत्सर्षं, अनुवादात्त्वविधायकत्वादिच्छिन्नार्थपदवत्, अरुदत्तवेदेति पूर्वमप्येनोक्तत्वा-
३० ष्टिति भावः । अकारणानां न सम्भवतीत्याह—नाप्यस्तराधुतेति । एकस्यैव पदस्य वाच्यस्य वैकल्या विध्यनुवादादक्षणापर्यदय-
मिति वास्तवमेव वाक्यभेदसम्बद्धाऽसाधुता न पठते, अर्थद्वये ह्यसौ सत्यां हि तस्य वाक्यभेद स्यात्ता-यत्वेत्याधयेनाह—
ज्ञाताज्ञातात्मन्विध्यनेति विधित्वात्प्रदात्तव्योरेकैकस्मिन्नर्थे विवक्षायां सत्यां व्यर्थतादक्षणां वाक्यभेद स्यात्त सर्वे चै-
सम्भवत्यर्थभेदाभावात्ति भावः । देवदत्ताच्यानवाक्यस्यैवेति, यथा देवदत्त गामभ्याजोत्प्रेक्ष्य वाक्यस्य सत्त्वेदेवदत्त-
विधानगवाच्याननुवादात्गगनयनविधानदेवदत्तानुवादावोरैकेन शब्देनाभिधायकत्वं न सम्भवतीति तात्पर्यं भाति ।

द्वयोरैकार्यत्वाद्व्यतरप्रयोगो वृथा माधुत्वासाधुत्वाभिमतयोः असाधुत्वाभिमतस्य गोशब्दमात्रस्य वागादिसाम्नाविमदर्थे युगपत् प्रयुक्ते चैकार्यत्वादर्थभेदोपपरिहृत्पनापरिहृत्यतेति वक्तंते । तस्मात् पदवाक्यशब्दयोः साधुत्वासाधुत्वाविशेषाच्छिष्टेतरलोचन्यवहारविशेषः । एव ते जडुवायुकेः पौनरुच्यस्वयचनविरोधौ स्वशब्दोकासत्कार्यवादस्याग' कारणत्मकसत्कार्यवादाभ्युपगमश्चेत्यप्रतिपूर्णातर्कता सदोपत्वादित्युक्तम् ।

यद्यप्येतत्त्वयाऽभ्युपगत कारणत्मक सत् कार्यमिति तदप्यसमीक्ष्याद्युद्धिपूर्वकमेवोक्तमित्य-
वस्तुदर्शोनाथमाह-

इदञ्चाज्ञातमपि सत्त्वया तत्त्वमेवैवं विवेकारं प्रति प्रदर्शितं घुणाक्षरवत् ।

(इदञ्चेति) यथा घुण वास्तुत्किरन्नक्षराकारमपि रेखास्तुत्किरति यदृच्छया तथा त्वयेद वत्त्वमेवैव कारणत्मकसत्कार्यत्व प्रदर्शितमितिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेति ध्रुवता । तत्पुनर्विवेकार प्रति प्रदर्शित-इत्यमसत्कार्यं भवति, इत्य सत्कार्यमिति यो वाच्यवाचकसाधनस्वरूपविधिविद्वत्स प्रत्येव दर्शितं नात्मतुल्यबुद्धीन् प्रति दर्शयन्नपि स्वयं तद्विवेक नैवेच्छति ।

अथोच्येत कारणमात्रकार्यदर्शनमिह मदपि निर्मूलापविद्धक्रियावाक्यप्रनन्दं कार्या-
सत्त्वमेनात्र विरक्ष्यते, अलब्धवृत्तित्वात्, खपुम्पवत्, अतोऽसत्कार्यमागृह्य स्वर्गादिप्राप्त्यर्थं क्रियाऽऽश्रीयतेऽग्निहोत्रं कुर्यादिति । तद्विविधमनितिकर्तव्यतात्मकमितिकर्तव्यतात्मकञ्च तत्रा-
नितिकर्तव्यतात्मकं च कार्यं घटादि यूपपादि लोके वेदे च हृष्टमितिकर्तव्यतात्मकं न भवति
तदुपरमेऽपि पृथगुपलब्धे, इतिकर्तव्यतात्मकन्तु प्राप्तिसेवादि यथा सेवादि, तत्कार्यं न कार-
णमात्र घटादियूपपादिवत् । घट कुर्यादिति प्रतिपादितासत्कार्यार्थवाक्यवत् कुर्याच्छब्दप्रति-
पादितमिदमपि वाक्यं स्फुटतरासत्कार्यार्थम्, आदौ मध्येऽन्ते च कर्तव्यताभ्युपगमात् ।
अतोऽसत्कार्यवादस्यैवाभ्युपगतत्वाद्यदुच्यते त्वया दोषजातं तत् त्वद्वचनच्छलादिति ।

अथोच्येत कारणमात्रकार्यदर्शनमिहेत्यादि यावद्वचनच्छलादिति । अथ त्वयैवमु-
च्येत न मया कारणमात्रकार्यदर्शनं नान्तोऽभ्युपगम्यते यतस्त्वयैते दोषा मा प्रत्यापाद्यन्ते, किं तर्हि ?
मयाऽभ्युपगम्यते न कारणमेव न कार्यमेव नोभयमेव न वाऽनुभयमेवेत्यविचार्यं वस्तुतत्त्वैरान्तपरि-

त्याग स्तिरस्कृते वा । अथापभेददोषपरिकल्पनापि नास्तीत्याह-यथेति, अथमेदाभावादेव गोशब्दस्यैकदा वागादिसाम्नादियर्थं प्रयुक्तस्यासाधुत्वादपभेददोषो न सम्भवति अपद्वयस्याभावेनापभेददोषप्रसक्त्यभावात्, सति द्वयैरेव तदाचक्रवैव सद्देकस्य 25
पदस्य प्रयोगे एकलैकदाऽथद्वयार्थानिधानशक्त्यभावात्तदर्थभेददोषपरिकल्पना भवेत् चैव तसादर्थभेददोषप्रसङ्गेन पदस्यासाधुता न सम्भवतीति भावः । निगमयति-तस्मादिति । विवेकारं प्रति प्रदर्शितमिति, तथा घुण स्वयमजाननेव यदृच्छयाऽक्ष-
राकारस्तुत्किरति तथा भवानपि इतिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेति वदन् कारणमात्रकार्यता प्रदर्शयति सद्यपि प्रदर्शनं विवेकारं प्रत्येव नाथ्यं प्रति तथा प्रदर्शयन्नपि तद्विवेकं त्वं नैवेच्छतीति भावः । अथोच्येतेति, कारणमात्रकार्यदर्शनमपि स्वीक्रियते निर्मूलापविद्धक्रियावाक्यप्रथमपि असत्कार्यवादमपि स्वीक्रियते एवान्तपक्षोऽन्याकभाग्रहाभावादिति भावः । कारणमेव कार्यं 30
मिति सत्कार्यवादमिहोपपादयते तत्त्वा कारणे कार्यासत्त्वं कुल आश्रीयत इत्यनाह-अलच्छयुत्तित्यादिति, यदल-धृष्टी तदसत्, यथा खपुम्पलच्छयुत्तित्वात् क्रियादिकार्यं कारणेऽतस्तदसत् कारणे इति भावः । अत्र कारणत्मकं कार्यं कुल च कारणेऽ सत्कार्यमिति विवेचयति-तद्विधिमिति । अग्निहोत्रं जडुवादिनि वाक्यं घट कुर्यादिति वाक्यवदसत्कार्यप्रतिपादकमित्याह-
द्वा. नं. २३

प्रहमकृत्वा कारण कार्यमुभयमनुभय वाऽभ्युपगन्वते, अस्मिन्नभिहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम इति वाक्ये यत्कारणमात्रकार्यप्रदर्शनमनु याचना परित्यक्तमिह विधिनये सद्यपि तन्निर्मूलापविद्धक्रियावाक्यप्रबन्धं—निर्मूलमपविद्ध त्रियाप्रबन्धो वाक्यप्रबन्धश्च यस्मिन्सद्विदु निर्मूलापविद्धक्रियावाक्यप्रबन्धे च तस्मात् कारणमात्रकार्यदर्शनस्य तद्वोपपरिहारार्थमिष्टमतो विवक्ष्यतेऽनवधारितैफान्तदर्शनत्वात्, कारणमात्रत्वस्य क्त्वा यत्कार्यासत्त्वं तदेवाभिहोत्र जुहुयादिति वाक्ये कारणमात्रकार्यदर्शनमेव सदसत्कार्यमिति विवक्ष्यतेऽभ्युपगन्वते च, किं कारण ? अलब्धवृत्तित्वात्—अलब्धा वृत्तिरनेनेल्लब्धवृत्ति कार्यं तस्मादलब्धवृत्तित्वात् खणुप्यवत्, यथा खणुप्यलब्धवृत्तित्वादसत्तथा कार्यं स्वर्गपूर्वाद्यलब्धवृत्तित्वाद्दसत् । लब्धवृत्ति चेत् कुर्याज्जुहुयादिति न चोद्येत, सिद्धौदनाथं पचेदित्यचोदनवत्, अतोऽसत्कार्यमागृह्य स्वर्गादिप्राप्त्यर्थं क्रियाऽऽश्रीयतेऽभिहोत्र कुर्यादिति । तद्विधिम—तत्र कार्यं द्विविधमनितिकर्तव्यतात्मकमितिकर्तव्यतात्मकञ्च, तत्रानितिकर्तव्यतात्मकञ्च कार्यं घटादि यूपानि च लोके वेदे च दृष्टम्, मृदानयनमर्दनदण्डप्रहणचक्रप्रमणादीतिरुक्तं चोक्तव्यतात्मकं घटाख्यं न भवति तदुपरमेऽपि पृथगुपलब्धेः, यथाष्टास्रकरणादीतिकर्तव्यतात्मको न भवति यूपः । इतिकर्तव्यतात्मकं पुनः कार्यं प्राप्तिसवादि, प्राप्त्या सवादिषु शीलमस्येति प्राप्तिसवादि, यथा सेवादि, उपस्थानाञ्जलिकरणादिरूपैव सेवा ताभ्य पृथगुपलब्धे । तत्कार्यं न कारणमात्र—नेतिकर्तव्यतात्मकं घटादियूपानि च । घट कुर्यादिति प्रतिपादितादसत्कार्यं १० वादान् कुर्याच्छब्दप्रतिपादितमभिहोत्र कुर्यादित्यत्र कुर्याच्छब्देन प्रतिपादितं घट कुर्यादिति प्रतिपादितं घटासत्कार्यार्थवाक्यवन्निदमपि वाक्यं स्फुटतरासत्कार्यार्थम्, किं कारण ? आदौ मध्येऽते च कर्तव्यताभ्युपगमात् । अतोऽसत्त्वार्थवादस्योपरमप्रभृत्यपरार्थवसानेपु क्रियाविशेषेऽभ्युपगतत्वाद्यदुच्यते त्वया दोषजातं तत् त्वद्वचनान् प्राप्तिसवादिपेतिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेति वचनछलात् कारणमात्रकार्यत्वापसिद्धतो विध्यनुपपत्तिरित्यादिदोषजातं सर्वं नास्तीति ।

२० एतदपि नोपपद्यते विधिविधिनयदर्शनोपपादयिष्यमाणकारणमात्रत्ववादात् । अभ्युपेत्यापि नैवास्य वाक्यता इतिकर्तव्यतावाक्यासिद्धौ तदसिद्धेः, तदवाक्यत्वे तद्वलप्रतिष्ठाप्य कर्तव्यतावाक्यमप्यवाक्यम्, जुहुयादित्यस्योक्तवदेवेतिकर्तव्यतावाक्यप्रत्ययापि न कर्तव्यतागति ।

(एतदपि नोपपद्यत इति) विधिविधिनयदर्शनोपपादयिष्यमाणकारणमात्रत्ववादात्, २५ अभ्युपेत्यापि—असत्त्वार्थवादोक्तावपि नैवास्य वाक्यता—प्राप्त्यनुबन्धमापितेतिकर्तव्यताकर्तव्यत्वार्थव्या-

घट कुर्यादिति । आदाविति, उपक्रमप्रभृत्यपरार्थवन्तक्रियाविशेषेषु कर्तव्यताऽभ्युपगमादित्यर्थं । तत्कार्यमिति, अमिद्वनक्रियालक्षणं कार्यं मेति कर्तव्यतामात्रमित्यर्थेऽसत्त्वार्थवादत्वमुच्यते । अथाभिहोत्र कुर्यादिति वाक्यस्य घट कुर्यादिति घटासत्त्वार्थवाक्यवदसत्त्वार्थवत्त्वमादायति—घट कुर्यादिति । यच्च न छलादिति, अविशेषाभिहितेऽप्ये वस्तुमिप्रायादर्शान्तरकल्पना वाङ्मूलम्, प्राप्तिसवादिपेतिकर्तव्यतय वक्तव्यतेति स्वरीयमव वचनम्, नास्यावमत एतद्वाक्यमलम्ब्य ३० प्रदर्शितो दोषो नास्माकं सम्भवतीति भावः । विधिविधिप्राप्ति, अत्रे विधिविधिनयदर्शने कारणमात्रत्वमुपपादयिष्येऽतो न कार्यवाद उपपद्यत इति भावः । प्राप्त्यनुबन्धेति, अमिदोप्रह्वनकरणप्रतिपादकं वाक्यमिति कर्तव्यतात्मककर्तव्यताप्रतिपादकम्, तादेतिकर्तव्यता वाक्यान्तरप्रापिता । अनुपपत्तावाङ्मूलमिति कर्तव्यतानां परस्परमनुबन्धे सम्बन्ध एव कर्तव्यता तथा चेति कर्तव्यताप्रतिष्ठाप्ये कर्तव्यताप्रतिष्ठाप्ये न तु तथा सम्भवति, इति कर्तव्यतावाक्यस्यैवास्ति चेति भावः । इति-

मिहोत्रहवनकरणार्थस्य वाक्यस्य वाक्यता, कृतः ? इतिकर्तव्यतावाक्यासिद्धौ तदसिद्धेः, तत्सिद्धौ तत्सिद्धेः, तत् पुनरितिकर्तव्यतावाक्यम्, तदवाक्यत्वे तद्ब्रह्मप्रतिष्ठाप्यकर्तव्यतावाक्यमप्यवाक्यम्, तत्र तावद्धृतेन जुहुयादित्येतदितिकर्तव्यतावाक्यमत्राक्य, प्रसिद्धार्थानुवादात्वाद्ब्रह्मन्तप्रलापवत्, यथा कामोन्मत्तस्य पक्षीति दर्शनभ्रान्ते हा प्रिये ! इत्यादि प्रलापो न वाक्य प्रसिद्धार्थानुवादाभावात्, एव घृतेन जुहुयादित्यस्यापि तदभावादितिकर्तव्यतानुक्त्याभावात् । अननुवादत्वञ्चास्य घृतसम्प्रदानक- हवनविधानविधियाक्यस्य विध्यनुवादयोश्चाभ्योन्यनिराकाक्षयोरन्यतराभावात् । स्यान्मत विधिमात्रस्य द्वारमित्यनुवादमात्रस्योद्घाटयतामिति दृष्टत्वात्सापेक्षतेति चेन्न, तत्रापि बहिरङ्गस्थितप्रकरणादिभ्यस्त- त्सिद्धेरनपेक्ष्येव । तस्मादिह इतिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेति यचनात् कर्तव्यतावाक्यस्यैवासिद्धेर्घृतेन जुहुयादि- त्यस्य प्रसिद्धार्थानुवादात्त्वाभावादवाक्यत्वम् । तदवाक्यत्वात्तद्ब्रह्मप्रतिष्ठाप्यामिहोत्रहवनकर्तव्यतावि- धिवाक्यासिद्धिः । अत आह—जुहुयादित्यस्योक्तवदेवेत्यादि, जुहुयात्, अग्निहोत्र कुर्यात्, हवनं कुर्यात्, अग्निहोत्र हवन कुर्यात्, प्राप्यनुवन्धप्रापितघृतादीतिकर्तव्यतात्मककर्तव्यतामिहोत्र कुर्यात्, अग्निहोत्रमपूर्वं कुर्यादित्युक्तविकल्पेषु प्रागभिहितदोषसम्बन्धादेतैः सर्वैः प्रकारैः प्रयोगैः परीक्षया निर्मूलार्थत्वमविषयत्वात्, अविषयत्वमपूर्वार्थत्वात्, अपूर्वार्थत्वमज्ञातार्थत्वात्, अज्ञातार्थत्व प्रमाणा- न्तरेण प्रागविहितत्वादिति, तमुपसङ्गत्याह—इतिकर्तव्यतावाक्यप्रत्ययापि न कर्तव्यतागति ।

केदमभिहितं जुहुयादिति हवनमनूद्य घृतादिना तद्विधान क्रियत इति, तद्धि न 15
प्रसिद्धम्, कथं न प्रसिद्धमग्निहोत्र जुहुयादित्यत्र हवनस्योक्तत्वादिति चेन्न तस्यैव सर्वप्रयोग- परीक्षायामर्थाभावात् तत्र तावद्धवनापूर्वकरणार्थताया प्रधानाग्निहोत्रश्रुतित्यागाद्यापत्तिः ।

(केदमिति) केदमभिहितं जुहुयादिति यदुच्यते त्वया यजुहुयात्तद्घृतादिनेति हवनमनूद्य घृतादिना तद्विधान क्रियते यथा षट् कुर्यादिति प्रसिद्ध षटमनूद्य तत्करणविधानम्, तनु न प्रसिद्धम् ।

कतं पतावाक्यासिद्धिमाह—तत्र तावदिति, घृतेन जुहुयादित्यितिकर्तव्यतावाक्येन हवनानुवादेन घृतो विधेय स च न 20
सम्भवति, हवनस्याप्रसिद्धार्थत्वात् प्रसिद्धो ब्रह्मन्तये, तथा चोन्मत्तप्रलापवदेतद्वाप्यम् अप्रसिद्धार्थत्वात्, यथा हि कामा-
पार्थे दृष्टा दर्शनभ्रान्ता हा प्रिये ! इति प्रत्यपि तच्च वाक्य न प्रसिद्धार्थानुवादाकमेवमिदमपि वाक्यमिति भाव । अननुवादकत्व
वयमित्यत्राह—अननुवादत्वञ्चेति । घृतसम्प्रदानकेति, घृतकरणकेत्यर्थे सम्प्रदाने तृतीयानावात्, हवनानुवादे
घृतस्य विधान घृतेन जुहुयादिति वाक्ये गावगम्यते तत्र घृतहवनयोर्विध्यनुवादयो परस्परमाकांक्षाभाव न हि हवनविधाय-
कस्यामिहोत्रं जुहुयादिति शान्तस्य हवनानुवादेन घृतेन जुहुयादित्यनेनाकांक्षाऽस्ति सखाधेनोपनेन निराकांक्षत्वात्, यद्वा 25
कारकाणां क्रियाणां वा नास्ति परस्परं सम्बन्ध तादात्म्यासम्भवात्, न वा द्रव्यादिकारकाणां क्रियया सम्बन्ध, स्वल्पेण
द्रव्यादीनां नियामन्व-भावात्वात् तथा च पदानां वाक्यानाञ्च स्वस्वार्थोपनेन निष्पन्नत्वाच्च परस्परकांक्षाऽस्ति, निरुक्त्याणाञ्च
कथ परस्परसम्बन्ध एकवाक्यता चेति भाव । ननु द्वारमित्युच्यते उदाहृत्यामित्यस्य उदाहृत्यामित्युच्यते वा द्वारमित्यस्य
पेक्षणीयताया लोके दर्शनात्तथ विध्यनुवादोर्निराकांक्षतत्वाच्च—स्यान्मतमिति । द्वारमित्युच्यते प्रकरणादित एतोद्घाटनाय-
र्धप्रतीतेन तद्वाचकपदानांशेषुत्तरमिति—तत्रापीति । घृतेन जुहुयादिति वाक्य नामिहोत्र जुहुयादिति शान्तमिदित्यहवनानुवा-
दकम्, इतिकर्तव्यताया एव कर्तव्यतत्वेन हवनविधायकत्वाक्यासिद्धेरतो न हवनस्य प्रसिद्धार्थग मदनूद्य घृतविधान स्याद-
त्याह—तस्मादिति । तदवाक्यत्वादिति, घृतेन जुहुयादित्यस्यावाचयत्वात्तद्घृतेन प्रतिष्ठाप्यमिहोत्रं जुहुयादित्यपि वाक्य
न भाव्यम्, इतिकर्तव्यतावाक्यासिद्धेरित्यर्थः । अग्निहोत्रवाक्ये हवास्य सिद्धित्वेन प्रसिद्धत्वादिहानुवादां सम्भवतीत्याह—

कथं न प्रसिद्धम्, अग्निहोत्र जुहुयादित्यत्र हवनस्योक्तत्वादिहानुवदनं ननुपपन्नमिति चेन्न, तस्यैव सर्वप्रयोगपरीक्षायामर्थाभावात् । तत्र तावद्धवनापूर्वकरणार्थताया प्रधानाग्निहोत्रश्रुतित्यागाद्यापत्तिः, अर्थाभावादित्ययमभिसम्नद्धवते, क्रमोल्लघनेन विकल्पद्वयोपन्यास तुल्योत्तरत्वात्, हवनं कुर्यात्, अग्निहोत्रारयमपूर्वं कुर्यादित्येतयोरर्थनिरकल्पयोः प्रधानस्याग्निहोत्रशब्दस्य तदर्थस्य च त्याग आपद्यते, घृतेन जुहुयादित्यादिष्वनुवादसफलीकरणार्थमग्निहोत्र जुहुयादित्यत्र जुहुयाच्छब्दस्य स्वप्रत्ययस्य सार्ध-
 क्त्वेऽग्निहोत्रशब्दं पौनरुक्त्याग्निरर्थकं आपद्यते । अथ प्रधानत्वाद् अग्निहोत्रस्य मा भूदग्निहोत्रशब्दो
 निरर्थक इति सार्धकतोच्यते ततो जुहुयाच्छब्दनेरर्थक्यात् प्रयोगो नोपपद्यते, विहितार्थाभावेऽनुवादत्वा
 भावात्, प्रधानत्वञ्चास्याग्निहोत्रस्य साक्षात् स्वर्गादिनाम्यपुरुषार्थसाधारणत्वेन विधानाद्ब्रह्मोतिप्रधान्ये च
 तदनुपपत्तिः । अत्र च न तु घटवदग्निहोत्रशब्दं काश्चिदपि कर्त्तव्यता प्रवीतीत्यादि सर्वो ग्रन्थ पूर्वो
 10 चरपक्षप्रसङ्गतो योग्यो गायत्रापि घटादिकर्त्तव्यतायामिव काचित्प्रिया प्रसिद्धा यथाऽग्निहोत्राल्यता
 हवनस्यातिदिव्येयं हवनाख्यता याऽग्निहोत्रस्येति हवनं कुर्यादित्यमुक्तोत्तरार्थविकल्पः । अपूर्वार्थ-
 पक्षेऽप्यग्निहोत्रशब्दस्य जुहुयाच्छब्दस्यैकाधत्वात् प्रधानापूर्ववाच्याग्निहोत्रशब्दस्य त्यागस्तथैव, विशेष-
 तस्तु अथाग्निहोत्रमित्यस्यापूर्वविशेषाभिधानार्थैव कल्प्यते तथासत्पूर्वाभिधानेन कोऽर्थ इत्यादि याव-
 त्तदनुवातव्यमिति प्रथमं योग्यं । आदिप्रदणान् पुरुषप्रमाणकताशब्दप्रामाण्यत्याग इत्यादिदोषः, तत्
 15 प्रधानाग्निहोत्रश्रुतित्यागाद्यापत्तिरर्थाभावात्, वेदमभिहितमित्यादि ।

अग्निहोत्रोभयकरणार्थतयोरपि विकल्पयोस्तुल्योत्तरत्वात् ।

(अग्निहोत्रेति) अग्निहोत्रोभयकरणार्थतयोरपि जुहोतित्यागाद्यापत्तेरग्निहोत्रं कुर्यादग्निहोत्रह-
 वनं कुर्यादित्येतयोरपि विकल्पयोस्तुल्योत्तरत्वादिति, उभयार्थविकल्पस्याग्निहोत्रं कुर्याद्धवनं कुर्यादित्ये-
 तयोः पक्षयोर्बहुदोषदुष्टत्वात् समानोत्तरत्वादिति । अत्रापि अथ पुनरेव न निर्वहतीत्यादिप्रथो योग्यः

20 कथं न प्रसिद्धमिति । अग्निहोत्रं जुहुयादित्यत्र सर्वप्रयोगपरीक्षायां नियमाणायां न कश्चिदर्थं विज्ञेयतीति न तत्र हवनविधानं
 सम्भवतीत्युत्तरयति-तस्यैवेति, अग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यसम्भवं एवेत्यर्थः । घृतेन जुहुयादित्यत्र हवनस्यानुवादसम्भ-
 वत्येऽग्निहोत्रशब्दस्य हवनं कुर्यादिति हवनविधानादीकारे-ऽग्निहोत्रशब्दो व्यथं स्यादथाभावात् अग्निहोत्रशब्दप्रतिपाद्यार्थस्य विधि-
 प्रत्ययप्रवृत्तिभूतेन जुहोतिर्नैवोक्तत्वात् तथा पुनरुक्तत्वापत्तेरित्याह-हवनं कुर्यादिति, अत्राग्निहोत्रशब्दस्य त्यागः, अग्निहोत्राल्यम-
 पूर्वं कुर्यादित्यत्राग्निहोत्रशब्दार्थत्यागः, अपूर्वार्थत्वादीररणात्, अत्राग्निहोत्रशब्दनिर्णयकत्वात् च हवनेनैवापूर्वविशेषाभिसम्भवात्
 25 जुहुयात् स्वर्गकाम इत्येतावता वाक्येनैव गतावत्वात्ति । नीमामका अपुत्रविधौ धारवर्षस्य विधौ करणवेनाशीकाराद्ग्निहोत्रेण
 होत्रेण भावयेदित्यग्निहोत्रनामकं हवनसामान्यं यदग्निहोत्रशब्दस्यैव सामान्यविधौ भावे विशेषविधीनामसम्भवादिति बोध्यम् ।
 न-वग्निहोत्रशब्दं प्रधानं पुरुषप्रश्नपुद्गलस्वर्गसाधनीभूतार्थाभिधायकत्वादतो न निरर्थकं इत्याशङ्कते-अथ प्रधानत्वादिति ।
 अनुवादार्थं जुहुयाच्छब्द इत्यत्राह-विहितार्थेति । विधीयमानार्थाभावेऽनुवादत्वासम्भवादित्यर्थं तथा च जुहुयाच्छब्दो
 व्यर्थ इत्येति भावः । अपूर्वार्थपक्षेऽपीति, यः स्वर्गकामयते स जुहुयात् इत्युक्तत्वापूर्वं जुहुयात् स्वर्गकाम इति उच्यत्वात्
 30 प्रयोजनं किञ्चिद्ग्निहोत्रशब्देनेति त्याग एवाग्निहोत्रशब्दस्य प्राप्तत्वादिति च ज्ञानाजनाजकत्वात्, अपूर्वार्थवाचकत्वेऽपि तस्य नापूर्वस्य
 निरूपणं हवनेन कर्तुं शक्यमप्रत्यक्षत्वादिति भावः । पूर्वोक्तप्रकारार्थमनाप्यदिदिशति-अथाग्निहोत्रमित्यादिना । अथाग्नि-
 होत्रं कुर्यादग्निहोत्रहवनं कुर्यादिति विकल्पद्वयभवेत्याह-अग्निहोत्रोभयेति । जुहुयाच्छब्दं कुर्यादर्थे वर्तते हुधात्वर्थस्या
 मिहोत्रशब्दत एव लाभादतोऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेनाग्निहोत्रं कुर्यादिति विवक्षितं इति विन्त्योऽपि जुहोत्यर्थस्यागतं जुहुयात्

सप्रपञ्चो यावच्चदमिप्रायवद्धवाननुवादविशिष्टाग्निहोत्राभ्युपगमेऽपि चाग्निहोत्रस्यात्मादिवस्तुतत्त्ववद-
प्रसिद्धस्वरूपत्वात् करणासिद्धिः ।

शैलीप्रसिद्धौ छिदिवदनमिहोत्रत्वं प्रसक्तं ततश्च यदग्रये होत्रं तदग्निहोत्रमिति तात्र-
न्मात्रार्थत्वात् प्रधानस्य स्वर्गसाधनताभिमतस्थानमिहोत्रत्वाद्भूतेन जुहुयादित्यनेन प्रधानस्व-
र्गकामानभिसम्बद्धजुहोत्यर्थानुवादेन किं प्रयोजनमितिकर्तव्यताकर्तव्यतया ?

शैलीप्रसिद्धौ छिदिवदित्यादि, छिदिरिव छिदिवत्, यथा छिदौ दृष्ट लौकिकरूपमात्रफलत्व
नादृष्टालौकिकहवनतात्मकाग्निहोत्रत्व तथानमिहोत्रत्व—तथाग्निहोत्र जुहुयादित्यस्यापि तच्छैल्यैवाग्निहोत्र-
मह्वनात्मकमह्वनात्मकाग्निहोत्रत्वात्तानमिहोत्रत्व प्रसक्त छिदिनिर्वर्त्ययूपवत्, अत्र चैतदपि न वैप-
स्यादित्यादिमन्थो योज्यो यावच्छैलीप्रामाण्ये चास्य शैल्या यूपक्रियाऽयाथाध्यादिति, ततश्च—अनमिहो-
त्रत्वप्रसङ्गाद्यदग्रये होत्र तदग्निहोत्रमिति तावन्मात्रार्थत्वात् प्रधानस्य स्वर्गसाधनताभिमतस्थानमिहो-
त्रत्वाद्भूतेन जुहुयादित्यनेनानुवादेन प्रधानस्वर्गकामानभिसम्बद्धजुहोत्यर्थानुवादेन किं प्रयोजनमिति
कर्तव्यताकर्तव्यतया ? प्रधानेन स्वर्गकामेन विना किं तथा ? यथोक्तम् 'कावरसतेन सूर सूरसहस्तेण
पडित भरसु । अलस जेण व तेण व णवर कतव्व परिहरहि' इति । प्रधानार्थमप्रधानत्वागदर्शनात् ।

प्राग्निप्रतिपाद्यप्रसिद्धावग्निहोत्रे जुहोतिप्रयोगो दानादिप्रसिद्धुपरोधेन दाहने एव
तावद्विधेय इति परिभाष्य पश्चात् प्रसिद्धे दाहने घृतेन जुहुयादितीतिकर्तव्यताविधिर्योक्ष्यते, 15
अन्यथा तु तथाऽप्रसिद्धेरविधायक एव कुतस्तदनुवाद ?

(प्राग्निप्रतिपाद्यप्रसिद्धावग्निहोत्र इति) प्राप्त्या प्रतिपाद्या प्रसिद्धिरस्य तस्मिन् प्राग्नि-
प्रतिपाद्यप्रसिद्धौ, क ? अग्निहोत्रे, 'यदग्रये च प्रजापतये च साय जुहोती'त्यनया प्राप्त्या प्रतिपाद्यप्र-
सिद्धौ तु तस्मिन् जुहोतिप्रयोगो दानादिप्रसिद्धुपरोधेन दाहन एव तावद्विधेयः । तावच्छब्दः
क्रमार्थे, जुहोतीत्यय धातुलोकप्रसिद्धदानादनार्थो न भवति, किं तर्हि ? दहनेनाग्निना दाहयेद्वृत्तादि 20
द्रव्यमित्युक्त भवति, अग्निहोत्र जुहुयादित्येतदिति परिभाष्य पश्चात् प्रसिद्धे दाहने घृतेन जुहुयाद्
धृत दाहयेदग्निना, धृत दाहयेत्, अग्निधृत दहेदिति ज्ञातार्थमनूद्येति कर्तव्यताविधिर्योक्ष्यते लो-
प्रसिद्धिवैपरीत्येन व्युत्पादनेन, अन्यथा तु लोके दहनादिष्वदृष्टत्वात् कथं दहनमनूय घृतादीतिकर्त-

दधेऽग्निहोत्रशब्दस्य घृते इत्यादित्यस्यापि व्यर्थत्वाच्च दृष्ट । अग्निहोत्रहवन इत्यादिति विवक्ष्य दूषयति—त्वदग्निप्रायश्चदिति ।
यूप छिनतीति विष्य तरमिषानशैलीवदमिहोत्रशैलीप्रसिद्धाभ्युपगमे दोषमाह—शैलीप्रसिद्धाविति, यथा यूप छिनतीति 25
छिदि केवलं यूपमात्रफलने न त्वदृष्टफलक तथाग्निहोत्रमप्यग्रये होत्रमित्येतावन्मात्रफल भवेन्नतु स्वर्गादिफलम् तथा
च स्वर्गसाधनताऽभिमतममिहोत्रममिहोत्रमेव स्यात् शैलीवैपम्यात् एवञ्च घृतेन जुहुयादित्यनुवादोऽपि व्यर्थ एव प्रधाना
ग्निहोत्राभावादिति शब्द । अत्रापि पक्षे पूर्वोक्तप्रकार्यमितिशक्ति—अत्र चेति । यथोक्तमिति, कातरसतेन शरं शरस
हस्तेण पण्डित भर । अलस येन वा तेन वा नवरं वृत्तम परिहरं ॥ इति ध्याय ॥ अत्रनया कारित्या प्रधानार्थमप्रधानत्वागो
दर्शित । दाहन एवेति, अग्निहोत्र जुहुयादिति चान्नेनामिर्घृतादिष्वय दहेदिति पडित प्रसिद्धार्थं दहनमनूय घृतेन 30
जुहुयादिति घृतमग्निना दाहयेदित्येति तत्रत्यता विधीयत इत्यथ । अग्निहोत्रस्य च प्रसिद्धिर्यदग्रये च इति चान्नेन तथा च
घृतेन जुहुयादित्यत्र जुहोतिर्दानायमुपेक्ष्य दाहने वतते, तथा च घृतेन जुहुयादिति चान्नेस्य दहनेनाग्निना दाहयेद्-
त्तादिद्रव्यमित्यर्थ इति प्रतिपाति अन्यथात्विति, लोकप्रसिद्धिवैपरीतव्युत्पत्त्यनङ्गीकारे त्वित्यर्थं, तथा च दृष्टान्तोर्दानार्थ-

प्रियोपलिङ्गाभावान् कृत एव शायते जुहोत्यर्थे जुहुयाच्छब्दः प्रयुक्तो न स्वार्थ एव, — जुहोतिर्या जुहुयादर्थे प्रयुक्त इति, तस्मादविदितार्थत्वाद्धिष्व विधित्वाच्च नानुवादोऽननुवादत्वाच्चैवमपि न युक्तम् ।

अभ्युपेत्यापि जुहोत्यर्थे जुहुयाच्छब्दस्य शृत्तिं दोष ब्रूम —

ह्यननाच्च भाजनमेवमनवगमितमेवाभिप्रेतस्य स्यात् ।

6 (ह्यननाच्चेति,) विध्यर्थोभावात् पुरुषो ह्यनकर्मण्यनियोजित एव, ततो भावन स्वर्गाख्यस्य विशिष्टमुत्पलक्षणस्य देशविशेषस्य विशिष्टमुत्पलक्षणभूततयाऽभिप्रेतस्यार्थस्य भावबोधक स्यात्, यदर्थ-मिति वृत्तमिदं वाक्यं स्वर्गारण्यफलसाधनेऽग्निहोत्रकर्मणि पुरुष नियोक्ष्यामीति, तदर्थं हि वाक्यमभि-होत्र जुहुयादित्येतत्प्रवृत्तमनेनैव कर्मणा स्वर्गो भाव्यते तस्मादिदं पुर्विति, तदर्थज्ञापनाभावे किमनेन वाक्येन जुहोतीत्युक्तेन ।

10 अत्राह प्रागभिहितान्निहोत्रकरणवाक्यार्थविकल्पगतदोषपरिहारार्थमियमर्थव्याख्याऽऽधीयते— प्राप्तिविहितस्वरूपसिद्धेरग्निहोत्रस्य स्वर्गकामकर्मत्वाभिधानादवगमितकामानुरूपकर्मण उत्तत्वादेव तद्विधिक्रियाविशेषगते क्रियाप्राप्त्यत्वाच्च कामस्य अलकावगमितकामरटनवत् कुर्यादित्यर्थादापन्नो विध्यर्थ इति जुहुयादित्यर्थापन्नार्थोऽनुवाद इतीय व्याख्या न्याय्या, व्यक्तार्थोपपत्तित्वात्, आदिवाक्ये प्रधानश्रुत्यत्यागगुणकृदपीति चेत्,

15 प्राप्तिविहितस्वरूपसिद्धेरग्निहोत्रस्येत्यादि, इदं तावद्भवस्यित यदग्नये च प्रजापतये च साय जुहोतीत्यनया प्राप्या विहितमग्निहोत्रस्य स्वरूप सिद्धम्, अतः प्राप्तिविहितस्वरूपसिद्धेरग्निहोत्रस्य कर्मत्वेन च भ्रवणात्, कस्य ? कर्तुं स्वर्गकामस्य कर्मत्वाभिधानात्, तत किमिति चेत् ? स्वर्गशब्दा-भिहितविशिष्टकर्मविषयकामाभिधायिशब्दभ्रवणात् कर्मापि तदग्निहोत्रारण्य तदनु रूप विशिष्टमेवेत्युक्तं भवति, अतः स्वर्गकामकर्मत्वाभिधानादवगमितकामानुरूपकर्मोक्तस्वर्गकामशब्दावबोधनेन कामानुरूप-
20 पस्यैव कर्मण उत्तत्वादेव तद्विधिक्रियाविशेषगतेर्विशिष्टफलविषयकाम पुरुष कर्ता, कर्मापि तदनु रूप-त्वाद्दिशिष्टमेव तद्विधेयं, क्रियापि अप्रसिद्धफलविषयकामसम्बन्धिनो, अप्रसिद्ध यथावथावदनुष्ठान-

प्रयुक्त इत्यत्र विनिगमनान्निह इति भावः । सर्वत्र जुहुयाच्छब्दस्य जुहोत्यर्थत्वात्कारे च दोषमादर्शयति—ह्यननाच्चेति, अग्निहोत्र जुहुयादित्यत्रापि यदि जुहुयाच्छब्दो जुहोत्यर्थे तदा सिद्धार्थबोधकत्वेन साध्यं न किञ्चिदर्थं बोधयेत्, अतो न तेन वाक्येन निश्चितप्रयोऽनमिति किं तेन वाचयेनेति भावः । भावनमिति । धात्वर्थं इत्यर्थं, न तु प्रेरणालक्षणो भावना
25 उत्तोषकृत्विज्याभावात् एवमेतद्वाक्यं सुखविशेषरूपस्वर्गस्य देशविशेषरूपस्वर्गस्य वा विशिष्टमुत्पलक्षणरूपस्य सद्भावमात्रं गमयेत् ३ पुरुषमग्निहोत्रादिकर्मणि प्रयोजयेदिति — यथैतैव तादृशवाक्यानामिति भावः, अथवा तु भावन पुरुषप्रवृत्त्यनुक्तं व्यापारविशेष, तथाविधवाक्यभ्रवणादि मां प्रवर्तयति मत्प्रवृत्त्यनुकूलं वाचारविदिति नियमेन प्रतीते, एवमयदीदं वाक्यं पुरुषं न प्रवर्तयतीति ततो निरर्थकमिति । नचमिहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम इतिवाक्यस्याग्निहोत्रं कुर्यात् स्वर्गकाम इत्यर्थपरत्वं नोच्यते येन जुहोत्यर्थत्वात्तदोषा प्रागुक्ता भवन्तु, किन्तु अनापत्तार्थानुवादवत् जुहुयाच्छब्दस्येत्युच्यते इत्याशयेन पूर्वपक्षी
30 प्राह—प्राप्तिविहितेत्यादिना । अगामिहोत्र स्वर्गकाम इत्येवोच्यतां तत्राग्निहोत्रस्वरूपं यदग्नये च प्रजापतये चति प्राप्ति-कारयनं सिद्धं तच्च स्वगन्तमपुहयस्य कर्मत्वेनाभिहितम्, विशिष्टकर्मसाध्यस्वर्गशब्दात्त्वप-विशेषकामनावबोधकस्वर्गकामलक्षण-
चन्द्रधरणात् तद्व्यामिहोत्रं कर्मविशिष्टमेव स्वर्गकामशब्दावगमितकामानुरूपं चात्, तथाविधं विशिष्टं कर्म न विशिष्टं क्रिया-
मन्तरेण हि क्रियाविधेयस्य नामकम् क्रियां विना तथाविधेष्टप्राप्तसम्भवात् सापि क्रिया बोधदेशमन्तरेति कुर्याच्छब्दोऽर्था-

व्यापारविशेषोऽपि विशिष्टोऽप्रसिद्ध एवेति गम्यते । किं कारणम् ? तत् एव शब्दान् तस्य क्रियावि-
 शेषस्य गतेर्वाक्यान्तराभावात्तद्विशेषगतितरत् क्रियाविशेषगतेः क्रियाप्राप्यत्वाच्च कामस्य, न ह्यन्य-
 कश्चिदुपायोऽस्ति कामप्राप्तौ क्रियात्, क्रियया शब्देन वा तदर्थावगमनात् । यथा त्वलकस्य वीथी-
 मध्यपतितस्य हस्त प्रसार्य कपर्दिका देहि कपर्दिका देहि भो ! इति वा रारट्यमानस्य कामोऽवग-
 मितः क्रियया शब्देन वा प्रकरणविशेषसम्बन्धात्, सा च क्रिया नोपदेशमन्तरेण सिद्धयति, अलका- 5
 वगमितकामरटनवद्भिहोत्र स्वर्गकाम इत्युक्ते कुर्यादित्यर्थादापन्नो विध्यर्थोऽवगमितकामत्वात्, तस्या-
 लकस्य यो वाऽर्थः स च विशेषसम्बन्धो वाक्यन्यायेन भवति । यथा सप्रज्ञाचारिणा सहाधीत इति
 समानेन ब्रह्मचारिणाऽधीते, केन सामान्येन समानेन ? प्रकृतविशेषणत्वात्, प्रकृताध्ययनक्रियेति
 गम्यते, एवमिदमपि वाक्यम्, अनेन वाक्यन्यायेन प्रकृतस्वर्गकामाग्निहोत्रकर्मानुरूपविध्यर्थक्रियोपदे-
 शताऽस्येति गम्यते, अतो हेतुहेतुमद्भावः प्रतिपादितः । प्रातिविहितस्वरूपसिद्धेरग्निहोत्रस्येत्यादि 10
 यावज्जुहुयादित्यर्थापन्नार्थोऽनुवादोऽग्निहोत्र स्वर्गकाम इत्येतावता कुर्याद्वाक्यशेषेण वाक्येन गतार्थत्वात्,
 तदेव जुहुयादित्यनुवादो न विधिरितीय व्याख्या न्याय्या, व्यक्तार्थापत्तित्वात्, प्रागभिहितव्याख्यावि-
 कल्पसमुत्थदोषाभावाच्च न्याय्येति मन्तव्या, यस्मादादिवाक्ये प्रधानश्रुत्यत्यागगुणरूढपीति, यदभिहित
 प्राग्भिहोत्र जुहुयादित्यस्य वाक्यस्याग्निहोत्र कुर्यादित्यर्थव्याख्याविकल्पे विध्यर्थवाचित्वाभिमतश्रु-
 तप्रधानजुहोत्यर्थत्यागस्तत्. पुरुषप्रमाणकता, तदत्यागे वाक्यभेदापत्तिः पौनरुक्त्यादिदोषजात तद्- 15
 प्यत्र नास्ति, जुहुयाच्छब्दस्यानुवादत्वादेव ह्यत्र कुर्यादित्यत्राप्यग्निहोत्रप्रधानत्याग इत्यादि चर्होपजात
 तदपि नास्ति, तस्मादिय व्याख्याऽदिवाक्ये प्रधानश्रुत्यत्यागगुणरूढपीति, तस्य जुहोतेरनुवादत्वेन
 पौनरुक्त्यत्यागभेदाद्यभावात्, चेदित्याशङ्काम्, एव चे-मन्यसे ।

इत्येव द्रुवन्त परं दृष्ट्वाऽऽचार्य उत्तरमाह—

तन्न, अर्थापत्ते. पौनरुक्त्यादनुवादत्वासम्भवात् ।

20

तन्नार्थापत्तेरित्यादि, एषाऽपि व्याख्या नोपपद्यते, किं कारण ? पौनरुक्त्यात् प्रयोगायोग्यस्य

अभ्यते तदर्थस्यैव च जुहुयान्छब्दोऽनुवादत्वात्प्रामाण्यत्वाच्च-इत् तावदिति । क्रियया शब्देन वेत्ति, क्वचित्
 क्रियेष्टमवगम्यते क्वचिच्च शब्दान् यथा मार्गमध्यपतितालकस्य हस्तप्रकाराण्यदिक्रियया कपर्दिकं देहीति शब्देन प्रकरण
 विशेषविशिष्टेन वा तदिष्टमवगम्यते तथेति भावः । चाक्यन्यायेनेति, तत्तत्पदेस्वत्तरादायानामुपस्थितौ विशेषणत्वादिविशिष्ट-
 स्वार्यस्य पदार्थसंस्पर्शरूपस्य बोधो वाक्याद्भवति, यथा चैत्र । नील घटमानयेत्यत्र चैत्र इत्येतावन्मानोर्षी कर्त्ता निर्दिष्ट 25
 कर्मक्रियागुणाधार्निर्दिष्टा, घटमित्युक्ते कर्म निर्दिष्ट कर्तृक्रियागुणा अधनिर्दिष्टा, आनयेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्त्तृकर्मगुणा अधनिर्दिष्टा
 नीलमित्युक्ता गुणो निर्दिष्ट, कर्त्तृकर्मक्रिया अधनिर्दिष्टा । चैत्र नील घटमानयेत्युक्ते तु चैत्र एव कर्त्ता गान्य घटएव कर्म
 ना-यत्, आनयेव क्रिया नाया नील एव गुणो ऽ ह्युणादि, एव पदानां सामान्ये वर्त्तमानानां यद्विशेषोऽवस्थान स वाक्यार्थ
 इति वाक्यन्यायः । केन सामान्येनेति, समने साधारणे ब्रह्मणि वेदे यो व्रत वरति स सप्रज्ञाचारी चरण शाखा वेदस्य,
 सत्समानत्वे गम्ये 'वरणे ब्रह्मचारिणी'ति सूत्रेण निपात सामान्यस्य तदध्येतत्स्याध्ययनत्वेन, अत्र के सप्रज्ञाचारिणोऽस्येति प्रश्ने 30
 कठा इत्युक्ते सम्बन्धोऽवेतद्भवत्ये नूनमयमपि कठ इति तत्पाऽय कठ इत्युक्ते सम्बन्धादेतद् तद्व्य नून तेषामि कठा इति, एव
 मिदमपि वाक्यमिति भावः । प्रागभिहितव्याख्यासूप-यस्तदोषा अत्र न सजाघट-तीत्याह-यदभिहितमिति । तदत्यागे-
 श्रुतप्रधानशुद्धोत्तराशङ्कालोः । अर्थापत्तेरिति, व्याख्येय प्रत्याख्येया पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्, स कथमिति चेदार्थापत्ते-अर्थापत्ति
 द्वा० न० २४

ततश्चानुवादत्वासम्भवात्तस्मादनुवादाम्भवात्तत्रेत्यभिसम्बन्ध । इदञ्च पुनरुक्तमर्थापन्नस्य पुनर्वचन-
लक्षणः पुनरुक्तिप्रहस्यानविकल्प । द्विविध पुनरुक्त निग्रहस्यानम्, तद्यथा 'शब्दार्थयो पुनर्वचन
पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्' 'अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचन' (गौ अ ५ आ २ सू १४-१५) इति,
तस्मादिदमर्थादापन्नस्य पुनर्वचन विशेषविधानमन्तरेणार्थापन्नार्थस्य स्वशब्देनोच्चारणात् । घृतेन जुहु
यादित्यत्र न स्यात् पुनरुक्तम्, घृतविशिष्टहवनविधानात् । इह तु स्वर्गकामानुरूपकर्मणुरूपक्रियाविशेष-
विध्ययताया उपदेशघृतेरेव गतार्थतयाऽऽयुपगतत्वात् । घृतविशिष्टहवनविधानजुहोत्यनुवादतायाश्च
मूलावाक्यगतजुहोत्यर्थासिद्धेरननुवादतैव ।

किञ्चा यत्—

जघन्यतरा चेय व्याख्या, साक्षाच्छ्रुतविधेरुद्बुद्ध्यात्त्यागेन चार्थापन्नार्थाश्रुतानूदितजुहु-
'याद्विकल्पनात् स एव पुरुषप्रमाणकत्वदोष शब्दाप्रामाण्यदोषश्च ।

(जघन्यतरेति) जघन्यतरा चेय व्याख्या, कस्मात् ? साक्षाच्छ्रुतविधेरुद्बुद्ध्यात्त्यागेन चार्था-
पन्नार्थाश्रुतानूदितजुहुयाद्विकल्पनात् स एव पुरुषप्रमाणकत्वदोषः शब्दाप्रामाण्यदोषश्च । जुहुयादित्यस्य
क्रियाशब्दस्य विध्यर्थस्य साक्षाच्छ्रुतस्य प्रत्यक्षस्य त्याग इत्याऽर्थापन्नार्थस्य—अर्थादापन्नोऽर्थोऽस्येत्यर्था-
पन्नार्थः, कोऽसौ ? स एव जुहुयाच्छब्दोऽनुवादाभिमत, तस्मात्तत्त्वार्थापन्नार्थस्यानूदितविकल्पनात्—

अनुवादकल्पनात्तत्रातिरचेते ।

किञ्चान्यत्—

विधीयमानवाक्यार्थविषयानुवदनाच्च वाक्यभेदस्य पुनरुक्तस्य चाङ्गीकरणात् ।

(विधीयमानेति) विधीयमानो वाक्यार्थो विधीयमानवाक्यार्थ स विषयोऽस्येति विधीय-
मानवाक्यार्थविषय स एव जुहुयाच्छब्दस्यैवानुवदन स एवानुवादस्तस्मात् विधीयमानवाक्या-

- 20 तद्वत्त्वात्तो नानुवादत्वमिति भाव । द्विविधमिति, उक्तस्य पुनर्वचन-लक्षणमेकमर्थापन्नस्य पुनरभिधानमपरमिति द्विविध
मित्यर्थं अत्रया पूर्वमुक्तशब्दस्यैव पुनर्वचनमेकं पूर्वं येन शब्देन योऽर्थ उक्तस्तस्या-यत्र'देनाभिधानरूपमपरम्, अर्थादापन्न-
साभिधानलक्षणमन्यत्रिति त्रिविध पुनरुक्त स्मिति । शब्दाथयोरिति, शब्दार्थयो पुनर्वचन पुनरुक्तमत्रानुवादा
दिति गौतमसूत्रम्, अन्यत्रानुवादाच्छब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्त वा भवति, नित्य शब्दो नित्य शब्द इति शब्दपुनरुक्त, अनित्य
शब्दो निरोपपदमेकं प्वनित्यर्थपुनरुक्तम् अनुवादे न पुनरुक्तम् प्राप्नो प्राप्नो रमणीय पचतु पचतु भवानिति, सैथो ब्रह्मचारी
- 25 समानकालिनि शब्दायैरुत्तर्वचनयोरुत्तरकल्पता व्यपहराणिति धृत्वा । अर्थादापन्नस्येति, अर्थादापन्नस्यापि स्वशब्देन
च'दातरेण वा पुनर्वचनेन तृतीय पुनरुक्त मथाऽऽस्य मेपेपु वृष्टिर्न भवतीरुक्तेऽथादापन्नस्येति सत्तु भवतीति ता किमय स्वकण्ठेन
पुनरुक्त्येत्, अर्थप्रतीत्यर्थं हि शब्दप्रयोग प्रतीतेऽर्थं किं सेनेति सूत्रार्थ । घृतेन जुहुयादिति, न क्षत्र जुहुयाच्छब्द पुन-
रुक्त, विशेषविषयव्यवत्, घृतविशिष्ट हवन इति तत्र विधीयत इति सार्थक तत्परमिति भाव । इह त्विति, अग्निहोत्र जुहु-
यात् स्वर्गकाम इत्यत्र तु स्वर्गकामानुरूपविशिष्टाग्निहोत्रकामानुरूपविशिष्टक्रियाविशेषविधेरुद्बुद्ध्यादित्यस्योपदेशमख्येव गतार्थत्वान्जु
- 30 इत्यत्र पुनरुक्तमेव न वा घृतेन जुहुयादिति वाक्यमिदित्तजुहोत्यनुवादताऽस्य सम्भवति, तस्मात्त्रिविधरूपतयाऽग्निहोत्रवाक्य
साविधिविधेनेनात्र वाक्ययुतजुहोतेरिति वाक्येनानुवादताया काप्यनभ्युपगमादिति भाव । अथ त्वदुत्थेय व्याख्याप्रकारो न
चातिमतिरिति, अग्निहोत्रं जुहुयादिति शुनजुहोतिविधेरवगात् अर्थापन्नार्थाश्रुतानुवादतात्कारादित्याह—जघन्यतरा चेय
मिति । तस्याऽर्थरेऽप्युतारोपरिरोधपरिहारविचारो मत्तर्काश्रयगतोऽर्थनिर्वर्तनात् पुश्चप्रमाणकथाद् प्राप्त, तस्य च रागादि
करत्वेन उक्तस्य—आग्निहोत्रादिवाक्यानामप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्याह—स पवेति । तस्मात्तियर्त्तते इति, अग्निहोत्रादिवाक्य
33 पुनरुक्तमन्यत्रदोषमप्यापन्नशोषश्च नातिकर्तत इत्यर्थ । अथानुवादार्थाकारे वाक्यभेदपुनरुक्तदोषव्यपदेशे इत्याह—विधी

यंविपयानुवदनाद्य, किं सवृत्तं ? वाक्यभेदस्य पुनरुक्तस्य चाङ्गीकरणम्, न हीदमेव वा स्वर्गकामा-
भिसम्बद्धामिहोत्र विधान तदनुवदनञ्च कर्तुं शक्नोति स्वर्गकामधर्तृकस्यामिहोत्रकर्मणो वाक्यान्तरेणा-
प्रापितत्वात्, यथाऽसौ देवदत्त इत्यत्र तु देवदत्त एवानुद्यते विधीयते च, प्रत्यक्षप्रसिद्धत्वदसौ विष-
योऽनुद्यते, एवमिह प्रसिद्धार्थापेक्षया स तु नास्ति, तस्मादुभयार्थकल्पनादेकस्य तदसम्भवाच्च वाक्य-
भेददोषः, पौनरुक्त्यन्तु विशेषविधानाभावात् । विशेषविधेयौ ह्यनुवादो युक्तौ यथाऽयं देवदत्तः 5
इत्ययमशब्देन स्वप्रत्यक्षप्रसिद्धार्थमनूद्य देवदत्तविधानम्, न तु तथाऽत्र कश्चिद्विशेषो विधीयते तस्माद-
विशेषाभिधानात् पौनरुक्त्यम् । तस्मादमिहोत्र जुहुयादित्यस्य वाक्यस्य प्रथमतत्वादेकवाक्यगतत्वाच्चान-
योर्विध्यनुवादयोरर्थोपत्तामिहोत्रकर्मविधित्वे जुहोतेरनुवादत्वे वाक्यभेदपुनरुक्तदोषाङ्गीकरणान्नैत्येवा-
भिसम्बध्यते । एष तावदमिहोत्र जुहुयादित्यत्र जुहुयाच्छब्दो नानुवादो घटते, न चाऽमिहोत्र स्वर्ग-
काम इति विधिः ।

10

किञ्चान्यत्—

अनुवादस्य च प्राप्तविशेषणपरार्थविपयार्थत्वादनुवादत्वाभावः ।

(अनुवादस्य चेति) अनुवादस्य हि प्राप्तविपयार्थम्, यथाऽयं देवदत्त इत्ययमशब्दार्थः ।

प्राप्त्यर्थप्राप्तौ षेष्दत्तार्थोऽधुना प्रापणीयः । एव प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां विशेषणविशेष्यौ, तावेवोपकार-
कोपकार्यत्वाभ्यां परार्थस्वार्थौ, न तथाऽमिहोत्र जुहुयादित्यत्र प्राप्तविशेषणपरार्थविपयत्वममिहोत्र- 15
जुहुयाच्छब्दयोः, असौऽप्राप्ताविशेषणापरार्थत्वसाभ्यादनुवादत्वाभावः ।

अभ्युपगम्यापि प्राप्तादि दोष उच्यते—

यत्पश्चादुच्यते कर्त्तव्यताप्रसिद्ध्यर्थमितिकर्त्तव्यतावाक्य घृतेन जुहुयादिति, तस्य
विधिविपयविप्रकृष्टीभूतत्वान्न कर्त्तव्यताविपयत्वम् ।

(यदिति) यत्पश्चादुच्यते कर्त्तव्यताप्रसिद्ध्यर्थमितिकर्त्तव्यतावाक्य घृतेन जुहुयादिति, 20
तस्य विधिविपयविप्रकृष्टीभूतत्वं जुहुयाच्छब्दस्यानुवादाभिमतस्य, किं कारणम् ? प्राप्तविशेषणपरार्थ-

यमानेति । पौनरुक्त्यं सङ्गमयति—न हीदमेवेति, अमिहोत्र जुहुयादिति वाक्यमेव स्वर्गफलमिहोत्रविधान तस्यैव चानु-
वदनं कर्तुं शक्नोति, अमिहोत्रविधेर्वाक्यान्तरेणाप्राप्तत्वात्, अप्राप्तं हि नानूद्यते प्राप्तञ्च न विधीयत इति नियमः । अतो देव-
दत्त इत्यत्र तु प्रत्यक्षप्रसिद्धमेवाद शब्देनानूद्य देवदत्तत्वं विधीयत इत्येकस्यैव वाक्यस्योभयमुपपद्यते, प्रकृतवाक्यस्य तु
अनूद्य किञ्चित् कस्यचिद्विधेयसाभावाद्योग्यरूपतेत्युभयरूपताङ्गीकारे च वाक्यभेद एवेति भावः । तथा वाक्यभेदाङ्गीकारेऽपि 25
विधेयस्य कस्यचिदभावात् पुनरुक्तत्वाद्—पौनरुक्त्यन्विति । विधिविहितस्य पुनरनुवाद स्तुत्यर्थं निन्दार्थमत्रविशेष-
विधानार्थमानन्तर्यप्रकाशनाय चाऽनुवादः क्रियते यथाऽयमेवेति यजेतेति विधाय तदिति शस्युं तदिति पाप्मानं योऽयमेवेति
यजेतेति स्तुत्यर्थं, उदिते जुहोतीत्यपि विधाय इयावोऽस्मादुत्तमभ्यहरति अ उदिते जुहोतीति निन्दार्थं, अमिहोत्र जुहोतीति
विधाय दग्ना जुहोतीति दग्नाद्यत्रविशेषविधानार्थं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, सोमेन यजेतेति वृषङ्क वृषङ्क विधाय दर्शपूर्णमा
साभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति आन-तर्ग्यप्रकाशनाय तस्य तस्यानुवादः क्रियते, प्रयोजनच्यतिरेकेण च पुनर्वचनेऽनुवाद एव न स्यात् 30
पुनरुक्तिरेव स्वादित्याशयेनाह—अनुवादस्य चेति । अनुवादः प्राप्तविपयो विशेषणविपय परार्थविपयश्च भवति, प्रसिद्धत्वात्,
अमिहोत्रजुहुयाच्छब्दयोश्च न तथेत्यनुवादत्वामाव इति भावः । अथ प्राप्तविशेषणपरार्थविपयत्वमभ्युपगम्यापि दोष आह—यत्प-
श्चादुच्यते इति । विधिविपयेति, दग्ना जुहुयादित्यत्र जुहुयाच्छब्दो विधेयौ विपयसात्त्वात्सन्त विप्रकृतत्वात्प्राप्तत्वात्—

विषयत्वाद्नुवादस्य, अप्राप्तविशेष्यस्वार्थविषयत्वाद्धि वेदादिवाक्यगत एव तापञ्जुह्याच्छब्दोऽनुवादो घटते प्राप्तत्वाद्यभावात्, तस्यानुवादस्तु घृतेन जुहुयादित्यत्र जुहुयाच्छब्द इष्ट स्यात्, तत्प्रतिरूपकस्तस्वार्थप्रतिशब्दकस्यैवेत्यापन्नोऽप्राप्ताविशेषणपरार्थत्वाद् विधेर्विषयविप्रकृष्टीमूलार्थज्ञेति ततश्च विधिविषयविप्रकृष्टीभूतापत्वात् कर्त्तव्यताविषयत्वमितिकर्त्तव्यताया, यथा दश दाडिमादि-श्लोकापयधानाम् ।

किञ्चान्यत्—

इति घटितविघटितमितिकर्त्तव्यतैर् कर्त्तव्यतेति । ततश्च प्रतिसमाधेये विरुद्धतरदोषा-पादन विधिविषयविप्रकृष्टीभूतार्थत्वादिति गण्डस्योपरि स्फोट आपादित, ततोऽहमेव ते बुद्धि-सविभाग करोमि श्रूयताम् । लौकिकजुहोत्यर्थानुष्ठानप्रवृत्तोपदेश एव त्वय परमनुवाद-स्यात् । स चानुपपन्ननियमार्थ उपदेशस्त्वदिष्टविरुद्धार्थ ।

(इति घटितविघटितमित्यादि) याषट्गण्डस्योपरि स्फोट आपादित इति, इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्मादित्य कर्त्तव्यविषयविप्रकृष्टत्वमितिकर्त्तव्यताया इत्यादिदोषजात विध्यनुवादत्वाभावात्, तस्माद्घटितविघटित प्राणीपद्धटितमासीत् सेवादिवदितिकर्त्तव्यतेष कर्त्तव्यतेति, तदप्यनया प्राप्तिविधि-व्यत्यारूपसिद्धेरित्यादिकया कल्पनया विघटितमुक्तविधिनैव, ततश्च प्रतिसमाधेये विरुद्धतरदोषापादन विधिविषयविप्रकृष्टीभूतार्थत्वादिति, ततश्च प्रतिसमाधेये तस्मिन्नेव वाक्येऽनुवादत्वाभावादवाक्यत्व-मिति दोषदुष्टे तदप्रतिसमाधानार्थमुच्यते त्वया अहो ! परमविदुषा चिकित्सयेनानपेक्षितपूर्वापरत्रिया-विधिविपाकेन चिकित्सयेव गण्डस्योपरि स्फोट आपादित, तस्मादप्रसिद्धार्थत्वात्त मौलो जुहोति-नोत्तरो वाऽनुवादो घटते । यदि भयतो घृतेन जुहुयादित्यस्यानुवादत्वमिष्ट ततोऽहमेव ते बुद्धिसवि-भाग करोमि श्रूयताम्, लौकिकजुहोत्यर्थानुष्ठानप्रवृत्तोपदेश एव त्वय परमनुवाद स्यात्, लौकिको हि दानादनार्थो जुहोति, तदयानुष्ठानप्रवृत्तोपदेशो यद्यस्य विषय स्याद्याद्यादिति तदर्थप्रसिद्धे-स्तद्विषयोऽनुवादो युज्यते, विधिर्वा यस्मै कस्मैचित्, यदि विधिद्यात्तदा घृत दद्यात्, तेन जुहुयात्, यदि भुञ्जीत घृतेन जुहुयादित्येतस्मिन्नर्थेऽनुवादो घटते स चानुपपन्ननियमार्थ उपदेश, समीह्यत्वात्प्राप्तोऽर्थोऽस्य शब्दस्य ते मया, तथापि पुनरुच्यदिष्टविरुद्धार्थमेतदापद्यते, लोपेऽनुपपन्ननियमो पदेशार्थत्वदर्शनात्, विचित्रयोर्दानभोजनयोः स्वपरप्रीतिहेतुत्वात्, यद्योपपत्तिघृतेन पयसा दध्ना

25 मानिर्मात्रं विधिविहितस्यैवानुवादतोऽभ्युपगमेन कर्त्तव्यतायाधार्थापत्त्येव विधिविहितत्वाभावादत एव चाप्रतिदत्त्व विधेरिति तस्य प्राप्तत्वाद्यभावात् कर्त्तव्यताविषयत्वमितिकर्त्तव्यताया इति स्वादिमिप्राय इति भासते । ननु विध्यनुवादत्वात्तस्मिन्नेव कर्त्तव्यताविषयविप्रकृष्टत्वादिति कर्त्तव्यताया इत्यादिदोषप्रसङ्गमेव एतत्कल्पना विहितघटितार्थपूर्वकल्पनापेक्षयाऽतिजपन्त्येत्याह-इतीति । दध्ना जुहुयादित्यत्र जुहुयाच्छब्दो न भयदुष विधिनानुवाद किन्त्वह प्रतिपादयामि तस्यानुवादत्वमित्याह यदि भयत इति । लोके हि जुहोतिर्दोषेऽदने च घृते तदयानुष्ठाने प्रवृत्तं प्रति यदीदमुपदेश स्याद्यात् तथादिति तदा तदर्थस्य प्रति 30 आऽस्य दध्ना जुहुयादित्यस्यानुवादतो विधानं वा यु-यते यथा यदि भवात् यस्य कल्पयित् किञ्चिद्यात्तार्थं घृत दद्यादिति वष व्ये घृतन जुहुयादिति वदन् तथा यदि किञ्चिद्घृतीत स हि घृतं भुञ्जीति वषव्ये घृतन जुहुयादिति वदन् तथा च जुहुयादित्यनुवाद स्यादिति भाव । न येषामिति कदु वाक्यते मवतेत्याह-तथापि पुनरिति । कारणमाह-लोप इति । लोकेऽनुपदेशो न दिवमित्यापो भवति घृतेनैव भुञ्जीतेति । किन्तु जुहुयात् येषामभिलषितं घृतेन दध्ना घृतेन वा भुञ्जीतेत्युपदेश । एतथा

(तद्वचनन्विति) योऽप्यज्ञप्रयुक्तज्ञानार्थोन्नयनसमर्थो विवेका पुरुषः पदवाक्यप्रमाणज्ञस्त
 प्रत्यक्ष्य वाक्यप्रयोगोऽप्रमाणनियमागमोऽनुपदेशश्च । अप्रमाणनियमागमः प्रत्यक्षानुमानगम्यार्था-
 सवादात्, अनुपदेशकत्वगमकत्वात्, तत्पुन सभावयामि, भवेदेव मा मस्या निपुरमप्रमाणनियमा-
 गमोऽनुपदेशकश्चेत्यवधार्येवोच्यते इति, कुत ? अप्रत्यवेक्षितार्थत्वात् पार्यापर्यायोगाप्रतिसम्बद्धार्थत्वात्
 घटितानुमतविध्वसनाय, अप्रत्यवेक्षिता जुहोतिबाहुत्यप्रयोगनिर्विपयत्वादिभि पूर्वापरसम्बन्धरहितता
 प्रयगर्थभिमताना विध्यादिशेषाभावात् घटितविध्वसनमितिकर्तव्यतेव फलपयतेति, घटितस्यादिवाक्य-
 गतजुहोत्यनुवादाभ्युपगमात् घटितानुमतविध्वसनमिति, एतेभ्यो हेतुभ्योऽप्रमाणनियमागमोऽनुपदेश-
 कश्च वाक्यप्रयोग । दृष्टात् उच्यते मत्तप्रलापवत्, यद्वाक्यमुच्यते मत्तप्रलापित पुरुषोच्चारितशब्दसामान्यात्
 तद्वाक्य यदतोऽप्रमाणनियमागममगमकश्च यथा 'शङ्ख कदल्या कदली च भेयां तस्याश्च भेयां सुगह-
 10 द्विमानम् । तच्छङ्खभेरीकदलीविमाना उच्यते मत्तप्रलापप्रतिषेधभूताः ॥ इति, तथेदमपि विवेचुरप्यर्थ-
 प्रतिपादनसमर्थं न भवतीति ।

एव विचार्यमाणमिदं वाक्यं दोषेभ्यो न मुच्यते, अथवा नैवाय दोषो न च विचारयो-
 ग्योऽयमुक्ताह प्रत्यपेक्षाप्रामाण्ययोर्निर्विपयत्वात्, त्वन्मतात्तन्न ज्ञानयद्वचनम् ।

(एवमिति) (निर्विपयत्वादिति) ज्ञान हि प्रमाणमप्रमाण वेति विचार्यते प्रत्यपेक्षते

15 च, तत्र प्रामाण्यस्य मुरयत्वात्, न ह्यत्र रूपादिप्रामाण्यवत् प्रामाण्यमङ्गीक्रियते, तस्मात् प्रत्यपेक्षाया
 प्रामाण्यस्य च ज्ञानविपयत्वात्त्वमतादेव वेदस्याज्ञानाभिमतत्वात् विचारो न प्रमाणभाषो वाऽस्ति,
 अज्ञानत्वाद्देदस्य । त्वया हि प्रागेवोत्पत्तोक्तम् 'न हि विश्विज्ञान निश्चित विशुद्धज्ञानि, सवस्य सश-
 चाद्यज्ञानानुविद्धत्वादि'ति, तद्वदशयनाह-एवमतात्तन्न ज्ञानयद्वचनमिति । यथा ज्ञानकार्यत्वाज्ज्ञान-
 मात्मप्रयुक्तशब्दोऽप्येवमपि, कार्यं कारणोपचारात्, अज्ञकार्येप्राणात्त्वयदिति वा, ततः किमिति-

20 योऽज्ञचनमपि सङ्गतार्थं कर्तुं समर्थस्त प्रत्यपीदं वचनमसङ्गतार्थं किमुतान्य प्रतीत्याह योऽपीति । अप्रमाणनियमागम इति
 यस्मिन्नागम प्रमाणानां नियमो नास्तीत्यप्रमाणनियमागम, एतदेवाह-अप्रमाणेति । न केवल तस्य-तथा विचारार्थोपधत्त्वमपि
 तु निरर्थं इत्येवानुपदेशकत्वमपीत्याशयेनाह-अनुपदेशक इति । सम्भावयामीत्युक्तसम्भावनावारणमाह-तत्पुनरिति ।
 अप्रत्यवेक्षितेति, जुहोतिप्रयोगबाहुत्यमनुवादात्प्रत्यवेक्षणमिवेन निर्विपयत्व पौनरुक्त्यमित्यादिदोषदुष्टार्थमविचार्येवोप-यस्तत्वादि-
 ल्यर्थं । पार्यापर्येति, पार्यापरीभावस्वरूपसम्बन्धरहितत्वेनासम्बन्धार्थत्वादित्यर्थं, घटितेति वक्तव्यतेवेति वक्तव्यतेति सम्मतस्या
 25 मिदोत्र जुहुयादिति वाक्यगतजुहोतिप्रयोगार्थानुवादात्तानुपगमेन विध्वसनादित्यर्थं, शङ्ख कदल्यामिति, शङ्खादीनां कदल्या
 वाक्यसम्भवात् शङ्खादीनाश्च प्रचुरप्रवाहेषु मत्ताना गङ्गाया रोधकत्वासम्भवात्तदेव वाक्यं यथा नार्थप्रतिपादनसमर्थं तथा वेदव-
 चनमपीत्यर्थं । तदेव दोषबाहुत्याभ्यामिचारि वेदवचनमित्युपसहरति एवमिति, किञ्च प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यां ज्ञानस्यैव विचा-
 र्येत्वाऽज्ञानभूतस्य वैद्वेषनस्य दोषप्रसंगेन विचारकत्वञ्च निष्फलमित्याशयेनाह-अथ वेति । प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्विचारस्य
 ज्ञान एव मुख्यतया वैद्वेष्यज्ञानस्य तदभिपयवादित्याह-प्रत्यपेक्षेति । कथमज्ञानत्व वैद्वेष्यत्वमाह-एवमता हीति, विधि-
 30 यान्ते एतन्नववादिनोक्तम्, न तु मीमांसवेन तन्मते ज्ञानानां स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमेनाप्रमाणलक्षणज्ञानानुविद्धत्वासम्भवाविति
 बोध्यम् । वेदस्याज्ञानत्व समर्थयति-यद्येति, चतुर्वीरितमेव हि शब्दो मुख्यतया विचार्ये प्रयुक्तः उच्यते अथ इति कार्यं वादे
 कारणोभूतस्य भा स्वोपचारात् ज्ञानमुच्यते तथा न वैदात्मक शब्द, चेतनोर्वीरितत्वानङ्गीकारादतोऽप्रमाणनियमागमो
 अनुपदेशकत्वेति भावः । अज्ञकार्येति अज्ञस्य कार्यं प्राण एवाङ्गमुच्यते उपचारात् तद्वदित्यर्थं । उपचारात्तदेव दृष्टान्तोऽयं न
 तु कार्यं कारणोपचारे इत्या शब्दस्यैव तन्निस्त्वानुपगमेनार्थक्रियाकारित्वासम्भवात् तद्वदितस्य प्रमाणत्वोपदेशत्वे न सम्भवत

चेत् ? अप्रमाणनियमागमोऽनुपदेशकश्च वेदः, अचेतनत्वादाकाशवत्, यथाऽऽकाशमचेतनत्वादप्रमाणम्, कूटस्थनित्यत्वाच्च न ज्ञानवद्वचनमेव वेदोऽपीति प्रामाण्योपदेशाभावः ।

यदपि च प्रसङ्ग परमाक्रम्य कारणेषु घृतादिष्वैवविधेषु स्वर्गादिफलस्य सपुष्पवदसत्त्वमुच्यते तदपि चान्याय्यमेव यदेतदसत्त्वं नाम त्वया क्वचिन्मन्यते, न्यायेन बाध्यत्वात्, ततोऽन्यत् कार्यम्, तदसमर्थविकल्पत्वात्, घटपटवत् ।

यद्यपि च प्रसङ्गोत्थादि, प्रसङ्ग-बलात्कारेण पर कश्चित् पुरुषमवगणयता एकवीरमन्येनाऽऽक्रम्य परिभूयास्मन्मत, यदपि चाग्निहोत्र जुहुयादित्यत्र कारणेषु घृतादिपित्तिकर्तव्यतासु स्वर्गादिफलस्य सपुष्पवदसत्त्वमुच्यते, एवविधेऽपि, सर्वैतिकर्त-यतानामादिमध्यान्सानेषु, तत्पुनरसत्त्वमेकान्तेन, न कथञ्चित् कार्यादिसत्त्वमपीत्येतत्पक्षनिरपेक्ष, सर्वथा नास्त्येवेति त्ययेष्ट तदपि चान्याय्यमेव, यतो यदेतदसत्त्व नाम त्वया क्वचिन्मन्यते, नामेति मिथ्याकल्पितनाममात्रमेव तत्, 10 यत्त्वया क्वचित्सत्त्वनिरपेक्षमसदिति चिन्त्यते, यथ पुनरन्याय्य तदसत्त्वमिति चेदुच्यते-न्यायेन बाध्यत्वात्, यतो न्याय इति चेदेव तर्हि ब्रूम-ततोऽन्यत्कार्य-असतोऽन्यदित्यर्थ, कुत ? तदसमर्थविकल्पत्वात्, असङ्गतार्थोऽसमर्थोऽसम्बन्धो विकल्पतः, तेन-असत्ता सहासम्बन्धो विकल्पोऽस्येति तदसमर्थविकल्प कार्यं तस्य कार्यस्यासमर्थविकल्पत्वात् ततोऽन्यत्वम्, किमिव ? घटपटवत्, यथा पटविकल्पाः पृथुपुष्पाध्रैर्मीवाद्यो मृदुचतुरस्रादिभि पटविकल्पैरसङ्गता पटविकल्पाश्च तैरित्यसङ्गतौ 15 घटपटौ परस्परतः, एवमसद्विकल्पैरसङ्गत्वात् तस्यात्ततोऽन्यदिति ।

स्यामतम्—

असद्विकल्पासङ्गतत्वं कार्यस्यासिद्धम्, तन्न, प्रसिद्धमेव हि विकल्पासामर्थ्यमसत्कार्ययोरसतः कार्यस्य च, असत्कार्ययोरिकल्पाश्चत्वारः सपुष्पमसत्कार्यमप्यसत्, खपुष्पं सत् कार्यमसत्, खपुष्पमसत् कार्यं सत्, खपुष्प सत् कार्यमपि सदित्येतेषु कार्यखपुष्पयोरुभयोर- 20 सत्त्व कार्यासत्त्वमेवेत्येतद्विकल्पद्वयं स्यात्, उभयसत्त्वकार्यसत्त्वयो प्रतिपक्षाभ्युपगम एव सत्कार्यवाद इति यादाभावात् । ततश्च तयोर्यदि तावदुभयासत्त्व ततोऽसत्त्वाविशेषादेव कार्याविर्भाववत् खपुष्पाविर्भावोऽप्यायत्या स्यात्, असत्कार्यवत्, न चैतद्दृष्टमिदं वा ।

इत्याशयेनाह—कूटस्थेति । अथेति कर्ताभ्यन्तारसु कारणेषु घृतादिषु कार्यस्य स्वर्गादेरेण तेनायत्त्व यत्त्वयाऽभ्युपगम्यते सोऽप्यभ्युपगमो वायविकृद् इत्याह—यदपि चेति । त्वयाग्नीष्विमाणमसत्त्वमप्यसिद्धं न्यायवदिर्भूतत्वात् सत्त्वात्मानाधिकरणा- 25 सरावादिद्विरत्याह—यदेतदसत्त्वमिति । न्यायबाध्यत्वमाविष्करोति-एव तर्हि ब्रूम इति । असतोऽन्यत् कार्यम् तदसमर्थविकल्पत्वात्, घटपटवदिति प्रयोग, असत्सम्बन्धिभियक्ष्यमाणविकल्पैरसम्बद्धत्वात्पिति हेत्वर्थ । एष्टात् मह्यमति-यथेति । हेत्वसिद्धिमात्रा निराकरोति-असद्विकल्पेति असत्सम्बन्धिभिरविकल्पैरसङ्गत्वात् तस्य कार्यं चाऽसिद्धत्वमिति शकित्वा तस्य सिद्धत्वमेवाग्नीडुर्वित्याह-प्रसिद्धमेवेति । अथ माव असत्कार्यमसत् खपुष्पमित्येको विकल्प, सत् सपुष्पमसत्त्वमिति द्वितीय, असत् खपुष्प सत्त्वमिति तृतीय, सत् खपुष्प सत्कार्यमिति चतुर्थ, तत्र कार्यस्य सद्विषयाद्युभौ विकल्पो 30 सत्त्वार्थवाद एव सम्भवेताम्, कार्यस्यासद्विषयाद्युभौ तु सत्त्वार्थप्रतिपक्षभूतौ असत्त्वार्थवाद एव सम्भवेताम् तौ च विकल्पावसत्तायौ, असत्कार्यत्वात्प्रतिपक्षभूतविकल्पद्वयाभ्युपगमे च सत्त्वार्थवादाभ्युपगमप्रसङ्गेन वादस्य पूर्ववत्सत्त्वमेव भवेत्, अतो नासिद्धव

(असदिति) असद्विकल्पासङ्गवत्त्व कार्यस्यासिद्धम्, तत्र, प्रसिद्धमेव यस्मादसद्विकल्पा-
 सामर्थ्यमसत्कार्ययोरसत् कार्यस्य च सिद्धमेवेति गृहाण विकल्पचतुष्टये द्वयोरैव सम्भवात्, असत्-
 खपुष्प कार्यमङ्कुरादि, तयोर्विकल्पाञ्चत्वार, खपुष्पमसत्कार्यमप्यसत् । खपुष्प सत्कार्यमसत् ।
 खपुष्पमसत्कार्यं सत् । खपुष्प सत्कार्यमपि सदित्येतेषु चतुर्षु विरूपेषु कार्यखपुष्पयोरुभयोरसत्त्वं
 कार्यासत्त्वमेवेत्येतद्विकल्पद्वयं स्यात्-सम्भवेत्, किं कारणं ? उभयसत्त्वकार्यसत्त्वयोः प्रतिपक्षाम्बु-
 पराम एव सत्कार्यवाद, प्रतिपक्षोऽसत्कार्यवादस्य, इतिशब्दो हेत्वर्थे, इत्यस्माद्धेतोर्वादाभाव उस्माद्वा-
 दाभावादुभयाभावकार्याभावविकल्पाचेध सम्भवेताम्, नेतरौ । ततश्च तयो उभयासत्त्वकार्यासत्त्व-
 विकल्पयोः, तद्यदि तावदुभयासत्त्व ततोऽसत्त्वाविशेषोपादेवाविशेष खपुष्पकार्ययोः असत्त्वाविशेषोपादेवा-
 विशेषे कार्याविर्भाववत् खपुष्पाविर्भावोऽप्यायत्या स्यात्-एष्यति कालात्तरेऽस्माद्धर्तमानक्षणान्य-

10 सिद्धिं क्षणे भवेत्, दृष्टान्त असत्कार्यवद्भीजाङ्कुरवत्, न चैतद् दृष्टमिष्ट वा खपुष्पप्रादुर्भाव इति ।

अथ न कार्यप्रादुर्भाजनत् खपुष्पप्रादुर्भाव इष्यते, असच्च कार्यमिति निश्चितम्,
 तद्वैलक्षण्यान्न तर्ह्यसत् खपुष्पम्, सदेव, असद्विलक्षणत्वात्, घटवत्, इतर उदुम्बर-
 पुष्पवत् ।

(अथेति) अथेतस्मादिनिष्ठापत्तिदोषाद् दृष्टेष्टविरोधादपसर्पर म्र्यायत्त्व न कार्यप्रादुर्भाववत्
 15 खपुष्पप्रादुर्भाव इष्यते, असच्च कार्यमिति निश्चितम् । ततः दोष इति चेदुच्यते तद्वैलक्षण्यान्न तर्ह्यसत्
 खपुष्पम्, असत्कार्यवैलक्षण्यज्ञेदानीमसत् खपुष्प किन्तु सदिति प्राप्तमसत्कार्यवैलक्षण्यं खपुष्प-
 स्यायत्यामप्रादुर्भाव, तस्मादसत्कार्यवैलक्षण्यादायत्यामप्रादुर्भावान्न तर्ह्यसत् खपुष्पम्, किं तर्हि ?
 सत्, को हेतु ? असद्विलक्षणत्वात्, असता कार्येण सह विलक्षणत्वात्, दृष्टान्तो घटवत्, यथा
 घटोऽसद्विलक्षणत्वात् सजेव सरविपाणमप्यायत्या प्रादुर्भवता कार्येण वैलक्षण्यात् सत् प्रसक्तम् ।
 20 इतर उदुम्बरपुष्पवत्, इतर इति वैधर्म्यदृष्टान्तः यदसत् तदसद्विलक्षणं न भवति यथोदुम्बरकुसुममिति
 परस्मानिष्ठापादनार्थत्वादसद्वैधर्म्यं खपुष्पमेवेति ।

ननु घटासत्त्व पटासत्त्वविलक्षणम्, न, सतो वैलक्षण्यात् । अथवा सदसद्विलक्षण-
 त्वान्न तर्ह्यसत् खपुष्पम्, घटवत्, इतर उदुम्बरपुष्पवत् ।

द्वेतोरिति भाव । असत्कार्ययोरिति, अथत् खपुष्पमसत्कार्यमिति, सत् खपुष्पमसत्कार्यमिति वा विकल्पाङ्गीकारे तत्र
 25 विकल्पासामर्थ्यं सिद्धमेवेत्यर्थ । कार्यखपुष्पावात्रिस्त विकल्पचतुष्टय प्रदक्षयत्त्वसत्त्वस्वभवा-तयोर्विकल्पा इति, चतुर्ष्वैव
 कल्पयितुं शक्यत्वात् इति भाव । अनिशेष इति, तथा च खपुष्पवत् कार्यमपि शोत्येवेति भाव । आयत्यामिति,
 उत्तराल आयति । एष्यत्कालात्तरेव दर्शयति-वर्त्तमानक्षणादिति । ननु कार्येऽसत्त्वनिश्चयेऽपि न कार्यवत् खपु-
 ष्यस्य प्रादुर्भावोऽसिद्धे कायस्य चोत्तरकालमुपलम्भात्, दृष्टान्तोपेन कार्यकारणभावनिर्णयादित्यासङ्कते-अथैतस्मादिति ।
 तत्रोत्तरमरचयति-तद्वैलक्षण्यादिति, खपुष्पेणाऽसत्त्ववृत्तिधर्मविरुद्धधर्मवता भाव्यम्, अन्यथाऽसद्विलक्षणत्वमेव न
 30 स्यात्तथासत्त्वविरोधितरवता भाव्यमिति खपुष्प सत् स्यात् यो ह्यसद्विधर्मो स सत् दृष्टो यथा घट एवं खपुष्पमपि स्यात्,
 यथासत् न तदसद्विधर्मं यथोदुम्बरपुष्पमित्याप्य प्र-प्रयति-असत्कार्येति । ननु कथमसत्कार्यवैलक्षण्यं खपुष्पत्वेनाह-
 अस्तरकायवैलक्षण्यमिति, यन्किञ्चिदसद्विलक्षणत्वं खपुष्पेऽस्त्वैव । असत्त्वप्रवैलक्षण्यं भाव एव कर्तव्य इति धोष्यम् ।
 ननु घट पटारिक्त्वेन पटश्च घटादिरूपेणान्न भवतीतीतरेतराभावरूप सत्त्व घटे पटे चास्ते बलक्षय्यमपि परस्परतो कर्तव्ये,

(नन्विति) स्वान्तम् । घटस्यासत्त्व पटात्मना, पटासत्त्व घटात्मनेति तयोरितरेतराभाव-
लक्षणासत्त्व वैलक्षण्यं च परस्परतः, दृष्टान्तौ च घटपटावसन्तौ, तस्मादसद्वैलक्षण्यस्यासत्यपि दर्शना-
दनैकान्तिकतेति चेदुच्यते-न, सतो वैलक्षण्यात्, नानैकान्तिकताऽस्य हेतोः, सतो वैलक्षण्यात्,
सत एव वैलक्षण्य-तद्वैतरेतराभावात्मक वैलक्षण्यं सत एव, नासत्, तस्मादसतो वैलक्षण्यं न
भवति, किन्तर्हि ? सद्वैलक्षण्यमपि तत्, सत एवेतरापेक्षया तद्रूपेणासत्त्वात्, अयन्तु कार्यस्यायत्या
प्रादुर्भावोऽसता रपुष्पेणात्यन्तविलक्षण, अप्रादुर्भावश्च रपुष्पस्य कार्येणासतेति नास्ति सतो वैलक्षण्य
सता, तद्विशेषधर्मत्वाद्वादिशेषधर्मेणवैलक्षण्यवत् । अथवा सतोऽवैलक्षण्यात्, सत अवैलक्षण्यात्,
सतस्तु घटादेः पटादिना सह वैलक्षण्यं नास्त्येव सत्त्वान्वयाविशेषात्, देशकालाकारादिमात्रविशेष-
स्याविशेषत्वाद्बहुल्यादिविशिष्टकान्नाविशेषवत् । अथवा न तर्ह्यसत् रपुष्पम्, कस्माद्धेतोः ? सदसद्वि-
लक्षणत्वात्, सताऽसता च विलक्षणत्वात्, सच्च द्विविधम्, तुल्यजातीय घटस्य घट एव, अतुल्य- 10
जातीय पटादि, असच्च कार्यं आयत्या भावादङ्कुरादि, रपुष्पमत्यन्ताप्रादुर्भावात् कार्येणासता विलक्षण
सता च घटपटादिना, त्वन्मतेनेतराभाववैलक्षण्येन तुल्यजातीयेन च भावाना परस्परवैलक्षण्यम् ।
दृष्टान्तो घटवदिति, यथा घटस्तुल्यजातीयेभ्यो घटान्तरेभ्योऽस्तुल्यजातीयेभ्यश्च पटादिभ्यः सद्ग्यो
विलक्षणोऽसत्तश्च खपुष्पादेः सच्च दृष्टः, तथा रपुष्प घटवत् सदसद्विलक्षणत्वानासत्, सदेवेत्यर्थः,
द्वि प्रतिषेध प्रकृत गमयतीति कृत्वा, इतर उदुम्बररपुष्पवत्, यदसत् न तत्सदसद्विलक्षण यथोदुम्बर- 15
पुष्प त्वन्मतेनात्रापि वैधर्म्यदृष्टान्त । रपुष्परपरिचाणोदुम्बरपुष्पादीनामसत्त्वाविशेषादनिष्टापादन-
साम्यात् साध्यान्तपातित्व तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्तेन नार्थः । अस्तु तत् सद्विलक्षणमितरेतराभावा-
पेक्षत्वात् कथमसद्विलक्षण रपुष्पमिति चेत् ? आयत्या प्रादुर्भवता कार्येणासता वैलक्षण्यस्य त्वयै-
वाभ्युपगतत्वात्, त्वन्मतेनिवारणार्थत्वात्प्रयासस्य, नास्माक दोष इति ।

अथैवमप्यसदेव खपुष्पमिति निश्चयो न निवर्तते, अप्रादुर्भावात्मकं च तदिति 20

तथा च येन केनचित् पटादिनाऽसता वैलक्षण्यं घटादावस्ति, साध्याभावोऽसत्त्वमपि तत्रास्त्वतो हेतोर्व्यभिचारित्वमि-
त्याशङ्कते-नन्विति । इतरेतराभावेति, भेदात्मक तदसत्त्व न तु त्रैवात्यविरहरूपमित्यथ । ननु घटपटादौ
यदसत्त्व वैलक्षण्यं च सतु सत एव सता, सतामन्योन्यस्वरूपेणासत्त्वात्, हेतुघटकस्यासत्त्वमसत एवासता, तथा तद्वैल-
क्षण्यमपीति नासद्विलक्षणत्व घटादावस्तीति न व्यभिचार इत्युत्तरयति-तद्वीति । वस्तुतः सत सता वैलक्षण्यं नास्त्येव,
सत्त्वावयाविशेषात्, यच्च वैलक्षण्यं तत्र प्रदर्शयते स च विशेषधर्म एवेत्यायमेन पक्षान्तरमाह-अथचेति । ननु 25
मा भूत् पटादिना घटस्य वैलक्षण्यं अमता कार्येण वैलक्षण्यमस्त्येव, तथा तत्रासत्त्वमपि, अपरस्वरूपेणासत्त्वात्तस्य, तथा च
व्यभिचारो दुर्ह्वर एवेति कल्पान्तरमाह-अथवा नेति, सत्त्वश्च द्विविध घटादेः सजातीयघटान्तरनिरूपितम्, विजातीय-
पटान्तरनिरूपितश्च, तथाऽसदपि, उत्तरकालप्रादुर्भाविकार्यनिष्ठमेकम्, अपरसोत्तरनालाप्रादुर्भाविकपुष्पादिनिष्ठम्, तथा च
रपुष्पमसता कार्येण विलक्षणं सद्योभयविधेन सता च तस्मान्नासदिति भावः । ननु सत सता वैलक्षण्यं नास्तीति पूर्वमुक्तम्,
तत्रयमत्र घटादेः सजातीयविजातीयविलक्षणतोच्यत इत्यत्राह-त्यन्मतेनेति । दृष्टान्ते हेतुसाध्यसमवयमाह-यथा घट 30
इति व्यतिरेकदृष्टान्तं भव मतेनैवोपात्त न त्वन्मतेन, अस्माकं तु तदुम्बरपुष्प पक्षान्तर्गतमेव, खपुष्पगतासत्त्वाविलक्षण-
त्वात् वैधर्म्यदृष्टान्ताभावे च क्षलभावादित्याह-इतर इति । असद्विलक्षणत्व रपुष्पे नथमित्याशङ्क्य साधयति-अस्तु
तदिति । ननु कार्यखपुष्पोत्तरसत्त्वस्यैवापीकारे रपुष्पस्य प्रादुर्भावापीकारे च कार्यमप्यप्रादुर्भावात्मक भवेत् भवेद्वा प्रादु-
र्भावात्मकत्वात् कार्यं नास्तिनाह-अथैवमपीति, कार्यखपुष्पे प्रादुर्भावाप्रादुर्भावलक्षणे वैलक्षण्ये विद्यमानेऽपीत्यर्थः ।

वैलक्षण्यमिष्यते, अर्थादापन्नं न तर्हि प्रादुर्भावात्मकत्वात् कार्यमसत् । निर्वृत्तघटवत्, असत्त्वे
आयत्या न प्रादुर्भवेत् कार्यं सपुष्पवत्, शेष पूर्ववदेव विपर्ययेण योज्यम् ।

अथैवमपीत्यादि, अथ ते प्रादुर्भावाप्रादुर्भाववैलक्षण्ये सत्यपि कार्यसपुष्पयोरसदेव सपुष्प-
मित्य निश्चयोऽसद्वैलक्षण्याद्दृढवत्सद्भवत्वित्यस्माद्यायात्रिचर्यमानोऽपि न निवर्त्तते, अप्रादुर्भावा-
त्मकञ्च तत् सपुष्पमित्येतथ वैलक्षण्यमिष्यत एव, प्रादु प्राकार्थे जन्मनि च तथाऽऽपि, प्रादुर्भ-
वनि-प्रकाश भवति-गृह्यते ह्यायते उत्पद्यते जायत इति या, तेष्वविर्भवतीति । एवञ्चाप्रादुर्भावात्म-
कस्य सपुष्पस्यासत्त्वेऽर्थादापन्नं न तर्हि प्रादुर्भावात्मकत्वात् कार्यमसत्, सदेवेत्यर्थं । को दृष्टान्तः ?
निर्वृत्तघटवत्, यथा निर्वृत्तो घट प्रादुर्भावात्मकत्वात् प्रकाशात्मकत्वात्सन्नेय तथा कार्यमपि सत् ।
अस्याश्चार्थापत्तेरैकान्तिकत्वान्न जात्युत्तरता, यथा गेहे देवदत्तस्याभावे स्थितिमतो हि भावानुमानमर्था-
पत्तमैकान्तिकत्वान्न जातिवादः । अस्माकन्त्वत्राभिप्राय सदेव कदाचिदुपलभ्यते जायते वा नाल-
न्तासदिति 'दर्शनादर्शने च सद्भिपये' इत्युत्तरं दशयिष्याम, विचारस्यास्य तत्फलत्वात् । अथैव-
मपि त्वया कार्यस्य सत्त्वं नेष्यते, तत-असत्त्वे कार्यस्य आयत्या न प्रादुर्भवेत् कार्यम्, असत्त्वात्
खपुष्पवत्, प्रादुर्भवेति तु, तस्मात्सत् । शेष पूर्ववदेव, अतीतप्रत्यभतिदिशति-विपर्ययेणेति, अर्थाः
शब्दतस्माद्द्वयोर्विपर्ययेण योग्य, यद्यथा-अथ न सपुष्पाप्रादुर्भाववत् कार्यप्रादुर्भावोऽसत्त्व कार्यमिति
निश्चितं न तर्ह्यसत्कार्यं सदेव नत्, असद्विलक्षणत्वात्, घटवत्, इतर उदुम्बरपुष्पवत्, ननु घटासत्त्वं
पटासत्त्वंविलक्षणम्, न, सतो वैलक्षण्यात्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कार्योसत्त्वविनिश्चयो न निवर्त्तते
प्रादुर्भावात्मकञ्च तत्, न तर्हि प्रादुर्भावात्मकत्वादसत् कार्यं निर्वृत्तघटवदसत्त्वादायत्यां न प्रादुर्भ-
वेत्, असत्त्वात् सपुष्पवदिति ।

तदुपसंहारार्थमाह—

अतः कार्यं सत्, आविर्भावात्मकत्वात्, निर्वृत्तघटवत्, वैधर्म्येणाकाशघटवत् ।

एतदेवाह-अथ त इति । सपुष्पं सत् असद्वैलक्षण्यात् घटवदित्यनुमाननं निवर्त्त्यमानोऽपि यद्यत् सपुष्पमिति निश्चयो न
निवर्त्तते तर्हि कार्यं सदेवेत् प्रादुर्भावात्मकत्वात् निर्वृत्तघटवदिति प्राप्तमित्यर्थं । प्रादुरिति, प्रादु आविश्च प्रकाशविषये
कामनि च वर्त्तते तथा च प्रादुर्भावात्मकत्वं प्रकाशात्मकत्वम्, निर्वृत्तो घट उत्पन्नो घट तत्रोभयवादिनो सपुष्पापन्नस
ज्ञाये न विवाद इति वरीयिषुमेव निर्वृत्तेति विशेषणम्, प्रकाशात्मकत्वलक्षणं प्रादुर्भावात्मकत्वं कार्योऽसति न्येयम् ।
एवञ्चेति, अप्रादुर्भावात्मकस्य सपुष्पस्यासत्त्वं प्रादुर्भावात्मकस्य सत्त्वं विनाऽनुपपन्नं यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहासत्त्वं
तस्य बहिः सत्त्वं विना नोपपन्नं सद्बहिः सत्त्वं इत्यति तथाऽप्रादुर्भावात्मनः सपुष्पस्यासत्त्वं कार्यस्य प्रादुर्भावात्मनः सत्त्वं गम-
वतीति भावः । न च प्रादुर्भावात्मकत्वात् सपुष्पासत्त्वेऽर्थापत्त्या प्रादुर्भावात्मकस्य कार्यस्य यत्सत्त्वमापायते सोऽयमर्थोपपत्त
नियमाणा प्रतिपन्नसिद्धिरर्थापत्तिसम इत्येवमर्थो जातिभेदः स्यात् अर्थापत्तित प्रतिपन्नसिद्धेरर्थापत्तिसम इति तद्विषयादित्याश
यात्माह-मस्याश्चार्थापत्तेरिति, यथार्थापत्तेरनैकान्तिकी तत्रैवेव जात्युत्तरता भवति न खलु एवस्य पाषाणस्य पत्तनमि
त्युत्तेऽर्थापत्तये इवस्य कारिण पत्तनाभाव इति, प्रकृते चार्थापत्तेरनैकान्तिकत्वाभावात् जात्युत्तरत्वमिति भावः । एवं प्रमाणसिद्ध
कार्यस्य सत्त्वं नेष्यते तर्हि न तस्याऽऽपत्या प्रादुर्भावः स्यात् सपुष्पवदित्याह-अथैवमपीति । घटापत्त्या पूर्वप्रत्यविपत्ति
तथाविधानकारणमाह-तद्यद्येति, गतायं । पूर्वमयं न कार्यप्रादुर्भाववत् सपुष्पप्रादुर्भाव इत्युक्तं तस्य कपरीत्यम् दर्शयत्
तथा न तर्ह्यसत् सपुष्पं सदेव तत्, असद्विलक्षणत्वात् घटवत् इतर उदुम्बरवदित्युक्तं तु कार्यं पक्षीवृत्तमिति वैपरीत्यमित्येव
भाष्यम्, कार्योऽसत्त्वं सपुष्पस्ये । एतावता वादेन सिद्धमर्थं नियमयति-अतः कार्यं सदिति । यद्यत् तदनाविर्भावात्मकं
असत्त्वात् तद्विना-वैधर्म्येणेति । आकाशकक्षण आकाशसम्बन्धी आकाशाधिकरणो वा ब्रह्मोऽसत्, अनाविर्भावात्मक-

असच्च सपुष्पमनाविर्भावात्मकवादाकाशघटवत्, वैधर्म्येण निर्वृत्तघटवदिति । यदि कार्य-
खपुष्पयोरसत्त्व तुल्यं विशेषो वक्तव्यो नो चेदविशेषाद्वैलक्षण्यानुपपत्तिः, घटघटस्वात्मवत् ।
विशेषोन्नयनेऽपि तु विशेषस्य सदाश्रयत्वात्मत्वं घटवदिति भावाभावयोः सामान्यमेव न
विशेष इति ।

(अत इति) आकाशमेवाऽऽकाशस्याऽऽकाशे वा घट आकाशघटः, स त्वनाविर्भावात्मकत्वा- 5
त्नास्ति, न तथा कार्यमनाविर्भावात्मकं तस्मात्तसदिति । असच्च सपुष्पमनाविर्भावात्मकत्वादाकाशघट-
वत्, वैधर्म्येण निर्वृत्तघटवदिति तयोः सदसतो कार्यसपुष्पयोर्वैलक्षण्य दर्शयति । यदि भवन्मतेन
कार्यसपुष्पयोरसत्त्वमेव तुल्यं, तुल्ये चासत्त्वे विशेषो वक्तव्यः, अस्माद्विशेषोपहेतोः कार्यमसत्त्वे
सत्यपि प्रादुर्भवति न तु सपुष्पमिति, नोच्यते चेद्विशेषहेतुरविशेषोऽनयोः, अविशेषे च वैलक्षण्या-
नुपपत्तिं सपुष्पस्वरविपाणयोरिवासतोः । दृष्टञ्च वैलक्षण्यमायत्ना प्रादुर्भवनम्, तत्त्वविशेषे तयोर्नो- 10
पपद्यते, तस्माद्वेतोरविशेषाद्वैलक्षण्यानुपपत्तिः । घटघटस्वात्मवत्-यथा घट एव घटस्वात्मेति तयोर्न
वैलक्षण्यमविशिष्टत्वादेवमविशेषः स्यात्, न तु भवति, दृष्टत्वाद्युक्तत्वाच्चविर्भावानविर्भावयोः, तस्मा-
त्तयोर्व्यासख्य सत्त्वमसत्त्वञ्चावश्यमेपितव्यम् । इतर आह-नैयास्यविशेषोऽसतोऽपि, यस्माच्चतुर्वि-
धोऽसन्निरूप्यते प्राक्प्रथमसत्त्वेतरात्यन्ताभावात्, घटस्य मृत्पिण्डादिकपालादिपटादिसरविपाणादिव-
दिति, अत्रोच्यते विशेषोन्नयनेऽपि तु विशेषस्य सदाश्रयत्वात् सत्त्व घटवदिति, अपिशब्दोऽनभ्युप- 15
गम दर्शयति, नैयास्यस्य खरविपाणवन्ध्यामुत्वादेः परस्परतो विशेषोऽस्ति, अपस्तुत्वात् त्वन्मतेनैव ।
अस्मन्मतेन तु घस्तुत्वमभावस्यापि कस्यचित् प्रमेयत्वसामान्यविशेषत्वादिहेतुभ्यस्तत्त्वदभ्युपगतेभ्यः,

शैल्यं । तथैव सपुष्पमप्यसदिति निगमयति-असत्त्वेति, तदेवं कार्यसपुष्पयोर्वैलक्षण्यं कार्यस्य सत्त्वेऽङ्गीकृतं एव निर्वहति
नाययेति भावः । तथापि कार्यस्यासत्त्वे कार्यसपुष्पयोर्वैलक्षण्ये कश्चन विशेषो वाच्यः, इतरथा घटस्वात्मवत् वैलक्षण्यानुप-
पत्तिः, सपुष्पे यदि कश्चिद्विशेष उच्यते तर्हि विशेषाश्रयस्य भावतनियमात् सपुष्पमपि सदेव भवेत्, एवमभावभावयोः सत्त्व 20
सामान्यधर्म एव भवेत् तु विशेषधर्म इत्याह-यदीति । नन्वसद्विशिष्टत्वं नास्ति, असत् प्रागभावस्यैवैतराभावात्यन्ताभावात्
लक्षणविशेषसद्भावात् घटस्य प्रागभावो हि मृत्पिण्डादि, घटस्य प्रथमस कपालादि घटस्येतराभाव पटादि, घटस्यात्यन्ताभाव
स्वरविपाणादिरिति खपुष्पमस्य-तामावलक्षणमसत्त्व, कार्यलक्षणमसच्च प्रागभावादिरूपमिति विशेषोऽस्तीत्याशङ्क्य समापते-इतर
आहेति, प्रागाकरमते हि सर्वं वस्तु सत्सदात्मना द्विविधम्, तद्यदा यत्र सद्रूपेण वर्तते घटादि तत्तदा तत्र प्रत्यक्षादिभि-
रस्तीति प्रतीयते, यत्र त्वसद्रूपेण वर्तते तत्र सद्रूपेण बोधकानां प्रत्यक्षादीनां सद्रूपबोधनार्थोत्पत्तौ योग्यत्वे सत्यपि योऽनुत्पत्तो 25
इत्यादर्शनयोग्यानुपलम्भादिपर्याय प्रमाणाभावशब्दवाच्यस्तेनैव नास्तीति प्रतीयते मूलत्वेऽत्र घटो नास्तीति तच्च नास्तितारूपमभा-
वाख्यं चतुर्विधम्, तदुक्तं 'क्षारे द्रव्यादि यस्मात् प्रागभावः स उच्यते । नास्तिता पक्षो दृग्नि प्रथमाभावलक्षणम् । गवि
योऽश्वामात्रम् सोऽश्वोऽन्याभाव उच्यते । गिरसोऽश्वया निम्ना शृङ्गादिभ्यःर्जिता । शशो शृङ्गादिरूपेण सोऽस्य-तामाव
उच्यते इति तच्च नास्तिव भूतदेशातिरिक्तस्यैवमात्रघटाद्यधर्मात्प्रदेशाद्यतिरिक्तं नवधर्मरूप प्रमेयमित्याहुः । अनभ्यु-
पगममिति, असति विशेषो नाभ्युपगम्यते इति भावः । तमेवाह-नैयास्यस्य इति । मूलप्रतीतिरूपेण घटो नास्तीति 30
स्येवविधा प्रतीतिरैव नास्तीत्येवं नो वदति तामवेनामावसावस्तुत्वात् विशेष सन्भवतीत्याह-तत्त्वन्मतेनैवेति । अभा-
वोऽपि वस्तु, प्रमेयत्वात् सामान्यविशेषवत्त्वात् प्रम.नवदिति त्वदभ्युपगतेहेतुभ्य एवाभावस्य वस्तुत्व सिद्धतीत्याह-अस्म-
न्मतेन त्विति । प्रागभावादिरूपेण विशेषोऽभावत्वेना सामान्यमिति सामान्यविशेषरूपताऽभावस्य । तथा चाधिकरणत्वत्वा-
त्तावदियतेऽभावसावस्तुत्वात् विशेषो दुग्मते, यदि स्याद्विशेषोऽस्ति विशेषाश्रयस्य भावत्वाद्भावोऽपि भावावविशेष एव

प्रमाणवत्, अतस्त्वन्मतेनैवाभावस्य भागाद्विशेषः परमार्थतो नास्ति । अभ्युपेत्यापि म्रूमी विशेषोन्नय-
नेऽपि तु येनकेनचित्प्रकारेण सदाश्रयो भाव त्वत्परिरुत्पितश्चतुर्विधोऽपि, विशेषत्वात्, रूपादिवद्भ-
टवत्, ततश्च विशेषस्य सदाश्रयत्वात् सत्त्व घटवत्, यथा घटः सन्त पृथिव्याद्यथमाश्रित्य घट-
मानः सन्नेव, स्वयमेव वाऽऽत्मानमाश्रित्य वृत्ते सन्नेव विशेषोऽपि सदाश्रयत्वात्सन्निति । इतिशब्दो
हेतुदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकोपसंहारे । इत्थ भावाभावयो, सामान्यमेव न विशेष इति, एव तावत्कार्यस-
पुण्ययोरुभयोरसत्त्वमेवेति साम्यमापादितम् ।

द्वितीयविकल्पो विचार्यते—

अथैव तत्साम्यमनिच्छत कार्यसत्त्वपरिहारेणायातमिदमन्यतरासत्त्व कार्यमेवासदिति,
कार्यशब्दसमीपे एवकारप्रयोगादसत्त्व कार्य एव नान्यत्रापीति, ततश्च न खपुण्यमसदिति
10 प्रसक्तम् ।

अथैव तत्साम्यमित्यादि, अथैतदापादित साम्यमनिच्छत कार्यसत्त्वपरिहारेणोभयासत्त्या-
नभ्युपगमादायातमिदमन्यतरासत्त्व कार्यसत्त्वपरिहारेणाभ्युपगम्यते प्रतिपक्षवादाद् यत्र पूर्वोक्तद्वयाय-
तरविशिष्टम्, किं वत् ? कार्यमेवासदिति, अयमय द्वयोरन्यतराभ्युपगमेऽवधारणमापद्यते, तथावधारण
यत्र एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति परिभाषितत्वाच्छब्दे लोके च दृष्टत्वादवधारणफलत्वाच्च
15 धाक्यस्य एतदुपपद्यते कार्यसमीप एवकार इति कार्यमेवासदिति, कार्यशब्दसमीपे एवकारप्रयोगादिति-
शब्दस्य हेत्वर्थत्वाद् यत्र प्रतियोगिनि—सत्त्वे नियम, सच्छब्दवाच्येऽर्थे खपुण्यादावनियमस्तत्रैवकारा-
भावात्, न कार्यशब्दार्थे, यथा वृक्षश्चूत इत्यत्र चूतो नियमाद् वृक्षो वृक्षस्तु चूतोऽयो वा स्यादित्यनि-
यमः तथेहापि कार्यमेवासत् न तु खपुण्याद्यकार्यमसत्, किं तर्हि ? सत्, तत्रासदेव कार्यमिति
नियम्यते । यदि सदप्यकार्यं स्यात्, अस्तु को दोष इति तद्दर्शयति—असत्त्व काय एव नायत्रापी-
20 त्यकार्ये खपुण्यादाविति, इतिशब्दो हेत्वर्थेऽस्मादवधारणाद्वेतोरित्यर्थ, एव सति को दोष इति चेदु-
च्यते—ततश्च न खपुण्यमसदिति प्रसक्तम्, दृष्टेष्टविरुद्ध सत्त्व खपुण्यस्येत्यर्थः ।

स्यादिति भाव । मेदलक्षणविशेषपक्षे दोषमुक्त्वा प्रकारातरेण दोषमाह—अभ्युपेत्यापि म्रूमी इति, चतुर्विधमेदलक्षण
विशेषमभ्युपेत्यापीत्यर्थ । सोऽयमभाव सप्रतियोगिको साधिकरणो वाऽवयव स्वीकार्य, निष्प्रतियोगिकनिरधिकरणकामावा
प्रतिष्ठ, तथा च भावाश्रयतया घणाधितरूपादेरिष सदान्तराभावस्यापि भावत्व प्राप्तमित्यभाव सत्, यथा वा घटादय
25 स्वान्मानमाश्रित्य वतमाग घतस्त्वाऽभावोऽपि स्वात्मना वतमान सन्नेव स्याति भावादविशेष स्यात् स तु मेष्ट इति न
विशेषोऽभावस्येति कायखपुण्ययोरसत्त्व तुल्यमेवति विकल्पचतुष्टये प्रथमविकल्पो विचारित इति भाव । ननु कार्यखपुण्ययोर
सत्त्वमनिच्छतो विकल्पचतुष्टये कार्यसत्त्वविपर्ययरसविकल्पद्वयनिर्घोऽयतरासत्त्वविकल्प खपुण्य सत् कार्यसत्त्वित्येव रूप
एवाथोदापद्यत इत्याह—अथैतदापादितमिति । कायसत्त्वपरिहारेणेति, खपुण्यमसत् कार्य सति खपुण्य सत् कार्य
सति च विकल्प सत्त्वापवादप्रतिपक्षभूत परिद्वलेत्यर्थ । कार्यसत्त्वखपुण्यासत्त्वयोरयतरस्वीकारेऽवधारणलाभात् कार्य
30 मेवासदिति नियमस्य लाभ इत्याह—अवश्यमिति । न स्यावधारण भवतीत्यत्राह—यत्र एवकार इति, अस्यासद्विकल्पत्वात्
कार्यसत्त्वविकल्पकारो जनया कार्योदन्यत्रासत्त्वसम्भव ध्यावर्तयत्वेवकारोऽसत्त्व नियमात् कार्यमितीति भाव । खपुण्ये त्वेवशब्दा
कामाग तन्मैवधारण इत्याह—सच्छब्दवाच्य इति । दृष्टान्तमाह—यथा वृक्ष इति, वृक्ष एव चूत इत्युचो वृक्षादन्यत्र
वृक्षादे चूतसम्भवपुण्यसत्त्वविकार इति भाव । एवञ्च कार्यमेवासदिति कार्येऽसत्त्वनियमादवयवस्य खपुण्यादे सत्त्वमेवेति

तथा च ररविषाणविपरीतनिर्वृत्तघटादीनामसत्त्वतुल्यं कार्यासत्त्वमिति नाममात्रेऽविसं-
वादोऽभेर्मङ्गलनामवत् ।

तथा चेत्यादि यावन्नाममात्रेऽविसंवादः । एतच्च कृत्वा कार्यमसत् ररविषाण सदिति सङ्गत्या
सतोऽसदिति असतश्च सदिति सहा क्रियते कार्यासत्त्वमिति, तत ररविषाणविपरीता ये निर्वृत्ता
घटादयस्तेषां घटादीनामसत्त्वेन तुल्य कार्यस्यासत्त्व सवामेवासत्त्वेन तुल्य विपरीत नाममात्रमभेर्म- 5
ङ्गलनामवत्, न वा च कश्चिदर्थस्य सत्त्वे विसंवादोऽसत्कार्यमिति ।

कार्यसत्त्वनिवृत्त्यवधारणत्यागाच्च स्ववचनादिविरोधापत्तिः ।

(कार्येति) कार्यसत्त्वनिवृत्तिः—कार्यासत्त्व, तदवधारणमेकान्त्य कार्यमेवासदिति, तस्य
त्यागोऽनन्तरोक्तविधिना प्राप्तः, ततश्च—कार्यसत्त्वनिवृत्त्येकान्तत्यागाच्च स्ववचनादिविरोधापत्तिः, स्वव-
चनविरोधस्तावत् तदेव कार्यमसदित्युचया तस्यैव कारणसामर्थ्यात् सत्त्वापादनात् तदेव सत्त्वेदा- 10
सदिति हुवत । अथवा यदि कार्यं प्रथममसदथासत् कथं कार्यं क्रियते ? घटो घटतया व्यज्यते दीप्तमेव
क्रियत इति वक्ष्यति । तथाऽभ्युपगमादभ्युपगमविरोधः, तथा लोकेऽप्रसिद्धत्वाद्भोक्विरोधः, तत्त्व
एव तथाभूतेरनुमानविरोधः, तथा मृत्पिण्डघटादिकारणकार्यदर्शनात् प्रत्यक्षविरोधः, एव तावत्
कार्यमेव सन्न ररपुष्पादीत्यवधारणे दोषः कार्यमेवासन्न कारणमित्यस्यावधारणस्य प्रतिपक्षवादापत्तेः ।

अथ कार्यमसदेवेत्येवकारादसदनवधृते पूर्णो दोषः ।

(अथेति) अथैवमवधार्यते कार्यमसत्त्वेनेति तत्रापि यत् एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमित्य-
सत्समीप एवकारात् कार्यमसत्त्वेनावधार्यते कार्यं नियमादसत्, असत्तु कार्यं वा स्यात् ररपुष्पादि वा,
इत्येवमसदेवकारात्त्वसदनवधृतेः पूर्णो दोषो—योऽसत्त्वाविशेषात्त्यादि, स एव कार्यररपुष्पयोरसत्त्वे
आयत्यामाविर्भावानाविर्भावकृतो विशेषो न स्यादित्यविशेषापत्तिदोषः, प्रागुक्तः, स एवात्रापि ।

अथोच्यते त्वयाऽसत्त्वादेव तयोः कारणकाले विशेषासम्भवः, उभयेषामवस्तुत्वान्नि- 20
रुपाख्यत्वाच्च यदेव कार्यासत्त्व तदेव ररपुष्पामत्त्वमपीति नावधारणकृतो दोषः, नापि

ररपुष्पं नासदिति दृष्टेऽपि ह्यहं प्रसक्तमिति दर्शयति—यदीति । ररपुष्पस्य सत्त्वे कार्यस्यासत्त्वे च दोषमाह—तथा चेति
यथाऽमत्रहेऽभ्यादौ संच्छथा क्रियमाणे मङ्गलनामनि न कस्यापि विसंवादादस्या ररपुष्पविपरीतनिर्वृत्तघटादावसदिविपरीते कार्यास-
त्त्वमित्यभिधानविधाने सुधियां न विरोधः तस्य सत्त्वव्याघातकत्वाभावादिति भावः, असत्त्वतुल्य इत्यस्यासत्त्वविपरीत इत्यर्थः ।
ननु निर्वृत्तघटादीनां सत्त्वे कार्यमेवासदित्येका तपरित्यागापत्तिरपीत्याह—कार्यसत्त्वेति । यत्र स्ववचनविरोध इत्यत्राह—स्वव- 25
चनविरोध इति । अत एवावधेराह—अथेति, यदि कार्यं घटादि मृत्पिण्डवस्थावस्थायामसदेव तर्हि तत्त्वत्र क्रियते, असति
व्यापारायोगादित्यर्थः । दण्डादिभ्याधारणात्मिकया क्रियया विद्यमान एव घटो क्षीपेनेव व्यज्यत इति नास्माकं विरोध इति
सिद्धा ही सूत्रवर्षि—घटो घटतयेति । तच्च एवेति, विद्यमानस्यैव तथामवनात्तित्यर्थः । तथा च कार्यं रात, तत्त्वे एव तथा
भूते, क्षीपेन घटव्यज्यतिदित्यनुमानेनासत्त्वार्थवादस्य विरोध इति भावः । मृत्पिण्डस्यैव घटीभवनात्तथैव कार्यकारणभावदर्शनात्
प्रत्यक्षविरोध इत्याह—तथा मृत्पिण्डेति । कार्यमेवासदित्युक्तं कारणं सदित्यस्यापि प्रसङ्गेनासत्त्वप्रतिपक्षवादापत्तिरित्याह— 30
एव तावदिति । कार्यं नियमादसद्भवति, असत्तु कार्यं वा स्यादन्त्येकान्ततोऽनवधारणात् कार्यररपुष्पयोरविशेषापत्ति
रित्याह—अथ कार्यमिति । ननु कारणकालिककार्यररपुष्पयोरविशेषापत्तिरुपलब्धादिदोषा अदोषा एव दोषाश्रयस्यावस्तु

पूर्वस्तुल्यत्वापत्तिदोषः असतो विशेषाभावादानेकविषयत्वानुल्यत्वस्य, अत्रोच्यते, एवमप्ये-
 क्त्वाद्धिशेषाभावात्, यथैव ह्यनुपादानमबुद्धिसिद्धञ्च खपुष्प नि सामान्य निविशेषञ्च सिद्धमेव
 घटादे कार्यस्य स्यात् ।

अथोच्येतेत्यादि, अविशेषापत्तिदोषस्य च परिहारार्थमथोच्येत त्वयेति परमतमाशङ्कते, कथं ?
 असत्त्वादेव तयो -कार्यखपुष्पयो कारणकाले विशेषासम्भवात्, यथा खपुष्पमसत्तथा कारणकाले
 कार्यमप्यसदेवेति नानयोः कश्चिद्विशेषोऽस्ति, न ह्यसतो निरुपात्त्यस्य खपुष्पस्य घृन्तफलकेसराद्य-
 वयवसौरभादिविशेषात् खरविषाणकुण्ठनीक्षणत्वादिभ्यो भिन्नलक्षणाः सन्ति, उभयेषामवस्तुत्वात्
 निरुपात्त्यत्वाद्येयस्माद्विशेषात् कारणकाले यदेव कार्यासत्त्वं तदेव खपुष्पासत्त्वमपीति, तत् किं परि-
 हृतमिति चेन्न, अवधारणकृतो दोषः परिहृतो भवति, कार्यमेवासदसदेव कार्यमित्यवधार्यमाणे खपु-
 10 ष्पसत्त्वं कार्यखपुष्पयोरविशेष इत्येतौ दोषौ तयोरविशेषाभ्युपगमात् स्त इति । नापि पूर्वस्तुल्यत्वापत्ति-
 दोषः, कार्यस्यावस्थामनाविर्भावः खपुष्पस्याविर्भाव इत्यविशेष इत्यस्यापि तुल्यत्वापत्तिदोषस्याभावः,
 असतो विशेषाभावादानेकविषयत्वानुल्यत्वस्य, अयमनेनाभ्यामेभिरिमौ इमे वाऽर्थोस्तुल्या इति हि
 तुल्यत्वमनेकविषय दृष्टम्, न हि तदेव तेन तुल्यमिति । अत्रोच्यते-एवमप्येकत्वाद्धिशेषाभावात् इति,
 त्वयैव कार्यखपुष्पयोरसत्त्वाविशेषोऽभ्युपगत एकरूपत्वादवस्तुन इति, तदवस्थ एवाविशेषदोषः,
 15 तस्यैवेदानीमविशेषदोषस्यापादानार्थं विकल्प्यतेऽन्यदनिष्ठापादान-यथाहीत्यादि, यथैव खपुष्पस्योपादान
 पूर्वदृष्टतानुभूत बुद्धौ सिद्ध वाऽऽकारादिविशिष्टत्वं नास्तीत्यनुपादानमबुद्धिसिद्धञ्च खपुष्पम्, तत्
 किं ? अनुपादानाबुद्धिसिद्धत्वाभ्यां नि सामान्य निविशेषञ्चेति सिद्धम्, एव घटादेः कार्यस्य मृदा-
 शुगदान बुद्धिसिद्धत्वञ्च सामान्यविशेषत्वञ्च न स्यात्, तच्च मृद एव येनाकारेण भवन देशकालनव-
 20 सिद्धत्व सामान्यविशेषत्वञ्च स्यात्, उभयोर्निरुपात्त्यत्वात्, न त्वेतदिष्टम्, तस्मादस्यनयोर्विशेष
 इति सत् कार्यम् ।

येन निरुपात्त्यत्वात्तदुच्येते-अथोच्येत त्वयेति । खपुष्पपरविषाणयोर्निविशेषत्वमाह-नहीति, असम्भवेन पुष्पस्य
 कामकारणरूपविषयस्याप्यभावात्तद्विशेषात् इत्याद्यं कुण्ठादमो येन परस्परं भिन्ना सन्ता विशेषा भवेयुः, खपुष्पादीनां
 निरुपात्त्यत्वात्तदुच्येते भावः । एवञ्च कारणकाले यदेव कार्यस्यसत्त्वं तदेव खपुष्पेऽपीति विशेषाभावात्तदवधारणेन
 25 प्राप्ते दोषः परिहृतः । कार्यमेवासदित्यवधारणं खपुष्पसत्त्वं लक्षणस्य कार्यमसदेवेत्यवधारणेन च कार्यखपुष्पयोरविशेषत्वलक्षणस्य
 च दोषस्य परिहार इति निरूपयति-अस्माद्विशेषादिति । तथा पूर्वोदितस्य कार्यस्य खपुष्पवद्वत्त्वमप्राप्तत्वात्, कार्य
 सत्त्वं वा खपुष्पस्यापि प्राप्तत्वात्तुल्यत्वादि युक्तस्य तुल्यत्वस्यापि नापत्तिः, तुल्यत्वस्य भेदगमिततयाऽपि सिद्धे तदसम्भवादि
 त्वाह-नापीति । तयोरविशेषेऽभ्युपगत एकरूपत्वमेव प्राप्तम् । तथाप्यवस्तुनां विशेषाभावात्तदस्य एव अस्त्येव दोषस्या
 निवृत्त्यास्मात् प्राप्तमित्या -एवमपीति । तथाविधेषामावे दोषान्तरमाह-यथैव हीति । खपुष्पस्य हि किञ्चिदुपादान
 30 कारणं न पू. १४ शु मनु. १ वा न वा तस्य कोऽप्यकारो बुद्धावभासत इत्यनुपादानत्वाद्बुद्धिसिद्धत्वात् न सामान्यविशेषा
 त्वस्य एव कार्यस्यपि अत्र घटादेः शुगदानस्य बुद्धिसिद्धत्वं सामान्यविशेषत्वञ्च न स्यात् । तच्चेति, शुगदानं बुद्धिसि
 द्धत्वात् सामान्यविशेषत्वमस्यैव वदन्तो मृद एव सम्भवति तस्या एव तथा तथा भवन्तः, घटमेऽपि मृद एकरूपतया
 सम्भवति घटादेः कार्यस्य विशेषः । इत्येव विशेषत्वात्कार्यखपुष्पयोर्निविशेषत्वमाह सम्भवतीति कार्यं सदिति कीकार्यमिति भावः ।

अथ सामान्यविशेषोपादानबुद्धिसिद्धत्वसद्भावौ कार्यखपुष्पयोरिष्येते त्वया विशेषौ
 रपुष्पवदभवदपि अन्यथा भवदपि तदसदेवेति, निर्वृत्तमपि तर्ह्यसत्, सामान्यविशेषपत्त्वात्
 कारणकालकार्यवत्, कार्यवच्चाभवदपि खपुष्पमसन्न स्यात्, निःसामान्यनिर्विशेषत्वात्,
 सामान्यविशेषवत् ।

(अथेति) अथ सामान्यविशेषोपादानबुद्धिसिद्धत्वसद्भावौ कार्यरपुष्पयोरिष्येते त्वया ५
 विशेषौ, रपुष्पवदभवदपि—तदसदेव रपुष्पवदिति येन प्रकारेण खपुष्प न भवति नोत्पद्यते तेन प्रका-
 रेणाभवदपि, अन्यथा भवदपि—उत्पद्यमान कदाचिद् दृश्यमानमपीत्यर्थः, उपादानबुद्धिसिद्धत्वसामा-
 न्यविशेषवत्प्रकारेण भवदपि तत्—कार्यमसदेवेत्येते ततश्चैव सत्ययमपरो दोषः—निर्वृत्तमपि तर्ह्यसत्,
 कार्यमिति वर्त्तते, सोपादानबुद्धिसिद्धत्वसद्भावेऽपि, कस्मात् ? सामान्यविशेषवत्त्वात् कारणकाल-
 कार्यवत्, यथा कारणकाले कार्यमसत् त्वन्मतेन सामान्यविशेषवदपि सोपादान बुद्धिसिद्धमपि तथो- 10
 त्तरकाले निर्वृत्तमपि तदसदेव स्यात्, कारणकालकार्यवदिति । कार्यवच्चाभवदपि रपुष्पमसन्न
 स्यात्—कार्यप्रादुर्भावप्रकारेणाभवदपि तस्मिन्भयनप्रकारविशेषे सत्यपि सत् प्राप्तोति रपुष्प नि सा-
 मान्यनिर्विशेषत्वात्, तद्धि रपुष्प नि सामान्य निर्विशेषश्चेति सिद्धम्, अतस्तस्य नि सामान्यनिर्वि-
 शेषत्वात् सत्त्व स्यात्, को दृष्टान्तः ? सामान्यविशेषवत्, कार्यवदिति सिद्धे वैशेषिकमतालन्तनसा-
 मान्यविशेषदृष्टान्तो निःसामान्यनिर्विशेषाणा सामान्यविशेषाणा वस्तुत्व रपुष्पतुल्यमेवेति काष्ठा 15
 दर्शित भवति । प्रकृतार्थोपनयस्तु यथा सामान्यविशेषो घटत्वादिनि सामान्यो निर्विशेषश्च सश्वेति
 सिद्धः तथा रपुष्पमपि सत् स्यात् ।

किञ्चान्यत्—

कार्यासत्त्ववैलक्षण्याद्वा कारणवदसन्न स्यात्, कारण वा खपुष्पवत् कार्यासत्त्ववैल-
 क्षण्यादसत् स्यात् । 20

(कार्यासत्त्वेति) कार्यासत्त्ववैलक्षण्याद्वा कारणवदसन्न स्यात्, रपुष्पमिति वर्त्तते,
 कार्यस्य घटादेरसत्त्वेन रपुष्पस्याप्रादुर्भावानुपादानबुद्धिसिद्धत्वनिःसामान्यविशेषवत्त्वैलक्षण्यात् रपु-
 ष्पमपि सत् स्यात् कारणवत्, एतैश्च प्रकारै सिद्धमेव कार्यासत्त्ववैलक्षण्यामिति सिद्धो हेतु निर्वृत्त-

ननु कार्यरपुष्पयो सामान्यविशेषादिधर्मवत्त्वेऽपि खपुष्पवत् प्रथमभवत्पि कदाचिदावयव भवदन्वयवैवेत्याशङ्कते—अथेति ।
 एव तर्ह्युपर्यन्तरन्तरमप्यसद्भवत् कार्यम्, सामान्यविशेषवत्त्वादिभ्य, कारणकाले कार्यवदिति समाधत्ते—निर्वृत्तमपीति । 25
 यदि प्रत्यक्षसाधितत्वमनुमानस्येमुच्यते तर्हि दायान्तरमाह—कार्यवद्येति । यथा कार्यमावयव प्रादुर्भवति न तथा खपुष्प
 मिलेव विविधमपि रपुष्प सत् प्रादुर्भावदिति भावः । तत्र हेतुमाह—नि सामान्येति । कार्यवदिति दृष्टान्त परित्यज्य
 सामान्यविशेषवदिति दृष्टान्तविशेषोपादाने निगमनाह—कार्यवद्यदितीति, यद्यपि क्वचित् हि जातिलक्षणसामान्यस्याल्लक्षण-
 विशेषस्य च न सामान्यविशेषवत्त्ववत् स्वीक्रियतेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, अतस्तत्र नि सामान्यनिर्विशेषत्वमस्ति सत्त्वमपि तैरिष्यत इति
 दृष्टान्तता, किन्तु तावन्मसत्तौ खपुष्पवदिति विशेषोऽपि चास्मा दर्शित इति भावः । अदृष्टव्यावृत्तिलक्षणां तु सामान्यविशेषा 30
 तैरपि सामान्य विशेषे चाप्रीक्रियेते, तदलक्षणदीरनुवृत्तव्यावृत्तिस्यत्वादिति बोध्यम् । दृष्टान्त हेतु साध्य च प्रदर्शयति—प्रकृ-
 तार्थेति । अथ खपुष्पमसन्न स्यात् कार्यासत्त्ववैलक्षण्यात् कारणवत्, कार्यरसत्त्ववैलक्षण्याप्रादुर्भावानुपादानबुद्धिसि-
 द्धवत्तिसामान्यविशेषवत्त्वमप्येवमेव—कार्यासत्त्वेति । अतुष्ये तथाविधवैलक्षण्यासद्भावेऽप्यसत्त्वमेव दर्शय्यते तर्हि

त्वादिप्रकारेण च कारणस्य तद्वैलक्षण्य सिद्धमिति साधर्म्यं कारणरूपपुष्पयोः । कारणं वा रूपपुष्पवत् कार्यासत्त्ववैलक्षण्यादुसत् स्यात् कार्यस्यासत्त्व वा लाज्यमित्यभिप्रायः ।

अथ कार्योपादानादिमत्त्ववत् रूपपुष्पस्याप्युपादानादिमत्त्व नेष्यते असच्च कार्यमिति निश्चितं तदा पूर्ववच्चक्रकद्वयप्रवर्त्तनमुभयासत्त्वे, अन्यतरासत्त्वे तु कार्यसमीप इत्यादि स एव ग्रन्थ उपादानादिमत्त्वविशेषणविशिष्टो योज्य । अतः कार्यं सदुपादानादिमत्त्वात् कारणस्वात्मवत् वैधर्म्येणाकाशघटवदिति ।

(अथेति) अथ भवता रूपपुष्पसत्त्वप्रसङ्गदोषभयादुक्तं प्रतिपादनमपि कार्योपादानादिमत्त्ववत् रूपपुष्पस्याप्युपादानादिमत्त्व नेष्यते, आदिग्रहणाद्बुद्धिसिद्धत्वसामान्यविशेषवत्त्वानि नेष्यन्ते, इदं कार्यस्यासाधर्म्यं रूपपुष्पेण सहेष्यते, असच्च कार्यमिति निश्चितमित्यादि पूर्ववच्चक्रकद्वयप्रवर्त्तनमिति 10 प्रथमतः दिशति, तमेव । कथं पुनः ? भाष्यते—यदि कार्योपादानादिमत्त्ववत् रूपपुष्पस्योपादानादिमत्त्व नेष्यते कार्यं घटासदिति निश्चितं तद्वैलक्षण्यत्वात्—अनुपादानादिवैलक्षण्यत्वात् न तद्वैलक्षण्यं रूपपुष्पसदेव तत्, असद्वैलक्षण्यत्वात्, घटवदितर उदुम्बररूपपुष्पवत् । ननु घटासत्त्व पटासत्त्वविलक्षणम्, न, सतो वैलक्षण्यत्वात् । अथैवमपि वैलक्षण्ये रूपपुष्पासत्त्वविनिश्चयो न निवर्त्तते, अनुपादानादिमत्त्वात्, न तमुपादानादिमत्त्वात् कार्यमसत्, निर्वृत्तघटवत्, असत्त्वे नोपादानादिमत्त्वं स्यात् रूपपुष्प- 15 वत्, एतदपि पर्ययचक्रक शेष पूर्ववदेव विपर्ययेण—अतः सत्कार्यमुपादानादिमत्त्वात्निर्वृत्तघटवद्वैधर्म्येणाकाशघटवदित्यादिरपि यावत्सदाश्रयत्वात् सत्त्व घटवदिति, एतद्विपर्ययचक्रकमेवमुभयासत्त्वे, अन्यतरासत्त्वे तु—अथैतत्साम्यमुभयासत्त्वात्मा भूदित्यन्यतरासत्त्व कार्यसत्त्वाभ्युपगमपरिहारेण कार्यमेवासदिति, अत्र कार्यशब्दसमीप इत्यादि यावत्स्ववचनादिविरोधापत्तिः । पुनरप्यसदेवकारे त्वसदनवधृते पूवदोषः, अथोच्येतेत्यादि यावत् कार्यासत्त्ववैलक्षण्यत्वाद्वा कारणवदिति स एव प्रथम उपादानादिमत्त्व- 20 विशेषणवृत्तो विशेष इति, अतः कार्यं सत्, उपादानादिमत्त्वात् कारणस्वात्मवत्, वैधर्म्येणाकाशघटवत्, असच्च रूपपुष्पम् अनुपादानत्वात्, नभो घटवत् इतरो निर्वृत्तघटवत् । तथा सत् कार्यं बुद्धिसिद्धत्वात्, निर्वृत्तघटवत्, इतरो नभोघटवत् । असच्च रूपपुष्पं बुद्धिसिद्धत्वात्, नभोघटवत्, इतरो निर्वृत्तघटवत्, एव सामान्यविशेषाभ्यामपि योज्यम् । तस्मात् कार्यं सत् कारणवन्न तु रूपपुष्पमित्यर्थः ।

कारणं कार्यनिष्ठासत्त्वविरुद्धमित्येवैतद्वैलक्षण्यस्य सद्भावेन रूपपुष्पवदसद्भावेत्त्याह—कारणं वेति, कारणं घटादेर्द्वैतदि परमाण्वादि 25 वा अत्र कारणस्यादुद्धिसिद्धत्वं नि सामान्यविशेषवन्न स्वयमेवाहनीयम् । एतावता कार्यरूपपुष्पयोः सामान्यविशेषादिधर्मवत्त्वमभ्युपेतं विचारं कृतः, अथ तदनभ्युपगम्य विचारं क्रियते—अथेति । कार्यनिष्ठासत्त्वमुपादानत्वात्सामान्यवत् रूपपुष्पादीनामिति नेष्यते इति तत्समवित्तमसत्त्व तस्य न स्यादित्यसद्वैलक्षण्यत्वात् रूपपुष्पसदेव स्यादित्याह—तद्वैलक्षण्यत्वादि । अथैवमपि कार्यनिष्ठासत्त्वविरुद्धमित्येवैतद्वैलक्षण्यस्य रूपपुष्पस्यासत्त्वमेवेष्यते तर्हि नासत्त्वमुपादानादिरामन्वितमेव, तथा चादुपादानादिसामान्यविरुद्धमित्येवैतद्वैलक्षण्यस्य निर्वृत्तघटादेः सत्त्ववत् कार्यमपि सत् स्यादित्याह—अथैवमपीति । 30 इदं पर्ययचक्रकं तावदाश्रयं यावत् शेष पूर्ववदेव विपर्ययेणेत्युक्तम्, तथैव दशयति—अतः सत्कार्यमिति । विपर्ययचक्रकस्याप्यवमपि वैलक्षण्ये कार्यासत्त्वविशिष्टयोः न निवर्त्तते उपादानादिमत्त्वादित्यादि यावत् सदाश्रयत्वाद्दिशेषस्य सत्त्व घटवदिति मोक्षम्, एव एवम् कामरूपपुष्पयोरेवमयोरेवमयोरेवमिति साम्यमापादित रूपपुष्पमसत्त्व कार्यमप्यसदिति विकल्पाधमेण । तदेव—एवमुपपासत्त्वे इति । रूपपुष्पं सत् कार्यमसदिति द्वितीयविकल्पाभिप्रायेण भक्ति—अन्यतरासत्त्वे स्थितिः ।

आह—

ननु सत्त्वेऽपि कारणवत् प्रत्यक्षत्वं प्रसज्यते, न, अव्यक्तत्वात्, विततीत्वात्हस्तीच पूर्व खननात् । भूगन्धवद्भासप्रत्यक्षत्वं कार्यस्य, अत एव च प्रकरणाचिन्तेति प्रकरणसमदोषोऽनेकान्तत्वात् ।

(नन्विति) ननु सत्त्वेऽपि कारणवत् प्रत्यक्षत्वं प्रसज्यते, त्वत्परिकल्पित मृत्पिण्डवत्त्वात् १ कार्य घटाख्यं प्रत्यक्षं स्यात् सत्त्वात् कारणवत्—मृत्पिण्डवदित्यर्थ इति, अत्रोच्यते नाव्यक्तत्वात्, नैप दोषः, कस्मात् ? अव्यक्तत्वात्, तस्या हि मृत्पिण्डवत्त्वात् घटोऽनभिव्यक्तत्वादिन्द्रियैर्नोपलभ्यते, विततीत्वात्हस्तीच पूर्व खननात्, एव हि मृदवयवा भित्तिगताः खननात् प्रागपि विद्यमानाः खननोत्तरकालं हस्त्याकारव्यपदेश लभन्ते, न च ते प्रागभिव्यक्तेरनुपलब्धत्वात् सन्ति । अथवा कार्ये सत्यापि ह्यव्यक्ते भूगन्धवदप्रत्यक्षत्व कार्यस्य, यथा भुजो गन्धो विद्यमानोऽपि न प्राणेन्द्रियगोचरमागच्छति, अव्यक्तत्वात्, सलिलसिक्तत्वात्तरकालमभिव्यक्त उपलभ्यते, तथा मृदवत्त्वायामप्रत्यक्षो घटकुलालप्रयत्नदण्डचक्रमूत्रादिकारणाभिव्यङ्गितः पञ्चाहुपलभ्यतेऽतस्तस्य प्रत्यक्षत्व भवतीति को दोषः ? अत एव च प्रकरणचिन्तेति प्रकरणसमो दोषोऽनेकान्तत्वात्, उक्तमनैकान्तिकत्वमस्य हेतौ, यत एव प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः सन् प्रकरणसमः, इह हि घटादेः कार्यस्याप्रत्यक्षत्वादेव चिन्ता समुत्पन्ना, किं घटादिकार्यं सत् असदिति वा ? अप्रत्यक्षत्वस्य सत्यसति च दर्शनात्, मूलोद्कादौ ररविषाणादौ चेततो व्यभिचरत्प्रत्यक्षत्व सत्त्वं तथा सत्त्वमपि प्रत्यक्षत्वम्, प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्दर्शनात्, सतोऽप्रत्यक्षस्य मेरुत्तरकुरुद्वीपग्रहगृहीतमहादेरित्यनेकान्तादिति ।

एवं तर्हि दर्शनादर्शनयोः प्रादुर्भावाप्रादुर्भावयोश्च समान प्रकरणसमदोष इति चेन्न, जन्मप्रकाशविषयविशेषस्त्योक्तत्वात्, उपादानादिमत्त्वविशेषाच्च । एवं हि समानकरणं ततोऽन्यत् कार्यम्, तद्विकल्पसामर्थ्यात्, घटपटवत् । अत्रापि चतुर्थे विकल्पेषुभयसत्त्व-

ननु घटादे मृत्पिण्डवत्त्वात् सत्त्वात्कारे मृत्पिण्डवदत्तादेरपि तदानीं प्रत्यक्षता स्यादित्याशङ्कते—नन्विति । तदानीं नासत्त्वाद्घटादेरप्रत्यक्षत्वमपि तु आभिव्यक्तत्वात्, सत्याप्याभिव्यक्तसामर्थ्या तस्याभिव्यक्तिरित्याशयेनाह—अव्यक्तत्वादिति । एतदेव दृष्टान्तत्वेन समर्थयति—तस्या हीत्यादिना । मृत्पिण्डवत्त्वात् घट प्रत्यक्षं स्यात्, सत्त्वात् मृत्पिण्डवदित्युक्तप्रयोगे सत्त्वं हेतुर्भाविचारीत्याह—अत एव चेति, भूगन्धादेरिव तथा घटादेरव्यक्तत्वेनाप्रत्यक्षत्वादेवैत्यर्थः । विमर्शाधिष्ठानोपक्षप्रतिपक्षानुभावनवक्षितौ प्रकरणम्, तस्य चिन्ता—विमर्शात् प्रमृति प्राणिनिर्णयत् समीक्षणम्, सा जिज्ञासा यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यात् प्रकरणमन्तिवर्तमान प्रकरणसमो निर्णयान्न प्रकल्पत इत्यर्थकं 'यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्ट प्रकरणसम' इति गौतमसूत्रम् (४० १ आ० २ सू० ७) सचानैकान्तिको हेत्याभासः । अत्र घटादे कार्यस्य सदसत्त्वं रोदिरुपशयप्रवृत्तत्वंप्रत्यक्षत्वस्य, यथा सदपि मूलकीलनौदकादि नोपलभ्यते, असदपि ररविषाणादि नोपलभ्यते तथा च कार्यं सदसद्वैति संशय प्रवृत्तत्वप्रत्यक्षत्वम्, न त्वसत्त्वं ताद्ययति, एतदेवाह—यत पदेत्यादिना । एव प्रत्यक्षत्वमपि सत्त्वं व्यभिचरति प्रत्यक्षेऽप्रत्यक्षे च दर्शनात्, अप्रत्यक्षे सत्त्वदर्शनं केत्याह—तथा सत्त्वमपीति । 'तु यथा दर्शनादर्शनात्प्रत्यक्षत्वमपि सत्त्वं तथा प्रादुर्भावाप्रादुर्भावव्यभिचारि चेति प्रकरणसमस्योभयत्र समानत्वेत्याशङ्कते एव तर्ह्यिति । कार्यखण्डयोर्येत्प्रत्यक्षत्वत्वात् तस्य व्यभिचारानिर्भावलक्षणस्य यथाप्य सदसद्वृत्तात्मन्तरैर्गानुपपत्ते सत एवाविर्भाव, असत्त्वानाविर्भाव इत्युक्तत्वात् सत्त्वमविर्भाव व्यभिचरतीति भावः । एवमुपादानत्वबुद्धिसद्वत्त्वसामान्यविशेषत्वादिविशेषत्वात्वाच न स्वर्तज्ञेन सद समानो दोष इत्याह—उपादानादीति कार्योत्पत्त्यात् सत्कार्यवादेऽपि दोष समुत्पन्नत्वे दर्श

मन्यतरसत्त्वञ्च स्यात् । तत्र यदि तावदुभयसत्त्वं तत सत्त्वाविशेषादेवाविशेषे सर्ववैकल्य-
 भेदो न स्यात् । एतन्तु कार्यकत्ववत् कारणैकत्वमपि न्यात् । अथ न कार्यैकत्ववत् कारणै-
 कत्व मच्च कार्यमिति निश्चित तद्वैलक्षण्यात् तर्हि सत्कारण सद्विलक्षणत्वादुदुम्बरपुष्पवत्,
 इतरो निर्वृत्तघटवत् । ननु घटसत्त्व पटसत्त्वविलक्षणम्, न, असतो वैलक्षण्यात्, इतरेतरा-
 5 सत्त्वात् । अथैवमपि वैलक्षण्ये कारणे कार्यसत्त्वनिश्चयो न निवर्तते, अनेकात्मकञ्च तत्,
 न तर्ह्येकात्मकत्वात् कार्यं सत्, कारणवदिति प्रथमचक्रकम् । शेष पूर्ववद्विपर्ययेणेत्यादि
 यदुक्त तदपि, अथ न कारणसर्वत्ववत् कार्यसर्वत्व सच्च कारणमिति निश्चित तद्वैलक्ष-
 ण्यात् तर्हि सत्कार्यं सद्विलक्षणत्वादुदुम्बरपुष्पवदितरो घटवत्, ननु घटसत्त्व पटसत्त्ववि-
 लक्षण, न, असतो वैलक्षण्यादितरेतरासत्त्वात्, एतद् द्वितीय चक्रकम् । अत सर्वात्मक-
 10 त्वसत् कारणादन्यत् कार्यमेकात्मकत्वात् कुम्भादिवैकक्षण । एकात्मकत्वासत्तश्च कार्या-
 दन्यत् कारण सर्वात्मकत्वात् क्षणादिव कुम्भ इति । तथाऽनुवृत्तिव्यावृत्त्यादि ।

एष तर्हीत्यादि यावत्तथा, उपसहारमेघेतर आह—(त्वदुक्तेत्यादि) त्वदुक्त्साधनप्रपञ्चस्य
 कार्यसत्त्वेऽपि तुल्यत्वान्मयापि शक्य वत्तु कार्यमस्त्वस्य कारणे स्वन्मतस्य निवारणे कृते कार्यासत्त्व
 भवितुमर्हति, तत्साधन श्रूयताम्, यदेतत्—(समानकरणमिति) (अत्रापीति) अत्रापि कारणं सत् कार्यं
 15 सत्, कारणं सत् कार्यमसत्, कारणमसत् कार्यं सत्, कारणमसत् कार्यमसदिति चतुर्षु विकल्पेषु
 द्वयोः पूर्ववत् प्रतिपक्षवादापत्तेः त्यागादुभयसत्त्वमन्यतरसत्त्वञ्च स्यात्, तत्रोभयसत्त्वे तावत्तद्यदि
 तावदुभयसत्त्वम्, (न स्यादिति) शूद्रेषु सर्वं पिण्डशिवकादि पटपिठरूपपालादि कार्यं त्वेकमेव, पिण्ड
 इति वा शिवक इति वाऽनन्यत्—एकम् । (अनेकात्मकञ्च तदिति) सर्वात्मकमित्यर्थः । (कार्यं सदिति)
 सत्त्वे वैकात्मकं न भवेत् सत्त्वात् कारणवत् । एतत् प्रथमचक्रकम् । तथाऽनुवृत्तिव्यावृत्ती, अनुवृत्ति
 20 शून्यवदिति पिण्डशिवकादियु, व्यावृत्ति—घट पिठर इति, तथादि तावदुभयसत्त्व सत्त्वाविशेषादेवावि-
 शेपे कार्यव्यावृत्तिवत् कारणव्यावृत्तिरपि स्यात्सत्त्वाद् घटवत्, अथ न कार्यव्यावृत्तिवत् कारणव्या-
 वृत्ति सच्च कार्यमिति निश्चितम्, तद्वैलक्षण्यात् तर्हि सत्कारणम्, सद्विलक्षणत्वादुदुम्बरपुष्पवत्,
 इतरो निर्वृत्तघटवत्, ननु घटसत्त्व पटसत्त्वविलक्षणं न, असतो वैलक्षण्यात्, अथैवमपि वैलक्षण्ये

विदुमाह—त्वदुक्त्साधनेति । मत्पक्षे त्वयोद्भावितस्य साधनप्रपञ्चस्य त्वत्पक्षेऽपि समानवातेन त्वन्मते निराकृतेऽप्येते
 25 मदीष्ट कार्योत्पत्तेः सेतुतीत्यर्थः । द्वयोरिति, कारणं सत् कार्यमसत् कारणमसत् कार्यमसदिति विकल्पयोरभ्युपगमे
 सत्कार्यवादप्रतिपक्षवादाभ्युपगमप्रसङ्गतो वादाभाव एव स्यादिति तत्त्यागाद्परविक पद्वयमेवाश्रयणीमिति भावः । उभय
 यसत्त्वमिति, कार्यकारणयोः सत्त्वमित्यर्थः एवञ्च तयोः सत्त्वाविशेषे देव कारणं सर्वात्मकं कार्यं—त्वेकरूपमेवेति विशेषो न
 स्यादतः कारणस्याप्येकत्व प्रसङ्गमेवेति भावः । तथापि वैलक्षण्यात् कारणैकत्वानङ्गीकारं कारणं न सत्, सद्विलक्षणत्वादुदुम्बर
 30 पुष्पवत् इतरो निर्वृत्तघटवत् इत्यनुमानेनासत्त्वापत्तित्याह मूले—अथ नेति । हेतोरनैकान्तिकतामादर्शयति नान्यति,
 30 तद्व्यापना पटपटयोः सद्रूपत्वाद्द्रुपादिना परस्परं विलम्बनत्वाच्च सद्विलक्षणत्वेऽपि नासत्त्वमिति व्यभिचार इति भावः ।
 समाप्तो—असतो वैलक्षण्यादिति घटपटयोर्परस्परं विलम्बनत्वादेव वैलक्षण्यसम्भवादिव वैलक्षण्यमसत् एव ननु सत्,
 सत्त्वेन सर्वव्यापिशेषेण वैलक्षण्यापि न घटात् सतो वैलक्षण्यमसत् नानैकान्तिकत्वमिति भावः । अथ कारणका
 र्येण सर्ववैकल्यवत्त्ववैलक्षण्यसत्त्वादिऽपि कारणकार्ययोः कार्यमेकारूपमेवेति निश्चयो न निवर्तते तद्वैलक्षण्येऽपि तर्हि
 कार्यं न सत् एकात्मकञ्च, सत्त्वे वा नैकात्मकं भवेत्, सत्त्वादेव कारणवदित्याह—मद्यैवमपीति । तथा च कारणवत्

कारणसत्त्वविनिश्चयो न निवर्त्तते, अनुवृत्त्यात्मकश्च तत्, न तर्हि व्यावृत्त्यात्मकत्वात्कार्यं सत् सत्त्वे न व्यावर्त्तते, सत्त्वात् कारणमिति द्वितीय चक्रमविपर्ययेण, शेष पूर्ववद्विपर्ययेणेत्यादि, अथ न कारणानुवृत्तिवत् कार्यानुवृत्तिः सच्च कारणमिति निश्चितं तद्वैलक्षण्यात् तर्हि सत् कार्यं सद्वैलक्षण्यत्वात्, उदुम्बरपुष्पवत्, इतरो घटवत् । ननु घटसत्त्व पटसत्त्वविलक्षण नासतो वैलक्षण्यादिति प्रथम विपर्ययचक्रम् । अथैनमपि वैलक्षण्ये तत्सत्त्वविनिश्चयो न विनिवर्त्तते, अनुवृत्त्यात्मकश्च तत्, 5 न तर्हि व्यावृत्त्यात्मकत्वात् कार्यं सत्, सत्त्वे न व्यावर्त्तते सत्त्वात् कारणवत्, एतद्वितीय चक्रक विपर्ययेण । अतोऽनुवृत्तिसत् कारणादन्यत् कार्यं व्यावृत्तत्वात् पक्षेरिवैक, व्यावृत्तिसत्तश्च कार्यादन्यत् कारणमनुवृत्तत्वादेकस्मादिव पङ्क्तिः । आदिग्रहणादाविर्भावानाविर्भावचक्ररुद्धयमपि योज्यम् । यदि तावदुभयसत्त्व ततः सत्त्वाविशेषादेवाविशेषे प्राक् कार्यानाविर्भाववत् कारणानाविर्भावोऽपि स्यात् । अथ न प्राक् कार्यानाविभाववत् कारणानाविर्भाव सच्च कार्यमिति निश्चितं तद्वैलक्षण्यात् 10 तर्हि सत्कारण असत्, सद्वैलक्षण्यत्वात्, घटवदितर उदुम्बरपुष्पवत्, ननु घटसत्त्व पटसत्त्वविलक्षण, न, असतो वैलक्षण्यात्, अथैवमपि वैलक्षण्ये कारणसत्त्वविनिश्चयो न निवर्त्तते, नित्याविर्भावकश्च तन्न तर्हि सत्तानाविर्भावात्मकत्वात् कार्यं सत्, सत्त्वे प्रागप्याविर्भवेत्, सत्त्वात् कारणवत् । प्रथम चक्रक शेष पूर्ववद्विपर्ययेण, अथ न कारणसत्ताविर्भाव. सच्च कारणमिति निश्चितं तद्वैलक्षण्यत्वात् 15 न असतो वैलक्षण्यादिति द्वितीय चक्रकमित्येवमाविर्भावानाविर्भावविचारेण द्वे चक्रके मते इति ।

अत्रोच्यते—

न, असिद्धत्वादसर्वत्वादिहेतूनाम्, अस्माक हि सर्वमेवानुवृत्तिरेव कारणमेवोपादानमेव बुद्धिसिद्धमेवेति । यदि हि घटोऽसर्वकार्यत्वाभिमतो मृत्पिण्डात् सत्त्वाभिमतादन्य इती-
प्यते तद्वदेन दण्डादेरप्यसर्वत्व सर्वस्मादन्यत्वाद्धटवत्, तस्मादेकैकल्यासर्वत्ववत् सर्वस्याप्यस- 20
र्वत्वात् सर्वत्वाभाव इति सर्वत्वैकत्वभङ्गचतुष्टयाभावः, स्वोक्तविरोधादिवत् प्रमाणविशेष-
स्वरूपविरोधाश्च ।

(नेति) नासिद्धत्वात्, नैतदुपपद्यतेऽस्मात्पक्षसाधनवत् त्वत्पक्षसाधनम्, किं कारण ? अस-
र्वत्वादिहेतूनामसिद्धत्वात्, यस्मादस्माक सर्वमेवानुवृत्तिरेव कारणमेवोपादानमेव बुद्धिसिद्धमेवेतीति

कार्यस्य ज्ञानेकात्मकत्वमिष्टमिति तस्यैकात्मकत्वेऽसत्त्वमेवेति भाव । एतदेवाह—शेषमिति । तदेवोपादायति—अयेति । 25
कार्यं न सत् सद्वैलक्षण्यत्वात्, उदुम्बरपुष्पवदितरो घटवद्विलक्षणता बोध्य शेष स्वयमुद्गीयम् । निगमयति—अत इति,
सर्वात्मकात् सत् कारणात् कार्यं कुभादि, अन्यदेव एकात्मकत्वात् क्षण इकाणुरिव वा, कार्यस्य सत्त्वे वा एकात्मकात्
सत् कार्यदेवत् कारणं सर्वात्मकत्वात्, क्षणादिव कुम्भ, क्षणादिव कुम्भ इति चेति भाव । एवमनुवृत्तिव्याख्या
रूपेक्षयाऽपीत्येव चक्रक भाव्यमित्यादिदिशति—तथेति । कारणमनुवृत्तं कारणमनुवृत्तम्, कारणमनुवृत्तम् कार्यं व्यावृ-
त्तम्, कारणं व्यावृत्तं कार्यमनुवृत्तं कारणं व्यावृत्तं कार्यं व्यावृत्तमिति विकल्पा अत्र बोध्या । पङ्क्तिरिवैक इति, पङ्क्ति 30
समुदाय, स चानुवृत्त्यात्मकत्वात् सत्, एकरुत्वात् व्यावृत्त्यात्मकत्वात् समुदायादय इति भाव । शेष सर्व पूर्ववदेव ।
तदेवमसत्कार्यवादिना सत्कार्यवादे तद्विरोधात्प्रथमस्य तुल्यत्वे आपादिते सत्कार्यवादी समाधानमारचयति—न असि-
द्धत्वादिति । अस्मा मते अस्मान्मस्य सर्वत्वादनुवृत्तिरूपत्वात् कारणरूपत्वादुपादानत्वादिसिद्धत्वात्सर्वत्वात्तुपादा-

तस्मात्सर्वत्वादेरसिद्धत्वात्तद्विकल्पाभावात् तदसमर्थविकल्पत्वासिद्धिस्ततः कारणात् कार्यमन्यदित्येतन्न सिद्धयतीति । तत्रासर्वत्वासिद्धौ प्रतिपादितायां व्यावृत्त्यादीनामसिद्धिरापादितैव भविष्यतीति । असर्वत्वाभावमेवापादयितुमाह—यदि हि घटोऽसर्वकार्यत्वाभिमतो मृत्पिण्डात् सत्त्वाभिमतादन्य इतीष्यते तद्देव—घटवदेव—कार्यवदेव दण्डादेरप्यसर्वत्व विप्रकृष्टस्यापि, निम्नत सन्निकृष्टस्य शिथकादे, सर्वस्मादन्यत्वाद्वदयत्, तस्मादेकैकस्यासर्वत्ववत् सर्वस्याप्यसर्वत्वात् सर्वत्वाभाव इति सर्वत्वैकत्वभङ्गचतुष्टयाभाव, तदसमर्थविकल्पत्वमप्यत एव नास्ति । तथाऽनुवृत्त्याद्यभावश्च तत एव नास्ति यथैकस्य घटस्य मृदनुवृत्त्यभावस्तथा सर्वघटेषु शिथकादिष्वप्यभाव इति अनुवृत्त्यभावादनुवृत्तिव्यावृत्तिश्रुतविकल्पाभावश्च, एव कारणोपादानबुद्धिसिद्धत्वसामान्यै सप्रतिपक्षैर्विकल्पचतुष्टयासिद्धिस्तदसमर्थविकल्पासिद्धिश्चापादनीया । ततः कारणादन्यत् कार्यमित्येतन्न सिद्धयति । विज्ञायत्—स्वोक्तविरोधादियत्, स्वयचनाभ्युपगमलोकव्यरहारप्रत्यक्षानुमानविरोधा आदिमहणात् प्रमाणमहणात्, विशेषस्वरूपविरोधो च कण्ठनो वक्ष्यति ।

तत्र स्वयचनविरोधस्तावत्—यदि कार्यं घटयत् क्रियते तत् कथमसत् स्वपुष्पयत् कार्यञ्च ? मृदेव हि घटः क्रियते—घटतया व्यज्यते विद्यमान एव व्यक्तीभवति, स एव घटो दीपेनेय तथा च विशेषणविशेष्याप्रसिद्धिरपि कार्यमसदिति ।

15 (तत्रेति) तत्र स्वयचनविरोधस्तावत्—यदि कार्यं घटयत् क्रियते तत्कथमसत् स्वपुष्पयत् कार्यञ्च ? स्वेन यचनेन स्वमेव यचन विरुध्यते, अथासत् स्वपुष्पयत् कथं कार्यं घटयदिति सैव स्वयचनविरोधभावना विपर्ययेण तयोरेव द्वादशोर्विरोधदर्शनार्थो । यस्मात् मृदेव हि घट क्रियते, द्विशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् सर्पस्कटाटोपकुण्डलीभवनवन्मृद एव घटीभवत तथा प्रकाशता व्यक्तिर्विमलता क्रियते करण यथा दृष्ट कुण पादौ क्षुर्विति तदशेषेनाह—घट, क्रियते—घटतया व्यज्यते विद्यमान एव व्यक्तीभवति, को दृष्टातः ? स एव घटो दीपेनेय, क्रियया व्यज्यते दण्डादिव्यापारणात्मिकया । तथा च विशेषणविशेष्याप्रसिद्धिरपि कार्यमसदिति व्यापात श्लोक, स्वयचनविरोधभावात्त एव स्वपुष्पनिर्वृत्तपटयोरेव न कार्यमसत्ता विशेष्यम्, नाप्यसत् कार्येणेति, न परस्परतो विशेषण विशेष्यश्चेति विशेषणविशेष्याप्रसिद्धिः ।

नत्वादिहेतुतामधिदेनं साम्यतेति भाव । घटादीनामसर्वत्वादीकारे कस्यापि सर्वत्वं न स्यात्, घटवत् सन्निकृष्टस्य शिथकादेर्वि
25 मृदुष्य दण्डादेरपि सर्वस्माद् यत्वात्, तथा च सर्वत्वैकत्वाप्रथमत्रचतुष्टयो न भवेदिति वयमसमर्थविकल्पत्व कार्यस्येत्याह—यदि हीति । दण्डादयोऽसर्वात्मका, सर्वात्मनादन्यत्वात्, घटवत्, एवमेव पटादावपि, तथा सर्वत्वाभिमतामप्यसर्व सर्वेभ्यो पण्डादिभ्योऽन्यत्वात् निवकादिवदिति वृथगेकैकस्यासर्वत्व प्रस्ताप्य सर्वात्म्यकस्यापि कारणस्यासर्वत्व साधनीयमित्याह—तस्मादेकैकस्येति । एवं घटादीनामनुवृत्त्यात्मकमृत्पिण्डात् सत्त्वाभिमताद् यत्वे तद्देव दण्डादीनां कपालादीनां च विप्रकृष्टसन्निकृष्टानां सर्वथायननुवृत्त्यात्मकत्वं, अनुवृत्त्यात्मकान्निभत्वात् घटवदिलेखैकस्याननुवृत्त्यात्मकत्वसिद्धौ कारणस्यापि तदसिद्धेः अनुवृत्त्यात्मका
30 दनुवृत्तिव्यावृत्त्याधितमत्रचतुष्टयाभावेनासमर्थविकल्पत्वं न घटादेरित्याह—तथाऽनुवृत्त्यादीति । यदि कार्यं इतिविषयो न तत्रैतत् भावत कृतिविषयत्वात्तुपपत्तेरित्याशयेनाह—यदि कार्यमिति, कार्यं क्रियतेऽश्वेति स्वयचनेन स्वयचन विरुध्यत इति भावः । कार्यस्य इतिविषयत्वं घट इव सदेव स्यात्, ततथातत् कार्यमिति विरुद्ध कार्यस्यासर्वे तद्वय घट इव इति विषयोऽस्मत्कारित्युपपत्त्यापि विरोध इत्याह—अथासदिति । सर्वस्यैव स्फुरणोपकुण्डलीभवनवन्मृद एव घटीमवा, नापूर्वविशिष्टयति, विद्यमानमेव पूषपात्पातीनां प्रकाशकरणवत् प्रकाशानमेव घटादीनामिति दर्शयति—मृदेव हीति । यथा दृष्ट

अस्मादेव कारणात्—

अत एवेतिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेति प्रतिपादनार्थं न क्रियायां खेदः कर्तव्यो भवति, सामान्यादिवस्तुविचारखेदस्याव्यवस्थितपरमार्थत्वात्, क्रियाया एवोपदेशो न्याय्य इत्यस्याभ्युपगमस्योपरोधात् ।

अत एवेत्यादि यावत् न खेदः कर्तव्यो भवति, यत्रया व्याख्यानमनुष्ठितमितिकर्तव्यतैव कर्तव्यतेति यत्नेन महत्वा पूर्वोत्तरचोचपरिहारपक्षाव्यवच्छेदवता प्रतिपादनार्थं न क्रियाया—क्रियाव्याख्यानाय, खेदः कर्तव्यः, किं कारणं ? सामान्यादिवस्तुविचारखेदस्याव्यवस्थितपरमार्थत्वात्, क्रियाया एवोपदेशो न्याय्य इत्यस्याभ्युपगमस्योपरोधात्, एव तावत् ज्ञानपूर्वकक्रियोपदेशपक्षे स्ववचनविरोध उक्तः ।

यसिन्नप्यभिद्वेष जुहुयादित्यादिक्रियोपदेशोपजीवन नास्ति, अज्ञानप्रतिबद्धमेव सर्वं-10
मित्येकान्तत्वस्मिन्—

अज्ञानप्रतिबद्धैकान्तेऽपि च ज्ञानप्रतिबद्धत्वे स्ववचनविरोधः, एतदेवमित्यवगमाद्भ्युपगमविरोधः, लोके ज्ञानव्यवहारात्तद्विरोधः, प्रमाणविरोधस्तु प्रस्तुत एव, धर्मविशेषविपर्ययसिद्धेर्विशेषविरोधः, धर्मस्वरूपस्य निराकरणाद्धर्मस्वरूपविरोध इति ।

(अज्ञानेति) अज्ञानप्रतिबद्धैकान्तेऽपि च ज्ञानप्रतिबद्धत्वे स्ववचनस्य विरोध, अमत्कार्य-15
मिति ज्ञात्वोक्त चेन्न तर्हि सर्वमज्ञानप्रतिबद्धमेव, एतज्ज्ञानप्रसिद्धत्वात्, अथाज्ञात्वा कथं प्रतिपादकसाधकञ्चेति स्ववचनविरोध, त्वयाप्येतदेवमिति निश्चित्याभ्युपगम्योक्तत्वाद्ज्ञानप्रतिबद्धाभ्युपगमस्य च तेन विरोधादेवमित्यवगमाद्भ्युपगमविरोधः कृतः, लोके ज्ञानव्यवहारात्तद्विरोध, ज्ञानपूर्वको हि लोकव्यवहार, तत्तत्साज्ञानप्रतिबद्धाभ्युपगमाप्रतीतेर्लोकवृद्धिविरोध, प्रमाणविरोधस्तु प्रस्तुत एवेति, प्रत्यक्षविरोधस्तान्त्रयालोके दृष्टत्वात्, क्रियायाऽभिव्यज्यमानस्य घटादेः कार्यस्य दीपनेव सत् 20
उपलब्धेरनुमानविरोधः, ज्ञापकत्वाद्विशेषविरोध इति, अस्मात्कार्यमिति ज्ञापकत्वाक्यस्य ज्ञापकत्वविशेषेऽप्ये, प्रत्यक्षस्ववचनादिविरोधेषु धर्मविशेषविपर्ययसिद्धेर्विशेषविरोध तेष्वेवाप्रयोगप्रसङ्गात्,

मिति । करोतिरभूतश्रुतांवे ह्य निर्मलीकरणे चापि वर्तते पृष्ठ कुरु, पादौ कुरु उ मुदानेति गम्यते, निक्षेपणे चापि वर्तते कटे कुरु पटे कुरु, अस्मानमिति कुरु, स्थापयेति गम्यते इति (व्याक० महाभाष्ये १-३ १ सूत्रे), एवमसत् कार्यमिति परस्परतो विशेषणविशेष्याप्रतिषेधेरिति कर्तव्यतैव कर्तव्यतेति प्रतिपादनप्रयासो वृथैव, क्रियोपदेशमात्रस्यैव न्याय्यत्वोपगमेन 25
ज्ञाना-विशेषोपपत्तव्यविविचारस्य खेदमात्रतैव, इदमित्यमिति परमार्थतो विशेषोपायामात्वादित्याह—अत एवेति । यदि तत्र प्रतिपादनार्थं यत्र क्रियते तर्हि क्रियाया एवोपदेशो न्याय्य इत्यभ्युपगम उपलब्धत्वेत्याह—क्रियाया एवेति । अज्ञानप्रतिबद्ध सर्वमिति पक्षेऽपि स्ववचनविरोध दर्शयितुमाह—अज्ञानप्रतिबद्धेति । स्ववचनविरोध सपटयति—अस्तु वार्यमितीति । अज्ञानप्रतिबद्ध सर्वमित्यभ्युपगच्छतापि त्वया न तूणीम्भावेन स्थीयते एतदेवमित्यवच्छेदव्य चोच्यते इत्यभ्युपगमविरोध इत्याह—त्वयाप्येतदेवमिति । ज्ञानपूर्वो व्यवहारो लोके ह्य, तेन चाज्ञानप्रतिबद्ध सर्वमित्यवगमात्प्रत्यक्षविरोधो 30
इत्याह—लोक इति । अस्तकामेति चावदस्य कार्यांशवहापकत्वोपपत्त्वाद् विशेषविरोध इत्याह—ज्ञापकत्वादिति । प्रोक्तस्ववचनादिविरोधेषु त्वदभिमतधर्मविपरीतधर्मस्यैव सिद्धेर्विशेषविरोध इत्याह—प्रत्यक्षस्ववचनादीति । स्ववचनविरोधाविषु विशेषणविशेष्याप्रतिषेधादिभ्यः कार्यमसदिति प्रयोगासम्भवेन प्रतिपादनेच्छाविपर्यय सर्वतत्पस्य निराकरणदमंज्ञह-

धर्मस्वरूपस्य प्रतिपिपादविपितस्य निराकरणाद्धर्मस्वरूपविरोधः, एव धर्मिस्वरूपविरोधस्तदुभयविरोधश्च यथायोगमापाण इत्यलमतिप्रसङ्गिन्या कथया । तस्मादयुक्तोऽसत्कार्यवाधोऽस्मिन्नेव जुहुयात्, इतिकर्त्तव्यतैव कर्त्तव्यता कुर्यादिति चाभ्युपगत परेणेति ।

अत पूर्वोदितदोषासम्बन्धेनेद प्रतिपत्तव्यमात्मैव सामान्यमिति, ननु पूर्वं दूषितमेतन्नमतमात्मैव सामान्यमिति, न आत्मशब्दस्य पुरुषपर्यायत्वात् सामान्यं पुरि शयनात् पुरुष, विशेषास्तु तस्यैवावस्थावतोऽनस्था जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुरीयाख्या, घटप्रीयादिरूपादिनवादिभेदाभेदसमवस्थावत्, एव च सर्वसर्वात्मकत्वसत्कार्यत्वमूलरहस्यानतिक्रमेण कल्पितमिति गुणश्चात्र विद्यते ।

अत इत्यादि, अत -एतेभ्यो दोषेभ्यो निःसृत्य किं प्रतिपत्तव्यं ? उच्यते-अतः पूर्वोदित
 10 दोषासम्बन्धेन-ये पूर्वमुदिता विधिवादिना सामान्यैकान्तवादे विशेषैकान्तवादे सामान्यविशेषनानात्व-
 वादे दोषाः मयाऽपि च ये दोषा उक्ता सामान्यादिविचारप्रत्यारयायिन क्रियोपदेशवादिनोऽज्ञान-
 वादिनश्च तेषामुभयेषामपि दोषाणामसम्बन्धेनेद प्रतिपत्तव्यमात्मैव सामान्यमिति, ननु पूर्वं दूषित-
 मेवैतन्नमतमात्मैव सामान्यमिति, सुप्त सुखञ्च सुप्तादिसमुदायश्चेत्यादिपूर्वोत्तरपक्षप्रश्नेनेति, अतो-
 15 उच्यते-न, आत्मशब्दस्य पुरुषपर्यायत्वात्, अवयवानभ्युपगमात् समुदायवादपरिहारेणास्य पुरुष
 सामान्यस्यावस्थावतोऽवस्थाभ्योऽनयस्य तत्स्वरूपावस्थानात्तद्वैधर्म्यात्, आत्मेति न वस्तुस्वरूपपर्याय
 वाचिनोऽत्र ग्रहणम्, किं तर्हि ? अतः सतत गच्छति तास्मानवस्थाविशेषान् स्वरूपापरित्यागेनेत्यात्मा,
 स एव सामान्य चैतन्यलक्षणम्, एव तर्हि विशेषाभावे कस्य सामान्यमिति सामान्याभावप्रसङ्ग
 स मा भूदिति विशेषा वक्तव्या, उच्यते-सामान्यं पुरि शयनात् पुरुष, विशेषास्तु तस्यैवावस्थावतोऽ
 20 यस्याः जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुरीयाख्या, तासां स्वावस्थाना पुरुष सामान्यमिति, किं निदर्शनमिति चेत् ?
 घटप्रीयादिरूपादिनवादिभेदाभेदसमवस्थावत्, यथा घटस्य स्थूला प्रीवा, धुम्र मध्यावस्था, सूदमाश्च
 रूपादयो देशभेदभिन्ना, कालभेदभिन्नाश्च नवपुराणावस्था, तेषामेवावस्थाभेदानामभेदेन समवस्था
 पटे इति, तद्वदात्मैव स्वावस्थाना सामान्यम्, एवञ्च कल्प्यमान सर्वसर्वात्मकत्वसत्कार्यत्वमूल
 रहस्यानतिक्रमेण कल्पितमिति गुणश्चात्र विद्यते-एव हि सर्वसर्वात्मक सच्च कायमिति मूलरहस्यमेत-
 25 ङ्गातिक्रान्त भवति पुरुषात्मकत्वात् सर्वस्य तद्विकारमानत्वाच्च भेदाना तत्रैवान्तर्लयाविर्भावःसर्वकार्या-
 णाम्, कृकलासवर्णविशेषाणामिव कृकलासे ।

परिरोध इत्याह-तेष्वेवेति । क्रियावादमुपसंहरति-तस्मादिति । विधिविष्येकदेश पुरुषत्वात्सुत्यापयितुकाम आह-अत इत्यादि । विधिवादिना-क्रियावादिना मयापि-विधि विष्यकदेशिना पुरुषवादिना उभयेषामपि-सामान्यादिविशेषनानात्व-
 क्रियोपदेशानादिवृत्तानाथ । ननु आत्मेव सामान्यमिति पक्ष सामान्यस्य स्वपरिवृत्तावधारणसरे दूषित एव तत्किमर्थं पुनरुपाप्यत इत्याह-इति-निति । आत्मशब्दस्येति, पूर्वं आत्मशब्द स्वरूपमात्रवाचकत्वेनोक्त, अतस्त्रय समुदाय
 30 वद प्रवृत्त, अथ त्वावशब्द पुरुषवचनोऽयञ्च पुरुषो जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुरीयाख्या अवस्थातद्विरोधेनैव पूर्ववादेऽपि वैल-
 क्षण्यमिति भाव । इमेवैव भावमात्मस्य दब्युत्पादनेन प्रदर्शयति-अततीति, स्वास्वरूपापरित्यागेन तासु तास्वस्थास्यभेदे
 नानुगमनश्रवावधेत्तन्तद्वय आत्मे-र्थ । निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात्स्य केचन विशेषा वक्तव्या इत्याह-येनाह-एव
 तर्हिनि । आमदिति, जाग्रदवस्था नाम इन्द्रियद्वारा बुद्धेर्विषयाकार परिणाम, स्वप्नावस्था संस्कारमात्रजन्यरूपादवस्था

अविचारोऽपि चानेनैव तत्त्वेनैक्यमाश्रित्य न्याय्यो नाज्ञानप्रतिबन्धात्, इह तु ज्ञानात्मकपुरुषस्वरूपैक्यापत्तिसन्निधये निश्चितमेवैतत् किं विचारेण गतार्थत्वादिति ।

अविचारोऽपि चेत्यादि, यदपि चानर्थको विवेकयत्न शास्त्रेऽपि विचारितमिष्ये सोऽप्यननैरुत्तिमार्गेण तत्त्वेनैक्यमाश्रित्य न्याय्यः—तस्य भावस्तत्त्व आत्मनो भावेनैक्यमाश्रित्य न्यायादनपेनो न्याय्यो नाज्ञानप्रतिबन्धात् । यद्यज्ञानप्रतिबन्धादविचारः ततः स्वयमविज्ञाते प्रमाणप्रमेयभावाम्- वाद्युक्तमित्युक्तम्, इह तु ज्ञानात्मकपुरुषस्वरूपैक्यापत्तिसन्निधये निश्चितमेवैतत् किं विचारेण ? गतार्थत्वात्, न तु ज्ञातुमशक्यत्वादिति ।

अयं तस्य प्रवृत्तिपर्यायस्य विधेर्विधिः विधिविधिः स्थितिराचारः प्रवृत्तिर्मर्यादेति, यः पुनर्विधिः प्राक्तनः स न युज्यते, विधिना हि भवतीति भावः कर्त्ता सामान्यमिति सर्वतन्त्रसिद्धान्तेन व्यवस्थितेऽर्थे भेदाभेदानानाभावेण दोषात् भावो भवितुरभाव इति भवतीति भावो घटादिरिति समर्थितः, विविच्यते च सादृश्यासादृश्याभ्याम्, सा पुनरविविक्त्य, को ह वैतद्वेद ? किं वाऽनेन ज्ञातेन ? इति वचनात्,

अयं तस्य प्रवृत्तिपर्यायस्य विधेर्विधिविधिः स्थितिराचारः प्रवृत्तिर्मर्यादेति, तस्य-विधिनयस्वामेव विधिराचार स्थितिरित्यादि, एव प्रवृत्तिरित्यर्थः, या चैतन्यात्मस्वरूपा प्रवृत्तिः सा विधेर्विधित्वेत्तमर्थं व्याचष्टे यः पुनर्विधिः प्राक्तनः स न युज्यते, यस्माद्विधिनेत्यादि, भवतीति भावः पुनर्विधिः कर्त्तार्या 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह मूत्र' (महा० ३-१-४) इति वचनात् । भावे घञो विद्धिन् इत्युक्त्वा इति भावः, न भवतीति कर्त्तार्यं इति चेत्तत्रापि येन भूयते समानेन समानो भवतीति भावः, यत्र 'भुवश्चोपसख्यानम्' (काशिका) इति वा कर्त्ता सामान्यमित्येव व्यवस्थितेऽर्थे सर्वतन्त्रसिद्धान्तेन-प्रवृत्तयेन तत्र विशेषमात्रवादे देशकालभेदे परस्परविविक्तद्रव्यदेशकालभावमित्ये भवनेऽभेदे च इह सादृश्या भवनमात्रे सामान्यथादे नानाभावे सामान्यविशेषयोः, भेदाभेदानानाभावात्, तेषु यथास्वरूपं विद्विष्यते ७ वैशेषिकमतेषु दोषात् भावः, भवितुरभाव—तत्प्रकृत्यर्थवत्तुरभावात्, इति शब्दस्य हेतुवत्त्वात् पक्षमात्रेण युज्य भवितुरभाव इत्युक्तम्, प्रागुक्तन्यायेन भवितुरभावात् भवतीति भावो कर्त्तार्येण विद्विष्यते ७ इति निरुत्तर्येण समर्थितो विधिना, विविच्यते च सादृश्यासादृश्याभ्याम्, समानो भवतीति वचनात्

प्रतिज्ञायते, तेषु विरूपेषु दोषाणामभिहितत्वात्, निर्दापभवनोक्तेश्च विविच्यते विधिना । किमेव विविच्यत एव ? नेत्युच्यते सेति प्रतिज्ञा, सा पुनरविविक्तैश्च कृता 'को ह वैतद्वेद ? किं वाऽनेन ज्ञातेन, इति वचनात् ।

स एष विधिर्न भवति, अविविच्यमानार्थविधानात्, स्वयचनविरोधात्, अशेन विवेकाच्च, विविच्यमानाशोऽपि च तद्वद्विविच्यते, न स विविच्यते तथा न भवत्येव विधित्वं विधे, किं न एतेन यदि कारणमित्याद्यविचार्य लोकप्रद्विधानात् ।

(स एष इति) तथाविधे विधित्वे न भवति, अविविच्यमानार्थविधानात् स्वयचनविरोधात् अशेन विवेकाच्च, यत्राप्यशेन विवेकस्तत्र विविच्यमानाशोऽपि च यथा भावना विधिनयवादिनाऽभिहिता तद्वद्विविच्यते, न स विविच्यते, अत्रापि परमतदूषणात् स्वमतसाधनाच्च घटादिर्भावो विविच्यते, न स विविच्यते, तथा न भवत्येव विधित्वे विधेः, न विधिर्विहित एवमित्यभिप्रायः, कथं पुनर्विधीयत इति चेत् ? लोकवत्, लोक इव लोकवत्, लोकवदिति विधानात्, यदि लोकवदेव विधीयते विधिरुत्सर्ग एव न भवति, कथं न भवति ? किं न एतेन यदि कारणं यदि कार्यं तत को दोष प्रतिज्ञापि तदर्थद्वारिका न कार्यत्याद्यविचार्य विधानान् भवति ।

किं तर्हि ?—

यदुत्सृष्टतया विधि सिद्ध्यति लोके यथा तत्तथाऽन्यथा च भवति तथा वक्तव्यमिति विधिविधिर्भवत्यविविधित्वव्यावृत्तिरनङ्गीकृतमेदः ।

(यदिति) यदुत्सृष्टतया सर्वात्मकत्वेन विधिरुत्सर्गः सिद्ध्यति, तद्यथा—लोके यथा तत्तथाऽन्यथेत्यादि, अथवा यथा लोके दृष्टस्तथा विधिर्विधिर्भवति, कथं पुनर्लोके विधिर्भवति ? उच्यते—इति विधिरित्यादि, इति—इत्यमर—तरं वक्ष्यमाणो विधिर्विधिर्भवति लोके यथा तत्तथान्यथेत्यादि, मृत्पिण्ड-श्लिषकादिप्रकारेण तथाऽन्यथा च भवति यथा तथा वक्तव्य—तच्चातश्च ययोपपत्त्या भवति तथा वक्तव्येय विधिर्विधिः, एव सोऽविविधित्वव्यावृत्तिरनङ्गीकृतमेदस्तिरकृतविशेषो निर्वायवृत्तिरेव विधिर्विहितो भवति । चरुत्सृष्ट इति पर्यायशब्देनोत्सर्गो विधिरिति सर्वत्रास्य विधिलक्षणस्य दर्शयति ।

विविच्यते पृथक् क्रियत इत्यर्थः । तयोर्भवनायैव न घटते तत्र दोषाणामुक्तत्वात् अत्र च घटात्मभावेन न कोऽपि दोष इति भावः । स च विवेको न विवेक एवेति विधिविधिनय आह—किमेवमिति । हेतुमाह—को ह वैति, अशक्यप्राप्त्यफलत्वं योरुक्तिरर्थः अत एव नैव विधिर्विधिरैव न भवति, अविविच्यमानार्थस्य विधानात्, को ह वैतद्वेदित्यनेनार्थस्य विवेचनयोग्यत्वोक्तेः, तथापि कृते विवेचने समैव धवनेन विरोधं प्रमुच्येत । तथापि यदि विवेक क्रियते सोऽप्यशक्येव, निमित्तकादिविधिनिवारणकारणैश्च विवेचनात् तस्य विवेचनमविवेचनमेवेत्याशयेनाह—स एष विधिरित्यादिना । नविवेचनत्वे हेतुमाह—अत्राप्येति । परमतप्रतिषेधत्वात् स्वमतसाधनाच्च नाप्यविधि सदसदसाधनो वस्तुनो व्योम्न सदसो भावव्यस्तस्यैव विधित्वेनोत्सर्गतो लोके प्रसिद्धिरिति भावः । त्वयां तु 'नेकवद्विधीयत इत्युच्यते परत्वं ३० तथाच विधिरुत्सर्गना विधिरेव न भवति किं न एतेन यदि कारणं कार्यमपि भवेत् को दोष, उभयथापि वक्ष्यमाण, अत एव च कारणभरणमेव न कार्यमित्यादिप्रतिज्ञापि न कार्यत्वेवमविचार्य विधानादिशाह—लोकवदिति । कथं तर्हि विधिर्भवति विधिनयेन दृष्टो विधिविधिनयः प्राह—यदुत्सृष्टतयेति । सर्वात्मकतया नवनयोत्सर्गतो विधिरिति लोक-

अथ पुरुषवादः

कोऽसौ निदर्शयतामिति चेत् ? उच्यते तथा—

पुरुषो हि ज्ञाता ज्ञानमयस्तन्मयश्चेदं सर्वं जगत्, तदेकत्वात्, स एव भवतीति भावः, सामान्यम्, को भवति ? य. कर्ता, क. कर्ता ? य स्वतत्र, क स्वतत्र ? यो ज्ञ, काष्ठा-
दिविप्रकीर्णपचननिर्वर्तनवत् ।

पुरुषो हीत्यादि, उक्तनिरुक्तं पुरुषशब्दः, हिशब्दो यस्मादर्थे, यस्मादसौ ज्ञाता ज्ञानशीलो ज्ञानधर्मा साधुज्ञायी वा पुरुष एव, ज्ञातृत्वञ्च ज्ञानमयत्वात्, ज्ञानावयवो ज्ञानविकारो वा ज्ञानमयः सः, उपयोगलक्षणत्वात्, ततः किमिति चेत् ? तन्मयश्चेदं सर्वं—देवमतुजतिर्यङ्गुणारकपृथिव्यादि-
षटादिभेदभिन्न जगत्, तदेकत्वात्—तस्य पुरुषस्यैकत्वात्, षस्तुत्वात्तदेकत्ववत् सर्वैकत्व सर्वैकत्वायैक स च जगच्च सर्वं भवतीति भावः, ननु षट्पटादि भेदेन भवति ज्ञानमयपुरुषात्मकत्वात्, येन
भूयते स एव भवतीति भावः, स आत्मैव सामान्य समानो भवतीति । तन्निर्णयार्थं प्रभोत्तरक्रमेण ग्रन्थः को भवतीत्यादि गतार्थो यावत् क स्वतत्रो यो ज्ञ इति, अज्ञस्यास्वातन्त्र्यादेव कर्तृत्वाभावात् ।
काष्ठादिविप्रकीर्णपचननिर्वर्तनवत्, यथा काष्ठैः स्यात्यामोदनं देवदत्तं पचतीत्यात्र देवदत्त एव पच-
नस्य निर्वर्तको ज्ञातृत्वाच्च काष्ठादीति तथा पुरुष एव भवतीति भावः ।

इतर आह—

ननु क्षीररसादि दध्यादेः कर्तृ, न च तत्क्षीर रसो वा ज्ञ इति, न, तत्प्रवृत्तिशेषत्वात्,
गोप्रवृत्तिशेषक्षीरदधित्ववत्, ज्ञशेषत्वाद्वा चक्रभ्रान्तिवत् ।

(नन्विति) ननु क्षीररसादि दध्यादेः कर्तृ, क्षीररसादि भयत्यज्ञाच्च कर्तृणो रसाद्गुह, न च
तत् क्षीरं रसो वा ज्ञ इति ज्ञकर्तृत्वमनैकान्तिकमित्येतच्च न, तत्प्रवृत्तिशेषत्वात्, तस्यैव ज्ञस्य प्रवर्तमान-
नस्य प्रवृत्तेरपरिसमाप्तायाः शेषत्वात्, कालक्रमभेदकृतस्तु विशेषो न निवार्यते, यथोक्तम्—‘शर्कगसम-
वीर्यस्तु दन्तनिष्पीडितो रसः । दन्तनिष्पीडित श्रेष्ठो यात्रिकस्तु विदाहकृत् ॥’ इति, गोप्रवृत्ति-
शेषक्षीरदधित्ववत्, यथा गोर्धेनो प्रवृत्तेरपरिसमाप्तायाः क्षीरदधिनवनीतघृतनिष्पन्दनविशेषस्तथा
पुरुषप्रवृत्तिशेष एव जगदिति । ज्ञशेषत्वाद्वा चक्रभ्रान्तिवत्, का वा सा प्रवृत्ति प्रवर्तमानपुरुष-

सिद्धमिति भावः । उक्तनिरुक्त इति, पृथरीं तत्र शयनाश्रितवसनात् पुरुष, अथवा सर्वपानपि स्वर्गमर्त्यपाताल-
गतानां स्वर्गविमानवनशयनाऽऽसनयानवाहनदेहविभवादिभावानां भावेषु वा पूरणपालनभावात् पुरुष इति निरुक्तिः ।
तन्मयश्चेदं सर्वमिति, कार्याणां कारणतामकत्वात् सद्रूपस्य कारणस्य सर्वत्रानुगमात् सद्रूपेणानेदं कार्यस्य जगत् तदपि
कारणे जगतो ज्ञ एव, अज्ञस्य कृत्वसम्भवेन कर्तृत्वात्सम्भवात्, सोऽपि च कर्ता स्वतत्र एवेत्याह—तन्निर्णयार्थमिति,
ज्ञानमय एव भवतीति निगूढाश्रित्य, काष्ठे स्यात्यामोदनं देवदत्तं पचतीत्यादौ सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कर्तव्यं प्रधान-
त्वात् प्रवर्तयिता भवति, तदधीनप्रवृत्तित्वाखिलकारकाणाम्, कर्तृत्वायेभ्यः कारकेभ्यः प्राक् शक्तिस्त्वात्, आत्मे
शेते इत्यादी च केवलस्य कर्तुरेव दर्शनात् कर्तृदितानां करणाधीनामदर्शनाच्च कर्तव्यं स्वतत्र नियानिर्वर्तन इत्याह—काष्ठा-
दीति । ननु क्षीराद्यचेतन स्वभावैवैव दध्यादौ कर्तृत्वेन प्रवर्तते, तस्मात् शक्यैव कर्तृत्वमित्यनियम इत्याह—
क्षीरेति, दध्यादावपि तस्यैव कर्तृत्व-चेतनात्मकेषु प्रवृत्तेरपरिसमाप्तात्वाभ्युपगमात्, अमिसाधनदण्डनिवृत्तावपि तज्ज यत्रने
आपटोत्पाद दर्शनादिलाशयेनोत्तरयति—तत्प्रवृत्तिशेषत्वादिति । ननु दध्यादि ज्ञकर्तृत्वं गोप्रवृत्तिशेषत्वादिस्तुमानेन
दध्यादौ ज्ञकर्तृत्वं प्रसाध्य जगत् पुरुषप्रवृत्तिशेषत्वमुक्तं तत्र प्रवृत्तिरपि पुरुषप्रवृत्तिरिति काया अभावाच्चशेषत्वमेव हेतुरित्याह—

व्यतिरिक्ता ? सर्वस्य ज्ञशेषत्वात्, दृष्टान चक्रभ्रान्ति, यथा कुलालप्रयत्नभ्रमितस्य चक्रस्य भ्राती कुलालप्रवृत्तिशेषत्वं ज्ञशेषत्वमेव दध्यादेरपि ज्ञशेषत्वं गोक्षस्य शेषत्व दध्न, गोमुक्तवृणाद्याहारस्य रसरधिरादिपरिणतस्य क्षमन्तरेण क्षीरदध्यादिभावो नास्ति ।

ननु चक्रभ्रान्तावपि को भवितेति प्रत्यपेक्षया घटभवनव्यवहारे मृद्वदिहापि मूल-
भवितुं द्रव्यमपेक्ष्यम्, परत परतोऽपि येन भूयते यद्भवति तदेव मौलम्, तस्माद्घटभवनमृद्वत्
कुलालशेषभ्रान्तिवच्च ज्ञशेष सर्वम्, इतरथाऽसौ नैव स्याद्भवितुरभावाद्भ्रान्त्यापुत्रवत् ।

(नन्विति) नन्वित्यनुज्ञापने, प्रत्यपेक्षया-जिज्ञासाया मूलभवित्रयदयापेक्षये घटभवनव्यव-
हारे मृद्वत्, यथा पिण्डशिवकाद्यवस्थाक्रमेण घटभवनव्यवहारे मृदेवाद्या भवित्री तथेहापि-चक्रभ्रान्तौ
भवनव्यवहारत्वा मूलभवित्रय द्रव्यमपेक्ष्यम्, परत परतोऽपि येन भूयते यद्भवति तदेव मौल-कारण
१० तदेवेत्यर्थस्तस्माद्घटभवनमृद्वत् भ्रान्तिभवने कुलालघपेक्ष्य कुलालशेषभ्रान्तिवच्च ज्ञशेष सर्वम्,
इतरथाऽसौ नैव स्याद्भवितुरभावाद्भ्रान्त्यापुत्रवदमूलत्वादित्यर्थ ।

स्वाम्तम्—

अचेतनानामप्यध्यादीना चेष्टादर्शनाञ्जप्रयोगमन्तरेण प्रवृत्तिर्दण्डादीनामित्येतच्चायु-
क्तम्, ज्ञस्यैव सुप्तावस्थत्वात्, न च चक्रदण्डादि सुप्तावस्था करणनिरीहत्वात्स्वत एव
१५ भवति, दधीय पयस । एतेन दध्याद्यपि ज्ञभजनमाख्यातमेव, ज्ञशेषसुप्तावस्थत्वात् ।

(अचेतनानामपीति) करणनिरीहत्वादिति न च चक्रदण्डादि स्वत एव भवति करण-
निरीहत्वात्-करणत्वाच्चिरीहत्वं निरीहत्वाच्च स्वत एव-ज्ञातुर्ज्ञमन्तरेण तद्यज्ञशेष याऽन्तरेण तस्यैव
सुप्तावस्था दण्डचक्रनित्यन्वभूता निश्चेतनीभूता भवितुमर्हति, तस्मात् सापि सुप्तावस्था ज्ञस्य चैतनस्यैव
वृत्तिर्भवितुमर्हति, दधीय पयस, यथा दधि पयसोऽस्या तथा दण्डचक्रादि ज्ञस्यैव कुलालस्य ।
२० तस्यापि दध्यादेः कुलालयज्ञशेषचक्रदण्डादिवत् ज्ञयज्ञ ज्ञयज्ञशेष वाऽन्तरेण प्रवृत्त्यभावात् ज्ञवृत्ति-
मात्रत्वमेवेत्यर्थ ।

एतस्वार्थस्य भाजनार्थं दृष्टा-तमाह—

यथैव हि रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा अमूर्त्तत्वेन सूक्ष्मा वृत्तिमत्यजन्त एव स्वप्रवृत्तिप्र-

का या सेति । मया भ्रमे परम्परया ज्ञ एव कारणं यथा वा धादिभवनस्य परम्परया कारणं मृदेव भवित्री तथा सप्त
२५ जगते मूलकारणं ज्ञ एव, तत्रैव येन भूयते यद्भवतीत्यस्य सन्नतेरित्याह-नन्वित्यादिना । अथ चेतनानधिष्ठितस्याप्यचेतन
स्वाप्तादेः चेष्टादर्शनात् ज्ञप्रवृत्तिमन्तरेणैव दण्डादीनां भ्रम्यादां प्रवृत्तिरित्यासाद्धते-अचेतनानामपीति । समाधत्ते-ज्ञस्यै
येति अचेतनभूतानि पुरुषस्य स्वप्तावस्थारूपाणि तत्र जाग्रदवस्थावत् प्रवृत्त्यभावेऽपि स्थावरे प्रवृत्तिरस्त्विति सा ज्ञप्रवृत्तिरेव
नाचनस्य दण्डात् प्रवृत्त स्वता भवितुमर्हति दण्डादीनां करणत्वेन प्रवृत्तिविरहात्, प्रवृत्ते कर्तृत्वमैवास्ति भाव ।
अचेतनानां पुरुषस्वावस्थारूपत्वे दृष्टा-तमाह-दधीय पयस इति, तस्यैव सुप्तावस्थेति, दण्डादयोऽचेतना ज्ञस्य
३० ज्ञातावस्था उच्यन्ते न तु दण्डाद्या ज्ञप्रयत्न ज्ञप्रयत्नशेष वाऽन्तरेण निश्चेतनीभूता भवितुमर्हति तस्मात् सा सुप्तावस्था
चेतनस्यैव वृत्तिरिति भाव प्रतिभाति । भवितुमर्हतीति, न चेति पूर्वं पदमत्र सम्बन्धकार, ज्ञशेषत्वमेव सर्वमिति
भावनयाह-यद्यप्य हीति, ज्ञादयोऽमूर्त्ता सूक्ष्मा एव मूर्त्ता रथुण भवतीत्यभिप्राय, नहि तेषां मूर्त्तत्व

भावावबद्धमूर्तत्वप्रक्रमानध्यास्य ततो नानाप्रभेदपृथिव्यादिभेदस्थूलरूपा जायन्ते रूपादय एव, न हि ते रूपादय प्रतिनियतचक्षुरादिप्रिज्ञानप्रभावितस्वरूपा मूर्त्ता सूक्ष्मा वा ।

यथैव हीत्यादि, यथैव हि रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा अमूर्त्तत्वेन सूक्ष्मा घृत्तिमत्यजन्त एवेत्यादि सूक्ष्मपूर्वकत्वात्स्थूलस्य सूक्ष्मता निरूप्य स्थूलत्र निरूपयति, न हि ते रूपादय प्रतिनियतचक्षुरादि विज्ञानप्रभावितस्वरूपा मूर्त्ता स्थूला इति वा केनचिदिष्टास्तस्यादमूर्त्ता, तद्भावोऽमूर्त्तत्व तेनामूर्त्तत्वेन 5- घृत्तिः सैव वा सूक्ष्मा तामत्यजन्तोऽजहत् एव स्वप्रवृत्तिप्रभावावबद्धमूर्त्तत्वप्रक्रमान्-स्वया प्रवृत्त्या प्रभावेन चावबद्धो मूर्त्तत्वेन प्रक्रमो येषां ते स्वप्रवृत्तिप्रभावान्बद्धमूर्त्तत्वप्रक्रमा परमाण्वत्र, रूपादीना-मात्मीयया प्रकृत्याऽवबद्धो मूर्त्तत्वेन प्रक्रमः परमाणूना सप्रभेदानाम्, तान् परमाणून्ध्यास्येति सृष्टेः क्रम दर्शयति दृष्टान्तरूपेण तत -उत्तरकाल नानाप्रभेदपृथिव्यादिभेदस्थूलरूपा जायते रूपादय एव । पृथिव्या अद्मलोद्यसिन्तावआदय प्रभेदा, हिमकरकादयोऽपाम्, ज्वालङ्कारमुर्गुरादयस्तेजसः, 10 उत्कलिकामण्डलगुलाह्वद्वादयो चातस्य वृषगुल्मचह्लीलतावितानवीरुधो वनस्पते, कृमिपिपीलिका-भ्रमरादिमनुष्यदेवनारका जङ्गमानामेतत् प्रवृत्तेर्निर्दर्शनम् । प्रभावो ह्यचिन्त्यः प्रभावात्साचिन्त्यत्वाद्-मूर्त्तमूर्त्तसम्भवः रसवीर्यत्रिपाकप्रभावाद्य उस्तुन प्रवर्त्तमानस्य विपरिणामा तत्र निर्दर्शनम्— 'चित्रक फट्टक, पाके वीर्योष्ण वट्टको रसे । तद्ब्रह्मन्ती प्रभावात्तु विरेचयति सा नरम्' ॥ इति,

यथैते सूक्ष्मा मूर्त्तरूपादिपूर्वका स्थूलत्वात्, तन्तुपूर्वपटवत्, एव ततोऽपि पर 15 परतोऽप्यपर वरिष्ठ कारण रूपादिभावमापद्यत इति प्रतिपत्तव्यम् ।

(यथेति) यथैते पृथिव्यादय सूक्ष्मा मूर्त्तरूपादिपूर्वका स्थूलत्वात् तन्तुपूर्वपटवत्, एव ततोऽपि-परतोऽपि परं रूपादिभ्यः, परतोऽप्यपरमन्यत् पर वरिष्ठ प्रधान कारण रूपादिभावमाप-द्यत इति प्रतिपत्तव्यम् तद्य पर यद्य कारणमात्मानममूर्त्तसूक्ष्मरूपादित्वेन स्थूलमूर्त्तपरमाणुद्विप्रदेशा-द्विस्कन्धपृथिव्यादित्वेन चान् विभज्यमान प्रवर्त्तते । 20

किञ्च—

इति रूपादिप्रविभक्तमप्रविभक्तस्वतत्त्वं यद्भवति तदेव स्व तत्त्वं तत्तु ज्ञानस्वतत्त्वं आत्मेति रूपादिभिरेव निरूपितम्, तद्धि रूपणमिति रूपणकृतात्मलाभनिरुक्तत्वात् विभक्ता-विभक्त ग्रहणमेव रूपम्, न तु रूप्यते तत्तेन तस्मिन् वेत्यादि रूपम् ।

(इतीति) रूपादिप्रविभक्तमप्रविभक्तस्वतत्त्वं परमाणुद्विप्रदेशादि पृथिव्यादिष्वप्रविभक्तस्व- 25 रूपादितत्त्ववत्, किं पुनस्तस्य स्वतत्त्वं ? तस्य भावस्तत्र स्वार्थिको भावप्रत्ययः, तद्दर्शयति-यत्तद्भू-

स्थूलत्वमेव ग्राह-नहीति । सूक्ष्माद्रूपादिलभणपरमाणो स्थूलसिमाह-पृथिव्या इति । मूर्त्तानां भेदा स्थूला प्रवृत्त-निर्द्शनम्, अमूर्त्तानां मूर्त्तभवनव रूपादे प्रभावा इत्याह-एतत्प्रवृत्तेर्निर्द्शनमिति । स्थूला सूक्ष्मपूर्वकत्वं प्रसाध्य स्थूलापि सूक्ष्मस्य परतरं कारण यद्मूर्त्तमूर्त्तरूपादित्वेन विद्यमान स्थूलमूर्त्तपरमाणुद्विप्रदेशादिभावमापद्यते तदाह-यथैत 30 इति । किं तत् परं वरिष्ठ कारणमित्यह- इतीति, रूपाद्यात्मना प्रविभक्तमपि स्वरूपतोऽप्रविभक्त कारण ज्ञानस्वतत्त्वं 30 आत्मेति, य चामा स्वरूपादिभिर्निर्द्श्यते इति भावः । तद्वमित्यत्र तच्छब्दात् स्थाप भावे इत्यमानवप्रत्ययो बोध्यः, ततो भिन्नस्य कस्यचिदप्यभावात् तस्यैव तथाभवनात्, न तु भावे प्रत्यय इति दर्शयति-तस्य भाव इति । तर्हि स्वरू-

वति तदेव तत्त्व स्वन्न स्वप्रभेदापेक्षया, तन्न चानुसृतत्वात् परतत्त्वाभावेन विशेष्यते स्वतत्त्वमिति, परमतापेक्षया वेति । इतर आह—तन्किमिति निरूप्यम्, आचार्य आह—तत्तु ज्ञानस्वतत्त्व आत्मेति रूपादिभिरेव निरूपितम्, तत्—पर कारणमात्मा ज्ञानस्वतत्त्व, तु पुन सः रूपादिभिरेव निरूपितः—रूपरूपक्रियारूपित तु ज्ञान निर्णयो रूपणमित्येकोऽर्थः । तद्धि रूपण रूपमिति—यस्मात् कारणाद्रूपण रूपमित्येकोऽर्थः, आदिग्रहणाद्रसनमास्वादन रस, एव शेषाणामपि, रूपणकृतात्मलाभनिरुक्तत्वा-द्रूपणता ज्ञानमेव रूपणपर्यायत्वात् ज्ञानस्य, विभक्ताविभक्त ग्रहणमेव, विभक्तग्रहण रूप रसो गन्धः स्पृश इति ज्ञान रूपमिति, अविभक्त सर्वेषु, तद्विधिधमपि ग्रहणमेव रूपम्, भावसाधनत्वाद्ग्रपशब्दस्य, ७ तु रूप्यते तत्तेन तस्मिन् वेत्यादि रूपम्—न तु कर्मकर्तृकरणाधिकरणसाधन, आदिग्रहणात्तस्मै तस्माद्रूपमिति सम्प्रदानापादानकारकभेदेभ्यो रूपमिति भवितुमर्हति ।

किं कारणम् ?

रस्यते स्पृश्यत इत्यादेरपि तत्रैव दर्शनात्, रूपेणोपलक्षितस्य ज्ञानात्मनो रसादेर्गुणा-द्गुणिव्रव्याद्धा विभक्तस्यानवस्थानात् पुरूपमिन्नपुत्रत्वादिवत् ।

(रस्यत इति) रस्यते स्पृश्यत इत्यादेरपि तत्रैव दर्शनात् रूपेणोपलक्षितस्य ज्ञानात्मनो पस्तुनो रसादिगुणाद्गुणिव्रव्याद्धा विभक्तस्य व्यतिरिक्तस्यानवस्थानात्, पुरूपमिन्नपुत्रत्वादिवत्, यथा ० अनेकसम्य-धेन पुरुषात् पिष्टपुत्रभ्राह्मिनेयमातुलत्वादिधर्मा पृथङ् नावतिष्ठन्ते तथा रूपणात्मक रूप रसादिगुणव्यतिरेकेण तद्व्यतिरिक्तपरमाण्वादिद्रव्यव्यतिरेकेण वा नावतिष्ठते परमार्थत, तस्माद-विभक्तरूपेण तत्त्वात्मका रसादिपरमाण्वाविष्टव्यव्यादिभेदा ।

एव तद्वि रूपेणाविभक्ततत्त्वात्मकाना रूपवदविभक्तग्रहण चक्षुषैव स्यात्, रसनादि-भिश्च ग्रहणदर्शनात् प्रत्यक्षविरुद्धेय कल्पनेति चेन्न, तस्य तत्त्वस्थानेकात्मत्वाभ्युपगमात् । ० द्विधापि रूपस्याविभक्ततत्त्वात्मकतायामपि शक्यं यच्छु रूप रस इति प्रत्यक्षम्, भेदेन दर्श-नात्, तस्थानेकात्मकस्य स्वप्रवृत्तिप्रभावावबद्धस्य प्रभेदानामुक्तत्वात्, रूपादिभ्यो भिन्नमेक द्रव्य पृथग्रहणापदेशादित्येतच्च न, रूपादिव्यतिरिक्तादर्शनात् ।

भेदाभावेन स्वति विशेषण कथं सन्नच्छत इत्यत्राह—स्वञ्जेति । स्वपद न परतत्त्वव्यावर्तनायोपात्त तदभावात्, किन्तु निजप्रभेदापेक्षया, यदा स्वरभेदस्य सत्त्वेन तदपेक्षया विशेष्यमिति भावः । तथाविध स्व किमिति पृच्छति—इतर २५ आहोति । तथापि ज्ञानस्वतत्त्व आत्मेव शो रूपादिभिर्निरूप्यते तदेव परं कारण रूपादिभावमापद्यत इत्युत्तरयति—तस्यिति, परं कारणं पुनरित्यर्थं रूपक्रियातिरूपितत्वाद्ग्रहणज्ञानमेव रूपज्ञान रसज्ञानमित्येव ज्ञानस्यैव रूपादिभिरभिर्निरूप-णाद्ग्रहणरसात्मलाभत्वाद्ग्रहादि ज्ञानपर्यायत्वाच्चयेत्याह—तद्विद्वेति । रूपस्य ज्ञानपर्यायता च भावव्युत्पत्त्यैव ननु कर्नादिभ्यु-त्पत्त्येत्याह—भावसाधनत्वादिति । ननु रूपादिभ्यो विभक्तमविभक्तमपि, रूपं रस इत्येव भिन्नशब्दनिर्देशाद्भिन्नक सर्वेषु ३० रूपादिषु एवमेव ज्ञानस्य पृथग्रहणमपीत्याह—रस्यत इत्यादि । तत्रैव—ज्ञान एव, रूपेणोपलक्षितज्ञानादसायुपरलक्षितस्य भेदाभावात्किं भावः । एव रसादीनां रूपाभेदे रूपवद्व्याभेदे च प्रतिपादित रसादीनां यशुषा ग्रहणप्रसङ्ग रूपाभिन्नत्वात्, म त्वैव रसादीनां रसनादिनां प्राणत्वात्, तस्मात्तस्य कथना प्रत्यक्षविरुद्धेलाघट्टे—एव तर्ह्येति । रसरादीनां परस्पर-भेदस्याभ्युपगमात् दोष इत्युत्तरयति—तस्य तत्त्वस्येति । तस्थानेकात्मकस्येति, रसादिगुणव्यतिरेकेण रसतद्गुणव्या

(एवं तर्हीति) द्विधापि—रसाद्यभेदेन द्रव्याभेदेन वा रूपस्याविभक्तत्वात्मकतायामर्था-
त्वादि यात्रद्रव्यमिति, शक्य वक्तु रूप रस इति प्रत्यक्षम्, भेदेन दर्शनात्, तत्त्वानेकात्मकस्य स्वप्रवृ-
त्तिप्रभावावयवद्वयस्य प्रभेदानामुक्तत्वात्, एव तावद्रसादिगुणगणसमुदायो नास्त्यन्यः, परस्परतस्ते चान्ये
रूपाद्य किन्तु रूपणस्वरूपभेदा एवेत्युक्तम्, स्यान्मत रूपादिभ्यो भिन्नमेक द्रव्य पृथग्ग्रहणापदेशादि-
त्येतत् न—रूपादिभ्यो भिन्नमिदमेक द्रव्यमित्येतत् न, शक्य वक्तुमिति वर्त्तते, कस्मात् ? रूपादिव्य- 5 -
तिरिक्तादर्शनात् । पूर्वत्र रूपादन्येषा रसादीना प्रत्यक्षतो दर्शनात् रूपमेव रसाद्य इति न शक्यं
वक्तुम्, इह तु रूपादिभ्यो भिन्न द्रव्यमिति प्रत्यक्षेणादर्शनादशक्यमिति ।

कस्या पुन कल्पनाया प्रत्यक्षविरोधो नास्ति ? उच्यते—

आत्मतत्त्वाविभक्तत्वग्रहे तु प्रत्यक्षाविरोधः, चैतन्यमेकमेव रूपादिविभक्तमप्यविभक्तं
चैतन्याव्यवच्छेदान्वयात्, यथा परैः परिकल्पित भिन्नमिति तत्र दर्शनं विरोधकारि भवति । 10

(आत्मेति) आत्मतत्त्वाविभक्तत्वग्रहे तु प्रत्यक्षाविरोधः, तत्कथं ? भाव्यते—चैतन्यमेकमेव
रूपादिविभक्तमप्यविभक्तं चैतन्याव्यवच्छेदाग्रयात्,—रूपणसामान्येनाविभक्तमेव, एकत्वात्, रूपादि-
रूपेण ग्रहणविभागाद्विभक्तमपि सत्तदैकमेव, अनेकात्मकत्वाद्विभक्तमविभक्तञ्चेति प्रत्यक्षदर्शनं रसादि-
भेदरूप रूपणाभेदरूपञ्च न विरुद्ध्यते रूपादिरूपत्वाच्चैतन्यस्य । यथा परैः परिकल्पितं भिन्नमिति,
तत्र च रूपादि चैतन्येभ्योभिन्नमात्रदर्शनं विरोधकारि सम्भवति, न हि रूपरसादिगुणसमुदायात्मक 15
तदाश्रयद्रव्यात्मक वा, किन्तु तदेव रूपादि चैतन्यात्मतत्त्वाविभक्तग्रहे तु दर्शनमविरोधकारि, चैत-
न्यस्यैव विभक्ताविभक्तात्मकत्वात् ।

तथा—

तदनुभवदर्शनात् स एव तु ग्राह्यो ग्राहकश्चैपितव्यं, व्यतिरेकस्यानुपपत्तेः, अभिमता-
त्मप्रतिपत्तिनात् बुद्ध्यादिरूपादिसूक्ष्मस्थूलत्वादि च क्षीराद्यत्यन्तापरदृष्टास्तस्य एव व्यवस्थिताः, 20
तद्वत्त्वस्य जगतश्चेतनात्मनि पुरुषे व्यवस्था युगपदेव ।

(तदिति) तदनुभवदर्शनात्—स्वरूपपरिच्छेदे ततोऽयस्य प्रमाणस्यासम्भवात्, किं तर्हि ?
स एव तु व्यतिरेकस्यानुपपत्तेः—ज्ञानात् पृथग्भूतार्थस्यानुपपत्तेर्ज्ञानस्वतत्त्वात्मैव ग्राह्यो ग्राहकश्चैपितव्यः,

भेदेन च रूपस्य स्वस्य प्रवृत्त्या नानाप्रभेदप्रवृत्तिव्यादिगुणभेदलक्षणयाचिन्त्येन प्रभावेन चामूर्तान्मूर्तलक्षणया प्रभमाद्रूपरा-
दिभेदोपपत्ते रूपाद्यैव स्वरूपविषयत्वात् न पृथग्सादिगुणगणसमुदायोऽभ्युपेयन्तसाद्रूपरसादीनां भेदेन प्रत्यक्षानुपपत्ते रूप- 25
णस्वरूपानना कोभेदोऽपीति भावः । ननु रूपादिभ्यो भिन्नं तदाश्रयभूतमेक द्रव्यमस्ति रूपाद्याश्रयतया भेदेन तस्य ग्रहणात्,
तद् रूपमपि तु द्रव्यमिति व्यपदेशाद्याः कथं रूपणस्वरूपाभेदत्वं रूपरसादीनामित्याहुते—स्यान्मतमिति । रूपादीति,
इदं रूपमिदं तदाश्रयं द्रव्यमिति पृथक्सादर्शनात् गुणव्यतिरेक द्रव्यमित्यर्थः । पूर्वैरेति, द्विधापीत्यादिप्रत्यक्ष इत्यर्थः, तत्र
हि रूपरसादीनां भेद साधितः, इह रियति, रूपादिभ्य इत्यादिप्रत्यक्षे, अत्र हि रूपद्रव्ययोर्भेद समर्थ इति भावः । एव-
मभ्युपगम एव प्रयक्षरिषोषा न सम्भवतीत्याह—आत्मतत्त्वेति, रूपरसादिविभक्तपु चैतन्यस्यैवस्यैवाविच्छेदेना—वीर्यात्म- 30
त्वात्कारि द्रव्यमाहविभक्त्यरूपाद्या नरूपमपि तर्कतयमकमिति भेददर्शनं न विरुद्ध्यत इति भावः । स्वरूपपरिच्छेद इति,
तदनुभवस्यैव प्रमाणानुपपत्त्येते प्रमातृप्रमाणप्रमेयप्रतिषेधे चतस्रश्च तत्त्वपरिगमाते तत्र च ज्ञानात् पृथग्भूतस्य कस्य
पिदभावाद्द्विधापरिवर्तितेति तस्य एव प्रमाणप्रमेयव्यवहार प्रमातृप्रमेयव्यवहार, विज्ञानस्यात्सामान्यस्यैव सार्वभूतस्य प्रमेय

भिमतात्मप्रतिपत्तिवत्, यथा त्वभिमत प्रतिशरीर शरीरादिव्यतिरिक्तमात्मैवात्मान शरीरादींश्च
 ह्यनर्थान प्रतिपद्यमानोऽपि स्वात्माधिगमे प्रमाणातराभावाद्वाहो ग्राहकश्च तथा रूपादिभेदेन
 नमुत्तादिभेदेन च स्वयमेव विपरित्तमान इति । निदर्शनमप्याह बुद्ध्यादीत्यादि, बुद्धिसुषुप्तु से-
 उद्वेपादिकालाकाशदिगात्माद्यमूर्त्तं सूक्ष्ममुच्यते रूपायस्तु स्थूया एव, प्रत्यक्षत्वात्, सूक्ष्माः स्थूल-
 ादि च तेषां यथासख्य बुद्ध्यादीना तत्त्व एवेत्यभिसम्भव्यते, क्षीराद्यन्तापरिदृष्टास्तत्त्व इत्यादि,
 गणद्धाविन क्षीराद्यस्थायामत्यन्तापरिदृष्टा धर्मास्तत्त्व एव दृश्यन्ते, तथाया आद्रवो रस आकठिन
 धि मूल मृदु कठिनः मस्तु द्रवमेव, आदिग्रहणात् क्षीरमपि घेनावत्वात्तापरिदृष्ट घे-वभ्यवहृतत्तुणगो-
 च्चादौ अत्यन्तापरिदृष्टा घेनुगतसरुधिरादिपरिणतिविशेषनमागतप्रश्नवाद्य तत्त्व एव प्रविभागेन
 यस्थिता । तेषां व्यवस्थावत् सर्वस्य चेतनाचेतनस्य जगत चेतनात्मनि पुरुषेऽत्यन्तापरिदृष्टस्य
 यवस्था युगपदेव, यथा च तस्यैव क्रममुचोऽये धर्मा माधुर्याम्लाद्यस्तथा पर्यायास्तत्त्व एव ह्याना-
 मये, तस्यैव ता अवस्था । नैता स्वमनीषिका उच्यन्ते किं तर्हि ? जिनप्रचनार्णवविभ्रुप एवैताः,
 यथा 'से किं भावपरमाणू ? भावपरमाणू वण्णयते गधवते रसवते फासवते' इति घर्णादीना
 त्त्व एव एतानेकत्वमे तदात्मना भावात् ।

एवञ्च सार्वज्ञ्यमप्ययत्नेन लब्ध पुरुषात्मकत्वात् सर्वस्य, अस्य ज्ञत्वमेवोत्कर्षपर्यन्तवृत्त
 सर्वज्ञता, तन्निरतिशय क्वचित् प्राप्नोति, तारतम्ययुक्तत्वात्, पर्वतोन्नतवत्, क्षेत्रप्रमाणवत्,
 प्रत्यवगमकात्मकत्वात् खद्योतादितारतम्यवृत्तोद्द्योतयत् ।

एवञ्चैत्यादि, अस्मिन् ह्यानात्मकैककारणविवर्त्तमात्रभेदवादे युक्तयन्तरप्रतिपाद्य सार्वज्ञ्यमप्ययत्नेन
 लब्ध पुरुषात्मकत्वात् सर्वस्य, न हि पुरुषः कश्चिदात्मान न वेत्ति, यथा कृणादिष्वत्यन्तापरिदृष्ट दधित्व
 तत्कारणत्वात्तदात्मक तथा सर्वज्ञत्वाऽपि, अस्य का सा सर्वज्ञता ? ह्यत्वमेवोत्कर्षपर्यन्तवृत्त-तदेव ह्यत्व-
 मुत्कर्षपर्यन्त निरतिशय क्वचित् प्राप्नोति, तारतम्ययुक्तत्वात्, तारतमभावस्तारतम्य ज्ञतरो ज्ञतम इति

प्रत्येकप्रमाण प्रमाणश्च तत्प्रमाणानां प्रमाणम्, तदेव प्राक्प्रादिकभावो ज्ञानस्यैवेति भाव । तत्र दृष्टात्माह-अभिमत
 सात्मप्रतिपत्तिवदिति । ज्ञानात् पृथग्भूतस्वार्थस्य सद्भावोऽप्यात्मा यथा बाह्याना वस्तुनां ग्राहक सात्मान प्रति ग्राह्य,
 स्वमान स्यैवैव ग्रहणात् स्वात्मनिष्ठस्य स्वप्रदकस्य कश्चिदभावात्तथाहृपाभिभेदेन ज्ञानसुखादिभेदेन च चैतन्यमेव विप-
 रिणमते प्राक् प्रादिकेति भाव । बुद्धिसुखेत्यादि, बाह्यातरभेदा स्थूलसूक्ष्मभेदा लक्षा तत्रापि बाह्यभेदा सह
 मायिन एषोषा, क्रमभावित्वाच्च क्षीरादीत्येतांश्चा, तदेव सर्वं धर्मा पुरुष एव व्यवस्था वर्तमाना इति भावार्थ ।
 निष्पन्नमुपसंहरति-तेषां द्यवस्थायवदिति । अत्र प्रमाणगाह-जिनयच्चनेति, 'भावपरमाणुण भते । कश्चिद्विहे पण्णो,
 गायमा चउविहे पण्णो त उहा-वण्णमते गधमत् रसमत् फासमत्' इत्येव भगवत्यां (शं २० उ ५) पाठो दृश्यते ।
 ननु यदा गण्डस्यस्य परमार्थता मृदाचना ज्ञात सर्वं मृदम धत्तारावोद्वेदनारिक मृ [अत्रत्वाविशेषादिज्ञात भवति तथा
 तगत पुरुषात्मने पुरुषविज्ञानस सर्वार्थं भावत्सर्वं निज्ञातमेवेति यावदर्थमप्ययत्नेन लभ्यत न हि कश्चिन्मात्मान न वेत्तीत्याह-
 ३० अस्मिन्निति । अत्र विवक्तपदेन व्याख्यातव्याख्यातयोः परिणाम एव विवक्त इति भाति, दर्शनात्तरे तु एकस्य तत्त्वा
 दप्रत्यक्ष भेदानुसारेणान्यविभक्त्यावस्थावत्तद्दिना विवक्त इत्युच्यते । अत्र परिणामयत्तत्त्वा अत्रैवतोऽवस्थावत् विवक्त
 इत्युच्यते स तत्त्वावस्थावत्तद्दिना इत्युच्यते इति युक्तः । अत्र विवक्त दुग्ध इति भवतीति परिणाम अधिष्ठानसमस-
 त्त्वात्तद्विधे परिणाम, अधिष्ठानविषयमवस्थावत्तद्दिना विवक्त इति । सर्वततो वृत्तति-अभ्य वेति । यथाऽभ्यासात्
 ह्यस्य प्रवृत्तिरगमात्प्रवृत्तेन तदप्रवृत्तमन्मते तदुपरोत्तराभ्यासवत्त्वात् तत्त्वभावातिशयपर्यन्त य संवेदनमवाप्यते च

परस्परमुत्कर्षभेदः, तेन तारतम्येन युक्तत्वात्, तत् पर्यन्तेन निरतिशयेन विना न भवितुमर्हति, पर्वतोन्नतवत्, यथा पर्वतोन्नतिः तारतम्ययुक्तत्वाद्भिष्यसहोच्चयन्तपारियात्रेन्द्रपदमलयमहेन्द्रहिमव-
 त्कैलासादीनामन्यतमस्योत्कर्षपर्यन्त प्राप्तया निरतिशयोन्नत्या विना न भवति एव इत्यमपि । योऽपि
 कैलास मन्दर वाऽनभ्युपगच्छति तस्यापि श्रुपिरस्यावकाशदानसमर्थस्य पृथिव्याद्याश्रयस्य क्षेत्रस्य सङ्गा-
 वात्तस्य च समन्ततोऽनन्तत्वात् महत्तर महत्तममिति प्रमाणोत्कर्षस्य तत्र निरतिशयस्य दर्शनात् क्षेत्रे
 प्रमाणवदिति दृष्टान्तः । अन्यामेव प्रतिज्ञाया हेत्यन्तर प्रत्यवगमकत्वकत्वात्, प्रत्यवगमयतीति प्रत्ये-
 वगमक तदेव इत्येव तद्य निरतिशयोत्कर्षपर्यन्तम्, तद् दृष्टान्तः एषोतादितारतम्यवृत्तौच्योतवदिति,
 यथा सद्योतमप्यग्निप्रदीपतारकादिषु तारतम्येन वृत्तत्वादुच्योतो भास्करे निरतिशयोत्कर्षपर्यन्तो दृष्ट-
 स्तथा ज्ञानमपि क्वचिदिति ।

इतर आह—

ननु वक्तृत्वादीनां धर्माणामसार्वज्ञ्याव्यभिचारात्, अत्रैव प्रकर्षोत्कर्षदर्शनाच्चासर्वज्ञ-
 तैवेत्येतच्च न, वक्तृत्वस्यापि तारतम्यादुत्कर्षवृत्तेर्निरतिशयनिष्ठत्वात्, सर्वस्य वक्ता तथ्यस्य
 चेति वक्तृत्वादेव तत्सिद्धेः, नित्यानुमेयमहापरिमाणाकाशदृष्टान्तसाधर्म्याच्च । असर्जातव्या-
 मिधायिताभ्या विपर्ययेण भवितव्यमवस्थात्वात्, ज्ञत्वाज्ञत्वावस्थानत्, नीलोत्पलरक्तो-
 त्पलवत् ।

ननु वक्तृत्वादीनामित्यादि, ननु वक्तृत्वशरीरित्वनामवचवजातिमत्त्वादीना धर्माणामसार्वज्ञ्या-
 व्यभिचारादसर्वज्ञतैव । किञ्चान्यत्, अत्रैव—इन्द्रियप्रत्यक्षानुमानयोर्विषये प्रकर्षोत्कर्षदर्शनाचासर्वज्ञतैव,
 इत्येतच्च न, वक्तृत्वस्यापि तारतम्यादुत्कर्षवृत्ते, विपर्ययेण भवितव्यमित्यभिसम्यङ्गते । वक्तृत्वादेव
 तावत्सार्वज्ञ्यं द्रूम यक्ता वक्तृतरौ वक्तृनम इत्युत्कर्षपरम्पराया निरतिशयनिष्ठत्वात् सर्वस्य वक्ता तथ्यस्य
 चेत्यवश्यमेपितव्यम्, तथाच सर्वस्य तथ्यस्य च वक्तृत्वात्तज्ज्ञ इति वक्तृत्वादेव सार्वज्ञ्योत्कर्षसिद्धेरयुक्तः
 सार्वज्ञ्यप्रतिषेधः । यदपि चेन्द्रियविषये तत्पूर्वकानुमानविषये चोत्कर्षतारतम्यमुक्त तदपि नित्यानुमेयम-
 हापरिमाणाकाशदृष्टान्तसाधर्म्याददोषाय । स्थान्तमाकाशासिद्धेरदृष्टान्त इत्येतथायुक्तम्, अनुमानस-

यवज्ञ इति भावः । अनुमानमाह—तदेव इत्यमिति । तत्—इत्यमित्यर्थः । दृष्टात्ते साध्य हेतुस्य दर्शयति—यथेति, कैलासो
 वा मन्दरो वा निरतिशयोन्नत इति भावः । तत्रास्वारस्य प्रदर्श्ये दृष्टान्तरमाह—योऽपीति, महत्परिमाणतारतम्यस्य गग-
 नादौ विधातेरिवेति भावः । इत्युत्कर्षपर्यन्तं निरतिशय क्वचित् प्राप्नोतीति प्रतिज्ञायामेव हेत्यन्तरमाह—अस्यामेवेति ।
 वस्तुप्रतिभासकत्वादिति हेत्वर्थः, दृष्टात्ते वस्तुप्रतिभासकेषु परमोत्कृष्टतां प्राप्नो भास्करस्य यथा तत्तारतम्यं विधातं तथैव
 ज्ञानोत्कर्षतारतम्यमपि यत्र विधातं स एव सर्वज्ञ इति भावः । ननु वक्तृत्वशरीरित्वादिधर्माणामस्य एव सत्त्वदर्शनात् त
 एव सावज्ञ प्रतिष्ठां चित्, करणानामिन्द्रियशरीरानामपद्वन्तया विपरीतविज्ञानसम्भवात्, तथा ऐन्द्रियकज्ञानानुमानिकज्ञानविषय
 एवोत्कर्षात्पर्वदर्शनाच्च न निरतिशयज्ञानसिद्धिरित्याशङ्कते—नन्विति । वक्तृत्वेऽप्यतिशयदर्शनादस्विकाष्टाप्रतिवृत्त्वस्य
 सातिशयत्वात्, यत्सातिशय तत्सर्वं निरतिशय यथा परिमाणमित्यनुमानेनासर्वज्ञतापिपरीतमेव सिद्धतीत्याह—वक्तृत्वस्या
 पीति, अस्य विपर्ययेण भवितव्यमित्येव प्रेतनन सम्भ-ध असर्जतासाधकतयोपात्तेन वक्तृत्वेन विपर्ययस्यैव सर्वज्ञताया
 सिद्धेरिति भावः । निरतिशयवक्तृत्वसिद्धावपि यत्र सब्रता सिद्धतीत्याह—तथा चेति, यथार्थवक्तृत्वस्य ज्ञानमन्तरेणानु-
 प्तोरिति भावः । प्रत्यक्षानुमानयोर्विषय एवात्कर्षदर्शनं वाचकतया यदुक्तं तत्राह—यदपीति महत्परिमाणतारतम्यस्य नित्यानुमेये

ज्ञात्वात्, सातिशयपरिमाणक वस्तु सति पक्षे भावविशेषत्वात् घटवदिति, विभक्तपदार्थवादिमतापेक्ष-
 शैतदनुमानम्, अविभक्तकारणविवर्तनाद्भेदवादे घक्षययुक्तपरिनिरतिशयत्वम् । भावतारतम्ययुक्तत्वात्
 साधित साधविष्यमाणार्थानुसारेण प्रतिजानानो भावितार्थोपनयनार्थमाह—असर्वातध्याभिधायिताभ्या
 विपर्ययेण भवितव्यम्, असर्वज्ञताया घकृत्वासर्वज्ञताया वा अवस्थात्वात्, वकृत्वाव्यभिचारिण्या
 5 असर्वज्ञताया वाक्यरूपेणानुमानात्मतया स्थिताया इतरस्या पदार्थतया इष्टाया वा अवस्थात्वात्,
 सा द्विविधायसर्वज्ञतावस्थैव । तथा वस्तुतत्त्वाद्दिशोपत्त्वादिस्वादिहेतुसौलभ्य दर्शयति, निदर्शनं ज्ञत्वा-
 श्त्वावस्थावत्, ज्ञ चेतन स्यादरजङ्गममज्ञ फाष्ठादि तद्विधिविधिनयदर्शनेन जामत्सुपुत्रावस्थे ते चैतत्
 पदार्थविषय निदर्शनं, वाक्यविषय नीलोत्पलरक्तोत्पलवत्, यथा ज्ञमज्ञेनाज्ञ च ज्ञेन विना न
 भवति नीलोत्पलमनीलेनानुत्पलेन रक्तोत्पलेन वा विना न भवति तद्विपर्ययेण वाक्यार्थेन तथा
 10 सार्वज्ञ्य चासार्वज्ञ्येन विना न भवत्यसार्वज्ञ्य वा सार्वज्ञ्येनेति ।

इतर आह—

धूमवत्त्वामिमत्त्वावस्थाविपर्ययेणापि तर्हि भवितव्यं तत्त्वतः, को विचार ? निश्चितमे-
 वैतत्तेनापि तत्त्वतो भवितव्यम्, नन्विदमेव वर्तते, तेन तु यदुच्यते तत्प्रमाणं सोऽपि
 शब्दो न पुरुषप्रवृत्तिमन्तरेण भवितुं शक्नु वाऽर्हतीति उक्तत्वाद्भ्रमत्वाद्भ्रस्तुत्वादापि व्याकरण-
 15 घत् पौरुषेयम्, इतरथा स नैव वचनं स्यादपौरुषेयत्वाद्ब्रह्मध्यापुत्रवत् ।

धूमघत्त्वेति धूमवत्त्वामिमत्त्वावस्थाविपर्ययेणापि तर्हि भवितव्यं तत्त्वतः, धूमस्वावस्थात्मक-

प्रत्यक्षायविषयेऽभ्युपगमात् साधकता तस्येति भावः । आशाश्च साधयति—सातिशयेति, सातिशय परिमाणं विवर्धमानं
 यत्र निरतिशय भवति स एव महत्परिमाणवानाकाशं सिद्धयतीति भावः । सति पक्षे भावविशेषत्वादिति, साम्याति-
 शयमावत्त्वात्, यदपेक्षया न्यूनसमाधिकपरिमाणा भावा सन्ति तथापिघभावात्त्वादित्यर्थो भाति, इदञ्चानुमानं पृथक् पृथक्
 20 पदार्थाङ्गीकर्तव्येनेत्याह—विभक्त्येति, एतन्मतं महत्परिमाणवत्त्वस्यानाशाद्यो सम्भवातिरतिशयकाष्ठावतां बहूनां सम्भ-
 वात् । एकस्यावभिन्नान् कारणान् मानपरिणामाङ्गीक र्त्तमेतं तु पुरुषादतिरिक्तस्वामिने निरतिशयपरिमाणस्यायस्याभावात्
 क्य तस्यिदिरिच्छनाह—अविभक्त्येति । तारतम्ययुक्तत्वादितिहेतुना साधितमर्थमनुपदमेव साधविष्यमाणार्थानुसारेणोपन-
 यतीत्याह—भावतारतम्येति । असर्वेति, यत्र काष्ठाप्रतिज्ञानस्य वकृत्वस्य च तेनासवाभिधायिनाऽतध्याभिधायिना च न
 भवितव्यं किन्तु घवाभिधायिना तध्याभिधायिना चैति भावः । अथवा सर्वज्ञसिद्धावनुमानात्तरं परिणामवादाश्रयेणाह—अस-
 25 र्वेति, अतर्वाभिधायिता अतध्याभिधायिता च सविपर्यया अवस्थात्वात्, ज्ञत्वाज्ञत्वावस्थावत्, नीलोत्पलरक्तोत्पलवदित्यनु-
 मानम्, अत्रासर्वाभिधायित्वं शर्मं, अतध्याभिधायित्वं वाक्यशर्मं आद्योऽसर्वज्ञतावत् पदार्थविषय द्वितीयो वकृत्वासर्व-
 ज्ञतास्यो वाक्यविषय, समयमपि पुरुषस्यावस्थारूपम्, अत एवोच—असर्वज्ञताया घकृत्वासर्वज्ञताया वा अथ
 स्यात्त्वादिति । वक्तुं वासर्वज्ञतां व्याकरोति—यत्कृत्वेति । इतरस्या इति, सामान्योऽसर्वज्ञता इत्यर्थः । हेतुं तरामि
 घपयति—तथेति । इष्टान्ताभिप्रायमाह—ज्ञ चेतनमिति । प्रसिद्धं प्रतिषेधमन्तरेण प्रतिषेधासम्भवादिति भावः—
 30 नीलोत्पलेति, सब्रह्मचरिणां सावधारणतया नीलोत्पलमित्यत्रानीलं यावत्स्वतः पञ्चव्यावृत्तिरक्तोत्पलव्यावृत्तीनां बोधोद-
 मिपर्ययेण अनीलादिवाक्यार्थज्ञानमन्तरेण तद्बोधोभावादिति तात्पर्यं भासते एवं ज्ञत्वाज्ञत्वाकारेकदेव वृत्तित्वं भासते, सर्वज्ञता
 दद्यायमेव वक्तुं वादसर्वज्ञसिद्धे, इयमसर्वज्ञता सर्वज्ञता च द्विविधायसर्वज्ञतावस्थैव तदुक्तं स्वस्वतः प्रमाणैर्वा सर्वज्ञत्वं
 द्विधा भवेत् । तद्योमय विनाऽविधासम्बन्धं नोपपद्यते इति । नन्वेकदा सब्रह्मचर्यासर्वज्ञत्वयोर्भावेऽभिव्यक्तमित्यसमानाधिकर-
 35 णेऽपि धूमं स्यात् न स्वनमित्यसमानाधिकरणे धूमं किन्तु तद्व्यभिचार्येव अमिकार्यत्वात्, अवस्थावत् तु तत्रापि
 एतन्मते स्वभिव्यक्तं विषयवसाधकत्वं तस्येत्याह—धूमघत्त्वेति । अविपर्यये निर्विपर्यये वाच्यत्वात्सर्व दर्शनादिति भावः ।

कार्यस्याप्यव्यभिचारिण क्वचित् कदाचिदप्यनभावदर्शनादवस्थात् सशयहेतुरित्यभिप्रायः । आचार्ये
 आह—को विचारः ? निश्चितमेवैतत्—अनग्निरपि भवत्येवेत्यर्थं । तेनापि—विपर्ययेणापि तत्त्वतो भवि-
 त्वन्यम्, नन्विदमेव वर्त्तते—ज्ञानात्मकैकारणस्याप्यनप्यादिस्वावस्थात्मकत्वप्रतिपादनस्य प्रस्तुतत्वात्,
 एवमग्निं व्यभिचारिविध्याम् । परमते तावत् प्रतिज्ञार्थं भावयाम्—तेन त्वित्यादि ज्ञानात्मकत्वादात्म-
 नस्तद्विजृम्भितविकल्पत्वाच्च शब्दस्य, यदुच्यते—यच्छब्द आह तदस्माक प्रमाणमिति, सोऽपि शब्दो न
 पुरुषप्रवृत्तिमन्तरेण भवितुं शक्नुवाऽर्हतीति पुरुषस्वरूपस्यैव तस्य वचनत्व युज्यते नान्येति, अस्मिन्नर्थे
 कारणमाह—उक्तत्वाद्द्वचनत्वाद्वाकारणवत् पौरुषेयमिति सर्वस्य पुरुषात्मकत्व दर्शयति । हेतुसौलभ्यं
 यथा वस्तुत्वादपीत्यनेन दर्शयति । सर्वस्य तदात्मकत्वात् तदवस्थामात्रत्वादित्यादिसर्वो हेतुरस्मिन्नर्थे
 भवति, इतरथा स नैव वचन स्यात् शब्दः, अपौरुषेयत्वात् सरविपाणवत्,—किं वा वचन न वचन-
 मिलनेन नैव वा स्यादपुरुषात्मकत्वात् वन्ध्यापुत्रवत् ।

आह—

नन्वेकस्मिन्नेव काले तस्यैव वस्तुनोऽग्नित्वमनग्नित्वञ्चेति प्रत्यक्षादिविरुद्धं सामत्येना-
 भावात्, न, ननु प्रत्यक्षत एव ग्रीह्याद्येक वस्तुवेकस्मिन्नेव काले भूम्यवादि सर्वात्मकम्
 तेन विनाऽभावात्, तस्य तथा भवनात् ग्रीहिस्वात्मवत्, कतमोऽसौ ग्रीहिः क्षित्युदकवीजादि-
 गतवर्णगन्धरसस्पर्शादिधर्मपरिणतिमन्तरेण ? इति ।

नन्वित्यादि, यदुच्यते त्वयैकस्मिन्नेव काले तस्यैकस्य वस्तुनोऽग्नित्वमनग्नित्वञ्चेति प्रत्यक्षादि-
 विरुद्धं सामत्येनाभावात्, आदिग्रहणादनुमानागमलोकव्यवहारविरुद्धमिति । आचार्य आह—ननु
 प्रत्यक्षत इत्यादि, सर्वप्रमाणज्येष्ठमूलप्रत्यक्षत एव ग्रीह्यादि, आदिग्रहणादाग्नजम्बूफलादि, एक वस्तुवेक-
 स्मिन्नेव ग्रीह्यावस्थानकाले, भूम्यवादि सर्वात्मकत्वाद्ग्रीहे, कतमोऽसौ ग्रीहिः क्षित्युदकवीजादिगतवर्णगन्ध-
 रसस्पर्शादिधर्मपरिणतिमन्तरेणेति, भूम्यादे परस्पर्धर्मापत्तेः सर्वात्मकत्वम्, तस्मादवादिरेव ग्रीहिः,
 तेन विनाऽभावात्, तस्य तथा भवनात्, ग्रीहिस्वात्मवत्, तस्मान्नास्ति प्रत्यक्षादिविरोधः ।

अग्निरप्यनग्निरिव, नात सशयाभावादवस्थात्वस्यासाधकत्वमित्युत्तरयति—को विचार इति । ननु कथमग्निरप्यनग्निरित्यत्राह-
 नन्विदमेवेति, अवस्थावस्थावतोरमेदात् धारणस्वरूपज्ञानलक्षणपुरुषस्यैवाप्यनप्यवस्थात्मकत्वप्रतिपादनस्य क्रियमाणत्वा-
 दग्निं व्यभिचारित्यपि धूम इति भावः । तेन यदुच्यते शब्देन—यदुच्यते सोऽयं शब्दो ज्ञानस्वरूपतामविवर्तमेद एवेत्याह-
 ज्ञानात्मकत्वादिति, पुरुषप्रवृत्तिव्यतिरेकेण शब्दसम्भूतेर्वचनस्य वाऽसम्भवात् पुरुषात्मनैव तस्य वचनत्व नायथा पुरुषे-
 षोच्यते यत्तद्वचनमिति व्युत्पत्तं तथा च शब्दस्य 'दमे' पुरुषेणोक्तत्वात् पुरुषस्य वचनत्वाद्वा पौरुषेयो व्यापारणादिवदिति भावः ।
 इतरथेति, शब्दस्य तद्वचनत्वतदात्मत्वतदवस्थामानत्वाद्यभाव इत्यर्थः । वचन वचन न स्यादिति व्याघातार्थमतस्तदर्थमाह-
 किं वेति, वन्ध्यापुत्रवद्वचनमेव न स्यादपुरुषोक्तत्वात्, पुरुषानात्मकत्वात् पुरुषावस्थामात्रत्वाभावाच्चेति भावः । एकस्मिन्ने
 वेति, य एव यदैवाग्निं स तदैवानग्निरपि तर्हि स नैवाग्निं स्यात्, पूर्णतयाऽग्नित्वेनाभावात् गृह्यते च प्रत्यक्षादिनाऽग्नित्वे
 नाग्निरिति प्रत्यक्षादिविरोध इति भावः । एकस्यैव ग्रीह्यादिरेकद्वयं भूम्यवादि सर्वात्मकताया प्रत्यक्षत उपलब्धेन प्रत्यक्षादिविरोधः
 इत्याशयेनोत्तरयति—ननु प्रत्यक्षत इति । क्षित्युदकवीजादिसमूहात्मक एव ग्रीहिर्नान्य कश्चित्तद्व्यतिरिक्त इत्याह—कत-
 मोऽसाविति । अनुमानाप्यत्रार्थे प्रदर्शयति—तस्मादिति । ग्रीहेभ्यमवादिरूपत्वे तद्रूपेण ग्रहण स्यात् न भवत्यतो न

तत्काले तथाऽग्रहणादप्रत्यक्षतेति चेत् सर्वाप्रत्यक्षता तर्हि, कदापि सर्वेण ग्रहणा-
भावात्, न हि यद्यथा भवति तथेन्द्रियेण गृह्यते, तुपकणादिरूपादिमात्रग्रहणवृत्तत्वाद्ग्रीह्या-
दिचाक्षुप्रत्यक्षस्य ।

(तत्काल इति) स्यान्मत ग्रीहिकाले भूम्यवाधात्मकस्य घस्तुनः तथा-भूम्यवादिप्रकारेण-
ग्रहणाच्चि हि तद्वस्तु प्रत्यक्षं स्यात्, नहि तद्वस्तु ग्रीहिमात्रमेवेति, उच्यते-सर्वाप्रत्यक्षता तर्हि कदाऽपी-
होदि-सर्वस्य घस्तुनः कदापि सर्वेणात्मस्वरूपेण ग्रहणाभावाच्च कस्यचित् प्रत्यक्षत्वं स्यात्, तद-
शैव्येति-नहि यद्यथा भवतीत्यादि, ग्रीहेरपि प्रत्यक्षत्वं नास्ति यथा विद्यते तथेन्द्रियग्रहणाभावात्,
इन्द्रियेण तु तुपमात्रदर्शनात् तन्मात्रस्याग्रीहित्वात् कणाद्यदर्शनात्, कणमात्रस्याप्यग्रीहित्वात् कुण्ड-
काद्यदर्शनादित्यादि, रूपरसगन्धस्पर्शानाभ्यन्तमस्वैवेन्द्रियविषयत्वात्, अत आह-तुपकणादिरूपा-
दिमात्रग्रहणवृत्तत्वाद्ग्रीहादिचाक्षुप्रत्यक्षस्य ।

स्यामतम्—

रूपस्य रूपमात्रत्वात्तर्हि प्रत्यक्षत्वमित्येतच्चायुक्तम्, यावद्रूपग्रहणावृत्तत्वाद्ग्रीहादिप्रत्य-
क्षस्य, तस्मात् स्थितमेतत् सर्वं सर्वात्मक ज्ञानस्वतत्त्वैककारणविजृम्भितमात्रञ्चेति ।

रूपस्येति, रूपस्य रूपमात्रत्वात्तर्हि प्रत्यक्षत्वमित्येतच्चायुक्तम्, यावद्रूपग्रहणावृत्तत्वात् रूपादि-
प्रत्यक्षस्य, रूपरसगन्धस्पर्शा रूपाद्यस्ये हि परस्पराविनिर्भागवृत्तयस्त्रेण रूपमात्रग्रहण कथं यथायै
प्रत्यक्ष स्यादिति नास्ति प्रत्यक्ष, तस्मात् स्थितमेतत्सर्वं सर्वात्मक ज्ञानस्वतत्त्वैककारणविजृम्भ-
ितमात्रं चेति ।

तस्यैवेदानो स्वरूपोपदर्शनायमुच्यते—

तस्य चतस्रोऽयस्या जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुरीयान्वर्थाख्या एताश्च बहुधा व्यवतिष्ठन्ते ।

(तस्येति) तस्य-अनंतरप्रतिपादितचैतन्यवत्स्वलेमाश्चतस्रोऽवस्था, जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुरीया-
न्वर्थाख्या, जाग्रदवस्था, सुप्तावस्था, सुषुप्तावस्था, तुरीयावस्था, एताश्चावर्था । एताश्च बहुधा
व्यवतिष्ठते, चतुर्थीमयस्या मुक्त्वा तिसृणामेकैकस्या प्रतिप्रनिय सज्ञादिभेदाहोऽव्यवहारभेदाचाने-
कभेदत्वात्, चतुर्थी पुनरेकस्वरूपेय, विशुद्धत्वात् । अथवा सापि स्वरूपसामर्थ्यात् सर्वात्मनेयाने-
कया विपरिवर्तते, तद्यथा 'ज ज जे जे भावे परिणमति पओगवीससादन्न । त तह जाणाति जिणो
अपज्जे जार्जणा णट्ठि' इति (आव नि २६६७)

सकालेऽपि ग्रीह्यादे प्रत्यक्षतेलाद्यहते-तत्काल इति । सर्वाप्रत्यक्षतेति, तथा च कति कस्यापि प्रत्यक्षता न भवेत्,
तस्य तुरीयसर्वैयकारेण ग्रीह्येणमशक्यत्वात्, किन्वेकदेशग्रहण एव यश्चुरादे सामर्थ्यम्, नहि रसगन्धादिप्रकारेण चर्तं व्य-
क्षीर्ष्यं चक्षु समर्थमिति भाव । ननु कथं सर्वाप्रत्यक्षतोच्यते रूपस्य रूपमात्रत्वेन तस्य सामर्थ्येन ग्रहणादित्याद्यहते-रूप-
स्येति । रूपरसगन्धस्पर्शा रूपाद्यस्ये हि परस्पराविनिर्भागवृत्तयस्त्रेण रूपमात्रग्रहण कथं यथायै
प्रत्यक्ष स्यादिति नास्ति प्रत्यक्ष, तस्मात् स्थितमेतत्सर्वं सर्वात्मक ज्ञानस्वतत्त्वैककारणविजृम्भ-
ितमात्रं चेति । तस्यैवेदानो स्वरूपोपदर्शनायमुच्यते—
तस्य चतस्रोऽयस्या जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुरीयान्वर्थाख्या एताश्च बहुधा व्यवतिष्ठन्ते ।
जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुरीयान्वर्थाख्या, जाग्रदवस्था, सुप्तावस्था, सुषुप्तावस्था, तुरीयावस्था, एताश्चावर्था । एताश्च बहुधा
व्यवतिष्ठते, चतुर्थीमयस्या मुक्त्वा तिसृणामेकैकस्या प्रतिप्रनिय सज्ञादिभेदाहोऽव्यवहारभेदाचाने-
कभेदत्वात्, चतुर्थी पुनरेकस्वरूपेय, विशुद्धत्वात् । अथवा सापि स्वरूपसामर्थ्यात् सर्वात्मनेयाने-
कया विपरिवर्तते, तद्यथा 'ज ज जे जे भावे परिणमति पओगवीससादन्न । त तह जाणाति जिणो
अपज्जे जार्जणा णट्ठि' इति (आव नि २६६७)

कास्ताः । उच्यन्ते—

सुखदुःखमोहशुद्धयः सत्त्वरजस्तमोविमुक्त्याख्याः, कार्याणि चासा यथासंख्यं तिस्र-
णाम्, तद्यथा प्रसादलाघनप्रसवाभिष्वङ्गोद्धर्यप्रीतयः, दुःखशोपतापभेदापस्तम्भोद्वेगापद्वेषा,
परणसदनापध्वंसनबीभत्सदैत्यगौरवाणि । चतुर्ध्यास्तु शुद्धं चैतन्यं मकलस्वपरिवर्त्तप्रपञ्च-
सर्वभावावभासनम् । अथवा ऊर्ध्वतिर्यगधोलोका अविभागा वा, सत्यसत्यचेतनभावा वा ।

(सुखेत्यादि) (अविभागा इति) यथासंख्यमेव ऊर्ध्वलोको जाग्रदवस्था, तिर्यग्लोकः 5
सुप्तावस्था, सुप्तावस्थाऽधोलोकः, अविभागावस्था तुरीयावस्था, सत्यसत्यचेतनभावा वा, सहिनः
समनस्का देवमनुष्यनारकपञ्चेन्द्रियतिर्यञ्च जागति, सुप्ता असहिनः पृथिव्यवप्रियायुवनस्पतिद्वित्रि-
चतुरिन्द्रियामनस्करुपञ्चेन्द्रियाः, काष्ठकुड्यादयः सुप्ताः, भवनमात्र भावः सर्वत्राविभागा तुरीयावस्थेति ।

अत्राह—

अविभागात्मनस्तस्यैव चतुरवस्थत्वात् कालभेदाभावाच्च चतस्रोऽपि स्युः, नः, नियता 10
एव हेता विमुक्तिक्रमात्, तत् पुनः तुरीय निरावरणमोहविघ्नं निद्राविधोय आत्यन्तिको
निद्रासम्बन्धिजाग्रदाद्यवस्थाविलक्षणमात्मस्वतत्त्व स एव परमात्मा विमुक्तः सर्वज्ञो व्याख्यातः ।

(अविभागात्मन इति) अविभागात्मनस्तस्यैवात्मनश्चतुरवस्थत्वात् कालभेदाभावाच्च
चतस्रोऽपि प्रथमद्वितीयतृतीयतुरीयाख्याः स्युरित्येतदयुक्तम्, यस्मान्नियता एवैता विमुक्तिक्रमात् सर्व-
ज्ञता च तुरीयमिति, सुप्तावस्थायाः तिरोभूतचैतन्यायाः सुप्तावस्था विमुक्तमलत्वाद् द्वितीया, मिथ्याह- 15
व्याविका तृतीया, सत्यदर्शनचारित्रात्मिका मुक्तिप्रत्यासत्ते सर्वज्ञता चतुर्थी । तत्पुनस्तुरीय निरावर-
णमोहविघ्न-निर्गता ज्ञानदर्शनावरणमोहविघ्ना अस्मिन्निति निरावरणमोहविघ्न, मोहस्यैव महास्वापत्वात्,
एकेन्द्रियादिषु स्थानद्भुन्दयसद्भावादिशेषेण स्वाप, अविशेषेण तु सर्वप्राणिना समोहाना मिथ्याहृष्ट-
चारिणाणा स्वापात्, 'सुप्ता अमुणी सया मुणिणो सया जागरंति' (आ. सू. १०५) इति, तच्च तुरीयं
सैबश्य विगतावरणमोहविघ्न रागद्वेषमोहप्रतिघातेभ्यो त्रिविचितादर्शनं विशुद्धं प्रतिपूर्णमिदं स्वतत्त्वमिति 20
वत्पर्यायाः । किं रूपं तदिति चेत् ? निद्राविधोय आत्यन्तिकः, तद्व्याख्यानं निद्रासम्बन्धिजाग्रदाद्यव-

भवति, उपाधिद्वयोपरमे सुप्तावस्थाया उपाधितत्त्वविशेषाभावात् स्वात्मनि प्रलीन इव भवति, मुखाग्रस्था च तुरीयेति ।
यथासत्यमेवेति, तदुर्ध्वं चैतन्योत्कर्षनिवृत्तारतन्माभ्यामूर्ध्वोपोमध्यभावेन सगंस्य भौतिकस्य जाग्रदादिभेदेन विभक्तनम्,
यथा 'ऊर्ध्वं सत्यविद्यालसमोविद्यालय मूलतः सगं । मध्ये रजोविद्यालो ब्रह्मादिसम्बन्धयैतः' इति (सं. का. ५४) ऊर्ध्व-
सोको गुणमूर्तिस्थला-तो लोकः, समधिकशासुखादिशास्त्रित्वात्, सत्यबहुलो जाग्रदवस्थालक्षणः । ससद्वीपसमुद्रसंनिवेशित 25
संस्तोको रजोविद्यात् सप्तावस्था धर्मोपरानुष्ठानपर रजस धर्मप्रवृत्तिजनकत्वात्, कर्मानुष्ठानेषु तद्विजितरक्षणार्थी च त्रिय-
समेव दुःखानुवृत्तिदर्शनात्, अधर्मानुष्ठानस्यासिद्धीरभ्याप्य दुःखबहुल्यम् । अधोलोकसमोविद्याल सुप्तावस्था, एवं गुणत्रय
सारतन्मात् ब्रह्मादिसम्बन्धयै-तो हेय । नन्वेतावत्तस्रोऽप्यवस्था आत्मनः सङ्घेद्य स्युः धर्मिकदेव कारणमावास्तिसाचइते-
विभागात्मन इति । मोहलक्षणमन्त्र्य विमुक्तिक्रमेण निश्चतत्वमेतासामित्युत्तरयति-यस्मरत्तियता इति । तत्र प्रथमा
तिरोभूतचैतन्यलक्षणसुप्तावस्था तत् द्वैतिसुक्तमलत्वात् सुप्तावस्था द्वितीया, तस्रोऽपीयद्विमुक्तमन्त्र्य जाग्रदवस्था सम्बन्धदर्शन- 30
शापचारित्रात्मिका सर्वज्ञता चतुर्थीति वचः । सुप्तेति, एता द्विविधा इत्यतो भावतद्य, तत्र निद्राप्रसादनन्तो द्व्युद्वृताः ।
भावसुप्तास्य मिथ्यात्वाज्ञानमयमहाविद्राव्यामोहिता, ततो योऽमुनय-मिथ्याहृष्टयः, सततं भावसुप्ताः, सद्बिज्ञानसुष्ठान-

तत्काले तथाऽग्रहणादप्रत्यक्षतेति चेत् सर्वाप्रत्यक्षता तर्हि, कदापि सर्वेण ग्रहणाभावात्, न हि यद्यथा भवति तथेन्द्रियेण गृह्यते, तुपकणादिरूपादिमात्रग्रहणवृत्तत्वाद्ग्रीह्यादिचाक्षुपप्रत्यक्षस्य ।

(तत्काले इति) स्वान्तत ग्रीहिकाले भूम्यवाशात्मकस्य घस्तुनः तथा-भूम्यधादिप्रकारेणाग्रहणं हि तद्वस्तु प्रत्यक्षं स्यात्, नहि तद्वस्तु ग्रीहिमात्रमेवेति, उच्यते-सर्वाप्रत्यक्षता तर्हि कवाऽपीत्यादि-सर्वस्य घस्तुनः कदापि सर्वाणामन्वरूपेण ग्रहणाभावात् न क्वाचित् प्रत्यक्षत्व स्यात्, तदर्थेवेति-नहि यद्यथा भवतीत्यादि, ग्रीहेरपि प्रत्यक्षत्वं नास्ति यथा विद्यते तथेन्द्रियग्रहणाभावात्, इन्द्रियेण तु तुपमात्रदर्शनात् तन्मात्रस्याग्रीहित्वात् यथायदर्शनात्, यणमात्रस्याप्यग्रीहित्वात् कुण्डकाद्यैर्दर्शनादित्यादि, रूपरसगन्धस्पर्शागमयतमस्यैवेन्द्रियविषयत्वात्, अत आह-तुपकणादिरूपादिमात्रग्रहणवृत्तत्वाद्ग्रीह्यादिचाक्षुपप्रत्यक्षस्य ।

स्वान्ततम्—

रूपस्य रूपमात्रत्वात्तर्हि प्रत्यक्षत्वमित्येतच्चायुक्तम्, यावद्रूपग्रहणावृत्तत्वाद्ग्रीह्यादिप्रत्यक्षस्य, तस्मात् स्थितमेतत् सर्वं सर्वात्मकं ज्ञानस्वतत्त्वैककारणवैजृम्भितमात्रञ्चेति ।

रूपस्येति, रूपस्य रूपमात्रत्वात्तर्हि प्रत्यक्षत्वमित्येतच्चायुक्तम्, यावद्रूपग्रहणावृत्तत्वात् रूपादिप्रत्यक्षस्य, रूपरसगन्धस्पर्शागमयतमस्यैवेन्द्रियविषयत्वे हि परस्परविनिर्माणगृह्यतयत्वेपु रूपमात्रग्रहणे कथं यथायै प्रत्यक्ष स्यादिति नास्ति प्रत्यक्ष, तस्मात् स्थितमेतत्सर्वं सर्वात्मकं ज्ञानस्वतत्त्वैककारणवैजृम्भितमात्रं चेति ।

तस्यैवेदानां स्वरूपोपदर्शनार्थमुच्यते—

तस्य चतस्रोऽवस्था जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुरीयान्वयार्थरूपा एताश्च बहुधा व्यवतिष्ठन्ते ।

(तस्येति) तस्य-अनं तरप्रतिपादितचेतयतत्त्वस्येमाश्चतस्रोऽवस्था, जाग्रत्सुप्तसुषुप्ततुरीयान्वयार्थरूपा, जाग्रदवस्था, सुप्तावस्था, सुषुप्तावस्था, तुरीयावस्था, एताश्चान्वयार्थः । एताश्च बहुधा व्यवतिष्ठन्ते, चतुर्थावस्थां मुक्त्वा तिसृणामेवैकस्या प्रतिप्रक्रिय सज्ञादिभेदाहोकरव्यवहारभेदाच्चानेकभेदत्वात्, चतुर्थी पुनरेकस्वरूपैव, विगुह्यत्वात् । अथवा सापि स्वरूपसामर्थ्यात् सर्वात्मनैवानेकया विपरिवर्तते, तद्यथा 'ज ज जे जे भावे परिणमति पजोगवीससादध । त तद् जाणाति जिणो २१ अपञ्चवे आर्णणा णरिध' इति (आय ति २६६७)

तत्रापि तद्भावे प्रत्यक्षत्वेत्याद्यद्वये-तत्काले इति । सर्वाप्रत्यक्षता तस्य, तथा च सति क्वापि प्रत्यक्षता न भवेत्, तस्य तुरीयसर्वप्रकारेण ग्रीह्यत्वस्यकारणात्, किन्त्वेकदेशग्रहण एव चक्षुरादे सामर्थ्यम्, नहि रसगन्धादिप्रकारेण चर्च अक्ष ग्रीह्यते चक्ष समर्थमिति भावः । ननु कथं सर्वाप्रत्यक्षता उच्यते रूपस्य रूपमात्रत्वेन तस्य सामर्थ्येन ग्रहणदित्याद्यद्वये-रूपस्येति । रूपस्यैव नामपिनिर्माणवृत्तिरनेन तदेकदशरूपस्यैव ग्रहणात् यद्यथा भवति तथेन्द्रियेण गृह्यत इति च प्रत्यक्षमित्यादि-पावद्रूपेति । जाग्रदिति, इन्द्रियादिभिर्निर्णययोग्यत्वात् यथायदर्शनात् जाग्रदवस्था बुद्धाद्बुद्धादिभेदभिन्ना, जाग्रतप्रभववस्तुविभिनतसुप्तनिर्णयत्वात् सुप्तावस्था स्वप्नावस्था वा विशेषविज्ञानोपशमावस्था सुषुप्त्यवस्था, कैवल्यावस्था तुरीयावस्थेति । अथवा यत्र प्रवायेपि विशेषतत्त्वानिन्द्रियाणां च दृश्यं तद्विषयेष्वपि जागर्त, स्वप्नासनाविच्छिन्न स्वप्नान् पश्यन् अनंशन्दवाच्ये

कास्ताः ? उच्यन्ते—

सुखदुःखमोहशुद्धयः सत्त्वरजस्तमोविमुक्त्याख्याः, कार्याणि चासा यथासंख्यं तिसृ-
णाम्, तद्यथा प्रसादलाघवप्रसवाभिष्वङ्गोद्धर्पप्रीतयः, दुःखशोपतापभेदापस्तम्भोद्वेगापद्वेया,
घरणसदनापध्वंसनबीभत्सैदन्यगौरवाणि । चतुर्थ्यास्तु शुद्धं चैतन्यं सकलस्वपरिवर्त्तप्रपञ्च-
सर्वभावाप्रभासनम् । अथवा ऊर्ध्वतिर्यग्धौलोका अविभागा वा, संज्ञसङ्घचेतनभावा वा ।

(सुखेत्यादि) (अविभागा इति) यथासख्यमेव ऊर्ध्वलोको जाग्रदवस्था, तिर्यग्लोकः 5

सुप्तावस्था, सुपुप्तावस्थाऽधोलोकः, अविभागावस्था तुरीयावस्था, सङ्घसङ्घचेतनभावा वा, सङ्घिनः
समनस्का देवमनुष्यनारकपञ्चेन्द्रियतिर्यञ्च, जाग्रति, सुप्ता असङ्घिन पृथिव्यवमिषायुवनस्पतिद्वित्रि-
चतुरिन्द्रियामनस्कपञ्चेन्द्रिया, काष्ठकुड्यादयः सुपुप्ता, भवनमात्र भावः सर्वत्राविभागा तुरीयावस्थेति ।

अत्राह—

अविभागात्मनस्तस्यैव चतुरवस्थत्वात् कालभेदाभावाच्च चतस्रोऽपि स्युः, न, नियता 10
एव ह्येता विमुक्तिक्रमात्, तत् पुनः तुरीयं निरावरणमोहविघ्नं निद्रावियोग आत्यन्तिको
निद्रासम्बन्धिजाग्रदाद्यवस्थाविलक्षणमात्मस्वतत्त्व स एव परमात्मा विमुक्तः सर्वज्ञो व्याख्यातः ।

(अविभागात्मन इति) अविभागात्मनस्तस्यैवात्मनश्चतुरवस्थत्वात् कालभेदाभावाच्च
चतस्रोऽपि प्रथमद्वितीयचतुरीयाख्याः स्युरित्येतदयुक्तम्, यस्मान्नियता एवैता विमुक्तिक्रमात् सर्व-
ज्ञता च तुरीयमिति, सुपुप्तावस्थायाः तिरोभूतचैतन्यायाः सुप्तावस्था विमुक्तमलत्वाद् द्वितीया, मिथ्यादृ- 15
ष्ट्यादिका चतुर्थी, सम्यग्दर्शनचारित्रात्मिका मुक्तिप्रत्यासत्तेः सर्वज्ञता चतुर्थी । तत्पुनस्तुरीय निरावर-
णमोहविघ्न—तीर्गता ज्ञानदर्शनावरणमोहविघ्ना अस्मिन्निति निरावरणमोहविघ्न, मोहस्यैव महास्वापस्थान्,
एकैन्द्रियादिषु स्थानज्जुदयसद्भावादिशेषेण स्वाप, अविशेषेण तु सर्वप्राणिना समोहाना मिथ्यादृष्ट-
चारिणाणा ज्ञापान्, 'सुप्ता असुणी स्या मुणिषो सया जागरति' (आ. सू. १०५) इति, तच्च तुरीयं
कैवल्य विगतावरणमोहविघ्न रागाद्वेषमोहप्रतिघातेभ्यो विविक्ततादर्शनं विशुद्धं प्रतिपूर्णमेकं स्वतत्त्वमिति 20
वत्पर्यायाः । किं रूपं तदिति चेत् ? निद्रावियोग आत्यन्तिकः, तद्व्याख्यान निद्रासम्बन्धिजाग्रदाद्यव-

भवति, उपाधिद्वयोरपि सुपुप्तावस्थायां उपाधिद्वयवशात् स्वात्मनि प्रवीण इव भवति, पुरुषावस्था च तुरीयेति ।
यथासंख्यमेवैति, तदुक्तं वैतथोरनपनिवर्षतारतम्याभ्यामूर्ध्वधोमध्यभावेन सांसंख्यं भौतिकस्य जाग्रदादिमेवेन विभज्यतम्,
यथा 'ऊर्ध्वं सत्त्वविशालसोमविशालश्च मूलतः सारं । मध्ये रजोविशाले ब्रह्मादिस्त्वमपर्येतः,' इति (शां का ५४) ऊर्ध्वं
लोको सुप्रभृतिषला तो लोकः, समधिकज्ञानसुखादिशक्तित्वात्, सत्त्वबहुलो जाग्रदवस्थालक्षणः । सप्तमीपसमुद्रसंनिवेशसि 25
संज्ञो रजोविशाले सप्तावस्था धर्मोभमोतुष्टानपर रजस धर्मप्रभृतिजनकत्वात्, कर्मातुष्टानेषु तदजितरक्षणायै च निय-
तमेव पुःखानुश्रुतिदर्शनात्, अधर्मातुष्टानस्मात्तिसौरभ्याय दुःखबहुल्यम् । अधोलोकस्तमोविशाले सुपुप्तावस्था, एवं शुभश्रय-
कारतम्यात् ब्रह्मादिस्त्वमपर्येतो ह्येव । नन्वेताधत्तसोऽप्यवस्था आत्मनः सकृदेव स्युः समिच्छेव कारणभावादित्यासाद्देवे-
विभागात्मन इति । मोहलक्षणमलस्य विमुक्तिक्रमेण नियतत्वमेतासामित्युत्तरयति—यस्मान्नियता इति । तत्र प्रथमा
तिरोभूतचैतन्यरक्षणसुपुप्तावस्था तत् ईषद्विमुक्तमलत्वात् सुप्तावस्था द्वितीया, ततोऽपीषद्विमुक्तमजाग्रदवस्था सम्यग्दर्शनं 30
ज्ञानचारिणात्मिका सर्वज्ञता चतुर्थीति धम । सुचेति, सुप्ता द्विविधा इत्यतो भावतश्च, तत्र निद्राप्रमादवन्तो द्रव्यज्ञा-
भावसुप्तासु मिथ्यात्वाज्ञानमयमहानिद्राप्रव्यमोहिता, ततो योऽसुनया—मिथ्यादृष्टयः, सततं भावसुप्ताः, सद्भिज्ञानानुष्ठान-

स्वाविलक्षणमात्मस्वतत्त्व, निद्रासम्बन्धिन्यस्तिस्रोऽवस्था जाग्रत्सुषुप्त्युपाख्या, तत्तद्विलक्षणमात्मन स्व तत्त्व शुद्ध चैतन्य स एवान्येन व्याख्याविकल्पेन परमात्मा विमुक्त, सर्वज्ञ एव व्याख्यातो वेदितव्यः ।

परणात्मान कार्यात्मानश्च व्याख्यास्याम —

तत्र तावन्महामोहनिद्राक्षयोपशमलब्धिजनितनिर्वृत्युपकरणेन्द्रियप्रत्यय चैतन्य जायते तच्च प्रत्यक्षादि, प्रत्यवेक्षणात्मकत्वाज्जाग्रदवस्था, सैत्र करणात्मा, सा चापि चेतनात्मैव, द्रव्य-पुरपत्नत् । यथानुपयुक्त पुरुषो नात्मत्वेन परिणामितो द्रव्यपुरुषस्तथा करणात्मापि चेतनात्मैव ।

तत्र तावन्महामोहेत्यादि यावत्करणात्मा, दर्शनचारित्रमोहोदयेन यस्मात्सुप्ता सिध्या-दृष्टयोऽचारित्राश्च प्राणिन, तस्मान्महामोह एव निद्रा तदुदये स्थापः, तत्क्षये विबोध, यथोक्तम् 'यदा तु मनसि ह्यन्ते बुद्ध्यात्मान श्रमाविताः । विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपिति मानव ॥' इति ।

तस्या निद्राया क्षयोपशम —अनताना पुरुषपरिणत्यापन्नाद्विघतद्वातिकर्मणामुदिताना क्षयादनुदितानामुपशमाह्लिधिप्रशक्तिरत्यद्यते, तस्मिन्नेव पुरुषे ध्यानदर्शनवीर्याविकल्पतया घातिकर्मण्योपशमद्राक्ष्या निर्वर्त्तितानि कृष्णसारशत्रुपक्षमपुढाकारेण चक्षुः श्रेयेन्द्रियाणि च यथास्वमाकारै तान्येव चोपकृतायु-पकरणत्वेन मसूरवक्षुरप्रातिमुक्तचन्द्रव्यवनालिकानेकसंस्थानै, सतस्तत्प्रत्यय—लब्धिजनितनिर्वृत्युपकर-णेन्द्रियप्रत्यय चैतन्यमुपयोगो जायते । 'लब्ध्युपयोगो भावेन्द्रियम्' (तत्त्वार्थ० २।१८) इति वच-
नात् । तद्य प्रत्यक्षादि प्रत्यवेक्षणात्मकत्वात्, आदिग्रहणादनुमानागमात्मकत्वाज्जाग्रदवस्था, सैत्र कर-

रहितत्वात्, निद्राया तु भवनीया । मुनयस्तु सद्बोधोपेता मोक्षमार्गद्वलत् सतत जाग्रति द्रव्यीद्रोपगता अपीति तस्याख्या । उक्तञ्च 'स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम् । विषयपानादिविचित्रमोर्गे स एव जाग्रत्य रितुतिमेति । क्षमे स जीव सुखदुःखभोका स्वमायया कतिपयजीवत्येके । सुषुप्तिबले सखले विलीये तनाभिभूत सुखरूपमेति । पुनय जन्मातरकर्मयोगात्स एव जीव स्वपिति प्रबुद्ध । पुरप्रये कीदृति यश्च जीवस्तत्तु जाते सकल विचित्रम् । आधार-

मानन्दमसङ्गबोध यस्मिंन्य भाति पुरप्रयय' इति (वैबल्ये) शुद्ध चैतन्यमिति, यद्विद्रियादिद्राडाऽऽगुद्ररुज्ञान तत्कदाचित् परोक्ष कदाचित् सन्दिग्धं कदाचिद्विपर्यस भवति, न चैवमात्मा स ह्यनुमिमामनोऽप्यपरोक्ष, स्वरूपप्यानुमविक संदिहानोऽप्यसंदिग्ध, विषयस्वल्पविषयस अतस्तत्स्वभावा, न च तत्स्वभावस्य चैतन्यस्य कदाप्यभावे निसत्त्वात्, सुषु-
प्तिदृष्टायामपि चतन्यमस्त्वैव, परतु विषयाभावदेवास्याचेतयमानता, प्रकाशभावेन विद्यति प्रकाशकस्याप्रकाशकत्ववत् । इत्थ चैतन्य जाग्रदावस्थाविलक्षणमगग-दुक्त्वात्, जाग्रदावस्थावस्थानावाविद्यामायावपरपर्यायनिद्रापुञ्चत्वमिति भाव ।

सैत्र करणात्मेति, उपयोग-ज्ञानजाग्रदवस्थैवर्ष, तस्योपयोगस्य प्रत्यक्षानुमानागमस्वरूपप्रमाणात्मकतया करणत्वादिति भाव । सा चापीति, उपशोपस्वरूपजाग्रदवस्थाया अपि अवस्थावत्चेतनादनन्वत्वात्तत्स्वरूपैवेति भाव । द्रव्येति, अव-
स्थावत्चेतनात्मा स द्रव्यपुरुषवत्तयाविधोपयोगाभावेऽपि करणात्मेवोच्यत इति भाव । दर्शनचारित्रेति, मोहनीय द्विविध दर्शनचारित्रमोहनीयमेवात्, तत्त्वार्थध्यानलक्षणदर्शनस्य मोहनादर्शनमोहनीय मित्यात्वसम्बन्धसम्बन्धमित्यात्वमेदमि-
क्षम्, प्राणतिपानादिदृक्षणचारित्रस्य मोहनाचारित्रमोहनीय कपायनोक्यायमेदमितक्षम् तत्र दर्शनमोहोदयिनो मित्यादृष्ट-

यथारित्रमोहोदयिनोऽचारित्रात्थेषां बोधस्वाज्ञानरूपत्वात् सुप्ता एवोच्यते तस्य च मोहस्यास्तिके विनाशे शुद्ध स्वस्वरूप चैतन्यमभिव्यज्यत इति भाव । यथोक्तमिति, यदा चैतन्य चेतनो जाग्रति क्वात्त्वात् सत्त्वरूपी अभिभूय स्वाच्छाद-
नं तमद्याऽभिभूत सत्त्व विषयाकारपरिणामाभावान्तमोमय बुद्धिसत्त्व जानीते तदा सुषुप्त भवतीति गार्थार्थ । तथा च
चेतनो महामोहत्वान्महामोह एव तिरेति भाव । एतादृशनिद्राया क्षयोपशमालब्धि-शक्तिरत्यद्यत इत्यादत्तमताश्रयणेनाह-
तस्या निद्राया इति, अष्टविधेति, चक्षुःपक्षुरीन्द्रियषष्ठकज्ञानतरणनिरेत्यष्टमिषवमैणामित्यर्थ । आर्हतमते द्वि द्विविधा
वीन्द्रियाणि द्रव्येन्द्रियाणि भावेन्द्रियाणि चेति, निर्दृशीन्द्रियमुपकरणेन्द्रियमेति द्विविध द्रव्येन्द्रियम्, निद्रुशीन्द्रियमिन्द्रियद्वाराणि
एव शरीरेन्द्रियं मानावेस्थानवेस्थितम्, जिह्वेन्द्रियं ह्युपवेस्थितम्, प्राणेन्द्रियमतिमुक्तचन्द्रव्यवनालिकानेकसंस्थानम्, चक्षुदिन्द्रियं मध-

णात्मा, सुप्तजागृदवस्थयोश्चान्तरावस्था सुप्तजागरिका, तत्र स्वप्नदर्शनं भवति, यथोक्तम् 'नो सुप्ते सुविण्ण पासइ नो जागरे सुविण्ण पासइ । सुत्तजागरे सुविण्ण पासइ ।' (भग १६ श ६ उ सू ५७८) सा चापि जागृदवस्था करणात्मास्या चेतनामा-चेतना एवात्मा, तस्यैवार्थस्य जागरणात्मत्वात् । द्रव्यपुरुषवत्, द्रव्यपुरुषो भूतो भावी वा, यथा राजाऽऽसीद्भवत्यति वेति राजैवेत्युच्यते, करचरणगतचक्रपद्माद्याकृतिरेत्यादिलक्षणदर्शनात्, तदेव हि शरीरमनुभूतराज्यं भविष्यद्राज्यं वा राजा, तथाऽऽ करणात्मानः स्वपन्तो जाग्रतो वा चेतनात्मैव । अनुपयुक्तो वा द्रव्यपुरुषः, तस्मिन् हेतुऽनुपयुक्तत्वात्, यथाऽनुपयुक्तः पुरुषो नात्मत्वेन परिणमित आत्मस्वरूपज्ञानत्वेनापरिणमितो द्रव्यपुरुषो द्रव्यात्मैव तथा करणात्मा ज्ञानोपयोगरहितोऽपि चेतनात्मैवेति ।

एवं तर्हि परमात्मनः शुद्धचेतनात्मत्वात् सर्वात्मकत्वाच्च तस्य करणात्मावस्थानुपपत्तिरिति चेन्न चैतन्यस्य सर्वात्मकतायामपि सत्या निद्रामग्रहणात्, सुप्तोत्थितस्य सावशेषनिद्रस्येत् यज्ज्ञानं सा जागरावस्था करणात्मा, व्यपगतनिद्रस्येव सर्वज्ञावस्थेत्यनयोर्विशेषः, अर्थस्वरूपाग्रहणात् करणात्मावस्थायाः परमात्मना वैरूप्यमित्येतच्चायुक्तम्, अर्थस्य च तथातथातत्त्वात् ज्ञानमेव ह्यर्थः, करणमपि ज्ञानविवर्त्तत्वात्, यथा चेद ज्ञानं तथा जाग्रदवस्था । विशेषः सुप्तावस्था ज्ञानमेव, सशयादीपत्सुप्ततापि करणात्मा ।

(एवं तर्हीति) एव तर्हि परमात्मनः शुद्धचेतनात्मत्वात् सर्वात्मकत्वाच्च तस्य करणात्मावस्था- 15 नुपपत्तिरिति चेत् नेत्युच्यते चैतन्यस्य सर्वात्मकतायामपि सत्या निद्रामग्रहणात् सुप्तोत्थितस्य सावशेष- निद्रस्येव यज्ज्ञानं सा जागरावस्था करणात्मा व्यपगतनिद्रस्येव सर्वज्ञावस्थेत्यनयोः करणात्मपर- मात्मावस्थयोर्विशेषः । स्यान्मत अर्थस्वरूपाग्रहणात् करणात्मावस्थायाः परमात्मना वैरूप्यमित्येतच्चायु-

रक्यत्रकर्मस्थितम्, भोत्रेन्द्रियं कदम्बकृत्पुष्पस्थितम् । निष्पादितस्त्रानुपपातानुप्रदाभ्यामुपकार्युपकरणेत्रिपमुच्यते, भावे िद्रस्ये चानुपयोगमेदाद्विधिमम्, अन्विधं पूर्वसुप्तैव क्षयोपचयजनितशक्तिविशेषरूपेति । स्वशरीरग- भवणैरानुपपत्तेषु ग्रहणरूपो 20 ध्यापार उपयोग स्वर्णनेन्द्रियादिनिमित्त । तद्योपयोगलक्षण चैतन्यं प्रत्यक्षानुमानात्मस्वरूपाव्यापदवस्थेत्युच्यते इति भावः । शुप्तजागृदवस्थयोर्मिथ्यावस्था शुप्तजागरिकेत्युच्यते या तौ समावस्थेत्युच्यते इत्याह-सुप्तेति । द्रव्यपुरुषवदिति, अतुभूतपर्यायापारं द्रव्यं यथाऽनुभूतवृत्तापारत्वर्यार्थविरिक्तवृत्तघट, पद्माविपर्याययोश्च तदपि द्रव्यं राज्यपर्यायाहकुमारवत्, तथाभूतभविष्यत्पर्यायं भूतभविष्यद्दृष्टतापारत्वर्यार्थविरिक्तवृत्तघटवत्, तथा च यथोक्तं भूतस्य भविष्यतोऽभूतभविष्यतोश्च भावनेन्द्रियादीनगरुदेषु तदेव द्रव्यमुच्यते । पृथरीरं तत्र दायनाशिवसनात् पुरुष, क्षयत्वाद्येवामपि स्वर्गमर्त्यपता- 25 रगतानां स्वर्गमिमानवनशयनापायानवाहनवेदविभवादिभाषानां नानाभवेपु पूरणपालनभावाद्भाररूपः पारमार्थिक पुरुषः, एतादृशपर्यायानापातो भविष्यत्पर्यायो द्रव्यपुरुषः । ननु पुरुष उदचैतन्यस्वरूपो जगद्विलक्षण जगत्पुद्गलज्ञानस्वरूपम् आत्मान्यावस्थानुपपातत् तद्वत् करणात्मपुरुषावस्थानुपपातकर्मिल्लाह-एव तर्हीति, तस्य पुरुषस्य करणात्मावस्था- जागृदवस्था, एता अविद्यालक्षणादिशेषोपादिति भावः । शुद्धपुरुषस्वरूपोऽपि अनाद्यमिद्यालक्षणनिश्चयविच्छन्नमित्याह- चैतन्यस्येति । अविद्योपपत्तिपतिततद्गुणादिसंपातविशेषोपहितजीवार्थमिधानं दधान आत्मा एकोऽपि मित्र इव विद्युदोऽप्य- 30 विद्युद् इव ततथैवदुष्का-संपालापयमे तत्र मुक्त इवेतरत्र कद् इव यथा मण्डिपानागुपधाननेपदिकमपि मुक्तं नानेव शीघ्रनिवृत्तमित्वात् इतमिथावदागमिथान्यन्योपधानविगमे तत्र मुक्तमिथा-यनोपहितमिथ भवति, तथा साम्राज्यमित्योरपि । उपाप्य- गिमशोद्गपान्नां धमः शुप्ततां च तदभावाः परं ब्रह्म प्रथित्य विमुक्तकार्यचरणसंपातत्वेनात्कृष्टत्वात्, विद्याप्रतीयेनाविद्याध्वान्तं विपुलं शरीरावस्थायां पुरुष एव केवलो निर्वात- भवति । अत एव तृतीयपानस्याप्यतिरिक्तवस्थाया छावशेषनिद्रस्येव

कम्, कस्मात् ? अर्थस्य च तथा तथा तच्चात्, ज्ञानमेव अर्थः पुरुषसृष्टेनेकरूपतायाः प्रतिपादित-
त्वाद्देहात्मविपरिवर्त्तोऽप्यनेकरूप एव तेन तेन प्रकारेण तस्य भवनात्—तथातथातच्चात्, तदपि
करणज्ञान ज्ञानमेव,—करणमपि ज्ञानमेव, ज्ञानविपरिवर्त्तत्वात् । एव तावज्जागदवस्था करणात्मा
ज्ञानमेव । यथा चेद ज्ञान तथा जागदवस्थादोष—सुप्तावस्थाप्रारम्भमात्रं सुप्तावस्था सापि ज्ञानमेव,
० सशयादि ईषत्सुप्ता, इयमपि करणात्मा, संशयादिज्ञानमित्यत्रादिमहणाद्विपर्ययात्पश्यसायौ ।

सा च सुप्तावस्थापि सती ज्ञानमेव, वस्तुनस्तथातथा तच्चात् स्थाणु स्यात्, पुरुष
स्यादित्यूर्ध्वतासामान्यस्य वस्तुत्वात् । तथा विपर्ययोऽपि विज्ञानमेव, तथातत्त्वादर्थस्य
स्थाणुत्वपुरुषत्वान्या विपर्ययेण च, तथाऽनध्यवसायोऽपि ज्ञानमेव, चेतनाचेतनात्मकत्वा-
जागरितवत्, तदेव हि चेतनाचेतनम्, चेतनाया एवाचेतनात्वाद्वा संशयादिविज्ञानमेवान-
१० ध्यवसाय, अथवा सुप्तवदनध्यवसायोऽपि करणात्मैव व्यक्ततरः स्वाप ।

(सा चेति) सा च सुप्तावस्थापि सतीपत्सुप्ता ज्ञानमेव, पूर्ववदेव सर्वात्मकताया वस्तुन-
स्तथातथातच्चात्, स्थाणुः स्यात् पुरुष स्यादित्यूर्ध्वतासामान्यस्य वस्तुत्वात्—यदि स्थाणुः, वयोति-
ल्यननादिविशेषात्, यस्तुतथावोपविष्टवकरचरणचलनादिविशेषात् पुरुष इत्युभयथापि तस्य वस्तुनस्त-
थातथातच्चात्स्थाणुत्वपुरुषत्वाभ्याम् । तथा विपर्ययोऽपि विज्ञानमेव, तथातथातच्चादर्थस्य स्थाणुत्व-
१५ पुरुषत्वाभ्यां विपर्ययेण चेति सैव व्याख्या । अत्रापि साधन चेतनात्मा सुप्तत्वाद्भव्यपुरुषवत्, पूर्ववदेव
व्याख्या । सुप्तत्व जागदत्वं वा चेतनस्यैव भवति नाचेतनस्य क्वचित्, यथा चैतज्ज्ञान तथाऽनध्य-
वसायोऽपि, नाध्यवसायोऽनध्यवसायोऽनभिद्यत्तबोध सोऽपि संशयविपर्ययाभ्यां विशिष्यमाणः
स्वापः, सुप्तत्वात् ज्ञानमेव चेतनाचेतनात्मकत्वात्, जागरितवत्, यथा जागरितावस्था ज्ञानमेव चैत
नाचेतनात्मकत्वात्, तथाऽनध्यवसायोऽपि चेतनावत्, यस्मात्तदेव चेतनमचेतनाच्च—तस्यैव बहुचेतन-
२० त्वादरूपचेतनत्वाच्च चेतनञ्च तदचेतनञ्चेति विप्रहात् । चेतनाया एवाचेतनात्वाद्वा सशयादिषत्,
आदिमहणात् विपर्ययनिर्णयो गृह्येते, तद्वचेतनाचेतनाविज्ञानमेवात्पश्यसायः । अथवा सुप्तवत्,
अथादि सुप्तः वृष्ट्यासनि आसादित्रियाल्लव्यक्त चेत्यमानोऽपि ज्ञाता, एवमनध्यवसायोऽपि करणात्मैव
व्यक्ततर स्वाप विशिष्टस्वाप इत्यर्थ, एव करणात्मा व्यापयतः ।

ज्ञान जागदवस्था तदपेक्षामाप्यस्तुद ज्ञान क्षण इति बोध्यम् । पुरुषव्यतिरिक्तस्य वस्तुत्वभावादर्धानामपि तेन तेन प्रकारेण
२५ ज्ञानात्मात्मानं वैरूपमित्याह—अर्थस्य चेति । सशयविपर्ययानध्यवसायज्ञानानां जागदवस्थादोषत्वात् सुप्तावस्थाप्रारम्भ
रूपतया ज्ञानरूपतेत्याह—यथा चेदमिति । सशयविषयस्य सो तेन प्रकारेण वस्तुत्व कथमित्याह—स्थाणुः
स्यादिति, पुरोवर्तमान स्थाणुर्वा स्वाप पुरुषो वा ऊर्ध्वत्वेन तदवस्थेति भावः । विशेषलिङ्गेनान्यतरधर्मनिर्णये तु वस्तु-
मित्याह—अत्र स्थाणुरिति । विपर्ययितमपि वस्तु स्थाणुत्वस्य विपर्यये पुरुषत्वेन पुरुषत्वस्य विपर्यये वा स्थाणुत्वेन स्वदेव
तेन तेन प्रकारेण तस्य भवनादित्याह—तथा विपर्ययोऽपीति । तथा च प्रयोगमाह—अत्रापीति, सशयो विपर्ययो वा
३० चेतनात्मा इत्येवात्, इत्युपुरुषवदित्यनुमानम् । अत्रापि प्राहपति—सुप्तत्वमिति । चेतनाचेतनान्तराद्यमाह—तस्यैवेति ।
बहुचेतनत्वेऽन्वयेतनत्वस्यात्यचेतनत्वे वा बहुचेतनत्वस्यैकदाऽसम्भवे त्वाह—चेतनाया एवेति । एव करणात्मेति,
कचेतनवत् इति करणत्वादिति भावः । 'विपर्यय प्रथोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । अनादिवाचनोद्भूतो न ह्यकल्प्यतपेक्षते'

इदानीं कार्यात्मा व्याख्यायते—

यथा चैतच्चैतन्यं तथाऽनध्यवसायं द्रव्येन्द्रियपृथिव्यादि कार्यात्मा, सा च सुपुस्तावस्था द्रव्येन्द्रियम्, तदपि ज्ञानात्मकमेव, सुपुस्तावस्थात्मकत्वात्, हालाहलानुविद्धमदिरापानापादितनिद्रासुपुस्तवत्, अथवाऽनध्यवसायवत् ।

यथा चैतदित्यादि, यथा चैतदनन्तरव्याख्यातमनध्यवसायविपर्ययसशयवितथप्रत्यक्षादिज्ञानं चैतन्यं तथाऽनध्यवसाये—अपगताध्यवसायं, अनध्यवसायचैतनाभिमत द्रव्येन्द्रियपृथिव्यादि-कार्यात्मा, आत्मा आत्मनैवात्मत्वेन परिणामितत्वादित्यादयो हेतवो वक्ष्यन्ते, सा च सुपुस्तावस्था द्रव्येन्द्रियम्, निर्वृत्त्युपकरणद्रव्येन्द्रिये व्याख्याते प्राक्, ते च पुरुषेणात्मत्वेन परिणामिते भावेन्द्रियम्, आत्मैव लब्धियुक्त उपयुक्तो वा, पृथिव्यादि च विपरिवर्त्तमानात्मत्वपरिणामापन्नमेव पृथिव्यपेक्षो-यायुवनस्पतिद्वीन्द्रियादिकार्यात्मा सुपुस्तावस्था, तदपि ज्ञानात्मकमेव सुपुस्तावस्थात्मकत्वात्, हाला-10 हलानुविद्धमदिरापानापादितनिद्रासुपुस्तवत्, यथा हालाहलविशेषेण सद्यो मारकेणानुविद्धा मदिरा पीत्वा तदापादिताया निद्राया वशमुपगम्य सुपुस्तश्चेतन एव सन्न किञ्चिच्चेतयते पुरुषस्तथा द्रव्येन्द्रिय-पृथिव्यादिकार्यात्मा । अथवाऽनध्यवसायवत्, यथा जागरादिपूर्वव्याख्यातावस्थाभ्यो विशिष्टा सुप्ता-वस्थाऽनध्यवसायाख्या ज्ञानमेव तद्वत् कार्यावस्था द्रव्येन्द्रियपृथिव्यादि ज्ञानमेव । यथा निद्रानिद्रा-प्रचलाप्रचलात्सानर्द्धिवेदीयानामुत्तरोत्तरोत्कर्षभेदावृत्तज्ञानशक्तेराचैतन्यविशेषपुस्तदावरणापगमविशेषा-15 प्रादितचैतयविशुद्ध्युत्कर्षपर्यन्तप्राप्तसार्वज्ञवद्वा चैतन्यावरणप्रकर्षपर्यन्तप्राप्त पृथिव्यादि ज्ञानमेव, फर्मेणश्चाष्टविधस्य सप्रभेदस्य पुरुषपरिणामैक्यापत्तेर्ज्ञानात्मत्वमिति चैतन्यमेव पृथिव्यादेः ।

अत आह—

योऽसौ पुरुषस्तदेव तत्, आत्मत्वेन परिणामितत्वात् तद्रव्यत्वात्, भूम्यवादिभीहित्व-

इति साहचर्यात्वेऽपि चिदात्मनः प्रपञ्च उपपद्यत इति कार्यात्मा पुरुषो व्याख्यायते इत्याह—इदानीमिति । द्रव्येन्द्रिय-20 पृथिव्यादिअपि चैतनम्, प्रकृतिरूपस्य विकारोऽयदर्शनात्, अविभावनन्तु चैतयस्य परिणामनिर्देशात्, यथा स्थष्टचैतन्या-नामप्यात्मनां स्वापमूर्च्छावस्थासु चैत-म न विभाव्यते एव काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्य न विभाव्यते, एतस्मादेव च विभ-वितत्ववृत्तादिशेषात् रूपादिभावाभावाभ्याश्च कार्यकारणानामात्मनाश्च चैतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरुध्यते, यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मोक्षरूपोदनादीनां प्रत्यात्मवर्त्तितो विशेषात् परस्पररोपकारित्वं भवत्येवमिहापि भविष्यतीत्याशयेनाह—यथा चैतदिति । अनध्यवसायेति, अनध्यवसायवर्षशयविपर्ययाणि सुप्तावस्थाप्रारम्भनमात्राणि, अविषय प्रत्यक्षादिहा-25 नश्च जाग्रदवस्था हेतुः । द्रव्यादीनां तत्कार्यात्मत्वे हेतुमाह—आत्मेति । मदा मदि साधनमनपेक्षय द्रव्यादि सजति यथा क्षीरं जल वा स्वयमेव क्षीरमिदमकरकारिभावेन परिणमतेऽपीपेक्षय वाद्य साधनम्, यथा वा देवा ऋषयो वा महाप्रभावा अनपेक्षयै क्रियिद्वाप्य साधनमभिधानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च विनिर्माणा उपलभ्यन्त इति हेत्वभिप्रायः । सा चेति, सुपुस्तावस्थैव द्रव्येन्द्रिय भावरूपचैतन्यात्मपरिणामवैकल्यात् निर्वृत्त्युपकरणे-न्द्रिये हि पुरुषेणात्मत्वेन परिणामिते सती भावेन्द्रियव्यपदेश्ये भवत, अथवा लब्ध्युपगमोपयुक्त आत्मा भावेन्द्रिय नान्यथा 30 एव पृथिव्याद्यपि ब्रह्मण कार्यैलक्षण परिणाम । इय सुपुस्तावस्थापि ज्ञानामैव, ज्ञानविपरिवर्त्तावदित्याह—तदपीति, द्रव्येन्द्रियपृथिव्यादीन्तरं । इष्टान्तमाह—हालाहलेति । यथा निद्रानिद्रानिद्रासुत्तरोत्तरोत्कर्षभेदावृत्तज्ञानशक्तिरपि चैतन इप-चैतयथानेव भवति तदावरणानामुत्कपतारतम्येनात्यन्तमपगतादि-पुष्टमुत्कर्षपर्यन्तप्राप्त सार्वज्ञलक्षण चैतय भवति, तथा च चैतन्यावरणमूलेन प्रकषेपपर्यन्तप्राप्तेन स्थानार्द्धिनाऽऽवृत्तचैतन्य पृथिव्याद्यपि ज्ञानमेवेत्याह—यथा निद्रेति । अष्टविधस्येति, ज्ञानदर्शनावरणा-वरायमोहनीयवेदीयनामगोत्रासु कर्मणामथनामित्यर्थः । परिणामपरिणामिनोरमेदमाह—योऽसाविति, 35

चैतन्यादात्मत्वादि भावद्विपरिवर्चानन्त्यत्, चेतनस्य भावश्चैतन्य तस्माच्चैतन्यादात्मा पृथि-
 न्यादिसुपुतावस्थाया विपर्ययेण वृत्तः, तत ईषद्विशुद्धावस्थ इत्यर्थः, चैतन्यस्य रागादिविपरिणामात्,
 रागादेर्वन्धकारणत्वात्, तदुपयुक्त, उपयोगस्वातन्त्र्येण, उपयोगो हि चेतना, तस्य स्वातन्त्र्य कर्तृत्वात्,
 'सिध्यादर्शनाविरतिप्रसादकपाययोगा बन्धहेतवः' (तन्त्रार्थ ८।१) इति वचनात् । रागाद्यात्मक-
 कपायविकल्पात्मकत्वान्मिध्यादर्शनादीना, तेन स्वातन्त्र्येण बद्धाऽऽत्मनाऽऽत्मानमस्वतन्त्रीकरोति तेनैव ४
 च स्वयकृतेन जन्धेनास्वतन्त्रीक्रियते, मधेनेव स्वय पीतेन मद्यपः, स्वय पूरितवेगया डोलयेव वा
 पुरुषो भ्रम्यते, कर्मडोलया कर्मबन्धेन रूपादिमत्त्वमनाद्यनन्तश् आपद्यते, एवमेतदुभय सन्तत्याऽना-
 द्यनन्तश्च द्रव्यार्थतया, यथोक्त 'पुत्रिं भते' कुकुडी पञ्चा अटए, पुषिं अडए पञ्चा कुकुडी ? रोहा !
 जा सा हुकुडी सा हुतो ? अडगाओ, जे से अडए से हुतो ? कुकुडीओ, एव रोहा ! पुषिं पि एते
 पञ्चा पि एते सासया भावा । अणानुपुषी एसा रोहा ' (भग श १ उ ६ सू ५३) इति । तथा— 10
 'सद्यजीवाण भते' एकमेकस्स मातत्ताए भज्जत्ताए पुत्तत्ताए दुहितिच्चाए गोयमा' असति अहुवा अणतत्तुत्तो'
 (भग श १२ उ ७) इत्यादि । तच्च द्विविध रूपादि सूक्ष्म स्थूलश्च, कर्मादि सूक्ष्मम्, आदिग्रहणादुच्छ्र-
 सनि श्वासभाषामनस्त्वादिकर्मणतैजसाहारकशरीरादि च तदात्मकत्वगत्या, स्थूल पृथिव्याद्यौदारिकवैक्रि-
 यशरीरात्मकत्वगत्या तदात्मत्वात्, एतत् प्रक्रिययैव प्रतिपादितमपि सुप्तग्रहणार्थं प्रतिज्ञायते, अनाद्यन-
 न्तशः सूक्ष्मस्थूलशरीरादिरूपादिमत्त्व प्रतिपद्यते चैतन्यमिति । कुत ? कार्यात्मत्वात्, कार्यात्मत्वश्च तस्य 15
 सिद्ध रूपादिपृथिव्यादिभेदरूपेण विपरिवृत्ते साधितत्वात्, इह त्वनाद्यनन्तशः सेति साध्यते, यो यः
 कार्यात्मा स सोऽनाद्यनन्तशो विपरिवर्तमानो दृश्यते, तद्यथा—मृदुदेत्यादि, द्रव्य मृद्भवति मृदुतो
 भवति घट कपालानि, तत, क्रमेण शकलशर्कराधूलिपामुदुपिपरमाणवः, ततो रूपाद्यः, रूपादिभ्यः
 पुनरुक्तक्रमेण परमाण्वादयो यावद्द्रव्यादित्वविपरिवर्चानन्त्यम् । आदिग्रहणाद्गुणकर्मसत्त्वादित्वेन विप-

प्रपञ्चतास्य ब्रह्मन्त्यतिरेकेणाभावस्तस्मात् तत्ततो भिन्नमिति भाव । चैतन्यस्य रागादिप्रिपरिणामत्वादिति, शुद्ध- 20
 बुद्धसुकलभावस्यात्मन चैतन्य न संसारिभिरनुभूयते, यत्तनुभूयते प्रत्यात्म तत्तु चैतन्य सिध्याज्ञानद्वेषाद्यनुपपन्नं तथाविध
 बुद्ध्यापिधर्माद्यानिमित्त कर्तृत्वोक्तुत्वादिलक्षणं संसारित्वमात्मन इति भाव । तत्र प्रमाणमादर्शयति—सिध्यादर्श-
 नेति । तथाविधबुद्धेरेव मुप्य कर्तृत्व न स्वात्मन, आत्मन एव स्वाभाविके कर्तृत्वे वेद्वेरीवौष्याचारमन कर्तृत्वाभिर्भेद
 इति न पुरपर्यासिद्धिर्भवेत्, न च निश्चितपरिहारात् कर्तृत्वभेद इति वाच्यम्, निमित्तानामस्तन्परिहारासम्भवादिति किया
 वेगादेवास्य कर्तृत्वमिति भाव । स एव स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्त कारकान्तरसामग्रीसम्पन्न कर्तृत्वमनुभवतीत्याह—तेन 25
 स्वातन्त्र्येणेति । एतदुभयमिति, मूर्धोमूर्धत्वेन भवन कर्मजीवसंरण वेत्यर्थ । ननु यदि ब्रह्मणोऽधियाशक्तया संसार
 प्रजायते तदाऽधियागिष्टो सन्मुक्ति, अनिष्टो मुक्तानामपि पुनरुत्पादस्तस्यासादृश्यादित्याद्यकायामाह—सन्तत्येति ।
 न हि सप्यजीव्येनाऽधिया, किन्तु प्रतिजीव भिन्ना सेन यस्येव नीवस्य विद्योत्पन्ना तस्यवाविद्यापनीयते । जीवान्तरस्येति ।
 संसारानुच्छेद इति प्रवाहापेक्षया संसारस्याधितानाऽनन्तता च अविद्योपधिभेदाधीनो जीवभेद, जीवभेदाधीनधाविद्याभेद
 बीजाद्भवदादित्वादिति । जीवसंस्तेरनादितायो प्रमाणमाह—यथोक्तमिति, एवं भदत् । इमृदी पथादण्डकम् ? पूवम् 30
 ण्डक पथात् इकुटी ? रोद ? या सा इकुटी सा हुत ? अण्डकात्, पादण्डक तण्डक ? इकुटीत, एव रोद ! पूवमप्येते
 पथादप्येते शाश्वता भावा अनानुपूर्व्येण रोद । इति तच्छया । तथेति । सबजीवानं भगवत् ! एक एकम् मानुस्त्वेन
 पितृत्वेन ब्राह्मत्वेन भार्यात्वेन पुत्रत्वेन दुहितृत्वेन मातम् । असह्य अथवा अनन्तदृत्व, इति छाया । तदेव क्रमोक्त्याभ्या-
 दा० न० २९

रिचयत् । एवप्रकारस्य भवनस्य स्वजात्यपरित्यागरूपस्य देशकालभेदैकान्ताभ्युपगमेऽनंतरवक्ष्यमाणोपत्वात्, नान्यथैतदिति प्रतिपत्तव्यम् ।

अत्राह—

नन्वेवमनाद्यनन्तत्वे सति कुक्कुट्यण्डकयोरिव मुक्तस्यापि चैतन्यरूपादिमत्त्वयोस्तुल्ये-

५ ऽविवेके किमर्थं ज्ञानात्मकमित्युच्यते ? किं वा कारण रूपादिमदात्मकमिति नोच्यते सर्वम् ? नैव परिग्रहेऽपि कश्चिद्दोषः, अस्यैवार्थस्य सिपाधयिपितत्वात्, चतुरवस्थत्वात्तस्य, तत एव रूपादिद्रव्येन्द्रियपृथिव्यादिरूप स एवोच्यते । चेतनाचेतनयोरैक्यापादनप्रस्तुते, ज्ञमयश्चेदस एव स्वतन्त्रो भवतीति विशिष्य ज्ञग्रहण स्वतन्त्रग्रहणाच्च किमर्थमिति चेदुच्यते, तथाहि, भावस्वरूपदर्शनार्थन्तु यो भवति स वाच्य इति ज्ञग्रहणम्, तदपि भजन ज्ञस्यैव सर्वदेशका
१० लात्मकस्य देशकालाभ्यां सिद्ध्यति, तथाहि वस्तु भवतीति वक्तुं शक्यम्, तद्विन्नपृथिव्यादिभेदभूतपदार्थपरिग्रहे तु घटभवन न सिद्ध्यति ।

नन्वेवमित्यादि, नन्वेवमनादित्वात् कुक्कुट्यण्डकयोरिवानंतराद्य, कुत्सिता कुटि कुकुटिरित्यर्थे कुकुटिशब्दस्य शरीरार्थव्याख्यानात्, मुक्तस्यापि रूपाद्यर्थज्ञानपरिणामादविवेके चैतन्यरूपादिमत्त्वयोस्तुल्ये किमर्थं ज्ञानात्मकमित्युच्यते ? किं वा कारण रूपादिमदात्मकमिति नोच्यते सर्वम् ?
१५ विशेषेपहेतुर्वा वाच्य इति तद्दर्शयन्नाह पर —नन्वेवमनाद्यनन्तत्वे सतीति, गतार्थम् । आचार्य आह—नैव परिग्रहेऽपि कश्चिद्दोषः, किं कारणम् ? अस्यैवार्थस्य सिपाधयिपितत्वात्, चतुरवस्थत्वात्तस्य, तत एव रूपादिद्रव्येन्द्रियपृथिव्यादिरूप स एवोच्यते, तथा च सृष्टेः पूर्वमुत्पत्वात् । आह—चेतनाचेतनयोरैक्यापादनप्रस्तुते ज्ञः पुरुषस्त्वन्मयश्चेदम्, स एव स्वतन्त्रो भवतीति च विशिष्य ज्ञग्रहण स्वतन्त्रग्रहणाच्च किमर्थमिति, आचार्य आह—तथाहीत्यादि, भावयिष्यते, भवतीति भाव इत्युक्तम्, भावस्वरूपदर्शनार्थन्तु यो भवति स वाच्य इति ज्ञग्रहणम् । तदपि तथाहीत्यादि, एवञ्च कृत्वा यत्प्रागुक्तं देशकालभेदेन भवनाभावदोषे वक्ष्यमाणे इति तत्परिहारेण ज्ञस्यैव भवनस्योपपत्तेस्तदन्वयाच्च सर्वदेशकालात्मकस्य देशकालाभ्यां भवन सिद्ध्यति, तथाहि वस्तु भवतीति वक्तुं शक्यम् । तद्विन्नोत्यादि,

मेवप्रकारस्य भवनस्य देशभेदेन कालभेदेन चैकान्तेन भेदेऽभ्युपगम्यमाने वक्ष्यमाणो दोषः समापततीत्याह—एवप्रकारस्येति । वक्ष्यमाणो दोषश्च भवनासिद्धिरनुवर्तमानवस्त्वसिद्धेरिति । अमुमेव दोषमाशङ्कते—नन्वेवमिति, चैतन्यस्याना
२५ यनन्तस्य सङ्गमस्थानशरीराणिरूपादिमत्त्वापत्तावित्यर्थः । मुक्तस्यापीति, एकस्मिन् देशे मुक्तस्यापीत्यर्थः । नैव परिग्रहेऽपीति, रूपादिभवेन चैतन्यस्य परिग्रहेऽपीत्यर्थः, अथवा तस्य चतुरवस्थत्वात्पदानुपपत्तिरिति भावः । ननु चेतनाचेतनयोरैक्यप्रतिपादनवचरे विशेषाभावात् न एव सर्वं भवतीति भवनाप्यतया विशिष्य ज्ञस्यैव स्वातन्त्र्येण कर्तव्या च प्रतिपादनमनुचितमित्याशङ्कते—चेतनाचेतनयोरिति, चेतनमचेतन भवत्यचेतनचेतनधैल्येन भवनधारया आतीकरेऽपि भवनाप्रवर्तकस्याभावे भवनेभ्यः न सिद्ध्यति अतो यो भवति सोऽवर्षं वाच्य, स एव ज्ञः स्वतन्त्रश्च पूर्वपूर्वकार्थव
३० षिष्ठस्य तस्यैकोत्तरोत्तरधर्मनिमित्तत्वात्, तथा च मूर्धागूर्तानि सदस्तुप्रकृतिकानि सत्स्यभावात्तुत्करत्वे सति त्रिविधविक्षारत्वात्, यद्दत्तव्युत्पत्तादिबिधित्यनुमानम् तच्च सदस्तुचेतन एव स च सर्वदेशकालयोरेक एव सन् तत्तद्देशकालभेदेन भिन्नो भवतीत्याह—तथाहीति । इदं घटो भवतीति इदंभूतपदार्थस्यैव घटादिरूपेण भवनप्रतीते पूर्णोत्तरावस्थाऽनुत्पत्तपदार्थ-
चक्राव एव भवन सम्भवतीति प्राह—तथाहि घटित्यति । कथं भवनस्याभागेऽनुवर्षवस्त्वभाव इत्यत्राह—देशभेदेति

देशकालभिन्नपृथिव्यादिभेदभूतपदार्थपरिग्रहे तु-अन्यथा तु घटभवनं यदेतत् प्रत्यक्षसंप्रसिद्धं तदपि न सिद्ध्यति ।

तत्कथम् ?

देशभेदप्रत्ययेन तावद्गीवापृष्ठकुक्षिबुध्नौष्ठादीनां देशभिन्नानां कपालशकलादीनाञ्च यावत् परमाणुशो रूपादिशो निरुपाख्यत्वशश्च भेदादभावे । एवं न श्वेतिकापीतिकाद्येकदेशभेदान्मृत, अश्मादिभेदान्न पृथिवी, पृथिव्यसेजोवाय्वादिभेदान्न द्रव्य गुणकर्मभेदाद्वा द्रव्यादिभेदाच्चैक सत्त्वमिति । कालभेदप्रत्ययेनापि प्रतिक्षणमव्यपदेश्यभवनात् कतरत् घटभवनम् ? मृद्भूतत्रीह्याद्यम्ब्यादिकालभिन्नभावभेदे मृदभावात् को घटः ? भवनं वा किं स्यात् ? अस्मन्मतेन मृद्भूतो त्रीह्यादिरम्ब्यादिश्चैक एव, कालान्तरावस्थाने सति तत्परिणामोपपत्तेः सामान्यान्याद्गीह्यादय उदकादय एव वा मृद्भवती घटो भवतीत्यादि युज्यते, परतोऽपि कपालादिपाशुत्रीह्यादिभूतेः, तस्माद्घटादि सर्वात्मकमेव भवति । न चेदेतद्विष्यते तत एवं सर्वात्मकस्यैकस्य सत्त्वस्याभावात् प्रत्येक सत्त्वस्य च देशतः कालत इतरेतरासत्त्वात्मकत्वात् कुतो भवनं भवितुर्घटादे ।

देशभेदप्रत्ययेन तावदित्यादि, त्रीवापृष्ठकुक्षिबुध्नौष्ठादीनां देशभिन्नानां कपालशकलादीनाञ्च यावत् परमाणुशो रूपादिशो निरुपाख्यत्वशश्च भेदादभावे, घटभवनं न सिद्ध्यतीति वक्षते, एष न श्वेतिकापीतिकाद्येकदेशभेदान्मृत, अश्मादिभेदान्न पृथिवी, पृथिव्यसेजोवाय्वादिभेदान्न द्रव्यम्, गुणकर्मभेदाद्भेदेति तदेव हि द्रव्य रूपगमनादिगुणकर्मभेदात् यावन्निरुपाख्यत्वभेदात् समुदायाभावाच्चासम्बन्धात् द्रव्यम्, द्रव्यादिभेदात्-द्रव्यगुणकर्मनानात्वात्तैक सत्त्वम्, एव तावद्देशभेदे घटभवनं न स्यात्, द्रव्यादीनामनुपपत्तेः । कालभेदप्रत्ययेनापि प्रतिक्षणमव्यपदेश्यभवनात् कतरद्घटभवनम् ? क्षणे क्षणेऽत्यन्तमसम्बन्धानामयःशलाकाकल्परूपाद्यात्मकत्वानुपपत्तेः । किं कारणं ? मृद्भूतत्रीह्याद्यम्ब्यादिकालभिन्नभावभेदे मृदभावात् । अस्मन्मतेन मृद्भूतो त्रीह्यादिरम्ब्यादिश्चैक एव, कालान्तरावस्थाने सति तत्परिणामोपपत्तेः, त्वन्मतेन तु कालभिन्नभावभेदे-क्षणे नवनवार्थासम्बन्धान्नायभेदे घ्रीहिरेव विनष्टो मृत् भवति न चोदकादि विनष्ट मृद्भवतीति निर्वाजत्वान्मृदभाव, मृदभावाच्च को घटः ? भवनं वा किं स्यात् ? अस्माकं तु सामान्या वयाद्गीह्यादय उदकादय एव वा मृद्भवति

देशभेदेन देविभेदे निरवयव परमाणुरेव स्यादिति, तस्यापि रूपादिभेदेन भेदे रूपादिव्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्य पृथगनुपपत्तेः 25
न्याऽभावे रूपमात्रमेव स्यादिति, तस्यापि ब्राह्ममाहवभावासम्भवेन विषयभावे च विज्ञानस्याप्यभावे निरुपाख्यमेव स्यादिति भवनं कस्य स्यादिति भावः । इदमेवोपपद्यति सुविस्तरम्-त्रीवापृष्ठेत्यादीनां । कालभेदेन भेदे त्वाह-कालभेदेति । स्वमतेन भवनं सूपपद्यत इत्याह-अस्मन्मतेनेति । अनुवर्तमानस्यैकस्य वस्तुनोऽभावे न कस्यापि सर्वात्मकत्वं देशकालभेदेन प्रतिवस्तु भिन्नत्वादित्याह-न चेदेतदिति । दृग्गपीतदृग्णादिविद्वद्युगुणभेदान्न तदाधारभूतैका मृद्भवितुर्मर्ति, अश्मविक्रताग्नादिभेदाच्चैका पृथिवी पृथिवीजलानलाग्निादिभेदाद्विद्वद्युगुणभेदात् नैक द्रव्यम्, पृथिव्यादि- 30
समुदायस्यापि पृथिव्यादिभिन्नस्याभावात् वास्तव्यदेशाभ्यां परस्परं सम्बन्धासम्भवाच्च न द्रव्यभेदम्, तथा द्रव्यगुणकर्मणो भेदान्नैक सत्त्वमपीत्याह-एव नेत्यादिना । अन्यपदेश्यभचनादिति, व्यपदेशयोग्यतयैव वस्तुनो भवनात्, क्षणमात्रस्यापिवास्तुत्वं इति भावः । नानादेशकालमन्वयित्वभेदकस्य वस्तुनो न सम्भवति विरुद्धभांश्यासप्रसङ्गात्, प्रतिदेश प्रति-

घटो भवतीत्यादि युज्यते परतोऽपि कपालादिपाहुप्रीह्यादिभूतेः—घटभयान् परतोपि घट एव कपाला-
दिर्भवति, कपालादेरपि परतो यावच्छर्कराभवनात्, पाश्चादेरपि परतो ग्रीहादेर्भवनात्, तस्माद्घटादि-
सर्वात्मकमेव भवति । न चेदेतदियते—एव प्रकारं भवनम्, तत एव घटादिमर्यात्मकस्यैकस्य देशका-
ख्यपिनः सत्त्वस्याभावात्, त्वन्मतेनैव प्रत्येक सत्त्वस्य इतरेतरासत्त्वात्मकत्वात् कुतो भयन भवि-
५ तुर्घटादेः ? घट पटात्मना नास्ति पटोऽपि घटात्मनेति देशतः, कालतश्च प्राक् पश्चाद्वा न स एनेति
न पटोऽस्ति न वा घट इति प्रत्येक भिन्नत्वे भावानामभावात् को घट ? किं भवनम् ? ।

यथा तु यैः रूपादिभेदेन घटो देशभेदाद्यावन्निरुपाख्यश कालभेदेन च परमनिरुद्ध-
क्षणोत्पत्तिनिरुपाख्यशो भिद्यत इति सर्वभेदपर्यन्त भेद विधायापि विज्ञानमात्रमेवेति व्यव-
स्थाप्यते तैस्मदुपवर्णनवदेवाभिहित भवति, रूपादिपरस्परविविक्तत्वे तु तद्विज्ञानान्वयाभा-
१० वाद्दपरसादिभेदपरिकल्पनाभावस्तदशकल्पनाभावो निरुपाख्यत्वकल्पनाभाव इति विज्ञान-
मात्रता न भवति ।

यथा तु यैः रूपादीत्यादि यावदस्मदुपवर्णनवदेवाभिहित भवति । यैश्च धर्षयेते विज्ञानमात्रत्व
देशभेदाद्घटो भिद्यमानो रूपादिभेदेन भिद्यते यावन्निरुपाख्यश, कालभेदेन च भिद्यमानः परमनि-
रुद्धक्षणोत्पत्तिविनाशनिरुपाख्यशो भिद्यत इति, तैः सर्वभेदपर्यन्त भेद विधायापि विज्ञानमात्रमेव
१५ नायत् किञ्चिदिति व्यवस्थाप्यते यथा तु तद्व्यवस्थाप्यते तथाऽस्मदुपवर्णितमभिन्नमेक विज्ञान-
मित्युक्तं भवति, ततश्च रूपरसादिघटपटादिविश्वभेदात्मकत्वात्तस्य, रूपादे परस्परविविक्तत्वे तु तद्वि-
ज्ञानान्वयाभावाद्दपरसादिभेदपरिकल्पनाभावस्तदशकल्पनाभावो निरुपाख्यत्वकल्पनाभाव इति विज्ञा-
नमात्रता न भवति ।

अत्र कश्चिद् श्रूयतेऽपि विज्ञानमसत्, सर्वभावशून्यत्वादित्येतद्युक्तम्—

२० ज्ञानस्यापि त्वभावाभ्युपगमे रूपाद्यपलापवीजनिरूपणादिनिर्मूलत्वात् प्रत्यक्षादिविरोध,
तस्मादवश्यमात्मा ज्ञानस्वभाव एक सर्वभावव्यापी विपरिवर्तमानोऽवस्थित कारणमिति
सिद्धम्, अत एवोक्तम् रूपादीना तत्त्वात् ज्ञानस्वभावात्मावस्थाविशेषमात्रत्वात् सर्वत्र
सन्निपत्याराहुरादुपकारित्वेभ्यो हेतुभ्यः आत्मबुद्धीन्द्रियप्रकाशरूपघटौपधाहारादिषु ज्ञानवृत्ति-
र्भवतीत्येव विशेष ।

२५ एतद्य भिन्नं भिन्नमेव वस्त्वेवेति यमिति नैकस्य नागदेशवाख्यापिन सत्त्वमिति को वा घटस्त्वन वेत्याह—स्य मतेनै
वैति । विज्ञानमात्रवादिनो बौद्धा अपि मनुकविधयेव देशकालाभ्यां वाद्य वस्तु प्रतिरिप तो विज्ञानमात्रता व्यवस्थापयन्तीं
प्राह—यथा तिष्ठति । अस्मदुपवर्णनवदेवेति, रूपाद्योऽमूर्तसुहृत्समलज्जन्त एव क्षणभ्रमिप्रभावावबद्धगुणत्वप्र-
मान् परमाणु-यास्य तत उत्तरकाञ्चानानाप्रभेदवृथि यादिभेदस्थूलरूपा जायन्ते ते च रूपाद्यो रूपान्नाप रसमाद्य इत्येव
रूपणादिहृतात्मनानिरुक्त वाज्ज्ञानमेवेत्यम्भानिरुपवर्णितप्रकार इव तद्व्यवस्थाप्रकार इवशब्देन सूचितो भेदश्च तैर्ज्ञानं
३० क्षणिकमित्युच्यते अस्माभिः नित्यमेकमवधीरुच्यत इति भाव । रूपादीनामलज्जन्त वाहृतताप्रीकारे च तेषु विज्ञानस-
म्बन्धाभावाद्दपरसादिभेदपरमेव न स्यादिति रूपरसादिभेदपर्यन्त न विद्येतीति तदभाव एव स्यादतो रूपादीनां विज्ञानस्याकार-
विशेषवादिज्ञानाशकल्पना निरुपाख्यत्वकल्पना वा न सम्भवति ज्ञानेनैव हि सर्वं निरुपणीयम्, न ह्यसम्बन्धेन सेन तस्मि-
न्नापि वाक्यमिति रूपाद्यभाव एव ततश्च विज्ञानमात्रतापि न विद्येत्, रूपज्ञान रसज्ञानमित्येव रूपपरमनक्रियया निरूप्ये
विज्ञान निरुपणभावे कर्षं भवेदित्याह—रूपादे परस्परैति । विज्ञानमपि वा भूत् को दोष इत्यप्राह—ज्ञानस्यापीति ।

(ज्ञानस्यापीति) रूपादयो न सन्तीति यदपलापवीजं निरूपण तदपि नोक्तीति रूपादि प्रतिषेधो न सिद्ध्यति, प्रत्यक्षतश्च स्वातुभवेन रूपस्य निरूपणमुपलभ्यते प्रतिस्वम् । आदिप्रहणादि- स्वादेनप्राणस्पर्शनश्रवणानुभवा उपलभ्यन्तेऽतः प्रत्यक्षविरोधः, तदनुस्मरणदर्शनादेतुमानविरोधः, आदिप्रहणात्, अनुस्मरण हि स्वयमनुभूतस्वार्थस्य, नाननुभूतस्य । तस्मादयम्यमात्मो धानस्वभावो एकः सर्वभावव्यापी विपरिवर्तमानोऽवस्थितः कारणमिति सिद्धम् । अत एवोक्तवदित्यादि, एतस्मात् देवात्मव्याप्तिविपरिवृत्तिव्यवस्थितत्वाद्देतोरुक्तेन तुल्यमुच्यते, रूपादीना तत्रात्-रूपणात्मिकत्वात् ज्ञानस्वभावात्मावस्थाविशेषमात्रत्वात् । सर्वत्र-सर्वभागेषु एव विशेष तस्यैव कारणपदार्थस्योपकाररि- शेषेभ्योऽपरो द्रष्टव्य, सन्निलोपकारिणी बुद्धिरात्मन साक्षादव्यवहिता भावाना स्वपरिवर्तविशेषाणा- मुपभोगे, भोक्ता तु स्वयमेव स्वपरयोरारादिन्द्रियाणि करणत्वात्, दूरात् प्रकाशाद्योऽनुमाहकोऽ- इन्द्रियाणाम्, दवीयासस्तु रूपादयः दविष्टा घटादय, औपधान्यजनादीनीन्द्रियाणा पाटवजनेनादु- 16 पकार्योपकारित्वेन तदुपोद्बलकराश्चाऽऽहारा सर्वभावगतास्तु ज्ञानवृत्तिष्विति, अत आह-सर्वत्र सन्निल- पत्याराहूरादुपकारित्वेभ्यो हेतुभ्य आत्मबुद्धीन्द्रियप्रकाशरूपघटौपधाहारादिषु ज्ञानवृत्तिर्भवतीति ।

अत्र—

आह च पुरुष एवेदमित्यादि ।

आह चेति ज्ञापकमेतस्मिन्नर्थे पूर्वोक्तमेव जैनेर्दयमाणज्ञापकार्थमेकोऽहमनेकोऽप्यहमित्ती- 15 दिकम्, अतोऽपि लौकिकस्तदनुसारेणाह न स्वमद्विज्ञेति, पुरुष एवेदमित्यादि, एवेत्यन्वधारणं, भवितु- रन्यस्याभावात्, उक्तवत्तस्यैव च भवनात् । इदमिति दृश्यस्पृश्यदीन्द्रियगोचरं लिङ्गमस्य च निर्दि-

अथ न शक्त षास्वार्थस्वामावोऽप्यवसातु शक्यते विज्ञानामावे रूपादयो न सतीति निरूपणोपायमात्रात्, न वा स्पृष्टरि- सर्वानीन उपलम्भे सति तदभावो बलु शक्य, यथा हि बधिदृष्टान्तो मुक्तिनिर्वैल्युतो स्वयमनुभूयमानायां नाह गुणे ने वा तुष्णामीति भुवक्षतुपादेशवचनो भवति प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्, तद्वदिन्द्रियसन्निकर्षणं स्वयमुपलभमान एव रूपाद्यजगतं नाह 20 मुपलभे न च सोऽस्तीति नुबन् कथमुपादेशवचनं स्यादित्याप्येनाह-रूपादय इति । आदिप्रहणादिति, रूपादीना प्रादिप्रहणादित्यर्थे । प्रत्यक्षारीलत्रादिप्रहणादनुमानस्य प्रहणमित्याह-तदनुस्मरणेति । स्मरणसारादिना चातुमवनीय यद् ज्ञान तदपि न विनिश्चयानुस्मरणानुपपत्ते, तच्च स्वयमनुभूतस्यैव, नान्येनानुभूतस्येति सर्वभावव्यापी गानलक्षणे स्वै- स्मरणाद्येतानाचेतनतया विपरिवर्तमान एक आत्मा सकारण सिद्ध्यतीति भाव । एतस्मादेवेति, सर्वभावव्याप्तत्वे सति विपरिवर्तमानवदिव हेतोरित्यर्थे, रूपादयो रूपाणामात्मकत्वे सति ज्ञानस्वभावात्मावस्थाविशेषा एव । चेतनस्यैक्येन 25 भोग्यभोक्तृभोग्योपकरणदिना धर्मेनादर्शयति-सर्वत्रेति । सन्निलपत्येति, चेतनस्य स्वपरिवर्तविशेषाणामुपभोगे बुद्धि सन्निलोपकारिणी भवति, आ तरं साधनमिति भाव, भोक्ता चेतनस्याभवे, इन्द्रियाणि करणत्वाद्दारादुपकाररूपी प्रकाशादय इन्द्रियाण्येव विप्रकृत्योपकारका, रूपादयश्च तदपेक्षयाऽपि निप्रकृतान्तोऽपि घटादय, औपधानीनि चन्द्रियपाटवावस्थि- कानि आहाराद्योऽपीन्द्रियाणामुपोद्बलकरा इति विशेष इति भाव । तत्र प्रमाणमाह-आह चेति-पुरष एवेद सर्वं यदु- यथ मध्यम्, उतामृतचक्षेधानो यदनेनाविरोहति इति (ऋग्वेद० पुरुषसू०) पूर्णो ऋह शायरमिदं पुरषवादिन, आह- 30 ततानानुसारेण ज्ञापकं सूचयति-जैनेरिति, हे सोमि । एवोऽप्यह ज्ञापकमहमन्योऽप्यहमन्योऽप्यहमन्योऽप्यहमनेक- भूतमानमिदोऽप्यहमिति विधिविध्यात्ते वक्ष्यमाण शानस्मरन् बोध्यम् । पुरुष एवेदमिति एव व्याचष्ट-पुरुष एवेद- मित्यापीति, भवितुरिति, पुरषातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधात् पुरषोपदानमेव जगदित्यन्वयान् तस्यैव प्रावृत्तिवर्तनी- चेतानेतनरूपेण भवनादिति भाव । इदं-देव व्याहृतं प्रत्यक्षानुमानमस्य जगत् इत्याह-इदमिति । निश्चि-

इति, सर्वमित्येषाम्, तस्यैव सामान्यविशेषभेदप्रभेदान-लेऽपि सद्गृहीतं बुद्ध्या, इदं च देशतः प्रदर्शनमिदं सर्वमिति । कालतस्तु भूत भाव्यमिति अतीतानागतवर्तमानानां प्रदर्शनात्, भूतशब्दस्य वर्तमानातीतवाचित्वात्, उत-पश्य, प्रेक्षस्वैत्यर्थं, अमृततन्म्य-अक्षयतन्म्य ईजान-प्रमविता, स ह्यक्षयोऽजरोऽमर पुरुष, ज्ञानस्याविनाशित्वात्, सोऽभ्यतवमनुभवतीत्यर्थं । यद्योक्तम्-‘अक्षररस्स अणतभागो णिक्कुग्घाडिओ सघजीवाण (नदी पृष्ठे १९५-२) इति, तद्व्याख्यानिदर्शनञ्च-‘तपि यदि आवरिज्जिज्ज तेण जीवो अजीवय पावे’ (नन्दी १९५-२) ‘सुद्रुवि मेहसमुदए होइ पमा चदसुराण’ (नन्दी पृ १९५-२) इति । यदिति, यस्मात् कारणात्, अत्रेनातिरोहति, अद्यते बुद्ध्यतेऽद्यत इत्यत्र पुद्गलद्रव्य तेनैवात्मनाऽनाद्यनन्तशोऽपि विपरिर्चितत्वात्, तेनात्रेनासावतिरोहति वर्धते-उपचीयते, तत्स्वारूप्याद्बालक इव नवनीताहारेण, तेन ज्ञानक्रिययोरुपष्टम्भोपलम्भात्

10 करणकायविद्वेष्टश्च, यद्योक्त-‘अन्न वे प्राणा’ ‘अन्नमयो एव पुरुष,’ पुरि शयनात् पुरुष, तद्व्यस्यै तस्सर्गं घटते, अतिरोहति भृश रोहतीति ।

निश्चान्वत्—

अत एव सर्वत्वसिद्धिस्तस्य, तथा चाऽऽत्मा सत्त्व भूत पुरुष पुद्गलो जन्तु प्राणी जीव इत्याद्यभिरव्या घटन्ते मृदनुत्तीर्णघटपिठरादिवत् भवस्त्यर्थादिभ्यः सर्वस्यानुत्तरात्

15 यावदेव किञ्चिदुत्पद्यते विनश्यति व्यवस्थित वा तस्य सर्वस्यासत्तात्मा ।

अत एवेत्यादि, एतस्मादेव कारणात् सर्वत्वसिद्धिः तस्य-तत्त्वज्ञानस्वरूपस्य, तथा च पुनः सर्वत्वसम्प्रसिद्ध्या आत्माधारयाता, सततमसति गच्छति जानीते परिणमतीति चात्मा, सतो भावः सर्व स एव सन् भवति चेत्यर्थं, भूतस्तथा सदा भवतीति वा, पुरि शयनात् पुरुष शरीरे जगति वा स्वविज्जिमतविकल्पात्मके, पूरणद्रव्यनाद्य पुद्गल पुमास गिलतीति वा पुद्गल, जीवशरीरस्य

20 विभज्य भोक्तृभोज्यभावाद्बुद्धिहानिभ्यामुत्पत्तिविनाशाभ्या पूरणगलनाभ्यामित्यर्थः । जायते तैस्तैर्भावेरिति जन्तुः । पञ्चेन्द्रियमनोवाकायबलायुरुच्छ्वासनि श्वासारयदशप्राणधारणात् प्राणी जीव इति चोच्यते । इत्येवमाद्यभिरव्या सर्वत्वे सति घट ते तेन तेन धर्मेण व्यपदेशाविरोधात् । मृदनुत्तीर्ण-घटपिठरादिवत्, यथा मृदोऽनुत्तीर्णा घटपिठरादयो भवन्ति सति वर्धन्ते इत्यादिभ्यो भवत्याद्यर्थेभ्यो

प्रपञ्चप्रहृषाणं सर्वपदमिच्छाह-स्यमितीति । अक्षररस्स इति, न क्षरतीत्यक्षरं देवलज्ञानमयवा जीवस्य चेतनाभावो

25 ज्ञानपरिणामो वा अनुपयोगेऽप्यप्रच्यवनात् तच्च सर्वजीवानामन-तभागो जिलोद्घाटित । सोऽपि यथाक्रियते तेन जीवोऽ जीवत्व प्राप्तुयात् । तत्र दृष्टातरूपेणाह-सुद्रुवि, इद्रुपि मेघसमुदये भवति प्रभाचन्द्रसूर्ययो तद्वन्ति माय । तेनेति, नवनीताहारेणेत्यर्थं । अत एवेति, सात्त्विक्य जगत्कारणस्य पुरुषस्यैवोपपद्यते कारणादभेदात् कार्यजातस्य पुरुषस्य च षण्कारणत्वादित्यर्थं । अत एव स आत्मादिशब्द प्रोच्यते इत्याह-तथा चेति, सर्वत्वसिद्ध्या चेत्यर्थं । दृष्टातमाह-मृदनुत्तीर्णैति, मृजालपरिस्वगो । वर्तमाना घटपिठरादयो मृदभेदेन घटो मृद पिठरं मृदिलेव व्यपदिश्यते तथा घटादे

30 सत्त्वप्रकारकप्रमाथिवयताप्रयोजकस्वरुपत्वात्तच्चिन्तात्म्यम्, तेन सा प्रसारेण तस्यैव भवनात् घटनाद्य भवति क्षति वर्धते इत्याद्यर्थेभ्यो भाव सर्वे नोत्तरन्ति तस्मात्तद्वर्धते स एव भवतीति आत्मादिशब्दवाच्य इति भाव । एतदेवाह-याव देवेति, यत्त्वशब्द निर्वैकि सतो भाव इति, सद्रूपेण वर्तमानः सन् भवनधर्मैत्यर्थं । पुरुषशब्द निर्वैकि-पुरि शयनादिति, उद्गलशब्द इत्यत्रोक्ति-पूरणादिति, भ्याभ्य सर्वं धानवोऽस्त्वादीनामव नातिवर्तते, स आत्मादिवचना

नोत्तरन्ति, भनानुत्तरात् सर्वधातूना भवत्याद्यर्थत्वात्, एव ज्ञानस्वरूपं कर्ता भवत्यस्ति वर्तते ज्ञानस्वरूपभवनानुत्तरात्, अत आह—भ्रस्यर्थादिभ्यः सर्वस्यानुत्तरात्, अस्तिभनतिविद्यतिपद्यतिवर्ततय सन्निपातपद्मा सत्तार्थाः, भ्र्नादयश्च सर्वधातवस्तदर्थं नातिवर्तन्त इति, यावदेव किञ्चिदुत्पद्यते विनश्यति व्यवस्थित वा तस्य सर्वस्यासात्मा स्वरूप तत्त्वमित्यर्थं, इति पर्यायैः स्वरूपोपनयनम् ।

स्वान्तम्—

स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् कथमात्मनाऽऽत्मानं सृजत्युपसंहरति च, वध्यते मुच्यते च । न ह्यद्भुत्यग्र स्पृशति, नासिरात्मानं छिनत्तीत्येतच्चायुक्तम्, शक्तिभेदात् कारकभेदोपपत्तेः, तन्तुवायकोशकारकीटवच्च तदात्मका एवैते ससारविसर्गान्धमोक्षाः । यथा च 'सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गा प्रभवन्ते सरूपा', एवं पुरुष एवं सर्वम्, स एवोच्यते कालोऽपि ज्ञत्वात्, प्रकरणात् प्रकृति, रूपणान्नियमनान्नियति, स्वो भाव आत्मनैव स्येन रूपेण भवनात्स्वभावः । 10

(स्वात्मनीति) (ससारविसर्गान्धमोक्षा इति) यथा तन्तुवायकीटः स्वशरीरजयैव ङालया तन्तु प्रसारयत्युपसंहरति च, न चान्यत कुतश्चित्थाऽऽत्मन एव सहारविसर्गो । उक्तं हि—'यथोर्णनाभि सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोपधयः सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽऽक्षरात् सम्भवतीह निश्चम्' (मुण्ड १।१।७) इति । यथा वा 'यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गा सहस्रश प्रभवन्ते सरूपा (मुण्ड, २।१।१) इति । बन्धमोक्षानपि, यथा कोशकारकीटकः आत्मानं 15 वेष्टयति स्वशरीरविनिर्गतेन कोशेन पुनश्च तत्रैव प्रलीयते वश्चिच कोशक छिद्रीकृत्य निर्गच्छत्येवमात्मनो बन्धमोक्षौ नाच्यत इति । किञ्चान्यत्—यथा च सुदीप्तादित्यादि, अयमपि दृष्टान्तोऽभिखतत्त्वानतिवृत्त्याऽविरूपसम्भवात् पुरुषस्य तत्साधर्म्यप्रदर्शनार्थं, यथा स्वाह—यथा सुदीप्तात् पावकादित्यादि ।

यद्रूप पुरुष एव यावन्तो जगति प्रभवतिभवत्यतिधर्माणस्तेषां सर्वपरामात्मस्वरूप इत्याह—भ्र्नादयश्चेति । नन्वात्माऽऽत्मानमेव साधनात्तरनिरपेक्ष स्वयमेव सृजति वपसंहरति चेति न समवतुक्तिकम्, वस्तुत्वकरणवकर्मत्वानां परस्परविरोधानामेकत्र 20 विरोधादित्याह—स्वात्मनीति । न ह्यद्भुती स्वार्थं स्पृशति नाप्यस्ति स्वात्मानं छिनत्ति, तस्मात्तात्माऽऽत्मनाऽऽत्मानं सृजतीत्यादिसम्भव इति शक्यार्थं । समापत्ते—शक्तिभेदादिति, सिद्धत्वसाध्यत्वसाधनत्वादिलक्षणोपाप्यवच्छिन्नस्यात्मनो भेदेन कर्तृत्वाद्युपपत्ति, अत्र दृष्टात्माह—तन्तुवायेति, दृष्टात्वे शब्दमचेतनमूणनामेर्लाला न ह्यतातन्तुपरिणामकरणे न वा शब्दचेतन किन्तु चेतनापिष्ठितमचेतनमूणनाभिशरीरं सप्तस्य योनि, एव पुरुषशरीरं केशलोत्राम्, अत एवाऽऽत्मा शब्दस्वरूपोऽकर्ता, अवियोगहितस्तु अभिन्ननिमित्तोपादानकारणभूत परिणामाच्च पूर्वसिद्धोऽपि सनात्मा स्वयमात्मना विशेषेण विचरता 25 त्वना परिणमयत्तात्मानम् । अत्र प्रमाणमाह—यथोर्णनाभिरिति तथैव भूतयाने पुरुषात् सव निश्च सम्भवतीत्यर्थं । यथा सुदीप्तादिति, यथाहि बहोर्विकारा व्युत्पत्तेरिति विस्फुलिङ्गा न बहेरत्यन्त भिद्यते तद्रूपनिष्पन्नात्, नापि ततोऽत्यन्तमभिधा, बहेरिव परस्परव्याप्यत्वभावप्रसङ्गात्, तथा जीवात्मानोऽपि ब्रह्मविकारा न ब्रह्मणोऽत्यन्त भिद्यते, चिद्रूपत्वामावप्रसङ्गात्, नाप्यत्यन्त, न भिद्यते परस्परं व्याप्यत्वभावप्रसङ्गात्, तस्मात्कथञ्चिदेवो जीवात्मानमभेदश्च, जीवात्मानं प्रविभागप्रतिभासो बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तात्, आकाशाश्लेषे घटादिसम्भन्निमित्तान्, एवञ्च परमात्माच एव जीवोऽमेरिव विस्फुलिङ्ग 30 सत्र सत्यपि जीवेश्वरयोरेकान्निभावेऽवियदादिव्यवधानादीश्वरसमानधर्मत्व विद्यमानमपि तिरोहितम्, तस्युन परमेश्वरमभिधायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतत्वात्स्य तिमिरतिरस्कृतेन दृक्चक्षुरिचपधवीर्वादीश्वरप्रसादात् ससिद्धस्य कस्यपिदेवाविर्भवति न भ्यभावत एव सर्वेषां जन्तानाम्, एववेश्वरस्वरूपपरिज्ञानाद्बन्धस्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्ष इति 'यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गा सहस्रश प्रभवते स्रूपा । तथाऽक्षराद्विभिधा चौम्य । भावा प्रजायन्ते तत्र चैवापियति' इति श्रुतेर्भाव । एव च पुरुष-

एव तावत् पुरुष एव सर्वमित्युक्तम्, स एवोच्यते कालोऽपि इत्येतान्, कालनात् काल, कल सहयाने, फलन ज्ञान सरयानमित्यर्थः । यथा चाहुरेके 'काल पचति भूतानी'ति श्लोकः । प्रकरणात् प्रकृति, स एवेति वर्तते, सत्त्वरजस्तम स्वतत्त्वात् प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाद्गुणानाम'त्मस्वतत्त्वविकल्पनेन च श्लोकात् । प्रवृत्त इति प्रकृति । यदाहु - 'अजामेका लोहितशुक्रवृष्णा षड्ही प्रजाः सृजमाना १० सारूपा । अजो हेको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येता मुक्तभोगामजोऽयः' (श्वेताश्व ४।१।५) इति । रूपान्नात्रियमनान्नियति, रूपणाचक्षुषो विषयो रूपमेव न रसादयः, रसानाद्रसो रसनविषयो न रूपादय इत्यादिनियमनान्नियति । खो भाव आत्मनेव खेन रूपेण भवनात् स्वभाव 'क कण्टकाना'मित्यादि ।

येन यत्र यथा यस्माद्यदा यदर्थं प्रवर्तितव्यं तेन तत्र तथा तस्मात्तदा तदर्थञ्च प्रवृत्ति-
रन्तरञ्चैतस्य, स एव हीद सकल जगत् वृत्तमविवृत्तञ्च बहुधानक चेतनाचेतनसप्रभेदरूप-
१० मिति । आह च - 'तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य
बाह्यत' (ईशा० १-५) इति । स एवाहंन् बुद्धः ब्रह्मा विष्णु ईश्वर इति ।

(येनेति) येन-वेतुना च-क्षेत्रे यथा-येन प्रकारेण यस्मादाश्रयाद्भवतुन यत्र-यस्मिन्
काले यदर्थञ्च-यत्प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्तितव्यं तेन ता तथा तस्मात्तदा तदर्थञ्च प्रवृत्तिः, यथा
ज्ञानाऽऽप्तम सूपकार स्थान्या कुशलात्तन्दुलागात्रय मृदु विशदभोदन प्रयत्नपूर्वक क्षुद्रप्रशमनार्थञ्च
१० पचतीति, तत्तुन प्रवचन तदन्तरञ्चैतस्य, न ततो व्यतिरिक्त बहिर्भूतम्, स एव हीद, स एव पुरुषो
यस्मादिद सकल जगद्भूत-ताः प्रसृत नानामेदेन विवर्तमानम्, अविवृत्तञ्च तत्स्वरूपापरित्यागात्,
बहुधानक-बहुधानाश्रय, चेतनाचेतनसप्रभेदा रूपमस्येति चेतनाचेतनसप्रभेदरूप-अश्वेतन तरतिर्य-
तामरनारकादि तत्प्रभेदाश्च रूपमस्य, काष्ठकुड्यघटपटाद्यचेतनञ्च सप्रभेदमस्य रूपमिति, आह वेति,
जैनमतानुसारेणैवेत्यर्थं, तदेजति-चलति स्पन्दते, नैजति-न चलति न स्पन्दते, तद्दूरे-तिर्यग्लोकेऽप्यो
३० लोकेऽलोके च, तदुपान्तिके-तदेकस्मिन् प्रदेशे इत्यस्यष्टयादि तदन्तरस्य-घटपटादे सर्वस्य-यस्तुनः
साकारानाकारोपयोगलक्षणस्यात्मनस्तत्परिणतेरप्रतिपातात्, तदु सर्वस्यास्य बाह्यत-तस्यैवालोकेऽपि
सद्भावात्, सर्वस्यास्येति लोकागतभावनिर्देशात्तस्य बाह्यमलो न इति । अहंन् घोघने इत्यादे विशुद्धि-

स्यै सजनविसृजने कथमोजे चति स एव जगद्रूपेण परिणमत इति सिद्धमित्याह-यत्र तावदिति । स एव कालप्रकृति
नियतिलगावदिवा दबाध्य इत्याह-स एवोच्यते इति काल इति, काल पचति भूतानि काल चरते प्रजाः । काल
२५ भूषेणु आर्षति कालो हि इति श्रुतिः ॥ इति फारिना कालदिनो बोध्या प्रधानवादिस्मृत मयमाह-अजामेवामिति,
अनुपकारद परमेधरादुपनया ज्योति प्रमुखाया तेजोयश्लक्षणाया कृत्विषयस्य भूतमामस्य प्रकृतिभूतार्थं वर्तते, न
अनुपलक्षणाया विद्यावक्त्राभावाति श्याद्भ्रमाये निरूपितम् । रूपण हि नियमन तत्त्व नियमन इत्यत्राह-रूपणा
कथुप इति । क कण्टकानामिति, क कण्टकानां प्रकरोति तैदम्य निधिप्रतां वा मृगपक्षिणाथ । स्वभावात् सप्रभेद
प्रसृत न कानयारोऽस्ति कुल प्रयत्ना ॥ इति स्वभाववादिन कारिका विज्ञेया । प्रत्यक्षेणकालभावभेदेन सर्वविधा प्रकृति
३० सत्त्वं प्रत्यक्षात्प्रतेव न कथन त्तो व्यतिरिच्य प्रकृतिरनीति पुष्पकादनुपसहति-येनेति । इहा तमाह-ययेति,
प्रकृत्यस्य इति हेतुप्रदानम् स्थापयामिस्वाधारभूतक्षेत्रप्रदानम्, यस्मात्सिद्धार्थं बुद्ध्यादिसन्नेनोक्त मृदादिव्यवापदार्थं,
अनुपकारमिति यदवस्त प्रदानम् । बहिर्भूतवाभावे हेतुमाह-स एव हीदमिति । जैनमतानुसारेणैवेति, तदेजती
कारिभूतस्य जैनमतानुसारेणैवेति इत्याह-अहंमिति ।

प्रकर्षविशेषाद्देवता अपि स एव, अर्हति सकललोकातिशयपूजामित्यर्हन्, बुद्धवत् इति बुद्धः, वर्धना-
दृष्टत्वाद्वा वर्धमानो वा, व्याप्नोतीति विष्णु ज्ञानात्पतेन सर्वानर्थान्, ईशनादीश्वरः । एतेभ्यश्च
ज्ञानविशुद्ध्युक्तर्षभेदेभ्यस्तत्पर्यन्तप्राप्तेर्वावदहर्षपि भवतीति सम्भाव्यते तु प्रापत्वाद्वाहर्हन्त्यस्य सम्भाव-
नयोच्यते, शेषपदप्राप्तिस्तु सुलभैवेति । तामपि दुरापा सर्वज्ञायस्या परमविशुद्धा परमार्थाख्या स एव
प्राप्तुमर्हतीति । एव विधिविधिनयविकल्पः पुरुषवादः ॥

अथ नियतिवादः

अधुना नियतिवादो विधिविधिनयदर्शनाश्रयोऽभिधीयते—

सत्यम्, भवनकर्तुः स्वातन्त्र्यं न शक्यमपह्नोतुम्, भवनस्य क्रियात्वात्, या क्रिया
सा भवितुरेव घटादेः परमाण्वादेर्वा यथा पचिक्रिया पक्वरेव स्वतंत्रस्य, भवनमपि च क्रियात्वात्
भवित्रा विना न भवति पचिवत्, यत्तु स ज्ञ इति, सम्प्रधार्यमेतत्, सर्वज्ञस्यैव भवनाभ्युपगमे
दोषदर्शनात्, स यदि ज्ञः स्वतंत्रश्चेत्युभयगुणसम्पन्न इध्यते नात्मनोऽनर्थमापादयेत्, ज्ञत्वे
सति स्वतंत्रत्वात्, विद्वद्वाजवत् ।

(सत्यमिति) सत्य-युक्तेतदुच्यते त्वया, तन्न भवनस्वातंत्र्यमुपलभ्यमान पञ्चविध शक्यम-
पह्नोतुम्, किं कारणम् ? भवनस्य क्रियात्वात्, या क्रिया सा भवितुरेव घटादेः परमाण्वादेर्वा, यथा
पचिक्रिया पक्वरेव भवति स्वतंत्रस्य, भवनमपि च क्रिया क्रियात्वाद्भवित्रा विना न भवति, पचिवत्, 15
भवित्रा च कर्त्ता स्वतंत्र कर्त्तृत्वादेव न केनचिदसौ भाव्यते कार्यते क्रियते वा स्वातंत्र्यात् कर्त्तृत्वात् ।
यत्तु स ज्ञ इति, सम्प्रधार्यमेतत्, यत्पुनरुच्यते स्वातंत्र्यात् कर्त्ता ह एवेत्यवधार्य तत्र त्वया सहैतत्स-
म्प्रधार्य-विचार्यमस्ति, सर्वज्ञ एवेत्युक्तमित्यभिप्रायः । किं कारणमयुक्तम् ? सर्वज्ञस्यैव भवनाभ्युपगमे
दोषदर्शनात्, कर्त्तृत्वात् स्वातंत्र्यमस्ति, को चारयति । स यदि ज्ञः स्वतंत्रश्चेत्युभयगुणसम्पन्न इध्यते—
यदि ज्ञः स स्वतंत्रोऽपि स्वात्मान्नोऽनर्थमनिष्टमापादयेत्, ज्ञत्वे सति स्वतंत्रत्वात् । को दृष्टान्तः ? विद्व- 20
द्वाजवत्, यथा हि दैवपुरुषगतिज्ञो देशकालसहायसाधनसम्पन्न पराक्रमवान् राजा नात्मनोऽनर्थमनिष्ट
मरणपराजयादिकमापादयति, एवमसावपि नात्मनोऽनर्थमनिष्टमापादयेत्, दृष्टस्त्वयमनर्थोऽनिष्टो जन्म-
जरामरणरोगशीतोष्णादिः शारीरः, मानसश्च शोकभयविपादेर्ष्यासूयादिः, तस्मादयुक्तमस्य ज्ञत्वमिति ।

ज्ञानविशुद्धिविशेषाभिप्रायेण बुद्धमहादिभाववाति परमोत्कृष्टज्ञानविशेषापेक्षयाऽऽर्हत्सम्भवोऽपीत्याह-एतेभ्यश्चेति ।
आहर्हन्त्यस्य सम्भावना रूपमुक्तेस्त्याह-दु प्रापत्वादिति । शोषेति बुद्धत्वमहत्त्वादिप्राप्तिस्त्वित्यर्थं, सर्वज्ञतावस्था च 25
नान्येन प्राप्या किंत्वर्हतेत्याह-तामपीति । अथ नियतिवाद्रूपो विधिविधिनय पुरुषवाद प्रत्याख्यातुमुपतिष्ठत इत्याह-
अधुनेति । पुरुषवाद्युक्तं स्वाज्ञीहतां प्रकाशयति-भवनकर्त्तुरिति । भवनक्रियाया परानपेक्षप्रवृत्तिवृत्तिक्रमस्य स्वातंत्र्यं
यो भवति तस्याभ्युपगम्यत एव, स्वतंत्रकर्त्तृभावे क्रियाया एवानिर्पत्ते किन्तु भवनक्रियाया स्वतंत्रकर्त्तुः शत्वेऽस्माकं विषाद,
ज्ञस्य स्वतंत्रकर्त्तृत्वे स्वस्वार्थं प्रति कर्त्तृत्वानुपपत्तेरिति भावः । क्रिया स्वतंत्रकर्त्तृत्वा क्रियात्वादित्यत्रान्वयमाह-यथेति । व्यति-
रेकमाह-भवनमपि चेति । भविद्विरतरानपेक्षत्वमाह-कर्त्तृत्वादेवेति । अनभ्युपगतायमाह-यत्निति । अवघा- 30
यति, असौच्यत इत्यनेन सम्य-य । भविद्वि स्वतंत्रत्वेऽपि ज्ञत्वेऽनिष्टमापादयति-यदि ज्ञ इति । स्वतंत्रकर्त्ता चेतनो
नात्मानिष्टजनकः, ज्ञत्वे सति स्वतंत्रत्वात्, विद्वद्वाजवदित्यनुमानेननिष्टाजनकत्व तस्य प्राप्तम्, किन्तु तथा च दृश्यते शारीर-
मानसानिष्टोत्पत्तिदर्शनात् कर्त्तुं शक्यं युक्तमिति भावः । राज्ञो ज्ञत्व दर्शयति-दैवपुरुषेति । दैवगते पुरुषगते च वेत्तेत्यर्थः । न्यार्तं
३० न० ३०

एतच्च न, निद्रावदवस्थावृत्तेरस्वातज्यात्, आहितवेगवितटपातवत् । ननु तज्ज्ञत्याघ-
युक्तैव, अज्ञातत्वात्, युक्तत्वाभिमतत्वेऽपि चायमेव नियमः कर्त्रंतरत्वापादनाय ।

एतच्च न, निद्रावदवस्थावृत्तेरित्यादि, नैतदुपपद्यतेऽनर्थानिष्टापादानानुपपत्तिर्हस्यात्मन
इति, कस्मात् ? निद्रावदवस्थावृत्ते, निद्रावदवस्था निद्रावदवस्था तथा वृत्तिर्निद्रावदवस्थावृत्तिसत्त्वा
वृत्ते पुरुषसैवात्मातज्यात्, इत्यापि स्वरुतनिद्रावस्थावृत्तिवशादस्वातज्यम्, आहितवेगवितट-
पातवत्, यथा कश्चित् पुरुष स्वयमेव पूरितवेगस्य वेग निवर्त्तयितुमशक्तो वितटे पतति तथा स्वतत्र-
मपि ह्यपि तत्पर कारणमात्मनोऽनिष्टमार्थमापादयेत् को दोषः ? इति, अत्र कुतूहलद्वेषोप श्रूम-
ननु तज्ज्ञत्वेत्यादि, न-वेव त्वया निद्रावदवस्थावृत्तिवशादाहितवेगवितटपातवदवस्थास्वातज्यादनर्थानिष्टा-
पादनमिति श्रुत्वा तज्ज्ञत्वाद्युक्तवैषा समर्थ्यते, तेनानया पूरितवेगया शीघ्रगमनत्रियया वितटपातो
भविष्यतीत्यज्ञातत्वात्, ज्ञातत्वे वितटपात स्वतत्रस्य नोपपद्यत इति स एव दोषस्तस्मात्तदवस्थम-
युक्तत्वम् । युक्तत्वाभिमतत्वेऽपि चेत्त्यादि, यद्यपि स्वातज्यज्ञत्वाविनाभाविभयनबलोपवृद्धितमात्मनय-
त्वमेवास्य सर्वस्य मन्यसे तथापि चायमेव नियमः कर्त्रंतरत्वापादनाय, भवतीति धाक्यशेषः ।

यथ कृत्वा तद्भाव्यत इति चेदुच्यते—

भवति कर्त्ता ज्ञ एवावस्थाविशेषादचेतनोऽपीति कारणान्तरास्तित्वं भवतैव समर्थितम्,
ज्ञाज्ञस्वतत्रास्वतत्रस्वविपयनियतकर्तृकरणधिकरणकर्मादिनियतशक्तिदर्शनात् देवदत्तकाष्ठ-
स्थालीतन्दुलोदकादीना तन्नियमकारिणा कारणेनावश्यं भवितव्यम्, तेषा तथाभावान्यथा-
भावाभावादिति नियतिरेवैका कर्त्री ।

भवति कर्त्तृति प्रागभिहिताक्षरार्थन्याय तदीयमेवोच्चारयति यावदचेतनोऽपि भवतीति,
स्वयैव कारणान्तरास्तित्वमेव श्रुत्वा समर्थितं भवति किञ्चिदासामवस्थानां ज्ञाज्ञस्वतत्रास्वतत्रास्व-
विपयनियतकर्तृकरणधिकरणकर्मादिनियतशक्तिदर्शनादेवदत्तकाष्ठस्थालीतन्दुलोदकादीनाम्, तन्नियमकारि-
णा कारणेनावश्यं भवितव्यम्, कि कारणम् ? तेषा तथाभावान्यथाभावाभावात्, देवदत्तोऽधिभ्रय
णोदकसेचनत दुलाऽऽवपनैधोपकषणादिव्यापारस्वातज्य एव नियतो न ज्वलनसम्भवनवारणविच्छेदादि-

तस्य दर्शयति-देशकालेति । पुरुषवर्षी समाचते-एतच्च नैति । आत्मनोऽनर्थमनिष्टं नापादयेदिति यदुक्तं तत्सर्वम् ।
निद्रावस्थायात्मात्मनः सत्त्वादेव स्वातज्यस्य तदानीमभावादानिष्टमन्यापादयतीत्याह-निद्रावदिति । तत्र दधान्तं सङ्गमयति-
यद्येति । नियतिवाचाह-नचित्ति, अनर्थप्रमत्तविज्ञानाभावात्तस्य ज्ञत्वं न युज्यते इति भावः । यदि तु भवन स्वतत्रत्वे
इति ज्ञत्वेन साहाविनाभावि मन्यसेऽयं चात्मनयमेव ऽगत् तथापि कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरपि श्रवाहात्वयोरैव नियामकत्वमि-
हाह-यथापीति । इ एव चेतनोऽपि भवत्यचेतनोऽपीति चेतनाचेतनाद्यवस्थासु कारणान्तरास्तित्वं समर्थितमेव न हि
कारणान्तरस्यतिरेकेण कदाचिच्चेतनतया कदाचिच्चाचेतनतया भवन तस्योपपद्यत इत्याशयेनाह-न्ययैवेति । सोऽपि सत्त्वं
देवदत्तारि केपुविज्ञानापादेषु नियमेन स्वतत्र केपुविज्ञान नियमेन स्वतत्रस्वस्थाऽशोऽपि करणादि स्वन्यापारेषु स्वतत्रोऽयत्र
चास्तत्रो नियत इत्याह-ज्ञायेति । तथा च इत्याहत्वे न नियमकारिणी किं तु तत्रान्येन केनचिन्नियमकारिणा भवितव्य
मिति भावः । कर्त्तारिणा स्वविक्रये प्रहोरेयविक्रयेभ्यो निवृत्तेषु नियामकमावश्यकमित्याशयेनाह-तेषा तथाभावेति ।
कारणान्तरं स्वन्यापारेषु सामान्यं तथाभावः, स्वन्यापारविपर्यये धाक्यर-यथाभाव तयोरभावप्रसङ्गं कस्यचिन्नियामकत्वाभाव
इत्यर्थः । एतदर्थमाह-देवदत्त इति । अस्माद्धेतोरिति । तथाभावान्यथाभावाभावादेतोर्देवत्तादिभावानां प्रोक्तो यो

व्यापारस्वातन्त्र्ये, एव तेषामपि काष्ठादीनां करणादिस्वव्यापारविषयस्वातन्त्र्यनियमः तथाभावः, तेषा-
मेव कारणानां स्वव्यापारविपरीतशक्तिः परस्परतोऽन्यथाभावः, तयोस्तथाभावान्यथाभावयोरभावात्,
अभावप्रसङ्गादिति यावत्, दृष्टौ चेमौ तथाभावान्यथाभावौ, तस्मान्नियतत्वान्नियमकारिकारणापेक्षनि-
यमावेव भावाभावौ, तच्च कारण नान्यदतो भवितुमर्हति नियतेरित्यत आह—इति नियतिरेवैका कर्त्रा ।
इतिशब्दो हेतुर्थे, अस्माद्धेतोर्नियमकारिकारणाविनाभावाद्भावनियमस्य नियतिरेवैका कर्त्रात्यस्तु 5
निर्दोषा कल्पना ।

कथं ? यस्मात्—

न हि तस्या कदाचित्कथञ्चित्तर्यानुरूपमेकत्व व्याघाति, ज्ञानात्मैककारणवादे पृथि-
व्याद्यचेतन न कारणानुरूपम् । आह च—‘ प्राप्तव्यो नियतिबले’त्यादि, (सू० श्रु० १
अ० १ उ० २) । 10

(न हीति) अस्ति च व्याघातावस्थासु चतसृष्वपि कल्पितासु, कारणपूर्वत्वाभ्युपगमात्
कार्याणाम्, न हि नियतेर्नियममात्रस्य कर्त्रो भावानां सारूप्यवैरूप्यभेदेऽपि व्याघातोऽस्ति, कदाचि-
दिति, अवस्थान्तरेऽपि, कथञ्चिदिति प्रकारान्तरेणापि, तस्मात् कारणैकत्वेऽपि वैरूप्यदोषपरिहारसम-
र्थत्वान्नियतिकारणकल्पना श्रेयसीति, आह चेति, जिनवचनोपजीविनमेतदपि ज्ञापक पूर्ववत्, प्राप्तव्यो
नियतिबलेत्यादि, कृतेऽपि यत्र कार्यविपत्तिदर्शनादकृतेऽपि नियमात्सम्पत्तिदर्शनात् कार्यस्य कारणानुरूप- 15
पशुणस्तद्वैरूप्यविरोधपरिहारसमर्थोऽस्ति ।

किमयमेव गुणोऽन्योऽप्यस्ति वा ? अस्तीत्युच्यते, कतमोऽसौ ? अयन्नप्रतिपाद्यतागुणः, स च
मूर्त्तामूर्त्तौद्युक्तविरुद्धधर्मापत्तिपरिहारेणेति तद्दर्शयति—

न च मूर्त्तामूर्त्तचेतनाचेतनत्वादिवस्तुनो यत्नप्रतिपाद्यमस्ति, उभयथा तथा तथा प्रवि-
भक्ताप्रविभक्तसर्वार्थयाथातथ्यस्यापनैकरूपत्वान्नियतेः । 20

नियमस्तस्य नियामकमन्तरेणासम्भवात्तन्नियमकारी य सैव नियति कर्त्राद्युच्यते इति भावः । तस्या एकत्वकल्पनार्थं दोषा
भावमाह—न हीति । ज्ञानात्मकपुरषस्यैकस्यैव कर्तृत्वे कथञ्चिचेतनदृष्टेर्ज्ञानात्मकतया सारूप्येऽपि पृथिव्याद्यचेतनदृष्टेरसम्भव
एव स्यात्, सात्त्विकमावात्त कार्यानुरूप हि कारण भवति कार्यस्याचेतनत्वे कारणमप्यचेतन स्यात्, कारणस्य चैतन्ये वा
कार्यमपि चैतन्येव भवेत्, एतस्य व्याघातोऽस्ति पुरुषवादे । नियतिकर्तृपक्षे तु तस्या नियममात्रपूर्वत्वात् भावसारूप्यवैरूप्ये
अपेक्षिते, अतो नियतेरेकत्वे दोषामात्र एवेति न नानात्वं तस्या इति भावः । व्याघातावस्थास्त्विति, परस्परविरोधिनीषु 25
जाभस्त्रप्रसृप्तितुरीयाख्यासु चतसृष्ववस्थास्त्वित्यर्थः । अत्र वादे प्रमाणमादर्शयतीत्याह—आह चेतीति । इदमपि ज्ञापक
जिनवचनानुसार्येव, सववादानां तस्यैव मूलभूतत्वादित्याह—जिनवचनेति । ‘प्राप्तव्यो नियतिबलाश्रयेण दोऽर्थं सोऽवश्यं
भवति कृत्वा गुणोऽगुणो वा । भूतानां महति कृतेऽपि हि प्रयत्ने नाभाव्य भवति न भाविनोऽस्ति नाश ॥’ पूर्णा कारिका,
अस्या सङ्क्षेपार्थमाह—कृतेऽपीति, महति प्रयत्ने कृतेऽपि फलानुरूपत्तिदर्शनादित्यर्थः । अकृतेऽपीति प्रयत्नन्यतिरेके-
णापि नियतिबलात् कार्यसम्पत्तिदर्शनादित्यर्थः । तथा च नियत्यागीकारे कार्यं कारणानुरूपमित्येव गुण सम्पद्यते कारणवैरूप्या- 30
पत्तिरुक्षणविरोधोऽपि परिहृतो भवतीत्याह—कार्यस्येति । गुणातरमप्यत्र सम्भवतीत्याह—किमयमिति । पुरुषस्यैव
कारणत्वे तस्यामूर्त्तत्वेन पृथिव्यादिगूर्त्तरक्षणं कार्यं ततो न भवेत्, मूर्त्तस्यामूर्त्तौपादानताविरोधात्, नियतिकारणत्वे सोऽपि
विरोध परिहृतो भवति, तथा च यत्नमन्तरेणैव मूर्त्तत्वस्य प्रतिपाद्यता सम्पत्तित्ययत्नप्रतिपाद्यत्व गुणोऽप्यस्तीत्याह—अयत्नेति ।
तमेव गुणं प्रदर्शयति—न चेति । यत्नानां मूर्त्तत्वममूर्त्तत्व चतनत्वमचेतनत्व सत्त्वत्व स्थूलत्व च पुरुषवादिन इवास्माक

न च मूर्त्तामूर्त्तत्वादि यावद्यज्ञप्रतिपाद्यमस्तीति, तत्रोपपत्ति उभयथा तथातथाप्रविभक्ते-
 ल्यादि यावन्नियतेः, तेन तेन प्रकारेण—तथातथा मूर्त्तत्वेनामूर्त्तत्वेन चेतनत्वेनाचेतात्वेन सौक्ष्म्येण
 सौल्येन च ऐश्वर्येण क्षरित्रेण चेत्वादिना प्रविभक्तानामर्थानां सर्वं वस्तु ज्ञेय सदर्श इत्यादिना चाप्रवि-
 भक्तानां सर्वेषामर्थानां यथातथाभावो याथातथ्य तेन याथातथ्येन तस्य तस्यार्थस्य सर्वस्य नियतस्य
 नियमेन तिष्ठत प्रयोजकत्व हेतुकर्तृक स्थापन तच्चैकरूपमेव सर्वत्र तस्या नियतेः, तस्माद्धेतोस्तथा-
 तथाप्रविभक्ताप्रविभक्तसर्वार्थयाथातथ्यस्थापनैकरूपत्वात् नियतेर्नेदानीं नियमनमात्रैकव्यापाराया नियते-
 र्हेतुत्वप्रतिपादनाय यज्ञः कश्चिदाश्च्येय ।

प्रयत्नसाध्येष्वर्थेषु कृतकेष्वपि च तद्विषयक्रियाफलस्य तथानियतेर्व्यापिता नियतिका
 रणत्वस्य ।

(प्रयत्नेति) स्वान्तत नियतिनियद्धत्वात् सर्वभावाना क्रियाक्रियाफलयोरनियम इति, तन्न
 भवति, तद्विषयस्य—घटादिविषयस्य मृत्पिण्डदण्डचक्रादिसाधनस्य प्रयत्नसाध्यस्य घटात्मनिर्घृत्तिरूपस्य
 क्रियाफलस्य तेन प्रकारेण नियते नियतिरेवात्र कारणमिति ।

इदानीं तस्या नियते स्वरूप चिन्त्यते—

किन्तावत्तेषामेव भावाना प्रतिस्व भिन्ना नियतिरुतामेदा सा? परमार्थतोऽभेदाऽसौ
 कारणं जगतः, मेदबुद्ध्युत्पत्तावपि परमार्थतोऽभेदात्, बालादिभेदपुरुषत्ववत् ।

(किमिति) किं तावत्तेषामेव भावाना स्व स्व रूप प्रति प्रतिभाव भिन्ना नियतिरुच्यते ?
 उवाभेदा सेत्यत्र परमार्थतोऽभेदाऽसौ कारणं जगत, नास्या भेद इत्यभेदा । कस्मात् ? मेदबुद्ध्युत्प-
 त्तावपि परमार्थतोऽभेदात् । अथवा कोऽसौ भेदो नाम नियतेरपि, क्रियाक्रियासाध्यार्थस्वरूपत्वा-
 द्भावाना नियमस्येति । चेतनाचेतनत्वादिसुबुद्ध्युत्पत्तौ सत्या परमार्थतो नियतिरित्येवाभिन्नत्वाद्भेदा,
 मेदबुद्धिस्तु तद्विकल्पमात्रभावापेक्षा । किमिव ? बालादिभेदपुरुषत्ववत्, यथा बाल्यकौमार्यौवनम-
 ध्यमावस्थामेदबुद्ध्युत्पत्तावपि पुरुषत्वमभिन्नमेव नियतिरपि क्रियाविषयफलभेदबुद्ध्यादिभेदेष्वभिन्नेति ।

न महता प्रयत्नेन प्रतिपाद्य भवतीति भाव । तत्रोपपत्तिमाह—तत्रोपपत्तिरिति । उभयथेति मूर्त्तामूर्त्तत्वादि तेन तेन
 प्रकारेणैतत् । स्वयमिति, सर्वं वस्तु ज्ञेय सत् सर्वं इत्येवमप्रविभक्तानां पदार्थानामित्यर्थ । तथा तथेति, प्रविभक्ता
 नामप्रविभक्तानां सर्वेषां वस्तुनां स्वरूपेण स्थितानां तेन तेन प्रकारेण व्यवस्थापने समर्था एकरूपापि नियतिरिति भाव ।
 25 घटोपभेदक्रियतिनिबद्धत्वे क्रियाक्रियाफलदिव्यवस्था कथं भवेत्, क्रियापि क्रियाफल क्रियाकर्म क्रिया कृतो न भवेत्,
 नियतेरितिष्टत्वादित्याशङ्क्ये—स्वान्ततमिति । मृत्पिण्डचक्रादय एव क्रियाविषया घटादय एव क्रियाफलमिति तेनैव
 प्रयत्नेन नियते सरवाधान्यवस्था तस्यान्तेन तेनैव प्रकारेण व्याप्तत्वादित्युत्तरयति—तद्विषयस्येति । इदानीमिति,
 नियतिरेवैका कर्त्रीलक्ष्यैर्गद केवलार्थ, अपरानपेक्षा नियतिरेव कर्त्रिति भाव, तस्मादत्र तत्स्वरूप विविच्यते सा एका प्रति
 वस्तु अनेका वेति बोध्यम् । नियति परमार्थतोऽभिन्ना भेदबुद्ध्युत्पत्तावपि परमार्थतोऽभेदात्, बालादिभेदपुरुषत्ववत्,
 30 बालापवस्थामेदेषु पुरुषत्वस्यैकरवात्स्य पुरुषो यथा वस्तुतोऽभिन्न, तथैव क्रियेय तद्विषयोऽय, तत्फलमिदमिति भेदबुद्ध्युत्प-
 तावपि नियतेर्भेदाभावादित्याह—भेदबुद्ध्युत्पत्तावपीति । क्रियाक्रियासाध्यवस्तुस्वरूपाया नियते कोऽसौ भेद, चेतना-
 चेतनत्वादिभेदपुत्रौ सत्यामद्वैतिसारूपाया नियतेरभेदात्, भेदबुद्धिरपि विकल्पबुद्धिविषयभेदाभितत्वादेवेत्याह—अथ वेति ।

आह—

कथं परमार्थतो नास्ति भेदो भेदबुद्ध्याभासभावेऽस्याः ? अथवा परमार्थतस्तु भेद एवास्तु सत्यप्यभेदबुद्ध्याभासभावे ? इति, कथं परमार्थतोऽभेदा ? अभेदबुद्ध्याभासभावेऽप्यभेदाभ्यनुज्ञानात्, कथमभेदः ? भेदबुद्ध्याभासभेदेऽप्यभेदाभ्यनुज्ञानादेव । द्विधापि चाभेदस्याभ्यनुज्ञानादेवाभेदा सेति गृह्यताम्, व्यवच्छिन्नस्थाणुपुरूपत्ववत् ।

(कथमिति) कथं परमार्थतो नास्ति भेदो भेदबुद्ध्याभासभावेऽस्याः ? दृश्यते हि भेदबुद्ध्याभासभाव, किञ्चित् क्रिया साध्य किञ्चिन्नेति, किञ्चित्स्वत एव किञ्चित् परत इति, अथवा परमार्थतस्तु भेद एवास्तु सत्यप्यभेदबुद्ध्याभासभावे इति । आचार्यो द्विधापि चोदिते परिहारमाह—कथमित्यादि, यदि भेदोऽभिमतस्तत्र कथं परमार्थतोऽभेदा ? भेदबुद्ध्याभासभावेऽपि अभेदाभ्यनुज्ञानात् तथैव भेदवदाभासतेऽभेद एवेति । अथाभेद इष्टः कथमभेदः ? अभेदबुद्ध्याभासभावेऽप्यभेदाभ्यनुज्ञानादेव । यद्येकान्तबुद्धिस्त्वन्मते परमार्थविषयत्वे तदा तदाभासा द्विधापि चाभेदस्याभ्यनुज्ञानादेवाभेदा सेति गृह्यताम् । किमिव ? व्यवच्छिन्नस्थाणुपुरूपत्ववत्, परमार्थतः स्थाणुरेव वा पुरूप एवेति व्यवच्छिन्ने वस्तुनि यथोद्भूतासामान्यस्याभेदस्य दर्शनादभेद एव सर्वनियतिषु क्रियाक्रियाफलरूपास्त्विति ।

सा पुनर्नियतिभेदाभेदरूपा कस्मादिति सकारण स्वरूपनिरूपणमस्याः उच्यते—

सा च नियतिरसा च, इह च स्वर्गादिषु च तथानियतेरासन्नानासन्ना च, तस्या एव तदतदासन्नानासन्नानावस्थद्रव्यदेशादिप्रतिबन्धभेदात्, मेघगर्भवत्, 'तस्मान्नाभाविभावो न च भाविनाशः' इति ।

सा चेत्यादि, सा च नियतिः सैव, सर्वनियतिषु तस्या एवाविशेषात् । असा च, क्रियाक्रियाफलनियत्यादिवैलक्षण्यात् । आसन्ना, प्रत्यक्षोपलभ्येत्वर्थेषु प्रत्यासत्त्या नियतत्वात् । अनासन्ना, 20 कार्यानुमानागमगम्येषु दूरत्वात्, इह च स्वर्गादिषु च तथा नियतेरासन्नानासन्ना च । किं कारण ? तस्या एव तदतदासन्नानासन्नानावस्थद्रव्यदेशादिप्रतिबन्धभेदात्—सा चासा चासन्ना चानासन्ना च

ननु कथं नियतेभेदबुद्धिविषयभावमापन्त्या अपि वस्तुतो भेदो नास्ति इत्याशङ्कते—कथमिति । भेदबुद्धिविषयत्वेऽप्यभेदबुद्धिविषयत्वादेव भेदो नास्ति इत्याशङ्कते—कथमिति । भेदबुद्धिविषयत्वात्सत्य भेद एवास्त्वित्याह—अथ वेति । द्विषयबुद्धिविषयत्वेऽप्यभेदरूपत्वमेव तस्या भ्यवस्थापयति—कथमिति । भेदबुद्धिविषयतामादर्शयति—दृश्यते हीति । भेद- 25 बुद्ध्या तस्या भेदेऽभेद कथमित्याशङ्कते—यदि भेद इति । उत्तरमाचष्टे—अभेदबुद्धीति । त्वथैवाभिभवैव भेदवदाभासत इति परमार्थतोऽभेदाभ्यनुज्ञानादित्यर्थः, यदि नियतिभेदबुद्धिविषयत्वाद् तस्या अभेद, कथं किञ्च भेद एव स्यादित्याशङ्कते—अथाभेद इति । अभेदबुद्धिविषयमताया सत्त्वादेव इत्युपरयति—अभेदेवेति । द्विधापीति—भेदबुद्धिविषयत्वेऽभेदबुद्धिविषयत्वेऽपि चाभेदस्याभ्यनुज्ञानादेवाभेदा नियतिरित्यर्थः । अन्त्यरूपमितिणये सत्यपि वस्तुनि ऊर्ध्वतासामान्यत्वस्यैव दर्शनात् पुरुषत्वस्याश्रयभेदे सत्यपि यथा तदभिन्न तथा नियतिरपीति इत्याह—तदुत्थापयति—किमिति । सा नियतिः 30 त्रिविक्रियाफलादिभेदेऽपि नियतेरनुवर्तनानामिच्छा, इयं क्रियानियतिर्न परानियतिरियं परानियतिर्न त्रिविक्रियानियतिरित्येवं विलक्षणत्वाद् मिशापि, तथा प्रत्यक्षयोगमा पठादय आतया एव प्रत्यक्षीभवतीति नियमादासन्नरूप भेदस्याय स्वर्गादय प्रतिबन्धादिज्ञानापेक्षामयोदिष्टिगम्या इति बहुप्रयत्नगम्यत्वेनानासन्नापीत्याह—सा च नियतिरिति । अथ हेतुमाह—तस्या एवेति, इत्येदं चालमात्रा केचिदभिन्नरूपा केचिदभिन्नरूपा केचिदासन्ना केचिदनासन्ना इति ज्ञानादस्या,

नानान्यथा येषां ते तद्वत्तदासन्नानासन्नानानावस्त्रद्रव्यदेशादयः, ते प्रतिघट्टाया एव नियतेर्भेदात्, द्रव्यदेशादित्वेनेत्यादिप्रहणान् कालभावाभ्याञ्च । सैव नियतिर्द्रव्यतो घटरूपेण सा भवति, पटरूपेणासा, घटांतरस्यासन्नाऽऽकारप्रत्यासत्या, पटाकारेणाप्रत्यासन्ना । क्षेत्रतो यास्मिंश्चक्रमूर्धनि क्रियते तस्मिन्नेव, यत्र वा भूप्रदेशे तिष्ठति प्रीवादिदेशे या तत्रैव नान्यत्रेति, कालतो यावत्कालेन निर्वर्त्तते यावन्त काल वा तिष्ठति सा कालनियति, भावतो यैवर्गे कृष्णादिभिर्ब्रथा भवति तथैवेति नियतिरेव द्रव्यदेशादिप्रतिघट्टभेदाद्भ्रुविरचना नियत्येकत्वेऽपि, किमिव ? मेघगर्भवत्, यथा मेघा गर्भं गृह्णन्तो यादृक् यावच्च जल गृह्णन्ति यथा च तादृक् तावत्तथैव विसृजन्ति द्रव्यत, क्षेत्रतो यत्र गृह्णन्ति देशे तत्रैव विसृजन्ति, कालतो मार्गशिरो मासे गृहीत वैशाखे विसृजन्तीत्यादि, भावतो यथा गृहीत क्षारमधुरादि तथैव विसृजन्ति सत्त्वौषधिवनस्पतिशोषोपपोकरादीति । तदुपसहरति—‘नाभाविभावो न च भाविभाव’ इति, प्राक्त्वेन घृत्तेन गतार्थम् ।

स्यामतमय नियम कालात् कालस्य क्रमारयत्वाच्च पूर्वोत्तरादिकालक्रमनियतपरिणामस्वाङ्गावानामिति एतन्न—

न कालादय विचित्रो नियम, वर्षारान्नादिव्यपि क्वचिदनियतप्रवृत्ते, दृश्यते ह्यङ्कुरकिसलयपत्रपुष्पफलगर्भप्रसवादिव्यभिचारो वनस्पतिसत्त्वादिना स्वतः प्रयोगतश्च । न च स्वभावात्, बालादिकाल एव युवतादियुगपदभावे भेदक्रमनियतान्म्योत्पत्तिस्थितिच्युतिदर्शनात्, तत्तथा नियतिवस्तु, तदनभ्युपगमे सर्वाविधेके अवस्थास्वभावाद्यभावाद्भ्युपगमविरोधस्ते जायते, तद्धि नियमो न नियतेरन्यतोऽवतिष्ठते ।

(नेति) न कालादय विचित्रो नियम, कस्मात् ? वर्षारान्नादिव्यपि क्वचिदनियतप्रवृत्ते, दृश्यते ह्यङ्कुरकिसलयपत्रपुष्पफलगर्भप्रसवादिव्यभिचारो वनस्पत्यादीना सत्त्वानाञ्च स्वतः प्रयोगतश्च— वर्षाशरद्धेन तश्शिशिरस्य तनिदाघेषु स्वपरिणामकालेष्वप्रवृत्तिदर्शनादस्मालेषु च क्वचित् प्रवृत्तिदर्शनात् । यद्यपि मन्येत स्वभावादिति तत्र च स्वभावादित्यादि यावद्भ्युपगमविरोधः, वनस्पतिसत्त्वादेशात्स्यौमारयौवनस्यविरावस्थाः, सर्वोऽसायस्य स्वो भाव स्वभाव इति, अतो बालादिकाल एव

अतस्त्वप्रतिबद्धाया अपि नियतेर्नानारूपत्वमिति भावः । इत्यदशकालभावेनियते प्रतिबन्ध घटनाश्रय निदर्शयति—सैव नियतिरिति, यथा घट् स्वद्रव्यक्षेत्रमात्रभावे सन्, परद्रव्यक्षेत्रकालमावैरसन्, तथा तत्प्रतिबद्ध नियतिरपि, एव स्वद्रव्यादिभिर्घने यथाऽऽसन्न परद्रव्याभिरनासन्नस्वथा तत्प्रतिबद्धनियतिरपीति भावः । मेघगर्भलक्षणघट्टात् सद्गमयति—यथा मेघा इति । प्राणुपरवर्षितक्षेत्रसमानार्थकारिणां दशयति—नाभासीति । ननु भावानां ये विशिष्टपरिणामनियमा वृष्यकृत् प्रविभणन्ते विशिष्टशालसम्बन्धवशेन भवन्ति, कालेन हि कारणशक्त्योऽनुज्ञाता सयो जनयन्ति कार्यमभिव्यञ्जयन्ति वा तथा जानानामभिव्यपना वा नियतकालमवस्थान, कालकृतशक्तिप्रयोगार्थं विनाशकानां सामर्थ्याद्भावानां विनाशोऽपीति सर्वे भावनियमा कालकृता एवेलाशङ्कते—स्यामतमिति । कालकृतत्वाभ्युपगमे व्यभिचारप्रदर्शनेनापाकरोति—न कालादयमिति । स्वभावनिमित्तकत्वमाशङ्क्य निराकरोति—न चेति । तत्तथेति, तत्—तस्याकारणात्, तथा—दृग्गतां सृष्टिस्थितिप्रत्यावस्थानां धान्यकौमार्यादीनां वा भेदक्रमनियमेन नियतिरेव तत्र नियामिका न स्वभाव इति भावः । तदनभ्युपगमे—नियतिनियतत्वानभ्युपगमे सत्त्वाविधेके—सर्वाणामवस्थानां सादृश्ये स्वभावस्य नियामकत्वे हि वस्तुत्वतो तत्सम्भारानां सर्वैकप्रति घट्टाद्येन सर्वा अवस्थान्तरस्वभावभूता युगपज्जायेत न च जायत इति स्वाभाव एव स्यादिति मूल एव इत्याशङ्कतः प्रत्ययन इति भावः । स्वो भाव इति, स्वकीयो भाव इत्यर्थः, तथा च स्वस्य सद्भावे स्वभावस्यापि

भेदाभेदेऽविरोध]

युवताद्यवस्था युगपरस्युर्न च भवन्ति, तस्माद्वालकाल एव युवादि युगपदभावे भेदक्रमेण नियतानां मासाभेदावस्थानामुत्पत्तेः स्थितेश्च्युतेश्च दर्शनात् स्वभावः कारणम्, किं तर्हि ? नियतिरेव कारणम्-भ्युपगम इत्यम् । तथा तु-तेन हेतुना तेन प्रकारेण दृष्टोत्पत्त्याद्यवस्थाभेदक्रमनियमेन, तत्तथा नियतिवस्तु, तदत्र भ्युपगमे सर्वाविवेके-सर्वावस्थानामविवेकेऽभ्युपगम्यमाने स्वभावाद्यभ्युपगमे सति, ता अवस्था न स्युः । न वाऽवस्थारूपाः स्वभावाः, न स्युर्वेदवत्तादेर्वाल्याद्याः सुप्ताद्या वा । ततोऽवस्था- 5 स्वभावाद्यभावाद्भ्युपगत एव स्वभावो न स्यात् । ततोऽभ्युपगमविरोधस्ते जायते स्वभावचादिनः । आदिग्रहणात्तदवस्थासहवर्तिनः पाण्याद्यवयवस्वभावस्य रूपादिवाह्यगुणस्वभावस्य पदुजडताद्यान्तरगुणस्वभावस्य वाऽभावाद्यभ्युपगमविरोधः । अथवाऽऽदिग्रहणात् कालस्यापि पूर्वोक्तन्यायेन युगपदभावेन वाऽभावाद्यभ्युपगमविरोधः कालकारणिनोऽपि । तस्मादिदं प्राप्तभ्युपगन्तुम्-तद्धि नियमो न नियतेरन्यतोऽवतिष्ठत इति । 10

तस्या एव नियतेरेकत्वानेकत्वविरोधपरिहारार्थं दृष्टान्तमाह—

यथा लोक एकत्व एव पर्यताद्याकारावग्रहो भिद्यते यथा वा ज्ञानमेकत्वेऽप्यनेकबोध्याकार भवति, अन्यथा घटपटाद्याकारमन्तरेण ज्ञानात्मलाभाभावात्, एवं भेदाभेदरूपेण नियतिः । तथा नियमात्मकत्वात् सा नियतिर्ब्रह्मिहिरित्येकस्मिन् वस्तुन्येका मूलादिभेदे च भिन्नाऽङ्कुरादिर्भवति । 15

(पथेति) यथा लोक इत्येकत्व एव पर्यताद्याकारावग्रह—एक एव लोक सरित्समुद्रमहीध्रमाभारामादिभिराकारैरवगृह्यमाणो भिद्यते, एव भेदाभेदरूपेण नियतिः, एतद्वाह्य निदर्शनम् । आन्तरन्तु यथा ज्ञानमेकत्वेऽप्यनेकबोध्याकार भवति, किं कारणं ? अन्यथा घटपटाद्याकारमन्तरेण ज्ञानात्मलाभाभावात् । एतस्योदाहृतस्यार्थस्य भेदाभेदस्वरूपभावनेयमुच्यते-तथा नियमात्मकत्वादित्यावि यावदङ्कुरादिर्भवतीति, सा नियतिर्ब्रह्मिहिरित्येकस्मिन् वस्तुन्येका मूलादिभेदे चाङ्कुर इत्येवं भिन्ना अङ्कुरकिसल- 20 यप्रकाण्डादित्याद्यवस्थाभेदाङ्गिज्ञा, रूपरसादिभेदाद्य भिन्ना ।

अनेकस्मिंश्च पृथिव्यम्भुतेजोवाय्वादिस्वरूपेऽर्थे पृथिव्यादीनामेव तन्नावापत्तेर्ब्रह्मिहिरित्येकत्वाद्भेदा । तथातयाऽनियतार्थवशादनियतिकारणत्वं, दृष्टं हि प्रसवादिचैकृतं नरति-

सद्भावत् सर्वा अवस्था युगपरस्यु न तु क्रमेण तस्मात्प्रकारणमिति भावः । एकदैकस्यैकस्या एवावस्थाया स्वभावेऽभ्युपगम्यमाने दण्माह-न स्युरिति । श्वस्यस्वभाववरीत्यत्रादिपदमाहानाह-आदिग्रहणादिति । तदवस्थेति-वाल्याद्य- 25 बन्धेत्यर्थः । यद्वाऽऽदिग्रहेण कालस्य ग्रहणमित्याह-अथ चेति । युगपदभावेनेति, सद्दैकस्वभावस्यैव एककालस्यैव वा सम्भवेन वाप्रान्तादिगणनावस्थाप्रयोचस्वभावानां कालानां वा युगपदभावेन तासामवस्थानामभावादित्यभिप्राय प्रतिपादितः । मनु नियते सद्सदा मन्त्र्यगारस्यानाम्प्रत्ययवैक्येनैकत्वमकत्व विरुद्धमित्यस्य परिहारार्थमाह-यथेति । अत्रमन्त्रानेकत्वस्य साधारणमनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपात सम्महान् पुष्पशानं घटज्ञान पदज्ञानमिति भावः । ज्ञानमन्त्रिणोऽन्तरेणोपपद्यते इत्यवश्य विवदसात्प्य ज्ञानस्यातीतमभ्यु, नहि बुद्ध्यारूढेन रूपेण विना 3 प्रमाणदिव्यद्वारा घटते, तस्मान्नानाकारमपि ज्ञानमित्याशयमाह-यथा चा ज्ञानमिति । नियतिरेकाऽपि सती भिन्ना भवति, एतेकाऽपि सतीका भवति यथा शिविसिद्धिज्ञानलानिगपनेकेन भीरेरेकस्यैव पृथिवीपरिणामस्योत्पत्तिदर्शनादत एक एवनेरे भवति, नानेक एको भवतीति न निदम, तथा च तथाऽनियतार्थवशाद्य नियति कारणमित्याशयत्वे-अनेकस्मिंश्चेति,

रश्चा ह्यति चेत् । अत्रापि तथानियतिप्रशेनैव प्रसयादिधर्मव्यतिक्रमो वस्तुस्वभावव्यतिक्रम-
क्षोपलभ्यते ।

(अनेकस्मिञ्चेति) अनेकस्मिञ्च पृथिव्यन्मुतेजोवाप्यादिस्वरूपेऽर्थे पृथिव्यादीनामेव तद्भा-

चापत्तेर्ग्रीहिरित्येकत्वादभेदा, एकापि सती भिन्ना, अनेकाऽपि सत्यभिन्ना तथातयाऽनियतार्थवशात्—
१० द्रव्यदेशकालभावानामुत्पात्ताविष्वनियमदर्शनादनियतिकारणत्वम्, दृष्ट हि प्रसवादिवैकृतम्, आदिप्रद-
णात् निलयाऽऽहारक्रियामकृतिवैकृतापि नरतिरश्चा विपर्ययेण सरयाकृतिवर्णावयवादिजन्मानि प्रासा-
रण्यध्वजलक्षलजन्मना तच्चारिणाञ्च वसत्यावि विपर्यय, जमक्ष्यमक्षित्व रोपक्षमादिशीलविपर्यय,
पलितस्यैवोत्पत्तिरित्याद्यवस्थाविपर्यय इत्येवमादिवैकृतदर्शनात् न नियतिरेव कारणमिति चेन्नैत्युच्यते—
अत्रापि तथानियतिवशेनेत्यादि वाच्यव्यतिक्रम उपलभ्यत इति, अत्रापि तादृशी नियतिरेव कारण-
१० मिति, विज्ञायत न केवल प्रसवादिधर्मव्यतिक्रम एव, किं तर्हि ? वस्तुस्वभावव्यतिक्रमश्च ।

नियतिप्रशादेव किञ्चित्सदसाध्य, असदसाध्य, असत्साध्य सत्साध्यञ्च प्रतिपद्यते,
सदपि चाकाश भूगन्धरदनभिभज सलिलसेचनेन सन्तमसस्थघटवत्प्रदीपेन चासाध्यम् ।

(नियतीति) नियतिवशादेव किञ्चित् सदसाध्यमित्यादिचतुर्भङ्गी स्फुटार्थत्वात् विप्रियते,
सा चोद्दिष्टा निर्देश्यमाणा च । तथा च पुरुषो नियतेरेव तथावृत्तत्वात्तत्साध्यासाध्यत्वे प्रतिपद्यते ।

१५ तत्र सदसाध्यत्वे निर्देशन—सदपि चाकाश भूगन्धरदनभिभवम्, नास्याभिभवोऽस्तीत्यनभिभव
सलिलसेचनेन न साध्यमित्यर्थ, तथा सन्तमसस्थघटवत् प्रदीपादिना चासाध्यम्, किं तत् ? आका-
शादि, सत्त्वात् साध्य भूगन्धरदिति प्राप्तेऽप्यसाध्यमेव ।

वन्ध्यापुत्रादि असदसाध्यम्, इदन्तु नियतिवशादेवासत्त्वात्, नियत्यैव नासत् साध्य-
तामर्हति, साधनाविष्टक्रियासाध्यत्वात्साध्यानाम्, क्रिया हि साधनेषु वर्तमाना सन्तमर्थ
२० साध्यमाविशति प्रत्यर्थनियतत्वात् साधनानुपङ्गस्य, साध्याभावाच्च सा किमाविशतु ? ।

(वन्धयेति,) इदन्तु स्त्रीपुंसयोगादवध्यापुत्रवत् साध्यमिति प्राप्ते तद्व्यवस्थाविपरितनियत्या
वन्ध्यापुत्रादि असाध्यमेव, नियतिवशादेवासत्त्वात्, तत्र नियत्या मत्, नियत्यैव नासत्साध्यतामर्हति ।

वन्धयेति, भौमान्तरिक्षाद्युत्पात्तादिषु द्रव्यक्षेत्रकालभावाना व्यतिक्रमदर्शनात्, नियतिकारणत्वे तु व्यतिक्रमो न भवेदेव,
तस्मात् नियति कारणमिति भाव । अनियममेव दर्शयति—दृष्ट हीति नास्ति नियतेरकारणत्वम्, अतःतात्पर्यसम्भवे प्रथमाधीनो
२५ तयाभवननियमादेव भावात्, न केवल धर्मवैपरित्येव, किं तु केचित् स्वभावेनापि अन्वया भवन्ति तथाविधनियतिवत्त्वादि
रूपपरयति—अत्रापीति । तमेव व्यतिक्रम व्युत्पादयति—नियतिवशादेवेति सदि साध्य इष्ट यथा युक्तिश्च एव घटो भवति,
तथा नियते, तथा विधिनियतेरेव च सदपि गगनमसाध्य भवतीत्याह—सदपि चाकाशमिति । व्यतिरेकनिर्देशनाह—
भूगन्धरदिति, यथा भुवि सन्नेव गन्धो नल्लेवेनाभिभूयते—साध्यते, यथा वा अणुकारे विद्यमान एव घट प्रदीपेनाग्निभू-
वत्—अभिभूयते न तथाऽऽकारमिति नियतवैधियमिति भाव । एवमेव नियतिवैधियेणैव पुरुषो देवदत्तारि स्वरूपतोऽ-
३० साधोऽपि सन् वाच्यकैमारदिना पाष्यायवचकरूपादिवाह्यगुणपद्वज्जटापातारुणलसाभवेन साध्यमपि भवतीत्यासयनाह—
तथा च पुरुष इति, आकाश साध्य सत्त्वाद्गुणध्वदिलनुमानेनाकाशस्य साध्यत्वे प्राप्तेऽपि तथाविधनियतरेवासाध्यत्वमि-
त्याह—आकाशादीति । द्वितीयभ्रममाह—वन्धयेति । स्त्रीपुंसयोगादवध्यायां यथा पुत्र साध्यते तथा वन्ध्यापुत्रोऽपि
अप्यतः प्रात किं तु स्त्रीपुंसयोगात् पुत्रो भवतीति व्यवस्थाविरोधिनियत्या स असाध्य एव, वन्ध्यायां नियतिवशादेव

किं कारणं ? साधनाविष्टक्रियासाध्यत्वात्साध्यानाम्, साधनाविष्टायाः क्रियायास्तत्रावेशामावः, तत्साधनानां साधनशक्तिशून्यत्वात्, तस्माद्बन्ध्यापुत्रादीनामसाध्यत्वं स्त्रीपुंसयोगक्रिययाऽप्यसाध्यत्वेन नियतत्वात् । साध्यार्थाभावे च साधनानां साधनत्वाभाव इति तद्दर्शयति-क्रिया हीत्यादि, हिशब्दो यस्मादर्थे, यस्मात् क्रियासाधनेषु काष्ठाविषु घृतेमाना सन्तमर्थे साध्य विच्छेद्यतन्दुलपरिणामात्मकमोदनाविकमर्थमाविशति, प्रत्यर्थनियतत्वात्-ज्वलनाद्युपविधानार्थेषु प्रत्येक नियतत्वात् काष्ठाविसाध-
नानुपपन्नस्य । साध्याभावाद्बन्ध्यासुतादेः सा स्त्रीपुसम्प्रयोगक्रिया किमाविशतु ? तस्मात्तद्विपरीतनियत्यसाध्य बन्ध्यापुत्रादि ।

इदं पुनरसत्साध्यं घटादि, यद्यसत् कथं साध्यं सपुष्पवत् ? उक्तासदसाध्यविकल्पानतिवृत्तेश्चेति, नैष दोषः, सतोऽन्यदसदित्यतोऽन्यत्र विधानप्रतिषेधाश्रयणात्, प्राक् तथाऽवृत्तं तत्काले व्यक्त्या नियतं साध्यम् ।

इदं पुनरित्यादि, असत् साध्यं घटादि, इतर आह-यद्यसत् कथं साध्यं सपुष्पवत्, उक्तासदसाध्यविकल्पानतिवृत्तेश्चेति, अत्रोच्यते-नैष दोषः, सतोऽन्यदसदित्यतोऽन्यत्र विधानप्रतिषेधपक्षाश्रयणाद्बन्ध्यार्थविकल्पत्वान्नियतेरसत्त्वाभावादित्यत आह-प्राक् तथाऽवृत्त-तेन घटत्वप्रकारेणावृत्तसच्छब्दस्य वृत्तर्यत्वात्, 'अस्तिभयतिविद्यतिपद्यतिवर्त्ततय' सन्निपातपट्टा. सत्तार्था ' इति वचनादसदित्यवृत्तमित्यर्थः, प्राक्-सृष्टिपण्डाद्यवस्थानकाले, तत्काले व्यक्त्या नियतं साध्यम्, आदिप्रहणात्
पटकटादीति । एतत्कालभेदेनोपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां नियतम् ।

इदमन्यत् सततोपलब्धिनियतमेव सत् यष्टिसाधनवदजुत्वेन साध्यते मृद्भव्यमूर्च्छादित्यक्रमापाद्यघटत्वेन वा, ऊर्द्धादित्वं घटत्वञ्च भेदेनैव वा सत्साध्यम् । अथवा भेदेनैव सत्साध्यम्, यद्बुद्धैव साध्यते न क्रियया, पुरुषादि किन्तु विद्यमान अवस्थापरिग्रहपनयनेन ।

(इदमन्यदिति) इदमन्यत्सततोपलब्धिनियतमित्यादि, इदञ्च सदाऽऽप्यकृत्नियति सत् 2
साध्यमित्यमित्यन्वयः, किन्तत् ? यष्टिसाधनवदजुत्वेन, यष्टिर्हि विद्यमानैरेवाप्यथैः सदाऽऽप्यक्ता संस्थानविशेषेण साध्यते सती साध्यते-ऋजूक्रियते, इदमन्यत् सततोपलब्ध्यमेव सत्साध्यं मृद्भव्य-

साध्यात्, नियतत्वात्सतोऽसाध्यत्वमित्याह-इदन्त्यति । कृतो नियत्याऽसाध्यमिदमित्याह-साधनाविष्टेति, सव्यापारान्ति साध्यानि सदेव धर्मैर्माविर्य साधयन्ति, बन्ध्यापुत्रश्च च साधनत्वेनाभिमतेषु साध्यसाधनसमर्थक्रियाया अभावात्तस्यासाध्यत्वम्, नियत्या बन्ध्यापुत्रस्यैवात्पत्वात् कृतं साधनक्रियाऽऽविशतीति भावः । तृतीयं भङ्गमाश्रयति-इव पुनरिति, सृष्टिपण्डादावप्यत्र घट साधनेः साध्यं भवति, तथानियतेरिति भावः । न-व-वृत्तैरेव नियत्या यदसत् तच्च साध्यम्, साधनाविष्टाया क्रियाया अतस्त्रावेशासम्भवादिति, अतोऽमत् सपुष्पवदसाध्यमेव, तथा चायं भङ्गो द्वितीयभङ्गात्तिरिक्त इत्याशङ्कते-यद्यसदिति । सृष्टिपण्डकाले पटत्वप्रकारेणासत्-आवृतो पटोऽधुना प्रकारात् गत इति साध्यतामाभिमर्शत्वाद्-प्राक् तथेति । अतदित्यनेन सत्तास्त्विति न विवक्षितो येन सपुष्पवदसत् कथं साध्यमित्याशङ्कते, किन्तु सतोऽन्यदसदिति विवक्षितं, नियतत्वादो हि इत्याश्रयनभेदेस्त-मते सद्भावो नास्त्येवात्, पूर्वदासपक्ष एवाश्रयणीय इति पूर्वं प्रकारतरेण विद्यमान कारणैरधुना 30
ऽभिध्ययन इत्येवासाध्यमिति भङ्गस्याप्य इत्याशयेनाह-सतोऽन्यदिति । सच्छब्दस्येति, असदित्यत्र सच्छब्दो लयः । अयं सत्साध्यमिति अर्थे भङ्गमाह-इदमन्यदिति, यष्टीति, यष्टिर्हि पूर्वकारान्तरेण सत्त्वात्कारान्तरेण ऋज्वारिना
३० न० ३१

मूर्द्धादित्वन्मापाद्यघटत्वेन । पूर्वस्मिन्नुदाहरणे मनागाकृत्यतरभेदेन, इह त्वत्यन्तभिन्नाकारभेदेनेति विशेष, तद्दर्शयताह—ऊर्द्धादित्व घटत्वञ्च भेदेनैव वा सत्साध्यमिति । अथवा भेदेनैव सत्साध्यमि-
दक्षायदिति वक्षते, यदुद्धौव साध्यते न क्रियया परिस्पन्दारिभकया, किन्तु विद्यमान पुरपादि
ध्वस्यापरिग्रहापनयनेन—तद्विषयसशयविपर्ययपरिग्रहापनयनेन । नात्र किञ्चिन्निर्वर्त्तते पुरुपादि, कि-
५ विद्यमानमेवानुपल-धमुपल-ध्या माध्यते, एषा नियतिज्ञानरूपेति पूर्वविलक्षणा ।

एतासा त्रियणा तत्साध्यानाञ्च नियतिकृतत्वप्रतिपादनार्थमाह—

एतच्च साध्यमानमप्यन्यविषयक्रियाविलक्षणयानयैव क्रियया साध्यते, एतस्याश्चैता-
न्येव कारकाणीति साध्यसाधनार्थनियति । एवञ्चार्थगतप्रतिविशिष्टसाध्यसाधननियमाभिव्य-
क्तनियतिस्थितेरेव कारणगुणपूर्वकता कार्यस्य प्रतिपद्य कारकान्तरसमवस्थितितुल्यतायामपि

१० क्रियासमवस्थित्या सह नियतिप्रसिद्धेरेव पुरुपस्तथा प्रतिपद्य प्रत्यर्थं कारकाणि प्रयुक्ते, तानि
च यथाप्रयोगनियम स्वे स्वे विषये नियतानि नैकविमर्दप्रवृत्तानि परस्परनियतानुग्रहोद्भावन-
वृत्तानि स्वविषयक्रियाप्रसाध्यमर्थमभिनिर्वर्त्तयन्ति, तेषा वृत्तिस्तानि तत्फलञ्च सर्वं नियतमेव,
सतो नियतिरेव सर्वस्य कारणम्, न तु तदुपायसिद्धेरन्यथा तत्सिद्धिरस्ति ।

एतच्च साध्यमानमित्यादि, ओदनविषयेय पचित्रिया घटादिविषयक्रियाविलक्षणा,

१६ एतदौदनादि साध्यमानमप्यन्यविषयगमनादिक्रियाविलक्षणयाऽनयैव पचित्रियया साध्यते नाययेति
क्रियानियत्या साध्यते, एतस्याश्च पचिक्रियाया एतान्येव काष्ठादीनि कारकाणि, न मृत्पिण्डदण्डा-
दीनीति साध्यसाधनार्थनियति । एवमित्यादि, एतच्च कृत्वा यथा अर्थगतप्रतिविशिष्टसाध्यसाधन-
नियमाभिव्यक्त्याया नियते स्थिति—व्यवस्था, तस्या—स्थितेर्हेतो कारणगुणपूर्वकतामनुमानप्रसिद्धा
कार्यस्य प्रतिपद्य—बुद्ध्या कारकातरसमवस्थितितुल्यतायामपि—दण्डादिकारकातराणा साध्यनिर्वर्त्त-

२० नसमवस्थितेरुल्यतायामपि सत्या पचित्रियासमवस्थित्या सह नियतिप्रसिद्धेरेव यथात् पुरुपस्तथा
प्रतिपद्य प्रत्यर्थं कारकाणि प्रयुक्ते, यथा स्वसाध्यार्थोऽयमित्यर्थ । तानि च कारकाणि नियतानि
तस्या एव नियताया त्रियाया यथाप्रयोगनियम—पौव प्रयोगनियम इति, स्वे स्वे विषये—देशकाल-

साध्यते, मृत्पिण्ड एवोर्द्धावाकारादिक्रमेण घटीभवति उदाहरणद्वयप्रदर्शने हेतुमाह—पूर्वस्मिन्निति । ऋतुत्वादयो न
रज्ज्वादिदोऽत्यन्तभिन्ना स्थासकौशुद्ररूपतादयस्तु मृदोऽत्यन्त भिन्नाभारा इति नेद । प्रकारातरेणाऽऽभ्रभादशक्ति-

२५ अथ वेति एव विद्यमान एव पुरुपादि चेतसो विषयातरव्यासोद्रेन ज्ञानविषय सन् सम्प्रति ज्ञानविषयता नीत इति सन्
साध्यमुच्यते न तु त्रियया पुरुपोऽवस्थासु तथीयासु वाचिन् परिशुष्य वाचिश्च विनिशुष्य साध्यते, अत एषा नियतिज्ञानरूप
त्वात् पूर्वतो विरहणेति भाव । अथोदिताना कार्यकारणाना नियतिप्रयोज्यत्व समर्थयति—एतच्चेति, ओदनादि पचिक्रि-
यैव साध्यम् मान्यया, सा च पचिक्रिया घटासाधनक्रियाविलक्षणा, पचिक्रियायाश्चोपकारकाणि कारकाणि काष्ठादीन्येव
न मृत्पिण्डदण्डादीनीत्येव साध्यसाधनभावनियम स नियतिनियम एव, अत एव पुरुष चरणपूर्वकत्व कार्यस्यानुमान
३० सोऽवुप्य दण्डादि साध्यसाधनसमर्थस्य सद्भावोऽपि ओदनसाधनसमाया पचित्रियां तयाविधिनियत्या विज्ञाय प्रयुक्ते इत्याह—
ओदनविषयेति । कारकाप्यपि नियतिबन्धेनैव स्वे स्वे विषये यथाप्रयोगनियम परस्परानुग्रहविधायीनि परानुपमर्दनेन प्रव-
रन्त इत्याह—तानि च कारकाणीति । तथाविधनियमि-तरेण ओदनादीना सिद्धिरित्याह—न स्थिति । सिद्धिरूपमाह—

त्रिदिष्टे प्रयुक्तानीत्यर्थः, नैकविमर्दप्रवृत्तानि नैकमप्याहृत्यान्वोऽवापेक्षेण व्यापारेण प्रवृत्तानि परस्परा-
पेक्ष नियत परस्पराणुग्रहसुद्धानयन्ति प्रवर्तन्तेऽत उच्यते-परस्परनियतानुग्रहोद्भावनवृत्तानीति, स्ववि-
षयक्रियया प्रमाध्यमर्थमभिनिर्वर्तयन्ति, तेषां वृत्तिः विषयः तानि वत्फलञ्च सर्वं नियतमेव,
ततो नियतिरेव सर्वस्य कारणम्, न तु तदुपायसिद्धेरन्यथा तत्सिद्धिरस्ति-काष्ठज्वलनादिसाधन-
पचिक्रियानिर्वर्तनस्यौत्पन्नस्य न दण्डचक्रभ्रमणादिमाधनात्सिद्धिर्न वा घटाद्यर्थस्य काष्ठज्वलनादि-
साध्यताऽस्तीति ।

वा सिद्धिस्तर्हीति चेत् ? उच्यते—

सिद्धिर्हि नियमेनानुद्गतानां रूपादीनां साङ्गत्वेन स्थितानां स्वनियतेरेवाऽभिव्यक्तिर्जनि-
र्या, तत्र मिथ्याभिमान इदं मया कृतमिति पुरुषस्य । तच्च स च तानि च नियतेरेव प्रवर्तन्ते,
तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः सिद्धयसिद्धोश्च व्यभिचारदर्शनात्, तथा च दृश्यन्ते क्रियाणां विपत्तयोऽ-
प्रवृत्तयश्चातस्तत् कृतमपि पूर्वनियतिस्थत्वादकृतम्, विनष्टमप्यविनष्टं तथानियत्योत्तरकारणं
कपालादित्वेनावस्थितत्वात् ।

सिद्धिर्हीत्यादि, नियमेनोक्तलक्षणेनानुद्गतानां-अनभिव्यक्तव्यापाराणां वीजावस्थायामङ्कुरा-
दित्वेन रूपादीनां सम्मूर्च्छितानां साङ्गत्वेन-समुदेत्य स्थितानां स्वनियतेरेवाभिव्यक्तिः-वर्णाकृत्यादिनि-
यत्या जनिर्वा पूर्वमनभिव्यक्तानामभिव्यक्ति मा सिद्धिरित्युच्यते, तत्र-तस्मिन्, मिथ्याभिमान 15
इदं मया कृतमिति पुरुषस्य । आह-किं कारणं मिथ्याभिमानो ननु मया कृतो घट इति ? तत्क्रियाऽवि-
नाभावात् सिद्धजन्मत्वादृतस्य युक्तोऽभिमान इत्यत्रोच्यते तच्च स चेत्यादि, तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः सिद्ध-
सिद्धोश्च व्यभिचारदर्शनात्, तच्च-कार्यं घटादि, स च-कर्ता कुलालः, तानि च-कारकाणि दण्डा-
दीनि, नियतेरेव प्रवर्तन्ते, तथा तस्य चिकीर्षा वदाचिद्भवति कदाचिन्न, चिकीर्षुर्प्यालस्यादिभिः
प्रवर्तते न वा, प्रवृत्तोऽप्यकृत्यैव घट विनिवर्ततेऽन्यद्वा करोति, विज्ञो वास्य भवति, तथाऽन्यकारका-
प्यपि वाच्यानि । तच्च कार्यं कदाचित् सिद्धयति कदाचिन्न, अन्यार्थप्रवृत्तावभ्यत् सिद्धयेत्, न वा
सिद्धयेत् । तथा च दृश्यन्ते क्रियाणां विपत्तयोऽप्रवृत्तयश्चेति लोकप्रसिद्ध व्यभिचार दर्शयति । अतस्तत्

सिद्धिर्हीति, कारणत्वेनाभ्युपगते वस्तुनि अभिव्यक्तमज्ञानप्रतीकान्तरपूरणाल कार्यत्वेनाभ्युपगतम् वस्तुनो विद्यमानस्यैव
तथाविधतामप्रीत्यापारान्तरं प्रवर्तनमभिव्यक्तिरित्युच्यते, तथाविधनियतेरेव तथाभावनियते, तथाविध नियतिवचिष्य
मज्ञानानेन पुन मया कृतमिदमिति मिथ्या प्रतिपद्यत इति भावः । ननु मया कृतमिदमित्यभिमानस्य कथं सिद्ध्यात्वम्, 25
दृश्यते हि पुष्पक्रियया सह घटादुत्पत्तिरिति भावः, तस्मात्प्रत्य मिथ्याभिमान इत्यादाहते-आहेति । कार्यकारककर्तृणां
सर्ववामैव नियतयोः प्रवृत्तत्वं न तु एतत् इत्युत्तरयति-तच्च स चेति । ननु कथं नियतेरेव कारणत्वमित्यत्र-तथा
तस्येति, एते हि कदाचिदेव चिकीर्षति । तद्यदा, चिकीर्षुर्पि कदाचिदेव प्रवर्तते इति । प्रवृत्तं प्रति चिकीर्षो कारणम्,
तत्सत्त्वेऽपि प्रवृत्तभावात्, प्रवृत्तोऽपि व्यापारादिना कार्यमदृश्येन विनिवर्तते, अनिवर्तमानोऽपि गति विधे कार्यसिद्धेरर्थमि-
वारात् पुष्पादे कारणत्वम्, एतत्कारणवृत्तानामपि प्रतिपत्तयदिना कार्यजननतया व्यभिचारो विज्ञेय, तथा कार्यमपि 30
कारणकारकमन्वयापेक्षेऽपि कदाचिदेव तिष्ठति, अन्वयात् प्रवृत्तेन कारणत्वेणपरस्परैव तिद्धे कस्याप्यतिद्धां दर्शनात् कारक-
प्रवृत्तैव वायु तिष्ठत्येवैव नियतोऽस्ति, तस्मात् सर्वं नियतिर्द्वैतकमेवैति भावः । तत्र च ज्ञात व्यभिचारयथापि क्वचित् कारणे
कृतमिदमिति लोकप्रतीकान्तराणि । कारणत्वं किं नु नियतेरेव, तथा पूर्वमेव तथाव्यवस्थापितत्वात्, तथा विनष्टमपि
कारणविनष्टमेव नियतं प्रधात् कपालादिबनेव घटादेर्भ्यन्वयापित्वादि-अतस्तदिति । विनाशे नियतेरेवैव

कृतमपि लोचप्रतीत्या पूर्वनियतित्वाद्दृष्ट-पूर्वमेव नियत्या तथासितत्वात्, विनष्टमप्यविनष्ट तथा नियतोत्तरकाल कपालादिवेनावस्थितत्वात्, कपालादिवेनेव घटस्य विनाशात् ।

एवन्तु विनश्येत्, यदि प्रविशीर्णस्ता नापद्यते सरविषाणवदत्यन्ताभावी भवेन्न वा विनश्येत् घटत्वेनेव तिष्ठेत्, न त्वेवम्, तस्मान्नाविनाश, लक्षणतो ह्यन्यथाभावो विनाशः,

5 स च नियतेरलक्ष्यत्वात्, एवमुत्पत्तिरपि ।

एवन्तु विनश्येदित्यादि, यदि प्रविशीर्णः-विशीर्णमाणो विशीर्णो वा, हां-नियतिं कपालादिब्रह्मापत्तिरूपघटविनाशा नापद्यते सरविषाणवदत्यन्ताभावी भवेन्न वा विनश्येत्, घटत्वेनेव तिष्ठेत् ततो न विनश्येत्, न त्वेवमस्ति तस्मान्नाविनाशः, लक्षणतो ह्यन्यथाभावो विनाशः, स च नियतेरलक्ष्यत्वात्, -कपालाद्यवस्थानरूपायाः । एवमुत्पत्तिरपि ।

10 तथा चाऽऽन्नबीजे तथानियत्या लीनाना मूलाङ्कुरादीना फलस्य वर्णाना रसानाञ्च तेषा तेषा व्यवस्थितपूर्वरूपैः प्रवृत्तिर्मायाकारपताकिकावत्, यावदाद्य नियतिप्रवृत्तिफलावस्थामनुभूय पुनर्बीजमेव तस्मादपि पुनरपि तथेति, सेय व्यवस्थिता नियतिसन्ततिरनाद्यनन्ता ।

तथा चाऽन्नबीज इत्यादि, दृश्यत इति वर्तेते, तथा नियत्या लीनाना मूलाङ्कुरप्रपन्नालकाण्ड-
 15 क्षाराप्रक्षारकाश्च घुपुष्पादीना व्यवस्थावकाशक्रमेण व्यवस्थितपूर्वरूपैः प्रवृत्तिः, रक्षश्यामादिवर्णो-
 नामान्नफलस्य सुवराग्लमधुरादीनाञ्च रसाना तेषा तेषामिति, -अवस्थायामवस्थायां ये ये भवन्त्येतेऽप्ये तेषा तेषा विद्यमानानामेव नियतानाम् । किमिव ? मायाकारपताकिकावत्, यथा मायाकारः पता-
 किका गुलिकादिरूपीकृत्य पूर्वमस्ति, क्रमेण स्ववदनाश्रिष्कासयति नानावर्णानानाकारास्त्येहाप्याम-
 बीजे । यावदात्र नियतिप्रवृत्तिफलावस्थामनुभूय पुनर्बीजमेव, तस्मादपि बीजात् पुनरपि तथैवेत्यङ्क-
 रादिप्रवृत्तिं प्रागभिहित्वा दर्शयति-सेय व्यवस्थिता नियतिसन्ततिरनाद्यनन्ता ।

20 स्यात्त ननु दृश्ये बीजेऽङ्कुराद्यत्वात्प्रादुर्भावान्नियतिवृत्तप्रादुर्भावविरोभावव्यभिचार इत्यत्रोच्यते—

दाहनियत्युदयेऽपि यवतिलभस्मादीना तास्तथा तथा प्रादुर्भावतिरोभाववृत्तय प्रति-
 नियता एवान्यथा च । ताश्च पुरुषकारमप्युल्लङ्घ्य तमन्तरेण सिद्धा, पाककालस्यापि नियतिदर्श-
 नात्, यथा पट्टिकाः पट्टिरात्रेण पच्यन्त इत्यादि । एवञ्च व्यवस्थितनियतार्थव्यकेर्ष्यतिरिक्-
 25 मति पुरपस्य मिथ्याभिमान एव, न तु नियतौ हि किञ्चिन्नास्ति ।

दोषमाह-एवन्तु विनश्येदिति, एवन्तु कपालादिवेने घटो विनश्येत्तान्यथा, कपालादिकमापत्तिरूपतयैव नियतेर्भवति-
 तत्वात्, यन् दृशादिपरिणयितं नात्रियेत तर्हि घटो विशीर्णमाणोऽस्य तमभावरूप एव स्यात्, सरविषाणवत्, अथवा घटत्वे-
 नेव सदा स्यात्, नैव विनश्येत् कदापि, न च दृश्यते, तस्मान्नियतिवृत्तयेव घटोऽन्यथाभावलक्षण विनाशमाप्रोतीति
 भाव । कारणे बीजाद्यो नियत्यं प्रवृत्त्या लीनानां मूलाङ्कुरादीनां यगरसादीनाश्च व्यवस्थितक्रमेण विद्यमानानामेव तथा

30 नियत्या क्रमेणविमोव इत्याह-तथाचेति । आत्मफल प्रथम कपायार्थं तथाऽऽत्तरस्य तथा मधुरस्य भवतीत्याह-तुवरेति,
 तुवरा-कपायाः । अनुच्य दृष्टात्तमाह-मायाकारेति, मायां करोतीति मायाकारः । व्यवस्थापूर्वकमेव नियत्या तिरोभावं
 दर्शयति-यावदात्रमिति, आद्यबीज यावदात्रकल नियत्या प्रवृत्ता अवस्था अनुभूय पुनर्बीजमेव भवति, पुनश्च,
 मूलावस्थां प्राप्नोति, ततोऽपि बीजात्मल्लेवमाश्रितवतिरोभावघाप प्रवर्तते नियतैवेति भाव । ननु दृश्ये बीजे
 कपालाङ्कुराद्यवस्था नियतिङ्कुराङ्कुराद्यवस्थाव्यभिचार इत्याह-दाहनिनियत्युदयेऽपीति ।

(दाहेति) दाहनियत्युदयेऽपि ताः प्रतिनियता एवान्यथा च, दृश्यन्त इति वचंते, कात्याः ?

तथा तथा प्रादुर्भावतिरोभाववृत्तयः, केया ? यवतिलभस्मादीना, अन्याद्यवतिलभस्मेत्यत्रापि प्रादुर्भावतिरोभाववृत्तयो नियता एव । तत्रश्च पुरुषकारमप्युद्बध्य तमन्तरेण सिद्धाः—पुरुषकारश्चान्तरेण सिद्धा । किं कारण ? पाककालम्यापि नियतिदर्शनात्, पष्टिकाः पष्टिात्रेण पच्यन्त इत्याद्युदाहरणानि गतार्थानि, देशकालकर्तृकरणादनियत्यैव पाकादिदर्शनात् । एवञ्चेत्युन्नयति—अनेनोक्तविधिना व्यवस्थित एवार्थ—अव्यक्तस्यैवार्थस्य तत्र व्यक्तेः, सर्वं नियतमेव तत्तथा, तस्याश्च व्यक्तेर्व्यतिरिक्तमतिः पुरुषस्य,—सर्वकाल व्यवस्थितनियतादर्थादन्यो मृद्व्याद्वदो मया कृत इति मिथ्याभिमान एव, पष्टिकादयो वा केदारादिसस्कारविधिना पाचिता इति, यस्मान्न तु नियतौ किञ्चिन्नास्ति, सर्वं विद्यमानमेव तिरोभूत क्रिययाऽभिव्यज्यते कालादनियत्यनुगृहीतम् ।

अत्राह—

कथमस्ति सर्वं नियतौ ? यथा भूम्यम्बादेर्विना न भवति केवलाया एव बीजनियते-राम्रफलपाकादि, कालातपवातादिभ्यो हि पाकः, तथाऽकालेऽपि भूमिखननादिभ्य काले चापि न भवति पाको द्रव्यान्तरसयोगादिना स्तम्भिताया शाखायाम्, द्रावणाद्वा । अन्यच्च तथातथा तस्य ज्ञातुरिच्छानुविधानेन वस्तुनियतिवैपरीत्यमिति नियमाभावात् कृतकत्वाच्चानित्यत्वं ताम्याश्च नियत्यभाव इति ।

कथमस्तीत्यादि यावन्नियत्यभाव इति, यदुक्तं त्वया नियतौ सर्वमस्तीति तत्कथमस्ति ? यथा भूम्यम्बादेर्विना न भवति केवलाया एव बीजनियतेराम्रफलपाकादि, रूपरसगन्धस्पर्शसख्यासंस्थानान्यादिप्रहणात् । भूमिरम्बु धायुरातप काल इत्येतानि भूम्यम्बादीनि, तद्व्याचष्टे—कालातपवातादिभ्यः पाकस्तस्माद्भूम्यम्बुकालवातातपाद्यपेक्षत्वान्न बीजनियतावत्यङ्कुरादि । तत्फलपाकादिवत्तथाऽफालेऽपि कालनियतेर्व्यभिचारो दृश्यते भूमिखननादिभ्यः फलादीनामप्राप्तेऽपि काले पाकदर्शनात्, आदि- 20 प्रहणात् कोद्रवपलालवेष्टनप्रणकरणादिभिः । काले चापीति, प्राप्तेऽपि पाककाले न भवति पाको द्रव्या-

दाहोऽपि नियत्यैव भवति, तथा च बीजानां दाहे पूर्वमिवाविर्भावतिरोभाववृत्तानामभावेऽप्यन्यादृशा एव सा नियतिवलेनैव तथाप्रतिनियता इति नाविर्भावतिरोभावव्यभिचारो न वा तत्र पुरुषकार एव कारणम्, तमन्तरेणापि नियतिवलेनैव तत्र तासां सिद्धेरिति भावः । यत्र पुरुषकारमन्तरेण प्रोद्भादिफलविभाव पुरुषप्रयजात्तद्दर्शनादिसाद्यत्रा एमाद्यो—किं कारणमिति, पाककालनियतेरप्यावश्यकत्वात्, न हि तामन्तरेण पुरुषकारमात्रात् कार्यविद्धिर्दृश्यते इति भावः । उदाहरति— 25 पष्टिका इति, पष्टिदिनमाष्या मीद्विविधेषा इत्यर्थं, उदाहरणात्तराप्यपि मूलकृता दर्शितानीति सम्भाव्यते, तावदानुपलम्गमाशोक्तानि । एव च कार्यसिद्धौ वेद्यवत्कर्तृकरणादिनियत्यवश्यकत्वात् यदादिो घटादिद्रव्यं मया कृतमिदमिति केदारादिर्सस्कारेण मया पष्टिमादयः पाचित इति वा पुरुषस्याभिमानो मिथ्याभूत एवेति नियमयति—अनेनोक्तविधिनेति । अव्यक्तस्यैवेति, विद्यमानस्यैवानभिव्यक्तस्यैव तत्तद्व्यवस्थाऽभिव्यक्तेरित्यर्थः । न त्विति, न हि नियति किञ्चित् प्रत्यसमर्था, येनाप्यपेशा पुरुषादेरिव तस्या स्यादिति भावः । अथ नियते सर्वसमर्पताया व्यभिचारमुद्भावयति—कथमिति, 30 नियतिसिद्धावेऽपि बीजादिनो भूम्यादिभ्यतिरेके आत्मादे पाकाद्यसंभवात् भूम्यादेरप्यपेशा तस्या अस्ति, पानो हि पालात्पयाकारिभ्यो भवत्यनेन नियतिः सस्यसर्पेति भावः । ननु कालनियत्यनुगृहीता सा करोतीत्याद्यस्याह—तथाऽकालेऽपीति, वृक्षादि तस्मात्पलात्पुत्रित्वात् खनित्वा भूमिं तत्र निक्षिप्य पावादिनाऽऽच्छायाकालेऽपि पाकादिर्निर्भवतान् कालनियतेरपि व्यतिरेकव्यभिचारः । अव्यक्तव्यभिचारोऽप्यस्तीत्याह—काले चापीति, प्राप्तेऽपि पाककाले पानो न दृश्यते, वृक्षसुर्वेद-

न्तरसयोगेन स्वम्भिताया—यथा शाखाया चावयद्धाया वृक्षायुवेद्विधानेन द्रव्यान्तरसयोगेन, द्राव-
णाद्वा—सहकारतैलप्रहणार्थं कोमलस्य प्राप्तगन्धावस्थस्य द्रवीभावात्तैलत्वेन, आदिप्रणान् पथिरसञ्चरी-
टादिमक्षणात् । अन्यद्येत्यादि, न केवलमात्मस्वरूपापरित्यागेनैव पाकमात्रं निन्तर्हि । अन्यथ तथा-
तथा—यथायथा पुरुषो ज्ञाता स्वयमिच्छति तथातथा तस्य शातुरिच्छानुविधानेन धरतुणित्यतिमतीत्य पुष्पा-
5 दीना वर्णसंस्थानादिवैपरीत्यम्, यथोत्पलस्य पार्श्वे रक्षता पाश्वे लीलता, गातुलिङ्गफलस्य रक्षतादियणता
तद्वासितधीजस्य, तथा द्रुष्माण्डफलस्य षट्पर्वितस्य घटाकारता । योनिप्राभृतादिभ्यश्चापथैव सर्वयो-
युत्पत्तय, द्विविधा योनिर्योनिप्राभृतेऽभिहिता, सचित्ताऽचित्ता च, तत्र सचित्तयोनिद्रव्याणि सयोज्य
भूमौ निराते द्तरहितमनुष्यसर्पादिजात्युत्पत्ति, अचित्तयोनिद्रव्ययोगे च यथाविधि मुग्धरजतमुक्ता-
प्रयालाद्युत्पत्तिरिति, इति नियमाभावात्, —इत्थं फाले चापानादफाले च पानादर्थान्तरापेक्षत्वात् पुरुषे-
10 च्छायन्नानुविधानाच्च नियमाभावात्, नियमाभावात् कृत्वत्तत्र पानादे कृत्वत्त्वाच्चानित्यत्व—अभूतस्य
भावो भूतस्य चाभाव इत्यर्थः, ताभ्याश्च नियत्यभाव, इति परिसमाप्त्यर्थं, एष पूर्वपक्ष ।

अत्रोच्यते—

न, तथानियतित्वात्, धीजादनियतिरेव ह्युदकादिषु वसते उदकादनियतिश्च धीजादि-
व्यन्योऽन्यव्यतिहारेण, तन्नियमानुरोधेन हि तेषां सर्वेषां नित्यप्रवृत्तिरन्योऽन्याधिनाभावात्,
15 तथा ह्याह—उदकं पतितं सभावकं निर्भाजकञ्च, यदा हि धीजनियतिरदुराद्यभिभ्यक्तेरभिमुत्सी-
भूता तदा तस्या देश उदकस्य एवाङ्कुरोद्भावेन प्रवर्तमानं सभाजकं इत्युच्यते, अन्यदा तु
विपर्ययः ।

(नेति) न, तथानियतित्वात्, यथोक्तं त्वया कालाप्रवृत्तिनियतित्वात्कालप्रवृत्तिनियतित्वाच्च
नियत्यभाव इति तत्र, तथानियतित्वात्—सापेक्षनियतित्वात्, तद्वशयति,—धीजादनियतिरेव हीत्यादि,
20 दिशब्दो यस्मादर्थे, यस्मात् सैव हि धीजादनियतिरेवोदकादिषु वसते काले वायापातप पुरुषे तदि-
च्छाप्रयत्नोश्च वर्तते, आदिमहणात् । उदकादनियतिश्च धीजादिषु वर्ततेऽयोऽन्यव्यतिहारेण,
तन्नियमानुरोधेन हि—परस्परनियमानुरोधेन, दिशब्दो यस्मादर्थे, यस्मादेवरेषा तेषां सर्वेषां नियति-

विहितप्रणान्या तथाविधप्रकारेण बद्धाया शाखाया विलम्बेन फलीभूते फलाभावस्य चा दर्शनात्, कोमलस्य प्राप्त-
मुनिगन्धसाम्रफलादे ततैलप्रहणाय वृक्षापुर्वेदाभिहितरीत्या द्रावणाद्वा पाकानियते, मध्य एव पश्य पक्ष्यादिभिर्मक्षणाद्वा
25 व्यभिचार इति भावः । अथ नियत्यैव यदि आश्रयगदिर्भवेत्तर्हि स्वस्वरूपपरित्यागेनैव भवेत्, न चैवमस्ति, पुरुषेच्छानुगुणं
पाकस्य कष्टनियतिमत्तिल्लयापि भावादित्याह—न केवलमिति । वैपरीत्ये दद्यात् उच्यते—यथेति । अर्थांतरापेक्षत्वात्-
नियतिव्यतिरिक्तासापेक्षानित्यर्थः । कृत्वत्त्व—मया कृतमिदमिति बुद्धिविपर्ययम्—अनित्यत्व—पारश्वेऽन्ये एवोपति निर-
न्वयं विनाश इत्यर्थः । ताभ्याश्च, पाकपानाभ्याश्चेत्यर्थः । यदुक्तं भवता साक्षेण व्यभिचारादि तत् तत्र तथाविधनिय-
तैव भवतीत्युत्तरयति—न तथानियतित्वादिति । कालेति, काले पत्रदेरप्रवृत्तेर्नियतित्वाद्गते प्रवृत्तेर्नियतित्वादि
30 लर्थः । तथा तथा परस्परपेक्षयैर नियते क्लृप्तवागित्याह—सापेक्षनियतित्वादिति । तथा च धीजभूम्युत्तेपोऽनिल-
कालानुगुणानिषु यावत्तु फलमुत्पद्यते तावत्सैव नियते सद्भावादगले पारुत्वेनाभिमत्तस्य सामभ्रीनम्य तावत्तु वालान्श्वेच
नियते सद्भावादेव पक्ष्याभिर्भाव इति न व्यभिचारः तथा काले पाकानुगुणमपि तथाविधनियत्यभावादेवेति भावः परस्पर
करणव्यतिहारः । परस्परपेक्षा धीजादिगतास्यर्वा नियत्यैव मध्यकार्यनिर्वाहका, न वैकल्या अभिरे कार्यनिर्वातनाय

सस्मात्तेषां सर्वेषामिनरेतरनियत्या नित्यप्रवृत्तिरन्योऽन्यादिनाभावात्, तथैव प्रवर्तत इत्यर्थं । तथा ह्याहेति, लोचमिदं ज्ञापनं दर्शयति—सहभावेन वर्तत इति सभावकम्, निर्गतो भावोऽस्मादिति निर्भावकम्, किं तत् ? उदक पतितमिति, तद्भावना—यदा हि वीजनियतिरिति, अङ्कुराद्यभिव्यक्तैर्य-
दाऽभिमुरीभूता वीजनियतिर्भवति तदा तस्या नियतेर्देश—अशो भागोऽवयव स उदकस्य एव सन्न-
ङ्कुरोद्भावेने प्रवर्तमान सभावक इत्युच्यते, तद्भावनाज्ञापकयोदकमपि सभावकमित्युच्यते भेदविव- ५
क्षाया बहुव्रीहिसमासाश्रयणात्, मनुब्रूलोपाद्वा अभेदोपचाराद्य भाव एवोदकमिति, स च भावोऽङ्कुर-
राश्रित्यनस्पष्टोपभावे, मनुप्रत्ययनिर्देशोऽपि भेदेनोपपद्यते तद्यथा—अस्त्वस्मिन्नस्य वा भावोऽङ्कुरस्त-
स्मिन्नदके तस्मात् सभावकमिति । अन्यथा तु विपर्यय—क्षाराम्लाद्युदकेऽङ्कुराद्यो न सन्तीति नियत-
त्वात्विपर्यय, तस्मान्नभावकमुच्यते तज्जलमिति ।

एवं भूमिप्रायुक्तप्रवृत्तिष्वपि सभावकाभावकत्वे । यदुक्तं पुरुषस्य ज्ञातुरिच्छानुविधा- 10
नेन वस्तुनियतित्वापरीत्यमिति तन्न, तत्रापि नियतेरेव कारणत्वात् पुरुषो व्यग्रोऽव्यग्र इत्यादि
हि नियतेरेव, सापि तादृशी, एवमप्रयुक्तेषु स्वातंत्र्यादेव नियति प्रयुक्तेष्वपि करणादीना
क्षमत्वाक्षमत्वप्राप्त्याप्त्यादां तथा नियतत्वात्, एतेन पाकादिदोषाः प्रत्युक्ताः ।

(एवमिति) ऊपरभूमावभाव सत्यादे, पादसोड्कार्यादेर्भाव सुकृष्टे केदारादौ वा सर्वधी-
जानामङ्कुरादिभानः । पूर्ववायावभाजोऽङ्कुरादे भावस्तु महिषीकार्पासप्रसूत्यादेरन्यस्य पुष्पादेरन्यस्य 15
फलादे । मनुष्याणाञ्च पूर्ववायावभाव, तद्यथोक्त 'दिव्यास्वप्नमवश्याय प्राग्वात् वा तु वर्जयेत्।' सस्या-
नामुत्तरे वायौ न भाव । प्राग्प्युमाना भाव, वैशाखादिष्वभावः । प्रवृत्तिमहणेनाऽऽतपेऽतिमृदावति-
तीक्ष्णे चाभाव, स्मे भाव, आतपाभावेऽप्यभाव एवेति । एव तावदबुद्धिपूर्वप्रवृत्तेषु कालाङ्कुरादिष्वचेतनेषु
नियतिरुक्ता, बुद्धिमत्स्यपि नियतिरेव, यदुक्तं प्राक् त्वया पुरुषस्य ज्ञातुरिच्छानुविधानेन वस्तुनियतित्वे-
परीत्यमिति, तत्रोपपद्यते, तत्रापि नियतेरेव कारणत्वात्, कुत ? पुरुषो व्यग्रोऽव्यग्र इत्यादि नियतेरेव 20

क्षमत् इत्याह—परस्परैति उद नियतेनेन वमभ्युपेय, इतरेतरनियत्या नित्यप्रवृत्त्युक्ते । यत्र नियतिरेकैव, यैव वीज-
नियति संज्ञेदन्ननियति, वैतोदकनियति सैव वीजनियति । एकनियत्याश्रयाणां सर्वेषां वीजोदकादीनामन्योन्याविनाभावेन प्र-
त्याङ्कुराद्यभिव्यक्तिर्नायवेति भाव । सभावकमिति, कार्यनिवर्तनो मुखापरनियते स्वसाङ्गलेनोपोद्भूतकर्म सभावकत्व
तद्विपरीतत्वे निर्भावकत्वमित्यर्थः । एतत्सङ्गममिति—अङ्कुराद्यभिव्यक्तिरिति । इदं नियतिरेकैव वीजभूमिजलजातानुपचारा-
दिषु वर्तत इत्यभिप्रायेणोक्तमिति प्रतिभाति, वीजनियतेरेव मागेनोदकादौ वृत्तकत्वात् यादृजलदिसयोरैनाङ्कुरोद् 25
तिम्याह एव जलादौ वीजनियतेरेवयवतो वृत्तित्वं नान्यमिन् जलादौ, अवयवयो यत्र जलादौ व्रीहिणियते सत्त्वं
तदपेक्षया तज्जलदिरपि सभावक उच्यते, मागे विद्यते यस्मिन्मिति भेदविषयबहुमीक्षाश्रयणादिति भाव । मनुब्रूलोपा-
द्वेति, मान एवोदकमित्यत्र भावश्चन्द्रस्य गुणवाचित्वेन 'गुणवचनेभ्यो मनुब्रू लोपि' इति लोपो बोध्य, मनुप्रत्यय
विधाय ततोपविधाने गौरवादाह—अभेदोपचाराद्येति । भावपदविवक्षणीयमाह—स चेति । यद्बुद्धिबन्धु-
प्रत्ययेन निर्देशोऽपि भेदे सत्येव सम्भवतीत्याह—मनुवृत्ति । भूमिप्रायेदे सभावकत्वाभावकत्वे दर्शयति—ऊपरैति । 30
ऊपरदे सत्याद्यभावकत्वं पादसोड्कार्यादिसभावकत्वम् । सुकृष्टकेदारादे सवपीजानामङ्कुरादिसभावकत्वमिति भूमेस्ते विज्ञेये ।
अङ्कुराद्यभावकत्वं पूर्ववायो महिषीप्रसूत्यादिमभावकत्वं मनुष्यप्रसूताभावकत्वञ्च, दिवास्वापायभावकत्वं प्राग्वात्स्याह-
तद्यथोक्तमिति । अन्वयस्य नूतनार । उत्तरवायो सत्याद्यभावकत्वम्, प्राग्वात्स्याहोत्पीजादिसभावकत्वं वैशाखादे-
स्वभावकत्वमिति । इत्यमचेतनस्य सभावकत्वाभावकत्वे प्रतिपाद्य चेतनस्य प्रतिपाद्यद्विमाह—बुद्धिमत्स्यपीति । पुरुषस्य
व्यपन्यायप्रत्याश्रयि नियतेरेवेत्याह—तत्रापि । पुरुषप्रेरितानामप्रेरिताना वा चेतनाचेतनाना तत्राद्विषयेषु प्रवृत्तिरपि 35

यनो भवति, साप्यापेक्षिन्नी तादृशी नियतिरेव, आदिग्रहणात्कुशलोऽनुश्लेषु पुरुष इत्याद्यपि नियतिरेवेति । एवमप्रयुक्तेषु—न्यातव्यादेव परनिधोगानपेक्षमृत्तिषु नियतिरेव प्रयुक्तेष्वपि नियतिरेव । करणादीनां—करणाधिकरणकर्तृकर्मसम्प्रदानापादानाना क्षमत्व—तत्तत्क्रियासाधनसमर्थत्वमक्षमत्वमसमर्थत्वम्, यद्योक्त—‘एतत् परतो सामर्थ्यं पत्रवृणे न’ इत्यादि । तेषामेव कर्तृसात्रिष्य प्राप्तिः, असात्रिष्य मप्राप्तिः, आदिग्रहणात् प्राप्तानामपि करणादीनामन्तरे विन्ना इत्येवमादे कारणाद्ङुराद्युत्परयनुत्परयो-
नियतिरेव कारणम्, तथानियतत्वादिति, एतेन पाकादिदोषा प्रत्युत्पाः—प्रतिपिद्धा, यदुक्त त्वया काले न पाकोऽकाले पाक इत्यादयो दोषा इति तदपि तथानियतत्वादित्येतेनैव न दोषाय, काला कालयोरपक्वेन पक्वे च तेषा तेषा भावाना नियतत्वात् सैत्र नियतिसिद्धातथा नियता भवतीति ।

निश्चान्यत्—

10 सर्पज्ञोऽपि च न नियतिमन्तरेण, तामेवासौ नियतिमखिलां पश्यन् सर्पज्ञो भवति स हि भव्याभव्यसिद्धादिभेदेषु पुरुषेषु गतिस्थित्यवगाहवर्तनारूपरसादिशरीरवाङ्मन-
प्राणादिपरिणतिरूपामसङ्कीर्णाभनादिमध्यान्ता वस्तुनियतिमेकामनेकरूपा बन्धमोक्षप्रक्रियानि-
यतिसूक्ष्मा पश्यन्नन्तकालमभ्यावाधसुरत तिष्ठतीति ।

सर्वज्ञोऽपि चेत्यादि, यदपि च सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रतपोभिर्ज्ञानाद्यशेषकर्मक्षयात् केव-
लज्ञानप्राप्तिः सार्वज्ञ्यं पौरुषेणेति मयसे तदपि मा मस्या नियतिमन्तरेणेति, कथं तर्हि मन्तव्यम् ? सार्वज्ञ्यं नियतिरेव भवतीति, तामेवासौ नियतिमखिलां पश्यन् सर्वज्ञो भवतीति, तथैव च नियत्या नायथेति । स हि भव्याभव्यसिद्धादिभेदेषु पुरुषेषु गतिस्थित्यवगाहवर्तनारूपरसादिशरीरवाङ्मन प्राणादिपरिण-
तिरूपामसङ्कीर्णाभनादिमध्यान्ता—कालत्रयेऽपि अनुत्पत्तिमविनाशा येन रूपेणाविपरिणामा लोकस्थित्यन-
तिक्रमेणाप्रच्युतस्वरूपा वस्तुनियति—धीजादिनियताङ्कुरादियस्यात्मिकामेका—सर्वभेदेऽपि मित्रामनेक-
20 रूपा—तेषु भेदेषु तद्रूपनियतत्वाद्नेका बन्धमोक्षप्रक्रियानियतिसूक्ष्मा—जीवकर्मणोरनाद्येन सम्यग्नेन

नियतिरेव महिम्ना नायसा इत्याह—यथमिति । नियतिरेव प्रयोजिकेति भाव । करणादीमपि तथेवेत्याह—करणेति । एतदिति, येदेव्य समाने उद्यमनिपतौ परगुणा उद्यमे न वृणेन न वा पत्रेण तत्परतो छेदने सामर्थ्यलक्षणविति सद्भाववैवेति भाव । तेषामेवेति, करणादीनामित्यर्थं, करणादीनां कार्यानुक्तमित्थिलकारणसमवधानासमवधाने नियतिक्रमे एवेति भाव । कर्तृत्वानामापाकपाकलक्षण-यभिचारनिराकरणत्वाद्—यदुक्तमिति । सार्वज्ञ्यमपि पुरुषस्य नियतिक्रम-
25 भेदेत्याह—सर्वज्ञोऽपीति । सर्व—समस्त इत्यर्थे प्रवेशयार्थानियतिरूप वस्तु जानाति नियतिभ्रममुपलम्भसमत्कारणतया विभूतकेवलभेदेनेनाप्युच्यते विरोधत इति तदवश, न तु पुरुषकारनिर्विकल्पं सार्वज्ञ्यमित्याह—यद्यपि चेति । स हि भव्येति, स—सर्वज्ञ, पुरुषात्रिभिधा भव्या अर्थाया सिद्धावेति, सिद्धिगमनयोग्यनियतिमत्तो भव्या, तद्विपरीत नियतिमन्तोऽभव्या सिद्धास्तु न भव्या नाप्यमवा सिद्धत्वादेव योग्यत्वानुपलम्भविरहात्, एवं त्रिविधेषु पुरुषेतिव्यर्थम् । यतीत्यादि, गतिलक्षणो धर्म, स्थितिलक्षणोऽधर्म, अवपाहनालक्षणोऽधर्म, वर्तनलक्षण काल, रूपरसादिभ्य-
30 उक्त तथा शरीरवाङ्मन प्राणादिरूपेण असङ्कीर्णतया परिणता नियतिरेवेत्यर्थं, मा चादिमप्या तरहिरेत्याह—अनादीति, एवंप्रिया केल्याह—यस्तुनियतिमिति, तस्या एवानेकरूपतामाचष्टे—एकामिति, सामान्यामनैकमित्यर्थं । एवमन्वत स्थूलमूलं नियतिमुक्तया सङ्मर्यां तामाह—यन्धमोक्षेति, यन्धमरूपतामाचष्टे—जीवकर्मणोरिति, जीवस्य कर्म कर्म शोऽय परस्परं शोय शोऽनादि परस्परं शरीरकर्मणो सातानस्य भीजाङ्कुरवत् हेतुहेतुमद्भावेनानादित्वात्, तस्मात् किं पूर्वं काल, कथं कर्म ? इति वा पूर्वं कर्म यथाजीव इत्याद्यहं गति । तत्र कर्म ज्ञानदर्शनान्वयभेदनीयमोक्षमोक्षमोक्षान्वय-

सम्यद्ब्रह्मोः कार्यकारणभूतैर्मिथ्यादर्शनादिमिर्नियतियवशात् सन्तत्याऽनाद्यो बन्धः । भव्येषु बन्धोद्धर्तनस-
मर्थसम्यग्दर्शनादिभावनियतिविवर्त्तान्मोक्षहेतोरमूर्च्छस्वभासस्य ज्ञानदर्शनवीर्यसुरादिस्वात्मनः स्वात्मन्य-
वस्थानमोक्ष इत्येता बन्धवन्धकवन्धनीयवन् विधानाद्यनेकभेदप्रभेदव्यवप्रक्रिया व्रतसमित्तगुणित्यति-
घर्मानुपेक्षापरीषद्ब्रह्मजयचारित्रसरा द्वादशवियत्तपोऽनुष्ठाननिर्जरा क्षेत्रमालगतिलिङ्गतीर्थप्रत्येकयुद्धबुद्धवो-
घितज्ञानावगाहान्तरसख्याऽल्पघट्टुत्वानुपायव्यारथेया कृत्स्नकर्मक्षयाव्यानाधाल्यन्तैकान्तसुरातिरिक्ताः 5
मोक्षप्रक्रिया परमसूदमा पश्यन्नन्तकालमव्यावाधमुप तिष्ठति, एषा च बन्धमोक्षप्रक्रिया दिव्यात्रमुप-
दर्शिता, अतिमूढमत्याद्बहुवक्तव्यत्वाच्च नात्र परीक्षाकाले शक्या वक्तुम् । यद्योक्त-‘लोग्निमि जीवचित्ता
सद्योगमकोसिया दुरोगाहा । तत्तो वि कोसियतरी चिंता वधे य मुक्ते य ॥’ इति परिसमाप्त्यर्थः,
इत्थ नियतिवादः परिसमाप्तः ॥

अथ कालवादः

10

अपरो द्रव्यार्षो विधिविधिनयविरूप आह—

नायमपि नियतिवादः परितोपकर, एवं तर्हि भावनयाऽनयैव त्वदुक्तया युगपदयुग-
पन्नियतार्थवृत्तेर्न नियतिरेव, किन्तर्हि ? काल एव भवतीति भावितं भवति ।

(नायमपीति) एष तर्हीत्यादि, येयमुक्ता ज्ञातस्वतत्रास्वतत्रत्वाच्च एव भवितुमर्हति,
किं तर्हि ? नियत्यैव युगपदयुगपत्पञ्चानेकधा क्रियादिकार्यकारणभावनियतमेतदिति भावनयाऽनयैव 15
त्ययोक्तया युगपदयुगपन्नियतरूपादिबीजाङ्कुराद्यर्थवृत्तेर्न नियतिरेव भवति, किं तर्हि ? काल एव भव-
तीति भावितं भवति ‘अपरस्मिन्नपर युगपच्चिर क्षिप्रमिति काललिङ्गानि’ (वै द २।२।६) इति
यचनात्, युगपदयुगपन्नियतार्थानां धृतेर्भवनार्थत्वात्, वर्तनस्य काललक्षणत्वादिति ।

‘तरायरूपमष्टविषम, तं जीवस्य प्रतिप्रदेश प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशान्मकतया सख्येण बन्ध, तय मिथ्यादर्शनस्य प्राधा-
न्यात् प्राधम्येनोपादानम्, आदिनाऽविरहादिप्रदृष्टम् । मोक्षस्वरूपमारयाति-भक्त्येष्विति, भक्त्यजीवेष्वेव कर्मसत्तेतरनिदि- 20
रास्तिन्नित्यस्यसम्भवात्तदुपादानम्, कर्मवत्पक्षोद्धर्तनेऽवयाकरणे समर्था वा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यलक्षणभावनिपति तस्या
परिणामविशेषादित्यय । तथाचिधिनियतियवशात् प्रत्यन्तकर्मणोऽमूर्त्तज्ञानदर्शनवीर्यसुरादिस्वत्स्वात्मनः स्वस्वपेणावस्थानमोक्ष
इति भाव । एष बन्धमोक्षस्वरूपमुक्त्वा बन्धप्रतिगामादर्शयति-बन्धवन्धकेति, जीवकर्म सख्येपो बन्ध, सक्तया आत्मा
बन्धश्च, ज्ञानारणीयार्थानि बन्धनीयानि, प्रतिप्रदेश प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशरूपतया बन्धन बन्धप्रकार । मोक्षोपयोगिन
युगपदेव संवत्सादर्थ्यति-व्रतेति, निर्जराभावे-द्वन्द्वेति, इत्थमुक्त्वा जीवाजीवास्वसवरनिर्जरा-घर्मोक्षानभिषय 25
सखिरूपेणोपायभूत द्वारसाधने-क्षेत्रेति, क्षेत्रादयो वस्तुनो व्याख्याप्रकारा । इत्येति, सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्येभ्योऽष्टप्रकार-
रूपाणि कर्मणः सान्त्वोऽप्रत्यया वाधारहित दु खल्लेनोपायसख्ये निरवधि सुरलक्षण मोक्षमित्यथ, त्रयेव सर्वेषु पूर्वोदित
निरवधि वस्तु परस्पर निरवधिमात्र प्रत्यया वाधारहित दु खल्लेनोपायसख्ये निरवधि सुरलक्षण मोक्षमित्यथ, त्रयेव सर्वेषु पूर्वोदित
मो-वृष्टा इरवगादा । ततोऽनुकृष्टतरी चिन्ता बन्धे च मोक्षे च ॥’ इति उच्यते । अथ कालवादमुत्थापयितुमर्हति-अपत्
इति । पूर्व नियतिवारिना ‘अधिच्छास्वतत्रास्वतत्रत्वाच्च’ इति वक्तव्यं नृणाधिकरणमार्गानि नियतत्वात्किं दर्शनात् देवदशकाष्ठ- 30
स्याल्लेनदुलोदघट्टीर्न तद्विषयमकारिणा कारलेनास्य मरितव्यत्वेना तथाभावादन्य-गभावाभावादिति नियतिरे-का कर्त्तव्येति
भावना प्रोक्षा तथैव कालस्य तिदिर्न नियतत्वात्-येयमुक्तेति । कालमाधकौशेपिनस्तमुप-यस्यति-अपरस्मिन्निति अथ
रस्मिन् वस्तुनपरमिति परस्मिन् परमिति युगपदिति चिरमिति क्षिप्रमिति प्रत्ययो यतो भवति तत् सर्वस्य कारणमाधारश्च इत्थं
काल इत्येव इति भाव । पदार्थो योग्यधेनायोग्यधेना वा नियता तेषा तथा वर्तनमेव भवत् वर्तनञ्च काल एव, सत्तदक्षणा-

द्रव्यम् । द्रव्यादयो भावः, द्रव्यगुणकर्मणा सप्रभेदाना भाव इत्याख्या, युगपद्भवनात्, एव तावद्युग-
पद्भूतिः काल एव भवतीति भावितम् ।

क्रमवृत्तिनियतिरपि काल एव भवतीति भाव्यते तत्र आह—

अयुगपद्भाविनोऽपि भवितुकामस्य वस्तुनो वृत्त्यात्मककालाभावेऽनुपपत्त्यापत्तेः वर्त्तना-
भावाद्द्वन्द्व्यासुततत् सति च तदुपपत्तेः कालात्मकता ।

अयुगपद्भाविनोऽपीत्यादि यावदापत्ते । अयुगपद्भवितु शीलमस्येत्ययुगपद्भावी, तस्य
अयुगपद्भाविनो भवितुकामस्य—भवनाभिमुखस्य वीजाङ्कुरादेर्वस्तुनो यदि वृत्त्यात्मककालाभावो नाभ्यु-
पगम्यते ततो वर्त्तनादतिरिक्तस्य कस्यचिदप्यनुपपत्तिरापद्यते वर्त्तनाभावाद्द्वन्द्व्यासुततत्, ततश्चानु-
पपत्त्यापत्ते, सति वर्त्तनात्मके काले तदुपपत्ते कालात्मकता । एव तावन्नियतार्थाभ्युपगमः काल
मन्तरेण न भवतीति युगपदयुगपद्द्वन्द्व्यात्मक, काल एव भवतीत्युक्तम् ।

इदानीं नियतिवादिनो दोषोऽभिधीयते—

नियतेस्तु सर्वोत्तमकत्वात्स्वभावोपालम्भवन्नियत्युपालम्भोऽपि त्वामपि प्रति समानः,
सदा सर्वस्यातीतानागतानाकारतावद्वर्त्तमानानाकारता स्यात् वर्त्तमानाकारतावदतीतानागता-
कारताऽपि स्यात् ।

नियतेस्त्वित्यादि यावत्सदा सर्वस्य, यत्र उक्तत्वया स्वभाववादिना प्रति बाल्यकौमार-¹⁵
यौवनमध्यमाद्यवस्था युगपत् स्युः, सर्वोकारस्वभावत्वाद्देवदत्तादेः, अङ्कुरपत्रकाण्डाद्यवस्थाश्च युगपत् स्यु-
र्ब्रह्मादेरित्युपालम्भः, स एव नियते सर्वोत्तमकत्वात् कस्यात्सर्वोत्तमनियतमेव न भवतीति स्वभा-
वोपालम्भवन्नियत्युपालम्भोऽपि त्वामपि प्रति—नियतिनादिन प्रति समान सदा—सर्वकाल सर्वस्य
वस्तुनस्तस्य तस्येति कालाभावेऽतीतानागतवर्त्तमानाविशेषात्, दृष्टा चातीतानागतानाकारता वर्त्तमाना-
कारता च, वृत्त्यात्मककालाभावान्नियतेश्चाविशेषोपादतीतानागतानाकारतावद्वर्त्तमानानाकारता स्यात्,²⁰
वर्त्तमानाकारतावदतीतानागतानाकारतापि स्यात्, न च दृष्टाऽतीतानागताकारता वर्त्तमानानाकारता वा ।

अयुगपदिति सर्वैव भवितुं शीलं येषां नास्ति ते वीजाङ्कुरनालस्रग्णादयः स्वस्वमारणे सन्तोऽपि निश्चिततरणरणसमवधा-
नेऽपि न सद्य भवन्ति, किंतु क्रमेणैवेत्येव वर्त्तननियमो यत्र सा गाल एव, नियामककालाभावे हि वर्त्तनाया अल्पमवेन वृत्ति-
रहितवस्तुभावाद्द्वन्द्व्यासुततत्तदय आपद्यत इति तथापि च काल एतदव्यतिथि इति भावः । नियतार्थेति, यौगपदेनायौगप-
दो वा नियता ये क्पादयो वीमादवधार्या तेषामभ्युपगम इत्यर्थः । ननु 'नच न्यामायात् बालादिकाल एव युवतादियुगप-²⁵
दभावे मेदत्रमिदतावस्योपात्तिस्थितिच्युतिर्दशनत्, तत्तथानियतिवस्तु तदनभ्युपगमे सर्वोविधेकेऽतस्यास्वभावाद्युगपदभ्यु-
पगमविरोधो जायते इति स्वभाववादिन प्रति नियतिवादिनोऽप्युपपत्त्यापि प्रगज्यत इत्याह—नियतेस्त्विपत्ति, नियतिरपि
हि सर्वान्तर तया च स्वभाववादे य उपालम्भ ग एव नियतिवादेऽपि, नियते सर्वोत्तमत्वे हि कस्यात् मवेकालनियत वस्तु न
भवति, मवेकवेत्याह—स पचेति, समानतापचये—सर्वकालमिति । भूतमविविधवर्त्तमानात्प्राप्त्याश्च कालविभागात्सदाभावे तु
सर्वं सर्वदा भवेत्, न वा मवेत्, न चैवम्, वर्त्तमानाकारताया वस्तुन दर्शनत् वर्त्तमानाकारताया हि प्रकाशन दर्शनम्, अती-³⁰
तानागताकारताभ्याश्च विरोधानम्, कालाभावे त्वेव न स्यादिति भावः । ननु नास्तानुपपत्ते न सतो विनाश इति तस्यैव
वर्त्तमानाकारतावदतीतानाकारताऽनागताकारता च, एताश्च वस्तुपमा, पश्य धमम समर्थेदुमम्यान्वस्योदयोऽरयोरनाति

पूर्वमिदं पश्चादिदमिदानीमिदं युगपदिति न युज्यते—पूर्वादयः कालत्रयवाचिनः, युगपदित्यभिन्न-
कालवाची शब्दः, तत्तु कालमन्तरेण लोकप्रसिद्ध व्यवहारजातं न युज्यते । कारणान्तरमप्याह—सर्वेषां
तेषां धीजादौ नियतेः सन्निहितत्वात्,—धीजे मूलाङ्कुरपत्रनालादीनां नियते, सन्निहितत्वात्, शुक्र-
शोणित्वावस्थायामेव फललालुदगर्भमंकादीनां नियते सन्निहितत्वात् पूर्वाधिकमवृत्तिता युगपद-
वृत्तिता चेति न युज्यते ।

नियतेरेवेति चेन्न, आनर्थक्यात्, इह तु नियत्यानर्थक्यमेव, पूर्वादिभिरेव कृतप्रयोजन-
त्वात् किं नियत्या ? यत्पूर्वं तद्वीजादि यत्पश्चात्तदङ्कुरादीत्येवमादिविकल्पव्यवहारेषु काल
एव भवतीति भावितम् ।

(नियतेरिति) स्थान्तमेतदपि नियतेरेव युगपद्वर्त्तनं पूर्वादिकमवर्त्तनञ्चेत्यादि, एवकारात्
कालादितिराकरणमित्येत्थायुक्तं आनर्थक्यात्—नियतेः पूर्वादीनां वा नैरर्थक्यात् । यदि नियतिरेव 10
कारणं पूर्वं पश्चादिदानीं युगपदिति कालवाचिशब्दोपादानं तदर्थोन्नयणञ्चानर्थकम्, तदभावे सति
नियत्यैव कृतप्रयोजनत्वात् । तदुपादाने वा नियत्यानर्थक्यम् । इह तु नियत्यानर्थक्यमेवेति मन्यस्य
कालप्रत्येकार्थव्यापारार्थानां पूर्वादीनामवस्थाभ्युपगम्यत्वात्तैरेव कृतप्रयोजनत्वात् किं नियत्या प्रयो-
जनम् ? इह पूर्वादिभिरित्याद्यक्षरैर्भावितार्थत्वात्, यदर्थं नियतिरुपादीयेत एतन्नास्तीत्यभिप्रायः, तत्तु
पूर्वादिभिः कृतमेव, यत्पूर्वं तद्वीजादि यत्पश्चात्तदङ्कुरादीत्येवयोः पूर्वापरशब्दयोः क्रमात्मककालवाचि- 15
त्वादिति तन्निर्देशयति—एवमादिविकल्पव्यवहारेषु काल एव भवतीति भावितम् ।

किञ्चान्यत्—

सर्वसङ्गहेणैव वा पूर्वापरयोः कारणकार्यत्वात् कालत्वाच्च नियतेरेवासिद्धेर्व्यवहार-
सिद्धिरन्यथा, पूर्वादिषु तु समाश्रितेषु नियत्या किं क्रियते ।

(सर्वेति) सर्वसङ्गहेणैव वा यत्कारणं तत्पूर्वं यत्कार्यं तत्पश्चादिति क्रमवर्त्तिनां भावानां 20
कारणकार्यत्वेन सङ्गहात् पूर्वापरयोः कारणकार्यत्वात् कालत्वाच्च काल एव भवतीति, एतस्य क्रम-
व्यवहारस्य सिद्धयर्थं त्वयाऽनुक्रमार्थं पुरुष स्वभावमन्यञ्च कारणं तत्कार्यञ्चाश्रित्याप्यवश्यं पूर्वादयः

भाषाशिलाह—सर्वेषामिति । पूर्वाधिकमवृत्तिता युगपद्वृत्तिता च तथाविधनियतेरेव भवतीत्याह—नियतेरेवेति, तथा-
सिद्धि कालनियत्यन्तरवैयर्थ्यमित्युक्तमिति—आनर्थक्यादिति एवकारव्यावर्त्यमाह—एवकारादिति । अन्यतरानर्थक्यमेव
स्पष्टयति—यदिति । तदभावे सति—कालवाचिशब्दाभावे सतीत्यर्थं । तदुपादाने वा कालवाचिपूर्वादिशब्दोपादाने त्वैत्यर्थं । 25
सर्वं शब्दत्रयम्येवमसिद्धमेव सिद्धमित्याह—इह त्विति, प्रवृत्ते विचारे त्वित्यर्थं । हेतुमाह—कालेति, फलपदभावे-
नाभिम्यक्तिविनामकतया निश्चितीकारो व्यर्थं सकलजनप्रतिष्ठावाचितपूर्वापरदिव्यवहारनिवासवतया श्रमस्यापदवत्त्वेन
हेतवेण तथाविधनिष्पत्तिरुपमेवेन नियतेलाभियामकतया शीघरो व्यर्थं एवावधासिद्धत्वादिति भावः । विकल्प—इदं पूर्वमिदं
पश्चादित्याद्यनुभवं तत्पूर्वकं शब्दप्रयोगलक्षणव्यवहारधात्वाधारणकालवृत्त इति भावः । सर्वसङ्गहेणैव चेति, क्रम-
वर्त्तिनां हि भाषायां कार्यकारणत्वेन सङ्गहो भवति न तु तत्र यत्कारणं तत्पूर्वं भवति कार्यं च पश्चात्तयति, ते च पूर्वत्वापरत्वे 30
कालमन्तरेणैव न सम्भवति, अन्वयगतत्वं कार्यकारणयोः क्रमं, न च स तावन्नियता सम्भवति, कालव्यतिरेकेण तस्या
अन्यनियतरात्, एव च पूर्वत्वापरत्वे चान्यपिदोषे एव, तदन्वयमेव च किं नियत्या, पूर्वादिदिव्यवहारास्य कालेनैव सिद्धे-
रिति भावः । अनुपमाय—क्रमव्यवहारनिर्वाहय, पूर्वादिकालाभ्युपगममन्तरेण नियतिरेव न सिद्धति पूर्वादिदिव्यवहारमित्य-

आश्रयणीया एव, नियत्यादिमात्रेण पूर्वाद्यनपेक्षेण व्यवहारासिद्धे, नियतेरेवासिद्धेर्व्यवहारासिद्धिरन्यथेति, पूर्वादिभिर्निना वीजादीनामनियतत्वात् स्वभाववन्नियत्यभावो नियत्यभावाव्यवहारासिद्धिरिति । मम पुन कालवादिनः पूर्वादितु तु समाश्रितेषु नियत्या किं क्रियते ? सिद्धयथेव नियत्या विनापि धमव्यवहार पूर्वादिभिरेव कृतत्वादित्यर्थ ।

किञ्चान्यन्नियतिवादे—

त्वन्यायेन तु हिताहितप्राप्तिप्रतिषेधार्थाचारोपदेशावनर्थकौ, चक्षूरूपग्रहणनियतिवत्, नियत्या सिद्धयत्स्वसिद्धयत्सु वा किं यत्नोपदेशाभ्याम् ? अयन्नत एव तथा सिद्धे ।

(त्वदिति) त्वन्यायेन तु—त्वदीयेनैव न्यायेन विदुषा हिताहितेत्यादि, हितप्राप्त्यर्थं आचारो

लौकिकः—कृपिवाणिज्यसेवादिरोदनपचनभोजनादिश्च दृष्टार्थं, तदुपदेशश्च—एतत्कुरु, इदं ते श्रेय

इति, लोकोत्तरश्चादृष्टार्थो यमनियमादि, अहितप्रतिषेधाथश्च लौकिक क्षारविषकण्टकामिश्रखादि-

परिहारार्थं, तदुपदेशश्च बालादीना मा कार्पीरिति । लोकोत्तरश्चादृष्टार्था हिंसानृतस्त्रेयात्रह्यादिभ्यो

विरति श्रेयसीति, तावेतावाचारोपदेशावनर्थकौ स्याताम्, नियत्यैव ह्यन्यम्भाव्यर्थोऽनर्थो वेति

किमाचारोपदेशाभ्याम् । मिमिव ? चक्षूरूपग्रहणनियतिवत्, यथा चक्षुषा रूप पश्यत पुरुष नियत्या

स्वभावतोऽन्येन वा केनचित्कारणेन त्वदभिमतेन सिद्धत्वात्, पुरुषनारादते यो भ्रूयात् चक्षुषा रूपं

पश्य मा द्राक्षीर्जिह्वेति किं तेन घृत स्यात् ? तथा नियत्या सिद्धयत्स्वसिद्धयत्सु वा किं यत्नोपदेशाभ्याम् ?

किं कारणं ? अयन्नत एव तथा सिद्धे, ओदनकचलाद्यास्यप्रवेशोऽपि प्रक्षेपयन्नादते त्वमतेन सिद्धयेत्,

अप्रक्षिप्ते कथले क्षुत्प्रतीकार स्यादित्यादि योज्यम् ।

यत्नोऽपि नियतित एव चेत् सर्वलोकज्ञास्त्वारम्भप्रयोजनाभिधानानर्थक्याल्लोकगामविरोधौ, भावस्थान्यथाभावाभावात् ।

20 (यत्नोऽपीति) स्यामत योऽप्यसौ यत्नो नियतित एव, एषोऽप्याचारोपदेशरूपसृष्टि-

प्रयोनोदनपचनस्यप्रक्षेपादिरूपश्च, तथा तथा नियतित्वादित्येव चेन्मन्यसे तत सर्वलोकज्ञास्त्वार-

म्भप्रयोजनाभिधानानर्थक्याल्लोकगामविरोधौ—यथासत्य लोकविरोध आगमविरोधश्च, सर्वलोकस्य

सर्वशास्त्राणास्त्वारम्भप्रयोजनयोस्तदभिधानस्य चानर्थक्यम् । बुभुक्षप्रतीकारप्रयोजन ओदनपाकारम्भ

सह प्रयोजनेन दृष्ट्यादिना, तदुपदेशवचनारम्भप्रयोजनानि चानर्थकानि लोके, शाल्लेपु च धर्माथ-

25 मनागमस्योत्, अतो न व्यवहारसिद्धिरित्याह—मम पुनरिति । नियतिवादेऽनुपपत्त्यंतरमभिधते—त्वन्यायेन त्विति,

तदुपदेशोऽर्थं हितप्राप्तिकर्मो योऽयमाचारो लौकिकोऽलौकिको वा तथाऽहितप्रतिषेधार्थो लौकिकोऽलौकिको वा य आचा

रुपदेशोऽर्थं, तथाऽपिनियत्यैव हिताहितयो प्रतिपरिहारयो सिद्धे रपष्टमयत् । अनर्थकत्वे हेतुमाह—नियत्यैव

हीति, प्रधानं वागमयति—यथेति । सर्व आचारोपदेशा अपि न नियतिमन्तरेण सम्भवतीत्याह—यत्नोऽपीति,

तथा सति लक्ष्यविरोध आगमविरोधश्च प्रसज्यते भक्तो निरोधासम्भवात्, अभयन कारकासम्भवाद्भौतिकप्रवृत्तिनि-

30 द्युपदेशानां निरर्थक्याल्लोकाह—सपहोऽपेति । अयोशब्दसंज्ञार्थमाह—एषोऽपीति । ओदनपाकारां तृप्तिबुभुक्षाप्रशा

स्वर्षे सृष्टिर्ही प्रवृत्तिरोऽनादिक दुर्बिल्यापिभाष्य यत्नोके हृदये तस्य विरोध, अलौकिकी च धर्माधर्मा प्रवृत्तिभ्योऽप्युप-

स्थापत्तम सन्नुतारेण सिद्ध्युपदेशश्च हृदयमनो यत्नस्य विरोध इति दशयति—यथासत्यमिति । हेतुमाह—माय-

काससोक्षास्तदर्थाश्च शास्त्रारम्भास्तदुपदेशाश्चानर्थरा प्राप्रवन्ति । किं कारण ? भावस्यान्यथाभावाभावात्, यस्मान्न तेनैव भाविनोऽभावः, अभाविनश्च भावः, तस्माद्भावस्यान्यथाभावाभावात् सर्वलोकशास्त्रारम्भप्रयोजनाभिधानानर्थक्यम्, तस्माच्च लोनागमविरोधौ, लोके सर्गंगमेपु चारम्भप्रयोजनाभिधानाना प्रसिद्धत्वात् ।

- क्रिद्धान्वत्—

- 5

क्रियात् एवौदनतृत्यादिफलप्रसूतेश्च प्रत्यक्षविरोधः, एव नियतेरैवमिति चेन्न, कालानर्थान्तरक्रियाया एवैवक्रियानियतिरिति सज्ञामात्रे विसवादात्, एवमपि क्रियासिद्धौ कालासिद्धिरिति, न कालानर्थान्तरत्वात् क्रियायाः ।

(क्रियात् इति) क्रियात् एवौदनसिद्धिः, नौदासीन्येनासितुः कदाचिन्नियतेरेव केवलायाः । सिद्धस्य चौदनस्य फलं तृप्तिः, सापि मुक्ते कवलप्रक्षेपप्रसनादित्रियात् एव भवन्ती दृष्टा, 10 ओदनजन्यवृत्तेर्बलवर्णारोग्यादिकलञ्चान्तर्गतात्मरमरुधिरादिविभागपरिणमनक्रियात्, तस्याश्च क्रियाप्रसाध्यवृत्त्यादिहेत्वोदनसिद्धिसिद्धौदनजन्यवृत्तिप्रत्ययणारोग्यादिकलप्रसूते प्रत्यक्षत्वान्नियतित एवेति षादे प्रत्यक्षविरोधः । एव नियतेरैवमिति चेत्—एवविधेया नियतिः क्रियानियतिरित्युच्यते, अस्याः क्रियानियतेरोदनतृत्यादिफलप्रसूतिनियतिरित्येतत्प्रायुक्तम्, कालानर्थान्तरक्रियाया एवैव क्रियानियतिरिति सज्ञामात्रे विसवादात्—अभ्युपगत तावत्त्वया एव नियतेरैवमिति हुयता फाष्टादिसाधनमन्दर्भया 15 लौकिक्या पचिक्रिययैवौदनसिद्धिरित्यादिकलप्रसूतिनियतिरिति, एवशब्दस्य तदर्थत्वात्, सा च क्रिया नियति कालक्रियापर्यायत्वात् कालनियति, नियते क्रियायाश्चैकार्थत्वात् तस्माद्वाप्ययो सज्ञामात्रे विप्रतिपत्तिर्नार्थः । अत्राह—एवमपि क्रियासिद्धौ कालासिद्धिरित्युच्यते, न, कालानर्थान्तरत्वात् त्रियायाः, क्रिया काल इत्यनर्थान्तरम्, कालेनैव क्रियारथेनैव नियतिरिति हुयता स ण्य काल इत्युक्तं भवति, कालक्रिययोरनर्थान्तरत्वात् कालनियति क्रियानियतिरिति सज्ञामात्रे विसवादात् पूर्ववदिति । 20

येति, नहि नियत्या भवन्त कश्चि लोकाशास्त्रारम्भाभ्यामन्यथा कर्तुं शक्यते अभाविन वा ताभ्यामेव कर्तुं शक्यत इति भावस्यान्यथाभावाभावात्केचनशास्त्रारम्भौ दृश्येति भावः । किञ्च लोके ओदनपचनारिक्रियैव तृत्यादिकल इत्यने न तु नियत्या, तथासल्लकर्तुरपि ओदनतृत्यादिफल भवेत्त चैवमतो न नियतिरारण्यत्त्वमित्याह—क्रियाया एवेति, एवशब्दोऽयोगव्यवच्छेदाय अयोगे फलस्य व्यवच्छेद इति भावः । पवनस्य पत्रमोदनं तस्य पत्रं तृप्ति, सा च न शुक्रप्रक्षेपप्रसनादिव्यतिरेकेण, आदिशब्देन तृप्ते फलं यत्तदित्र प्राथं, तदपि नांतरात्मनो रसरुधिराद्यनुत्तरपरिणमनक्रियान्वतिरेकेणैति भावः । क्रियात् एवौदनतृत्यादिफलप्रसूतेश्च इत्याह—तस्याश्चेति । ओदनतृत्यादिफलप्रसूतिरपि तथाविधनियतेरेव भवति, एषैव च क्रियानियतिरित्युच्यते इत्याह—एव नियतेरेवेति, एव वदता भवता क्रियाया एव नियतित्वमुक्तं सा नियते काल उच्यते, नियतेर्हि एव एव विशेषणतयोपादीयते, तथैवविधत्वं पूर्वापरीमाण एव कारणतयैवत्वापरिणामपूर्वत्वमपरतवश्च किञ्चैवेति कारणपरिणामक्रियाया नियतित्वोक्तया काल स्वीकृत एव त्वया, परंतु तां क्रिया काल इत्यनुक्त्या नियतिरिति नाम क्रियते तत्रैवावयोर्विवादः पूर्ववदितो न वस्तुनीति भावः । ननु त्रियाया सिद्धिरस्तु नाम कालस्य कथं 30 सिद्धिः, येन नाममात्रे विसवादात् साधिल्लाशब्दे—एवमपीति, क्रियात् एवौदनतृत्यादिदर्शनेऽपीत्यर्थः । किञ्च काल उच्यते, इत्युत्तरयति—कालानर्थान्तरत्वादिति, भावना हि प्रभवत क्रियाविशेषा कालाधीनत्वात् काल एवेति व्यवहित्यते, भावना स्थितिप्रसन्नविरोधावस्थासु कालव्यवहारस्याविनाभावित्वात्, अतद्येष्टादेहेतुत्वात्सापार एवामेदेन काल उच्यते, तत् क्रियासिद्धौ काल सिद्ध एवेति नाम मान एव विसवाद इति भावः । अथ कालरक्षणक्रियाया एव नियतित्वेनाभ्युपगमे

किञ्चा यत्—

नियतिप्रतिपादनपरिहृेशाम्युपगमाच्च नावश्यम्भावाव्यभिचारिदर्शनविपर्ययार्थप्रवृत्तेर-
म्युपगमविरोधः, स्वचनपक्षधर्मत्वादीना प्रवृत्त्यैव निराकरणं प्रमाणमन्तरेणापीति ।

(नियतीति) पुरुषकालम्बभावादिदर्शनाना नियत्यैवाव्यभिचारिणा—तद्विनाभाविनामव्य-

० भिचारादेव त्वयाऽभ्युपगताना परयादिभिश्च स स एवेत्यभ्युपगताना त्वया पुनस्तद्विपर्ययार्थं—नियति-
रेव कारण न कालादय इति प्रतिपादनार्थं प्रवृत्तिरङ्गीकृता । यदि तां दर्शानान्यनया प्रवृत्त्याऽपनी-
यन्ते नावश्यम्भावीति तानि, अथावश्यम्भावीत्येव नापनीयन्तेऽनयापि प्रवृत्त्या ततो नियत्यर्थं पर-
दर्शनविपर्ययभापादयामीत्ययमभ्युपगमो निवर्त्तत इत्युभयथाऽभ्युपगमविरोधः । स्वचनपक्षधर्मत्वान्-
दीनां प्रवृत्त्यैव निराकरण—येय पक्षहेतुदृष्टान्तायवयवोच्चारणे प्रवृत्तिस्तया स्वचन परमतनिरा-

१० करणसमर्थमिति मत प्रवृत्त्युपलभ्य स्वत एव नावश्यम्भवतीति स्वीक्रियते, तदा नियत्यभावः,
अथावश्य स्वत एव भवति प्रवृत्तिरार्थिका प्रतिपादनासमर्थचनिका, प्रवृत्तिवचनचोरनियतार्थत्वात्,
हेतुः पक्षधर्मो हेयार्थप्रतिपत्तिनियतोऽवश्यभावी प्रवृत्तिमन्तरेण चेत् प्रवृत्तिरार्थिका, नावश्यमापी
वेन्नियत्यभावः, एव दृष्टान्तोऽपीति व्याख्येयम् । अतः प्रवृत्त्यैवाभ्युपगतया वचनहेतुदृष्टान्ताना
निराकरण प्रमाणमन्तरेणापीति ।

१५ कथं पुनराचारोपदेशानर्थक्यदोषाभाव ? लोकागमादिविरोधाभावश्चेत्येतत्प्रतिपादनार्थमाह—

अत इय भावनोच्यते, धर्मार्थकाममोक्षा कालकृता एव चतुर्वर्गसाध्यसाधनसम्प-
न्धार्था सर्वशास्त्रारम्भा कालसामर्थ्यादेव सफला, उक्तभावनावत् ।

अत इत्यादि, अत—प्रागभिहितकालकार्यत्वहेतो सर्वलोकशास्त्रारम्भप्रयोजनाभिधानाना
सर्वशास्त्रार्थत्वायेव पुनर्भावनोच्यते, धर्मार्थकाममोक्षाः कालकृताः, एव चतुर्वर्गसाध्यसाधनसम्प-

२० कालादप्रतिषेधपूर्वकं नियतिव्ययव्यापनं भवत् तव प्रयास एव, कालादिनेव कालस्य ध्यवस्थापितत्वात् किमपरमवशिष्यते
यत्त्वया प्रतिपादनीयं भवेदित्याह—नियतीति । पुरुषेति, स स एवेति, पुरुष एव काल एव स्वभाव एवेत्यर्थः ।
ननु पुरुषादिभिर्निमित्ताभावित्वेनाभ्युपगतानां पुरुषकालस्वभावानां पुरुषकालनियतित्वेन संशामानामभिधायाम्युपगमे
तेषां नियतिवचनप्रतिपादन तव हेतु एव निरूपणीयान्तराभावात्, तथा तन्मतप्रतिषेधपूर्वकं नियतिरेव कारणमिति प्रति-
पादनार्थमङ्गीकृतप्रवृत्तिपरित्यागादिभ्युपगमविरोध, पुरुषादीनामवश्यभाविनेनाभ्युपगतत्वात् नियतरेव कारणत्वे पुरुषादी-

२५ यामनावश्यकतया क्रियानिबन्धादिभ्युपगमविरोधाचेति भाव । तमेवाभ्युपगमविरोधं स्फुटयति—यदि तानीति, तर्हि
पुरुषादीनामभ्युपगमो व्यर्थ इति भाव । तेषां सार्थकत्वे त्वाह—अथाद्यद्यमिति । ननु त्वदीया परमतनिराकरणप्रवृत्ति
पुरुषादीनां नावश्यकमित्वाद्यव्यभिचारिणीति मन्वते तर्हि नियत्यभाव एव स्यात् प्रवृत्त्या पुरुषादिनियतीनां नावश्यक-
भावित्वसिद्धे यत् नु प्रवृत्तिर्न नावश्यकमित्वाव्यभिचारिणी तर्हि तेषामवश्य भावितागभिराकरणाय त्वदीया प्रवृत्ति
निष्फलेवेत्याह—येयमिति स्वचनं परमतनिराकरणसमर्थम्, तथापिप्रवृत्तेरित्यनुमानं विवक्षितमिति प्रतिपाति । हेतु

३० रिति, प्रवृत्तिव्यतिरेकेण हेतुपि यदि हेयार्थप्रतिपादावश्यकनियतत्वत एव तर्हि तत्तदो प्रवृत्तिव्यर्था भवेत्, यदि
प्रवृत्तिरन्वेषिता तदा नियतसामांश विवक्षयित्वा च प्रतिभाति । ननु कालावश्ये कथमाचारस्योपदेशस्य नानर्थक्यस्योक्त-
यामानेविरोधस्य तथापिपक्षान्तरदेव स्वसम्भवादिताद्यद्देव—कथं पुनरिति, सर्वशास्त्राणि हि धर्मार्थकाममोक्षसाधनवत्
वैभक्तानि, सत्पर्यय तेषां प्रवृत्ते तथा च धर्मादिशास्त्रयोः कार्यकरणत्वेन कालकार्यत्वात्तानर्थक्यमित्याह—अत इति ।

न्यार्थाः सर्वशास्त्रारम्भाः कालसामर्थ्यादेव सफला नान्वयेति प्रतिपद्यस्य, कथं? उक्तभावंनावत्, चक्रा भावना रूपादिघटादियुगपद्वृत्त्यात्मककालरूप वीजाङ्कुरादिपूर्वोत्तरक्रमवृत्त्यात्मककालरूपञ्च जगदनियतपरिणतश्चेति, तस्मादुक्तभावनावदनियतेर्धर्माद्यर्थानामाचाराणां पूर्वापरीभूतक्रियात्वात् क्रियार्थत्वाच्चोपदेशानां कालस्य च पूर्वापरीभूतस्य क्रियात्वात् सार्धका' शालारम्भाः ।

यथा ब्राह्मणस्य वसन्तेऽऽध्याधानं, वणिजा मद्यस्य, ईश्वराणां क्रीडादीनाम्, निष्क्रम- ८
णमित्यादि यावद्विमोक्षं यतीनाम् ।

यथा ब्राह्मणस्येत्यादि, एवञ्च कृत्वा कालकृतत्वात् क्रियाक्रियाफलानां धर्मार्थं काममोक्षाद्ये-
शास्त्रेषु विहिताः क्रियाः, तद्यथा यथाक्रम धर्मादिपु-ब्राह्मणस्य वसन्तेऽऽध्याधानम्, वसन्ते ब्राह्मणो
यजेत प्रीप्ते राजन्यः, शरदि वा यजेत वैश्यः' इत्यादिवचनात् । तथा वणिजा मद्यस्य, आधान-
मिति वर्त्तते । ईश्वराणां क्रीडादीनाम्, उद्यानगमनवासन्तिकवस्त्रालङ्कारमाल्यगन्धभोजनादिसेवन 10
रमणमिति, आदीनामित्यादिग्रहणात् सन्धिविग्रहासनयानादिगुणानुष्ठानमित्यादि । निष्क्रमणमित्यादि
यावद्यतीनाम्, निष्क्रमणकालादारभ्य यावद्विमोक्ष, विमोक्षणस्यात्मकर्मवियोगफलस्य मोक्षस्य कालो
यतीनां निष्क्रमणादे' कालः, यद्योक्त 'अप्यणो निस्त्रमणकाल आभोयत्ता चइत्ता रज्ज (कल्पसूत्रे)'
इत्यादि । तथा दण्डकपाटम-धानलोकपूरणक्रियाभिः तत्काले कर्मत्रिकस्याऽऽयुषा समीकरणमित्यादि ।

अनियतचेतनाचेतनत्वपरिणतिवशाज्जीवपुद्गलानामनाद्यनन्तवर्त्तनात्मस्वतत्त्वानां वृत्तेः 15
फलनात्मक रूप भूयो भूयो विपरिवर्त्ततेऽतोऽतीतानागतवर्त्तमानवर्त्तनात्मकमेक कूटस्थमवि-
चाल्यनपायोपजनविर्गर्भयनुत्पत्त्यवृद्धव्यययोगीत्यादित्यलक्षणं कलन कालस्वरूपतदात्मक-
त्वभावेनैव वर्त्तते ।

अनियतचेतनाचेतनत्वेत्यादि यावत् कलन कालस्वरूपतदात्मकत्वभावेनैव वर्त्तते,
अनियत चैतन्येनोपयोगरूपादित्वेन रूपे चेतनाया उपयुक्तत्वात्, अचेतनत्वेनाप्यनियत, चैतन्योपयो- 20
गापत्त्योपयुक्तत्वात्, अथवा वृणादेर्वाद्यभ्यवहृतस्य सुररुद्रादिचैतन्यापत्तेर्द्रव्यस्य प्राणाद्यापत्तेर्द्र-

व्यस्य सद्भिहेयमित्याह-उक्तभाधानावदिति । धर्माद्यर्थानामिति, धर्मादिलक्षणफलस्य तद्विषयप्रवृत्तेः पूर्वापरीभूत-
क्रियारूपतया शालोपदेशानाद्य तत्र सुखप्रदृश्यत्वात् कालस्य पूर्वापरीभूतक्रियात्मकतया सार्धकत्व शालारम्भाणां सर्वेधा-
मिति भावः । धर्मोद्यर्थं शालोविहिता क्रिया क्रमेणाह-यथेति, ब्राह्मणराजन्यवैद्यानां वसन्तमीप्सशरत्सु अध्याधानं धर्माद्य,
वैश्यस्य मयाघानमर्षाय, राक्षो क्रीडायाधानं कामाय, यतीनां निष्क्रमणादिक्रिया मोक्षायेति भावः । क्रीडापदग्रहणमाह-उद्या 25
नागमनेति । आदिपदप्राप्त्यमाह-सन्धिविग्रहेति, सन्धिविग्रहयानासगद्देशसमाध्याया पशुणा प्रभावोत्साहम राजा शक-
यस्त्रिभु इति नीतिसाधनम् । अप्यणो इति, आत्मनो निष्क्रमणकालं ज्ञाने तावदलोक्य स्वत्त्वात् राज्यमिति ध्याया, शंलीशकीर्ण
सातावेदीनयानमोप्राख्यकर्मत्रिकस्याऽऽयुषा समीकरणं भगवत् समुत्पन्नकेवलस्य यत्सामयिकमाह-तथा दण्डेति,
तत्र प्रथमसंज्ञे आत्मनो दण्डकरणं द्वितीये कपाटकरणं तृतीये मयानकरणं चतुर्थे लोकपूरणं पुनश्चपहारप्रक्रियया पशमे
मन्यानकरणे पठे कपाटकरणं सप्तमे दण्डकरणमिति । कालात्मत्व सर्वस्याह-अनियतेति, जीवो हि चैतनत्वेनैव न नियत 30
किन्तु परस्पररूपापर्यायानाद्यन-तया परिणममानो वर्त्तते, तथावर्त्तनास्वरूपाणां जीवपरमण्वना भूयो भूयो विपरिवर्त्तयभ्या
वृत्तिभ्यो वृत्तिधर्मोपानात्मकोऽतीतानागतवर्त्तमानात्मक एक काल एवेति भावः । अनियतमिति, जीवो न चेतनत्वेनैव
नियतः, नया पुद्गलोचेतनत्वेनैव, स्वयमेतन्नेपयुक्तस्य चेतनस्याचेतनत्वात्, अचेतनास्य च ज्ञानोपयोगामना परिणतस्य
चेतनस्वरूपादिति भावः । प्रकारान्तरेणाचेतनस्य चेतनस्वरूपां दर्शयति-अथ चेति । एवं जीवाजीवयोरनाद्यन ततोऽन्योऽन्य-

- व्यप्राणतिपातादिभावः, फालकृमागतपरिणतिरगादुपशमक्षयक्षयोपशमोदयपरिणामभावेऽत्र जीवपुत्र-
 लयोरगाद्यनतशो वर्त्तमानम् । न केवलं चेतनाचेतनयोः परस्पररूपापत्तिवृत्तिवर्त्तनम्, किं तर्हि ?
 अचेतनस्यापि पृथिव्यादित्वेनापि तथा, तद्यथा—एकजातित्वान् पुत्रलानां पृथिव्युदकव्यलनपवनवर्न-
 स्पत्यादित्वेन विपरिवर्त्तमानपरिणतीनामनाद्यनन्तर एषवृत्तिवर्त्तनं तस्याऽऽत्मा स तत्त्व येषां पर-
 १ माणूनां ते परमाणवः, तेषामनाद्यनतवर्त्तनात्मस्वतत्त्वानां वृत्ते कलनात्मक रूप भूयो भूयो विपरि-
 वर्त्ततेऽभ्यावर्त्तते च, रूपरसादिभेदेन विपरिवर्त्तते, तद्गुणभेदेनापि एकद्वित्रिसरयेयानन्तगुणभागहीन-
 वृद्ध्या वृष्ट्याहृष्ट्यादिना वाऽभ्यावृत्तिः, एकाशस्यापि परमसूक्ष्मरूपादिभावपरमाणोरप्यनाद्यनत-
 शोऽभ्यावृत्तिः, अतस्तद्वृत्तीतानागतवर्त्तमानात्मकमेकं तूटस्वमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुपत्त्यवृद्ध्या-
 व्यययोगीत्यादि (महा०-१-१-१) आदिग्रहणाद् भ्रुवादिसर्वनित्यलक्षणम्, एतदेव कलनात्मकं सत्त्वं
 १० कारणमुपपद्यते, न तु पुरुषनियत्यादि, नित्यत्व पूर्वापरीभूतभावात्मकविपरिवर्त्तकलनस्यादिसभ्याय-
 सानादर्शनादेव लक्षणस्य नित्यत्वस्य तस्माद्विश्वविवर्त्तवर्त्तनाया कलन, फाल इत्यनिसम्भत्स्यते ।
 तच्च द्विविधमस्मादाद्यसर्वज्ञं प्रत्यनुमानमात्रगम्यमविविक्तमुद्देशतोऽतीतानागतवर्त्तमान-
 वर्त्तनाकलनम्, अमितपूर्णकोष्ठागारधान्यकलनवत्, सर्वज्ञं प्रति परमनिरुद्धे काले समये
 समये वृत्तविविक्तवर्त्तनासख्यान काल ।
 १५ (तच्चैति) तच्च कलनं द्विविधम्, असदाद्यसर्वज्ञं प्रत्यनुमानमात्रगम्यमविविक्तम्—सर्ववस्तुसामा-
 न्यमात्रग्रहणम्, अमितपूर्णकोष्ठागारधान्यकलनवत्, यथा धान्यममितं कोष्ठागारे पूरितं कुम्भशतसदृक्षा-
 द्यायतमपरिमाणमित्युद्देशतो गृह्यते तथोद्देशतोऽतीतानागतवर्त्तमानवर्त्तनाकलनमस्मदादिमि । सर्वज्ञं
 प्रति परमनिरुद्धे काले समये समये वृत्तनाया विविक्त्या वर्त्तनाया सरयान कलनं तत् फाल, कल सख्यान
 इति प्रतीते । यथोक्तं 'ज ज जे जे भाये परिणमति पयोगवीससाद्व । त तह जाणाति जिणो
 २० अपज्जवे जाणणा नत्थि ।' (आव० ति० गा० २६६७) इत्येतद्वर्त्तनात्मस्वतत्त्वकालनिरूपणम् ।
 स तथाभूतेन कलनार्थेन ता वर्त्तनामेव सामान्यामत्यजन् भूतो भवति भविष्यश्चेति वि-
 शेषव्यपदेश लभते नान्य कश्चिन्नियत्यादि, असत्त्वात्, अन्यथाऽन्यस्याभावात्, यथा कुसुमं

परिणामवर्त्तनमित्याह—फालकृमागतेति । विपरीतपरिणामवत् सजातीयपरिणाममप्याह—न केवलमिति वैशेषिकमत
 २५ इत्याह—एकजातित्वादिति । तथा तथा वर्त्तनं भगवत्परिणामा जीवपुत्रानामानाम एव न व्यतिरिच्यन्त इत्याह—एष वृत्ति-
 रिति । वस्तुतो नित्यात्मवरेन कालेन प्राप्यप्राणिरूपान् भावान् तेन तेन परिणामेन प्रकाशयन् कलवति भूतानीति काल
 उच्यत इति भावः । रूपरसादिभेदेन त्रिजातीयेन परिणमनं विपरिणामं, राजतीयेनैव वृद्धिर्हानि विरोधाभ्यां परिवर्त्तनमभ्यां
 वृत्तिरित्याह—रूपरसादीति । स च कालं सर्वान् वस्तुनिवासविशेषोपहितनामात्पोऽर्थको नित्य इत्याह—अतस्तद्वृत्तीति ।
 ननु पूर्वापरीभूतभावापरिणामकं त्रनात्मिकस्य कालस्य कथं निरन्तरमुत्पादित्वानागालित्यादिसाशय प्रवाहत्संख्यं नित्यत्वम्,
 ३० अस्मिन्मयावर्त्तनादनादिदुत्तरयति—नित्यत्वमिति । कायस्य सर्वज्ञासर्वशरीरेशया द्वैतित्वेन सत्प्रधानं भवतीत्याह—तच्चैति ।
 असदाद्यनिरवयवं कालं सामान्यरूपतयाऽनुमानेन वृत्तते महति धान्यागारे परिपूर्णधाराशो कुम्भशतसदृक्षादिपरिमितं
 त्वन सामान्यतोऽप्रत्यवदित्याह—अविविक्तमिति, साकल्येनवत्तया प्रदीनुमशक्यमित्यर्थः । सर्वज्ञं एव यथावज्जाभातीति प्रतिपादितं गायामाह—ज-
 ज इति । वर्त्तनाया काल एव भूतमविव्यक्तमानरूपो भवतीत्यादर्शयति—स तथाभूतेनेति, विविध परिणामो भवति

स्वप्न भवति घटो वा पटतया, तदेव तद्भवति तदेव चान्यथाऽपि भवति, कारणभेदेनापि स एव तथा कलयन् वर्त्तनेन कल्पते तेन च तस्मै चेत्यादि ।

स तथेत्यादि, स एव—कालस्तथाभूतेन—वर्त्तमानरूपेण कलनार्थेन सामानाधिकरण्येन ता वर्त्तनामेव सामान्यामभिन्नामत्यजन् भूतो भवति भविष्यन्निति विशेषव्यपदेश लभते, नान्यः कश्चिदकलनात्मकपदार्थो नियत्यादि, असत्त्वात् । स एव कलनालक्षणो भावस्त्रिधा भिद्यते, तत्समानाधिकरण-5 स्वात् सत्त्वात्मकत्वात्, घटवत्, न व्यवधिकरणो भूतो भवति भविष्यन्नाकाल एव व्यवधिकरणोऽसद्रूप एव, किं कारण ? अन्यथाऽन्यस्याभावात्, अन्यो हान्यथा न भवति, यथा कुसुम सपुष्प न भवति, सपुष्प वा कुसुम न भवति, घटो वा पटतया न भवति पटो वा घटतया न भवति, किं तर्हि ? तदेव तद्भवति, कुसुमेव कुसुमम् । तदेव चान्यथापि भवति, यथा कुसुममेव मुकुलितार्थविकसित-समस्तविकसितजरन्लानत्वादिना । एव तावत् काल एव भाव इत्यभेदेन भवन व्याख्यातम् । कार-10 णभेदेनापि स एव तथा कलयन् वर्त्तनेन कल्पत इति, कल्पनस्य कर्तृत्वमनुभवतीति कलन भवतीत्यर्थः, स एव कल्पते—क्रियते कर्म भवतीत्यर्थः, पूर्वापरतया कार्यकारणभावात्, तेन च तस्मै चेत्यादि, तस्यैव कलनस्य शक्तिभेदात् तेन क्रियते इति करणता, तस्मै क्रियत इति सम्प्रदानता, आदिग्रहणात् समाप्तस्मिन्नित्यपादानाधिकरणभावोऽपि तस्यै ।

इदानीं कालस्य त्रिधा भिन्नन्याय्यभेदोपदर्शनार्थं ज्ञानेन क्रियया चैक्यमुच्यते— 15

एवमेव च स वर्त्तमानातीतयो कारणावस्थयोरेव कार्यस्वाभिमुख्येन गृह्यते, यथास-
ख्यमेकत्र पटादिकेकत्र मेघादि ,

एवमेव चेत्यादि, यावदेकत्र मेधादिरिति, ज्ञानेन तावदेकत्व दृश्यते, एवमेवेति, यथैव कर्तृ-
कर्मकरणादिशक्तिभेदेऽप्यभिन्न. कालस्तथा स वर्त्तमानातीतयो कारणावस्थयोरेव—सम्प्रत्यन्तनिर्देशोऽ-

धर्मधर्मिणोर्भेदादस्य घमपरिणाम लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणामश्चेति, तत्र भूतानां दृष्टिव्याधीनात् धर्मिणां गवादधिर्घटा 20 द्विर्वा धर्मपरिणाम, धर्मिणाप्राचीतानागतवर्त्तमानरूपना लक्षणपरिणाम, वर्त्तमानलक्षणोपस गवादधैर्यान्वकौमार्यावनवा धैक्यमवस्थापरिणाम, पटादीनामपि ननुप्रातनताऽवस्थापरिणाम, एवमवर्त्तनालक्षणो घम स काल प्रादुर्भावकालेऽनागतलक्षणमध्यां हित्वा वर्त्तमान लक्षण प्रतिपद्यते तथा वर्त्तमानलक्षण हित्वाऽतीत लक्षण प्रतिपद्यते, ह्यनमपि १ रिनासो १त्वा उच्यते, नित्वाविभोवतिरोभावादेव, अतो योऽनागतो धर्म आसीत् स एव वर्त्तमानभूतोऽतीतो भविष्यतीति त्रिलक्ष 25 नाभियुक्त इति बोध्यम् । ननु सत एवाविभोवतिरोभावादधीनादर्थत्रियाकारिण एव च मत्वात्रियत्यादेवैवातीतलक्ष्यान्त्रिया कारित्वागविनागवस्था कारणत्वमित्याह—नान्य इति । हेतुमाह—अन्ययेति, । ययेति, राजासद्रवतीत्यर्थं । सपुष्पं 30 येति, अगदा न सद्रवतीत्यर्थं । तदेवेति, धर्मिणि वर्त्तमानस्येन घमस्य वर्त्तमानलक्षणव्यातीतानागतवर्त्तमानावस्थायां भावा न्यत्व भवति, भाव-सत्त्वान्मेद, यथा सुवर्त्तमानस्य मित्वाऽयथा त्रियमाणस्य भावान्यथात् भवति तत् सुवर्त्तमानस्य स्वमिति भाव । तत्र दृष्टान्तात्—यथा कुसुममेवेति । काल एव कर्तृत्वकर्म वक्ष्यते वक्ष्यते वक्ष्यते वक्ष्यते वक्ष्यते वक्ष्यते 35 स्वायनुभवति शक्तिमेकारिचाह—फलन भवतीत्यर्थं इति । पूर्वापरीमावो कारणार्थमावादिनि भाव । कर्तृत्वमेतदादि शक्तिभेदादेव भेदव्यवहारोपपत्तेरनगरस्य फलरूपस्य न सुख्ये भेदोऽस्ति, वर्त्तमानतावच्छिन्नस्येन भावानीं सत्त्वमेव मित्वाऽतीत, अतीतानागतवस्थाशक्तिमन्थेन समस्य त्रिरोभावेऽद्वन्द्वनगरमित्यक्तिर्विनाश प्रादुर्भवत्त्वमेव इति शक्ति 40 भेदात् कार्यभेदोपपत्तेरिति निर्मितेऽह—यथेवेति । अतीतानवस्थायामुपपत्तवस्थाभिमुत्तये— १धर्मियाया निवृत्तता वर्त्तमानावस्थायां कार्यस्वाभिमुख्येन—अर्थत्रियां सुवता स एव काले सुश्रुते न ह्य वक्ष्यते कालोऽतीतकाले वा मित्वाया दृश्यत इति भाव । वर्त्तमानावस्थायामिति, पटदे कार्यस्य वर्त्तमानावस्थायामेव तेन सह पूर्वाहापर- 55

यम्, कार्यस्याभिसुरयेन गृह्यते—कार्याङ्गीकरणेन तत्प्राधान्येन तदात्मनेति यावत्, वर्त्तमानावस्थया कार्यस्याभिसुरयेन, अतीतावस्थयाञ्चोत्तरावस्थामुख्येन स एव कालो गृह्यते, किमुक्तं भवति । कल्पते—ज्ञायते । यथासख्यमेकत्र पटादिरेकत्र मेघादि, वर्त्तमाने पटादि, अतीते मेघादिः, तद्यथा—पुरुषो हि पूर्वाह्ने पट पश्यनपराह्नेऽपि पट एवाथ श्रोऽप्यपरेद्युत्तरेद्युरपि वा पट एवेति वर्त्तमानकालेऽपि पटमेव कालेऽपि पटमेव मन्यते । मेघे चोन्नतमात्रे वर्षति पय, ततः प्रलङ्घीवीजमुत्पद्यते मूलाङ्कुरादि-भवति ततः प्रलङ्घीपोण्ड तत कार्पास तत सूत्र तत पट इत्यतीतकाल एवैप्यत्काल पट मन्यत इत्यतः कार्याभिसुरयेन स एव कालोऽतीतो वर्त्तमानश्चाभेदेन गृह्यमाणो दृष्टस्तस्मादभिन्नः ।

एव ज्ञानेनैक्यमापाद्य क्रिययाऽप्यैक्यमापाद्यत्यतिदेशेन—

ग्रहणवच्च स एव क्रियते तथावृत्ते क्रियया कल्पत इति नाममात्रेणैव भेदात्, तयो-

१० रप्यनागते कार्येऽतीतवर्त्तमानयो कारणाख्याभिमुख्येन कार्याख्याभिमुख्यकारणैक्यवद्ग्रहण-करणयो समानता दृश्यते, यथा सयोगतन्त्याद्युदकगर्भसर्जनपाचनादिवर्त्तनपटत्ववत् ।

(ग्रहणवच्चेति) ग्रहणवच्च स एव क्रियते, किं कारण ? तथावृत्ते,—एव हि वर्त्तन, सैव हि

क्रिया यथा गृह्यते तथा क्रियतेऽप्यसावेवाभेदेनेति तत्कारणार्थं दर्शयति—क्रियया कल्पत इति, एव

तावदतीतवर्त्तमानयो कारणयो कार्याभिसुरयेन ग्रहणकरणाभ्यामेक्यम् । नाम आख्या शब्दः,

१५ शब्दमात्रेणैव भेदात् । तयोरप्यनागते—तयो कारणयोरप्यनागते कार्येऽतीतवर्त्तमानयो फरणाभिसु-

ख्येन कार्याख्याभिमुख्यकारणैक्यवद् ग्रहणकरणयो समानता—कल्प्यमानता दृश्यते ततोऽप्यैक्यमेव,

तद्यथा—सयोगतन्त्याद्युदकगर्भसर्जनपाचनादिवर्त्तनपटत्ववत्, यथा तन्तूना सयोग दृष्ट्वा सूतकार्पास-

प्रलङ्घीपोण्डप्रलङ्घीमूलाङ्कुरादिजलसर्जनपाचनधारणमेघकलनानि वृत्तानि तथा च क्रियत इति तान्येव

वर्त्तनानि पट इति एष्यत्यट एव, तथा तन्तुवायस्य ग्रहणकरणाभ्या प्रवृत्तत्वात् वर्त्तमानातीतपटत्वा

२० दृष्टेऽप्येक्यमेव ।

अत एव च कलनमेवैक कार्यकारणवृत्तित्वेन विपरिवर्त्तितु क्षममपुरुषकारमस्वभावम-

द्वादशारनयमेदेन ग्रहणं भवतीति ज्ञानेनैक्य तयोरिति भाव । अतीतावस्थयाञ्चेति उन्नत मेघं दृष्ट्वा तदैव तस्यैवो

त्तावत्स्थया पयोवीचमुत्पादककार्यासादे कालेनैक्यमभिमन्यते इति भाव । तदैव ज्ञानेनैक्य प्रतिपादयित्वा क्रिययाप्यैक्य

मापादयति—ग्रहणवच्चेति, ज्ञानवच्चैत्यर्थं, वर्त्तनाक्षण काल एव यथा गृह्यते तथैवाभेदेन क्रियत इत्यर्थं । प्रलङ्घीति,

२३ प्रलङ्घी वर्णं सूत्रो रूपो इति पार्श्वे ना २५५ गाथा 'योद्धा घमणी तस्य पत्र' नि० चू० ३ उ० । सैवेति, वर्त्तनरूपेदे

त्यर्थं, शब्दमात्रेणैवेति, अतीतवर्त्तमानयो नाममात्रेणैव केवत्र भेद इत्यर्थं । भूतमिदं भविष्यदित्यमिति प्रत्ययो ज्ञानेन

रमुत्पादनामौ सानो वर्त्तमानात्तावपि विषययो स्वगालविरुद्धयोर्भूतभविष्यत्तोरकारणपरिच्छेदवर्त्तमानस्वसंवेदनरूपेण धारयत

इति वस्तुन देव्य केवत्र नामत एव भेद इति भाव प्रतिभानि । अथातीतवर्त्तमानयो स्वस्वकार्येणभेदं ग्रहणक्रियाभ्यामुप

पादिवाऽनागतकार्यस्यातिवर्त्तमानाक्षणकारणेन सह ग्रहणक्रियाभ्यामभेदं दद्यादिति—तयोरपीति, दृष्ट्वा त दर्शयति—कार्या

३० रप्याभिमुख्येति, कल्प्यमानता—सम्पद्यमानता रूपं तद्यथावृत्तेति यावत् । तानुनाम पटं वयन् तान्तां सयोग दृष्ट्वा तान्ता

पूर्वपूर्वपरिणामान्तावर्त्तनाख्योत्तरपरिणामान्तावर्त्तनाख्य गृह्णाति तथाकरोति चेति तस्य ग्रहणक्रियाभ्यां ता सर्वा वर्त्तना अभिन्ना

एव कारणान्तावत् इत्याह—यथा तान्तामिति । कृतेति इत्यहं इत्यहं विद्येते अर्थात्सपश्यमणि च, अथ चापानस्य क्षापि

श्रुतिशब्दाभावात् सर्वत्रानुवृत्तेर्भविष्यत्कारणं सर्वत्ररक्षणत्व तस्यैव अथेक्षणयात्तरामावात्, अतोऽप्यमेव कार्यकारणरूपेण परि-

कल्पनम् इत्याह—अत एवेत्यादिना । न प्रयोऽन्यत्रापानम्, प्रत्यक्षरक्षणत्वे श्रुतिव्याप्यचेतनानां कारणरूपत्वात्तन्म

नियतञ्च, ससारस्यात एवानादिकालवृत्तेरेव हेतो पुरुषवाद्युक्तं सर्वमस्माद्भवति, पुरुषवाद्यु-
क्तमुक्तिक्रमार्थतुरीयवचनादेव कालस्य समर्थितत्वात् ।

अत एव चेत्यादि, एतस्मादेव कारणाद्वर्तनस्याप्रतिघाताद्व्यापित्वाच्च कारणान्तरापेक्षा नास्ति,
फलमेव हेतु-अन्यसाधन स्वयमेव कार्यकारणवृत्तित्वेन विपरिवर्तितु क्षमम्, अपुरुषकार
चेतनाचेतनेषु वृत्तेरभेदात्, अस्वभाव जीवाजीवात्मकपरिणतिक्रमविपृत्त्यजन्तत्वात्, अनियत तथा- 5
न्यथाभावविपरिवर्तनवर्तनात्मकत्वादेव, ससाराभिरुपलक्षणव्युत्पन्नादिभून्म्यन्मुमीह्याद्याहाररसरुधिरादि
विपरिवर्तनस्य भावान्तरसङ्गमणलक्षणत्वात् ससारस्य अत एवानादिता, अनादित्वेन दूरमपक्षिता
नियत्यादिकारणान्तरापेक्षाऽनेन फलनेन, तस्मादनादितात् कालवृत्तिः । अस्या एव-कालवृत्तेरेव केव-
लायाः कारणान्तरनिरपेक्षया हेतो यदप्युक्त पुरुषवादिना पुरुषक्रियात् एव सर्वमिति तदस्मादेव
कालाद्भवति, न तु पुरुषपरात्, अनादीना यौगपद्यदिमता यौगपद्यपौर्वापर्ययुक्तवृत्तित्वात्, तयोश्च 10
कालत्वात्, तेनैव किल पुरुषवादिना कालस्य समर्थितत्वादित्यत आह-पुरुषवाद्युक्तमुक्तिक्रमार्थतुरीय-
वचनादेव,-सुप्तावस्था विशुद्धा सती सुप्तावस्था भवति, सुप्तावस्था च जाग्रदवस्था भवति, जाग्रदवस्था
विशुद्धा सती तुरीया मुच्यवस्था भवतीति कालसामर्थ्यात् क्रमात्तलाभो घटते, तस्मात्सुप्तादेवस्थावि-
शेषव्यवस्थानस्यानादिकालप्रवृत्त्यात्मकत्व परमात्मनो वर्तनतत्त्वं स्यात्, तच्चात्मनत एव घटते न
पुरुषवादे, क्रमाक्रमविकल्पाभावात्, अन्यथा व्यवस्थाचतुष्टयस्यैकसर्वगतनित्याक्रमकारणात्मकस्य कत- 15
माऽवस्था प्रथमा द्वितीया तृतीया तुरीया चेति ।

किञ्चायत्—

वृत्तिक्रमापादितकार्यकारणावस्थयो कार्यकारणभावोपपत्तेर्मिथ्यादर्शनादिसामान्यवि-
शेषहेतुभिः कर्मबन्धप्रक्रियोपपत्तेः ससारानादिता, तस्य तु परमात्मनो न युज्यते ससारो
बन्धाभावात्, बन्धाभावः प्रदोषादिकारणाभावात्, प्रदोषाभावः कर्माभावात् कर्माभावोऽ- 20
क्षरीरत्यादकारणत्वाच्च ।

वादित्वाह-अपुरुषकारमिति । चेतनाचेतनेषु कालवर्तनाया अमेदेन सत्त्वादित्यर्थं । स्वभावोऽपि नान्यसाधनम्, काल-
क्रमागतपरिणतिवशादेव जीवाजीवयो परस्पररूपावतिवर्तनोपपत्तेरित्याह-अस्वभावमिति । नियतिरपि नान्यसाधनम्,
जीवाजीवानां तथाभावान्यथाभावलक्षणविपरिवृत्तेरनियमेन वर्तनादित्याह-अनियतमिति । एतदेवाह-ससारैति ।
कालस्य जगद्रूपत्वाजगतत्वानादित्वेन नियत्यादिकारणान्तरापेक्षा नास्तीत्याह-अनादिर्त्वेनेति । कालस्य कारणान्तरापेक्षा- 25
भावादेव पुरुषादिनाद्युक्तानां सर्वथा नास्त्वय इत्याह-कालवृत्तेरेवेति । अनादितो युगपद्गुणीनां क्रमवृत्तीनाम् यौगपद्यप-
र्वापरमाववृत्तित्वयो कालवर्तनरूपत्वस्य पुरुषादिनाभिः समर्थितत्वादित्याह-अनादीनामिति, तयो-युगपद्वृत्तिचक्रमवृ-
त्तित्वयो । सुप्तावस्थेति, सद्यविशेषविमानप्रत्यक्षमयी सुप्तति, अनान्त करणाद्युपाधिभिर्भूतो भवति ससारोत्पत्त्याऽऽ-
तिष्ठते, बाह्येन्द्रियव्यापारहिता विशेषज्ञानवती स्वप्नापरपर्याया सुप्तावस्था विशेषज्ञानसम्पत्तादेव सुप्तदपेक्षया निवृत्त्या, बाह्ये-
न्द्रियव्यापारेणैषि बुद्ध्या सुप्तावस्थाऽत एव विशुद्धा जाग्रदवस्था निरावरणा सत्सामान्यविशेषवत्त्ववभासा विवृद्धतया 30
तुरीयावस्था, अधिकाधिकविषयापगादित्वादिगुणत्वाऽत्र बोध्या, इत्येव क्ततयाऽत्मलाभ कालसामर्थ्यादेवेति भावः । एताह-
रावस्थाचतुष्टयेनानादिकालेन परमात्मनो वा प्रवृत्ति सा कालेनैव सङ्गच्छत इत्याह-तस्मादिति । कालानधीनत्वं क्रमाक्रम-
निरुक्त्यासम्भवेन प्रत्येकमवस्थया सर्वदा विद्यमानताप्रवृत्तेन प्रथमद्वितीयाद्यवस्थानियमो न स्यादित्याह-क्रमक्रमेति ।
कालवादे एव ससारस्यानादिता सम्भवति, पुरुषवादे ससारकारणासम्भवेन न ससारस्यानादित्वं ससारस्यैवासम्भवादित्याह-

(वृत्तीति) वृत्तिक्रमापादितकार्यकारणावस्थयोः कार्यकारणभावोपपत्तेर्मिथ्यादर्शनादिभिः सामान्यहेतुभिः प्रदोषनिहयादिभिश्च विशेषहेतुभिः कर्मबन्धप्रक्रियोपपत्तेः ससारस्यानादिता सन्तानाव्यवच्छेदाद्वा युज्यते, पुरुषवादितः पुनः परमात्मनः शुद्धात्कूटस्थाविनित्यात् कार्यकारणाभ्यां द्वाभ्यामपि व्यतीतत्वात् युज्यते ससारो बन्धाभावात्, बन्धाभावः कारणाभावादशरीरत्वाद्कारणत्वाच्च, चशब्दात्सर्वगतत्वादेकत्वाभित्यत्वाद्येवाद्योऽपि हेतवः । प्रदोषादिकारणाभावात् प्रदोषाभावः, कर्माभावादिस्सादिगतार्थं यावत्ससारानादिता ।

अत्राह नियतिगर्ही तस्य ससारस्यैव तथानियते ससारो भवति पुरुषपुद्गलयोरित्यत्र श्रूमः—
नापि तस्य नियते समारानादिता, अतच्चात्, क्वचिदुपरमाभ्युपगमात्, यद्यत्र तत्र तन्नियतेर्हेष्टम्, घटपटवदिति, एवमेव तस्य स्वभावादित्येतन्न अतच्चात्, यद्यदेतन्न तत्तन्न तत्स्वभावात्, घटपटवदिति ।

(नापीति) नापि तस्य नियते, ससारानादिता, कस्माद्धेतोः ? अतच्चात्, तद्भावस्तत्त्वं न तत्त्वमवतस्य तस्मात्तत्त्वाच्चनियतेर्न भवति ससारः । तस्य चास्य न भवति ससारस्य क्वचिदुपरमाभ्युपगमात् । स्वहेतोः साध्याविनाभावित्वोपप्रदर्शनार्थमाह—यद्यत्र तत्र तन्नियतेर्हेष्टम्, यथा घट पटनियतेर्न भवति, पटोऽपि घटनियतेर्न भवति, तस्माद्धत्वत् पटवदतत्त्वात्नापि तस्य नियतेरिति साधूकम् ।
किं प्रान्यत्—एवमेव तस्य स्वभावात्—यदि श्रूयात् तस्य स्वभावात्ससारानादित्येतन्न, नापि तस्य स्वभावात्, अतच्चात्, अतत्त्वमस्य पूर्वबन्धमुक्त्यवस्थाभ्युपगमात् सिद्धम् । यद्यदेतन्न तत्तन्न तत्स्वभावाद्घटपटवदिति । एव तावदनादिससारता नोपपद्यते नियत्यादिवादे कालमन्तरेणेत्युक्तम् ।

इदानीं कालवादे तदुपपत्तिरुपपत्त्येते—

तस्मात्स्वनादियत्तनात्मकत्वात् कालस्यैतदुपपद्यते, तद्यथा पृथिव्यादित्रीह्यादिवृत्ति-

२० वृत्तिभ्रमेति, षाडेऽभ्युपगम्यमाने सुषुप्त्यादीनामवस्थानां क्रमवत्तनसम्भवेन कार्यकारणत्वोपपत्तौ मिथ्यादर्शनादिभिः प्रदोषनिहयादिभिश्च कारणैर्जीवस्य कर्मबन्धोपपत्तौ ससारस्यानादित्वं युज्यते, कालानभ्युपगमे कार्यकारणाभावात्सम्भवेन प्रपञ्चकारणकर्माभावेन जीवस्य बन्धावुपपत्तौ षष्ठं ससारानादित्येति भावः । कालानभ्युपगमे कार्यकारणाभावात्सम्भवेन प्रपञ्चकारणकारणत्वात् ससारानादित्वं समर्थयति—वृत्तिभ्रमापादित्येति । पुनश्च तदुपपत्तिमाह—पुरुषपथादिन इति अथ नियतिवादे पुरुषपुद्गलयोरुत्थापिधनियतलैव बन्धसम्भवेन ससारो भविष्यतीत्याद्युक्तं—अत्राह इति । समाधत्ते—नापीति, ससारस्य नियतितोऽनादित्वं न सम्भवति, ससारस्यानियतत्वात्, अभ्युपगम्यते हि ससारस्य क्वचिदुपरमं, अतोऽनियतत्वमिति न नियतिक्रमं ससारस्येति भावः । तथा च जीवस्य ससारानादिता न नियतिसाप्या अतद्रूपत्वात्, यद्यदतद्रूपं तन्न तत्साध्यम्, यथा घटो न पटनियतिरूपो न पटनियतिसाप्य इति प्रयोगानिप्रत्येकं हेतुमाह—अतच्चादिति, ससारस्य नियतिस्वरूपताविरहादित्यर्थः । तद्रूपता कुतो नैवत्राह—तत्त्वज्ञास्येति तथा च ससारोऽनियतः क्वचित्कालात्तौच्छेदाभ्युपगमात्, प्रलये हि ससार उच्छिद्यत इत्यभ्युपगम्यते भवत्येति भावः । भ्यासि प्राडयति—यद्येते । एवं तस्य ससारानादिता स्वभावादपि न सम्भवत्युक्त्युक्तैरेवेत्याह—यदि श्रूयादिति, यदि ससारस्यानादित्वं स्वभावात्संज्ञं स्वभावात्संज्ञं यथागावात्संज्ञं यथाविषसंज्ञं यथा ससारस्य सदा भवेत् न तथाऽभ्युपगम्यते ससारस्य यद्यत्प्रलयाभ्युपगमेन सायं तत्त्वादित्याद्येन निराकरोति—अतच्चादिति, अतः स्वभावत्वादित्यर्थः । हेतुविरक्तिं निराकरोति—अतत्त्वमस्येति, जीवस्यानिसंसारत्वात्तत्राद्यं युज्यवस्थाभ्युपगमात्, अनादिसंसारस्वभावात्ने जीवोऽनाथन तत्संसारी भवेत्, तथा च सुषुप्तेर्न भवेदेव स्वभावान्यथाभावात्संज्ञं वादिति भावः । अत्रापि भ्यासि प्राडयति—यद्यदेतत्तत्रेति, यद्यत् अतत्त्वमस्य इत्यत्र न तत्साध्यम् यथा घटो न पटस्वभावस्यो न पटस्वभावसाध्य इति । कालवादे तु कालस्यानादियत्तनात्मकत्वात् ससारानादित्वं युज्यते एतेत्याह—तस्मारिति । योग्यपरिज्ञानं कालतत्ससारानादितामाह—तद्यद्येति । वृत्ति परार्थानां

विवृत्तिप्रवन्धेनाऽऽत्मस्वरूपविषया क्रिया बन्धः स्निग्धरूक्षतया तेषां संश्लेषादन्यान्यरूपापत्तिः
ससरणं, तच्चानादियुगपदुभयवन्धनात् तथा जीवपुद्गलयोरभिन्नवर्तनस्वतत्त्वयोः स्वनाध्येभ्य
एव साधनात्मभ्यः स्वत एव बन्धक्रिया संसारक्रिया च वर्तनाभेदेन रूपभेदेन च, एवं
कालस्यात्मस्वात्मन्येव क्रियाऽनात्मस्वात्मनि च युगपदेव बन्धससरणविहिता संसारानादिता
युगपदभिन्नाऽनादिवृत्त्यात्मिका न न युज्यते ।

तस्मात्त्वनादिवर्तनात्मकत्वादित्यादि यावन्न न युज्यत इति, तस्मादिति—प्रस्तुता-
क्कालात् संसारानादिता न न युज्यत इति सम्मतस्यते, तुशब्दो विशेषणे, कालाद् एवैतदुपपद्यतेऽ-
नादिसंसारित्वम्, यौगपद्यपरपर्यायत्वात्नादित्वस्य, यौगपद्यस्य च कालप्रभायाऽविनाभावित्वात्, कर्त्तृ-
वृत्तिपर्यायत्वाच्च कालस्येति तत्प्रदर्शनार्थं हेतुमाह—अनादिवर्तनात्मकत्वात् कालस्य, कालो हि युगो-
पदनादिवृत्त्यात्मक । नन्विदं प्रागुक्तेन विरुद्धं पूर्वापरादिवृत्तेर्यौगपद्यादिति चेन्न, वर्तनस्यै यौगो-
पद्यात्, तद्यथा पृथिव्यादिव्रीह्यादिवृत्तीत्यादिदृष्टान्तदण्डकः । यथा पृथिव्यन्धुवाग्याकाशपुरुषादयो
युगपत् समेता लोकारया लभमाना अनादयः, त एव च व्रीहियद्यगोधूमचूतपनसादित्वेन स्त्रीपुरुष-
महिषाजगद्यगवादित्वेन च वर्तन्ते सदैव भूम्यादिव्रीह्यादित्वेन तादृश्योवृत्तिविद्युत्पयोरव्यवच्छेदेन
स्वत एवात्मा विषयोऽस्याः क्रियायाः सा, तेषां व्रीह्यादिभूम्यादीनां वृत्तिविद्युत्तिप्रवन्धेनात्मस्वरूपविषया
क्रिया सैव च बन्धः, स्निग्धरूक्षपृथ्या तेषां संश्लेषादन्यान्यरूपापत्तिः ससरणम्, तच्चानादियुगपदु-
भयवन्धनात् ससरणं दृष्टम्, तथा जीवपुद्गलयोरभिन्नवर्तनस्वतत्त्वयोः स्वनाध्येभ्य एव साधना-
त्मभ्यः—हेतुकार्यभूतेभ्यः कारणेभ्य परस्परसंश्लेषवर्तनेभ्य इव भूम्यादिव्रीह्यादीनां हेतुभ्यः स्वत
एव बन्धक्रिया संसारक्रिया च वर्तनाभेदेन रूपभेदेन चेति दृष्टान्तप्रसिद्धार्थव्याख्यानम् । दार्ष्टान्ति-
कन्यायानां तु कालस्यात्मस्वात्मनि क्रिया अनात्मस्वात्मनि चेति, कालस्याभिन्नवर्तनस्वतत्त्वस्य भूम्या

वर्तन, विवृत्ति पदार्थानामन्योन्यरूपतया परिणामरक्षण वर्तनम्, ते च युगपद्वर्तमानकाले यथा दृष्टे तथा भूतभविष्यतोरपी-
त्यनादितेति भाव । यौगपद्यापरपर्यायत्वात्नादित्वस्य कालाविनाभावित्वादित्याह—यौगपद्येति । सर्ववर्तमानानादितो यौगपद्येन
वर्तनात्मक काल इत्याह—अनादीति । ननु यौगपद्येण वृत्तीनामनादिता प्रतिपादिता, अत्र तु यौगपद्यवृत्तित्वस्योच्यत इति
विरोधद्वयाद्यद्भते—नन्विदमिति । वर्तनमेव हि यौगपद्य तच्च यौगपद्येणैवपि सङ्गच्छत इत्यविरोध इत्याह—वर्तनस्येति ।
तदेव दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—तद्यथा, पृथिव्यन्धुवाग्याकाशपुरुषादीनां परस्परं मिलित्वा स्वस्वगत्यनुच्छेदेन वर्तमान-
काल इव भूतभविष्यतोरपि वर्तनादनादिता तथावर्तनमेव च लोक उच्यते, न हि कदाचिदप्यनीदृश जगद्भवति तथा तेषां
मेव व्रीह्यादिरूपेण स्त्रीपुरुषादिरूपेण च परिधत्तं सदैव तस्मापि परिवृत्तिप्रवाहस्यानावन-तत्वेनानादित्वम्, ईदृशी भूम्यादि-
व्रीह्यादिरूप्यादिवृत्तिपरिवृत्तिक्रिया स्वस्वरूपेण भवति, सैव विद्यसाकियोच्यते, सैव च तेषां परस्परं बन्ध, पुद्गलानाद्य परस्परं
संश्लेषादन्यान्यरूपापत्तिरक्षण संसरणं स्निग्धरूक्षरूपाभ्यां भवति, विषमयुगलित्वरूक्षणाया परमाशून्यो परस्परं भव्यात्, एव
शानादिकालेन तेषां यौगपद्येन वृत्तिवृत्तिलक्षणोभयभ-चनात् संसरणं भवतीति भाव । अभिन्नवर्तनेति, अभिन्न वर्तन-
मेव स्तत्त्वं ययोस्तयोर्जीवपुद्गलो स्वसात्त्व्यापदनभूतयो परस्परं संश्लेषवर्तनेभ्यो बन्धक्रिया संसरणक्रिया च यथा भवति
तथैव केषात्मचेतनानां भूम्यादिव्रीह्यादीनामपि स्वत एव वर्तनाभेदेन विवर्तनाभेदेन च बन्धक्रिया संसरणक्रिया च भवति
तदेव चेतनाचेतनयो परस्परमचेतनस्य बन्धससरणे दृष्टान्ततयोप-यत्से इति भाव । दार्ष्टान्तिकं काल व्याख्याति—दार्ष्टान्ति-
केति, विषयानुसारात्तद्यथास्यस्यारदिरक्षणकालस्य चक्रन्यायेन भ्रमण पन्नोपमादिकालविशेषविशेषित वा यस्या कस्यापि
जीवस्य नराकादिगतिषु संसरणं कालरूपबन्धसंसारो विज्ञेये, पृथिव्यादिद्रव्याणांशानादिकालेन तेन तेन रूपेण वर्तनमनात्म-

दिग्दीर्घादिसमरणयदेवात्मस्वात्मनि—जीवस्वरूपे त्रिया अनात्मस्वात्मनि—पुद्गलस्वरूपे वा युगपदेय
 ष-घससरणविहिता—कालकृत-घससारविहिता—श्रुता, विधातुरन्यस्याभारात् सैषा ससारानादिता—
 युगपदभिन्नानाविद्युच्चयात्मिका जीवपुद्गलयो परस्परं स्वात्मपरान्वृत्तिश्रुतबन्धसंसारानादिता १ न युग्यते
 विरोधाभावादित्यभिप्राय, एव तावद्यौगपद्यद्विन्नकालकृतससारानादिता ।

पूर्वापरादिलिङ्गकालकृतससारानादिताप्यस्मिन् दर्शने १ विरुद्धत एवेत्यत आह—

इत्यनादितावर्त्तनाप्रभेदा एव भावान्तराणि क्रमेण प्राप्ता भूम्यम्ब्यादियोगनीजोद्भेद-
 मूलाङ्गुरपत्रनालकाण्डपुष्पफलशूककणतुपनीह्रियुररुतन्दुलोदनरूपा ओदनादप्यम्ब्यहृताद्रस-
 रुधिरमासकलेवरमृन्मृत्पिण्डशिञ्जकस्तूपकच्छत्रकस्थालककोशकपुशूलघटकपालशार्करीका पानु-
 धूलिरजोभूम्यादित्वेन परमाणुष्यणुकादिसघाता आरम्भप्रवृत्तिनिष्ठा उत्पत्तिस्थितिभङ्गा अपि
 १० वर्त्तनात्मान एव ।

इत्यनादितावर्त्तनाप्रभेदा इत्यादि, इतिशब्द इत्यमर्थे, इत्यमुपपादिता अनादिताया
 एव वर्त्तनाया प्रभेदाः ते पूर्वापरादिक्रमात्, त एव भावान्तराणि क्रमेण प्राप्ताः । ये त इति चेत् ।
 भूम्यम्ब्यादियोगः बीजोद्भेद मूलमङ्गुर इत्यादि गतार्थं यावत् शुकस्त-दुलोदनरूपा इति । ओदनाद-
 प्यम्ब्यहृताद्रसादि यावत् कलेवर षडेवरा-मृत्, मृदो मृत्पिण्ड, मृत्पिण्डाच्छिद्यक, पुनर्यावद्भूम्या-
 १५ दित्वेन परमाणुष्यणुकादिसघाता जीवपुद्गलवृत्तिपरिवर्त्तिभेदेन, वर्त्तननैव आरभते प्रवर्त्तते निति-
 ष्ट-तीत्यारम्भप्रवृत्तिनिष्ठा, पुनर्विपरिणामोऽयरूपेणाविर्भाव आरम्भः, प्रवर्त्तनं स्थिति, निष्ठा विरोधा-
 नमित्येतदनुपरत-अभेदयचक्रमयुगपद्वृत्तावपि, युगपद्वृत्तावपि पूर्वाभिहितबन्धससरणयदुत्पत्तिस्थितिभङ्गा
 अपि वर्त्तनस्वात्मान एव, तदेव हि वर्त्तनं परिवृत्त्यपरिवृत्तिपित्त्यविरोध कालधारणवादस्य दर्शयति ।

तत्प्रसिद्धिप्रदर्शनार्थमाह—

२० ननु कृपीवलादिभिरपि तथा तथा पर्युपास्यते, अविर्भूतश्चूताङ्कुरकालो न तावद्यथाङ्कुर-
 काल इत्याविर्भूतानाविर्भूतात्मा काल ।

स्वात्मनि ष-घससरणविहिता त्रिया बोध्या तदन यौगपयेन जीवाजीवानां तथा तथाऽनादितया वर्त्तनमेवानादिवर्त्तनात्मकत्वं
 कालस्य, अनादिद्रागसप्तद्रव्यत्वेन तेषां परिणामादिति भावः । विधातुरिति, वेतनाचेतनामनादिकाठेन वैश्वसिकतया
 विधपरिणामादेव लोहस्त्वानाद्यनत वनं यद्यिप्रलयाभावान्तेषां कर्तुरमावश्यकत्वेति भावः । तदेव जीवाजीवानां जीवलाजीव
 २५ त्वादितामा नचमण यौगपयेन वर्त्तनस्यानादित्युक्त्वा सम्प्रति विशेषधर्मेणापि तेषामनादिप्रमिकत्वोत्तरात्मकत्वं यत्कुर्यात्—इत्य
 नादितेति, त एव पुद्गल उत्तरोत्तरप्रथमानपरिणामैर्भूम्यम्बुतेजोवाय्वादिमोहिषीजादिभिर्वसतमानः पुनरपचपरिणामे पुन
 पुद्गलरूपात्मानमोति तथा पुनरपि प्रथमानपरिणामोऽपचयपरिणामस्य भवन्-वर्त्तते पुन पुनरेवमिति क्रमिकतत्पर्यायकर्त्तरे
 रपि संवारानादिता, न हीदशकमिस्वतन्नाया वदायुच्छ-ने येन सादिल संतारस्य भवेदिति भावः । वर्त्तनावेक्षयाऽऽरम्भ
 प्रवर्त्तनविरोधानाह—वर्त्तननैव इति स्वस्वरूपपरित्यागेन जीवपुद्गलाय प्रतिक्षणम-या-वर्त्तनान्वयुगपद्वृत्ति आरम्भस्थिति-
 ३० निरोधधर्मा इति भावः । विवक्तव्येक्षयापि तानाह—पुनरिति, जीवपुद्गलादय क्षणे क्षणे भूम्यम्ब्यादिविजाङ्कुरादिपरिणाम
 धारणादारम्भस्थितिविरोधधर्मा अनादित इति भावः । तदेव युगपद्वृत्तावयुगपद्वृत्तावपि नै उत्पत्तिस्थितिभङ्गा उक्तात्वे सर्वे
 ष-घससरणवद्वतनस्वरूपा एवेति वाञ्छितं सन्नवस्तुतामित्यत्र न कोऽपि विरोध इत्याह—अनुपरत्तेति, उक्ताऽऽनुभवं प्रमा
 णवति—नन्विति, ननुतन् निवधयायक इतीवलादयो हि सम्प्रति चूताङ्कुरकाल आगत अतोऽस्माभिश्चूतबीज एवेदानीं य
 नीयो न यथवीजदि त्वा-स्यानाविर्भूतत्वादित्यनुभूय तथैव कुर्वतीति भावः । ननु द्रव्यज्ञेनमात्रं अपि कालात्मानः

(नन्विति) ननु कृषीवलादिभिरपि पर्युपास्यते इति, किं पुनर्विद्वद्विरत्यर्थः, तथा तथा-
यथा यथाऽसौ कालो व्यवतिष्ठते तथा तथा पुरुषः पर्युपासते, आविर्भूतश्रूताङ्कुरकालो न तान्दाविर्भूत
इत्याविर्भूतानाविर्भूतात्मा ।

तस्मादेव च वर्त्तनालक्षणादवगमितद्रव्यक्षेत्रभावात्मनः कालात् परमनिरुद्धसमयत्वे-
नाभिज्ञादपि सुपमादिभेदात्मकाद्भावभेदाः सम्भवन्ति, स एष पुनरनुभावः कालस्य प्रभु- 8
विभुत्वाभ्याम् । एकसमायामपि भावभेदाः संवत्सरवर्त्तनात्, सवत्सरे मासवर्त्तनात्, मासे
दिनवर्त्तनात्, दिने मुहूर्त्तवर्त्तनात्, मुहूर्त्ते लग्नवर्त्तनादेवं नालिकायवादिभेदेन च भाव-
भेदा नेया धावत् परमनिरुद्धसमयवर्त्तनेति, एकस्मिन्नन्यथेति चेन्न, कालद्रोषभावात् ।

तस्मादेव चेत्यादि, तस्मादेव वर्त्तनालक्षणात् कालादवगमितद्रव्यक्षेत्रभावा आत्मानोऽस्य
तस्मादवगमितद्रव्यक्षेत्रभावात्मनः, अवगमितद्रव्यक्षेत्रभावात्मकादित्यर्थः, प्रागवगमित द्रव्य भूम्या- 10
विश्रीहादिद्रव्यात्मा काल इति, घटो मीवाद्य इति क्षेत्र भावो रूपाद्यो न केचिद्युगपदात्मिका वृत्ति-
प्रव्यापि कालमन्तरेणेति कालत्वावगमन वर्त्तत एव, तस्माद्द्रव्याद्यात्मकात् कालात्, सुपमसुपमादिभ्य
उत्सर्पिण्यवसर्पिण्याख्यकालभेदेभ्यः परमनिरुद्धसमयत्वेनाभिज्ञादपि सुपमादिभेदात्मकाद्भावभेदाः
सम्भवन्ति, तथा-सुपमसुपमायां सुपमाया सुपमदुःपमायाश्चात्रैव भारते क्षेत्रे देवलोकावद्भवन्ति
प्रतनुक्रोषमानमायालोभास्त्रिद्वेषक्रगव्यूतोच्छ्रितदेहास्तावत्पत्योपमजीविन्यो सिधुनधर्मिकाः प्रजा मत्ता- 15
ऋदिकल्पतरुकल्पितोपभोगविधया, स्वादुसुरभिजला चतुरङ्गुलहरितट्टणा निम्नोन्नतवर्जिता सुरभिस्वा-
दुरमा सुप्रस्पशीदिगुणा भूमिरित्यादि । स एष पुनरनुभावः कालस्य प्रभुविभुत्वाभ्याम्, -काल एव
हि प्रभवति विभवति च, सर्वभावभेदानामुत्पत्तिस्थितिप्रत्येष्वात्मप्रभेदान्त्रत्वात् । तथा तु पमसु-

इयुका, अथ तस्मादेव निघात् कालात् नानाविधा भावभेदा भवतीत्याह-तस्मादेव चेति, अवगमिता -पूर्वं व्यावर्तिना
द्रव्यक्षेत्रभावा आत्मान स्वरूप यस्मासौ कालस्त्वस्मादिति विग्रह, अयुमेवायमाह-प्रागवगमितमिति सर्पितुर्भूम्यादिश्रीहा 20
दिद्रव्यादनर्था तरपूतत्वाद्दर्तनालक्षणमालस्य भूम्यादिश्रीहादिकालद्रव्यमुच्यते, तस्यैव द्रव्यस्य यो विश्रुतिलक्षण पर्यायापर-
नामा घटादिपरिणाम स क्षेत्रकाल, देश प्रज्ञातोऽवघटो विभाग पर्याय इत्यनर्थान्तरत्यात्, तस्यैव युगपर्यायो रूपाद्यो
भावकाल इति, एते च युगपद्वृत्तिसरूपं वर्तनमनुभवन्तो न कालमन्तरेण भवन्ति तस्मात् कालत्वमेतेषामवगमितमिति भाव ।
एकरूपस्य कालस्य भेदान्तरकालिना चाह-सुपमसुपमादिभ्य इति, शुद्ध शोभना समा वपाणि यस्यां सा सुपमा
'निर्दुः हवेः समघटे' (सिद्धे ०२-३-५६) इति पत्वम् । सुपमा चासौ सुपमा च सुपमसुपमा । सुपमसुपमा, सुपमा, सुप- 25
मदु पमा, सु पमसुपमा सु पमा, सु पमदु पमेति क्रमेणावसर्पिण्या अरका, उत्सर्पिण्यार्थत एव व्युत्क्रमेण क्षेत्र, अवसर्पित
क्रमेण हातिपुपपयते शुभाभावा अस्मिन्निव्यवसर्पिणी, अस्यां समस्ता अपि शुभा भावा क्रमेणान्तगुणतया हीयन्ते, अनुभावा
क्रमेणान्तगुणतया परिवर्षन्ते, दशसागरोपमकोटीकोऽस्मकोऽय कालभेद, इदमेव भरतकालस्वरूपम् । सुपमसुपमाद्यरक
अनाश्रयेण फल दर्शयति-तच्छयति, तत्र अजायममाह-प्रतन्विति, इदम सुपमसुपमाद्यरकत्रये विज्ञेय युग्मिनां प्रतनुक्रो
भायुकेः तथा त्रिगव्यूतोच्छ्रितदेहे प्रथमात्प्रथमसमये युग्मिनाम्, तत प्रतिषमय हासात् । द्वितीयारके सुपमाप्रथमसमये 30
द्विगव्यूतोच्छ्रितदेहे युग्मिनाम्, तृतीयारके सुपमदु पमाया प्रथमसमये एकगव्यूतोच्छ्रितदेहे युग्मिनाम्, ततो हासात्
तथाऽऽप्युपि विज्ञेयम्, ममाङ्गुलात्तद्वृत्तितद्वृत्तिसर्पिण्योतिपिक्विभ्राह्मिन्निरसमप्यङ्गोहाकात्पिधाना धरपशूक्षा क्षन्वर्षा
भवन्ति, भूमिस्वरूप दर्शयति-स्त्राद्विति । तदेव भावानो माहात्म्यं कालेनैव भवति, तपकार्यमात्रकारणत्वात्, कार्यकारणयो-
रेवाद्य काल एव तथा तथा प्रभवति, सकलयत्स्वाधारतया च विमुः न हि वर्तनव्यतिरेकेण कोऽप्यन्तमाला लभत इति काल
एव प्रभुर्भूम्येवाह-स एव इति । अथ तु पमसुपमाद्यरकप्रयाधयेण वद्वैषिण्यमादर्शयति-तथा तु पमेति, इ पम 35
हा. न. ३४

पमाया सुपमदुःपमासमत्वाद्भूयिष्ठमुत्तत्राद्धर्माचारभूयिष्ठत्वाच्च मनुष्यलोकावद्भावभेदाः । दुःपमा-
यामाहारभयमैथुनपरिग्रहसक्षाप्राचुर्यादधर्मकर्मोन्गार्गप्रस्थानभूयिष्ठत्वाच्च तिर्यग्लोकवत् । दुःपमदुःप-
माया नरकलोकावद्दुःखैकरसत्वात् । तथा कृत्रेताद्वापरकलियुगसंज्ञाविभागेषु व्याख्याविकल्पमात्रभे-
देषु युगेषु । किञ्चान्यत्—एकसमायामपि भावभेदात्कल्पयितुमिच्छाम्येव सवत्सरवर्त्तनात् सुमिष
१० दुर्मिक्षादिभाभेदा, एवमुत्तानार्था भावभेदा नेया चायदेकमुहूर्त्तेऽपि लघ्नवर्त्तनात्, गालिकायवादि-
भेदेन च भावभेदा नेया यावत् परमतिरुद्धसमयवर्त्तनेति । एकस्मिन्नन्यथा, एकस्मिन्नपि काले उत्पा-
तादिवर्त्तनाद्भावभेदोऽपि विचार इति चेन्न, कालदोषभावात्, उत्पातोपघातस्यापि कालकृतत्वात्,
कस्यचिद्भावस्य व्यक्त्युपघातात् कालेऽपि शुनो मैथुनाभाववत्, तस्य व्याधिकालमरणकालादीनां
तथाभावात् ।

१० तस्मादेव मुहूर्त्तजातानामपि पुरुषाणा तन्मात्रभेदप्रभेदस्वामिभृत्यादिभावभेदा अनुमा-
तव्या धूमादग्निवत्, तस्यैव च व्यापित्वात्, तथा युगपदेव पश्यता विश्वदृश्वनामर्हता प्रव-
चने कालज्ञानमवितथ दृश्यते, अद्यतनेऽपि केषुचित् पुरुषेषु । अतिसौम्याच्चास्य तज्ज्ञा-
नाभिमुखाना क्वचिद्द्वचनविसवदनमपि दुरुपलक्ष्यत्वात्, छद्मस्थाना ज्ञेयानन्त्यादज्ञानव-
हुत्वाज्ञानपरिमितत्वाच्च ।

१६ (तस्मादेवेति) तस्मादेव—आवलिकादिसरूपवर्त्तनाभेदादेव मुहूर्त्तजातानामपि पुरुषाणां
तन्मात्रभेदप्रभेदस्यामिभृत्यादि, कश्चित्स्वामी कश्चिद्भृत्यो भवतीति जन्मकालभेदाद्भावभेदा अनुमातव्याः
धूमादग्निवत्, आदिग्रहणात् सुरुपद्रुवरूपसुभगदुर्भगप्राज्ञाप्राज्ञादिभावभेदाः, तस्यैव च व्यापित्वात्, च-
शब्दात् प्रभविष्णुत्वाच्च, एव हि कालकारणस्य प्रभुता व्यापिता च, यत् एतद्वर्त्तना आवर्त्तपरिवर्त्तभेदेष्व-
भेदा । तथा तथा युगपदेव पश्यता विश्वदृश्वनामर्हता प्रवचने कालज्ञानमवितथ प्रमाणीभूत तद्विषय

२० सुपमायामवर्त्तयामासौ सुधर्मविष्टता तलोऽन्ते सुखेदुःखसमता भावभेदाद्य मनुष्यलोकवत्, तिर्यग्लोकवत् पमायासमर्ग-
मागगननभूयिष्ठता आहारभयमैथुनपरिग्रहसक्षाधिकत्वात्, दुःपमदुःपमायाः प्रभुरदुःखरुपता नरकलोकवद्भावभेदा इति । न
सावदेकस्यां समायामेकप्रकार एव भावभेद, अपि तु सवत्सरभेदान् छिन्नसदुर्मिक्षादिभावभेदा भवतीत्याह—किञ्चान्यदिति ।
न-येकस्मिन्नपि कालेऽवकालीयभावभेदानामपि दर्शनादर्थोपचार इत्याद्यद्वैत-एकस्मिन्निति, एकस्मिन् काल इत्यर्थः
अ-यथा-अ-यभावभेददर्शनार्थं, अयुमेवार्थं द्युटीकरोति—एकस्मिन्नपिपिति । समाधत्ते—कालदोषेति, कालस्यैव
२३ दोषेण तथाभावादित्यर्थं कालेन विना कस्याप्यवर्त्तनात् उत्पातादिदोषाणामपि तत्रैव भावात्, एक प्रति तस्मात्स्यादुल्लेखेऽ-
प्यपरस्य दोषरूपत्वसम्भवात् इत्येतां तस्मात्स्य मैथुनयोःयत्वेऽपि शुनो तदनुगुणाभावादेवेति भावः । अत एवैकमुहूर्त्तस-
म्भूतानामपि तस्मादिभेदसम्भवेन स्वामिभृत्यादिवैलक्षण्यसम्भव इत्याह—तस्मादेवेति, एकस्मिन् स्थलकालेऽपि स्वभूतकालमे-
वादेवेत्यर्थः । त-मात्रेति, मुहूर्त्तादिकाले लघ्ननालिकादिभेदप्रभेद स्वामिभृत्यादिभावभेदोऽनुमीयत इति भावः । तस्यै-
वेति—कालस्यैव प्रभुत्वादिमुक्तावेत्यर्थः । एवविषयकालविज्ञानं भगवताऽर्हति एव, धर्तव्यप्रवचन एव च कालज्ञान यथार्थं
३० एतदेव अद्यतनमपि केषुचित् पुरुषेषु प्रवचनमहिप्रव काल्युपार्थज्ञान इत्यत इत्याह—तथेति । कालस्य व्यापित्वमेवाह-
यत इति, जलोद्धारणसमयारधट्टयत्रावत्तसदृशा परावर्त्तमानकालस्य पुन पुनर्वसन्तादिभावेनाहृत्य तामिरय विमु-
क्त्या कालसुसंश्लेषाद्भावानामसौ प्रभुरनजन्निमज्जनादिशिवा सत्यादयन् धर्ममानादिरूपविषयेण स्वाम्युपार्थोपस्थित
कालभेदमुपपन्न इति भावः । न वर्त्ततां प्रवचने कालज्ञानमवितथमि-युक्तं तत्र शुक्तं तद्वै कश्चित्कालज्ञाने तथा काले तथा-

दृश्यतेऽद्यतनेऽपि केषुचित् पुरुषेषु कलिबलमलीमसप्रक्षेप्यपि । स्यान्मत कचिद्विसवाद्दर्शनात् काल-
ज्ञानाप्राप्त्याप्यमितेवद्युक्तम्, अतिसौक्ष्म्याच्चास्य तज्ज्ञानाभिमुखानां कचिद्वचनविसवदनमपि,
प्रणिहितधियामपि पुसा कचिज्ज्ञानविसवादात् कालसौक्ष्म्यात्, दुरुपलक्ष्यत्वात्, किं कारण, ?
छद्मस्थाना ज्ञेयानन्यादज्ञानबहुत्वात् ज्ञानपरिमितत्वाच्च सर्वस्य सरागस्य ज्ञानादज्ञान बहुलमिति ।

तथा च 'केसिं णिमित्ता नियया भवति केसि च णं त्रिप्पडिण्णिति णाण', अत एव १५
साशङ्क मत्वाऽऽहुरन्ये प्रसह्य यथा 'काल' पचति' इत्यादि । ये पुनर्विनिश्चितधियस्ते प्रसह्यैवं
वदन्ति तद्यथा 'काल एव हि भूतानि काल. सहारसम्भवौ । स्वपन्नपि स जागर्त्तिं कालो
हि दुरतिक्रमः' इति ॥

(तथा चेति) तथा च 'केसिं णिमित्ता नियया भवति केसि च ण विप्पडिण्णिति णाण' ।
अत एव साशङ्कमत्वाहुरन्ये न विनिश्चित प्रसह्य यथा 'कालः पचति' इत्यादि, भूताना वर्त्तनात्-¹⁰
काल् कालादन्यत्वाभ्युपगमादनन्यत्वेन कालवर्त्तनात्मकत्वेनैव न विनिश्चित तथा प्रज्ञानामन्यत्वेन
सहरण सुप्ताना जाग्रता वा तदन्यत्वेन निर्देशादविनिश्चितत्वात् साशङ्कमेव भेददर्शानानुपातेनोक्त-
त्वात् । ये पुनर्विनिश्चितधियस्ते प्रसह्यैव वदन्ति तद्यथा—'काल एव हि भूतानि' भूतत्वेन कालस्यैव
वर्त्तनात्, 'काल' सहारसम्भवौ । यथोक्तं प्राक् रूपादयो न केचित् कालमन्वरेणैति, भूम्यादिविधीया-
दिवदात्मन्येव सभवसहारक्रिये इति च बन्धससाराविति वचनाच्च स्वपन्नपि स जागर्त्तिं—स एव स्वपिति ¹⁶
जागर्त्तिं च, न तु स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यो वा व्यतिरिक्तं कश्चित्, ते वा, तव. स्वप्रभेदक्रमसहसृत्तिमात्र-
त्वाज्जाप्रत्यपदवस्थाया, सुप्तवृत्त्याऽऽविर्भूतात्मनस्तस्यैव कालस्य जाग्रद्वृत्त्याऽभिव्यक्तविक्रमत्वात्,
कश्चित् क्रमेण भेदवृत्तिविजृम्भितत्वात् सामान्यवर्त्तनस्य सुप्तविवुद्धादिस्वप्रभेदेष्वव्याधात्वात् । इति
कालकारणवादो विधिविधिविकल्प एव समाप्तः ।

विषयलघुत्वद्वयेन विसवाद्दर्शनादित्याशङ्कते—स्यान्मतमिति । कालस्यात्यन्तसूक्ष्मद्वया प्रणिहितमतेरपि लक्ष्यस्य पूर्णतया ²⁰
तद्विज्ञानाभावादेव कचिद्विसवाद्दर्शनात् अतिसौक्ष्म्यादिति, क्षीणसन्तुल्यस्य मगवतो वचनस्य प्रितयार्थ-
त्वाभावात् तद्वचनान् कालज्ञानमविसवादेव परन्तु छद्मस्थानामम्माकमज्ञानबहुत्वेन ज्ञेयानामानत्येन च न यथापरिज्ञानमिति
तद्वृत्तानामस्वापमेवात्र दोषो न तत्कालज्ञानस्येति भावः । अत्र प्रमाणमाह—केसिं इति । केपं निमित्ता नियया भवति केपाद्य न
विप्रतिपद्यते ज्ञानमिति ध्याया । कालाद्भूतादीनामन्यत्वात् यत्त्वयोर्निर्णयविरहिणा वचनामाह—अत एव साशङ्क मिति, 'काल
पचति भूतानि काल सहारते प्रजा । काल सुतेषु जागर्त्तिं कालो हि दुरतिक्रम' इति (आव० ४१०) वारिका, ²⁵
अत्र भूतप्रजादीनां कालाद् यत्वेनोक्ते कालवर्त्तनाव्यतिरेकेण निश्चयाभावादविनिश्चितत्वम्, निश्चितधियस्तु वर्त्तनाव्यतिरेकेण
वदति न तु व्यतिरेकेण यथा 'काल एव हि भूतानि वा न सहारसम्भवौ । स्वपन्नपि स जागर्त्तिं कालो हि दुरतिक्रम'
इति, इममेव भावमाचष्टे—ये पुनरिति यथोक्तमिति, अवगमितव्यक्षेत्रमावात्मान इत्यत्र, तथा वृथिव्यादिविधीया-
दिवद्विषयीत्यादिदृष्टान्तपूर्वकं कालस्वात्मयनामस्वात्मनि चेति पूर्वोक्तार्थान्तिव्यप्रथेन सहारसम्भवप्रिययो कालात्म-
ताया विनियततादिति भावः । स्वप्नाप्रदवस्थे कालरूपे एव न तद्व्यतिरिक्ते, सुप्तवृत्त्याऽऽविर्भूतकालस्यैव जाग्रद्वृत्त्याऽभि ³⁰
व्यपेरित्याह—न तु स्वपद्भ्य इति, स्वप्नाप्रदवस्थयोर्व्यतिरिक्तो न कश्चिदाह, न वा कालव्यतिरिक्ते ते अवस्थे किन्तु काल-
प्रभेदक्रमसहसृत्तिमात्ररूपे एवेति भावः । सहवतायेवाह—सुप्तवृत्त्येति । कमवतनमाह—कश्चिदिति । अथ विधिविधि-

अथ स्वभाववादः

तद्विकल्प एव स्वभाववादोऽधुना—

ननु तै सर्वैर्वादैः स्वभाव एव भवतीति भाव्यते, द्रव्यार्थप्रसवात्, यत् पुरुषादयो भवन्ति स तेषां भावः, यथा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भाव इति वचनात्, येन येन भावेन यो भवति स तस्य भावस्तत्त्वम्, ततश्च तत्र तै भवन्तीति ते भवनस्य कर्तृत्वमनुभवन्ति, ज्ञानस्वातन्त्र्यनियमवर्त्तनात्मकं तत्त्वमिति वदन्ति स स स्वभाव एव परिगृहीतो भवतीति कारणान्तरपरिकल्पना व्यर्थी ।

ननु तैः सर्वैरित्यादि, ह्य स्वतन्त्रश्च पुरुष एव भवतीति, स्वातन्त्र्ये सत्यपि ज्ञातृरूपारूपक्रियाक्रियादिनियमान्नियतिरेवेति, सर्वत्र वर्त्तनतत्त्वः प्रभुविमुक्त्वाभ्यां काल एव भवतीति, एतैर्वादैः ननु स्वभाव एव भवतीति भाव्यते, भवनं भाव्यतोरेव प्रतिपाद्यते, किं कारणं ? द्रव्यार्थप्रसवात्, यत् पुरुषादयो भवन्ति स तेषां भावः, यथा सर्वभावाः, स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भाव इति वचनात्, येन येन भावेन यो भवति स तस्य भावस्तत्त्वमात्मनो भावः स्वभाव इत्यनर्थान्तरम्, ततश्च तत्र ते भवतीति तदात्मनाऽभिसम्बन्धन्ते, पुरुषादीनामात्मानो भवन्ति तैर्भूयते यथास्वमिति भावेन तेषामभिसम्बन्धः, ते भवनस्य कर्तृत्वमनुभवति, ज्ञानस्वातन्त्र्यनियमवर्त्तनात्मकं तत्त्वमिति वदन्ति । स स स्वभाव एव परिगृहीतो भवति, एवञ्च स्वभावपरिमहो सति कारणान्तरपरिकल्पना व्यर्थेति ।

अत आह—

तथा च स्वभावे सर्वस्वभावात्मनि भवति कर्त्तरि सिद्धे के ते पुरुषादयः ? किं तैर्विना स्वभावस्य न प्रतिप्राप्त कार्यम् ? ।

तथा च स्वभावे सर्वैरित्यादि यावत् के ते, सर्वभावात्मा पुरुषादीनां स्व स्व भवनमात्मा तस्य सोऽयं सर्वस्वभावात्मा तस्मिन् स्वभावे भवति—भवन्त्यानुभवितरि कर्त्तरि—स्वतन्त्रे भवति भवतेर्वा कर्त्तरि सिद्धे स्वभावे सिद्धसासाध्यत्वात् सिद्धौदनवदर्यांतरनिरपेक्षिते तैरेव वादैः प्रतिपादिते के ते पुरुषादयः ? न ते भवन्तीत्यर्थः, किं तैर्विना स्वभावस्य न प्रतिप्राप्त कार्यम् ।

स्यान्मत तेषां स्वो भाव इति तानपेक्षत इति तदयुक्तम्, तेषामपि हि स्वत्त्वं स्वभावा-

विषयमेव स्वभाववादमभिदधाति—तद्विकल्प इति । तैः सर्वैर्वादैरिति, पुरुषनियतिशाल्वादैरित्यर्थः । एतमेवाह—इति । पुरुषनियतिकालानामपि तत्तद्व्येण भवनात् तथा भवनस्वभावत्वात् सर्वैर्वादैः स्वभाव एव समर्थतो नाम कथिदिति स्वभाव एव कारणं नास्ति, न हि ते स्वेन स्वेन भावेन भवन्त्याभावे व्यासत्वात् लभन्त इति स्वभावत्वेऽपि प्रतिपन्न एवेति शक्यं । द्रव्यार्थप्रसवादिदिति, इत्येवम् पुरुषादेर्निर्विकलानामर्थानां प्रसवभावगैनादित्यर्थः । यदिदिति, यस्मादित्यर्थं यस्मात् पुरुषात्मा भवति स पुरुषादीनां भावः स्वेन स्वेन भावेनैव सर्वेषां भवनात् तच्च भवनं तेषां तत्त्वम्, तदेव च स्वभाव उच्यते स्वभावभावात्, तत्र हि तेषामप्यपारणो धर्मः तदभावे हि ते न भवेदुदेव, अतस्तत्त्वं तेषामात्मा, तस्मात् पुरुषादिनां भवनस्यान्यस्य नियतिवादिना नियमस्य कालादिना वतनस्य तत्त्वव्यावर्तनात् ते ये स्वभावा एव परिगृहीता इति स्वभावेनैव कर्त्तरि तदितरपरान्तरपरिमहो ह्येवेति भावः । पुरुषादीनां व्यर्थतामाभिर्भावयति—तथा चेति, सर्वेषां भावानां तेन येन भावेन भवनमेव ह्यात्मा तस्यैव भवनस्य सर्वमवगानुभवितुं स्वतन्त्र्युत्पिदन्तभावसाधनपक्षस्य तस्यैर्वादिभिरपि प्रतिप्राप्तत्वात् तद्व्यतिरिक्तानां पुरुषादीनामभ्युपगमो ह्यया स्वभावासाध्यस्य पुरुषादिसाध्यस्य कस्याप्यभावादिति भावः । ननु स्वभावे धर्मक्षेत्रे धर्मस्य न अभिव्यतिरेकेण मन्त्रितुर्नर्तीति पुरुषादयो धर्मरूपेणोपेक्षिता एवेति शक्ये—स्यान्मतमिति ।

पादितमेव, ते ह्यात्मानः स्वे, तद्भावः स्वत्व तद्धि स्वात्मभिरेव, अन्यथा त एव न स्युरनात्म-
त्वात्, घटपटवत्, एवं पुरुषादयोऽप्यात्मानात्मत्वादात्मानो न स्युः खपुष्पवत् ।

(स्यान्मतमिति) स्यान्मतं तेषां स्वो भावः—आत्मीयं स्वभाव इति तानपेक्षत इत्येतच्चायु-
क्तम्, यस्मात् तेषामपि स्वत्व स्वभावापादितमेव, ते ह्यात्मान स्वे, तद्भावः स्वत्व तद्धि तेषां स्वत्व
पुरुषादीनां केनापादित ? स्वात्मभिरेव, यद्येव स्वो स्वो भावः स्वभावः, परस्परविविक्तः स्वभाव एवे- 5
त्यापादित स्वात्मभिरेव तत्, अन्यथा—यदि तदात्मत्व तेषामात्मभावापादितमेव न स्यात् ततस्तै त एव
न स्युरनात्मत्वात्, घटपटवत्, यथा घटः पटानात्मत्वात् पटो न भवति, पटोऽपि घटानात्मत्वा-
द्धटो न भवति, एव पुरुषादयोऽप्यात्मानात्मत्वात् आत्मानो न स्युर्न स्युरेव वा, अनात्मत्वात्
खपुष्पवत् ।

तस्य स्वभावकारणत्वस्य व्याप्तिप्रदर्शनार्थमाह—

10

एवमेवैतदवश्यमत्रैव स्वभावव्यतिरिक्तार्थाभावात् तत्र तत्र स्वभावानतिक्रमात्स्वभावा
एवेति सर्वैकत्वमभिन्नं वर्ण्यते इति स्वभावः प्रकृतिरशेषस्य ।

एवमेवेत्यादि, इत्यमेवैतदवश्यमत्रैव तत्र तत्र—यथा स्वभाववादे स्वभावानतिक्रमात् स्वभाव
एवेत्यभिन्नम्, स्वभावव्यतिरिक्तार्थाभावात्, तस्य चामिन्नत्वात्, तथा तत्र तत्र पुरुषनियतिकालादि-
वादेऽप्युक्तविधिना पुरुषादिस्वभावानतिक्रमात् सर्वैकत्वमभिन्नं तद्भावत्ववादेव वर्ण्यते, ज्ञात्मभवनस्य 15
नियमात्मभवनस्य वर्तनात्मभवनस्यान्यस्य च तस्य तस्य स्वभावादेव वर्णनात्, इतिशब्दो हेत्वर्थे
अस्मादुक्तहेतोः स्वभावः प्रकृतिरशेषस्य, योनिर्बाजः प्रभवः कारणमित्यर्थः ।

किञ्चान्यत्—

पुरुषादीनाञ्च स्वत्वे सत्त्वानपोहाचुल्ये काल एव भवनात्मा न पुरुषादय इति न
स्वभावाद्दत्ते सिद्धयति तत्स्वतत्त्वस्य सत्त्वाविनाभावात् ।

20

पुरुषादीनाञ्च स्वत्व इत्यादि द्रव्यार्थस्य कश्चिदपरिलज्जय वृत्तेः नयानां पूर्वविरोधित्वाद्-

धर्मिणोऽपि धर्मं न धर्मव्यतिरेकेणेति, धर्मत्वत्वेव धर्मिणः सत्त्वात् स्वभाव एव मुख्य इत्युत्तरवृत्ति—तेषामपीति । तेषा-
मपि—पुरुषादीनां स्वत्वमपि स्वभावापादितमेव, तत्र तत्र हि आत्मा पुरुषादि तद्भाव स्वत्वं तच्च स्वत्वं पुरुषादीनां स्वात्मभिरेवापादि-
तम्, तथा च धर्मा स्वस्वरूपेणैव भवति नाभापेक्षया, यदि ते धर्मात्मान स्वभावा स्वात्मैव न भवेयुर्वाहिं तेषानात्मत्वात् एव
न स्यु यथा पट पटानात्मत्वात् पटो न भवति, एव पुरुषादयोऽपि आत्मानात्मत्वात् आत्मानो न भवति, अथ वाऽनात्मात्वात् 25
न स्युरेव खपुष्पवतिनि । यद्वा धर्माणांमात्रा धर्मा, तदभावे धर्मा एव न स्यु यथा मा स एव स्वभावः, तथा धर्मिणमपि
धर्म आत्मा, तदभावे धर्मिणे न स्युरिति सर्वेषां स्वभाव एवात्मा प्रधान कारणमिति भावः । सर्वेषां तेषु स्वभावस्यैव कारणत्व
वर्ण्यते इत्याह—एवमेवेति, इत्यमेवैत्यर्थः, अथैव—स्वभाववाद इव इत्यान्तमेव सङ्गत्यति—यथा स्वभावचयाद् इति
यथा स्वभाववादे स्वभावमनुष्ठानाद्ये प्रत्येकस्यैव स्वभावस्य कारणत्व तद्व्यतिरिक्तार्थाभावाद् वर्ण्यते तथैव तत्र तत्र पुरुषादिच-
देषु तत्सत्त्वभावापानतिक्रमेण च सर्वैकपरिणामोपपन्नानां समाप्त एवैक कारणमित्युपवर्णनमेव भवतीति भावः । दृष्टान्तैव 30
प्रचयवृत्ति—पुरुषेति । पुरुषवादाभिप्रायेण ज्ञानभवनस्येति, नियतिवादापेक्षया नियमानभवनस्येति, यत्पराशरिणश्च स्वभाव-
त्मभवनस्येति । पुरुषादीनाञ्चेति, पुरुषनियतिवादानां मन्त्र स्व स्वो भावः, स च सर्वत्र समान पुरुषादीनां हेतुः अपि
द्रव्यार्थाभिप्रायेण समाप्तस्य सर्वत्र सर्वैकपरिणामत्वस्य हेतुः, पुरुषादिनया एव एवपूर्वं तद्वै विरोधात् परिणामोत्पत्तौ

स्रानुष्टेश्च कालस्य पुरुषाद्यपरित्यागेन वृत्तिं तावदर्शयति—कालवादे हि पुरुषार्थिना स्वत्व सत्त्वान-
पोहात्, कथं सत्त्वमनपोढम् ? ससार्थनादित्वाभ्युपगमात् पुरुषसत्त्वम्, तस्मिन्नेव काले नियतेरप्या-
त्मत्व सत्त्वानपोहात् सत्त्वानपोहश्च युगपदयुगपत्रियतायाभ्युपगमात्, एव कालवादे नियतिपुरुषयोः
सत्त्राभ्युपगम, तथा पुरुषवादे नियते कालस्य चात्मत्व सत्त्वानपोहात्, कथं सत्त्वानपोहः ?
६ मुक्तिरुमाभ्युपगमात् कालसत्त्वानपोह, अवस्थानियमाभ्युपगमात्रियतिसत्त्वानपोह इत्यादि, एव निय-
तिवादे कालपुरुषयो स्वत्व-आत्मत्व सत्त्रानपोहात्, कालसत्त्वानपोहोऽनाद्यन-ता नियतिरिति
कालसत्त्वाभ्युपगमात् ता सम्प्रपश्यन् सर्वज्ञ इति पुरुषसत्त्वाभ्युपगमात् । एव द्रव्यार्थस्य सर्वत्र
सर्वसत्त्वात् स्वभाव इत्युद्गाहो भवति, तत्र सत्त्वानपोहात् स्वत्वे तुल्ये काल एव भवनात्मा न
पुरुषादय इति न स्वभावाद्यते सिद्धयति, तत्स्यतत्त्वस्य सत्त्वाविनाभावान् । कालोदाहरणन्तु कालवादि-
१० दूषितपुरुषादिवादानामपि तद्दूषणेन दूष्यत्वात् तत्प्रतिपादनवन् प्रतिपाद्यत्वाच्च, यथोक्तं 'समनन्तरा-
नुलोमा' पूर्वविरुद्धा निवृत्तिनिरनुज्ञया' इति ।

कालवाद्याह—

न, अतुल्यत्वात् सत्त्वस्य, कालस्यैवैकस्य ग्रीहिवत्तथा तथा भवनात्, पुरुषादेश्च पृथक्
पृथक् भिन्नभावात्मभवनात् ।

१५ (नेति) न, अतुल्यत्वात् सत्त्वस्य, कालसत्त्वपुरुषसत्त्वयोरन्योऽन्येनातुल्यत्वात्, कथम-
तुल्यत्व ? कालस्यैवैकस्य ग्रीहिवत्तथा तथा भवनात्, पुरुषादेश्च पृथक् पृथक् भिन्नभावात्मभवनात्,
यथा ग्रीहिरैवैको मूलाङ्कुरादिभावेन भवति तथा काल एव तथा तथा वर्त्तनात्मा भवति ग्रीहिवत्
मूलाङ्कुरादित्वेन तथा पुरुषादयो भिन्नभावात्मभवनादिति ।

अत्रोच्यते—

२० नन्वेवमपि कालस्यैव नान्यस्येति कारणकार्यनियमात्मा स एव तस्य स्वभावः ।

नन्वेवमपि कालस्यैव नान्यस्येति, कालस्यैव भवन न पुरुषादेरिति वचनात् सुतरां

शङ्कित न तु द्रव्यार्थ इति भाव । तत्र कालस्य पुरुषाद्यपरित्यागेन वर्तनमात्रे—कालवादे हीति, अगादिंसारस्वभावपु-
रुषाभ्युपगमात् पुरुषसत्त्वस्याहीकारे पुरुषसत्त्व सिद्धमेवमिति भाव । सद्भक्तनियतायाभ्युपगमाभिव्यतिसत्त्वसिद्धौ नियतेर-
प्यात्मत्व सिद्धमेवेत्याह—तस्मिन्नेवेति । पुरुषवादेऽपि कालनियतोर्वत्तनमाह—तथेति । नियतिवादे कालपुरुषयो स्वत्व
२५ माह—एवमिति । अनाद्यन-तेति, सेयं व्यवस्थिता नियतिसंतातिरनाद्यन-तेत्यभ्युपगमात्तत्र कालसत्त्वमनपोढमेव तामेवासौ
नियतिसंतातिरप्यन सर्वेशो भवतीत्युक्तं पुरुषस्वत्वमप्यनपोढमिति तत्सत्त्वाविनाभावात् ततो स्वभावोऽप्यस्तीति भाव ।
इयं प्रत्येक पुरषादिवादिषु कालादिसत्त्वत्वमप्यनपोढमिति तत्सत्त्वाविनाभावात् ततो स्वभावोऽप्यस्तीति भाव ।
पुरषादय इत्यभ्युपगमोऽपि कालस्य तत्त्वाविद्यस्वभावव्यतिरेकेण न सम्भवतीति स्वभावाविनाकरण तद्वादिनां दुराग्रह एवेत्या-
द्येनाह—एवमिति । कालस्योदाहरणतयोराने हेतुमाह—कालोदाहरणन्त्यति, कालवादिना दूषिता ये पुरुषादिवाद-
३० सेषां कालदूषणेनैव दूष्यत्वात्, कालस्य प्रतिपादनवत्ता सेषां प्रतिपाद्यत्वाच्च दूष्यत्वादित्यर्थ । पुरुषादेर्न कालदूष्यतेत्याद्य
इत्येनाद्युपगमादिति, वर्तनालक्षणकालस्य सेषु सेषु भवेत्स्वराह—इति वात्, पुरुषादेस्तु न तथा अचेतनतयापि भावादं,
पुरषमेव कुर्यादित्यभ्यादिस्वताभ्युपगमात् अपवादात्मैव भिन्नात्मभवन्नस्य पुरुषोऽपि, अतः पुरुषसत्त्व न कालसत्त्व
दूष्यमिति भावः । ननु नाम सत्त्वमदूष्यम्, तथापि कालस्यैवो पुरुषो भवनात्मा, कालस्यैव सर्वकारणत्वाभ्युपगमात्,
एव कालपुरुषयो ग्रीहङ्कुरादिरन्यकारणकार्यनियमाभ्युपगमादपि स्वभाव एव सिद्धयतीत्याह—नन्वेवमपीति, ननु पुरुषा-

कालस्यासौ भवनात्मेति स्वभावा एव परिगृहीतो भवति, यथा च त्वयोच्यते सत्त्वानुसृत्यता काल-
स्यैव ग्रीह्यादिवदङ्कुरादिवश्च पुरुपादीना भवति, तथा च पुरुपादीना कारणकार्यनियमादपि
चैव स्वभावः परिगृह्यते । काल कारण ग्रीह्यादिवत् कार्यं पुरुपादयोऽङ्कुरादिवदिति । नियमात्मा स
तस्य स्वभाव इति स एव स्वभाव परिगृह्यते परैः, पूर्वत्र सत्त्वस्य हेतुत्वेन विवक्षितस्य स्वत्वाविना-
भावित्वेन भावना, इह सिद्धस्यैव स्वभेदेऽप्यभेदेन व्यवस्थितस्य सामान्यविशेषव्यवहारप्रसिद्धिभावनेति 8
विशेषः ।

कालस्यैव तत्त्वाद्धिभागाभावात्सामान्यविशेषव्यवहाराभाव एवेति चेदेवमपि स एव
स्वभावः । व्यवहारप्रत्याख्यानं च प्रागभिहितकालास्तित्त्वानुमानप्रत्याख्यानदोषः । यदपि
च कालानुमानं युगपदयुगपद्वृत्त्योच्यते तदपि स्वभावानुमानमेव सम्पद्यते । युगपदयुगप-
द्वर्तनातिरिक्तस्य कस्यचिदभावादुद्देश्यनिर्देशार्थं घटरूपादि ग्रीह्याङ्कुरादि चोदाहृत तस्योद्देश्यस्य 10
निर्देश्यस्य च भावस्य तेन तेनात्मना भवनादेव तु स्वभावोऽभ्युपगतः ।

कालस्यैव तत्त्वादित्यादि, यावदभाव एवेति चेत्, स्यान्मत भवतः त्रैकाल्यैककृतत्वत्वात्
कालस्यैव वत्त्वात् कालवादे कारण कार्यमिति विभागाभावादसौ सामान्यविशेषव्यवहाराभाव एव,
मिथ्यात्वञ्चास्य व्यवहारस्यासद्विषयत्वादिति चेत्, एवमपि स एव स्वभावो भवतीति वाक्यशेषः, काल-
स्यैव हि स स्वभावो यदसौ भवतीति स्वभावपरिग्रहः । किञ्चान्यत् व्यवहारप्रत्याख्यानं प्रागभिहित- 15
कालास्तित्त्वानुमानप्रत्याख्यानदोषः, तद्यथा-पूर्वादिव्यवहारलक्ष्यकालाभावश्चैवम्, अपूर्वादित्वात्, निय-
तियत्, यथा पूर्वापरादिव्यवहारकार्यव्यवहाराभावात्त्रियतिर्नास्तीत्युच्यते तथा कालोऽपि तदभावान्नास्तीति
प्राप्तम् । यदपि च कालानुमानं युगपदयुगपद्वृत्त्या घटरूपादीना ग्रीह्याङ्कुरादीनाञ्चोच्यते तदपि
स्वभावानुमानमेव सम्पद्यते, यस्माद्युगपदयुगपदित्यादि युगपद्वर्तनात् क्रमवर्तनात्तातिरिक्तस्य कस्यचिद-
भावात् काल एवेत्युद्देश्यनिर्देशार्थं घटरूपादि ग्रीह्याङ्कुरादि चोदाहृत तस्योद्देश्यस्य । निर्देश्यस्य च भावस्य 20
तेन तेनात्मना भवतो भवनादेव, तुर्विशेषणे स्वभावोऽभ्युपगत इति दर्शनार्थम् ।

अथवा नैतद्युक्तिगम्यमेव स्वभावकारणं तथा च दृश्यते तेष्वेव तुल्येषु भूयस्वादिषु हेतुषु
भिन्नात्मभावः प्रत्यक्षतोऽपि, कण्टकादि मूलतः क्रमहीनतनुरायतादि, पुनस्तदेव तीक्ष्णादिभू-
तम्, न पुष्पादि तादृग्गुणं, तच्च वृक्षादीनामेव, तत्रापि वच्युलादीनामेव, न न्यग्रोधादीनाम् ।

रीनां स्वत्व इत्यादिमप्येनाम् धीनदृश्यमविशेषादित्याद्युक्त्यामाह-पूर्वमेति । तत्र हि सर्वत्र स्वभावित्वाभावात्तुल्यम्, अत्र 25
च पुरुपादीनां स्वत्वस्य पुरुषभेदेऽप्यभेदेन सिद्धस्यैव कालपुरपादीनां कार्यभरणभावेन व्ययस्यपितानां स्वभावभेदादिति शेषः-
हेति सामान्यविशेषरूपतया तस्य विचारः इत इति भावः । ननु कथं सामान्यविशेषव्यवहार, तत्रैवभूत्स्य कालस्य कृतस्य
त्वित्त्वेन विभागाभावात्, कारणमिदं कार्यमिदमित्यादिश्लोकाव्यवहारस्य निष्पत्त्याभावेत्याद्युक्ते-कालस्यैवेति । तथाभ्यु-
पगमेऽपि स्वभावो दुरपह एव, तथाभूतता कालस्यैव मानस्येति स्वभावं विनाऽसम्भवादित्युक्त्येति-एवमपीति । कालस्य
कृतस्त्वित्त्वेन व्यवहारस्य पूर्वापरादिव्यवहारस्यैव कालमिदरेव न जनेर, प्रापरादिव्यवहारादीनामकृतता हि भवति पूर्व 30
काल साधितः, तदतिरिक्तवादे तस्यैव न्यायि-व्यवहारैति । घटरूपादि ग्रीह्याङ्कुरादीनां सर्वभूतभावित्वात् सर्वभूतभावेन
कारणैव भवति, अत्र कालमिदरेति न सारः, एतदेव वापनति-
युगपदिति । उद्देश्येति, परैःस्यैव कालस्य निर्देशार्थं प्रकाशार्थं ५८ ॥ ५५ ॥

सत्त्वानुपपत्तेश्च कालस्य पुरुषाद्यपरित्यागेन घृत्तिं तावद्दशयति-फालयादे हि पुरुषादीनां स्वत्व सत्त्वान-
पोहान्, कथं सत्त्वमनपोहम् ? सत्सार्यनादित्याभ्युपगमात् पुरुषसत्त्वम्, तस्मिन्नेव काले नियतेत्या-
स्मत् सत्त्वानपोहान् सत्त्वानपोहश्च युगपदयुगपन्नियतार्योभ्युपगमात्, एव फालयादे नियतिपुरुषयोः
सत्त्वाभ्युपगमाः, तथा पुरुषयादे नियते फालस्य चात्मत्व सत्त्वानपोहान्, एव सत्त्वानपोहः ?
मुक्तिरमाभ्युपगमात् कालसत्त्वानपोहः, अथस्मानियमाभ्युपगमाभियतिसत्त्वानपोह इत्यादि, एव निय-
तिवादे फालपुरुषयोः स्वत्व-आत्मत्व सत्त्वानपोहान्, फालसत्त्वानपोहोऽनागन्ता नियतिरिति
फालसत्त्वाभ्युपगमात् ता मन्प्रपदयन् सर्वज्ञ इति पुरुषसत्त्वाभ्युपगमात् । एव द्रव्यार्थस्य सर्वत्र
सर्वसत्त्वात् स्वभाव इत्युद्गाहो भवति, तत्र सत्त्वानपोहान् स्वत्वे तुरये फाल एव भवनात्मानं न
पुरुषादय इति न स्वभावाद्दत्ते सिद्धयति, तत्स्वतत्त्वस्य सत्त्वाविनाभावात् । फालोदाहरणन्तु फालयादि-
दूषितपुरुषादिवादानामपि दूषणेन दूष्यत्वात् तत्प्रतिपादनवत् प्रतिपाद्यत्वाच्च, यथोक्त 'समनन्तरा-
नुलोमा पूर्वविरुद्धा निघृत्तिरनुज्ञया' इति ।

फालयाद्याह—

न, अतुल्यत्वात् सत्त्वस्य, कालस्यैवैकस्य ग्रीहियत्तया तथा भवनात्, पुरुषादेश्च पृथक्
पृथक् भिन्नभावात्मभवनात् ।

न, (नेति) न, अतुल्यत्वात् सत्त्वस्य, कालसत्त्वपुरुषसत्त्वयोरन्वोऽन्वेनानुल्यत्वात्, एवम-
नुल्यत्व ? कालस्यैवैकस्य ग्रीहियत्तया तथा भवनात्, पुरुषादेश्च पृथक् पृथक् भिन्नभावात्मभवनात्,
यथा ग्रीहिरैवैको मूलङ्कुरादिभावेन भवति तथा फाल एव तथा तथा धर्त्तनात्मा भवति ग्रीहियत्
मूलङ्कुरादित्वेन तथा पुरुषादयो भिन्नभावात्मभवनादिति ।

अत्रोच्यते—

नन्वेवमपि कालस्यैव नान्यस्येति कारणकार्यनियमात्मा स एव तस्य स्वभावः ।

नन्वेवमपि कालस्यैव नान्यस्येति, कालस्यैव भवनं पुरुषादेरिति वचनात् सुतरां

यद्गति, न तु दशार्थ इति भावः । तत्र कालस्य पुरुषाद्यपरित्यागेन वर्तनमात्रे-फालयादे हीति, अनादिर्त्तरस्वभावपु-
रुषाभ्युपगमात्, पुरुषसत्त्वस्वातीकारे पुरुषसत्त्वं विद्मेवेति भावः । सहकमनियतार्योभ्युपगमाभियतिसत्त्वसिद्धौ नियतेर
प्यात्मत्व विद्मेवेत्याह-तस्मिन्नेवेति । पुरुषयादेऽपि कालनियत्योर्वैसनमाह-तथेति । नियतिवादे कालपुरुषयोः स्वत्व
माह-एवमिति । अनाद्यन-तेति, येन इवस्थिता नियतिर्त्तरितराद्यन-तेत्यभ्युपगमात्तत्र कालसत्त्वमनपोहमेव तामेवासी
नियतिमधिक्यं पदयन् सर्वज्ञो भवतीत्युक्तं पुरुषसत्त्वमप्यनपोहमिति तत्तराविनाभावी शयोः स्वभावोऽप्यस्तीति भावः ।
इव प्रत्येकं पुरुषादिवादेऽपि कालादिस्वत्वस्य द्रव्यार्थस्य दृते स्वभाव इत्यभ्युपगतो भवति, तथा च काल एव भवनात्मानं न
पुरुषादय इत्यभ्युपगमोऽपि कालस्य तथाविधस्वभावव्यतिरेकेण न सम्भवतीति स्वभापनिराकरणं तद्गादिनां दुराग्रहं पृथेया
शयेनाह-एवमिति । कालस्यैवोदाहरणतयोवादाने हेतुमाह-कालोदाहरणत्विति, कालयादिना दूषिता ये पुरुषादिवादा
हेतु-नातुल्यत्वादिदिति, वर्णनालक्षणकालस्य तेषु तेषु भावेष्वहस्त्वदुषितत्वात्, पुरुषादेस्तु न तथा, अचेतनतयापि भावात्,
पुरुषस्यैव रूपदिष्टयिग्यादिरूपताभ्युपगमात्, अथवा कालस्यैव भिन्नात्मभवनरूपं पुरुषोऽपि अतः पुरुषसत्त्वं न कालसत्त्वं
इत्यमिति भावः । अत्र नानं सत्त्वमनुत्पद्यम्, तथापि कालस्यैवासी पुरुषो भवनात्मा कालस्यैव सर्वकारणत्वाभ्युपगमात्,
एव च कालपुरुषयोः मूलङ्कुरादिवत् कारणकार्यनियमाभ्युपगमादपि स्वभाव एव सिद्धयतीत्याह-नन्वेवमपीति, ननु पुरुषा-

कालस्यासौ भवनात्मेति स्वभाव एव परिगृहीतो भवति, यथा च त्वयौच्यते सत्त्वास्तुत्यता काल-
स्यैव ग्रीष्मादिवदङ्कुरादिवच्च पुरुषादीनां भवनमिति, तथा च पुरुषादीनां कारणकार्यनियमादपि
चैव स्वभावः परिगृह्यते । कालः कारण ग्रीष्मादिवत् कार्यं पुरुषादयोऽङ्कुरादिवदिति । नियमात्मा स
तस्य स्वभाव इति स एव स्वभावः परिगृह्यते परैः, पूर्ववत् सत्त्वस्य हेतुत्वेन विषक्षितस्य स्वत्वाविना-
भावित्वेन भावना, इह सिद्धस्यैव स्वभेदेऽप्यभेदेन व्यवस्थितस्य सामान्यविशेषव्यवहारप्रसिद्धिभावेनेति 8
विशेषः ।

कालस्यैव तच्चाद्विभागाभावात्सामान्यविशेषव्यवहाराभाव एवेति चेदेवमपि स एव
स्वभावः । व्यवहारप्रत्याख्यानं च प्रागभिहितकालास्तित्वानुमानप्रत्याख्यानदोषः । यदपि
च कालानुमानं युगपदयुगपद्वृत्त्योच्यते तदपि स्वभावानुमानमेव सम्पद्यते । युगपदयुगप-
द्वर्त्तनातिरिक्तस्य कस्यचिद्भावत्वाद्देइयनिर्देशार्थं घटरूपादि ग्रीष्मङ्कुरादि चोदाहृतं तस्योद्देश्यस्य 10
निर्देश्यस्य च भावस्य तेन तेनात्मना भवनादेव तु स्वभावोऽभ्युपगतः ।

कालस्यैव तच्चादित्यादि, यावदभाव एवेति चेत्, स्थान्मत् भवतः त्रैकाल्यैककूटस्थत्वात्
कालस्यैव तच्चात् कालवादे कारण कार्यमिति विभागाभावादसौ सामान्यविशेषव्यवहाराभाव एव,
मिध्वात्वञ्चास्य व्यवहारसाक्षिपयत्वादिति चेत्, एवमपि स एव स्वभावो भवतीति चाक्यशेषः, काल-
स्यैव हि स स्वभावो यदसौ भवतीति स्वभावपरिमहः । किञ्चान्यत् व्यवहारप्रत्याख्यानं प्रागभिहित- 15
कालास्तित्वानुमानप्रत्याख्यानदोषः, तथा-पूर्वादिव्यवहारलब्धकालाभावञ्चैवम्, अपूर्वादित्वात्, निय-
तिवत्, यथा पूर्वापरादिकारणकार्यव्यवहाराभावान्नियतिर्नास्तीत्युच्यते तथा कालोऽपि तदभावात्नास्तीति
प्राप्तम् । यदपि च कालानुमान युगपदयुगपद्वृत्त्या घटरूपादीनां ग्रीष्मङ्कुरादीनाञ्चोच्यते तदपि
स्वभावानुमानमेव सम्पद्यते, यस्माद्युगपदयुगपदित्यादि युगपद्वर्त्तनात् क्रमवर्त्तनाच्चातिरिक्तस्य कस्यचिद्-
भावात् काल एवेत्युद्देश्यनिर्देशार्थं घटरूपादि ग्रीष्मङ्कुरादि चोदाहृतं तस्योद्देश्यस्य । निर्देश्यस्य च भावस्य 20
तेन तेनात्मना भवतो भवनादेव, तुर्विज्ञोपणे स्वभावोऽभ्युपगत इति दर्शनार्थम् ।

अथवा नैतद्युक्तिगम्यमेव स्वभावकारणं तथा च इदमेव तेनैव तुल्येषु भूम्यवादिषु हेतुषु
भिन्नात्मभावः प्रत्यक्षतोऽपि, कण्टकादि मूलतः क्रमहीनतनुरायतादि, पुनस्तदेव तीक्ष्णादिभू-
तम्, न पुष्पादि तादृगुणं, तच्च वृक्षादीनामेव, तत्रापि चञ्चुलादीनामेव, न न्यग्रोधादीनाम् ।

धीनां स्वत्व इत्यादिप्रमेनास्य पौनःकृत्यमविशेषादित्याशङ्क्यामाह-पूर्वेभेति । तत्र हि मत्त्वं स्वत्वाविनाभावीत्युक्तम्, अत्र 25
च पुरुषादीनां स्वत्वस्य पुरुषभेदेऽप्यभेदेन सिद्धस्यैव कालपुरुषादीनां कार्यकारणभावेन व्यवस्थापितानां स्वभावभेदाद्विशेषरूप-
तेति सामान्यविशेषरूपतया तस्य विचारः कृत इति भावः । ननु कस्य सामान्यविशेषव्यवहारः, तत्त्वभूतस्य कालस्य कूटस्य
नित्यत्वेन विभागाभावात्, कारणसिद्धिर्नमित्येवमित्यादिलोकव्यवहारस्य निष्पत्त्यात्वात्तस्याशङ्कते-कालस्यैवेति । तथाभ्यु-
पगमेऽपि स्वभावो नुपपन्न एव, तथाभूतता कालस्यैव नान्यस्येति स्वभाव विनाऽऽत्मनवादित्युत्तरयति-एवमपीति । कालस्य
कूटमनित्यत्वेन व्यवहारस्य पूर्वापरसिद्धिपयत्वे कालसिद्धिरेव न भवेत्, पूर्वापरदिव्यवहारनियामकतया हि भवन्नि- पूर्वं 30
कालः साधितः, तदसिद्धिरुपे तत्कथं स्यादित्याह-व्यवहारैति । घटरूपादिग्रीष्मङ्कुरादीनां सहक्रमभावित्वात् सहक्रमभावित्व
काटेनैव भवति, अतः कालसिद्धिरित्यापि न स्यात्, सहक्रमभावित्वस्य स्वभावादेवोपपत्तेरित्याह-यदपि चेति । एतदेव धारयति-
युगपदिति । उद्देश्येति, उद्देश्यस्य कालस्य निर्देशार्थं प्रकाशनायं घटरूपादियुगपद्वर्त्तनं ग्रीष्मङ्कुरादिक्रमवर्त्तनचोदाहृतं तच्चो-

(अथवेति) अथवा नैतद्युक्तिगम्यमेव स्वभावकारणम्, तथा च दृश्यते तेष्वेव तुल्येषु

भूस्वयादिषु हेतुषु मित्रात्मभावः प्रत्यक्षतोऽपि कण्टकादि, कण्टकस्य मूलतः क्रमहीनतनुरायत्तादि, आदि-
प्रदणत् पत्राङ्गरादिसंस्थानवर्णोदि मित्रात्मभावः पुनस्तदेव-कण्टकादि तीक्ष्णादिभूत-तीक्ष्ण तीक्ष्णतरं
कुण्ठ कुण्ठतरं सविप निर्विपमित्यादि, न मुष्पादि ताटगुण सुकुमारादिस्वभाव मुरमिदुर्गन्धादिस्वभा-
यश्च । तच्च वृक्षादीनामेव—तच्च कण्टकादि वृक्षवह्नीपादपानामेव, तत्रापि वन्बुलादीनामेव न न्यमोधा-
दीनाम् । न चैषा मयूरचन्द्रकादीना पद्मादीना न वा वर्द्धिणा पारावतादीना कण्टकादि ।

तथा—

मयूराङ्गकजर्हादीनामेव पञ्चवर्णतात्रैचित्र्याणि । अत्राह च— 'कः कण्टकाना' इत्यादि,
'केनाञ्जितानि' इत्यादि ।

मयूराङ्गकेत्यादि यावद्वैचित्र्याणि, जर्हादीनामेव पञ्चवर्णता नोदकादीनाम्, नान्यदपि च
मयूरादिजर्हाण्येव विचित्राणि न शुभादिवर्द्धिणीति । अत्राह चेति, पूर्ववज्जिनवचनानुसारेणैव, क'
कण्टकानामित्यादि, केनाञ्जितानीत्यादि, गतार्थे वृत्ते ।

इतर आह—

यदि स्वभाव एव कारण किं कारण न स्वभावमात्रादेव भूम्यादिद्रव्यविनिर्बृत्तिनिर-
पेक्षा कण्टकाद्युत्पत्तिर्भवेत् ? किञ्च कारणमन्यथापि न स्यात् सोऽपि कण्टक किमर्थं
कदाचित् किञ्चिद्विध्यति किञ्चिच्च नेति चेन्न, भूम्यादिस्वभावानपेक्षोत्पत्तिदर्शनात् स्वभावा-
व्यभिचाराच्च, तद्यथोत्पातादिप्यकण्टकाना वृक्षादीना कण्टका, कण्टकिनाञ्चाकण्टका दृष्टाः
उत्पातादिस्वभानियमवशादप्यनपेक्षितद्रव्यकालादिरपि कण्टकाद्युत्पत्तिर्हृष्टैव ।

यदि स्वभाव एव कारणमित्यादि यावत् किञ्चिच्च नेति, अर्थात्तरव्यपेक्षोत्पत्तिदर्शनात्
स्वभाव एव कारणमास्यकवलयप्रक्षेपवत्, दृष्टा च कण्टकादेरुत्पत्तिर्भूम्यादिद्रव्यविनिर्बृत्तिव्यपेक्षेवा-

हेतुस्य निर्देश्य अद्वैतरूपादि तस्य स्वभावादेव भवनात् स्वभाव एवाभ्युपगन्तव्य इति भावः । न केवलं युक्तिगम्य स्वभावा-
व्यभिचारेणैव तु प्रत्यक्षगम्यमपि तुल्यत्वेपि कारणकणात् कार्यवैचित्र्यस्य प्रत्यक्षतो दृश्यते तथापिपविचित्रस्वभावव्यति-
रेकेणानुपपत्तेरिहाह—अथवेति, कण्टकादीति, कण्टको हि आयतोऽनुक्रमे हीनतनुमेवति, सोऽपि नैवविषय एव, किन्तु
कोऽपि तीक्ष्ण कोऽपि तीक्ष्णतर कोऽपि दृष्ट कोऽपि कुण्ठतर कोऽपि सविषय कोऽपि निर्विषय भवति । तदपि कण्टकादि
शुभादिषु कानुगदीनामेव भवति न रव्यमेवेति तत्र निशामकश्च स्वभाव एवेति भावः । निदर्शनात्तरमाह—मयूराङ्गकेति । कः
कण्टकानामिति, क कण्टकानो प्रकरोति तैश्च विचित्रतां वा शृगपक्षिणाथ । स्वभावत सर्वमिदं प्रकृतं न कामचारोऽस्ति
इत प्रयत्नः ॥ इति पूर्वं श्लोकः । तथा 'केनाञ्जितानि नयमानि शृगाङ्गानां को वा करोति कश्चिन्नरुदहान् मयूरारः । कश्चो
रथेषु दण्डसविषय करोति को वा करोति विनयं वृटजेषु पुंसु ॥ इति च । ननु स्वभावस्यैव कारणत्वे तस्यार्थात्तरनिरपेक्षकारण-
त्वात्तन्मन्व्यातिरुक्त्वात्तरापेक्षा कण्टकादीनां न स्यात्, दृश्यते च तेषां तदपेक्षेत्साशङ्कते—यदि स्वभाव एवेति भूम्या
हेतुत्वात् त्रिनिर्बृत्ति—परिणामस्वभावाभिगताऽऽपेक्षा यस्या उपपत्तेसादृशी बन्धवद्वैरुत्पत्तिर्भवेदिति विप्रहार्थः । कृतो वा कारण-
व्यतिरेकेणैव बन्धवद्वैरुत्पत्तिर्न स्यात् स्वभावस्यैव कारणत्व इत्याह—किञ्चेति । अर्थात्तरवेति, स्वभावव्यतिरेकार्थात्तरा-
पेक्षकयोर्व्यतिरेकानन न स्वभावस्यैव कारणत्व इत्येते हि अभावेत्तुतिवारणत्वेऽपि सुखवलयप्रक्षेपापेक्षेयं तस्य सुतिजनकत्व-
भावेऽपि च । कण्टकाद्युत्पत्तिर्भूम्यादिद्रव्यपरिणामपेक्षाया तुल्यताया स्वभावात्तत्रकारणत्वे वर्द्धिता इतिहाह—अत्र

नपहवनीया, सा च न स्याद्भूम्यादिद्रव्यनिर्वृत्तिव्यपेक्षोत्पत्तिः, स्वभावादेव स्वभावसार्थान्तरनिर-
पेक्षकारणत्वात्, यत् च स्वभाव एव कारण किं कारणं न स्वभावमात्रादेव भूम्यादिद्रव्यवि-
निर्वृत्तिनिरपेक्षा कण्टकाद्युत्पत्तिर्भवेत् ? किञ्च कारणमन्यथापि न स्यात्-भूम्याद्यन्तरेण निर्वृत्तिः
कण्टकस्य न स्यात्, किं वा कण्टकस्य सौकुमार्यं कुसुमस्य वा तैक्ष्ण्यञ्च न स्यात्, सोऽपि कण्टकः
किमर्थं विध्यति, कुसुमं किं न विध्यति, किमर्थञ्च कदाचिद्विध्यति तीक्ष्णोऽपि, सर्वकालं किं न विध्यति ८
कण्टकः, किमर्थं किंचिदेव विध्यति न सर्वम्, तमपि किञ्चित्कचिदेव प्रदेशे विध्यति, न सर्वत्रैव
विशेषहेतुर्वाच्यः, दृष्टश्चायं नियमोऽर्थान्तरापेक्षः, स तु स्वभावसार्थान्तरनिरपेक्षत्वान्नोपपद्यत इत्य-
त्रोच्यते-न, भूम्यादिस्वभावेत्यादि यावद्दृष्टैव, यदुच्यते भूम्यवादिद्रव्यविनिर्वृत्त्यपेक्षा चोत्पत्तिर्दृष्टे-
तन्न, अनपेक्षोत्पत्तिदर्शनात् स्वभावान्यभिचाराच्च स्वभाव एवेति मन्तव्यम्, तद्यथा-उत्पातादिष्वक-
ण्टकानां वृक्षादीनां कण्टकाः, कण्टकिनाञ्चाकण्टका निध्यादिलिङ्गत्वेन दृष्टाः । यथोक्तम् 'अकण्टकाः 10
कण्टकिन कण्टकाञ्चाप्यकण्टकाः । विपर्ययेण दृश्यन्तो वदन्ति निधिलक्षणम्' इति । इत्थं सत्यामपि
भूम्यादिद्रव्यनिर्वृत्तौ कण्टकाभावादसत्यामपि एतद्द्रव्यकालादिनिर्वृत्तौ कण्टकदर्शनाच्च नापेक्षाऽस्ति स्व-
भावस्य, किन्तुत्पातादिस्वभावनियमवशादनपेक्षितद्रव्यकालादिरपि दृष्टैव कण्टकाद्युत्पत्तिर्न पुनस्तत्स्व-
भावमन्तरेण सोत्पत्तिरस्तीति स्वभाव एवाव्यभिचाराद्वापित्वाच्च कारणमेधितव्यम् ।

किञ्चान्यत्—

15

अपि च भूम्यवादिद्रव्यविनिर्वृत्त्यपेक्षैव कण्टकनिर्वृत्तिरिति श्रुवता ननु सैव स्वभाव-
सिद्धिस्त्वयैव वर्ण्यते, भूम्यादिभ्य एव कण्टको भवतीति तत्स्वभाववर्णनात्, अन्यथा
स्वभावात् किमन्यदत्र शक्यं वक्तुं कारणम्?, तेषां तत्तत्स्वाभावात् ।

अपि चेत्यादि, अपि च त्वया भूम्यवादिद्रव्यविनिर्वृत्त्यपेक्षैव-भूम्यादीन्वेव वृक्षत्वेन कण्ट-
कद्रव्यत्वेन तैदृण्यादित्वेन च निर्वर्तन्ते तत्सयोगनिर्वृत्त्यपेक्षा कण्टकनिर्वृत्तिरिति श्रुवता ननु सैव 20
स्वभावसिद्धिस्त्वयैव वर्ण्यते । किं कारणम् ? भूम्यादिभ्य एव-भूम्यन्मुखेऽत्रवीजाङ्कुरादिद्रव्यनिर्वृ-
त्तिभ्य एव कण्टको भवतीति तत्स्वभाववर्णनात्, अन्यथा स्वभावात् किमन्यदत्र शक्यं वक्तुं कारणम् ?
भूम्यन्मुखेऽत्रवीजाङ्कुरादिभ्य एव कण्टको भवति न मृत्पिण्डादिभ्य इत्येव तेषां स्वभाव इति स्वभावस्यैव
समर्थनं तदपि तेषां तत्तत्स्वाभावात् ।

चेति । वैपरीत्यं कुतो न स्यादित्याह-किं वा कण्टकस्येति । कण्टकस्य वैधनस्वभावत्वेऽपि किमर्थं नरादीनां पादादे क्वचि- 25
देव प्रदेशे विध्यति न तृणदि, स्वभावस्य सर्वत्र समानत्वात्, तस्माद्वृक्षप्रसङ्गभ्रमणम विशेषहेतोरवयवाच्यतया स्वभाव
मात्रकारणत्वं व्याहृतमेव भवेदित्याह-सोऽपि कण्टक इति । स्वभाववार्थं समाधत्ते-भूम्यादीति, कण्टकाद्युत्पत्तिर्हि न
भूम्यादिद्रव्यपरिणामं नियमेनापेक्षते, उत्पातादौ तादृशपरिणामविशेषविरहेऽपि तदुत्पत्तिदर्शनात्, तथाविधपरिणामविशेष-
सद्भावेऽपि कण्टकाद्युत्पत्तिदर्शनाथान्वयव्यतिरेकव्यभिचारात्, न ह्यवयवव्यतिरेकव्यभिचारेऽपि तदपेक्षर्यं केनापि सम्मतम्,
स्वभावविशेषस्य तु न ह्यपि व्यभिचारो दर्शयितुं शक्य इति स एवाव्यभिचारित्वात्प्रापित्वाच्च कारणं भवितुमर्हतीति भावः । 30
किञ्च भूम्यवादिद्रव्यपरिणामापेक्षर्यं कण्टकाद्युत्पत्तिरभ्युपगमेऽपि तथास्वभावस्यैव कारणत्वं सेतस्यतीत्याह-अपि चेति, तत्र
हेतुमाह-भूम्यादिभ्य इति । तत्सयोगेति । भूजलत्वेजभादिसयोगेत्थं । अन्यथा स्वभावादिति, स्वभावव्यति-
रेकेणात्र विषये किमन्यत् कारणं भवितुमर्हति, नैव भवितुमर्हतीति भावः । तदपि, तथा स्वभावसमर्थनमपीत्यर्थं, अप्य
३७० न० १५

किञ्चायम्—

यथा पृथिव्यादिविश्वथा भाव पुरुषप्रयत्ननिरपेक्ष एव भवति, एवं निमित्तानामपि घटपटाद्युत्पत्तौ निमित्तता स्वाभाविकीति तत्कृत उत्पत्तिरिति सा प्रतिवस्तु स्वभाव एव, यथा क्षीरादिवत् ।

यथा पृथिव्यादीत्यादि यावन्निमित्तानामपि निमित्तता स्वाभाविकीति, यथैवाय विश्वथा— सर्वथाऽनेकप्रकार धीजाङ्कुरादिक्रमनिर्वृत्ति कण्टकादि पृथिव्यादिश्च भाव पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षोऽप्रयत्नत एव भवति । अथवा पृथिव्यादीनामेव प्रागभिहितन्यायेन वृक्षघटादिस्वभावाभ्युपगमात् यथा स्वभाव एव एव निमित्तानामपि घटपटाद्युत्पत्तौ पुरुषकारसाध्याभिमताया मृत्पिण्डदण्डकसूत्रोदककुण्डलादिनिमित्ताना निमित्तता सापि स्वाभाविकी, ततो न स्वभावव्यतिरिक्त किञ्चित्, एवञ्च सर्वस्य स्वाभाविकत्वेन तत्कृत उत्पत्तिरिति, ? या प्रागुक्ता द्वया भूम्यादिद्रव्यविनिर्वृत्त्यपेक्षेघोत्पत्तिरिति सा कृतः ? नास्त्येव, कारण तस्मात्तस्ति, प्रागेवाभिव्यक्तेः विरचितलीनावस्थत्वात्, तस्मात् सा—उत्पत्तिः प्रतिवस्तु स्वभाव एवायम्, वस्तु वस्तु—प्रतिवस्तु, सो हि भाव स्वभाव इति निरुक्त्या प्रतिवस्तुत्वस्मीय भावमात्रे, यथाःक्षीरादिवदिति दृष्टान्त, यथा घात्यकौमारादिवयोऽवस्था पूर्वविरचिता एवाविर्भवन्ति, यथा क्षीरद्वयुदस्विन्नवनीतघृतावस्थास्तथा घटादयो निमित्तस्वभावापेक्षाभिव्यङ्गरविरचितस्वभावा आविर्भवन्ति ।

यदि चाऽसौ नेत्यं स्यादुत्तरत्रापि न भवेदेवाभूतत्वात्, चन्ध्यापुत्रवत्, एवं मृदादिषु सतामेन घटादीना निमित्तापेक्षस्वभावेवोत्पत्तिर्नाकाशादिषु । दृष्टा घटादीना क्रियाया उत्पत्तिरिति चेन्न, प्रागनभिव्यक्ते ।

यदि चाऽसावित्यादि यावद्वन्ध्यापुत्रवत्, यदि चाऽसाद्युत्पत्ति स्वभावोऽस्मदभिहितो न स्यादित्य—पूर्वोक्त्यायामिव तत उत्तरत्रापि न भवेदेव, अभूतत्वाद्बन्ध्यासुतवत् । असौकार्यस्य भावनायमाह—एव मृदादिष्वित्यादि गतार्थं यावन्नाकाशादिषु । दृष्टा घटादीना क्रियाया उत्पत्तिरिति चेत्—स्यामत दृष्टविरुद्धमुक्त त्वया विद्यमानाना घटादीना निमित्तापेक्षस्वभावेवोत्पत्तिरिति, क्रियाया एव-

पृथिव्यादीनां यथा धीजाङ्कुरादिभिरनिमावात्मना कण्टकादिभावेन भवन पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षेण प्रयत्नव्यतिरेकत एव दृश्यते, उपादानोपादेयमावाभ्युपगमेऽपि तेन तस्यैव भवनं नान्यस्येति स्वभावादेव नियमस्तथा पुरुषप्रयत्नग्राह्यत्वाभिमतघटपटाद्युत्पत्तिनिमित्तानामपि दण्डकसूत्रोदककुण्डलात्त वृथायादिनिमित्तानां निमित्तत्वमपि स्वभावादेव, अन्यथाऽन्येषामपि निमित्तत्वप्रमत्तः इत्य सर्वत्र स्वभावस्य नियमस्त्वेत तस्यैव कारणत्वोचित्येनापरकारणाभ्युपगमो ध्ययं एवेत्याह—यथा पृथिव्यादीत्यादिना । एवञ्च सर्वस्य स्वाभाविकत्वे सिद्धे भूम्यादिद्रव्यविनिर्वृत्त्यपेक्षयैव कण्टकोत्पत्तिरिति त्वया प्रागुक्त न समीचीनम्, भूम्यादिद्रव्यविनिर्वृते कारणत्वाभावादित्याह—तत्कृत इति । तस्मात् सौत्पत्ति प्रतिवस्तु आत्मीयो भाव एव, कार्यत्वाभिमतानां कारणत्वाभिप्रयेषु कारणव्यापारात् प्रागप्यवस्थितत्वात्, केवल कार्यत्वाभिमतानामभिप्रेत्यावेव कारणत्वाभिमतानां प्रयोक्तृत्वात् वास्त्यादिवनोपेक्ष क्षीरद्वयुदिवदिति न कायुपपत्तिर्न किमपि कारणमिति भाव । नास्त्येवेति, उत्पत्तिरेव नान्नीत्यर्थं अत एव कारणमपि किमपि नान्नीति भाव । प्रागेवेति, कण्टकादे कारणव्यापारपूर्वमपि सत्त्वात्, कारणानां सदभिप्रेत्यादिवदिति भाव । दृष्टान्त सप्रमयति—यथेति । वैपरीले वाधकमाह—यदि चाऽसाविति । ननु कारणेण पूर्वमिदमनलस्य घटादे. दण्डकसूत्रोदककुण्डलादिभ्यापारोत्तरकालमुत्पत्तेर्दशनादसु स्वभावत्ववर्गेन दृष्टविरुद्धमित्याशाङ्क्ये—स्यान्मत मिति । स व्यापारो न यदोत्पत्तौ निमित्तमपि इदं सदभिप्रेत्यावेव, अतस्त्राव्यापारात् पूर्व घटादिरनभिव्यक्तो यथाऽपरक

कुलालस्य घटादेरर्थस्योत्पत्तेर्देशनादित्येतन्न न, प्रागनभिव्यक्तेः—क्रियायाः प्राक् सोत्पत्तिरनभिव्यक्ता, अपवरकघटवत् प्रदीपेन क्रियायाऽभिव्यज्यते नोत्पाद्यत इत्यदोषः ।

सा सत्यग्रहणनिमित्ताभावे स्वभावादेवेति, त्वयैवाभ्युपगतत्वादतिसन्निकृष्टमतिवि-
प्रकृष्टं व्यवहितं वाऽऽज्ञानमन्दरादि चक्षुरादिना न गृह्यत इति यथा स स्वभावस्तथायमपीति
किं न गृह्यते ? ।

(सेति) सा सत्येऽनभिव्यक्तिरग्रहणनिमित्तानामत्यासन्नविप्रकृष्टव्यवहितसमानाभिहाराभि-
भवसौहृद्येन्द्रियदोर्बल्यमनोवैयर्थ्यपित्तोपघातादीनामभावे सति किमर्थं भवतीति चेन्मन्यसे वयमत्र
द्रूमः स्वभावादेवेत्यादि यावच्चक्षुरादिना न गृह्यते, नचास्माभिरेव तद्वक्तव्यं स्वभावादेव ग्रहणहेतुषु
सत्स्वपि सतोऽर्थस्यानभिव्यक्तौ स्वभाव एव कारणमिति, कस्मात् ? त्वयैवाभ्युपगतत्वात्, अति-
सन्निकृष्टमतिविप्रकृष्टं व्यवहितं वा चक्षुरिन्द्रियरूपमज्ञानमन्दरादि न गृह्यात्यन्तमित्यत्र केन त्वयैतत् 10
कारणेन प्रतिपन्नमिति घृष्टेनावश्यं स्वभावादिति वक्तव्यम्, अयं हि चक्षुषः स्वभावो यदतिसन्निकृष्ट-
मज्ञानादि न प्रपश्यति, अतिविप्रकृष्टं वा मेवादीति । श्लेषेन्द्रियाणामपि स्वभावादेवातिविप्रकृष्टाद्यग्रहण
स्वविपरनियमश्चेति । किञ्चान्यत्, यथा स स्वभावस्तथायमपि—यथा चक्षुषादीन्द्रियाणामात्मनोऽत्य-
न्तमतिसन्निकृष्टाद्यग्रहणं स्वभावस्तथाऽनभिव्यक्ताग्रहणं स्वभाव इति किं न गृह्यते ? ।

किञ्चान्यत्—

15

ययैतस्तथा किञ्चिदत्यन्तानुपलब्धिस्वभावमेव भवत्यात्मादि, तत्र न सन्त्यात्मादयोऽर्था
इति धृष्टैव विवदन्ति शाक्यादयः, तन्न पुरुषकामचारप्रवृत्त्यादिभ्यः किञ्चिदपि निर्वर्त्तते,
किन्तु भूम्यवादिग्रीह्याङ्कुरादिमृद्घटाद्यभिव्यक्तयनभिव्यक्तिस्वभावम्, यस्तुत्वात्तदात्मत्वात्,
तन्न कुतः कस्यचिदर्थिनोऽप्येवं वा विपर्यय एव वाऽऽरम्भक्रियानिर्वृत्तयः ? ।

स्थितो घटादि, ततश्च व्यापारेणानन्तरे सोऽभिव्यज्यते धीपेनेव घटादिरित्युत्तरयति—प्रागनभिव्यक्तेरिति । ननु कुतो घटादे 20
प्रागनभिव्यक्तिर्ग्रहणहेतुतां चक्षुरादेऽपि, अग्रहणहेतोरभावादित्याशयं समापेते—सा सतीति, अग्रहणनिमित्तानामत्यासन्नत्वा
दीनामभावे सति साऽनभिव्यक्तिः स्वभावादेव भवति, यथा विद्यमानमपि यस्तु अतिसन्निकृष्टत्वादिदोषतश्चक्षुरादिना न गृह्यते
इत्येतन्नियमो प्रागग्रहणार्थं स्वभावात्प्रददिति भावः । अत्यासत्तेति, श्लेषेणस्यमज्ञानादि अविशामीप्यात् घृष्टे, वियस्तु-
त्पतत्र पतत्री चक्षुष्यतिहरतया प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते, कुण्यादिव्यवहितं रात्रदारदि न गृह्यते, समानाभिहार—सजातीयपदार्थ-
भिधणम्, यथा तोयदविमुक्तात्रुदविन्द्वजलाशये न पश्यति, अहनि सौरीभिर्माभिरभिभूतं महानसन्नमण्डलं न दृश्यते, 25
इन्द्रियसन्निकृष्टं परमाप्यादि सौहृन्मा प्रणिहितमनसापि न गृह्यते, विद्यमानमपि रूपरसादि इन्द्रियदोर्बल्यात् घृष्टे, कामाद्यु-
पहितमना मनस इतरव्यासनेन स्मृतितालोन्मध्यवर्तिनमिन्द्रियसन्निकृष्टमप्यर्थं न गृह्यति, पितादिनोपहितमिन्द्रियं वियमानमपि
शरसादौ धावत्येव यद्गृह्णीति यस्त्वंतां वियमानानामप्यग्रहणनिमित्तान्येतां भाव्यानि । मयैव तथानभिव्यक्तौ कारणं स्वभाव
इति गोच्यते, ननु त्वयाऽपि तयाऽभ्युपगतं एवेत्याह—न चास्माभिरिति । कथमभ्युपगतं मयेत्याह—अतिसन्निकृष्ट-
मिति । अतिसन्निकृष्टादेरग्रहणे यथा स्वभावो नियामकस्तथाऽनभिव्यक्तस्याप्यग्रहणे स्वभाव एव नियामक इत्याह—यथा स 30
इति । येषां प्राक् घटादेरनभिव्यक्तिः स्वभावस्तयैवात्मादेरत्यन्तमनुपलब्धिपरि तथास्वभाव एवेत्याह—यथैतदिति ।
एव स्वभावादेव तस्मानुपलब्धेः शाक्यादयो तथास्वभावानविद्वांसो धृष्टैव नास्त्यात्मादिरिति विवदन्तीत्याह—तत्रेति । तथा
च येषां स्वभावादेरुपपत्त्या पुरुषात् घृष्टे घटिच्छामास्त्यग्रदन्नादा न किञ्चिदपि निर्वर्त्तते व्यभिचारादित्याह—तत्रेति ।
भूम्यवादीति, भूम्यवादी मीणपुत्रादे र्गृष्टे घटादि कदाचिदनभिव्यक्ति कदाचिचामिभ्यपरिति स्वभाव एव, तथा

किञ्चायत्—

यथा पृथिव्यादिविष्वया भाव पुरुषप्रयत्ननिरपेक्ष एव भवति, एवं निमित्तानामपि घटपटाद्युत्पत्तौ निमित्तता स्वाभाविकीति तत्कुत उत्पत्तिरिति सा प्रतिप्रस्तु स्वभाव एव, यथा क्षीरादिवत् ।

यथा पृथिव्यादीत्यादि यावन्निमित्तानामपि निमित्तता स्वाभाविकीति, यथैषां विष्वया-सर्वथाऽनेकप्रकार क्षीराङ्कुरादिभ्रमनिर्घृत्तिः षण्टकादि पृथिव्यादिश्च भावः पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षोऽप्रयत्नत एव भवति । अथवा पृथिव्यादीनामेव प्रागभिहितन्यायेन पृथक्घटादिस्वभावाभ्युपगमात् यथा स्वभाव एव एव निमित्तानामपि घटपटाद्युत्पत्तौ पुरुषकारसाध्याभिमतया मृत्पिण्डदण्डपत्रसूत्रोदक-कुलालादिनिमित्ताना निमित्तता सापि स्वाभाविकी, ततो न स्वभावव्यतिरिक्त किञ्चित्, एवञ्च सर्वस्य स्वाभाविकत्वेन तत्कुत उत्पत्तिरिति, ? या प्रागुक्ता त्वया भूम्यादिद्रव्यविनिर्घृत्त्यपेक्षेघोत्पत्तिरिति सा कुतः ? नास्त्येव, कारण तस्मान्नास्ति, प्रागेवाभिव्यक्ते विरचितलीनायस्यत्वात्, तस्मात् सा—उत्पत्तिः प्रतिवस्तु स्वभाव एवायम्, वस्तु वस्तु—प्रतिवस्तु, स्वो हि भाव स्वभावः इति निरुक्त्या प्रतिवस्तुत्व-समीय भावमाचष्टे, यथाःक्षीरादिवदिति दृष्टान्त, यथा घाल्यकौभारादिवयोऽत्रस्ता पूर्वविरचिता एवा-विर्भवन्ति, यथा क्षीरदध्युद्विखननीतघृतावस्थास्य घटादयो निमित्तस्वभावापेक्षाभिव्यक्त्याविर-चितस्वभावा आविर्भवन्ति ।

यदि वाऽसौ नेत्य स्यादुत्तरत्रापि न भवेदेवाभूतत्वात्, वन्ध्यापुत्रवत्, एवं मृदादिषु सतामेव घटादीना निमित्तापेक्षस्वभावैवोत्पत्तिर्नाकाशादिषु । दृष्टा घटादीना क्रियाया उत्पत्तिरिति चेन्न, प्रागनभिव्यक्ते ।

यदि वाऽसावित्यादि यावद्वन्ध्यापुत्रवत्, यदि वाऽसावुत्पत्तिः स्वभावोऽस्मदभिहितो न स्यादित्थ—पूर्वावस्थायामिव तत् उत्तरत्रापि न भवेदेव, अभूतत्वाद्वन्ध्यासुतवत् । असौकार्यस्य भाव-नार्यमाह—एव मृदादिष्वित्यादि गतार्थं यावन्नाकाशादिषु । दृष्टा घटादीना क्रियाया उत्पत्तिरिति चेत्—स्यामत दृष्टविरुद्धमुक्त त्वया विद्यमानाना घटादीना निमित्तापेक्षस्वभावैवोत्पत्तिरिति, क्रियाया एव-

पृथिव्यादीनां यथा क्षीराङ्कुरादिवस्मिन्स्वभावताना षण्टकारिभावेन भवन पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षेण प्रयत्नव्यतिरेकत एव दृश्यते, उपादानापादेयभावाभ्युपगमेऽपि तेन तस्यैव भवने नान्यस्येति स्वभावादेव नियमस्तथा पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वानिमित्तघटपटाद्यु-त्पत्तिनिमित्तानामपि दण्डपत्रसूत्रोदकद्वारात् तदुत्पादादिनिमित्तानां निमित्तत्वमपि स्वभावादेव अथवाऽन्येषामपि निमित्तत्व-प्रतज्ञा, इत्थं सर्वत्र स्वभावस्य नियामकत्वे तस्यैव कारणत्वौचित्येनापरकारणाभ्युपगमो व्यर्थ एवेत्याह—यथा पृथिव्यादी स्यादित्थ । एवञ्च सर्वस्य स्वाभाविकत्वे षिडे भूम्यादिद्रव्यविनिर्घृत्त्यपेक्षेयै षण्टकोत्पत्तिरिति त्वया प्रागुक्तं न समीचीनम्, भूम्यादिद्रव्यविनिर्घृत्त कारणत्वाभावादित्याह—तत्कुत इति । तस्मात् सोत्पत्ति प्रतिवस्तु आत्मीयो भाव एव, कार्यत्वाभि-मतानां कारणत्वानिमित्तेषु कारणव्यापारात् प्रागप्यवस्थितत्वात्, केवल कार्यत्वानिमित्तानामभिव्यक्त्यादेव कारणत्वानिमित्तानां प्रयोजकत्वात् आत्मादिवचोवत् क्षीरदध्यादिवदिति न काप्युपपत्तिर्न किमपि कारणमिति भाव । नास्त्येयेति, उत्पत्तिरेव नास्तीत्यर्थ, अत एव कारणमपि किमपि नास्तीति भाव । प्रागेवेति, षण्टकादे कारणव्यापारपूर्वमपि सत्त्वात्, कारणानां तदभिव्यक्त्यकारिते भावः । दृष्टात् सन्नमयति—यथेति । वैपरीत्ये वापकमाह—यदि वाऽसाविति । ननु कारणेषु पूर्वविरचितानस्यैव घटादे दण्डपत्रकु-लादिभ्यापारोत्तरका स्तुत्पत्तेर्दोषान्नास्त्वस्वभाववचवर्गेन दृष्टविरुद्धमित्याचष्टते—स्याममत मिति । अस्यापारो न वदोत्पत्तौ निमित्तमपि न तदभिव्यक्त्यादेव, अतस्त्राव्यापारात् पूर्वं घटादिरनभिव्यक्तो यथाऽपरक-

पमाया सुपमदुःखमासमत्वाद्भूयिष्ठपुत्रत्वाद्भौचारभूयिष्ठत्वाच्च मनुष्यलोकवद्भावभेदाः । दुःखपमा-
यामाहारभयमैधुनपरिग्रहसंज्ञाप्रार्चुर्यादधर्ममोर्नानार्गप्रस्थानभूयिष्ठत्वाच्च तिर्यग्लोकवत् । दुःखपमदुःख-
माया नरकलोकवद्दुःखैकरसत्वात् । तथा कृतत्रेताद्वापरकलियुगसंज्ञाविभागेषु व्याख्याविकल्पमात्रभे-
देषु शुभेषु । किञ्चायत्—एकसमायामपि भावभेदास्तत्प्रभुविभुत्वाभ्यामेव सर्वत्सरवर्त्तनात् सुभिक्ष
० दुर्भिक्षादिभावभेदा, एवमुत्तानार्था भावभेदा नेया यावदेकमुहूर्त्तेऽपि लभ्यवर्त्तनात्, नालिकायवादि-
भेदेन च भावभेदा नेया यावत् परमनिरुद्धसमयवर्त्तनेति । एकस्मिन्नन्यथा, एकस्मिन्नपि काले उत्पा-
त्तादिवर्त्तनाद्भावभेदोऽप्यभिचार इति चेन्न, कालत्रोपभावात्, उत्पातोपघातस्यापि कालकृतत्वात्,
कल्पचिद्भावस्य व्यक्त्युपघातात् कालेऽपि शुनो मैथुनाभाववत्, तस्य व्याधिकालमरणकालादीनां
तथाभावात् ।

10 तस्मादेव मुहूर्त्तजातानामपि पुरुषाणा तन्मात्रभेदप्रभेदस्वामिभृत्यादिभावभेदा अनुमा-
तव्या धूमादग्निवत्, तस्यैव च व्यापित्वात्, तथा युगपदेव पश्यता विश्वदृश्वनामर्हता प्रव-
चने कालज्ञानमवितथ दृश्यते, अद्यतनेऽपि केचुचित् पुरुषेषु । अतिसौक्ष्म्याच्चास्य तज्ज्ञा-
नाभिमुखाना क्वचिद्वचनविसवदनमपि दुरुपलक्ष्यत्वात्, छद्मस्थाना ज्ञेयानन्त्यादज्ञानव-
हुल्याज्ज्ञानपरिमितत्वाच्च ।

15 (तस्मादेवेति) तस्मादेव—आवलिकादिस्वरूपवर्त्तनाभेदादेव मुहूर्त्तजातानामपि पुरुषाणां
तन्मात्रभेदप्रभेदस्वामिभृत्यादि, कश्चित्स्वामी कश्चिद्भूलो भवतीति जन्मकालभेदाद्भावभेदा अनुमातव्याः
धूमादग्निवत्, आदिग्रहणात् सुरुषरूपसुभगदुर्भगप्राज्ञाप्राज्ञादिभावभेदा, तस्यैव च व्यापित्वात्, च-
शब्दात् प्रभविष्णुत्वाच्च, एव हि कालकारणस्य प्रभुता व्यापिता च, यत् एतद्वर्त्तना आवर्त्तपरिवर्त्तभेदेष्व-
भेदा । तथा तथा युगपदेव पश्यता विश्वदृश्वनामर्हता प्रवचने कालज्ञानमवितथ प्रमाणीभूत तद्विषय

20 सुपमायामवर्षाण्यामादौ सुखभूयिष्ठता ततोऽन्ते सुखदुःखसमता भावभेदाच्च मनुष्यलोकवत् तिर्यग्लोकवद्दुःखमायामधर्मज्ञ-
सागमनभूयिष्ठता आहारभयमैधुनपरिग्रहसंज्ञाधिक्यात् दुःखपमदुःखमायात् प्रभुदुःखरूपता नरकलोकवद्भावभेदा इति । न
तावदेकस्य संन्यायान्तरप्रकार एव भावभेद, अपि तु सर्वत्सरभेदात् सुभिक्षदुर्भिक्षादिभावभेदा भवन्तीत्याह—किञ्चान्यदिति ।
न—वेदस्मिन्नपि कालेऽयमासीयभावभेदानामपि दर्शनाद्भिचार इत्याशङ्कते—एकस्मिन्निति, एकस्मिन् वात् इत्यर्थः
अ—यथा—अन्यभावभेददर्शनादित्यथ, अमुनेवाय स्फुटीकरोति—एकस्मिन्नपीति । समाधत्ते—कालदोषेति, कालस्यैव
25 दाषेण तथाभावादित्यर्थ, कालेन विना कस्याप्यवतनात् उत्पात्तादिदोषाणामपि तत्रैव भावात् एक प्रति तस्मात्स्यात्सुखदुःखेऽ-
प्यपरस्य दोषरूपत्वसम्भवात्, इतरेषां तत्कालस्य मैथुनयोग्यत्वेऽपि शुनां तदनुगुणाभावादिवेति भाव । अत एवैकमुहूर्त्तस-
म्भूतानामपि तस्मादेवदुःखभवेन स्वामिभृत्यादिवैलक्षण्यसम्भव इत्याह—तस्मादेवेति, एकस्मिन् स्फुटकालेऽपि सूक्ष्मकालभे-
दादेवत्यर्थ । त—मात्रेति, मुहूर्त्तादिकाले उन्मादिकविभेदप्रभेद स्वामिभृत्यादिभावभेदोऽनुमीयत इति भाव । तस्यै-
वेति—अप्यस्यैव प्रभुत्वादिभूत्वात्वेत्यर्थ । एवविधकालविज्ञानं भगवतोऽर्हते एव, तदीयप्रवचन एव च कालज्ञान यथार्थं
30 इत्यर्थ, अद्यतनमपि केषुचित् पुरुषेषु प्रवचनमद्विज्ञैव काल्यथापज्ञान इत्यत इत्याह—तदेति । कालस्य व्यापित्वमेवाह-
यत इति, जनेन्द्राणामधारपदुर्भगत्वात्तसदृशा परावर्त्तमानकात्रस्य पुन पुनर्वसन्तादिभावेनाहृत्य ताभिरय विभु-
ष्यत्वात् कालस्यैव त्वित्वाद्भावानामसौ प्रभुत्वं जन्मनिमज्जनादिकीडा सम्पादयन् वर्षाणामादिरूपवन्विश्रयेण स्वसामर्थ्यात्प्रापित-
त्वं तस्मादेवदुःखदर्शनेति भावः । न—वर्त्तना प्रवचनं कालज्ञानमवितथमित्युक्तं तत्र युक्तं तदुक्तं कवित्कालज्ञाने तथा काले तथा—

अथ स्वभाववादः

तद्विकल्प एव स्वभाववादोऽधुना—

ननु तै सर्वैर्वादे स्वभाव एव भवतीति भाव्यते, द्रव्यार्थप्रसवात्, यत् पुरुषादयो भवन्ति स तेषा भाव, यथा सर्वे भावा स्वेन भावेन भवन्ति स तेषा भाव इति वचनात्, येन येन भावेन यो भवति स तस्य भावस्तत्त्वम्, ततश्च तत्र ते भवन्तीति ते भयनस्य कर्तृत्वमनुभवन्ति, ज्ञानस्वातन्त्र्यनियमवर्त्तनात्मक तत्त्वमिति वदद्भिः स स स्वभाव एव परिगृहीतो भवतीति कारणान्तरपरिकल्पना व्यर्था ।

ननु तैः सर्वैरित्यादि, ज्ञा स्वतन्त्रश्च पुरुष एव भवतीति, स्वातन्त्र्ये सत्यपि ज्ञानरूपारूपः

क्रियाक्रियादिनियमान्नियतिरेवेति, सर्वत्र वर्त्तनतत्त्वः प्रभुविभुत्वाभ्या काल एव भवतीति, एतैर्वादे-

ननु स्वभाव एव भवतीति भाव्यते, भवन् भाव्यतेरेव प्रतिपाद्यते, किं कारणं ? द्रव्यार्थप्रसवात्, यत् पुरुषादयो भवन्ति स तेषा भावः, यथा सर्वभावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषा भाव इति वचनात्, येन येन भावेन यो भवति स तस्य भावस्तत्त्वमात्मीयो भाव स्वभाव इत्यनर्थान्तरम्, ततश्च तत्र ते भवन्तीति तदात्मनाऽभिसम्बन्धयन्ते, पुरुषादीनामात्मानो भवन्ति तैर्भूयते यथास्वमिति भावेन तेषा-
मभिसम्बन्धः, ते भवनस्य कर्तृत्वमनुभवन्ति, ज्ञानस्वातन्त्र्यनियमवर्त्तनात्मक तत्त्वमिति वदद्भिः
स स स्वभाव एव परिगृहीतो भवति, एवञ्च स्वभावपरिमदे सति कारणान्तरपरिकल्पना व्यर्थेति ।

अत आह—

तथा च स्वभावे सर्वस्वभावात्मनि भवति कर्त्तरि सिद्धे के ते पुरुषादयः ? किं तैर्विना स्वभावस्य न प्रतिप्राप्त कार्यम् ? ।

तथा च स्वभावे सर्वैरित्यादि यावत् के ते, सर्वभावानां पुरुषादीनां स स्व भवनमात्मा यस्य सोऽय सर्वस्वभावात्मा तस्मिन् स्वभावे भवति—भवनस्यानुभवितरि कर्त्तरि—स्वतन्त्रे भवति भव-
तेर्वा कर्त्तरि सिद्धे स्वभावे सिद्धस्यासाध्यत्वात् सिद्धोदनवदर्थो तरनिरपेक्षिते वैरेव वादैः प्रतिपादिते के ते पुरुषादयः ? न ते भवन्तीत्यर्थं, किं तैर्विना स्वभावस्य न प्रतिप्राप्त कार्यम् ।

स्यान्मत तेषा स्वो भाव इति तानपेक्षत इति तदयुक्तम्, तेषामपि हि स्वत्त्वं स्वभावा-

विकल्पमेव स्वभाववादमभिदधाति—तद्विकल्प इति । तैः सर्वैर्वादेरिति, पुरुषनियतिकात्वादेरित्यर्थः । एतमेवाह—
इति । पुरुषनियतिकात्वात्मापि तत्तद्गुणे भवनात् तथा भवनस्वभावत्वात् सर्वैर्वादे स्वभाव एव समर्थितो नाय कश्चिदिति स्वभाव एव कारणं नायत्, न हि त स्वेन स्वेन भावेन भवनमावे आत्मलाभ लभत इति स्वभावस्यैरपि प्रतिपन्न एवेति भावः ।
द्रव्यार्थप्रसवादिति, द्रव्यरूपात् पुरुषादेर्निखिलानामर्थानां प्रसवस्यावगणनादित्यर्थः । यदिति, यस्मादिस्य यस्मात् पुरुषादयो भवन्ति स पुरुषादीनां भाव स्वेन स्वेन भावेनैव सर्वेषां भवनात् तच्च भवन तेषां तत्त्वम् तदेव च स्वभाव उच्यते स्वर्ग्यभावत्वात् तत्र हि तेषामलाधारणो धर्म, तदभावे हि ते न भवेयुरेव, अतस्त्वं तेषामात्मा, तस्मात् पुरुषादिना स्वर्ग्यभावत्वात् तस्य नियतिवादिना नियमस्य कात्वादिना वचनस्य तत्त्वव्यावर्णनात् ते ते स्वभावा एव परिगृहीता इति स्वभावेनैव स्वर्ग्यभावो तद्विपरिणामान्तरपरिमद्धो ह्यवेति भावः । पुरुषादीनां व्यर्थतामापि भौवयति—तथा चेति, सर्वेषां भावानां तेन तेन भावेन भवनमेव छात्मा तस्य भवनस्य सर्वभवनानुगमिन् स्वतन्त्रवर्तु सिद्धस्वभावस्यापदानपेक्षस्य तैर्वादिभिरपि प्रतिप्राप्तिकारणत्वात् तैर्वादिनां पुरुषादीनामभ्युपगमो ह्यथा स्वभावासाध्यस्य पुरुषादिसाध्यस्य कस्याप्यभावादिति भावः । ननु स्वभावो धर्मविशेषः धर्मश्च न धर्मव्यतिरेकेण भवितुमर्हतीति पुरुषादयो धर्मरूपेणार्थेऽन्ता एवेति शङ्कते—स्यान्मतमिति ।

पादितमेव, ते ह्यात्मानः स्वे, तद्भावः स्वत्व तद्धि स्वात्मभिरेव, अन्यथा त एव न स्युरनात्म-
त्वात्, घटपटवत्, एवं पुरुपादयोऽप्यात्मानात्मत्वादात्मानो न स्युः खपुष्पवत् ।

(स्यान्मतमिति) स्यान्मत तेषां स्वी भावः—आत्मीयः स्वभाव इति तानपेक्षत इत्येतद्वायु-
क्तम्, यस्यात् तेषामपि स्वत्व स्वभावापादितमेव, ते ह्यात्मान स्वे, तद्भावः स्वत्व तद्धि तेषां स्वत्व
पुरुपादीनां केनापादितं? स्वात्मभिरेव, यद्येव स्वी स्वी भावः स्वभावः, परस्परविविक्तः स्वभाव एवे- 5
त्यापादित स्वात्मभिरेव तत्, अन्यथा—यदि तदात्मत्व तेषामात्मभावनापादितमेव न स्यात् ततस्ते त एव
न स्युरनात्मत्वात्, घटपटवत्, यथा घटः पटानात्मत्वात् पटो न भवति, पटोऽपि घटानात्मत्वा-
द्भूदो न भवति, एव पुरुपादयोऽप्यात्मानात्मत्वात् आत्मानो न स्युर्न स्युरेव वा, अनात्मत्वात्
खपुष्पवत् ।

तस्य स्वभावकारणत्वस्य व्याप्तिप्रदर्शनार्थमाह—

10

एवमेवैतदवश्यमत्रैव स्वभावव्यतिरिक्तार्थाभावात् तत्र तत्र स्वभावानतिक्रमात्स्वभावा
एवेति सर्वैकत्वमभिन्नं वर्णयत इति स्वभावः प्रकृतिरशेषस्य ।

एवमेवेत्यादि, इत्थमेवैतदवश्यमत्रैव तत्र तत्र—यथा स्वभावादे स्वभावानतिक्रमात् स्वभाव
एवेत्यभिन्नम्, स्वभावव्यतिरिक्तार्थाभावात्, तस्य चाभिन्नत्वात्, तथा तत्र तत्र पुरुषनियतिकालादि-
वादेऽप्युक्तविधिना पुरुषादिस्वभावानतिक्रमात् सर्वैकत्वमभिन्नं तद्भावात्वादेव वर्णयते, ज्ञात्मभवनस्य 16
नियमात्मभवनस्य वर्तनात्मभवनस्यान्यस्य च तस्य तस्य स्वभावादेव वर्णनात्, इतिशब्दो हेतुवर्थं
अस्मादुक्तेतो स्वभावः प्रकृतिरशेषस्य, योनिर्बीज प्रभव कारणमित्यर्थः ।

किञ्चान्यत्—

पुरुपादीनाञ्च स्वत्वे सत्त्वानपोहान्तुल्ये काल एव भवनात्मा न पुरुपादय इति न
स्वभावाहते सिद्ध्यति तत्स्वतत्त्वस्य सत्त्वाविनाभावात् ।

20

पुरुपादीनाञ्च स्वत्व इत्यादि द्रव्यार्थस्य कश्चिदपरिलज्ज्य वृत्तेः नयानां पूर्वविरोधित्वाद्-

धर्मिणोऽपि सत्त्वं न धर्मव्यतिरेकेणेति, धर्मबलादेव धर्मिणं सत्त्वात् स्वभाव एव मुख्य इत्युत्तरयति—तेषामपीति । तेषा-
मपि—पुरुपादीनां स्वत्वमपि स्वभावापादितमेव, तत्र खं हि आत्मा पुरुपादि तद्भाव स्वत्व तत्र स्वत्व पुरुपादीनां स्वात्मभिरेवापादि-
तम्, तथा च धर्मो स्वस्वरूपेणैव भवति नाद्यपेक्षया, यदि ते धर्मोऽस्मान् स्वभावात् स्वात्मनैव न भवेत्सुखार्हं तेषां स्वत्वात् एव
न स्यु यथा घट पटानात्मत्वात् पटो न भवति, एव पुरुपादयोऽपि आत्मानात्मत्वात् आत्मानो न भवन्ति, अथ वाऽनात्मत्वात् 25
न स्युरेव खपुष्पवदिति । यद्वा धर्मोऽस्मात्मा धर्मो, तदभावे धर्मो एव न स्यु यथात्मा स एव स्वभावः, तथा धर्मिणामपि
धर्मो आत्मा, तदभावे धर्मिणो न स्युरिति सर्वेषां स्वभाव एवात्मा प्रधान कारणमिति भावः । सर्वत्रापि स्वभावस्यैव कारणत्व
वर्णयत इत्याह—एवमेवेति, इत्यमेवेत्यर्थः, अत्रैव—स्वभाववाद इव दृष्टान्तमेव सद्भयति—यथा स्वभाववाद् इति
यथा स्वभाववादे स्वभावमनुष्ठप्ताशेष प्रत्येकस्यैव स्वभावस्य कारणत्व तद्धितिरिक्तार्थाभावाद्दर्शयते तथैव तत्र तत्र पुरुपादिवा-
देऽपि तत्स्वभावानतिक्रमेणैव सर्वैकत्वरूपत्वोपपन्नत्वात् स्वभावात् एवैक कारणमित्युपवर्णितमेव भवतीति भावः । उक्तार्थमेव 30
प्रकाशयति—पुरुषेति । पुरुषप्रवादाभिप्रायेण ज्ञात्मभवनस्येति, नियतिवादापेक्षया नियमात्मभवनस्येति, कालवादाधयेण वर्तना
त्मभवत्तसेति । पुरुपादीनाञ्चेति, पुरुषनियतिकालानां स्वत्व खं स्वी भावः, स च सत्त्वं समानं पुरुपादीनां भेदेऽपि
द्रव्यार्थाभिप्रायेण स्वभावस्य सत्त्वं कश्चिदपरिलज्ज्य वृत्तेः, पुरुषादिनया एव पूर्वपूर्वं तत्त्वं विरोधात् परिलज्ज्योत्तरोत्तरं

- सुरातुष्टोश्च कालस्य पुरुषाद्यपरित्यागेन वृत्तिं तावद्दीयति—कालवादे हि पुरुषादीनां स्वत्वसत्त्वान-
पोहात्, कथं सत्त्वमनपोडम् ? सत्त्वानादित्वाभ्युपगमात् पुरुषसत्त्वम्, तस्मिन्नेव काले नियतेरप्या-
त्मत्वसत्त्वानपोहात् सत्त्वानपोहश्च युगपदयुगपन्नियतार्थाभ्युपगमात्, एव कालवादे नियतिपुरुषयोः
सत्त्वाभ्युपगमः, तथा पुरुषवादे नियते कालस्य चात्मत्वसत्त्वानपोहात्, कथं सत्त्वानपोहः ?
४ मुक्तिरूपाभ्युपगमात् कालसत्त्वानपोहः, अवस्थानियमाभ्युपगमानियतिसत्त्वानपोह इत्यादि, एव निय-
तिवादे कालपुरुषयोः स्वत्व-आत्मत्वसत्त्वानपोहात्, कालसत्त्वानपोहोऽनाद्यनन्ता नियतिरिति
कालसत्त्वाभ्युपगमात् तां सम्प्रपद्यन् सर्वज्ञ इति पुरुषसत्त्वाभ्युपगमात् । एव द्रव्यार्थस्य सर्वत्र
सर्वसत्त्वात् स्वभाव इत्युद्गाहो भवति, तत्र सत्त्वानपोहात् स्वत्वे तुल्ये काल एव भवनात्मा न
पुरुषाद्य इति न स्वभावाद्ये सिद्धयति, तत्स्वतत्त्वस्य सत्त्वातिनाभावात् । कालोदाहरणन्तु कालवादि-
५ दूषितपुरुषादिवादानामपि तद्दूषणेन दूष्यत्वात् तत्प्रतिपादनवत् प्रतिपाद्यत्वाच्च, यद्योक्तं 'समनन्तरा-
नुलोमा पूर्वविरुद्धा निवृत्तिनिरनुशया' इति ।

कालवाद्याह—

न, अतुल्यत्वात् सत्त्वस्य, कालस्यैवैकस्य ग्रीहिवत्तथा तथा भवनात्, पुरुषादेश्च पृथक्
पृथक् भिन्नभावात्मभवनात् ।

- १५ (नेति) न, अतुल्यत्वात् सत्त्वस्य, कालसत्त्वपुरुषसत्त्वयोरन्योऽन्येनातुल्यत्वात्, कथं
तुल्यत्वम् ? कालस्यैवैकस्य ग्रीहिवत्तथा तथा भवनात्, पुरुषादेश्च पृथक् पृथक् भिन्नभावात्मभवनात्,
यथा ग्रीहिवैकौ मूलाङ्कुरादिभावेन भवति तथा काल एव तथा तथा वर्तनात्मा भवति ग्रीहिवत्
मूलाङ्कुरादित्वेन तथा पुरुषाद्यो भिन्नभावात्मभवनादिति ।

अत्रोच्यते—

- २० नन्वेवमपि कालस्यैव नान्यस्येति कारणकार्यनियमात्मा स एव तस्य स्वभावः ।
नन्वेवमपि कालस्यैव नान्यस्येति, कालस्यैव भवनं न पुरुषादेरिति वचनात् सुतरां

युक्तं न तु द्रव्यार्थ इति भावः । तत्र काठस्य पुरुषाद्यपरित्यागेन वचनमात्रे—कालवादे हीति, अनाविर्ष्वारस्वभावपु-
रुषाभ्युपगमात्, पुरुषसत्त्वस्याग्रीकारे पुरुषस्वत्वं सिद्धमेवेति भावः । सहकर्मनियतार्थाभ्युपगमात्प्रतिपत्तिरिति नियतेर-
प्यात्मत्व सिद्धमेवेत्याह—तस्मिन्नेवेति । पुरुषवादेऽपि कालनियतोर्वचनमाह—तयेति । नियतिवादे कालपुरुषयोः स्वत्व-
२५ माह—एवमिति । अनाद्यनन्त इति, एव स्वस्थिता नियतिसंवतिरनाद्यनन्तैवभ्युपगमात्तत्र कालसत्त्वमनपोडमेव तामेवाती
नियतिसंस्थितं परन्तु सर्वज्ञो भवतीत्युक्तं पुरुषसत्त्वमप्यनपोडमिति तत्सत्त्वादिनाभावी तयोः स्वभावोऽप्यस्तीति भावः ।
इयं श्लोकं पुरुषादिवादेषु कालादिस्वत्वस्य द्रव्यार्थस्य तु स्वभाव इत्यभ्युपगतो भवति तथा च काल एव भवनात्मा न
पुरुषाद्य इत्यभ्युपगमोऽपि कालस्य तमाविषयस्वभावव्यतिरेकेण न सम्भवतीति स्वभावनिराकरणं तद्वादिनां दुराग्रह एवेत्या-
द्येनाह—एवमिति । कालस्योदाहरणतोनादाने हेतुमाह—कालोदाहरणन्त्विति, कालवादिना दूषिता ये पुरुषादिवादा
३० कथां चानुपगमेनैव दूष्यत्वात्, काठस्य प्रतिपादनवत् तेषां प्रतिपाद्यत्वाच्च तुल्यत्वादिस्वत्वम् । पुरुषादेर्न कालतुल्यत्वाद्य-
हेतुनानुपगम्यादिति, वर्तनात्मकत्वकालस्य तेषु तेषु भाष्येष्वस्त्वङ्गीकृत्वात्, पुरुषादेस्तु न तथा अचेतनतयापि भावात्,
पुरुषस्यैव रूपान्तरित्वादिभ्युपगमात्, अथवा कालस्यैव भिन्नात्मभवनरूपं पुरुषोऽपि, अतः पुरुषसत्त्व न कालसत्त्व
द्रव्यमिति भावः । अत्र नाम सत्त्वमनुपगमात्, तथापि कालस्यैवासां पुरुषो भवनात्मा, कालस्यैव सर्वत्राप्येवाभ्युपगमात्,
पुरुष कालपुरुषयोः नैवदूषणवत् कारणनियमाभ्युपगमादपि स्वभाव एव सिद्धोऽतीत्याह—नन्वेवमपीति, न तु पुरुषा-

कालस्यासौ भवनात्मेति स्वभाव एव परिगृहीतो भवति, यथा च त्वयोच्यते सत्त्वानुसृत्यता काल-
स्यैव ब्रीह्यादिवदङ्कुरादिवच्च पुरुपादीना भवनमिति, तथा च पुरुपादीनां कारणकार्यनियमादपि
चैव स्वभावः परिगृह्यते । काल' कारण ब्रीह्यादिवत् कार्यं पुरुपादयोऽङ्कुरादिवदिति । नियमात्मा स
तस्य स्वभाव इति स एव स्वभाव, परिगृह्यते परैः, पूर्वत्र सत्त्वस्य हेतुत्वेन विवक्षितस्य स्वत्वाविना-
भावित्वेन भावता, इह सिद्धस्यैव स्वभेदेऽप्यभेदेन व्यवस्थितस्य सामान्यविशेषव्यवहारप्रसिद्धिभावनेति
विशेषः ।

कालस्यैव तत्त्वाद्भिभागाभावात्सामान्यविशेषव्यवहाराभाव एवेति चेदेवमपि स एव
स्वभावः । व्यवहारप्रत्याख्यानं च प्रागभिहितकालास्तित्वानुमानप्रत्याख्यानदोषः । यदपि
च कालानुमानं युगपदयुगपद्वृत्त्योच्यते तदपि स्वभावानुमानमेव सम्पद्यते । युगपदयुगप-
द्वर्त्तनातिरिक्तस्य कस्यचिदभावाद्दुद्देश्यनिर्देशार्थं घटरूपादि ब्रीह्याङ्कुरादि चोदाहृत तस्योद्देश्यस्य
निर्देश्यस्य च भावस्य तेन तेनात्मना भवनादेव तु स्वभावोऽभ्युपगतः ।

कालस्यैव तत्त्वादित्यादि, यावदभाव एवेति चेत्, स्यान्मत भवतः त्रैकाल्यैककूटस्यत्वात्
कालस्यैव तत्त्वात् कालवादे कारण कार्यमिति विभागाभावादसौ सामान्यविशेषव्यवहाराभाव एव,
मिथ्यात्वञ्चास्य व्यवहारस्यासद्विषयत्वादिति चेत्, एवमपि स एव स्वभावो भवतीति वाक्यशेषः, काल-
स्यैव हि स स्वभावो यदसौ भवतीति स्वभावपरिमहः । किञ्चान्यत् व्यवहारप्रत्याख्यानं प्रागभिहित-
कालास्तित्वानुमानप्रत्याख्यानदोषः, तद्यथा-पूर्वादिव्यवहारलब्धकालाभावश्चैवम्, अपूर्वादित्वात्, निय-
तिवत्, यथा पूर्वापर्यादिकारणकार्यव्यवहाराभावान्नियतिर्नास्तीत्युच्यते तथा कालोऽपि तदभावान्नास्तीति
प्राप्तम् । यदपि च कालानुमानं युगपदयुगपद्वृत्त्या घटरूपादीना ब्रीह्याङ्कुरादीनाञ्चोच्यते तदपि
स्वभावानुमानमेव सम्पद्यते, यस्माद्युगपदयुगपदित्यादि युगपद्वर्त्तनात् क्रमवर्त्तनाच्चातिरिक्तस्य कस्यचिद-
भावात् काल एवेत्युद्देश्यनिर्देशार्थं घटरूपादि ब्रीह्याङ्कुरादि चोदाहृत तस्योद्देश्यस्य । निर्देश्यस्य च भावस्य
तेन तेनात्मना भवतो भवनादेव, तुर्विशेषणे स्वभावोऽभ्युपगत इति दर्शनार्थम् ।

अथवा नैतद्युक्तिगम्यमेव स्वभावकारणं तथा च दृश्यते तेष्वेव तुल्येषु भूम्यवादिषु हेतुषु
भिन्नात्मभाव प्रत्यक्षतोऽपि, कण्टकादि मूलतः क्रमहीनतनुरायतादि, पुनस्तदेव तीक्ष्णादिभू-
तम्, न पुष्पादि तादृग्गुणं, तच्च वृक्षादीनामेव, तत्रापि वज्जुलादीनामेव, न न्यग्रोधादीनाम् ।

धीना स्वत्व इत्यादिप्रपेनास्य पौनरुक्त्यमविशेषादित्याद्यह्यामाह-पूर्ध्वेति । तत्र हि सत्त्व स्वत्वाविनाभावीत्युक्तम्, अत्र 25
च पुरुपादीना स्वत्वस्य पुरुषभेदेऽप्यभेदेन सिद्धस्यैव कालपुरुपादीना कार्यकारणभावेन व्यवस्थापितानां स्वभावभेदादिशेषरूप-
तेति सामान्यविशेषरूपतया तस्य विचार कृत इति भावः । ननु कथं सामान्यविशेषव्यवहार, तत्त्वभूतस्य कालस्य वृद्ध-
नित्यत्वेन विभागाभावात्, अरणमिदं कार्यमिदमित्यादिलोकव्यवहारस्य मिथ्याभूतत्वात्केलाद्यह्ये-कालस्यैवेति । तथाभ्यु-
पगमेऽपि स्वभावो दुरुपलब्ध एव, तथाभूतता कालस्यैव नाग्येति स्वभाव विनाऽसम्भवादित्युत्तरयति-एवमपीति । कालस्य
कूटस्थनित्यत्वेन व्यवहारस्य पूर्वापर्यादिरसद्विषयत्वे कालसिद्धिरेव न भवेत्, पूर्वापर्यादिव्यवहारनियामकतया हि भवद्भि पूर्व 30
काल साधित, तदसद्विषयत्वे तत्कथं स्यादित्याह-व्यवहारेति । घटरूपादिब्रीह्याङ्कुरादीनां सहक्रमभावित्वात् सहक्रमभावित्व
वालेनैव भवति, अतः कालसिद्धिरित्यपि न स्यात्, सहक्रमभावित्वस्य स्वभावादेशोपपत्तेरित्याह-यदपि चेति । एतदेव साधयति-
युगपदिति । उद्देश्येति, उद्देश्यस्य कालस्य निर्देशार्थं प्रकाशनायं घटरूपादियुगपद्वर्त्तनं ब्रीह्याङ्कुरादिक्रमवर्त्तनस्योदाहृत तत्रो-

(अधवेति) अधवा नैवशुक्तिगम्यमेव स्वभावकारणम्, तथा च दृश्यते तेष्वेव तुल्येषु भूम्यावापिपु हेतुषु मित्रात्मभावः प्रत्यक्षतोऽपि कण्टकादि, कण्टकस्य मूलतः क्रमहीनतनुरायतादि, आदि-प्रहणान् पत्राङ्कुरादिसंस्थानवर्णादि मित्रात्मभाव पुनस्वदेव-कण्टकादि तीक्ष्णादिभूत-तीक्ष्ण तीक्ष्णतरं कण्ठ कण्ठतर सविप निर्विषमित्यादि, न पुष्पादि तादृग्गुण सुकुमारादिस्वभाव सुरभिदुर्गन्धादिस्वभावा-
 5 वद्भ । तच्च वृक्षादीनामेव-तच्च कण्टकादि वृक्षवह्नीपादपानामेव, तत्रापि बबुलादीनामेव न न्यमोधा-दीनाम् । न वैषा मयूरचन्द्रकादीना पक्ष्यादीना न वा वर्हिणा पारावतादीना कण्टकादि ।

तथा-

मयूरान्नकर्हादीनामेव पञ्चवर्णतावेचिञ्च्याणि । अत्राह च- 'कः कण्टकाना' इत्यादि, 'केनाञ्जितानि' इत्यादि ।

10 मयूरान्नकेत्यादि यावद्वैचिञ्च्याणि, वर्हादीनामेव पञ्चवर्णता नोदकादीनाम्, नान्यदपि च मयूरादिबर्हाण्येव विचित्राणि न शुकादिबर्हाणीति । अत्राह चेति, पूर्ववज्जिनवचनानुसारेणैव, कः कण्टकानामित्यादि, केनाञ्जितानीत्यादि, गतार्थे वृत्ते ।

इतर आह—

यदि स्वभाव एव कारण किं कारण न स्वभायमात्रादेव भूम्यादिद्रव्यविनिर्बृत्तिनिर्-
 15 पैक्षा कण्टकाद्युत्पत्तिर्भवेत् ? किञ्च कारणमन्यथापि न स्यात् सोऽपि कण्टक किमर्थं कदाचित् किञ्चिद्विध्यति किञ्चिच्च नेति चेन्न, भूम्यादिस्वभायानपेक्षोत्पत्तिदर्शानात् स्वभाव-व्यभिचाराच्च, तद्यथोत्पातादिव्वकण्टकाना वृक्षादीना कण्टका, कण्टकिनाञ्चाकण्टका दृष्टाः उत्पातादिस्वभावनियमवशादप्यनपेक्षितद्रव्यकालादिरपि कण्टकाद्युत्पत्तिर्देव ।

यदि स्वभाव एव कारणमित्यादि यावत् किञ्चिच्च नेति, अर्था तरव्यपेक्षोत्पत्तिदर्शनात्
 20 स्वभाव एव कारणमास्यकवलप्रक्षेपवत्, दृष्टा च कण्टकादेहत्यत्तिर्भूम्यादित्रव्यविनिर्बृत्तिव्यपेक्षैवा-

दृश्यस्य निर्हेत्ये दद्वदरुपादि तस्य स्वभावोवेव भवनात् स्वभाव एवाभ्युपगम्य इति भाव । न केवल शुक्तिमात्रगम्य स्वभा-
 पद्वारणत्वमपि तु प्रत्यक्षगम्यमपि तुल्यवदपि कारणकलात् 'अयं वैचिञ्चस्य प्रत्यक्षतो दृश्यस्य तथाविधविचित्रस्वभाववद्भवति
 रेकेणानुपपत्तेरित्याह-अधवेति, कण्टकादीति, कण्टको हि आयतोऽनुक्रम हीनतनुर्भवति, सोऽपि नैकविध एव, किन्तु
 कोऽपि तीक्ष्ण कोऽपि तीक्ष्णतर कोऽपि वृष्ठ कोऽपि वृष्ठतर कोऽपि सविप कोऽपि निर्विषय भवति । तदपि कण्टकादि
 25 वृक्षादिषु बबुलादीनामेव भवति न इत्यन्यत्रेति तत्र नियामकत्वं स्वभाव एवेति भाव । निदर्शानान्तरात्-मयूरान्नकेति । क
 कण्टकानामिति, च कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्य विचित्रतां वा मृगपक्षिणात् । स्वभावत सर्वमिदं प्रकृतं न कामचरोऽस्ति
 कुत प्रयत्न ॥ इति पूर्णं श्लोक । तथा केनाञ्जितानि नयनानि मृगाङ्गनानां को वा करोति रुचिराङ्गद्वान् मयूरान् । कथो
 त्वक्षेपु द नसंक्षिच्य करोति को वा करोति भिनय कुटजेषु पुंशु ॥ इति च । ननु स्वभावस्यैव कारणत्वे तस्मात्तान्तरनिर्पेक्षकारण
 त्वाद्भूम्यादिवस्वन्तरापेक्षा कण्टकादीनां न स्यात् । दृश्यते च तथा तदपेक्षैत्याद्यह-यदि स्वभाव एवेति भूम्या
 30 वेरैर्व्यानां भिनिर्बृत्तिः-परिणामस्तस्मात्तान्तरात्पेक्षा मस्या उपपत्तेस्तद्वाहणी कण्टकादेरुत्पत्तिर्भवेदिति विप्रहास । कुतो वा कारण
 म्यद्विरेकेणापि कण्टकादेरुत्पत्तिर्न स्यात् स्वभावस्यैव कारणत्व इत्याह-किञ्चेति । अर्थान्तरेति, स्वभावव्यतिरिक्तार्थान्तरा
 पेक्षार्थोत्पत्तिदर्शनेन न स्वभावस्यैव कारणत्व, दृश्यते हि अज्ञादेस्तृप्तिकारणत्वेऽपि मुचकवलप्रक्षेपापेक्षैव तत्र वृत्तिजनकत्वं
 नान्यत्रेति भाव । कण्टकाद्युत्पत्तिर्भूम्यादित्रव्यपरिणामापेक्षायां दुर्निवारया स्वभायमात्रकारणत्वे व्यर्थता स्यादित्याह-इह

नपह्वचनीया, सा च न स्याद्भूम्याविद्रव्यनिर्वृत्तिव्यपेक्षोत्पत्तिः, स्वभावादेव स्वभावस्यार्धान्तरनिर-
पेक्षकारणत्वात्, यदि च स्वभाव एव कारण किं कारण न स्वभावमात्रादेव भूम्याविद्रव्यवि-
निर्वृत्तिरपेक्षा कण्टकाद्युत्पत्तिर्भवेत् ? किञ्च कारणमन्यथापि न स्यात्—भूम्याद्यन्तरेण निर्वृत्तिः
कण्टकस्य न स्यात्, किं वा कण्टकस्य सौकुमार्यं कुसुमस्य वा तैदृष्यञ्च न स्यात्, सोऽपि कण्टकः
किमर्थं विध्यति, कुसुम किं न विध्यति, किमर्थञ्च कदाचिद्विध्यति तीक्ष्णोऽपि, सर्वकालं किं न विध्यति 5
कण्टकः, किमर्थं किञ्चिदेव विध्यति न सर्वम्, तमपि किञ्चित्कचिदेव प्रदेशे विध्यति, न सर्वत्रेत्यत्र
विशेषहेतुर्वाच्यः, दृष्टञ्चायं नियमोऽर्थान्तरापेक्षः, स तु स्वभावस्यार्धान्तरनिरपेक्षत्वान्नोपपद्यत इत्य-
त्रोच्यते—न, भूम्याविस्वभावेत्यादि यावद्दृष्टैव, यदुच्यते भूम्यधाविद्रव्यविनिर्वृत्त्यपेक्षा चोत्पत्तिर्दृष्टे-
तत्र, अनपेक्षोत्पत्तिदर्शनात् स्वभावव्यभिचाराच्च स्वभाव एवेति मन्तव्यम्, तद्यथा—उत्पातादिष्वक-
ण्टकानां युष्मादीनां कण्टकाः, कण्टकिनाञ्चाकण्टका निष्पादित्विद्वत्त्वेन दृष्टाः । यद्योक्तम् 'अकण्टकाः 10
कण्टकिनः कण्टकाश्चाप्यकण्टकाः । विपर्ययेण दृश्यन्तो वदन्ति निधिलक्षणम्' इति । इत्थं सत्यामपि
भूम्याविद्रव्यनिर्वृत्तौ कण्टकाभावात्सत्यामपि एतद्व्यकालादिनिर्वृत्तौ कण्टकदर्शनाच्च नापेक्षाऽस्ति स्व-
भावस्य, किन्तूत्पाताविस्वभावनियमवशादतद्व्यकालादिरपि दृष्टैव कण्टकाद्युत्पत्तिर्न पुनस्तत्स्व-
भावमन्तरेण सोत्पत्तिरस्तीति स्वभाव एवाव्यभिचारात्स्वापित्वाच्च कारणमेपितव्यम् ।

किञ्चान्यत्—

15

अपि च भूम्यधाविद्रव्यविनिर्वृत्त्यपेक्षैव कण्टकनिर्वृत्तिरिति श्रुता ननु सैव स्वभाव-
सिद्धिस्त्वयैव वर्ण्यते, भूम्यादिभ्य एव कण्टको भवतीति तत्स्वभाववर्णनात्, अन्यथा
स्वभावात् किमन्यदत्र शक्यं वक्तुं कारणम्?, तेपा तत्तत्स्वाभावात् ।

अपि चेत्यादि, अपि च त्वया भूम्यधाविद्रव्यविनिर्वृत्त्यपेक्षैव—भूम्यादीन्वेव वृक्षत्वेन कण्ट-
कद्रव्यत्वेन तैदृष्यादित्वेन च निर्वर्तन्ते तत्सयोगनिर्वृत्त्यपेक्षा कण्टकनिर्वृत्तिरिति श्रुता ननु सैव 20
स्वभावसिद्धिस्त्वयैव वर्ण्यते । किं कारणम् ? भूम्यादिभ्य एव—भूम्यम्बुक्षेत्रवीजाङ्कुराविद्रव्यनिर्वृ-
त्तिभ्य एव कण्टको भवतीति तत्स्वभाववर्णनात्, अन्यथा स्वभावात् किमन्यदत्र शक्यं वक्तुं कारणम् ?
भूम्यम्बुक्षेत्रवीजाङ्कुरादिभ्य एव कण्टको भवति न मृत्पिण्डादिभ्य इत्येव तेपा स्वभाव इति स्वभावस्यैव
समर्थनं तदपि तेपा तत्तत्स्वाभावात् ।

चेति । वैपरीत्यं कृतो न स्यादित्याह—किं वा कण्टकस्येति । कण्टकस्य वेधनस्वभावत्वेऽपि किमर्थं नरादीनां पादादे कचि- 25
देव प्रदेशे विध्यति न तद्वदे, स्वभावस्य सर्वत्र समानत्वात्, तस्मादीदृशप्रसङ्गमभ्रनाय विशेषहेतोरवश्यवाच्यतया स्वभाव
मात्रकारणत्व व्याहृतमेव भवेदित्याह—सोऽपि कण्टक इति । स्वभाववाची समाधत्ते—भूम्यादीति, कण्टकाद्युत्पत्तिर्हि न
भूम्यादिद्रव्यपरिणामं नियमेनापेक्षते, उत्पादाद्यै तादृशपरिणामविशेषविरहेऽपि तदुत्पत्तिदर्शनात्, तथाविधपरिणामविशेष-
सद्भावेऽपि कण्टकाद्युत्पत्त्यदर्शनाच्चान्यव्यतिरेक्यभिचारात्, न ह्यन्यव्यतिरेक्यभिचारेऽपि तदपेक्षत्वं केपामपि सम्मतम्,
स्वभावविशेषस्य तु न क्वापि व्यभिचारो दर्शयितुं शक्य इति स एवाव्यभिचारात्स्वापित्वाच्च वाप्य भवितुमर्हतीति भावः । 30
किञ्च भूम्यधाविद्रव्यपरिणामापेक्षयं कण्टकाद्युत्पत्तेरभ्युपगमेऽपि तथास्वभावस्यैव कारणत्व उच्यतेत्याह—अपि चेति, तत्र
हेतुमाह—भूम्यादिभ्य इति । तत्सयोगोति । भूजलतेजआदिसयोगेत्वर्थः । अन्यथा स्वभावादिति, स्वभावव्यति-
रेकेणात्र विषये किमन्यत् कारणं भवितुमर्हति, नैव भवितुमर्हतीति भावः । तदपि, तथा स्वभावसमर्थनमपीत्यर्थः, अथ
३० न० ३५

किञ्चान्यत्—

यथा पृथिव्यादिविश्वथा भाव पुरुषप्रयत्ननिरपेक्ष एव भवति, एवं निमित्तानामपि घटपटाद्युत्पत्तौ निमित्तता स्वाभाविकीति तत्कुत उत्पत्तिरिति सा प्रतिवस्तु स्वभाव एव, वयः क्षीरादिवत् ।

- 5 यथा पृथिव्यादीत्यादि यावन्निमित्तानामपि निमित्तता स्वाभाविकीति, यथेवाय विश्वथा— सर्वथाऽनेकप्रकार बीजाङ्कुरादिक्रमनिवृत्तिः कण्टकादि पृथिव्यादिश्च भावः पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षोऽप्रयत्नत एव भवति । अथवा पृथिव्यादीनामेव प्रागभिहित यायेन वृक्षपटादिस्वभावाभ्युपगमात् यथा स्वभाव एव एव निमित्तानामपि घटपटाद्युत्पत्तौ पुरुषकारसाध्याभिमतया मृत्पिण्डवण्डचक्रसूत्रोदककुण्डलादिनिमित्ताना निमित्तता सापि स्वाभाविकी, ततो न स्वभावव्यतिरिक्त किञ्चित्, एवञ्च सर्वस्य
- 10 स्वाभाविकत्वेन तत्कुत उत्पत्तिरिति, ? या प्रागुक्ता त्वया भूम्यादिद्रव्यविनिवृत्त्यपेक्षेवोत्पत्तिरिति सा कुतः ? नास्त्येव, कारण तस्मान्नास्ति, प्रागेवाभिव्यक्ते विरचितलीनावस्थत्वात्, तस्मात् सा—उत्पत्तिः प्रतिवस्तु स्वभाव एवायम्, वस्तु वस्तु—प्रतिवस्तु, खो हि भाव स्वभावः इति निरुक्त्या प्रतिवस्तुवात्सीय भावसाधये, वयःक्षीरादिवदिति दृष्टान्त, यथा घाल्यकौमारादिवयोऽवस्था पूर्वविरचिता एवाविर्भवन्ति, यथा क्षीरदभ्युदसिन्नवनीतघृतावस्थास्तथा घटाद्यो निमित्तस्वभावापेक्षाभिव्यङ्गविर-
- 15 चितस्वभावा आविर्भवन्ति ।

यदि वाऽसौ नेत्थ स्यादुत्तरत्रापि न भवेदेवाभूतत्वात्, वन्ध्यापुत्रवत्, एवं मृदादिषु सतामेन घटादीना निमित्तापेक्षस्वभावैवोत्पत्तिर्नाकाशादिषु । दृष्टा घटादीना क्रियाया उत्पत्तिरिति चेन्न, प्रागनभिव्यक्ते ।

- यदि वाऽसावित्यादि यावद्वन्ध्यापुत्रवत्, यदि वाऽसावुत्पत्ति स्वभावोऽस्मदभिहितो
- 20 न स्यादित्थ—पूर्वावस्थायासिब तत उत्तरत्रापि न भवेदेव, अभूतत्वाद्द्वन्ध्यासुतवत् । अस्वैवार्थस्य भाव-नार्यमाह—एव मृदादित्वित्यादि गतार्थं यावन्नाकाशादिषु । दृष्टा घटादीना क्रियाया उत्पत्तिरिति चेत्—स्यात्त दृष्टविरुद्धमुक्त त्वया वियमानाना घटादीना निमित्तापेक्षस्वभावैवोत्पत्तिरिति, क्रियाया एव-

पृथिव्यादीनां यथा बीजाङ्कुरादिनिमित्ताभावान्मना मृष्टरादिभावेन भवन पुरुषप्रयत्ननिरपेक्षेण प्रयत्नव्यतिरेकत एव दृश्यते, उपादानोपादयभावाभ्युपगमोऽपि तेन तस्यैव भवन नान्यस्येति स्वभावादेव नियमरूपा पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वाभिमतघटपटाद्युत्पत्तिनिमित्तानामपि दण्डचक्रसूत्रोदककुण्डलादिनिमित्तानां निमित्तत्वमपि स्वभावादेव, अन्यथाऽन्येषामपि निमित्तत्व-प्रसङ्ग, इत्थ सर्वत्र स्वभावस्य नियामकत्वे तस्यैव कारणत्ववित्त्वेनापराकारणाभ्युपगमो व्यर्थ एवेत्याह—यथा पृथिव्यादी स्यादिना । एवञ्च सर्वत्र स्वाभाविकत्वे सिद्धे भूम्यादिद्रव्यविनिवृत्त्यपेक्षयैव कण्टकोत्पत्तिरिति त्वया प्रागुक्त न समीचीनम्, भूम्यादिद्रव्यविनिवृत्त कारणत्वाभावादित्याह—तत्कुत इति । तस्मात् सोत्पत्ति प्रतिवस्तु आत्मीयो भाव एव, कार्यत्वान्नि मतानां कारणत्वाभिमतेषु कारणव्यापारात् प्रागव्यवस्थितत्वात्, केवल कार्यत्वाभिमतानामभिव्यक्त्यादेव कारणत्वाभिमतानां

30 प्रयोक्त्वयात् वात्यादिवयोक्त क्षीरदभ्यादिवदिति न चाप्युपपत्तिर्न किमपि कारणमिति भाव । नास्त्येवेति, उत्पत्तिरेव मासीत्यर्थ, अत एव कारणमपि किमपि नास्तीति भाव । प्रागेवेति, कण्टकादे कारणव्यापारपूर्वमपि सत्त्वात्, कारणानां तदभिव्यक्तत्वादिति भाव । दृष्टान्त सङ्गमवति—यथेति । वैपरीत्ये याथक्याह—यदि वाऽसाविति । ननु कारणेषु पूर्वमपि समानस्य घटादे दण्डचक्रसूत्रव्यादिव्यापारे तत्रकालमुत्पत्तेर्द्वौनाद्वयस्वभावाववचनत दृष्टविरुद्धमित्याहाह—स्यान्मत मिति । स व्यापारे न घटोत्पत्तौ निमित्तमपि तु ददभिव्यक्त्यादेव, अतस्मात्सापारात् पूर्व घटविरुद्धमभिव्यक्त्ये यथाऽपपरक-

कुलालस्य घटादेरर्थस्योत्पत्तेर्दर्शनादित्येतच्च न, प्रागनभिव्यक्तेः—क्रियायाः प्राक् सोत्पत्तिरनभिव्यक्ता, अपवरकघटवत् प्रदीपेन क्रिययाऽभिव्यज्यते नोत्पाद्यत इत्यदोष ।

सा सत्यग्रहणनिमित्ताभावे स्वभावादेवेति, त्वयैवाभ्युपगतत्वादतिसन्निकृष्टमतिवि-
प्रकृष्टं व्यवहितं वाऽञ्जनमन्दरादि चक्षुरादिना न गृह्यत इति यथा स स्वभावस्तथायमपीति
किं न गृह्यते ? ।

(सेति) सा सत्येऽनभिव्यक्तिरग्रहणनिमित्तानामत्यासन्नविप्रकृष्टव्यवहितसमानाभिहाराभि-
भवसौक्ष्म्येन्द्रियदौर्बल्यमनोवैयर्थ्यपित्तोपघातादीनामभावे सति किमर्थं भवतीति चेन्मन्यसे वयमत्र
शून्यः स्वभावादेवेत्यादि यावच्चक्षुरादिना न गृह्यते, नचास्याभिरेव तद्वक्तव्यं स्वभावादेव ग्रहणहेतुषु
सत्स्वपि सतोऽर्थस्वानभिव्यक्तौ स्वभाव एव कारणमिति, कस्मात् ? त्वयैवाभ्युपगतत्वात्, अति-
सन्निकृष्टमतिविप्रकृष्टं व्यवहितं वा चक्षुरिन्द्रियरूपमञ्जनमन्दरादि न गृह्यात्यन्तमित्यत्र केन त्वयैतत् 10
कारणेन प्रतिपन्नमिति घृष्टेनावश्यं स्वभावादिति वक्तव्यम्, अयं हि चक्षुषः स्वभावो यदतिसन्निकृष्ट-
मञ्जनादि न प्रपश्यति, अतिविप्रकृष्टं वा मेवादीति । शेषेन्द्रियाणामपि स्वभावादेवातिविप्रकृष्टाग्रहण
स्वप्तिपयनियमश्चेति । किञ्चान्यत्, यथा स स्वभावस्तथायमपि—यथा चक्षुषादीन्द्रियाणामात्मनोऽत्य-
न्तमतिविप्रकृष्टाग्रहणं स्वभावस्तथाऽनभिव्यक्ताग्रहणं स्वभाव इति किं न गृह्यते ? ।

किञ्चान्यत्—

यथैतत्तथा किञ्चिदत्यन्तानुपलब्धिस्वभावमेव भवत्यात्मादि, तत्र न सन्त्यात्मादयोऽर्था
इति वृथैव विवदन्ति शाक्यादयः, तत्र पुरुषकामचारप्रवृत्त्यादिभ्यः किञ्चिदपि निर्वर्त्तते,
किन्तु भूम्यवादिनीह्यङ्कुरादिमृद्घटाद्यभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिस्वभावम्, वस्तुत्वात्तदात्मत्वात्,
तत्र कुतः कस्यचिदर्थिनोऽप्येवं वा विपर्यय एव वाऽऽरम्भक्रियानिर्वृत्तयः ? ।

स्थितौ घटादि, तत्र च व्यापारेणानन्तरं सोऽभिव्यज्यते वीपेन घटादिरित्युत्तरयति—प्रागनभिव्यक्तेरिति । ननु कुतो घटादे 20
प्रागनभिव्यक्तिर्ग्रहणहेतुना सद्भावेऽपि, अग्रहणहेतोरभावादिल्लासक्यं समापत्ते—सा सतीति, अग्रहणनिमित्तानामत्यासन्नत्वा-
दीनामभावे सति साऽनभिव्यक्तिः स्वभावादेव भवति, यथा विद्यमानमपि वस्तु अतिसन्निकृष्टत्वादिसोपतयचक्षुरादिना न गृह्यते
इत्येतावन्मो माद्यामाहवर्णां स्वभावात्तद्वदिति भावः । अत्यासन्नचेति, लोचनस्वमञ्जनादि अतिसानीप्यात्र गृह्यते, वियत्यु-
त्पन्नं पतनीं सन्नप्यतिवृत्तया प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते, कुब्बादिभ्यवहितं राजदारादि न गृह्यते, समानाभिहार—सजातीयपदार्थ-
सिद्धिभ्रमम्, यथा तीयदविमुक्कानुदमिन्दून् जलाद्ये न पश्यति, अहनि सौरीभिर्भोभिरभिभूतं ग्रहनक्षत्रमण्डलं न दृश्यते, 25
इन्द्रियसन्निकृष्ट परमाभ्यादि सौक्ष्म्यात् प्रमिहितमसापि न गृह्यते, विद्यमानमपि रूपसादि इन्द्रियदौर्बल्यात् गृह्यते, क्रान्ताद्यु-
पहितमना मनस इतरव्याघ्रैरेन स्फीतालोभमध्यवर्तिनमिन्द्रियसन्निकृष्टमपर्यर्थं न गृह्णाति, पितादिनोपहितमिन्द्रियं विद्यमानमपि
शस्त्रानै धावत्ये न गृह्णातीति वस्तुनां विद्यमानानामप्यग्रहणनिमित्तान्येतानि भाव्यानि । मयैव तथानभिव्यक्तौ कारणं स्वभाव
इति गोच्यते, किन्तु त्वयाऽपि तयाऽभ्युपगत एवेलाह—न चास्माभिरिति । वयमभ्युपगतं मयैवत्याह—अतिसन्निकृष्ट-
मिति । अतिसन्निकृष्टादेरप्रभेदे यथा स्वभावो नियामकस्तथाऽनभिव्यक्तस्याप्यग्रहणे स्वभाव एव नियामक इत्याह—यथा स 30
इति । यथैषा प्राग् घटादेरनभिव्यक्तिः स्वभावस्तथैवात्मादेरत्यन्तमनुपलब्धिपरि तथा स्वभाव एवेलाह—यथैतदिति ।
एव स्वभावादेव तस्यानुपलब्धेः शक्यादयो तथा स्वभावमविद्वांसो यथैव नास्त्यात्मादिरिति विषयन्तीत्याह—तत्रेति । तथा
च सर्वेषां स्वभावादेतुक्त्वात् पुरुषात् तदुदे तद्विच्छायास्तत्प्रयत्नात् न किञ्चिदपि निवर्तते व्यभिचारादिल्लाह—तत्रेति ।
भूम्यवादीति, भूम्यवाद्यै मीलङ्करादे र्द्युं घटादे कदाचिदनभिव्यक्तिः कदाचिचानभिव्यक्तिरिति स्वभाव एव, तथा

(यथेति,) यथैतत्तथा किञ्चिदस्य तानुपलब्धिस्वभावमेव भवत्यात्मादि—आत्माकाशकाल-

दिगाद्य कार्यत एव नित्यानुमेया पदार्था सौक्ष्म्याद्वाक्षेत्रियाविषयास्तत्स्वभावाः, तत्र नात्यात्मा
मास्ति कालो धमाधमाकाशदिगाद्यो वाऽर्था न सन्तीति वृथैव विवदन्ति शाक्यादय स्वभावभेदम-
विद्वांसः । तस्माद्यदुच्यते त्वया क्रियातो घटादि निर्वर्तत इति तत्र पुरुषकामचारप्रवृत्त्यादिभ्यः

5 किञ्चिदपि निर्वर्तते, पुरुषात् तद्विच्छातः तत्प्रवृत्ते—तत्प्रयत्नाद्वीर्यादित्यर्थः, आदिग्रहणात्तद्विच्छिन्नप-
स्वामिनियोगादिभ्यः, सर्वत्र व्यभिचारदर्शनात् । किं तर्हि ? भूम्यवादिप्रीह्यङ्कुरादिमृददाद्यभिष्यक्त्य-
नभिष्यक्तस्वभावम्, सैर्योदि पृथिव्यादिस्वभाव एव, वस्तुत्वात्तदात्मत्वात्, यथाऽऽपो द्रवाः,
स्थिरा पृथिवी चलोऽनिलो मूर्त्तिहीनमाकाशमुष्णोऽग्निरित्यादियु स्वभाव एव, तत्र कुत. कस्यचिदर्थ-
नोऽप्येव वा विपर्यय एव वाऽऽरम्भक्रियानिर्वृत्तयः ? आपो द्रवा भवन्तु स्थिरा पृथिवी चलोऽ-
10 निलोऽग्निरुष्णो वियदमूर्त्तं भवत्वित्येवमर्थिनोऽपि पुरुषस्य नारम्भो न चेष्टा न च निर्वृत्तिर्वा तथा
विपर्ययेऽपि मा भूद्रव जल स्थिरा भूश्चलोऽनिलोऽग्निरुष्णो मूर्त्तिमानाकाश इत्यारम्भः क्रिया निर्वृ-
त्तिर्वा, स्वभावत्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात्, एव घटादिष्वपि योग्य स्वाभाविकत्वम् ।

तथा चाहु 'चित्रक कटुक पाके वीर्योष्ण कटुको रसे । तद्दहन्ती प्रभावात्तु
विरेचयति सा नरम् ॥ इति, प्रभाव इति स्वभावपर्यायत्वाद्द्रासादेरपि स्वभावत्वात् स एव
15 तथा तथा वर्ण्यते इति, तस्मात् कथ घटोत्पत्त्यादि सम्भाव्यते ? ।

तथा चाहुरिति स्वाभाविकत्वविज्ञापकमाह—चित्रक इति, कटुकरस कटुकविपाक उष्ण-
वीर्यश्चित्रकस्तद्दहन्ती कटुकरसा कटुकविपाकोष्णवीर्या, विशेषस्त्वस्याश्चित्रकात् प्रभावेन विरेचयति,
प्रभाव इति स्वभावपर्यायत्वाद्द्रासादेरपि स्वभावत्वात् स एव सामान्यविशेषाभ्या तथा तथा वर्ण्यते
इति । तस्मात्स्वयोक्त क्रियातो घटानुत्पत्तिरिति तत्र पृथिवीभृत्स्विण्डशिवकादिक्रमापत्तयघटात्मन
20 सैर्यात्मवन्न स उत्पत्तिविनाशौ, उच्छेदुत्वात्, अस्माद्धेतोः कथ घटोत्पत्त्यादि सम्भाव्यते, ? आदि-
ग्रहणाद्वक्ष्यमाणो विनाशविपरिणामावपि कथ सम्भाव्यते ?, नैव सम्भावनीय तत्रयमित्यर्थ ।

स्वामतम्—

कुलालप्रयत्नप्रेरितदण्डचक्रसूत्रोदकमृदादीना पुरुषाभिसन्ध्यनुरूपघटानुत्पत्तिविना-

भूम्यादे स्थिरत्वादि स्वभाव एव, तेषां तदात्मत्वात्, तथैव वस्तुत्वाच्च, अत एव च भूम्यादीनां स्थिरत्वादिविधानेऽस्थिर
25 त्वादिविधाने वा कस्याप्यर्थिनो नारम्भो न वा चेष्टा न च वा निवृत्तिरिति भाव । तत्स्वभावात् इति, चाषोत्रियाविषय
स्वभावा अनुपन्निस्वभावा तेषामतीन्द्रजलैनानुमानमात्रगम्यत्वाविति भाव । स्वभाव एवेति, कारणमिति शेषः ।
पुरुषादीनामनुरूपस्वभावापेक्षयाऽऽरम्भादिवैश्वर्यमाह—आपो द्रवा इति । भ्वन्वादीनामनुरूपस्वभावापेक्षयापि आर-
म्भादिदेवध्यामाचष्टे—तथा विपर्ययेऽपीति । तत्र हेतुमाह—स्वभावस्येति । स्वभावस्यैव सर्वत्र निधानस्यैव वैश्वकसम्भ-
कारिणां प्रमापयति—तथा चाहुरिति । प्रभावशब्दस्य स्वाभार्यतामादधयति—प्रभाव इतीति । स्वभाव एव सामान्य
30 विशेषाभ्यामनेकधा कथ्यत इत्याह—स एवेति । अरिचं व्याचष्टे—कटुकरस इति । फलितार्थमाह—तस्मादिति,
स्थिररूपस्यात्मनो यथा जोर्थात्तन वा विनाशस्तस्य तथास्थिस्वभावत्वात्तया पृथिवीभृत्स्विण्डशिवकादिक्रमेण भवन घटादे
स्वभाव इति न तस्य क्रियात् उत्पत्तिवा विनाशो वा केनापि कर्तुं शक्यत इति भाव । अथ स्वभावस्यैव केवमस्य कारणत्वे
घटादस्तत्पदादी प्रवचनमददयन्तार प्रवचनविषयो इत्याशङ्कते—कुलाद्येति । पुरुषाभिसन्ध्याः—पुरुषेच्छा, पुरुषो यथा यथा

पुरुषप्रयासानर्थक्यम्] न्यायागमानुसारिणीव्याख्यासमेतम्

श्रवणपरिणामफलैः सम्बन्धदर्शनाच्च स्वभाव एवेत्येतच्चायुक्तम्, प्रवृत्तिमतां हि स स्वभाव एव, फलस्वभावानुरूपाः प्रवृत्तयोऽत एव व्यवस्थिताः । व्यवस्थितप्रवृत्तिफल-स्वभावे भावे पुरुषप्रयासस्तर्ह्यनर्थक इति चेत्सत्यमेतत् प्रयासोऽनर्थकः, इत्थमनर्थकोऽप्यसौ पुरुषस्यास्त्यव स्वभावादेव ।

(कुलालेति, अयुक्तमिति) यस्मात् प्रवृत्तिमता स स्वभाव एव, यथोक्तं प्राक् निमित्ताना निमित्तता स्वाभाविकीति, तस्मात्स्वभाव एव । किञ्चान्यत् फलस्वभावानुरूपाः प्रवृत्तयोऽत एव व्यवस्थिताः—स्वभावादेव मृत्पिण्डदण्डादिभिरेव घटो भवतीति ज्ञात्वा चक्रमूर्ध्नि मृत्पिण्ड सस्याप्यदण्डग्रहणचक्रभ्रमणादिव्यापारा घटफलयोग्या क्रियास्तदनुरूपा व्यवस्थिताः । तथा तुरीयेमशलाकादिसाधनाः सूत्रोपादानतन्तुसताननवापनवयनक्रिया. पटफलस्वभावानुरूपा व्यवस्थिताः । एव कृपित्सेवावाणिज्यपरिग्रहादिप्रवृत्तय स्वभावमेत हेतु समर्थयन्त्यो दृश्यन्ते लोके व्यवस्थिताः । 10 आसां नाप्युत्कर्षो नाप्यपकर्षः कश्चित्, फलानुरूपाः प्रवृत्तय. प्रवृत्त्यनुरूप फल तत्र तत्रेति व्यवस्थितफलप्रवृत्तित्वा स्वभावादेवेति । स्यान्मत व्यवस्थितप्रवृत्तिफलस्वभावे भावे पुरुषप्रयासस्तर्ह्यनर्थक इति चेत्सत्यमेतदिति, प्रयासोऽनर्थकः—यथा त्वं ब्रूये तथैव, स्वभावसामर्थादेव प्रवृत्तेर्निवृत्तेश्च फलसिद्धसिद्धोरनर्थक एव प्रयास इति त्वया सदोपाधिमतोऽप्यय पक्षो मया तत्त्वभावभ्रमभयाच्च लज्यते, इत्थमनर्थकोऽप्यसौ प्रयासः पुरुषस्यास्त्यव—सन्नेव स्वभावादेव । यथोक्तं—'स्वभावतः प्रवृत्ताना निवृ- 15 चाना स्वभावतः । न हि कर्त्तव्यं भावाना यः पश्यति स पश्यति ॥' इति, प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्भावाना स्वभावस्वातन्त्र्यमेव, स हि स्वो भाव आत्मा वस्तूना प्रवृत्तनिवृत्तानामित्युक्तत्वात् ।

प्रवृत्तिनिवृत्त्योरानर्थक्ये किंकृता किंफला चा प्रवृत्तिरतः स्वभावानुरूपप्रवृत्तिप्रति-ज्ञाव्याघात इति चेन्न, तत्स्वाभाव्यादेव, प्रवर्त्तितव्यमित्येव हि प्रवर्त्तन्तेऽप्रतर्कतो वस्तुनि, अक्षिनिप्रेषातुकष्टकादिवत् । 20

मृत्पिण्डादितो यद्यदभिव्यक्तमित्युक्तमभिधासते तथैव तत्प्रवृत्त्या कार्योदयदर्शनादिति भाव । ननु घटपटाद्युत्पत्तौ पुरुषकारवाच्याभिमतयो मृत्पिण्डदण्डचक्रप्रदोदककुलालादिनिमित्तानां निमित्ततापि स्वाभाविकीति पूर्वमेवोक्त्वात् स्वभाव एव तत्रापि नियामक इत्युत्तरयति—प्रवृत्तिमतामिति । प्रयोजनान्तरमप्यत्राह—फलस्वभावेति, एतादृशफलस्यैवमेव प्रवृत्तिरनुभूला सदृशी वा, नान्येत्तन्न स्वभाव एव नियामक इति भाव, एतमेवार्थं निदर्शनैर्दृश्यति—स्वभावादेवेति । ननु स्वभावादेव यदि फलप्रवृत्त्यर्थमेव स्यात् तर्हि पुरुषप्रवृत्ते स्वभावादेव विद्वोऽप्यय प्रवर्त्तयितुं कियमाण प्रयासो लोके दृष्टो 25 व्यर्थ स्यादित्याशङ्कते—स्यान्मतमिति । तत्रेष्टापत्या समाधत्ते—सत्यमेतदिति । सत्यमित्यर्थाशङ्कते, तत्राशङ्कतांशमाह्वयति—प्रयासोऽनर्थक इति, तदिदं शरीकरोति—यथेति पुरुषप्रयासवयव्यर्थलक्षणदोषसमाकाततया त्वयाऽभिमतोऽप्यय पक्षो मया स्वभावविनाशमयाच्च लज्यते इत्यत एवाय दोष इति भाव । अन्वहीकृतांशमादर्शयति—इत्थमनर्थकोऽपीति, प्रयासस्य व्यर्थत्वेऽपि पुरुषस्य सोऽस्त्येव, तथा स्वभावादेव तमेति भाव । तदर्थं प्राचां तच्छूरीकेन सम्मतिमादर्शयति—यथोक्तमिति भावाः स्वभावेन प्रवर्त्तते स्वभावेनैव निवर्त्तन्ते न हि कोऽपि कर्त्तास्ति, एव यो वेद स एव धीमानिति 3 तदर्थं । अन्वयेव भावार्थमाह—प्रवृत्तीति । तदेव समर्थयति—स हीति । ननु बुद्धिर्पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरनर्थक्ये पुरुषस्वप्रवृत्तिनिवृत्तौ केन कारणेन किमर्थं वा भवत्, तथा च फलानुरूपा प्रवृत्तय इत्यभिधानं व्याहृताय पुरुषप्रवृत्त्यादे फलानुरूपावदित्याशङ्कते—प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिति । तस्य प्रवृत्त्यादि स्वभावादेव, न तु केनचित्कारणेन कन्मैचन प्रयोजनाय वा, किन्तु विचारव्यतिरेकेणैव मया प्रवर्त्तितव्यमित्येव प्रवर्त्तते यथाऽऽनिमेपादिप्रवृत्तिरिति प्रतिमिधत्ते—तत्स्वाभाव्यादे-

(प्रवृत्तीति) प्रवृत्तिनिवृत्त्योरानर्थक्ये किञ्चता किञ्चला वा प्रवृत्तिरतः स्वभावानुरूपप्रवृत्तिप्रति-
 ज्ञान्यायात् इति चेन्न व्याघातः, उत्स्वाभाव्यादेव, यस्मात् प्रवर्तित्वमित्येव प्रवर्तन्तेऽप्रवर्तको वस्तुनि,
 प्रकृष्टस्पर्कः प्रवर्कः, अनेनोपायेनार्थस्य सिद्धिरिति च ऊह्यते स तर्कः, न प्रवर्कऽप्रवर्कऽप्रवर्कत एव
 वस्तुनि प्रवर्तित्वमित्येव प्रवर्तन्ते स्वभावादेव, यथा—अक्षिनिमेपधातुकण्टकादिबन्त्, यथाऽक्षिनिमेपो-
 १५ न्मेपावनर्थकावबुद्धिपूर्वां च, पुरुषेणाऽऽह्वाराहारस्य रसरुधिरमासमेदोऽस्त्रिमज्जाशुक्रादित्वेन विभजनम्,
 कण्टकातीक्ष्णभवनश्चेत्येवमादिप्रवृत्तयस्तथा घटादिफलस्वभावानुरूपा प्रवृत्तयोऽप्रवर्कत एवेति ।

एवञ्च लोकप्रसिद्धिवशाद्यदि हेतुतो यद्यहेतुतो यदस्तु तदस्तु उभयथापि स्वभावा-
 नतिवृत्तिः, तत्रानादिप्रवृत्तस्वभावकारणमात्मभवनमायिर्भावतिरोभावरूपेणैक नित्यमिति न
 तस्योत्पादो विनाशो विपरिणामो वा, ततोऽनादिप्रवृत्तस्वभावकारणव्यत्यासे हिताहितप्राप्ति-
 १० परिहारार्थशास्त्रव्यर्थता, पुरुषस्य क्रियाया फलस्य च तथाऽस्वभावत्वात्, ततोऽन्यथो-
 त्पादविनाशविपरिणामेभ्यः घटार्थं प्रवृत्तेषु पट उत्पद्येत विनाशार्थं प्रवृत्तेष्वविनाशो विपरि-
 णामार्थं प्रवृत्तेष्वविपरिणामश्चेति स्वभावानियमान्नोत्पादविनाशविपरिणामाः सन्ति ।

एवञ्चेत्यादि, एवञ्च कृत्वा लोकप्रसिद्धिवशाद्यदि हेतुतो यद्यहेतुतो यथासक्य घटकण्टकादि
 मुख्यबुद्धिपूर्वनिवृत्ताभिमत यदस्तु तदस्तु, उभयथाऽपि स्वभावानतिवृत्तिः, एवमेतदात्मभवनमनादि-
 १५ प्रवृत्तस्वभावकारण जगतः पृथिव्यग्नीजङ्करादिषु स्थिरद्रवादिस्वभावाविर्भावतिरोभावाविरूपेणैक
 नित्यञ्च नोत्पद्यते न विनश्यति न चान्यथा भवतीति प्रतिपत्तव्यम्, उत्पादविनाशविपरिणामानाम-
 नादिप्रवृत्तस्वभावकारणविरोधित्वात्, एवञ्च तत्रानादिप्रवृत्तस्वभावेत्यादि यावद्विपरिणामो वेति,
 पूर्वपक्ष उक्तानार्थं, उत्तरपक्षस्तु ततोऽनादिप्रवृत्तस्वभावकारणव्यत्यासे इति प्रत्युच्चारणमात्मभवनविप-
 २० परिहारार्थानि च शास्त्राणि व्यर्थानि स्युः, किं कारणं? पुरुषस्य क्रियाया फलस्य च तथाऽस्वभाव-
 त्वात्—कर्तृकरणकर्मादिसाधनाना तदङ्गसम्पन्नाया क्रियाया धर्माधिक्राममोक्षाणामन्यतमस्य तत्फलस्य
 वाऽन्योऽन्यानुस्येणानात्मत्वादित्यर्थः, परस्परानुरूपात्तन्भ्युपगमेऽन्यथोत्पादोऽन्यथा विनाशोऽन्यथा

वेति । तर्कान्धार्यमाह—अनेनेति । इष्टान्तमकलयति—यथेति । उपसंहारमाह—एवञ्चेति, स्वभावस्यैव सद्यः नियाम-
 क्तये सिद्धे श्लोके वा बुद्धिपूर्वो दण्डक्यादिसाधना घटादिप्रवृत्तिः वा च निर्हेतुक्यऽनुद्धिपूर्वो च कण्टकादि प्रवृत्तिः सा सर्वादि
 २५ स्वभावादेव भवति, एव स्वस्वतो भवनमानादित स्वभावादेव प्रवर्तते, अत एवाविर्भावतिरोभावेण भूम्यगादिश्रीशङ्करादि
 यदटादिसंभावो नित्य इति नाप्यतथा प्रयत्नादित कोऽप्युत्पद्यते विनश्यत्य—यथा भवति वेति भावः । उत्पादविनाशविपरिण-
 णाममार्थे हेतुमाह—उत्पादविनाशेति, अनदित आविर्भावतिरोभावाविरूपेण प्रवृत्ते स्वभावहेतुत्वव्यतिरेक सद्योत्पादा-
 योर्न विरोधित्वमिति भावः । पूर्वैति, पूर्वपाठ इति स्यादिति भाति, पूर्वोत्तरपक्षयोरनिदृश्यात्, एवमुत्तरपाठ इत्यपि ।
 मनादिप्रवृत्तेति, यदि आत्मभवने धारणननादित प्रवृत्त स्वभावरूप न भवेत्तदा हिताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजनघात्रसा-
 ३० र्थक्य इत्याद्यत्र अनेदं यतो धर्मादिकल्पप्रत्युपाय यदाभिमिदधर्मादिकल्पप्रत्युपायोऽपि भवेत्, अतस्वभावत्वादिति भावः ।
 एवमेवार्थमाह—पुरुषस्येति, पुरुषपदमिच्छितमाह—कृत्करणेति, नियामदायमाह—तदङ्गसम्पन्नाया इति, तस्य
 कर्तृत्वस्य कर्तृत्वमित्येव सम्यग्मिदधान इत्यर्थः । फलपद व्याचष्टे—धर्माधैति । तथाऽस्वभावत्वपद व्याख्यादि—अन्योऽ-
 न्येति, परस्परं दोषस्वभावकत्वनिरोधित्वर्थः । तत्रानिदमाह—परस्परैति । तथाऽभावत्वादिहेतोः समवर्तनपरं ततोऽय-

विपरिणामश्चाननुरूपेणेति यावत् । ततोऽन्यथोत्पादविनाशविपरिणामैर्म्य इति पुरुषादिसाधनक्रियाफळाना तथाऽनात्मत्व समर्थयति—घटाद्यं प्रवृत्तेषु—घटोत्पत्त्यर्थं प्रवृत्तेषु पट उत्पद्येत, तद्विनाशार्थं प्रवृत्तेष्वविनाश, विपरिणामार्थं प्रवृत्तेष्वविपरिणामश्चेति स्वभावानियमात्रोत्पादविनाशविपरिणामाः सन्ति, यदि स्युरयथाभिप्रेता स्युः स्वभावानियमादिति स्वभावापरिमद्दे शास्त्राणामर्थवत्ता न युज्यते ।

अतः शास्त्रार्थवत्त्वाय घटादेः कारणमन्विष्यमाण वरमिदमेव कारण स्वभावः, 6
तत्कारण द्विधा प्रतिवस्तु स्व एवाऽऽत्मीय एवात्मैव वा भावः, स चैकोऽपि कर्तृकर्मकरणादिकारकभेद स्वशक्तिभेदादेव लभते, तद्यथा स एवानुभवति सोऽनुभूयते ।

(अत इति) अतस्तस्मात् सिद्धशास्त्राणामनतिशङ्क्यत्यादनिष्टत्याधानार्थक्यस्य शास्त्रार्थवत्त्वसिद्धयर्थञ्च घटादेः कारणमन्वेपणीय तच्च कारणमन्विष्यमाण शास्त्रार्थवत्त्वाय वरमिदमेव कारण स्वभावः, नातोऽन्यद्विमर्शरमणीयतरमस्ति, कुतोऽन्यन्नास्ति ? यत्तत्कारण स्व एवाऽऽत्मीय एवात्मैव 10 वा भावः, क्वमोऽसौ ? सद्बुद्धेण द्विधा प्रतिवस्तु, जीवाजीवव्यवस्थितो योऽस्ति सभावः य आत्मा स भावः, स्वभाव इति च परभावनिराकरणार्थमुच्यते, यथोक्त 'किमिदं भते' अस्ति त्ति बुद्धति ? गोयमा' जीवा चेव अजीवा चेव' तथा 'किमिदं भते' समपत्ति बुद्धति ? गोयमा' जीवा चेव अजीवा चेव' (भगवत्याम्) एवमावलिकोच्छ्वासनिःश्वासप्राणस्तोकलवमुहूर्त्ताहोरात्रकालविभागा. रत्नप्रभादिभूमयो द्वीपा समुद्राः पर्वताद्याश्च नेयाः । स चैकः स्वभावः पूर्ववदशेषनित्यत्वलक्षणयुकोऽपि कर्तृकर्मकरणादि कारकभेद स्वशक्तिभेदादेव लभते, तद्यथा—स्वसाधनविशेषस्वभावादेव विशेषो भवति, स एवानुभवति स एवानुभूयते, एतद्व्याख्यार्थोदाहरणत्वेन कारकद्वय कर्तृकर्मकारकभेदा एव शेषकारकाणि इति प्रदर्शनार्थम्, सोऽनुभवति—कर्मफल मुक्ते, सोऽनुभूयते—स्वभावभेदेनात्मनैव भुज्यतेऽपि स एव । 15

योत्पादेत्यादिमूलमित्याह—तथाऽन्यथेति । एवञ्चाभिनतसाधनेभ्योऽस्मिमतफलानिष्पत्तेरनभिमतफलनिष्पत्तेश्च प्रत्यक्षादिविरोध शास्त्रानर्थक्यवधेति भावः । तथा च शास्त्रवैयर्थ्यपरिहाराय कर्तृकर्मस्वरूपे कारणे गवेपणीये विचारतो रमणीयतरं स्वभावलक्षणमेवातुरूप कारण योग्य नान्यदित्याह—अत इति । स्वभावस्यैव योग्यकारणत्वे हेतुमाह—यत्तदिति, यस्मात् स्वभावलक्षण कारण प्रतिवस्तु द्वैविध्येन वर्तते, आत्मीयेन भावेन, आत्मभावेन च धर्मधर्मिभावेन इत्यपयोग्यभावेनेति यावत् । सिद्धेति, प्रामाणिकशास्त्रेषु निष्फलत्वस्य स्त्रोकमपि शक्तिरुमशक्यत्वादिनिष्टत्वात्वेत्यर्थं । शास्त्रार्थवत्त्वेति शास्त्राणामर्थवत्त्वविरुद्धमर्थमनुकल्पमेव कारण गवेपणीयमिति स च स्वभाव एव युक्त इति भाव । जीवाजीवेति, जीवेऽजीवे च व्यवस्थितो यो भाव स स्व—आरमीयो भाव सत्तास्वभावो धर्मरूप, तथा य आत्मा जीवाजीवरूपो भाव स एव स्वभावो धर्मि- 25 रूप, सर्वं हि वस्तु आत्मीयेनैव भावेन भवति न परभावेनेति भाव । वस्तुद्वैविध्ये आगम प्रमाणयति—यथोक्तमिति 'किमिदं भगवन्' । अस्तीत्युच्यते गौतम । जीवा एवाजीवा एव' तथा,—किमसौ भगवन् । समय इत्युच्यते ? गौतम । जीवा एवाजीवा एव' इति छाया । अस्तीति समय इति आथलिकेत्यादिप्रतीतिविषया जीवा अजीवा वेत्यर्थं । स चात्मभवनलक्षणस्वभाव एकोऽपि पूर्ववन्नित्योऽपि शक्तिभेदात् कर्ता कर्म कारण सम्प्रदानमित्यादिभेद लभत इत्याह—स चैक इति । स्वसाधनभूतस्वभावविशेषादेव साम्यस्वभावविशेष इति दर्शयति—तद्यथेति । स एवेति, स एवानुभवतीत्यनेन स्वभाव 30 विशेषोत्पत्त्यानुभवनकर्तृत्वमाविष्टत्वम्, स एवानुभूयत इत्यनेन च तस्यैव स्वभावविशेषोत्पत्त्यानुभवकर्मत्वमाविष्टत्वम् । कारकद्वयस्यैवोदाहरणे कारणमाह—कर्तृकर्मैति । कारणसम्प्रदानापादानादिकारकाणि कर्तृकर्मकारकभेदस्वरूपाभ्येवातस्त्वप्रदर्शनेन तेऽपि प्रदर्शयता एवेति, सर्वेषां हि कारकाणां साम्यत्वेन किया साधारणां, ततश्च सर्वेषां तस्या कर्तृत्वम्, अन्तरेण्यपारविषयायानुकरणादिरूपत्वम्, उक्तञ्च 'निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्व सर्वत्रैवास्ति कारके । न्यापारभेदापेक्षया कारणत्वादिसम्भव' इति । सर्वैस

तत्कथमतुभवत्यनुभूयते चेति तदर्थप्रदर्शनार्थमाह—

स्वयं द्रव्याण्येव कर्माकर्मत्वस्वभावानि सयुज्यन्ते वियुज्यन्त इति ससारमोक्षौ स्वभावतः, अन्योऽन्यसयोगवियोगविपरिवर्त्तनेन विपरिवर्त्तमानोऽपि स्वभावात्माऽव्याधाद्यथा साध्यासाध्यद्वैतरूपवद्वैतरूपत्वात्, यथा कनकाइमनि सुवर्णं द्विधाऽविर्भवत् क्रियाक्रियान्या तत्स्वभावः, अन्तरेण धातुवाद यथा कनकाविर्भावस्तथा कर्मविवेकस्वाभाव्यादेव भव्यजीवानामात्माविर्भावः, सम्यग्दर्शनादिज्ञानपूर्विकया तु क्रियया कैवल्यप्राप्तिर्धातुवादक्रिययेव कनकोत्पत्तिः. केपाश्चिदनाविर्भाव एव कर्माविवेकस्वाभाव्यात् ।

स्वयं द्रव्याणीत्यादि, स्वयमेव द्रव्याणि—आत्मनैव कर्माकर्मत्वस्वभावानि द्रव्याणि संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते च, तेषामेव स्वभावभेदानां द्रव्याणां सयोगविभागौ घन्पमोक्षौ देशसर्वविकल्पो तद्विकल्पविचित्रसुखदुःखजन्ममरणवैषम्ये, तयोः स्वाभाव्येन स एव भवतीति ससारमोक्षौ स्वभावतः । यथा श्रीहिरेवाङ्गुराद्यनुभवनात्माऽनुभवत्यनुभूयते च, अन्योन्यसयोगवियोगविपरिवर्त्तनं विपरिवर्त्तमानोऽपि स्वभावात्माऽव्याधाद्यथा, साध्यासाध्यद्वैतरूपवान् स्वजात्यपरित्यागाद्वैतरूपो व्यवस्थित एव सर्वत्र भव्याभव्यजीवराशयोः । को दृष्टान्तः ? यथा कनकाइमनि सुवर्णं द्विधाऽविर्भवत् क्रियाक्रियाभ्यां तत्स्वभावः, ऋचिन्नास्त्वेव कनकमिति सोऽपि स्वभावः, तथा केपाश्चित् स्वयमेव कर्मापगमादात्मविशुद्ध्याविर्भावः कैवल्यम्, यथा भरतमरुदेव्यादीनामिति । अत आह तद्दृष्टान्तत्वेन—अन्तरेणापि धातुवाद कनकाविर्भावस्तथा कर्मविवेकस्वाभाव्यादेव भव्यजीवानामात्माविर्भावः, सम्यग्दर्शनज्ञानपूर्विकया तु क्रियया प्राचुर्येण कैवल्यप्राप्तिर्धातुवादक्रिययेव कनकोत्पत्तिरिति स्वभाववैचित्र्यादेव, तथा केपाश्चिदनाविर्भाव एव कर्माविवेकस्वाभाव्यात् ।

एवञ्च तदुभयस्वभाववर्णनादात्मानो द्विविधा भवसिद्धिकाश्चाभवसिद्धिकाश्च, अभ-

20 स्वाभावरूपत्वे कथं च घन्पमोक्षौ भवेतामविरोधादित्यत्राह—स्वयं द्रव्याण्येवेति द्रव्याणि जीवाजीवात्मकानि स्वात्मनैव कर्म स्वस्वभावमात्रेण देशसर्वभेदेन सयुज्यन्ते, अकर्मत्वस्वभावमात्रेण च देशसर्वभेदेन वियुज्यन्तेऽतः ससारमोक्षौ स्वभावतः एवेति भावः । श्रीहिरेवाङ्गुरात्मनेन भवसङ्करमनुभवति स एवाङ्गुरादिरूपेणानुभूयते चेति दृष्टान्तमादर्शयति—यथा श्रीहिरेवेति । एव श्रीहिरेव भूयस्यादिसंयोगवियोगाभ्यामङ्गुरादिरपेण विपरिवर्त्तमानोऽपि सद्यः स्वभावस्वाधाधितत्वात्स्वरूपव्युत्पत्तित्वम्, कर्माकर्मत्वसङ्घट्टितरूपानपि स्वजात्यपरित्यागाद्वैतरूपेण व्यवस्थित सर्वत्रेत्याह—अन्योऽन्येति । साध्यासाध्येति, भेदेन 25 दमेदात्मा स्वभाव इति भावः तत्र दृष्टं तमुपदर्शयति—यथा कनकाऽइमनीति, यस्मिन् धम्ममाने सुवर्णमेति स धातुमिषिच, पाथागरसमुत्तिकाभेदात् प्रच्छन्नरूपेण सर्वोऽपि दृतरूपेणाकृतरूपेण द्विविधो भवति, एवमात्माविर्भावोऽपि द्विविधो भवन् स्वरूपेणैक इति भावः । ऋचिन्ना पाथाणादौ खणभानोऽपि स्वभावादेवेत्याह—ऋचिदिति । तदेवं दृष्टान्त विविच्य दृष्टान्तिक विवेचयति—तथेति । यथा धातुवादक्रियाभ्यतिरेकेण ऋचित्वनकाविर्भावस्तथा भव्यविशेषस्याकृतक एव कैवल्यलक्षणस्वरूपविभाव इति भावः । केपो तपाविर्भाव इत्यत्राह—यथेति । केपाश्चिदातुवादक्रियया कनकाविर्भाववत् सम्यग्दर्शनादिप्रचुरक्रियया कनकलक्षणस्वरूपविर्भाव इत्याह—सम्यग्दर्शनेति । ऋचिदं कनकस्यात्यन्तमनाविर्भाववदभव्यजीवानां केवलात्मविर्भावो नास्त्येत्याह—तथा केपाश्चिदिति । तत्र जीवद्वैराध्यमाकृति—एवञ्चेति भवेन भवेर्वा सिद्धिर्थां वे मया—माविनी सिद्धिसिद्धेयां वे भवेति दृष्टं न भवति इति अत्र भवत्येति दृष्टं चेति जीवा द्विविधा जीवस्य भव्यत्वाभ्यव्यव्यन्तत्वात्स्वभावसिद्धिर्भावः । ननु भव्यत्वाभ्यव्यव्यन्तत्वात् स्वाभाविकत्वे स्वभावस्य जीवत्वादिवदुच्छेदासम्भवात्त्रिधाप्राप्तम्भवात्,

व्यजीवकर्मणोः सन्तानस्याव्ययच्छेदस्वभावादनन्तता, भव्यस्य तु विशुद्धिविशेषस्वाभाव्येन व्ययच्छेदात् सान्तता स्वभावादेव । यदि हेतुरन्यो मृग्येत तेनानन्त्यमस्यापि स्यादनादित्वादाकाशवत् ।

एवञ्च तदित्यादि, एवञ्च कृत्वा स्वभावनयनलेनात्मनो-जीवा द्विविधाः भवसिद्धिकाञ्चा-भवसिद्धिकाश्चेति, तदुभयस्वभाववर्णनात् । अभव्यजीवकर्मणोरित्यादि, भव्यस्य तु विशुद्धीत्यादि च गतार्थं वाक्यद्वयम् । अनादेर्जीवकर्मसतानस्य व्ययच्छेदाव्ययच्छेदौ स्वभावादेरेति नात्र कश्चिद्भव्यकर्म-सन्तानसान्ततायामभव्यकर्मसन्तानानन्तताया चा हेतुशक्यो वक्तुमन्यः स्वभावात् । यदि हेतुरन्यो मृग्येत तेनानन्त्यमस्यापि स्यात्, कस्य ? भव्यकर्मसन्तानस्याप्यनन्तत्व स्यात्, कस्मात् ? अनादित्वादाकाशवत्, स्वभावमनिच्छद्भिरनादित्वहेतुरभ्युपगन्तव्यो जायते, सोऽनिष्ठानन्तत्वसाधना भवति ।

अथाऽऽनादित्वहेतुसद्भावेऽपि तत्सान्तेतौ वाऽऽकाशसान्तेत्यत्र आह—

तदन्तवत्त्वे आकाशमपि सान्तं स्यादनादित्वाद्भव्यकर्मत् । अथाप्यस्यानादित्वे सत्यहेतुरन्तो भवति ततो निर्हेतुकत्वहेतुकान्तत्ववद्भव्यकर्मसन्तानस्य निर्हेतुकत्वहेतुकादिर-सिद्धिः कस्मान्न भवतीति स्वभाव एव शरणं कारणत्वादिना तदपायस्वभावत्वान्मोक्षस्येति । एव तावद्भव्यससारोच्छिन्नावभव्यससारानुच्छिन्तौ च हेतुवादे चोदिते स्वभावाश्रयेण परिहार उक्त एव सर्वं चोद्येष्वतिदेश्यः ।

(तदिति) तदन्तवत्त्वे आकाशमपि सान्तं स्यादनादित्वाद्भव्यकर्मवदिति-स्वभाव एवान्तत्वे

कारणं न हेतुरन्योऽस्ति हेतुवादेन मृग्यमाण । अथाप्यस्य-भव्यससारस्यानादित्वे सत्यहेतुरन्तो भवति-निर्हेतुकोऽन्त इष्यते ततो यथा चास्यानादित्वे ससारस्याहेतुरन्तो भवति तथा तस्य विरोधी पुनर्निर्हेतुकत्वहेतुकान्तत्ववद्भव्यकर्मसतानस्य निर्हेतुकत्वहेतुकाऽऽदित्वसिद्धिः कर्मसन्तानस्य कस्मान्न भवतीति वाच्यमत्र विशेषकारण स्वभावाहेतुवादिना, मम पुन स्वभाववादिन स्वभाव एव सर्वत्र कारणं व्यापित्वात्, इतिशब्दो हेत्वर्थे, इत्यत्र कारणवदित्व स्वभाव एव शरणं कारणवादिनाम्, कथं कृत्वा ?

नित्यावसायित्वाद्भव्यत्वस्य, सिद्धस्य च भव्यत्वाभव्यत्वविरहादित्याशङ्क्यामाह-अभव्यजीवेति, भव्यजीवस्य रममन्तानोऽनादित्वस्वभावप्रागभावस्य सान्ततावत् स्वभावादेव व्ययच्छिद्यत्वे, अभव्यजीवस्य तु अनादित्वस्वभावस्यैवादिदित्वस्वभावादेव न व्ययच्छिद्यत्वे, न तु कश्चित्तथाभावे स्वभावव्यतिरिक्तो हेतुरिति भावः । इतः स्वभाव यतिरिक्तहेत्वभाव इत्यत्राह-यदि हेतुरिति । यदि तत्र स्वभावो नास्ति तत्र सर्वत्र हेतुदेव नियामक इतीत्येते तर्हि अनादिभावस्यानन्तरव्याप्त्या भव्यकर्मसतानस्याकाशवत् न तत्त्वमेव स्यादनादित्वात्, तच्चानादित्वमनिष्ठमेवेति स्वभाव एव नियामकोऽप्यन्त्याऽऽतीत्यर्थे इति भावः अनादित्वस्य सा तत्त्वव्यापत्वात्प्राज्ञेरे तु गगनमपि सा त भव्यकर्मसन्तानत्वसाधित्वात्-तदन्तवत्त्वं इति, एवञ्च कारणेऽपि तद्व्यभिचारेण स्वभावव्यतिरिक्तकारणत्वात् त एव हेतुरभ्युपेय इत्याशयमाह-स्वभाव एवेति अनन्तरभव्यकर्मसन्तानस्याहेतुम तरेणा तवत्त्वे सोऽन्तो निर्हेतुः ज्ञात, तथा च तदन्तं प्रति निर्हेतुत्वमेव हेतु सम्पन्न, यथा चास्याभव्यकर्मसन्तानस्यानादेर्निर्हेतुत्वहेतुत्वान्त-वत्त्वं तथा भव्यकर्मसन्तानस्यापि निर्हेतुत्वहेतुत्वमिदमेव ज्ञातं न स्यात्, अन्त एव निर्हेतुकत्वहेतुत्वमेव भवति न त्वादिरित्यत्र विद्वे- पराएण स्वभावनकारणत्वमभ्युपगच्छता भवताऽऽवयव वाच्यम्, न त्वस्ति च क्रियते, अस्माकं तु सत्य स्वभावस्य व्यापकस्य कार-णत्वादेव सर्वत्र निर्वाह इत्याशयेनाह-अथाप्यस्येति । स्वभावकारणवादिनो मम तु भव्यस्यानादिकर्मसन्तानस्यापि सम्पन्न-नादिसाप्यतदपायस्वभावमोक्षशालित्वं तस्य तथाविधस्वभावत्वात् तत्रभव्यकर्मसन्तानस्य तस्यानन्तत्वस्वभावादिनि युज्यत इत्याह-कथं कृत्वेति । भव्यकर्मसन्तानान्तोच्छेदस्वभावत्वान्मोक्षस्येत्वर्थः । इत्यं भावो भव्यकर्मसन्तानविषयकपूर्वोत्तरवृत्त- ३०

तदुपायस्वभावो मोक्ष इति—सम्यग्दर्शनाविरत्नत्रयोपायसम्पन्नभव्यकर्मसन्तानात् तच्छेदस्वभावो मोक्ष इति । एवन्तावद्ब्रह्मससारोच्छ्रितावभ्रव्यसंसारानुच्छिन्तो च हेतुवादे चोदिते स्वभावाध्वेण परिहार उक्तः, एव सर्वचोद्येष्वतिवेदयः, यथा भव्याभ्रव्यससारोच्छ्रित्यनुच्छ्रित्योर्विशेषहेतुर्वाच्य इति चोदिते स्वभावादेवेति व्यवशोक्ता तथा जीवाजीवरूपरूपिसक्रियाक्रियत्वादिविशेषा श्रुत इति १५ चोदिते स्वभावादेव तस्य व्यवस्था समाश्रयणीया ।

स्वभावानभ्युपगमे तु साधनदूषणाभावाद्वादहान ते प्राप्तम्, यथा पक्षहेतुदृष्टान्तादय साधन तद्दोषोद्भावनं दूषणञ्च स्वेन भावेन व्यवस्थितमन्यथा न साधन न दूषणञ्च स्वभावापेतावयवार्थत्वात्, तस्मात् स्वभावा एव प्रभुत्वविभुत्वाभ्या कारण जगत ।

स्वभावानभ्युपगमे त्वित्यादि यावद्वादहान ते इति, यदि स्वभावो नाभ्युपगम्यते तत् १० साधनदूषणाभावस्ततो वावत्याग, यद्यथा पक्षहेतुदृष्टान्तादय स्वेन भावेन सम्पन्ना साधनम्, पक्षः साध्यत्वेनेषितोऽविरुद्धोऽनिराकृत, हेतुः पक्षधर्मः सपक्षे सति विपक्षाद्वावृत्त, दृष्टान्त साध्यानुगतहेतुवर्धन, असति साध्ये हेत्वसत्त्वप्रदर्शनञ्च तद्विपर्यये तदाभास इति साधन स्वेन भावेन भवति, तत्साधनदोषोद्भावन दूषण तदयथोक्तिदूषणाभास इति च स्वेन भावेन व्यवस्थितमभ्युपगम्य साधन दूषण तदाभासञ्च विविदिपुरसि सवृत्त, अन्यथा न साधन न दूषणञ्च स्वभावापेतावयवार्थत्वादिति १५ वादत्यागस्ते प्राप्त, तस्मात् प्रभुत्वविभुत्वाभ्या स्वभावा एव कारण जगत इति । एव तावत्स्वभाववाच्यः ।

अनया च दिशा शब्दब्रह्मत्वत्त्वभेदससर्गरूपविवर्त्तमात्रमिदं जगदित्यादिकारणत्वादा मियन्ते सज्ञाभेदात्, ते पुन सर्वेऽपि परमार्थद्रव्यार्थस्य विधिविधिनयस्य स्वरूपमस्पृशन्त एव प्रवर्त्तन्ते, सक्षेपेणाय हि सर्वोऽपि यत् सामान्यभिन्नस्वरूपोपादानेनैव स्वाभिमतनिराकरणाय भवति भिन्नार्थाभ्युपगमात् ।

२० (अनया चेति) अनया च दिशा शब्दब्रह्मत्वत्त्वभेदससर्गरूपविवर्त्तमात्रमिदं जगदिति, यतः 'अनाविनिधनं ब्रह्म शब्दवत्त्वं यदक्षरम् । विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः' ॥ (वाक्यप०

धराः जीवक्षेवारूपित्व निष्क्रियत्वव्याजीवस्यैव रूपित्व सक्रियत्वं चेत्यादौ भावनीय इत्यतिदिशति—एव तावदिति । स्वभावा मीकारे दोषा तदमनिदधाति—स्वभावेति, स्वेन स्वेन भावेन व्यवस्थिता पक्षहेतुदृष्टातादय साध्यसाधनसमर्था भवन्ति, मान्येति दर्शयति—तद्यथेति । तत्र पक्षादीनां स्वभावा दर्शयति—पक्ष इति, यो हि साध्यत्वेनेषितो न विरुद्धो न निरा २५ कृत्य सोऽन पक्षस्वभाव साध्यत्वप्रकारकेन्द्राभियन्त लोकरप्रमाणविरुद्धत्वं तथेवानिराकृतत्वं तदर्थं हेतोश्च पक्षधर्मत्वं सप्तश्रुतित्व विपक्षत्वाद्वावृत्तत्वं स्वभावा, दृष्टान्तस्य तु साध्यानुगतहेतुप्रदर्शनविपर्ययत्वं साध्याभावानुगतहेत्वभावप्रदर्शनविपर्ययत्वं स्वभावा, सक्षेपस्वभावानामभावे परादय आभागा भवतीति पक्षहेत्वादिवाचन स्वेन भाव्यैव समथ भवति, दूषणमपि तस्मात्तथे दोषोद्भावनत्वभावम्, तद्विपर्यये तु दूषण दूषणाभासरूपमेव, एवविषयपक्षादीनामभ्युपगमे त्वया स्वभाववाद स्वीकृत एव, अन्यथा साधकत्वापक्षाभासादा एव त्वया कृतु न शक्यते, त्वदीयत्वावयववाच्यत्वात् स्वभाववद्विधितार्थप्रतिपादकत्वात् तथा ० च स्वभाव एव सर्वसंभवनवर्त्तत्वात् सारव्यापित्वाच्च सारकारणमिति तावत्तर्था । एवं स्वभावकरणवाद समर्थ एवमेव शब्द प्रक्रम्य जगदिति शब्दमप्रकरोति विज्ञेय इत्यतिदिशति मूलवर—अनया च दिशेति । स्वभाववादोक्तदिशेत्तर्था । सर्वेऽपि कारणत्वात् एवं न विधिविधिनयस्वरूपा इति निराकरोति—ते पुनरिति । अनादीति, यत् सर्वधर्मपरिग्रहपनातीत भेदसधर्म प्रदीक्ष्येण सधर्मि सधर्मिना समाधिष्ठ विधाविधाप्रतिभागरूपं व्यवहाणुपातिभिर्धर्मोषधं सर्वोपस्थासनाभित्तञ्च, अत एवाना-

का० १ श्लो० १) इत्यादिकारणवादा भिद्यन्ते सद्वादिभेदात् । ते पुनः सर्वेऽपि परमार्थद्रव्यार्थस्य विधिविधिनयस्य स्वरूपमस्पृशन्त एव प्रवर्तन्ते, यस्मात् सक्षेपेणाय सर्वोऽपि यन्नः सामान्यभिन्नस्वरूपोपादानेनैव स्वाभिमतनिराकरणाय भवति, तद्यथा-पुरुषवादिनः पुरुषादन्यदवस्तु, अपुरुषत्वाद्ब्रह्मव्यापुत्रयत् तथा नियतेरन्यदनियतित्वात्, वर्तनादन्यदवर्तनात्वात्, स्वभावादन्यदस्वभावत्वाद्ब्रह्मव्यापुत्रयदवस्तुत्विति श्रुतत्वात् पुरुषनियतिकालस्वभाववादिनामात्मात्मवस्तुनो द्रव्यार्थवृत्तस्य तत्पर-⁵मार्थस्य तत्त्वानां सर्वैकत्वमित्यत्रकारणमात्रत्वसर्वगतत्वानां धर्माणां प्रतिपादनार्थमुच्यतानां वादिनां अन्यदवस्तुत्विति स्वतो भिन्नान्यार्थाभ्युपगमेनैव तत्प्रतिपादनं नान्यथेति तत्प्रतिपादनार्थो यन्नः सामान्यभिन्नस्वरूपोपादानमन्तरेण नास्तीति स यन्नः स्वाभिमतपुरुषार्थनिराकरणायैव भवति, भिन्नार्थाभ्युपगमात् ।

कथमिति तद्दर्शयति—

10

पुरुषवादे तावज्ज्ञानमयो न रूपादिमय इति रूपादीनां तन्मयत्वात्तानि च रूपादीनि कार्यात्मानः, तेषां तन्मयत्वे कार्यत्वानेकत्वानित्यत्वासर्वत्वानि पुरुषस्यैव प्राप्तानि । तस्मात् पुरुषस्यैकत्वमित्यत्रकारणत्वसर्वत्वानि निराक्रियन्तेऽवस्थानां पुरुषमयत्वात् । अवस्थावच्च पूर्वादिनियत्यादिष्वपि ।

(पुरुषवाद इति) पुरुषवादे तावत् ज्ञानमयो न रूपादिमय इति रूपादीनां-तत्सुगुप्तावस्था-¹⁵मात्रत्राभिमतानां तन्मयत्वात्-ज्ञानात्मकरूपरूपमयत्वात्, तानि च रूपादीनि कार्यात्मानः कार्यात्मना तन्मयत्वे-चेतनैककारणत्वमत्वे कार्यत्वानेकत्वानित्यत्वासर्वत्वानि पुरुषस्यैव प्राप्तानि तन्मयत्वात् प्रत्येकपरिसमाप्तत्वाच्च तेषां प्रत्यक्षत उपलभ्यत्वाच्च । तस्मात् पुरुषस्यैकत्वमित्यत्रकारणत्वसर्वत्वानि

दिनिधनं तद्भवेति प्रतिज्ञायते यतोऽनवच्छिन्न रूपाभिमतानामपि विकाराणां प्रकृत्यन्वयात्, न्यायकस्य सर्वशब्दरूपतया सर्वशब्दो-
पमाद्यतया च शब्दतत्त्वमभिधीयते तच्चाभिमित्वाद्वाक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेनेति, एकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य भेदात्कारणसत्त्वा
विभक्त्यान्वरूपप्रमादित्वा विवर्तनं, स्वप्रविषयप्रतिभासवत् शब्दार्थोभयरूपमिति भावः, प्रक्रियेति, यत् शब्दाख्यादुपसङ्गतक
माद्ब्रह्मणः सन्निकारप्रत्यक्षमने वर्तमानादव्याकृतात् पूर्वं विकारप्रत्यक्षरूपत्वेनान्यपदेदयाजगदाख्या विप्राया प्रक्रियेत् इति
श्लो०-द्वयं । सवकार्यजननशक्तिमतोऽनादिनिधनब्रह्मणो भेदसर्वज्ञं शक्तिभेदमूलकारोपितनेद्वैतसंग्रहं विवर्तमानक जगदित्यर्थः,
भेदो विभागः, संसर्गं संयोगः । एवे हि कारणवादा परमार्थद्रव्यार्थविधिविधिनयस्वरूपं न स्पृशन्त्येव, केवलं पदार्थप्रपञ्च
सक्षेपेण निरूपयितुमेवं तत्तद्वादिनां प्रयासः, न च वस्तुतः स्वाभिमतनिराकरणायैव भवति, स्वसात्त्वामान्याद्विन्नसात्त्वान्यसाध-
स्योपादानादित्याद्येनाह-सक्षेपेणेति । भावार्थं दर्शयति तद्यथेति पुरुषनियतीति, पुरुषादिवादिनां द्रव्यार्थतयाभि-
मतस्य स्वस्वरूपवादिस्तु न सर्वैकत्वमित्यत्रकारणमात्रत्वसर्वगतत्वप्रतिपादनाय प्रयत्नोऽयदवस्तुत्विति खेतरापतिपेधमुत्तेनैव
ददत्ते, तथा निषेधन्तोऽपि पुरुषादितो भिन्ना अवस्था अभ्युपगच्छन्त्येव, तेनैव स्वाभिमतनिराकृतिर्भवतीति भावः । सामा-
न्येति, सामान्यात्मकस्वामिप्रेतपुरुषादिभिन्नवस्तुस्वरूपस्वीकारव्यतिरेकेणेत्यर्थः । भिन्नार्थेति, पुरुषादित्यतिरिचार्थोभ्युप-
गमादित्यर्थः । क्व स्वाभ्युपगमन्याघात इत्यनाह-पुरुषवादे तावदिति, उपयो हि वस्तुतो ज्ञानमय एव न रूपादिमय,
रूपादयश्च पुरुषस्य चद्रवस्यास्य सुगुप्तावस्थामानम्, अतो रूपादयः पुरुषस्य कार्यात्मानः, तेषाञ्च तदात्मत्व पुरुषस्यैव
जगद्रूपेण परिणतत्वात्, एवञ्च तदात्मत्वे रूपादीनां पृथक् पृथक् प्रत्यक्षतो दद्यानामनेकत्वानित्यत्वसर्वगतत्वेभ्यः
पुरुषोऽपि अनेकात्मित्यस्यैवगतत्वात् स्यात्, एकमित्यादिरूपो न स्यात्, इत्येव सर्वस्य पुरुषात्मकत्वप्रतिपादनयत्नो द्रव्या-
र्थतयाऽभिमतपुरुषवादे सर्वैकत्वादिनिराकरणलक्षणदोषेण दूषित इति भावः । इममेव भावमाविष्करोति पुरुषवादे ताव-
दिति टीकायाम् । अवस्थाभ्युपगमेन यथा पुरुषवादे स्वाभिमतनिराकरणं दोषस्तथा बाल्यादिपूर्वातराथवस्थास्य नियत्वादे 35

निराक्रियन्ते, अवस्थाना कार्यकारणात्मना पुरुषमयत्वात्, उक्तः पुरुषात्मकत्वप्रतिपादनयन्त्रस्य द्रव्या-
र्धवृत्तसर्वकत्वाद्यभिमतनिराकरणदोषोऽवस्थाश्रयणात् । अवस्थावच पूर्वादिनिश्चयादिष्वपीत्यतिदेशेन
नियतिकाष्ठस्वभावेष्वपि स्वाभिमतनिराकरणम्, तेषामपि दर्शयत्यवस्थावचेति, यथा सुप्रसुप्तमजाप्र-
द्विमुख्यवस्थाभेदेन भिन्नायरूपोपादानेनैव स्वाभिमतनिराकृति पुरुषवादेऽभिहितं तथा वात्या-
५ दिपूर्वात्तरावस्थासु तथा नियतवर्त्तनास्वभावादिभेदाभ्युपगमादेव स्वाभिमतनियतादिनिराकरणम् ।

अथ भाववादः

स्वभाववादे तु अतिशयश्चाय, आदावेव भेदोपादानात् सम्भवव्यभिचारवृत्त्यनुमत्या
भाषविशेषणस्वशब्दोपादानात्, यथा नीलमुत्पलमिति, तथैव चार्थस्य निरूपणात्,

(स्वभाववाद इति) स्वभाववादे तुपदो विशेषणे, विशेषोऽस्य स्वमतनिराकरणदोषात्,

- 10 अतिशयश्चायम्, किं कारणं ? आदावेव भेदोपादानात्, इतरे सृष्टिप्रदर्शनद्वारेण दूर गत्वा पञ्चद्वे-
वमुपादत्ते स्वभाववादी पुनरुत्थान एव भेदमुपादत्त इत्ययमतिज्ञयः । कुतो भेदोपादानमिति चेत् ?
सम्भवव्यभिचारवृत्त्यनुमत्या भावविशेषणस्वशब्दोपादानात्, सोऽपि सम्भवे व्यभिचारे च विशेष-
णम्, यथा नीलमुत्पलमिति, नीलत्व चोत्पले सम्भवति व्यभिचरति च कदाचिदुक्तमपि तद्वृत्त्यनुमते
भ्रमरादिषु च नीलत्वमतो विशेषण भवतीति नीलञ्च तदुत्पलञ्च तदिति, एव भेदवृत्त्यनुमत्या विना
15 विशेषणोपादानाभावात्, तद्येहापि भावशब्दाव्यवसायस्य स्वशब्दाभिधेयविशेषणार्थं स्वशब्दोपादान
भेदाभारसम्भवव्यभिचारवृत्त्यनुमत्यैव सहितं यथासम्भवासुमत्या विना न विशेषणं तथा नास्तरेण
व्यभिचारमपि विशेषणं भवति तत्र व्यभिचारो विरुद्धते द्वव्यवसायव्यवसायव्यभिचारप्रसायार्थः । तथैव

भेदाभ्युपगमात्त्रापि स्वाभिमतनिराकरणं दोष स्व भाव्य इत्यतिदिशति-अवस्थावचेति । तद्भावमाह-यचेति । स्वभा
ववदितु भूत एव भेदगर्भ इत्याद्याद्युमाह-स्वभाववादे त्विति, स्वमतनिराकरणदोषादस्य विशेषणं च्युत्पि तुवच्य
20 उपात्त इत्याह-तुशब्द इति तमेव विशेषमादशयति-अतिशयश्चायमिति, आदावेवेति, कारणावस्थाभवेत्यर्थः ।
पुष्पादयस्तु न कारणावस्थाया निमित्तरूपा, अपि तु कारणावस्थायामेवेत्याह-इतर इति कथं स्वभाववादा प्रथममेव भेदं
शब्दादीतराह-सम्भवेति स्वभाव इत्यत्र हि भावशब्दस्य स्वशब्दो विशेषणम्, तत्र विशेषणं सम्भवे व्यभिचारे च साधकं
भवेत् यद्योत्पले नीलत्व सम्भवतीति तेन तद्विमिश्रिते, तथा नीलञ्च उत्पलेऽयं भ्रमरादौ च दृष्टमिति भ्रमरादिष्व्याहृतये
उत्पलवृत्त्युत्पत्तौ नीलत्वमिति नीलपदं सम्भव व्यभिचारवाद्युमाह विशेषितम् । तथा विशेषणविशेष्ययोर्भेदे विशेषण
25 व्यावृत्तमेव न भवदिति तदुपादान-यर्थमेवेति भेदोऽपि तयोर्भ्युपेय इति विशेषणे स्वीकृते भेदवृत्तिरप्यनुमतैव भवेत् ।
तथा च भागं स्वत्वेन विशेषयता भवता सम्भवव्यभिचारवृत्त्यनुमति भेदवृत्त्यनुमतिश्चातीकृतव, तदतीकारश्च द्व्यवसायवा
दिस्य तद्भावव्यवसायवदिति भावः । भावार्थमाह-सोऽपीति, स्वशब्दोऽपीत्यत्र, सम्भवे व्यभिचारे च स्वाद्विशे
षणमयवदिति न्यायमिति । इत्यात्त चत्यति-यथेति । नीलत्वस्य व्यभिचारे दर्शयति-तद्वृत्त्यनुमिति, नीलत्वं दृष्टमित्यर्थः ।
७१ गजानदशमिणीकार आशयक इत्याह दृष्टमिति, यदि नीलमुत्पलस्याभिभाषे स्वातन्त्र्यन्तरापादानं निरर्थकं स्यात्, न
30 एतन्न, भाववृत्तितन्त्रप्रमदिरिषाभारणवार, उत्पलत्वस्य च त्रैवनीलादिशापरण्यत्वात् एतेभेदवृत्तित्वम् । दाशात्तरमाचष्टे-
तद्येहापीति, यथा न इत्यत्र नो भावः स्वकीया योरेत्यर्थ, भावे आत्मीयत्वस्य सम्भव इति तेन विज्ञेयता भावः, परभावव्या
पणनाह भागं विज्ञेयतय तथा स्वत्वस्य भावस्य च भेदवृत्तिरप्याधर्मात् तदेतद्व्यवसायवदनिपरीतमिति भावः । न केव
मेव एतेन भावेन च भेदापादनं क्रियत भवतापि भूत्यादिकव्यवसायवत्त्वेन भावस्य भवेन निरूपणादिराह-तथैव चार्थ-

चार्यस्य निरूपणादिति, न केवल स्वशब्दोपादानमात्रादेव भेदोऽङ्गीकृतः किं तर्हि? अर्थोऽपि भूम्याविकण्टकादित्वेन तथा निरूप्यते उत्तरेण प्रत्येन भेदप्राधान्येनेव भावितेनार्थोऽपि भिन्नो विशेषणत्वेन नोपादातु योग्यः ।

तद्यथा—

यदर्थं भवतीति भूयतेऽनेनेति वा भाव इत्यावयोर्भावशब्दार्थव्युत्पत्तौ तुल्यता, स्वशब्दार्थो विशेषणत्वेन प्रतीयमानश्चिन्त्यः, सोऽस्वव्यावर्त्तनार्थः, तदर्थत्वाच्चेतरेतराभावमात्रविषयः, स्वपराभावादितरेतराभावार्थाभावस्ततश्चास्वाभवने वर्त्तते, न तु भावस्वरूपप्रतिपादनमिति भावार्थासप्यर्थात् किञ्चिदनेन ।

यदयं भवतीत्यादि, तत्र स्वशब्दभावाशब्दयोरर्थव्युत्पत्तौ भावशब्दार्थव्युत्पत्तिस्त्वावद्भाववादिनः स्वभाववादिनश्चावयोः शब्दार्थव्युत्पत्तौ भावशब्दस्य भवतीति भावो भूयतेऽनेनेति वा भाव इति तुल्यता, तस्याश्च तुल्यताया न कश्चिद्विसवादः । स्वशब्दार्थो वा विशेषणत्वेन प्रवर्त्तमानश्चिन्त्य, सोऽस्वव्यावर्त्तनार्थः—न स्वो भावः अस्यो भावो न भवतीत्यस्वव्यावर्त्तन तस्यार्थः । स्वशब्दश्च भावस्वैवात्मपर्यायस्य वाचकः, तस्माद्विशेषणत्वादस्वव्यावर्त्तनार्थं सम्पद्यते, तदर्थत्वाच्चेतरेतराभावमात्रविषयः—स्व, परो न भवति परोऽपि स्वो न भवतीति, स्वपराभावादितरेतराभावार्थाभावः भावाभाव इति यावत्, ततश्चार्थाभावार्थत्वादस्वाभवने वर्त्तते, अस्यो न भवतीत्येवोऽस्य मुख्योऽर्थो जायते न तु भावस्वरूपप्रतिपादनमिति भावार्थासप्यर्थात् किञ्चिदनेन ।

स्यान्मत भावमपि मूल इति षट्चायुक्तम्—

तस्मान्न तत्रोपक्षीणशक्तित्वात् स्वभवनस्य प्रयोजकः, अर्थो वा स्वशब्द न प्रयोजयति, शब्दवृत्तिविरोधात् । एतदपि वा स्वशब्दस्य नैवास्ति, अस्वस्याभूतत्वाद्द्वन्ध्यापुत्रवत्, न चाभूतो व्यावर्त्तनाय, अथ सोऽस्वस्तथा, ततः स भाव एव तस्य भावशब्दवाच्यार्थवत् किं व्यावृत्त्याऽनविकया ? ।

येति । भेदपक्षेऽपि विशेषणं व्यथमित्याह—भेदप्राधान्येनैवेति, यद्यथा भिन्नरूपतया यदा भावितान्त्वाहं स्वत एव व्यभिचाराद्यसम्भवात् किमर्थं भावो विशेषणीय इति तथापि स्वशब्दोपादानं निरर्थकमिति भावः । भाववाची स्वभाववादिन प्रत्याह—यदयमिति, आवयोर्भावशब्दाद्य तमयेऽपि भावविशेषणत्वेनोपादीयमाने स्वशब्दार्थे तु विवाद इति भावः । चिन्तयतामेव प्रकटयति—स्व इति, स्वशब्द इतरव्यावर्त्तनफलं स्यात्, प्रायो विशेषणानां स्वतरव्यावर्त्तनरत्ननियमादिति भावः । अस्वव्यावर्त्तनार्थत्वादेव स्वशब्द इतरेतराभावमात्रविषय इत्याह—तदर्थत्वाच्चेति । ऋगमन्त्रव्यावर्त्तनं स्वशब्दाद्य इत्याह—स्वशब्दश्चेति, स्व परो न भवति परोऽपि वा स्वो न भवतीतीतरेतराभाव एवास्वार्थ इत्यर्थः । मात्रपद भाववाचकत्वस्य नैति सूचयति । भवतु स्वशब्द इतरेतराभावमात्रविषय ततश्च को दोष इत्याह—स्व, पर इति । स्व परो न भवति, अत्र परभेदः खसिन्, पर शो न भवतीत्यत्र परमिन् स्वनेदथ प्रतीयते, परन्तु स्वस्य भावमानत्वात् स्वभावानेन ततरेतराभावत्वोपगोऽप्य विद्यते, यदा स्व परो न भवतीत्यनेन परभाव पर शो न भवतीत्यनेन च स्वभाव प्रतिपादित इति स्वपरा भाव विदः, भावस्वभाव आभावात्, अत एवोक्तं—भावाभाव इति यावदिति । तथा च किमित्याह—ततश्चेति, एवञ्च स्वशब्दस्यास्वाभवनेऽपि सुप्तोऽर्थः । भावोऽपि, तस्मात् स्वशब्दो न भावमाद्यतीति किं स्वशब्देन भावविशेषणेन प्रयोजामिति भावः । अथ स्वशब्दो भावमप्याचष्ट इत्याद्यदायमाह—तस्मादिति, अन्वयभवन एव वर्तनात्तत्रैव च तस्य वाच-

(तस्मादिति) तस्मान् तत्रोपक्षीणशक्तित्वात् स्वभवनस्य प्रयोजकः, अतिभार एव हि शब्दस्य यदेकं स्वशब्दं परभवनव्यावृत्तिस्वभवनप्रतिपादनञ्च युगपत् सङ्गदुश्चरितं कुर्यात्, अतो न प्रयो-
जकः—न वाचक इत्यर्थः । अर्थो वा स्वत्राचक स्वशब्दं न प्रयोजयति शब्दवृत्तिविरोधात्, तस्माद्-
स्वभवनव्यावर्तनमेवार्थः । एतदपि वा—अस्वभवनव्यावर्तनं स्वशब्दस्य नैवास्ति, किन्त्वर्थान्नोत्प्रे-
५ मेलैवद्विचारिवम् । किमर्थं नास्तीति चेत् ? उच्यते—अस्वस्याभूतत्वात्, भावस्यैव भूतत्वादित्यर्थः,
स्वशब्दार्थाभासान्न स्वशब्दं प्रयोजयति, वन्ध्यापुत्रवत्, तद्भाषाद्भाषशब्दव्यतिरिक्तार्थविषयाभिमतः
स्वशब्दोऽपि नास्तीत्यत आह—न चामूत्रो व्यावर्तनाय, प्रभवतीति वाक्यशेषे, अभूतत्वाद्बन्ध्या-
सुतवत् । अथ सोऽर्थोऽस्य तथा—भूत एव, ततः स भाव एव, भावादेव तस्य—स्वशब्दवाच्यार्थस्य
भावशब्दवाच्यार्थवत् किं व्यावृत्त्याऽनर्थिकयेति स्वशब्दस्य व्यावर्त्त्याभावाद्भाषावृत्तिरनर्थिका, व्याव-
१० र्त्त्याभावाच्च तस्य भावत्वादित्युक्तम् ।

स्यान्मत तस्माभावाद्भाववर्त्यता विशेषणार्थवत्ता चेत्येतच्चायुक्तम्, तस्य भावत्वप्रस-
ङ्गात्, न ह्यसत् प्रसङ्गोऽस्ति, अप्रसक्तस्य व्यावर्त्यता वाऽस्ति, अत्राक्षणवचनेन ब्राह्मण-
त्ववत्, तस्माद्यदपि व्यावर्त्यते तदपि भवेदेव, व्यावर्त्यत्वाद्ब्राह्मणवत् । वैधर्म्येण असत्,
जसतोऽप्रसक्तत्वादप्रसक्तस्य चाव्यावर्त्यत्वात्, खपुष्पवत्, किञ्चित्त्वाद्स्तुत्वादर्थत्वादेः,
१५ स्ववत् ।

(स्यान्मतमिति) स्यान्मत तस्य व्यावर्त्यस्याभावाद्भाववर्त्यता विशेषणार्थवत्ता चेत्येतच्चायु-
क्तम्, तस्य भावत्वप्रसङ्गात्, न ह्यसत् प्रसङ्गोऽस्ति, अप्रसक्तस्य व्यावर्त्यता वाऽस्ति, अत्राक्षणवचनेन
ब्राह्मणत्ववत्, न ह्यत्राक्षणवचनेन ब्राह्मणोऽप्रसक्तो व्यावर्त्यते, यद्योक्तम् 'ननिबयुक्तमन्यसदृशाधि-

कवशेषे परिपूर्णतया न स्वभवनस्यापि वाचकत्वमिति भावः । न वाऽर्थं स्ववाचकत्वेन स्वशब्दं प्रयोजयतीत्यासङ्गते अर्थो
२० वेति । न तावदर्थस्य तयाविधा सृष्टिरस्ति, वाच्यदर्शनात्, सत्वेऽपि शब्दस्य तयाविधिश्चयभावे अर्थबन्धेन वाचकत्वस्य
शब्दार्थविरोधित्वात्, अत्राक्षरस्यापि वाचकत्वेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । उप-क्षीणशक्तिरत्र वग्यति—अतिभार इति, सङ्गदु-
श्चितस्य शब्दस्य सङ्गदेकार्थोपस्थापकत्वेन स्वभवनव्यावृत्तिस्वभवनव्यतिरिक्तोपस्थापकत्वमत्राभारभूतं न सम्भवतीति भावः ।
सम्भवनपारितोषपरमं स्वशब्दस्याभ्युपगम्य दोषमुद्यमं सोऽप्यर्थोऽस्य न सम्भवतीत्याचष्टे—एतदपि वेति । अस्वस्येति,
समिप्रस्य भावनिवृत्तित्यर्थः, अभूतत्वात्—भवनरूपत्वानुपपत्तेः, भावस्यैव भवनरूपत्वात्, अतोऽस्यस्यैवाप्रसिद्धे कथमत्र
२५ प्यावृत्ति स्यात्, अतो स्वशब्दार्थतयाऽभिमतस्यैवाभावेन तस्य वाचक स्वशब्दः ? को वा अर्थः स्वशब्दं प्रयोजयतीति
भावः । अर्थस्यैवाभावेन भावव्यतिरिक्तार्थवाचकत्वनाभिमत स्वशब्दोऽपि नास्तिबलाह—तद्भाषादिति । अविद्यमान
शब्दो न च भाववर्तनाय प्रभवति अभूत्त्वाद्बन्ध्यासुतवदित्यर्थः । ननु सोऽर्थोऽस्यशब्दो भवनपरमं, तस्मात्प्रतिशक्तः स्वश-
ब्दोऽस्तेऽन्युच्यते तर्हि अस्वस्य भावत्वादेव तस्मात्प्रतिवाचक स्वशब्दोऽप्यर्थं व्यावर्त्त्याभावात्, भावब्रह्मणसास्य भाववि-
शेषेन स्वशब्देन व्यावर्त्त्यापिदुमशक्यत्वात्, न हि यत् यदिशेषं तपदिद्वयमिधातुवीथे इत्याचयेनाह—अथ सोऽर्थ-
३० इति । ननु न्यस्यभावाद्भाषावर्तनाय स्वशब्दोपादानमत एव तस्य व्यावर्त्यता स्वशब्दस्य विशेषणस्य चार्थवत्तेत्यासङ्गते-
स्यान्मतमिति, तस्य—असत्भूतस्याभावस्य । यद्यभावस्य व्यावर्त्यत्वमुच्यते तर्हि तस्य भावत्व स्वीकार्यं भवेत् प्रसक्तस्यैव
स्ववर्त्यत्वमिति न ह्यसत् प्रसङ्गोऽस्ति येन तस्मात्तनाद्विशेषण सार्थकं भवदित्युच्यते—तस्य भावत्वप्रसङ्गादिति ।
इदंशब्दस्यास्तीति—अत्राक्षरमेति, यत्र भावत्वाद्भवति—यथोक्तमिति—महाभाष्ये ३।१।१२ च्छे उच्यते इत्यर्थः, तथा
दि न्यस्यशब्दमन्वदृष्टान्तिरुच्यते तथा व्यर्थमिति, ननुक्तमित्युक्तं वा यद्विधिविद्विह इत्येते ततोऽन्यस्यस्येति कार्यं

करणे तथा ह्यर्थगतिः' (महाभाष्ये ३-१-१२) इति । भावशब्दार्थव्यापृत्त्यर्थं कर्त्रर्थोपादानात्, यद्य भवतीति, भावशब्दस्य स्वशब्दविशिष्टस्य स्वरूपोक्तस्वशब्दोऽप्यनर्थकः । तस्माद्यदपि व्यावर्त्यते तदपि च भवेदेव, व्यावर्त्यत्वाद्भाषणवत्, वैधर्म्येण असत्, वस्तुतः? असतोऽप्रसक्तत्वाद्प्रसक्तस्य चाव्यावर्त्यत्वात्, उपुष्पवत् । व्यावर्त्यस्य सत्त्वेऽनुमानान्तरमप्याह—किञ्चित्त्वाद्वस्तुत्वादर्धत्वादादिप्र हणात् प्रमेयज्ञेयसत्त्वादिभ्योऽपि, दृष्टान्तं स्ववदिति, यथा स्व व्यावर्त्याद्विभक्तत्वात् किञ्चिद्वस्त्वर्थ १ प्रमेय ज्ञेय सञ्च तथा व्यावर्त्यमपि सत् ज्ञेय प्रमेयमर्था वस्तु किञ्चिद्वा प्रसक्तत्वादेव, तस्मात्तद्भवेदेव ।

किञ्चान्यत्—

अयञ्च स्वभावः किं व्यापी प्रतिवस्तु परिसमाप्तो वा? तत्र व्यापित्वे त्यक्तस्वपरविशेष-
पणः स्यादेकरूपत्वात्, प्रतिवस्तुत्वे किं तेन कल्पितेनाभिन्नफलेन लोकवादात्? ।

अयञ्च स्वभाव इत्यादि, अयञ्च त्वदिष्टः स्वशब्दविशिष्टो भावः किं व्यापी प्रतिवस्तु 10
परिसमाप्तो वा? यदि व्यापी सर्वगत एव, तस्मिन् व्यापित्वे त्यक्तस्वपरविशेषपणः स्यात्, एक-
रूपत्वात्, तस्य पररूपाभावात् स्वशब्दोपादान परशब्दोपादानञ्च निरर्थकमेव । अथ वस्तुनि वस्तुनि
परिसमाप्ते. प्रतिवस्तु, तत्र प्रतिवस्तुत्वे किं तेन कल्पितेनाभिन्नफलेन लोकवादात्, लोकवादो हि
घटस्य घट एव स्वभावो नान्यः, पटस्य पट एवेति श्रूयते, घटादिपृथग्भूतो न कश्चिदेक इति स यदि
तथा प्रतिवस्तु कल्प्यते न किञ्चित्तेन लोकवादाभिन्नफलेनार्थः कल्पितेन, तस्मान्नैक कश्चित्स्वभावो 15
यथा पूर्ण स्वभाववानुपवर्णितः सिद्धवति, किं तर्हि? लौकिक एव सिद्धवति ।

किञ्चान्यत्—

स्वभावाभाव एव च प्रसक्तः, तद्यथा—प्रत्येकमात्रवृत्तिघटाद्येव घटादीनि इतरेतराभा-
वात्, परस्परमस्वभवनपरिग्रहात् कुतः क चासौ स्वभावः ?

विज्ञाप्ये, तथा अर्थो गम्यते, अत्राङ्गणमानयेत्युक्ते द्वाङ्गणसदृश एवानीयते, नाथो लोष्टमानीय इती भवति, तथा प्रहृतेऽपि 20
स्वशब्दो भावसदृशस्यैव व्यावर्तक स्यात्, नान्यथा, न चास्ति कश्चिद्भावसदृशो यो व्यावर्त्यतेति भाव । ननु भवनलक्षणस्य
भावस्वात्मपर्यायरूपस्य व्यावर्त्यत्वमिति चेत्तनाह—भावशब्दार्थेति । तस्य भवतीति भाव इति कर्त्रर्थविशिष्टभावशब्देनैव
व्यावर्तनादित्यर्थः । तथा चास्वभवनव्यावर्तनं स्वशब्दस्य नैवास्तीति सर्वे भावा स्वेन भावेन भवन्तीति स्वभावशब्दा-
धव्यावर्तने भावशब्दविशेषणत्वेनोक्तोऽपि स्वशब्दोऽनर्थक इत्याह—भावशब्दस्येति, स्वशब्दविशिष्टस्य भावशब्दस्य
स्वभाव इत्येव रूपस्य योऽय स्वस्यः अर्थव्यावर्तनं तत्रोक्तो य स्वशब्द स्वेन भावेन भवतीत्येव स्ये स्वशब्द सोऽप्यनर्थक 25
इत्यर्थं प्रतिभाति, एवञ्च स्वशब्देन यद्भाष्यते तदपि भवेदेव व्यावर्त्यत्वादेव, अत्राङ्गणवत्, असत् च व्यावर्त्यम्, असत्
प्रसक्त्यभावेन व्यावर्त्यत्वासम्भवात् उपुष्पवदित्याह—तस्माद्यदपीति । व्यावर्त्यं सदेव भवतीति व्यावर्त्यत्वहेतुना
साधितमपि पुनर्हेतुन्तरे साधयति—किञ्चित्त्वादिति, स्ववदिति, व्यावर्तनीयवदित्यर्थं तच्च यथा व्यावर्त्यात् पृथग्भूत
किञ्चित् वस्तु अर्थं प्रमेय ज्ञेय भक्त् सद्भवति तथा व्यावर्त्यमपीति भाव, अत्रान्तरेण स्वभाववाद निराचष्टे—अयञ्चेति,
स्वभावोऽय यदि वस्तुमानव्यापी तर्हि तस्यैकरूपत्वेन विशेषणविशिष्टत्वमयुक्तम्, निरर्थकविशेषणत्वात्, एवञ्च तत्र स्वशब्द- 30
स्यात्स वा विशेषणत्वेनोपादान व्यर्थमव्यावर्तकत्वादित्याह यदि व्यापीति । एतद्व्यपरीकाराय तस्य प्रतिवस्तु परिच-
माप्तता यदीष्यते तर्हि लोकवादाभिन्नफलत्वमेवेति पृथक् तस्य कल्पनावैयर्थ्यमित्याह—अथ वस्तु नीति । लोक हि घटस्य पट
एव स्वभाव पटस्य पट एव स्वभावो नान्य कश्चिद्वदपदादिभ्यतिरिक्तो दृश्यत इत्याह—लोकवादादो दीति । अत एव पूर्ण
स्वभाववाविप्रोक्तविद्या न कश्चिदपूर्व स्वभाव सिद्धवति, अपि तु लोकव्यवहारविषय एव सिद्धोदित्याह—तस्मान्नैक इति ।

(स्वभावाभाव इति) स्वभावाभाव एव च प्रसक्त, तद्यथा—प्रलेकमात्रश्रुति च घटाद्येव घटादीनि, घट एव घट, पट एव पट, पटे घटो नास्ति, न घटे पट इतीतरेतराभावात् परस्परम-
स्वभवनपरिमहृत्तो भवति, तत्र परस्परमस्वभवनपरिमहृत्त क् वासौ स्वभावात् स्यात् ?
यद्युपपत्तिद्वारेणार्थं तत्र द्रव्युपपत्तिमुखमस्य—

भावविपर्यकार्थं स्वत्वे स्वत्वादनन्यो भाव इति चेत्सत्यम्, न किञ्चिदन्यत् स्व नामेति
किमत्र भेदेन क्रियते घटादिना पटादिभावविशिष्टेन ? द्रव्यार्थस्वरूपस्याभिन्नत्वात् ।

(भावेति) य एव भाव स एव स्व इत्यनयोरनर्थातरत्वमेवेति, सत्यम्, न किञ्चिदन्यत्
स्व नामेति, इतिशब्दो हेतुर्थे, तत्र किमत्र भेदेन क्रियते घटादिना पटादिभावविशिष्टेन ? द्रव्यार्थ-
स्वरूपस्याभिन्नत्वात्, भेदेन यद्युच्यते घट इति पटादिना भावव्यावर्तनार्थभेदेन घटस्य भावो न
10 पटस्येति स्वो भावो न परभाव इति च पुरुषादिवादवद्देवान्तरकल्पनेन द्रव्यार्थस्वरूपविरोधिना भेदा-
धारेणेति ।

सोऽपि यदि भाव भवतीति भावस्वरूपादभिन्न एव, अथ न भवति भेदो भाव, तद-
स्तित्वमेव नाभ्युपेयोऽभयनात् स्वरविषाणवत् ।

सोऽपि यदीति, सोऽपि च घटादिभेदो भावो वा अथाभावो वा ? यदि भावः, भवतीति
15 भाव एव, भावस्वरूपादभिन्न एव, अतः कौऽथ भेदो नाम घटादिर्भावव्यतिरिक्त इति स्वयमेवोक्तो
भेदाभावः । अथ न भवति भेदः, भावो न भवति नानुभवति भवन न वाभाव एवाभ्युपगम्यते
तदस्तिरमेव नाभ्युपेय, अभयनात् स्वरविषाणवत् ।

इतर आह—

ननु घटस्य भाव इति व्यतिरेकपृथ्वा व्यपदिश्यमानत्वात् पटादिव्यतिरेकेण घट एव
20 भवनस्य कर्त्तृति, न, भवनस्यैव तथातथाभवनात्, स एव हि भावो घटपटादिर्भवति, हस्ता-
दिभवनकारणयो पुरुषभवनकारणवत्, न हि हस्तादी भवति कुत्रति वा देवदत्तो न भवति
न करोति वा, अतो भावत्वेऽभावे वा नास्त्येव भेदो घटादिरिति ।

दोषात्तन्माह—स्वभावाभाव इति । सर्वं हि वस्तु प्रत्यक्षमिदमेव पर्याप्त नायनात्मानं स्वभाववति घटो हि घट एव, न पटो
भवति पटेऽपि पट एव, न पटो भवति सजातीयविनातीय यादृत्तस्वरूपत्वात्, न हि स्वनन्यरूपेण भवति तत्र सर्वं
25 स्वनन्यरूपमित्तं इतो हेतो घटादौ घटादि स्वस्य भावो भवति नस्ति स्वभाव इति भाव, उपपत्तिद्वारेणभावविधि-
वाच्यमेव, अत उपपत्तिद्वारेणभावविधि-वाच्यमेव हेतुर्भावो भवति तदा य एव भाव स एव स्व, य एव स्व स एव भाव इति तयो
परस्परभेदद्वाव एव स्यात् किं स्वपदेनैवावकाशः । नास्ति भावव्यतिरिक्त समत पटादिभावविशिष्टो न घटादिभेदो
अत उभयोर्कार्यतया भेदात् अतो न भेदो किञ्चित् प्रयोजनम् अत एवास्य घटस्य भावो न पटस्य अयमात्मीयो भावो
30 न परस्परभेदोऽपि द्रव्यार्थस्वरूपविरोधिनी भेदकरणा नोपि विलुत्तरयति न किञ्चिद्व्यतिरिक्ति । भेदोऽपि विचार्यमाणो
य यद्युपगम्यतेऽपि तद्वत्—सोऽप्यति । निरकारमारवयति—सोऽपि च घटादिभेद इति, किं घटादिभेदो भेदो
भावो वा स्वरभावो वा तत्र यदि च भाववत्किं नवनधर्मत्वान् न भावव्यपत्तिद्वय इति घटादिभेदो भेदो न भावविधे इति
यथाकारवैव भेदाभावो कश्चित् यद्यतो भेदो न भवनधर्मो न तद्वत्तो भाव नवनस्त्वानुभवनात् नास्तिस्वभाव एव
यथाकारवैव चरविषाणव्यतिरिक्तत्वात् वाद्यभाववतिरिति भाव । ननु घटस्य भाव इति, पटस्य भाव इत्यन अर्थे

(नन्विति) ननु घटस्य भाव इति व्यतिरेकपक्ष्या व्यपदिश्यमानत्वात् पटादिव्यतिरेकेण घट एवेति—न तु स्वतोऽपृथग्भूतेन भवनेन, ततः पटादिभेदेन भवनस्य कर्ता घट एवेति, अत्रोच्यते, न, भावस्यैव तथा तथा भवनात्—न तूभो घटस्य भवन न पटस्येति भेदव्यपदेशो नास्तीति, स पुनरुपचरितो घटादिभिरभिन्नस्त्वंकस्य भावस्यैव तथा तथा तेन तेन प्रकारेण घटपटादिना भवनात्, अन्यथा पटादयो न भवन्त्येव भवनव्यतिरिक्तत्वादित्युक्तम्, स एव हि भावो घटपटादिर्भवति हस्ता-^५ दिभवनकरणयो पुरुषभवनकरणवत्, घटादीना भावाव्यतिरेकात् पुरुषाव्यतिरिक्तहस्तादिभवनवदिति । तदर्थयति—न हि हस्तादौ भवति कुर्वति वा देवदत्तो न भवति करोति वा, हस्तादौ भवनकरणयोः कर्तृत्वे प्रतिपद्यमाने तत्समुदायस्वावश्यं तदप्रतिपत्तेः, समुदायसमुदायिनोश्चानन्यत्वात् । उपसहरति—अतो भावत्वेऽभावत्वे वा नास्त्येव भेदो घटादेरिति, भवने प्रस्तुते करोतिग्रहणं किमर्थम् ? सर्वधातूना भवत्यर्थत्वरप्रदर्शनार्थम्, तव आह—यतो भुवोऽर्थमभिदधति सर्वधातव इति । एतस्मा-^{१०} द्वावात्र पटादिभिन्न इति ।

तच्च प्रत्यस्तमितनिरवशेषविशेषणं भवन सर्ववस्तूनां मूलं स्फटिकवत् सर्वविम्बप्रतिविम्बसामान्यम् ।

(तद्येति) तच्च प्रत्यस्तमितनिरवशेषविशेषणं भवन—निमग्नानि विलीनानि प्रत्यस्तमितानि यत्रैव भावे निरवशेषाणि विशेषणानि स्व इति पर इति वा घटः पट इत्यादि वा सर्ववस्तुभेदास्तदेव^{१५} भवनम्, सर्ववस्तूना स्फटिकवत् सर्वविम्बप्रतिविम्बसामान्य—मुद्राप्रतिसुद्रान्यायेन मिथमानानामात्मरूपाणां स्फटिकवदनेकधा दृश्यमानानां विम्बभूतानां प्रतिविम्बभूतानाञ्च सामान्यगभिन्नं पीजमित्यादि तत्स्वरूपवर्णनान्येव प्रकाराणि निर्विशेषणस्याद्यशपरिकल्पनयेति ।

तत्कथं भाव्यत इति चेदुच्यते—

तदेव हि भवनं व्रीह्याद्यङ्कुरादि वा तदेव च मृदादि साध्य साधनस्यैकं भवनमेव^{२०} व्रीहिव्रीजं तथा अहेयं सदा तदवस्थमेव भवनात्, पुरुषस्य हस्त्यादियावद्भवनवत्, पुरुष

सम्बन्धार्था, सम्बन्ध-प-उ सम्बन्धिनोर्भेदे सत्येवापेक्ष्यते न हि स्वस्य स्वमिा सम्बन्धोऽपेक्ष्यते ततश्च घटस्यैव भवाप्रतीतिः तदा पट एव कर्ता पट एव भवति ननु पटाद्यभेदेन घट कर्ता, पटादिसम्बन्धित्वेन भवनस्याप्रतीतिः घटपटादेः भावस्य च भेदोऽप्यर्थः । न तु स्वत इति, न तु स्वतोऽपृथग्भूतेन भवनेन घटपटादिर्भवतीत्यर्थः । अथ पटस्यैव भवनेन पटस्येवैव भवति भेदव्यपदेशो न निराक्रियतेऽस्माभिः अपि तु स उपचरित, भवनस्यैव घटपटादिरूपेण भवनात्, घटभवनयोर्भेदो^{२५} हि पटो न भवतीति नार एव न स्यात्, उपपन्नदित्याह—भवनस्यैवेति । दृष्टान्तमाच्यते—हस्तादिभवेति, हस्तादेर्भवेन करणे च पुरुषादेर्भवा भवने करणवत् तद्वदित्यर्थः, समुदायसमुदायिनोश्चानन्यत्वेति भावः । दृष्टान्तं स्पष्टीकरोति न हीति । तद्येति, निरवशेषाणि-विशेषणानि विशेषणानि—पटपटादिरूपानि प्रत्यस्तमितानि—अन्तर्गतानि वसिा भावे तथापिभो भाव चरेस्य मूढभूत कारणमित्यर्थः । स्फटिकवदिति, विम्बप्रतिविम्बभवेनानेक्या इत्युपमात्तौ भारतानां तथा स्पष्टीकृत्या सामान्यं तथा भावोऽपि सर्वथा सामान्यमिति नार । अत्र मूढ सम्पत् नोपलभ्यते परिश्रमस्य^{३०} निर्विशेषणस्येति, पटस्य भवनं पटस्य भवनं मठस्य त्वनमित्यादौ विशेषणपरिचयिनं भवनमेव प्रथमं तत्त्वमभ्युपेयं ततो घटपटादिप्रकरणं निरूपणमित्यर्थो भाति । तदेव हीत्यादि, यथाऽऽत्मानोऽऽत्मानमात्मनैव परिणमयति तथा भवनमपि मीदिचदादित् उपगमिन्नकृत्यकरणशपनसाध्यं भवति, व्रीह्यादितानादिकृत्येषु भवनस्य कदाप्यप्रच्युतीति भावः ।

एव हि हस्त्यादिर्मृदादिश्च भवति तथा भवनमेव पृथिव्यम्बुमृदादिर्भवति, एकत्रैवोपयुक्तार्थत्वात् । घटादेर्भवनस्य भेदेऽसत्त्वमेव भावाद्भिन्नत्वात् खरविषाणवत् ।

तदेव हि भवनं व्रीह्यादीत्यादि यावत्साधनत्रैकं भवनमेव व्रीहिवीजम्, आदिप्रहणादभ्युक्षेत्रकालादि, अङ्कुरादि वा, तदेव च मृदादि-मृलोष्ठवज्राश्मसिस्तादि च, भवनमेवेति वर्तते साध्यसाधनञ्च भवति, पुरुषवादिव्याख्यातन्यायेन स्वयमेव विश्वमादि वर्तते, यथा तदभिन्नकर्तृकरणादि-व्रीह्यादिविग्रहणान्त्येऽपि तदवस्थमेवाप्रच्युतमात्मस्वरूपान्द्रवनात् सदा-सर्वकालम् । को दृष्टान्तः ? पुरुषस्य हस्त्यादि यावद्भवन्नयन् । यथा घटादेरभिन्नतया पुरुषो हस्त्यश्वपवतसरित्समुद्रादिप्रपञ्चानभिनयति स्वतः सृजत्युपसहरति च तथा तथा भवनात्, चेतनहस्त्यादयो न तत्र केचिद्भेदेन भवन्ति हस्त्यादिप्रपञ्चेन तु पुरुष एव हस्त्यादिर्मृदादिश्च भवति, आदिप्रहणाच्चित्रलेप्यकाष्ठपुस्त्यादिर्भवति तथा भवनमेव पृथिव्यम्बुमृदादिर्भवति न भेदः कश्चिद्भवनादेर्घटादेः । किं कारणं ? एकत्रैवोपयुक्तार्थत्वात् । घटादिरभवनस्तस्य-भवनाद् भेदेऽसत्त्वमेव, भावाद्भिन्नत्वात्, खरविषाणवत् ।

भावाद्भिन्नोऽपि घटो भवत्येव चेत्तस्य भवने वन्ध्यापुत्रोऽपि भवेदघटत्वात् ।

(भावादिति) भावाद्भिन्नोऽपि घटो भवत्येव चेत् ? तस्य भवने वन्ध्यापुत्रोऽपि भवेत् ।

१५ एतस्य दिङ्मानत्वाद्घटत्वादात्मनाभावात्, पटवत्, घटभवनं हि घटस्तदभावोऽघटस्तस्य भावः । तस्माद्घटत्वात्-घटात्मनाऽभावात् ।

एनमेवार्थं व्याचष्टे—

आत्मनाऽभावात् पटवत्, घटवदेव चात्मनाऽभावाच्च भाव एव विकल्पोऽत्र न सत्यः ।

२० आत्मनाऽभावादिति, साधनान्तरमेव वा ज्ञात्मानाऽभावादिति यावत् पटवत्, यथा पटो प्रयात्मनाऽभवत् घटो न भवत्येव घटोऽपि घटात्मनाऽभवनाद्घटो मा भूत्, घटात्मनाऽभवन्नञ्च भावाद्भिन्नत्वाभ्युपगमात् सिद्धम्, न चेदेव वन्ध्यापुत्रोऽपि भवेत्, घटात्मनाऽभवनात् घटवत् । घटवदेव वा तद्भावाद्भेदाभावाच्च घटादिभेदाभावाच्च भाव एव विकल्पो न सत्यः ।

तथा तथा भवनादिति, पुरुषस्य हस्त्यादिचेतनरूपतया मृदाद्यचेतनरूपतया भवनात्, न हि पुरुषात् हस्त्यादयो मृदा-
२५ द्यो वा पार्थक्येन भवन्ति, एवं भवनमपि घतनाचेतनरूपेण भवतीति भावः । घटादीनां भवनात्मकत्वाभावे दोषमाह-घटादिरभवनं इति । घटोऽनन्त भावाद्भिन्नत्वात् खरविषाणवदित्यर्थः । एवमसत्त्वभाषाय सत्त्वमप्यापादयति-भावादिति । पन्थापुत्रं सन् भावाद्भिन्नत्वात्, घटवदिति भावः । भावाद्भिन्नत्व हेतु सत्त्वमात्रं तेनान्येऽपि हेतवो बोध्या ह्य्याह-घटवत्येति घटभवनं घटवदेन निवक्षितमित्याह-घटभवनमिति । घटात्मनाऽभावादिति हेतौ घटपदं निर्वर्थं पत्न्यात् परिलग्न्यं श्याद्येति-आत्मनाऽभावादिति । हेत्वत्त्वमेव वायु हेतुरित्याह-अन्त्यात्मनाऽभावादिति, यथा
३० पटः स्थापयथा अन्येन पन्थात्मनाऽभवत् घटे न भवति तथा घटोऽपि पन्थात्मनाऽभवनाद्घटो न स्यात्, न च पटस्य पटात्मनाऽभवन्नमित्येदम्, भावभिन्नत्वेन तत्सिद्धेरुक्तत्वादिति भावः । यदि घटो घटात्मनाऽभवन्नपि भवतीत्यभ्युपगम्यये घटं घटवदेव वन्ध्यापुत्रोऽपि नवदित्याह-न चेदेवमिति उपसंहरति-तद्भावादिति, तस्मात् घटात्भावाद्भिन्नत्वाभावाद्भवत् एव सर्वं, घट पट इत्यादि विकल्पस्तु न सत्य इति भावः । विविधप्रकारेण भवने कारणं दर्शयति

इदानीं भेदकारणदिशमुद्राह्य दूपयिष्यन्नाह—

विकल्पो हि भेदससर्गपरिणामैर्भवेत्, न चास्य भेदः ससर्गः विपरिणामो वा एकत-
त्त्वात्मकत्वात् प्रतिस्वत्ववत् ।

विकल्पो हीत्यादि, विकल्पो न सत्यः, स तु भवत्रेभिस्त्रिभिः कारणैर्भवेत् भेदससर्गपरिणामैः, तत्र भेदेन—घटाद्विद्यमानानात् कपालाणि परस्परतो भिन्नातीति गृह्यन्ते । ससर्गण—तन्तूना सघातेन पद- 5
स्तुभ्योऽन्य उत्पन्न इति । परिणामेन—क्षीर दधित्वेन परिणत दधि क्षीरादन्वत्, एतेपाद्यान्यतोक्तिः प्रयोजनादिनानात्वाहोके प्रसिद्धेति । एता भेदवाच्युपपत्ततो भवेयुः, तत्र न चास्य भेदो न ससर्गो न विपरिणाम इत्येतास्त्रिस्त प्रतिज्ञा एकहेतुसाध्याः, कोऽसौ हेतुः ? उच्यते—एकतत्त्वात्मकत्वात् तस्य भावस्तत्त्वमेक तत्त्वमनन्यत् स एवाऽऽत्मा स्वभाव इत्येकतत्त्वात्मा तद्भावादेकतत्त्वात्मकत्वात्, प्रतिस्वत्ववत्, यथा स्व स्व प्रति प्रतिस्वम्, त्वन्मतेन भिन्नानामसाधारण स्यात्मा यः स तु भाव 10 इत्यैवैकतत्त्वात्मकत्वात् भेदससर्गपरिणामात्मक तथा भावोऽपीति नास्ति विकल्पो भावस्य ।

अथापि स्वाद्विकल्प. सोऽस्मन्मतेनेन, न भेदाभ्युपगमेनेत्याह—

विकल्प्येत च भाव एव नाभावः, सपुष्पादिरसत्त्वादिति भावस्यैव घटपटादिना भवनं नास्य भेद कश्चित्, तस्यापि तत्त्वादेव कुतोऽत्र विकल्पः ।

(विकल्प्येत चेति) विकल्प्येत च भाव एव नाभाव सपुष्पादिरसत्त्वादिति भावस्यै- 15
वासौ, भाव एकमित्यसर्वगतत्वादिधर्मा तस्येव घटपटादिना भवन नास्य भेदः कश्चित्, भेदश्चाभव-
नात्मकत्वादित्युक्तम् । तस्मादसत्त्वादसौ न विकल्प्येत भेदः सपुष्पवत् अत सम्भाव्यमानश्च स्वभाव
एव विकल्पितस्त्वन्मतेऽपि, तस्यापि भावस्यापि तत्त्वादेव—प्रागुक्तहेतुप्रकारेण तत्त्वादेकत्वादेव कुतोऽत्र
भावे विकल्पः ?

इतर आह—

20

ननु भेदः प्रत्यक्षत एव पूर्वोत्तराद्युत्पत्तिविनाशवस्तुप्रविभक्तत्वाद्गृह्यते अभेदश्च न गृह्यते ।

ननु भेदः प्रत्यक्षत इत्यादि यावदभेदश्च न गृह्यते, पूर्वोऽयमुत्तरोऽय घट इति दिग्भेदेन,
आदिग्रहणादूर्ध्वोर्धोदक्षिणापरभेदेन च गृह्यते घटादि, तद्योत्वत्रो विनष्ट इत्युत्पत्तिविनाशाभ्याम्,
वस्तुतोऽपि घटपटादि, रूपरसादि स्वरूपभेदेन—गुणो रक्त सण्डः शकल इत्यादि, एभि कारणैः 25

विकल्पो हीति । एवं भेदकारणमुपदर्शय निराचष्टे—तत्र न चास्येति, भावस्य भेदो नास्ति ससर्गो नास्ति परिणामो नास्ति,
इति पृथक् पृथक् प्रतिज्ञायम् हेतुस्तु सर्वत्र एतत्त्वात्कत्वादिलोक एव दृश्यन्त प्रतिस्वत्ववदिति, प्रतिस्व विद्यमानो
योऽसाधारणो धर्मो भावतक्षणलक्षणात्मक एव सर्वे भेदससर्गपरिणामा गानेव्यात्मन इति नास्ति विकल्पो भावस्येति भावः ।
विकल्प्येतेति, भाव एव घटपटादिना विभिन्नप्रकारेण अभिव्युत्पत्तिविनाशात् तत्रोऽपि विकल्पो न भेदस्त्वोऽभ-
वनात्मकत्वात् सपुष्पवदिति भावः । तु भेदस्यैव प्रत्यक्षेण दिग्घटप्रभवविनाशवत्त्वभेदोऽपि भक्तत्वात् एवमात्मकभेदस्य 30
तथा तथा भवन न प्रत्यक्षप्रभवमित्याद्यत्रो—ननु भेद इति । देशादीनां भेदकानां प्रत्येक निर्दोषत्वात् पूर्वोऽयमित्यादिना
पूर्वो पद इत्यादी पदविरोधवत्ता प्रतीयमाना पूर्वोदप पदयश्च पायात्प्राग्दिग्भेदादधर्यति, अस्या पूर्वोत्तरानां प्रतीयमा-

प्रविभक्त्यादर्धाना भेदेन गृह्यमाणानां क्व भेदाभावः ? पूर्वोत्तरशब्दाभ्यां देशकालपरिमाणक्रमा अपि गृहीता, एव प्रत्यक्षतो ग्रहणम्, अभेदश्च न गृह्यते, प्रत्यक्षत एवेति वर्त्तते ।

अत्रोच्यते, नास्ति किञ्चिद्भावव्यतिरेकेण पूर्वमुत्तर वा, तत किं तदपूर्वं यदुत्पद्यते पूर्वं वा विनश्यतीति पूर्वोत्तरादिकालोत्पत्तिविनाशवस्तुप्रविभागाभावात् किं तत् प्रविभक्तं प्रविभज्यते प्रविभक्ष्यते वा ? अतो नाभावो भेदो भवति ।

अत्रोच्यते इति, पूर्वोत्तरादिभेदाभाव प्रतिपाद्य प्रत्यक्षत्वाभावश्च प्रतिपादयिष्यन् भेदाभा-
वप्रतिपादनार्थं तावदाह—नास्ति किञ्चिदिति । भावव्यतिरेकेण किञ्चित् पूर्वमुत्तर वा नास्त्येव प्रागुत्-
कारणत्वात्, तत किं तदपूर्वं यदुत्पद्यते, पूर्वं वा विनश्यति ? इति, पूर्वोत्तरयोरभावादयोत्पत्तिवि-
नाशो न स्त, तव एव वस्तुप्रविभागोऽपि, तस्मात् पूर्वोत्तरादिकालोत्पत्तिविनाशवस्तुप्रविभागाभा-
१० वात् किं तत् प्रविभक्तं प्रविभज्यते प्रविभक्ष्यते वा ? यत्तदेवधर्मं तदेव नास्तीति नापूर्वं भावादन्वयत
पूर्वोत्तराद्यस्ततो नामाभ्यो भेदो भवति ।

कथं तर्हि भेदप्रत्यक्षता इति चेदुच्यते—

स एव ह्युत्पाताद्युदकान्निवद्विरोधिधर्मापत्त्याऽन्यथा वर्त्तमानोऽन्यथापि वर्त्तत एव ।
भिद्यमानं हि वस्त्वेन भिद्यते स्वरूपादविपर्ययगत्या, यद्यभायो भावो भवेत् स तु न भिद्येत
१५ कथञ्चित् । उपचितापचितभजनो वा स एव भायो न भिद्यत इति न काचिदवस्था दधि-
घटादिरादिनिधनविभागती, क्षीरदध्याद्यवस्थास्वेकरूपत्वाद्भवनस्य ।

स एव ह्युत्पाताद्युदकान्निवदिति, यावदन्यथापि वर्त्तत एव, यद्योत्पाते ज्वलनमुदकस्य
शीतद्रवादिगुणस्य सतोऽपि तद्विरोध्यप्रिधर्मापत्त्या दृष्टो भेदोऽन्यथा वर्त्तमानस्यान्यथावर्त्तनम्,
आदिग्रहणान्निधुपलब्धित्वेन भूयवादिवर्त्तनं भेदेन । तद्यथोक्तं महाकालमते 'ऊष्मा सहस्रसख्ये
२० धूमो लक्षे ज्वलन कोटी' इति । तथा चित्रमर्मादौ हसनरोदनस्थानसकृत्त्यादिभेदरूपेण स एव भायो
भवतीति तस्मात्नास्ति भेदः । भिद्यमानं हि वस्त्वेन भिद्यते स्वरूपादविपर्ययगत्या, यद्यभायो भावो

गाना निर्विषयप्रवृत्तः, अतः पूर्वोत्तरादिप्रतिभासनमेव भेदप्रतिभासनमिति भेदस्य प्रत्यक्षप्राप्तयेति भावः । पूर्वोत्तराद्यन्वेनोप-
क्षितानाह—पूर्वोत्तरेति दशसन्धेन वृषुत्प्रादयो घटादरमवभा प्राणा । कालभेदेन यथा मासि द्यौः सांकरासि द्यौः षट्
१ इत्यादि परिमाणभेदेन यथा—महानम धीर्योऽयं हस्योऽयमिलादि । अथ पूर्वोत्तरे न भावव्यतिरेका सन्ति, भावव्यतिरेकात्वे
२ इति भवनपमत्वाभावाद्गणद्वयस्य भेदाभावस्तथागतो न तैरथ ना भेदोऽभूत्तवति भविष्यति चेति भेदस्यैवास्ति कथं प्रत्यक्षप्रा-
प्तत्वं भिद्यते इति—नास्ति किञ्चिदिति । यत्तदेवमिति । यत्तदेवंप्रकारं पूर्वोत्तरादिरूपो धर्मो यस्य वस्तुनल्लदेव
धर्मो पूर्वोत्तरादिविशिष्टं पटादिवस्तु नास्तीति भावव्यतिरेके पूर्वोत्तरादि न विद्यतेऽत एव नाधिक्यमानाद्दृष्टपटादिभेदो भवि-
मुमद्वतीति भावः । ननु तर्हि भेदस्याभावे कथं पूर्वोत्तरादिरूपोऽयमपूर्वोत्तरादिरूपः स्यादिति भेदस्य प्रत्यक्षत्वमित्याह—स
३० पद्येति । यद्योत्पात इति, यथा हि उत्पातसमयं शीतस्पर्शप्रवत्यादिगुणविशिष्टं तोयं तद्विरोध्यं प्रथमोत्तरया ज्वलनरूपतया
३० भवति स एवायं वर्त्तमानस्यायं यथा दाललक्षणे भेदः तथा निध्यादिरहितस्य भूयवादिर्नभ्यादिविशिष्टतया वर्त्तनमेव भेद
इति भावः । तत्र प्रमाणं भूयवादि—ऊष्मेति, उदके सहस्रसख्यवायुप्रवेशे ऊष्मा भवति तत्र सख्यवायुप्रवेशे धूमो
आपते कोटिर्यस्यायुप्रवेशे षोडशस्र ज्वलन जायत इति तदर्थं । दृष्टान्तरमाह—तथा चित्रेति । भेदप्रतीतिगुणपदायति-
भिद्यमान इति, यत्तु स्वल्पकामादेव भिद्यते इत्यर्थः, यद्यभायोऽपि भावः स्यात्तर्हि अभावाभावयोर्भेदो न स्यात्,

भवेत् भावस्ततो न भिद्येत कथञ्चिदित्यभावो न भवति । भावादभावो हि भिन्नः, उपचितापचितभवनो वेति स एव भावो न भिद्यत इति, कथञ्चिदुपचितापचितभवनो वेति सम्बन्धः, यावद्भवितव्य तावदेव न न्यूनो नाधिको वा भवति स भाव । इतिशब्दो हेत्वर्थे, उपचितापचितभवनाभावे दधिघटाद्यवस्थानामादिनिधनविभागाभावदर्शनादिति हेतुः, त दर्शयितुमाह—इति न काचिदवस्था दधिघटादिरादिनिधनविभागवती—आदिः प्राग्विद्यमानस्योत्पत्तिः, निधन—विद्यमानस्य विनाशः, विभागोऽन्यत्वम्, एते चादिनिधनविभागा दधिघटाद्यवस्थाना न सन्ति, पूर्वोत्तरोत्पत्तिविनाशवस्तुप्रविभागाभावस्य प्रतिपादितत्वात् तत्तत्त्वद्भावान् नोपचीयते नापचीयते चासौ भावः क्षीरदध्याद्यवस्थास्वेकरूपत्वाद्भवनस्य मृत्पिण्डघटाद्यवस्थानु वेति ।

एतस्य हेतोरसिद्धिं परिहरन् परपक्षेऽनिष्ठापादनेन वत् साधयति—

यदि स्यात् सा खपुष्पावस्थापि तत्रयधर्मा स्यात् सर्वतो व्यावृत्तत्वात् दधिघटवत् ।
महापृथिवीवियदवस्थे सादिनिधनविभागे स्याताम्, इतरेतरासत्त्वात् घटवत्, घटोऽपि वाऽनादि अत एव, आकाशमहापृथिवीवदिति ।

यदि स्यादित्यादि, आदिनिधनविभागवती यदि स्यात् सा दधिघटाद्यवस्था खपुष्पावस्थापि तत्रयधर्मा स्यात्, सर्वतो व्यावृत्तत्वात्, दधिघटवत् । सर्वतो व्यावृत्तत्व च सिद्ध घटस्य, दधिघटाद्यवस्थानाम् भेदाभ्युपगमात् । तथानिच्छतस्तद्विपर्ययेण खपुष्पधर्मापादन घटस्य, गतार्थं साधनद्वयम् ।
महापृथिवीवियदवस्थे सादिनिधनविभागे स्यातामितरेतरासत्त्वात्, घटवत्, घटोऽपि वाऽनादि—अनादिरनिधनो निर्धिभागश्च स्यादत एव—इतरेतरासत्त्वादेव आकाशमहापृथिवीवदिति, घटभेदाभ्युपगमेनैवैतत्साधनमनिष्ठापादनमिति । एव तावदुपचितापचितभेदाभावः ।

यदप्युक्तं प्रत्यक्षत एव भेदो गृह्यत इति—

तद्गृहणमपि नैव भेदस्याभावादेव, अभावः कल्पनात्मकत्वात्, कल्पनात्मकश्चासन्, घस्तुनोऽन्यथात्वात्, सा च कल्पना देशत कालतो वा स्वरूपत एव भिन्नेऽर्थेभ्यमेदकल्पना

भवनस्य स्वरूपस्यात्वगोभयोर्भावत्वप्रसङ्गात्, भावादिभ्यो ह्यभाव, तस्मात्भावो भवतीति भाव । न न्यून इति, नापचयभाव इत्यर्थं, नाधिको वेति न बोपचयभाव इत्यर्थं, न हि भावस्योपचयपचयभावो भवतीति भाव । अत्रार्थे हेतुमाह—उपचितापचितेति । इत आदिनिधनविभागा दध्यादीना न सतीत्यत्राचष्टे—पूर्वात्तरेति । तद्भावादिति, एतात्तरोत्पत्तिविनाशवस्तुप्रविभागाभावादित्यर्थं । उपचयावभावे साधनमाह क्षीरदध्यादीति, तत्रयधर्मेति आदिनिधनविभागवतीत्यर्थं, तत्र हेतुमाह—सर्वतो व्यावृत्तत्वादिति, सबसाद्भिन्नत्वादित्यर्थं । तथासिद्धिं वारयति—सर्वत इति । यदि तथापि खपुष्पावस्थाया तत्रयधर्मत्वं नाङ्गीक्रियते तर्हि तद्भेदाद्यवस्थानामपि तत्रयधर्मेता न स्यादित्याह—तथानिच्छत इति । आदिनिधनविभागाभावे भवनस्यैकरूपत्व सर्वतो व्यावृत्तत्व हेतुद्वय स्फुटार्थमित्याह—गतार्थमिति । सर्वतो व्यावृत्तत्वाभ्युपगमे दोषान्तरमाह—महापृथिवीति, एतन्नोन्निस्तत्वाभ्युपगमादनिष्टप्रसङ्गं बोध्यम् तथाप्येतदोरनादिनिधनविभागत्वमन्वये पटादिरपि तथा स्यादित्याह—घटोऽपि वेति । इतरेतरासत्त्व—भेदत्वस्य पटादावभ्युपगम्यैवायमनिष्ट आपाद्यत इत्याह—घटभेदेति । भेदस्य प्रलक्षणेन यद्गृहण पूर्वमभिहितं तदपि न युक्तं भेदस्यैव प्रलक्षयिष्यतनाऽभिमतस्य खपुष्पवद्भावात्, अथवा तस्यापि प्रलक्षतो ग्रहणं भवेदित्याह—तद्गृहणमपीति । कथं भेदस्याभाव प्रलक्षतो गृह्यमाणस्य, अन्यथा भावस्यापि अभावप्रसङ्गादित्याह—अभाव इति । भावस्यै-

स्यात्, देशकालाद्यभेदे वा भेदकल्पना स्यात्, उभयवाप्यसद्रूपत्व कल्पनायाः, इह तु देशकालाभ्यामभेदो नास्ति, घटादे कपालादित्वेन मिद्यमानस्य वस्तुनो यावत् परमाणुशो रूपादिशोऽनभिलाप्यत्वश्च भेदात्, कालतश्च क्षणे क्षणेऽन्यत्वात्, तस्मादनभिलाप्यपरमार्थस्य च वस्तुनो घट इति रूपादिरिति ग्रहणमसदध्यारोपात्मकम्, देशकालाभेदाभावात्, सपुष्पवत् ।

(तद्ग्रहणमपीति) तद्ग्रहणमपि नैव भेदस्याभावादेव सपुष्पग्रहणवत्, अभाव कल्पनात्मकत्वात्, तस्य भावैक्यस्य साधितत्वाद्भेद कल्पनात्मकः, कल्पनात्मकश्चासन्, वस्तुनोऽन्यत्वात्, सा च कल्पना देशत कालतो वा स्वरूपत एव वा भिन्नेष्वर्थेषु भेदकल्पनाद्वा स्यात् देशकालाद्यभेदे वा भेदकल्पना स्यात् उभयवाप्यसद्रूपत्व कल्पनायाः । इह तु त्वन्मतेन देशकालाभ्यामभेदो नास्ति भेद एव, घटादे कपालादित्वेन मिद्यमानस्य वस्तुनो यावत् परमाणुशो रूपादिशोऽनभिलाप्यत्वश्च भेदादभेदाभावः, कालतश्च क्षणे क्षणेऽन्यत्वात्, तस्मादनभिलाप्यपरमार्थस्य च वस्तुनो घट इति रूपादिरिति वा ग्रहणमसदध्यारोपात्मक देशकालाभेदाभावात् सपुष्पवत्, सपुष्पे इव सपुष्पवत्, वत् प्रत्यक्षाभासमेवेत्यर्थः ।

यदप्युच्यते अभेदश्च न गृह्यते प्रत्यक्षत इति तदपि न यस्मात्—

15 अभेद एव तु गृह्यते प्रत्यक्षत भावस्याभिन्नत्वाद्गृह्यमाणस्य च भावत्वात् ।

(अभेद इति) अभेद एव तु गृह्यते प्रत्यक्षत, किं कारणं ? भावस्याभिन्नत्वात्, गृह्यमाणस्य च भावत्वात्, नाभावो गृह्यते, यथा सपुष्पादि ।

यदि ध्यास्त्वम्—

अथ समस्त एव कस्माद्भावो न गृह्यते ? अत्र तु समस्तग्रहण वक्ष्याम, त्वा तु किञ्चित्

20 गृह्यताम्, पश्यता त्वया घट किं समस्त एव घटो न गृह्यते ? परान्तरादिभागाः किं न प्रत्यक्षा ? आराद्भागा एव किं प्रत्यक्षा ? इति, किञ्च समानदोषत्वाद्बोधमेतत्-भावस्य समगतस्याप्रत्यक्षत्वदोषो मम नास्तीति विशेष पश्यत एव युज्येत वक्तुमित्थं भवति तथा न भवतीति, न तु सर्वत्रैवादर्शनमाहृ पक्षो यस्य तस्य ।

कस्माद्भेदो न मास्येति, किन्तु यथा विद्यमानस्यायथा प्रतिभासनाद्भेदबुद्धि कल्पनादिमवैवेत्याह-तस्य भावैक्य-
 25 भेदिति, दशत कालत स्वरूपतो वा निश्चयभयु अभेदस्य दशाणितोऽनिश्चये भेदस्य वा कल्पना भवेत् उभयवा-
 प्यसद्रूपत्वाह-सा चेति । उभयविषयकल्पनामध्ये भवन्ते देशकालादितोऽभेदो नास्त्येव, भेदस्यैवाङ्गीकारात्,
 दशाणितव विद्यमान इत्यु यावत् परमाणुशो रूपादिशोऽनभिलाप्यत्वश्च निश्चये, एवमानभित्प्यस्य प्रत्यक्षाविषयस्य
 भेदस्य यतोऽनभिति रूपादिभेदिति चाभिलाप्यतया प्रत्यक्षाभ्युपगमात् तदसत्, अथाद्योपात्मकमेव, अभेदाभावादित्याह-
 30 इह इति । तथा च भेदप्रत्यक्षं प्रत्यक्षाभास एतन् भावः । तदव भेदः प्रत्यक्षेण गृह्यत इति निराकृत्याभेदो न
 35 प्रत्यक्ष इत्यस्य निराकृतोऽभि-अभेद एव इति भावो हि गृह्यते, स चाभिधातया, अतोऽभेद एव प्रत्यक्ष
 विषय इत्येव । ननु अरि नन्दो न गृह्यते, शुभ्रमाणस्यभेदरूपो भाव एव तर्हि पूर्णतया भावस्य ग्रहण स्यात्-
 तस्य भेद इत्येव एव नवतु, समग्रहणादित्याह इति नूया इति, अन्योत्तरमभे प्रधानन्तरमेव वदाम इत्याह
 अत्र तिष्ठति । प्रथम एव इत्यतदर्थपत्नोदनाय त्वां किञ्चित् गृह्यताम् येनानन्तरमेव पताजितस्तत् निश्चयधीभूय-

या-तरेण हेतुन्तर वा घटोऽपि भाव एव चाभिन्नत्वात्, यो यो भाव स स तद्द्वहेन गृह्यते, घटान्तो देशस्वात्मवत्-तस्य देशस्य स्वात्मा-देशस्य भाव स्व तस्य भावाद्भिन्नत्वात् तद्भावात्वाद्दृश्यते भाववत्, तथा देशग्रहणे समस्तो भावः तद्भावात्वाद्दृश्यते, एतद्भावनार्थमाह-तस्य ह्येकोऽपि प्रथम प्रति देश, हि शब्दो यस्मादर्थे, यस्मात्स्येकोऽपि देश प्ररयान् सर्वाविभक्तभवनवृत्त्यात्मरू-
 5 5त्वात्-सर्वण समस्तेन भावेन अविभक्ता भवनमित्येवैका वृत्तिमनुभवत्वात्मरूपामिति सोऽपि देशः सर्वभावात्मा, प्रागुक्तपाण्याद्यवयवपुरुषात्मत्ववत्, अत आह-तस्य ह्येकोऽपि प्रथम प्रतिदेश सर्वा-
 विभक्तभवनवृत्त्यात्मकत्वात् सार्वरूपमनतिरान्तः, ततोऽनेन न्यायेन देशग्रहणे समस्तग्रहणमित्यभेद-
 पक्ष एव दर्शन नान्यत्रेति । नन्वेकदेशश्च स एव चेति विप्रतिपिद्धमिति चेन्न ह्यायमानत्वापेक्षयोक्त-
 त्वात् तन्मत्सा सावयवदर्शन नास्येति, नन्वेकदेश सावयव इय निरवयवोऽपि प्ररयातीति मया
 10 तथोक्तम्, परमार्थतस्तु निर्विभाग एवासावुक्तो वक्ष्यते च । अथवा प्रथम विस्तारो विस्तीर्णत्वात्तस्य
 भावस्य, प्रथम देश प्रतीत्य देश, तस्मात्वाविभक्त इत्युक्तम् ।

अत आह—

न चास्योद्धर्षापस्तिर्गन्दिधु मूर्तिविवर्त्तप्रत्यङ्गानामेकत्वाभिमतभेदवदेकत्वात् क्वचिदव-
 15 ष्टेदो विद्यते दक्षिणोत्तरयोरपि किमु घटपटयोर्भवनैकमूर्तिविवर्त्तानवच्छेदात् इति स भावो
 15 ध्रुव कूटस्थोऽविचाली अनपायोपजनोऽविकार्यनुत्पत्तिरवृद्धिरव्यय । एतानि हि नित्यविशे-
 पणानि भावस्येव घटन्ते न पुरपादीनाम्, उक्तवत् ।

(न चेति) यथैकत्वामिमतस्य भेदस्य-घटादेर्मूर्ते-शरीरस्य विवर्त्ताना-विभागानामुद्धर्षाप-
 स्तिर्गन्दिधुःसाङ्गावयवतया न परम्, किन्तु प्रत्यङ्गतया च पुरुषपाण्यादिवत् कपालादित्वेनावभास-
 मानानामेकान्ताभेद, चक्षुरादिमाह्वानिसत् एकत्वात्तिर्विभागस्तथा भावविवर्त्तप्रत्यङ्गानां तदेकत्वा-
 20 त्रिविभागः, तस्माद्भावास्य न क्वचित्तदभिमतभेदवदेकत्वाद्बवच्छेदो विद्यते यथा वा घटादित्वेन यथा

यो य इति । मन यत् तद्भावत्वं तन्न तन्न तद्द्वहेन गृह्यमाणत्वमिति भाव । देशस्वात्मवदिति, देश एकदेश
 तस्य स्वात्मा-भावः स्वतन्त्रभूत । च यथा ततोऽभिन्नत्वात्तद्भावात्वाद्देशग्रहणे समस्तो भावो गृह्यते तद्दृश्यत्वं, यथा
 पटवदे पुगेगाने गृहीते पूर्वां घटो गृह्यत एव तमेति भाव । अमुमर्थमेव भाववति-तस्य हीति, भावस्य हि
 पटादित्क्षण एवोऽपि देश प्रथमाल समस्तभावेनाभूषणभूतो भवनवृत्तेकात्मकतया सार्वरूप्य नातिनामतीति अभेद
 25 एव गृह्यते प्रत्यङ्गत इति भाव । ननु घट एकदेशवत् न च एव, स एव चैक्यमेकदेश निरुद्धत्वात्तयोरित्याद्यङ्गते-
 नन्विति । ज्ञानविषयत्वाभिमतैषैवमुक्तमित्युत्तरवति-ह्यायमानेति । यथा त्वया सावयवो इत्यत इत्युच्यते तथैव
 मयापि निरवयवोऽपि इत्यत इत्युच्यते इति ज्ञानविषयत्वापेक्षया स चैकदेशवत्तुयुक्तम् वस्तुतस्तु सावयवदर्शन
 गत्येव, निर्विभागस्येकचाद्रक्षमाणत्वाच्चेत्ताह-नन्वेकदेश इति । प्रथमग्रहणस्य भावकत्वात्कतामभ्युपेक्षापि विभा-
 गभावेन उक्त इत्याह-अथ चेति । भावस्य सर्वविगवच्छेदेनापि विभागो नास्तीत्याह-न चास्येति, मया पुरुषकटादे-
 30 रवयवतया भावमानं गृह्णाद्यपेक्षया भेदो नास्ति यथा वा घटादरेकवेनेष्टस्य पृथुगुप्रतीवद्यपेक्षया न भेद तया
 भावस्यैव इदंशतयाऽभिमतपटापेक्षया कर्त्तव्योभागाद्यवच्छेदनं वा नास्ति विभाग इत्याद्यवच्छेदवति-यत्कत्वात्
 भिमतस्येति । अज्ञायवयवतयेति पर केवल्मज्ञानव्यवयवतयैवाभेदो न किन्तु प्रत्यङ्गतयापीति भावो गम्यते ।
 यथा घटादित्वेनेति, यथा घटादित्वेन पटवदे रूपादित्वेन वा घटरूपादरेकत्वादिभागे नास्तीति भाव । अत

यदि रूपादित्वेन त्वद्विष्टभेदवदेव । इति शब्दो द्वैत्वर्थे, यस्माद्भिन्नागावच्छेदाभावाद्धेतोः स भावो ध्रुवः त्रिवृषपि कालेषु, फूटस्यो मापराशिक्षमापवत् सर्वेणैकीभूत एव, अविचाली-त स्थानात् स्थानान्तरं सक्रामति, अनपायोपजनः-कोष्ठागारधान्यवन्निर्गमप्रवेशापायोपजनौ भावस्य न स्तः, अविकार्यपि-स्यस्थानस्यसापि नर्तकीभ्रूक्षेपादिषु द्विकारभावात्, अनुत्पत्तिः-प्रागभूत्वा घटादिवदुत्पत्त्यभावात्, अदृष्टिः-अङ्कुरपत्रवदुपचयाभावात्, अन्यय-वृक्षादिपत्राद्यवयवखण्डादिवद्वयभावात् । एतानि हि ८ नित्यविशेषणानि भावस्यैव घटन्ते न पुरुषादीनाम्, अत्र भावे ध्रुवादित्यलक्षणयोगः परपरिकल्पितभेदासम्भविधर्मत्वेन व्याख्यातः, स्वरूपतो निदर्शनाभावाद्दुक्तवदिति च पूर्वोक्तरोत्पत्तिविनाशवस्तु-प्रविभागाभावाद्युक्तो नित्यैकसर्वार्थमकत्वातिदेशः ।

किञ्चान्यत्—

अस्य प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धिरिहैव, यथार्थवस्तुविषयत्वात्, अन्यत्रानुमानतैव भावे, सम्बन्धैकदेशप्रत्यक्षप्रत्ययशेषसिद्ध्यात्मकत्वात् ।

(अस्येति) अस्य प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धिरिहैव-अभिन्नभावपक्षे प्रत्यक्षत्वाद्भावस्य प्रत्यक्ष प्रमाणसिद्धयति, उक्तवदिति वर्तते । यथोक्तम् 'तस्य द्वैकोऽपि प्रथम प्रतिवेशः सर्वाविभक्तभयनच्युत्पत्त्यत्मकत्वात् सार्यरूपमनतिक्रान्तः, उतस्तद्भावात्ततोऽभिन्नत्वात्तस्य य एकदेशस्तस्य प्रवृत्ते तस्यैव प्रवृत्तम्, द्वैकत्वात्तदिति उक्त भावप्रत्यक्षत्वम्, ततः सर्वप्रमाणज्येष्ठप्रत्यक्षप्रमाणसिद्धिरिहैव, यथार्थवस्तुविषयत्वात् । अन्यत्रानुमानतैव भावे-यस्तुपक्षादन्यत्र भेदपक्षेऽनुमानतैव प्रत्यक्षाभिमतस्यापि, किं कारणं ? सम्बन्धैकदेशप्रत्यक्षप्रत्ययशेषसिद्ध्यात्मकत्वात्-द्वयोः सम्बन्धयोः सम्बन्धे तदेकदेशप्रत्यक्षत्वे तत्प्रत्ययाच्छेषसिद्धिरात्मा-अनुमानस्येति तदात्मक तत् । सम्बन्धैकदेश इति वा पाठः, यथोक्तम्- 'सम्बन्धैकदेशकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानम्', सम्बन्धाना भावाना स्वभावेन चेत्तादिना सप्तविधेन कश्चिदर्थः कस्यचिदिन्द्रियस्य प्रत्यक्षो भवति, तस्मादिदानीमिन्द्रियप्रत्यक्षात् शेषस्याप्रत्यक्षस्यार्थस्य या सिद्धिरनुमान २०

एवापी भावो ध्रुवादिलक्षणो नित्य इत्याह-स भाव इति । एते ध्रुवादिलक्षणा धर्मो भावस्यैव सम्भवन्ति, न तु परपरिकल्पितेषु भेदेषु, अत एते परपरिकल्पितभेदेष्वसम्भविनो धर्मो अत एवमेव व्याख्याता, भावस्यैव-स्यायस्य कस्याप्यभावात् यथा स ध्रुवादिलक्षणस्यधास्य भावोऽपीति वक्तुमशक्यत्वात् आह-अत्र भावे इति । स्वरूपतो निदर्शनाभावे हेतु सूचयति-उक्तवदिति, पूर्वोक्तयोराभावावेवोत्पत्तिविनाशो न स्तः, तत एव वस्तुप्रविभागेऽपि न, एसात् पूर्वोक्तरोत्पत्तिविनाशवस्तुप्रविभागाभावात् किं तत् प्रविभक्त प्रविभग्यते प्रविभग्यते तेषु २० त्वात्तस्य तत्तम कोऽपि भावोऽत एवायमेव ध्रुवादिधर्मो सत्त्वत्मकश्चेति भावः । अपानिष्ठभावेऽपि किंप्रमाणे सत्त्वे प्रत्यक्ष प्रमाणतावयति, प्रत्यक्षस्य निर्विभागवस्तुमाहकत्वात् अपस्य निर्विभागत्वात्स यथार्थवस्तुविषयकत्वम् । वस्तुतो भेदात्मकतायाम्बु तस्मानुमाविषयत्वमेव, पुरोवर्तिभाषप्रवृत्तेऽपरेयामनुमानविषयत्वात्, सम्बन्धैकदेशस्याभावात्परसम्बन्धप्रधानसम्बन्धानुमानस्येत्याह-अस्येति । उक्तवदित्युक्तमेव प्रवृत्तवति-यथोक्तमिति, पूर्वोक्तपदमेवोक्तमित्यर्थः । वस्तुपक्ष-अभिन्नवस्तुपक्ष इत्यर्थः । सम्बन्धैकदेशेति, सम्बन्धोर्द्वयोरेवयनोत्पत्तिव्यतिरिक्तो नः सम्बन्धः ३० सर्वोक्तस्यायस्य या तस्य च एकदेश एकावयवस्यस्य प्रत्यक्षात् प्रत्यक्षात् शेषस्यावयवस्यावयवविनो वा वा सिद्धिर्निर्णय परिच्छेदो नो भवता प्रत्यक्षत्वानेति नयते सोऽनुमानस्यैवात्मेत्यर्थः । सम्बन्धाना भावानामिति, अविनाशवशात्परसम्बन्धेन सत्त्वाम्यापकत्वर्थकारणपूर्वोत्तरसहचरत्वकालेन सम्बन्धाना मध्ये कस्यचिदर्थस्य केनचिदिद्वयेन ३०

तत् यथा धूमदर्शनादग्निरिति ज्ञानम्, तथाऽऽनेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षजपूर्वक त्रिविध पूर्वचक्षित्वादि-
लक्षणमेव तत्र सम्भवति, देशग्रहणस्याऽऽराद्भागविषयस्वाशेषतद्वस्तुवस्तुपशोर्देकदेशग्रहणेन शेषग्रहण-
मनुमानमेव ।

तस्यानुमानत्वेऽपि मा स्थिरा बुद्धिं कारित्वत् आह—

५ कुतोऽनुमानताऽपि ? प्रत्यक्षत्वासिद्धे, सम्प्रज्ञयो कदाचिदप्यग्रहणात्, प्रत्यक्षपूर्वत्वे
तत्सम्भवात्, तदभावे तदसिद्धे ।

(कुत इति) कुतोऽनुमानताऽपि ? प्रोक्तन्यायेन प्रत्यक्षत्वासिद्धे, क्वमिति चेत् ? सम्प्र-
ज्ञयो कदाचिदप्यग्रहणात्, प्रत्यक्षकाले हि सम्बद्धयोर्युगपद्ग्रहणादुत्तरालमेकदेशग्रहणाद्विशेषणादवग-
न्यमानमनुमान न्यात्, तदेव तु प्रत्यक्षदर्शन नास्तीत्युक्तम्, प्रत्यक्षपूर्वत्वे तत्सम्भवात् प्रत्यक्षसिद्धौ तद्वले-
१० नानुमानसिद्धि सम्भाव्यते, तदभावे तदसिद्धे, प्रत्यक्षत्वासिद्धेरनन्तरोक्तत्वादेव कुतोऽनुमानताऽपि ? ।

इतरो निराशीभूत आह—

१५ तत् किमज्ञानमेवापद्यते ? कुतोऽज्ञानमपि तत्प्रत्यक्षम् ?, प्रत्यक्षपूर्वकाज्ञानत्रयेऽनन्तर्भा-
वात्, सशयविपर्ययानध्यवसाया अज्ञानविकल्पा प्रत्यक्षपूर्वका तत्र सशयनीयविपर्ययितव्य-
विषयप्रत्यक्षात्यन्ताभावात् कुत सशयविपर्ययौ, अनध्यवसायोऽध्यवसायपूर्व, स चाधिकोऽ-
१५ वसायोऽध्यवसायस्तद्व्यावृत्तिविषयाध्यवसायासम्भवात् कुतोऽनध्यवसाय ? ।

(तत्किमिति) तत्किमज्ञानमेवापद्यते ? आचार्य आह—कुतोऽज्ञानमपीति, न भवति त्वद-
भिमत तत् प्रत्यक्षम्, कुत ? प्रत्यक्षपूर्वकाज्ञानत्रयेऽनन्तर्भावात्, सशयविपर्ययानध्यवसाया अज्ञान-
विकल्पात्वे च प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकाः, सशयत्वात् 'सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषसृतेश्च सशयः'
(वे अ २ आ २ सू १७) तथा 'समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्धन्युपलब्धन्यवस्थातश्च विशेष-
२० पापेक्षो विमर्श सशय' (गौ० अ० १ आ० २३ सू) इति, सामान्यविशेषयोः प्रत्यक्षपूर्वकत्वे

प्रत्यक्षात् ततोऽपरस्याप्रत्यक्षस्यार्थस्य वा सिद्धिस्तदनुमानमित्यर्थः । तथाऽऽनेन्द्रियेति, अत्र 'अथ तत्पूर्वकं त्रिवि-
धमनुमानं पूज्यच्छेषवत् सामान्यतो दृश्य' (गौ० अ० १ आ १ सू० ५) इति, अत्र तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलि-
ङ्गिनो सम्बन्धस्य लिङ्गदर्शनवाभिसम्बन्धत्वे लिङ्गलिङ्गिनो सम्बन्धयोर्दर्शनेन लिङ्गदृष्टिरग्निसम्बन्धत्वं, स्मृत्या लिङ्गदर्श-
नेन चाप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयत इति तदनुमानं त्रिविधम् तत्र पूर्ववत् यत्र—कारणेन कार्यमनुमीयते यथा—मेघोच्चरत्या
२५ भविष्यति इतिरिति । शेषवत् यत्र वर्येण कारणमनुमीयते यथा पूर्वोदकविपरीतमुदकं नया पूर्णत्वं क्षीप्रत्वञ्च
दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूना इतिरिति । सामान्यतो दृष्ट—वज्रयापृषकम—यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति यथा चादित्यस्य
तस्मादस्य प्रत्यक्षाऽप्यादित्यस्य न ज्येति (वास्तव्यायनभाष्यम्) इह समनुमानलक्षणमेव नेदपक्षे प्रत्यक्षानिमतस्य सम्भवति ।
तत्र हेतुमाह—चेद्वाग्रहणस्येति, इतिश्रेण हि घटादे पुरोवर्तिदेश एव दृश्यते, इति न प्रत्यक्षमशेषे घटवस्तु दृष्ट्वा
३० शील्यर्थः । प्रत्यक्षस्यैव नेदपक्षेऽसम्भवात्तद्वलेन प्रभविष्णोरनुमानस्यापि न सम्भव इत्याशयेन वक्ष्यति—कुतोऽनु-

मानतापीति । हेतुमाह—प्रत्यक्षत्वासिद्धेरिति, तथापि हेतुमाह—सम्बन्धयोरिति, ध्वनिभावसम्बन्धेन
सम्बन्धयोर्ध्वन्यप्यवकरोरित्यर्थः, कदाचिदपि—अविनाभावग्रहणकाले, अनुमेयकाले वेलथ । कदाचिदपि—यावत्कालात्—
प्रत्यक्षकाले हीति, महान्वादावविनाभावप्रत्यक्षकाले हि युगपद्बुद्धिधूमयोर्युगपद्ग्रहणात्तदथ पवतादौ व्याप्यधू-
मादेर्दर्वनेदसम्बन्धोपशान्नादपरसम्बन्धोऽनुमानात्मकं ज्ञानं जायते तत्र नेदपक्षे प्रत्यक्षस्यैव सम्भवनं कथं तज्ज्ञान-
मनुमानं स्यादिति नाव । अथ नेदवारी प्रत्यक्षेऽपि निराशीभूय निवत्साक तायमान प्रत्यक्षमज्ञानमेवेति
३५ इत्येति—तत् किमिति, तत् प्रत्यक्षमित्यर्थः । तत्र सशयलक्षणं वैशेषिककृतोदितमुपयस्यति—सामान्यप्रत्यक्षादिति

समानानेकधर्मत्वादीनि विशेषणानि स्युर्नान्यथा स्थाणुपुरुपादिपिठति सशयनीयार्थाभावात् सशयः, तत एव विपर्ययितव्याभावात् विपर्ययस्त्वन्मतेनैवेत्यत आह—सशयनीयविपर्ययितव्यविषयप्रत्यक्षा-
न्ताभावात् । अनध्यवसायोऽध्यवसायपूर्व , स चाधिकोऽवसायोऽध्यवसायः प्रत्यक्षज्ञान, एतदभावस्यो-
क्तत्वात्, नाध्यवसायोऽनध्यवसाय इत्याधिकावसायासम्भवाच्च तद्वाद्युचित्विषयाध्यवसायासम्भवात्
कुतोऽनध्यवसाय ? । तस्मात् यदुक्तं 'पुढवीक्रायािकादिर्जीवा अचामूढत्तमविपचिद्वृति' इत्यादि तत्सत्यम् । ५

अन्याह च यथा विशुद्धमाकाश तिमिरोपद्भुतो जनः । सङ्कीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभि-
रभिमन्यते ॥ तथेदममृत ब्रह्म निर्विकारमविद्यया । कलुपत्वमिवापन्नं भेदरूप विवर्त्तते ॥

अन्याह चेति, तस्मिन् जिनप्रवचनप्रसिद्धाभेदभावनिर्विकल्पविधिविधिनयदर्शने भेदाभाव
प्रत्यक्षानुमानसशयविपर्ययानध्यवसायासम्भवमनुवर्त्तमानोऽन्योऽप्याह—यथा विशुद्धमाकाशमिति दृष्टा-
न्तसमर्थनं तिमिरोपद्भुतदृष्टेर्विशुद्धे नभसि केशोण्डुकमशकमक्षिकामयूरचन्द्रिकाऽदिमात्राभिरवयवैर्वि- 10
ततमिति निरयवेऽप्यसङ्कीर्णे सङ्कीर्णदर्शनेन भवति तथेदमिति दार्ष्टान्तिको भावैकपरमार्थ , अमरणा-
दमृतमविनाशात्, दृष्टत्वाद्ब्रह्म निर्विकार निश्चिभिर व्योमवदवस्थितम्, नपुसकनिर्देशः सर्वभेदा-
भिमतासद्विकारसाधारणत्वात्, अव्यक्तै गुणसन्देहे नपुसकलिङ्गप्रयोगवचनात्, भवनापेक्षया
वा नपुसकम् । अक्लुपमपि सद्विद्यया ज्ञानाभासेन कलुपत्वमिवापन्नमनापन्नमप्यभेदरूपमपि सद्भेद-
रूपमाभाति । एव तावदमल मलरूपेणाभातीत्युक्तम् । 15

इदानीमेक सद्नेकधा प्रविभज्यत इति नूम—

तस्यैकमपि चैतन्य बहुधा प्रविभज्यते । अङ्गाराङ्कितमुत्पाते वारिराशेरिरोदकम् ॥

सशयविशेष्ये पुरोवर्षिवस्तुनि स्थाणुपुरुपाधारणधर्मस्योर्ध्वत्वादे प्रत्यक्षात् स्थाणु पुरुपरत्वरक्षणविशेषधर्माप्रत्यक्षात् तयो
र्धमयो स्मरणाच्च स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सशयो भवतीति तदर्थं, अत्रैकविध एव संशय उक्त । न्यायमते तु पबविच
सशय उक्त, तमेव गौतमसूत्रोपन्यासेन दर्शयति—समानानेकेति, साधारणवमविशिष्टधर्मज्ञानजन्य, असाधारणधर्म- 20
विशिष्टधर्मज्ञानजन्य विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्कथजन्य, उपलब्धेरव्यवस्थाजय, अनुपलब्धेरव्यवस्थाजययद्य सलां विशेषधर्म
प्रसारकज्ञानेच्छाया धर्मिण्येकन नानाविरुद्धधर्मज्ञान सशय इति यथाश्रुतार्थ । तत्र सशयस्य प्रत्यक्षज्ञानपूर्वकत्
दर्शयति सामान्यविशेषयोरिति, तज्ज्ञानमनध्यवसायरूपमपि न सम्भवतीत्याह—अनध्यवसाय इति, अध्यवसाय-
पूर्वभावी अनध्यवसाय इत्यथ । स चाधिकोऽवसाय इति, अध्यवसायधाधिक्यावरूप विशेषधर्मप्रकाराद्यन्य
स्पष्टज्ञानरूप प्रत्यक्षज्ञानमिति यावत्, एतमथेनैतदभावस्योक्तत्वात् कुतस्तत्पूर्वमाव्यनध्यवसायसम्भव, अध्यवसायजन्य- 25
सिद्धेरिति भाव । अमुमेव भावमाचष्टे—अधिकावसायासम्भवाच्चेति, अनध्यवसायसदृशदत्तेन नया हि अन्वयस्य
व्यावर्त्तनीय, तस्यैवाभावे कथमनध्यवसायसम्भव इति भाव । अत एव पृथिवीराजिकादिजीवाणां भेदः—अन्येभ्यः कृतप्र-
वचनमागने प्रोक्तं युक्तमेवेत्याह—तस्माद्यदुक्तमिति । तस्मिन् जिनप्रवचनेति, अर्थ—जगते प्रसिद्धो याऽनेदको
भावो निर्विकल्प, तमेवाभ्युपगन्तुविधिविधिनये भेदो नास्ति प्रत्यक्ष अनुमान वा नास्ति तथा सशयं विषयोऽन
ध्यवसायो वा न सम्भवतीति मन्वानोऽपरोऽप्याहेत्यथ । गगन निरवयवमसङ्कीर्णस्य तत्र यथा कृत्तपितृवन्त्य कृत्त- 30
कादिरूपेण सङ्कीर्णतया तस्य भागं भवति तथैवाभिन्नो भावो निरवयवो निर्विकल्प, जगत्तत्त्वं च तत्र भेदरूप
भासत इत्याद्येनाह—यथा विशुद्धमिति । उदाहरणमिदं निमल मलरूपेण भासत इत्येवं विदुषाम्, धनेदक-
सद्भेदरूपमाभातीत्येकरूपस्यानेकधा प्रविभागे दृष्टान्तं प्रदर्शयन्ता-
ति महाशब्दते कुठ कन्मा सद्भेद

प्रकृतित्वमनापन्नान् विकारानाफरोति सः । ऋतुधामेव प्रीप्मान्ते महतो मेघसङ्घवान् ॥ इति विधिविधिनय समाप्तः ।

तस्यैकमपीत्यादि, यद्योदयता तोयमुत्पातेऽङ्गारराशिषत् प्रथ्वलदुपलदयते तथाऽस्यानेकरूपता मिथ्यैव प्रकृतित्वमिति, प्रकर्षेण वृत्ति प्रकृति, घटपटादिपरो भेदः, तद्भावमनापन्नेव विकारान्नास्त्वानेव घटपटादीन् आत्मभावादप्रच्युतान् नर्त्तकहस्तभ्रूश्लेषादिकल्पानाकरोति स, स्वतः स्वात्मान भावाकाररूपेण सृजत्युपसहरति च, को दृष्टान्तः ? ऋतुधामेव, ऋतुना धामा-इन्द्र इव, निर्मलमाकाश दृष्ट्वा वफारो भवन्ति महाघर्षस्य गर्भे इति कुतो निर्मले तमसि वर्षसम्भवः ? यद्यपि तन्मैत्रेयाविनाशनेनैव शक्यं शक्याऽयुक्तशतह्रदमहाघनस्वनितपरितकरकाधारावर्षादीन् सृजत्युपसहरति चेत्युच्यते, क्षणेनैव पुनस्वाहायैमल्यदर्शनाद्गमनः । यथेयमृतुधाम्नः सृष्टिः शुद्धगगनादृथग्भूतजलप्रकृति-
 10 त्वाभिमतमेधादिरूपा तथा सर्वघटादिगवादिरूपा सृष्टिर्भावादेवोपसृष्टारञ्चेति भावविधिविधिनयः समाप्तः । एष वायुद्वस्त्यर्थो विधिविधिनयविकल्पा पुरुषनियतिकाञ्चस्वभावभावा व्याख्याता. अनया दिशा शब्दमहाविधिविधिनयमहायोक्तकारणवादा उन्नयनीयाः ।

इदानीं तेषु शब्दार्थो विकल्पः, स च सामान्येनोच्यते सर्वेषां तुल्यत्वात्, स च द्विविधः पदार्थो वाक्यार्थश्च, तत्र पदार्थस्तावत्—

15 एषु विधिविधिषु विकल्प शब्दार्थ, उक्तेषु पुरुषादिष्ववस्थाभ्युपचरितप्रक्रियामेदकल्पितविकल्पसत्त्वात्तद्वस्तुनिर्विकल्पत्वात्, विद्या तु तत्त्वज्ञान साऽऽगमविकल्परूपा न भवितुमर्हति धागोचरातिश्रान्तत्वात्तच्चज्ञानविषयानन्तात्मकैकपरमार्थस्य ।

(एष्विति) एषु विधिविधिषु विकल्प शब्दार्थ, उक्तेषु पुरुषादिष्ववस्थाभ्युपचरितप्रक्रियाभेदकल्पितविकल्पसत्त्वात् तद्वस्तुनिर्विकल्पत्वात् । वस्तुत्वादिना ज्ञानतः सर्वस्यैकत्वाद्यञ्च कञ्च-
 20 चिदज्ञाने सर्वस्य ज्ञातत्वात् । एतेन वक्तृत्वाद्यसमन्वयो व्याख्यातो दृष्टान्ताभावात्, सर्वस्य सर्व-

धूसो लङ्गे पवतल कोटौ' इति तदेतत् पूर्वं व्यकमेव । तस्य-जलस्थानेकरूपता जम्भधूमज्वलनादिरूपता । तथाऽमेदरूपं सद्यपि घटपटादिरूपेण भेदमनापन्नेव ताव ताव वृजति उपसंहरति चेति भावः दृष्टा-तमाह-ऋतुधामेवेति, ऋतुधामा-
 25 पाक, एककार्यम्, -इदमपुं घटहृदा-तदिव महाघन-जीवूत स्वानिच-गजितम्, वर्षितं-सृष्टि, करका-क्षिप्तो पल्लवितः, घातव्य-अविच्छिन्ना वृष्टि । दृष्टान्तद्वयान्तिभ्यं सघटयति-यद्येवमिति, विधिविधिनयनिरूपणमुपसह
 30 रति-इति विधीति । अथ प्रोक्तेषु पुरुषादिवादेषु कः शब्दस्य वाच्योऽर्थ इति विचार्यः, स च द्वा-द्वर्थं पुरुषादिवादानां सर्वेषां परमार्थत एकत्वेन वस्तुनोऽज्ञीकारात् समतया समतलाधाराण्येन विचार्यते न तु पृथक्केत्याह-इदानीमिति । निर्विकल्पवस्तुन एष परमार्थिकतया तस्य च निर्धर्मकतया सत्यभावेन शब्दाविषयत्वादिवाचिरचितं यत्प्रतिकमेदकल्पितो विकल्प एव शब्दस्यार्थ इत्याद्येनेह-एष्विति । मनु निर्विकल्पवस्तुन एव परमार्थिकत्वे विकल्पस्याभावेन तस्य कथं शब्दार्थं वेत्यासङ्गत्यामाह-उक्तेषु पुरुषादिष्विति । जाग्रदाद्यवस्थानि अविद्यायु-गमिभेदकल्पनमाऽपारमाधिभविकल्प्याभ्युपगमात्
 30 एष इति भावः नेदुदेभ्योवहादिकसत्त्वात्तद्विचारयति तावत् । मतेऽत्र सर्वज्ञसौलभ्यं सद्यपि-घस्तु-त्वादिनेति, तथा च घस्तुत्वादिनेकस्य कस्यचिदज्ञानात्सर्वस्य ज्ञातात्वात्सर्वं सर्वज्ञ न तु वद्विदसर्वज्ञ इति भावः । अतर्वज्ञभावादेव च वस्तुत्वात् अविद्यवस्तुसंज्ञतात्वात् न सम्भवति ज्ञातिमाहकरता ताभावाद्याह-एतेनेति । विकल्पसाधार-

हत्वात् भेदाभावात् । प्रथमर्थमन्योऽन्वन्वाह 'शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते । अनागमविकल्पा तु स्वयं विद्योपवर्त्तते ॥' (वाक्य का २ श्लो० २३५) शास्त्रेषु साहचर्ययोगवैशेषिकवेदशिरःप्रभृतिषु प्रकृतिपुरुषद्रव्यगुणादिनित्यानित्याद्वैतद्वैतत्रैतादिपदार्थप्रक्रियाभेदैः विकल्पात्मकपदार्थप्रणयने यथाप्रक्रियमविद्यैवोपवर्ण्यते विकल्पस्यावस्तुत्वात् । विद्या तु तत्त्वज्ञान साऽऽगमविकल्परूपा न भवितुमर्हति चागमोचरातिक्रान्तत्वात् तत्त्वज्ञानविषयानन्तात्मकैकपरमार्थस्य । यद्योक्त 'पण्णवणिज्जा भावा' (आव० नि० ४८८) इत्यादि, आगमान्यासानु सन्त्यद्दर्शनज्ञानचारित्रतपोविशेषविशेषिताविद्यस्य सर्वभाषविषया विद्या स्वयमेव स्वात्मनैवोपवर्त्तते, नाविद्यमाना कुतश्चिदातीवते, सा चानागमविकल्पेत्यत आह—'अनागमविकल्पा तु स्वयं विद्योपवर्त्तते' इति । तथा चान्यं 'विकल्पयोनय शब्दा विकल्पाः शब्दयोनय । तेषामन्योन्यसम्बन्धो नार्थं शब्दाः स्पृष्टन्त्यमी ॥' (न्यायमञ्जर्यां जयन्तभट्टेनोद्धृतेयम्) शब्दा इति शब्दानुमानप्रतिपत्तिहेतव इति ।

अत्र आह—

ये त्वेते घटादिशब्दा मेघस्तनितवदेते शब्दा एव केवलाः श्रोत्रग्राह्यत्वान्नार्थस्वरूपस्य वाचका, नन्विदं प्रसिद्धिप्रस्तुतव्यवहारविरुद्धम्, अत्रोच्यते न द्रुमः प्रतिपादका इति, किं तर्हि? वाचका इति द्रुम प्रतिपत्तुसङ्केतवशात्तदुपलक्षणत्वेन प्रतिपादकत्वं न विरुध्यते, मयूरविरुतवज्जि सङ्केताह्वयवहारानुपातेन ।

मार्थिकत्व मतान्तरेष्वन्यभ्युपगतमिति दर्शयति—प्रथमर्थमिति, भेदकल्पितविकल्पस्याविद्यैकरूपमर्थमित्यर्थ । सात्य मते हि भिन्नमे प्रकृतिपुरुषयोरभेदज्ञाने तदन्यपादायामनार्थं प्रकृतेभदसर्जनमविद्याप्रयुक्तमेव, नहि तादृशाविद्याभावे प्रकृते, सर्जनं सम्भवति, पुरुषस्य अन्यत्वज्ञापनार्थं तत्सृष्ट्यभ्युपगमात् । एव योनदर्शनेऽपि । वैशेषिकमते तु इधरस्य जगत्सर्जने जीवीयादृष्टस्य निमित्तत्वात् कथञ्चिदविद्यामूलकमेव तत्सर्जनम् । वेदशिर शास्त्रे—वेदा तद्दर्शनेऽद्वैतद्वैतादिवस्तुत्वामेव परमार्थिकतया भेदसर्जनमविद्यापुवक्त्रमेवेति विज्ञेयम् । विद्यास्वरूपमभिधत्ते—विद्या त्विति, तत्त्वज्ञान विद्येत्युच्यते तथ न शब्दार्थः वाचकमोचरत्वात् तत्त्वज्ञानविषयीभूतस्य परमाथस्थानन्तात्मकैकपुरुषादिवस्तुन, अतो विद्या आगमार्थ विकल्परूपा न भवतीति भाव । तत्र मानमाह—पण्णवणिज्जा भावा इति, 'प्रज्ञापनीया भावा अनन्तभागस्त्वननित्याप्यानाम् । प्रज्ञापनीयानां पुनरनन्तभागं श्रुतमिदं' इत्यावश्यकनिर्णयकिंवायाद्याया । आगमान्यासाः धोपयोगी स्याह—आगमान्यासास्त्विति, सम्बन्धदर्शनज्ञानचारित्रतपोविशेषसमाचितस्याविद्यावत् पुरुषस्य शाब्दान्यासात् स्वात्मनि विद्यमानैव स्वरूपभूता विद्या सर्वभाषविषया स्वात्मनैव प्रकाशतामुपयातीति भाव, अनागमेति, शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते इति पदार्थं । शब्दयस्य विकल्परूपमत्रैव कस्यचिद् स्मृतिकानुपपन्न्यति—विकल्पयोनय इति, शब्दा हि दुर्लभत्वमुपवर्त्तयन्त्यविद्येयमानाधीनजन्मानस्तिरस्कृतवाक्यार्थसम्बन्धान् विकल्पप्रायान् प्रत्ययानुत्पादयतीत्येव अमुल्लेखे हस्तिमूषणतमास्य इति, स्वभाव एव तेषामनार्थसंश्लिखितमित्यर्थ । योनिपदेन शब्दविकल्पयो कार्यकारणभाव प्रकाशित, शब्दा इत्यनेन जिज्ञोऽपि विवक्षित इत्याह—शब्दा इतीति । अथेते घटपटादिशब्दा नार्थस्वरूपप्रतिपादका, भोत्रग्राह्यत्वात्, मेघस्तनितवदित्याह—ये त्वेते इति, अर्थप्रतिपादनसमर्थत्वेनाभिमतत्वात् शब्दा पक्षतमेव न तु शब्दनामप्र, जिज्ञोऽपि चानागमविकल्पयोनय इत्यर्थं । यद्यत्र प्रतिभाति तत्तस्य विषय, यथाऽऽक्षजे सवेवने परिरुद्ध प्रतिभासमानवपुरथात्म नीत्य विस्तारिष्य, शब्दजे लिङ्गजे च सवेवने बहिरर्थस्वतत्त्वप्रतिभासरहित स्वरूपमेव चकासि, अत परिरुद्धवहिरर्थसम्बन्धव चविद्यपुरेव तस्य विषय, न तु बहिरर्थं शब्दलिङ्गयोर्विषय, यदि विषयो भवेत् तदा सम्बन्धवेदन विवेक दान्यात्मार्थप्रतीति स्यात्, न च सम्भवति शब्दलिङ्गयोरर्थं सम्बन्धवेदनम्, सम्बन्धप्रतिपातिकाऽऽक्षजेऽर्थेऽस्तिरिष्योचरते तत्रैव तस्य स्पृष्टनवमा- ३३ घाच्छब्दादिव्यापारस्य वैमर्थात् प्रलयाभावेऽनुमानानवतराद्य । तसाच्छब्दादिभ्यो बहिरर्थात्सर्वार्थेण कल्पना प्रसूदन्

- (ये त्वेते इति) ये त्वेते घटादिशब्दा मेघस्नानितवदेते शब्दा एव केवला नार्थस्वरूपस्य वाचका, घटादिप्रतिपादनसमर्थाभिमतता न प्रतिपादका इत्यर्थः । नन्विदं प्रसिद्धिप्रस्तुतव्यवहारविरुद्धं त्वयोक्तम्, अर्थस्याप्रतिपादका घटादिशब्दा मेघस्नानितवत् श्रोत्रप्राप्तत्वादिति, घटादिशब्दा इति च त्वद्वचनादेव तेषां घटाद्यर्थप्रतिपादनदर्शनादिति, अत्रोच्यते न ब्रूमः प्रतिपादका इति, किं तर्हि ?
- 8 वाचका इति ब्रूम प्रतिपत्तुसङ्केतवशात्तदुपलक्षणत्वेन प्रतिपादकत्व विकल्पत्वनोऽर्थविषयस्य न विरुद्धते, यस्मात् मयूरविरुत सङ्केताद्वयवहारानुपातेन, यथा मयूरविरुत त्रासमदहर्षस्थानगमनाद्ययतमायस्याविशेषसहचरं ध्रुतचरं तथोत्तरकाले कृतसङ्गते पुरुषस्य तादृग् विज्ञानमादधाति, एव पुरुषोऽपि घटपटादिशब्दोच्चारणेन पूर्वसङ्केतवशात् पुरापान्तराय स्वाभिप्रायमर्पयतीति न प्रसिद्धिव्यवहारविरोधी, तथैवाचेतनशब्देष्वपि कालाकालमेघस्नानितादिपु सङ्केतादेव शुभाशुभादिपरिज्ञानं दृश्यते ।
- 10 अथवा ते सर्व एव शब्दास्तस्यैव चैकस्य ब्रह्मणो लक्षणार्था तदेकदेशत्वात् प्रागभिहितप्रत्यक्षप्रसिद्धिवत्, यथा गौर्विपाणी ककुब्जान् प्रान्तेवालधि सास्त्रावानिति, एवञ्च कृत्वाऽऽहु-सर्वधातवो भुवोऽर्थमभिदधतीति ।

- (अथ चेति) अथवा किमनेन प्रसिद्धिव्यवहारविरोधपरिहारपरिक्रेशेन ? अयमेव मुक्तिष्टः परिहारो व्यापी च तद्यथा-ते सर्व एव शब्दास्तस्यैव चैकस्य ब्रह्मण-पुरुषाद्यन्यतमविधिविधिनयविकल्पस्य यथोपादितस्य त्वया रुचितस्यान्यतमस्य लक्षणार्था, तदेकदेशत्वात्, प्रागभिहितप्रत्यक्षप्रसिद्धिवत् यथा गौर्विपाणी ककुब्जान् प्रान्तेवालधि सास्त्रावानिति, यथैते विपाण्यादिशब्दा गोरेकदेशवाचित्वात्तदुपलक्षणार्था प्रसिद्धा, सङ्केतवशात् गोरेव वाचकाः, तदवयवाना तस्माद्भिन्नत्वात्, एव सर्वशब्दात्तदवयवाना ततोऽप्यवकत्वात् तस्यैव ब्रह्मणो वाचका इति वाचकत्वेऽप्युपपन्नः प्रसिद्धिव्यवहारवि-

- तान्यथ शब्दा इति कार्यवारणभावमानं तत्र न वाच्यवाचकभाव इति भावः । ननु घटादिशब्दा इत्यनेन घटा 20 अर्थप्रतिपादका शब्दा विवक्षणीया, अथवा धर्मिज्ञानमेव न स्यात्, तथा च घटाद्यर्थप्रतिपादका शब्दा नार्थप्रतिपादक इति पक्षनिर्देशो व्याहृतार्थः, तथा लोके घटादिशब्दा घटाद्यर्थप्रतिपादका इति व्यवहारस्य प्रसिद्धतद्विरोधस्य स्यादित्याशङ्कते नन्विदंमिति, घटादिशब्दा नार्थस्य वाचका इति प्रतिज्ञानमित्यर्थः । भ्रान्तोऽपि, न वयं घटादिशब्दा नार्थस्य प्रतिपादक इति वदाम किन्तु नार्थस्य वाचका इति, तथा प्रतिपत्तिशब्दोच्चारणजनकभाव न निषेधयाम, अपि तु शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभावमेव तेन शब्दानां स्वाभिप्रायानुसारेण प्रतिपत्ता कृतसङ्केता-
2. नामर्थविषयविकल्पद्वारेणोपलक्षणतया प्रतिपादकत्व न विरुद्धमित्याशयेनाह-न ब्रूम प्रतिपादका इतीति । प्रद- 30 र्शितं दृष्टं सङ्गमयति-यथेति, याश्चाद्यदृशनासाद्ययतमानस्वासाहकृतं यादृशयाश्चाद्यमयूरविरुत प्रतिपत्ता ध्रुतं स एव प्रतिपत्ता यदा कालान्तरं तादृशतादृशमयूरविरुतं शृणोति तदा तस्य साश्चाद्यदृशनासाद्यवस्थापरिज्ञानं जनयति, तत्तदवस्थानिवेधेन तत्तद्विरुतस्य पूर्वं तेन प्रतिपत्ता सङ्केतस्य श्रुतीतत्वाविति भावः । एव दार्शनित्वमपि सङ्गमयित्वा विरोधमुत्तारयति-एव पुरुषोऽपीति । एवमेव सङ्केतवशादेव मेघघर्जनदयं सकां अकालान् शुभाशुभा 0 फलज्ञानं पुरुषस्य जनयतीत्याह-तथैथेति । अथ प्रसिद्धिव्यवहारविरोधपरिहाराय शब्दानामवाचकत्वपक्षे क्लेशस्य महत् आदरेणान्, यदा वा वाचकत्वेऽपीहोक्तमपि न विरोधं सम्भवतीति समर्थयितुमाह-अथचेति, यथा शुभ वाचका नीलादिशब्दद्वारेण शुभिनं बोधयन्ति तथा चैत्रमैत्रादिशब्दा तत्तच्छरीरद्वारेण तत्तदात्मवाचकत्ववैध 4 फलज्ञानं प्रा-वेकाधि सास्त्रावानिति गोत्वे हर्षं लिङ्गम् (वस्त्रे ० अ० २ आ० १ सू० ८) इति सूत्रोपा विपाण्यादिशब्दा 35 विपाण्यादिशब्दप्रतिपादनद्वारेण गोर्वाचका, अवयवावयविनोरनेदात् तथा सर्वे शब्दा इत्याह-यथा गौर्विपाणीति ।

रोधः, अभिन्नेकभवनप्रज्ञोपलक्षणार्थत्वे सर्वशब्दानां शब्दलक्षणविन्मतिस्वादिज्ञापकमाह—एवञ्च कृत्याऽऽहुः, शब्दलक्षणविद इति वाक्यशेषः । सर्वधातवो भुवोऽर्थमभिदधतीति, तेषामप्यस्मिन्नेव दर्शने करोत्यादिधातूनां सत्कार्यान्तिक्रमेण स्वार्थप्रदभवनमुपपाद्य भुव वदन्तीति भूवादयो वादिशब्दस्यौपादिके-
वन्तत्वात्तथा भूवादिशब्दव्याख्यानान्नान्ययेति, उक्तः पदार्थः ।

इदानीं वाक्यार्थ उच्यते—

एकोऽनवयवः शब्दो वाक्यार्थः, भवनस्थानवयवत्वात्, एष द्रव्यार्थो विधिविधिनयः, सङ्ग्रहदेशत्वाच्चास्य द्रव्यार्थता, इह तु द्रवति भवतीति द्रव्यं भवनं भाव, निवन्धनमस्य सोमिलब्राह्मणप्रश्ने 'किं भवं? एके भवमित्यादिके व्याकरणे 'सोमिला ! एगे वि अहं दुवे वि अहं, अक्खए वि अहं अव्वए वि अहं, अवट्टिए वि अह, अपणेगभूयभावभविए वि अहं" (भग० श० १८ उ० १० सू० ६४७) इत्यादि ॥

(एक इति) स एकोऽनवयवः शब्दो वाक्यार्थः, वाक्यश्चार्थश्च वाक्यार्थः वाच्येन

युक्तोऽर्थो वाक्यार्थः, वाक्यसम्बन्धाद्वाक्याद्वाक्यस्यैवार्थः । यथाहुः—आख्यातशब्दः सघातो जाति सघातवर्तिनी । एकोऽनवयवः शब्दः क्रमो बुद्ध्यनुसहति ॥ पदमाद्य पृथक् सर्वं पद साकाङ्क्षमित्यपि । वाक्यं प्रति मतिर्भिन्ना बहुधा न्यायदर्शनाम् ॥ (वाक्यपदीये का० २ श्लो० १-२) तत्र यैरेकोऽनवयवः शब्द इत्युक्तं वैविचिन्धिलोक्तं भवनस्थानवयवत्वात्तथैव पदवाक्यशब्दस्तदार्थाद्यात्मत्वादिति, न तु 15

अस्मिन्मर्थे शाब्दिकानां सम्मतिमाह—एवञ्चेति, वा सा सम्मतिरित्यनाह—सर्वेधातव इति, भ्वाद्य सर्वे धातवो भुवोऽर्थं भाव वदति, अतः भाववचनो धातुः, न तु क्रियावचन, पचायीनां सामान्यविशेषभावेन करोति वा किं करोति? पचति, पार्कं करोतीत्येव सामानाधिकरण्याऽपि अस्ति भवतिविद्यतीनां नरोतिनां सामानाधिकरण्याभावादाद्युत्त्वानापत्ते, नहि भवति 'किं करोति? अस्ति' इति । एवञ्च भवति पचति, भवति पक्षयति, भवत्यपशीदिति साध्यसाधनभावेन भवतिनेकाधिकरणवृत्तिश्च लक्षणसामानाधिकरण्याद्भाववचनस्यैव धातुत्वम्, भवतीति भावः, पचाद्यथ क्रिया भवतिक्रियायां कर्त्तव्यं भवतीति 20 भावा उच्यते आत्मभरणवचनो भवति, आत्मभरणश्च तत्ताजन्मवृद्धिपरिणामापक्षयनाद्युत्त्वभावविकारेण नापारम्भ पृथ भावविकारं मर्यादीकृत्य पक्षस्तनुस्यूत सधिति प्रत्ययवेद्य रूपम् । न च वृक्षं पृथक् इत्यादिप्रातिपदिकानामपि भाववचनत्वादा- तुल्यं प्राप्तिमिति वाच्यम् कर्मसाधनभावशब्दाङ्गीकारात्, भाव्यते य स भाव क्रिया हि भाव्यते, स्वभावादिदन्तु द्रव्यम् । न च माता ध्रातेलादिसम्बन्धिषड्व्यानामपि धातुत्वप्रसङ्गो मातृत्व हि पुत्रजनना भाव्यते इति वाच्यम् भाववचना ये भूवादयः ते धातव इत्यङ्गीकारात्, एतेनैवाभिहितं सूत्रेण भूवादयो धातवः (पा १३१) इति गततीति भू, भुव 25 वदतीति भूवादयश्चैरेकयोगादिरु इन्मूर्च्छसाधन । जावमानमर्थं चेऽभिदधति ते धातवः, तेन सिद्धार्थनिधायिनां न धातुपक्षा, अथवा भावस्य सत्ताया एषान्तिभवतीत्यादिपदप्रकारा, प्रसङ्गसत्तानेकक्रियाविवर्त्तानिन्ना कारकं सम्प्रधादवधी यमानसाध्यस्वरूपा जन्मादिरूपतया भासत इति । अथ वाक्यस्वाधप्रक्षान्नायाह—एकोऽनवयव इति, वाक्यार्थोऽयं स्फोट- पादिनां मतेन, वेनोच्चारितेन साक्षात्साङ्गत्वरूपद्विषयात्म्यरूप प्रतिपद्यते स शब्दः स्फोट इति शब्दशुण इति, स्फोटो द्विविधः पाठ, आन्त्यान्तरथेति, बाशोऽपि जातिभ्यक्तमेतेदं द्विविधं, तत्र जातिरक्षणस्य जाति संघातवर्तिनीति न्यक्ति- 30 क्षान्त्येकोऽनवयवः शब्द इति, आन्त्यान्तरस्य तु युज्यनुसहतिरित्यनेनोद्देशः । तत्र बहीरूप आन्तरो वा विविचिन्नाग शब्दार्थ- मनो बोधस्वभावः शब्दः, स्फोटलक्षणमेव वाक्यम्, यथा चित्रज्ञानं सर्वाकारमेकमेव, प्रथिमागस्त्वस्य इत्यनेनैवदमाधयेण क्रियते ॥ तस्मीतादनेकारामेयं विज्ञानमुपजातमिति, वस्तुमिच्छा तत्र ज्ञानं व्याकरणेनो नास्ति तथा शब्दमन्वार्थार्थो स्वरूपम् । वाक्यार्थार्थार्थोरेषणदरश्च पानकरयमवृत्ताण्डकरस्त्रिभरणरुद्विद्विगवचित्रज्ञानम् यथा वाच्यं निर्वन्नाम स्फोटत्वात् वाचकं तथा वाक्यार्थोऽपि, अत उक्तं वाक्यार्थार्थश्च वाक्यार्थ इति, उभयोरुपपत्त्यादि भावः । देवदत्तः 35 गाम-वाजेत्यादौ वाच्ये देवदत्तादिपदानां पृथगर्थभावात् । अत एवोक्तं-भवनस्थानवयवत्वादादिति, स्फोटलक्षणं निर-

- सर्वाण्येकस्यैव सर्वत्वादिति । चरितार्थ एव द्रव्यार्थो विधिविधिनयः । हेतोर्वाऽस्मात्—सङ्गहदेशत्वा-
 षास्य द्रव्यार्थेति सङ्गहो द्रव्यार्थः । स पुनर्द्विविधः सङ्गहो देशसङ्गहः सर्वसङ्गहश्चेत्येवमाविद्यतप्रस्ता
 रोऽभौ । आर्ये शतभेदक्षुतेर्नयानाम्, यथोक्त 'एकेको य सचविहो सचनयसता ह्यति एनेव' इति,
 (आ० भा० २२६ नियु० २२६४) सङ्गहस्यापि द्रव्यार्थता 'तित्थयत्तयणसगहवितेसपत्तारमूल-
 5 वागरणी । दृष्टिओ य पञ्चणओ य सेसा विचप्पासि' ॥ इति (समति० का० १ गा० ३) दच-
 नान् द्रव्यार्थसमासश्चादिनये व्याख्यातः, तस्मात् सङ्गहदेशत्वात्तद्वचयत्वात्स्य द्रव्यार्थेति । द्रव्य-
 शब्दस्य कोऽर्थः ? द्रव्यतीति द्रव्यम्, गुणसद्भावो द्रव्यम्, द्रव्य भव्य योग्यम्, भूप्राप्तौ इति प्राप्ति-
 योग्यमितिप्राप्तियोग्यं दातु, क्रियावादादिदृक्षण द्रव्यमित्येवमादि यथासम्भव लक्षण पाच्यम् । इह तु
 भवतीति भावः, प्राच्यचतुष्टये पुरुषाविस्वभाषान्ते, भवन भावोऽत्ये पूर्वाकवत् पूर्वविकल्पत्वा-
 10 नयानाम् । द्रवति भवति गच्छति सततमिति द्रव्यम्, गत्यात्मकत्वात्, 'द्रव्यश्च भव्ये' इति यचनात्,
 7 विकारावययो विधिविधिनायायुक्तत्वाद्गतार्थम् । किमेतत् सामान्यपाविना खमनीपिकयोच्यते त्वया,
 आहोस्त्रिद्वार्थस्य निबन्धनमस्य दर्शनस्यास्ति यत् एतन्निर्गतमिति ? अत्रास्तीत्युच्यते—निबन्धनमस्य
 सोमिलब्राह्मणश्रमे 'किं भव ? एके भवमिहादिके व्याकरणे', 'सोमिला' एवेति अहं द्वुवे वि अह,
 अन्तरप वि अह, अन्नप वि अह, अवद्विप वि अह, अणेगभूयभावभविप वि अह' (भा० १८ ३०
 15 १० सू० ६४७) इत्यादि निबन्धनमिति ।

एवं द्वितीयो विधिविधयः सविकल्पो नयचक्रस्य समाप्तः ॥

- शब्दात्, शब्दस्य शब्दलक्षणस्य विभागो नास्ति, कुतस्तद्वच्यस्य प्रभारूपस्यार्थस्य विभागः ? । मूढ एव विभागेन प्रक्रियामेव
 प्रक्रियामेव चार्थमेवमस्यमपि प्रतिपद्यत इति भावः । तित्थयत्त इति, 'तीर्थकरवचनसङ्गहविशेषप्रस्तारमूल्याकरणे ।
 20 द्रव्यार्थकष पयवनयथ शेषा विच्छेदास्तयो' इति छाया तदर्थेव तीर्थं द्वादशाह तदापारो वा सङ्ग तत्तरणात् तीर्थकर
 तामकर्मादवाद्वा तीर्थकरा श्रयभादय, तेषां वचनमाचारादि, तस्माद्विधेयभूतो सङ्गहमिदोयो द्रव्यपदार्थो तयो प्रस्तारो
 विचार तत्र सामान्यप्रस्तारस्य सङ्गह-वचनारूपस्य विशेषप्रस्तारस्य ऋजुप्रशब्दादेरनुक्रमेण मूल्याकारणी आयवका
 द्रव्यार्थक पर्यवनयथ, शेषा नगमादयोऽनयोरेव विच्छेदा मेदा इति । एतेन सङ्गहस्य द्रव्यार्थव विज्ञेयम्, तदवयव देशः
 पुरुषाविद्या, अत एवमपि द्रव्यार्थवमिति भावः । द्रव्यार्थस्य समासस्तु विधिनयान्ते प्रदर्शित एवेत्याह—द्रव्यार्थ
 समासश्चेति, द्रव्यस्य लक्षणप्रदर्शनाय सामान्येन द्रव्यस्यार्थं व्याकरोति—द्रव्यदान्दस्येति । विधिनये दृष्टितोना
 25 शेरवयवो द्रव्यमिति व्युत्पादित तस्य व्यवहारदेशत्वात्, विधिविधिनयस्य च सङ्गहदेशत्वात् कथमस्य द्रव्यार्थता व्यवहार
 देशरताभावदित्यनाह—इह टिति । विधिविधिनये इत्यर्थं, तत्र पुरुषनियतिकाल्पभावलक्षणचतुष्टयवादेषु भवतीति भावो
 द्रव्यस्यार्थं, अत्रैव भाववादि भवन भाव इति द्रव्यस्यार्थं विज्ञेय इति भावः । विचारोऽवयवो वा न द्रव्यस्यार्थं
 इत्याह—न विकारावयवायिति । एतेषां चानां मू-निबन्धनं पृच्छति—किमेतदिति । सोमिला एवेति, हे सोमिल !
 एषेऽप्यहम् श्रावण्यहम् अक्षयोऽप्यहम् अन्ययोऽप्यहम्, अवस्थितोऽप्यहम्, अनेकभूतभावभविष्योऽप्यहमिति छाया ॥

